

Een middeleeuwse samenleving

Het Land van Heusden, ca. 1360 – ca. 1515

Mey
nr 820 r
1562 C

Deel 1 tekst

Peter Hoppenbrouwers

1. De grote frequentie waarmee poorters van Heusden in de oudste kohieren van de Tiende Penning als grondgebruikers en niet als verpachters staan geregistreerd, maakt nader en vergelijkend onderzoek naar de rol van stedelingen en stedelijk kapitaal op het Hollandse platteland in de eerste helft van de 16de eeuw dringend gewenst.

Vgl. dit proefschrift, hoofdstuk 21.4.

2. De kennis omtrent karakter en tempo van de verstedelijking van Holland in de Late Middeleeuwen ontbeert nog altijd een voldoende stevig empirisch fundament. In dat licht dient men alle uitspraken over de effecten van de urbanisatie op de sociale en economische ontwikkeling van het platteland als tentatief en hypothetisch te beschouwen.
3. Het verdient aanbeveling om de term 'grondheren' in wetenschappelijke beschouwingen over de Europese Middeleeuwen uitsluitend te gebruiken in relatie tot het domaniale stelsel en niet als equivalent voor grootgrondbezitter.

Tegen: E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de Late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst (eind 13de-eerste helft 16de eeuw)*. 2 dln. (Gent, 1988) passim; vgl. dit proefschrift, hoofdstuk 21, noot 33.

4. Het gebruik van de term 'pachters' ter aanduiding van de boeren op een 'villa bipartita' dient te worden afgekeurd.

Tegen: D.E.H. De Boer, J. Van Herwaarden en J. Scheurkogel, *Middeleeuwen* (Groningen, 1989) 218.

5. De toepassing van lijngrafieken bij de visualisering van 'tijdreeksen' waarvoor slechts uit enkele ver uiteenliggende jaren kwantitatieve gegevens beschikbaar zijn (bijvoorbeeld m.b.t. de bevolkingsomvang), werkt vanwege de suggestie van lineaire ontwikkeling sterk misleidend. In dergelijke gevallen verdient het de voorkeur gebruik te maken van staafdiagrammen.

Fout b.v.: W.P. Blockmans [et al.], 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen, 1300-1500' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden IV* (1980), 49, bovenste grafiek; A.J. Schuurman, *Historische demografie: bevolkings- en gezinsgeschiedenis* (Zutphen, 1991) 10 en 19).

Goed b.v.: Blockmans [et al.] *Tussen crisis en welvaart*, 49, onderste grafiek; R.M. Smith, 'Human resources' in: G. Astill en A. Grant [red.], *The countryside of medieval England* (Oxford, 1988) 193 (naar: L.R. Poos).

6. De aanduiding van juni als 'wied-maand' in een Engelse agrarische kalender uit de 14de eeuw ('Junij: And I wede my corne wel I-now') duidt erop dat het wieden in akkergewassen reeds gedurende de Late Middeleeuwen gewoner was dan wel eens wordt gedacht.

Citaat uit: B. Hanawalt, *The ties that bound. Peasant families in Medieval England* (New York/Oxford, 1986) 125.

7. Aangezien dezelfde noordenwind in september 1066 Harald Hardrada in beweging zette en Willem van Normandië noopte zijn overtocht naar Engeland uit te stellen, verloor Harold Godwin de slag om Engeland in laatste instantie van de wind.

8. Het ploegrister heeft zich ontwikkeld uit de twee stabilisatie-balken ('oren') van de Romeinse haakploeg.
9. Koninklijke Scholten-Honig zou in 1978 niet failliet zijn gegaan als het zich a) met de isomerase-productie volgens het Reynolds-procédé op de Amerikaanse en niet op de Engelse markt had gericht en b) beter in de Europese bietsuikermarkt had gepositioneerd.
10. Het 'afmaken' van pitbull-terriërs en soortgelijke agressieve honden na ernstige verwonding van mensen lijkt op de middeleeuwse voltrekking van de doodstraf aan 'misdadige dieren'. De mogelijkheid om de eigenaar – die zich niet voor niets graag 'het baasje' noemt – ook *strafrechtelijk* voor het toegebrachte leed aansprakelijk te stellen, verdient serieuze overweging.
11. De kennelijke behoefte van vegetariërs aan op vlees gelijkend voedsel (soja-'burgers' e.d.) is de manifestatie van een onderbewust carnivoor verlangen.
12. De romans *A clockwork orange* en het vierluik rond de fictieve dichter F.X. Enderby van de Britse auteur Anthony Burgess moet men vooral zien als een modern pelagiaans protest tegen de katholieke dogmatiek ten aanzien van de predestinatie.
13. Aangezien serendipiteit inherent is aan historisch (bronnen)onderzoek, zou bij de programmering van historisch onderzoek in universitaire onderzoekscentra e.d. aan de uitvoerders ruimte moeten worden geboden om na toevallige maar waardevolle vondsten van een geplande onderzoeksopzet af te wijken.
14. Als Johann Strauss de 'koning van de wals' mag heten, verdient Richard Strauss minstens het predikaat 'Walzer kaiser'.
15. *The Dutch rural economy in the Golden Age* van J. de Vries is een ontmoedigend voorbeeld van een wetenschappelijke historische verhandeling waarin talrijke feitelijke onjuistheden het hoofdargument van de auteur niet ondergraven.
16. Het grootste nut dat het schrijven van een dissertatie de promovendus zelf oplevert, schuilt in het leren uitoefenen van zelfkritiek.
17. Bij de plaatsing van urinoirs in openbare gebouwen zou er meer rekening mee moeten worden gehouden, dat ook voor mannen van minder dan gemiddelde lengte de wet van de zwaartekracht onverbiddelijk geldt.

Stellingen bij het proefschrift van P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden, ca. 1360 – ca. 1515.*

Wageningen, 25 november 1992.

EEN MIDDELEEUWSE SAMENLEVING

40951

Ter nagedachtenis aan H.P.H. Jansen

Promotores: dr. A.M. van der Woude
hoogleraar in de Agrarische Geschiedenis
dr. W.P. Blockmans
hoogleraar in de Middeleeuwse Geschiedenis
en haar Hulpwetenschappen aan de Rijksuniversiteit Leiden

UNO8201, 1562

P.C.M. Hoppenbrouwers

EEN MIDDELEEUWSE SAMENLEVING

Het Land van Heusden (ca. 1360 – ca. 1515)

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van
doctor in de landbouw- en milieuwetenschappen,
op gezag van de rector magnificus
dr. H.C. van der Plas
in het openbaar te verdedigen
op woensdag 25 november 1992
des namiddags te vier uur in de Aula
van de Landbouwniversiteit te Wageningen

im: 568347

ABSTRACT

Hoppenbrouwers P.C.M. (1989), *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden (ca. 1360 – ca. 1515) / A Medieval Society. The Land van Heusden (ca. 1360 – ca. 1515)*. Published as doctoral thesis, Agricultural University Wageningen; A.A.G. Bijdragen 32 (ISSN 0511-0726) and as *Historia Agriculturae XXV* (ISSN 0439-2-27-25) 997 + XXII pages, 51 tables, 30 figures, 5 maps, 4 illustrations, 9 appendices, 2.445 references, English summary.

This study views social structures of the 16 villages of the Land van Heusden during the later Middle Ages under three different angles: family-ties, property- and surplus-extraction relationships, and village institutions. The main argument is that on a structural level and on the long term forces between 'peasants' and 'lords' remained sufficiently in balance to prevent a strong development of capitalist relations of production. Crucial to the explanation is the established contrast between the wide social diversity within the class of lords and the fragmentation of their titles to landed property and groundrents on the one hand, and a strong hold of the villagers to local landownership on the other. The tenacity of small scale peasant property was buttressed by a relatively large family-continuity and -cohesion, by certain inheritance and endowment practices and by a deep-rooted tradition of administrative autonomy.

Free descriptors: rural history, medieval history, social-economic history, regional studies.

English summary on p. 669–681.

BIBLIOTHEEK
LANDBOUWUNIVERSITEIT
WAGENINGEN

Dit werk verschijnt tevens als A.A.G. BIJDRAGEN 32 (Wageningen, 1992), ISSN 0511-0726;

en als

deel XXV in de reeks *Historia Agriculturae* (Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut; Groningen, 1992), ISSN 0439-2027.

© 1992 Landbouwniversiteit, Wageningen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, of enig andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Landbouwniversiteit.

No part of this book may be stored in a computerized system or reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without permission from the Agricultural University.

VOORWOORD

Aan dit boek is lang, maar vooral met lange tussenpozen gewerkt. Een beurs van anderhalf jaar van de Stichting voor – toen nog – Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO) maakte in 1981 een vlotte start mogelijk. Vooral mijn benoeming aan het Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut in Groningen in 1984 bracht evenwel meer vertraging met zich mee dan ik had gehoopt en ingeschat. Niet alleen was de dissertatie de eerste jaren bezwaarlijk te combineren met ander werk en moeilijk te integreren in de Groningse onderzoeksprogrammering, geleidelijk veranderden ook mijn inzichten aangaande de meest adequate oplossing van een aantal technische problemen die aan het onderzoek kleefden. Zonder overigens ingrijpende concessies te doen aan de oorspronkelijke opzet, begon ik in de loop van 1989 aan een geheel nieuwe tekstversie op basis van een aantal tot losse essays uitgebouwde kernhoofdstukken. Ook toen waren er nog de nodige langdurige onderbrekingen en pas in het laatste stadium, vanaf het voorjaar van 1992, heb ik opnieuw ‘vol-continu’ aan de het project kunnen werken. De sporen die deze merkwaardige voorgeschiedenis onvermijdelijk naliet in de vorm van spellingsverschillen, stijlbreuken, herhalingen en logische inconsistenties zijn zo goed mogelijk uitgewist. In het besef dat dit niet helemaal is gelukt, verschuil ik mij graag achter de zinspreuk die de klerk van de rentmeester van Heusden een aantal keren neerpande in de domeinrekeningen van 1457 en 1458: ‘Verghet der joncheit’.

Van degenen die ik in het bijzonder wil bedanken noem ik eerst de leden van het bestuur van de Stichting Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut. Zij meenden in 1984 een bijna-doctor in huis te halen, maar hebben zich in de jaren die sindsdien verstreken niet één keer openlijk beklagd dat het nog steeds niet zover was. Toen de afronding van de dissertatie dan eindelijk in zicht kwam, stelden zij zonder voorwaarden een genereuze subsidie voor de uitgave beschikbaar. Beide gebaren van vertrouwen waardeer ik hogelijk. Van mijn promotores dank ik eerst en vooral Ad van der Woude. Zonder zijn soms dreigend klinkende aansporingen was het karwei, zo zeker als wat, nog altijd niet af geweest. Het beslissende keerpunt was een hectische zomerdag eind augustus 1991, die mij nog lang bij zal blijven. Co-promotor Wim Blockmans deed vervolgens met Vlaamse gemoedelijkheid, maar door de kracht van zijn argumenten niet minder dwingend, belangrijke suggesties tot verbetering en aanvulling. Jan Bieleman, die namens de Wageningse vakgroep Agrarische Geschiedenis het uitgave-‘traject’ begeleidde, was de rustige rots in de branding van de laatste spannende maanden voordat het boek ter perse ging. Hij verbeterde tekst en tabellen op vele punten en vervaardigde daarbij ook nog eens alle kaarten. Charlotte Koster was zo vriendelijk de tekst

van de Engelse samenvatting 'in no time' na te kijken. De tabellen waren bij Yolanda Pruis in goede handen en Piet Holleman tekende met grote accuratesse de lastige figuren van Bijlage B en hoofdstuk 3.

Aan het einde van een lange speurtocht, die te vaak teveel weekends en avonden in beslag nam, sta ik zwaar in het krijt bij Karin en Tess. Ik weet dat ik de rekening nooit helemaal zal kunnen vereffenen. Historici hebben, wat dat betreft, een frustrerend vak: terwijl zij moeizaam dood verleden tot leven proberen te wekken, raast het levende heden genadeloos voort. Naast grote voldoening geeft het verschijnen van dit boek daarom ook een gevoel van spijt. 'For we die everyday; oblivion thrives / not on dry thighbones but on blood-ripe lives / and our best yesterdays are now foul piles / of crumpled names, phone numbers and foxed files' (V. Nabokov, *Pale Fire*, canto 3).

INHOUD

INHOUDSOPGAVE

- LIJST VAN TABELLEN
- LIJST VAN GRAFIEKEN
- LIJST VAN FIGUREN
- LIJST VAN KAARTEN
- LIJST VAN AFBEELDINGEN
- LIJST VAN BIJLAGEN

DEEL EEN. KADERS

1. EEN KORTE GESCHIEDENIS VAN HEUSDEN IN DE LATE MIDDELEEUWEN 3
 - 1.1. DE RECHTEN OP HEUSDEN VÓÓR 1357 3
 - 1.2. DE HOLLANDSE SOEVEREINITEIT EN DE BRABANTSE AANSPRAKEN NA 1357 5
 - 1.3. BESTUURSINRICHTING: DE CASTELLANI VAN HEUSDEN . . . 11
 - 1.4. DE ONTPLOOIING VAN HEUSDEN IN DE BEIERSE PERIODE . . 15
 - 1.5. HEUSDEN ALS GRENSGEBIED: DE VERHOUDING TOT BRABANT 17
 - 1.6. HEUSDEN ALS GRENSGEBIED: DE VERHOUDING TOT GELRE 20
 - 1.7. INWENDIGE GESCHIEDENIS 27

2. LANDSCHAP EN BEWONING 29
 - 2.1. GRENZEN 29
 - 2.2. BODEMGESTELDHEID EN LANDSCHAP 35
 - 2.3. NEDERZETTINGEN 38
 - 2.4. WEIDEN, HOOILANDEN EN MEENTEN 43
 - 2.5. DIJKEN 49
 - 2.6. BEWONING EN BEVOLKING 54

3. THEORETISCHE POSITIEBEPALING 61
 - 3.1. 'FROM THE BOTTOM UPWARDS' (UITGANGSPUNTEN) . . . 61
 - 3.2. PROBLEEMSTELLING 62
 - 3.3. ZES KANTTEKENINGEN 64

3.4.	HET DEBAT OVER DE TRANSITIE VAN FEODALISME NAAR KAPITALISME	67
3.5.	EEN ALTERNATIEF BESCHRIJVINGSMODEL	73
3.6.	KLASSEN, STANDEN, ELITES	80
3.6.1.	‘The great divide’	80
3.6.2.	De standensamenleving volgens Mousnier	81
3.6.3.	Standen en klassen volgens Van Winter	84
3.6.4.	Klassen en elites	86

DEEL TWEE. FAMILIES

4.	DE GENEALOGISCHE RECONSTRUCTIE: METHODOLOGISCHE ASPECTEN	91
5.	NAAMLIJSTEN: DE LIJSTEN	95
5.1.	BUITENGEWONE BEDEN, BUITENGEWONE BRONNEN	95
5.1.1.	Bedeplicht en bevolking	101
5.1.2.	Aard van vermogens	105
5.1.3.	Fiscale exemptie in 1375	106
5.2.	UT IN CEDULA HABET	110
5.2.1.	Het dijkboek voor de proost van Berne: handschrift en eigenaar	111
5.2.2.	Het dijkboek voor de proost van Berne: overzicht van de dijklasten in 1487	111
5.2.3.	Het dijkboek voor de proost van Berne: de drie cedelen van 1467	113
5.2.4.	Het dijkboek voor de proost van Berne: de cedelen van 1506 en 1487	114
5.2.5.	De ‘verloting’ van de Zeedijk van 1498	116
5.3.	CIJNSBOEKEN	119
5.4.	DE KOHIEREN VAN DE TIENDE PENNING	121
6.	NAAMLIJSTEN: DE NAMEN	123
6.1.	NAAMVORMEN: FORMALITEIT EN INFORMALITEIT	123
6.2.	NAAMGEVING: DE VOORNAAM	125
6.3.	ACHTERNAMEN: TYPOLOGIE	128
6.4.	ACHTERNAMEN: STABILITEIT	133
6.5.	AANDUIDING VAN DE AARD VAN VERWANTSCHAP	135
6.6.	NORMEN VAN NAAMGEVING	136

7.	WETEN WIE WILLEM WOUTERS WAS	139
7.1.	ALGEMENE CRITERIA VOOR PERSONEN-IDENTIFICATIE . .	139
7.2.	VAN PERSONENDOSSIER TOT 'EENHEDEN'	141
7.3.	HET EINDRESULTAAT: DE GENEALOGISCHE RECONSTRUCTIES VAN BIJLAGE A	144
8.	CONTINUÏTEIT EN COHESIE, OPENHEID EN BEWEGING	147
8.1.	CONTINUÏTEIT	147
8.2.	COHESIE	150
8.3.	OPENHEID EN GEOGRAFISCHE MOBILITEIT	153
8.4.	OSMOSE	161
8.5.	EMIGRATIE	166
8.6.	SAMENVATTING	171
9.	SOCIALE MOBILITEIT	173
9.1.	BUREN EN 'WELGEBORENSCHAP'	174
9.2.	HEUSDENSE 'WELGEBORENEN' UITGETEKEND: KUIST VAN WIJK EN SPIERINK VAN AALBURG	179
9.3.	GEVALLEN VAN DÉROGEANCE	182
9.4.	DE GEESTELIJKE STAND ALS OPSTAP VOOR EEN MAATSCHAPPELIJKE CARRIÈRE	184
9.5.	CONNECTIES TUSSEN BUURLIEDENFAMILIES EN HET STADSPATRICIAAT VAN HEUSDEN	187
9.6.	SAMENVATTING	191
10.	FAMILIE: EEN NADERE BEGRIPSBEPALING	193
10.1.	ALGEMENE OPMERKINGEN	193
10.2.	HET BEGRIP 'KINDRED'	194
10.3.	HET BEGRIP 'DESCENT GROUP'	197
10.4.	'LIGNAGES' OF 'CLANS'?	198
11.	FAMILIE: FUNCTIONEREN EN BETEKENIS. De mobilisatie van de maagschap bij de vetevoering	201
11.1.	DE ZAAK JAN VAN WIJK GIELIS ZOON	201
11.2.	VETEN EN STRAFRECHT	205

11.3.	DE ROL VAN DE MAAGSCHAP WORDT KLEINER	209
11.4.	VETEVOERING EN DE SAMENSTELLING VAN DE MAAGSCHAP	209
11.5.	SAMENVATTING	213

12.	FAMILIE: FUNCTIONEREN EN BETEKENIS. Verwanten en vererving	215
12.1.	INLEIDING	215
12.2.	DE REGELS VAN HET HEUSDENSE ERFRECHT	216
12.3.	VERERVINGSPRAKTIJK EN NOMINATIEVE LIJSTEN	221
12.4.	DE DOORGIFTE VAN ERFGOED NADER BEKEKEN	226
12.5.	OVERGIFTEN VAN ERFGOED BIJ HUWELIJK (UITBOEDELING)	231
12.6.	AANSPRAKEN VAN VERSCHILLENDE 'BEDDEN'	234
12.7.	VERMAKINGEN BIJ TESTAMENT	237
12.8.	BEHANDELING VAN BASTAARDKINDEREN	240
12.9.	NAASTINGSRECHT	241
12.10.	VERERVING VAN LEENGOED	243
12.11.	SAMENVATTING	246

DEEL DRIE. BEZITSVERHOUDINGEN EN LASTENDRUK

13.	ECONOMISCHE STRUCTUUR	251
13.1.	INLEIDING	251
13.2.	DE LANDBOUW ROND HET MIDDEN VAN DE 13DE EEUW	255
13.3.	DE LANDBOUW IN DE HOLLANDSE PERIODE	258
13.4.	PARA- EN NIET-AGRARISCHE (NEVEN)ACTIVITEITEN	264
13.5.	CONCLUDERENDE OPMERKINGEN	272
14.	DE OMVANG VAN HET VERDEELDE CULTUURAREAAL	275
14.1.	LANDMATEN	275
14.2.	HOEVE- EN MORGENTALEN IN OVERZICHTEN	277
14.3.	STAGNATIE OF (VERHULDE) DYNAMIEK?	279
14.4.	MOGELIJKHEDEN TOT CONTROLE	280
14.5.	CONCLUSIE	285

15.	EIGENDOMSBEGRIP	287
15.1.	DEFINITIES VAN 'EIGEN GOED'	287
15.2.	GRONDEIGENAREN EN EIGENAARSLASTEN	287
15.3.	DE BEHANDELING VAN LEENGOED	289
15.4.	VERDERE VERSCHILLEN IN DE JURIDISCHE KWALITEIT VAN 'EIGEN GOED'	291
15.5.	OMVANG EN LIGGING VAN 'NIET-VRIJE' EIGEN GRONDEN .	293
16.	DE BUREN EN HUN GRONDBEZIT	295
16.1.	HET GRONDBEZIT IN DE EERSTE HELFT VAN DE 16DE EEUW	295
16.2.	HET GRONDBEZIT IN 1375: VAN VERMOGENS NAAR MORGENTALLEN	299
16.2.1.	Bedeponden als morgentallen	300
16.2.2.	Bedeponden en 'schotponden'	302
16.2.3.	Koopwaarde en huurwaarde	303
16.2.4.	Koopwaarden van grond in Holland en Zeeland (ca. 1375)	304
16.2.5.	Koopwaarden versus fiscale eigendomswaarden . . .	307
16.2.6.	De verrekening van rentelasten	308
16.2.7.	Twee alternatieve berekeningsmethoden	310
16.2.8.	Samenvatting	316
16.3.	DE VERDELING VAN HET GRONDBEZIT ONDER DE BUREN .	317
16.4.	HET GRONDBEZIT VAN 'UITBUREN'	329
17.	HET GROTE EN MIDDELGROTE ALLOCHTONE GRONDBEZIT	333
17.1.	HET GROOTGRONDBEZIT VAN KLOOSTERS	334
17.2.	DE DOMEINEN VAN DE LANDSHEER	343
17.3.	GROOTGRONDBEZIT VAN LEDEN VAN DE RIDDERSCHAP .	346
17.4.	HET MIDDELGROTE (EN/OF KLEINE) BEZIT VAN KLOOSTERS EN STEDELIJKE SOCIALE INSTELLINGEN	353
17.5.	HET MIDDELGROTE (EN/OF KLEINE) GRONDBEZIT VAN LEDEN VAN DE RIDDERSCHAP	357
17.5.1.	Adellijk goed in de eerste periode	357
17.5.2.	Adellijk goed in de tweede periode	359
17.6.	MIDDELGROOT GRONDBEZIT VAN LEDEN VAN STADSPATRICIATEN	361
17.7.	DE GOEDEREN VAN KANUNNIKEN EN HOGERE (GEWIJDE) GEESTELIJKEN	363

18.	HET KLEINE ALLOCHTONE GRONDBEZIT	365
18.1.	HET PARTICULIERE STEDELIJKE GRONDBEZIT	365
18.2.	HET GRONDBEZIT VAN 'BUITENLANDERS', LANDSHEERLIJKE AMBTENAREN EN HOVELINGEN	370
18.3.	HET GRONDBEZIT VAN PAROCHIEKERKEN EN ARMENTAFELS	371
19.	BEZITSGROOTTE-STRUCTUUR EN GRONDMARKT .	375
19.1.	DE VERDELING VAN HET GRONDBEZIT: EEN VERGELIJKENDE ANALYSE	375
19.2.	ALGEMENE KARAKTERISTIEKEN VAN DE LAATMIDDELEEUWSE GRONDMARKT	380
19.3.	AANKOOP EN VERKOOP VAN GROND DOOR ENKELE HEUSDENSE KLOOSTERS	382
19.4.	DE GRONDMARKT IN BAARDWIJK	387
19.5.	KOOPPRIJZEN VAN GROND	389
20.	LASTENSOORTEN: Lasten verbonden met de uitoefening van zakelijke rechten	393
20.1.	'SMALEN TIJNZEN'	394
20.2.	ERFPACHTEN EN GECONSTITUEERDE RENTEN	399
20.3.	TIENDEN EN TIENDHEREN	409
21.	LASTENSOORTEN: De tijdpacht	421
21.1.	INLEIDING	421
21.2.	DE KORTE PACT IN DE EERSTE PERIODE; SOCIALE ACHTERGRONDEN VAN PACHTERS	422
21.3.	TIJDPACT EN PACHTERS IN DE TWEEDE PERIODE	429
21.4.	DE BETEKENIS VAN DE TIJDPACT OMSTREEKS 1550	432
21.5.	PACHTPRIJZEN	439
21.5.1.	Domeinpachtreeksen	440
21.5.2.	Analyse	442
21.5.3.	Wijze van betaling en administratie	451
21.5.4.	Pachtprijzen van niet-domeingronden	455

22.	LASTENSOORTEN: Belastingen	459
22.1.	DE EXTRA-ORDINARIS BEDEN TIJDENS DE EERSTE PERIODE	460
22.2.	BELASTINGHEFFING EN EVOLUTIE VAN FISCALE LASTEN IN DE TWEEDE PERIODE	462
22.3.	VERSCHUIVINGEN IN DE RELATIEVE BELASTINGDRUK	465
23.	LASTENSOORTEN: Waterstaatslasten	471
23.1.	INLEIDING	471
23.2.	DE ONTWIKKELING VAN DE WATERSTAATSLASTEN IN DE EERSTE PERIODE	472
23.3.	DE ONTWIKKELING VAN DE WATERSTAATSLASTEN IN DE TWEEDE PERIODE	475
24.	LASTENDRUK EN CONJUNCTUUR	481
24.1.	LASTENSOORTEN EN LASTENDRUK	481
24.2.	HET VERBAND TUSSEN LASTENDRUK EN CONJUNCTUUR	487
24.2.1.	Grondpachtprijzen en roggeprijzen	488
24.2.2.	Korenmolenpachten	490
24.2.3.	De pachten van moutmolen en gruit	493
24.2.4.	Grondpachtprijzen en daglonen	496
24.3.	SAMENVATTEND BEELD	499

DEEL VIER. INSTITUTIES

25.	COMMUNITAS VILLAE	507
25.1.	INLEIDING, DEFINITIES, TERMINOLOGIE, VROEGSTE GEGEVENS	507
25.2.	BURENGEMEENSCHAP EN BURENGERECHT	508
25.3.	HET FUNCTIONEREN VAN DE DORPSVIERSCHAAR: DE ZAAK DIRK RUTGERS VANDER LINBRAKE	510
25.4.	DE NORMEN VAN DE RECHTSPRAAK: LOKALE EN LANDSGEMENE COSTUMEN	514
25.5.	TAKEN VAN DE DORSPVIERSCHAAR	516
25.6.	DELEGATIE VAN TAKEN	523
25.7.	SOCIALE ACHTERGRONDEN VAN LOKALE FUNCTIONARISSEN	524

25.8.	AANSPRAKELIJKHEID	526
25.9.	BOVENLOKALE SAMENWERKING	530
25.10.	DISSONANTEN	534
25.11.	SAMENVATTING	538
26.	PAROCHIE	541
26.1.	INLEIDING	541
26.2.	KERKELIJKE ORGANISATIESTRUCTUUR	542
26.3.	DE BEDIENING VAN DE PAROCHIES; NOTITIES OVER DE ACHTERGRONDEN VAN DE LOKALE GEESTELIJKHEID	547
26.4.	KERKELIJKE RECHTSPRAAK	549
26.5.	DE TAKEN VAN KERK- EN GEESTMEESTERS	552
26.6.	MEMORIEVESTIGINGEN	554
26.7.	RELIGIEUZE BROEDERSCHAPPEN	555
27.	WATERSCHAP	557
27.1.	ORGANISATIESTRUCTUUR EN BESTUURSPLICHAMEN	558
27.2.	KEUR EN SCHOUW	566
27.3.	DE LOKALE WATERSTAATSORGANISATIE; DE FUNCTIE VAN 'SLIJKHEEMRAAD'	575
28.	HEERLIJKHEID	577
28.1.	INLEIDING	577
28.2.	GERECHTSHEREN	578
28.3.	BANALITEITEN	589
28.3.1.	De 'corweyden' of 'hofdienst'	590
28.3.2.	De molendwang	594
28.3.3.	Het gruitrecht	595
28.3.4.	Banaliteiten voortvloeiend uit het stroomregaal	596
28.3.5.	Tol- en marktrechten	596
28.4.	HEERLIJKHEIDSCOMPLEXEN	599
28.5.	DE EVOLUTIE VAN HEERLIJKE INKOMSTEN	600
28.6.	DE RECHTSPRAAK; HET FUNCTIONEREN VAN RICHTERS EN SCHOUTEN	605
29.	SOCIALE CONFLICTEN: HET LAND TEGEN DE STAD	609

30.	SOCIALE CONFLICTEN: BUREN TEGEN HEREN	617
30.1.	INLEIDING; HET FLAGELLANTENOPROER VAN 1400	617
30.2.	DE HARDE HAND VAN DE HEER	619
30.3.	BELASTINGEN ALS TWISTAPPEL	628
30.3.1.	Conflicten met de geestelijkheid	629
30.3.2.	Conflicten met de stad	635
30.4.	CONFLICTEN ROND DE VERDELING VAN WATERSTAATSLASTEN	638
30.5.	SAMENVATTING	642
31.	SLOTBESCHOUWING	645
31.1.	INLEIDING	645
31.2.	DE BUREN	647
31.3.	SOCIALE STRATIFICATIE EN DE DORPSELITE	648
31.4.	DE HEREN EN DE ELEMENTEN VAN HET SURPLUS EXTRACTIE-SYSTEEM	652
31.4.1.	De maatschappelijke verdeling van het grondbezit	653
31.4.2.	Grondrenten en lastendruk	656
31.4.3.	Gerechtsheerlijkheid	658
31.5.	VERKLARENDE FACTOREN	658
31.6.	TOT BESLUIT	664
	SUMMARY	669
	BIJLAGEN	685
	NOTEN	863
	VERANTWOORDING VAN TABELLEN EN GRAFIEKEN	975
	BRONNEN EN LITERATUUR	979

LIJST VAN TABELLEN

Tabel

2.1	Indicaties voor de omvang van de bevolking in het Land van Heusden (1261-1550) en het aangrenzende deel van Brabant (1374-1526).	55
5.1.	(Lokale) grondbezitters in 1375/76 die niet op de bedelijsten van 1375 staan.	102
5.2.	Dijkcedelen uit het Land van Heusden (1467, ± 1487 en 1498).	118
6.1.	Voornaamgeving in Baardwijk en Oud-Heusden in resp. de tweede helft van de 14de en de tweede helft van de 15de eeuw.	127
6.2.	Morfologie van persoonsnamen op het platteland van Heusden en elders in Holland en Gelre.	131
7.1.	Identificatiegraad van buurlieden.	143
8.1.	Continuïteit van verblijf gemeten naar aantallen generaties waarvoor aanwezigheid werd geregistreerd in dorpen met een identificatiegraad $\geq 67\%$. . .	149
8.2.	(Globale) verwantschapsverbanden van buurlieden binnen en buiten het Land van Heusden	151
8.3.	De herkomst van 'import-namen' in buurliedenfamilies.	152
8.4.	De herkomst van buurlieden op grond van plaatsnaam-achternamen. . . .	156
8.5.	De herkomst van buurlieden op grond van andere informatie dan plaatsnaam-achternamen.	160
8.6.	De emigratie-bestemming van buurlieden.	167
9.1.	'Instroom' van buurlieden-geslachten in de Heusdense schepenbank	189
12.1.	Collectieve aanslagen op de bedelijsten van 1375.	222
12.2.	Eerstegraads verwanten met gescheiden vermogens op de bedelijsten van 1375 (negen best gedocumenteerde dorpen).	224
12.3.	Collectieve aanslagen op de dijkcedelen van 1467 en 1498.	225
13.1.	Referenties aan middelen van bestaan in de enquêtes van 1494 en 1514. . . .	253
13.2.	Fiscaal onbelaste haardsteden in 1494 en 1514.	254
14.1.	Het verdeelde cultuurareaal (ca. 1450 – ca. 1550).	276
16.1.	Het aandeel van ingezetenen in het lokale grondbezit (ca.1500 – ca.1550).	296
16.2.	De verdeling van vermogens over vermogensklassen op de bedelijsten van 1375.	299
16.3.	Grondslagen voor de lokale repartitie van de schildtallen in de dorpen van het Land van Heusden volgens de Informatie van 1514.	301
16.4.	Koopwaarden van grond omstreeks 1375 in Holland, de Bloise landen en het Land van Heusden.	305
16.5.	Koop- en huurwaarden van grond volgens artikel V van de Informatie van 1514.	306
16.6.	Berekening van equivalenten in morgentallen voor de vermogensklassen van 1375 volgens twee methoden van vergelijking.	312
16.7.	Vergelijking tussen de relatieve (globale) vermogensverdeling in 1375 en de	

	relatieve (globale) verdeling van het eigen grondbezit ca. 1550 onder de bu- ren van acht dorpen.	322
16.8.	Frequentieverdelingen van het eigen grondbezit van de buren van negen dor- pen ca. 1550 over acht bezitsgrootteklassen (in Rijnlandse morgens).	325
16.9.	Quotiënten van grondbezit in eigen gebruik en in pacht bij inheemse buren in negen dorpen (ca. 1550).	328
16.10.	De woonplaats van uitburiige geërfden in negen dorpen (1360-1410).	330
18.1.	Grondbezit van particuliere Heusdense poorters in Rijnlandse morgens en als percentages van het totale verdeelde areaal volgens de Informacie (1514) en de kohieren van de Tiende Penning (ca. 1550).	366
19.1.	Grootte-structuur van het allochtone grondbezit in negen dorpen.	378
19.2.	De (geschatte) omvang van het eigenerfde grondbezit van de buren in 1375, in 1514 en ca. 1550.	380
19.3.	Aankopen van grond door de kloosters St. Catharina, Mariënkroon en Marië- donk (ca. 1450 – 1525).	383
19.4.	De sociale achtergrond van verkopers van grond aan drie kloosters (ca. 1450 – 1525).	386
19.5.	Het karakter van de connecties tussen de bezitters van dezelfde percelen te Baardwijk in resp. (ca. 1475-1500) en 1526.	389
19.6.	Kooprijzen van grond (1440-1524).	390
20.1.	De volgorde van tijnsbetalingen in de rekeningen van Floris Laurens zoon (1364-1367).	396
20.2.	Omrekening van rentelasten in natura tot percentages van standaard-oogst- opbrengsten.	406
20.3.	Jaarlijkse collectieve rentelasten van de dorpsgemeenten volgens de Informa- cie van 1514 (in stuivers).	408
21.1.	De sociale achtergrond van pachters van domeingrond in 1375/76.	426
21.2.	De sociale achtergrond van pachters van domeingrond in 1375/76 en in 1391.	427
21.3.	Typologie van de buren van negen dorpen omstreeks 1550 naar grondbezit en grondgebruik.	432
21.4.	De sociale achtergrond van de pachters in negen dorpen omstreeks 1550.	434
21.5.	De samenstelling van pachterscollectieven omstreeks 1550.	437
21.6.	Prijzen van perceelpachten in de Doeverse Weide bij Baardwijk (1472-1481), overeengekomen met verpachter Willem de Monik uit Den Bosch	456
21.7.	Verschillen in huurwaarden van grond in Herpt (1542-1544).	457
22.1.	Verschuivingen in de relatieve fiscale draagkracht 1375-ca. 1500.	467
23.1.	Waterstaatslasten (per morgen) volgens de Informacie van 1514.	479
24.1.	Berekening van de reële lastendruk voor vier ‘typen’ buren in vier steekjaren (in liters rogge en daglonen per vijf Rijnlandse morgen land).	485
25.1.	Statistiek van misdrijven en civiele geschillen, ontleend aan de rekeningen van de drossaard van Heusden (1360-1400).	536
25.2.	Verdeling van plegers van misdrijven en verliezers in civiele geschillen in nege dorpen over vermogensgroepen (1360-1400).	537

LIJST VAN GRAFIEKEN

Grafiek

7.1.	Vergelijkingsvectoren in de probabilistische procedure van personen-identificatie volgens Felligi en Sunter	141
16.1a.	Vermogensverdeling in 1375 onder de buren van Drongelen	318
16.1b.	Vermogensverdeling in 1375 onder de buren van Doeveren	318
16.1c.	Vermogensverdeling in 1375 onder de buren van Wijk	319
16.1d.	Vermogensverdeling in 1375 onder de buren van Hedikhuizen	319
16.1e.	Vermogensverdeling in 1375 onder de buren van Veen	320
16.2.	Verdeling van het grondbezit onder de buren Veen, 1544	320
21.1.	Pachtprijzen van domeinlanden in Engelen (1359-1393)	444
21.2.	Pachtprijzen van domeinlanden in Herpt (1364-1393)	444
21.3.	Pachtprijzen van domeinlanden in Oud-Heusden (1358-1393)	445
21.4.	Pachtprijzen van domeinlanden in Wijk en Aalburg (1358-1393)	445
21.5.	Pachtprijzen van drie buitendijkse waarden (1358-1393)	446
21.6a.	Pachtprijzen van domeinlanden in Oud-Heusden (1432-1505)/1	448
21.6b.	Pachtprijzen van domeinlanden in Oud-Heusden (1432-1505)/2	448
21.7.	Pachtprijzen van domeinlanden in Genderen (1432-1505)	450
21.8.	Pachtprijzen van een buitendijkse waard bij Hedikhuizen (1432-1505)	450
21.9.	Pachtprijzen van drie percelen domeinland in Oud-Heusden (1360-1505)	451
22.1.	Werkelijk betaalde bijdragen van de dorpen van Heusden aan de bedden (1428-1515)	466
23.1a.	Waterstaatslasten domeinland (1359-1393)	473
23.1b.	Waterstaatslasten domeinlanden in Heesbeen en Oud-Heusden (1359-1393)	473
23.2.	Waterstaatslasten domeinlanden in Heesbeen en Oud-Heusden (1431-1505)	478
23.3.	Waterstaatslasten domeinlanden in Heesbeen en Oud-Heusden (1359-1505)	480
24.1a.	Prijzen van rogge in Maastricht (1360 – 1505)	482
24.1b.	Prijzen van rogge in Antwerpen en van spelt in Luik (1360 – 1505)	482
24.2.	Relatieve evolutie van pacht- en roggeprijs (indexwaarden 1360–1505)	489
24.3.	Relatieve ontwikkeling van molenpachten (1360 – 1505)	492
24.4.	Relatieve evolutie molenpacht / roggeprijs (indexwaarden 1360 – 1505)	492
24.5.	Pachten van gruitgeld en moutmolen (1360 – 1515)	493
24.6.	Relatieve pachten van korenmolen en moutmolen (indexwaarden 1360 – 1505)	495
24.7.	Relatieve evolutie van land- en molenpacht (indexwaarden 1360 – 1505)	495
24.8.	Daglonen van metselaars (1360 – 1505)	498
24.9.	Landpacht uitgedrukt in dagloon (1360 – 1505)	499
24.10.	Pachten van de tol te Heusden (1360 – 1505)	501
24.11.	Pacht van visrechten in Veen (1450 – 1505)	503
28.1a.	Inkomsten uit de domeinen van Heusden, 10-jaarlijkse verzamelstaten (1432-1502)	602
28.1b.	Inkomsten uit de domeinen van Heusden, 10-jaarlijkse verzamelstaten (1432-1502), gecorrigeerd voor onder Karel de Stoute gerecupereerde emolumenten	602
28.2.	Samenstelling van de inkomsten uit het heerlijkheidscomplex Engelen-Vlijmen (1460/61)	604
Bijlage I.	Erfpachtprijzen van percelen land in Genderen, Herpt en Hedikhuizen (1358-1505)	861

LIJST VAN FIGUREN

Figuur

1. Schematische voorstelling van surplus extractie binnen het agrarisch reproductie-proces in een 'peasant economy' 74
2. Schematische voorstelling van het laatmiddeleeuwse surplus extractie-systeem 79

LIJST VAN KAARTEN

Kaart

1. De ligging van het Land van Heusden en omgeving in het Nederlands rivierengebied 30
2. Het Land van Heusden in de Late Middeleeuwen. 32
3. Globale bodemkaart van het Land van Heusden en zijn directe omgeving 34
4. De loop van de hoofddijken binnen het Land van Heusden in de Late Middeleeuwen 48
5. Globale concentratie-kaart van het 'allochtone' grondbezit in het Land van Heusden aan het begin van de Hollandse periode (ca. 1360) 332

LIJST VAN AFBEELDINGEN

Afbeelding

1. Het Verdrag van Bergen op Zoom van 29 maart 1357 2
2. Kaart van dijken en sluizen in het Land van Heusden, 1610 51
3. 'Boom van bloedverwantschap', ca. 1280 196
4. Kaart van de domeinlanden in Wijk, 1613 337

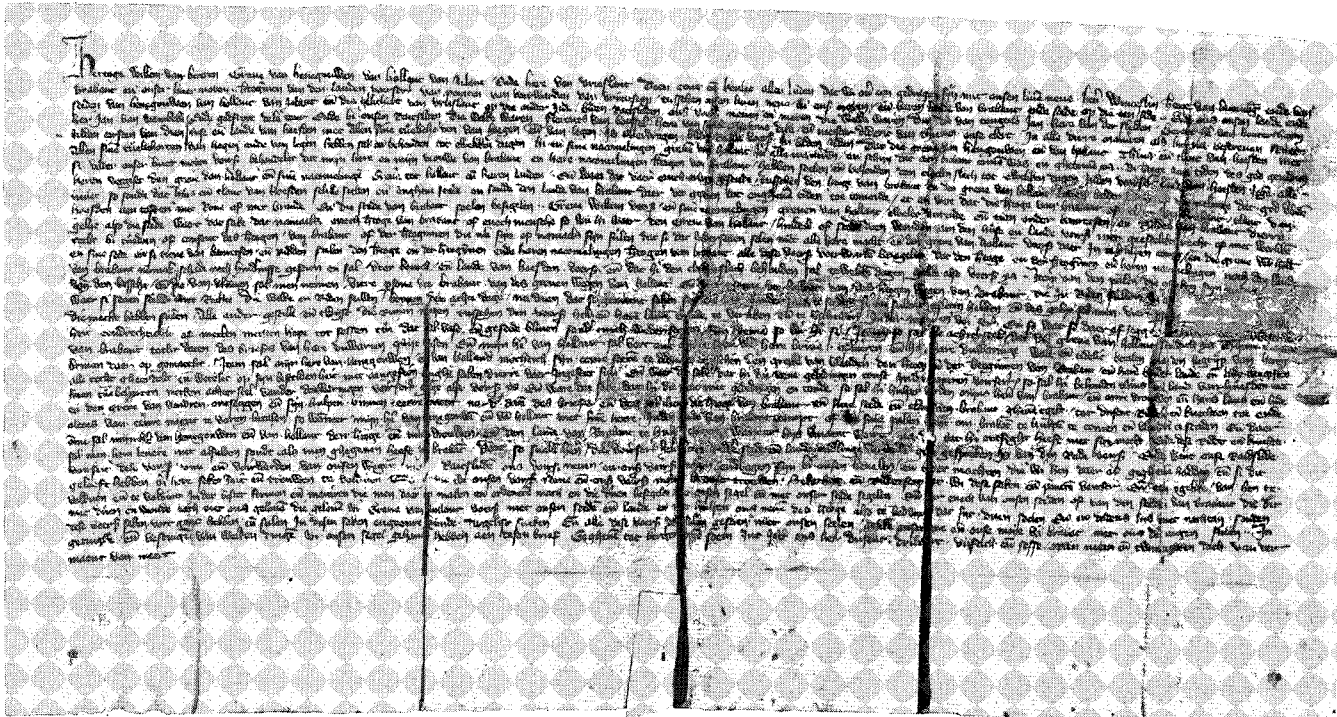
LIJST VAN BIJLAGEN

Bijlage

- A. Genealogische reconstructies van dorpsfamilies in twee referentieperiodes 687
- B. Stroomdiagrammen van verervingspraktijken met korte analyses 793
- C. Grafieken van de verdeling van het grondbezit omstreeks 1550 in negen dorpen 819
- D. Overzichten van het institutionele en adellijke grondbezit in het Land van Heusden 831
- E. Overzicht van de bezitters van tiendrechten (ca. 1375 en ca. 1500) 840
- F. Raming van de bijdragen van de dorpen van Heusden aan de landsheerlijke bedden (1428-1515) 843
- G. Overzicht van buitengewone waterstaatslasten (1360-1505) 850
- H. Selectie van de dorpselite op basis van tien elitekenmerken 852
- I. Opmerkingen over reken(ing)munten 858

DEEL EEN

KADERS

AFBEELDING 1. Het Verdrag van Bergen op Zoom van 29 maart 1357, waarbij slot en Land van Heusden aan het graafschap Holland kwamen. ARA, *Vilvoordse Charters* 17-12.

1. EEN KORTE GESCHIEDENIS VAN HEUSDEN IN DE LATE MIDDELEEUWEN

Bij het Verdrag van Bergen op Zoom van 29 maart 1357 kwam de soevereiniteit over Stad en Land van Heusden in handen van de graven van Holland. In 1505 verloren zij hun greep (niet de soevereiniteit!) op Heusden voor een goed deel, toen zij Stad en Land voor onbepaalde tijd verpandden aan de graven van Nassau, de heren van Breda. Beide jaren vormden zo als het ware de natuurlijke markeringspunten voor deze studie, temeer daar de gebeurtenissen van 1357 en 1505, achteraf gezien, belangrijke gevolgen hebben gehad voor de overlevering van bronnenmateriaal. In het bijzonder geldt dat de administratie van de domeinen, die voor dit onderzoek van groot gewicht was en die – met een grote leemte in het midden – precies de aangegeven tijdsspanne 1357-1505 bestrijkt. Overigens valt men daarmee aan het einde van die periode bepaald niet in een ‘documentair gat’. Voor de eerste helft van de 16de eeuw staan de onderzoeker, integendeel, uiteenlopende bronnen van goede kwaliteit ter beschikking. Eén ervan, de bekende *Informacie* van 1514, heeft bij de verzameling en bewerking van gegevens als eindpunt gefungeerd. In het volle besef van de willekeur die in die keuze schuilt, heb ik, wanneer ik dat zinvol achtte, ook latere bronnen aangesproken. Met name de kohieren van de Tiende Penning uit de jaren 1544-1556 zijn intensief gebruikt bij het vergelijkend onderzoek naar de bezitsverhoudingen.

1.1. DE RECHTEN OP HEUSDEN VÓÓR 1357

Het Land van Heusden zoals het in 1357 in Hollandse handen kwam, was gevormd uit de brokstukken van twee karolingische gouwen: Teisterbant en Taxandrië. Het is nog altijd tamelijk duister, wat er sedert het begin van de 11de eeuw met de verschillende grafelijke rechten is gebeurd, nadat de beide oude districten uiteen waren gevallen.¹ De feodale constructie waarbinnen de gezagsrechten van de heren van Heusden die vanaf de 12de eeuw herkenbaar zijn, waren ingebed, was dan ook uitermate gecompliceerd. In elk geval hielden zij de rechten over de meeste dorpen benoorden de Oude Maas (inclusief vermoedelijk de heerlijkheidsrechten over de ‘ville neuve’ Heusden, gesticht in de eerste helft van de 13de eeuw) in leen van de graven van Kleef. Alleen de belangrijke nederzetting Aalburg viel in de 12de eeuw mogelijk nog enige tijd onder het (directe) gezag van de graaf van Gelre, want die werd in het begin van de 12de eeuw eens de ‘comes patriae’ van Aalburg genoemd.² De rechten over vier van de vijf zuidelijke nederzettingen of ‘bovendorpen’ – Vlijmen, Oud-Heusden, Engelen en Hedikhuizen – waren Gelders leen, sinds wanneer is niet bekend.³ Volkomen onduidelijk is de oude status van het vijfde bovendorp,

Baardwijk en van het gehucht Hulten. In het begin van de 14de eeuw maakten zowel de graaf van Gelre als de hertog van Brabant, de laatste als suzerein van de graaf van Kleef, er aanspraak op.⁴ Trouwens, de oorsprong en extensie van die vermeende Brabantse suzereiniteit over de Kleefse leenheerschappij vormen een onopgelost probleem. Terwijl I. H. Gosses meende dat de leenhoogheid terugging op hierna nog te noemen gebeurtenissen in 1279⁵ en J. Hendriks haar nog verder terugplaatste in de tijd, tot tenminste 1210⁶, meenden Avonds en Brokken daarentegen, dat aan de Brabantse suzereiniteit 'een luchtje zat' en dat zij pas was geconstrueerd tijdens de Brabants-Hollandse oorlog om Heusden in de zomer van 1318. Uit opportunistische overwegingen had de graaf van Kleef toen hertog Jan III als suzerein over zijn Heusdense leenheerschappij erkend.⁷

De kwestie van de gezagsbasis van de heren van Heusden wordt verder gecompliceerd door het feit dat zij ook allodiale goederen in het Land van Heusden bezaten. Daartoe behoorde waarschijnlijk de burcht van Heusden. De burcht zou in 1279 na een militaire confrontatie met Brabant door de heer van Heusden in leen zijn opgedragen aan hertog Jan I. Voor Avonds en Brokken nam daarmee de 'Brabantse penetratie in het Land van Heusden een aanvang'.⁸

Bij alle territoriale vorsten die, actief of passief, bemoeienis hadden met de rechten over Heusden, voegde zich in de 13de eeuw ook de graaf van Holland. Eigenlijk was de Hollandse betrokkenheid al ouder, omdat de graven sedert de 11de eeuw de voogdij voerden over de kerk van Aalburg, waar de benedictijnerabdij van Sint-Truiden een grote uithof bezat. In 1250 verkocht graaf en Rooms Koning Willem II de voogdij met alle lucratieve tiendrechten die aan het patronaat van de vele dochterkerken van Aalburg vastzaten, aan de abt van Sint-Truiden.⁹ De graaf van Holland ging zich echter pas actief in de regio mengen, toen waterstaatkundige problemen in de Dordse of Grote Waard om boventerritoriale afspraken met de heren van Altena en Heusden vroegen. In dat kader werd op 12 februari 1273 een overeenkomst gesloten tot regeling van de schouw op de Hoge Maasdijk en tot afsluiting van het Grote Waard-complex aan de zuidoostzijde door middel van een nieuwe zijdedwende tussen Hedikhuisen en Vlijmen. Kan men hier eventueel nog spreken van samenwerking op basis van gelijkwaardigheid tussen zelfstandige territoriale heren¹⁰, in 1290 moesten de heren van Heusden zich echt ondergeschikt maken aan de graaf. Als onderdeel van de vredesregling die een einde moest maken aan het conflict tussen Floris V en de graaf van Vlaanderen over het bezit van Zeeland-bewesten-Schelde, werd heer Jan III van Heusden gedwongen de *stad* Heusden – van land en burcht wordt niet gesproken¹¹ – in leen op te dragen aan graaf Floris. Zes jaar later zegde Jan van Heusden de leenband op met als argument dat de stad en het noordelijke deel van het Land van Heusden altijd Kleefse lenen waren geweest.

In de daaropvolgende decennia is duidelijk sprake van een groeiende toenadering tussen Heusden en Brabant. Een eerste stap naar inlijving werd gezet in de jaren 1317-1319. Ruzie binnen de familie Van Heusden na de voortijdige dood van heer Jan IV in 1316 liep zo hoog op, dat de ene partij naar de hertog van Brabant en de andere naar de graaf van Holland stapte. In de nazomer van 1318 is zelfs echt om Heusden gevochten. Het was in die woelige episode dat de graaf van Kleef de Brabantse kant koos en de hertog als suzerain over zijn Heusdense lenen erkende. Naar goede middeleeuwse gewoonte werd de oplossing van het twistpunt uiteindelijk overgelaten aan een scheidsrechter, in dit geval graaf Gerard van Gulik. In zijn uitspraak van september 1319 besliste deze dat de Kleefse en Brabantse aanspraken op Heusden (d.w.z. de stad en het noordelijke deel van het land) het beste gefundeerd waren.¹²

Graaf Willem III van Holland heeft zich bij de uitspraak neergelegd en er brak een fase van vreedzame coëxistentie tussen Brabant en Holland aan. Beide vorsten streefden naar consolidatie van de grenzen. In dat kader werden ook de eerste van een lange reeks van 'paelsceydingen' (formele vaststellingen van de grens) op touw gezet.

Na de dood van Jan V van Heusden in 1330 zag Jan van Brabant zijn kans schoon om Heusden definitief in het hertogdom te incorporeren, alleen in dit geval werkte de graaf van Kleef niet mee. De kwestie Heusden ging toen onderdeel uitmaken van de anti-Brabantse coalitie-oorlog van 1332-34, die de hertog van Brabant opnieuw tegenover de graaf van Holland stelde. Nog vóór in de zomer van 1334 te Kamerijk de vrede tussen beide vorsten was bezegeld, had hertog Jan III via sluwe machinaties de rechten over Heusden – buiten de graaf van Kleef als leenheer om – van de Kleefse leenhouders gekocht.¹³ Tenslotte verwierf Jan van Brabant als uitvloeisel van de vredesbesprekingen te Kamerijk ook nog de Heusdense bovendorpen Vlijmen, Engelen, Oud-Heusden en Hedikhuizen, die leenroerig waren aan Gelre. In ruil kreeg de graaf van Gelre de voorheen Brabantse lenen Tiel, Zandwijk en Heerewaarden. De kwestie van de heerschappij over Baardwijk en het bij Drunen gelegen gehucht Hulten werd in handen gelegd van een arbitrage-commissie. Hiermee was de inlijving van Heusden bij Brabant voltooid. Als niet mis te verstaan teken van zijn bedoeling om van Heusden een district binnen het hertogdom te maken, liet hertog Jan zijn bastaard-halfbroer Jan van Wijtvliet als burggraaf aanstellen. Wijtvliet kreeg uitgebreide bevoegdheden en liet tijdens de eerste jaren van zijn bewind de burcht van Heusden versterken tot een geduchte grensvesting.

1.2. DE HOLLANDSE SOEVEREINTEIT EN DE BRABANTSE AANSPRAKEN NA 1357

Graaf Willem III had tegenover de annexatie van Heusden door Brabant een passieve houding aangenomen, een bewijs dat het herstel van

de vrede met Brabant hem veel waard was.¹⁴ Het betekende niet dat de graven hun belangstelling voor Stad en Land verloren. Het zou echter tot 1356 duren vóórdat de sluimerende Hollandse aspiraties weer tot leven kwamen. Toen maakte Willem V handig gebruik van de hoge nood waarin Brabant door de oorlog met Vlaanderen verkeerde. Een stuk dat decennia lang met verve op het politieke schaakbord van de Lage Landen heen en weer was geschoven, viel tenslotte zonder slag of stoot in zijn handen. Vanuit dat perspectief kwam de overdracht van 29 maart 1357 eigenlijk als een anti-climax, zij het een die menig tijdgenoot zal hebben verrast.

Onmiddellijk na de Hollandse machtsovername haastte men zich van Hollandse zijde om, net als de Brabanders in 1334 hadden gedaan, de gewijzigde staatkundige situatie een permanent karakter te verschaffen. De gerenommeerde rechtsgeleerde Filips van Leiden ging zelfs zover om in een van zijn 'casus' het nieuw verworven Heusden als exempel te nemen van een grensgebied van Holland dat zich zou mogen verzetten als de graaf het ooit zou vervreemden door het in handen te geven aan een 'inferior vasallus'.¹⁵ Dit had natuurlijk iets geforceerds. Men moet echter niet vergeten dat, ondanks de korte duur van de feitelijke Brabantse heerschappij over Heusden, na 1357 nog lange tijd een hardnekkig streven zou blijven bestaan om Stad en Land weer bij Brabant te voegen. Om te beginnen hadden de Brabantse hertogen in 1357 niet hun volledige soevereine rechten afgestaan. De *banklok*, het recht om de weerbare mannen uit Stad en Land van Heusden met klokgelui op te roepen voor de *landweer* van Brabant, bleef aan Wenceslas en Johanna voorbehouden. Eén keer is ook geprobeerd dit prerogatief te effectueren: in 1361 werd Albrecht van Beieren spoorlags ingelicht toen 'die vanden Bossche (...) clockenslache in den lande van Huessden begheerden te hebben'¹⁶, nota bene kort nadat de Bossenaren het Heusdense dorp Engelen in brand hadden gestoken.¹⁷ Toen de ruwaard kort daarop in Henegouwen in moeilijkheden geraakte, schijnt Wenceslas zijn vermeende rechten op Heusden alweer aan de orde gesteld te hebben. In een reeks verdragen met als sluitstuk het Brabants-Hollandse bondgenootschapsverdrag van 20 mei 1366 wist Albrecht de Brabantse aanspraken op Heusden echter beperkt te houden tot de *banklok*.¹⁸ Reeds in het volgende jaar werd naar het schijnt overwogen de clause van de *banklok* maar te schrappen.¹⁹ Zover is het toen niet gekomen, want ook later wordt er nog wel naar verwezen. Zo zou Albrecht volgens Van Dynthers kroniek het luiden van de Brabantse *banklok* in Heusden tegen Gelre eens hebben verhinderd omdat de Gelderse hertog zijn schoonzoon was.²⁰

De Brabantse aanspraken op Heusden kregen echter weer serieuzere vorm tijdens de woelige jaren na de dood van Willem VI. Toen Jan IV van Brabant in het voorjaar van 1420 Holland en Zeeland, de twee noordelijke graafschappen van zijn echtgenote Jakoba, aan Jan van Beieren verkwanselde, kozen de Staten van Brabant de zijde van Jakoba. Tot de weinige wapenfeiten van de oorlog die volgde, behoorde de inneming van

Heusden op 17 oktober 1420.²¹ Vanuit Breda maakte Jakoba er toen in gezelschap van haar zwager, de heer van Saint-Pol, haar *Blijde Inkomst*, maar zij liet zich huldigen als hertogin van Brabant en niet als gravin van Holland. Het laatste was als gebaar natuurlijk veel overtuigender geweest, omdat Jakoba dan op strijdlustige wijze had kunnen demonstreren dat zij zich niet neerlegde bij de inbreuk op haar rechtmatige bezit van Holland en Zeeland. Jakoba verkeerde op dat moment echter niet in de positie om de zaken naar haar hand te zetten. Men zou zelfs kunnen zeggen dat zij werd gebruikt door de Brabanders, die nu hun kans schoon zagen om Stad en Land van Heusden opnieuw bij het hertogdom te voegen. Volgens Edmond van Dynther werd de nieuwe Hoekse gouverneur van Heusden, Arend van Zevenbergen, eenvoudig voor het blok gezet. Hij moest bezweren slot, Stad en Land van Heusden ‘tot behoef des (...) lands van Brabant’ te zullen besturen, zo niet, dan moest hij ‘die overleveren ende stellen in handen mijns (...) heren van Saint-Pol tot dezelfs lands behoef, om dairan te bliven voir alsulken kost als mijn her van Saint-Pol, die baenrodsen, eedelen ende tlant van Brabant om Hoesden in te nemen, te verwaren, ende den Berge te beliggen, gedaen mochten hebben ende noch doen souden’.²² Er werd, met andere woorden, een juridische constructie bedacht om Heusden eventueel, ook als het niet kon worden geannexeerd, toch voor onbepaalde tijd aan Brabant te binden. Deze werd gevonden in het pandschap: Stad en Land van Heusden zouden Brabants blijven totdat alle kosten die voor de campagne tegen Heusden en Geertruidenberg waren gemaakt, vergoed zouden zijn. Dezelfde bepaling werd later in verschillende verdragen en *Blijde Inkomsten* steeds opnieuw opgenomen, voor het eerst in het verdrag tussen Filips van Saint-Pol en Filips de Goede van mei 1428, waarin de Brabantse opvolging werd geregeld, voor het laatst in de *Blijde Inkomst* van Filips II van 5 juli 1549.²³ In feite bleef deze hele constructie slechts dode letter juist omdat men verzuimd had haar onmiddellijk op papier vast te leggen. Edmond van Dynther moest dit enkele maanden later constateren toen hij als hertogelijk secretaris werd belast met de herziening van de Heusdense *hoofdvaart*. Hij had de tekst van de overdrachtsakte van oktober 1420 graag in het nieuwe charter willen insereren, maar tot zijn ontsteltenis was er helemaal niets op schrift gesteld. Hals over kop liet hij Saint-Pol en andere hoge edelen schriftelijk betuigen, wat men na de intocht in Heusden precies was overeengekomen. Ook Jakoba was toen niet meer tot formele afstand van Heusden te bewegen, want de gravin was inmiddels naar Engeland vertrokken. ‘Et sic mora ipsorum (...) fuit et est patrie Brabancie multum nociva’ besloot Van Dynther zijn relaas en zo was het precies: zo’n mooie kans om Stad en Land zonder veel moeite terug bij het hertogdom te krijgen, zou zich nadien niet meer voordoen.

Hoeveel deceptie de woorden van Van Dynther ook verraden, ze zijn eerst achteraf opgeschreven. Van Hollandse zijde werd de dreiging dat Stad en Land van Heusden voor het graafschap verloren zouden gaan,

in de jaren na 1420 in elk geval uiterst serieus genomen. Vermoedelijk eind 1425, aan de vooravond van de krachtmeting tussen Jakoba en Filips van Bourgondië, bracht Dirk Potter, secretaris in de Hollandse kanselarij, schriftelijk verslag uit over zijn historische naspeuringen naar de rechten op Heusden in de registers van de Leenkamer.²⁴ Vooral de slotpassage van dit document is van groot belang, omdat het een staaltje van regelrechte geschiedvervalsing bevat. 'Also eenrehande onwetende luyde in Brabant plegen te seggen', zo staat er, 'dat hertoge Willem voirseit (bedoeld is Willem V; PH) hem tselven Huesden toesyde, so salmen inder wairheyte vinden dat dat also niet en is ende dat hii Huesden ende tlant van Huesden in ende over hadde vanden hertoge van Brabant een jair te voren eer hi die zoene seyde tusschen den hertoge van Brabant ende den grave van Vlaenderen'. Hier wordt dus de hele Vlaams-Hollandse koehandel van het 'Mechelen dijn, Heusden mijn' ontkend, die (in de ogen van tijdgenoten) afbreuk deed aan de legitimiteit van het Hollandse gezag over Heusden. Heusden zou niet pas eind maart 1357, maar al één jaar vóór de uitspraak van Ath van 4 juni 1357 aan Holland zijn gekomen. Hoe Potter dit meende te kunnen bewijzen, is wel duidelijk. Het Verdrag van Bergen op Zoom draagt als datum 29 maart 1356, maar de oorkonder was graaf Willem V en de Hollandse kanselarij hanteerde de Paasstijl. 1356 was dus in feite 1357. Potter moet dit als secretaris ter kanselarij natuurlijk drommels goed hebben geweten. Omdat evenwel in de subscriptie van het verdrag (toevallig?) de gebruikelijke verwijzing naar de Hollandse kanselarijstijl ontbrak, kon Potter het later doen voorkomen alsof Heusden reeds in 1356 Hollands was. Zijn voorstelling van zaken mist elke grond en we kunnen er niet meer in zien dan een uitdrukking van de wens om Heusden met alle mogelijke middelen voor Holland te behouden. Filips van Bourgondië, eenmaal aangesteld als 'gouverneur' van Holland, moest ook zweren dat zowel Heusden als Geertruidenberg bij het graafschap hoorden. Dat bracht hem natuurlijk in een lastig parket nadat Holland en Brabant eenmaal in personele unie waren verenigd, temeer aangezien de Staten van Brabant in de *Blijde Inkomst* van Filips van oktober 1430 eveneens expliciete claims op Heusden en Geertruidenberg op hadden laten nemen. Filips' ambivalente positie komt duidelijk naar voren ten tijde van de aanstelling van Dirk van der Merwede als burggraaf van Heusden in juli 1431, enige maanden nadat zijn voorganger, Arend van Zevenbergen, met geweld uit het slot was verdreven.²⁵ Merwede ontving, met een tussenpoos van een week, twee commissiebrieven.²⁶ De *considerans* was gelijkloidend: Filips verklaarde zich verplicht stad, land en burcht van Heusden te bezitten 'beyde als hertoge van Brabant ende oic als Gouverneur der lande van Hollant ende van Zeelant'. Daarom zou als burggraaf een man worden geïnstalleerd die in beide landen in aanzien stond en die in beide landen veel goederen en verwanten had. De commissie aan Merwede was ook tijdelijk bedoeld, namelijk totdat Holland en Brabant definitieve overeenstemming hadden bereikt over

de vraag, waar Heusden bij zou horen. De tekst van de ambtseed van Merwede is echter niet in beide brieven hetzelfde. In het tweede exemplaar is een belangrijke toevoeging opgenomen met de volgende strekking. Aangezien de hertog bij zijn *Blijde Inkomst* in Brabant had moeten zweren alle 'slot[e]n der lande te doen besetten ende bewaeren bij geboren Brabanteren of die stammen daer in hebben', moest heer Dirk – géén geboren Brabander – op zijn beurt zweren de burcht van Heusden onmiddellijk in Brabantse handen te stellen, zo gauw 'voir recht' was komen vast te staan 'dat slot, stat ende lande van Huesden sculdich waer erflic toe te behoren den lande van Brabant'. Kennelijk hadden de Staten van Brabant op de opname van deze formulering aangedrongen, die voor de Raad of de Staten van Holland natuurlijk in al haar suggestiviteit véél te ver zou zijn gegaan.²⁷ Filips van Bourgondië wenste geen van beide gremia voor het hoofd te stoten en speelde daarom dubbelspel door eerst, onder grootzegel, een neutrale en een paar dagen later, onder geheimzegel en speciaal om de Brabanders te gerieven, een aangepaste commissiebrief af te geven!

Hiermee was de kous niet af. De kwestie borrelde weer op toen Filips de Goede in 1448 heer Dirk vander Merwede als burggraaf van Heusden liet vervangen door de graaf van Nassau, die als heer van Breda in deze context veel meer dan Merwede als een exponent van de Brabantse adel moet worden gezien. Veel alarmerender was nog dat Filips tegelijkertijd had bevolen dat men Heusden 'niet meer houden soude van Hollant noch van Brabant, mer soude staen in suspens ter tijt toe dat mijn vors. genadigen here anders dair op geordineert soude hebben'. De magistraat van Heusden richtte daarop een dringend verzoek aan de Raad van Holland om de landsheer duidelijk te maken 'dat sij (namelijk die van Heusden; PH) van ouden tijden altijts Hollant geweest hadden ende dat men se soe wilde onderhouden etc.'²⁸ De Raad moet inderdaad van de zaak werk hebben gemaakt, al zou het nog geruime tijd duren voordat de hertog eindelijk, op 11 juni 1452, plechtig verklaarde dat slot, Stad en Land van Heusden als voorheen bij het graafschap Holland hoorden.²⁹ Deze oorkonde bevat twee verhelderende details. Ten eerste wordt de zaak van Heusdens 'suspensie' hier volstrekt anders voorgesteld. Niet de hertog van Bourgondië, maar de inwoners van Heusden zouden een 'status aparte' hebben nagestreefd. De Heusdenaren werden er regelrecht van beschuldigd dat zij 'onder decsel ende verwe (= schijn)' van de commissie aan Nassau 'hem luyden willen houden als exempt ende neutrael van onser voirs. graeflicheit van Hollant'. Op die manier hoopten zij zich te kunnen onttrekken aan de beden en aan andere landsgemene lasten. Ten tweede werd Heusden nu wel aan Holland toegewezen, maar toch werd ten behoeve van eventuele Brabantse aanspraken een preservatoire clausule opgenomen: Heusden zou namelijk bij Holland horen 'alsoe lange ende totter tijt toe dat bij beteren recht ende justicie die voirs. ridderscip, edele ende goede steden gehoirt wesende die voirs. onse stede, slot ende landt van Huesden off gewonnen sal werden ende gewijst toebehorende onsen lande

van Brabant'. Kortom, zouden van Brabantse zijde betere aanspraken worden geproduceerd, dan zou Heusden alsnog bij het hertogdom worden gevoegd. Dat de kwestie van de soevereiniteit over Heusden in deze tijd ook in Brabant nog leefde, blijkt onder andere uit de *informacie* die in 1449 werd gehouden door een arbitrage-commissie, ingesteld om een slepend geschil over het bezit van de heerlijkheid Onsenoort op te lossen. De procureur van de stad Den Bosch, één der betrokken partijen, merkte desgevraagd op, dat er nog zoveel oude hertogelijke of van de hertogen van Brabant afkomstige rechten in Heusden over waren – waaronder de *banklok*, de voogdij over Berne en de hoofdvaart van Heusden op Den Bosch – dat men niet anders kon concluderen dan dat 'tLant van Huesden mogelijken tot Brabant behoeren sal'.³⁰

Als Uyttebrouck naar aanleiding van de gebeurtenissen van 1420 opmerkt dat men slechts kan spreken van een 'bref et théorique retour (de Heusden) au Brabant', omdat het 'gevoel' dat Heusden bij Brabant hoorde al ruim vóór 1430 weer was verdwenen³¹, dan betwijfel ik op grond van het voorgaande, of deze observatie juist is. Zelfs na de affaire van 1448-1452 verstommen niet alle separatistische geluiden. Nadat Heusden aan het begin van de 16de eeuw door de graven van Nassau in pand was genomen, komt rond hen opnieuw een streven naar autonomie aan de oppervlakte, dat zich een halve eeuw eerder al aftekende. Dit blijkt uit het volgende voorval. In 1509 werden twee deurwaarders van Holland in Heusden gemaltraiteerd toen zij achterstallige bedegelden wilden innen. Ook de subalterne ambtenaren van de burggraven-pandheren weigerden elke medewerking. Een van de deurwaarders, Jakob van Nyeland, kreeg het in de Heusdense herberg 't Gulden Hoofd aan de stok met schout Willem Pijlijser, die Jakobs commissiebrieven wilde zien en hem toevoegde: *'Mijn heer van Nassouwen is ons heer!'*, waarop Jakob had geantwoord: *'Mijnen heer (d.i. van Nassau) is een goet eedel heer, maer mijn ghenad. heer (d.i. van Holland) is boven hem.'*³² Toch is de soevereiniteit van Holland over Heusden sedert het midden van de 15de eeuw nooit meer serieus bedreigd, het voortdurende 'Brabantse voorbehoud' ten spijt. Zeker, in de aanvangsfase van de Tachtigjarige Oorlog had de balans naar de zuidelijke kant door kunnen slaan, maar toen Heusden in 1577 definitief de zijde van de Staten van Holland koos, was de territoriale band met Holland opnieuw voor lange tijd verzekerd.

Het is daarom nogal merkwaardig dat al direkt bij de aanvang van de Bataafse Republiek geluiden opklonken om ter wille van een zeker territoriaal evenwicht tussen de nieuw op te richten departementen de grens tussen Brabant en Holland te verleggen naar de lijn Hollands Diep – Nieuwe Merwede – Boven Merwede.³³ Hele gebieden die vanaf de Late Middeleeuwen tot het graafschap Holland hadden behoord, waaronder de landen van Heusden en Altena, zouden langs die weg met één pennestreek bij Brabant worden gevoegd. Het zou echter nog geruime tijd duren vóór-

dat dit idee ook werd verwerkelijk. Eerst maakten Stad en Land van Heusden in de jaren rond 1800 nog deel uit van efemere bestuurseenheden als het 'Departement van de Merwede', het 'Departement van de Dommel' en, na de inlijving bij Frankrijk, het 'Departement der Monden van de Rijn'. De grondwet van 19 januari 1814 deelde het Land van Heusden weer bij Holland in, maar niet voor lang. Bij wet van 10 februari 1815 werd de grens tussen Holland en Brabant om bestuurlijke redenen vastgesteld op de eerder uitgezette lijn Hollands Diep – Merwede – Maas. 'De ratio had het toen dus', in de recente woorden van een historicus, 'definitief gewonnen van het historisch gevoel.'³⁴

1.3. BESTUURSINRICHTING: DE CASTELLANI VAN HEUSDEN

De hoogste gezagsdrager in Stad en Land van Heusden was de 'kastelein' (*castellanus*, burggraaf of slotvoogd). Sectie I van de *Costumen van Heusden* van 1569 omschrijft zijn positie als die van gevolmachtigde vertegenwoordiger van de landsheer. De *castellanus* moest tevens de burcht van Heusden 'bewaren', beschikte over inquisitoire autoriteit, had medezeggenschap in alle stedelijke aangelegenheden en was lid van de stadsraad. Jaarlijks droeg hij op 5 januari zorg voor de wisseling van de schepenen.³⁵

Gezien de strategische ligging van Heusden werd het burggraafschap niet als een sinecure opgevat. De *castellani* die in de eerste decennia werden aangesteld, waren dan ook zonder uitzondering edelen van formaat. Vanaf 1357 tot 1505 werd het burggraafschap achtereenvolgens bekleed door Floris van Borselen (1357-58), Jan vanden Poel (?) (1358-59)³⁶, Dirk van Polanen (1359-1363), Otto van Arkel (1363-1368), Daniël vander Merwede (1369-1375), Willem van Kronenburg (1375-1397), Jan van Kronenburg (1397-1420)³⁷, Arend van Zevenbergen (1420-1431)³⁸, Dirk vander Merwede (1431-1447) en de graven Jan IV (1448-1474), Engelbrecht II (1474-1504) en Hendrik III van Nassau (1505/6-1538).³⁹ Het is niet eenvoudig politieke lijn in de benoemingen vóór 1450 te ontdekken. Van de eerste burggraven waren de meesten Kabeljauwsgezind (Van Borselen – bij uitbreiding van het begrip over de Zeeuwse verhoudingen⁴⁰ – Van den Poel (?)⁴¹, Van Arkel, Van der Merwede). Dirk van Polanen was daarentegen Hoeks tot achter zijn oren. Zijn betrokkenheid bij de moord op de Leidse Kabeljauw Willem Bort in oktober 1363 was mogelijk de aanleiding tot zijn terugtreden als *castellanus* van Heusden.⁴² Willem van Kronenburg is in de partijtwisten weer moeilijk te plaatsen en zijn aanstelling tot *castellanus* hing vermoedelijk samen met zijn goede persoonlijke relatie met de ruwaard, van wie hij bovendien een – ver – familie-lid was.⁴³ Zijn zoon en opvolger Jan van Kronenburg mag men tot de Hoeken rekenen. Evenzo: Arend van Zevenbergen en Dirk vander Merwede, de militaire commandanten van Jakoba van Beieren bij haar inval in Holland in het najaar van 1420. Van der Merwede, een geduchte ijzer-

vreter in zijn dagen, verwierf zich later faam toen hij samen met Arend Spierink van Aalburg Jakoba uit het gravensteen van Gent bevrijdde.

Bij de 'bevelingen' tot *castellanus* konden andere dan politieke motieven en persoonlijke sympathieën natuurlijk een rol spelen. Zo ging achter de opdracht van het burggraafschap aan Otto van Arkel in november 1364 een 'versetting' of verpanding van alle domeininkomsten van Heusden schuil, waartoe Albrecht genoodzaakt was toen hij geen kans zag een grote lening van Van Arkel tijdig terug te betalen.⁴⁴ Er is overigens geen enkele aanwijzing voor de juistheid van het verhaal in de kronieken van Johannes à Leydis en Dirk Franken zoon Pauw dat Willem van Oostervant het pand pas tegen 1400 zou hebben gelost.⁴⁵ Vermoedelijk gebeurde dat al in 1368, toen Arkel uit het burggraafschap werd ontheven. Mogelijk contamineerden de kroniekschrijvers gewoon twee verschillende feiten, die niets met elkaar te maken hadden. De Heusdense inkomsten werden namelijk kort vóór 1400 opnieuw verpand, ditmaal aan Willem van Kronenburg nadat hij zijn 'neef' Albrecht aan de vooravond van de eerste Friese veldtocht 7.500 goudstukken had voorgeschoten.⁴⁶ De vordering ging na de dood van Willem in 1397 over op zijn zoon en ambtsopvolger en nog jaren lang zouden aan Kronenburg junior ter aflossing van de schuld inkomsten worden uitgekeerd of toegezegd, onder andere uit de opbrengsten van het morgengeld in het Land van Heusden, dat graaf Willem VI in 1406 liet heffen.⁴⁷ In dezelfde periode werden de inkomsten van het drossaardschap van Heusden voor korte tijd apart verpand aan een andere crediteur van de graaf, Waalwijn, bastaard van Kuik.⁴⁸

Kort na de dood van Filips de Goede dreigde een derde 'versetting' vanwege de enorme vordering die Jan van Nassau op de Hollandse grafelijkheid had na jarenlange accumulatie van tekorten op de rekeningen van de domeinen van Heusden. De Rekenkamer wist verpanding uiteindelijk af te wenden door het domeinbeheer voorlopig onder te brengen bij het rentmeesterschap van Zuidholland en uit de inkomsten daarvan jaarlijks 100 pond aan Nassau uit te keren. Deze regeling is van kracht geweest van 1469 tot 1477.⁴⁹

Een kwart eeuw later, na de dood van graaf Engelbrecht II van Nassau in 1504, zou het toch nog zo ver komen. Engelbrecht werd in het burggraafschap van Heusden niet onmiddellijk opgevolgd door zijn zoon Hendrik, want we zien jonker Floris van IJsselstein enkele maanden de domeinen van Heusden beheren. In zijn eerste en tevens enige rekening werd echter al herhaaldelijk gerept van de 'verkoop' van Heusden aan Hendrik van Nassau.⁵⁰ De details van de overdracht, die op 24 november 1505 te Gent plaatsvond, zijn te vinden in een reeks verklaringen uit de zomer van 1511.⁵¹ Graaf Hendrik bleek Heusden te hebben 'gekocht' van Filips de Schone voor 16.000 ponden van 40 Vlaamse groten. De landsheer kon zijn bezit weer terugkopen met een som van 18.000 pond. De term 'kopen' moet hier niet in de huidige betekenis worden opgevat – van de afstand van soevereine rechten was althans geen sprake. De graaf had de lening

trouwens niet uit eigen middelen opgebracht, maar in de vorm van een rente laten fourneren door de inwoners van zijn stad Breda. Die zouden daarvoor jaarlijks een bedrag van 1.000 rijns gulden van 20 stuivers (= 40 groten) uitgekeerd krijgen, 'ter lossinghe den penninck mit zestiene', dat wil zeggen dat de rente door Nassau kon worden afgelost met 16.000 rijns guldens. Het zou tot 1550 duren voordat de landsheer het pand loste.

Er bestaat enige onduidelijkheid over de wijze waarop de belangrijkste subalterne ambtenaren onder de *castellani* van Heusden (de drossaard-dijkgraaf en de rentmeester) in de beginperiode van het Hollandse gezag werden benoemd. De vroegst bekende aanstelling, die van Hendrik van Drongelen tot drossaard van Heusden in 1358⁵², wekt de suggestie dat de 'bevelingen' steeds rechtstreeks van de landsheer kwamen. Onder het burggraafschap van Willem en Jan van Kronenburg lijkt dat inderdaad ook consequent te zijn gebeurd. De commissies van de *castellani* omvatten evenwel, voor zover bekend, steeds óók het drossaard- annex dijkgraafschap en het rentmeesterschap. Waarom de burggraven de ene keer wel en de andere keer niet gemachtigd werden om zelf plaatsvervangers in die functies aan te stellen, blijft toch enigszins duister. Overigens was het niet zo dat subalterne ambtenaren niet aan de burggraven gesubordineerd waren als zij hun 'beveling' rechtstreeks van de graaf ontvingen. De tweeslachtigheid van hun positie komt mooi naar voren in een kwijtingsbrief van graaf Albrecht uit 1397 aan zijn 'neef' Willem Zuurmond, jarenlang rentmeester van Heusden. Daarin werd gesteld dat Zuurmond het rentmeesterschap 'also wail (bewaerde) van heren Willems wege van Cronenborch ende heren Jans wege sijns soens, als dat hize bewaerde bi hem selven van onser wege'.⁵³ Deze relaties werden onder Jan van Kronenburg vanzelfsprekend nog gecompliceerder nadat deze de inkomsten van Heusden in pand had gekregen.

Onder de Bourgondiërs is het gemeengoed geworden dat de burggraven zelf hun subalterne ambtenaren aanstelden. Reeds onder Arend van Zevenbergen en Dirk van der Merwede lieten de *castellani* zich in ieder geval bij gelegenheid vervangen door stadhouders – Floris van Gellecom en Arend van den Camp zijn in die functie bekend.⁵⁴ Na 1448 kreeg het stadhouderschap een permanent karakter. De graven van Nassau vertoonden zich zelf zelden of nooit in Heusden. Als plaatsvervangend, tevens residerend slotvoogd traden onder graaf Jan IV eerst twee exponenten van de (lagere) regionale adel op: Klaas uten Camp en Gielis van Wijk. Na de dood van Gielis kwam in 1464 jonker Hendrik Bau van Rodenburg aan het bewind, de broer van de heer van Boxtel en een vertrouwing van Nassau.⁵⁵ En toen tien jaar later graaf Engelbrecht II titulair burggraaf werd, stelde hij zijn halfbroer Jan, een bastaard van Jan IV, aan tot onder-kastelein. Jan de bastaard bleef in functie tot de nazomer van 1504. Hij werd vervangen door Jan vander Aa, de heer van Bokhoven.⁵⁶ Uit de eerste jaren van het pandschap zijn Joost van Wijk Jan Zuurmonds

zoon, de heer van Drunen jonker Willem van Haastrecht en Wijnand Mazereel als residerende slotvoogden bekend.⁵⁷

De stadhouders van de graven van Nassau namen niet alleen het burggraafschap waar, maar traden daarnaast, althans in naam, op als drossaard, dijkgraaf en vaak ook als rentmeester der domeinen van Heusden. In werkelijkheid lieten zij deze ambten op hun beurt weer uitoefenen door plaatsvervangers. Daarnaast stelden de stadhouders *onder-castellani* aan, Gielis van Wijk zelfs zijn eigen zoon, Jan van Wijk. Niet altijd is even duidelijk, wie nu precies op welke titel wat deed. De ambten van drossaard en dijkgraaf werden, als vanouds in combinatie, steeds bediend op naam van de stadhouder zelf, maar het feit dat we enkele plaatsvervangers kennen – Jan Spierink van Aalburg onder Gielis van Wijk en Jan van Wijk Zuurmonds zoon onder Jan de bastaard van Nassau⁵⁸ – doet vermoeden dat de stadhouders niet zelf optraden als drost en dijkgraaf. Van de andere kant lijken de plaatsvervangend-rentmeesters rechtstreeks door de ‘overste casteleyn’, dus de graven van Nassau, te zijn benoemd. Die suggestie wordt gewekt in de kopteksten van de rekeningen die zij aan de Rekenkamer voorlegden en er is zelfs één commissiebrief overgeleverd, die van de Dordse wijnkoopman Tielman van Questenburg uit mei 1489.⁵⁹ In een eerder stadium werden evenwel naast deze feitelijke rentmeesters ook de stadhouders-burggraven wel als (stadhouder-)rentmeester aangeduid. Klaas uten Campe bijvoorbeeld heette in 1451 ‘stedehouder inden drossaetscip ende int rentmeesterscip van Huesden’ te zijn, terwijl bekend is dat in dat jaar het feitelijke beheer over de Heusdense domeinen werd gevoerd door Hack van Outhuesden, ‘stedehouder des graven tot Nassou in desen rentmeesterscip’.⁶⁰ Hacks zoon en ambtsopvolger Arend beweerde jaren later in een proces tegen de erven van wijlen stadhouder-burggraaf Gielis van Wijk, dat Gielis in 1459 na de terugtreding van hem, Arend, ‘totten ontfangen gecommitteert (was)’⁶¹ en ook in 1462 heette Gielis rentmeester te zijn. In de praktijk werd de functie echter uitgeoefend door anderen, Heusdense notabelen, eerst Jakob vander Beke en later Gerrit van Katwijk. Ook ten tijde van de onderbrenging van het domeinbeheer bij het rentmeesterschap van Zuidholland, bleef in Heusden een ‘stedehouder’ actief. Deze man, Robrecht Jakob Hugen zoon, uit een Heusdense magistraatsfamilie, was trouwens al vóór 1469 in functie en zou ook geruime tijd na 1477 nog blijven.

Verschillende van de functionarissen op het bestuurlijke niveau direkt onder de *castellani* zal men in het vervolg van de tekst bij herhaling tegenkomen, omdat de meesten van Heusdense afkomst waren en deel uitmaakten van de stedelijke of regionale elite. Nochtans was er een belangrijk verschil in de vereiste antecedenten van drost-dijkgraaf en rentmeester waarop ik hier alvast wil wijzen. De drost-dijkgraaf moest als hoogste rechterlijke instantie in Stad en Land van Heusden schildboortig zijn, een begrip dat nog nader zal worden uitgelegd, maar dat gemakshalve met ‘van adellijke

afkomst' is weer te geven. Het zou hem anders niet mogelijk zijn andere schildboortigen te berechten. Voor de vervulling van het rentmeesterschap was edeldom geen vereiste. Hier speelden andere zaken. De rentmeester moest kunnen rekenen, verstand hebben van monetaire zaken, van de waarde van benodigdheden en van arbeid enzovoorts, kortom hij moest liefst over een zeker zakelijk instinct beschikken en administratieve talenten hebben. Ofschoon zich onder de rentmeesters van Heusden ook adellijke personen bevonden – zoals de zoëven genoemde Willem Zuurmond en Hessel van Drongelen – waren dit toch uitzonderingen. De meesten behoorden tot de burgerlijke-commerciële elite van Heusden.

1.4. DE ONTPLOOIING VAN HEUSDEN IN DE BEIERSE PERIODE

Het blijft natuurlijk koffiedik kijken, of Heusden zich politiek en economisch beter had kunnen ontplooien als het Brabants was gebleven, zoals Brokken eens suggereerde: eenmaal bij Holland werd het Land van Heusden een 'betrekkelijk afgelegen grensgebied', dat bovendien door het agressieve Dordrecht tot zijn achtertuin werd gerekend, terwijl de stad Heusden, in 1355 nog volwaardig lid van 'het grote verbond van Brabantse steden', na 1357 'geen aansluiting meer (kreeg) bij de Hollandse steden als stand'.⁶² Dezelfde redenering geldt natuurlijk voor een Heusden dat definitief bij Brabant zou zijn ingelijfd: het lag er in de periferie, maar binnen het vuistbereik van een machtige en imperialistische stad, 's-Hertogenbosch, dat ook wel raad wist met de economische en politieke aspiraties van kleinstedelijke kernen binnen zijn territorium. Dát Heusden in de Late Middeleeuwen nooit is uitgegroeid tot een commercieel en bestuurlijk centrum van enige importantie, staat buiten kijf. Het neemt niet weg, dat de graven uit het Beierse huis toch een serieuze poging hebben gedaan om het belang van Heusden te vergroten. Vooral hertog Albrecht (1358-1404) heeft tijdens zijn lange bewind de commerciële activiteiten in Heusden bevorderd en de stad tegelijkertijd uitgebouwd tot een militaire vesting met een gewichtige strategische functie. Zijn sterke burcht maakte hij tot een veel gebruikt conferentie-oord.

Wat de eerste twee punten betreft, zou men overigens mogen spreken van een voortzetting van de politiek die de hertogen van Brabant in de decennia voor 1357 voerden nadat Heusden de facto bij het hertogdom was gevoegd. Als Niermeyer de verlening van de visstapel aan Heusden in 1357 als teken ziet van de terugkeer van Willem V en Albrecht naar de 'Hoekse beginselen' in hun handelspolitiek⁶³, kan men evengoed herinneren aan het stapelrecht dat hertog Jan III precies twintig jaar eerder had gegeven.⁶⁴ Een zelfde overeenkomst is er tussen de inspanningen die Jan III en Albrecht achtereenvolgens leverden aan de militaire versterking van Heusden.

Van de voorrechten die Heusden van Willem V en Albrecht kreeg⁶⁵,

waren de vestiging van de stapel voor vis (1357) en voor zout (1386)⁶⁶ die per schip de Maas opgevoerd werden, voor de lokale economie ongetwijfeld van groter belang dan de tolvrijdom (1357) in Holland en de vestigingsvergunning voor een groep Lombarden (1357 en 1389).⁶⁷ Zout en vis waren immers twee basis-consumptieartikelen die op geen enkele tafel ontbraken en van de stapeldwang moet een flinke impuls zijn uitgegaan naar de stedelijke bedrijvigheid. De tolvrijdom in Holland had alleen indirecte effecten. Inheemse produkten konden, mits door Heusden- (of andere Hollandse) schippers vervoerd, goedkoper in Holland worden afgezet of anders lastenvrij via Holland naar elders getransporteerd. Daarbij was het tolprivilege van 1357 strikt genomen overbodig, want eerder had Floris V hetzelfde voorrecht al aan Heusden geschonken, namelijk in 1290 bij de enigmatische opdracht van Stad en Land van Heusden door heer Jan III tijdens het zogenaamde Biervliet-incident.⁶⁸ De vergunning aan de Lombarden bracht zeker niets nieuws: Heusden herbergde ook vóór de Beierse periode een Lombarden-gemeenschap.⁶⁹

Met de versterking van de burcht van Heusden werd in de jaren '40 een aanvang gemaakt onder de Brabantse burggraaf Jan van Wijtvlit.⁷⁰ Kort na de Hollandse machtsovername werd het werk, deels uit noodzaak, voortgezet. Weliswaar was Heusden zonder slag of stoot in Hollandse handen gekomen, maar de eerste burggraaf namens de graaf had zich koud geïnstalleerd, of de blijden verschenen voor de muren van het kasteel toen Floris van Borselen weigerde het gezag van Albrecht als ruwaard van Holland te aanvaarden.⁷¹ De episode eindigde met de bestorming en overgave van de burcht.⁷² Onmiddellijk daarna werd met herstelwerkzaamheden begonnen en in de daaropvolgende jaren moet de burcht zijn uitgebouwd tot een geduchte sterkte. In dezelfde tijd werden ook de vestingwerken van de stad Heusden met de hulp van Albrecht uitgebreid en verbeterd. De ruwaard verstreekte daartoe eerst een subsidie uit de Hollandse schatkist ter grootte 100 gouden Dordse dubbele mottoenen.⁷³ Later liet zijn burggraaf de burenen van het Land van Heusden voor hun jaarlijkse corvée optrommelen en aan de grachten en muren van de stad werken, totdat de burenen daar genoeg van hadden en bij Albrecht gingen protesteren.⁷⁴

Albrecht van Beieren liet de burcht van Heusden niet alleen versterken, maar ook verfraaien en van de nodige luxe voorzien. Op het binnenhof werden een boomgaard met appel- en perebomen⁷⁵ en een heuse wingerd aangelegd, waarvan de oogst op het château zelf tot wijn werd verwerkt.⁷⁶ Binnen werden de woon- en slaapvertrekken geleidelijk van glaswerk en sloten voorzien⁷⁷, er was een kaatsbaan⁷⁸ en in 1374 werd op de grote toren zelfs een uurwerk gemonteerd.⁷⁹ Van de inventaris moet men zich daarentegen niet al teveel voorstellen. Bij zijn installatie in 1375 kocht burggraaf Willem van Kronenburg voor 53 schilden de keukenboedel van zijn ambtsvoorganger Daniël vander Merwede over. Veel meer dan een paar tonnen en kuipen, een brouwketel, een koelvat en een kneedtrog, een paar vleestanden, een vuurijzer plus een bootje om de gracht mee

over te steken was dat niet. Had men veel gasten tegelijk te logeren, dan werd er tafellinnen en beddegoed geleend van welgestelde burgers in de stad! Joost mag weten wat men er allemaal mee uitspookte maar meer dan eens waren na een logeerpartij spullen vermist of beschadigd. Tijdens een verblijf van Albrecht, zijn zoon Willem van Oostervant en zijn dochter Katharina, de hertogin van Gelre, met haar echtgenoot in het voorjaar van 1391 vlogen een tafellaken en het bed op de slaapkamer van Oostervant in de hens en raakten zes slaaplakens, drie handdoeken ('dwelen'), een koperen pot en een trechter, allemaal geleende spullen, kwijt of kapot.⁸⁰

Albrecht deed Heusden vaak aan in een tijd dat territoriale vorsten van zijn kaliber nog een buitengewoon nomadisch bestaan leidden. Hij mocht er ook graag 'dagvaarten' beleggen en parlementeren met andere vorsten. Na de Hollands-Gelderse toenadering onder hertog Willem van Gulik kwamen de landsheren en raden van Holland en Gelre vaak in Heusden bijeen, eventueel met de raden van andere vorstendommen.⁸¹ Topjaren waren in dit opzicht 1392 en 1394. In het eerste jaar verbleef Oostervant met zijn hofhouding langdurig in Heusden, waartoe onder andere in Den Bosch 600 nieuwe kannen en 1.000 nieuwe borden werden besteld.⁸² In het voorjaar van 1394 was Albrecht zelf veelvuldig in Heusden in verband met de voorbereidingen voor zijn huwelijk met Margaretha van Kleef. De bruiloft zelf werd, na een aanvankelijk uitstel, op vrijdag 26 juni 1394 op de burcht gevierd.⁸³ In de weken daaraan voorafgaand werd 'en passant' tussen de raden van Holland en Brabant geconfereerd over de betwiste grenslijn bij Vlijmen.

Aldus is de landsheer in deze tijd voor veel Heusdenaren, landlieden zowel als poorters, een vertrouwde verschijning geweest en heel wat van hen moeten hem van nabij hebben ontmoet en gekend. Dat, gevoegd bij het feit dat burggraaf Willem van Kronenburg meer dan twintig jaar lang ook daadwerkelijk op het slot van Heusden resideerde, heeft ongetwijfeld veel bijgedragen tot de snelle en geslaagde integratie van Heusden in het graafschap Holland. Het contrast met de Bourgondisch-Habsburgse tijd was wat dat aangaat uitgesproken. Filips de Goede was het, zoals al bleek, in feite om het even waar Heusden bij hoorde. Hij is er ook nooit geweest en van zijn opvolgers hebben alleen zijn zoon Karel, vóórdat hij hertog van Bourgondië was, Maximiliaan van Oostenrijk en Karel V het stadje aan de Maas ooit een kort bezoek waardig gekeurd.⁸⁴ Zelfs de persoonlijke band van stad en land met de burggraaf zou na het ontslag van Dirk vander Merwede in 1447 worden verbroken, toen men voortaan door absente gouverneurs uit den vreemde werd bestuurd.

1.5. HEUSDEN ALS GRENSGEBIED: DE VERHOUDING TOT BRABANT

Natuurlijk spreken we hier over een gevolg van de staatkundige schaalvergroting dat zich ook elders in de *pays de par delà* deed gevoelen. Die

schaalvergroting had trouwens ook voordelen die het verlies van 'persoonlijke' binding met de landsheer ruimschoots compenseerden. Toen de graaf van Holland Heusden overnam, kwamen Stad en Land op de 'uterste palen' van Holland te liggen en dat was in die dagen maar een twijfelachtig genoeg. Ten eerste was de loop van de grens van het Land van Heusden zelf omstreden en voorwerp van voortdurende twist en ten tweede lag Heusden bij elk politiek of anderssoortig conflict tussen Holland, Brabant en Gelre recht in de frontlinie.

Vooraf de Hollands-Brabantse relaties waren in de eerste jaren na de dood van hertog Jan III slecht. Zij bereikten een absoluut dieptepunt in 1365. Tot een gewapend treffen kwam het net niet, maar men ging wel over tot een gehele sluiting van de grenzen.⁸⁵ Een van die abrupte politieke ommezwaaien die men in de geschiedenis van de laatmiddeleeuwse territoriale vorstendommen wel vaker tegenkomt, leidde vervolgens tot het reeds genoemd bondgenootschapsverdrag van 20 mei 1366. Zo'n verdrag was echter in hoge mate een *gentlemen's agreement* tussen twee landsheren en hun hoogste adviseurs. Het betekende allermindst dat aan meer lokale conflicten even plotseling een einde kwam en de relaties tussen Heusden en Den Bosch zouden chronisch verstoord worden door drie ernstige twistpunten: de loop van de grens tussen Den Bosch en de zuidelijke bannen van het Land van Heusden, Engelen en Vlijmen, de tolheffing in de Maas voor Heusden en de afwatering van de lage gronden rond Den Bosch.

Men zou mogen verwachten dat in 1357 zowel aan Hollandse als aan Brabantse zijde een nauwkeurig en vooral identiek beeld bestond van de territoriale begrenzing van het Land van Heusden. Dat was niet het geval. Juist op punten waar de grens (nog) niet een geheel 'lineair' karakter had⁸⁶, kon gemakkelijk onenigheid ontstaan. Zo betwistten de Bossenaren reeds in 1360 aan de burens van Engelen het gebruiksrecht van zekere meent aan de zuidzijde van de Engelense woerd. Een inval in het Land van Heusden volgde waarbij Engelen in brand werd gestoken en tegen die van Vlijmen geweld werd gebruikt.⁸⁷ Als represaille voerde Reinout van Brederode een raid uit op Sint Oedenrode in de Meierij. Na de nederlaag bij Baesweiler waren de Brabanders echter wel genegen tot een compromis. Men was bereid te erkennen dat het 'Hollandse' Land van Heusden enigszins kleiner was dan het territorium dat in de nadere bepalingen van de overdrachtsakte was omschreven. Ter compensatie zou de graaf van Holland daarom vanaf 1374 jaarlijks 200 gouden schilden ontvangen.⁸⁸ De vaststelling van de grens tussen Den Bosch, Engelen en Vlijmen was vermoedelijk al geruime tijd daarvóór overgelaten aan Bernhard, heer van Bornival⁸⁹, maar zijn bevindingen waren niet afdoende. De arbitragecommissie onder leiding van Jan van Polanen, die werd ingesteld bij het Brabants-Hollands verdrag van 19 augustus 1374⁹⁰, boog zich opnieuw over de kwestie en hoorde onder andere afgevaardigden van de burens uit de Heusdense grensdorpen.⁹¹ In haar eindrapport van 18 oktober 1374

oordeelde de commissie dat de ‘paalscheiding’ van Bornival ‘tot eeuwelicken dagen’ gerespecteerd diende te worden. Nadere voorschriften werden geformuleerd voor het schutten van vee dat illegaal de grens overschreed, al hoopte de commissie het laatste zoveel mogelijk te voorkomen door de Bossenaren op te dragen de grens ‘wel (te) beheymen’.⁹²

Met het werk van de commissie van 1374 waren verdere grensincidenten bepaald niet de wereld uit. Nog jarenlang zou de grens tussen Holland en Brabant voorwerp van twist blijven – zo bijvoorbeeld in 1394 en 1408, toen de spanningen opnieuw hoog opliepen, hetgeen leidde tot onderhandelingen in onder andere Vlijmen.⁹³ In 1417-1418 boog zich een nieuwe paalscheidings-commissie over de grens tussen Vlijmen en Den Bosch.⁹⁴ In juli 1448 werd van hogerhand ingegrepen. Toen werd aan graaf Jan van Nassau en aan de Hollandse raad Godschalk Oom opdracht gegeven om de grenslijn bij de Dieze vast te stellen, nadat de Bossenaren ‘mit menichte van luden’ het Land van Heusden binnengetrokken waren om de stroom te baggeren en te vergraven ‘tot in ende onder den diic dair die huysen tot Engelen up staen’ en dat vanzelfsprekend ‘sonder weten ende wille’ van de burenen van Engelen.⁹⁵ Een aparte plaats binnen het grensconflict werd ingenomen door de kwestie van de heerlijkheid Onsenoort. Al in de Brabantse periode waren het bezit en de status van dit goed fel omstreden. Toch bleef de heerlijkheid nog tot geruime tijd na de Hollandse machtsovername in Brabantse handen. In 1370 zou de Bossche ridder Rutger van Ouden haar in leen hebben opgedragen aan Albrecht van Beieren, een handeling die later als een daad van felonie zou worden bestempeld. Albrecht beleende de schout van Vlijmen, Jan Kuist Arend Dirks zoon, met de heerlijke rechten en stelde een speciale subsidie uit de domeinen van Heusden beschikbaar om het bijhorende huis te versterken. Deze hele geschiedenis is tot in detail bekend uit het lijvige procesdossier dat in de jaren na 1438 in Den Bosch werd aangelegd toen deze stad de rechten op Onsenoort tot voor de Grote Raad van Filips de Goede betwistte aan Arend van Wijk, de kleinzoon van Jan Kuist.⁹⁶ In een ander verband wordt nog uitvoerig op de zaak ingegaan.

Het conflict over de tolheffing was in zoverre van een andere orde dat hier niet alleen territoriaal-politieke, maar daarnaast vooral economische belangen in het geding waren. Ofschoon Den Bosch reeds in 1251 vrijdom van tolheffing in Heusden had bedongen⁹⁷, weigerde burggraaf Otto van Arkel dat privilege in 1364 nog langer te respecteren. Dat leidde in de volgende jaren tot een storm van protesten van Bossche zijde.⁹⁸ In Heusden was men zelfs beducht voor een regelrechte oorlog met de machtige stad aan de Dieze. Angstvallig werd in de gaten gehouden, wat er aan de andere kant van de grens gebeurde en voor even werd het garnizoen op de burcht op oorlogssterkte gebracht toen ‘die vanden Bosch wtgetoghen waren ende men niet en wist waer waert si wouden’.⁹⁹ Zover kwam het niet, want de kwestie werd, zoals gezegd, langs de weg der diplomatie opgelost. Een laatste incident wordt vermeld in 1378, toen een schip uit Den Bosch,

geladen met zout, op bevel van de rentmeester van Zuidholland in Heusden tol moest betalen. Dit leidde tot onmiddellijke represailles van Bossche zijde tegen reizigers uit Holland.¹⁰⁰ Ook nu trok Den Bosch aan het kortste eind, want in de jaren na 1378 betaalden Bossche schippers in Heusden tol.¹⁰¹

Een derde aanleiding tot steeds terugkerende twist gaf de slechte hydrografische toestand in de omgeving van Den Bosch die vooral te maken had met de ondercapaciteit van de Maas tussen Heerewaarden – waar de Maas op twee punten Waalwater opnam – en Woudrichem. Door de afsluiting van de Grote Waard aan de zuidoostzijde met het doortrekken van de Heidijk onder Vlijmen tot aan de Zijdewende Hedikhuizen-Vlijmen, een werk dat kort na de Hollandse machtsovername in Heusden werd aangevat, kon langs deze kant geen overtollig Maaswater meer worden afgevoerd. Mogelijk hebben de Bossenaren soms door nood gedwongen de Heidijk geprobeerd door te steken.¹⁰² Een (gedeeltelijke) oplossing werd uiteindelijk gevonden in een verbazingwekkend waterstaatkundig werk: de kanalisatie van de Maas tussen Bokhoven en Aalburg. Door de afsnijding van twee lange meanders bij Well-Hedikhuizen en Nederhemert-Heusden werd de afstand tot de Maasmonding bij Gorinchem aanzienlijk verkort, zodat in kortere tijd meer water kon worden afgevoerd. De eerste afsnijding kwam in 1474 tot stand op initiatief en kosten van stad en gemene dorpen van Heusden zelf. Met de afsnijding moest de Maasdijk bij Hedikhuizen worden ontlast die door de voortdurende uitschuring dreigde te bewijken. De tweede kanalisatie vond plaats in of kort na 1480, in ieder geval ten tijde van Maximiliaans campagne tegen Gelre. Het project werd nu uitgevoerd door die van Den Bosch; in Heusden zal men er op zijn minst met gemengde gevoelens tegenover hebben gestaan. Weliswaar had ook de stad flink te lijden van de schurende werking van de Maas, maar de afsnijding bij Nederhemert hield in dat Heusden aan een dode arm kwam te liggen en dat het rivierverkeer de stad meer en meer links liet liggen. Verbitterd merkten de informanten uit Heusden aan de *Enquête* van 1494 op dat de Bossenaren hen ‘boven alle wegen van justicien (hadden) gespolieerd van heuren stromen ende wateren’. De meeste nering die samenhang met de rivierhandel en met de stapelprivileges die Heusden daarin genoot, was in korte tijd volledig tenietgegaan.¹⁰³ Ongedaan werd de doorsteking bij Hemert echter nooit meer gemaakt.

1.6. HEUSDEN ALS GRENSGEBIED: DE VERHOUDING TOT GELRE

Ook de relaties met Gelre werden aan het begin van de Hollandse tijd gekenmerkt door spanningen. Al kort na de gevangenneming van hertog Reinoud III door zijn broer Edward in 1361, verklaarde Albrecht de oorlog aan de usurpator en diens pro-Engelse aanhang, de Bronkhorsten.¹⁰⁴ Nog voor de eigenlijke strijd begon, werd al gemeld ‘datten lande van

Heusden groten scade gesciede wten lande van Ghelren'.¹⁰⁵ De krijg zelf duurde, zoals zo vaak, niet lang. Op de korte veldtocht, die bijna de hele maand november van het jaar 1362 in beslag nam, diende de drossaard van Heusden Dirk van Polanen met 65 ruiters en een (bevoorrading)schip met 6 soldaten.¹⁰⁶ Ook nadat de vrede eenmaal geregeld was, zou het nog lang onrustig blijven langs de Gelders-Hollandse grens. In het grensgebied waren roversbenden actief, de 'scrammen'¹⁰⁷, die vanuit Gelre snelle plundertochten over de Maas uitvoerden. Heusden leek in deze tijd wel een soort Casablanca, een centrum van spionage, sluikhandel en samenzwering. Jaar na jaar betaalde de drossaard verspieters die hetzij vanuit Heusden, hetzij vanuit andere plaatsen verdachte personen of troepenbewegingen in Gelre, Brabant en het Nedersticht in de gaten hielden. Ongevaarlijk was dit werk niet. Toen Henneke de Coude bij het bespieden van de scrammenleiders Arend Rampe en Vastraat van Nijmegen was gegrepen, werd hij door de rovers levend begraven.¹⁰⁸ Maar het inlichtingenwerk wierp op zijn tijd vruchten af. Zo konden verschillende malen de verblijfplaatsen van 'scrammen' worden achterhaald en, via infiltratie of anderszins, mensen worden opgezet tot verraad. De drossaard was dan ook bereid grof geld neer te tellen voor de uitlevering van de roverhoofdlieden. De absolute topper vormde de uitlevering van Arend Rampe in 1370, voor wie 210 gouden mottoenen werden betaald, waarvan het 'gemene land' van Heusden er 110 opbracht, de stad Heusden 40 en de drossaard namens de landsheer 60.¹⁰⁹ Eenmaal in Heusden, werd Arend onmiddellijk terechtgesteld.

De verhoudingen met Gelre verbeterden zienderogen nadat de jonge Willem van Gulik eenmaal hertog was geworden (1377). Niet alleen was Gulik gehuwd met Albrechts dochter Katharina, vermoedelijk kon Albrecht de brutale onverschrokkenheid van zijn schoonzoon wel waarderen: beiden belichaamden in veel opzichten de laatmiddeleeuwse ridderidealen en uit de vele wederzijdse bezoeken krijgt men de indruk dat de beide landsheren elkaar mochten. Als dit inderdaad zo was, dan kwam hierin zeker verandering in 1401, toen Willem van Gulik een politieke 'volte face' maakte en zich openlijk anti-Hollands begon op te stellen. Voorboden van deze ommezwaai vindt men mogelijk al in de voorafgaande jaren. Problemen tussen de hertog van Gelre en de jonker van Arkel in het begin van de jaren '90¹¹⁰ kregen een ander karakter toen de Hoekse en Kabeljauwse twisten weer oplaaiden en Albrecht zich openlijk achter de Kabeljauwen stelde. Toen de anti-Hoekse repressie na de moord op Willem Cuser en Aleid van Poelgeest in volle gang was, werd herhaaldelijk vanuit Heusden bericht over de 'verghadering' van Hoekse ballingen aan de Gelderse zijde van de Maas en in 1394 was er openlijk beraad tussen Gulik en Oostervant, eerst in Zaltbommel en later nog eens in Den Bosch.¹¹¹ Een jaar eerder was de abdij van Berne al in brand gestoken, waarbij ook Geldersen waren betrokken.¹¹² Het was in die dagen onveilig op het platteland van Heusden. De schutters van Heusden moesten enkele malen uitrukken en op het slot van Meeuwen werd een garnizoen gele-

gerd.¹¹³ Na 1394 werden de betrekkingen met Gelre overigens weer enige tijd genormaliseerd, maar eind 1396 was het opnieuw mis. Gelderse benden onder leiding van Robrecht van Beesd vielen het Land van Heusden binnen, roofden paarden en vlas en richtten grote schade aan. Ook sloten de invallers het samenvloeiingspunt van Maas en Dieze tegenover het dorp Engelen met een 'scherme' van palen af, die later onder dekking van donderbussen werden verwijderd. Uit het vervolg blijkt dat de actie eigenlijk tegen Brabant en niet tegen Holland gericht was. Dat het Land van Heusden meeleed was *bad luck* en werd tot de logische uitwassen van de oorlog gerekend.¹¹⁴ Wel werd Engelen kort na 1400 van vestingwerken voorzien om aanvallen vanaf de Maas in de toekomst beter te kunnen pareren en de monding van de Dieze effectiever te beveiligen.¹¹⁵

Willem van Gulik overleed te kort na zijn politieke ommezwaai om nog veel onheil over de grenzen met Holland aan te kunnen richten, maar onder zijn broer en opvolger Reinout IV werd het Land van Heusden opnieuw strijdtoneel. Tijdens de zeer strenge winter van 1407-08 trok een grote Gelderse bende de bevroren Maas over en plunderde het dorp Hedikhuizen. De smadelijke nederlaag die de invallers werd toegebracht door een snelle tegenactie van Jan van Kronenburg staat plastisch beschreven in de 'vermeerderde Beke'¹¹⁶ en kreeg zelfs zijn neerslag in een volksverhaal.¹¹⁷ Een tweede 'raid' in dezelfde winter trof Vlijmen en Engelen, waar de Geldersen straffeloos konden roven en 'branden'. Jaren later werd er nog over gesproken in het proces om het bezit van de heerlijkheid Onsenoort. Volgens de 'procurator' van Den Bosch zou de heer van Onsenoort laf Brabantse 'wypelen of vaenkens' van zijn huis hebben laten wapperen om toch maar buiten schot te blijven en met succes, want Onsenoort bleef gespaard. De heer van Onsenoort zelf gaf een heel andere versie van het gebeurde. Met zijn 'ondersaten' zou hij ten tijde van de inval vanzelfsprekend voor Holland 'ter landweren (zijn) getogen, gelijk ander ondersaten inden lande van Huesden'. Ook in het gehucht Onsenoort was wel degelijk door de Geldersen geplunderd en de heer had verschillende inwoners binnen de veilige beschutting van zijn steenhuis opgenomen.¹¹⁸

Hoe men ook over de regering van Filips de Goede moge oordelen, zijn aanvaarding van de landsheerlijkheid in Holland luidde een langdurige periode van binnenlandse rust en interregionale stabiliteit in. Afgezien van incidentele belemmeringen van de rivierhandel ten gevolge van kleine conflicten, zou het Land van Heusden decennia lang schade door oorlogsgeweld bespaard blijven. Een van die incidenten vond plaats in 1456, toen even oorlog met Gelre dreigde omdat Filips het gezag van zijn zoon David als bisschop van Utrecht in het Oversticht *manu militari* wilde afdwingen en zijn leger dwars door Gelre naar de IJssel dirigeerde.¹¹⁹ Een gewapend treffen bleef uit, maar toch waren in Heusden onmiddellijk repercussies voelbaar. Zo had hertog Arnold tijdens de veldtocht van Filips diens secretaris Wouter Storm gegijzeld. Filips beantwoordde deze daad op de ge-

bruikelijk wijze, namelijk door Gelderse kooplieden te arresteren en op hun koopwaar beslag te leggen. Het spreekt vanzelf dat de rivierhandel met Gelre aldus ernstig werd geschaad en de tolmeester van Heusden eiste – en kreeg – een grote korting op de pachtsom van de riviertol.¹²⁰ Dergelijke geluiden van de pachters van de tol en het veer in de Maas bij Heusden zouden in de jaren daarna nog vaker opklinken naar aanleiding van de oplaaiende burgertwisten en oorlogen in en met Gelre en Luik.

Met de overkomst van Karel van Egmond uit Franse gevangenschap in 1492 zou alles nog een graadje erger worden, zeker nadat Karel in 1493 het kasteel van Poederoyen had overweldigd. Poederoyen, gelegen in een bocht van de Maas pal tegenover het Heusdense dorp Veen, zou de vaste uitvalsbasis voor Gelderse acties over de Maas worden. Daar kwam bij dat zich bij de grote Gelders-Bourgondische confrontatie specifieke lokale tegenstellingen voegden tussen Gelderse en Heusdense dorpen ter weerszijde van de Maas. Deze werden veroorzaakt door het snel gegroeide vernuft om met technische middelen de effecten van het meanderen van de Maas onder controle te houden. De twee belangrijkste hoogstandjes, de doorsnijdingen bij Well en Nederhemert, heb ik al genoemd. Het gevolg was dat twee langgerekte kronkels in de Maas allengs verzandden en dat vroegere uiterwaarden opeens binnendijks kwamen te liggen. Dit gaf aanleiding tot een reeks slepende conflicten over het bezitsrecht van de appendices, waarbij ook Gelderse eigenaren, zoals de vrouwe van Hemert, waren betrokken, wier bezittingen nu immers opeens aan de Hollandse zijde van de Maas waren komen te liggen. Al spoedig gingen intimidatie en geweldpleging hand in hand met pogingen om het gelijk voor de rechter te halen.

Een andere technische ingreep die vanaf de tweede helft van de 15de eeuw veelvuldig werd toegepast, bestond uit de aanleg van 'hoofden' of, zoals men tegenwoordig gewoonlijk zegt, kribben. Het doel ervan was uitschuring in bochten tegen te gaan en de schoordijken tegen afskalving en ondermijning te beschermen op punten waar uiterwaarden en zandplaten ontbraken. Een nadeel was dat de kracht van de stroom werd afgeleid naar andere oeverpunten, met name ook aan de overzijde. Zo klaagden de burenen van Engelen in 1514 dat zij zeer te lijden hadden van de 'grote hoofden' die toentertijd werden aangelegd bij het tegenoverliggende Gelderse Hedel, waardoor 'tlant jaerlicx zeere afschuyrt'.¹²¹ Dergelijke protesten klinken als verwijten van de pot aan de ketel, want langs de Maasdijk aan Heusdense kant werden evengoed volop 'hoofden' aangelegd¹²² en dat zal de nodige Gelderse wrevel hebben opgeroepen.

Van de wederzijdse irritaties over deze zaken waren veerlieden, rivier vissers, veehoeders, vogelaars en rietsnijders, kortom iedereen die op of direct langs de Maas bezig was, natuurlijk de eerste slachtoffers. Vanaf 1493 werd hun het werk steeds vaker onmogelijk gemaakt, zeker op het traject Heusden-Veen, dat wil zeggen in de nabijheid van de Gelderse burchten van Nederhemert en Poederoyen. 'In doet, crachte ende gewelt' ging de commandant van Poederoyen, de beruchte Hendrik van Enze,

bijgenaamd, 'Sucewijnt', 'Snydewint' of 'Snelwint'¹²³, de buren van Veen het vissen beletten.¹²⁴ En kort na 1500 liep de toestand bij Heusden helemaal uit de hand, toen de kapitein van Nederhemert de vissers 'mit geweldiger ende craftiger hant uyt den water (...) verjaecht (hadde)'. De ontstelde vissers dankten God 'dat zij ontslagen ende ongevungen van dair quamen want hyse mit gespannen boegen vervolchde dat si hem craftelicken ontlopen mosten'.¹²⁵

Openlijke oorlog met Gelre brak uit in 1504 en het platteland van Heusden kreeg de eerste klappen. Begin oktober werden Veen en Wijk platgebrand, waarna de Gelderse benden plunderend door het noordelijke deel van het Land van Heusden trokken. Uit angst dat zij de Oude Maas over zouden steken, werd de brug op de weg van Doeveren naar Baardwijk onklaar gemaakt en er werd geschut opgesteld in Vlijmen, Nieuwkuyk, Drunen en Waalwijk.¹²⁶ Vanuit zijn tijdelijk hoofdkwartier in Heusden deed de Habsburgse kapitein-generaal Vergy plakkaten uitgaan waarin elke weerbare man werd bevolen hem wanneer maar nodig 'metten cloc-kenschlach te volgen ende opter beenen te zyne bij daige ende bij nachte'.¹²⁷ Onmiddellijk nadat het direkte gevaar was geweken, werden versterkte 'blokhuizen' opgericht bij Veen, Doeveren, Baardwijk, Hedikhuizen en enkele Brabantse dorpen aan de Langstraatkant¹²⁸, maar toen de Geldersen opnieuw kwamen, sloegen ze natuurlijk ergens anders toe. Eind januari 1505 werd Engelen gebrand en geblaakt.¹²⁹ Het zou voorlopig de laatste actie zijn.

De adempauze die het geteisterde platteland werd gegund, was echter maar van korte duur. In 1507 werd besloten tot een aanval op Poederroijen. Tijdens de voorbereidingen was sprake van de recruterings van 2.000 wapenknechten, maar bij het eigenlijke beleg schijnen aanzienlijk minder soldaten betrokken te zijn geweest.¹³⁰ Aangezien het om een gemeenschappelijk Brabants-Hollandse operatie ging, werden tussen Den Bosch en Stad en Land van Heusden afspraken gemaakt over de verdeling van kosten.¹³¹ De belegering werd een falikante mislukking, naar aanleiding waarvan landvoogdes Margaretha van Oostenrijk de commandant van de belegeringstroepen Jan van Egmond koeltjes schreef dat de ongelukkige afloop in haar opinie eerder te wijten was aan eigen fouten dan aan de goddelijke voorzienigheid.¹³² Toen de Geldersen, geholpen door een strenge winter die een oversteek van de Maas over ijs mogelijk maakte, gewoon doorgingen met plunderingen in het Land van Heusden¹³³, werd in het voorjaar van 1508 een tweede belegeringspoging gewaagd, ditmaal met succes. Poederroijen werd ingenomen, nadat Hendrik van Enze in de laatste uren was bezweken onder een neerstortende balk, die hem 'alsulcken oorbandt gaff, dat hem meer dan de tanden klaterden', aldus een eigentijds commentaar.¹³⁴

Na enkele jaren van betrekkelijke rust ving een nieuwe golf van geweld aan in 1511. Het jaar was nog maar enkele weken oud toen de stadhouder van Holland, Floris van Egmond, uit Den Haag aan de landvoogdes be-

richtte dat zijn troepen door achterstand in soldij aan het muiten waren geslagen en dat de hertog van Gelre met wel 1.500 voetknechten bij Woudrichem de Maas was overgetrokken, die daar in de buurt om het even soldaten en boeren hadden doodgeslagen.¹³⁵ Tussen Woudrichem en Heusden werden dorpen platgebrand en er werd een speciale ‘hoofdman’ aangesteld om de streek tegen verder onheil te beschermen.¹³⁶ Toen de Geldersen Zaltbommel innamen en Floris van Egmond een ‘onbesuisde aanval’ deed op Utrecht¹³⁷, zag Hendrik van Nassau, burggraaf van Heusden, zich voor een dilemma gesteld: moest hij gaan helpen bij het ontzet van Ijsselstein of mocht hij Stad en Land van Heusden in deze nieuwe bange dagen niet in de steek laten. Aarzelend koos hij voor het eerste.¹³⁸ Ook in de volgende jaren zou het platteland met de lasten van de oorlog opgescheept blijven. Nu eens voerden de Geldersen ‘raids’ uit van over de Maas, dan weer trokken ruiterbenden vanuit Brabant door het Land van Heusden op weg naar wisselende krijgstonelen en het is maar de vraag, wat voor de inwoners van de bezochte dorpen het ergste was: brandstichting en plundering door de vijand of het ‘duerlijden’ van ruiters van de eigen partij. Wat het laatste zo al betekende, vertellen de *Enquete*-formulieren van Wijk, Hedikhuizen en Herpt. De burens van Wijk gaven te kennen dat zij ten tijde van de belegering van Utrecht in 1483 ‘tot heuren grooten swaren costen ende verdrieten’ verschillende keren voetvolk en ruiters (‘wel 400 paerden’) uit het leger van Maximiliaan hadden moeten onderhouden. En natuurlijk waren deze huurlingen ‘niet tevreden met des huysmans coste, mer wouden wijn ende hamelvleys hebben!’¹³⁹ Ook in Hedikhuizen en Herpt hadden de soldaten toen hun tenten opgeslagen en de last van deze dorpen werd verder verzwaaard door het wijze, maar van weinig solidariteit getuigende besluit van de magistraat van Heusden om bij de nadering van de benden de poorten te sluiten.

In de *Enquete* wordt eveneens veelvuldig melding gemaakt van brandschatting, een vorm van collectieve chantage die tot het vaste répertoire van de toenmalige oorlogvoering behoorde. Bij brandschatting werden de inwoners van een dorp of streek door de vijand in de gelegenheid gesteld plundering en brandstichting af te kopen. Ingaan op een voorstel tot brandschatting was bij plakkaat verboden – men onderhandelde dan immers op eigen houtje met de vijand – maar onder druk van zware intimidatie had een onbeschermd gemeenschap begrijpelijkerwijs weinig keuze. Over de hoogte van de afkoopsom werden inderdaad heuse onderhandelingen gevoerd. Vervolgens sloegen de plaatselijke gezworenen, als betrof het een gewone directe belasting, het overeengekomen bedrag volgens de gebruikelijke verdeelsleutel om over de ingezetenen en de grondeigenaren van buiten. Vooral de laatsten weigerden nogal eens om hun aandeel te betalen. Zij waren elders woonachtig, voelden zich dus niet rechtstreeks bedreigd en aan kale grond viel niets te vernielen. De lokale gemeenschappen gingen in dergelijke gevallen geen middel uit de weg om de verschuldigde bijdrage af te dwingen. Meer dan eens werd de zaak uiteindelijk

uitgevochten voor het Hof van Holland, alsof de brandschatting op zichzelf nog niet genoeg was geweest.¹⁴⁰ Daar kwam bij dat niet alleen de Gelderse vijand zich overgaf aan afpersing en brandschatting, ook de Bourgondisch-Habsburgse huurlingen zagen wel brood in dat soort kwalijke praktijken. Zo werden in Vlijmen in 1499 'ruyters uitgekocht' en uit de context blijkt wel dat het hier om paardenvolk van de eigen zijde ging.¹⁴¹ Ook verder van de Maas-grens gelegen dorpen raakten soms geheel buiten eigen toedoen bij de krijg betrokken. Toen tijdens de strijd om het slot Beesd in de winter van 1492 op 1493 geroofd vee overgebracht was naar het Heusdense dorp Drongelen en Gelderse soldaten dat 'mit cracht' terug kwamen halen, werd één van hen gedood.¹⁴² Dat wekte natuurlijk pas echt de gram van de Geldersen op. Uit wraak werd Drongelen 'uytgeslagen'. Zeven willekeurige burens werden ontvoerd en 'in strenge vangenisse geleyt'. Zogenaamd als zoengeld voor de dode moesten hun verwanten 800 Rijns-guldens neertellen om hen weer vrij te krijgen. Omdat zij hun pijn en schade hadden geleden 'omme des gemeens dorps wille ende niet omme huer eygen misdaet', meenden de zeven dat het niet onredelijk was als de gemene burens hen een groot deel van het losgeld zouden vergoeden. Maar de gemeente dacht daar anders over en de zeven zagen zich genoodzaakt naar de rechter te stappen. Aldus had de oorlog aan Drongelen behalve verwoesting, persoonlijk leed en financiële schade, ook nog tweespalt onder de inwoners gebracht.

In de tweede landsheerlijke enquête, de *Informacie* van 1514, die werd gehouden kort nadat de Habsburgs-Gelderse krachtmeting zich naar Noord-Nederland had verplaatst, wordt voor de dorpen van het Land van Heusden een droevige balans opgemaakt: de zegslieden van Wijk¹⁴³, Babyioniënbroek, Meeuwen, Veen, Vlijmen en Engelen maakten melding van grote materiële schade. In Veen, dat driemaal in brand gestoken zou zijn geweest, waren behalve de kerk tal van huizen in as gelegd, andere waren vervallen tot 'schamele edificien'. In Vlijmen waren 'in twee reysen wel 100 huysen afgebrant', waarvan er niet meer dan tien 'wederomme upgetymmert' waren. Van Herpt weten we uit andere bron dat het kort voor 1514 door de Geldersen werd geplunderd.¹⁴⁴ De nabijgelegen abdij van Berne was enkele jaren eerder, in de strijd om Poederroijen, 'wtgeslagen'.¹⁴⁵ Bij elkaar, rekenden de burens van Hedikhuizen de enquêteurs in 1514 voor, had de Gelderse oorlog het dorp aan losgelden, brandschattingen en bijdragen voor de belegering van Nederhemert en de bouw van blokhuizen 7.000 gouden Filipsguldens gekost, dat was bijna 160 gulden per haardstede, een ongelooflijk hoog bedrag als men rekent dat één Filipsgulden van 25 stuivers in die tijd in Heusden het equivalent was van een weekloon van een meester-bouwvakker. In deel III zal ik op meer systematische wijze nagaan, in welke mate de Gelderse oorlogen tot een verhoging van de lastendruk op het platteland van Heusden hebben geleid.

1.7. INWENDIGE GESCHIEDENIS

Is de politiek-militaire geschiedenis van Heusden nog wel met grove streken in te kleuren op het canvas van de regionale geschiedenis van Midden-Nederland in de Late Middeleeuwen, van de inwendige, ‘binnen-regionale’ geschiedenis van Heusden is vanuit hetzelfde perspectief nauwelijks een samenhangend beeld te geven. Van de weerklank van de ‘grote’ historische gebeurtenissen op lokaal niveau kan hooguit een ijl geruis worden opgevangen, terwijl, andersom, de resonans van lokale evenementen alleen sporadisch naar buiten droeg. Hoe in 1357 werd gereageerd op de Hollandse machtsovername of in 1505 op de verpanding van Heusden aan de Nassau’s, hoe de Hoekse en Kabeljauwse twisten op het platteland werden beleefd, we weten het amper of helemaal niet. Mag men bijvoorbeeld uit de geïsoleerde feiten dat de beroemde ontsnapping van Jakob van Beieren uit het Gentse gravensteen in Heusden beraamd en door lieden uit Heusden uitgevoerd werd of dat, meer dan zestig jaar later, verschillende Heusdenaren aan Hoekse zijde sneuvelden in de jonker Franses Oorlog afleiden, dat in Heusden een permanente Hoekse, anti-Bourgondische onderstroom bestond? Het is erg moeilijk hier duidelijkheid over te krijgen. Zo spreekt Edmond van Dynther van de vorming van twee partijen in Heusden kort na de Brabantse bezetting in 1420.¹⁴⁶ De ene zou onder aanvoering hebben gestaan van burggraaf Arend van Zevenbergen, de andere onder die van de vroegere drossaard Arend Spierink van Aalburg: Welke stroming deze heren vertegenwoordigden, deelt Dynther niet mee, wel dat beiden (vanzelfsprekend) pro-Brabants waren. Wat valt te achterhalen, is dat Spierink mogelijk persoonlijke redenen tot animositeit jegens Zevenbergen had. De eerste werd begin 1419 ‘om seker redenen wille’ uit zijn ambt gezet en vervangen door de tweede. Spierink had bij zijn vertrek nog bijna vijfduizend pond (ongeveer 1.250 gouden Engelse nobelen) tegoed, denkkelijk het negatieve saldo waarmee hij zijn laatste rekening afsloot en voor het rembourss van die som moest Zevenbergen zich garant stellen.¹⁴⁷ Men kan zich afvragen, of de nieuwe drossaard, later burggraaf, deze verplichting wel is nagekomen. Met de bevrijdingsactie in Gent had Zevenbergen niets te maken, maar voor Spierink was, samen met Dirk van der Merwede, een hoofdrol weggelegd. Naar de verhoudingen van het ogenblik was dat een Hoekse, maar tegelijkertijd anti-Brabantse en anti-Bourgondische daad. Een paar jaar later, toen Spierink beleend was met de heerlijkheid van Herpt en Merwede van Filips van Bourgondië zijn ‘beveling’ tot burggraaf van Heusden had ontvangen, moest de laatste eerst Zevenbergen te vuur en te zwaard uit Heusden verdrijven vooraleer hij zijn nieuwe residentie kon betrekken. Of de verzetsdaad van Arend van Zevenbergen was ingegeven door Hoekse, ‘Jakobijnse’ of, wie weet, pro-Brabantse sentimenten, blijft wederom duister.

Zo zijn er nog wel een paar momenten, waarop zich in Stad en Land van Heusden voor korte tijd en rond bepaalde gebeurtenissen vaag facties

aftekenen. Daarbij is het, net zoals in bovengenoemd geval, steeds moeilijk om onder de direkte aanleiding diepere oorzaken bloot te leggen en persoonlijke geschillen te scheiden van meer algemene, zo men wil ideologisch geladen kwesties. Twee van dergelijke zaken waarover iets meer is te zeggen, het flagellanten-oproer van 1400 en de moord op Willem Spierink van Well in 1455, zullen in de delen IV en II apart worden behandeld.

2. LANDSCHAP EN BEWONING

2.1. GRENZEN

Bij de overdracht aan Holland werden zestien dorpen tot het Land van Heusden gerekend: Baardwijk, Vlijmen, Engelen, Hedikhuizen en Oud-Heusden bezuiden de Oude Maas en Herpt, Aalburg, Wijk, Veen, Heesbeen, Doeveren, Drongelen, Meeuwen, Genderen, Eethen en Babyloñbroek aan de noordkant ervan. 'Dorp' had hier de betekenis van lokaal rechtsdistrict, waarvoor men ook graag de term *ban* bezigde. In deze zin is 'dorp' dus iets anders dan nederzetting (woonplaats) en parochie (kerkelijk district). *Ban*, nederzetting en parochie vielen lang niet altijd samen.

Ook al werd de precieze plaats van de grens van het Land van Heusden met andere vorstendommen dan vaak betwist, toch deel ik de mening van Avonds dat de Brabants-Hollandse grens in de Late Middeleeuwen in overwegende mate een reeds duidelijk afgebakende 'lineaire' grens was en geen 'zonale' grens of aaneenschakeling van grensgebieden.¹ Zelfs hoeft men niet aan het laatste te denken in het geval van de Brabantse enclave Gansoijen. In een omschrijving van een perceel in Gansoijen uit 1495 wordt althans uitdrukkelijk gesproken van de 'palen van Huesden'.² In het geval van Hagoord kan men in de Middeleeuwen nog niet spreken van een echte enclave. Al in het oudste Brabantse leenregister wordt erkend dat het goed 'die Haghe' in het Land van Heusden lag.³ Wel zou het, inclusief de hoge en lage gerechtsheerlijkheid, ook na 1357 een Brabants leen blijven⁴, maar een dergelijke constructie kwam wel vaker voor. Waar lineaire elementen in het natuur- (rivieren) of cultuur- (dijken, wettingen) landschap ontbraken of te weinig geprononceerd waren, werd de grenslijn, zoals Avonds aantoonde, gewoonlijk gemarkeerd met palen, die eventueel van tonnen waren voorzien. Soms ging men zelfs verder. De scheidsrechterlijke uitspraak van oktober 1374 voorzag voor de grens tussen Vlijmen en Den Bosch in een echte afrastering en uit dezelfde tijd is een 'bescheit grave' tussen Drunen en Oud-Heusden bekend.⁵ Dat desalniettemin zoveel en zo lang conflicten bleven bestaan over juist de Brabants-Hollandse grens had, zoals ik reeds opmerkte, een bijzondere reden. Topografisch onderzoek wijst uit dat het grensgebied veelal bestond uit nog onverdeelde gemene gronden. Niet alleen was de precieze omvang daarvan dikwijls ongewis, daarnaast konden gebruiksrechten gemakkelijk territoriale grenzen overschrijden.

De grens tussen het Land van Heusden en het hertogdom Gelre werd over de volle lengte gevormd door de Heusdense of Nieuwe Maas. Verleggingen in de loop van de rivier leidden na het midden van de 15de eeuw op enkele punten – onder andere tussen Nederhemert en Bern – tot problematische situaties. In het vorige hoofdstuk werd daar in verband met de Gelderse oorlogen al aan gerefereerd. Ook in bronnen van vroegere datum

KAART 1. De ligging van het Land van Heusden en omgeving in het Middennederlands rivierengebied.

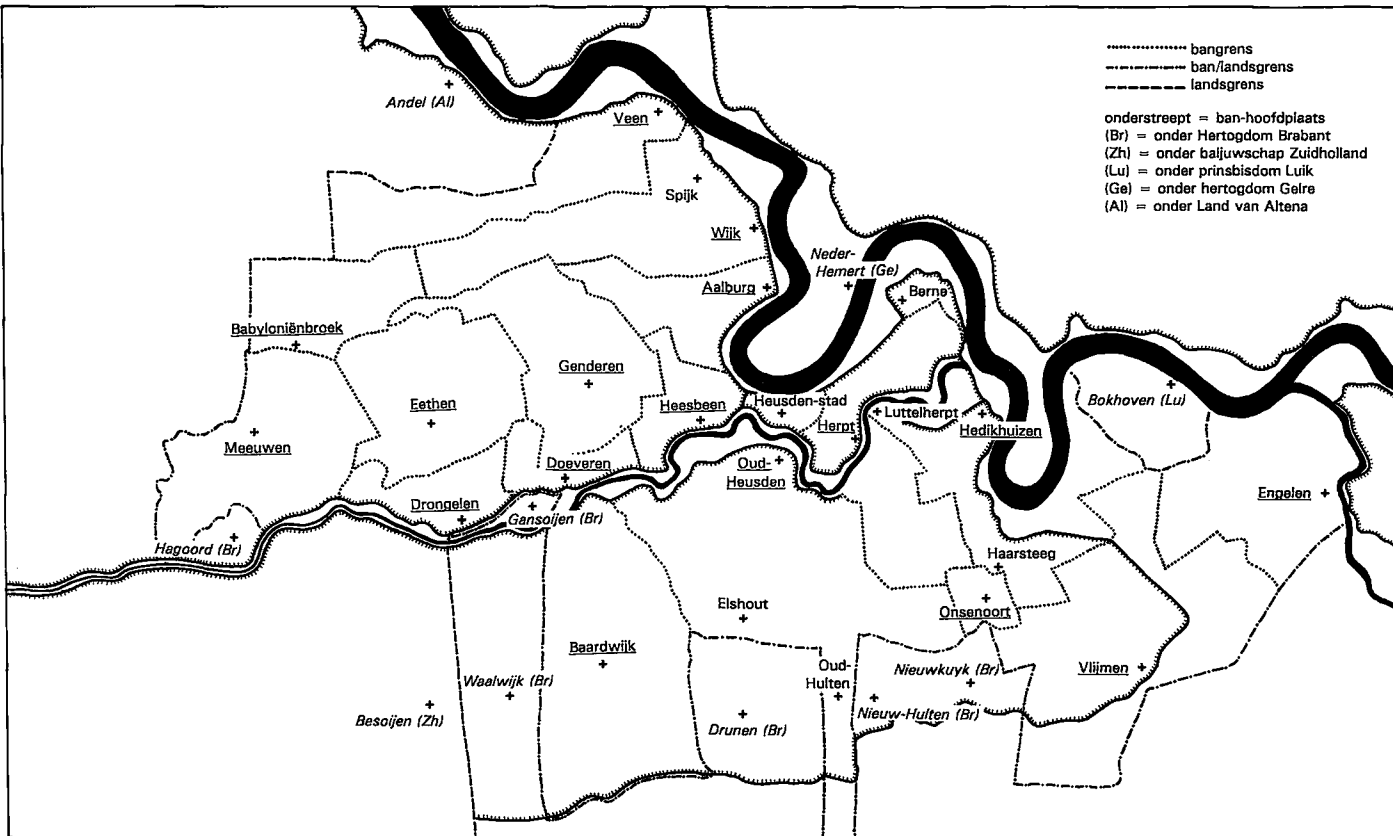

komen echter onduidelijkheden over de territoriale bestemming van buitendijkse gronden naar voren. Een Brabants leen van één morgen in de Aalsterwaard heet in de eerste helft van de 14de eeuw te liggen 'in dominio de Heusdenne', terwijl de waard tegelijkertijd gelegen is 'in terra Gelrie'.⁶ Volgens het leenregister van 1374 lag hetzelfde perceel 'opten Aelsterweert inden lande van Huesden'.⁷ Vermoedelijk is een geringe verschuiving in de loop van de Nieuwe Maasbedding in westwaartse richting, nog herkenbaar op de oudste topografische kaarten, hier debet aan de verwarring geweest.

Problemen over de noord- en westgrens van het Land van Heusden zijn mij niet bekend, al zou men zich voor kunnen stellen, dat de openlegging van de komgronden bij Babyloñbroek in het midden van de 12de eeuw tot onenigheid tussen de heren van Heusden en Altena heeft geleid. Hoe dan ook kwam een deel van deze nederzetting in Altena en een deel in Heusden te liggen. Aan de westzijde grensde het Land van Heusden aan de (hoge) heerlijkheid Dussen en aan de dorpen (ambachten) Munsterkerk en Muilkerk, beide ressorterend onder het baljuwschap van Zuidholland.

Hetgeen voor de grenzen tussen vorstendommen gold, gaat in belangrijke mate eveneens op voor de grenzen tussen verschillende *bannen* binnen het Land van Heusden: voor zover traceerbaar hadden zij meestal een lineair karakter. In Babyloñbroek liepen enige percelen tot op de 'banwetering'.⁸ De bannen Wijk en Veen werden ook gescheiden door een sloot.⁹ De grens tussen Doeveren en Genderen werd gevormd door de Aalsteeg, een sector van de Genderse Dijk die later als 'Elsdijk' bekend stond.¹⁰ Precies zo was het 'galgedijkske' de grens tussen de dorpen Eethen en Meeuwen en het (overige) Land van Heusden.¹¹ Die verwijzing naar de galg is niet zo vreemd. Om ondubbelzinnig aan te geven, waar hun jurisdictie aanving, plaatsten hoge gerechtsheren hun galg graag vlak bij de bangrens. Zo was ook de omstreden grens tussen Den Bosch en Vlijmen gelegen bij een plek, geheten de 'galgberch'.¹² Het was echter weer niet de bedoeling dat misdadigers te dicht bij, laat staan aan de grenspalen werden opgehangen. Toen de heer van Gaasbeek in 1360 als heer van Loon op Zand een man had laten executeren die naar de zin van de drost van Heusden 'mijns heren palen te na hiinc', werd dit opgevat als een provocatie van de Hollandse macht en de drost verzocht Gaasbeek daarmee onverwijld op te houden.¹³

De grenzen van *ban*, parochie en nederzetting vielen, zoals gezegd, lang niet altijd samen. Babyloñbroek is genoemd als nederzetting die samen viel met een parochie, maar tegelijk verdeeld was in twee *bannen*. Andersom kwam vaker voor: binnen één *ban* lagen verschillende nederzettingen. Naast het hoofd- (meestal tegelijk kerk)dorp zijn dan andere meer of minder omvangrijke bewoningskernen te onderscheiden, zoals Elshout en

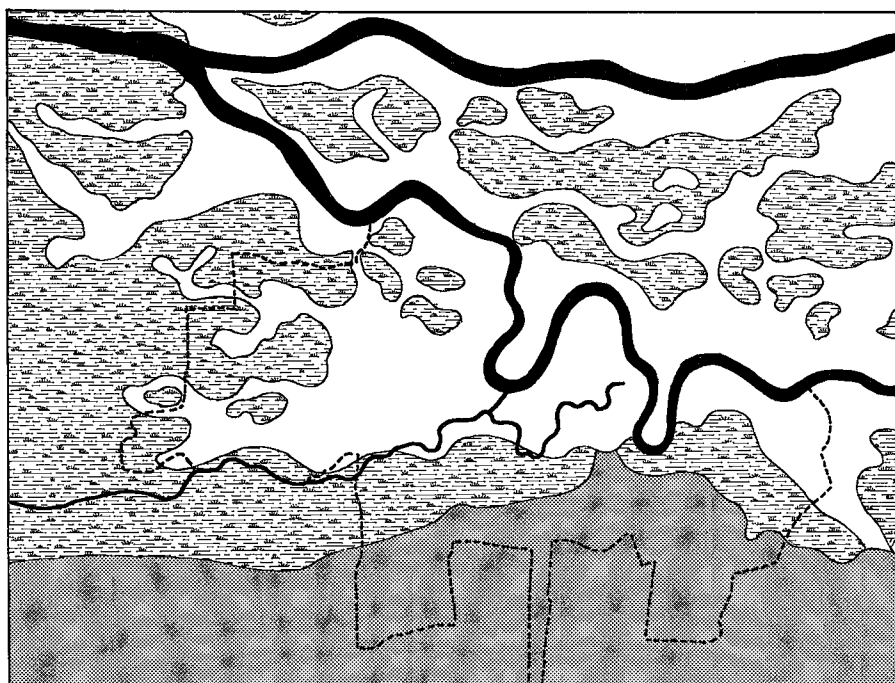
KAART 2. Het Land van Heusden in de Late Middeleeuwen; (gereconstrueerde) indeling in bannen. Niet tot het Land van Heusden hoorden de Brabantse enclaves Hagoort en Gansoyen en de Luikse enclave Bokhoven. Hagoort en Gansoyen lagen beide benoorden de Oude Maas. Het landgoed 'die Haghe' (Hagoort) grensde in het noorden aan de ban Eethen en in het zuiden aan het Zuidhollandse ambacht Besoyen. Tot het goed hoorde een (versterkt) 'huis'. De heren van Hagoort bezaten de hoge gerechtsheerlijkheid, maar kerkelijk viel Hagoort onder de parochie Eethen. Reeds omstreeks 1465 zou Hagoort ernstig bedreigd zijn door het water (vgl. AGR, CFB, Aveux et dénombremens 329). Gansoyen bestond uit een kasteel, dat 'open huis' was voor de hertogen van Brabant, met bijhorend land. Het hele goed mat ongeveer 42 morgen, exclusief de *meent*, die zich tot aan de ban van Doeveren uitstreckte. Het in cultuur gebrachte land van Gansoyen was overigens voor een (groot) deel in Drongelen gelegen. Het slot had een eigen kapel en een molen; de heren van Gansoyen oefenden tevens het maalrecht uit in het aangrenzende Brabantse Waalwijk (vgl. AGR, CFB 4, ff. 201v en 202v en 15, f. 258).

Zeer curieus was de situatie in het gehucht Hulten, aan de oostkant van het Brabantse Drunen. Hulten bestond uit twee delen: het gebied van Oud-Hulten, dat onder de ban van Oud-Heusden ressorteerde, stak als een wig in het territorium van Drunen. Nieuw-Hulten lag volgens de beschrijving in het Brabantse leenregister van 1374 pal ten *oosten* van Oud-Hulten en werd zelf aan de oostzijde begrensd door de *meent* van Drunen. Oud- en Nieuw-Hulten liepen in het zuiden door tot aan de landerijen van de abdij van Giersbergen, midden in de huidige Drunense duinen. (AGR, CFB 4, f. 202; vgl. tevens hoofdstuk 14.4). Eveneens onder Brabant hoorde de heerlijkheid Nieuwkuyk, die sedert het einde van de 14de eeuw echter in personele unie was verenigd met de in het Land van Heusden gelegen heerlijkheid Onsenoort. Nieuwkuyk had een eigen kapel maar viel onder de parochie Drunen, Onsenoort (vermoedelijk onder de parochie Vlijmen(-Engelen)).

Hulten binnen Oud-Heusden, Bern binnen Herpt, Luttelherpt en Haarsteeg binnen Hedikhuizen en Spijk binnen Wijk. Elshout was zelfs zo groot dat het over een eigen kapel beschikte. Hetzelfde geldt voor de ongeveer 45 haardsteden die in 1514 op de Wijkse dijk buiten Heusden lagen, maar onder welke *ban* die nu ressorteerden, is uit de enquête-formulieren van Heesbeen en Heusden niet op te maken. Volgens de informanten van Heesbeen lagen ze als het ware in de 'voorstat' en 'waakten en braakten' ze 'mit die van der stede van Huesden'. Uit het vervolg blijkt dat de bewoners daarom niet deelden in de gemene lasten van Heesbeen. Dit lijkt in tegenspraak met de opmerking van de informanten uit Heusden dat 'de huysen die buyten de Wijcsche poorte staen, gelden ende staen mitter prochie van Heesbeen'.¹⁴

Van incongruentie tussen *ban* en parochie is eveneens herhaaldelijk

KAART 3. Globale bodemkaart van het Land van Heusden en zijn directe omgeving. Basis: *Bodemkaart van Nederland* 1:200.000 (Wageningen, 1960). Blad 8 (Noordbrabant).

Zandgronden

Stroomruggronden

Komgronden

sprake geweest. Het bekendste voorbeeld geeft de Nedersthem, een deel van Oud-Heusden dat in 1386 binnen de stads*ban* van Heusden werd getrokken¹⁵, maar wel deel bleef uitmaken van de parochie Oud-Heusden. Het gehucht Luttelherpt hoorde, althans aan het einde van de 13de eeuw, bij de parochie Herpt¹⁶, terwijl het binnen het rechtsgebied van Hedikhuisen lag. Volgens de enquête van 1514 vielen 8 tot 10 huizen van Babyloñbroek onder de parochies – en mogelijk ook onder de *bannen*, maar de tekst is op dit punt te vaag – Eethen, Meeuwen, Wijk en Veen.¹⁷ De grens tussen Baardwijk en Waalwijk zou zelfs dwars door de kerk van Waalwijk hebben gelopen, net zoals ook Babyloñbroek-Heusden en Babyloñbroek-Altena met de kerk als markeringspunt waren gescheiden.¹⁸ In meer dan één opzicht omstreden was de positie van het gehucht Onsenoort. Niet alleen werd betwist of dit (leen)goed nu in Brabant dan wel Holland lag, ook bestond onenigheid over de vraag, of Onsenoort onder de parochie Drunen dan wel onder de parochie Vlijmen viel.¹⁹ De oorspronkelijk gescheiden parochies Vlijmen en Engelen zijn ooit – wanneer dat precies is gebeurd, weten we niet – samengevoegd. Deze situatie werd in 1481 weer ongedaan gemaakt, toen de collator speciale toestemming kreeg van de bisschop van Luik om in Engelen een zelfstandige pastoor te benoemen.²⁰

2.2. BODEMGESTELDHEID EN LANDSCHAP

In bodemkundig opzicht wordt het Land van Heusden gerekend tot het westelijke deel van het Middennederlands rivierenlandschap. De typische afwisseling van hoge stroomrug- en lage komkleigronden – het meest bepalende structurelement van het riviereengebied – kreeg hier in de Middeleeuwen bijzondere accenten door de aanwezigheid van kleine pakketten laagveen en van zogenaamde overslaggronden. De enorme landschappelijke dynamiek, veroorzaakt door een lange reeks van overstromingen, maakt het erg moeilijk na te gaan tot hoever de uitlopers van het Hollandveen zich in de Late Middeleeuwen in het Land van Heusden uitstrekten. Toponiemen als Veen en, bij het dorp Veen, Kievitsveen en Pedel/Peel maken duidelijk dat ook ten noorden van de Oude Maas nog in de Late Middeleeuwen veenlagen van behoorlijke omvang dagzomend of op geringe diepte in de komkleiondergrond aanwezig waren.²¹ Als gevolg van klink en oxydatie kan het terrein in de Late Middeleeuwen hier meer reliëf hebben gekregen dan het voordien had. Trouwens, ook komkleigronden zijn aan een zekere mate van klink onderhevig. Ten zuiden van de Oude Maas kwam op uitgestrekte schaal veen voor aan de zuidkant van Baardwijk en Vlijmen, maar dit was (overwegend) hoogveen dat niet tot de Hollandveen-formatie gerekend moet worden. In de 14de eeuw werd er zowel turf gewonnen als veen tot bouwland ontgonnen.

Het voorkomen van overslaggronden is inherent aan een open of ‘primi-

tief bedijkt rivierenlandschap. Onder overslaggronden worden rivierafzettingen verstaan die plotseling en in korte tijd hun beslag krijgen, hetzij door natuurlijke verlegging van de bedding in de fase vóór de bedijking ('natuurlijke overslagen'), hetzij als gevolg van dijkdoorbraken ('dijkbreukoverslagen').²² Als zodanig zijn overslaggronden niet altijd te onderscheiden van de gewone stroomruggronden. Overslaggronden komen in het Land van Heusden uitsluitend voor langs de Nieuwe Maas.²³

Niet tot het Heusdense rivierkleilandschap worden de inbraak- en estuariumgronden in het westelijke deel van de voormalige Grote Waard gerekend. Deze vormen een aparte bodemkundige categorie. Het belangrijkste onderscheidende criterium is de aanwezigheid van een (brak- later zoetwater)kleidek met een dikte van tenminste 20 centimeter. F. Sonneveld trok de grens tussen rivierkleilandschap en estuariumlandschap bij de Kornse Dijk in het westen en de Rijswijkse stroomrug in het noorden.²⁴ De Kornse Dijk werd in 1461 aangelegd. Hij sloot het Land van Heusden af van de sedimentatieprocessen in de Biesbosch. Men kan hieruit opmaken dat de invloed van inundaties na de grote stormvloed van 1421 en 1422 in termen van sedimentatie in het Land van Heusden al met al betrekkelijk gering is geweest.²⁵

De grote bodemkundige verscheidenheid geeft het Land van Heusden weliswaar een boeiend en aantrekkelijk, maar daarbij lastig retrospectief te 'lezen' cultuurlandschap. Van zuid naar noord zijn de volgende sublandschappen in het Land van Heusden te onderscheiden. De pleistocene Langstraatse zandrug splitst zich oostelijk van Baardwijk. De brede hoofdas buigt in oost-zuidoostelijke richting af en biedt ruimte aan de nederzettingen Drunen, Hulten, Nieuwkuyk en Vlijmen. Evenwijdig hieraan loopt over enige min of meer aaneengesloten zandopduikingen, als een vooruitgeschoven noordelijke linie, de secundaire as met daarop de nederzettingen Elshout en Haarsteeg. De oude bewoningsas van Engelen strekt zich uit langs de brede oeverwal van de Dieze. Op de zware linker oeverwal van de Nieuwe Maas bevinden zich Hedikhuizen, Heusden, Wijk en Veen. Ter weerszijden langs de vroegere Oude Maas strekken zich een smalle zuidelijke en een brede noordelijke stroomrug uit met op de eerste de oude kern van de nederzetting Oud-Heusden en op laatste de dorpenrij Dronghelen-Doeveren-Heesbeen-Herpt. Op korte afstand ten noorden hiervan loopt de zogenaamde Dussense stroomrug die een in de Late Middeleeuwen reeds verdwenen arm van de Oude Maas markeert en waarop de nederzettingen Meeuwen, Eethen, Genderen en Aalburg zijn gevestigd. Niet langer functionele stroomruggen zijn verder die van de Oude Alm, die zich uitstrekt tot onder Veen en die van een naamloos riviertje dat eertijds de Oude Alm en de Oude Maas verbond. Babyloñbroek is aldus de enige nederzetting in het Land van Heusden die niet op zand- of stroomruggrond is gelegen. Volgens sommigen zou de huidige bewoningsas daarom pas na de aanleg van de Mosterdijk ontstaan kunnen zijn.²⁶

Van de zanddorpen sloot het middeleeuwse Vlijmen in de minste mate aan op het eigenlijke rivierenlandschap. De dorpskom met zijn aanliggende bouwlandcomplexen bestond uit slibarme zandgronden die naar het noorden toe afhielden en daar licht overslibd waren geraakt. Aan de zuidzijde, direkt onder de Heidijk lag het Vlijmense Ven, een (hoog)veenmoeras. Tot de *ban* Vlijmen behoorden ook gronden buiten de zijdewende die de Hoge Maasdijk aansloot op de Heidijk. Hier vindt men wel de typische afwisseling van stroomrug- (Meerheuvelds) en komkleigronden (Luisbroek). De binnendijks gelegen Kavelingen of Vrijkavelen, die slechts ten dele onder Vlijmen hoorden, bestonden uit overslaggronden. In het andere grote zanddorp, Baardwijk, is de bodemkundige situatie zwaar verstoord door de aanleg van de Baardwijkse Overlaat in 1766. Aan de zuidzijde van de bewoningsas (de 'veenzijde') gingen de slibarme tot licht overslibde zandgronden net als in Vlijmen – en Drunen/Hulden – over in moerassig veen. Noordwaarts (de 'veldzijde') strekte Baardwijk zich echter uit tot de zuidelijke stroomrug van de Oude Maas. Thans bestaat het tussenliggend gebied uit zware estuarium-gronden (gorsgronden). Vóór de Sint-Elizabethsvloed zullen stroomruggronden op komklei hier naar het midden toe overgegaan zijn in gebroken komgronden met een venige ondergrond. De situatie was er dan vergelijkbaar met die in het centrale deel van de uitgestrekte *ban* Oud-Heusden. Een brede zone van gebroken komgronden met een venige ondergrond (Hooibroek) werd daar aan drie zijden omzoomd door stroomrug- en zandgronden. Aan de westkant lag zeker al in de tweede helft van de 14de eeuw een zijdewende of 'zeghedijk' – later verbasterd tot 'Zeedijk' – die de broekgronden tegen afstromend water van Baardwijkse zijde moest beschermen. Dat dit lang niet altijd is gelukt, bewijst de aanwezigheid van overslaggronden aan de oostkant van de dijk.

Van de oeverwalnederzettingen was Engelen het meest bijzonder, omdat driekwart van het dorpsgebied in de Late Middeleeuwen alleen door een zomerdijk werd beschermd, terwijl de rest helemaal buitendijks lag. De bodem bestaat hoofdzakelijk uit stroomruggronden met sterk variërende slibgehalten. Alleen langs de zoom van het Engelse Meer treft men stroomdalgronden, die gekenmerkt worden door een sterk grofzandige ondergrond.²⁷ Het Luisbroek, waarvan het oostelijke deel onder Engelen viel, is bedekt met komklei.

De *bannen* langs de Nieuwe Maas representeren het rivierenlandschap in de meest uigesproken zin. Zwarte tot middelzware stroomruggronden lopen er in westwaartse richting via stroomrug-op-komgronden af naar komkleigronden van heterogene samenstelling. Hier en daar worden deze formaties onderbroken door overslaggronden. De grootste aaneengesloten strook van dit bodemtype vouwt zich rond de voormalige Maasmeander tussen Hedkhuizen en de zijdewende op Vlijmen. In de buurt van de Vergereindse sluis gaat de overslag over in stroomdalgrond. Een ander fenomeen van het rivierkleilandschap is stroomafwaarts van Heusden

waar te nemen. Vanaf de stroomrug van de Oude Maas bij Genderen lopen, dwars door de komgronden van Aalburg, Wijk en Veen heen, twee smalle banen stroomruggrond in de richting van Opanel.²⁸ Zij markeren de loop van de verdwenen verbinding tussen de Oude Maas en de Oude Alm. Een laatste kenmerk is tenslotte dat alle nederzettingen langs de Nieuwe Maas in de Late Middeleeuwen beschikten over aanzienlijke oppervlakten buitendijkse waarden en zanden.

Van de middeleeuwse dorpen aan de noordkant van de Oude Maas bestonden Drongelen, Doeveren en Heesbeen voornamelijk uit stroomruggronden. De bewoners van Doeveren beschikten echter nog lange tijd over extensieve weiderechten aan de zuidzijde van de Oude Maas, in de richting van Baardwijk.²⁹ De territoria van Genderen, Meeuwen en vooral Eethen omvatten uitgestrekte oppervlakten komklei. In de zuidwesthoek van Meeuwen (Zuiderbroek), die net buiten de bedijking van 1450 viel, heeft de komklei een dun estuariumdek. Ook in de andere stroken van het noordelijke deel van het Land van Heusden die buiten deze bedijking bleven, treft men dunne estuariumgronden aan, zoals op het Pompveld in de noordwesthoek van Veen en in het Nieuw-Land van Babyloniënbroek. In Babyloniënbroek zijn de komkleigronden trouwens net als in Veen en Wijk op tal van plaatsen doorregen met smalle banden van oude stroomruggen.

2.3. NEDERZETTINGEN

De meeste nederzettingen in het middeleeuwse Land van Heusden zijn zeer oud. P. A. Henderikx heeft alle vroegste vermeldingen in geschreven bronnen, alle toponymische informatie en alle archeologische gegevens (tot 1984)³⁰ op een rij gezet en uitputtend geanalyseerd.³¹ Uit zijn imposante studie krijgen we een gedetailleerd beeld van de laatromeinse en vroegmiddeleeuwse bewoningsfasen. Nemen we het Land van Heusden in zijn geheel, dan treffen we er bewoningssporen, schriftelijke relictten of toponymische fossielen aan uit elke historische periode sedert het begin van de jaartelling. Men kan dus gerust spreken van een sterke *regionale* bewoningscontinuïteit. Van jongere datum zijn alleen Babyloniënbroek, dat kort vóór het midden van de 12de eeuw werd gesticht en de stad Heusden, die vermoedelijk niet verder teruggaat dan tot de eerste helft van de 13de eeuw.³² De oude nederzettingen hebben in de kern twee vaste structurelementen gemeen, namelijk hun aaneengesloten, tamelijk compacte bewoning en hun open bouwlandcomplexen, die hier gewoonlijk als *engen* of *ingen* worden aangeduid. Daarbuiten lagen, op de afhellende overgangen naar de komgronden, de betere, in de Late Middeleeuwen veelal reeds verdeelde hooi- en weidelanden. De komgronden zelf moeten vóór de bedijking en ontwatering als gemene woeste gronden zijn benut. Ook van deze oudtijdse *meenten* waren er in onze periode echter al heel

wat verdeeld, een vraagstuk waar ik in het vervolg nog op terugkom.

Wat de *engen* betreft, onderscheidde R. G. Den Uyl – en hij werd hierin nagevolgd door Henderikx – twee hoofdtypen: ‘esdorpen met ronde hoofdvorm’ en ‘esdorpen met gestrekte hoofdvorm’.³³ De eerste worden gekenmerkt door de (ogenschijnlijk) willekeurige plaatsing van hofsteden en huispercelen; het oude dorpsgebied was vaak omgeven door een ronde of ovale ringweg en vertoonde daarbinnen een grillig wegenpatroon; veel engen waren in ‘meerstrepige stroken’ verkaveld. Van jongere datum achtte Den Uyl de ‘gestrekte esdorpen’. De gestrekte hoofdvorm zou duiden op een bewuste, systematische opzet. Twee evenwijdige wegen ‘die aan één of beide zijden vorksgewijs op elkaar aansluiten’ bepaalden de structuur van het dorpsgebied; de hofsteden staan op rij naast elkaar en de engen zijn meestal in ‘eenstrepige stroken’ verkaveld.³⁴ In het Land van Heusden rekenden Den Uyl en Henderikx Genderen, Eethen en Meeuwen tot het eerste, Hedikhuizen, Herpt, Wijk en Veen tot het tweede type. *Genderen* biedt in dit opzicht een komische illustratie van de stelling dat het oog ziet wat het wil zien. Terwijl Den Uyl in verspreide esdorpen als Genderen weinig ‘bewuste stedenbouwkundige vormgeving’ (sic)³⁵ kon ontdekken, was Genderen voor eerdere generaties juist het toonbeeld van geplande regelmaat met een welhaast stedelijk uiterlijk. Jacob van Oudenhoven meldt hierover in zijn *Beschryvinghe van het Landt van Heusden* uit 1651: ‘t Is een oude traditie dat Genderen eertijds tot een Stadt zy ghedestineert ende gheconcipeert gheweest. Dese traditie wordt versterckt door dien de straten daer recht ende breedt ligghen ende komen uyt in een groot pleyn, zijnde een bequaem marckt-pleyn. Doch daer by is het ghebleven’.³⁶ De luchtfoto van Genderen, afgedrukt bij het artikel van Den Uyl, verschaft de moderne opvatting meer krediet dan de oude, maar Den Uyl en Henderikx betrokken slechts zeven van de zestien (hoofd)dorpen van Heusden bij hun indeling. Richtten we ons meer op de globale nederzettingen- dan op de dorpskernstructuur en houden we de aanwezigheid van engen als hoofdkenmerk aan, dan kunnen naast de reeds genoemde dorpen zeker ook *Engelen*, *Oud-Heusden*, *Heesbeen*, *Doeveren*, *Drongelen* en *Aalburg* als ‘engdorpen’ worden bestempeld. Op oude topografische kaarten zijn hier overal aaneengesloten, open bouwlandcomplexen zichtbaar. Daarnaast geven oude toponiemen, samengesteld uit de suffixen *-eng* of *-akker* aanwijzingen. *Engen* vindt men onder andere in Veen, Aalburg (die Enghe), Meeuwen (Oestinc = oost-eng) en Herpt (Westringhe = wester-eng)³⁷, *akker(s)* in Veen, Doeveren, Herpt en Oud-Heusden. Bijzonder was de situatie in Eethen. Daar en mogelijk ook in Engelen werd wat toch in de kern tot de dorpseng gerekend moet worden, reeds in de Middeleeuwen aangeduid als het ‘hoge veld’. Gewoonlijk verwijst het suffix *-veld* ook in het middeleeuwse Land van Heusden naar weidcomplexen op de hellende delen van de stroomruggronden.³⁸ Het suffix *-camp* lijkt soms het equivalent voor *veld* in laatstbedoelde betekenis (Vgl. de ‘Korte’ en de ‘Lange Camp’ in Genderen), vaak echter de gewone aanduiding voor een los per-

ceel³⁹, bijvoorbeeld: ‘in die Oester, geheyten Meysenkempke’ (1434), ‘in die Oester, vanden gemynten tot Snypscampe toe’ (1503).⁴⁰

Het is de vraag, in hoeverre alle op het zand gelegen Heusdense nederzettingen (Baardwijk, Hulten, Vlijmen, Elshout en Haarsteeg) tot het hoofdtype van de ‘esdorpen’ gerekend moeten worden. *Vlijmen en Hulten* zou ik willen kwalificeren als grensgevallen. Het is niet onmogelijk dat de oudste nederzettingkern van Vlijmen oorspronkelijk aan de kenmerken van een ‘gestrekt esdorp’ voldeed, maar in de micro-toponymie van de Late Middeleeuwen is de ligging van het/de oude open bouwlandcomplex(en) niet meer te herkennen.⁴¹ De bouwlanden op de slibarme zandgronden aan de westzijde van de hoofdbewoningsas heetten toen ‘heiden’, die op de afhellende licht overslibde zandgronden aan de noordzijde, maar ook de hooilandpercelen in het Luisbroek ‘hoeven’. Beide toponiemen doen aan ontginningen van jongere datum denken. Voor het bouwlandcomplex de Nuwe Heide is ook goed aannemelijk te maken dat het pas werd verdeeld en ontgonnen nadat de Heidijk in 1359-1360 onder Vlijmen langs was aangesloten op de zijdewende Hedikhuizen-Vlijmen. De eerste jaren werden namelijk van de nieuw aangelegde percelen wel tijnzen, maar geen tienden geheven. De ontwikkeling in Vlijmen zou in dat opzicht eerder aansluiten bij die van Engelen (en Baardwijk) dan bij die van de echte stroomrugdorpen langs de Oude en Nieuwe Maas. Ook in Engelen zijn namelijk nog in de 14de eeuw aanzienlijke oppervlakten van eertijds gemene gronden verdeeld. De toponiemen ‘Oude’ en ‘Nuwe Gemeint’ en ‘Hoefslag’ herinneren aan deze operaties. Van al deze kavels hief de graaf van Holland na 1357 korentienden, van sommige oude ‘Gemeinten’ ook (ontginnings)tijnzen.⁴²

De indruk dat de zuidelijke rand van het Land van Heusden een betrekkelijk late maar toen ook uiterst dynamische ontwikkeling doormaakte, wordt verder versterkt door het beeld dat we hebben van de ‘vooruitgeschoven’ nederzettingen Baardwijk, Elshout en Haarsteeg. Deze drie zou ik, althans in hun laatmiddeleeuwse voorkomen, willen typeren als streekdorpen met naar twee zijden opstreckende verkaveling. In *Elshout* en *Haarsteeg* is expansie gefrustreerd door omgevingsfactoren (de nabijheid van de Maas bij de bewoningsas van Haarsteeg) en de aanspraken van aangrenzende kerkdorpen (Drunen, Vlijmen, Hedikhuizen). Zeer interessant is wat dat aangaat de bijzondere status van de zogenaamde ‘Kavelinge’, een haaks op de hoeven van de Haarsteeg opstreckende percelengroep, waarover later meer. Het laatmiddeleeuwse *Baardwijk* – en hetzelfde geldt voor *Waalwijk* – is nog zeer duidelijk herkenbaar als een streekdorp met zogenaamde *doorlopende plaatsen*. De landerijen van de op het zand gelegen boerderijen strekten zich de ene (noord-)kant ‘te velde waert’ op tot in de komgronden en de andere (zuid-)kant ‘te veen waert’ tot in het (hoge) veen. Dit type nederzetting komen we ook elders in Nederland tegen in overgangsgebieden van lichte naar zware gronden, bijvoorbeeld in Oost-Groningen na de inpolderingen van de Dollard in de 16de

en 17de eeuw. In Baardwijk bestond de geschetste nederzettingvorm zeker al rond het midden van de 14e eeuw.⁴³ Er is dus geen reden om aan te nemen dat de bewoningsassen van Baardwijk en Waalwijk na de Sint-Elizabethsvloed zuidwaarts zijn verplaatst van de stroomrug van de Oude Maas naar de Langstraatse zandrug, een opinie die men in sommige oudere lokaalhistorische publikaties tegenkomt.⁴⁴ Van zeer vroege datum kunnen de 'doorlopende plaatsen' ook weer niet zijn: ontginning op enige schaal was hier pas mogelijk na de achterdichting van de Grote Waard door middel van de Meerdijk⁴⁵, al is het mogelijk dat deze de aaneensluiting vormde van oudere veendijken met een kortere lengte. Menige nederzetting waarvan de bewoningsas op deze achterdijk was gelegen, bestond reeds in de 11de of anders 12de eeuw.⁴⁶ De vroegste vermeldingen van Baardwijk en Waalwijk zijn van respectievelijk ca. 1100 en 1200.⁴⁷ Maar nog tot in het midden van de 14de eeuw is er aan de 'veldzijde' van de Grote Waard veel grond in opstreckende verkaveling ontgonnen. De vraag is, wie daarbij het voortouw heeft genomen. Wat de ontginningen in Baardwijk betreft, meen ik dat dit – opnieuw – de heren van Heusden zijn geweest. Een duidelijke aanwijzing hiervoor geeft de bijzondere omstandigheid dat in Baardwijk nog aan het begin van de Hollandse tijd veel grond aan kleine burenbzitters *in leen* was uitgegeven. We moeten daarbij niet denken aan echte 'dienstlenen', dat wil zeggen lenen waarvoor de leenman als tegenprestatie persoonlijke militaire dienst aan de leenheer verschuldigd was, maar aan het equivalent van tijnsgoederen, of nauwkeuriger, gronden bezwaard met een ontginningstijns. Waarom de heren van Heusden hier kozen voor deze uitgifte-vorm is moeilijk te zeggen. Met erfpachten gelijk te stellen beleningen zijn verder eigenlijk alleen bekend uit de omzettingen van horige goederen van voormalige hoven.⁴⁸ Toch hoeft men hier niet onmiddellijk aan een hofrechtelijke oorsprong te denken, hooguit aan een post-hofrechtelijke 'inkleding' van de uitgifte van ontginningsland. Op zichzelf was dat niet vreemd: in de Hoge en Late Middeleeuwen werden nieuwe modaliteiten van gronduitgifte wel vaker verpakt in bestaande oude vormen.⁴⁹ Uit latere beleningen is wel af te leiden dat oorspronkelijk met standaard-ontginningsmaten of 'slagen' van 12 (kleine) morgens is gewerkt. Daarvan waren er in de tweede helft van de 14de eeuw nauwelijks nog intact. De meeste waren inmiddels opgesplitst in stukken van zes, vier, drie of twee morgen.

Het meest opmerkelijke aan deze lenen is nog dat zij fiscale exemptie moeten hebben genoten, althans bij de invordering van de buitengewone beden onder hertog Albrecht niet bij de bepaling van het vermogen van de bezitters werden betrokken.⁵⁰ Wellicht hebben we hier te maken met een tijdelijk bedoeld voorrecht, dat onderdeel vormde van de oorspronkelijk afspraken over de ontginning van het gebied. Door bijzondere omstandigheden zou de feitelijke fiscale vrijstelling echter gehandhaafd blijven tot lang nadat de Baardwijkse 'mini-lenen' een andere status hadden gekregen. Dat moet omstreeks 1400 zijn gebeurd bij een actie van

de Hollandse Leenkamer om het bestand van leengoederen uit het voormalige Leenhof van de heren van Heusden drastisch 'op te schonen'.⁵¹ Van de Baardwijkse minilenen zijn vanaf die tijd in elk geval geen nieuwe beleningen meer bekend.⁵² Evenmin trokken de heren van Baardwijk in de 15de eeuw, toen de gerechtsheerlijkheid van het dorp was vervreemd, voor zover bekend erfpachten uit deze voormalige leengoederen. Men mag derhalve aannemen dat de landsheer de Baardwijkse bureu kort voor 1400 in de gelegenheid heeft gesteld de leenrelatie af te kopen, waarna de lenen 'vrij eigen' goed werden.

Babyloniënbroek, tenslotte, is een typisch ontginnings-toponiem, dat verwijst naar het gevoel van ballingschap en verlatenheid dat over de eerste bewoners moet zijn gekomen toen zij zich in de afgelegen onbetreden komgronden vestigden.⁵³ Het dorp wordt voor het eerst genoemd in een oorkonde uit 1131.⁵⁴ Uit perceelsomschrijvingen in het oorkondenmateriaal van vóór 1421 blijkt dat ook Babyloniënbroek een streekdorp was met een opstreckende verkaveling in één (de noordelijke) richting. Ofschoon vaststaat dat grote stukken van het cultuurareaal na 1421 voor langere tijd onder water kwamen te staan en het dorp mogelijk tijdelijk is verlaten, deel ik niet de mening van wijlen H. Voogd dat de huidige bewoningsas pas na de aanleg van de Mosterddijk in 1450 is ontstaan en dat de oorspronkelijke nederzetting zich verder noordwaarts, over de oude stroomrug van de Middelt uitstreckte.⁵⁵ Echt eenvoudig te bewijzen is dat niet, omdat de langdurige overstroming van de landerijen noopte tot het maken van nieuwe perceelsbeschrijvingen in koopakten, rentebrieven en dergelijke van na 1421. Toch is uit nauwkeurige vergelijking van de beschrijvingen van vóór en na 1421 op te maken dat de globale topografische situatie ongewijzigd is gebleven, met de Broekse straat als bewoningsas en basis van verkaveling. Een enkele keer boden bewoningselementen voldoende houvast om, zoals men het liefste deed, omschrijvingen van beleningen gewoon uit eerdere akten – in dit geval: akten van vóór 1421 – te kopiëren. De nadere aanduiding van een perceel van 4 morgen naast het kerkhof bleef bijvoorbeeld in akten van 1388 en 1463 ongewijzigd.⁵⁶ En een perceel met de bepaald unieke afmetingen van 8 hont en 20 schafteu wordt zowel in een koopakte van maart 1420 als in een pachtregister uit 1444 genoemd.⁵⁷ Het laatste bewijst dat de occupatie van cultuurareaal ruim vóór 1450 was hervat. Bij de aanleg van de Mosterddijk in 1450 was het voor de oude eigenaars kiezen of delen: ze betaalden mee aan de uitvoering van de werken, zo niet, dan 'gold die heer vanden lande dat selver diken' en verloren ze hun bezitsaanspraken. Voor een redelijk grote eigenaar als de abdi van Berne gaf deze verordening aanleiding tot lichte paniek. De financiële reserves waren te klein om alle kosten te dragen. Abt Peter van Hemert en prior Jan de Borchgrave moesten met privé-vermogen bijspringen, maar ook dat volstond niet, zodat men her en der op zoek moest naar particuliere geldschieters. Onder de crediteuren die bereid waren tot een voorschot vinden we de prior van het cisterciën-

zerklooster in Heusden, enkele vermogende Heusdense poorters en zelfs twee buren uit Genderen.⁵⁸

2.4. WEIDEN, HOOILANDEN EN MEENTEN

Kenmerkend voor de relatief moderne agrarische structuur op het plateland van Heusden was de afwezigheid van uitgestrekte *meenten* bij de meeste nederzettingen. Aan het proces van verdwijning van gemene gronden zitten drie kanten die niet noodzakelijk (onmiddellijk) samen hoefden te gaan: verdeling, 'particularisering' en ontginning.⁵⁹ Zo hadden de gemene buren van Veen tegen het einde van de 14de eeuw een kleine *meent* van 4 morgen in zijn geheel in erfpacht gegeven aan een particulier persoon.⁶⁰ De *meent* was dus *niet* verdeeld, maar wel 'geparticulariseerd', aan het collectieve gebruik onttrokken. Evenzo werd verdeling of 'particularisering' van gemene gronden niet noodzakelijk ook onmiddellijk door ontginning gevolgd.

In laatmiddeleeuwse toponiemen wordt veelvuldig naar deze aspecten verwezen. Verdeeld hooiland werd mogelijk aangeduid als 'hooi-' of 'ooi-slagen', een veldnaam die men onder andere tegenkomt in Babyloñenbroek en Herpt, maar we zouden hier ook te maken kunnen hebben met een verbastering van 'zoe(y)slag' (< toe-slag), dat ook in die laatste vorm bestond en verwijst naar georganiseerde ontginningsactiviteit⁶¹, net als 'rot'/'rode' en 'werck', veldnaam-componenten die voorkwamen in onder andere Drongelen, Herpt, Engelen en Vlijmen. Aan eertijds onverdeelde gronden refereerden verder de toponiemen 'Hengmenge' en 'Verwede'. Het eerste is vermoedelijk verwant aan het woord 'hengemunde' en moet oorspronkelijk iets als 'gemene weide' hebben betekend⁶², 'verwede' is verbasterd uit 'voor-weide', dat is grasland dat men vóór het hooien placht te weiden. Bij nadere beschouwing bleken al deze gronden echter zonder uitzondering reeds te zijn verdeeld of 'geparticulariseerd'.

Zelfs toponiemen waarin de componenten 'weide', 'broek', 'scaren' en 'gemeente' voorkomen, hoeven niet zonder meer te wijzen op daadwerkelijk gemeenschappelijk gebruik in de 14de en 15de eeuw. Uiterst misleidend is bijvoorbeeld in een processtuk uit 1465 de aanduiding van de Doeverse Weide als 'gemeente'.⁶³ Niet alleen was de weide toen al tenminste een eeuw in particuliere handen, bovendien blijkt uit vele contracten dat de eigenaar tegen wie werd geprocedeerd de weide ook in betrekkelijk kleine, losse kavels verpachtte. Evenzo bestond het buitendijkse Luisbroek te Vlijmen rond 1360 uit kleine kavels hooiland – althans in de 15de eeuw werd er hooitiend van geheven. In het Herpterbroek werden verschillende percelen in de 14de en 15de eeuw omschreven als gelegen 'op die ghemeynt' of 'op die grote ghemeint', maar het betrof steeds kleine tot zeer kleine particuliere kavels.⁶⁴ De 'Oude Scaren' was daar de naam van een perceel (van 16 hont) dat eveneens steeds in particuliere handen was⁶⁵,

idem de ‘Verkensweyde’, ook wel ‘Verkens gemeynt’ genoemd.⁶⁶ Typisch voor de situatie was het feit dat de ‘Oude Scaren’ in het deel van Herpsterbroek lag dat ‘in die Hoeven’ heette, een toponiem dat precies naar de openlegging en verdeling van het broekland verwees. Ook veldnamen als ‘Rutgers gemeynthe’⁶⁷ en ‘Engelen Verkensweyde’⁶⁸ vatten het proces van verdeling en ‘particularisering’ van in oorsprong gemeenschappelijk gebruikte woeste gronden als het ware in een paar woorden samen.

Nauwkeurig te dateren is dat proces slechts ten dele. Zo vermeldt het aantekenboek van Willem van Rijkel dat bij het dorp Eethen rond het midden van de 13de eeuw nog meer dan zeven hoeven gemene weiden in de komgronden richting Babyloniënbroek hoorden.⁶⁹ ‘Et illi nonquam fuerunt seminati’ merkte de abt van Sint-Truiden erbij op, als wilde hij aangeven dat dit een bijzonderheid, een uitzondering was. Kennelijk werden vroegere *meenten* toentertijd wel regelmatig (verdeeld en soms) als akkerland gebruikt. Eethen was hoe dan ook de enige parochie uit het overzicht van Van Rijkel waarin nog gemene weidegronden werden genoemd. Anderhalve eeuw later was de ‘Oude Weyde’, zoals de vroegere *meent* toen heette⁷⁰, zeker verdeeld. Onderdelen ervan hadden namen als de ‘Neghen Marghen’, ‘Blomendaele’ en ‘Meercamp’ en die waren op hun beurt verdeeld in kleine percelen van een paar hont.⁷¹ Intussen werd de grond nog wel als weide – of nauwkeuriger: niet voor de korenbouw – gebruikt.⁷² Ergens tussen het midden van de 13de en het begin van de 15de, maar waarschijnlijk dichter tegen de eerste dan tegen de laatste terminus aan, werden de gemene weiden van Eethen dus verdeeld.⁷³ Eveneens vaag moet de datering blijven van de systematische verdeling en ontginning van de broeklanden van de latere Genderse Polder en het Rekselaar en van Baardwijkse ‘velden’ en ‘venen’. In Genderen mat men de verdeelde broeklanden nog in het midden van de 16de eeuw in voorlingen, een typische oud-Hollandse ontginningsmaat.⁷⁴ Op Daniël Schillincx’ kaart van de Genderse domeinen uit het begin van de 17de eeuw zijn de zeer lange en smalle opstreckende kavels duidelijk herkenbaar.⁷⁵ De Baardwijkse ontginningen bracht ik hierboven al ter sprake. In hoeverre hier gemene gronden intact werden gelaten, is moeilijk te zeggen. Uit de vele gedetailleerde perceelsbeschrijvingen die voor Baardwijk bewaard zijn gebleven, zijn er slechts twee die naar een *meent* verwijzen, die hier *de buer* werd genoemd en aan de zuidzijde van de bewoningsas, dus aan de veenkant was gesitueerd.⁷⁶ Misschien was hier pas laat een (nieuwe) *meent* gevormd als (tijdelijk) ‘restprodukt’ van de commerciële turfgraverij, zoals ook elders in West-Brabant wel gebeurde.⁷⁷ De oudste kohieren van de Tiende Penning maakten in ieder geval geen melding meer van deze *buer*.

Met meer precisie te dateren zijn enkele *meente*-delingen aan de zuidkant van het Land van Heusden: in Vlijmen, Engelen en Oud-Heusden. De Vlijmense hooilanden in het Luisbroek zullen zeker pas zijn verdeeld na de aanleg van de grote zijdewende tussen Hedikhuizen en Vlijmen in 1273. Het Luisbroek kwam precies buiten de zijdewende te liggen en werd in

de 14de en 15de eeuw alleen beschermd door een zomerdijk. Reeds in 1364 was het Luisbroek volledig verdeeld in percelen met een gemiddelde grootte van ruim twee morgen.⁷⁸ Zeker is verder dat de deling van enkele *meenten* in Engelen pas in de 14e eeuw plaatsvond. In 1316 verleende Jan vanden Elshout, castellanus van Heusden, een concessie aan de 'gemene buyren van Engelen' om hun 'gemeynte te deylen'.⁷⁹ Als tegenprestatie ontving hij 16 morgen uit die *meent* 'ten eygen'. Die 16 morgen vormden dus een soort 'voorlijf' (*prelevium*) naar Meierijs model.⁸⁰ Op grond van de namen der percelen te Engelen waarvoor men in het begin van de Hollandse tijd 'grote' of korentienden aan de graaf verschuldigd was, valt te concluderen dat tenminste drie *meenten* waren opgedeeld en ontgonnen: het 'Hoefslag', de 'Ghemeynte' en de 'Nuwe Ghemeynte'. De laatste verscheen voor het eerst in de rentmeestersrekening van 1377 en is een indicatie dat in het zuiden van het Land van Heusden nog in het derde kwart van de 14e eeuw volop woeste grond in cultuur werd gebracht. De 'Nuwe Heide' in Vlijmen werd waarschijnlijk eveneens pas kort na de Hollandse machtsovername verdeeld en wel nadat de Heidijk – de lange veendijk langs de zuidzijde van de Grote Waard – was doorgetrokken onder Vlijmen tot aan de zijdedwende van Hedikhuizen naar Vlijmen. Het oogmerk van de ontsluiting was hier niet zozeer ontginning tot cultuurgrond als wel vervening. De groeiende betekenis van Den Bosch als afzetmarkt voor turf moet daartoe de belangrijkste prikkel zijn geweest.⁸¹

Enigszins anders ging het met 'Woutersweide' in Oud-Heusden, eertijds de gemene weide van de poorters van Heusden. Woutersweide lag in de buurt van Elshout en ontleende haar naam aan Wouter, broer van heer Jan III van Heusden. Nadat de stad Heusden in 1305 kennelijk uit geldnood gedwongen was geweest om de *meent* aan Wouter te 'versetten' (verpanden) voor het enorme bedrag van 1.200 'zwarte' ponden, ging Wouter de bijnaam 'van der Weiden' voeren.⁸² Het pand werd nimmer gelost en ging na 1357 deel uitmaken van de grafelijke domeinen. Uit de domeinadministratie blijkt, dat op dat moment slechts kleine stukken van Woutersweide waren vertijnsd.⁸³ Het grootste deel was toen in kavels van behoorlijke omvang (ca. 15 morgen) in tijdpacht uitgegeven.

Ook in de Late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijd waren Vlijmen, Engelen en Oud-Heusden trouwens de bannen met de grootste restanten gemene gronden. Volgens de eerste kohieren van de Tiende Penning werd er in Vlijmen in 1544 nog een 100 morgen *velt* gemeen beweid, in Engelen iets minder.⁸⁴ Deze gemene gronden zijn moeilijk te lokaliseren.⁸⁵ Mogelijk moet men wat in de Late Middeleeuwen nog aan *meenten* resteerde in Engelen, zoeken aan de noordoost-kant van het dorpsgebied, ter plekke van de latere *prinken*⁸⁶, die van Vlijmen aan de zuidwest-zijde van de oude woonkern, tegen de bouwlanden van de 'Heiden'.⁸⁷ Wel gemakkelijk te lokaliseren was de *meent* van Oud-Heusden, die in 1544 nog 80 morgen mat.⁸⁸ Verschillende uitvoerige beschrijvingen uit de 15de eeuw en de topografische kaart van Oud-Heusden van 1619 van Daniël

Schillincx wijzen uit, dat de *meent* aan de zuidoostzijde van het dorpsgebied lag, aan de ene kant begrensd door het 'Oester' en 'Woutersweide', aan de andere – de zuidzijde – door de *meent* van Drunen en het goed Ter Donk te Elshout – later de plaats van het cisterciënzerklooster Mariëndonk.⁸⁹ Of daarnaast het zogenaamde 'gemene camp' in de noordwesthoek van Oud-Heusden echt voor collectieve beweiding werd gebruikt, is de vraag. De kavel wordt beschreven in enkele stukken uit de tweede helft van de 15de eeuw.⁹⁰ Hij was gelegen op het Sluisveld tegen de Oude Maas aan en grensde aan het landgoed Nijenrode. Curieus is de vermelding van individuele *coppels* waarin het *camp* was verdeeld, zoals 'Jan Naes vander Hulst' coppel' en 'Godert vanden Hovel Jans' coppel'. Ook deze term *coppel*, die in Oostnederlandse teksten voorkomt en dan iets als '(omheind) weideland in collectief eigendom' betekent⁹¹, wekt de suggestie van een *meent* waarvan het gebruik geleidelijk aan werd verdeeld en 'geparticuariseerd'.

Buiten de genoemde drie dorpen beschikten alleen Hedikhuizen, Aalburg en Wijk in de 15de eeuw nog over gemene weidegronden, die allemaal buitendijks lagen. In Hedikhuizen ging het over niet meer dan 25 morgen.⁹² Bekend omdat de inwoners van Wijk en Aalburg er tot op de dag van vandaag rechten aan ontlene zijn de buitendijkse *meenten* de 'Meeuwert' – waarschijnlijk een samentrekking van 'meent-weert' – ongeveer 50 morgen groot⁹³ en, pal ten noorden daarvan, het 'Wijkerzand'. Vooral over de laatste is in de 15de eeuw veel te doen geweest, een affaire die in hoofdstuk 11 uitvoerig zal worden behandeld.

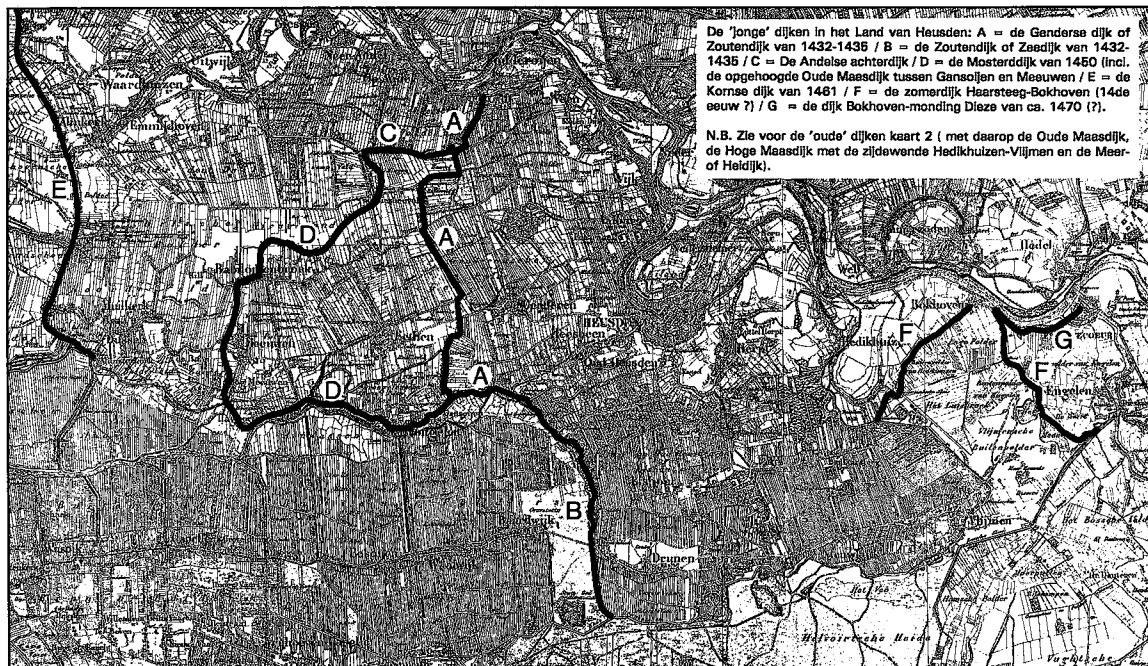
Herpt en Veen beschikten in de 15de eeuw niet meer over gemene gronden, ofschoon beide dorpen eveneens aan de Maas waren gelegen. De waarden raakten er echter vroeg in vreemde handen en de oude binnendijkse *meenten* waren verdeeld, in Herpt waarschijnlijk eerder dan in Veen. Daar deden zich nog in het laatste kwart van de 14de eeuw moeilijkheden voor rond de opheffing van gemene gronden. Een geschil over de vraag of zeker hooiland 'ghemeynte zoude bliven' leidde er in 1375 toe dat de *meentscharen* van Veen onder auspiciën van de drossaard van Heusden een paar jaar achtereen aan de burenen werden verhuurd⁹⁴, mogelijk een indicatie dat de *meent* uiteindelijk toch is verdeeld.

Wat zo in de meeste dorpen aan 'gemene gronden' restte, was niet veel meer dan, zoals de burenen van Genderen het uitdrukten, 'die straetten diemen ryt ende jaecht'⁹⁵, dus de 'gemene stegen' of 'communes plateae'. Het beheer en onderhoud ervan ging in de Late Middeleeuwen zeker een grotere rol spelen, toen het wegennet werd uitgebreid en verbeterd. In Heesbeen bijvoorbeeld kochten de gemene burenen particuliere grond aan 'om dat te houden tot eenre stege oft wech'.⁹⁶ De aankoop diende in feite om de Heesbeense steeg in noordelijke richting door te kunnen trekken. Zó druk werd het nu ook weer niet op het nieuwe tracé, want spoedig gingen de burenen er op een 'houxken lant' tot gemeenschappelijk profijt

haver verbouwen. Onder het strakke bewind van Karel de Stoute vocht de rentmeester der Heusdense domeinen de rechtmatigheid van deze handelwijze aan, omdat de burenen geen 'tytel' (eigendomsbewijs) van dit stukje *meent* konden produceren.

Daarnaast hoorden tot de kleine, niet voor agrarisch gebruik bestemde gemene gronden bepaalde dorpserven, zoals in Oud-Heusden het dorpsplein, een stukje tijnsland 'voir die kercke'.⁹⁷ Een bijzondere categorie vormden de zogenaamde *cavelingen*, die naar mijn oordeel (en in tegenstelling tot de mening van A. A. Beekman), gelijkgesteld moeten worden met wat ook wel werd aangeduid als *dijkculen*. Dit waren vlak voor of vlak achter dijken gelegen stukjes land van slechte kwaliteit die veelal gemeenschappelijk werden gebruikt om er aarde weg te steken voor herstelwerkzaamheden aan dijkstukken. Een 'caveling' in deze zin is in het kohier van de Tiende Penning van Aalburg van 1543 als volgt omschreven: 'een ghemeynte buyten dijkx groot wesende vier merghen lants waer uyt dat den dijkck ghemaect [wort] ende leem gesteken wort'.⁹⁸ En in de ordonantie op het onderhoud van de Heidijk van januari 1416 werd onderscheiden tussen 'eygen (goet)' en 'meenten ende kavelingen'.⁹⁹ Ook spraken in dit verband wel van 'ghemene bannen'.¹⁰⁰ Aan binnendijs gelegen 'kavelingen' was namelijk ook weer het onderhoud van een stuk dijk verbonden. Dat mag enigszins paradoxaal lijken, maar het was wel consequent. In bijna alle geschreven dijkrechten en dijkordonnanties werd bijgeval een speciale strafmaat opgenomen om nalatigheid door de collectieve eigenaren (i.c. de gemene burenen) van 'cavelingen' te beboeten. In de regel was de boete het viervoudige van de boete aan particuliere eigenaren.¹⁰¹ Overigens beschikten grootgrondbezitters over eigen, particuliere *dijkculen*. Ik kom daar in hoofdstuk 27 nog over te spreken.

Behalve dat in de Late Middeleeuwen op grote schaal gemene gronden werden verdeeld en/of in particuliere handen raakten, werden vervolgens de weinige resterende *meenten* regelmatig voor andere agrarische doeleinden dan extensieve beweiding gebruikt. Uit de Late Middeleeuwen zijn nogal wat gegevens overgeleverd die erop wijzen dat op gemene gronden vormen van weidebraak- en zelfs koppelstelsel werden toegepast. Ik zal daar te gelegener plaats in hoofdstuk 13 wat nader op ingaan. Het nadeel van al deze ontwikkelingen was in elk geval dat zich binnen de burengemeenschappen allengs het gemis aan gemene weidegronden deed gevoelen, vooral onder de minder welgestelde burenen die slechts over weinig of in het geheel geen eigen grond beschikten. Zij lieten hun stem ook horen. Zo werd bij de verkoop van de *meent* het Wijkerzand aan de landsheer in 1458 uitdrukkelijk bepaald dat de nieuwe eigenaar het Zand nooit meer zou laten 'eren en zayen', dat hij er nooit meer dan 180 scharen vee op zou laten weiden en dat hij die scharen uitsluitend zou verhuren aan de 'inwoenderen, geburen ende ondersaten van Wijck'.¹⁰³ Soms voorzag men op andere wijze in het gebrek, zoals de burenen van Herpt, Hedikhuizen, Oud-Heusden, Vlijmen en Onsenoort deden, die in de 15de eeuw geza-

KAART 4. De loop van de hoofddijken binnen het Land van Heusden in de Late Middeleeuwen. (Basis: Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden 1850-1864, blad 44 en 45).

menlijk een deel van de uitgestrekte gemene gronden van het Brabantse Helvoirt in erfpacht hadden¹⁰⁴, een mooi voorbeeld van wat in de Engelse literatuur wordt aangeduid als *intercommoning*.¹⁰⁵ Maar ook particuliere eigenaren zochten over de landsgrenzen naar weidegrond. In 1413 verleen- de hertog Anton van Brabant aan Ywijn Hack van Oudheusden, zoon van de tesorier van de elect van Luik Jan van Beieren en leenman van het goed Ter Donk te Elshout, een vergunning om zijn koeien, schapen, varkens en ganzen desgewenst op de *meent* van Drunen te laten weiden.¹⁰⁶

2.5. DIJKEN

Tot de structuurbepalende elementen van het laatmiddeleeuwse landschap van Heusden dienen zeker de dijken te worden gerekend. De constructie van dijken, dammen, sluizen, weteringen en, vanaf de 15de eeuw, bemalingsmolens vormde immers een noodzakelijke voorwaarde voor een geregeld, intensief agrarisch grondgebruik in de lage delen van het rivierengebied.

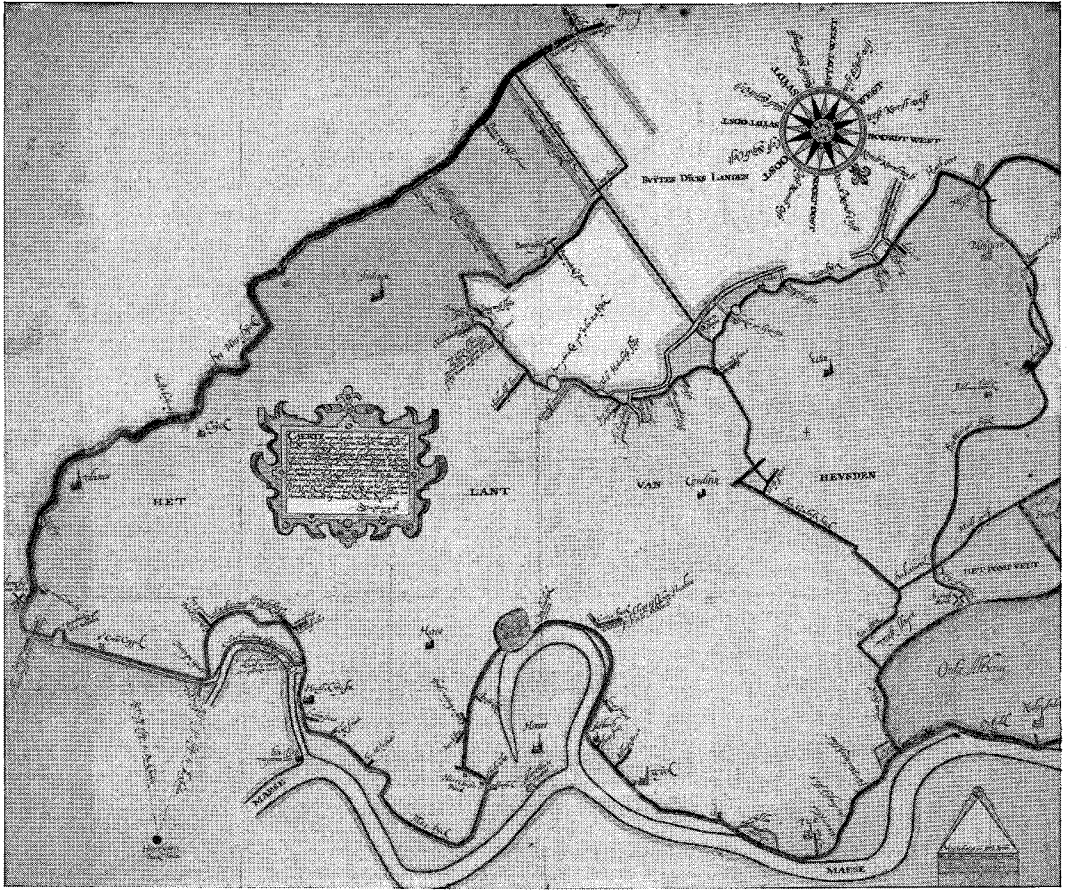
Ook in dit opzicht waren ten tijde van de Hollandse machtsovername de hoofdlijnen uitgezet. De vroegste gegevens, verzameld door Hendrikx¹⁰⁷, bewijzen het bestaan van dijken langs de Oude Maas vóórdat deze stroom definitief werd afgedamd.¹⁰⁸ Het laatste gebeurde in twee fasen: een kleine arm in de meander van Heusden werd in of kort vóór 1250 afgesloten, terwijl omstreeks 1273 een dam is gelegd in de grote arm, bij Masemunde, op het punt tussen Hedikhuizen en Berne waar de Maas zich in de oude en nieuwe hoofdstroom opsplijste.¹⁰⁹ In 1273 werd dankzij een regionale krachtsinspanning die de grenzen van het Land van Heusden overschreed de grote zijdedwende Hedikhuizen – Vlijmen aangelegd.¹¹⁰ In feite werd daarmee een op winterniveau waterkerende verbinding gelegd tussen de oeverwal/dijk van de Maas en de meest oostelijke uitloper van de Langstraatse zandrug. In dezelfde tijd is de schouw op de Heusdense sector van de Hoge Maasdijk geregeld. Vóór het laatste kwart van de 13de eeuw was dus de gehele hoofdstroom van de Maas in het Land van Heusden bedijkt.¹¹¹ De nieuwe situatie schiep onmiddellijk afwateringsproblemen voor de binnendijkse landen die aanvullende waterstaatkundige werken vereisten en om nadere organisatie vroegen. Zo kwamen kort na 1273 met de abt van Berne en met de ingelanden van Aalburg regelingen tot stand over de afwatering van hun binnendijkse gronden via de territoria van resp. Heusden en Heesbeen op de Oude Maas.¹¹² Deze regelingen bewijzen tevens dat de Hoge Maasdijk zowel boven als beneden de stad Heusden in zijn laatmiddeleeuwse voorkomen ook pas omstreeks 1273 werd aangelegd.

Met de constructie van de zijdedwende Hedikhuizen – Vlijmen was het Grote Waard-complex nog altijd géén gesloten aaneengedijkt geheel, zoals S. J. Fockema Andreae wilde doen geloven.¹¹³ Zo vond de bij Fockema

wel genoemde, maar niet gedateerde achterdichting van de Heidijk eerst haar voltooiing kort na de Hollandse machtsovername in Heusden. In februari 1360 onderhandelde heer Dirk van Polanen, *castellanus* en drossaard van Heusden, in Geertruidenberg ‘mitten Zuythollanders’ om ‘die heyde tot Vlymen te dyken’.¹¹⁴ In dezelfde maand kreeg hij van de ruwaard opdracht om samen met Hugo Dukinc, dijkgraaf van de Grote Waard, ‘dat water dat over die heyde coemt’ buiten te dijken.¹¹⁵

Omstreden bleef tot nog toe de vraag, in hoeverre ook het gebied beoosten de zijdedwende Hedikhuizen – Vlijmen was bedijkt. Wat ik vast heb kunnen stellen is dat het Luisbroek tenminste al aan het begin van de Hollandse periode door een zomerdijk werd beschermd die van Hedikhuizen naar Engelen liep¹¹⁶ en die nog in 1473 als zodanig dienst deed.¹¹⁷ Waarschijnlijk lag het territorium van de vrije heerlijkheid Bokhoven slechts voor een (klein) deel binnen deze dijk.¹¹⁸ De steeds moeilijker wordende bereikbaarheid van Hedikhuizen die daar in tijden van wateroverlast het gevolg van was, verklaart dan waarom de burenen van Bokhoven in de jaren ’60 van de 14de eeuw een eigen parochiekerk wensten.¹¹⁹ De zomerdijk Hedikhuizen – Engelen is zeker niet gelijk te stellen met de zogenaamde *Hollandse dijk*, die in de verbeelding van Fockema Andreae al in de 13de eeuw doorliep tot dicht bij Den Bosch en door hem als de voorloper werd beschouwd van de grote zijdedwende van 1273.¹²⁰ De landerijen tussen Den Bosch en Engelen/Vlijmen zijn pas veel later met een dijk beschermd en wel in 1457, op initiatief van de ter plekke geërfden.¹²¹ Deze bedijking hield zeker verband met de door Fockema gesignaleerde toenemende wateroverlast rond Den Bosch in de loop van de 15de eeuw.

De integratie van Heusden binnen het Grote Waard-complex maakte omvangrijke, aaneengesloten bedijkingen aan de westzijde van het Land overbodig. De catastrofale gevolgen openbaarden zich na de St.Elizabethsvloed van 1421, toen het zeewater tot dicht bij Heusden doordrong. Nog jaren later, zo blijkt uit een goederenlijst van de abt van Sint-Truiden, lagen landerijen bij Genderen en Aalburg onder water.¹²² Door de burgeroorlog tussen Hoeken en Kabeljauwen zou het tien jaar duren voordat men het offensief tegen het water op kon nemen, maar vervolgens werd met voortvarendheid tewerk gegaan. In amper dertig jaar tijds zijn de landen van Heusden en Altena weer voor het grootste deel ingedijkt. De geschiedenis van de opeenvolgende bedijkingsprojecten is recentelijk breed uiteengezet door Chr. Thijssen en B.W. Braams¹²³, zodat hier kan worden volstaan met een samenvatting en wat aanvullingen. De meest oostelijke dijk kwam tussen 1432 en 1435 tot stand. Hij liep over de bangrens van Op-Andel en Veen, tussen ‘Veener’ en ‘Wijker Zwae(n)shoevel’ over de bangrens Genderen – Eethen naar de Oude Maas bij Doeveren, waar een zware sluis werd gelegd. Bezuiden de Oude Maas werd de dijk doorgetrokken over de bangrens Baardwijk – Oud-Heusden en westwaarts van Elshout tot aan de Langstraatse zandrug bij Drunen.¹²⁴ Deze dijk

AFBEELDING 2. Kaart van dijken en sluizen in het Land van Heusden, gemeten en getekend door Daniël Schillincx, 1610. ARA, Kaartenafdeling, VTH 1436.

werd gemeenlijk de *Zoutendijk* genoemd. Het tracé benoorden de Oude Maas werd daarnaast wel aangeduid als de *Gendense dijk*, het zuidelijke vak als de *Zeedijk*. Het 'zee' in de laatste benaming is overigens geen verwijzing naar het zeewater dat moest worden gekeerd, maar een verbastering van 'zeghe-dijk', hetgeen kade langs een hoofdwetering betekent.¹²⁵ Opmerkelijk is nu dat reeds vóór 1421 van een *zeghedijk* in Oud-Heusden sprake is.¹²⁶ Deze zal de functie hebben gehad om overloop van het water uit de wetering op de grens tussen Baardwijk en Oud-Heusden, die zorg droeg voor de afwatering van de nederzettingen op de Langstraatse zandrug op de Oude Maas, in de lage broeklanden van Oud-Heusden te voorkomen. Wanneer deze wetering is gegraven, is onbekend, maar het laat zich raden dat dit is gebeurd na de achtersluiting van de Heidijk tussen Baardwijk en Vlijmen.¹²⁷ Toen moest ook de afwatering van de hoge binnendijkse zand- en veengronden op de Oude Maas worden geregeld. De aanleg van het zuidelijke tracé van de *Zoutendijk* bestond dus in feite uit niet meer dan de ophoging van een reeds bestaande kade, waarvan het zuidelijke deel overigens pas tegen 1450 gereed was.¹²⁸ De hoofdwetering bleef uiteraard haar functie behouden en waterde via de zogenaamde Oudheusdense sluis vlak beneden de Doeverse sluis af op de Oude Maas.

In 1450 is vervolgens verder westwaarts een nieuwe dijk gelegd: de Mosterdijk. Deze liep van de Zoutendijk rond 'Wijker Zwaenshoevel' over Babyloñbroek en Meeuwen naar de Oude Maas bij Hagoort. Aan beide uiteinden lag een sluis. De Mosterdijk omvatte bijna het hele resterende deel van het Land van Heusden dat buiten de Zoutendijk was gebleven. Alleen het Pompveld van Veen, het Nieuwland van Babyloñbroek, het Meeuwense Zuidbroek, alsmede de hele ban Baardwijk lagen na 1450 nog onbeschermd. De eerste drie blokken werden korte tijd later binnengedijkt door de aanleg van de Kornse Dijk, die van Werkendam aan de Merwede tot Dussen aan de Oude Maas was geprojecteerd en in 1461 gereedkwam. Sedert dat jaar waren van de Heusdense dorpen alleen Engelen en Baardwijk niet bewinterdijkt.

Net als vóór 1421 binnen het Grote Waard-complex het geval was geweest, noopten de nieuwe bedijkingen tot aanvullende afwateringsmaatregelen. Binnen het Land van Heusden bleef de Oude Maas net als voorheen de principale afvoer voor het binnenwater, maar sluisen waren nu nodig om de afwatering te beveiligen en het opdringen van water van de zeezijde te verhinderen. Alleen de hoge gronden aan de oostzijde van Vlijmen waterden in de Hollandse periode niet meer af, zoals aan het einde van de 13de eeuw nog wel het geval was¹²⁹, op de Oude maar op de Nieuwe Maas, eerst via een sluis in het Luisbroek¹³⁰, later via de zogenaamde Vergereïnde sluis.¹³¹ Wijk, Veen – en later ook het Heusdense deel van Babyloñbroek – losten hun neerslagoverschot via de Wijkse sluis op de oude Alm in de Andelse polder.¹³² Deze uitwatering is na de aanleg van de Kornse dijk aangesloten op de zogenaamde Zevenbans boezem in het ambacht Muilkerk, die zijn water uitsloeg op de Biesbosch.¹³³ Veen waterde ook

nog via een wetering door Waardhuizen en Emmikhoven af op de Oude Alm.¹³⁴

Aan zowel alle financiële als organisatorische aspecten van de waterstaatkundige inrichting zal in resp. de delen III en IV uitvoerige aandacht worden besteed. Hier zij alvast opgemerkt dat de grootschalige bedijkingswerkzaamheden die de exploitatie van de komgronden van het rivierenlandschap mogelijk moesten maken, niet alleen maar zegeningen hebben gebracht. Men kan het ontwikkelingspatroon wel vergelijken met dat van de middeleeuwse veenontginningen. In beide gevallen zette menselijk ingrijpen in natuurlijke processen als het ware een kettingreactie in gang, waarop de mens met de beperkte technische middelen die hem ten dienste stonden, gedoemd was zijn greep te verliezen. De waterstaatkundig ingenieur M.C.E. Bongaerts zette reeds in 1909 de nadelige gevolgen van de afsluiting van de Oude Maas bij Hedikhuizen aan het einde van de 13de eeuw op een rij.¹³⁵ De verdere vergroting van de watertoevoer via Nieuwe Maas leidde tot hogere gemiddelde waterstanden op de Merwede. Hierdoor werd het verhang op de Maas kleiner. De waterafvoer werd trager, hetgeen vooral in de winter (namelijk bij ijsgang) en in het voorjaar tot grote problemen leidde, die nog werden verergerd door de opname van Waalwater in de Maas bij Herwaarden. De dam in de Oude Maas was echter niet de enige boosdoener. Ook de aanleg van een aaneengesloten bedijking langs de Nieuwe Maas droeg bij tot een verhoging van het winterbed. De negatieve gevolgen voor het grondgebruik bleven niet alleen beperkt tot een vergrote kans op dijkdoorbraken.¹³⁶ Hoe desastreus deze op de korte termijn ook waren, op de lange termijn stelden effecten van meer structurele aard duidelijke limieten aan de agrarische bedrijvigheid. De gesteldheid van de komgronden vormde één probleem: als gevolg van de systematische ontwatering klonk de komklei. De toenemende vastheid bemoeilijkte de waterdoorlating in beide richtingen, zodat de grond in natte seizoenen lang onder water bleef staan en in de zomer juist gemakkelijk verdroogde. Daarnaast was er het probleem van het kwelwater dat bij langdurige perioden van hoog water onder de dijken door lekt, vooral waar zich in de ondergrond grove zand- en grindlagen bevinden, de zogenaamde *heibanen*. Van het kwelwater hadden vooral de bouwlanden op de hogere delen van het cultuurlandschap te lijden. Vochtminnende akkeronkruiden als klaprozen en korenbloemen tierden er welig, hetgeen wel pittoresk was, maar de fysieke opbrengsten zeer nadelig beïnvloedde. Volgens J. Bieleman, die de ontwikkelingen in het rivierengebied in de Nieuwe Tijd heeft onderzocht, kreeg de akkerbouw hierdoor haast noodgedwongen een extensief karakter, een nood overigens, waarvan de boeren in bepaalde perioden ook een deugd wisten te maken.¹³⁷

2.6. BEWONING EN BEVOLKING

De beschikbare bronnen laten geen uitgebreide historisch-demografische analyse toe. De weinige informatie die er is, bestaat uit in meer of mindere mate volledige momentopnamen die in de tijd ver uit elkaar liggen en bovendien steeds andere segmenten van de lokale bevolking omvatten. Deze uiteenlopende gegevens-reeksen zijn bijeengebracht in tabel 2.1. In de legenda is voor elke kolom zorgvuldig aangegeven wát precies werd geteld. Aan de beide uiteinden van de periode die dit boek bestrijkt, zijn ook cijfers opgenomen uit respectievelijk het midden van de 13de en het midden van de 16de eeuw. De eerste zijn ontleend aan de administratie van Willem van Rijkel, abt van het benedictijnerklooster van Sint-Truiden, dat veel goederen in het Land van Heusden had, de tweede aan de oudste kohieren van de Tiende Penning, die voor negen dorpen uitvoerig zijn onderzocht. Ten dele ter vergelijking en ten dele als ondersteuning van het gebrekkige Heusdense materiaal zijn in het onderste segment van tabel 2.1 de belangrijkste indicatoren opgenomen voor de omvang van de bevolking in de dorpen van de Meierij van Den Bosch die direct grensden aan het Land van Heusden uit verschillende jaren tussen 1374 en 1526.

De grootste gemene deler in de verschillende reeksen zijn 'huizen' of 'haardsteden'. De opgaven van de aantallen huizen in Heesbeen, Eethen, 'Ecdunch', Meeuwen en Drongelen van omstreeks 1261 komen uit een passage in het aantekenboek van Willem van Rijkel dat gaat over de inkomsten van de pastoors van Heesbeen en Eethen.¹³⁸ Daartoe hoorden ook de *accidentia de domibus*, vermoedelijk een kleine penning die de parochianen jaarlijks aan de pastoor verschuldigd waren. Het bedrag per huis is te becijferen op 4 Leuvense penningen. De vraag – dezelfde die steeds weer terugkeert – is natuurlijk, of de *accidentia* ook werkelijk van alle 'huizen' werden geëist. Vergelijkingsmateriaal is er trouwens pas voor het jaar 1477 en die schatting van het aantal 'haardsteden'¹³⁹, opgenomen in de *Enquete* van 1494, is notoir onbetrouwbaar. De lokale informanten hadden er met het oog op een vermindering van hun fiscale lasten alle belang bij op de vraag naar de toestand ten tijde van het overlijden van Karel de Stoute een zo rooskleurig mogelijke voorstelling van het verleden te geven. Voor de orde van grootte waarin men zich de afwijkingen van werkelijke aantallen haardsteden omstreeks 1475 moet voorstellen, zal wel nooit een uniforme maat worden gevonden. Wat de dorpen van Heusden aangaat, is er slechts één gegeven dat de opgaven van 1477 kan diskwalificeren. In een proces naar aanleiding van een rel die zich in het voorjaar van 1478 in Oud-Heusden voerdeed, liet een getuige zich ontvallen dat het dorp 'over sestich' buren telde – en onder buren werden niet alleen eigenerfden begrepen.¹⁴⁰ Beschouwt men de buren hier als hoofden van huishoudens en gaat men ervan uit dat elke haardstede slechts aan één huishouden onderdak bood, dan wordt duidelijk dat de informanten uit

TABEL 2.1. Indicaties voor de omvang van de bevolking in het Land van Heusden (1261-1550) en het aangrenzende deel van Brabant (1374-1526).

<i>Land van Heusden</i>	1261	1375	1477	1494	1514	c1550
Baardwijk		61 (61)	c100	95 (59)	85 (50)	108
Vlijmen		141 (141)	c150	150 (80) ²	151 (93) ³	
Engelen		75 (75)	113	c100 (60)	c46 –	73
Hedikhuizen		55 (53)	85	70 (40)	40 –	
Herpt		38 (36)	40	c35 (30)	c29 –	57
Aalburg		28 (21)	–	32 (c27)	c32 (26) ⁵	
Wijk		122 (115)	150	100 (c95)	c70 –	
Veen		74 (66)	78	70 (c46)	46 –	81
Oud-Heusden		54 (54)	c80	57 (31)	– (c28)	138
Heesbeen	35	25 (25)	36	18 (6)	154 –	23
Doeveren		35 (35)	33	23 (c16)	25 (19)	36
Drongelen		47 (45)	46	46 (c31)	c39 (c21)	
Eethen & Meeuwen	133 ¹	– –	118	80 (40)	87 (c72)	104 ⁹
Genderen		37 (37)	48	31 (17)	28 (16) ⁶	67
Babyloniënbroek		44 (41)	31	28 (14) ⁷	19 ⁸ –	
stad Heusden		–	350	250 (150)	285 (c214)	
Totaal¹⁰		836 (805)	1.025	855 (552)	677	
<i>Brabant</i>	1374	1438	1472	1480	1496	1526
Loon op Zand	84	127 (66)	143	89 (73)	85	221 (42)
Waalwijk	140	118 (34)	124	111 (91)	121	147 (25)
Drunen	129	145 (57)	147	134 (110)	94	165 (47)
Helvoirt	104	114 (35)	101	105 (86)	96	116 (21)
Empel & Meerwijk	128	73 (60)	64	53 (43)	51	85 (25)
Totaal Brabant (haardsteden)		577	579	492	447	734

Heusden: 1261: aantal huizen / 1375: aantal bede-aanslagen; () aantal betalers / 1477: opgave aantal haardsteden in Enquete 1494/1494 en 1514: aantal haardsteden; () aantal contribuerende haardsteden / c1550: aantal inheemse grondbezitters (eigenaar-verpachters + eigenaar-gebruikers) en grondgebruikers (pachters).

Brabant: 1374: aantal (volwassen) 'mensen' / 1438: aantal bewoonde haardsteden; () arme haardsteden / 1472: aantal haardsteden / 1480: aantal haardsteden; () belaste haardsteden / 1496: aantal bewoonde haardsteden / 1526: aantal bewoonde haardsteden; () onbewoonde + arme haardsteden.

¹ = plus 'Ecdunch', alle ressorterend onder de parochie Eethen / ² = de overige 70 'en mogen geen één gulden gelden' / ³ = de overige 58 leven in 'cleyne huttekens' / ⁴ = excl. 45 haardsteden op de Wijkse Dijk buiten Heusden / ⁵ = de overige 5 of 6 zijn 'scamel luyden die in keetkens wonen' / ⁶ = de overige 12 zijn arm en leven in 'keeten in maniere van scaepscoyen' / ⁷ = excl. 6 paupers en 8 haardsteden in eigendom van poorters en geestelijken / ⁸ = excl. huizen van pastoor en koster en exclusief 4 of 5 huizen in Eethen en Meeuwen en 4 of 5 huizen in Wijk en Veen die wel onder de ban Babyloniënbroek ressorteerden, maar niet tot de parochie Babyloniënbroek behoorden / ⁹ = uitsluitend Eethen / ¹⁰ = excl. Eethen, Meeuwen en Heusden (stad); het aantal haarden in Aalburg (1477) en Oud-Heusden (1514) is geschat.

Oud-Heusden in 1494 het aantal haardsteden in 1477 fors, dat wil zeggen ongeveer 30%, overdreven. Het vermoeden dat de schattingen voor 1477 veel te optimistisch zijn, wordt verder versterkt door het verloop van de pachtprijzen van de korenmolens van het dorp Wijk, die een indicatie geven omtrent de omvang van de lokale consumptie van broodmeel. De pachtprijzen geven gedurende het derde kwart van de 15de eeuw een opvallende inzinking te zien, die scherp afsteekt bij de pachtprijsrevolutie van de korenmolens in de stad Heusden.¹⁴¹

Aan de (globale)¹⁴² juistheid van de cijfers voor 1494 en 1514 zelf is nooit getwijfeld. In de formulieren van de meeste dorpen wordt bovendien onderscheiden tussen belastingplichtige en fiscaal vrijgestelde haardsteden, ofschoon in eerste instantie niet de waarde van de haardstede, maar de omvang van het grondbezit bepalend was voor de vraag of iemand belasting betaalde of niet.¹⁴³

Vergelijkt men de verschillende haardstedenopgaven met elkaar, dan valt onmiddellijk op dat het aantal huizen in de parochie Eethen anno 1261 groter was dan in 1494. Voor Heesbeen zijn de cijfers om eerder aangegeven redenen niet vergelijkbaar¹⁴⁴, maar ook Aalburg lijkt kort na het midden van de 13de eeuw meer inwoners te hebben geteld dan kort vóór 1500. Dit zou men af kunnen leiden uit de gedetailleerde beschrijvingen in het aantekenboek van Willem van Rijkel van de 12 hofsteden die Sint-Truiden in Aalburg uit het bezit van heer Wouter Spierink had.¹⁴⁵ Met alle belendende percelen die worden vermeld erbij, komt men reeds op een aantal van 26 hofsteden. Er zullen toen hoe dan ook zeker meer huizen zijn geweest dan de 32 die de *Enquete* voor 1494 noemde.¹⁴⁶ Vreemd is deze uitkomst natuurlijk niet in het licht van hetgeen van elders bekend is over de demografische ontwikkeling in de Late Middeleeuwen. Er zijn evenwel maar weinig bronnen die de algemene tendens voor de Noordelijke Nederlanden kunnen bevestigen.

De demografische evolutie in het derde kwart van de 15de eeuw daarentegen niet in het Westeuropese stramien. Op nationaal niveau werd in de meeste landen de trend van bevolkingsteruggang en stagnatie omstreeks het midden van de 15de eeuw doorbroken. Daarna zette zich een nieuwe lange expansiefase in, die aanvankelijk geleidelijk verliep, maar rond de eeuwwende in een versnelling raakte.¹⁴⁷ Ook als men aanvaardt dat de aantallen haardsteden voor 1477 ruimschoots te hoog zijn, zal men toch moeten erkennen dat tussen 1477 en 1494 op zijn minst van stagnatie of lichte teruggang sprake was. In feite sluit de Heusdense ontwikkeling daarmee aan bij die van het Zuidnederlandse (Henegouwen, Brabant, Oost-Vlaanderen) en (Zuid-)Hollandse platteland.¹⁴⁸ De Brabantse dorpen langs de grens met Heusden maakten vooral in het laatste kwart van de 15de eeuw een ernstige demografische inzinking door. Wat dan opvalt is dat juist in de dorpen aan de Heusdense zijde het aantal haardsteden tussen 1477 en 1494 stabiel bleef! De trendbreuk, die in Brabant in het eerste kwart van de 16de eeuw plaatsgreep en een zeer radicaal karakter

had, wordt zelfs in de zuidelijke dorpen van Heusden niet gevolgd. Ten opzichte van 1494 daalde het getal der haardsteden in de meeste dorpen drastisch; in Vlijmen en Aalburg bleef het ongewijzigd en alleen in Doeveeren, Eethen en Meeuwen nam het aantal haardsteden lichtjes toe. Deze afwijking van het algemene patroon moet geheel op rekening van de Gelderse oorlogen worden geschreven. De achteruitgang was dan ook het meest spectaculair in de dorpen langs de (Nieuwe) Maas, die het meest van de oorlogshandelingen hadden te lijden. Een vergelijking tussen de ontwikkeling van het aantal haardsteden in de stad en op het platteland toont hetzelfde in een wat ruimer verband: in de beschermde stad nam het aantal huizen, de oorlogen ten spijt, tussen 1494 en 1514 met 14% toe, in de dorpen daalde het per saldo met ongeveer 20%.

De demografische trendbreuk en de aanvang van de expansiefase liepen op het platteland van Heusden dus een vertraging van enkele decennia op. De gegevens over de geschatte aantallen lokale grondbezitters en grondgebruikers¹⁴⁹ rond het midden van de 16de eeuw vormen het bewijs – hoe ongemakkelijk de vergelijking met aantallen haardsteden ook mag zijn – dat de groeifase van start was gegaan. Vooral voor de bannen met uitgestrekte komgronden – Oud-Heusden, Veen en Genderen – suggereren de gegevens uit de kohieren van de Tiende Penning een explosieve bevolkingstoename.

Aan het einde van dit overzicht blijven we zitten met een enorm tijds gat, dat de hele 14de en het grootste deel van de 15de eeuw beslaat. Er zijn maar weinig mogelijkheden tot opvulling. De belangrijkste wordt gevormd door de hierna nog uitvoerig te bespreken lijsten met contribuanten aan de buitengewone bede van 1375. Op deze plaats zij alvast opgemerkt, dat vanuit historisch-demografisch perspectief de volgende haken en ogen aan de lijsten zitten. Ofschoon de buitengewone bede een directe heffing op het vermogen en niet op het grondbezit was, zijn er, ten eerste, toch redenen om aan te nemen dat de contribuanten in grote meerderheid *eigen-erfden* waren. Juist in de bannen met relatief veel grootgrondbezit – Herpt, Heesbeen en in mindere mate Oud-Heusden, Wijk en Aalburg – overtrof het aantal inwoners het aantal bedecontribuanten in 1375 daarom waarschijnlijk behoorlijk. Bovendien bevatten de lijsten geen ‘fiscale paupers’, met andere woorden personen die niet hoefden contribuiren omdat zij min- of zelfs geheel onvermogen waren. De cijfers uit de enquêtes van 1494 en 1514 in tabel 2.1 laten zien dat deze categorie rond 1500 gemakkelijk 30 tot 40% van de totale bevolking kon uitmaken. Nu hoeft dat in 1375 niet ook zo te zijn geweest, al was het maar omdat de bede toen op een andere manier werd geheven. Het aantal ‘fiscale paupers’ in 1375 is dus niet eenvoudig uit latere gegevens te extrapoleren. In de derde plaats zijn er redenen om aan te nemen dat achter heel wat aanslagen op de bedelijsten meer dan één huishouden schuilging – men denke aan groepen erfgenamen met een (nog) ongescheiden vermogen. Op deze problematiek

zal ik in hoofdstuk 5 dieper ingaan. Per saldo lijkt me – maar de marges van onzekerheid zijn zeer ruim – dat de lijsten met contribuanten het werkelijk aantal hoofden van zelfstandige huishoudens, c.q. haardsteden ergens rond de 25% onderschatten. Daarmee zou het platteland van Heusden in 1375 aanmerkelijk dichter bevolkt zijn geweest dan in het eerstvolgende betrouwbare peiljaar, 1494, en vermoedelijk dichtbij de omvang tijdens het bewind van Karel de Stoute zijn gekomen.

Daarnaast wijst een vergelijking tussen de bedelijsten van 1375 en de haardstedetelling in de *Enquete* op een verdere verschuiving van het zwaartepunt in de bewoning naar de zuidelijke dorpen. Ook als de dorpen met relatief veel grootgrondbezit voor alle zekerheid buiten beschouwing worden gelaten, is dat zwaartepunt al in 1375 zichtbaar: bijna 40% van alle contribuanten was woonachtig in Baardwijk, Vlijmen, Engelen en Hedikhuizen, dus aan de Langstraatzijde en in de richting van Den Bosch. Daartegenover woonde nog geen 30% van de contribuanten in de noordelijk van de Oude Maas gelegen dorpen Veen, Genderen, Doeveren, Drongelen en Babyioniënbroek. Deze tendens was in 1494 nog versterkt: de eerstgenoemde groep van vier dorpen telde bijna de helft van alle haardsteden in het Land van Heusden, de laatstgenoemde vijf dorpen nog geen kwart.

Hoe men hun demografische zeggingskracht ook beoordeelt, als bevolkingsoverzicht blijven de bedelijsten van 1375 te geïsoleerd staan. De gegevens die iets zeggen over de bevolkingsevolutie in de omliggende decennia zijn uiterst karig. Uit de jaren rond 1349 is geheel geen informatie overgeleverd, maar er is in het licht van de inmiddels overvloedige bewijzen uit omringende Nederlandse streken¹⁵⁰ geen reden om aan te nemen dat het platteland van Heusden toen aan de Zwarte Dood is ontsnapt. Ook de epidemie van 1369 heeft, zoals dadelijk uiteen wordt gezet, naar alle waarschijnlijkheid een zware tol geëist. De veronderstelling is dus redelijk, dat de omvang van de bevolking in 1375 aanmerkelijk geringer was dan ruim een kwart eeuw daarvóór, aan het einde van de 'Brabantse periode'. Voor de kwart eeuw na 1375 is alleen een opgave van de burenen van Genderen uit 1399 beschikbaar. In dat jaar deed de grafelijke raad uitspraak in een geschil dat de burenen hadden met Arend van Riede, de dijkgraaf van de Grote Waard.¹⁵¹ In het vonnis werden 'die ghemene buere (...) bi namen' opgeschreven. Gezien de aard van de zaak zullen hier alleen de eigenerfde burenen zijn bedoeld, niet tevens de burenen zonder eigen grondbezit, die wél volwaardige leden van de buurtschap waren. De opsomming telt 35 namen, twee minder dan het aantal bedecontribuanten in 1375. Althans in Genderen zou het aantal (eigenerfde) burenen dan tussen 1375 en 1399 per saldo nagenoeg gelijk zijn gebleven. Kort na 1399 kan het evenwel alweer fors zijn gedaald, want zoals eerder bleek is er alle reden om aan te nemen dat in 1400 in Heusden opnieuw de pest rondwaarde. Dat is dan meteen voor lange tijd het laatste bekende historisch-demogra-

fische feit van betekenis. De hele eerste helft van de 15de eeuw is wat de bevolkingsomvang en zijn evolutie aangaat één witte plek.

In de factoren die van invloed zijn geweest op de demografische ontwikkeling bestaat ook voor de andere perioden overigens een slechts uiterst beperkt inzicht. Omtrent het verloop van de migratie zijn alleen in globaal-kwalificerende zin enige suggesties te geven. Deze zijn verwerkt in een paragraaf van hoofdstuk 8 gewijd aan de bewoningscontinuïteit.

De enige demografische determinant die zich nogal eens laat becijferen, is de mortaliteit. Althans voor twee dorpen van het Land van Heusden is het sterfteniveau in de tweede helft van de 14de eeuw bij benadering en tussen brede marges vast te stellen. Daarvoor heb ik een methode gebruikt die is ontleend aan de cohort-analyse.¹⁵² Kort gezegd komt het neer op de becijfering van het jaarlijkse verval (of: samengesteld negatief groeipercentage) in een (onveranderlijke) populatie van volwassenen die op twee niet al te ver uiteenliggende tijdstippen kon worden geobserveerd.¹⁵³ Het eerste geval is het duidelijkst. Van de 37 buren van Genderen die in het najaar van 1375 aan de bede contribueerden, kwamen er nog 13 voor in het vonnis van de raad van Holland van februari 1399. Over de (ruim) 23 tussenliggende jaren bedraagt het groeipercentage $-0,044$, met andere woorden tussen 1375 en 1399 verdween per jaar gemiddeld $4,4\%$ (44%) van het buurliedencohort in het aanvangsjaar. Dit is betrekkelijk weinig als men beseft dat in dat getal naast de mortaliteit tenminste twee andere factoren verrekend moeten worden: de emigratie en praktijken van *evelgank*. Onder het laatste verstaat men regelingen waarbij bejaarde ouders het erfgoed aan hun kinderen lieten in ruil voor onderhoud gedurende de rest van hun leven. Beide factoren kunnen het 'verdwijnen' van buren tussen 1375 en 1399 verklaren zonder dat zij hoefden te zijn overleden. Ook moet worden bedacht dat de sterfte- en emigratiequoten binnen een *cohort* geen constanten zijn: met het verstrijken der jaren worden de natuurlijke sterftেকans en de drang tot *evelgank* groter en de neiging tot emigratie kleiner, eenvoudig omdat de leeftijd van de personen in het *cohort* stijgt. Deze toe- en afnemende kansen zijn natuurlijk met geen mogelijkheid precies te berekenen en tegen elkaar af te wegen¹⁵⁴, temeer niet daar bij de geringe absolute omvang van het *cohort* elke mutatie statistisch betekenis heeft. Dit alles neemt niet weg dat, hoe de uitkomst ook uitvalt, de gemiddelde sterfte bepaald niet hoog is te noemen. Razi mat voor Halesowen in een stationaire populatie van mannen ouder dan twintig jaar een mortaliteit van 36 à 40% gedurende de decennia voorafgaand aan de Zwarte Dood; Titow en Postan kwamen voor dezelfde periode uit op een mortaliteit van 52% onder de volwassen horigen van de hoven van de bisschop van Winchester.¹⁵⁵ Voor de Zuidelijke Nederlanden schatte E. Thoen de gemiddelde sterfte onder volwassenen op het Oostvlaamse platteland omstreeks 1400 op om en nabij de 40% , crisissterftejaren meegerekend.¹⁵⁶ Voor de stad Heusden in de 15de en het begin van de 16de

eeuw kwam ik zelf tot een weer hoger cijfer: 47,5‰.¹⁵⁷ Het cijfer voor Genderen moet daar een stuk onder hebben gelegen en ik durf te concluderen dat zich tussen 1375 en 1399 géén extreme sterfte in het dorp heeft voorgedaan. Dit betekent dat de enige pestepidemie die D. de Boer in dit tijdvak in Rijnland signaleerde, die van 1381-1383¹⁵⁸, aan Genderen en dus mogelijk aan het hele platteland van Heusden voorbij is gegaan.

Bij een analoge redenering moet de epidemie van 1369 daarentegen wel hard hebben toegeslagen. Dit is af te leiden uit het verval in het aantal burens van Vlijmen dat medio 1365 aan de graaf tijns betaalde voor het bezit van grond in de blokken Nuwe Heide en Luisbroek.¹⁵⁹ Van de 89 individuele inheemse tijnsplichtigen¹⁶⁰ waren er nagenoeg precies tien jaar later slechts 37 ingeschreven op de bedelijst van Vlijmen, hetgeen neerkomt op een groeipercentage van -0,084, bijna het dubbele van wat over een veel langere periode in Genderen werd gemeten. Behalve door emigratie of 'evelgank' zouden hier desnoods nog enkele 'verdwijningen' toegeschreven kunnen worden aan twee bijzondere omstandigheden. Ten eerste was de persoonsnaamaanduiding op de bedelijst van Vlijmen veel informeler van karakter dan op die van Genderen. In Vlijmen werden veel contribuanten in 1375 alleen bij de voornaam genoemd en dat heeft in één of twee gevallen zekere identificatie met de tijnsplichtigen in 1365 in de weg gestaan.¹⁶¹ Daarnaast is het niet onmogelijk dat sommige zeer kleine geërfdén uit 1365 in 1375 van contributie vrijgesteld waren, maar ook dat kunnen er gezien de lage ondergrens die werd gehanteerd¹⁶² nooit veel zijn geweest. Het hoge 'samengestelde negatieve groeipercentage' voor Vlijmen moet daarom wel worden toegeschreven aan extreme sterfte in het pestjaar 1369. De Boer schatte de mortaliteit in Leiden in dat jaar op ongeveer 250‰, terwijl hij aannemelijk maakte dat ook het omringende platteland zwaar werd getroffen.¹⁶³ Razi en Thoen becijferden voor pestjaren extreme sterften tot respectievelijk 150 en 200‰.¹⁶⁴ Alleen een sterfte in deze orde van grootte kan het hoge percentage van Vlijmen bevredigend verklaren.

Dergelijke tentatieve berekeningen zijn voor de 15de en het begin van de 16de eeuw niet meer te maken, omdat voor dit doel bruikbare, onderling te vergelijken nominatieve bevolkingsoverzichten ontbreken. Wel zijn uit de tweede helft van de 15de eeuw en het begin van de 16de eeuw een aantal pestjaren bekend¹⁶⁵, maar het karakter, de ernst en de demografische gevolgen op korte en middellange termijn ontgaan ons nu ten enen male.

ken aan de duisternis waarnaar, Edward Thompson parafraserend, 'de diepe minachting van het nageslacht' haar lang heeft verwezen.⁵ Sprak zelfs een eminent geleerde als Gosses niet nog van het 'kleurlooze vulgus der boerenbevolking'⁶? Gelukkig staat de marxist Thompson de laatste decennia niet meer alleen in zijn oordeel en treft men pleidooien als dat van hem eveneens aan bij specialisten van een compleet andere signatuur. Zo kwam pater J. A. Raftis⁷, ooit beticht van een aartsconservatief neothomisme, tot de vaststelling, dat de middeleeuwse boeren te lang 'the anonymous, voiceless object of studies in medieval society' zijn geweest.⁸ En de 'communalist' Peter Blickle besloot zijn prikkelende essay *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch* met de woorden dat men de Duitse geschiedenis van de Late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijd nooit zal kunnen doorgronden 'solange man den Untertanen, den Gemeinen Mann, nicht als Subjekt der Geschichte würdigt'.⁹ De meest dramatische oproep is tenslotte die van Peter Laslett, de *grand old man* van de Family History:

'We are no longer prepared to acquaint ourselves and our readers only with the outlook, attitudes and actions of an elite, exclusively with those masculine wielders of political power and owners of property, those purveyors of opinions and ideologies, those military and economic overlords and actors, whose doings filled the history books written for our parents. (...) The everyday emotions and customary desires of ordinary persons of former generations, every single one of them, have an urgent claim on our attention'.¹⁰

Uit dit eerste desideratum vloeit vanzelf een tweede voort, namelijk de wens om de sociale geschiedenis van het laatmiddeleeuwse platteland te beschrijven vanuit het perspectief van de dorpsgemeenschappen, niet vanuit dat van de maatschappelijke bovenlaag of dat van de centrale overheid.¹¹ Zo'n kijk kan volgens Rodney Hilton ook iets verfrissends hebben: 'by looking from the bottom upwards we might get a more accurate picture of the whole of society, and of the state, than if we look at society from on high'.¹²

3.2. PROBLEEMSTELLING

Ik heb de boerengemeenschappen van het Land van Heusden beschouwd onder drie verschillende gezichtshoeken, die elk een belangrijk samenbindend element belichamen: verwantschap in deel II, grondbezit in deel III en het dragen van 'publieke' verantwoordelijkheid in deel IV. De drie uitgangspunten: een panoptisch exposé te geven dat bovendien relationeel van karakter is en een duidelijk 'opwaartse' blikrichting heeft, impliceert tevens dat de driedelige geschiedenis van de burengemeenschappen via telkens een ander relatiepatroon wordt 'verknoot' met het

bovenlokale sociale niveau. In deel II is dat relatiepatroon te vangen onder de noemer *mobilititeit*, in deel III onder *bezitsverhoudingen* en *surplus extractie* en in deel IV onder *institutionalisering*.

Deel II opent met een poging om de buurlieden-families van een aantal dorpen volgens enige vooraf verantwoorde, strenge regels van genealogische reconstructie te identificeren. Deze reconstructies vormen vervolgens de basis voor een analyse van zowel continuïteit en cohesie als dynamiek en beweging binnen de burengemeenschap. De analyse van het dynamische aspect blijft niet beperkt tot een onderzoek naar de mate en de richting van geografische mobiliteit. Nadrukkelijk is ook het moeilijke vraagstuk van de sociale mobiliteit reeds in deze fase bij de probleemstelling betrokken, omdat juist de studie van verwantschap belangrijke aanwijzingen opleverde voor klasse-overschrijdende sociale relaties. Waarin de samenbindende kracht van familierelaties schuilde, licht ik in de laatste twee hoofdstukken toe aan de hand van het functioneren van verwantschap in twee nauw omliggende situationele kaders: de vetevoering en de vererving. In het hoofdstuk over de (intrafamiliale) overgifte van onroerend erfgoed is de analyse vooral gericht op de potentiële bijdrage van specifieke verervingspraktijken aan de continuïteit in grondbezit en – in mindere mate – domicilie op het platteland.

De minutieuze beschrijving van de verdeling van het grondbezit in het eerste gedeelte van *deel III* heeft als doel om de maatschappelijke diversiteit onder de lokale grondbezitters op verschillende tijdstippen zo scherp mogelijk naar voren te halen. Het belang daarvan is tweërlei: de evolutie van de bezitsverhoudingen drukte ten eerste een belangrijk stempel op de mogelijkheden en modaliteiten van surplus extractie en was ten tweede medebepalend voor het aandeel dat loonarbeid en proto-industriële activiteiten bij de inkomensverwerving op het platteland in een sterk verstedelijkte regio in konden gaan nemen. Deze twee factoren hingen natuurlijk nauw met elkaar samen, in die zin dat proto-kapitalistische ontwikkeling kon worden versneld door marginalisering van het kleine eigen grondbezit. Van de andere kant is de vraag gerechtvaardigd, in hoeverre de concurrentie en belangentegenstelling tussen de diverse maatschappelijke groepen die bij de surplus extractie waren betrokken een ontwikkeling in de richting van (proto-) kapitalistische verhoudingen afgeremd of zelfs geheel verhinderd heeft.

De beschrijving en ontleding van de eigendomsverhoudingen krijgt dan ook een logisch vervolg in een gedetailleerde beschrijving van lastensoorten en een analyse van de lastendruk. Pas een enigszins nauwkeurig beeld van de lastensoorten maakt het mogelijk het surplus extractie-systeem te doorgronden en eigendomsverhoudingen te onderscheiden van surplus extractie-verhoudingen.¹³ Daarnaast is het lastenbegrip uit te breiden tot bedrijfskosten die niet onder de termen van surplus extractie vielen, zoals de waterstaatslasten. Juist de ontwikkeling van waterstaatslasten zou enig inzicht kunnen bieden in veranderingen in de investeringsgraad. De bron-

nen leverden daarvoor geen enkele andere parameter op. In het afsluitende hoofdstuk van deel III heb ik een poging gedaan om voor vier verschillende typen boeren-grondgebruikers de reële druk van een eigen 'cocktail' van lasten op vier verschillende tijdstippen te vergelijken. Vervolgens is het verband tussen de nominale ontwikkeling van de belangrijkste variabele lasten en het conjunctuurverloop onderzocht.

In *deel IV* is het perspectief verlegd naar de institutionele kaders waarbinnen de burengemeenschappen naar voren en naar buiten traden. Een centrale plaats nam de dorpsvierverschaar in, de vergadering van 'gemene burenen' waarin recht werd gesproken en beslissingen werden genomen over aangelegenheden van lokaal bestuur en beheer van gemene gebruiksrechten. Hier raakten de bevoegdheden van de burengemeenschap tevens het gezag van andere autoriteiten – gerechtsheren, pastoors, dijkgraven, stadschepenen – die vanuit andere, aanpalende institutionele kaders opereerden: de heerlijkheid, de parochie, waterschap en de stedelijke magistraat. Hier lag, om het enigszins gechargeerd te zeggen, het politieke toneel waarop de tegenstellingen tussen 'burenen' en 'heren' werden uitgevochten. Behalve op het karakter van confrontaties en conflicten, spitst de probleemstelling zich in deel IV toe op de vraag, in hoeverre men de 'heren' = extractoren, beschreven in deel III, mag vereenzelvigen met de 'heren' = dragers van 'publieke' macht van deel IV.

3.3. ZES KANTTEKENINGEN

1) Mijn voorstelling van de dorpsamenleving als een open sociaal systeem is mede bedoeld als een inmiddels misschien wat overbodige, maar toch nog maar eens geëxpliciteerde afrekening met de 'mythe van de dorpsgemeenschap'¹⁴, de overtuiging dat het platteland 'lang geleden' bestond uit kleine, gesloten en zeer hechte gemeenschappen waar de tijd als het ware in een ander, sterk vertraagd tempo verliep. Tegelijk dient men zich ervan bewust te zijn, dat sociale structuren slechts zeer langzaam veranderen, deel uitmaken, om in termen van de Franse *Annales*-traditie te spreken, van de 'quasi-immobile geschiedenis'. Een studie als deze legt dus haast bij voorbaat geen processen van dynamische en snelle verandering bloot. Het betekent dat, ook indien de dorpsgemeenschap bij nadere beschouwing veel opener en minder cohesief zou blijken te zijn dan wel eens is gedacht, basis-structurelementen als bloedverwantschap altijd minder beweeglijkheid vertonen. Zo kunnen, om een concreet voorbeeld te geven, bepaalde sociaal-economische omstandigheden de ruimtelijke mobiliteit hebben bevorderd zónder dat dit onmiddellijk de structuur en het functioneren van verwantschap aantastte. Iemand die naar de stad verhuisde werd om die reden natuurlijk niet uit zijn *maagschap* (kring van verwanten) gestoten. Juist iets simpels als dit heeft waarschijnlijk veel scherpte ontnomen aan tegenstellingen tussen stad en platteland in een

fase van krachtige urbanisatie. Toch heeft een dergelijke complexe wisselwerking tussen dynamische en structurele factoren tot nog toe weinig aandacht gekregen.¹⁵

2) Het streven om te komen tot een *panoptisch* beeld van de plattelandssamenleving mag uitdrukkelijk niet worden verward met de pretentie om een *totaal*beeld te geven. Ik heb bewust belangrijke invalshoeken van moderne wetenschappelijke lokaal- en regionaalhistorische studies buiten beschouwing gelaten, omdat het beschikbare bronnenmateriaal zich daartoe niet of minder goed leende. Zo bijvoorbeeld het onderzoek naar de nederzettingsontwikkeling, naar (micro-) demografische evoluties en naar het verband tussen bezits- en inkomensvorming en *family life-cycles*.

3) Behalve een 'opwaartse' oriëntatie bevatten de delen II, III en IV ook een duidelijke 'horizontale' lijn met verwantschap als gemeenschappelijk element. De genealogische reconstructies maakten het mogelijk om regelmatig na te gaan, of familiebanden ongewoon vaak werden aangesproken in uiteenlopende aspecten van het economische en politieke leven, bijvoorbeeld in collectieve pachtovereenkomsten (deel III) of bij de verdeling van 'publieke' verantwoordelijkheden binnen de dorpsgemeenschap (deel IV).

4) De thematische driedeling van de stof heeft tot gevolg gehad dat ik in de delen II, III en IV heb moeten delven uit drie heel verschillende aders van de sociaal-economische geschiedbeoefening: deel II is duidelijk antropologisch- en sociologisch-historisch van opzet, deel III economisch- en sociologisch-historisch, terwijl deel IV sociale geschiedenis met institutionele geschiedenis verbindt.

Dit 'meersporen-onderzoek' voerde vervolgens als vanzelf naar aanknopingspunten met twee sociaalwetenschappelijke tradities die elkaar niet zonder meer verdragen. Vooral de in de delen II en III behandelde stof roept gemakkelijk de geest van een schier oeverloze discussie rond twee fundamenteel tegengestelde theorieën van maatschappelijke ongelijkheid uit de fles. Zij zijn te herleiden tot wat G. Lenski aan het einde van de jaren '60 de 'conservatieve these' en de 'radicale antithese' heeft gedoopt. De eerste acht sociale ongelijkheid even onvermijdelijk als juist, de tweede stelt precies het tegenovergestelde. De 'conservatieve these' is het zuiverst geformuleerd in het (systeem-)functionalisme, de 'radicale antithese' in het (neo-)marxisme. In de 'radicale' visie ligt de nadruk op processen van maatschappelijke verandering, teweeggebracht door emanciperende klassen. In het functionalisme daarentegen vervult maatschappelijke ongelijk-(waardig)heid een wezenlijke functie bij het behoud en de noodzakelijk geachte continuïteit van een samenleving. Voor functionalisten staan dan ook processen van integratie, aanpassing, patroonhandhaving en spanningsregulering centraal.¹⁶

Vanuit opzet en stofkeuze heeft mijn studie raakvlakken met zowel de 'conservatieve' als de 'radicale' these, iets dat mijzelf overigens – ik hecht eraan dat expliciet toe te geven – pas gaandeweg de ordening en eerste analyse van mijn gegevens duidelijk is geworden. Functionalistische opvattingen bleken in twee opzichten op de achtergrond aanwezig. Ten eerste leunt mijn voorstelling van de dorpsamenleving als een open sociale groep waarin bloedverwantschap, grondbezit en het dragen van 'publieke' verantwoordelijkheid sterk samenbindende elementen waren in de relaties met andere sociale groepen tegen T. Parsons theorieën over sociale systemen en – als onderdeel daarvan – solidariteitsverbanden (*societal communities*).¹⁷ Ten tweede spelen functionalistische theorieën bijna vanzelfsprekend een grote rol in gezinssociologische vraagstukken of, meer algemeen, in het onderzoek naar de verschillende verschijningsvormen van verwantschapsgroepen. Door hun universele voorkomen en door de 'biologische imperatieven' waarmee het (voort)bestaan van gezin en familie staat of valt, vervullen verwantschapsgroepen eigenlijk *per definitie* sociale functies gericht op integratie en instandhouding.¹⁸ Hier staat tegenover, dat in andere opzichten 'radicale' opvattingen in stelling zijn gebracht, met name omdat ik binnen het geheel van mijn studie aan het (neo)marxistische concept surplus extractie doelbewust een centrale plaats heb toebedacht. Vooral het werk van Hilton, naar wiens regionale monografie uit 1967 *A medieval society: the West Midlands at the end of the thirteenth century* de titel van dit boek verwijst, is een belangrijke leidraad geweest bij de gedachtenvorming over de 'radicale' aspecten van mijn studie.¹⁹ Met Hilton en andere, niet marxistische auteurs zoals H. Gintis en S. Bowles ben ik van mening dat de neomarxistische benadering een bij uitstek geëigend theoretisch en conceptueel kader biedt om de *dynamiek* van de middeleeuwse samenleving te onderzoeken.²⁰

Van verschillende zijden is overigens opgemerkt dat de tegenstelling tussen 'conservatieve these' en 'radicale antithese', tussen functionalistische/'organische' en (neo)marxistische standpunten niet zo scherp is als zij wel eens wordt voorgesteld. In gerenommeerde sociologische overzichtswerken wordt liever gesproken van 'accentverschillen'.²¹ Marx zelf erkende het belang van normatieve waarden voor de instandhouding van de maatschappelijke orde en hij had oog voor interne spanningen binnen klassen. Van de andere kant is in functionalistische modellen plaats ingeruimd voor harmonie-verstorende elementen (*dysfunctions, anomieën*). Pogingen tot de formulering van een theorie waarin de verschillen worden overbrugd, vindt men in het werk van de Duitse conflictsocioloog R. Dahrendorf. Volgens Dahrendorf kent elke maatschappij eigenlijk twee gezichten (vgl. Janus), waarvan ieder kamp er één bestudeert: de functionarissen de elementen evenwicht, functionaliteit, stabiliteit en consensus, de aanhangers van het conflict-paradigma de vier tegenpolen explosiviteit, dysfunctionaliteit, historiciteit en dwang.²² Ook Lenski postuleerde trouwens dat zowel samenwerking als conflict twee 'normal features of human

life' zijn²³ en dat niet alle menselijke gedragspatronen per definitie bijdragen aan een *bonum commune*.

5) Binnen het geheel neemt het middenpaneel (deel III) ook conceptueel een centrale plaats in, omdat verschillende in de delen II en IV geëntaamde onderzoekslijnen verband houden met de verdeling van het grondbezit en de daaraan gerelateerde vormen van surplus extractie, de centrale thema's van deel III. Zo is bijvoorbeeld de verervingspraktijk (deel II) op te vatten als een strategie tot eigendomsbehoud en daarmee tot consolidatie van positie binnen de surplus extractie-verhoudingen (deel III). Eveneens kunnen bepaalde lokale instituties – de 'meent' onder andere (deel IV) – worden opgevat als een vorm van collectieve defensie tegen overmatige surplus extractie (deel III). Op een algemener niveau zijn het functioneren van verwantschap (deel II) en de werking van instituties (deel IV) te beschouwen als belangrijke onderdelen van respectievelijk de ideologische legitimatie waardoor en de machtsbases van waaruit de bezits- en surplus extractieverhoudingen (deel III) (mede) in stand werden gehouden. We raken hiermee aan enkele belangrijke uitgangspunten van de zogenaamde politieke antropologie.²⁴

In de volgende twee paragrafen zal ik de plaats van het centrale concept *surplus extractie* binnen het geheel van mijn studie nader aanduiden en het tevens plaatsen in een breder historisch interpretatie-kader: het debat over de transitie van een feodale naar een kapitalistische maatschappijvorm. Daarin wordt een aantal neomalthusiaanse, neomarxistische en weberiaanse proposities tegen elkaar afgewogen.

6) De laatste kanttekening is er een over terminologie. In dit boek worden de 'buren'/'buurlieden' van de Heusdense dorpen binnen verschillende referentiekaders en op verschillende niveaus tegenover 'andere maatschappelijke groepen' geplaatst. Dit kan licht aanleiding geven tot spraakverwarring en misverstand, omdat telkens andere aspecten van gemeenschappelijke identiteiten worden geaccentueerd. Zo zijn de 'buren' in deel II opgevat als een conglomeraat van verwantschapsgroepen, in deel III als een klasse en in deel IV als een belangenvereniging. Wat de typering van de laatmiddeleeuwse samenleving in haar geheel betreft, moet een afweging worden gemaakt tussen de begrippen 'klassenmaatschappij' en 'standenmaatschappij'. In paragraaf 6 van dit hoofdstuk volgt een nadere toelichting op mijn behandeling van dergelijke groepeerings- en graderingsproblemen. Daarbij draait het opnieuw om de tegenstelling tussen marxistisch en weberiaans georiënteerde ideeën.

3.4. HET DEBAT OVER DE TRANSITIE VAN FEODALISME NAAR KAPITALISME

In de neomarxistische benadering van de laatmiddeleeuwse en vroeg-

moderne geschiedenis van het Westeuropese platteland, die men aantreft in het werk van auteurs als R. Hilton, R. Brenner, G. Bois, P. Kriedte, E. Thoen, C. Lis en H. Soly ligt het primaat bij de verklaring van de ingewikkelde motoriek van de lange golfbewegingen (*seculaire trends*) niet bij demografische, economische of technologische factoren (het *neomalthusiaans-ricardiaans-boserupiaanse verklaringscomplex*), maar bij de (veranderende) structuur van de maatschappelijke produktierelaties en de daarmee samenhangende surplus extractie-verhoudingen. Onder surplus extractie wordt in de marxistische theorie verstaan de toeëigening of 'appropriatie' door niet rechtstreeks aan een productieproces deelnemende maatschappelijke groepen van het verschil tussen de totale opbrengst en het deel ervan dat de producenten nodig hebben voor de kale instandhouding van hun produktievermogen. In het orthodoxe marxisme zijn de maatschappelijke betrekkingen waaronder surplus extractie plaatsvindt per definitie klasseverhoudingen, terwijl de surplus extractie die verhoudingen uit haar aard een 'inherent conflictief' karakter geeft.²⁵

Binnen het feodale systeem werd langs drie kanalen surplus afgeroomd: arbeidsdiensten, grondrenten en heffingen verschuldigd in verband met de uitoefening van gezagsrechten met een publiek karakter, zoals belastingen en boeten uit de rechtspraak.²⁶ Als de twee wezenlijke kenmerken van de feodale surplus extractie wees Bois haar overwegend niet-economisch, 'politiek' karakter en de voortdurende neiging van de feodale lastendruk tot erosie aan.²⁷ Met het eerste wordt, aldus Brenner, bedoeld, dat de afroming 'in the last analysis non-consensual' tot stand kwam en uiteindelijk 'directly or indirectly' werd afgedwongen 'by force'.²⁸ De diepere oorzaak van het tweede kenmerk was volgens Bois dat surplus extractie op den duur slechts voor een marginaal gedeelte haar beslag kreeg via directe bemoeienis van de feodale heren met het agrarische productieproces. Overal op het vasteland van West-Europa gaven de heren nog vóór het einde van de Middeleeuwen de rechtstreekse exploitatie van hun grootgrondbezit op. Binnen het produktiesysteem van de Late Middeleeuwen domineerde het moeilijk nauwkeurig te controleren zelfstandige kleine boerenbedrijf.²⁹

In de tendentieel dalende feodale lastendruk lag volgens Bois de kiem van de langgerekte 'crisis van het feodale systeem' van de Late Middeleeuwen besloten, niet in de malthusiaans-ricardiaanse ontlading van demografische en economische spanningen. 'The central feature was a crisis of relationships between the two main classes of feudal society'³⁰, zo onderschreef Hilton het standpunt van Bois bondig, ook al speelden ontwikkelingen in bevolkingsgrootte en cultuurareaal natuurlijk een rol. Door de sterke bevolkingsteruggang en het afstoten van marginale cultuurgrond werd de *land/labor ratio* drastisch gewijzigd. De waarden van grond en bijgevolg van het totale feodale lastenvolume daalden sterk. Bovendien werden de 'heren' zwaarder door negatieve prijsscharen getroffen dan de meeste 'boeren', al was het alleen maar omdat de laatsten minder intensieve contacten

met de markt hoefden te onderhouden. De aantasting van heerlijke inkomens leidde overal in Europa tot ernstige conflicten zowel tussen ‘heren’ en ‘boeren’ als tussen de ‘heren’ onderling, met, zoals Brenner in zijn heropening van het transitiedebat uiteen trachtte te zetten, zeer verschillende uitkomsten. Een algemeen kenmerk van de nieuwe verhoudingen in West-Europa was evenwel, dat het zwaartepunt binnen het systeem van surplus extractie geleidelijk verschoof naar belastingheffing door soevereine staten (en territoriale vorstendommen die als soevereine staten naar buiten traden). Bois sprak in dit verband treffend van een verschuiving van ‘prélèvement (direct) féodal’ naar ‘surprélèvement fiscal’. Deze verschuiving weerspiegelde zijns inziens geenszins een maatschappelijke omwenteling: langs verschillende wegen (ambtenarenapparaat, hofhouding, leger) kwamen de belasting-revenuen uiteindelijk toch weer ten goede van de klasse der traditionele ‘heren’: ‘Nulle révolution en cela. Les deux classes fondamentales de la société demeurent en vis-à-vis. Seules, les modalités d’exploitation de l’une par l’autre ont changé’.³¹ Brenner verschilde hier met Bois van mening door de rol van de soevereine staat te omschrijven ‘as a class-like phenomenon’, waarmee hij bedoelde dat de staat als het ware naast en in concurrentie met de klasse der ‘heren’ ging opereren ‘as an independent extractor of the surplus’.³² Dit standpunt was weliswaar wat minder orthodox marxistisch dan dat van Bois, maar ook Brenner bleef de staat in termen van klasseverhoudingen definiëren.

Precies op dit punt wijkt de neomarxistische analyse af van de meer weberiaans geïnspireerde ideeën van Tilly, Gintis en Bowles. Voor hen vormde de boerenklasse geenszins de primaire of enige ‘agent of change’. Het waren de soevereine staten die met behulp van superieure machtsmiddelen en een uitdijend ambtelijk ondersteuningsapparaat een steeds groter aandeel in de surplus extractie gingen nemen.³³ Die ontwikkeling stond voor hen in het brandpunt van de crisis van het feodale systeem. In feite was het zo, aldus Ch. Tilly, ‘that the predominance of peasants drew state-makers willy-nilly into struggles and coalitions with the men who controlled the land (...). The presence of peasants gave power to major landlords and the necessity of coalitions with regional groups of landlords (...) both limited the scale at which princes could operate and pushed them toward territorial agglomeration. Those circumstances, however, resulted more directly from the decentralized political structure than from the predominance of peasants.’³⁴ Deze argumentatielijn verder uitbreidend schilderde Tilly in enkele recente publikaties de Westeuropese monarchen uit de 16de en 17de eeuw – maar hij had het even goed over de Bourgondisch-Habsburgse heren van de Nederlanden kunnen hebben – af als chanteurs die hun onderdanen zwaar lieten betalen voor zogenaamde ‘bescherming’ tegen binnen- en buitenlandse vijanden.³⁵ Daarmee maakte hij oorlogvoering tot een sleutelfactor bij de staatsvormingsprocessen uit de Late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijd. Oorlogvoering – met als belangrijk bijproduct bureaucratisering – leidde vanzelf tot fiscale afper-

sing aan de ene kant en kapitaal-accumulatie bij die groepen in de private economische sector die oorlogen hielpen financieren aan de andere kant.³⁶ Tilly heeft aangevoerd dat de financiering van oorlogen en de enorme verzwaring van publieke belastingen die daarvan het gevolg waren op verschillende manieren de verdere ontwikkeling van kapitalistische produktieverhoudingen in de hand werkten. De tot dan toe ongekende concentratie van financiële middelen op centraal niveau deed zeer aantrekkelijke markten voor handelsondernemingen en bankiershuizen ontstaan. Aan het andere uiterste werkte bij de massa van boeren-belastingbetalers het nieuwe extractiesysteem commercialisering en proletarisering in de hand, omdat belastingen in cash geld moesten worden opgebracht en de boeren dus hetzij produkten van hun arbeid, hetzij hun arbeid zelf te gelde moesten maken. Aldus vormden de groeiende fiscale eisen van de staat voor Tilly 'the principal engine of market penetration' op het platteland. Bezweken de boeren onder de belastingdruk – hetgeen met de regelmaat van de klok gebeurde – dan lagen er bovendien kansen voor rijke collega's, stedelingen of adellijke heren om grond op te kopen en deze op kapitalistische wijze met de arbeid van geproletariseerde boeren te exploiteren.³⁷ Overigens wees Tilly er op, dat reguliere belastingheffing onvermijdelijk 'collectieve actie' opriep en derhalve altijd enige vorm van onderhandeling tussen vorsten en onderdanen impliceerde. De wijze waarop dat gebeurde en de vorm waarin de medezeggenschap van onderdanen werd gegoten, was sterk afhankelijk van de sociale structuur: 'The subject population's class structure therefore helped determine the state's organization: its repressive apparatus, its fiscal administration, its services, its forms of representation', aldus Tilly³⁸, die hier zowaar even in de ban van Karl Marx leek te zijn geraakt.

Ook Gintis en Bowles zagen de opkomende soevereine staten uit de Late Middeleeuwen als onafhankelijke, niet klasse-achtige of klasse-gebonden 'social forces'. Binnen de nieuwe surplus extractie-verhoudingen speelde de opkomende commerciële klasse echter niet alleen de rol van profiterende accumulator: zij vormde daarnaast en bovenal een nieuwe hoofdader van staatsinkomsten die geheel buiten de traditionele klasse der grondbezittende heren om kon worden afgetapt. Door de nieuwe, nauwe verbinding tussen handelskapitaal en staat ontstond een nieuw sociaal systeem met een geheel eigen signatuur, dat Gintis en Bowles *niet meer* als feodalisme en *nog niet* als kapitalisme, maar als *staatscommercialisme* betiteld zouden willen zien.³⁹ Binnen het nieuwe systeem was de strijd om de beheersing van de surplus extractie er een tussen 'state- and class-based groupings'⁴⁰, waarbij de staat een symbiotische relatie onderhield met de commerciële klasse en de boerenklasse alleen tegen de grootgrondbezitters beschermde om haar zelf beter uit te kunnen zuigen⁴¹, terwijl de oude klasse der grondbezittende heren binnen het kader van de standenvertegenwoordiging en door zich in de nieuwe ambtenaren-apparaten te nestelen, controle probeerde te houden over de uitoefening van de staatsmacht.

Door het zwaartepunt van de strijd om de surplus extractie te verleggen naar het niveau van de gecentraliseerde staat, veronachtzaamden Tilly, Gintis en Bowles de ingrijpende veranderingen die in dezelfde fase en eveneens onder invloed van de zich uitbreidende macht van het handelskapitaal en de soevereine staat plaatsgrepen in de surplus extractie-verhoudingen op lokaal niveau. Men vindt deze weer wel beschreven in de modellen van neomarxistisch georiënteerde auteurs als Kriedte en Thoen. Kriedte zette in *Spätfeudalismus und Handelskapital*⁴² uiteen, hoe het urbanisatieproces gepaard ging met produktievergroting en kapitaalaccumulatie. Nu bleef het lange tijd een probleem om handelskapitaal productief aan te wenden buiten de feodale sfeer. Dit had twee redenen. Ten eerste ontbraken nagenoeg alternatieve vormen van belegging buiten de aankoop van grond of grondrenten. En ten tweede gingen de chronische voedselschaarsten onvermijdelijk gepaard met onder-consumptie van nijverheidsartikelen.⁴³ Uitbreidingsinvesteringen waren daarmee altijd riskant. Grond was in feite de enige veilige belegging. Het handelskapitaal wist pas uit deze 'feodale dwangbuis'⁴⁴ te ontsnappen door de voortschrijdende commercialisering van de landbouw en de opkomst van proto-industriële activiteiten op het platteland. Het eerste proces was reeds in gang gezet met de ontbinding van het domaniale stelsel. Boeren werden toen gedwongen een deel van hun overschotten te gelde te maken en deze dwang werd in de Late Middeleeuwen alleen maar groter, toen de collectieve lastendruk door belastingheffing (en, in onze streken, door de uitbouw van waterstaatkundige organisaties) toenam. Bovendien leidde de hoogmiddeleeuwse seculaire expansie-fase tot een polarisatie van agrarische bedrijfsgrootten. Echt grote bedrijven wisten zich ook tijdens de contractie-fase te handhaven, omdat zij, aldus Kriedte, altijd overschotten produceerden en de eigenaren er in slaagden de versteende feodale grondrenten te vervangen door periodiek aanpasbare tijdpachten. Daardoor werd de weg geopend naar produktieve investeringen en naar produktiespecialisatie afgestemd op de vraag van stedelijke markten. Aan de andere kant ontstond als gevolg van de extreme fragmentatie van het grondbezit een landloos proletariaat en een klasse van zeer kleine boeren die niet van hun bedrijfjes konden leven. Deze onderlaag dijde volgens Kriedte tijdens de laatmiddeleeuwse contractiefase alleen maar uit en werd toen de gemakkelijke prooi van kapitaalkrachtige kooplieden die de gildemonopolies wisten te doorbreken door nijverheidsactiviteiten naar het platteland te verplaatsen.

Thoen werkte in zijn monumentale proefschrift *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen* één van de ingrediënten uit het model van Kriedte nader uit. Hij toonde overtuigend aan, dat de graven van Vlaanderen al vóór het einde van de 13de eeuw hun rechtsmacht op het platteland sterk hadden weten uit te breiden ten koste van hun adellijke leenmannen. Zij ontnamen daarmee aan de feodale heren niet alleen een aanzienlijke bron van inkomsten, maar ook het belangrijkste 'politieke' dwangmiddel achter de surplus extractie. Thoen meende echter dat de heren in de kort-

lopende tijdpacht een geschikt alternatief vonden voor het voeren van 'inkomstenpolitiek'. Volgens Thoen stelden de kortlopende contracten de (groot)grondbezittende heren in de gelegenheid om inkomsten periodiek aan te passen aan financiële behoeften, een gedachte die staat of valt met de suppositie dat de heren en niet de neutrale krachten van vraag en aanbod op de grondmarkt de hoogte van de pachtsom dicteerden.⁴⁵ Men kan dit probleem ook uitbreiden tot de vraag, of de kortlopende tijdpacht zoals die gedurende de hoogmiddeleeuwse seculaire expansiefase opkwam nu als een vorm van 'feodale' dan wel 'kapitalistische' surplus extractie moet worden beschouwd. Van doorslaggevende betekenis is daarbij niet de betere controle op het gebruik van zijn land die deze nieuwe juridische contractvorm aan de verpachter garandeerde, maar in hoeverre a) die meer geregelde inmenging van de zijde van de verpachter leidde tot 'expanded reproduction' via herinvestering van pachtopbrengsten in nieuwe produktiemiddelen met het doel de toekomstige opbrengsten te vergroten⁴⁶ en b) de tijdpacht de weg baande naar bedrijfsvergroting en kapitalistische bedrijfsexploitatie met loonarbeid. Juist aan deze twee aspecten heeft Thoen minder aandacht gegeven.

Het ligt alleszins in de rede om de rol van het stedelijk handelskapitaal en de tijdpacht bij een onderzoek naar de surplus extractie-verhoudingen op het Hollandse (en Brabantse) platteland te betrekken. Noemde J. de Vries in het tweede hoofdstuk van *The Dutch rural economy in the Golden Age* niet als wezenstrekken van de sociale structuur van het platteland in de Noordnederlandse kustgebieden de zwakke ontwikkeling van gerechtsheerlijkheid en grootgrondbezit, twee peilers van het 'klassieke' feodalisme? De erfenis van het domaniale stelsel woog hier licht en door de groot-schalige kolonisatie van uitgestrekte onbewoonde ruimten hadden vrije maatschappelijke verhoudingen vorm gekregen, die nog werden versterkt door de noodzaak tot coöperatie in hechte waterstaatsorganisaties. Al deze factoren 'conspired to produce a free peasantry living in a relatively autonomous society'.⁴⁷ Zeker in Holland stelde het grootgrondbezit van adellijke en geestelijke heren weinig voor en ook hun machtspolitieke basis was zwak. 'To the peasants the lord's rights were no more than a cost of doing business'.⁴⁸ Van meer gewicht was het grondbezit van de poorters op het platteland. Zij zagen bij het gebrekkig ontwikkelde aristocratische grootgrondbezit de kans schoon om op grote schaal overtollig handelskapitaal in grond te beleggen. Het 'allochtone' grondbezit was mede daardoor sterk gefragmenteerd. Een klein deel ervan was voor direct eigen gebruik bestemd. Het meeste werd echter in tijdpacht uitgegeven.

'The Dutch case', zoals Brenner haar noemde⁴⁹, is dus moeilijk in te passen in de bestaande theorieën over de transitie van feodalisme naar kapitalisme. Vandaar wellicht dat in het internationale transitie-debat tot nog toe slechts weinig aandacht is gegeven aan de ontwikkeling in de Noordelijke Nederlanden.⁵⁰ De vraag is hier, of een studie naar de sur-

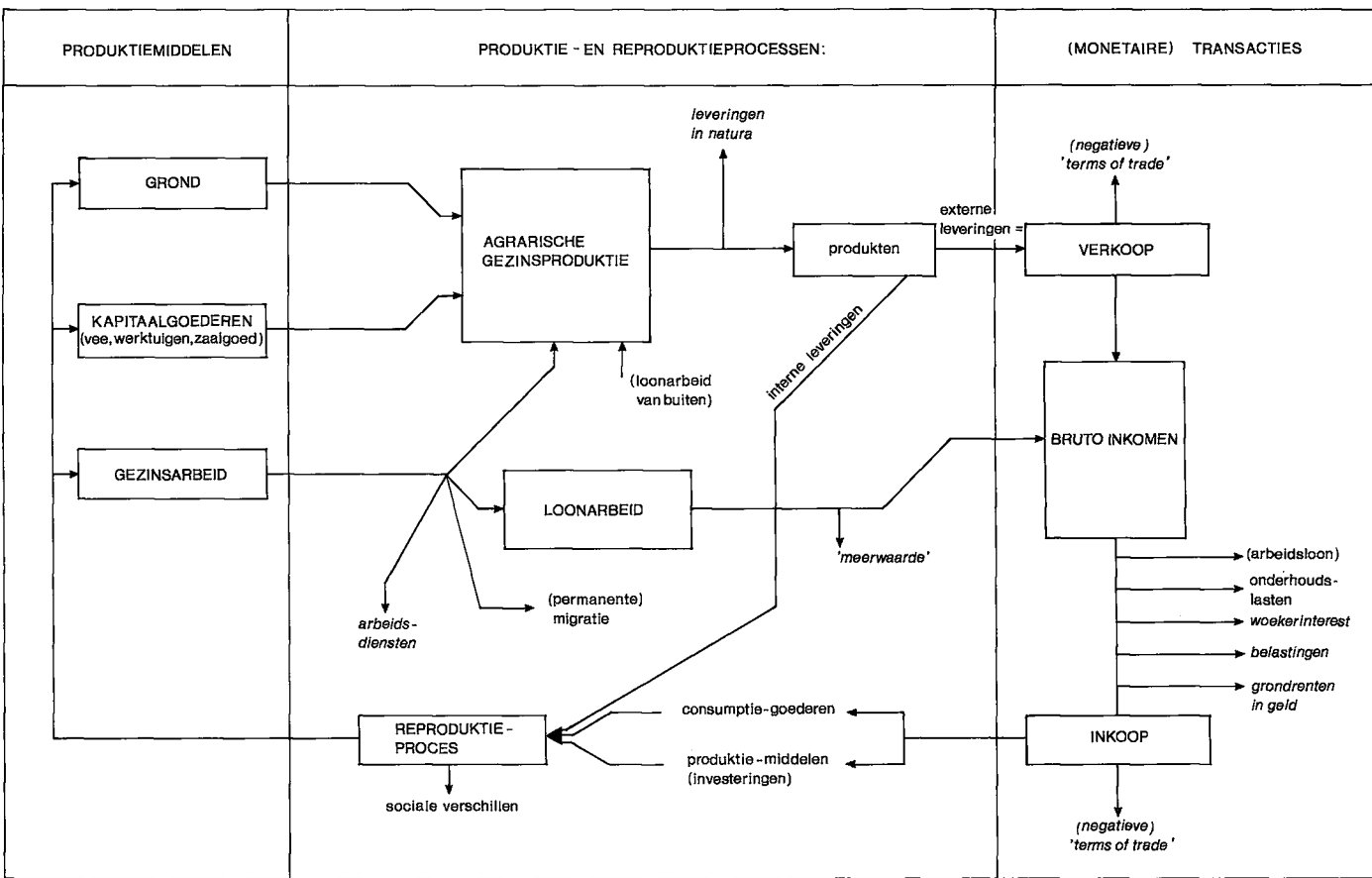
plus extractie-verhoudingen op het platteland van Heusden daaraan een bijdrage kan leveren, of, met andere woorden, de sociale structuur daar in de Late Middeleeuwen die kenmerken vertoonde die De Vries toeschreef aan het platteland van de kustgewesten aan de vooravond van de Nieuwe Tijd.

3.5. EEN ALTERNATIEF BESCHRIJVINGSMODEL

Terwijl neo-marxistische beschrijvingen van de zich wijzigende structuur van de surplus extractie-verhoudingen tijdens de postfeodale transitiefase de complexe rol van *de staat* onderwaarden door vast te houden aan het schema van de klasse-conflicten, worden in de weberiaanse alternatieven van Tilly c.s. veranderingen op *het lokale niveau* onderbelicht. Een beschrijvingsmodel dat met *beide* niveaus rekening houdt zal dus a) de complexiteit van de surplus extractie zelf met alle moderne, zo men wil, protokapitalistische elementen die daar gedurende de Late Middeleeuwen in een sterk urbaniserende regio als Holland in binnendrongen in beeld moeten brengen en daarnaast b) ten aanzien van de extractie-verhoudingen en overhevelings-stromen nadrukkelijk moeten onderscheiden tussen lokaal en centraal niveau. Bij het opstellen van zo'n model heb ik aangeleund tegen twee bestaande modellen voor de analyse van surplus extractie-systemen in een agrarische samenleving, het ene van de ontwikkelingseconomen C. Deere en A. De Janvry, het andere van de socioloog R. Lachmann.

Deere en De Janvry⁵¹ toetsten gegevens over boerenhuishoudens in het Peruviaanse district Cajamarca aan een theoretisch kader waarin naast de organisatie en het functioneren van boerenhuishoudens ook de gevarieerde mechanismen van surplus extractie in een overwegend kapitalistische macro-economie worden beschreven. Figuur 3.1 laat op enigszins aangepaste wijze zien, hoe volgens Deere en De Janvry op verschillende momenten tijdens de cyclus van agrarische productie, circulatie en reproductie 'meerwaarde' wordt afgeroomd door andere sociale groepen⁵² en wel onder de volgende zeven vormen:

1. arbeidsdiensten
2. verplichte leveranties in natura; renten en pachten in natura
3. (grond)rente- en pachtbetalingen in geld
4. meerwaarde van arbeid⁵³
5. verliezen door de effecten van negatieve prijsscharen
6. woekerrenten op kredieten⁵⁴
7. staatsbelastingen.

(cursief) = surplus extractie-modaliteit

Figuur 1. Schematische voorstelling van surplus extractie binnen het agrarisch reproductie-proces in een 'peasant economy'.

Deze zeven modaliteiten van surplus extractie zijn te 'vertalen' in elf lasten die uit het Heusdense bronnenmateriaal naar voren kwamen:

1. *arbeidsdiensten* (A1): relicten van (horige of para-militaire?) 'karweien' en hand-en-spandiensten, verschuldigd aan (hoge) gerechtsheren.
2. *renten-1* (r1): erfpachten, tijznen: onveranderlijke eeuwigdurende leveringen in geld of natura die, naar moderne juridische maatstaven, voortvloeiden uit een zakelijk gebruiksrecht.
3. *renten-2* (r2): *geconstitueerde renten*, tot aan het einde van de 15de eeuw nog overwegend niet-afkoopbare, dus eeuwigdurende onveranderlijke betalingen in geld of leveringen in natura, die, naar moderne juridische maatstaven, voortvloeiden uit een kredietovereenkomst.
4. *pachten* (r3): betalingen in geld of leveringen in natura, voortvloeiend uit een pachtovereenkomst.
5. *tienden* (T): in feite veranderlijke eeuwigdurende leveringen in natura die, naar moderne juridische maatstaven, eveneens uit een zakelijk recht voortvloeiden, maar die strikt genomen niet als grondrente kunnen worden aangemerkt. Tienden vormden een heffing op de agrarische *productie*, niet op het *bezit* van cultuurgrond.
6. *interest* (i): (buitenmatige) interest op geldkredieten (woeker).
7. *meerwaarde* (A2): de (marxistische) meerwaarde van loonarbeid.
8. *belastingen-1* (B1): *beden* verschuldigd aan de dragers van hoge gerechtsheerlijkheid, later bij exclusiviteit de landsheer.
9. *belastingen-2* (B2): *banaliteiten* verschuldigd aan gerechtsheren.
10. *belastingen-3* (B3): verschuldigd aan de parochiegeestelijkheid (*accidentia*)
11. *prijseffecten* (P): verliezen bij in- en verkoop als gevolg van negatieve ruilvoet of 'scharende' prijzen van agrarische en niet-agrarische producten.

Nadere bijzonderheden over deze modaliteiten worden verstrekt in de hoofdstukken 5 en 20 t/m 24. Op deze plaats wijs ik alleen op enkele verschillen met het schema van Deere en De Janvry. Terwijl Deere en De Janvry *rents* (grondrenten en pachten) onderverdeelden naar de *betaalingswijze* (geld of natura), heb ik onderscheiden naar de *duur* en de *veranderlijkheid* van de verplichting. In het algemeen is te stellen dat niet-aanpasbare, eeuwigdurende verplichtingen in geld op de lange termijn aan sterke uitholling door prijsinflatie en geldontwaarding onderhevig waren. Soortgelijke leveringen in natura bleven daarentegen conjunctuurgevoelig: de waarde steeg en daalde met de marktwaarde van het geleverde produkt; uitholling in absolute zin trad slechts op na technologische ontwikkeling, resulterend in hogere gemiddelde fysieke opbrengsten. Variabele of procentuele leveringen in natura kwamen in de Middeleeuwen zowel voor in de vorm van eeuwigdurende verplichtingen (tienden – T) als kortlopende pachten (deelpachten – opgenomen in r3). Door hun juridische vorm

en hun periodieke aanpasbaarheid verschilden kortlopende tijdpachten (r3) fundamenteel van 'eeuwigdurende' grondrenten (r1 en r2). Terwijl de grondrenten naar huidige maatstaven kunnen worden beschouwd als vaste eigenaarslasten, waren kortlopende pachten ook toen gebruiksvergoedingen, aan volle eigenaren verschuldigd door tijdelijk gebruiksgerechtigden. Hoe ver men ook met Thoens visie op de tijdpacht als instrument tot het voeren van 'grondheerlijke inkomenspolitiek' meegaat, feit is dat de positie van pachters per definitie zwakker was dan die van grondrenteplichtigen. Door hun korte looptijd reageerden pacht prijzen altijd, zij het 'gedempt' door enige tijdsachterstand, op de conjunctuur, of er nu 'inkomstenpolitiek' werd gevoerd of niet.⁵⁵

Een andere nuance die in het schema van Deere en De Janvry is aangebracht, betreft de (buitenmatige) interestbetalingen voor kredieten. Voor de Late Middeleeuwen moet onderscheid worden gemaakt tussen de woekerachtige interest op kortlopende kredieten, veelal opgenomen bij professionele (Joodse of Lombardische) geldschietters en de relatief lage interest, verdisconteerd in zogenaamde 'geconstitueerde renten', een op het platteland zeer populaire kredietvorm. Een eigenaardig kenmerk van 'geconstitueerde renten' was hun eeuwigdurende karakter: bij de renteconstitutie werd voor de crediteur een eeuwigdurend en overdraagbaar zake-lijk recht geschapen op een door de debiteur gesteld onderpand. Pas vanaf het midden van de 15de eeuw werden 'geconstitueerde renten' steeds vaker afkoopbaar gesteld.⁵⁶

Een reminiscentie aan de fragmentatie van publieke gezagsrechten onder feodale verhoudingen laat tenslotte de tweedeling in de categorie belastingen zien. Een eerste groep vormden de *beden*, die nog tot het einde van de 14de eeuw alleen incidenteel, dat wil zeggen bij bepaalde vastliggende gelegenheden, werden betaald. Behalve de landsheer konden ook hoge gerechtsheren er aanspraken op maken. In de 15de eeuw ontwikkelden de *beden* zich tot vaste belastingen die uitsluitend aan de soevereine vorst toekwamen. Een tweede groep vormden de *banaliteiten*, die samenhangen met de uitoefening van lokale gerechtsheerlijkheid en die daar ook in de 15de eeuw steeds mee geassocieerd bleven. De landsheer vielen dus gewoonlijk slechts banaliteiten zoals molen-, vis- en veerrechten toe in dorpen waarover hij de gerechtsheerlijkheid niet uit handen had gegeven. Nadere informatie over de *beden* in het Land van Heusden vindt men in hoofdstuk 22, over banaliteiten in hoofdstuk 28.

Deere en De Janvry's model beschrijft uitsluitend de punten waarop binnen de bedrijfseconomische kringloop van boerenhuishoudens in verschillende modaliteiten surplus wordt afgetapt, niet de sociale verhoudingen waaronder dat gebeurt en juist daar ging mijn interesse naar uit. Nu zou een beschrijving van de surplus extractie-verhoudingen in het 20ste eeuwse Peru weinig houvast hebben geboden bij een studie van het platteland van Heusden in de Late Middeleeuwen. De aan Deere en De Janvry

ontleende ‘mix’ van surplus extractie-modaliteiten is daarom geënt op het structuurschema dat R. Lachmann ontwierp voor zijn recente analyse van de transitie van feodalisme naar kapitalisme in Engeland. Lachmann gebruikte dat schema om de basiselementen van de sociale structuur op vijf momenten tussen het einde van de 13de en het midden van de 17de eeuw in een diagram te beschrijven.⁵⁷ Ofschoon Lachmann de termen *klassen* en *surplus extractie* nogal krampachtig vermijdt, laten deze diagrammen goed zien, langs welke kanalen en in welke modaliteiten agrarisch surplus (Lachmann spreekt consequent van *flows of resources*) op verschillende tijdsmomenten werd overgeheveld van de maatschappelijke basis naar verschillende groepen ‘ontvangers’. Daarbij is steeds een scheiding aangebracht tussen het lokale en het centrale niveau, aangezien surplus extractie vaak ‘getrap’ verliep: via betalingen of leveringen van lokale extractoren werden delen van het surplus doorgesluist naar het centrale niveau. Tevens maakt die scheiding volgens Lachmann zichtbaar, dat de antagonismen binnen surplus extractie-verhoudingen tweecërlei waren: klasse-achtige tegenstellingen tussen (verschillende categorieën) ‘boeren’ en ‘heren’ op lokaal niveau, elite-achtige tegenstellingen op centraal niveau.

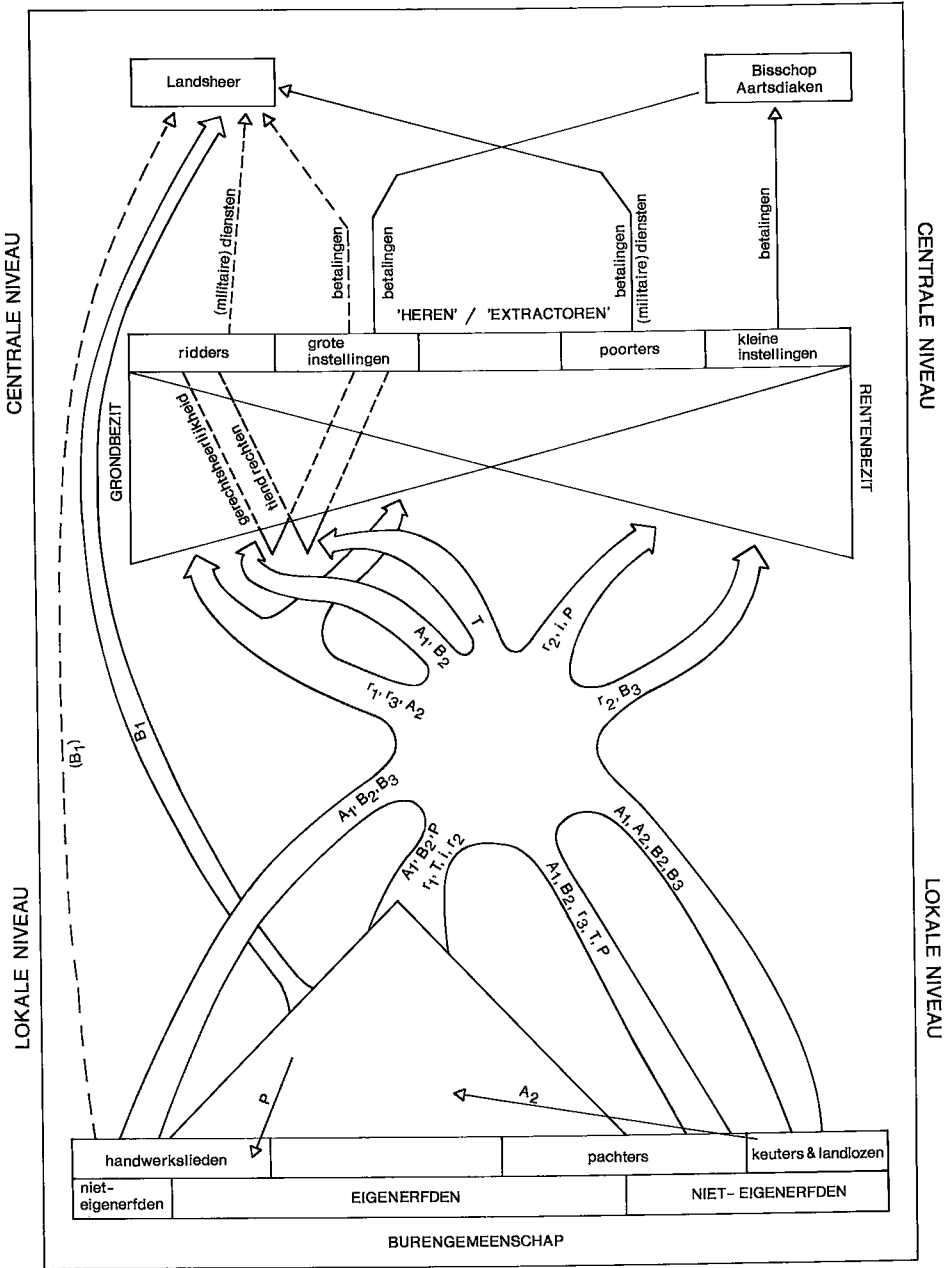
Ook de structuurschema’s van Lachmann – en dan vooral die welke betrekking hebben op de perioden 1349-1400 en ca. 1540 – vereisten de nodige adaptaties voor het gebruik in een (Noord)nederlandse context. Zo was op het platteland van Heusden rond het midden van de 14de eeuw net als elders in de Nederlanden het domaniale stelsel al lang niet meer het basiskader voor de conversie van agrarisch surplus in heerlijk inkomen. Dit vroeg om heel andere onderscheidingen binnen de Heusdense verhoudingen dan die welke Lachmann binnen de Engelse aanbracht.

Om deze complexe situatie te verduidelijken heb ik in figuur 3.2 de verschillende surplus-‘stromen’ op het lokale en centrale niveau en de daarbij horende surplus extractie-verhoudingen schetsmatig weergegeven. In het onderste segment is de burengemeenschap voorgesteld als een conglomeraat van elkaar deels overlappende groepen met als kern de *eigenerfden*. In de marge daarvan bevonden zich *pachtboeren* en kleine *neringdoenden en handwerkslieden*, die soms wel, soms niet over eigen grond beschikten. Daarbuiten stonden dan weer *keuters en landlozen*, die overigens wèl tot de burengemeenschap werden gerekend. Tegenover de burenen vertoonden de ‘heren’ (= ‘surplus extractoren’ op het lokale niveau) een nog veel grotere, eveneens niet-exclusieve verscheidenheid. Onder hen bevonden zich zowel natuurlijke personen als instellingen, zowel grootgrondbezitters als kleine renteniers, leden van de ridderschap, de geestelijke stand en poorters. In figuur 3.2 is deze diversiteit gevisualiseerd door gebruik te maken van een matrix-achtige indeling met op de horizontale as de vier hoofdcategorieën ‘extractoren’: a) leden van de ridderschap/adel, b) grote instellingen, c) poorters en d) kleine instellingen en op de ‘verticale as’ de hoofdbronnen van de ‘heerlijke’ inkomsten: 1) grondbezit,

2) rentenbezit en, als wiggen daartussen geplaatst, het bezit van 3) (ge-rechts)heerlijkheid en 4) tiendrechten. Het matrix geeft aan dat heerlijke inkomsten gewoonlijk een 'mix' van inkomstencomponenten omvatten, die per sociale hoofdcategorie verschilde. Leden van de ridderschap trokken het leeuwedeel van hun inkomsten uit grondbezit en hadden relatief geringe renten-inkomsten. Precies het omgekeerde was het geval met kleine instellingen (parochiekerken, kleine kloosters, armentafels e.d.). Heerlijke- en tiendrechten waren feitelijk exclusief in handen van de ridderschap en enkele 'grote instellingen' – waartoe, voor alle duidelijkheid, hier en in het vervolg ook de grafelijke domeinen zijn gerekend. Toen in de 15de eeuw patriciërs-geslachten heerlijke-rechten wisten te verwerven, betekende dat in de praktijk vaak de opstap naar erkenning als lid van de ridderschap. Het bezit van tienden is in principe altijd te herleiden tot de uitoefening van patronaatsrechten over parochiekerken. In de Late Middeleeuwen bestond dit verband in het Land van Heusden meestal nog, al waren ook daar de nodige tiendrechten vervreemd.

Het octopusachtige middendeel van figuur 3.2 moet de *conversie* van rurale overschotten in heerlijk inkomen verbeelden. Aan de benedenzijde staat de 'input' door de verschillende groepen burenen-lastenplichtigen, aan de bovenzijde de 'output' naar de verschillende groepen heren-'extractoren'. (Grote en middelgrote) adellijke en institutionele grondbezitters waren vooral ontvangers van (oude) vaste grondrenten en pachten (r_1 en r_3), terwijl ze ook surplus afroonden via de meerwaarde van ingehuurde arbeid (A2). Voor zover deze twee categorieën 'heren' in het bezit waren van heerlijke- en tiendrechten kwamen daar nog inkomsten bij uit de relicten van corvéeën (A1), banaliteiten (B2) en uit tienden (T). (Kleine) stedelijke grondbezitters en renteniers trokken vooral inkomsten uit geconstitueerde renten (r_2). Ook onttrokken ze surplus via woekerrenten (i) en via de detailhandel in goederen (P) als gevolg van een (overwegend) gunstige ruilvoet voor ambachtelijke producten. Kleine instellingen roomden vooral meerwaarde af in de vorm van geconstitueerde renten (r_2), in veel geringere mate in de vorm van pachten (r_3). De parochiegeestelijken inden bovendien kleine kerkelijke belastingen (B3).

Zelfs in dit sterk gesimplificeerde schema blijkt, hoe divers en ingewikkeld de surplus extractie-betrekkingen tussen de verschillende groepen 'burenen' en de verschillende categorieën 'heren' in theorie konden zijn. Zoals wel uit figuur 3.2 is af te leiden, waren de bepalende variabele factoren daarbij op het 'heerlijke' niveau de omvang van het grond- en rentenbezit, op het 'buurlijke' niveau de omvang van het eigenerfde grondbezit en de grootte van de vraag naar arbeid buiten de agrarische sector. Deze vier grootheden konden van dorp tot dorp zeer verschillen. Het enige voor ieder 'onontkoombare' element in de surplus extractie verschafte de uitoefening van heerlijke-rechten. Zoals te zien is in figuur 3.2 hadden *alle* geleidingen van de burengemeenschappen in termen van surplus extractie met de gerechtsheer, c.q. de bezitter(s) van heerlijke-rechten te maken.

FIGUUR 2. Schematische voorstelling van het laatmiddeleeuwse surplus extractie-systeem.

Onmiddellijk daarna is ook de tiendheffing als een vast structurelement aan te merken: *alle* agrarische producenten in alle dorpen – dus de meeste burenen – waren er aan onderworpen.

De overheveling van surplus van het lokale naar het centrale niveau geschiedde tot in de 15de eeuw voor het belangrijkste deel *indirect* of getrap: via (militaire) diensten en betalingen spekten de ‘heren’ op hun beurt de schatkisten van landsheer, bisschop en paus. Rechtstreekse belastingheffing en het afdwingen van militaire dienstplicht door territoriale vorsten aan de maatschappelijke basis geschiedde tot in de 14de eeuw nog op ongeregelde basis. Directe belastingheffing zou in de 15de eeuw echter steeds belangrijker worden, terwijl aan de andere kant steeds minder militaire inspanningen van de dorpsgemeenschappen werden verlangd. De laatste situatie is in figuur 3.2 ingetekend.

Voor alle duidelijkheid wijs ik er op, dat de ‘vertalingen’ van de structuurschema’s van respectievelijk Deere en de Janvry en Lachmann naar de laatmiddeleeuwse situatie op het platteland van Heusden zijn geschied op basis van een eerste ordening en analyse van het bronnenmateriaal. De figuren 3.1 en 3.2 zijn *niet* bedoeld als gecomprimeerde samenvattingen van de resultaten van mijn onderzoek, maar als modellen, als, om Bertels te parafaseren, ordenende ‘rasters’ die over de observeerbare historische gegevens zijn geplaatst om (bepaalde) ‘latente structuren’ bloot te kunnen leggen.⁵⁸

3.6. KLASSEN, STANDEN, ELITES

3.6.1. ‘The great divide’

In navolging van de neomarxistische visie op de feodale samenleving ben ik bij mijn analyse van de surplus extractie-verhoudingen uitgegaan van een antagonistische betrekking tussen twee klassen.⁵⁹ De ‘great divide in medieval society’ (Hilton) was die tussen ‘the class(es) of direct producers on the one hand and the surplus extracting, or ruling, class(es) on the other’ (Brenner).⁶⁰ Het grote voordeel van dit dichotoom-antagonistische maatschappijbeeld is zijn helderheid. Het paradigma van de klasstrijd bracht evenwel voor de theoretische fundering van dit onderzoek twee problemen met zich mee. Ten eerste is er de vraag, of surplus extractie-relaties door de ‘boeren’ wel in alle opzichten als antagonistisch werden *ervaren* en dus onvermijdelijk tot klasse-achtige conflicten leidden. Deze vraag voert ons naar de discussie over de waarde van het eigentijdse maatschappijbeeld voor het sociaalhistorisch onderzoek en over de aanwezigheid van zoiets als klassebewustzijn binnen de middeleeuwse boerengemeenschappen. Het tweede probleem is hierin gelegen dat zowel ‘heren’ als ‘boeren’ allerminst een homogene sociale groep vormden. Andermaal

toegspitst op de burengemeenschap, luidt de vraag dan, of het marxistische klasse-concept wel het meest geëigende analytische instrument is om de sociale *stratificatie* van de laatmiddeleeuwse dorpssamenleving te doorgronden.

3.6.2. *De standensamenleving volgens Mousnier*

In verband met het eerste probleem moet zeker de bruikbaarheid worden getoetst van Webers propositie dat de prekapitalistische samenleving in Europa een standenmaatschappij was en dat men de sociale structuur daarom vanuit een 'standenperspectief', niet vanuit een 'klassenperspectief' moet benaderen. Dit standpunt is in de naoorlogse geschiedschrijving nadrukkelijk verdedigd door de Franse historicus R. Mousnier. In de Nederlandse mediëvistiek treft men, in een enigszins hybride vorm, de neerslag ervan in het werk van J.M. van Winter.

Max Weber zag in 'klassen' en 'standen' twee contrasterende 'typen van institutionalisering van sociale ongelijkheid'.⁶¹ Hij kende maar liefst vier uiteenlopende betekenissen aan het begrip 'Stand' toe, waarvan er één exclusief van toepassing was op de Europese feodaliteit. Volgens Weber waren de middeleeuwse standen maatschappelijke groepen waarin de verdeling van maatschappelijke beschikkingsmachten en dus sociale ongelijkheid *direct-conventioneel* en *juridisch-politiek* werd bepaald.⁶² Andere weberiaanse standen-indelingen lopen evenwel langs de lijnen van maatschappelijk prestige en consumptiepatronen of levensstijlen. Weber zelf ontkende niet, dat het 'klasse-' en het 'standsprincipe' gelijktijdig werkzaam konden zijn en 'dat klassenverschillen de meest uiteenlopende verbandingen aangaan met standsverschillen'.⁶³ Maar hij meende toch dat onder bepaalde economische en technologische omstandigheden één van beide principes sterk domineerde. Voor Weber (net als voor Marx trouwens) was de middeleeuwse samenleving dan ook zeker een standenmaatschappij.⁶⁴ Deze gedachtenlijn werd door Mousnier opgepakt en uitgewerkt.

Op een befaamd geworden colloquium aan de Sorbonne in 1966 stelde Mousnier voor om de verwarrende terminologie van het historisch stratificatie-onderzoek rigoureus te harmoniëren en historische samenlevingen voortaan naar hun dominante geleedingscriterium te typeren als kasten-, standen- of klassenmaatschappij.⁶⁵ In de kastenmaatschappij was dit dominante geleedingscriterium de erfelijke religieuze zuiverheid, in de standenmaatschappij de 'achting, eer en waardigheid' ('l'estime, l'honneur et la dignité') die werden toegekend aan verschillende sociale functies, in de klassenmaatschappij de positie in het productieproces.⁶⁶ Mousnier beschouwde de drie voorgestelde typen als niet meer dan conceptuele vormen, vergelijkbaar met weberiaanse *ideaaltypen*. Op grond van de eigentijdse voorstellingen van maatschappelijke hiërarchie die leefden binnen de samenlevingen die zij bestudeerden, moesten historici maar vast-

stellen aan welk van de drie hoofdtypen deze het best beantwoordden. Als iedereen zo te werk ging, zou de typologie uiteindelijk nader kunnen worden verfijnd.⁶⁷

Voor Mousnier was de samenleving van het Ancien Régime onmiskenbaar een 'standenmaatschappij'. Met die stellingname zette hij zich onder andere af tegen vooraanstaande neomarxisten als E. Labrousse, voor wie het Ancien Régime wel degelijk in termen van een klassenmaatschappij kon worden geanalyseerd. In de ogen van Mousnier leidde dat echter onvermijdelijk tot anachronismen, tot 'op de (d.i. toenmalige; PH) werkelijkheid geplakte (d.i. hedendaagse; PH) geestesconstructies'.⁶⁸ Hilton pareerde deze kritiek met de opmerking dat Mousniers voorstel voor een mediëvist een kritiekloze aanvaarding zou inhouden van het beeld dat de middeleeuwse intelligentsia van hun eigen samenleving hadden gegeven⁶⁹ en dat bewust was gecreëerd om schrijnende maatschappelijke ongelijkheid te rechtvaardigen en in stand te houden.⁷⁰

Van de (laat)midleeeuwse maatschappij-opvattingen heeft voor Hilton het bekende schema van de drie *ordines* minder belang dan de onderliggende organisch-functionele sociale theorie.⁷¹ Daarin werd de samenleving gezien als een door god gewilde hiërarchie, die men wel vergeleek met het menselijk lichaam. Maatschappelijke groepen hadden, net als lichaamsorganen, elk een eigen, onveranderlijke functie. Het geheel werkte alleen goed als de delen elkaar in harmonieuze samenwerking ondersteunden. Alleen op die manier kon de *stabilitas* in de wereld worden gegarandeerd. Het verraderlijke van deze theorie was dat lage sociale posities (die van handwerkslieden en boeren bijvoorbeeld) vanwege hun vermeende nut voor het gemene goed relatief gunstig konden worden gewaardeerd zonder dat ze dienovereenkomstig werden beloond. Anderzijds werden maatschappelijke spanningen en conflicten veroordeeld als inbreuken op de door god gesanctioneerde orde en juist dat maakt de aanvaarding van het eigentijdse maatschappijbeeld als uitgangspunt van sociaalhistorisch onderzoek in de ogen van Hilton ongeschikt. Voor hem zijn het neomarxistische conflictmodel en het klasseconcept dan ook veel adequatere instrumenten om maatschappelijke tegenstellingen en hun diepere sociaal-economische oorzaken bloot te leggen dan het consensusmodel, besloten in het aan de (middeleeuwse) organisch-functionele maatschappijtheorie verwante systeem-functionalisme.⁷² In feite kiest Hilton dus bewust voor een perspectief dat in overgeleverde eigentijdse maatschappij-analyses on(der)belicht zou zijn gebleven. Tegelijk zet hij zich af tegen bepaalde mediëvisten aan wier werk zijns inziens een organisch-functionele optiek (of zelfs ideologie?) ten grondslag ligt, zoals G. Fourquin en de groep rond J.A. Raftis van het *Pontifical Institute of Mediaeval Studies* in Toronto.⁷³

Dit principiële punt – nemen we het eigentijdse middeleeuwse maatschappijbeeld als uitgangspunt of werken we vanuit moderne sociaalwetenschappelijke categorieën? – was in 1979 onderwerp van een interessante discussie tussen J. van Gerven en P. van der Eerden in het *Tijdschrift voor*

Sociale Geschiedenis. Aanleiding vormden de maatschappij-opvattingen van de Antwerpse stadssecretaris en literator Jan van Boendale (ca. 1290 – ca. 1365). Van Gerven stelde zich in zijn analyse op het neomarxistische standpunt, dat alleen door klassen-verhoudingen bloot te leggen de onwaarachtigheid van het maatschappelijk eigenbeeld kon worden doorgeprikt, de sociale werkelijkheid van idealen waren te scheiden en onderhuidse maatschappelijke tegenstellingen aan de oppervlakte traden. Van der Eerden verdedigde hier tegenover het welbeschouwd extreme standpunt dat ‘alle uitingen van de dichter, zolang het tegendeel niet bewezen is, ernstig genomen (dienen) te worden en op het eerste gezicht aanwezige onderlinge tegenspraak, waar mogelijk verklaard (dient) te worden o.a. door categorieën op te sporen, waarin hij zelf gedacht heeft’.⁷⁴ Boendale zou niet alleen een literaire presentatie van de traditionele middeleeuwse denkwereld hebben gegeven, nauwkeurige lezing toonde aan, dat hij ook in de waarden van die wereld *geloofde*. Van der Eerden pleitte er daarom, geheel in de geest van Mousnier, voor om eerst ‘de categorieën waarin Boendale de maatschappij opdeelde’ te inventariseren en nader te verklaren, alvorens te bekijken, welke etiketten er eventueel vanuit het sociaal-wetenschappelijke begrippenapparaat opgeplakt zouden kunnen worden.⁷⁵ Dezelfde strategie prees Van der Eerden ook aan voor de benadering van het fenomeen ‘groepsbewustzijn’. Waar Van Gerven meende dat Boendale in zijn reacties op enkele stedelijke oproeren van een zeker ‘ontluikend’ klassebewustzijn blijk gaf, wierp Van der Eerden tegen, dat daarin juist datgene ontbrak wat volgens de (neo)marxistische theorie centraal zou moeten staan: ‘het ervaren van een economische belangentegenstelling’.⁷⁶ Mijns inziens was Van der Eerden kritiek op dit punt niet terecht: Van Gerven wees in de teksten van Boendale wel degelijk uitingen van klassebewustzijn aan, zij het dat deze voornamelijk ‘negatief’ waren, dat wil zeggen ‘een gevoel (uitdrukten) van totale afwijzing van andere sociale groepen in de samenleving, in dit geval de stedelijke ambachten’. Voor Van Gerven was duidelijk, dat daarbij ‘materiële (dus: economische; PH) tegenstellingen meespeelden’.⁷⁷ In dezelfde zin meende ook Hilton ‘some nascent form of class consciousness’ bij de Engelse boeren uit de Late Middeleeuwen aan te kunnen wijzen.⁷⁸ Hij distilleerde dat onder andere uit processtukken, een lijn die ik in deel IV zal volgen, omdat voor mijn onderzoek geen literaire bronnen beschikbaar waren.

Eén document⁷⁹ wil ik hier alvast aan de orde stellen om te bewijzen, dat contemporaine maatschappij-opvattingen uit de Late Middeleeuwen niet bij voorbaat onverenigbaar zijn met het (neo)marxistische klasse-concept. Naar aanleiding van een conflict dat tussen hem en enkele vermeende schildboortigen uit het Heusdense dorp Wijk was gerezen over de levering van ‘hofdienst’⁸⁰ doceerde de abt van Middelburg voor het Hof van Holland dat elkeen had bij te dragen in gemene lasten ‘in sulken state als hij behoirdt’. Vervolgens maakte hij de geijkte vierdeling in geestelijken,

ridders, poorters en buren of landleiden. En ‘landman’ was ieder die ‘landt regierende, lant huurende ende lantteelingende doende, weyde ende water mit den buyren nemende (ende) zijns zelfs ende anderen luyden werck omme gelt ofte omme loon doende (was)’. De abt van Middelburg *dacht* dus wel in standen en in een organisch-functionele maatschappijconceptie, maar de vraag, tot welke stand iemand hoorde, hing volgens hem veel meer af van iemands positie binnen de ‘maatschappelijke produktieverhoudingen’ dan van – in dit geval – geboorte. In deze periode, het midden van de 15de eeuw, kreeg de geestelijke stand, waartoe de abt van Middelburg hoorde, trouwens precies dezelfde behandeling. Ook aan geestelijke personen en instellingen werden standsprivileges betwist, zo gauw zij niet meer als geestelijken leefden maar zich inlieten met landbouw, handel en nijverheid.⁸¹ Ook daar had het eigentijdse standenconcept dus een duidelijk klasse-achtige connotatie gekregen. Overigens is er al vaker, door Hilton, maar ook van niet-marxistische zijde, op gewezen, dat de meeste van de (velerlei)⁸² laatmiddeleeuwse standenschema’s veel beter beantwoordden aan het (neo)marxistische klassebegrip dan aan het standenbegrip van Mousnier.⁸³

3.6.3. *Standen en klassen volgens Van Winter*

J.M. van Winter, die zich de laatste decennia voortdurend en stelselmattig heeft ingelaten met het onderzoek naar structuur en stratificatie van de middeleeuwse samenleving in Noord-Nederland, heeft het ‘dilemma’ tussen stands- en klasseperspectieflang een andere weg ogenschijnlijk opgelost. Sinds jaar en dag propageert zij een tweedimensionaal onderzoeksmodel met de vorm van een matrix waarbinnen een rangorde in ‘standen’ is afgezet tegen een rangorde in ‘klassen’.⁸⁴ Onder standen verstaat zij dan ‘groeperingen met een zelfde statuut voor de rechtbank, dus (...) gerechtsstanden’, onder klassen ‘groepen waartoe men behoort op grond van sociaal niveau’. ‘Het laatste’, zo heeft zij verduidelijkt, ‘moet niet in de eerste plaats economisch worden verstaan maar bevat ook elementen als sociaal prestige en levensstijl, die meer op een groepsmentaliteit berusten dan dat ze exact meetbaar zijn’.⁸⁵

Zet men deze definities af tegen het begrippenapparaat van Weber, dan is de dubbele dimensie in Van Winters stratificatie-model slechts schijn: zij beantwoordt niet aan Webers onderscheid in ‘standen-’ en ‘klassenstructuren’. Van Winters standen en klassen vallen daarentegen allebei onder het veelzijdige weberiaanse standenbegrip: wat bij Van Winter *standen* zijn, komt (min of meer) overeen met Webers eerste, specifiek voor de middeleeuwse feodaliteit bedoelde definitie van *Stand*; Van Winters definitie van *sociale klassen* beantwoordt (min of meer) aan Webers overige definitie-elementen van *Stand*.

Los van deze toch wat vage verhouding van Van Winters definities van stand en klasse tot het weberiaanse begrippenapparaat, blijken ze ook bij

toepassing op de sociale geschiedenis van de Late Middeleeuwen in verschillende opzichten problematisch. Om te beginnen waren standen volgens een andere, ruimere definitie van Van Winter 'gesloten groeperingen waartoe men door geboorte behoorde en waar men alleen via een rechtshandeling in of uit kon'.⁸⁶ Hier is naast het juridische element opeens dat van de geboorte geplaatst, alsof beide onlosmakelijk met elkaar waren verbonden. Dat was niet het geval: de geestelijkheid is wel als 'gerechtsstand', maar bezwaarlijk als 'geboortestand' op te vatten. Daarnaast kon één persoon best tot twee standen horen (bijvoorbeeld de adellijke prelaat; de adellijke stadsschepen). Tenslotte scheidt ook dat 'zelfde statuut voor de rechtbank' problemen. In het algemeen lijkt het begrip 'gerechtsstand' in de laatmiddeleeuwse situatie alleen van toepassing op geprivilegieerde maatschappelijke groepen die zich niet hoefden te onderwerpen aan het 'algemene' landrecht.⁸⁷ In die zin vormden noch de ridderschap, noch de buurlieden een gerechtsstand, want er bestond geen afzonderlijk 'ridders-' of 'burenrecht' zoals er wél speciaal recht bestond voor poorters en geestelijken. Natuurlijk werden ridders en burenen in de rechtspraak niet over één kam geschoren, maar toepassing van het principe van het *judicium parium* (berechting door *ebenbürtigen*) is iets anders dan toepassing van aparte rechtsregels. Van de andere kant zou men bij consequente hantering van Van Winters definitie 'leenmannen' en zelfs pachters en tijnsplichtigen als 'gerechtsstand' op moeten vatten, omdat aparte leen- en laathoven bestonden met eigen leen- en tijnsrechten, al behandelden die dan uitsluitend leen-, pacht- en tijnszaken.

Met het begrip 'gerechtsstand' komt men dus niet zover, althans niet bij een studie naar de maatschappelijke verhoudingen in de Late Middeleeuwen, zelfs niet als men dat verbindt met het geboorte-criterium. Dit is temeer zo, aangezien hogere wereldlijke gerechtshoven op den duur iedereen, ongeacht geboorte of juridisch statuut, wensten te berechten. De hoge vierscharen van baljuwen e.d. en de grafelijke raad, bijvoorbeeld, maakten in bepaalde kwesties voortdurend inbreuk op de immuniteit van de geestelijkheid en stadsschepenen gingen steeds vaker rechtspraak uitoefenen over niet-poorters.⁸⁸

Een indeling in 'klassen overeenkomstig sociaal niveau' roept eveneens vragen op omdat Van Winter nergens duidelijk uiteen heeft gezet, wat zij onder 'sociaal niveau' verstaat. Haar adhesie aan de uiterst ingewikkelde definitie van sociale klasse van G. Gurvitch was nooit meer dan halfhartig.⁸⁹ Het belangrijkste onderscheidende kenmerk lijkt voor Van Winter te hebben gelegen in de toegankelijkheid: klassen waren open, standen gesloten groeperingen. Hier werkt de tegenstelling open-gesloten misleidend, want in werkelijkheid waren geestelijkheid en poorters in bepaalde opzichten 'open' (iedereen kon in principe toetreden; theoretisch grote interne mobiliteit) en in bepaalde opzichten 'gesloten' (apart juridisch statuut; toetreding alleen mogelijk via formele handelingen; binnen geestelijkheid enorme sociale verschillen) groeperingen, dus in zekere zin

zowel standen als klassen binnen de door Van Winter gegeven definities.⁹⁰ Met name de middeleeuwse geestelijkheid blijkt een moeijlijk te denomineren maatschappelijke groep.

Zelfs bij een nadere typering van de adel ontstaan moeilijkheden. Juist dankzij de studies van Van Winter is ons inzicht in het karakter van de Noordnederlandse adel aanmerkelijk bijgesteld. Wie het over 'de (Hollandse) adel' in de 14de en 15de eeuw heeft, bedoelt daarmee feitelijk de ridderschap en de ridderschap is voor Van Winter duidelijk een sociale klasse, een 'open groep' waartoe in principe iedereen toegang kon krijgen. Daarnaast droeg de laatmiddeleeuwse ridderschap echter óók kenmerken van een stand in zich. Dat kwam niet alleen doordat de leden van de ridderschap oorspronkelijk werden gerecruteerd uit twee geboortestanden: de adel (*nobilitas*) en de onvrije *ministerialen*, wier 'bloedgroepen' nog lang herkenbaar bleven, maar vooral doordat de voorrechten die de ridderschap als (sociale) klasse (in Van Winters betekenis) genoot, overerfbaar waren en dus op den duur 'standenvormend' werkten.⁹¹

3.6.4. *Klassen en elites*

De toepassingen door Mousnier en Van Winter van het standenbegrip hebben mij geen aanleiding gegeven om het structuurschema van figuur 3.2 en de conceptie van antagonistische surplus extractie-verhoudingen binnen een tweeklassen-systeem los te laten en te vervangen door een niet-antagonistisch, functionalistisch standenschema. Zonder het bestaan van standen – hoe ook precies gedefinieerd – te ontkennen, heb ik de positie binnen het surplus extractie-systeem als primair maatschappelijk onderscheidingscriterium beschouwd. De reden is geen andere dan dat het (duaal-antagonistische) klasse-concept naar mijn mening een bruikbaar-der hulpmiddel bij de analyse van de fundamentele maatschappelijke tegenstellingen op het laatmiddeleeuwse platteland is dan het standenbegrip.

Veel minder geschikt acht ik een marxistisch klasseconcept voor de beschrijving van maatschappelijke verschillen *binnen* de klassen van 'heren' en 'boeren'. Dit hangt voor een deel samen met feit dat die verschillen niet in termen van surplus extractie of produktiebetrekkingen zijn te vatten, voor een ander deel met ons gebrek aan bronnen, dat geen *verfijnde* onderverdeling langs de lijnen van produktierelaties toelaat. Het eerste gebrek openbaart zich bijvoorbeeld duidelijk bij een nadere articulering van de Hollandse adel = ridderschap, die in de door mij behandelde periode welbeschouwd drie 'lagen' omvatte: 1) een zeer kleine kern van ridders en (schild)knapen, waarvan alleen de ridders de ridderslag hadden ontvangen en de aansprektitel 'heer' mochten voeren; 2) de schildboortigen – mensen die in de rechte mannelijke lijn uit een geslacht van ridders en knapen stamden – die, zonder zelf ridder of knaap te zijn, overeenkomstig hun stand leefden en wier adellijke voorrechten om die reden (misschien)

werden erkend; 3) De vele schildboortigen die het zich niet konden permitteren om riddermatig te leven en wier voorrechten op den duur niet meer werden erkend, de zogenaamde *welgeborenen* (in engere zin).⁹² Niet zozeer de precieze positie binnen het produktie- of, beter nog, surplus extractie-systeem (waaruit bestond het inkomen?), noch overigens juridisch statuut of geboorte waren bepalend voor iemands plaats binnen deze adel, maar zijn levensstijl en de maatschappelijke appreciatie daarvan. Het tweede manco deed zich vooral voor aan de maatschappelijke onderzijde. Door uit te gaan van genealogische reconstructies is in mijn beschrijving van de burengemeenschappen een perspectivische vertekening geslopen die overigens nauwelijks te vermijden was: in de basisdocumentatie zijn van *eigenerfde* burenen oververtegenwoordigd; hun plaats binnen de gemeenschap is daarom overbelicht. De positie van andere categorieën burenen binnen de lokale produktie- en surplus extractie-verhoudingen was veel minder precies te bepalen. Dit heuristische impediment heeft zeker binnen de mediëvistiek een meer algemene geldigheid: van welke groep mensen ook is vaak alleen over de 'toplaag' enige informatie beschikbaar en juist dat gegeven maakt het *elite-concept* geschikt voor de nadere beschrijving van afzonderlijke sociale groepen binnen de middeleeuwse samenleving en hun onderlinge relaties op verschillende beschouwingsniveaus.

Net zo min als klasse en stand is *elite* binnen de sociale wetenschappen overigens een nauwkeurig omljnd begrip met een algemeen aanvaarde inhoud. In de anti-marxistische, functionalistische benadering lijkt in zeer algemene zin de uitoefening van 'key social functions' binnen de begripsbepaling centraal te staan.⁹³ Enger begrensd en meer in overeenstemming met de klassieke elite-theorie van Mosca en Pareto is de vereenzelviging van 'elites' met 'machtselites' of 'leidende elites'; de uitoefening van politieke macht is dan het belangrijkste definitie-element. In deze sfeer ligt ook het elite-begrip dat ten grondslag ligt aan veel recente historische studies over stadspatriciaten en landelijke bestuurslichamen. Met behulp van gevarieerde, vaak zeer vruchtbare nieuwe onderzoekstechnieken zoals 'positie-', carrière-, netwerk- en sociogramanalyse is men erin geslaagd de bestaande kennis omtrent recrutering, cohesie en eventueel dynamiek binnen maatschappelijke groepen die in de Nieuwe en Nieuwste Tijd deel hadden aan de politieke macht aanmerkelijk uit te breiden.⁹⁴

Hier is in drie specifieke onderdelen van het onderzoek gebruik gemaakt van het begrip 'machtselite': ten eerste bij de identificatie van een maatschappelijke bovenlaag onder de burenfamilies; ten tweede bij de beschrijving van (segmenten van) de klasse der 'extractoren' of 'heren': het Heusdense stadspatriciaat, de ridderschap en de – kleine – groep gerechtsheren op het platteland, de hoge regionale geestelijkheid, het landsheerlijk bestuursapparaat in Heusden; ten derde bij het traceren van connecties tussen de bovenlaag van de 'boeren' en verschillende groepen 'heren'. Het belang van het laatste onderdeel is evident: als tussen 'burenen' en 'heren'

familieverbindingen zouden zijn aan te wijzen, of als een bovenlaag van 'buren' zou blijken te hebben geparticipeerd aan de surplus extractie, heeft dat wellicht scherpte aan het fundamentele klasse-antagonisme tussen 'buren' en 'heren' ontnomen.

Het tweede onderdeel, de beschrijving van (sommige groepen) 'heren' in termen van (machts)elites, beoogt niet alleen een zekere rangorde te scheppen binnen de grote diversiteit van 'extractoren' en een beter onderscheid mogelijk te maken tussen de materiële belangen van de verschillende categorieën 'heren', zij zou tevens meer duidelijkheid kunnen geven omtrent het karakter van de extra-economische of politieke dwangmiddelen die de 'heren' bij de afroming van surplus nog tot hun beschikking hadden en de mate waarin zij zich daarvan ook daadwerkelijk bedienden. Ironisch genoeg wordt het elite-begrip hier dan in stelling gebracht ter ondersteuning van een neomarxistische opvatting, terwijl elite-theorieën juist zijn ontstaan als reactie op de marxistische klassen-theorie en dan vooral op haar pretenties dat een klasseloze samenleving niet alleen mogelijk, maar historisch onvermijdelijk is.⁹⁵

Het meest problematisch blijft het eerste punt, de identificatie van 'dorpselites'. Ik kon mij daarbij niet baseren op complete bestuurderslijsten of op een op het vlak van lokale bestuurs- en beheerstaken zeer uitvoerige persoonsdocumentatie. Naast het dragen van publieke verantwoordelijkheid heb ik derhalve uiteenlopende andere detectoren uitgetest, zoals duur van aanwezigheid, familieverbindingen, vermogenspositie, verspreiding van grondbezit, kapitaalvergende pacht van domeingoeederen en religieuze fundaties. De manier waarop zij bij het opsporen van lokale elites zijn ingeschakeld, zal in de delen II, III en IV op verschillende plaatsen ter sprake worden gebracht. De consequentie van deze werkwijze is dat pas in de slotbeschouwing de 'complete' contouren van de lokale elite kunnen worden geschetst.

DEEL TWEE

FAMILIES

4. DE GENEALOGISCHE RECONSTRUCTIE: METHODOLOGISCHE ASPECTEN

De wens om de geschiedenis van het laatmiddeleeuwse platteland te schrijven *'from the bottom upwards'*, de lokale gemeenschappen van bureu van binnenuit te benaderen en de bureu daarbij zo dicht mogelijk 'op de huid te zitten' bracht ernstige methodologische problemen met zich mee. In het beschikbare bronnenmateriaal komen de 'bureu' (of daarbinnen te onderscheiden sub-categorieën) lang niet altijd als zodanig naar voren. Met name in de vele honderden akten van vrijwillige rechtspraak en in de tientallen rekeningen en administratieve stukken is voornamelijk sprake van individuen, contractanten in overeenkomsten, van wie in de regel zelfs niet eens de woonplaats, laat staan de sociale positie is aangeduid. Dit probleem werd verder verzaard door de omstandigheid dat de stadsschepenen van Heusden al in de 14de eeuw in de meeste dorpen van het Land van Heusden vrijwillige jurisdictie uitoefenden.¹ Verkocht iemand, ik geef maar een voorbeeld, voor schepenen van Heusden een stuk land in het dorp Oud-Heusden, dan is uit de namen van verkoper en koper meestal niet zonder meer op te maken, of zij allebei in Oud-Heusden woonachtig waren, of de één poorter van Heusden en de ander een inwoner van Oud-Heusden of van een ander dorp was, enzovoorts. Overbodig te zeggen dat in het kader van dit onderzoek juist kennis van de sociale achtergrond van lieden, verwickeld in dergelijke transacties op het platteland, van grote betekenis was. Maar dit probleem speelde niet alleen in het economisch-historische onderdeel (deel III). Ook bij de studie van verwantschapsverbanden (hierna in deel II) en van de verdeling van publieke verantwoordelijkheid (deel IV) was het van evident belang dat individuele betrokkenen in hun juiste maatschappelijke context konden worden geplaatst.

Om dit zwaarwegende methodologische knelpunt te ondervangen, heb ik bij de aanvang van mijn onderzoek gekozen voor een even rigoureuze als riskante oplossing – rigoureu omdat de gekozen werkwijze uitermate arbeidsintensief was, riskant omdat vooraf niet kon worden overzien, of zij ook echt tot vruchtbare resultaten zou leiden. Eenvoudig gezegd komt deze methode erop neer dat *alle* relevant geachte informatie over sociale relaties, economische posities en de uitoefening van publieke functies in de zestien dorpen van het Land van Heusden werd verzameld onder de namen van de betrokken individuele personen.

De volgende stap bestond uit de reconstructie van zoveel mogelijk verbanden tussen personen die in de *eerste graad* aan elkaar verwant waren (dat wil zeggen de ouders, broeders/zusters en kinderen).² Zo mogelijk werden dergelijke 'genealogische clusters' in de *rechte mannelijke lijn* aan elkaar geknoopt. Het resultaat is hetgeen in de anthropologie wordt aangeduid als 'lineage tables' en in de Duitse genealogie als 'Stamtafeln'.³

Deze procedure van genealogische reconstructie was niet voor alle dorpen en over de hele periode van ruim anderhalve eeuw uitvoerbaar. Alleen wanneer *nominatieve lijsten* beschikbaar waren, lijsten waarop de namen van (een substantieel deel van) de buren van een dorp op één bepaald tijdsmoment waren geregistreerd, was er een soort 'kapstok' van waaruit zowel vooruit als terug in de tijd kon worden gewerkt. Omdat de overgeleverde naamlijsten vrijwel alle dateerden uit twee geconcentreerde tijdvakken, één groep uit de jaren 1362-1389, een andere uit 1467-1525, heb ik de genealogische reconstructies beperkt tot twee *peilperioden*, de eerste lopend van ca. 1350 – ca. 1410, de tweede van ca. 1450 – ca. 1525. Ook met die beperkingen waren overigens lang niet alle individuen van wie dossiers werden gevormd in een netwerk van naaste verwanten te plaatsen.

Aan het gebruik van de naamlijsten kleefden twee beperkingen. Ten eerste bevat geen enkele lijst werkelijk een compleet overzicht van *alle* buren. In feite vormen de lijsten steeds registraties van buren in het bezit van hetzij een bepaald minimum vermogen hetzij enig onroerend goed. Met deze beperking is wel rekening gehouden, te verhelpen was zij verder niet. Ten tweede waren de personen op verschillende typen naamlijsten niet per definitie *inheemse buren*. Men kon er vaak ook poorters en '*uitburen*' (uitheemse buren) op verwachten, die, anders dan leden van de ridderschap of de geestelijkheid (met een hogere wijdingsgraad), niet op grond van titulatuur als zodanig herkenbaar waren. Daarom moesten op basis van naamlijsten of anderszins, verschillende hulpbestanden worden aangelegd, te weten:

1. Twee bestanden met de namen van alle personen die tussen ca. 1350 en 1525 onroerende goederen (incl.renten) bezaten in de stad Heusden, daar een openbare functie bekleedden of lid waren van de broederschap van Onze Lieve Vrouw.
2. Drie bestanden met grondbezitters in de aan het Land van Heusden grenzende Brabantse dorpen Nieuwkuyk, Drunen en Waalwijk, voorkomend in de Bossche schepenprotocollen. Het onderzoek naar de interferentie van inheemse buren en 'uitburen' van buiten het Land van Heusden was voor de andere zijden van het Land van Heusden om verschillende redenen niet goed uitvoerbaar.
3. Twee bestanden met 'restanten', dat wil zeggen met de namen van alle personen van wie de identificatie in eerste aanleg werd verworpen, maar die in een later stadium, na toevoeging van meer informatie, vaak alsnog konden worden herkend.

In de volgende hoofdstukken wordt op drie deel-aspecten van deze methode van genealogische reconstructie nader ingegaan:

1. De *belangrijkste gebruikte naamlijsten*. Zonder duidelijk inzicht in het karakter van de lijsten en het doel waarmee ze werden aangelegd, is immers geen zekerheid te geven over de categorie(ën) bureu die erin zijn vermeld en vooral over de bureu die erop ontbraken.
2. De *vormen en normen van naamgeving*, die in principe houvast konden bieden bij de identificatie van individuen en bij het leggen van genealogische schakels.
3. De gevolgde *procedure van personen-identificatie*. Wanneer en op welke gronden werd, kort gezegd, aanvaard, dat een persoon x in een bron y één en dezelfde was als een gelijknamige persoon in een bron z.

Voorafgaand nog een paar opmerkingen over reeds gepubliceerde genealogische gegevens, waarvan vanzelfsprekend waar mogelijk gebruik is gemaakt. Naar verschillende Heusdense geslachten uit de Late Middeleeuwen is genealogisch onderzoek verricht. Soms waren daarbij descendente of ascendente lijnen te volgen tot ver buiten het Heusdense en tot ver over de hier bestudeerde periode heen. Nu en dan heeft dat verrassende informatie opgeleverd uit archieven die ik binnen het bestek van mijn onderzoek niet heb geraadpleegd. Van de andere kant moet helaas worden geconstateerd dat genealogen dikwijls al te gretig familieconnecties tussen personen met dezelfde achternaam aannemen, die op zichzelf niet onmogelijk zijn, maar die op grond van de schaarse bestaande gegevens niet mogen worden gelegd. Een tweede, meer algemeen bezwaar tegen het traditionele genealogische onderzoek is dat het 'zweeft': meestal wordt geen enkel verband gelegd tussen de genealogie en de sociaalhistorische context waarbinnen de opeenvolging van generaties zich voltrok. Uit de grote stapel noem ik ter toelichting het door de heer Van Oordt uit Velp in 1920 gepubliceerde materiaal over 'de Heusdense familie Van Noort of Van Oordt' en de in de jaren '50 en '60 door de bekende en zeer productieve Brabantse genealoog B.W. van Schijndel opgestelde genealogie van de 'Vlijmensche familie Kievits'. Beide studies zijn gebaseerd op zeer gedegen en zeer uitvoerig archiefonderzoek. Van Oordt zag bijvoorbeeld *alle* Heusdense rekeningen en *alle* leenregisters uit de archieven van de Leenen Registerkamer van Holland.⁴ Van Schijndel moet voor zijn genealogische naspeuringen *alle* – destijds voor de periode tot 1500 nog niet geïndeexeerde – razendlastige Bossche schepenprotocollen hebben doorgeploegd, was ook zeer goed thuis in het Antwerpse schepenregister en hield de internationale genealogische literatuur bij.⁵ Ondanks deze zorgvuldigheid in het bronnenonderzoek maakten zowel Van Oordt als Van Schijndel de fout dat zij er *per definitie* van uitgingen dat er in de Late Middeleeuwen één geslacht Van Oort, resp. Kievit(s) was en dat iedereen die de achternaam Van Oort of Kievit(s) voerde, *dus* op de een of andere manier familie van elkaar moest zijn. Van Oordt liet de precieze aard van de connecties

nog wijselijk in het midden, maar Van Schijndel zette zonder de minste schroom uiteen in welke verwantschapsbetrekking de ene Kievit precies tot de andere stond, zonder dat de gebruikte bronnen daar ook maar in het minst uitsluitel over geven. Overigens is precies dezelfde fout ook begaan door gerenommeerde professionele mediëvisten, zoals – tegen alle kritiek in – door J.A. Raftis in zijn studies over Warboys en Godmanchester.⁶ Ik ben in dit opzicht streng geweest: alle ‘verdachte’, dat wil zeggen onvoldoende verantwoorde verwantschapsbetrekkingen uit genealogische publikaties zijn buiten beschouwing gelaten, indien de juistheid van de gelegde connectie niet werd bevestigd uit de door de auteur bijgeleverde brontekst, dan wel uit bronnenonderzoek dat ik zelf verrichtte.

5. NAAMLIJSTEN: DE LIJSTEN

De belangrijkste naamlijsten uit de periode vóór 1400 die als basis konden dienen voor de genealogische reconstructie van buurliedenfamilies, waren de opgaven van contribuanten aan de bede van 1375 en de lijsten met achterstallige betalershouders aan de bede van 1389. Voor de tweede periode bevatten verschillende zogenaamde 'dijkcedelen' en cijnsregisters van parochie-instellingen nominatieve overzichten van de eigenerfde burenhouders van een aantal dorpen.

5.1. BUITENGEWONE BEDEN, BUITENGEWONE BRONNEN

De bedelijsten van 1375 zijn van niet bewaard gebleven lokale kladversies in het net overgeschreven door de Heusdense stadsklerk Willem Scut. Ze zijn te vinden in de eerste rekening van zijn lastgever, de rentmeester van de grafelijke domeinen in Heusden Hessel van Drongelen.¹ De preambule vermeldt de aanleiding tot de heffing niet, maar het kan haast niet anders, of we hebben hier te maken met de extraordinaris bede die in het voorjaar van 1375 aan de 'ruwaard' van Holland werd vergund in verband met de sluiting van het huwelijkscontract voor zijn tienjarige zoontje Willem en Marie, de nog veel jongere dochter van koning Karel V van Frankrijk.² Het huwelijk van de oudste zoon gold immers als een van die gelegenheden waarbij landsheren, naar analogie met de 'feodale gevallen', bij hun onderzaten om een buitengewone bede mochten verzoecken.³ Dat het huwelijk in kwestie nooit is voltrokken, doet weinig ter zake. De totstandkoming van de verbintenis volstond kennelijk voor een formeel bedecensent. Vervolgens werd het afgesproken bedrag snel geïnd. Van enige terugbetaling na de spoedige opzegging van de overeenkomst⁴ was uiteraard geen sprake.

Deze voorstelling van zaken vindt steun in een kort memorandum van de hand van de grafelijke registerklerk heer Dirk Voppen zoon. Het somt summier de zeven gelegenheden op waarbij aan hertog Albrecht tijdens de eerste jaren van zijn ruwaardschap buitengewone beden werden toegestaan.⁵ Als laatste wordt genoemd 'mijns joncheren huwelic in Vrancricje', ongetwijfeld een verwijzing naar de verbintenis tussen Willem en Marie. Dat was ook zo volgens Van Riemsdijk, die het stuk het eerst opmerkte. Hij beredeneerde dat het lijstje in elk geval ná juni 1376 is opgesteld⁶ en slaagde erin zes van de zeven gebeurtenissen te identificeren. Vervolgens zocht hij naar bewijzen van de daadwerkelijke invordering van de beden. Alleen voor die van 1375 vond hij er geen, omdat de rekening van de tesorier van Holland en Zeeland over de periode februari 1374 – juli 1375 verloren ging en Van Riemsdijk geen naspeuringen deed in de rekeningen van subalterne ambtenaren. De termijn van de tesoriersre-

kening duidt er al op, dat tussen het consent van de standen en de feitelijke inning zeer weinig tijd verstreek. Waarom alleen in Stad en Land van Heusden pas op zijn vroegst in het najaar van 1375 werd betaald, blijft in het duister. Misschien moet een verband worden gezocht met de vervanging, in oktober 1375, van *castellanus* heer Daniël vander Merwede door heer Willem van Kronenburg. De nieuwe kasteelheer was geparenteerd aan de hertog en werd door deze persoonlijk te Heusden geïnstalleerd.⁷ Met de heer Van der Merwede werden ook de drossaard en de rentmeester afgelost. Dit alles doet vermoeden dat moeilijkheden die Van der Merwede te Heusden ondervond tot de ambtswissel noopten.⁸

Over de aanleiding tot de buitengewone bede van 1389 bestaat geen onzekerheid. Zij werd toegestaan bij de inhuldiging van hertog Albrecht als graaf van Holland in mei van dat jaar. Van de lokale omslag op het platteland van Heusden is de registratie helaas verloren gegaan, maar in drie opeenvolgende rekeningen van rentmeester Willem Zuurmond uit de jaren 1391-1393 zijn, per ban, de lijsten met achterstallen overgeleverd.⁹

Het karakter van de heffing was in 1375 en 1389 gelijk en kan het best worden getypeerd als een hoofdelijke vermogensbelasting van 4%, of, in eigentijdse termen, als een vijftwintigste penning op het eigen goed. Deze heffingsvorm week sterk af van de wijze waarop in de tweede helft van de 14de eeuw in de kern van het graafschap Holland door het platteland aan extraordinaris beden werd bijgedragen. Direkte belasting op het vermogen was er weliswaar niet onbekend. De Henegouwse 'Groote Bede' van 1344 en de buitengewone bede van 1352/53 hadden de vorm van een vijftigste penning op het vermogen. In 1355 is wellicht zelfs door alle standen een morgengeld (een geïndividualiseerde direkte grondbelasting) opgebracht.¹⁰ Deze experimenten met nieuwe, in principe efficiëntere en meer profijtelijke heffingsvormen hebben vooralsnog de traditionele niet kunnen verdringen. Onder Albrecht van Beieren kregen de huislieden weer volgens aloude gewoonte per ban een collectieve aanslag opgelegd. Als verdeelsleutel fungeerden dezelfde *riemtalen* waarmee ook de militaire verplichtingen werden omgeslagen. Hoe vervolgens het aan elke ban toegewezen quotum werd verdeeld over de individuele contribuabelen, was de grafelijke ambtenaren om het even, zolang het totale toegewezen bedrag maar binnenkwam. Men kan hier dus spreken van een 'repartitiestelsel': van tevoren werd de totale op te brengen belasting som bepaald. Vervolgens werd die volgens min of meer vastliggende verhoudingen over de belastingplichtigen versleuteld. Te Heusden werd daarentegen belast volgens een 'aandeels- of quotiteitssysteem'.¹¹ De opbrengst van een bede was daar vooraf niet precies te voorspellen.

Dat men in Heusden anders te werk ging, zal zowel te maken hebben gehad met het feit dat heerkoggen en riemtalen er onbekend waren, als met de wens om ook na 1357 vast te blijven houden aan de eigen tradities.

Men zou, gezien de politieke verwickelingen die aan de Hollandse machts-overname voorafgingen, geneigd zijn de wortels van die tradities in Brabant te zoeken. De Brabantse praktijken rond de heffing van buitengewone beden waren evenwel niet identiek aan die in Heusden. Reeds in de dertiende eeuw waren de hertogen van Brabant gewoon de extraordinaris bede te heffen in de vorm van een *twintigste* penning op het vermogen.¹² Onder Wenceslas en Johanna stapte men van dit systeem af. In 1374 werd het meerjarige (i.c. 4-jarige) hoofdgeld geïntroduceerd, een direkte belasting die moest worden opgebracht door alle volwassen personen, waarbij tevens rekening werd gehouden met ieders vermogen. In 1436 is het hoofdgeld tenslotte vervangen door het (meerjarig) haardstedengeld.¹³ De heffingsvorm die in de tweede helft van de 14de eeuw wel volkomen gelijk was aan de Heusdense, was die van de Gelderse *pondschattingen*. Ook de pondschattingen waren vijftiende eeuwse penningen op het vermogen waarbij bovendien precies dezelfde klassen werden gebruikt als in het Land van Heusden.¹⁴ Aan de hand van de voortreffelijke behandeling die Van Schaik de buitengewone beden in Gelre in zijn proefschrift heeft gegeven, is onze uit Heusdense bronnen beperkte kennis van de bedden van 1375 en 1389 op een aantal punten te verhelderen.

Uit de rekening van Hessel van Drongelen blijkt dat de stad Heusden in 1375 aan haar verplichting voldeed door uit de gemene stadsmiddelen een bedrag van 600 'zwarte' ponden aan de tesorier over te maken. Op het platteland was de heffing echter geïndividualiseerd, dat wil zeggen de aanslagen werden aan de individuele contribuabelen opgelegd na persoonlijke aangifte van de hoogte van hun vermogen. Dit verschil in behandeling tussen stad en platteland kennen we ook uit andere gewesten.¹⁵ De aanhef boven de lijsten met bedeplichtigen op het platteland geeft nadere – maar zoals in Bijlage I is aangegeven niet in alle opzichten juiste – informatie over de wijze waarop de fiscale aanslag tot stand kwam:

'Dit is dat Hessel vander bede gheboert heeft inden lande van Huesden die minen lieven ende gheduchtegen heer ende vrouwe van Hollant ghegheven waert int jaer van LXXV, in manire soe wie gheghoedt was tot II^c lib.swerten (die plac voer XII hollansche), die soude gheven VIII lib.swert (die plac voer XII holl.). Ende elc van sinen goede te gheven daer na nederwert tot XXV lib.swerten toe. Ende van elken dorp soe hebben die ghesworen van dien dorp of die richter Hesselen overghelevert in gheschrift soe hoer ghebuer gheghoedt waren nader bede, als hier na ghescreven staet.'

Aan de betaling naar vermogen was dus een bovengrens gesteld bij een waarde van 200 'zwarte' ponden, terwijl aan de onderzijde een vermogen van 25 'zwarte' ponden als drempel werd aangehouden. Wie minder had, hoefde niet bij te dragen.¹⁶ De taxatie van vermogens geschiedde lokaal en wel onder auspiciën van richter of gezworenen van ieder dorp.¹⁷ De plaatselijke omslag betrof uitsluitend de ingezetenen (‘hoer ghebuer’).

Verdere details worden onthuld in de lijsten zelf. De bedelijsten van 1375 bevatten in totaal 836 fiscale aanslagen, verdeeld over veertien van de zestien dorpen of bannen van het Land van Heusden. Eethen en Meeuwen ressorteerden onder de hoge jurisdictie van de heren van Drongelen en waren om die reden niet opgenomen. Elk van de aanslagen is opgebouwd uit drie elementen, te weten:

- a) De naam, respectievelijk namen van (meestal) één of (soms) verschillende personen in het bezit van een als eenheid opgevat belastbaar vermogen.
- b) De geschatte waarde van het vermogen of, nauwkeuriger gezegd, de vermogensklasse waarin de getaxeerde waarde was ondergebracht. Het aantal klassen verschilde nogal per dorp, maar de hoogste was steeds 200 pond en de laagste 25 pond, terwijl de overige groepen steeds een waarde hadden die deelbaar was door 25.¹⁸
- c) Het bedrag dat blijkens de mededeling 'solvit' was betaald en dat op een handvol uitzonderingen na precies 4% van de getaxeerde vermogenswaarde bedroeg. Dit derde element ontbrak bij 42 aanslagen.

Uit het feit dat ik van menige contribuabele in de jaren rond 1375 ook buiten de plaats van inschrijving onroerende bezittingen aantrof, valt op te maken dat slechts in één plaats werd betaald. Voor de meeste bedeplichtigen zal dat de vaste woonplaats zijn geweest. Ditzelfde principe werd trouwens gehanteerd bij de omslag van vermogensbelastingen in Gelre¹⁹ en in Brabant. In het laatste hertogdom heette het in 1336 dat de contribuabele alleen betaalde in de plaats 'daer hi buecvaste zidt'.²⁰ Door aan te nemen dat het beginsel van de 'buikvastheid' ook in Heusden gold, heb ik tevens het probleem van homonieme namen op de bedelijsten opgelost. Achter (de weinige) gelijkkluidende namen zijn consequent verschillende personen gezocht.

Voor het overige verraadt de verschillende structuur van de lijsten in het netafschrift van Willem Scut dat men er in elk dorp bij het zetten van de bede zo zijn eigen gewoonten op na hield. Om te beginnen getuigt daarvan de weergave van de persoonsnamen. Het zal niemand verbazen dat persoonsnamen in lokaal opgestelde documenten als deze bedeverpondingen nogal informeel van vorm konden zijn, maar in het ene dorp gingen de plaatselijke zettters beduidend verder dan in het andere. Zo werd in Engelen 20% van de contribuabele bureu uitsluitend met de voornaam aangeduid en nog eens bijna eenvijfde juist alleen met het meest markante deel van de achternaam. In beide gevallen werden bovendien graag 'Kose-' vormen gebruikt. In de ban Doeveren daarentegen werd iedere bedeplichtige consequent met voor- en achternaam vermeld.

Daarnaast varieerde, zoals gezegd, het aantal vermogensklassen van dorp tot dorp. In Wijk, Vlijmen, Babyloniënbroek en Drongelen werden klassen van 25, 50, 75, 100, 125, 150 en 200 pond (£) onderscheiden, maar in Aalburg achtte men drie klassen voldoende: een van 50, een van 100 en een van 200 pond. Op de lijsten van Engelen, Oud-Heusden, Heesbeen, Doeveren, Genderen, Aalburg en Drongelen (half) zijn de bedeplichtigen per vermogensklasse gegroepeerd. Op de overige staan burenen met verschillende vermogens door elkaar en de vraag is dan, of de volgorde willekeurig was. Veel systeem heb ik niet kunnen ontdekken. Aantoonbaar verwante personen werden even vaak wel als niet direct na elkaar genoemd. Ik vond slechts twee aanwijzingen, één te Herpt en één te Wijk, dat opeenvolgende personen op de lijsten in het dorp naast elkaar woonden.²¹ Daaruit zou men kunnen afleiden dat (de/sommige?) taxateurs een rondgang maakten langs de hofsteden en niet de burenen voor zich lieten verschijnen op een centrale plek, bijvoorbeeld de kerk of een lokale herberg. Voorzichtigheid is hier echter geboden, omdat de bedecontribuanten niet zonder meer zijn te vereenzelvigen met hoofden van huishoudens. Bedeplichtig waren alle personen of personen-groepen in het bezit van een eigen vermogen. Heel vaak zullen bedeplichtigen tevens hoofden van huishoudens zijn geweest, maar, ik kom daar nog meer dan eens over te spreken, dat was niet noodzakelijk het geval. Vele aanslagen waren op naam van verschillende personen gesteld, die echt niet altijd één huishouden met elkaar zullen hebben gevoerd.

De lijsten met achterstallen aan de bede van 1389 tellen in totaal 171 namen, die echter zeer ongelijk over de veertien dorpen zijn verdeeld. Engelen, Vlijmen, Hedikhuizen, Herpt, Baardwijk en Aalburg springen er aan de onderzijde uit met twee tot zeven aanslagen. In Oud-Heusden, Heesbeen, Doeveren, Genderen, Drongelen en Babyloniënbroek beliep het aantal achterstalligen gemiddeld meer dan twintig. Vermogensklassen worden nergens genoemd, maar de hoogte van de aanslagen bewijst dat in 1389 althans globaal van dezelfde classificatie gebruik is gemaakt als in 1375. Geen aanslag was hoger dan acht pond. Wel waren er veel achterstallen voor een bedrag geringer dan 20 schellingen = één pond, de aanslag die in 1375 was opgelegd aan contribuabelen in de laagste vermogensklasse, die van 25 pond. De laagste aanslag die men tegenkomt op de lijsten van 1389 bedroeg 5 schellingen, zijnde een kwart pond. Dit kan twee dingen betekenen. Ofwel golden in 1389 dezelfde regels als in 1375 en hadden sommige contribuabelen nog niet het volle pond betaald. Het achterstal was dan een restschuld. Ofwel waren in 1389 ook lieden met een vermogen van minder dan 25 pond aan contributie onderworpen. Het tweede is om een aantal redenen veel waarschijnlijker dan het eerste. De meeste bedragen zijn ronde bedragen. Bij gedeeltelijke betalingen zou men een grotere diversiteit van onderling sterk afwijkende restbedragen mogen verwachten. Bovendien telde in 1375 de hoogste vermogensklasse over het geheel

genomen de meeste contribuanten (zie tabel 16.2), terwijl in drie dorpen, Engelen, Genderen en Aalburg de laagste klasse niet werd gebruikt. Dit duidt op een weinig efficiënte benutting van het heffings-systeem, waarbij de meest vermogenden het minst werden belast. De beste oplossing zou zijn geweest de bovengrens van de belastbare vermogenswaarden op te trekken maar daar hebben de Heusdense rentmeesters zich, net zo min trouwens als hun collega's in Gelre, ooit aan gewaagd. Om de totale opbrengsten bij gelegenheid te verhogen zat er dan niets anders op om de benedengrens maar te verlagen, zodat meer mindervermogenden mee moesten betalen.²²

Voor de historicus heeft deze gang van zaken een voordeel en een nadeel. Het nadeel schuilt in de onmogelijkheid om de vermogens van de vele contribuanten in de hoogste vermogensgroep verder te differentiëren. Voor een studie van de lokale vermogensverdeling hebben de bedelijsten dan ook slechts beperkt nut. Het voordeel dat daar tegenover staat, is dat betrekkelijk weinig minvermogenden aan contributie ontkomen zullen zijn, omdat de reële tegenwaarde van de 25 'zwarte' ponden van de laagste vermogensklasse zo gering was.²³ Het was dus in 1389 een kleine stap om ook de restgroep van laagvermogenden bij de bede te betrekken, ook al leverde dat de schatkist niet bijster veel extra's op.

De lijsten met achterstallen verraden dat men in nog een ander opzicht van de verpondingspraktijk van 1375 was afgeweken. Behalve de namen van ingezetenen worden namelijk ook edelen, clerici, religieuze en sociale instellingen, 'uitburen' en poorters genoemd, kortom natuurlijke of rechtspersonen die men op de lijsten van 1375 niet aantreft, omdat zij toen hetzij geheel van contributie waren vrijgesteld, hetzij op andere wijze waren aangeslagen. Het behoeft geen betoog dat juist dit gegevens-element van de achterstallen-lijsten historisch bijzonder waardevol is. Helaas is het niet zo, dat de achterstallen-lijsten een *completeet* overzicht van edelen en geestelijken met goederen in het Land van Heusden geven. De abten van Berne en Sint-Truiden worden bijvoorbeeld niet genoemd en die zullen zich, met beroep op aloude rechten, ook wel niet hebben laten aanslaan. De dorpspastoor staat er meestal wel op, zij het soms uitsluitend aangeduid als 'die pape' (Drongelen) of 'die cureyt' (Babyloniënbroek). De ridderschap lijkt vollediger aanwezig, want zelfs iemand als de vrouwe van Heesbeen was aangeslagen en dat was de echtgenote van de heer van Zevenbergen, een heuse 'baenrots', dat is bannerheer. Eveneens konden op de lijsten naast inheemse burenen die achterstallig waren, buitenpoorters en uitburen worden geïdentificeerd die een beroep zullen hebben gedaan op het principe van de 'buikvastheid', dat hen uitsluitend verplichtte tot contributie in hun woonplaats. De grote omvang van de achterstallen-lijst van Babyloniënbroek zou voorts wel eens te verklaren kunnen zijn door de curieuze situatie ter plekke: de grens tussen de landen van Heusden en Altena liep dwars door het dorp, zodat licht verwarring kon ontstaan over de vraag wie nu precies waar was gegoed.

Enig verband tussen aantallen vrijgestelden in 1375 (zie hieronder paragraaf 5.1.2) en aantallen (niet-riddermatige en niet-geestelijke) achterstalligen op de lijsten van 1389 is er niet. De bedelijsten van 1375 van Oud-Heusden, Heesbeen, Doeveren en Genderen telden bijvoorbeeld niet één vrijgestelde, maar zij hoorden in 1389 alle vier tot de dorpen met de langste achterstallen-lijsten.

Gelet op de beoogde intensieve benutting van de persoonsgegevens van de bedelijsten, die staat of valt met een correcte interpretatie van de wijze waarop vooral de extraordinaris bede van 1375 werd geheven, moet omtrent drie kwesties meer duidelijkheid worden geschapen:

- a) Hoeveel inwonende burens waren in 1375 van contributie vrijgesteld en hoeveel contribuabelen wisten zich aan betaling te onttrekken of, anders gesteld, in hoeverre geven de bedelijsten een compleet overzicht van het aantal hoofden van huishoudens in 1375?
- b) Wat was de reden dat enige tientallen vermogenden wel werden aangeslagen, maar vervolgens niet betaalden?
- c) Wat werd precies onder het 'goed' verstaan waarnaar de hoogte van de bijdrage werd afgemeten en wat was de reële tegenwaarde van de 'zwarte' ponden waarin men de hoogte van de vermogensklassen uitdrukte?

5.1.1. *Bedeplicht en bevolking*

Dat de vraag, welk deel van de lokale bevolking buiten de heffing bleef minstens zo gecompliceerd is als de vraag naar de maatschappelijke achtergronden van de geregistreerde contribuanten, kan het best worden toegelicht aan de hand van enkele concrete voorbeelden. Heilwich Gerrits Bloten dochter en haar dochter Yde verkochten op 18 juni 1375 een erfelijke rente uit een 'akker' lants te Baardwijk – die met nog een andere rente was belast.²⁴ Heilwichs vader was al vóór 1360 in Baardwijk geërfd²⁵, waar de achternaam 'de Blote' verder ook inheems was. Heilwich noch haar dochter zijn evenwel op de bedelijst te vinden en ook niet aan de wél contribuerende Blote's te 'koppelen'. Net zo wijzen verschillende gegevens erop dat Jakob Meus Hessels zoon tot een Baardwijkse familie hoorde. In 1376 werd hij 'van simplen zaken' veroordeeld tot een geldboete van 136½ pond.²⁶ een groot bedrag dat er geenszins op wijst dat hij ten tijde van de bedehffing aan de bedelstaf was. Toch wordt hij niet onder de Baardwijkse contribuanten genoemd. Nog enkele van deze duidelijk onverklaarbare dossiers zijn schematisch weergegeven in tabel 5.1.²⁷ Steeds gaat het hier om lieden die in het jaar van de bedehffing in een of ander dorp grond bezaten en naar de schijn tot de lokale burens hoorden,

TABEL 5.1. (Lokale) grondbezitters in 1375/76 die niet op de bedelijsten van 1375 staan.

dossier	relevante vermeldingen	bronnen
<i>Herpt</i>		
Zegher Brues (Zeghers)	vader: 7½h (1333); Zeger: boete HR	Van Bavel, <i>Inventaris II</i> , reg. 11 / ARA, <i>AGH</i> 1958, f. 1v / <i>AGH</i> 226, f. 198v / <i>AGH</i> 1966, ff. 3 en 4v.
Aernt Wouter Papens	2h + 1g (1344); boete HR (1371); 2h (vóór 1376); 1g + 5m (1376); 8h (Brabants leen) (z.j.); 8h (Hollands leen) (1384); pg ca 16m (c) (1368-1380); overleed 1384; broer op bedelijst Herpt.	Van Bavel, <i>Inventaris II</i> , reg. 20 / ARA, <i>AGH</i> 1961, f. 1 / AAB, <i>cb I</i> , ff. 6 en 19 / AGR, <i>CFB</i> 20, f. 315 / ARA, <i>AGH</i> 1721-1732, in- komsten pachten.
Rob Ruymscotel alias Rob Munsterel	1g (1343); boete HR (1367); 1g (1376); 9h (Brab.leen) (vóór 1374); pg 10m (c) (1368- 1378); p div.g (voor 10 jaar vanaf 1387); zoon gHR (1419)	RANB, <i>AMH</i> 278 / ARA, <i>AGH</i> 1957, f. 1 / AAB, <i>cb I</i> , ff. 5 en 8v / AGR, <i>CFB</i> 4, f. 216 en 20, f. 311 / ARA, <i>AGH</i> 1721-1730, inkomsten pachten / RANB, <i>AMH</i> 548.
<i>Baardwijk</i>		
erven Marcelis van der Heiden	Marcelis: 2m (vóór 1376); er- ven: 2g (1372, 1384)	AAB, <i>cb I</i> , f. 13 / RANB, <i>AMH</i> 133 en 134.
erven Heine van Lille	Hein: g (1312-voor 1374); er- ven: 2 of 3 g (1379-1404); dochter Yde: ½sl (Hollands leen) (1381-1403) / schoonva- der Yde op bedelijst Baardwijk	Galesloot, <i>Livre</i> , 17-18 / AGR, <i>CFB</i> 4, f. 220 / ARA, <i>AGH</i> 226, ff. 152, 193, 218 / <i>AGH</i> 66, f. 11 / <i>AGH</i> 229, ff. 33v en 51.
Gielis v.d. Werve Willem Papens van Gestel	koopt ak + 2½m + 1m (1370); boete BW (1376); koopt met broer renten rustend op ge- noemde grond af (1380); broer op bedelijst Baardwijk	Van Bavel, <i>Inventaris II</i> , reg. 95, 96 en 124 / ARA, <i>AGH</i> 1963, f. 1 en 1965, f. 3v.
Geraet en Pauwels Jans	Geraet: 11m (Brabants > Hollands leen); overleed (?) 1380; Pauwels: 7 dgw (Bra- bants leen) (1374) > ? 4m + 2m (Hollands leen); overleed 1384; broer Roelof op bedelijst Baardwijk	AGR, <i>CFB</i> 4, f. 217v / ARA, <i>AGH</i> 226, ff. 180v, 198v en 220v.
Jan Gijsbert Vinkens	1m + 1m + 4m(c) (1376); g = 1m (1389)	AAB, <i>cb I</i> , f. 13 / RANB, <i>AMH</i> 133 en 134.

TABEL 5.1. Vervolg.

dossier	relevante vermeldingen	bronnen
Gielis den Verwer & zonen	Gielis: g (1376); zoon Arend de Rover koopt 2m (1387); zoon Simon beleend met 5m (Brabants leen)	RANB, <i>KPH</i> 51 / Van Bavel, <i>Inventaris</i> II, reg. 171 / Drossaers, <i>Archief</i> I, V, nr. 32.
<i>Hedikhuizen</i>		
Robert en Godert Fissiens	Rob: 2½h (1376), samen met broer Dirk die wel op de bedelijst van Hedikhuizen staat; samen betaalden ze er anno 1376 nog twee cijzen. Godert: g (1374)	AAB, <i>cb</i> I, ff. 9v en 4 / AGR, <i>CFB</i> 4, f. 219v.

maar toch op de bedelijsten ontbraken. Onder hen bevonden zich houders van leengoederen, groepen 'erfgenamen' en personen van wie naaste verwanten wel contribueerden, drie categorieën die aangemerkt zouden kunnen worden als potentiële belasting-ontwijkers.

Leenbezit had 'bedevrij' geweest kunnen zijn omdat het de houders reeds op een andere wijze bezwaarde. Mijns inziens gold dat in Heusden nochtans niet voor de kleine leengoederen – en daar gaat het hier om – een stelling die ik verderop nader zal toelichten. Dat (recente) verervingen mogelijkheden boden tot belastingontduiking als er meer dan een erfgenaam was, wordt naar voren gehaald door Van Schaik.²⁸ In Gelre werden de instructies voor belastingambtenaren in 1470 aangescherpt om ervoor te zorgen dat elke erfgenaam zijn erfdeel aangaf en naargelang daarvan bijdroeg. Dit is een interessant punt. De Heusdense bedelijsten van 1375 bevatten namelijk 61 'collectieve' aanslagen (7% van het totale aantal). De helft ervan stond op naam van een ouder plus één of meer kinderen, de andere helft op die van groepen broers en zusters (zie tabel 12.1). Omdat de betrokken kinderen ook in de eerste combinatie de volwassen leeftijd gehad moeten hebben – erfgoederen van onvolwassen kinderen zullen bij de zetting van de bede toch wel op naam zijn gesteld van de overlevende ouder als wettelijke lijftochthouder²⁹ – was het kennelijk niet ongebruikelijk om erfenissen nog geruime tijd na de dood van de erflater onverdeeld te laten. In hoofdstuk 12 zal dit verband tussen bedecontributie en de regels van het Heusdense erfrecht bij versterf nader worden onderzocht.

Tabel 12.1 verraadt echter nog een onevenwichtigheid in de collectieve aanslagen: zij zijn zeer ongelijk over de dorpen verdeeld. In Engelen hadden bijvoorbeeld 15 van 75 aanslagen (20%) een collectief karakter, in Doeveren en Genderen helemaal geen. En van één type, de aanslagen op naam van vader + kind(eren) zijn er vier, dat is de helft van het totaal,

te vinden op de lijst van één dorp, Babyloniënbroek. Aangezien enig patroon ontbreekt, meen ik dat deze onevenwichtigheid hoofdzakelijk toegeschreven moet worden aan de vrijheid in de wijze van administratie die de lokale autoriteiten in 1375 hadden. Het zal hen er toch eerst en vooral om te doen zijn geweest voor elk herkenbaar vermogen iemand, en zo mogelijk slechts één iemand, aan te wijzen die voor de betaling op de aanslag aanspreekbaar was. In elk dorp hanteerde men daarbij kennelijk eigen normen. Dat achter een naam een complexe vermogens-gemeenschap schuil kon gaan, was verder van secundair belang en zouden de lokale kladlijsten al uitvoeriger informatie hebben bevat, dan is die in het net-afschrift in de rentmeestersrekening weggelaten.

Is deze voorstelling van zaken juist, dan zouden achter de aanslagen op naam van een of twee contribuabelen hier en daar wel eens meer, niet bij naam vermelde naaste verwanten schuil hebben kunnen gaan. Detailonderzoek lijkt dit te bevestigen. De aanslag van 'Hille Roelofs ende Heinman hoer soen' op de bedelijst van Herpt moge ter illustratie dienen. Hille was de weduwe van Arend Nolde van Herpt bij eerste en Roelof van Emmikhoven bij tweede huwelijk. Roelof van Emmikhoven overleed al vóór 1364, want in dat jaar wordt Hil onder verwijzing naar zijn naam genoemd onder de houders van grafelijk tijnsgoed te Hedikhuizen.³⁰ Roelofs nalatenschap bleef echter tot na 1375 onverdeeld. Pas op 30 november 1377 droeg Hille delen uit de goederen die Roelof en zij eertijds in Herpt en Hedikhuizen bezaten over aan haar twee dochters: Machteld, dan nog ongehuwd, en Gertrude, de vrouw van Jan Kuist Arend Dirk Kuists zoon van Onsenoort.³¹ Van de toedeling aan zoon Heinman is geen akte bewaard gebleven, maar het is duidelijk dat de vermelding op de bedelijst de realiteit nog niet half dekte.

Als voorbeeld van een aanslag op één naam waarachter mogelijk meer naaste verwanten verborgen gingen, noem ik die van 'Didderic Fissien soen' (lijst Hedikhuizen). In 1376 was hij samen met zijn broer Robert aan de abt van Berne drie tijnzen verschuldigd, een uit een perceel van 2½ hont in Hedikhuizen en twee uit niet nader omschreven onderpanden. Een andere broer Godert wordt in 1374 genoemd als grondbezitter in dezelfde plaats (zie tabel 5.1).³² Van een derde broer, Gerrit of Gheneken, resteren gegevens uit 1362 en 1377.³³ Noch Robert, noch Godert, noch Gheneken is op de bedelijsten te vinden, alleen Dirk contribueerde.

Ik geloof niet dat in deze en in andere gevallen die aan te halen zouden zijn, het ontbreken van naaste verwanten op de aanslagen aldoor toe te schrijven is aan hetzij verschillen in juridisch statuut (bijvoorbeeld de een was poorter en de ander niet) en rijkdom (bijv. de één was minvermogend en de ander niet), hetzij aan eventuele mogelijkheden die erfgenamen in nog ongedeelde boedels hadden om aan bedecontributie te ontkomen. Vaak zal de oorzaak, zoals gezegd, geen andere zijn geweest dan de wens om de administratie summier te houden. Alleen al om deze reden is voorzichtigheid geboden bij het verbinden van het begrip 'huishouden' aan

bede-contributie, zoals Van Schaïk deed met de Gelderse pondschattingen, die net zo min toonbeelden zijn van administratieve uitvoerigheid. ‘Belastingplichtig was in principe elk huishouden of elke leefgemeenschap’, stelde hij onomwonden en ‘in de registers staan de hoofden van huishoudens opgetekend.’³⁴ Verderop moest Van Schaïk erkennen dat ‘de demografische realiteit achter elke belastingplichtige slechts hoogst zelden kan worden achterhaald’, maar dat hij desondanks, ‘om de gedachten te bepalen’ van ‘huishoudens en hoofden van huishoudens’ bleef spreken.³⁵ Welnu, ik meen hierboven te hebben aangetoond dat niet alleen dit uitgangspunt onjuist is – belastingplichtig waren niet (hoofden van) huishoudens, maar hetzij individuele, hetzij collectieve houders van vermogens – tevens echter dat hetgeen via detail-onderzoek viel te achterhalen omtrent de ‘demografische realiteit achter de belastingplichtigen’ van 1375 tot behoedzaamheid maant bij het gelijkstellen van contribuabelen met hoofden van huishoudens.

5.1.2. *Aard van vermogens*

De vraag, welke categorieën burens verder in hun geheel op de belastinglijsten ontbreken dan wel potentieel (sterk) ondervertegenwoordigd zijn, hangt nauw samen de inhoud die bij de zetting van de Heusdense beden aan het begrip ‘goede’ werd toegekend, dat immers als grondslag voor de bepaling van de hoogte van de contributie diende.

Aangezien het platteland van Heusden zeker in de Late Middeleeuwen nog een overwegend agrarisch karakter had, is de veronderstelling niet ver gezocht, dat grond het belangrijkste maatschappelijke goed tot de vorming van vermogen was. Dat de getaxeerde vermogens in 1375 inderdaad tot op grote hoogte het grondbezit van de burens representeerden, wijzen de lokale *vermogensverdelingen* ondubbelzinnig uit. Meteen springen namelijk de grote onderlinge verschillen in de vermogensdistributie binnen de veertien dorpen in het oog. Het is moeilijk denkbaar dat reële welstandsverdelingen binnen een aantal aangrenzende dorpen in een kleine regio erg ver uiteengelopen zouden hebben, tenzij zij in overwegende mate de waarde van slechts één vermogensbestanddeel uitdrukten: eigen grond. In een gebied met een lange nederzettingsgeschiedenis als het Land van Heusden zouden juist omvang en distributie van het eigen grondbezit uiteindelijk van plaats tot plaats sterk hebben kunnen variëren. In hoofdstuk 16 heb ik deze gedachte verder uitgewerkt en een poging gedaan de bedeponden om te zetten in morgentallen teneinde langs die weg de verdeling van het grondbezit onder de burens in 1375 globaal te reconstrueren. Daar wordt tevens uitvoerig ingegaan op de problemen van zeer uiteenlopende aard die zich hierbij voordeden. Hier beperk ik mij tot een kort overzicht van de categorieën burens, die bij deze redenering geheel of goeddeels buiten beeld zullen zijn gebleven.

Allereerst zijn er natuurlijk de *armen*. Weliswaar werd eerder geponeerd dat de reële waarde van 25 ‘zwarte’ ponden anno 1375 niet erg groot kan zijn geweest, er waren natuurlijk altijd burenen die minder bezaten. Damaas (= Thomas) de Blote uit Baardwijk bijvoorbeeld behoorde in 1375 waarschijnlijk tot wat wel wordt aangeduid als de *fiscale paupers*. Het jaar daarop verbeurde hij namelijk al zijn goederen ‘tegen den heer’. De drossaard boekte ze voor het bedrag van 21 (‘zwarte’) ponden in³⁶ en dat was net niet toereikend voor opname in de laagste vermogensklasse. Thomas kwam overigens deze rampspoed te boven, want jaren later ontmoeten we hem weer als grondeigenaar in Baardwijk.³⁷ Van Lambert vander Molen en Arnt de Duvel uit Herpt is uit de jaren rond 1375 geen eigen grondbezit bekend, maar zij waren in die tijd met hun *perentela* (‘magen’) een jaarlijkse tijs van 4 schellingen verschuldigd aan de abdij van Berne. Desgewenst mochten zij ook een paard leveren voor de wagens waarmee na de oogst de tienden van de heer abt werden opgehaald.³⁸ Mogelijk hing dat samen met hun (vroegere) *horige status* en betaalden zij daarom niet!³⁹ Vervolgens kunnen we rond 1375 op het platteland een aantal *kleine handwerklieden* aanwijzen, zoals Hendrik de wever uit Veen, die in 1371 voor de drost werd beboet omdat ‘hi met anderen payment cofte dan ghe-roepen was’ (d.i. met andere munt of tegen een andere koers inkocht dan was verordend).⁴⁰ Ook Hendrik moet wat vee hebben gehad, want waarom zou hij anders in 1376 te Veen een schaar hooi van ’s-graven rentmeester hebben gepacht?⁴¹ Niet altijd is echter voldoende bekend over dergelijke mensen om met redelijke zekerheid te kunnen zeggen dat zij vanwege minvermogenheid op de bedelijsten ontbraken. Van sommigen krijgt men eerder de indruk dat zij poorter of buitenpoorter van Heusden waren – de behandeling van de laatste categorie komt in de volgende paragraaf aan de orde.

Met de *pachtboeren* is een andere categorie van lieden genoemd die heel goed op de bedelijsten kunnen hebben ontbroken, zonder echt onvermogen, laat staan arm te zijn geweest. In de tweede helft van de 14de eeuw zullen er zeker al burenen zijn geweest die niet meer eigenerfd waren en alleen grond tegen kortlopende tijdpacht uitbaatten. Zo ‘woende’ Dirk vanden Broek in maart 1375 te Heesbeen op 6 morgen uit het erfgoed van wijlen Arend Ywijn Ywijns zoon van Oud-Heusden.⁴² En Hendrik Arends (Lamberts) zoon uit Herpt pachtte van 1368 tot tenminste 1380 met zijn ‘gesellen’ bij elkaar 26 morgen uit de grafelijke domeinen in die ban.⁴³ Voor zover ik weet, had geen van beiden eigen grond.

5.1.3. *Fiscale exemptie in 1375*

Op de lijsten van 1375 zijn 30 vermogens opgenomen waarvan de grootte wel is getaxeerd maar waarvoor vervolgens niet in de bede is bijgedragen. Achter één naam, die van Thomas van Riethoven op de lijst van Herpt, is zelfs geen geschat vermogen ingevuld. Deze vrijgestelde vermo-

met de buren zijn geweest. Anders is namelijk niet te verklaren, waarom sommige welgeborenen wèl en anderen niet betaalden. Dat was onder andere het geval met de Spieringen van Well in Aalburg en Wijk.⁴⁴ En de schout van Vlijmen, Jan Kuist Arend Dirk Kuists zoon uit het edele geslacht Kuist van Wijk contribueerde gewoon met de buren van Vlijmen mee, zijn broer Dirk, *richter* in Engelen, genoot in dat dorp daarentegen weer fiscale exemptie. Tenslotte wordt mijn hypothese bevestigd door de Persijns van Wijk. Lieten die zich in de 15de eeuw, zoals we zagen, voorstaan op hun vermeende adellijke afkomst, in 1375 voldeden ze netjes hun aanslag, net als de andere 'ordinaire' buren.

Nu hoeft men bij buitenpoorters niet uitsluitend te denken aan de telgen uit in elk geval welgestelde en vaak ook welgeboren buurliedengeslachten. Ook achter het ontbreken op de bedelijsten van heel wat lieden die op het platteland een niet-agrarisch (neven)beroep uitoefenden stak vermoedelijk het buitenpoorterschap. Een buitenpoorter van dat type was wellicht Reiner Albrechts zoon, pachter van 6½ morgen land in Heesbeen, strodekker en dagloner.⁴⁵ En: Dirk Egberts wevers zoon uit Doeveren, die in 1374 een rentebrief verkocht aan de Heusdense schepenen Simon Godevaarts zoon van Genderen⁴⁶ en een paar jaar later zo'n zelfde transactie liet passeren voor de schepenen van Den Bosch.⁴⁷ Handel in rentebrieven was onder landlieden hoogst ongebruikelijk; daarom denk ik dat hij althans een deel van het jaar in de stad woonde, maar echt te bewijzen is dat verder niet. Een zelfde redenering geldt voor Broos, Gerrit en Jan Yngrams zonen, die tussen 1365 en 1369 na elkaar de grafelijke korenmolens van Genderen pachtten. Yngrams was een typisch Genderse en verder uiterst zeldzame patronieme achternaam en zowel een Jan als een Gerrit Yngrams vindt men opgesomd onder de buren van Genderen in een stuk uit 1399.⁴⁸ Broos Yngrams en zijn zoon Yngram verkochten bovendien op 30 januari 1376 een perceel van 2 hont te Genderen⁴⁹, terwijl Yngram Broossens rond 1400 nog eigen grond had op de Nuyen Camp aldaar.⁵⁰ Dezelfde Yngram was echter gehuwd met een vrouw uit Heusden, de dochter of zuster van poorter Heinman Peter Bonen zoon⁵¹ en (de eerstgenoemde) Gerrit Yngrams pachtte in 1367 samen met zijn broer ook de grote korenmolen in de stad. Wijst een en ander er niet op dat niemand van deze Yngrams-tak te Genderen aan de bede bijdroeg omdat hij de (buiten)poorter-status genoot?

Of zich onder de niet-contribuerenden op de lijsten ook *geestelijken met een lagere wijdingsgraad* bevonden – een andere potentiële grond voor fiscale exemptie – is niet zeker. Het probleem is hier dat geestelijken met alleen een lagere wijdingsgraad geen titel voerden waaraan men ze kan herkennen. De meeste twijfel rijst nog bij zekere Jan van Drunen. Bovenaan de bedelijst van Oud-Heusden werd hij onder de gezworenen genoemd, maar men vindt hem niet terug onder de contribuanten. Het feit dat hij gezworene was, gaf in Oud-Heusden, anders dan in enkele andere dorpen, geen

ontheffing van contributie⁵², want zijn twee collega-gezworenen betaalden wel gewoon mee, net als trouwens de *richter* van Oud-Heusden. Voor de ommissie van Van Drunen zijn twee mogelijke verklaringen. Misschien beschikte hij ten tijde van de omslag niet over een eigen vermogen, omdat zijn vader Gerard van Hedel kortelings was overleden en de boedel nog niet gescheiden was. Een aanwijzing daarvoor geeft het feit dat Jan enkele maanden na de heffing van de bede samen met zijn moeder 'Mette' (Machteld) een erfelijke cijns vestigde op een huis met aanliggende grond in Oud-Heusden.⁵³ Ook Mette betaalde in 1375 geen bede. Een tweede verklaring zou evenwel kunnen zijn dat Jan van Drunen een clericus met een lagere wijdingsgraad was. Op de lijsten van achterstallen aan de bede van 1389 van zowel Oud-Heusden als Hedikhuizen wordt namelijk een *heer* Jan van Drunen genoemd, een priester dus. Waarschijnlijk was dit één en dezelfde als de Oudheusdense gezworene van 1375. Jan van Drunen zou dan tussen 1375 en 1389 als clericus een hogere wijdingsgraad hebben gekregen. De lijsten van 1375 bevatten zelfs een aanwijzing dat geestelijken met een hogere wijdingsgraad niet per definitie aan bedecontributie op het platteland ontkwamen. Onder Vlijmen wordt onder de contribuanten 'de reintmeester' genoemd. Identificatie met de ambtsvoorganger van Hessel van Drongelen, heer Herman Spiegel, de hofkapelaan van heer Daniël van der Merwede, ligt hier voor de hand. Heer Herman was tot 1375 gedurende vele jaren rentmeester van de domeinen van Heusden geweest – hij kan dus heel goed als 'de reintmeester' bekend hebben gestaan – en zijn familie bezat al generaties lang goederen te Vlijmen en Hedikhuizen (zie Bijlage A.1). In Hedikhuizen werd door heer Hermans zoon of neef Bruisten Herman (Spiegels) zoon in de bede bijgedragen, maar op de bedelijst van Vlijmen is behalve 'de reintmeester' geen Spiegel opgenomen. Als met 'de reintmeester' inderdaad Herman Spiegel werd bedoeld, zou heer Herman overigens de enige priester zijn die in 1375 op het platteland met de burens contribueerde en dat pleit toch weer tegen identificatie. Verder is het merkwaardig dat het vermogen van 'de reintmeester' op slechts 25 pond was getaxeerd, terwijl de Spiegels in Vlijmen voor zover bekend behoorlijk gegoed waren.

In de dorpen waar welgeborenen en buitenpoorters op de lokale bedelijsten waren geplaatst, waren vermeende privileges op grond van geboorte of bijzonder juridisch statuut – zo die al hard gemaakt konden worden – *voor de burens* dus kennelijk ondergeschikt aan het lidmaatschap van de buurschap en de 'publieke' verplichtingen die dat met zich meebracht. *Voor de betrokkenen zelf* lag dat natuurlijk anders. Zij zullen zich met hand en tand tegen deze opvatting hebben verzet. In 1375 hadden alleen de buitenpoorters daarmee nog succes, want de landsheerlijke autoriteiten hebben toen hun weigering om te betalen nog geaccepteerd.

Dat de ene bedelijst wel vrijgesteld werd telde en de andere niet, kan in dit licht op verschillende wijzen worden geïnterpreteerd. Sommige dorpen

kenden gewoon hogere concentraties van buitenpoorters dan andere, hetgeen zeker in de bannen ten noorden van de stad het geval was. Het kan echter ook zo zijn geweest dat in sommige dorpen wel consensus bestond over het feit dat buitenpoorters buiten de buurschap stonden en dus niet met haar hoefden te contribuieren of dat de laatsten al in het stadium van de vermogenstaxaties voldoende pressie hebben uitgeoefend om zelfs niet geregistreerd te hoeven worden.

5.2. UT IN CEDULA HABET

De inwoners van Stad en Land van Heusden hebben in de Late Middeleeuwen alle moeite gehad om het hoofd – letterlijk – boven water te houden. Collectieve inspanningen waren daartoe onontbeerlijk en die kwamen lang niet altijd in harmonie tot stand. In deel IV zal aan dit aspect van de gemeenschapszin een apart hoofdstuk worden gewijd. Ter inleiding op de bespreking van een tweede belangrijk type van nominatieve lijsten, de zogenaamde *dijkcedelen*, volsta ik met een paar opmerkingen van algemene aard.

Bij de aanleg en het onderhoud van waterstaatkundige werken werd het profijtbeginsel gehanteerd. Wie baat had van dijken, sluizen en weteringen, moest in de kosten bijdragen. De verrekening had in de 15de eeuw op soortgelijke wijze plaats als bij de repartitie van andere gemene lasten zoals de meerjarige beden. Een eerste, (historisch tevens de oudste) stap was de vaststelling van de (globale) lasten per dorpsban, de *verhoefslaging*, zo genoemd naar het aantal hoeven grond dat voor contributie in aanmerking kwam.⁵⁴ Vervolgens werd aan elke individuele grondeigenaar zijn of haar precieze aandeel of ‘lot’ toegewezen pro rata van de grootte van het grondbezit. Deze omslag heette de *verloting*. Verlotingen werden geadministreerd in *loot- of dijkcedulen*, ook wel *morgenboeken* geheten.

De bijdragen in de kosten van de waterstaat vielen uiteen in vaste en incidentele. Nog in de 15de eeuw voldeden de ingelanden aan hun geregelde onderhoudsverplichtingen door middel van lijfelijke prestatie. Aan de oppervlakte eigen grond correspondeerde een zekere lengte in de dijk en eenieder had er maar voor te zorgen dat het toegemeten dijkvak bij de periodieke inspecties door dijkgraaf en heemraden piekfijn in orde was. Van substantiële reparatiewerkzaamheden en van nieuwe waterstaatkundige werken werden de kosten in geld omgeslagen over de profiterende ingelanden. Het werk werd uitbesteed aan aannemers. Alleen in noodsituaties, bijvoorbeeld na ernstige dijkbreuk, konden de ingelanden ter landweer worden opgeroepen om met man en macht de schade te herstellen.

Zowel van lijsten met verhoefslagingen als van lootcedulen is voor het waterrijke Holland menig specimen uit de Late Middeleeuwen bewaard gebleven, zo ook voor het Land van Heusden. Lootcedulen zijn als nominatieve lijsten interessant. Indien zij het gehele (verdeelde) cultuurareaal

van een dorp bestrijken en behalve de namen der onderhoudsplichtigen tevens hetzij de lengten van de toegewezen dijkstukken inclusief de omslagfactor⁵⁵, hetzij de belastbare oppervlakten geven, kan men er diep mee doordringen in de lokale eigendomsverhoudingen, zoals voor West-Nederland door onder andere Fockema Andreae, Van der Gouw, De Vries, Van der Linden en Horsten is aangetoond.⁵⁶ Met dat doel zijn de Heusdense dijkcedelen uit de 15de eeuw nooit eerder benut.

5.2.1. *Het dijkboek voor de proost van Berne: handschrift en eigenaar*

Verreweg de mooiste dijkcedel uit het hele Nedermaasgebied bevindt zich in het archief van de abdij Berne. Het is een administratie van de verloting van de Kornse Dijk, die in 1461 werd aangelegd langs de westzijde van het Land van Altena.⁵⁷ Ofschoon het Land van Heusden volgens de bijhorende verhoefslagingslijst⁵⁸ in een kleine sector verantwoordelijk was voor het onderhoud, ontbreekt een specificatie van deze lasten op de cedel zelf. Wel bruikbaar voor mijn doel waren zeven cedelen die ik aantrof in twee handschriften, het ene in het archief van de abdij van Berne, het andere in het oud-administratief archief van de stad Heusden. Al deze cedelen hadden betrekking op het onderhoud van de Hoge Maasdijk en de Zoutendijk of Zeedijk. Zij dekken het grondeigendom in de bannen Heesbeen (geheel) en Aalburg (gedeeltelijk) in 1467 en in Oud-Heusden (geheel), Herpt en Hedikhuizen (beide gedeeltelijk) in 1498 en 1506.

Het eerste handschrift is een dubbelgevouwen papieren registertje van 18 pagina's.⁵⁹ Op het omslag staat *Dijckboeck voor den proost van Bern*. De inhoud bestaat uit twee delen. Het eerste geeft een overzicht van bepaalde dijklasten uit het jaar 1487, onmiddellijk gevolgd door drie 'lootcedelen' uit 1467 met de namen van de onderhoudsplichtige eigenaren voor een sector van de Hoge Maasdijk stroomafwaarts van Heusden. Het tweede deel bevat een opgave van zekere overgeschoten dijk lengten, in 1506 opgesteld door de 'slijkheemraden' van het dorp Herpt. Deze lijst wordt weer gevolgd door een cedel uit ca. 1487 met de namen van de onderhoudsplichtigen voor een sector van de Hoge Maasdijk stroomopwaarts (bezuïden) van Heusden.

5.2.2. *Het dijkboek voor de proost van Berne: overzicht van de dijklasten in 1487*

Het eerste deel van het register heeft als opschrift: 'Dit is alsulcken Hogen Dijck als ons clooster heeft inden jare M CCCC LXXXVII.' Daaronder volgen de omschrijvingen van een tiental te onderhouden dijk lengten in de Maasdijk bij Hedikhuizen, Herpt, Heesbeen, Wijk en in 'doveren van onsen lande.' Dit maakt het geheel wat enigmatisch, want met 'ons clooster' kan onmogelijk de abdij van Berne zijn bedoeld. Berne was veruit

de grootste grondeigenaar in het Land van Heusden en de onderhoudslasten die aan die positie kleefden gingen de hier beschreven dijkstukken ver te boven. Een tweede aanwijzing voor een andere oplossing gaat schuil in de omschrijving van het vijfde dijkstuk: 'Item noch daer omtrent het zij van vijff hont die wij hebben van Laurensken, $1\frac{1}{2}$ voet, Wouter Meeus [...] boven ende mijn heer van Bern beneden.' Een Bernse scribent zou dat 'mijn heer van Bern' toch anders hebben gesteld. De gebruikte formulering maakt het tevens onwaarschijnlijk dat de beschreven dijkstukken, zoals op het omslag wordt gesuggereerd, op dat moment hoorden bij goederen die vielen onder het beheer van de provisor van de abdij, die ook wel proost werd genoemd.⁶⁰ Er zijn daarentegen verschillende aanwijzingen dat met 'ons clooster' het Heusdense cisterciënzerconvent Mariënkroon is bedoeld. De nadere aanduiding van het eerste dijkstuk verschaft de sleutel voor een interpretatie in deze richting:

'Inden yersten vanden lande tot Outhuesden bij dat Veerinck eyndt $X\frac{1}{2}$ mergen f(acit) 1 roy, Melis Dircxz erfgen. met II mergen [boven] ons gelegen zuydwerfts II voet ende Jan van Oordt met IIII mergen II hont noortwert facit V voet'.

Precies dezelfde opeenvolging van belendingen is terug te vinden op de cedel uit 1487 in het tweede deel van het dijkboek. Deze lijst bevatte de namen van de onderhoudsplichtigen aan de Maasdijk bij het zgn. Veringher Eynd, een gehucht in de ban Hedikhuizen. Onder de onderhoudsplichtige stedelijke grondeigenaren staan na elkaar:

'Melis Dircxz 2 mergen f(acit) 2 voet
Item dat cloester van Huesden $10\frac{1}{2}$ mergen (facit) 1 roede
Jan [Luw] 4 mergen 2 hont (facit) 5 voet'.

'Dat cloester van Huesden' is in dergelijke gevallen altijd Mariënkroon, nooit het veel kleinere tertiariïenconvent van St. Catharina, de enige andere optie.⁶¹ Ten overvloede is dit te bewijzen aan de hand van de derde cedel in het handschrift uit het oud-administratief archief van de stad Heusden.⁶² Daarop figureert het perceel van $10\frac{1}{2}$ morgen andermaal, nu in verband met de onderhoudsplicht aan de Zeedijk. In de cedel, opgemaakt in 1498, staat het echter op naam van een eerdere eigenaar, de Heusdense poorter Gerrit Arends zoon de Potter, maar daarbij is de aantekening toegevoegd 'ende nu dat clooster Mariën Croon.'⁶³ Dit wijst erop dat Mariënkroon het perceel nog niet zo lang bezat; vermoedelijk werd het niet lang vóór 1487 van Gerrit de Potter verworven.⁶⁴ Kortom, voor zover valt te beoordelen, was het 'dijckboeck voor den proost van Bern' in oorsprong een dijkboek van Mariënkroon. Hoe het in het Bernse archief terecht is gekomen, is mij niet bekend. Hoe dan ook had de opgave van onderhoudslasten in de Hoge Maasdijk uit 1487, waarmee het dijkboek

opent, betrekking op de verplichtingen van Mariënkroon, niet op die van Berne.

5.2.3. *Het dijkboek voor de proost van Berne: de drie cedelen van 1467*

Zoals gezegd zijn in het eerste deel van het dijkboek na de opgave van lasten uit 1487 drie cedelen opgenomen die twintig jaar eerder waren aangelegd. De eerste en derde zijn nagenoeg identiek. Alleen de volgorde in de opsomming van de onderhoudsplichtigen is precies omgekeerd. De tweede cedel is anders gestructureerd. Terwijl de eerste en de derde cedel de onderhoudsplichtigen opsomden in de volgorde van de toegewezen dijkstukken – zodat geërfd en even vaak werden genoemd als het aantal percelen in hun eigendom – is de tweede een cumulatieve lijst. De toegewezen dijk lengten zijn er per onderhoudsplichtige getotaliseerd. Optelling van alle lengten heeft een beduidend langer traject tot uitkomst dan dat vervat in de andere twee cedelen. De discrepantie is grotendeels te verklaren uit het ontbreken van sommige adellijke goederen in de eerste en de derde cedel. Ook is de tweede cedel als enige gedateerd, namelijk op het jaar 1467. Het staat wel vast dat ook de andere twee op dezelfde periode of wellicht zelfs op hetzelfde jaar teruggaan. De namen van de dijkplichtigen en eveneens vaak de lengten van de dijkvakken op de tweede cedel stemmen vrij nauwkeurig overeen met die op de eerste en de derde cedel. De beste *terminus a quem* voor een onafhankelijke datering van de eerste en de derde cedel biedt de vermelding van ‘Heb’ (< Herberen), weduwe van Gerrit Hermans zoon uit Heusden, die in 1464 of 1465 overleed, de beste *terminus ad quem* die van Jan van Muilwijk Mathijs zoon, gestorven in 1471 of 1472.⁶⁵

De drie cedelen bevatten de namen van *alle* toenmalige grondeigenaren binnen de ban Heesbeen. Op hen rustte de plicht de Maasdijk te onderhouden vanaf de grens van Heesbeen met de stadsban tot aan de grens van Heesbeen met Aalburg, in totaal een lengte van slechts ca. 135 Rijnlandse roeden of ruim 508 meter. Als enige geeft de eerste cedel bovendien de namen van 15 geërfd die onderhoudsplichtig waren voor het aansluitende traject, lang 107 roeden en 28 voet, dat liep van de bangrens Heesbeen-Aalburg tot de plaats genaamd Heynkens’ Cruys. Het Heesbeense dijkstuk was weer onderverdeeld in twee sectoren waarvan de scheiding lag bij zekere ‘stoepe’ (opgang) naar de dijk. Te Heesbeen werd een omslagfactor gehanteerd van 4 voet dijks per morgen, ongeacht gebruiksdoel of kwaliteit van de grond. De eerste cedel stipuleerde echter geen fysieke prestaties maar contributies in klinkende munt, te weten 1 rijnsgulden per roede dijk bezuiden de ‘stoepe’ en 2 rijnsgulden voor elke roede ten noorden daarvan.

De aanslag in geld doet vermoeden dat de drie cedelen verband hielden met de omslag van *buitengewone* waterstaatslasten en niet met het geregelde dijkonderhoud. Dit is langs de volgende weg ook te bewijzen.

De derde cedel begint met de mededeling:

‘Dit is gescreven uuyt eender cedulle diemen gevonden heeft bij Gysken de Scheere na sijn doot. Dit sijn de geene die de heemrade binnen den banne van Heesbeen geheert hebben inden Hogen Dijk’.

Van Gijsbert de Scheerre weten we dat hij tot de buurlieden van Veen hoorde en dat hij in elk geval in 1467 nog leefde.⁶⁶ Waarschijnlijk maakte hij deel uit van het bovenlokale college van dijkgraaf en heemraden van de Hoge Maasdijk, dat statutair bestond uit drie poorters van Heusden en vier ingelanden uit de dorpen, want dat zou de aanwezigheid van de cedel in zijn boedel kunnen verklaren. De preambule van de tweede cedel informeert nader over de genoemde ‘hering’ (= toewijzing van dijk lengten aan lokale grondeigenaren) en over de aanleiding daartoe:

‘Dit sijn de gene die Dirck Polslauwer, Dirck Peters zoen, Dirck Emonts zoen, Robbrecht Reyns zoen geheert hebben inden onraet van hoefden ende catten als heemraders binnen des bans van Heesbeen anno LXVII, ende hebben elck sij[r] lenect van haren dijk gegeven na avenant van haren lande. Sij en conden eenen schuldige[r] gewijsen off also schuldich als recht is’.

De ‘hoefden ende catten’ waarvan hier wordt gesproken, waren stroomdammen of kribben, die vanaf de dijk loodrecht in de Maas werden gelegd om het uitschuren in de bochten van de sterk meanderende rivier tegen te gaan en ondermijning van schoordijken te voorkomen. Juist in de jaren na 1460 werd benoorden de stad Heusden een aantal ‘hoefden’ aangelegd.⁶⁷ Over de bekostiging is heel wat afgeruzied, een kwestie waarop ik nog uitvoeriger terugkom, maar het is duidelijk dat de drie cedelen uit ca. 1467 hiermee verband hielden.

Blijft de vraag, waarom Mariënkroon twintig jaar nadien zo geïnteresseerd was in de cedelen. In de eerste plaats was het te Heesbeen geërfd, ook reeds in 1467, en dus belanghebbende. In de tweede plaats was juist het erf aan de Maasdijk waartegen in 1467 een (fel omstreden) dijkhoofd werd aangelegd – het erf van de poorter Gerrit Paulus zoon van der Rijt – ergens tussen dat jaar en 1487 door de cisterciënzers verworven.⁶⁸ Dat blijkt, zoals gezegd, uit een verwijzing in het overzicht van Mariënkroons dijklasten dat aan de cedelen van (ca.) 1467 voorafging en waarin trouwens met zoveel woorden naar de cedelen wordt verwezen: ‘Item van Gherit Pauwels soen plach te wesen *ut in cedula habet*, daer maecken III mergen I Roede dijc; voort vander stoepen *ut in cedula*.’ (cursivering PH).

5.2.4. *Het dijkboek voor de proost van Berne: de cedelen van 1506 en 1487*

Aan de cedel in het tweede deel van het dijkboek voor de proost gaan de uitkomsten van een extra omslag van onderhoudslasten aan de

Maasdijk bij Herpt vooraf. Daar was kennelijk bij controle gebleken dat een dijkstuk van 22 roeden onbeheerd lag. Zoiets gebeurde wel vaker en het was dan zaak om snel uit te maken, aan welke ingelanden een extra stukje dijk moest worden toegewezen. In dit geval droegen de schout, de 'klerk' (secretaris) en de 'slijkheemraden' van Herpt het onderhoud van de 22 overgeschoten roeden op aan de eigenaars van 25 percelen in de ban Herpt, onder wie zowel 'mijn heer van Bern' als 'dat clooster binnen Huesden', de abdij Mariënkroon. In de marge van de preambule werd het jaartal 1506 toegevoegd, een betrouwbare tijdsindicatie voor zover ik kon nagaan aan de hand van de persoonsnamen.

Van oudere datum moet de cedel zijn die achter deze Herptse 'hering' is afgeschreven. De overlijdensdatum van verschillende daarop genoemde personen is bij benadering bekend. De vroegste was die van 'Thijs die Potter', dat was de Heusdense poorter Mathijs de Potter Wouters zoon, die in 1487 stierf.⁶⁹ Dit jaar stelt aldus een terminus ante quem voor het ontstaan van de lijst. De cedel heeft drie segmenten. Het eerste begint met het opschrift *Den dijck aen het Veringher Eynd* waaronder de namen volgen van 37 personen die samen 26 roeden hadden te onderhouden. Dan wordt de lijst onderbroken door een tweede opschrift: *Outhuesden*, gevolgd door de namen van andermaal 37 geërfden, bij elkaar onderhoudsplichtig voor 48 roeden dijks. Tenslotte is er een derde kopje: *Die poerters* met daaronder 51 namen, die 36 roeden verdeelden. Detail-onderzoek bracht aan het licht dat alle genoemde personen uit de drie segmenten één ding met elkaar gemeen hadden. Zij waren allen grondeigenaren in de ban Oud-Heusden. Nu grensde Oud-Heusden nergens direct aan de Hoge Maasdijk. Althans een deel van de grond van Oud-Heusden werd echter als inliggend beschouwd, dat wil zeggen men oordeelde dat deze door de dijk werd beschermd. Hetzelfde gold trouwens voor alle andere dorpen van het Land van Heusden die niet aan de (Nieuwe) Maas lagen, inclusief Eethen en Meeuwen. Zo was de sector van de Maasdijk die binnen de ban Hedikhuizen lag, waartoe ook het Veringher Eynd hoorde, sedert 1417 verhoefslaagd over de vier dorpen Oud-Heusden, Doeveren, Baardwijk en Hedikhuizen.⁷⁰ Als ik het wel heb, bevat de cedel dus de verloting van een deel van deze sector over de onderhoudsplichtige grondeigenaren uit Oud-Heusden. De eigenaren werden vervolgens onderverdeeld in drie (in wezen onvergelykbare)⁷¹ categorieën: de eerste omvatte alle Oudheusdense geërfden die dijk lengten bij het Veringher Eynd hadden te onderhouden, onder de tweede en derde werden respectievelijk alle eigenerfde (in- en uit)buren en stedelijke eigenaren begrepen die elders in de Hoge Maasdijk bij Hedikhuizen onderhoudsplichtig waren.⁷²

De vraag is, of de ruim 414 meters (namelijk 26 + 48 + 36 roeden) inderdaad de volledige lengte besloeg waarvoor de geërfden van Oud-Heusden in de Hoge Maasdijk bij Hedikhuizen verantwoordelijk waren, zoals ik hierboven aannam. De omslagfactor zou in dat geval gemiddeld ruim één voet (31 cm) per morgen hebben bedragen en dat is erg weinig,

wanneer men die bijvoorbeeld afzet tegen de vier voet per morgen waarvoor de grondeigenaren binnen de ban Heesbeen in dezelfde dijk opdraaiden. Hiervoor zijn twee verklaringen. Ten eerste namen de dijklasten waarschijnlijk in stroomafwaartse richting toe, want in dezelfde tijd bedroeg de reguliere onderhoudsquote in Veen 6 voet per morgen.⁷³ Daarnaast is het goed mogelijk dat, ofschoon in de regeling van 1417 sprake was van een 'morgen-morgensgelijke' verdeling van lasten, de onderhoudsplicht in de Maasdijk voor de verder landinwaarts liggende gronden nihil of in elk geval aanmerkelijk lichter was dan voor de direkt achter de dijk gelegen landerijen.⁷⁴ Het laatste kan opnieuw worden aangetoond aan de hand van de opgave uit 1487 die aan het begin van het dijkboek staat. Van alle daar beschreven kavels, waarvoor Mariënkroon onderhoudsplichtig was in de Hoge Maasdijk bij Hedikhuizen, (Herpt ?), Heesbeen en Wijk, was alleen het reeds meermalen genoemde perceel van 10½ morgen in Oud-Heusden te lokaliseren, terwijl het totale grondbezit van het Heusdense klooster in Oud-Heusden tegen 1500 ongeveer 75 morgen besloeg.⁷⁵ Dit houdt in dat lang niet aan alle grond in Oud-Heusden onderhoudslasten in de Maasdijk verbonden waren. Zo was ook het dochterklooster van Mariënkroon, Mariëndonk te Elshout, niet voor al zijn Oudheusdens grondbezit onderhoudsplichtig in de Maasdijk⁷⁶, maar de abt van Berne en de graaf van Holland, de twee grootste grondbezitters, wèl. De ratio achter de vrijstelling van sommige gronden heb ik niet kunnen achterhalen. Zij moet ongetwijfeld worden gezocht in de ligging. Bij gebrek aan voldoende protokadastrale informatie is daar evenwel verder weinig zinnigs over te zeggen. In elk geval is de constatering van belang, dat de cedel van ca. 1487 géén volledige opgave bevat van het (verdeelde) cultuurareaal, noch van alle grondeigenaren in Oud-Heusden. De lootcedel van de Zeedijk van 1498 doet dat wèl.

5.2.5. *De 'verloting' van de Zeedijk van 1498*

Van de verlotingen van de Zeedijk of Zoutendijk⁷⁷ zijn vijf oude cedelen overgeleverd. Vier ervan bevinden zich in afschrift achterin een bundel met handvesten uit de 16de eeuw, die thans berust in het oud-administratief archief van de stad Heusden⁷⁸, de vijfde is opgenomen in het archief van het klooster Mariëndonk.⁷⁹ De eerste drie behelzen de verloting van de Zeedijk tussen de Oude Maas en de grens met Drunen in augustus 1498, de laatste twee bevatten de namen van onderhoudsplichtige geërfden uit de Herpt en dateren beide pas van na 1550.

Aanleiding tot een herziening van de loten in de Zeedijk gaf mogelijk de doorbraak van de dijk in 1497.⁸⁰ Tegelijk met het opstellen van de nieuwe cedelen kon bovendien een administratieve wijziging in het verlotingssysteem worden doorgevoerd. De preambule bericht namelijk dat elk der onderhoudsplichtigen 'zijnre mergentalen bij een gheloot' heeft gekregen, waar dat 'te voeren was tot drie plecken.' Tot die tijd had elke ingelan-

de dus een dijkstuk te onderhouden in drie verschillende sectoren. Dat was bezwaarlijk en vandaar werd besloten tot een soort ruilverkaveling van dijk lengten. Ook werd de gelegenheid te baat genomen om het geregelde dijkonderhoud aan de zuidzijde uit te breiden met een lengte van vijf roeden, ‘vander Authuesdensche weterinck af nae Druenen toe, aengaende aen een groot willighe die daer nu tertijt staet ende voort gaende totten dijk van Druenen toe.’ Net zoals vele geërfdn van Oud-Heusden onderhoudsplicht verschuldigd waren in de Hoge Maasdijk, waren de eigenaars van ruim de helft van de (verdeelde) cultuurgrond van Herpt en Hedikhuizen dat in de Zeedijk. Maar terwijl de verhouding dijk lengte: grondeigendom bij de verloting van de Maasdijk voor de geërfdn van de direkt aanliggende gronden naar het zich laat aanzien beduidend ongunstiger uitpakte dan voor die van verder landinwaarts gelegen gronden, was deze omslagfactor bij de verloting van de Zeedijk voor alle inliggende gronden gelijk, namelijk $(\pm) 4\frac{1}{2}$ voet per morgen.⁸¹ Tevens blijkt dat ook hier noch met gebruiksdoel, noch met de kwaliteit en waarde van de grond rekening werd gehouden. Slechts enkele percelen van apert slechte kwaliteit hadden bij uitzondering een korting op de onderhoudsplicht gekregen.⁸²

Alle drie de cedelen van 1498 zijn cumulatieve lijsten. De eerste vermeldt de namen van 32 geërfdn in de ban Hedikhuizen. Bij elkaar hadden zij $836\frac{1}{2}$ voet (ruim 260 meter) in de Zeedijk te onderhouden. De tweede cedel telt 51 grondeigenaren in Herpt, aansprakelijk voor een dijkvak met een totale lengte van 541 meter. De derde cedel, die van de eigenaren in Oud-Heusden, is de tevens de langste. Er worden 137 eigenaren genoemd en hun dijk had een lengte van ruim 2.155 meter. Vergelijking met de grootten van het (verdeelde) cultuurareaal die in de landsheerlijke enquêtes zijn opgegeven, wijst uit dat alleen in Oud-Heusden op alle grond een plicht tot onderhoud van de Zeedijk rustte. In Hedikhuizen en Herpt was respectievelijk ruim 40% en ruim 55% van de cultuurgrond met deze last bezwaard. Bij de verdeling van die lasten zullen de ligging van de landerijen en de mate waarin zij werden geacht bescherming te ondervinden van de Zeedijk wederom de voornaamste criteria zijn geweest.

In tabel 5.2 zijn de informatie-elementen op de lootcedelen van 1467, ca. 1487 en 1498 nog eens samengevat. Tevens is becijferd, welke percentages van respectievelijk het (verdeelde) cultuurareaal en het totale aantal eigenerfde burenen in de gegevens liggen besloten op basis van de opgaven in de *Enqueste* van 1494 en de *Informacie* van 1514. De tabel maakt twee moeilijkheden zichtbaar die om een oplossing vroegen:

1. Slechts één cedel, die van ca. 1487, ordende de onderhoudsplichtige eigenaren (min of meer) naar maatschappelijke categorie. Op alle andere lijsten stonden natuurlijke personen en instellingen, edelen en poorters, geestelijken en buurlieden gewoon door elkaar heen. Vooral het onderscheid tussen poorters en burenen was bijzonder lastig.

informatie verstrekten? Of werd er bij het omslaan van de waterstaatslasten anders gerekend dan bij de zetting van de schildtalen, het eerste oogmerk van de enquêtes? Deze kwestie wordt verder behandeld aan het begin van deel III.

5.3. CIJNSBOEKEN

Geestelijke instellingen in de Late Middeleeuwen trokken een groot deel van hun inkomsten uit renten en pachten. Hiervan werd op schrift een meestal toch nogal primitieve administratie bijgehouden. Van dergelijke inkomstenregisters is een aantal exemplaren bewaard gebleven. Cijns- en pachtboeken kwamen evenwel alleen als ‘nominatieve lijst’ in aanmerking, als een (naar schatting) substantieel deel van de buurlieden van een dorp er op één tijdsmoment met naam en toenaam in was opgenomen. Als zodanig vielen de oudste twee Bernse cijnsboeken⁸³ en de cijnslijsten in het zogenaamde *Missale van Wijk*⁸⁴ af. Over bleven twee registers uit de jaren ca. 1460-1465 van respectievelijk de kerk en de armentafel van Vlijmen, een overzicht uit 1497 (met latere aanvullingen) van de pastoor van Baardwijk en een inkomstenregister van de kerk van Baardwijk uit 1526.

Het eerste van de twee genoemde Vlijmense registers bevindt zich in het archief van de abdij Berne.⁸⁵ Dat komt omdat Berne sedert 1285 het collatierecht in de parochiekerk van Vlijmen bezat. Sindsdien werd de zielzorg er in de regel opgedragen aan een Bernensis. Van de inkomsten uit het kerkgoed maakten *geconstitueerde renten* (op onderpand gevestigde renten)⁸⁶ annex memoriefundaties (memories verbonden met geconstitueerde renten)⁸⁷ het leeuwedeel uit. In het registertje, dat omstreeks 1460 aangelegd moet zijn, zijn 87 van die renten genoteerd, inclusief de namen der tijnsplichtigen, een summiere aanduiding van de onderpanden en een korte specificatie van de eventuele geestelijke tegenprestatie. Aan het einde is er een opgave van alle landerijen die tot het kerkgoed hoorden en die voor een deel in tijdpacht waren uitgegeven. Vergelijkbaar van opzet en omvang en daterend uit ongeveer dezelfde tijd is een cijnsregister van de Tafel van de Heilige Geest van Vlijmen, dat enige jaren geleden, samen met een tweede, ongedateerde lijst, is ontdekt achterin een bundel rekeningen van de armenmeesters uit de jaren 1685-1688.⁸⁸ De preambule van het elf folio's tellende perkamenten register vermeldt nadrukkelijk dat de pastoor en de geestmeesters de bezittingen van de Tafel in grond en renten in 1465 ‘over gheset ende wten ouden registeren ghetoghen’ hadden. Men mag dus aannemen dat de genoemde betalers van de tijnsen en pachten de tijnsplichtigen en pachters uit 1465 waren. Al te strikt moet men de datering ook weer niet nemen, want er is door verschillende handen in het register gewerkt. Het register opent met een opsomming van 63 tijnsen en eindigt met de beschrijving van een vijftiental verpachtingen. Het laat-

ste blad is half afgescheurd; wat ervan rest is aan de buitenzijde zozeer door vocht aangetast, dat niet alles meer is te lezen. Wel in uitstekende conditie verkeert een tweede cijns- en pachtlijst van de armentafel. Zij bestaat uit één groot perkamenten vel. Op de linkerhelft worden ongeveer 80 tijnsplichtigen genoemd, de rechterhelft bevat een nauwkeurige beschrijving van de 17 percelen land die de armentafel in bezit had en in pacht uitgaf. Een tijdsaanduiding ontbreekt, maar op grond van het handschrift en vooral de persoonsnamen meen ik de lijst te kunnen dateren op omstreeks 1480.

Naar schatting zullen de namen van minstens de helft van de eigenerfde burenen van Vlijmen omstreeks 1460 in het cijnsboek van de kerk en het oudste cijnsregister van de geesttafel zijn vermeld. Achteraf bezien kon bij gebrek aan voldoende aanvullend bronnenmateriaal aan dit basisbestand toch betrekkelijk weinig genealogische en sociaal-economische informatie aan dit basisbestand worden toegevoegd. Ik heb de Vlijmense cijnsregisters daarom alleen voor partiële genealogische reconstructie (Bijlage A.4) benut.

Een met de overzichten uit Vlijmen vergelijkbaar inkomstenregister van de pastoor van Baardwijk was, net zoals dat in Wijk was gebeurd, ten gevolge van de gemakzucht van de pastoors, of, wie zal het zeggen, door schaarste van goed schrijfmateriaal, geïncorporeerd in het kerkmissaal. Het Baardwijkse exemplaar, thans bewaard in het bisschoppelijk archief te Den Bosch⁸⁹, werd vermoedelijk omstreeks 1400 vervaardigd, maar pas een eeuw later schreef pastoor Wouter Dor(e)mans er de jaarlijkse rente-inkomsten in op zoals hij die had aangetroffen bij de dood van zijn voorganger in 1497. Hij telde er 85. De renteplichtigen en hun onderpanden zijn telkens zeer nauwkeurig aangeduid, met inbegrip van belendingen. Doremans' opvolger, Hendrik Smeeds ('Fabri'), hield vervolgens op dezelfde nauwgezette manier in de kantlijn bij, wie er in 1526 voor dezelfde onderpanden tijnsplichtig waren. Toevallig is uit precies hetzelfde jaar ook het inkomstenregister van de Baardwijkse kerkfabriek overgeleverd.⁹⁰ Het geeft een zeer uitvoerige administratie van achtereenvolgens de landerijen die aan de kerk toebehoorden, de personen aan wie ze eventueel in pacht waren uitgegeven, de renteplichtigen en de bezwaarde onderpanden, maar ook van de jaarlijkse uitgaven aan koster en kerkmeester, aan kaarsen en uitdelingen. Daaronder volgden, in extenso, afschriften van de clausules van alle 71 renten die in de loop der jaren ten gunste van de kerk waren geconstitueerd. Bedenkt men, dat Baardwijk omstreeks 1500 ongeveer 90 haardsteden telde, dan kan er gerust van worden uitgegaan dat de namen van de meeste, zo niet van alle burenen uit die jaren in de registers van pastoor en kerk te boek waren gesteld. Deze omstandigheid, de precieze aanduiding van de onderpanden en de ruime beschikbaarheid van bronnen uit omringende jaren maakten de Baardwijkse cijnsregisters wel acceptabel als basismateriaal (naamlijsten) voor een 'complete' genealogische reconstructie.

5.4. DE KOHIEREN VAN DE TIENDE PENNING

Om een beter inzicht te krijgen in bepaalde historische ontwikkelingen op de lange termijn, is voor één onderdeel, de studie van de bezitsverhoudingen, een groep bronnen met het karakter van 'nominatieve lijsten' aangesproken die strikt genomen buiten de periode 1360-1515 valt. Het gaat hier om de oudste kohieren van de Tiende Penning, op het platteland een belasting op onroerend goed ter grootte van tien procent van de geschatte jaarlijkse (fiscale) huurwaarde, die in 1543 werd geïntroduceerd.⁹¹ Vanwege de bewerkelijkheid van dit materiaal, maar ook vanwege de onvolkomenheden die aan veel kohieren kleven, heb ik mij beperkt tot een selectie waarin alle geografische dorpstypen zijn vertegenwoordigd: van de zanddorpen heb ik Baardwijk genomen, van de Nieuwe Maasdorpen Engelen, Herpt en Veen, van de Oude Maasdorpen Oud-Heusden, Heesbeen en Doeveren en van de komkleidorpen Genderen en Eethen. In deze selectie zijn ook verschillen in de aanwezigheid van grootgrondbezit en in de afstand tot de stad Heusden, de twee andere factoren met wezenlijke potentiële invloed op de structuur van de bezitsverhoudingen, voldoende afgedekt.⁹²

Voor een enigszins nauwkeurige reconstructie van bezitsverhoudingen was een eerste vereiste dat steeds expliciet werd onderscheiden tussen eigenaren-verpachters, eigenaren-gebruikers en huurders/pachters. Aan dit criterium voldeden lang niet alle kohieren en om die reden heb ik voor het ene dorp een kohier uit de vroegste jaren (1543 of 1544), voor het andere een uit het decennium daarna (1553 of 1556) gebruikt.⁹³ Het belangrijkste probleem was vervolgens, net als bij de dijkcedelen uit de tweede helft van de 15de eeuw, de inheemse buren te scheiden van andere categorieën eigenaren en gebruikers. Anders dan bij de dijkcedelen kon nu echter niet worden teruggevallen op de uitkomsten van gedetailleerd genealogisch onderzoek. De werkwijze was hier dus een minder verfijnde, strikt reducerende. De namen van de belastingplichtigen werden in een database opgeslagen en gealfabetiseerd. Na de verwijdering van alle grondbezitters die aantoonbaar van buiten kwamen, werden de resterende particuliere personen als inheemse buren beschouwd. Het meest eenvoudig was natuurlijk de isolatie van geestelijke en institutionele grondbezitters. Ook de (relatief weinige) edelen waren tamelijk simpel aan te wijzen. Aanzienlijk meer moeilijkheden gaf de identificatie van poorters en uitburen. Weliswaar treft men achter de namen van personen van buiten regelmatig de toevoeging 'tot' of 'toe' gevolgd door de woonplaats, maar dit gebeurde beslist inconsequent. Zeker voor een schatting van het stedelijk bezitsaandeel mag men niet uitsluitend op herkomst-indicerende achternaamsbestanddelen afgaan.⁹⁴ Voor een nauwkeuriger inzicht in het poorterbezit werden daarom ter vergelijking de Heusdense kohieren van de Tiende Penning uit de jaren 1543 en 1553 benut.⁹⁵ Bovendien heb ik

de persoonsgegevens aangevuld met waardevolle informatie uit het zogenaamde 'doodboek' van de Onzelievevrouwen-broederschap van Heusden, dat tot voorbij het midden van de 16de eeuw is bijgehouden en op het punt van de persoonsnaamgeving uiterst volledig is.⁹⁶ Ook langs deze weg konden overigens niet alle problemen worden opgelost. Tussen het aanleggen van de kohieren in de stad en de dorpen zaten toch tijdsverschillen en de lokale zettters wisten vaak geen raad met onverdeelde boedels van personen van buiten die al geruime tijd waren overleden. Dergelijke zaken verklaren waarom sommige bezitters op het platteland in de kohieren van de stad ontbreken, ofschoon men hen met reden ervan kan verdenken tot de poorters te hebben behoord. Daarnaast blijft er altijd het gevaar voor persoonsverwisseling als gevolg van veel voorkomende homonieme namen. In elke plaats, stad of dorp, woonde te allen tijden wel iemand die Jan Jansen of Jan Klaassen heette. Gelukkig was men zich hier meestal wel van bewust en werden homonieme namen aangevuld met toevoegingen verwijzend naar woonplaats of beroep. Van bijzondere waarde was in dit opzicht het oudste kohier van Herpt. Daarin werd het 'lant toebehoerende den cloesteren, gasthuysen ende borgeren van Heusden die met ons (nl. de ingezetenen; PH) niet en contrubueren' apart beschreven.⁹⁷

Waren de problemen met de identificatie van poorters nog grotendeels op te lossen dankzij de kohieren van de stad, veel moeilijker bleef het isoleren van uitheemse buurlieden. Ik gebruikte immers niet de kohieren van alle dorpen en los daarvan werd namenvergelijking bemoeilijkt door de grote omvang van de data-bestanden. Noodgedwongen bleef voor de identificatie van 'uitburen' aanduiding van herkomst in de achternaam met behulp van de prepositie 'toe' of 'tot' het enige vaste criterium. Identificatie van 'uitburen' langs andere weg, met name op grond van unieke voor-naam-toenaam-combinaties, heb ik alleen bij uitzondering geaccepteerd. Vermoedelijk heeft deze grofmazige werkwijze hier en daar geleid tot een zekere onderschatting van het uitheemse grondbezit c.q. grondgebruik, vooral in de bannen 'op de palen van Brabant' waar van oudsher intensieve contacten over en weer de grens konden worden vastgesteld.⁹⁸

Als basis voor genealogische reconstructies zijn de kohieren in principe niet gebruikt, al moesten de gegevens uit de kohieren dan op persoonsnamen worden verzameld. Alleen zijn bij gelegenheid buurlieden-dossiers uit Oud-Heusden (1498), Herpt (1498) en Baardwijk (1497, 1526) gecompleteerd met gegevens uit de kohieren van die plaatsen.

6. NAAMLIJSTEN: DE NAMEN

Een grondig onderzoek naar de vormen en normen van naamgeving was onontbeerlijk voor de oplossing van tal van knelpunten in de herkenning van personen en daardoor in de wijze waarop *genealogical links* konden worden gelegd. In naamgevings-tradities gaan echter niet alleen verwijzingen schuil naar de structuur van familiebetrekkingen, maar ook naar de wijze waarop verwantschap destijds werd beleefd. Een probleem is dat de middeleeuwse naamgevingstradities op zeer wezenlijke punten afweken van de hedendaagse. Daar komt bij dat rekening moest worden gehouden met verschillen in de formaliteit waarmee personen in uiteenlopende bronnen werden aangeduid.

6.1. NAAMVORMEN: FORMALITEIT EN INFORMALITEIT

Wie uit een dorp afkomstig is, zal met het verschijnsel vertrouwd zijn: veel mensen lopen er met twee namen rond, één die alleen in het bevolkingsregister is te vinden en één waaronder iedereen hen kent. In het middeleeuwse Heusden moet het al niet anders zijn geweest. Men zou, wat dat aangaat, het geschreven bronnenmateriaal kunnen tweedelen in stukken die voor een rechtscollege werden opgemaakt en documenten die dat niet waren. In de eerste waren precisie, ondubbelzinnigheid en volledigheid in de aanduiding van personen en goederen vereist. Dat vergemakkelijkt de identificatie van personen aanzienlijk, al was het soms zo dat de schrijvende klerken duidelijk niet op de hoogte waren met de situatie ter plekke en namen verhaspelden, zo niet evident foutief weergaven¹, alsof niet goed was verstaan wat voor het eerst werd gehoord.

In documenten van het tweede type (zoals rekeningen) komt men dergelijke vergissingen veel minder vaak tegen, omdat de stukken lokaal werden opgetekend of anders waren gekopieerd van ter plaatse vervaardigde kladschriften. De aanduiding van persoonsnamen was er een stuk informeler, hetgeen identificatie bemoeilijkt – helaas, want juist deze categorie van documenten bevat alle door mij gebruikte naamlijsten. De sociaalhistorische waarde van beperkt refererende naamvormen is daarentegen groot. Zij verraden hoe mensen in het dagelijkse leven heetten, zij tonen de bijnamen en de vleinamen.

Onder informele voornamen zijn met name diminutief- en koosvormen van doopnamen te verstaan. Soms was de variatie breed en de afwijking van de standaard groot. Johannes of Jan werd bijvoorbeeld verbasterd tot Jannes, Han, Hanneke, Henneke, Hens(e), Nenne, Nenman, Hanne-man of Hannaart; Arend of Arnoldus tot Arntke, Noude(ke), Neude en Nolde. Nicolaas werd behalve Claes of Claus ook Nycol, Cole, Colijn of

Coolman. Veel meer dan Gerard komt de vlevorm Geenke voor en zo werd Aleidis meestal Ide of Iken, Elias Eelke, Isaac Hacko, Thomas Maas(man), Mechteld Mette en Eligius Loy. De meeste variaties waren eenvoudig op te zoeken in Van der Schaars handzame *Woordenboek van voornamen*, maar niet in alle gevallen bood dat uitkomst. Godert (met verkortingen tot Go(e)de, Godeken, Goyert en Goert) zou volgens Van der Schaar zijn afgeleid van Godart/Godhart. Mijns inziens was Godert in het Heusdense evenwel een contractie van Godevaart, een afleiding van Godfried.² Ook beschouwde Van der Schaar Heinman een aparte voor-naam (< Hagi-man) naast Hendrik en Herman, terwijl het Heusdens namenmateriaal er geen twijfel over laat bestaan dat het -man hier een zuiver diminutief is en Hei(n)man de gebruikelijke koos-vorm was van Hendrik.³ maar Heinman voor Herman kwam ook een enkele keer voor.⁴ 'Wellen' was rond 1300 in Den Bosch een vlevorm van Wouter.⁵ In Heusdense bronnen komt men Wellen(s) regelmatig tegen als toenaam, die naar ik meen echter niet als patroniem maar als plaatsnaam-achternaam, d.w.z. als samentrekking van Van Well moet worden uitgelegd, zoals in enkele gevallen valt te bewijzen.⁶ We zouden hier dus kunnen spreken van een *concurrerende ontstaansgeschiedenis*. Het geval van Wellen(s) toont in elk geval dat informele naamvormen niet beperkt bleven tot de doopnamen. Ook van andere achternaam-componenten maakte men diminutieve voornamen die werden gebruikt onder weglating van de doopnaam, zoals in 'Meyerken' (= nn. de Meier), 'een knecht hiet Sasken' (= nn. de Sas) en 'Dronghelken ende Veerken Wouters' (= nn. van Drongelen en nn. de Veer Wouters'zonen).⁷ Er zijn duidelijke aanwijzingen dat bij de vorming van patroniemen in sommige families consequent bepaalde informele voornaamvarianten werden gebruikt. Zo was er in de stad Heusden in de eerste en in het dorp Heesbeen in de tweede 'peilperiode' een familie Noudens die nóóit Arends werd genoemd. Vergelijkbaar zijn de patronieme toenames Coppens te Veen en Colijn in Oud-Heusden. Van vaste, onveranderlijke geslachtsnamen kan men hierbij overigens nog niet spreken.

Een andere typische uitdrukking van informaliteit is de beperking van de persoonsaanduiding tot voornaam en *cognomen* of (strikt persoonlijke) bijnaam, een naamvorm die identificatie heel lastig maakt. Dat de man die in tal van bronnen rond 1375 opduikt als 'lange Bertout' zich voluit 'Bertout Arend Ywijn Ywijns zoon van Outhuesden' noemde, is bekend omdat één bepaalde post in de rekeningen van de rentmeester van Heusden Bertout jarenlang afwisselend bij de volledige naam en bij zijn cognomen vermeldde. Bij toeval kon zo ook worden vastgesteld dat Arend Spierink van Aalburg Klaas zoon, ambachtsheer van Herpt omstreeks 1460, als gevolg van een lichamelijke verminking door het leven moet zijn gegaan als 'Arend Spierink-mitten-enen-ooge'.⁸ Meestal paste een cognomen echter niet op een achternaam, waardoor een lange reeks van 'scone', 'vule', 'vuge', 'rode', 'quade', 'scele' en 'magere' Heinen en Jannen in de

'restbak' moest achterblijven. Overigens konden voornamen met cognomina zich ook tot achternamen ontwikkelen. In althans twee gevallen, namelijk groot-Wouter te Oud-Heusden (eerste periode) en grote Ghibe te Vlijmen (eerste periode), werd ook de oorspronkelijke naamgever in de bronnen zelf aangetroffen, zodat de achternaam hier echt patroniem was. Andere achternamen van dit type, bijvoorbeeld rode-Heinens (Vlijmen en Heusden, eerste periode) en quade-Papens (Vlijmen en Herpt, eerste periode) leken echter langer te bestaan en wijder verbreid.

Informele persoonsnaamgeving in bronnen kan identificatie van personen zeer bemoeilijken, maar maakt deze niet per se onmogelijk zoals blijkt uit de 'oplossing' van sommige cognomina en ook uit die van andere beperkt refererende naamvormen op de nominatieve lijsten. In enkele dorpen werd bij de registratie in 1375 nogal eens volstaan met de optekening van alleen voor- of achternaam. Soms kon daar het ontbrekende stuk van de volledige naam toch nog aan worden gepast. Een man die als enkel 'Aelbrecht' te boek stond op de bedelijst van Vlijmen heb ik uiteindelijk met grote zekerheid kunnen identificeren als Albrecht Gooswijns zoon van Kessel. En 'de meuter' (= de moutmaker) op de bedelijst van Wijk is uit andere bron bekend als Jan Wouter Clercs zoon. Ook meer complete persoonsaanduidingen konden overigens variëren al naar gelang de aard van de stukken. Iemand die als 'Godert Willems' op de bedelijst van Baardwijk te boek was gesteld, heette elders afwisselend Godert van den Werve en Godert Willem Papens zoon van Gestel. Natuurlijk slaagden dergelijke identificaties veel vaker niet dan wel.⁹

6.2. NAAMGEVING: DE VOORNAAM

Anders dan tegenwoordig was er in de Middeleeuwen een geringe variatie in voornamen. Op het platteland van Heusden circuleerden in de 14de en 15de eeuw misschien vijftig voornamen voor mannen en dertig voor vrouwen. Van die namen genoten er dan bovendien nog maar een paar grote populariteit. Verweg favoriet waren de namen van Johannes (Jan) en Elisabeth (Liesbeth), de bijbelse prefiguraties van Christus en Maria: één op de vijf mannen liep met een vorm van de naam Jan rond en één op de vijf vrouwen heette Liesbeth. Jan werd op afstand gevolgd door Arend en Arend door Hendrik, voornamen die werden gevoerd door respectievelijk 10 à 15% en 7 à 10% van de mannelijke bevolking. Eveneens zeer gewoon waren namen als Gerard, Gijsbert, Godert, Gooswijn, Jakob, Peter, Reiner, Roelof en Willem. Pas daarachter kwamen in frequentie (Bartolo)meus, Ber(e)nd, Dirk, Kerstiaan, Lambert, Melis, Nicolaas/Klaas, Robrecht, (Tho)maas en Wouter.

Dat in de basisbestanden minder vrouwelijke voornamen voorkwamen, hangt zeker samen met het simpele feit dat aanzienlijk minder vrouwen

dan mannen konden worden gedocumenteerd. Ofschoon voornamen als Liesbeth, Aleit, Heilwich en Machteld bijzonder vaak werden gebruikt, was de variatie in de toekenning van voornamen bij vrouwen relatief groter dan bij mannen. Ten eerste kwam dat door het typisch middeleeuwse gebruik om mannen-namen of mannelijke naamvormen evenzeer aan vrouwen toe te kennen – vaak onder toevoeging van een diminutief, zoals in Wouterke of Peterke. Het meest bekende voorbeeld is natuurlijk gravin Jakob van Beieren, maar de praktijk was wijd verbreid. De keuzemogelijkheid bij de voornaamgeving van vrouwen was alleen daarom al groter, omdat naast aan vrouwen gegeven mannennamen specifieke vrouwelijke namen (Aleit, Maria) of specifieke vrouwelijke vormen van algemene voornamen (Johanna, Kerstine) circuleerden die nooit aan een man werden toegekend. Vervolgens kan een rol hebben gespeeld, dat men bij de geboorte van meisjes eerder geneigd was familietradities te laten voor wat zij waren en bij de naamgeving mode of eigen smaak te volgen, zoals Van der Schaar meende.¹⁰

Noch voor mannen, noch voor vrouwen lijken de Heusdense voornamen sterk af te wijken van hetgeen uit dezelfde periode van elders bekend is.¹¹ Slechts enkele namen hadden iets buitengewoons in die zin dat men ze niet meteen in de streek zou verwachten, zoals typisch Friese namen als Fok(k)e, Obbe of Scout (< Schelte) die vooral in enkele dorpen benoorden de Oude Maas nogal eens voorkwamen. Radicale veranderingen in de voornaamgeving traden ook niet op tussen de eerste en tweede periode, hetgeen te zien is in tabel 6.1, die een overzicht geeft van de meest voorkomende voornamen in Baardwijk en Oud-Heusden in elke van beide perioden. Het overwicht van de Jannen en Arenden uit de tweede helft van de 14de eeuw was honderd jaar later enigszins afgenomen. Daartegenover waren enkele nieuwe voornamen opgekomen, zoals met name Adriaan en Anthonis. Adriaan, bijvoorbeeld, kwam in de eerste periode op het platteland van Heusden in het geheel niet voor, terwijl in de tweede periode ongeveer één op de twintig mannen deze naam droeg. Van marginale betekenis was de late introductie van Joost, Andries en Frank of van reeds oudere Hollandse namen als Aalwijn en Allaard.

Al met al hebben, naar het zich laat aanzien, modegrillen maar geringe uitwerking gehad op de voornaamgeving. Ook wat dat aangaat toonde men zich op het platteland conservatiever dan in de steden. Op grond van vooral stedelijk materiaal stelde Van der Schaar immers vast dat naamgevingspatronen wel degelijk werden beïnvloed door de uitstraling van sommige heiligen of van de populariteit van regionale of internationale *VIPs*.¹² Van dergelijke zaken is in de namenbestanden voor de Heusdense dorpen niets te merken. Waarom kon anders Catharina, de naam van de beschermheilige van de heren van Heusden, niet op veel grotere populariteit bogen dan zij in werkelijkheid deed? Betrekkelijk weinig werd genoemd naar Maria en Petrus & Paulus – naast Catharina de meest gekozen patroonheiligen van kerken, kapellen en altaren op het platteland van

TABEL 6.1. Voornaamgeving in Baardwijk en Oud-Heusden in respectievelijk de tweede helft van de 14de en de tweede helft van de 15de eeuw.

	Baardwijk periode-1	Baardwijk periode-2	Oud-Heusden periode-1	Oud-Heusden periode-2
aantal met voornaam genoemde mannen	126	153	150	169
aantal verschillende mannelijke voornamen	33	40	36	38
aantal met voornaam genoemde vrouwen	15	42	27	29
aantal verschillende vrouwelijke voornamen	9	21	15	14
meest voorkomende mannelijke en vrouwelijke voornaam; () = als percentage van totaal aantal mannelijke, resp. vrouwelijke voornamen				
	Baardwijk periode-1	Baardwijk periode-2	Oud-Heusden periode-1	Oud-Heusden periode-2
Jan	24 (19)	21 (14)	37 (25)	31 (18)
Elizabeth	4 (27)	9 (21)	5 (19)	7 (24)
meest voorkomende mannelijke voornamen (aantal vermeldingen in voornamenbestand)				
	Baardwijk periode-1	Baardwijk periode-2	Oud-Heusden periode-1	Oud-Heusden periode-2
	Jan – 24	Jan – 21	Jan – 37	Jan – 31
	Arend – 13	Adriaan – 14	Arend – 25	Arend – 17
	Gerard – 10	Hendrik – 11	Jakob – 9	Hendrik – 14
	Hendrik – 7	Arend – 8	Hendrik – 7	Adriaan – 10
	Godert – 7	Anthonis – 8	Gerard – 7	Mathijs – 9
	Willem – 6	Gerard – 8	Godert – 7	Gijsbert – 8
	Klaas – 8	Gijsbert – 6	Seger – 8	
	Dirk – 7	Jakob – 7		
	Godert – 6	Gerard – 6		
	Willem – 6			

Heusden.¹³ Evenmin gaven de nieuw-gestichte kloosters rond 1400 impulsen aan de voornaamgeving. De cisterciënzers vestigden zich in 1361 in het Land van Heusden, de tertiarissen kort na 1400, maar van enige groeiende populariteit van voornamen als Robrecht, Bernhard, Franciskus, Maria of Catharina (de laatste twee de patronessen van de nieuwe vestigingen) viel niets te bespeuren.¹⁴ Ook in de wereldlijke sfeer waren geen mode-effecten waarneembaar, al kan het veelvuldig voorkomen van Arend, Hendrik (en wellicht ook Jan) deels te maken hebben met de Bra-

bantse en Gelderse voorgeschiedenis van Heusden. De Beierse en Bourgondische landsheren spraken in elk geval niet zo tot de verbeelding van hun onderzaten dat namen als Albert, Jakoba, Filips en Karel ruime ingang vonden. En de meest voorkomende voornamen in de belangrijkste adellijke geslachten van de regio waren weer zó gewoon dat men van enige *trend-setting* door de aanzienlijken bezwaarlijk kan spreken.

Het beperkte arsenaal circulerende voornamen, de relatieve stabiliteit ervan en de geringe invloed van mode of smaak wijzen op een sterke invloed van plaats- en familiegebonden tradities in de voornaamgeving. Inderdaad is dat ook uit de genealogische reconstructies af te leiden. Vooral de verspreiding van weinig voorkomende voornamen vormt een goede indicatie voor de kracht van lokale tradities. De naam Steven bijvoorbeeld kwam op het platteland van Heusden van het midden van de 14de tot het midden van de 16de eeuw voor zover kon worden nagegaan praktisch alleen voor te Engelen. Vergelijkbaar plaatsgebonden was in de eerste periode het gebruik van Scout en Foke in Veen, Filips en Ingram in Gendren en Jorifaas in Oud-Heusden en in de tweede periode dat van Seger in Oud-Heusden, Aalwijn in Vlijmen en Engel in Baardwijk. Niet altijd viel te bewijzen dat elk van deze tamelijk unieke namen ook uitsluitend binnen één familie rondging, maar vaak zal dat wel het geval zijn geweest, net zoals dat waarschijnlijk gebeurde met bepaalde zogenaamde dithematische Germaanse voornaamvormen. Ghise(l)-maar en Wene-maar werden alleen aangetroffen in zekere families te Vlijmen. Hannaart, een vlei-vorm van Jan, vond ik slechts in één familie te Wijk. De genealogische reconstructies van de dorpsfamilies bevatten natuurlijk veel meer informatie over de wijze waarop voornamen binnen families rouleerden. Enkele patronen die daarin zichtbaar zijn, worden onder paragraaf 6.6 (Normen van naamgeving) besproken.

6.3. ACHTERNAMEN: TYPOLOGIE

Pas sinds de invoering van de Burgerlijke Stand staat iedere Nederlander vanaf de geboorte geregistreerd onder een achternaam die in principe gelijk is aan de achternaam van de vader. Vóór die tijd was het alleen in welgestelde families gebruikelijk een vaste geslachtsnaam te voeren, een gewoonte die in de Middeleeuwen het eerst bij de adel in zwang geraakte. Hiermee is niet gezegd dat in lagere maatschappelijke kringen stabiele, van de ene op de andere generatie doorgegeven achternamen volledig onbekend waren. Integendeel, men komt ze regelmatig tegen, maar ogenschijnlijk zonder dat in het gebruik systeem zat.

Op de oudste nominatieve lijsten van Heusdense buurlieden ontbreken achternamen echter nog grotendeels. Tekenend voor de situatie in de Hoge Middeleeuwen is bijvoorbeeld de subscriptie onder een oorkonde

van Gerardus, abt van Sint-Truiden uit 1148, waarin een regeling werd getroffen voor de bediening van de kerk van Herpt.¹⁵ Als getuigen staan achtereenvolgens vermeld de abt en de prior van Berne, de *nobiles* Vulfrardus de Alburch en Nicolaus de Dover – als enigen voorzien van een achternaam –, de *persona* van Aalburg, de *vicarius* van Herpt en tenslotte nog elf alleen bij de voornaam genoemde getuigen, vermoedelijk (geërfde) buren van Herpt, van wie de laatste tevens als *villicus* (schout) was aangeduid. Reeds een eeuw later komen sterk gewijzigde naamgevingstradities aan het licht. Het aantekenboek van abt Willem van Rijkkel van Sint-Truiden vermeldt onder de jaren 1259-1262 de namen van een twintigtal inwoners van Aalburg.¹⁶ De meeste mannen voerden een toenaam, soms verwijzend naar een naaste verwant ('Jacobus frater Masmanni'), soms naar beroep of functie ('Meus campanator et carpentarius', 'Godefridus textor', 'Godefridus iudex') maar vaak waren het al heuse familienamen zoals Casevoet, Spiegel, Spierink, de Wolf, de Bruin, vanden Stert en vanden Zande.

Ook in de geschreven bronnen uit de beide 'peilperioden' worden personen meest met voor- en 'achter'naam genoemd.¹⁷ Achternamen konden naar vorm en samenstelling zeer verschillen. In antroponymische studies wordt voor deze periode gewoonlijk onderscheiden tussen aan de ene kant achternamen verwijzend naar naaste verwanten, naar plaats- of veldnamen, naar beroepen of openbare functies en aan de andere kant toe- of bijnamen. Achternamen bestonden niet noodzakelijk slechts uit één van deze componenten. Niet zelden werd de voornaam gevolgd door verschillende patroniemen of door een combinatie van patroniem en toenaam. Voor zover achternamen zich al ontwikkeld hadden tot min of meer vaste familienamen – waarover hierna meer – konden zij van elk onderscheiden type zijn.

Om een indruk te geven van zowel de verscheidenheid, als de specificiteit van de persoonsnaamgeving op het platteland van Heusden, is in tabel 6.2 het namenmateriaal van de belangrijkste nominatieve lijsten uit de beide perioden naar vorm en samenstelling ontleed. Ter vergelijking met de situatie in omringende streken is vervolgens dezelfde bewerking uitgevoerd met de namen in de Gelderse schattingsregisters uit 1369 voor de dorpen in de Bommelerwaard, met het zogenaamde *Register vanden afkoop* uit 1371 voor het dorp Hazerswoude in het hart van Holland en met een dijkcedel uit 1470 voor het Hollandse Schildmanskinderambacht. Niet meegerekend werden, voor zover op deze lijsten verschijnend, gewijde geestelijken en ridders. Evenmin alle vrouwelijke personen. Achternamen van vrouwen gaven namelijk problemen voor zover zij verwezen naar mannen (bijvoorbeeld 'Katelijm Giben'), tenzij de aard van de relatie uitdrukkelijk was aangegeven door de toevoeging 'dogter' of 'wive'. Gehuwde vrouwen – ook weduwen – voerden in de regel (maar niet altijd) de naam van hun echtgenoot als achternaam, hertrouwde vrouwen de naam van de laatste echtgenoot en ongehuwde vrouwen veelal de naam van

de vader of diens achternaam voor zover dat geen patroniem was. Om de statistiek niet te vertekenen door onoplosbare problemen rond dit type achternamen, heb ik alle namen van vrouwelijke personen in tabel 6.2 buiten beschouwing gelaten. Mannelijke personen van wie alleen de voor-naam stond vermeld, zijn apart geteld.¹⁸ Wat dit aspect van de naamgeving aangaat, waren er op de bedelijsten van 1375 grote verschillen per dorp, met opvallende uitschieters naar boven in Engelen en Vlijmen. Zij vormen een van de duidelijkste bewijzen dat de registratie in de rekening van Hessel van Drongelen een netafschrijf was van lokaal vervaardigde kohieren. Ook kwam het voor dat de voor-naam juist niet werd genoemd, zoals in 'Keimpe', 'die reintmeester', 'Didderix soen' of 'Spirinc Kuyst'. De variatie op de tabel zegt hier echter niet zoveel, omdat ik gemakshalve ook tot deze categorie heb gerekend namen van het type 'Jan Goossens' kinderen' of 'Busers erfnamen'.

Van de eigenlijke achternamen heb ik alle elementen afzonderlijk geteld. De laatste kolommen laten nochtans zien, dat tweederde tot negentiende van alle achternamen in de hier onderzochte bronnen ééndelig was.

Onder de achternamen verwijzend naar verwanten vormden de *patroniemen* natuurlijk verweg de grootste groep. Onder patroniemen zijn hier begrepen alle achternamen afgeleid van een mannelijke voor-naam. Voor zover dat viel te controleren verwezen patroniemen, althans in de achternamen van mannen, doorgaans naar de daadwerkelijke vader van de drager. Tot de uitzonderingen behoorde een kleine groep van achternamen waarvan het patronieme element al in de 14de eeuw overduidelijk het karakter had gekregen van een gestabiliseerde familienaam, zoals Daam in Engelen, Persijn in Wijk, Lubbe in Hedikhuizen, Obbe in Veen en Oge in Aalburg.

Een aparte categorie vormden de *matronieme* achternamen. Zij kwamen althans in de 14de eeuw nogal veel voor, maar de meeste lijken in de Heusdense dorpen dan toch al versteend tot een familienaam en niet meer rechtstreeks te verwijzen naar de moeder van de dragers (bijvoorbeeld Gertrudens in Hedikhuizen en Neise(ns) in Wijk).¹⁹ Incidenteel werd in de achternaam naar *andere naaste verwanten* verwezen, op de gebruikte nominatieve lijsten nog het meest naar een 'zwager', zoals in 'Jan heren Ricouts zwager' (Veen, 1375). Men bedenke dat daarmee behalve schoonbroer ook schoonvader of schoonzoon bedoeld kan zijn. Helemaal curieus zijn vernoemingen naar het onbepaalde 'neef' ('Simon Oelen neve'; Genderen, 1375) en naar de echtgenote: 'Peter Mol Tru Heren'man' (Hedikhuizen, tweede periode) en, weliswaar gefixeerd tot stabiele achternaam, Marienman (Vlijmen, ca. 1375).

In de categorie *plaatsnaam-achternamen* zijn verwijzingen ondergebracht naar landsaard (de Vleminc, de Hollander), naar dorpen (van Herpt, van Aalst), naar gehuchten of boerenplaatsen (vander Stege, van Holten, Olipot) en naar lokale microtoponymen (Van Oerden, vander Weiden,

TABEL 6.2. Morfologie van persoonsnamen op het platteland van Heusden en elders in Holland en Gelre.

	N1 (n)	gvn (%)	vrn (%)	N2 (n)	pat (%)	mat (%)	ovv (%)	top (%)	ber (%)	bij (%)	N3 (n)	O1 (%)	O2 (%)	O3 (%)
<i>Eerste periode</i>														
Baardwijk	54	4	2	60	43	7	—	15	4	31	53	87	11	2
Vlijmen	129	13	18	111	37	5	1	9	10	39	106	95	5	—
Engelen	67	21	22	55	45	7	—	11	9	27	52	94	6	—
Hedikhuizen	53	6	9	61	44	8	—	15	10	23	48	79	17	4
Herpt	33	—	—	41	37	—	—	27	5	32	33	79	18	3
Aalburg	24	17	4	34	38	—	—	21	9	32	23	61	30	9
Wijk	100	8	4	104	31	6	—	21	11	32	96	92	7	1
Veen	61	5	3	64	47	3	2	13	11	25	59	92	8	—
Oud-Heusden	50	6	8	55	58	2	—	16	7	18	46	80	20	—
Heesbeen	24	8	—	25	24	—	4	12	8	52	24	96	4	—
Doeveren	33	—	—	38	21	3	—	29	5	42	33	88	12	—
Drongelen	42	2	—	47	49	4	—	21	6	19	42	88	12	—
Genderen	36	—	—	37	62	—	3	8	16	8	36	97	3	—
Babyloniënbroek	35	9	6	38	29	5	—	34	11	21	33	85	15	—
Totaal	741	8	8	770	41	4	1	17	8	29	684	88	11	1
BOM1369	758	8	3	786	36	4	0	23	6	30	733	92	8	0
HAZ1371	253	6	2	277	60	5	0	2	5	27	248	88	11	1
<i>Tweede periode</i>														
Baardwijk	52	8	2	71	61	—	—	14	8	17	51	65	33	2
Vlijmen	79	3	—	96	55	3	—	18	6	18	79	80	19	1
Hedikhuizen	46	13	—	62	73	—	—	6	6	15	46	67	30	2
Herpt	37	19	8	45	61	—	—	19	5	15	34	73	21	6
Oud-Heusden	121	15	2	154	62	1	—	14	6	18	119	75	24	1
Heesbeen	55	20	—	73	66	—	—	19	5	10	55	65	35	—
Totaal	389	12	2	500	62	1	—	15	6	16	383	72	26	2
SCH1470	24	13	—	29	59	3	—	21	3	14	24	79	21	—

N1 = aantal relevante namen / N2 = som componenten achternaam / N3 = aantal relevante namen met achternaam (totaal relevante namen minus namen met uitsluitend voornaam-component) / gvn = geen voornaam gegeven / vrn = alleen voornaam gegeven / pat = patronieme achternaam / mat = matronieme achternaam / ovv = achternaam verwijzend naar andere verwanten dan vader of moeder / top = toponymische achternaam / ber = beroeps- of functie-indicerende achternaam / bij = bij- of toenaam / O1 = ééndelige achternaam / O2 = tweedelige achternaam / O3 = driedelige achternaam.

BOM1369 = Bommelerwaard, 1369 / HAZ1371 = Hazerwoude, 1371 / SCH1470 = Schildmanskinderambacht, 1470.

vanden Stert, wten Houttert). Vernoemingen naar een stad waren op het platteland zeldzaam, alleen 'Van Bommel' kwam verschillende keren voor, maar nooit 'Van Heusden', 'Van den Bosch', 'Van Dordrecht' of 'Van Gorcum'. Erg verbazingwekkend is dat natuurlijk niet, omdat (permanente) migratie van de stad naar het platteland betrekkelijk zeldzaam was en men toch uit mag gaan van de veronderstelling dat plaatsnaamtoenamen enigerwijze refereerden aan de plaats van herkomst of de ligging van familiegoed in een al dan niet recent verleden.

Tot de categorie *beroepsaanduidende achternamen* zijn ook die veelal gestabiliseerde achternamen gerekend die verwezen naar een (min of meer) 'publieke' functie, zoals de Meier, de Scout²⁰, de Momber/Voogd, de Kemp en de Pender, maar weer niet naamsverwijzingen naar een functie die evident nooit door de dragers kon zijn uitgeoefend (de Coninc, den Hertoge, de Biscop). De laatste heb ik als bij- of toenaam opgevat, evenals het twijfelgeval Pape, een veel voorkomende naam in het Heusdense.

Die rest-categorie van *toe- en bijnamen* is natuurlijk zeer interessant. Daarin zijn alle achternaamvormen verzameld die niet in één der boven genoemde klassen waren onder te brengen²¹, dus niet uitsluitend spottende toenames of bijnamen verwijzend naar lichamelijke kenmerken. Uitgesloten werden evenwel de strikt persoonlijke *cognomina*, ook die elementen ervan die in achternamen waren opgenomen, zoals in 'Dirk roede Heinen', van wiens achternaam dus alleen het patroniem is geteld. Behalve deze individualiserende cognomina, verbonden met voornamen, was er een belangrijke groep achternamen met een ironiserende of fysiek kwalificerende strekking, toenames als de Buser (de slemper), Loyaart (luiaard), de Snep (de begerige), de Lepper (de diklippige/stamelaar), Crouwel (letterlijk hark, vleeshaak = figuurlijk: met haakhand of haakvoet?), d'Ongevoege (de onbetamelijke), Roffaart (de pooier), Houdeniet, Goetweert enzovoorts. Zoals gezegd zijn bij het opstellen van tabel 6.2 aan deze groep ook alle anderszins onderscheidende toenames toegevoegd, waaronder de vele achternamen ontleend aan de fauna (Kievit, de Wolf, de Vos, de Mol, Steecbaers, Spierink). Soms was de precieze betekenis niet meer te traceren (bijvoorbeeld Kuist, Tode) of de associatie met een menselijke eigenschap maar moeilijk te maken (bijvoorbeeld Poleye = hijsblok).

Ogenschijnlijk unieke en zeer opvallende bij- en toenames bleken soms een verrassend groot verspreidingsgebied te hebben. 'Sprinc-int-goet' werd bijvoorbeeld rond 1320 in Schieland aangetroffen²², rond 1370 in Den Bosch (of omstreken)²³ en rond 1375 onder de buurlieden van Veen in het Land van Heusden. Net zo zijn merkwaardige namen als Pangelaart, Paasdach, de Pijnleke, Roffaart, de Faceleer, d'Ongevoege, Goetweert, Haveloos en Casevoet tot ver buiten het Land van Heusden in omringende gewesten gesignaleerd. Een 'namengeografie' voor de Late Middeleeuwen, die meer inzicht in de verspreidingspatronen zou kunnen bieden, ontbreekt evenwel nog, zodat men bezwaarlijk systematisch kan gaan zoeken naar eventuele interregionale genealogische verbindingen.

Tabel 6.2 geeft in de morfologie van de achternamen opmerkelijke lokale en regionale verschillen te zien. Op de bedelijsten van 1375 vormden patronieme achternaamelementen al met al slechts ruim 40% van het totaal, maar de percentages lopen uiteen van 21 in Doeveren tot 62 in het (direkt aangrenzende) Genderen. Behalve uit patroniemen waren achternamen vooral samengesteld uit bij- en plaatsnamen. Voor beide categorieën waren de afwijkingen van het gemiddelde nog groter.²⁴ Op de lijsten van 1375 overheersten tweeledige achternamen zwaar. Vergelijking met de Gelderse schattingslijsten van 1369 levert frappante overeenkomsten in de morfologie van de achternamen op. Alleen het percentage patronymische en beroepsindicerende elementen was er iets kleiner, waartegenover een opmerkelijk hoog aantal toponymische achternamen stond. Juist op dit punt is het contrast met Hazerswoude groot. Daar vormden plaatsnaam-achternamen een te verwaarlozen categorie en het overwicht van patroniemen was er beduidend groter dan in de namenbestanden uit het rivierengebied. De verdeling tussen één-, twee- en drieledige achternamen was in alle drie de bestanden van ca. 1370 echter nagenoeg identiek.

De persoonsnamen uit de tweede helft van de 15de eeuw wijken op twee punten van de 14de-eeuwse namen af: het percentage patroniemen was sterk toegenomen – tot een niveau dat een eeuw eerder alleen in Hazerswoude werd bereikt – en het percentage tweeledige achternamen was beduidend gestegen. Het eerste was vooral ten koste gegaan van de categorie bijnamen. Daarnaast valt op, dat matroniemen en achternamen verwijzend naar overige verwanten nu nagenoeg volledig waren verdwenen.

Omdat de namenbestanden aan twee verschillende typen bronnen werden ontleend, mag men niet al te gauw spreken van veranderende tendensen in de persoonsnaamgeving. In elk geval maakte de morfologie van de achternamen in de jongere bronnen personen-identificatie iets gemakkelijker.

6.4. ACHTERNAMEN: STABILITEIT

Reeds in de 14de eeuw was de stabiliteit van achternamen groter dan men geneigd zou zijn te denken. Wel dient een ‘relatief stabiele achternaam’ niet te worden verward met een vaste familienaam in de betekenis van ‘de erfelijke naam, die behoort aan *alle* personen in de *mannelijke* lijn.’²⁵ Familienamen in die zin zouden volgens A.M. van der Woude pas in de 17de eeuw in Holland ruimere verspreiding hebben gekregen. Op het middeleeuwse platteland van Heusden bestonden ze nog niet. Onder (relatieve) stabiliteit wordt hier verstaan dat achternamen binnen een familie zowel vanuit de agnatische als cognatische lijn met een zekere regelmaat op sommige (niet noodzakelijk alle) leden werden overgedragen. Stabilisatie kon zich bij alle hierboven onderscheiden achternaamttypen voordoen. Naarmate men langer met laatmiddeleeuws namenmateriaal werkt,

wordt de indruk sterker dat aan de ene kant patroniemen hun oorspronkelijke functie in de regel hadden behouden – met andere woorden nog altijd direct verwezen naar de vader – terwijl aan de andere kant matroniemen, functienaam-achternamen en bij- of toenames veelal reeds een gestabiliseerd, overdraagbaar karakter hadden gekregen. Problemen geven vooral plaatsnaam- en beroepsnaamtoenames: beide opties zijn daar mogelijk. De moeilijkheid komt steeds op hetzelfde neer: was Jan van Drunen, c.q. de Wever nu werkelijk afkomstig uit Drunen, respectievelijk wever van beroep? Of droeg hij een achternaam die al langer binnen zijn familie circuleerde? Dit probleem is te meer vervelend, aangezien juist plaatsnaam- en beroepsnaamachternamen sociaalhistorisch gezien interessant zijn. Potentieel bevatten zij waardevolle informatie over migratiebewegingen en beroepsstructuur. Op de bruikbaarheid van het namenmateriaal voor dit doel wordt te gelegener plaats nader ingegaan.

Aan de hand van het in Bijlage A afgedrukte namenmateriaal is het proces van achternaam-stabilisatie overigens slechts in beperkte mate te volgen. Omwille van de geautomatiseerde gegevensverwerking moest voor elke ‘familie’ steeds een onveranderlijke achternaam worden gekozen, die in werkelijkheid niet per se door alle ‘familie’leden behoeft te zijn gedragen. Ook rouleerden in veel ‘families’ niet één maar twee gestabiliseerde achternaamcomponenten, zonder dat in de keuze veel systeem viel te onderscheiden. Ook met die omstandigheid moest bij de samenstelling van Bijlage A rekening worden gehouden. In de achternaamskolom zijn bijgeval *beide* componenten, gescheiden door een liggend streepje vermeld, bijvoorbeeld: De Veer-Sasse (Hedikhuizen), Snider – de Grauwe (Genden), Segers – Jakobs (Oud-Heusden), van Aalst – Mol (Herpt).

Voor een globale impressie van de namenstabiliteit kan men evenwel gerust op de achternaamskolom van Bijlage A afgaan. Bij onderlinge vergelijking van de niet-patronymische en niet-matronymische achternamen uit de eerste en tweede periode voor de dorpen Vlijmen, Baardwijk, Oud-Heusden en Heesbeen blijkt iets over de stabiliteit op de lange termijn. In Vlijmen en Baardwijk werden in 1467 en 1497 nog respectievelijk 27% en 36% van de achternamen die er rond 1375 circuleerden aangetroffen, ondanks het feit dat de opnamen uit de tweede periode (zeker in Vlijmen) een verre van compleet overzicht van de dorpsbewoners gaven. Die volledigheid was er wel voor Oud-Heusden en Heesbeen, maar de stabiliteit was hier aanzienlijk geringer: slechts drie van de achternamen in Oud-Heusden in 1498 (14%) waren er ook in 1375 al te vinden en van de elf verschillende achternamen in Heesbeen in 1375 werd er in 1467 zelfs niet één meer aangetroffen. Waarschijnlijk zorgde de onmiddellijke nabijheid van de stad Heusden in de laatste twee dorpen voor een snellere circulatie van althans namen (en wellicht ook van inheemse families) dan in de verder af gelegene zanddorpen in het zuiden.

Het is een misvatting te menen, dat vaste achternamen personenidentifi-

catie ten behoeve van genealogische reconstructie vereenvoudigen. Integendeel, vaste achternamen bevatten immers op zichzelf géén genealogische informatie. Stabilisatie maakt identificatie alleen maar lastiger zo gauw het verschijnsel leidt tot het weglaten van patronieme componenten in vaste achternamen en al helemaal in vaste patronieme achternamen. ‘(Lem) Neyens kinder’ op de drie dijkcedelen van Heesbeen staat bijvoorbeeld, zo blijkt afdoende uit andere stukken, voor ‘de kinderen van Lambert Lambert Noudens zoon’. De stabiele patronieme achternaamcomponent ‘Noudens’ heeft hier dus de overhand genomen. Dergelijke contracties werden, gelukkig slechts sporadisch, ook toegepast in niet-gestabiliseerde meerdelige patronieme achternamen, hetgeen mogelijk moet worden gezien als een beginstadium in de evolutie van vaste familienamen uit patronieme achternaamvormen.²⁶ Voorbeelden zijn ‘Adriaan Gijsberts’ en ‘Cornelis Gerits’ (Heesbeen, tweede periode) voor respectievelijk Adriaan Jan Gijsberts zoon en Cornelis Floris Gerrits zoon, ‘Agnes Heine Kocs’ (Hedikhuizen) voor Agnes Jan Hein Kocs dochter, ‘Jan Seger Segers’ voor Jan Seger Jan Segers zoon (Oud-Heusden) en ‘Gerijt Simons’ voor Gerrit Godert Simons zoon (Genderen). Enigszins vergelijkbaar is het al eerder genoemde weglaten van de voornaam, zoals in ‘Diddrix soen’ (Engelen), ‘Mallant Heynman Smeets’ (voor: Jan van Mallant Heinman Smeets zoon) (Hedikhuizen) en ‘heer Goyaert Hughen’ (voor: heer Adriaan Godert Hugens zoon) (Baardwijk, tweede periode). In het laatste voorbeeld heeft een patroniem de vorm van een voornaam aangenomen!

6.5. AANDUIDING VAN DE AARD VAN VERWANTSCHAP

J.A. Raftis constateerde in zijn studie over Godmanchester al eens: ‘the main identification problems are not those of changing or ‘underdeveloped’ surnames; the main problems follow from lack of indicated family relationships’.²⁷ In Midden-Engeland was deze moeilijkheid groter dan in het Land van Heusden. Daar maakten wisselende patronieme achternamen maar een klein deel uit van het totale achternamenbestand. Tegen alle kritiek in hebben Raftis c.s. steeds vastgehouden aan de opinie dat de meeste achternamen in de middeleeuwse Midlands ‘family names in the modern sense’ waren.²⁸ Dit standpunt loste natuurlijk een deel van het probleem op. Immers, voor Raftis was, ik noem maar, Thomas Freman uit het dorp Warboys *vanzelfsprekend* familie van dorpsgenote Alice Freman, maar in welke verwantschapsbetrekking zij precies tot elkaar stonden viel uit de achternaam alleen niet op te maken. Bij de identificatie van personen op het middeleeuwse platteland van Heusden heb ik aanzienlijk strengere normen gehanteerd. Nooit zijn personen met dezelfde achternaam, ook al was die (ogenschijnlijk) nog zo zeldzaam, *uitsluitend* op die grond als verwant beschouwd. Nochtans kwam het ook bij de door

mij gevolgde procedure voor, dat verwantschap tussen personen met dezelfde achternaam werd vastgesteld zonder dat de precieze aard van de betrekking viel te achterhalen. In dergelijke gevallen zijn die personen dan wel gerekend tot dezelfde *familie-eenheid*, maar ondergebracht in afzonderlijke 'takken'.²⁹ Hoe dan ook was de Heusdense bronnensituatie in zoverre gelukkiger dan de Engelse dat onder de nominatieve vermeldingen van personen de wisselende patronieme achternamen en de meerdelige achternamen met patronieme componenten steeds een substantieel aandeel innamen. Bij patronieme achternamen of achternaamcomponenten was de verwantschapsbetrekking in de regel ook geëxpliciteerd door de toevoeging, voluit of afgekort, van iets als 'sone', 'zoen' of 'dogter', of, bij dubbele patroniemen, iets als 'soons sone', 'soons dogter'. Op vergelijkbare wijze was de burgerlijke staat van gehuwde vrouwen dikwijls aangegeven door middel van de toevoeging 'wive' of 'wedue' (van) aan de achternaam. Zoals ik eerder opmerkte, verwezen achternamen heel incidenteel naar andere verwanten, een 'zwager' bijvoorbeeld. Expliciete verwijzingen naar naaste verwanten werden eveneens vaak toegevoegd aan niet-patronieme achternamen, zoals bijvoorbeeld in 'Willem sHertogen soen' (Engelen), 'Catelijn Busers dogter' (Babyloniënbroek) of 'Bertout Beijns' (= voluit 'Bertout Boem Jans sone van Beinen') (Oud-Heusden, tweede periode).³⁰

Het ontbreken van verwijzingen naar de aard van de verwantschap gaf steeds reden tot voorzichtigheid. Hiervoor wees ik al op de moeilijkheid bij de interpretatie van de achternamen van vrouwen. Een soortgelijk probleem kon zich overigens ook bij mannen voordoen: ogenschijnlijke patronieme achternamen bleken soms te verwijzen naar andere verwanten. Zekere Tielman Daams op de bedelijst van Hedikhuizen was om een of andere reden naar zijn broer genoemd, (A)daam van Dorenbosch, hetgeen door twee onafhankelijke bronnen uit dezelfde periode wordt bevestigd.³¹ Ook bij andere achternaamvormen dan patroniemen kan dit weglaten van een geëxpliciteerde verwantschapsbetrekking hoogst verwarrend werken. Ene Jan de Kemp (bedelijst Genderen) ontleende zijn achternaam vermoedelijk aan zijn zwager Jakob de Kemp³² en Hein Haverman te Baardwijk aan zijn zwager Arend Haverman.³³ Dit doorgeven van andere achternamen dan zuivere patroniemen in de cognatische lijn was niet ongebruikelijk.

6.6. NORMEN VAN NAAMGEVING

Op het eerste gezicht lijkt naamgeving vooral patrilineaal bepaald te zijn geweest. Niet alleen komt dat naar voren in het grote aandeel dat patroniemen onder de achternaamvormen innamen en in de veelvuldige overdracht van vader op kind(eren) van in mindere of meerdere mate gestabiliseerde achternamen, ook in de keuze van voornamen is daarvoor

bewijs te vinden. De meest voorkomende vorm van vernoeming gedurende de hele periode was toch wel die van de oudste zoon naar de grootvader van vaderszijde, een oeroude Germaanse traditie.³⁴ Wanneer een dergelijke vorm van vernoeming stelselmatig wordt toegepast, keren een paar voornamen om de generatie terug; in de Duitse naamkunde en prosopografie spreekt men in dit verband van *Leitnamen*.³⁵ *Leitnamen* kunnen – althans wanneer ze niet behoren tot de lokaal meest voorkomende voornamen – zeer van pas komen bij genealogische reconstructie. Daar staat tegenover dat het alterneren van namen licht het zicht beneemt op het generatieverloop binnen een familie, te meer aangezien jongere zoons graag werden vernoemd naar hun vader of vaders broer. Met een beperkt aantal *Leitnamen* wordt dan al snel onduidelijk wie vader en wie zoon was.

Neemt men in aanmerking dat het aantal circulerende voornamen vrij beperkt was, dat veel werd vernoemd naar naaste (c.q. eerstegraads) verwanten en dat veel volwassenen in die tijd met zijn schrikbarend hoge sterftcijfers meer dan eens trouwden, dan zal niet verbazen dat nogal eens levende (half)broers of (half)zusters dezelfde voornaam hadden. Onderscheid werd aangebracht door verschillende vlei-vormen, door toevoeging van de predicaten 'oudste' en 'jongste' of door te variëren met de achternaam. Twee zoons van Hein Sasse uit Hedikhuizen die beiden Gerard heetten, werden rond 1370 aangeduid als Gerrit en Geenke. Omstreeks 1400 had zekere Jan Liefman Hein Papens zoon te Doeveren uit twee verschillende huwelijken twee zoons die beiden naar de grootvader Hein Pape en twee dochters die beiden naar hun grootmoeder Liesbeth heetten. Met de toevoegingen 'die outste' en 'die joncste' hield men ze uit elkaar. En twee gelijknamige broers uit de familie Scrieke in Hedikhuizen werden in een document uit 1480 onderscheiden door de een als Jan Scriek Jans zoon en de andere als Jan Jans Scrieken zoon te noteren.

Bij de toekenning van gelijkkluidende voornamen aan (half)broers of (half)zusters speelden cognatische bindingen een grote rol. Nog beter dan in eenvoudige vernoeming van kinderen naar naaste verwanten van moederszijde is het belang van de cognatische lijn echter zichtbaar in het doorgeven aan kinderen van de achternaam of liever, van elementen in de oorspronkelijke achternaam van de moeder of van moeders verwanten. De praktijk is wederom het beste te verduidelijken aan de hand van de Doeverse familie Pape. Rond 1350 hertrouwde 'stamvader' Hein Pape met Liesbeth Godert Liefmans dochter uit Vlijmen. Terwijl Hein uit een eerder huwelijk al een zoon had met de naam Jan, werd de zoon uit het huwelijk met Liesbeth Jan(nes) Liefman genoemd. Deze Jan Liefman noemde twee van de drie zoons die hij zelf uit twee huwelijken had weer Hein Pape (naar hun grootvader), de derde Arend Liefman.

Juist dit cognatisch namentransport, dat veel voorkwam en ook van buiten het Heusdense ruimschoots bekend is³⁶, verhinderde de vestiging van vaste familienamen. Tegelijk werd de stabiliteit van achternaamvor-

men erdoor vergroot. Dat de praktijk samenhang met de overdracht van erfgoed langs de vrouwelijke lijn, toont het dossier van de familie Pape eveneens. In het kader van de behandeling van erfrecht en vererving in hoofdstuk 12 wordt dit gegeven nader uitgewerkt. Alleen in adellijke kring was de disciplinerende waarschijnlijk groter en neigde men er eerder toe de namen van inhuwende geslachten te weren. Zo ging door het huwelijk van vrouwe Gertrude van Heesbeen met *baanrots* Hugeman van Strijen, heer van Zevenbergen, de geslachtsnaam Van Heesbeen voor zover mij bekend kort na 1400 verloren, ondanks de inbreng door Gertrude van de ambachtsheerlijkheid Heesbeen en aanzienlijke goederen in dat dorp. Voorbeelden van cognatische vernoeming in adellijke kring zijn er wel, maar ze zijn moeilijker te vinden, zoals het geval van Willem de Kok van Wijk Willem heer Jans zoons zoon, die was genoemd naar zijn grootvader van moederszijde, Willem de Kok van Neerinen heer Gijsberts zoon. En rond 1350 was zekere Jan van Uppel uit Heesbeen getrouwd met een dochter uit het lokale adellijke geslacht Van Wissel. Hun zoon droeg de naam Jan van Wissel.³⁷ Misschien – over de Van Uppels is niet veel meer bekend – was het hogere prestige van het geslacht Van Wissel hier mede-bepalend voor de naamkeuze.

Cognatische vernoemingen zijn gemakkelijk te herkennen in meerdelige achternamen, omdat het cognatisch naamelement gewoonlijk direct op de voornaam volgde en voorafging aan andere componenten zoals patroniemen (bijvoorbeeld ‘Jan Liefman Hein Papens zoon’).

7. WETEN WIE WILLEM WOUTERS WAS

7.1. ALGEMENE CRITERIA VOOR PERSONEN-IDENTIFICATIE

Micro-historische studies zoals deze, waarin bloedverwantschap en de structuur van interpersoonlijke relaties op het niveau van dorpsgemeenschappen in een ver verleden voorwerp van studie zijn, vereisen een strenge methodiek om individuele personen op lokaal niveau te identificeren. Bij de genealogische reconstructie van buurlieden-geslachten dreigde voortdurend het gevaar voor persoonsverwisseling als gevolg van de vaak weinig distinctieve naamgeving. Daar kwam bij dat de identiteit van individuen evenmin 'eenvoudig' was af te leiden uit de data der voornaamste *rites de passage* en uit de daarin opgenomen gegevens over naaste verwanten (ouders in de eerste plaats), zoals bijvoorbeeld bij gezinsreconstructies met behulp van van doop-, trouw- en begraafregisters gebeurt. Informatie met een vergelijkbare exactheid was voor het platteland van Heusden in de Late Middeleeuwen uiterst schaars.

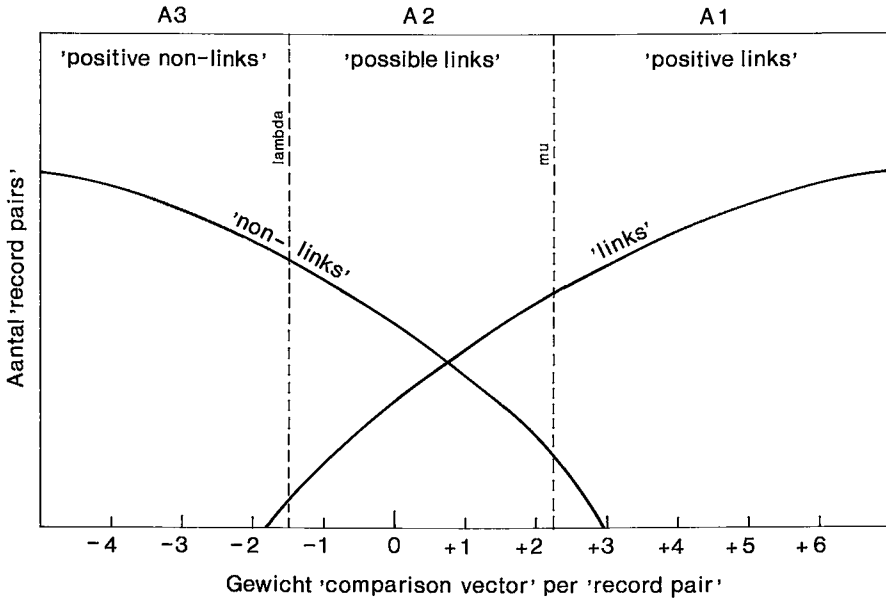
De identificatie van buren en hun verwanten bracht dus geheel eigen problemen met zich mee. Toch weken de beslissings-procedures voor de herkenning van individuele personen in wezen niet af van die welke ten grondslag liggen aan ander prosopografisch of historisch-demografisch onderzoek.¹ In dit verband kan worden volstaan met een korte verwijzing naar het werk van de Engelse geschiedsfilosoof Ian Winchester. Deze noemde het identificeren van 'gewone mensen' uit het verleden ooit 'intrinsically probabilistic'² en dat is precies waar het hier om gaat. Immers, terwijl voor nog levende personen informatie per definitie *ad infinitum* kan worden aangevuld, is die mogelijkheid voor personen uit het verleden per definitie beperkt. En wannneer de beschikbare hoeveelheid bronnen bovendien bescheiden is, zal identificatie vaker moeten steunen op het aannemelijk maken van positieve identificatie-indicatoren dan op absoluut zekere herkenning. Wanneer bijvoorbeeld bij de beschrijving van een transactie in een schepenbrief één van de betrokken partijen bestaat uit vier personen waarvan er drie als broers worden aangemerkt en de vierde optreedt als voogd voor een alleen bij haar voornaam genoemde vrouw, mag men gerust aannemen, dat de vierde man de zwager en de vrouw de zuster is van de drie broers, ook al staat dat er niet met zoveel woorden. Er zijn hier dus zekere contextuele overwegingen voor een positieve identificatie. Een vergelijkbare functie bij de personen-identificatie hebben de in het vorige hoofdstuk behandelde vormen en normen van naamgeving.

Winchester heeft erop gewezen, dat historici dikwijls gebruik maken van de hier bedoelde 'probability considerations'.³ Welk gewicht zij in concreto krijgen, hangt goeddeels af van het persoonlijke oordeel van de historicus, die zich zal laten leiden door kennis van zowel de meer algemene historische context als het concrete bronnenmateriaal dat hij in handen

heeft. Voor een theoretische beschrijving van de beslissingsprocedure maakte Winchester gebruik van een wiskundig model, ontwikkeld door I.P. Felligi en A.B. Sunter.⁴ Volgens dit model worden stukjes informatie die mogelijk betrekking hebben op één en dezelfde persoon steeds twee aan twee, in *record pairs*, op een aantal punten met elkaar vergeleken – zoals: zijn de namen exact hetzelfde samengesteld en gespeld? Hoe uniek zijn de naamsbestanddelen in de specifieke tijd en ruimte? Enzovoorts. Zo'n reeks van vergelijkingspunten is te beschrijven als een *comparison vector*. Van elke *comparison vector* kan vervolgens het gewicht van de geboden informatie over hetzij de samenhang tussen beide helften van een *record pair*, hetzij het ontbreken daarvan worden uitgedrukt in een cijfer tussen -4 en $+6$. De *comparison vectors* van alle *record pairs* voor één potentieel identiek persoon zijn tenslotte uit te zetten in een grafiek (grafiek 7.1) met het aantal *record pairs* op de verticale en de gewichtstoekenning voor de *comparison vectors* op de horizontale as. Twee halve parabolen verbinden de punten die resp. de met afnemende zekerheid niet-overeenstemmende (*non-links*) en de met toenemende zekerheid wél-overeenstemmende (*links*) helften van elk *record pair* markeren. Omdat beide lijnen elkaar kruisen ontstaat echter een gebied van onzekerheid. Felligi en Sunter hebben geprobeerd langs statistische weg het aantal positieve beslissingen te maximaleren en het gebied van onzekerheid zo smal mogelijk te maken. Hun oplossing, de 'optimal linkage rule', is in de grafiek geprojecteerd met de verticale stippellijnen λ en μ . Alle overeenstemmende *record pairs* zijn te vinden in vlak A-1 (rechts van de μ -lijn), alle niet-overeenstemmende *pairs* in vlak A-3 (links van de λ -lijn). De consistentie van de *record pairs* in vlak A-2 (tussen de λ - en μ -lijnen) moet als onbeslist worden beschouwd.

Het model van Felligi en Sunter biedt niet voor alle theoretische problemen een oplossing. De *kwaliteit* van de geboden informatie in verschillende *record pairs* is, om er één te noemen, natuurlijk lang niet altijd van gelijk gehalte. Niettemin illustreert het afdoende hoe ik bij de identificatie van individuele personen te werk ben gegaan. Beslissingsprocedures konden slechts drie uitkomsten hebben: identificatie werd aanvaard; identificatie werd niet aanvaard; identificatie bleef onzeker. Daarbij was het streven erop gericht de laatste categorie zo klein mogelijk te houden.

Concrete beslissingen over identificatie berustten in deze studie steeds op drie criteria: het dubbele criterium van *spatio-temporal location* (plaatsing in ruimte en tijd) en het criterium van *family-linkage* (plaatsing binnen een verwantschapsverband).⁵ In zijn demografische studie over het middeleeuwse Halesowen stelde Zvi Razi de eis dat personen als geïdentificeerd mochten worden beschouwd, indien aan alle drie criteria was voldaan. Pas dan zou geen twijfel kunnen bestaan omtrent personen met homonieme namen. Het nadeel van deze rigoureuze methodiek is dat personen van wie om wat voor reden ook geen verwanten meer zijn te traceren

GRAFIEK 7.1. Vergelijkingsvectoren in de probabilistische procedure van personen-identificatie volgens Felligi en Sunter.

(en dat waren er voor Heusden heel wat) bij elke nadere sociaalhistorische analyse buiten beschouwing blijven. Daarom heb ik de normen voor positieve identificatie enigszins verruimd. Als geïdentificeerd werden beschouwd die personen die: 1) voldeden aan het dubbele criterium van 'spatio-temporal location' en vervolgens òf 2) waren te koppelen aan naaste verwanten in de mannelijke lijn òf 3) zelfstandig in meer dan één activiteit en over een periode langer dan één jaar (al dan niet in hetzelfde dorp) konden worden gevolgd.

Het spreekt vanzelf dat ook personen die aan alle drie de criteria voldeden, als positief geïdentificeerd zijn aangemerkt.

7.2. VAN PERSONENDOSSIEREN TOT 'EENHEDEN'

Teneinde te komen tot een zo volledig en zo accuraat mogelijke genealogische reconstructie heb ik de als bruikbaar aanvaarde personendossiers verschillende malen gedemonteerd. Om te beginnen werden groepen verwanten (*familie-eenheden*) van losstaande individuen gescheiden. Vervolgens werd aan de hand van de boven gegeven criteria per dorp de identificatiegraad bepaald. In tabel 7.1 zijn de resultaten van deze hergroeperingsoperatie samengevat. Het bovenste deel heeft betrekking op de eerste

periode. De 857 bij naam genoemde individuen (*I*) op de bedelijsten van 1375 (inclusief niet-contribuerende schouten⁶ en gezworenen) zijn ingedikt tot 692 'eenheden' (*E*) en wel:

1. 377 *familie-eenheden*, bestaande uit tenminste twee naaste verwanten van wie er tenminste één op de bedelijst voorkwam;
2. 315 *individuele eenheden* van elk één bedeplichtige buur van wie ook uit andere bronnen geen zekere naaste verwanten werden opgespoord.

Het onderste deel van de tabel geeft een samenvatting van dezelfde operatie voor de nominatieve lijsten (dijkcedelen) van Oud-Heusden en Heesbeen uit de tweede periode. Bij de vier dorpen met incomplete basisdocumentatie (Baardwijk, Vlijmen, Hedikhuizen en Herpt) ben ik, zoals hierboven al uiteen is gezet, enigszins anders te werk gegaan.⁷ Uiteindelijk konden voor de tweede periode uit de als inheemse (eigenerfde) buurlieden aangemerkte personen 276 'eenheden' worden geformeerd, onder te verdelen in 149 *familie-eenheden* en 127 *individuele eenheden*.

Na toepassing van de eerder geformuleerde criteria voor personen-identificatie zijn de '*familie-eenheden*' en '*individuele-eenheden*' opgesplitst in:

1. *Id* = *Geïdentificeerde eenheden*, samengesteld uit:
 - 1.1. *FId* = *Geïdentificeerde familie-eenheden*, dat wil zeggen twee of meer personen die in de mannelijke lijn aan elkaar verwant waren. Binnen sommige grote *FId* werden verschillende *takken* onderscheiden. De term 'tak' heeft hier geen genealogische betekenis. Hij werd gereserveerd voor de aanduiding van twee of meer segmenten van een *FId* waartussen met zekerheid of grote waarschijnlijkheid een familierelatie bestond, zonder dat de aard van die relatie precies was te bepalen.
 - 1.2. *InId* = *Geïdentificeerde individuele eenheden*, dat wil zeggen losstaande buurlieden die in meer dan één activiteit en over een periode langer dan één jaar (al dan niet in hetzelfde dorp) konden worden gevolgd.
2. *FO* en *InO* = eenheden waarvan de identificatie *onzeker* bleef.
3. *FN* en *InN* = eenheden die *niet geïdentificeerd* konden worden.

Uit de identificatie-criteria volgt bijna vanzelf, dat *familie-eenheden* geïdentificeerde eenheden zijn. Bovendien heb ik gemakshalve als geïdentificeerd beschouwd de weinige eenheden waarvoor de enige informatie bestond uit een meervoudige of gezamenlijke registratie van naaste verwanten op een van de nominatieve lijsten, mits de aard van de relatie expliciet

TABEL 7.1. Identificatiegraad van buurlieden.

ban:	I	E	geïdentificeerd			identificatie onzeker niet geïdentificeerd					
			FId	InId	TId	FO	InO	TO	FN	InN	TN
<i>Eerste periode</i>											
Baardwijk	62 [#]	55	38 (69)	5	43 (78)	—	3	3 (6)	1	8	9 (16)
Vlijmen	144	115	59 (51)	19	78 (68)	—	3	3 (3)	1	33	34 (30)
Engelen	76	65	30 (46)	8	38 (58)	3	4	7 (11)	3	17	20 (31)
Hedikhuizen	60 [#]	43	32 (74)	3	35 (81)	—	—	— (—)	1	7	8 (19)
Herpt	40	31	23 (74)	3	26 (84)	—	2	2 (6)	—	3	3 (10)
Aalburg	28	24	13 (54)	3	16 (67)	—	2	2 (8)	—	6	6 (25)
Wijk	123	103	41 (40)	10	51 (50)	3	11	14 (14)	—	38	38 (37)
Veen	74	57	27 (47)	20	47 (82)	—	2	2 (4)	—	8	8 (14)
Oud-Heusden	55 [#]	42	25 (60)	10	35 (83)	—	2	2 (5)	—	5	5 (12)
Heesbeen	27 [#]	18	7 (47)	5	12 (67)	1	1	2 (11)	—	4	4 (22)
Doeveren	38 [#]	29	15 (52)	5	20 (69)	—	2	2 (7)	—	7	7 (24)
Drongelen	49 [#]	44	13 (30)	5	18 (41)	1	5	6 (14)	—	20	20 (45)
Genderen	37	30	21 (70)	4	25 (83)	—	—	— (—)	—	5	5 (17)
Babyloniënbroek	44	36	17 (47)	4	21 (58)	2	2	4 (11)	—	11	11 (31)
Totaal	857	692	361 (52)	104	465 (67)	10	39	49 (7)	6	172	178 (26)
<i>Tweede periode</i>											
Baardwijk	—@	70	43 (61)	12	55 (77)	—	3	3 (4)	5	7	12 (18)
Vlijmen	—@	112	46 (41)	22	68 (61)	—	—	— (—)	4	40	44 (39)
Herpt	—@	17	11 (69)	4	15 (88)	—	—	— (—)	—	2	2 (13)
Oud-Heusden	61	55	33 (60)	11	44 (80)	—	2	2 (4)	1	9	10 (18)
Heesbeen	25	22	6 (27)	2	8 (36)	1	1	2 (9)	1	11	12 (55)
Totaal	(86)	276	139 (50)	51	190 (69)	1	6	7 (3)	11	69	80 (29)

I = aantal relevante individuen op nominatieve lijsten / [#] = inclusief de namen van niet aan de bede contribuerende richter en/of gezworenen / @ = naamlijst incompleet (niet alle geërfde burens per definitie opgenomen)

E = aantal eenheden na bewerking

FId = aantal geïdentificeerde familie-eenheden / InId = aantal geïdentificeerde individuele eenheden / TId = totaal aantal geïdentificeerde eenheden

FO / InO / TO = idem voor eenheden waarvan identificatie onzeker was

FN / InN / TN = idem voor niet-geïdentificeerde eenheden.

() = steeds in procenten van E

werd genoemd. Voorbeelden zijn 'Reiner van Veen mit siin kinder' (bedelijst Babyloniënbroek) en 'Didderic Dil ende Lute sijn zuster' (bedelijst Hedikhuizen). Toch bleven ondanks deze soepele hantering van criteria

enkele bijzondere gevallen over waarin wel een familieband, maar geen identificatie werd aanvaard. Bij de (gelukkig zeldzame) registraties van het type ‘Willems kiinder’ (bedelijst Engelen) is de aard van de relatie onvoldoende duidelijk, zodat geen identificatie werd erkend. Evenmin is dat gebeurd bij personen die op grond van een zeldzame achternaam en gemeenschappelijke woonplaats licht als bloedverwanten zouden kunnen worden bestempeld – en dat in de werkelijkheid ook vaak geweest zullen zijn – ware het niet dat verder alle informatie ontbreekt. Zo heetten twee bedeplichtige buurlieden uit Drongelen in 1375 ‘Ghodevaert Piers’ en ‘Iacob Wouter Piers’. Deze toenaam Piers, een samentrekking van het patroniem Pieters, kwam binnen alle gegevensbestanden voor beide ‘peilperioden’ alleen deze ene keer voor. Dit was niettemin onvoldoende reden om de twee Piersen als verwant te beschouwen. Andersom bevatten de bestanden heel wat personen met veelvuldig voorkomende achternaam-combinaties over wie verder geen informatie bestond. Soms achtte ik het *circumstantial evidence* voor verwantschap met goed bekende personen als dermate sterk, dat ik identificatie uitsluitend op grond daarvan als ‘onzeker’ heb aangemerkt. Ter illustratie moge het geval dienen van ‘Andries Claes Spierings’, opgenomen op de bedelijst van Aalburg. Omdat het rond 1375 om zo te zeggen wemelde van geïdentificeerde ‘Klaas Spieringen’ in Aalburg, werd maar aangenomen, dat Andries de zoon van één van hen was; van welke, dat kon alleen niet worden vastgesteld.

De mogelijkheden tot genealogische reconstructie waren vanzelfsprekend groter naarmate meer ‘*eenheden*’ (*E*) als *FId* konden worden aangemerkt (zie tabel 7.1, kolom *FId*, percentages).

7.3. HET EINDRESULTAAT: DE GENEALOGISCHE RECONSTRUCTIES VAN BIJLAGE A

In Bijlage A is de informatie van in totaal 2.479 personendossiers per dorp gecompriemd en over *familie-eenheden* en *individuele eenheden* verdeeld. De bijlage heeft gediend als basismateriaal voor de toetsing van tal van deelvragen in deze studie. Bij de samenstelling is een onderscheid gemaakt tussen dorpen met een hoge en dorpen met een lage identificatiegraad. Van de eerste categorie werden de volledige genealogische reconstructies opgenomen (Bijlagen A.1; eerste periode en A.3; tweede periode), van de tweede uitsluitend de reconstructies van *geïdentificeerde familie-eenheden* (*FId*) die over drie of meer generaties waren te volgen (Bijlagen A.2; eerste periode en A.4; tweede periode). Als scheidslijn is de gemiddelde identificatiegraad gehanteerd: 67% voor de eerste, 68% voor de tweede peilperiode (tabel 7.1; totalen kolom *TId*). Van de twee grensgevallen uit de eerste periode, Heesbeen en Aalburg, die beide precies op de gemiddelde identificatiegraad zaten, werd Heesbeen wel en Aalburg niet opgenomen in de categorie van dorpen met een hoge identificatiegraad. De

voornaamste overweging hierbij was dat van de Heesbeense burenen, anders dan van de Aalburgse, ook voor de tweede periode goede nominatieve overzichten voorhanden waren en dus dossiers konden worden gevormd. Wat de tweede periode betreft, kwam het bestand van Herpt ondanks de zeer hoge identificatiegraad niet in aanmerking voor volledige reconstructie, omdat de naamlijst aan de basis van het bestand bij lange na niet alle (geërfde) burenen van Herpt bevatte. Op de naamlijst voor Baardwijk, onttrokken aan de twee parochiële cijnsregisters van 1526, zijn naar mijn inschatting, zoals ik reeds opmerkte, wèl de meeste burenen die in 1526 in het dorp domicilie hadden op een of andere wijze opgenomen. Bijlage A.3 bevat daarom alleen de volledige reconstructies van Oud-Heusden en Baardwijk – voor beide dorpen lag de identificatiegraad ruim boven het gemiddelde van 68%.

De wijze waarop Bijlage A is opgebouwd is verantwoord in de aparte toelichting. De linkerpagina bevat steeds genealogische basisinformatie, de rechterpagina (sterk afgekorte) globale informatie over vermogen, grond- en rentenbezit, beroepsuitoefening, publieke functies, betrokkenheid bij conflicten, migratiebewegingen en (aan)verwante families.

Het in extenso publiceren van de reconstructies heeft twee bedoelingen. Ten eerste maken zij de gevolgde werkwijze doorzichtig. Zowel de behaalde resultaten, als de ernstige beperkingen die, zeker in vergelijking met een echte gezinsreconstructie, onoplosbaar aan de methode kleven, worden in de bijlage duidelijk geëxposeerd. Ten tweede maken zij bepaalde berekeningen die op basis van de reconstructies in de volgende hoofdstukken zijn uitgevoerd rechtstreeks controleerbaar, terwijl meer in het algemeen het notenapparaat behoorlijk kon worden ontlast door voor informatie over individuele burenen summier te verwijzen naar Bijlage A.

8. CONTINUÏTEIT EN COHESIE, OPENHEID EN BEWEGING

8.1. CONTINUÏTEIT

De genealogische reconstructie van buurliedenfamilies was natuurlijk geen doel op zichzelf. Het inzicht in bepaalde aspecten van zowel geslotenheid (continuïteit in aanwezigheid; familiale verwevenheid) als openheid (geografische en sociale mobiliteit; familiale contacten buiten het dorp) van de dorpsamenleving werd er aanzienlijk door vergroot. Langdurige aanwezigheid in kleine gemeenschappen wordt wel beschouwd als een factor die het maatschappelijk aanzien vergroot. A. Higounet-Nadal waagde zich bijvoorbeeld aan de stelling dat juist in de Late Middeleeuwen, toen men zo diep doordrongen was van de broosheid van het menselijke bestaan, alleen al het bereiken van een hoge leeftijd iemand status gaf.¹ In een samenleving waarin grote waarde werd gehecht aan traditie en waarin nog weinig op schrift werd gesteld, moet het menselijke geheugen inderdaad zo niet macht, dan toch invloed hebben verschaft. Men ziet het vaak aan de leeftijd van plaatselijke getuigen die werden opgetrommeld om het voortbestaan van een gewoonte te rechtvaardigen door te verklaren dat zij niet anders wisten dan dat de gewoonte in kwestie altijd had bestaan. Zo zwoeren tien buren uit Nieuwkuyk en Onsenoort in 1447 voor hun gerechtsheer dat het onderhoud van de dijk die ooit was aangelegd rond een wiel bij Onsenoort, steeds uitsluitend de verantwoordelijkheid was geweest van de direkt aangelanden.² De oudste getuige, Jakob de Ridder uit Onsenoort, was 85 jaar, de jongste, Jakobs plaatsgenoot Peter Arends zoon 56. De gemiddelde leeftijd van de tien bedroeg ruim 71 jaar! Hoe kon de lokale gerechtsheer beter onderstrepen dat iets al 'sinds mensenheugenis' gebeurde zoals het gebeurde – en dus tot onaantastbare regel was geworden?

Men zou de gedachte dat leeftijd status gaf uit kunnen breiden van individuen tot families. Higounet-Nadal deed dat zelf impliciet door de 'longévités' van de 'families' in Périgueux en omgeving te meten. Op expliciete wijze wordt de duur van aanwezigheid van 'families' binnen één en hetzelfde dorp als criterium voor sociale stratificatie gehanteerd in de studies van de 'Toronto School' over de middeleeuwse dorpen in Huntingdonshire. 'The larger a family and the longer it managed to maintain roots in the village, the more active did its individuals appear to be in the numerous aspects of village life' is in dit verband een typerende opmerking van een van de auteurs.³ Hier ligt natuurlijk een gevaarlijke cirkelredenering op de loer: naarmate de bronnen meer en over een langere periode informatie bevatten omtrent de activiteiten van bepaalde dorpsfamilies, *lijken* deze immers al gauw diep geworteld te zijn geweest. Dat argument doet echter niets af aan het feit dat dorpsfamilies die lang te volgen

zijn, biologisch succesvol waren. Tevens wijst een traceerbare lange aanwezigheid in hetzelfde dorp of dezelfde regio in zoverre ook op economisch succes, dat informatie over dorpsfamilies en hun individuele leden heel vaak afkomstig is uit bronnen die met transacties van onroerend goed hadden te maken.

Van de mate waarin buurliedenfamilies in een dorp wortelden is eigenlijk maar op één manier een kwantitatieve indruk te krijgen: door simpelweg het aantal generaties van *geïdentificeerde familie-eenheden* (*FId*) te tellen waarover gegevens betreffende activiteiten in één en hetzelfde dorp beschikbaar waren. De resultaten van deze telling voor de negen dorpen in de eerste en de twee dorpen in de tweede periode met de hoogste identificatiegraad zijn weergegeven in tabel 8.1. In de becijfering is niet uitgegaan van het aantal *geïdentificeerde familie-eenheden* (*FId*), maar van *familietakken*, met andere woorden, bestond een *FId* uit meer dan één tak, dan heb ik het aantal generaties van elke tak afzonderlijk geteld.

Bij de beoordeling van de tabel dient in aanmerking te worden genomen dat het aantal beschikbare gegevens al met al gering was en werd verzameld voor (en rond) twee 'peilperioden' van elk ongeveer een halve eeuw. Dat was een tijdsbestek dat toen minder dan twee generaties omspande, zeker wanneer men in aanmerking neemt dat de meeste personen die in geschreven stukken verschijnen de volwassen leeftijd hadden. Konden, met andere woorden, drie opeenvolgende generaties van een familie in relatie tot het bezit van land of een behuizing of tot de uitoefening van een publieke functie in hetzelfde dorp worden gedocumenteerd, mag men er gerust van uitgaan dat zij daar gedurende de gehele 'peilperiode' hetzij was gevestigd (c.q. één of meer leden waren er woonachtig), hetzij anderszins vaste banden mee onderhield.

Een meer precieze waardering van de uitkomsten van tabel 8.1 blijft buitengewoon lastig. Continuïteit en mobiliteit in bewoning zijn nu eenmaal sterk relatieve grootheden, waarvan de waarde eigenlijk alleen vergelijkenderwijs nader kan worden bepaald. Veel vergelijkingsmateriaal is er nog niet, maar de uitkomsten van tabel 8.1 zijn toch naast de generatie-tellingen in enkele dorpsstudies van de 'Toronto School' te plaatsen. Raftis identificeerde in Warboys over de periode 1251-1458 247 verschillende 'families'.⁴ Daarvan waren er 92 (37,2%) over één, 64 (25,9%) over twee, 37 (15,0%) over drie en 54 (21,9%) over meer dan drie generaties te volgen. Van de 132 'families' die E. DeWindt tussen 1252 en 1457 in Holywell-cum-Needlingworth aantrof, typeerde hij er 49 (35%) als 'permanent residents', omdat zij aantoonbaar drie of meer opeenvolgende generaties in het dorp woonachtig waren. Van 32 'families' (23%) kwam hij leden behorend tot twee en van 51 (36%) één of meer leden behorend tot slechts één generatie op het spoor.⁵ In het qua omvang wel met Heusden vergelijkbare stadje Godmanchester wist Raftis tenslotte tussen 1278 en 1400 op een totaal van 1372 'families' er 1077 (78,5%) gedurende één

TABEL 8.1. Continuïteit van verblijf gemeten naar aantallen generaties waarvoor aanwezigheid werd geregistreerd in dorpen met een identificatiegraad $\geq 67\%$.

ban	FId-1	FId-2	I	II	III	> III
<i>Eerste periode</i>						
Baardwijk	38	48	9 (19)	26 (54)	9 (19)	4 (8)
Vlijmen	59	77	17 (22)	38 (49)	7 (9)	15 (19)
Hedikhuizen	32	43	14 (33)	16 (37)	7 (16)	6 (14)
Herpt	23	31	7 (23)	10 (32)	7 (23)	7 (23)
Veen	27	29	4 (14)	13 (45)	7 (24)	5 (17)
Oud-Heusden	25	31	4 (13)	16 (52)	3 (10)	8 (26)
Heesbeen	7	10	3 (30)	6 (60)	1 (10)	- (-)
Doeveren	15	18	1 (6)	14 (78)	1 (6)	2 (12)
Genderen	21	24	1 (4)	12 (50)	7 (29)	4 (17)
Totaal	247	311	60 (19)	151 (49)	49 (16)	51 (16)
<i>Tweede periode</i>						
Baardwijk*	43	50	7 (14)	25 (50)	12 (24)	6 (12)
Oud-Heusden	33	41	7 (17)	19 (46)	7 (17)	8 (20)
Totaal	74	91	14 (15)	44 (48)	19 (21)	14 (15)

FId-1 = Aantal geïdentificeerde 'familie-eenheden' / FId-2 = Dito, maar bij meertakkige 'eenheden' elke tak afzonderlijk gerekend / I, II, III, > III = aantal generaties waarvoor aanwezigheid in hetzelfde dorp kon worden geregistreerd.

() = in procenten van kolom FId-2 / * = basis-documentatie incompleet.

generatie, 232 (16,9%) gedurende twee, 52 (3,8%) gedurende drie en slechts 11 (0,8%) gedurende vier of meer generaties te traceren.⁶

Wat het aantal drie- of meergenerationele 'familie-eenheden' betreft, zijn de Heusdense cijfers dus goed vergelijkbaar met die voor de middeleeuwse dorpen van Huntingdonshire. Zij onderscheiden zich alle opvallend van de cijfers voor de kleine stad Godmanchester met haar duidelijk grotere mobiliteit. In het Land van Heusden hielden gedurende beide 'peilperiodes' ruim de helft van alle geïdentificeerde 'familie-eenheden' minstens twee en bijna één op de drie 'eenheden' minstens drie of meer generaties achteren in hetzelfde dorp domicilie. In de best gedocumenteerde dorpen kan zelfs voor 10 tot 15% van de FId onafgebroken aanwezigheid gedurende de hele periode ca.1360-1515 aannemelijk worden gemaakt en in enkele gevallen ver over deze limieten heen. Van het geslacht Ruters-Huberts te Herpt, bijvoorbeeld, waren in de rechte lijn leden te vinden van 1314 tot 1554, van Ywijn te Oud-Heusden van 1323 tot 1503 en zo waren er meer. Al deze gegevens bij elkaar wijzen zeker op een be-

hoorlijke mate van bewoningscontinuïteit in de Heusdense dorpen.

Overigens kan aan de vergelijking met de Engelse gegevens ook weer niet al teveel waarde worden gehecht. Door het grote kwaliteitsverschil van de bronnen en door de kortere perioden die de Heusdense persoonsgegevens bestrijken, waren veel minder Heusdense dan Engelse boeren 'families' genealogisch te reconstrueren. Daar komt bij dat de bewegingsvrijheid van Engelse boeren in de Late Middeleeuwen minder absoluut was, voor zover zij althans nog onder een horig statuut leefden.⁷ Van de andere kant hebben de Heusdense tellingen hoofdzakelijk betrekking op één weliswaar belangrijk, maar waarschijnlijk relatief 'honkvast' segment van de dorpsgemeenschappen: de geërfde burenen, terwijl de Engelse gegevens ook meer vlottende, marginale bevolkingsgroepen omvatten.

De elementen continuïteit en stabiliteit kunnen voorts nader worden gekwalificeerd aan de hand van de minimale verblijfsduur binnen één en hetzelfde dorp van geïdentificeerde individuen waarvan geen naaste verwanten werden opgespoord (*InId*). Hiertoe heb ik voor de dorpen met een identificatiegraad van meer dan 66% het tijdsinterval bepaald tussen de eerste en laatste geregistreerde activiteit van elke *geïdentificeerde individuele eenheid*. De verschillen waren vanzelfsprekend enorm en liepen uiteen van één jaar voor Paulus Ide Jans zoon uit Baardwijk (eerste periode) tot 84 (sic!) jaar voor Anthonis Arends Buis uit hetzelfde dorp (tweede periode). Omdat deze variatie voornamelijk door het toeval was bepaald, heb ik alleen de mediaan als indicatie voor de globale statistische tendentie berekend. Voor de eerste periode bedroeg deze 13 jaar, voor de tweede periode 30 jaar.⁸ Het is helaas onmogelijk om uit te maken, in hoeverre deze discrepantie moet worden toegeschreven aan kwaliteitsverschillen in het bronnenmateriaal en in welke mate aan een afgenomen mobiliteit in de tweede helft van de 15de eeuw, maar het laatste kan zeker een rol hebben gespeeld, zoals nog zal blijken.

8.2. COHESIE

De interne cohesie binnen de dorpen is enigszins zichtbaar te maken door na te gaan, hoeveel hoofden van huishoudens op één moment in de tijd in de eerste graad aan elkaar verwant waren. Ik verwijs daarvoor opnieuw alvast naar de tabellen 12.1, 12.2 en 12.3. Ruim 7% van alle aanslagen in de buitengewone bedde van 1375 was opgelegd aan collectieven van naaste verwanten (tabel 12.1). Het ging daarbij niet noodzakelijk om onvolledige gezinnen (bijv. weduwe + kinderen), maar veeleer, zoals ik reeds aanstipte, om boedelgemeenschappen. Van sommige individuele leden van dergelijke collectieven was ook met zekerheid vast te stellen dat zij gescheiden huishoudens voerden. Daarenboven betrof in de negen dorpen met de hoogste identificatiegraad nog eens 27% van alle aanslagen

individuele bedeplichtigen die binnen hetzelfde dorp in de eerste graad aan elkaar verwant waren (tabel 12.2). Kortom, ongeveer één op de drie aanslagen in de bede sluit op de een of andere manier een connectie in tussen naaste verwanten die binnen *hetzelfde* dorp *zelfstandig* domicilie hielden! Voor de tweede periode lagen deze cijfers zelfs nog hoger (tabel 12.3). Ongeveer een kwart van alle aanslagen op de (complete) dijkcedelen van Heesbeen (1467) en Oud-Heusden (1498) stond op naam van collectieven van (volwassen) naaste verwanten die vermoedelijk in overwegende mate gescheiden huishoudens voerden, terwijl verder opnieuw ruim 15% van alle individuele eigenerfde burens een naaste verwant onder de dijkplichtigen uit het eigen dorp had.

Minder nauwkeurig, maar inzichtelijker voor familieverbindingen in een breder verband was het traceren van lokale en interlokale connecties over het hele verloop van elk van beide 'peilperioden'. Daartoe stonden verschillende mogelijkheden open. Ten eerste heb ik cognatische verwantschapsrelaties nagetrokken via namen en herkomstgegevens van huwelijkspartners. Na eliminatie van alle onzuivere gegevens (bijvoorbeeld over leden van een oorspronkelijk van het platteland afkomstige familie die zich in Heusden gevestigd hadden en met een poorter(es) waren getrouwd) bleven uit de buurliedendossiers – voor zover verwerkt in Bijlage A – voor de eerste periode 161 en voor de tweede periode 62 bruikbare huwelijksconnecties⁹ over (zie tabel 8.2). In 144 respectievelijk 47 connecties kon de herkomst van de partner van een gehuwde buurman of buurvrouw worden achterhaald; in 18 respectievelijk 40% was deze afkomstig uit het

TABEL 8.2. (Globale) verwantschapsverbindingen van buurlieden binnen en buiten het Land van Heusden.

	I	II	III	IV	V	VI
<i>Eerste periode</i>						
aantal huwelijksconnecties	29	28	25	24	38	17
aantal overige relaties	24	21	16	25	13	2
<i>Tweede periode</i>						
aantal huwelijksconnecties	25	5	–	6	11	15
aantal overige relaties	6	4	1	5	3	2

I = verwant aan FId binnen dorp van herkomst / II = verwant aan FId in aangrenzend dorp / III = verwant aan FId elders in het Land van Heusden / IV = verwant aan FId in stad Heusden / V = verwant aan familie buiten het Land van Heusden / VI = herkomst huwelijkspartner, resp. andere familierelatie onbekend.

Bij verwantschap van meer leden van een FId met een zelfde andere FId is slechts één connectie geteld.

TABEL 8.3. De herkomst van 'import-namen' in buurliedenfamilies.

	I	II	III	IV	V
Eerste periode	5	17	49	15	24
Tweede periode	–	7	7	2	1

I = aantal import-namen berustend op bewezen cognatische relatie / II = aantal import-namen circulerend in dorp van herkomst van de naamdragers / III = aantal import-namen voorkomend in stad of Land van Heusden, maar buiten dorp van herkomst van naamdragers / IV = aantal geïmporteerde namen of namencombinatie die binnen een FId verder is doorgegeven / V = aantal import-namen waarvan de herkomst onbekend is.

Bij gelijkkluidende namen is per generatie van een FId slechts één 'import'-naam geteld.

eigen dorp. Op deze tabel zijn tevens overige verspreide gegevens over familierelaties opgenomen, onder andere met betrekking tot intestaat erfdelingen bij onbeërfde huwelijken. Zij leverden voor de eerste periode nog eens 101 en voor de tweede periode 21 connecties op, waarbij overigens de precieze aard van de relatie vaak niet was vast te stellen. 24 (eerste periode) tot 29% (tweede periode) van deze lijnen liep naar andere families binnen hetzelfde dorp.

Een al gesignaleerde praktijk in de persoonsnaamgeving biedt mogelijkheden om het onderzoek naar de herkomst van huwelijkspartners nog enigszins uit te breiden. Ik doel dan op het geregeld voorkomende gebruik om kinderen naast een achternaam-component uit de geslachtslijn van de vader tevens achternaam-componenten uit de cognatische lijn – de lijn van de moeder – te geven. In het namenbestand van de buurlieden komen enige tientallen voornaam-achternaam combinaties van dit specifieke type voor. Meestal is echter bij gebrek aan voldoende informatie over huwelijken de achtergrond van de vernoeming niet bekend. Waarom bijvoorbeeld Heinman Smeeds van Hedikhuizen zijn ene zoon Jan van Mallant en zijn andere zoon Jan de Wilde noemde, ontgaat mij, maar had vermoedelijk te maken met cognatische verwantschap, al zijn er ook alternatieven denkbaar.

Onderzocht is nu, of dergelijke 'geïmporteerde' achternamen waren te lokaliseren. In tabel 8.3 zijn de uitkomsten samengevat. In slechts vijf gevallen (kolom I) kon echt een cognatische connectie worden *bewezen* en bij alle vijf betrof het huwelijken tussen partners uit verschillende woonplaatsen. Voor zover de namencombinaties verder werden herkend, hadden potentiële verwantschapsrelaties buiten het dorp van domicilie (kolom III) ook hier duidelijk de overhand op mogelijke connecties binnen de eigen woonplaats (kolom II). Kolom IV laat zien dat eenmaal 'geïmporteerde' achternamen vaak ook binnen volgende generaties bleven circuleren – de al eens genoemde Jannes Liefman Hein Papens zoon bijvoorbeeld noemde één van zijn zonen weer Arend Liefman. In kolom V

zijn alle samengestelde achternamen van dit type ondergebracht waarvan de veronderstelde cognatische component niet was thuis te brengen. Als voorbeeld noem ik de gebroeders Arend en Klaas Tode Jan Bulens zonen uit Hedikhuizen, in wier achternamen het bestanddeel 'Tode' niet aan enige familie in Stad of Land van Heusden was te verbinden.

Het basisbestand (Bijlage A) bevat al met al op een kleine 2.500 dossiers, buiten de rechtstreeks van de genealogische reconstructies af te leiden agnatische familieconnecties, gegevens over nog eens bijna 500 (vooral) cognatische familierelaties. Wat en hoe daarbij ook wordt geteld, de meeste verbindingen voeren naar plaatsen *buiten* de eigen woonplaats. In de eerste periode lijkt dat in sterkere mate het geval te zijn geweest dan in de tweede. Veel verder is de interpretatie van de tabellen 8.2 en 8.3 niet op te rekken. Relatief veel gegevens werden ontleend aan de dossiers van enkele families met een lange 'genealogie'. Het ging hier, zoals nog zal blijken uit latere hoofdstukken waarin het verband tussen lange duur van aanwezigheid, materiële rijkdom en 'macht' nader is onderzocht, overwegend om belangrijke families met naar verhouding veel familieconnecties buiten de woonplaats. Ook zal het aantal verwantschappen met personen en families in de stad Heusden en in dorpen en steden buiten het Land van Heusden in werkelijkheid verhoudingsgewijs geringer zijn geweest dan in tabel 8.2 (kolommen IV en V) is voorgesteld. De vertekening wordt in dit geval veroorzaakt door het feit dat voor beide 'peilperioden' relatief goede informatie bestaat voor de dorpen rond Heusden (Herpt, Oud-Heusden, Heesbeen) en de zuidelijke *grensdorpen* Baardwijk en Oud-Heusden. Beide punten laten echter de algemene indruk onaangetast, dat de buurliedengemeenschap allermindst een hermetisch gesloten maatschappelijke microkosmos was met een horizon die ophield bij de kerktoren van het volgende dorp.

8.3. OPENHEID EN GEOGRAFISCHE MOBILITEIT

Een stap verder dan het aantonen van connecties tussen autochtone burens en families buiten het dorp gaat de studie van de geografische mobiliteit. De onderzoeker wordt hier geconfronteerd met zeer uiteenlopende en dikwijls onoplosbare moeilijkheden, die overigens iedere historisch demograaf van het prestatistische tijdperk ruimschoots bekend zijn. Het vaak niet te maken onderscheid tussen domicilie en bezit van onroerend goed in een bepaalde plaats vormde in dit geval het grootste probleem. Van meer algemene aard zijn de beperkingen die kleven aan een systematisch onderzoek naar *emigratie*-patronen.

De beste mogelijkheid om althans een globale indruk te krijgen van de herkomst van buurliedenfamilies bieden plaatsnaam-achternamen. Bij de beoordeling van achternamen van dit type gaat men gewoonlijk uit van een aantal praktische regels. Als de plaatsnaam-achternaam van de

voornaam is gescheiden door een ander achternaamsbestanddeel (patroniem, beroepsnaam, toenaam) zou over het algemeen een meer directe relatie tot de plaats van herkomst aanwezig zijn dan bij een eenvoudige combinatie van voornaam en patroniem (vergelijk Godert Jans zoon van Bommel en Godert van Baardwijk). Is tussen voornaam en plaatsnaam-achternaam de prepositie 'van' weggelaten (bijvoorbeeld in: Gerard Doesburg), dan zou sprake zijn van een 'familienaam in wording'. En de preposities 'toe', 'tot', 'te' en 'wt' wijzen eerder op de werkelijke plaats van herkomst dan 'van'.¹⁰

Regels als deze moeten niet te nauw worden genomen.¹¹ De 'Ghodert van Baerdwijk' van de bedelijst van Babyloñienbroek was wel degelijk afkomstig uit Baardwijk maar andersom was 'Peter Dirks van Vlimen' uit Doeveren (eerste periode) géén Peter Dirks zoon uit Vlijmen maar de zoon van 'Dirk van Vlimen' uit Doeveren. Van het tweede verschijnsel zijn in het Heusdense namenmateriaal verschillende voorbeelden te vinden waarbij nog onderscheiden moet worden tussen 'van'-loze plaatsnaam-achternamen zonder (o.a. Doesburg, Sculenborch, Hier, Hoekenesse) en met toevoeging van de patronieme uitgang -s (o.a. Wellens en Veenkens). Verder lijkt de regel voor zover ik na kon gaan wel op te gaan, al was er zeker in de 14de eeuw nog een grote willekeur in de schriftelijke weergave van persoonsnamen. De man die als 'Evert Ians sone' op de bedelijst van Wijk stond, heette in andere bronnen voluit 'Evert Ians sone van Amersoiën', maar bij zijn broer Jan was het korter 'Jan Amersoiën Jans sone', dus zonder 'van'.

Veel effectiever dan met deze regels is het fundamentele probleem van de stabilisatie van plaatsnaam-achternamen aan te vatten met de informatie uit de genealogische reconstructies. Zo gauw een plaatsnaam-achternaam bleek te circuleren in een *geïdentificeerde familie-eenheid (FId)*, kan men immers niet meer spreken van een rechtstreeks verband tussen achternaam en plaats van herkomst van de drager.¹²

Een moeilijkheid van heel andere aard schuilt in de interpretatie van de plaatsnamen zelf. Soms was er meer dan één mogelijke oplossing. Beteurende 'Van Bommel' 'van Zaltbommel' of 'van Maasbommel', 'Van Loon' 'van (Ven)loen' (= Loon op Zand) of 'uit het Land van Loon'? Was 'Van Ghestel' afgeleid van Moergestel, Sint Michielsgestel of Gestel in Kempenland, 'Van Leenten' van Lienden in de Nederbetuwe of van Leende in Peelland, 'Van Hasselt' van Hasselt (waarvan er vele waren) of van Heesselt in de Tielerwaard? Werd met 'Hoekelen' in 'Van Hoekelen' het gehucht bij Oisterwijk of de heerlijkheid op de grens van Gelre met Holland bedoeld en met 'Heselaer' een gehucht bij Sint Michielsgestel, een bij Vierlingsbeek of een bij Liempde in de Peel? Verwees '(Van) Doesburg' naar de steden Doesburg of Duisburg of naar het dorp tussen Brussel en Leuven, 'Van Doornik' naar de Zuidvlaamse stad met die naam of naar een plaatsje in de buurt van Lent bij Nijmegen of naar Dornick

bij Emmerich; 'Van Ge(i)nt' naar de beroemde Vlaamse metropool of naar het Overbetuwe Gent? Hier moesten steeds naar bevind en vooral rekening houdend met spellingsvarianten knopen worden doorgehakt. Bij blijvende onzekerheid ging de voorkeur uit naar de dichtstbij gelegen plaats.

Vooraf het onvolledige zicht op de lokale micro-toponymie (namen van gehuchten, velden of hoeven) verhinderde evenwel het thuisbrengen van de nodige plaatsnaam-achternamen. Vastgesteld werd onder andere dat 'Van Vorne' verwees naar een plaats ergens bij het latere fort Crevecoeur¹³, 'Van Dorne' of 'Doornken' naar een gehucht tussen Doeveren en Gansoyen¹⁴ en 'Van Donre' naar een landgoed te Baardwijk.¹⁵ 'Dorenbosche' lag bij Berne, de 'Houttert' in 'uten Houttert' was de naam van een goed bezuiden Vlijmen in de richting van Cromvoirt.¹⁶ 'Start' in 'vanden Start' was een veldnaam die verwees naar de vorm van een stuk grond en die onder andere te Vlijmen voorkwam. Veel namen van dit type waren daarentegen geenszins uniek en daarom niet zonder meer te lokaliseren, zoals het veel voorkomende 'Vanden Heuvel' en 'Vander Eyke'; in tabel 8.4 is de ligging als 'onbekend' aangemerkt. Een kleine, aparte categorie waar evenmin veel mee is te beginnen, vormden de namen die verwezen naar 'nationaliteit', namen van het type 'die Vriese', 'den Hollander', 'Vleminc' en 'Sasse' (= de Saks). Uit de reconstructies blijkt dat het hierbij vrijwel altijd om gestabiliseerde achternamen ging. Om het nut van plaatsnaamachternamen als indicatie voor de directe herkomst van de dragers nog verder te relativeren, wijs ik voorts op de uitkomsten van detailonderzoek in de buurliedendossiers. Zo kwam aan het licht dat Dirk van Well en Arend de Hollander en zijn broer Jakob, allen op de bedelijst te Baardwijk, afkomstig waren uit het aangrenzende Waalwijk in Brabant en niet uit Gelderland en Holland. Gerrit Doesburg (bedelijst Hedikhuizen) kwam zeker en Gerrit van Veen (bedelijst Engelen) vermoedelijk uit Heusden, Willem van Dusel (bedelijst Doeveren) uit Eethen en Catharina en Liesbeth Wellens (bedelijst Engelen) uit Empel. De familie Van den Staart duikt zowat overal in het Land van Heusden op, maar enige connectie met het perceel 'de Staart' in Vlijmen heb ik niet kunnen ontdekken.

Zijn er dus op voorhand al de nodige kanttekeningen te plaatsen bij het idee dat plaatsnaam-achternamen zonder meer indicaties aanreiken voor *recente* (im)migratie, het zou van de andere kant te ver gaan om een reële relatie tussen achternaam en plaats van herkomst helemaal af te wijzen. In het midden moet alleen worden gelaten hōe die relatie precies lag en hoe ver zij in de tijd terugreikte. In tabel 8.4 zijn de toponymische verwijzingen in de achternamen op het platteland van Heusden gesorteerd naar hun geografische richting. Tevens is een indruk gegeven van de naamstabiteit door het karakter van de 'eenheid' waarbinnen de naam werd gebruikt aan te geven (*Fid*, *InId* enz.). Om vertekening te voorkomen,

TABEL 8.4. De herkomst van buurlieden op grond van plaatsnaam-achternamen.

verwijzing naar	aantal (N)	direct aangr.	FIId	InId	InN	FO/FN/ InO
<i>Land van Heusden</i>						
- naam eigen ban	3		1	1		1
- microtoponiem eigen ban	19 (6)		11 (6)	4	3	1
- naam andere ban	18 (2)	4 (2)	8 (1)	4	6 (1)	
- microtoponiem andere ban	13 (3)	4 (1)	6 (3)	3	2	2
- stad Heusden	3		2	1		
<i>Brabant</i>						
- Meierij Den Bosch						
Den Bosch e.o.	2 (1)		2		(1)	
kw. Oisterwijk	15 (6)	2 (1)	9 (3)	1 (1)	4 (2)	1
kw. Maasland	11 (3)	2	6 (1)	2 (1)	3 (1)	
kw. Kempenland	2 (1)		1 (1)		1	
kw. Peelland	1				1	
- overig Brabant						
vrije heerlijkheden langs Maas	2 (2)	1 (2)	1 (2)	1		
West-Brabant	3 (1)		1		2 (1)	
Zuid-Brabant	(2)				(2)	
<i>Gelre</i>						
- Kwartier Nijmegen						
Nijmegen en Rijk	2 (1)		2		(1)	
Over-Betuwe	3		3			
Neder-Betuwe	2				1	1
Zaltbommel en Bommelerwaard	15 (6)	2	9 (1)	(1)	5 (3)	1 (1)
Tiel en Tielerwaard	2 (2)		(1)	1	1 (1)	
- Kwartier Arnhem	1		1			
- Kwartier Zutphen	2 (1)		1 (1)	1		
<i>Land van Altena</i>	4	1	2	1	1	
<i>Holland</i>						
- Zuidholland	1		1			
- Noirholland	2 (1)		1		1 (1)	
<i>Land van Arkel</i>	(1)		(1)			
<i>Zeeland</i>	(2)			(2)		
<i>Utrecht</i>						
- Nedersticht	1		1			
- Oversticht	2			1	1	

TABEL 8.4. vervolg.

verwijzing naar	aantal (N)	direkt aangr.	FId	InId	InN	FO/FN/ InO
<i>Vlaanderen</i>	1			1		
<i>Luik</i>	3		1	2		
<i>Rijnland</i>	3		1		2	
<i>Frankrijk</i>	1			1		
<i>onbekend</i>	10 (11)		5 (10)		4	1 (1)
<i>naam 'nationaliteit'</i>	5		4		1	
Totaal	151 (52)	16 (6)	80 (33)	23 (3)	39 (14)	9 (2)

FId, InId, InN, FO, FN, InO : zie legenda tabel 7.1 / direkt aangr. : direkt aangrenzend / cijfer niet tussen () : namenbestand eerste periode / cijfers tussen () : namenbestand tweede periode / alle cijfers zijn absolute aantallen.

heb ik de plaatsnaamachternaam van een 'familie-eenheid' steeds voor één geteld, ongeacht het aantal individuele familieleden dat de naam voerde.¹⁷ Van opname in de tabel werden uitgesloten die achternamen van *geïdentificeerde familie-eenheden* waarvan de toponymische verwijzing niet meer dan een onderscheidende component van een meerdelige *vaste geslachtsnaam* was geworden (bijvoorbeeld Kuist van Onsenoort, Spierink van Well).

De uitkomsten zijn duidelijk genoeg. Ruim eenderde van de plaatsnaam-achternamen uit de eerste periode refereerde aan een dorp, gehucht, veld, hoeve of goed binnen het Land van Heusden zelf. Nog eens nagenoeg eenderde aan een plaats in die regio's die aan het Land van Heusden grensden: Den Bosch en omgeving, de kwartieren Oisterwijk en Maasland van de Meierij, de Bommelerwaard, de heerlijkheid Bokhoven en het Land van Altena. Voor de tweede periode lagen die cijfers enigszins anders maar dat kan zowel met de geringere spreiding van het namenmateriaal als met het relatief grote aantal niet meer te localiseren verwijzingen verband houden. In de grote lijnen komen de bevindingen echter overeen. Slechts weinig namen verwezen naar verre streken en van de uitzonderingen zijn de afleidingen niet eens altijd zeker. De achternaam 'Avenioens' (Veen, eerste periode) bijvoorbeeld is door mij geïnterpreteerd als een herkomstnaam met de betekenis 'van Avignon'. Dat zou dan de Zuidfranse stad moeten zijn, want volgens Rentenaar is er in Nederland nooit een plaats naar Avignon vernoemd.¹⁸

Wat de namenstabiliteit betreft, deze is, anders dan men zou verwachten, bij de plaatsnaam-achternamen niet minder groot dan zij over het

geheel genomen gemiddeld was. 53, respectievelijk 63% van de plaatsnaam-achternamen werd in de eerste, respectievelijk tweede periode gedragen door *geïdentificeerde familie-eenheden (FId)* (zie tabel 8.4), terwijl van het totaal aantal 'eenheden', ongeacht de achternaamvorm, 52 respectievelijk 50% werd gekwalificeerd als *FId* (zie tabel 7.1). Van de andere kant was het aantal niet-identificeerbare individuen (*InN*) onder de dragers van plaatsnaamachternamen niet groter dan het algemene gemiddelde: het percentage lag steeds tussen de 25 en 30%.

De genealogische reconstructies legden echter ook migratiebewegingen bloot die niet zijn af te leiden van plaatsnaam-achternamen. Anders gesteld: migratie leidde natuurlijk niet noodzakelijk tot de vorming van een achternaam van dat type. Een eerste bewijs is te vinden op de nominatieve lijsten zelf, voor zover daarop naaste verwanten in verschillende bannen als bedecontribuant of grondeigenaar stonden geregistreerd. Zo was een van de zonen van Jan Kuist Arend Dirk van Wijks zoon van Onsenoort (bedelijst Vlijmen) te Herpt aangeslagen, terwijl Jans broer Dirk als *richter* van Engelen de lijst van die ban aanvoerde. Dirk de Buser te Vlijmen was de broer van 'oude' Willem Buser Peters zoon te Babyloniënbroek. Bruisten Hermans te Hedikhuizen was de zoon van Herman Spieghel te Vlijmen. De 'ghoet-Heineken' van de lijst van Oud-Heusden moet een zoon zijn geweest van Mette goet-Heinen ('weduwe'), die met haar kinderen te Herpt contribueerde, net zoals Peter Arend vanden Sterts zoon te Doeveren een zoon was van Oede, weduwe van Arend vanden Stert, die met haar kinderen op de lijst van Oud-Heusden was geplaatst. Wouter Jan Neisens zoon te Babyloniënbroek had een broer met de naam Ywijn die in Doeveren betaalde en Dirk Nycool (Jans zoon) te Babyloniënbroek was zeker na verwant aan 'Arnt Nycoel van Heusden' te Baardwijk. Ook kon verwantschap worden aangetoond tussen de man die kortweg 'Daneel' heette op de lijst van Oud-Heusden en Jan Wouter Papens zoon in Herpt, terwijl Ywijn Arend Ywijns zoon te Drongelen toch wel uit het belangrijke Oudheusdense geslacht Ywijn stamde. Minder zeker ben ik alleen over de verwantschap tussen Wouter en Gijsbert van Loon in respectievelijk Veen en Vlijmen, tussen de beide burens met de naam Arend Teernink in respectievelijk Doeveren en Vlijmen en tussen Roelof de looier te Herpt en Jan de Gier in Vlijmen. Onder de als autochtone buurlieden geïdentificeerde grondeigenaren uit de tweede periode kon onder andere als migrant worden aangewezen Folpert Paulus zoon de Wilde uit Herpt, die eigenaar was van $1\frac{1}{2}$ morgen in Oud-Heusden en gehuwd was met een vrouw uit die plaats. En de leden van de familie Van den Start die rond 1470 onderhoudsplichtig waren in de Maasdijk voor hun grondbezit te Heesbeen, waren zeker rechtstreeks verwant aan de familie met dezelfde achternaam die in de hele tweede periode (en trouwens ook al in de eerste) geërfd was in Oud-Heusden.

Daarnaast zijn er bewijzen of anders toch sterke indicaties voor migra-

tiebewegingen die noch uit de achternaam, noch (direct) uit verwantschapsrelaties zijn af te leiden. Enkele voorbeelden kunnen dat andermaal het best verduidelijken. Hein Brant (Vlijmen, eerste periode) zou best uit het Gelderse Well afkomstig geweest kunnen zijn. De enige andere persoon in het Heusdense met de achternaam Brant was zekere Jordaen, die rond 1365 tijnsgoed te Vlijmen had in het Luisbroek en op de Nuwe Heide.¹⁹ Uit een schuldbekentenis die in 1384 werd gecontracteerd voor schepenen van Den Bosch weten we dat deze Jordaen in Well woonachtig was²⁰, waar hij trouwens in de Gelderse schatting van 1369 voor vier pond werd aangeslagen.²¹ Ofschoon Jordaen dus in 1375 nog leefde, werd hij voor zijn 'uitlands' Vlijmens goed niet aangeslagen in de buitengewone bede van dat jaar. Was dat toen al overgegaan in handen van zijn verwant (zoon?) Hein Brant?²² Minder onzekerheden waren er over de herkomst van plaatsgenoot Jan de Gier (Vlijmen, eerste periode) die zowel in het oudste cijnsregister van Berne van 1376 als in het Bossche schepenprotocol onder 1368 uitdrukkelijk te boek staat als 'Johannes dictus Ghyer *de Herpt*'.²³ In een ander document, dat betrekking had op het voormalig bezit van 3 hont grond op de Oyslagen te Herpt, werd hij evenwel bij de patronieme achternaam Jan Gier Roelof Honts zoon genoemd.²⁴ Roelof Hont is bekend uit het Bernse cijnsregister onder de betalingen te Herpt.²⁵ Misschien stond hij onder verwijzing naar zijn beroep op de Herptse bedelijst van 1375 als 'Roelof die loyder' (= looier). Dat Jan de Gier van Herpt te Vlijmen dezelfde was als Jan Gier Roelof Honts zoon, grondbezitter te Herpt, mag blijken uit de voornaam van zijn zoon, notaris Roelof Gier van Vlijmen Jan Giers zoon.²⁶ Zekere Jan Jakobs op de bedelijst van Herpt was stellig dezelfde als Jan Jakob Sniders 'den outsten', rond 1375 bezitter van grond en een hofstede te Herpt.²⁷ Zijn vader, Jakob Sniders, zijn zuster Clemeynse en zijn broer of neefje Jan Seger waren echter alle drie uitsluitend als grondbezitters in Oud-Heusden te vinden.²⁸ Ook op de bedelijst van Herpt stond 'Ghibe Weghe Ghiben soen', de zoon van Gijsbert Wege of Wage 'in Hedichuzen'.²⁹ Uit Baardwijk afkomstig was in ieder geval heer Boudewijn van Geint, de *vicecuratus* van de kerk van Babyloniënbroek.³⁰ Op de bedelijst van Babyloniënbroek waren drie van zijn kleinzoons ingeschreven: Arend en Boudewijn van Geint en Jan van Veen, alle drie kinderen van heer Boudewijns zoon Peter van Giessen. Uit de dossiers voor de tweede periode kunnen ter illustratie worden gelicht Klaas Dirks zoon de Hoge en Godert Laurens zoon de Wit, beiden te identificeren als geërfde burens in Baardwijk. Uit de Bossche schepenprotocollen van het laatste kwart van de vijftiende eeuw weten we dat Klaas afkomstig moet zijn geweest uit Waalwijk en tevens gehuwd was met een vrouw uit die plaats, Arendke, dochter van Willem Simon (Gielis zoon).³¹ Godert de Wit stamde zonder twijfel uit een familie van het toentertijd onder Zuidholland ressorterende dorp Besoyen.³² En de 'Gherit Henricx', tenslotte, die in 1498 voor de eigendom van 1 morgen te Oud-Heusden werd 'gheloot' in de Zeedijk, was waarschijnlijk dezelfde als de 'Gerit van

Baertwijck' die onder de burenen van Oud-Heusden werd genoemd in de Bernse dijkcedel van 1487, eveneens als eigenaar van 1 morgen. In weer een andere bron heette hij 'Gerijt Heynrick Polslau(we)r', eigenaar van een 'erve' op de Oudheusdensed Westakker.³³ Ook Polslauwer is een naam die wijst op Gerrits herkomst uit Baardwijk en inderdaad was hij daar in 1477 nog als grondbezitter aan te treffen.³⁴ Zijn vader, Hendrik (Gerrits) Polslauwer, is echter alleen bekend als grondbezitter in Drunen.³⁵ En, om het nog ingewikkelder te maken, broer Daniël Hendrik Polslauwers zoon was in 1491 een van de lieden die van Jan Willem Pijlijzers zoon uit Baardwijk de Nonnenweide pachtte, een uitgestrekt weidecomplex aan de noordoostzijde van Drunen, belend door de Oudheusdensed (Zee-)dijk en de ban van Oud-Heusden.

Al deze bewijzen of duidelijke aanwijzingen voor de herkomst van individuele buurlieden of burenfamilies die niet werden afgeleid van plaatsnaam-toenamen, zijn samengebracht in tabel 8.5. De uitkomsten bevestigen geheel die van tabel 8.4: buurlieden waren geografisch mobiel, maar hun actieradius was beperkt. Opnieuw hoort daarbij de kanttekening, dat het gebruik van bronnen die voornamelijk op Heusden betrekking hebben, gemakkelijker bewegingen binnen het Land van Heusden blootlegde dan migratie van daarbuiten.

TABEL 8.5. De herkomst van buurlieden op grond van andere informatie dan plaatsnaam-achternamen.

afkomstig uit	aantal (N)	direkt aangr. (N)
<i>Land van Heusden</i>	22 (6)	13 (5)
<i>stad Heusden</i>	9 (1)	2 (1)
<i>Brabant</i>		
kwartier Maasland	1 (-)	4 (4)
kwartier Oisterwijk	4 (5)	
<i>Gelre</i>		
Bommelerwaard	2 (-)	
<i>Holland</i>		
Zuidholland	- (1)	
Totaal	37 (13)	18 (10)

direkt aangr. = direkt aangrenzend / cijfer niet tussen () = dossiers eerste periode / cijfers () = dossiers tweede periode.

Alle cijfers geven absolute aantallen; per FId of per 'tak' is bij gelijke herkomst slechts één beweging geteld; 'osmotische verbindingen' zijn niet meegerekend.

8.4. OSMOSE

Het dossier van de Polslauwers liet zien, hoe moeilijk het was iemands vaste woonplaats te bepalen als hij in verschillende plaatsen onroerende goederen bezat. Bij de behandeling van het 'uitburig' grondbezit in hoofdstuk 16 kom ik nogmaals op dit punt terug. Hier past het om de consequenties ervan voor de genealogische reconstructies te bespreken. Door de ordening van de persoonsgegevens in (descenderende) stambomen per dorp zou licht de indruk kunnen ontstaan dat alle afstammelingen van de 'stamvader' steeds in dezelfde plaats bleven wonen. Dat hoefde uitdrukkelijk niet het geval te zijn – net zo min als zij noodzakelijk allemaal dezelfde juridische status als de 'stamvader' hadden. Indien bekend werden migratiebewegingen en statusveranderingen steeds in de documentatie verwerkt en daaruit kon in het voorgaande dan ook herhaaldelijk worden geput. Concrete aanduidingen van woonplaats of status zijn echter betrekkelijk zeldzaam. Alleen bij één- en tweegenerationele *Fid* (bij elkaar ca. tweederde van het totalen aantal *geïdentificeerde familie-eenheden*) uit de eerste periode leverde dit gebrek nauwelijks problemen op. De bedecontribuanten van 1375, het basisreservoir voor de reconstructies van de eerste periode, waren krachtens het beginsel van de 'buikvastheid' woonachtig in het dorp waaronder zij waren ingeschreven. Voor de tweede periode was het probleem al groter, omdat dijkcedelen en cijnsregisters niet echt uitsluitend geven over de woonplaats van de dijk- en tijnsplichtigen. Zeker naarmate stambomen verder zijn door te trekken en zich wijder vertakken, neemt de onzekerheid over domicilie en status van de leden van de jongere generaties toe. Vooral van het vasthouden door migranten van familiegoed in de plaats van herkomst kan dan een volkomen valse suggestie uitgaan. De kleinzoon van een buurman uit Genderen, bijvoorbeeld, die in die plaats een perceel grond in eigendom had dat ook al van zijn grootvader was, kon inmiddels best poorter van Heusden zijn geworden, maar de woonplaats van personen blijft gewoonlijk onvermeld in schepenbrieven – hier de belangrijkste bron. Alleen achter de namen van getuigen in akten van enige importantie is dat soort informatie gewoonlijk wel te vinden in de vorm van een toevoeging als 'inwoender van', 'incola de', 'buren van', 'parochianen van'.

In wijdvertakte, drie- of meergenerationele *geïdentificeerde familie-eenheden* kunnen de indicaties over de vaste woonplaats dermate verwarrend en tegenstrijdig zijn, dat niet meer kan worden uitgemaakt, of sprake was van migratie dan wel van grondbezit buiten de woonplaats en, in het eerste geval, van de verhuizing van een 'familie-eenheid' in haar geheel dan wel van een bepaalde 'tak' of van sommige van haar individuele leden. Voor zover het daarbij gaat (en meestal is dat zo) om bewegingen tussen twee aangrenzende plaatsen, zou ik liever spreken van 'osmose' dan van migratie, met dien verstande dat deze analogie met een natuurkundig fenomeen³⁶ net zo goed de toenmalige werkelijkheid zou kunnen typeren als

optisch bedrog verraadt, de onmacht van de historicus om die werkelijkheid voldoende tekening te verschaffen. In theorie vloeiende migratie net zo gemakkelijk voort uit het bezit van grond buiten het dorp van domicilie (bijvoorbeeld als gevolg van toedeling van erfgoed) als, andersom, verhuizing aan de verwerving van onroerend goed in de nieuwe woonplaats voorafging (b.v. als gevolg van een huwelijk). En een even vanzelfsprekend mogelijk gevolg van migratie was dat migranten en hun nazaten nog generaties lang eigenaar bleven van onroerend goed in de oorspronkelijke woonplaats zonder zich daar ooit opnieuw te vestigen. Zo is aannemelijk te maken dat het grondbezit van Peter van Giessen heer Boudewijns zoon van Geint uit Babyloniënbroek te Baardwijk (ca. 1375), van Arend Arends van den Staart uit Oud-Heusden in Doeveren (ca. 1390), van de drie zonen van Tielman Daams uit Hedikhuizen in Herpt (ca. 1370), dat van Jan Seger Jakob Snijders zoon uit Herpt in Oud-Heusden (ca. 1395), van Gerard Jakobs de Bic uit Drunen in Oud-Heusden (ca. 1500) en dat van Gerard Polslauwer uit Oud-Heusden in Baardwijk (ca. 1480) een overblijfsel moet zijn geweest van de tijd dat hun voorouders daar woonachtig waren. Voor zover bekend, bleven al deze individuen steeds echte 'uitburen' in dorpen waar hun (voor)ouders vandaan kwamen.

Het grote probleem is natuurlijk, dat de bronnen lang niet altijd voldoende details verschaffen om uit te maken, of van elders afkomstige geërfden in een dorp nu echte migranten dan wel 'uitburen' waren. Daar komt bij dat de observeerbare intensiteit van migratiebewegingen sterk afhankelijk is van de grootte van het gekozen geografische kader: naarmate dat kleiner is, zal onvermijdelijk een grotere mobiliteit worden waargenomen. Zeker in de pre-industriële tijd zullen verhuizingen naar een aangrenzend dorp aanzienlijk frequenter zijn voorgekomen dan bijvoorbeeld interterritoriale bewegingen.

'Osmotische' verbindingen in de boven bedoelde betekenis komen het duidelijkste aan het licht in dorpen die grensden aan de stad Heusden en dorpen die 'op de palen van Brabant' gelegen waren, beide overgangszones waarvoor betrekkelijk rijke documentatie aanwezig was. Opnieuw volgen ter illustratie enige treffende voorbeelden. In 1369 koopt 'Arnoldus Haec de Engelen' van Jakob Dierout elf hont land op het Meervelt te Empel.³⁷ Moet de toevoeging 'de Engelen' worden uitgelegd als een verwijzing naar de toenmalige *woonplaats* van de drager of als een achternaamcomponent die refereerde aan de *plaats van herkomst* en dus migratie impliceert? Elias, de zoon van deze Arend, werd, als 'Eelken', in de bede van 1375 te Engelen aangeslagen voor een vermogen van 125 pond. Vijfjaar daarvoor was Eelken Noudens in conflict geraakt met Arend Selens, een buurman van Engelen, over de verpachting van zijn (Eelkens) 'erve'.³⁸ Betekende dit dat Elias niet zelf (meer) in Engelen woonachtig was? In 1384 komen we hem in elk geval, nu voluit als 'Elias filius Arnoldi Hake', tegen als grondbezitter op het Meervelt in Empel³⁹, terwijl zijn broer Jan van Vorne drie jaar later bijna 4 hont grond kocht 'in die Betu', eveneens gelegen in het kerspel Empel.⁴⁰

Vergelijkbare vraagtekens zijn te plaatsen bij de woonstede van meer personen uit de dossiers van de grensban Engelen. 'Jan Coeman' hield er in 1364 tijnsgoed op de 'XX Mergen', maar is tevens bekend als 'Johannes Coman de Enghelen', bezitter van grond in Empel en renten uit goederen te (St. Michiels-) Gestel.⁴¹ Een 'Ghibe Comans', mogelijk een zoon van Jan, was te vinden op de bedelijst van Engelen. Op dezelfde lijst moet zekere 'Piken' worden geïdentificeerd met 'Pikev(o)et', rond 1365 houder van 3½ hont tijnsgoed op de (oude) meent van Engelen.⁴² Pikevoet is zeker te identificeren als 'Johannes Pyckevet de Enghelen', die in 1384 een 'hereditas' (erfgoed) op de 'Was plake' te Empel bezat en in dat jaar deelgenoot in één van de combinaties die daar de (koren)tienden pachtten.⁴³ En waar woonde 'Udo des Feren(s)': in Engelen, waar hij in de bede van 1375 contribueerde voor een vermogen van 100 pond of te Empel, waar hij in die tijd eveneens geërfd was.⁴⁴

Nog gecompliceerder wordt het wanneer de scheidingswand tussen aangrenzende dorpen behalve door de verspreide ligging van onroerend goed door verwantschap tussen families met dezelfde achternaam poreus wordt gemaakt. Verwantschap bestond bijvoorbeeld zo goed als zeker tussen verschillende 'families' De Gier, De Veer en Stevens ter weerszijde van de Hollands-Brabantse grens bij Empel en Meerwijk, waarbij het voorkomen van volkomen homonieme namen de vaststelling van identiteit helemaal bemoeilijkt. Jan de Gier van Herpt uit Vlijmen, bijvoorbeeld, was zeker familie van Jan de Gier van Maren, want beiden waren in 1368 erfgenaam van hun nicht Kerstina 'dicta de Mechelen'.⁴⁵ De achternaam De Gier fungeerde hier dus niet meer als persoonlijk onderscheidend 'cognomen', tenzij de hele familie naar de gevleugelde aaseter trok of de daaraan toegeschreven krenterigheid aan de dag legde. Helemaal ingewikkeld is het met de relaties tussen de verschillende families Stevens over en weer de grens. Van de zonen van Willem Stevens van Engelen, die in of kort voor 1361 in het Land van Heusden overleed⁴⁶, komt Hendrik of Heinman regelmatig voor in het Bossche schepenprotocol als 'Henricus' of 'Heynmanus filius quondam Willelmi Stevens de Engelen'.⁴⁷ De transacties betreffen steeds grond in Empel en zeker onroerend goed aan de Orthense straat in den Bosch dat Hendrik was aanbestorven van wijlen zijn schoonvader, Jan Smit van Engelen. Op de bedelijst van Engelen komt Hendrik niet voor en mogelijk woonde hij ook niet daar, maar in Meerwijk. Wel staat vast dat zijn erfgenamen aan het begin van de 15de eeuw grond bezaten op de Corte Merghen te Engelen.⁴⁸ De vraag is nu, of deze Hendrik dezelfde was als de 'Henricus' of 'Heynmannus filius quondam Willelmi Stevens' (zonder toevoeging 'de Engelen') die, samen met zijn broer Steven, onder andere voorkomt als koper van zes gedeelten van percelen, gelegen naast zes percelen van de 'kinderen van wijlen Willem Stevens' te Meerwijk.⁴⁹ Waarschijnlijk wel, immers de genoemde broer Steven zal de Steven Willem (Stevens) zijn die we kennen uit velerlei zowel Heusdense als Brabantse bronnen uit de jaren rond 1375. Deze Steven, die ook wel 'Steven vander

Scoer' werd genoemd, contribueerde in de bede van 1375 onder Engelen voor 150 pond, was grondbezitter in Empel en Meerwijk⁵⁰ en was, zoals vele andere burenen in Engelen, betrokken bij de baksteenfabricage.⁵¹ Daarbij was Steven Willems een gewelddadig type. In Engelen werd hij twee maal voor de drost beboet, eerst wegens 'hwstoten' (huisvredebreuk), de andere keer omdat hij 'een wijf sloech'.⁵² Aan de laatste ondeugd gaf hij vaker toe, want ook de onderschout van Den Bosch legde hem voor dat vergrijp een geldboete op.⁵³ Ofschoon het laatste geenszins bewijst dat Steven in Den Bosch of de Meierij woonachtig was – het territorialiteitsbeginsel was daarvoor al te zeer in de rechtsbedeling ingeburgerd – alle gegevens bij elkaar scheppen toch een zekere ongewisheid over zijn woonplaats. Jan Stevens 'van Engelen', om de bespreking van de dossiers Stevens te besluiten, is alleen bekend uit Heusdense bronnen, maar zijn zoon Willem Jan Stevens zoon 'van Engelen' behoorde in 1384 tot de pachters van de tienden in Empel.⁵⁴ Een jaar later wordt in het Bossche schepenprotocol nadrukkelijk onderscheiden tussen een 'Johannes Stevens de Meerwijk' en een 'Johannes Stevens de Empel'.⁵⁵ Wederom blijven er dus twijfels bestaan over de woonplaats en zijn er wel duidelijke aanwijzingen maar geen onomstotelijke bewijzen voor verwantschap tussen personen met gelijke achternamen in verschillende dorpen van het Hollands-Brabantse grensgebied. Hetzelfde geldt waarschijnlijk voor de relaties tussen het Vlijmense geslacht dat in Bijlage A.1 is aangeduid als Luwe (1) en de families Luwe in Empel en Meerwijk, alleen al omdat in alle drie precies dezelfde voornamen – Deenken (< Daniël), Willem en Jan – circuleerden. De Luwe's die men aantreft in diverse Bossche schepenakten omtrent transacties in Empel, blijken na grondiger onderzoek meestal niet tot de Vlijmense familie te behoren, maar afstammelingen te zijn van ridder Godfried van Oss.⁵⁶ Omdat ook de Vlijmense en Meerwijkse Luwe's in Empel te doen hadden, is identificatie van een Luwe zonder nadere plaatsnaam-toevoeging bijna ondoenlijk.⁵⁷

Nog meer dan bij 'familie-eenheden' uit de eerste periode kan men bij die uit de tweede spreken van 'osmotische' verbindingen. Uit de nominatieve lijsten van de tweede periode viel immers, zoals gezegd, niet rechtstreeks op te maken, waar dijk- en tijnsplachtige burenen domicilie hielden. Vooral in de goed gedocumenteerde ban Oud-Heusden kon een heel netwerk van verwantschapsverbindingen worden blootgelegd tussen bepaalde *geïdentificeerde familie-eenheden (FId)* in Oud-Heusden aan de ene en gelijknamige families in zowel Drunen (zuidzijde) als Heusden (noordzijde) aan de andere kant zonder dat van elk individu nu steeds de vaste woonplaats kon worden bepaald. Een beter voorbeeld dan de 'familie-eenheid' Boom is er niet. Van deze 'familie', die oorspronkelijk uit Drunen kwam, waren in de tweede helft van de 15de eeuw vele leden bezitter of pachter van grond in Oud-Heusden. Van sommigen van hen was daarnaast het bezit van onroerend goed of van renten in Drunen aanwijsbaar. Voor andere leden was weer uitsluitend Drunens bezit bekend. Alleen anderssoor-

tige informatie kon soms uitsluitel geven over woonplaats of migratierichting. Voor de rest bleef het moeilijk om, zogezegd, door de Bomen het bos te zien. In Bijlage A.3 is een en ander in grote lijnen te volgen. De eerste twee generaties van de eerste 'tak' die werd onderscheiden in de *Fid* Boom (1) hielden goederen zowel in Oud-Heusden als Drunen, maar onder hen waren Oudheusdensedezworenen, zodat men mag aannemen dat zij ook in Oud-Heusden woonden.⁵⁸ Ook de leden van de derde generatie hadden grondbezit in beide plaatsen. Een terloopse mededeling in een van de rekeningen van de rentmeester van Heusden is echter stellig over hun herkomst 'van Drunen'.⁵⁹ Hier lijkt dus sprake te zijn geweest van (re)migratie. Maar wat te doen met de drie zonen van Peter Boom (Heinmans zoon) in de tweede 'tak'? Adriaan was niet alleen eigenaar van grond in Oud-Heusden, hij bekleedde er ook de publieke functies van gezworene en molenmeester. Naar het zich laat aanzien woonde hij in het gehucht H(e)ulden⁶⁰, maar dat zegt niet zoveel, want Hulden kende een Brabants-Drunens ('Nye-Heulden') en een Hollands-Oudheusdens ('Oude-Heulden' of Holten) deel. Van zijn broer Jan zijn alleen goederen in Drunen en Veghel bekend, onder andere een huis c.a. te Drunen aan de Peperstraat⁶¹, waar hij wel zal hebben gewoond.⁶² Broer Heinman, tenslotte, zien we optreden als borg en als tiendpachter in Drunen, terwijl hij evengoed geërfd was in Oud-Heusden. Van onmiskenbare Drunense herkomst was de derde 'tak', met als voornaamste representant Cornelis Bertout (Heinmans zoon), brouwer en schepen te Drunen en, gezien zijn talrijke bezittingen in die plaats, een vermogend man. De enigen van deze 'tak' die iets met Oud-Heusden had te maken waren Cornelis' neven Bertout, Bernt en Heinman Kerstiaan (Bertout) Booms zonen. De eerste had er grond op de Gaarsweide⁶³, de tweede kocht er samen met Gijsbert Adriaan Peter Booms zoon (tweede 'tak') 16 morgen op de Donk⁶⁴ en de derde pachtte sedert 1499 17 morgen domeingrond op de Gaarsweide. Of een van hen ook in Oud-Heusden woonde, is maar de vraag, want ze hadden in Drunen eveneens goederen. Van de *Fid* die in Bijlage A.3 is aangeduid als Boom (2) hoorden de eerste generaties van de eerste 'tak' zeker in Drunen thuis. De contacten met Oud-Heusden waren beperkt. Van de tweede generatie had alleen Mathijs ('Theuken') Jan Booms zoon er eigen grond – althans zijn erfgenamen waren daarvan later in het bezit.⁶⁵ Tevens pachtte hij 11 morgen van de domeinen op Woutersweide, samen met Herman Jan Ogens zoon uit ... Drunen.⁶⁶ En zijn zoon Jan 'senior' participeerde later voor korte tijd in de pacht van de domeinkavel van 17 morgen op de Gaarsweide.⁶⁷ Niet toevallig waren tenminste twee van zijn drie 'veynnoiten', namelijk Hendrik Blok en Gijsbrecht Beys, inwoners van Drunen. Alleen Cornelis, de zoon van Jans jongere, gelijknamige broer zou in Oud-Heusden woonachtig geweest kunnen zijn. In Drunen zijn geen goederen van hem bekend en in Oud-Heusden was hij, onder de naam 'Neel Jan Thijssen', in 1498 'gheloot' in de Zeedijk voor de eigendom van 2 morgen grond. Enkele jaren daarvoor was hij samen met

Jakob Jans zoon van Geint uit Oud-Heusden door de rentmeester van Heusden betaald voor het graven van een wetering in het Hooibroek.⁶⁸

Merkwaardig tenslotte is de positie van Jan Boom Jans zoon en zijn zuster Luitgaard, die samen de tweede 'tak' van de *Fid* Boom (2) vormden. Ook zij moeten in Drunen of daaromtrent hebben gewoond, ofschoon het enige gegeven dat we van hen hebben net over grond in Oud-Heusden gaat. Precies in 1498 deden Jan en Luitgaard namelijk voor schepenen van Den Bosch (sic) ten behoeve van Adriaan Jans zoon vanden Staart afstand van 7 morgen grond op de Doverim te Oud-Heusden.⁶⁹ De transactie vond plaats vóór de 'verloting' van de Zeedijk in augustus van dat jaar. Jan en zijn zuster treft men dan ook niet meer op de cedel aan, de nieuwe eigenaar natuurlijk wel.

Ik meen aan de hand van de behandelde dossiers afdoende te hebben gedemonstreerd, hoe ik het begrip 'osmose' heb opgevat. Tot de andere *geïdentificeerde familie-eenheden* waarin hetzelfde verschijnsel kan worden waargenomen, behoren Van den Kerchove (Herpt, eerste periode), Ogens-Spierink (Aalburg, eerste periode), Loef, Kegelaar en Broossens (Oud-Heusden, tweede periode) en Noydens (Heesbeen, tweede periode). Ik som ze op omdat zich in de 'osmotische' verbindingen binnen deze 'familie-eenheden' als het ware een extra dimensie aftekent. Zij strekten zich namelijk uit over de stad Heusden en de relaties tussen stad en platteland zijn voor de sociale geschiedenis van onze periode toch van een bijzondere orde. De migratie naar Heusden vanuit de omringende dorpen (en vice versa!) wordt in de volgende paragraaf behandeld.

8.5. EMIGRATIE

Het vertrek van buurlieden uit hun vaste woonplaats is nog een stuk moeilijker in het vizier te krijgen dan de instroom van buiten. Houvast aan achternamen is er niet en voor anderssoortige informatie is men hoofdzakelijk aangewezen op Heusdense bronnen. Voor zover te registreren bewegingen niet vastliepen in 'osmotische verbindingen', was daarin niet meer, c.q. geen ander patroon te ontwaren dan dat wat de herkomstgegevens al opleverden. Ziet men buurlieden vertrekken, vestigden ze zich meestal niet ver uit de buurt (tabel 8.6). Het enige belangrijke verschil tussen vestiging en vertrek was daarin gelegen, dat de stad Heusden (veel) vaker bestemming dan vertrekpunt was.

Emigratie naar plaatsen buiten het Land van Heusden was nauwelijks systematisch te onderzoeken en leverde ook weinig op. Van alle plaatsnamen in het Land van Heusden, bijvoorbeeld, kwam alleen Vlijmen een paar keer voor in de toponymische achternamen die te vinden waren in het Gelderse schattingsregister van 1369 voor de Bommelerwaard.⁷⁰ De beste onderzoeksmogelijkheden bieden (wederom) de Bossche schepenprotocollen, maar deze bevatten geen nominatieve bevolkingsoverzichten

TABEL 8.6. De emigratie-bestemming van buurlieden.

emigratie naar	aantal (N)	direkt aangr. (N)
<i>Land van Heusden</i>	9 (3)	7 (3)
<i>stad Heusden</i>	15 (2)	8 (2)
<i>Brabant</i> kwartier Oisterwijk	– (2)	– (2)
Totaal	24 (7)	15 (7)

direkt aangr. = direkt aangrenzend / cijfer niet tussen () = dossiers eerste periode / cijfers tussen () = dossiers tweede periode.

Alle cijfers geven absolute aantallen; per FId of per 'tak' is bij gelijke bestemming slechts één beweging geteld; 'osmotische verbindingen' zijn niet meegerekend.

en geven, dat moge bekend zijn, hun geheimen alleen na grote inspanning prijs. Uit mijn schaduwbestanden van grondbezitters in Drunen en Waalwijk in de periode 1450-1500 kon ik slechts twee Heusdense emigranten opdiepen, beiden leden van het Baardwijkse geslacht Vanden Heuvel. Adriaan Jans zoon vanden Heuvel had een huis met hof en 'erfnis' en twee percelen grond in Waalwijk.⁷¹ Baardwijks goed is niet eens meer van hem bekend. Ywijn Goderts vanden Heuvel had nog wel aanzienlijk grondbezit in Baardwijk, maar hij heette met zoveel woorden 'ingesetene' van Drunen, waar hij, behalve grondeigenaar, ook meester van de heiligegeest-tafel was en bij gelegenheid als representant van de dorpsgemeente optrad.⁷² Met detailonderzoek in de Bossche protocollen zouden zeker meer Heusdense emigranten in de Brabantse grensdorpen zijn op te sporen. In dit kader is daarvan afgezien. Een paar verspreide gevallen méér zullen trouwens de emigratie niet grijpbaarder maken in kwantitatieve termen. Hoeveel mensen vertrokken, wat hun beweegredenen waren en of zich daarin binnen het verloop van onze periode verschuivingen voordeden, zijn allemaal vragen die met de beschikbare bronnen niet zijn op te lossen.

De emigratie van het platteland van Heusden naar de omringende steden verdient, ondanks de weerbarstigheid van het bronnenmateriaal, speciale aandacht. In de geijkte voorstelling van zaken onderhielden stad en platteland immers een op zijn best symbiotische en op zijn slechtst parasitaire demografische relatie. Steden zouden door de hoge gemiddelde sterfte niet hebben kunnen voortbestaan, laat staan zo spectaculair hebben kunnen groeien als in de Nederlanden is gebeurd, zonder voortdurende instroom van migranten van het omringende platteland.⁷³ Vooral in de eerste, veelal sterkste laatmiddeleeuwse groeifasen zou migratie vanuit de directe omgeving van overwegende betekenis zijn geweest, daarna werden

verder afgelegen streken en vooral ook andere steden de recruteringsgebieden bij uitstek.⁷⁴ Dit migratiebeeld krijgt vooral met de analyse van herkomstgegevens van de leden van de Heusdense schepensbank (hoofdstuk 9.5) enige bevestiging.

Wat de bijdrage van de Heusdense dorpen aan het stedelijke bevolkingsaccrès betreft, deze was op voorhand, behalve in de stad Heusden, vooral te verwachten in de nabije hoofdsteden 's-Hertogenbosch en Dordrecht en misschien in een regionaal centrum van geringere betekenis als Zaltbommel. Het namenmateriaal in resp. het Bommelse schattingsregister van 1369 en de oudste Dordse stadsrekeningen gaf nauwelijks aanwijzingen voor (recente) migratie vanuit het Land van Heusden. Helaas bezit Dordrecht geen middeleeuws poorterboek meer. Voor Den Bosch is er dat wel: het oudste bewaard gebleven poorterboek bestrijkt er de jaren 1470-1580. Dépouille van de klapper op de ingeschreven namen over de jaren 1470-1530 leverde 24 verwijzingen op naar Stad en Land van Heusden, waarvan acht naar Heusden, acht naar Engelen (dat bijna onder de rook van Den Bosch lag) en drie naar Vlijmen. Acht van de ingeschrevenen waren handwerkslieden, de helft gaf 'mesmaker' op als beroep. Indrukwekkend zijn deze aantallen niet voor een periode van zestig jaar, ook niet als men in aanmerking neemt dat lang niet alle migranten zich officieel als nieuwe poorter lieten inschrijven.

Omvang en richting van de immigratie in Heusden zelf kunnen alleen globaal en via een omweg worden ingeschat. Van de middeleeuwse stadsarchieven heeft slechts een fractie de grote brand die het stadhuis in 1572 in as legde, overleefd. Poorterboeken ontbreken en er is nog maar één stadsrekening van vóór 1500, die over het jaar 1457. Daarin is te lezen dat Gijsbert Feyten en Lambert de slootmaker voor een entreegeld van respectievelijk 20 en 19 stuivers 'poirter (waren) geworden'.⁷⁵ Waar zij vandaan kwamen, is mij niet bekend. Iets verder komt men met een onderzoek naar de plaatsnaam-achternamen op de belangrijkste overzichten van de Heusdense bevolking in elk van beide 'peilperioden': de lijst van de betalers van de hofstedetijns uit 1364-66 en de 'ommeslach' van 1521.⁷⁶ De eerste bevat overigens geenszins alle namen der stedelijke gezinshoofden, de tweede komt daar waarschijnlijk wel dicht in de buurt.⁷⁷ Op de tijnslijst worden 118 verschillende namen van particuliere personen genoemd. 22 van hen droegen een toponymische achternaam (19%). Vijf of zes daarvan⁷⁸ verwezen naar een dorp of gehucht in het Land van Heusden. De 'ommeslach' telde de namen van 234 (individuele) particuliere personen. Van hen voerden 64 (27%) een toponymische achternaam of achternaamcomponent, waarvan één verwees naar een veldnaam te Oud-Heusden ('Henrick opten Westackeren') en niet meer dan zes naar een Heusdens dorp. Een nauwkeurige graadmeter voor recente emigratie van het platteland zijn namen van dit type verder niet, want de meeste waren overduidelijk vaste geslachts- of familienamen. Van sommige poorters zonder plaatsnaam-achternaam is de herkomst uit andere bron bekend.

Zo waren van de tijnslijst van 1364-66 'Jan Zegher' en 'Willem Bouwman' afkomstig uit (Neder-) Hemert, 'Kresken' (= Jan Kresken Pouwelse) en 'Bellin' (= Jan Bellin de wever) beiden uit Heesbeen en 'Teeuken Demens' uit Den Briel.⁷⁹ De door mij aangelegde poorterdossiers bleven echter toch (nog) te incompleet voor meer algemene uitspraken over immigratierichtingen.

Wel maakte vergelijking tussen de buurliedendossiers en de verschillende hulpbestanden met Heusdense poorters een preciezere, zij het evenmin voor kwantificatie bruikbare, peiling van de migratie vanuit de dorpen mogelijk. De uitkomsten zijn verwerkt in tabel 8.6. Op één na behoorden alle migranten tot de jongere generaties van *geïdentificeerde familie-eenheden* die rond de jaren waarin de nominatieve lijsten werden opgesteld nog stevig op het platteland waren geworteld. Alleen Jan Wouter Papens zoon uit Herpt zien we als het ware van buur poorter worden en hij deed dat vermoedelijk zonder echt naar de stad te hoeven verhuizen. In 1375 contribueerde Jan onder Herpt aan de bede voor een vermogen van 40 pond. Bijna twintig jaar nadien liet hij 'in lecto sue egritudinis decumbens' ('aan het ziekbed gekluisterd') en in aanwezigheid van zijn zoon Jan en zijn zwager Hendrik Arend Ywijns zoon van Outhuesden zijn testament opmaken. Tot de begunstigden hoorde de pastoor van Heusden, die een erfelijke rente kreeg uit het huis en de hof 'heredum dicti Johannis Walteri testatoris' gelegen bij het begijnhof vlak buiten de Oudheusdense Poort.⁸⁰ Een niet onbelangrijk detail daarbij is dat juist dit gebied tussen het Oude Maasje en de slotgracht van Heusden waarop deze hofstede was gelegen, in 1386 tot stadsgebied werd verklaard.⁸¹ Wie er daarvóór (dus ook anno 1375) woonde, was, tenzij buitenpoorter, buurman van Oud-Heusden (of, zoals vermoedelijk in het geval van Jan Wouter Papens zoon, 'uitbuur' van Herpt), erna poorter van Heusden. In de meeste andere te documenteren gevallen zien we kinderen of kleinkinderen van buurlieden naar de stad trekken, zoals Jan Meerlant, de zoon van Daniël Wouter Papens zoon, die in 1375 in Oud-Heusden aan de bede contribueerde. Jan was van beroep 'tonsor pannorum' (lakenscheerder) en woonde in een huis aan de Potterstrate (thans Putterstraat) te Heusden.⁸²

Sommige buurliedenfamilies hadden zich echter reeds vóór de inlijving van Heusden bij Holland in de stedelijke bestuurselite vertakt. De geslachten Ynwijn (uit Oud-Heusden), Van Veen-Godschalks (verwant aan de Veense familie Hermans-Van Veen), Lube (uit Hedikhuizen), Spierink van Well (uit Wijk en Aalburg), Spierink van Aalburg en Kuist van Wijk hadden zich alle reeds ten tijde van de oudste nominatieve overzichten vast in het stadsbestuur genesteld. Men krijgt voor deze families dan in 1375 de situatie dat sommige leden of takken nog met de burens van het dorp van herkomst contribueerden, andere daar nog wel woonden, maar zich door hun status van buitenpoorter aan contributie op het platteland wisten te onttrekken en weer anderen permanent in Heusden woonachtig waren en dus niet op de bedelijst stonden, terwijl ze vaak nog wel goederen

bezaten in het 'stamdorp'. In het volgende hoofdstuk kom ik hier op terug. Ik roer het nu alvast aan omdat er niet genoeg op kan worden gewezen, dat migratie niet simpelweg het komen of gaan van mensen inhield en niet alleen als een historisch-demografisch verschijnsel moet worden bekeken. Migranten lieten, ongeacht de motieven van hun verhuizing, dikwijls verwanten en onroerend erfgoed *achter*. Langs die weg bleven de belangen van poorters en burenen gemakkelijk verstrengeld of bleven, zij het in door de tijd wisselende samenstelling en cohesie, 'sociale netwerken' intact die de grenzen van ban, stand en vaak ook klasse doorkruisten.

Tot slot van deze paragraaf wil ik de aandacht vestigen op een verschijnsel dat, bij alle nadruk die in historisch-demografische studies uitgaat naar de migratie van platteland naar stad, gemakkelijk wordt verwaarloosd omdat het wellicht toch betrekkelijk zeldzaam was, namelijk de emigratie uit de stad naar het platteland.⁸³ Zoals uit de tabellen 8.5 en 8.6 valt af te lezen, zijn er enige aanwijzingen dat Heusdense poorters zich bij geval vast op het platteland vestigden. Zo was er een buurman van Baardwijk die Arend Nycool(s) 'van Huesden' heette, hetgeen niet wil zeggen dat hij er zelf vandaan kwam, want ook zijn vader voerde die achternaam reeds.⁸⁴ Andere gegevens wijzen op meer recente vestiging vanuit de stad. Eerder genoemd heb ik de families (Van) Doesburg en Scrieke te Hedikhuisen (eerste periode) en er zijn meer gevallen. Rob Sceers zoon op de bedelijst van Genderen was de zoon van Jan de Sceerre uit Heusden en 'Kivit' op de bedelijst van Veen was Arend Kivit, een van de zoons van de Heusdense schepen Arend Kivit meester Gielis de timmermans zoon, zelf afkomstig uit Doeveren. En de drie zoons van Gerrit Smeeds die in de tweede periode tot de burenen van Oud-Heusden werden gerekend, hadden hun wortels vermoedelijk eveneens in de stad.

Moelijk te bepalen was de bewegingsrichting in het geval van het geslacht Vedeleer. Hein Vedeleer 'van Herpt' verkocht in 1349 samen met zekere Willem van Stochem een huis en hof in de stad Heusden.⁸⁵ Hij had ook goed in Herpt⁸⁶, waar zijn zoon Andries in 1375 bedeplichtig was. Kwamen de Vedeleers nu oorspronkelijk uit Heusden of uit Herpt? Tegen de ogenschijnlijke emigratie uit Heusden van Lambrecht ('Lemken') Noudens zoon te Heesbeen zijn weer andere bedenkingen. Lemken was, dat lijdt geen twijfel, de zoon van Arend ('Noudeke') de tasmaker heren Joost Neven zoon uit Heusden en ook van zijn nakomelingen hadden er velen bezittingen en belangen in de stad. Ten tijde van de bedehffing bezat Lemken uit de erfenis van zijn broer Reiner van Eindhoven, net als hun vader tasmaker in Heusden, goederen in Heesbeen, Heusden en Hedikhuisen. Pas in 1382 stond hij dit bezit af aan de eerste rechthebbenden, Reiners weduwe en kinderen.⁸⁷ Kennelijk had hij over de nalatenschap van zijn broer alleen de voogdij gevoerd, want in 1375 werd hij door de gezworenen van Heesbeen niet als (buiten)poorter van Heusden gezien. Op zichzelf zegt dat niet zoveel, want dichtbij de muren en grach-

ten van Heusden waren de grenzen van de stadsban rond 1375 nog fluïde. Zoëven werd al het gebied bezuiden de Outhuesdense Poort genoemd, dat in 1386 bij de stadsban werd getrokken. Een vergelijkbaar, maar minder precies te dateren proces speelde zich af buiten de Wijkse Poort, waar de bewoning op de Maasdijk steeds verder westwaarts opschoof. Allengs moet ook deze strook door de stad zijn geannexeerd.⁸⁸ Dat Arend de tasmaker en zijn nakomelingen juist in deze sector hun voornaamste bezit hadden⁸⁹, deels binnen het rechtsgebied van Heusden, deels binnen dat van Heesbeen gelegen, verklaart wellicht waarom ‘Lemken Noudens’ tot de burenen van Heesbeen werd gerekend en zijn broer en zuster tot de poorters van Heusden. Tekenend voor de hele situatie is het feit dat Lemken in 1390 waarschijnlijk heeft geprobeerd illegaal te bouwen in de nabijheid van de Wijkse Poort. In dat jaar werd namelijk een man voor de drost ‘aengestreden dat hij Lemken Noyden sone een huys hadde helpen setten op den dike’⁹⁰ en die dijk moet haast, gezien de verdere context, de Maasdijk bewesten de muren van Heusden zijn geweest.

Uit het feit dat de meesten van deze stedelijke emigranten uit de eerste periode in 1375 met de burenen aan de bede contribueerden, mag worden afgeleid dat zij met hun vestiging op het platteland (op den duur) ook hun bevoorrechte poorterschap opgaven, ofschoon het zeker toen nog mogelijk moet zijn geweest de status van buitenpoorter aan te nemen. Het is moeilijk om van zo’n ogenschijnlijk nadelige stap de beweegredenen te doorgronden. Een rol kan hebben gespeeld dat opname in de buurlieden-gemeenschap een grote mate van inspraak in lokale aangelegenheden met zich meebracht.⁹¹

8.6. SAMENVATTING

In dit hoofdstuk is de dorpsgemeenschap bekeken als een verzameling van ‘burenfamilies’. Vanuit dat perspectief is de dorpsgemeenschap te kwalificeren als een open sociale groep.

Teneinde de maten van cohesie en mobiliteit enigszins tegen elkaar af te kunnen wegen, werden verschillende peilinstrumenten ontworpen om relevante kwalitatieve gegevens uit de buurliedendossiers te kwantificeren. De continuïteit werd afgemeten aan een generatie-telling in de dorpen met de hoogste identificatiegraad. In vergelijking met een aantal middeleeuwse dorpen in Midden-Engeland lijkt de bewoningscontinuïteit in de Heusdense dorpen behoorlijk groot te zijn geweest. Zij werd gewaarborgd door een redelijk omvangrijke kern van geslachten of familietakken die tenminste drie generaties achtereenvolgend met hetzelfde dorp een vaste band bleven onderhouden. Meestal, maar ‘hard’ te bewijzen is dat lang niet altijd, zal dat zijn neergekomen op het houden van domicilie. Vervolgens vertoonden de dorpsgemeenschappen in beide peilperioden een sterke mate van cohesie. Zo was 30 tot 15% van de geregistreerde burenen op de

bedelijsten van 1375, respectievelijk de dijkcedelen uit de tweede helft van de 15de eeuw in de eerste graad aan elkaar verwant. De herkomst van huwelijkspartners lag daarentegen vaker buiten dan binnen het dorp van domicilie. Tevens konden van tientallen burengeslachten anderssoortige familieconnecties buiten het eigen dorp, vooral in aangrenzende dorpen binnen en buiten het Land van Heusden en in de stad Heusden, worden getraceerd.

Studie van plaatsnaam-achternamen, aangevuld met verspreide andere bewijzen van migratiebewegingen, liet enige voorzichtige uitspraken toezien omtrent de geografische mobiliteit op de langere termijn. Zij versterkte de impressie van een grote beweeglijkheid binnen een klein gebied. Soms was de verstrengeling tussen families in naburige dorpen althans optisch zo intens, dat liever dan van migratie, van 'osmose' moet worden gesproken, een term die in deze betekenis ook reeds door A. Higounet-Nadal is gebezigd.

Veel moeilijker dan op bewegingen binnen het Land van Heusden en naar de dorpen van Heusden toe was het om vat te krijgen op emigratie naar plaatsen buiten het Land van Heusden. Zelfs voor de aantrekkingskracht van de stad op de dorpen van Heusden was met de beschikbare bronnen geen bruikbaar meetinstrument te ontwerpen. Analyse van de oudste Bossche poorterboeken en van de plaatsnaam-achternamen op nominatieve overzichten van onder andere de bedeplichtigen in de Bommerwaard in 1369 en van de poorters van Heusden in 1365 en 1521 leverde overigens opmerkelijk weinig aanwijzingen voor een *intensieve* migratie vanuit het platteland van Heusden op. Tenslotte heb ik aan de hand van enige duidelijke gevallen de aandacht gevestigd op een vaak verwaarloosd fenomeen: migratie van de stad naar het platteland.

9. SOCIALE MOBILITEIT

De scherpe scheiding tussen stad en platteland in de Late Middeleeuwen in aanmerking genomen, zou men bij emigratie van dorp naar stad even goed van sociale als van geografische mobiliteit mogen spreken, omdat permanente vestiging in de stad gewoonlijk een verandering van maatschappelijke positie inhield. Nu is sociale mobiliteit als verschijnsel in een verder verleden moeilijk benaderbaar. Om sociale mobiliteit echt te meten moet men identiek opgestelde gegevens over inkomen, vermogen of beroepsuitoefening van een bepaalde groep personen (bijvoorbeeld een cohort leeftijdgenoten uit een zelfde sociaal milieu) op twee of meer punten in de tijd met elkaar kunnen vergelijken. Hiertoe staan de moderne socioloog inmiddels verfijnde beschrijvings- en zelfs analysetechnieken ten dienste.¹ Een mediëvist heeft hier weinig aan en is genoodzaakt aanmerkelijk globaler te werk te gaan. Gewoonlijk wordt aangenomen dat de kansen voor opwaartse mobiliteit in de Middeleeuwen gering waren – zeker in de boerengemeenschappen. Lawrence Stone vergeleek in dit verband de middeleeuwse samenleving eens met het hoofdgebouw van de Verenigde Naties in New York. In de enorm uitgestrekte laagbouw bevond zich 95% van de bevolking; de overige 5% resideerde op de bovenste étages van de wolkenkrabber die deel uitmaakt van het gebouwencomplex. Tussen basis en top bestond alleen een ongeregelde liftverbinding. De lift ging bovendien altijd vol naar beneden, maar lang niet altijd volledig bezet naar boven. Aan de buitenzijde van de wolkenkrabber zaten open steigers vast, waarlangs ‘daring individuals’ zich omhoog trachtten te werken. Pas gedurende de Nieuwe Tijd zou deze structuur – althans in Engeland – zijn vervangen door een andere, die door Stone werd vergeleken met het wereldberoemde silhouet van het Toscaanse stadje San Gimignano: boven de brede maatschappelijke basis rezen nu, naast elkaar, vijf ongeveer even hoge torens op met daarin vijf elkaar beconcurrerende elites: de landadel, de Kerk, de rechterlijke macht en al wat daarmee samenhang (‘the Law’), de (groot)handel en de overheidsdienst.² Stone baseerde deze modellen overigens niet op werkelijk geregistreerde bewegingen op de maatschappelijke ladder, maar op eigentijdse waardensystemen, dus, wat de middeleeuwen betreft, op de (vermeende) dominantie van de organisch-functionele maatschappijfilosofie.

Recent onderzoek dat wel dergelijke bewegingen beoogt te traceren, is dan uit de aard van de beschikbare bronnen veelal toegespitst op de vragen, of maatschappelijke *elites* een ‘open’ dan wel ‘gesloten’ karakter hadden en in hoeverre ambtelijke en politieke carrière’s hieromtrent aanwijzingen verschaffen.³ Wat de Hollandse Late Middeleeuwen betreft, kan worden gewezen op enkele recente studies over de stadspatriciaat van Leiden, Dordrecht en Rotterdam.⁴ In feite gaat het hier dus om onderzoek naar ‘verticale groepsmobiliteit’. Overigens brengt ook dit type onderzoek

nog veel problemen met zich mee. Veel minder dan tegenwoordig werden maatschappelijke carrières in de Middeleeuwen bepaald door persoonlijke bekwaamheid. Andere factoren, zoals de wat wel wordt genoemd ‘demografische loterij’, verervingsgewoonten, huwelijken, familierelaties en patronage speelden een grote rol in iemands kansen op verbetering van maatschappelijke positie. Alleen als men die bij het mobiliteitsonderzoek betreft (of in staat is te betrekken), zijn uitspraken te doen over de mogelijke achtergronden van geregistreerde bewegingen op de maatschappelijke ladder. Een andere moeilijkheid is dat opwaartse sociale mobiliteit inderdaad vaak gepaard ging met geografische mobiliteit, waardoor het gevaar bestaat dat de historicus individuen die ‘het maakten’ gemakkelijk uit het oog verliest.⁵

Ook voor het platteland van Heusden heb ik mij moeten beperken tot een ‘impressionistische’ en ‘elitistische’ benadering.⁶ De buurliedendossiers boden beperkte mogelijkheden om aan te tonen dat nogal wat burenfamilies zich vertakten in ridderschap en stadspatriciaten. Naar alle maatstaven van de tijd zelf mag de sociale afstand tussen ‘buren’ aan de ene en ‘ridders’, ‘prelaten’ en leden van stadspatriciaten aan de andere kant dan onmetelijk en onoverbrugbaar zijn geweest, genealogisch detailonderzoek dwingt ook op dit punt tot revisie: er bestonden wel degelijk bloedbanden tussen ‘heren’ en ‘buren’. Ik geef enkele voorbeelden die geen twijfel laten. Jan Kuist Arend Dirks zoon, schout van Vlijmen en in dat dorp in 1375 contribuerend aan de bede, was na verwant aan de Van der Aa’s; Jan van Veen Peters van Giessen zoon, in 1375 gezworene in Babyloniënbroek en eveneens met de buren in de bede aangeslagen, heette een ‘neef’ te zijn van ridder Willem van der Merwede, terwijl zijn zuster Kunegonde was getrouwd met een zoon van ridder Herberen van Mallant uter Haghe; de vader van Jan en Jakob Jonge, buren te Baardwijk, behoorde tot de erfgenamen van ridder Willem vanden Bosch, Arend (Gront) vanden Vene, die in 1375 te Hedikhuizen in de laagste vermogenscategorie betaalde, was verwant aan de Heusdense ridder Robrecht van Wisschel. In heel wat andere gevallen waren de precieze aard van verwantschapsrelaties en de processen van maatschappelijke promotie of degradatie die daar mogelijk achter schuilgingen niet te identificeren. Om die reden heb ik het begrip (‘verticale’) sociale mobiliteit in eigenlijke zin opgerekt tot ‘maatschappelijke verwevenheid’. Die term is gereserveerd voor de beschrijving van situaties waarin connecties tussen buurlieden-geslachten en andere maatschappelijke klassen aantoonbaar zijn, *zonder* dat voor de betrokken individuen tevens verandering van maatschappelijke positie kon worden geconstateerd.⁷

9.1. BUREN EN ‘WELGEBORENSCHAP’

Binnen het graafschap Holland had de term *welgeborenen* in de hele door mij beschouwde periode zowel een algemene als een specifieke betekenis.

In algemene zin was welgeborenen een wat archaisch equivalent voor *edelboortigen*, mensen van adellijke afkomst. Omdat in Holland zeker vanaf ca. 1350 adel en ridderschap, ondanks hun fundamenteel verschillende oorsprong, in de praktijk grotendeels samenvielen, zijn welgeborenen tevens op te vatten als *schildboortigen*, d.i. mensen stammend uit een rittermatig geslacht. 'Dat heiten welgeborenen luyde die vanden scilde gheboren sijn', zo formuleerde grafelijk secretaris en literator Dirk Potter het aan het begin van de 15de eeuw kort en bondig in zijn *Blomme der Doechden*.⁸

In het bijzonder en in toenemende mate werden onder welgeborenen echter verstaan die *schildboortigen* die er niet in slaagden om als een ridder te leven en daarmee hebben we dan een typische manifestatie van *neerwaartse groepsmobiliteit* te pakken. Welk leven een ridder in de ogen van tijdgenoten behoorde te leiden, komt naar voren in verschillende processen die in de 15de eeuw voor het Hof van Holland tegen welgeborenen zijn gevoerd, zoals dat tegen enkele leden van het Wijkse geslacht Persijn.⁹ 'Goede ridderscap' omvatte zowel 'positieve' als 'negatieve' kwaliteiten: de ene de verplichting tot raad en daad aan de landsheer, het bewonen van een steenhuis en het bezit van een wapenrusting en een 'destrier', geen werkknol, maar een strijdros, de andere het zich onthouden van (boers) handwerk of elke vorm van arbeid om loon. Welnu, veel *schildboortigen* konden zich een dergelijke kostbare levensstijl niet veroorloven en waren op het platteland in niets te onderscheiden van gewone boeren. We zouden hen daarmee ook niet zo gemakkelijk meer als mensen 'van adel' herkennen, ware het niet dat de Hollandse welgeborenen – in enge zin – massaal aanspraak bleven maken op de drie voorrechten die de Hollandse adel van oudsher genoot. Dat waren de vrijdom van schot ('grondbelasting')¹⁰, het recht om persoonlijk en tegen vergoeding van onkosten en niet in het verband van de lokale boerenmilities in de heervaart op te komen en het recht om terecht te staan in een college van baljuw en *ebenbürtige* mannen en niet voor de burenen in een lage dorpsvierverschaar. Naarmate de feitelijke levenswijze van welgeborenen meer leek op die van gewone burenen en burgers, werden hun die voorrechten, logisch, steeds vaker door buurschappen en ambachtsheren betwist.

Onze huidige visie op de complexe geschiedenis van het Hollandse welgeborenschap danken we aan I.H. Gosses, die in *Welgeborenen en Huislieden* alle hoofdlijnen ervan heeft uitgezet. Nadien heeft alleen P.W.A. Immink de opvattingen van Gosses nog op twee belangrijke punten geamendeerd. In de eerste plaats corrigeerde Immink Gosses' opvatting dat de welgeborenen uit de Late Middeleeuwen de direkte nazaten waren van een oude prefeodale adel die in de oertijd van het graafschap Holland als een laag van 'vreemde' veroveraars over de autochtone Friese bevolking heen was geschoven. Immink herstelde met goede argumenten het door Gosses verworpen oudere standpunt van Rengers Hora Siccama dat de Hollandse welgeborenen uit de Late Middeleeuwen *schildboortigen* waren, een term

die evident uit de context van de ridderschap, of, zo men wil, feodale adel stamt.¹¹

Het andere punt waarop Immink Gosses verbeterde, draaide precies om het verschijnsel sociale mobiliteit. Omdat de edelen in de nevelige tijden van de vorming van het graafschap Holland naar het idee van Gosses niet meer dan een boerse bovenlaag vormden, vatte hij de boerse levenswijze van tal van welgeborenen uit de 15de eeuw op als een relict van het oude en *niet* als een logisch uitvloeisel van een *continu* proces van *individuele* sociale degradatie.¹² Merkwaardig genoeg illustreerde Gosses daarentegen het verschijnsel van *opwaartse* sociale mobiliteit zeer treffend aan de hand van de opkomst van de ridderschap, maar kennelijk kon hij zich niet voorstellen dat van meet af aan binnen dezelfde groep ook voortdurend 'dérogance' plaatsvond. Immink zag wél wat hier aan de hand was, al drukte hij zich wat ongelukkig uit door van een 'degeneratie-verschijnsel' te spreken.¹³ Immink's kritiek is vervolgens verder uitgewerkt door Van Winter binnen het kader van haar visie op de ridderschap als een 'sociale klasse'.¹⁴

Overigens zijn niet alle problemen met betrekking tot de status van welgeborenen hiermee opgelost. Ik stip er slechts één aan: dat van de mate van overerfbaarheid. De Hollandse adel/ridderschap uit de Late Middeleeuwen was in feite een amalgaam van families die in de rechte lijn voortkwamen uit een geboorte-adel aan de ene en van oorsprong onvrije, ministeriale geslachten aan de andere kant. Tussen deze verschillende wortels moet ook na de versmelting in de 'adel-nieuwe-stijl' een subtiel (want in de bronnen veelal onzichtbaar), maar niettemin fundamenteel onderscheid zijn blijven bestaan. Van adel was men of was men niet, zoals Van Winter eens opmerkte. Naar toenmalige opvattingen zat de 'edelheid' in het bloed en kon daarom, zolang er maar rechtmatige directe nazaten waren, 'ad infinitum' worden doorgegeven. Hetzelfde gold vervolgens ook na verheffing in de adel door de graaf of koning ('briefadel').¹⁵ Er bestond echter géén regel: 'eens ridderschap, altijd ridderschap' en de vraag is maar, of schildboortigheid wel werd geacht echt 'in het bloed' te komen. De voorrechten die aan de ridderstatus – en niet aan de oud-edele geboorte! – vastzaten, waren zeker overerfbaar, maar het is eigenlijk niet bekend *tot in welke generatie*. In Namen, waar een met de Hollandse welgeborenen vergelijkbare sociale groep bestond, de *hommes de loy*, lag deze grens duidelijk vast: de *hommes de loy* genoten hun bevoorrechte status slechts tot in de zevende generatie, geteld vanaf de laatste voorzaat die zelf nog deel uitmaakte van de ridderschap.¹⁶ Uit Holland is alleen bekend dat welgeborenen ter erkenning van hun status meestal moesten kunnen aantonen dat zij in tenminste één mannelijke ascendente lijn tot in de vierde generatie welgeboren voorouders hadden. Als welgeboren werd met andere woorden beschouwd, wie behalve een welgeboren vader tenminste één welgeboren overgrootvader had.¹⁷

Het woord 'welgeborenen' was in Heusden vermoedelijk niet inheems, de weinige keren dat Heusdense lieden in de 14de eeuw als 'welgeborenen' werden gekwalificeerd, gebeurde dat duidelijk binnen een context van (Hollandse) import.¹⁸ Het bestaan van een maatschappelijke categorie met een statuut dat in alle opzichten gelijk was aan dat van de Hollandse welgeborenen is voor die tijd ook bezwaarlijk aan te tonen: we zouden dan een groep personen aan moeten kunnen wijzen die geen deel uitmaakte van de ridderschap, maar wel schotvrijheid genoot, uitsluitend jusciabel was voor een 'forum privilegiatum' van drossaard en andere welgeborenen en persoonlijk voor de heervaart werd opgeroepen. Het eerste is in Heusden niet aan de orde omdat daar helemaal geen schot werd betaald, het tweede is niet te bewijzen omdat slechts gegevens bestaan over de rechtspraak door de drossaard en daarin nooit wordt vermeld, wie of van welke kwaliteit de vonniswijzers in zijn vierschaar waren¹⁹; over de Heusdense heervaart is weinig bekend, maar het Hollandse systeem van de heerkoggen bestond er in elk geval niet en het is twijfelachtig, of bij de mobilisaties op het platteland wel onderscheid werd gemaakt tussen welgeborenen en (gewone) burenen.²⁰

Maar *dérogeance* was, zoals het bestaan van de Naamse *hommes de loy* al aangeeft, natuurlijk geen bij uitsluiting Hollands verschijnsel. De in hoofdstuk 3 reeds aangeroerde kwestie rond de *hofdienst* in Wijk doet vermoeden, dat ook op het platteland van Heusden lieden woonden met een status die, zo niet gelijk aan, dan toch zeer vergelijkbaar was met die van de Hollandse welgeborenen en die eveneens via de mannelijke lijn (de *zwaardzijde*) werd doorgegeven. Nu draaide het proces van 1466 om een op zichzelf beschouwd onbeduidende verplichting die de burenen van de Heusdense dorpen jegens hun gerechtsheer hadden, maar waarvan de vervulling door de Persijns kennelijk als oncervol en 'beneden hun stand' werd opgevat. In zijn eis bracht de gerechtsheer, de abt van Middelburg, naar voren dat niet de vermeende schildboortigheid van de Persijns doorslaggevend was voor hun behandeling, maar hun feitelijke levenswijze, die zich volgens de prelaat in niets van die van de andere burenen van Wijk onderscheidde. Daarom, zo stelde de abt, waren de Persijns gehouden 'scot ende lot ende in allen anderen lasten mit den buyren te gelden ende te contribuieren'. De abt resoneerde hiermee het standpunt waarop zich ook de landsheerlijke autoriteiten toen al jaren stelden: sedert de introductie van de beden volgens schildtalen werden welgeborenen (in enge zin) en huislieden in Holland over één kam geschoren.²¹ Vanaf dat moment hoefden welgeborenen er niet meer op te rekenen dat ze nog de lusten van de ridderschap konden genieten zonder haar lasten te dragen, zoals zij in de 14de eeuw hadden gedaan. In het Land van Heusden lijkt aan althans de fiscale bevoorrechtiging van 'welgeborenen' al eerder een einde te zijn gemaakt. Als schildboortigen al niet contribuierden aan de extraordinaris bede van 1375, zo bleek in hoofdstuk 5, had dat te maken met hun buitenpoorterschap, niet met hun edele geboorte. Schildboortigen

die geen buitenpoorter waren, moesten gewoon in de bede bijdragen. Als meest sprekende voorbeeld noem ik op deze plaats hetzelfde geslacht Persijn dat in 1466 zoveel stampij maakte over zijn voorname oorsprong: de vier Persijns die in de lijsten van 1375 onder de buren van Wijk waren opgenomen, hebben alle vier – en voor zover bekend zonder morren – hun aanslag betaald.²²

Nu waren van de Wijkse Persijns zelfs in 1375 al geen directe voorzaten of naaste verwanten meer te vinden die nog echt deel uitmaakten van de ridderschap of in elk geval riddermatig leefden. Voor andere ‘welgeborenen’ was dat wèl mogelijk. Zo was in 1375 in Veen zekere ‘Heinric’ aangeslagen in de hoogste vermogensklasse. Zonder enige twijfel was Hendrik van Heeswijk bedoeld, die vanaf 1376 vele jaren drossaard van Heusden was, een functie die edele geboorte vereiste.^{22*} Toch maakte Hendrik geen deel uit van de ridderschap – nergens vindt men hem vermeld als ridder of schildknaap – terwijl hij aan de andere kant ook niet echt bij de burengemeenschap van Veen hoorde. Tenminste, dat kan men bezwaarlijk zeggen van iemand die in Veen een omgracht steenhuis bewoonde, leenman was van de hertog van Brabant, de graaf van Holland en de heren van Polanen en jarenlang het drostambt bekleedde. Hendrik was vermoedelijk na verwant aan ridder Ricout van Heeswijk, een van de hoge Brabantse edelen die in augustus 1356 door Lodewijk van Male in Kortenberg bijeen werden geroepen.²³ In die tijd bezat heer Ricout al goederen in Veen²⁴, nog in 1376 pachtte hij er hooiland en zowel heer Ricout als zijn zoon Jan zijn vermeld op de Veense lijst met achterstalligen aan de bede van 1389, toen ook de ridderschap in het Land van Heusden was aangeslagen.²⁵ Op de bedelijst van 1375 treft men deze heer Ricout van Heeswijk natuurlijk niet aan, maar onder de buren van Veen bevond zich wel een aangetrouwd familielid, namelijk Jan heer Ricouts ‘zwager’ – waarmee zowel schoonbroer als schoonzoon kan zijn bedoeld. Een van heer Ricouts zusters of dochters²⁶ was dus kennelijk ‘beneden haar stand’ getrouwd met een buurman uit een dorp waar de Van Heeswijks bezittingen hadden. Deze buurman was begrijpelijk zó trots op zijn parentage aan een echte ridder dat hij zichzelf naar zijn schoonvader of schoonbroer noemde. Sterker nog, ook in de achternaam van Jans zoon, die uiteraard Ricout heette, werd nog naar het illustere familielid verwezen: Ricout Jan her Ricouts zwaghers zoon! De cognatische relatie tussen ridder Ricout van Heeswijk en een van de buren van Veen maakte van de laatste natuurlijk geen welgeborene, want schildboortigheid werd alleen aan *bloed*-verwanten, in het Land van Heusden zelfs alleen aan bloedverwanten in de rechte, mannelijke lijn, doorgegeven. De Van Heeswijks zijn bij de heffingen van de extraordinaris-beden van 1375 en 1389 dus, afhankelijk van hun juridisch statuut, op drie verschillende manieren behandeld. Ridder Ricout van Heeswijk werd in 1375 niet en in 1389 wèl aangeslagen, maar weigerde in het laatste jaar te betalen. Zijn niet-riddermatig levende schildboortige bloedverwant Hendrik van Heeswijk werd in 1375 met de

buren aangeslagen, maar contribueerde niet omdat hij buitenpoorter van Heusden was. Alleen de niet-riddermatig levende aanverwant Jan heer Ricouts 'zwager' kon in 1375 niet aan contributie met de burens ontkomen.

9.2. HEUSDENSE 'WELGEBORENEN' UITGETEKEND: KUIST VAN WIJK EN SPIERINK VAN AALBURG

De lotgevallen van de geslachten Kuist van Wijk en Spierink van Aalburg werpen het meest heldere licht op de positie waarin niet-riddermatig levende schildboortigen ('welgeborenen', zo men wil) in deze periode op het platteland van Heusden verkeerden. Beide zouden volgens een kroniek uit de 15de eeuw oorspronkelijk geparenteerd zijn geweest aan de heren van Heusden²⁷, al zegt die mededeling uitsluitend iets over de reputatie die deze families toen reeds onder tijdgenoten hadden. De in de kroniek als jongere zoon van Jan, de veertiende heer van Heusden, genoemde ridder Wouter Spierink komt overigens in vele Hollandse, Gelderse en Brabantse oorkonden uit het begin van de 13de eeuw voor²⁸, maar op geen enkele manier is aan te tonen dat het geslacht Spierink van Aalburg dat we uit de 14de en 15de eeuw kennen in rechte lijn van hem afstamde. Evenmin is dat het geval met een tweede ridder Wouter Spierink, die niettemin te Aalburg woonachtig was en die in 1257 al zijn bezittingen aan de abdij van Sint-Truiden schonk.²⁹ Hetzelfde geldt tenslotte voor een derde Wouter Spierink, géén ridder, die in 1314 in Aalburg gegoed was³⁰ en die men mogelijk mag identificeren met de 'Spiering van Aelborch' die wordt vermeld onder degenen die zich in een aantal schuldbrieven uit de jaren 1323-1329 voor de heer van Heusden garant stelden.³¹ Zelfs van hem is geen vaste verbinding te maken met een van de vele Spieringen van Aalburg in de tweede helft van de 14de eeuw. Mogelijk was hij dezelfde als de Wouter Spierink Jans zoon die omstreeks 1350 poorter en schepen van Heusden was³², maar die stamde weer niet aantoonbaar uit het geslacht Spierink van Aalburg te Aalburg. De befaamdste telg was Klaas Spierink Jans zoon, die gedurende het laatste kwart van de 14de eeuw vele jaren de dubbelfunctie van drossaard en dijkgraaf van Heusden bekleedde en dus als schildboortig werd beschouwd – hij was trouwens met verschillende adellijke geslachten in Zuidholland en het Land van Heusden vermaagschapt.³³ Maar tot zijn verwanten hoorden evengoed gewone buurlieden, zoals de Spieringen van Genderen en hij stond in 1375 vermoedelijk ook gewoon op de bedelijst van Aalburg.³⁴ Hij contribueerde toen niet maar zijn zoon (of neef?) Jan van Baardwijk weer wél.³⁵ Behalve in Wijk en Aalburg bezat Klaas leen- en allodiale goederen in Genderen, Heesbeen en Heusden. Klaas' broer Jan en zoon Klaas waren de eersten van het geslacht die zich, kort vóór 1400, vast in de schepenbank van Heusden nestelden waar de Spieringen van Aalburg verder tot het einde van onze periode onafgebroken in vertegenwoordigd zouden blijven. Een

andere zoon van de drost, Arend, verwierf in 1429 de ambachtsheerlijkheid van Herpt. Illuster als de antecedenten van het geslacht Spierink van Aalburg mochten zijn, aanzienlijk de beklede openbare ambten en omvangrijk de bezittingen, ridder of schildknaap vermocht geen van zijn telgen echter ooit te worden.³⁶

Een vergelijkbaar patroon laat de geschiedenis van het geslacht Kuist van Wijk zien, dat eveneens af zou stammen van de heren van Heusden: in het begin van de 14de eeuw treffen we leden van het geslacht³⁷ aan in de omgeving van de heren van Heusden; zij waren vazallen van de hertog van Brabant en maakten deel uit van een netwerk van families dat aan de ene kant verbindingen kende met de regionale adel en het stadpatriciaat van Heusden, aan het andere uiterste met buurliedenfamilies in het noordelijke deel van het Land van Heusden. Men treft dan ook verschillende Kuisten aan onder de burenen van Wijk op de bedelijst van 1375, van wie de ene wel en de andere niet contribueerde.³⁸ Net als een Spierink van Aalburg, bekleedde een Kuist van Wijk aan het einde van de 14de eeuw het hoge ambt van drossaard van Heusden, in dezelfde periode dat naaste verwanten zich een vaste plaats wisten te verwerven in de schepenbank van Heusden en werden beleend met een gerechtsheerlijkheid op het platteland. Er is echter ook een opmerkelijk verschil: één of twee leden van het geslacht Kuist van Wijk wisten door te dringen tot de ridderschap. Het missale uit de parochiekerk van Almkerk, dat na de St.Elizabethsvloed naar Wijk werd overgebracht, bevat een rijmpje waarin staat beschreven, hoe dat gebeurde:

‘Heer Jan van Wijck ende heer Boyen Kuist van Wijck waren ten heyligen lande gereden;
Daer worden si beide ridders gheslegghen.
Hughe van Wijck soude mede hebben ghereden ende bleef thuis;
Hi waert zicc, des was hy droeve ende confuys’.³⁹

Ofschoon het vers geen nadere aanwijzing geeft over de tijd waarin deze gebeurtenissen zouden hebben plaatsgevonden, is een en ander vrij nauwkeurig te reconstrueren. De drie genoemde personen, Jan van Wijk, Boudewijn Kuist van Wijk en Hugo van Wijk zijn uit bronnen van omstreeks 1375 zonder meer te identificeren. Als het vers al de suggestie mocht wekken dat de drie aan elkaar verwant waren, dan is de aard van de connectie vooralsnog niet vast te stellen.⁴⁰ Alle drie werden onder Wijk genoemd op de bedelijst van 1375, maar geen van drieën contribueerde, hetgeen bewijst dat zij zich met succes beriepen op hun status van buitenpoorter. Wellicht was Boudewijn Kuist in 1375 al in het bezit van de lage gerechtsheerlijkheid van Wijk; tenminste toen hem dat een kwart eeuw later werd betwist, beriep hij zich nog op een belening door Johanna van Brabant.⁴¹ Maar ridders waren Boudewijn Kuist en Jan van Wijk in 1375 zeker nog niet, eerst niet omdat de bedelijsten van 1375 alleen ‘buren’ bevatten,

nergens en nooit leden van de ridderschap; ten tweede niet omdat Boudewijn en Jan ook in andere bronnen uit deze periode nooit de titel 'heer' voeren, noch ridder worden genoemd. Het jaar van de ridderslag is langs deze weg precies te bepalen: Jan van Wijk heette nog in mei 1384 gewoon Jan van Wijk, Boudewijn Kuist voerde in mei 1387 voor het eerst de riddertitel.⁴² Bovendien vermeldt het missale van Wijk dat 'heer Jan van Wijk, ridder' op de feestdag van St. Briccius (13 november) van het jaar 1386 'op 't wederkeren van den heiligen grave (...) tot Vynegien' overleed.⁴³ Uit combinatie van deze gegevens met de inhoud van het rijmpje rijst dan het volgende beeld: in 1385 of 1386 hebben Boudewijn Kuist en Jan van Wijk, twee welgeborenen uit Wijk, zich aangesloten bij een kruistocht in het oostelijke deel van de Middellandse Zee, hetgeen een klassieke en zeer eervolle gelegenheid bood om tot ridder te worden geslagen.⁴⁴ Kennelijk waren Boudewijn en Jan erin geslaagd om Jeruzalem zelf te bezoeken, maar op de terugweg was Jan om het leven gekomen.⁴⁵ Ook na thuiskomst zou heer Boudewijn Kuist nog bij herhaling blijf geven van een krijgshaftige instelling. Hij onderscheidde zich tijdens de Friese tochten en nam met een gevolg van vier gewapenden deel aan de eerste Arkelse oorlog.⁴⁶ Van zijn nazaten zou niemand ooit nog tot ridder worden geslagen, hetgeen niet wegneemt dat het geslacht Kuist van Wijk ook de gehele 15de eeuw door tot de deftigste families van het Land van Heusden zou blijven horen. Door huwelijken wist het zich doorlopend en nauw te verbinden met de regionale adel (Van Giessen, Oom van Bokhoven⁴⁷, Back (van Tilburg?), Van Heeswijk, Van Tuil, Zuurmond), het stedelijke patriciaat van Heusden (Coppens, Van der Velde, Van Oudheusden) en de dorpselites van Wijk en omringende dorpen (Ogens-Spierink van Aalburg, Voogd van Veen). Van 1387 tot 1449 zouden de Kuisten zo goed als onafgebroken vertegenwoordigd zijn in de Heusdense schepenbank – maar daarna ook helemaal niet meer! – en een kleinzoon van heer Boudewijn, Arend van Wijk, bekleedde, zij het slechts kort⁴⁸, het ambt van drossaard van Heusden. De zonen van heer Jan van Wijk zouden het evenmin nog tot ridder brengen, al kan men uit het missale van Wijk opmaken dat Willem van Wijk heren Jans zoon in Wijk de status van een echte landjonker heeft opgehouden. Hij huwde op stand, eerst met een juffrouw Van Heeswijk en in tweede echt met een kleindochter van ridder Gijsbert Kok van Neerinen. Wat van zijn (leen)bezit zichtbaar is, strekte zich uit tot ver buiten het Land van Heusden. Zijn zoon Willem Kok volgde hem in zijn bezittingen op, maar had zich waarschijnlijk al in Heusden gevestigd, waar hij vele jaren lid was van de schepenbank. De overgang van landadel naar stadspatriciaat kreeg in de volgende generatie als het waren haar afsluiting door het huwelijk van Willems dochter met Jan vander Daasdonk, een man uit de entourage van de Nassaus die zich in Heusden had gevestigd, nooit tot de magistraat doordrong, maar wel tot de stedelijke elite mag worden gerekend.⁴⁹

De derde Kuist die in de tweede helft van de 14de eeuw onmiskenbaar

maatschappelijke promotie maakte, behoorde tot de geslachtslijn van Dirk Kuist van Wijk. Twee van diens kleinzonen waren in 1375 richter, Dirk in Engelen en Jan in Vlijmen. Dirk, bezitter van het grote landgoed Ter Donk tussen Oud-Heusden en Drunen⁵⁰, was waarschijnlijk tevens ‘knecht’ of ‘knaap’ van heer Daniël vander Merwede, slotvoogd van Heusden tussen 1369 en 1375.⁵¹ Ook na diens vertrek zou Dirk Kuist trouwens nog jaren aan het slot verbonden blijven als een soort van beheerder.⁵² Dirks broer, de al vaker genoemde schout van Vlijmen Jan Kuist Arend Dirks zoon, wist de hand te leggen op de kleine, maar strategisch belangrijke heerlijkheden van Onsenoort en Nieuwkuyk.⁵³ Nogmaals zij benadrukt dat we hier geenszins met een echte ‘upstart’ te maken hebben, met iemand die vanuit het niets tot hoog maatschappelijk aanzien kwam. Toen Jan Kuist in 1371 werd benoemd tot rentmeester van de Heusdense goederen van de abt van Sint-Truiden⁵⁴, liet hij de aanstellingsbrief medebezegelen door zijn ‘lieve ooms’ heer Willem en Gerrit van der Aa, hetgeen impliceert dat Jans moeder een Van der Aa was, dus uit onberispelijke Brabantse ridderschap stamde.⁵⁵ Men moet Jan Kuist daarom eerder zien als een man die binnen de maatschappelijke verhoudingen op het Land van Heusden al een hoge positie innam en er vooral door de verwerving van twee (hoge) gerechtsheerlijkheden, een kasteel en een landgoed in was geslaagd om de lift naar een nóg hogere etage te nemen. Maar hoewel Jan Kuist nu ‘riddermatig leefde’ en dus aan het belangrijkste criterium voldeed om als ‘knaap’ of ‘ridder’ tot de ridderschap toe te treden, is dat niet gebeurd. Het huwelijk dat hij sloot was niet briljant, want zijn echtgenote, Gertrude Roelofs dochter van Emmikhoven, kwam uit een behoorlijke Altenase familie, die echter niet tot de ridderschap behoorde.⁵⁶ Hetzelfde geldt voor de huwelijken van zijn kinderen en kleinkinderen: het waren allianties met geslachten die tot de stedelijke en landelijke elite van Heusden en Altena mogen worden gerekend, niet minder en niet meer. Wel bleven Jans direkte nazaten tot ver in de 16de eeuw heren van Onsenoort en Nieuwkuyk, ondanks herhaalde pogingen van Bossche zijde om de eerste heerlijkheid onder het gezag van de Meierij te krijgen.⁵⁷

9.3. GEVALLEN VAN ‘DÉROGEANCE’

Bestond bij de geslachten Kuist van Wijk en Spierink van Aalburg alleen maar het – sterke – vermoeden dat zij hun wortels hadden in de dertiende-eeuwse ridderschap, het proces van ‘dérogeance’, van een voortsluipend verlies van status en daarmee verbonden voorrechten, is voor de 14de en 15de eeuw ook heel concreet van begin tot einde te documenteren. Ik beperk mij opnieuw tot twee geslachten, Pijlijser en Zuurmond ditmaal.

De naam van de Brabantse ridder heer Jan Pijlijser verschijnt vanaf 1336 in vele belangrijke oorkonden. In 1372 trad heer Jan op als enquêteur

in het kwartier van Leuven in één van de periodieke onderzoeken naar het gedrag van 's-hertogen ambtenaren.⁵⁸ Via zijn echtgenote kwam hij in bezit van aanzienlijke leengoederen in Drunen en in het Land van Heusden.⁵⁹ Ook heer Jans gelijknamige zoon voerde nog de riddertitel, maar diens zoon Willem en kleinzonen Jan en Hendrik niet meer. Niet dat de Pijlijzers in de 15de eeuw geen maatschappelijk aanzien meer genoten. Het zojuist aangeduide complex leengoederen bleef bijvoorbeeld tot 1502 nagenoeg intact⁶⁰, toen het geslacht in de mannelijke hoofdlijn uitstierf. Maar toch bewogen de leenhouders zich duidelijk in kringen nèt beneden die waarin hun illustere voorouders verkeerden. Zo waren zij geparenteerd aan de deftige Bossche patriciërsfamilie De Monik,⁶¹ maar adel was dat toch niet. En één van Hendrik Pijlijzers zoons, Willem, bracht het in het begin van de 16de eeuw in Heusden tot schepen, tot deken van de grote Lieve Vrouwenbroederschap⁶², tot schout en tot drossaard⁶³ – hetgeen zijn welgeboren status afdoende bewijst – maar nooit tot ambachtsheer, tot schildknaap of tot ridder.

Een tweede illustratie van het verschijnsel van dérogeance bieden de lotgevallen van het geslacht Zuurmond. De eerste Zuurmond die in Heusden verschijnt was Willem, de zoon van ridder Jan Zuurmond, een bastaard van graaf Willem III, die deel uitmaakte van de raad van Willem V, onder andere baljuw van Zierikzee was, maar in 1358 door Albrecht werd verbannen.⁶⁴ Zijn zoon Willem, die nooit tot ridder is geslagen, treedt voor het eerst in een publieke functie naar voren in 1384, toen hij schout van Heusden bleek te zijn.⁶⁵ Enige tijd later vervulde hij hetzelfde ambt in Rotterdam.⁶⁶ Sedert januari 1390 was hij weer terug in Heusden en wel als rentmeester van de domeinen tegen een jaarwedde van 100 pond.⁶⁷ Hij was in elk geval nog in functie in 1403⁶⁸, maar overleed vóór Kerstmis 1404.⁶⁹ Tijdens zijn Heusdense jaren was hij in het huwelijk getreden met Liesbeth de weduwe van de vermogende poorter Jan Seger van Hemert. Het bracht hem in het bezit van onder andere een groot steenhuis in Heusden en grondbezit op verschillende plaatsen in Herpt en Oud-Heusden. Willem en Liesbeth hadden tenminste één kind, Jan Zuurmond, die tussen 1415 en 1429 regelmatig betrokken was bij regelingen over de nalatenschap van zijn ouders met de (vele) kinderen van Jan Seger.⁷⁰ Waarschijnlijk had Jan Zuurmond nog een zuster, die gehuwd was met drossaard Arend van Wijk, kleinzoon van ridder Boudewijn Kuist van Wijk. Een van de zoons van Arend heette namelijk ook Jan Zuurmond. Deze Jan Zuurmond was weer gehuwd met een andere telg uit een oud Wijks geslacht, juffrouw Kerstine Hannaart Hugo Hannaarts dochter.⁷¹ Net als vóór hem zijn vader en na hem zijn zoons Jan ('Han') en Joost, bekleedde Jan Zuurmond Arends zoon het drostambt van Heusden.⁷² Het lukte de Zuurmonds dus perfect om, weliswaar via de vrouwelijke lijn, bijna anderhalve eeuw onafgebroken hoge openbare ambten in Heusden te vervullen. De dérogeance zat hem in het feit dat zij er na de eerste Jan Zuurmond nooit meer in slaagden om in de ridderschap door te dringen.

9.4. DE GEESTELIJKE STAND ALS OPSTAP VOOR EEN MAATSCHAPPELIJKE CARRIÈRE

In het derde hoofdstuk van zijn nog altijd lezenswaardige overzichtswerk *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie* bracht R.R. Post een groot aantal gegevens uit de eerste helft van de 16de eeuw bijeen over de sociale achtergronden van leden van de geestelijke stand. Hij kon daaruit niet anders concluderen dan dat de clerus zijn wortels had in alle maatschappelijke klassen. Maar ofschoon Post constateerde dat zonen uit de adel of de stedelijke patriciaten soms best in bescheiden geestelijke functies terecht kwamen en, andersom, aan belangrijke kapittels nooit uitsluitend kanunniken van adellijke of patricische komaf waren verbonden, is uit zijn beschouwing op te maken dat, zoals Hilton het eens treffend uitdrukte, in de kerkelijke hiërarchie 'the image of the class structure of secular society' als het ware werd gereproduceerd.⁷³ Ik zal in deze paragraaf nagaan, of de gegevens over de Heusdense clerus overeenstemmen met deze voorstelling van zaken.

Dat clerici afkomstig uit het Land van Heusden ver daarbuiten belangrijke posities konden bekleden, bewijzen de gevallen van meester Willem Buser, heer Hack van Oudheusden, Jan Vos en meester Reiner van Eethen. Magister Willem Buser 'de Hoesden' studeerde aan de universiteit van Parijs en was daar in de jaren rond 1360 *procurator* van de Natio Anglicana of 'Alemanniae'.⁷⁴ Zijn kerkelijke carrière verliep zeer voorspoedig. Eind jaren '60 was hij verbonden aan het hof van de bisschop van Utrecht, vermoedelijk in de functie van officiaal.⁷⁵ Tegen het einde van de eeuw was hij enige tijd deken van het Utrechtse domkapittel.⁷⁶ De laatste vermelding is van 1409; Willem heet dan weer gewoon kanunnik van het Domkapittel.⁷⁷ Hack van Oudheusden treedt voor het eerst als clericus op in 1382 en wel in de hoedanigheid van notaris in Heusden.⁷⁸ Kort daarna moet hij naar Luik zijn vertrokken. Via het ambt van notaris aan de Luikse curie⁷⁹ is hij opgeklommen in de dienst van hertog Albrechts broer Jan van Beieren, sedert 1389 de elect-bisschop van Luik. Omstreeks de eeuwwisseling werd heer Hack tesorier en raadslid van de elect⁸⁰, die hem in 1403 tevens aan de graaf van Holland beschikbaar stelde als onderhandelaar in de Arkelse oorlog.⁸¹ Hack van Oudheusden had verschillende lucratieve beneficiëes; zo wordt hij onder andere genoemd als kanunnik van het kapittel van de St.Lambert te Luik⁸², van een van de Utrechtse kapittels⁸³ en van het kapittel van de Heusdense Catharinakerk.⁸⁴ De Brabants-Hollandse oorlog van 1420 stelde hem voor een loyaliteitsprobleem: kort na de overweldiging van Heusden door het leger van Jakoba en Filips van Saint-Pol viel Hack in ongenade bij Jan van Beieren, toen hij, tegen diens uitdrukkelijke bevel in, toch naar Heusden was gegaan. Op het landgoed 'die Stroite', dat hij te Voorne bezat, werd onmiddellijk beslag gelegd.⁸⁵ Hack van Oudheusden stierf in het voorjaar van 1425. Hij liet een bastaardzoon achter.

Jan Vos 'van Heusden' (1363-1424) is bekend geworden als één van de 'patres omnium Devotorum'. Hij was de tweede prior van het klooster Windesheim en de eerste 'prior superior' van het Kapittel of de Congregatie van Windesheim. Jan Vos behoorde tot de 'jongere apostolaatskern' rond Geert Groote en woonde waarschijnlijk sedert 1384 in Deventer in het vicariehuis van Floris Radewijns. Vos was samen met Johan van Kempen, broer van de beroemde Thomas à Kempis, een van de betaalde schrijvers en kopiïsten waarvan Groote er toentertijd vijf in dienst had.⁸⁶

Meester Reiner van Eethen tenslotte was een universitair geschoold jurist, die carrière maakte in de stedelijke ambtenarij. Van 1449 tot 1454 was hij stadssecretaris van Leiden, daarna van Delft. Als beneficie had hij ook nog een prebende in het Utrechtse kapittel van Sint-Salvator.⁸⁷

Van alle vier deze Heusdense clerici, over wie door het gewicht van hun maatschappelijke functies relatief veel bekend is, zijn de antecedenten terug te voeren tot buurliedenfamilies op het platteland van Heusden. Maar volstaat dat feit om in hun carrière's een duidelijk bewijs van opwaartse sociale mobiliteit te zien? Voor meester Willem de Buser lijkt dat zeker het geval te zijn geweest. Vast staat dat hij stamde uit een burenfamilie in Babyloñenbroek, van wie enkele leden, onder wie een vader en een zoon die beiden ook al Willem de Buser heetten, aan de bede van 1375 contribueerden. Meester Willem had er zelf eveneens grond liggen: hij werd er voor aangeslagen in de bede van 1389, terwijl ook tien jaar later nog goed in het dorp – vermoedelijk een hofstede – op zijn naam stond.⁸⁸ In het nabije Muilkerk in het Land van Altena droeg hij in 1398 twee hoeven land in leen op aan de graaf van Holland.⁸⁹ Met Hack van Oudheusden ligt de zaak al iets anders. Hij was één van de zoons van de Heusdense schepen Arend Ywijn Ywijns zoon⁹⁰, die mogelijk als welgeboren aangemerkt moet worden en in ieder geval uit de meest vooraanstaande familie van Oud-Heusden stamde. Ook van de 'dorpse tak' van de Ywijns betaalden verschillende leden met de burens mee aan de bede van 1375, maar zij namen binnen het dorp zonder twijfel een prominente positie in. Zo was één van Hacks broers, genaamd lange Bertout, ten tijde van de bedehelling schout van Oud-Heusden, terwijl hij gehuwd was met een dochter uit het Bossche patriciërsgezicht Knode.⁹¹ Waarschijnlijk kreeg Hack van Oudheusden dus vanuit zijn familie-achtergrond voldoende mee voor een gerieflijke 'opstap' – via een opleiding en een of meer beneficië – in de geestelijke stand; zijn persoonlijke capaciteiten hebben dan de rest gedaan. Hetzelfde geldt in nog veel sterkere mate voor meester Reiner van Eethen, die, als men dat zo mag noemen, uit een echte ambtenarenfamilie stamde. Zijn gelijknamige grootvader meester Reiner Klaaszoon van Eethen, die eveneens tot de geestelijke stand behoorde, was van 1378 tot 1391 rentmeester van de Heusdense domeinen.⁹² Na zijn aftreden vestigde hij zich als notaris in Heusden. De laatste akten die hij opmaakte, dateren uit het najaar van 1420.⁹³ De zoon van deze meester Reiner senior, Klaas Reiners, trad in de voetsporen van zijn vader. In 1382 komen we

hem al tegen onder het personeel van *castellanus* Willem van Kronenburg.⁹⁴ Eind 1396 of aanvang 1397, in elk geval nog vóór het overlijden van Kronenburg, kreeg Klaas zijn aanstelling als rentmeester van Heusden⁹⁵ nadat zijn voorganger Willem Zuurmond beticht was van malversaties. Hij bleef minstens tot medio 1405, maar waarschijnlijk langer in functie.⁹⁶ Ofschoon noch vader, noch zoon Van Eethen ooit deel uitmaakten van het stadsbestuur van Heusden, behoorden zij ongetwijfeld tot de Heusdense elite. Klaas Reiners zoon, die voor zover bekend niet tot de geestelijke stand toetrad, was bijvoorbeeld gehuwd met een dochter van schepen Jan uten Ham⁹⁷ en hij was de eerste(?) deken van de grote Broederschap van Onze Lieve Vrouw te Heusden.⁹⁸ Gezien deze achtergrond kan men dus in het geval van meester Reiner van Eethen junior moeilijk spreken van sociale promotie.

Van bescheiden komaf was Jan Vos 'van Heusden'. Windesheimer bronnen noemen hem de zoon van Gooswijn Vos⁹⁹, te identificeren als een ingezetene van Baardwijk, de zoon van een kleine eigenrfd, die net als de latere prior Jan Vos heette. Aan de bede van 1375 contribueerde Gooswijn in Baardwijk voor een vermogen van 75 pond en ook zijn erfgenamen bezaten er later nog grond.¹⁰⁰ Jan Vos lijkt zijn milieu dus wel te zijn ontstegen, ook al blijft het maatschappelijke gewicht van de positie van prior van een devoten-klooster moeilijk in te schatten.

De vier dossiers leren, hoe moeilijk het is om tot algemene uitspraken over sociale mobiliteit in de Late Middeleeuwen te komen. Alleen aan de hand van relatief goed gedocumenteerde individuele carrière's, is enigszins uit te maken, wanneer nu wel en wanneer niet van echte stijging op de maatschappelijke ladder kan worden gesproken. Maar de uitkomst is, zoals al te vaak het geval is bij dergelijke analyses met middeleeuws bronnenmateriaal, onbeslist: de een maakte wel sociale promotie, de ander niet. Het beste wat dan gedaan kan worden is van beide 'wegen' duidelijke 'cases' beschrijven in de hoop dat zij, gevoegd bij andere 'cases', uiteindelijk voldoende prosopografisch vergelijkingsmateriaal opleveren voor uitspraken op een meer algemeen niveau.¹⁰¹

Van het carrière-verloop van de overgrote meerderheid van de clerici met beneficies of geestelijke ambten in de dorpen van Heusden is nog te weinig bekend om de mate en richting van eventuele sociale mobiliteit te bepalen. Hooguit kan langs indirecte weg worden nagegaan, hoeveel zonen uit plattelandsfamilies wisten door te dringen tot clericale 'topposities' in Stad en Land van Heusden zelf. Daartoe zijn dan te rekenen een plaats in het kleine kapittel dat sedert 1355 aan de parochiekerk van Heusden was verbonden en de posities van abt, prior of proost van de premonstratenzerabdij van Berne en van de cisterciënzerkloosters van Heusden en Elshout.¹⁰² De resultaten zijn tamelijk onthullend. Het platteland van Heusden leverde – alweer voor zover valt na te gaan – geen enkele abt of proost aan het grootste inheemse klooster, de abdij van Berne.¹⁰³ Ook

de zeer goed gedocumenteerde abten en prioren van de beide cisterciënzer-conventen werden allen elders, in Heusden, uit omringende steden als Dordrecht, Gorinchem en Zaltbommel of ver buiten het Land van Heusden gerecruiteerd. Vervolgens treffen we slechts uiterst zelden clerici afkomstig uit buurliedenfamilies aan onder de kanunniken van het kapittel van Heusden. De enkele dorpspastoor die tot dit stedelijke college wist door te dringen, was gewoonlijk afkomstig uit Heusden – zoals heer Frans Willems zoon van Kuik, de pastoor van Babyloñienbroek omstreeks 1530 – of iemand van buiten het Land van Heusden – zoals de pastoor van Wijk meester Willem van Goor, overleden omstreeks 1525. De enige bekende uitzondering was meester Hendrik Smeeds ('Fabri'), die in 1526 pastoor van Baardwijk werd en van 1530 tot 1549 tevens de eervolle functie van deken van het stadskapittel bekleedde. Deze Hendrik stamde uit een echte en prominente Baardwijkse burenfamilie (zie Bijlage A.3, onder Baardwijk). In het algemeen waren evenwel ook de pastoors, vicarissen en kapelaans van dorpskerken, zoals ik nog aan zal tonen¹⁰⁴, slechts sporadisch in lokale buurliedenfamilies geworteld.

Tenslotte laten de matrikelen van de universiteiten van Keulen en Leuven zien dat boerenzonen uit Heusdense dorpen er al met al alleen bij uitzondering in slaagden om een universitaire opleiding te volgen.¹⁰⁵ Zeke-re Elias (van) Genderen uit Wijk studeerde zelfs aan beide universiteiten: eerst 'artes' in Leuven, vervolgens kerkelijk recht in Keulen. Een magister Ambrosius (Broos) uit Engelen doceerde na zijn studie in Keulen vanaf 1428 aan de Universiteit van Leuven. Een jongeman uit het Wijkse geslacht Uten Eng schreef zich in 1490 in Keulen in, twee familieleden, beiden zoons van Bernard uten Eng, in 1503 in Leuven. Onder de andere studenten uit Heusdense dorpen waren leden van de Baardwijkse families De Geister¹⁰⁶ en Gooswijns (Tielmans?), van de Vlijmense families Buis, Hendriks-Hacken en Roelands, van de Oudheusdense tak van het geslacht Ywijn en van de Eethense families De Weelde en Buis. Hoe uitzonderlijk een universitaire studie voor een dorpsjongen ook was, de entree in de wereld van de wetenschap – met de redelijke maatschappelijke vooruitzichten die dat bood¹⁰⁷ – was voor hen niet per definitie gesloten.

9.5. CONNECTIES TUSSEN BUURLIEDENFAMILIES EN HET STADSPATRICIAAT VAN HEUSDEN

Voor het maatschappelijk succes van buurliedengeslachten in de stad Heusden is de verwerving van een plaats in de stadsmagistraat een goede graadmeter.¹⁰⁸ Tabel 9.1 laat duidelijk zien dat de instroom van leidende plattelandsfamilies in de 14de eeuw aanmerkelijk groter was dan in de tweede helft van de 15de en het begin van de 16de eeuw, zonder dat men nu direct kan zeggen dat de Heusdense elite in de loop van deze eeuwen in het algemeen een meer gesloten karakter kreeg. Van de toonaangevende

buurliedengeslachten uit de dorpen rond de stad verschijnen in de bronnen van ca. 1320 tot 1420 heel wat leden als schepen van Heusden: Arend Ywijn Ywijns zoon (uit Oud-Heusden) in 1343, Arend Kivit van Doveren vanaf 1352, Jan Godschalks zoon en Godschalk (Jans zoon) van Veen vanaf 1353, Jan van Beinen (uit Doeveren) in 1370, Godert Dirk Lubens zoon (uit Hedikhuizen) vanaf 1374, het geslacht Spierink van Well (uit Wijk en Aalburg) vanaf 1370 en Kuist van Wijk vanaf 1387. Al deze families bleven meer dan één generatie in de schepenbank vertegenwoordigd, de Ynwijns van Oud-Heusden en de Spieringen van Well uit Wijk en Aalburg zelfs vanaf het eerste verschijnen tot voorbij het einde van de periode die ik behandel. Van andere buurliedenfamilies bracht slechts één persoon het tot stadsbestuurder, zoals de eenzame aanwezigheid van Gooswijn van Oudheusden (schepen in 1374), Simon Godevaarts zoon van Genderen (schepen 1367-1392), Jan Coppens zoon (uit Heesbeen; schepen 1404-1412), Zebrecht Zebrechts zoon van Wijk (schepen 1400-1411) en Berend en Jan Gijsbrecht van Veens zonen (beiden uit Veen?; schepen in respectievelijk 1362-1372 en 1364-1382) aantoont. Van andere schepenen uit de beginperiode is de herkomst uit of verwantschap met een plattelandsfamilie niet te bewijzen, maar wel te bevroeden. Kwam Jan van Ophoven (schepen 1340-1344) uit het gelijknamige gehucht bij Herpt waar hij en zijn nakomelingen gegoed waren of was de volgorde andersom en had hij als pooorter goederen in Herpt verworven, waar hij vervolgens naar werd vernoemd? Was Gerard van den Heuvel (schepen 1336-1355) verwant met de familie van die naam te Drongelen en Eethen waarin dezelfde voornaam circuleerde? En Klaus van den Velde (schepen 1410) met de gelijknamige buurman die in 1375 in Wijk aan de bede contribueerde? Kwam Hessel van Well (schepen 1346) uit Aalburg (& Wijk) waar zijn zoon Gijsbert later grond en tiendrechten bezat? En was – ik stelde de vraag al eerder – de Wouter Spierink Jans zoon die tussen 1341 en 1355 deel uitmaakte van de Heusdense magistraat, een telg uit het geslacht Spierink van Aalburg, dat tegen 1400 definitief de schepenbank binnendrong? Een paar verbindingen waren voor het oog van de waarnemer zo onvolkomen of zo verward, dat de oorspronkelijk richting (platteland naar stad of andersom) van de beweging zich alleen nog maar liet raden. De verwanten van de schepenen Hein Roest (1320-1323), Gerard Doesburg (1346-1363) en Robrecht Scribeke (1352) die zijn te vinden op de bedelijsten van respectievelijk Herpt en Hedikhuizen, lijken zich vanuit de stad (permanent) op het platteland gevestigd te hebben, maar daar kan gemakkelijk een omgekeerde beweging aan vooraf zijn gegaan. Wellicht verklaart dat de positie van twee leden van de magistraatsfamilie 'Bo(e)ninc' of Van Boningen (= Van Beuningen) op de bedelijsten van Wijk en Aalburg. Onder Wijk was 'Boninc Heinmans sone mit siin moeder' aangeslagen voor een vermogen van 200 pond, onder Aalburg 'Boninc Hackens' voor hetzelfde bedrag. Achter geen van beide namen stond een 'solvit'. Ik heb dus aangenomen dat het hier om buitenpoorters ging. 'Bo-

ninc Hackens' was een van de drie zonen van schepen Hack van Boningen, waarschijnlijk Jan. Van 'Boninc Heinmans' is de identiteit onbekend, maar hij was zeker verwant met de Heusdense Van Boningens, want die hadden buiten de stad juist in Wijk veel goederen. Zowel 'Boninc Hackens' als 'Boninc Heinmans' was in 1375 dorpsgezworene, terwijl leden van de stadse tak nog rond 1430 te Wijk een hofstede bewoonden en er in de parochiekerk een memorie fundeerden.¹⁰⁹ Wijst deze blijvende betrokkenheid bij lokale zaken niet op de herkomst van de Van Boningens uit Wijk (en Aalburg)?

Na het begin van de 15de eeuw zijn veel minder van de personen of families die hun intrede deden in de stadsmagistraat in verband te brengen met de bewoners van de dorpen rond Heusden. Tot de geïdentificeerde buurliedenfamilies uit de eerste periode zijn alleen terug te voeren schepe-

TABEL 9.1. 'Instroom' van buurlieden-geslachten in de Heusdense schepenbank.

geslachtsnaam	herkomst	aantal	periode
VAN BEINEN	Doeveren/Drongelen	2	1370-1408
VAN BONINGEN	Wijk/Aalburg	4	1353-1433
SEGERS-Jans	Oud-Heusden	1	1374
de GROOT	Wijk	2	1381-1399
YWIJN van Outhuesden	Oud-Heusden/Vlijmen?	12	1343-1515
KIVIT	Doeveren	2	1352-1402
COPPENS	Heesbeen	1	1404-1412
KUIST van Wijk	Wijk	8	1387-1446
LUBE	Hedikhuizen	3	1374-1403, 1450
van OERDEN	Wijk/Aalburg/Veen	1	1383-1396
van OPHOVEN	Herpt	2	1340-1376
SIMONS-Godevaarts	Genderen	1	1367-1392
SPIERINK van AALBURG	Aalburg	9	1398-1515
OGENS-Spierink van Aalburg	Aalburg	1 (of 2)	1414-1435 (-..)
SPIERINK van WELL	Aalburg/Wijk	6 (7)	1370-1515
van VEEN-Godschalks	Veen	4	1353-1408
van VEEN-Gijsberts	Veen	1	1364-1382
vanden VELDE	Wijk	3	1410-1467
vanden WIEL	Veen	3 (4)	1369-1426
de WILDE	Eethen	3 (4)	1362-1411 (- 1422)
SEBRECHTS van Wijk	Wijk	1	1400-1411
van WIJK van HONSOERDE	Wijk/Vlijmen	1	1432
van KUIK	Nieuwkuyk/Oud-Heusden	4	1447-1515
STOKE	Wijk	1	1424-1444
HANNAARTS-Hugens	Wijk	4	1427-1485
van WIJK-Gielis	Wijk?	2	1440-1455
van WIJK-heer Jans	Wijk	1	1454-1487
van GENT	Babyloniënbroek?	1	1460-1508
NOYDENS	Heesbeen/Heusden	1	1454-1469
TEERNINC	Vlijmen	1	1464-1481

nen van de geslachten Hermans-Van Veen (vanaf 1434), Kuist van Onsenoort (in 1432), Hannaarts-Van Wijk (vanaf 1439) en Van Wijk-(heren) Jans (vanaf 1454). Ludolf Stoke uit Wijk (schepen tussen 1424 en 1444) was niet onder te brengen in een buurliedenfamilie uit de eerste periode. Bijna al deze families waren afkomstig uit Wijk. Meer in het algemeen toont tabel 9.1 overduidelijk een disproportioneel grote 'instroom' van families uit Wijk en Aalburg.

De enige nieuwe plattelandsfamilie die vanaf ca. 1450 prominent in de schepenbank was vertegenwoordigd, waren de Van Kuiks, afkomstig uit Nieuwkuyk. Nieuwkuyk viel echter onder de Brabantse parochie Drunen.¹¹⁰ Evenmin is Lambert Arend Noudens zoon, als enige van zijn familie schepen (tussen 1454 en 1469), een zuiver voorbeeld van een nieuwkomer van buiten. Lambert hoorde weliswaar tot het Heesbeense geslacht Noudens (zie Bijlagen A.1 en A.4), maar dat had zich, zoals ik al aangaf, van meet af aan over de burgerij vertakt.

De vraagtekens die hier en daar zijn te plaatsen doen weinig af aan de conclusie dat de schepenbank in de loop van de 15de eeuw minder en minder leden recruteerde uit vooraanstaande buurliedenfamilies van het Land van Heusden. Vanuit een andere invalshoek bekeken zou men ook kunnen stellen, dat de meest prominente geslachten uit de omgeving van de stad zich in de loop van de 14de eeuw vast in de stedelijke magistratuur hadden genesteld. Een belangrijk gevolg was dat Stad en Land van Heusden tegen 1500 veel duidelijker separate elites hadden dan anderhalve eeuw daarvoor. Over de oorzaken van deze 'afsluiting' van de stedelijke magistratuur kan men slechts speculeren. Daarbij moet worden bedacht, dat die toenemende geslotenheid slechts waarneembaar is in het verminderde aandeel van de Heusdense buurlieden onder nieuwe families die leden leverden aan de schepenbank. Men kan niet stellen dat de Heusdense magistratuur zich over het algemeen genomen in de tweede helft van de 15de eeuw afsloot voor buitenstaanders. Naar mijn indruk gold eerder het tegendeel en kwam er juist toen, mede onder invloed van de komst van de Nassau's, veel 'vers bloed' in, maar nader onderzoek zou uit moeten wijzen, of deze indruk juist is. Voor de geleidelijke scheiding tussen de elites van stad en land zijn mijns inziens noch politieke, noch economische factoren in de eerste plaats verantwoordelijk geweest. Vooral een effectievere afdwinging van het verbod op de buitenpoorterij zal eraan hebben bijgedragen. Vanaf dat moment, dat ergens in het eerste kwart van de 15de eeuw moet worden gezocht, werd de ruimtelijke en sociale barrière tussen stad en platteland veel reëler dan ze tot dan toe was geweest. Terwijl voorheen plattelandsfamilies hun partij mee konden blazen in de stad zonder dat iedereen er permanent hoefde te gaan wonen, was dit door de afschaffing van het statuut van buitenpoorter onmogelijk geworden en kon slechts daadwerkelijke migratie leiden tot opname in de magistratuur. Pas later in de 15de eeuw begonnen daarnaast factoren van heel andere aard dan afkomst een rol te spelen bij de recrutering, zoals competentie:

het aantal gestudeerde 'magistri' in de schepenbank nam toen duidelijk toe.¹¹¹

9.6. SAMENVATTING

Het moge duidelijk zijn geworden dat de laatmiddeleeuwse samenleving allerminst was gecompartmenteerd in streng gescheiden standen. Langs tal van draden bleken buurliedenfamilies direct verbonden te zijn met alle andere maatschappelijke groepen die in het brede maatschappelijke spectrum boven het lokale niveau zijn te herkennen. Aan de hand van individuele gevallen konden enkele sprekende voorbeelden van sociale promotie worden gegeven. De andere kant op is eveneens het verschijnsel maatschappelijke degradatie zichtbaar te maken, het beste op de glijdende schaal van ridderschap naar 'welgeborenschap'; men ziet inderdaad, zoals in Holland, hele takken van roemrijke adellijke geslachten langzaamaan op de maatschappelijke ladder afzakken, 'verburgerlijken' of 'verburen'.

10. FAMILIE: EEN NADERE BEGRIPSBEPALING

10.1. ALGEMENE OPMERKINGEN

In de Bijlagen A zijn nominatieve gegevens verwerkt in stambomen. Als magneet fungeerden steeds individuen die voorkwamen op de geselecteerde nominatieve overzichten. Bij hen werden, zo mogelijk in beide tijdsrichtingen, maar alleen in de mannelijke lijn, verwanten aangesloten. Langs deze weg heb ik in de verwarrende hoeveelheid persoonsgegevens rigoureuze orde geschapen. Het voordeel is evident: 'a set of documents of this sort', in de woorden van de pionier van de *family-history* A. Plakans, 'enables the researcher immediately to place a given individual (or a group) into a genealogical context which extends both spatially and chronologically'.¹ Deze context werd vervolgens benut om zowel (geografische en sociale) bewegingen binnen als verbindingen tussen genealogische clusters nader te preciseren. Ook in het vervolg zal er nog veelvuldig op worden teruggegrepen.

Voor veel genealogen zou de kous hiermee wellicht af zijn. Een groot aantal vaders en opa's, zoons en dochters, ooms en tantes, neven en nichten is herkend en aan ieder is een plaats in de stamboom toegewezen. Nog niets is echter gezegd over de vraag, wat men indertijd onder familie verstond, welke betekenis aan bloedverwantschap werd toegekend en welke familiebetrekkingen onder welke omstandigheden werden 'aangesproken'. Kortom, het is, om andermaal Plakans te citeren, nodig 'to reconceptualize an entire cluster of genealogically linked individuals as a system of potential role-producing positions'.² Plakans gebruikt hier een variant van het rol-concept om het (eigentijdse) maatschappelijke gewicht van verwantschapsverbindingen zo zuiver mogelijk te kunnen bepalen. Wat *kinship roles* onderscheidt van andere sociale 'rollen' zijn hun wederkerigheid, hun multiplexiteit, hun 'levenslange duur' en hun vaak moeilijke identificeerbaarheid.³ Anders gezegd: elke rol heeft een eigen pendant, zoals het noemen van de 'schoonvader' een 'schoonzoon' impliceert; familie'rollen' duren tot de dood en meestal heeft een individu er verschillende te vervullen, zij het niet allemaal met dezelfde frequentie en intensiteit. De inhoud van *kinship roles* uit het verleden is dikwijls moeilijk te reconstrueren. De historicus staat daarbij voor meer dan één obstakel. Hij kan per definitie niet doen wat een antropoloog doet, dat is rolgedrag observeren. Hij heeft te maken met schaarse bronnen die bovendien de historische werkelijkheid altijd vertekenen. Hij heeft te rekenen met het feit dat veel *kinship roles* alleen bij bepaalde gelegenheden (zichtbaar) worden 'gespeeld' of gerealiseerd.

10.2. HET BEGRIP 'KINDRED'

Bij de nadere aanduiding van wat 'familie' in de Late Middeleeuwen nu eigenlijk was, moet een onderscheid worden gemaakt tussen *kindreds* en *descent groups*. Onder de eerste worden in de antropologie EGO-georiënteerde, onder de laatste voorouder-georiënteerde verwantschapsgroepen verstaan. In de Late Middeleeuwen kwam de 'familie' in beide verschijningsvormen voor. Algemeen, niet aan streek of maatschappelijk milieu gebonden, was de *maagschap*, de verzameling van *magen ende vrienden*. De andere verschijningsvorm, het *geslacht* of de *lignage*, zou volgens de meeste auteurs⁴ uitsluitend onder de aristocratie hebben bestaan. Daar, het is goed er expliciet op te wijzen, functioneerden dus twee verwantschapssystemen *naast elkaar*.

De middeleeuwse *maagschap* was, om zeer precies te zijn⁵, een *bilineaire of cognatische kindred*: verwanten werden rond EGO gegroepeerd en kwamen zowel van de zijde van de vader (de agnatische lijn) als van de zijde van de moeder (de cognatische lijn). De *maagschap* was in zoverre een unieke constellatie dat slechts ongehuwde broers en zusters precies dezelfde familie hadden. Dit 'tijdelijke' karakter kreeg verder accent door het feit dat de *maagschap* alleen onder bepaalde bijzondere omstandigheden (bv. het voltrekken dan wel afweren van bloedwraak) in haar volle omvang werd geactiveerd. Iedere persoon kon zo de katalysator zijn die zijn of haar sluimerende *maagschap* tot leven wekte.⁶

In de Vroege Middeleeuwen strekte de *maagschap* zich zeer ver uit, maar onder kerkelijke invloed werd de reikwijdte op den duur sterk ingekrompen. Het Vierde Lateraanse Concilie bepaalde in 1215, dat huwelijken met verwanten binnen de vierde graad verboden waren en deze canonieke norm vond spoedig ingang bij het begrenzen van de *maagschap* in haar algemeen.⁷ Al eerder was in de berekening van graden de Romeinse telling verruimd voor de Germaanse. Daarbij ging men op verschillende wijzen te werk. Aan de ene kant bestond een telling in *bilineair-ascendente* richting vanaf EGO tot aan zijn/haar acht paar betovergrootouders. Men sprak in dit verband van de *achtendelen* om alle verwanten tot in de vierde graad aan te duiden die hetzelfde paar betovergrootouders met EGO gemeen hadden. Toen in de Late Middeleeuwen restricties werden gesteld aan de omvang van de *maagschap*, ging men naar analogie de term *vieren-delen* gebruiken als benaming van alle *magen* met een zelfde paar overgrootouders als EGO. Daarnaast hadden *achtendeel* en *vierendeel* in deze context elk nog een andere betekenis, *achtendeel* een engere en *vierendeel* een ruimere. Bij het bewijzen van adeldom had de uitdrukking 'een achtendeel edels' niet de betekenis van een segment der *magen*, afstammend van hetzelfde paar adellijke betovergrootouders, maar die van 'éénachtste edel', met andere woorden in het bezit van één welgeboren overgrootouder.⁸ *Vieren-delen* daarentegen had ook een brede betekenis, namelijk die van 'vier familietakken', geordend vanuit de vier paar overgrootouders van EGO, maar

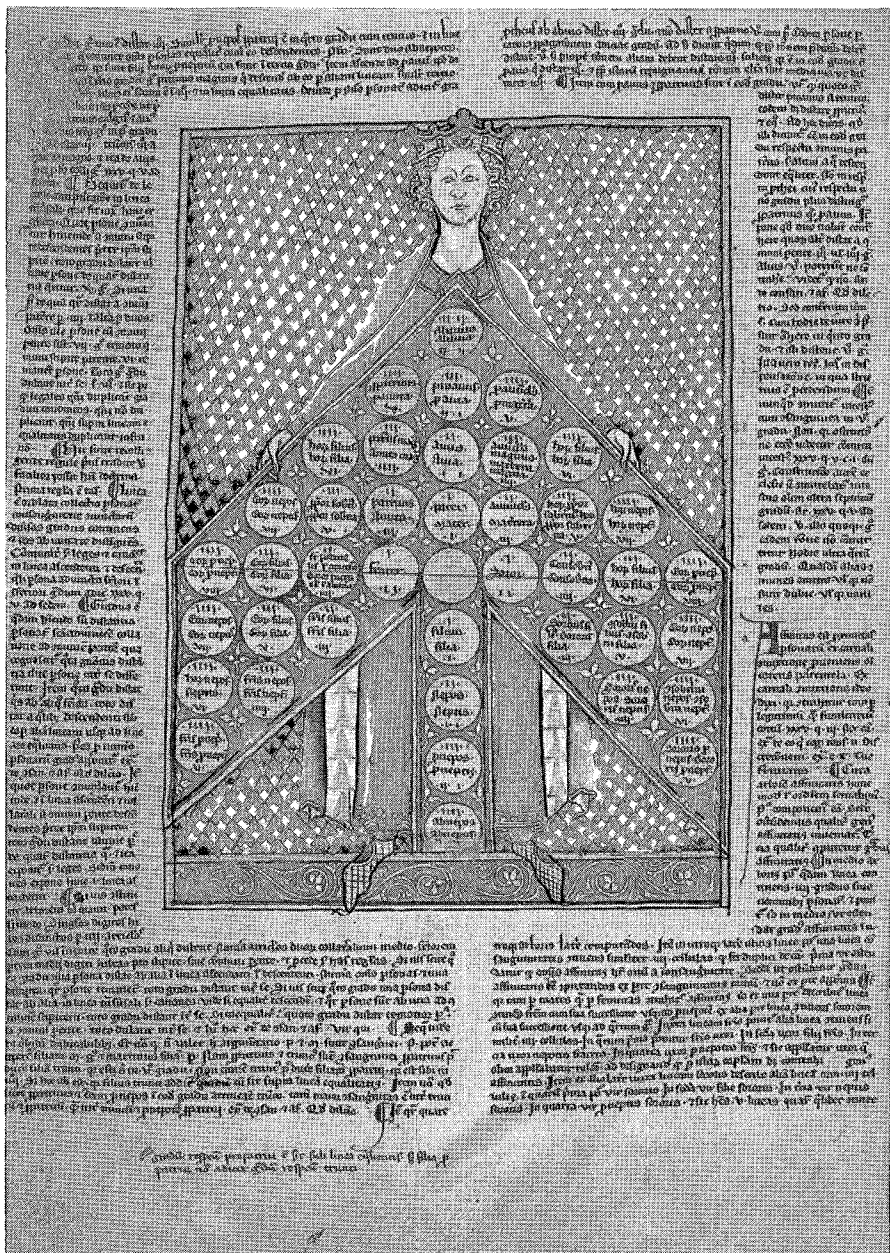
vandaar opwaarts en neerwaarts tellend zonder dat de gradenberekening daarbij een rol speelde.⁹ Deze betekenis is waarschijnlijk zeer oud en herinnert nog aan de tijd waarin een cognatische clanstructuur prominent aanwezig was.

Het tellen in bilineair-ascendente richting had een duidelijke functie. De korte gemiddelde levensduur in de Middeleeuwen in aanmerking genomen, was de kans het grootst dat iemand, wanneer een beroep op de maagschap noodzakelijk was, terzijde werd gestaan door verwanten van de eigen generatie of van één generatie daarboven. Alleen via de namen van de (bet)overgrootouders was het mogelijk om vast te stellen wie de vierde- respectievelijk derdegraadsmagen precies waren.

Aan de andere kant werden de graden van verwantschap ook berekend in *lateraal-descendente* richting, dat wil zeggen vanaf EGO zijwaarts naar de broers en zusters en vandaar neerwaarts naar de *susterkinder* en *aftersusterkinder* – waarbij men ‘suster’ hier dient te verstaan als het Hoogduitse *Geschwister*. In hetzelfde schema heetten de verwanten in de graad beneden de *aftersusterkinder eerste leden*, een term ontleend aan de opeenvolgende anatomische onderdelen van arm en hand, waarmee de *magen* in afnemende graad van verwantschap graag werden vergeleken. De termen *susterkinder*, *aftersusterkinder* en *eerste leden* kregen vervolgens de algemene betekenis van verwanten in respectievelijk de tweede, derde en vierde graad, ongeacht de richting van de gradenberekening.

Opmerkelijk in beide genoemde schema's is natuurlijk het ontbreken van de rechte neergaande lijn (kinderen, kleinkinderen enz. van EGO). De reden daarvan is waarschijnlijk dat deze lijn de minste problemen gaf. Dat iemands kinderen tot zijn maagschap hoorden, stond buiten kijf. Maar weinig mensen zullen in die tijd hun kleinkinderen, laat staan achterkleinkinderen op volwassen (en dus aanspreekbare) leeftijd hebben gekend. Voor het opsporen van collaterale verwanten van dezelfde generatie als EGO was de descendente telrichting tenslotte van geen enkel nut. Deze is voor de volledigheid overigens wel steeds verwerkt in de gestileerde afbeeldingen van breed vertakte bomen of van menselijke figuren met uitgestrekte armen die uit veel handschriften bekend zijn en die dienden om aan juristen houvast te bieden bij zowel de berekening van graden als de juiste benaming van verre verwanten. In deze representaties zijn alle richtingen van de gradenberekening (bilineair-ascendent, descendente en lateraal-descendent) keurig verwerkt (zie als voorbeeld afbeelding 10.1).

Op een andere plaats heb ik uiteengezet, hoe de invloed van de maagschap als nog altijd uitgebreide kring van verwanten in de Late Middeleeuwen geleidelijk verder is teruggedrongen.¹⁰ Zo kregen de *magen* minder vat op voogdizaken en werd de vetevoering op verschillende punten aan banden gelegd. Ik bracht dat proces met twee factoren in verband. Ten eerste vond een aanzienlijke maatschappelijke schaalvergroting plaats onder invloed van de differentiatie van het economische leven, de verstedelijking en de grotere mobiliteit van mensen. Door deze verschijnselen

AFBEELDING 3. 'Boom van bloedverwantschap'. Voorstelling van ego-geïntereerde verwantschapsbetrokkingen met bilineale ascendente en collateraal-descendente tel-richting. Stadsbibliotheek Brugge, *Handschriften* 365 (Liber Dcretalium, ca. 1280), f. 2v.

werd eensdeels een zekere individualisering in de hand gewerkt, terwijl anderzijds de kring van biologische verwanten in toenemende mate concurrentie ondervond van wat wel ‘quasi-maagschappen’ zijn genoemd: de georganiseerde *communitas* van burgers in de stad of buren op het platteland en, daarbinnen van verenigingen als gilden, broederschappen, *veynootscippen* en dergelijke. Een tweede faktor was de versterking van het centrale gezag, dat zorgde voor een herdefinitie van de verhouding tussen individu en overheid en voor een toenemende (structurele) publieke bemoeienis met aspecten van het maatschappelijk leven die voorheen eerst en vooral het terrein waren van familie-solidariteit en familie-bemoeienis.

10.3. HET BEGRIIP ‘DESCENT GROUP’

De EGO-oriëntatie onderscheidt de *kindred* als *personal group* van de *descent group*: dat is niet een EGO-georienteerde, maar een voorouder-georiënteerde configuratie van verwanten. Een *descent group* is een groep mensen die erkennen een gemeenschappelijke stamvader te hebben. *Descent groups* kunnen zich patrilineair, matrilineair of bilineair/cognatisch in de tijd voortzetten en daarom ook ophouden te bestaan. Is de stamvader door het bijhouden van de genealogie bekend, spreekt men in het Engels van een *lineage*. Wordt wel een gemeenschappelijke stamvader erkend, maar is de afstammingslijn niet echt bijgehouden, dan heet een *descent group* een *clan*. Als *descent groups* mettertijd te sterk uitdijen, zijn ze gemakkelijk onderhevig aan *segmentatie* en uiteindelijk ook aan splitsing (*fission*). Net als *kindreds* worden *descent groups* bij bepaalde gelegenheden (bijvoorbeeld bloedwraak) gemobiliseerd. Daarnaast hebben *descent groups* vaak gemeenschappelijke bezittingen (bijvoorbeeld een stuk familiegrond).

De Westeuropese Middeleeuwen hebben zeker *descent groups* gekend. Het was G. Duby die voor het eerst attendeerde op de formatie van patrilineaire *lignages* (of: *patrilineages*) door de post-karolingische aristocratie.¹¹ Het uiteenvallen van het centrale gezag, de feodalisering van gezagsstructuren en de versmelting van de *milites* met de oude *nobilitas* tot een nieuwe adel zou volgens Duby gepaard zijn gegaan met de introductie van een nieuw familie-concept. Andere auteurs, zoals J. Goody en D. Herlihy, hebben gewezen op andere, culturele en economische factoren die bij de opkomst van *patrilineages* in de Hoge Middeleeuwen een rol zouden hebben gespeeld.¹² De definitieve vestiging van monogame huwelijksrelaties en de afsluiting van de tot dan toe vrijwel ongehinderde toegang tot kerkelijke onroerende goederen – beide ontwikkelingen die nauw samenhangen met de Gregoriaanse Hervormingsbeweging – zou de aristocratie tot versterking van de patrilineaire lijn hebben aangezet. De agnatische lijn werd geheel op de voorgrond geplaatst en goederen en gezagsrechten werden in het vervolg voornamelijk (en indien mogelijk) via de mannelijke lijn doorgegeven. Door de toepassing van primogenituur bij vererving kon

integrale instandhouding van het familiegoed worden nagestreefd. In achternaam en wapenschild werd de identiteit van het geslacht tot uitdrukking gebracht. We zouden hier dus kunnen spreken van de vorming van *patrilineal lineages* of, in de gebruikelijke samentrekking, van *patrilineages*. Endogamie spon een web van verbindingen tussen de *lineages* en waarborgde dat namen, titels, goederen en gezagsrechten althans binnen de kring bleven als een adellijk geslacht bij ontbreken van een mannelijke erfgenaam uitstierf.

Eveneens zijn in de Middeleeuwen *clans* aan te wijzen. De antropologische vakterm *clan* is niet voor niets afgeleid van het Schots-Iers-Keltische *clann* = 'kinderen'. De middeleeuwse Schotse *clans* hadden vermoedelijk deels een Keltische en deels een Germaanse oorsprong.¹³ In antropologische zin waren het cognatische *clans*. J. Heers deed in 1974 een poging tot een samenvattende bespreking van alle *clan*-achtige familievormen in middeleeuws Europa. Zijn definitie van *clans familiaux* was echter antropologisch onvolledig: '(Ils) se réclament d'un seul ancêtre et affirment une communauté de sang'.¹⁴ In zijn boek worden dan ook allerlei variaties van *descent groups* door elkaar en zonder een bewust gekozen orde behandeld, terwijl Heers geen acht sloeg op het wezenlijk onderscheid tussen *kindred* en *descent group*. Nog verder van de antropologische definitie af staat de betekenis die *clan* heeft in menige historische publikatie over maatschappelijke elites.¹⁵ Gewoonlijk verschijnt de term *clan* ten tonele om het gesloten karakter van een elite en de grote onderlinge verwevenheid van weinig families te beschrijven.¹⁶ Recentelijk wordt op dit punt gelukkig meer terminologische zuiverheid betracht.¹⁷ De heersende verwarring binnen de mediëvistiek over de inhoud van de begrippen *lineages* en *clans* is niet onbegrijpelijk, omdat in oude genealogieën van adellijke en patricische geslachten werkelijkheid en fictie nogal eens zijn vermengd, teneinde de vermeende afstamming van een legendarische stamvader te 'bewijzen'.

10.4. 'LIGNAGES' OF 'CLANS'?

Aangezien ik mij in mijn artikel *Maagschap en vriendschap* skeptisch heb uitgelaten over het bestaan van *clans* in het laatmiddeleeuwse Holland¹⁸, kom ik kort terug op de kwestie. De vraag luidt dan, of op het laatmiddeleeuwse platteland van Heusden en in kringen ver beneden de adel (ridder-schap) burenfamilies behalve als maagschap óók als *descent group* functioneerden. Iets anders geformuleerd: kunnen in de gereconstrueerde *familie-eenheden* van de Bijlagen A segmenten van *lineages* of *clans* aangewezen worden? Ik meen dat daarvan zeker sporen zijn te vinden en wel in die *familie-eenheden* waarin hetzij achternamen, hetzij voornaam-achternaam combinaties circuleerden die a) aantoonbaar van oude oorsprong waren en generaties lang stabiel bleven en die b) verwezen naar een (legendarische) stamvader dan wel naar een stamgoed. Achternamen als Spierink, Kuist,

Ynwijn en Lube lijken te verwijzen naar een stamvader, de eerste twee noemen hem bij zijn *cognomen*, de laatste twee bij zijn voornaam. Van Geint is een voorbeeld van een overduidelijke geslachtsnaam die kan hebben verwezen naar de ligging van het oorspronkelijke stamgoed. Vooral Ynwijn en Van Geint kwamen bovendien voornamelijk voor in vaste combinatie met slechts twee voornamen: Ynwijn met Arend (het meest) en Jan, Van Geint met Boudewijn en Arend. Dergelijke vaste voornaam-achternaam combinaties versterken de indruk van verwijzing naar een 'stamvader' verder, temeer daar de meeste van deze namen rond 1375 reeds zeer oud waren, zoals in het vorige hoofdstuk is aangetoond aan de hand van de genealogieën van Spierink van Aalburg en Kuist van Wijk. Belangrijk in dit verband is verder mijn conclusie in hoofdstuk 6 dat dergelijke naamcombinaties behalve in de rechte ook in de cognatische lijn werden doorgegeven. Op grond van alleen de bijzondere naamgevingstraditie in bepaalde leidende families op het platteland zou men dergelijke *descent groups* dus aan moeten duiden als *cognatische clans*, niet als (*patri*)*lineages*. We blijven dan echter zitten met de beslissende vraag, of deze genealogische formaties ook daadwerkelijk als zodanig werden herkend en, nog beter, voor de uitvoering van bepaalde functies geactiveerd. Was alleen sprake van een passieve naamgevingstraditie, waarvan men de oorspronkelijke betekenis allang was vergeten, zoals dat met veel tradities gebeurt, of leefde het besef dat met de naam een bijzonder verwantschapssysteem in stand werd gehouden? Het enige positieve bewijs wordt gevormd door de oudst bekende genealogie van de heren van Heusden, die in de 15de eeuw is vervaardigd. Daarin worden de 'geslachten' Spierink en Kuist voorgesteld als loten van de stamboom van de heren van Heusden.¹⁹ Modern genealogisch onderzoek heeft de rechtmatigheid van die pretenties nog niet (sluitend) kunnen ondersteunen. Dat doet echter niets af aan het feit dat, althans binnen de families waarin de naam-componenten Spierink en Kuist werden doorgegeven, het *beseft* leefde dat men een gemeenschappelijke afstamming had.²⁰

Als de *descent groups* waarin sommige vooraanstaande Heusdense families opgenomen lijken te zijn geweest veel weghadden van cognatische clans, komen daarnaast – en vaak daar doorheen – ook de trekken van *patrilineages* aan het licht. Twee belangrijke structuren ondersteunden de formatie van patrilinaire *lineages*. Ten eerste kon welgeborenschap of schildboortigheid, zoals ik eerder opmerkte, in Holland alleen via de *zwaardzijde* of *per virgam* worden voortgezet en moest dientengevolge ook door het aantonen van welgeboren antecedenten in de rechte mannelijke opgaande lijn worden bewezen. Ten tweede vormden verervingstradities in het *leenrecht* een machtig medium om goederen en rechten in de rechte mannelijke familielijn te houden, omdat het Hollandse en Brabantse leenrecht lange tijd zowel unigenituur als mannelijke preferentie bleven voorschrijven. Om allerlei redenen werden beide principes in de 15de eeuw gestadig ondermijnd.²¹ Nog lang daarna was niettemin het overwicht van mannelijke leenhouders overweldigend.

Zijn dus wel de vage omtrekken van *descent groups* onder twee verschijningsvormen – *cognatische clans* en *patrilineages* – aan te wijzen, zij functioneerden slechts in die maatschappelijke groep die zich door afkomst, familieconnecties en leenbezit op het snijvlak van adel, stadspatriciaat en burengemeenschap bevond en die ik zo langzamerhand aan zou willen gaan duiden als de ‘buren-aristocratie’. In de dagelijkse werkelijkheid van veruit de meeste buren stond ‘familie’ uitsluitend gelijk aan maagschap, vandaar dat ik in de volgende twee hoofdstukken dieper in zal gaan op twee sleutelfuncties van de middeleeuwse maagschap: de bijstand in de vetevoering en de verdeling van erfgoed. Daarmee worden tevens twee krachtige mechanismen belicht die de interne cohesie en continuïteit binnen de dorpsgemeenschappen, beide zo goed en zo kwaad als dat ging *gemeten* in hoofdstuk 8, mee kunnen helpen *verklaren*.

11. FAMILIE: FUNCTIONEREN EN BETEKENIS

De mobilisatie van de maagschap bij de vetevoering

Een wezenlijk kenmerk van het oude strafrecht was dat ernstige misdrijven geen zaak waren die alleen de dader en het slachtoffer aangingen, maar automatisch de maagschappen van beide zijden impliceerden. In een tijd waarin geen overheid handhaving van de rechtsorde kon garanderen, wist het individu zich alleen beschermd door de collectieve solidariteit van zijn verwanten. Ernstige misdrijven zetten onmiddellijk het mechanisme van de vete in werking, de legitieme vergelding door de magen van het slachtoffer tegen de dader en zijn maagschap. Tot de zogenaamde *veelike zaken*, zaken die reden gaven tot vetevoering, rekende men in de Late Middeleeuwen doodslag, (zware) verwonding en (ernstige) belediging. Juist deze *veelike zaken* lenen zich bij uitstek voor een onderzoek naar de kwaliteit van verwantschapsbetrekkingen. Immers, veten waren gevaarlijk en stelden familie-relaties meer dan wat ook op de proef. Bloedwraak riep zowel binnen het kader van de maagschap als binnen dat van de samenleving in een breder verband heftige emoties op. Wie erin verwickeld raakte, bleef nergens als hij geen dringend beroep deed op de bijstand van zijn magen, maar de magen die niet direkt betrokken waren, wilden er graag buiten blijven en probeerden al te vaak aan hun formele verplichtingen te ontkomen.¹ Zij vonden een willig oor bij stedelijke rechtscolleges en door de landsheer aangestelde gerechtelijke ambtenaren, die een steeds grotere wil tot vervolging en bestraffing *ex officio* aan de dag legden. In de publieke opinie bleef de private wraakneming – met haar regulerende supplementen *vrede* en *zoen* – daarentegen nog lang een gerechtvaardigd vergeldingsmiddel. Men kan dus gerust stellen dat in het laatmiddeleeuwse strafrecht twee volkomen tegenstrijdige rechtsbeginselen naast elkaar werden gehuldigd.

11.1. DE ZAAK JAN VAN WIJK GIELIS ZOON

De afwikkeling van zo'n zaak (of eigenlijk waren het er twee) in Heusden met alle contradicties die daaraan kleefden, is mooi te analyseren aan de hand van een affaire die zich afspeelde aan het einde van het jaar 1463. Toen werd Arend van Wijk, de schout van Heusden, in een nachtelijk handgemeen doodgestoken door Jan van Wijk Gielis zoon – geen directe familie. De details kennen we uit twee memorialen van het Hof van Holland, dat één aspekt van de kwestie behandelde, namelijk de bekrachtiging van de remissiebrief, waarmee de landsheer de dader uiteindelijk genade verleende.² Wat nu zo interessant is aan dit relaas, zijn de bijzonderheden niet alleen over de juridische afwikkeling, maar ook over de wijze waarop een ogenschijnlijk onbeduidend incident kon ontvlammen tot een geweld-

dadige vete die de verwanten van beide zijden meesleurde, of ze daar nu zin in hadden of niet.³ Dit is wat volgens Jan van Wijk, de dader, op de zondag vóór Kerstmis van het jaar 1463 in Heusden gebeurde. Op die dag 'at ende teerde' hij ten huize van de schout van Heusden. Daarbij ontstond 'enigerhande onvrede in woirden of mit wercken', maar zo'n vaart had dat volgens Jan niet gelopen want men ging uiteen 'als goede gevrinden'. Toch was de kiem voor een conflict gelegd. In de namiddag van dezelfde zondag kregen de zoon van de schout en ene Willem van Balveren in een herberg in Heusden ruzie met de twee 'brodige knechten' van Jan van Wijk, dat waren zijn neef Hugo van Wijk en zekere Thijs. De zoon van de schout had Hugo een kan bier naar het hoofd gesmeten, waarbij Thijs werd geraakt. De laatste was omhooggeschoten om de dader te lijf te gaan, maar omstanders kwamen tussen beiden zodat 'zij niet an malcanderen en quamen'. Intussen was de schout geroepen, die zich haastig naar de herberg begaf en weer afdroop toen hij begreep dat zijn eigen zoon was begonnen.

Tegen zessen 's avonds werd Jan van Wijk door jonker Hendrik van Zevenbergen uitgenodigd om in Heinsbergs herberg in Heusden te komen 'teren'. Jan nam de invitatie aan en begaf zich terstond op pad samen met een andere genodigde, de officiaal van het Land van Heusden, een priester dus. Onderweg kwamen zij neef Hugo van Wijk en Jan Spierink van Aalburg tegen. Jan van Wijk vroeg hen om mee naar Heinsberg te gaan. Dat wilden de twee wel, maar Hugo zat met de ruzie in zijn maag die hij en Thijs die middag met de zoon van de schout hadden gehad. Jan van Wijk wist daar nog niets van. Nadat hij op de hoogte was gebracht, besloot men dat Hugo van Wijk en Jan Spierink onmiddellijk zouden proberen 'die twist ende geschillen (...) te zoenen ende neder te leggen, up dat dair voirder gheen ongenoucht uut en quame'. Jan van Wijk en de officiaal begaven zich intussen naar de herberg, waar zij zich bij het gezelschap van de jonker voegden, die voor de maaltijd een bovenzaaltje had afgehuurd. Kort daarna kwamen Hugo en Jan Spierink zeggen dat zij er niet in waren geslaagd de tweedracht te *zoenen*. Jan van Wijk zond toen een bericht naar stadsbode Arend Kerstens zoon met het verzoek om samen met Hugo, Jan Spierink en herbergier Heinsberg naar het huis van de schout te gaan en opnieuw te proberen 'den voirseiden twist (te) vreden'. Dit keer had de verzoeningspoging wel succes. Toen Thijs en Hugo echter tegen het einde van de maaltijd hun meester bij Heinsberg op gingen halen, werden zij bij de ingang opgewacht door Arend van Wijk. De schout had zich daar met een man of vier, vijf geposteerd en vloog, de vrede ten spijt, de knechten aan onder het uiroepen van de woorden 'ghij, bouwen, zijt ghij dair!' Thijs en Hugo maakten dat zij wegkwamen en vluchtten het huis van Gerrit Hermans zoon binnen. De schout en zijn trawanten keerden zich toen tegen Teunis meester Hendriks zoon, een toevallige passant 'die mede inder vrede stont' en dus familie was van Jan van Wijk. Teunis kreeg een pak slaag en werd het kerkhof opgejaagd.

De ongeregelheden bereikten nu hun climax, want Thijs en Hugo dachten in de commotie rond Teunis ongezien het hazepad te kunnen kiezen. Op straat stuitten de knechten evenwel op de schout met zijn zoon en zijn mannen. Messen werden getrokken en Thijs werd twee keer gestoken alvorens hij zich verdedigde om 'zijn lijf te bescudden ende te verweren'. Ernstig gewond wist hij zich naar Heinsberg te slepen. Daar ging op de bovenkamer de deur op slot toen men 'dat gerufte ende gecrijs vanden wijven' beneden hoorde. Alleen Jan van Wijk wilde poolshoogte nemen, maar zijn disgenoten gaven hem de raad: 'Blijft hier binnen. Wat weten wij, oft u of yemende anders hier inden camer wesende te doen is?' Uiteindelijk raaptten er toch twee of drie hun moed bij elkaar en wilden beneden gaan kijken. Op het moment dat ze de deur openmaakten viel Thijs, hevig bloedend, binnen 'ende greep (...) zijnen meester omden hals ende zeyde: "lieve heerscap, ic en ben niet beter dan doot"'. Toen Jan zijn knecht wilde vragen, wie hem zo mishandeld had, stond opeens een van de stadsboden in de deuropening en schreeuwde: 'Hoe ghevaert ghij dus hier binnen; men mach bij u niet comen!'. Jan maakte van de chaos gebruik om uit het venster te klimmen en om te lopen naar de voordeur 'omme te bezien wat aldair te doen was'. Hij klopte aan en de deur was hem nog niet open gedaan, of hij kreeg een messteek in het voorhoofd. Ofschoon 'zijn hoet ende zijn coevel (= 'kovel', hoofdkap met afhangende kleine schoudermantel; PH) van zijnen hoofd viel ende dat bloet hem over zijn ogen liep', was hij er zeker van de schout als zijn aanvaller te herkennen. Jan van Wijk, zijn eigen bloed ziend 'ende uut dien verhettende ende gewandelt wordende van bloede', greep de schout beet en stak hem met zijn dolk neer. De schout bezweek later aan zijn verwondingen en stierf een pijnlijke dood, hetgeen Jan naar eigen zeggen 'mit goeder ende volcomelicker herten' zeer speet.

Na de dood van de schout van Heusden begon de ellende voor Jan van Wijk pas goed, want de *magen en vrienden* van de dode waren niet bereid tot een 'redelicke ende behoirlicke zoene', hoezeer Jan zich daar ook voor inspande en wat hem dat ook kostte. Jan, die naar eigen zeggen, 'grotelic mit wijve ende kinder belast' was en die door de processen die de familie van de overledene tegen hem aanspanden niet alleen zelf ten naasten bij werd geruïneerd, maar ook zijn 'magen en vrienden' in armoede stortte, wendde zich ten leste tot hertog Filips zelf. Daar vond hij gehoor, omdat hij 'een jong man (was) van goede fame ende gerufte, sonder yt geachterhaelt te wesen van enigerhande reprochen, blaemte ofte schande' en omdat hij de hertog en zijn stadhouder en raad in Holland 'in diversche reysen ende diensten (= ambten; PH)' gediend had. Jan werd bij brieve van remissie ontslagen van verdere rechtsvervolging, hersteld 'in zijn goede fame, name ende geroufte' en weer in het bezit gesteld van zijn verbeurde goederen, dit alles onder het voorbehoud dat aan de tegenpartij 'satisfactie ende beteringe' waren gedaan. En zou de tegenpartij alsnog niet tot een verzoening bereid zijn, dan mocht Jan de zaak tegenover de landsheer

‘beteren’ met een bedrag van 100 gouden linkers à 30 zilveren groten.

Vervolgens diende Jan van Wijk op 23 april 1464 zijn remissie-brief tot interimement bij het Hof van Holland in. Daartoe stelde hij zichzelf en zijn goederen ‘in handen van justicie’ en verzocht de ‘zoenvrinden ende magen’ van wijlen de schout te dagvaarden en te dwingen om hetzij een verzoening te accepteren, hetzij bezwaar aan te tekenen tegen de remissie-brief. De tegenpartij bleef de zaak tot het uiterste traineren. Pas na de derde en laatste daging compareerden de magen van de schout onder aanvoering van diens twee zonen Willem en Jan, waarna door bemiddeling van ‘zommige goede notable personen’ een arbitrage-commissie werd geïnstalleerd om de termen van de *zoen* te formuleren. Aangezien ook twee andere benadeelde partijen in de zaak, de Procureur Generaal van het Hof en het gerecht van Heusden, na elk van de drie dagingen om bezwaar aan te tekenen verstek lieten gaan, werd de remissie-brief tenslotte op 26 september 1464 ‘geïnterineerd’, bijna op de kop af negen maanden na de fatale nacht.

Dit is in grote lijnen wat wij weten van deze zaak, die veel onthult over de wijze waarop magen en vrienden in de tweede helft van de 15de eeuw in *veelike zaken* werden betrokken. Jammer is alleen dat het verslag van de toedracht uitsluitend berust op het getuigenis van de dader. Zonder dat Jan van Wijk per se onwaarheden debiteerde – er waren per slot in elke fase ooggetuigen – retoucheerde hij de gebeurtenissen onmiskenbaar bij als hem dat zo uitkwam. Terwijl Arend van Wijk bijna als de personificatie van de onbetrouwbaarheid wordt neergezet, portretteert Jan zichzelf als het argeloze, zelfs wat naïeve slachtoffer dat de zaak voortdurend wil sussen en pas tot het uiterste getergd naar zijn wapen grijpt. De doodslag wordt uitdrukkelijk voorgesteld als noodweer (Jan zou eerst zelf zijn gestoken) en zelfs bepleit de dader iets wat wij tegenwoordig verminderde toerekeningsvatbaarheid zouden noemen. In zijn relaas wordt dit zeer aanschouwelijk beschreven: toen het bloed hem letterlijk over de ogen stroomde, ging het figuurlijk koken. Wat met opzet lijkt te zijn verzwegen, is dat Jan zelf wel eens de aanstichter van alle onheil kan zijn geweest. In zijn verslag wordt immers niet verteld wat er in het begin ten huize van de schout voorviel, wat hij had gezegd of gedaan waardoor Arend en de zijnen zozeer waren gekrenkt. De belediging was in elk geval zo hoog opgenomen dat het mechanisme van de vete in werking werd gezet. Meteen toen hem dit ter ore kwam, probeerde Jan van Wijk escalatie te voorkomen en de twist buiten het gerecht om te verzoenen. Toen het sluiten van een ‘vriendelicke vrede’ niet wilde lukken, probeerde hij de ‘wettelike’ weg. Hij ging daartoe echter niet persoonlijk naar de tegenpartij, maar liet een bestand bemiddelen door een delegatie die grotendeels uit buitenstaanders van betrouwbare naam bestond: Jan Spierink van Aalburg, lid van het Heusdens schepencollege, gerechtsbode Arend Kerstiaans zoon en (Hendrik) Heinsberg, de waard van een grote herberg. De aanwezigheid van

de eerste twee had ongetwijfeld het doel een voorlopige ‘wettelijke vrede’ af te dwingen, die daags daarna (het was immers zondag) voor schepenen in functie moest worden geregistreerd. Dit initiatief van de zijde van Jan wordt in het relaas dan ook nadrukkelijk vermeld, omdat de schout zich er in zijn latere brute optreden tegen Jan en de zijnen feitelijk door schuldig maakte aan het ernstige vergrijp van vredebreuk. Daarnaast valt uit deze hele sequens op te maken dat de (van oorsprong) strikt private *vrede* en *zoen* in deze periode haast onmerkbaar over konden vloeien in hun door de gerechtelijke macht overgenomen equivalenten.⁴

Wat de gerechtsbode in deze situatie kon uitrichten, is niet helemaal duidelijk, aangezien er geen schepenvonnissen lag dat hij moest uitvoeren. Vermoedelijk had hij ook politionele taken en werd hij meegenomen om hetzij getuige te zijn van de overeengekomen (voorlopige) vrede, hetzij deze van gerechtswege te gebieden. In het verdere verloop van de gebeurtenissen komt namelijk nog een gerechtsbode ter sprake die politioneel optrad, ditmaal als de diender die op het lawaai bij de herberg afkwam, daar in de eetzaal boven een zwaar gewonde knecht bij zijn meester zag, bijgevolg vredebreuk vermoedde en niemand meer in of uit wilde laten gaan tot de bevoegde autoriteiten (onder wie ironisch genoeg de schout zelf) zouden arriveren.

11.2. VETEN EN STRAFRECHT

Voor het verdere strafrechtelijke verloop was het van niet geringe betekenis dat Jan van Wijk er na de steekpartij bij Heinsberg kennelijk in was geslaagd zich uit de voeten te maken. Betrapping op heterdaad en *deprehensio* (arrestatie) van de misdadiger op de plaats van het misdrijf werkten zeer tot diens ongunst. Zou Jan zijn gepakt en voor het gerecht zijn gesleept om zich te verantwoorden, hij had de kans gelopen (zij het voor een man van zijn stand geringe kans) te zijn geëxecuteerd. Ook hadden aanwezige verwanten van de schout diens zware verwonding ter plekke met gelijke munt mogen vergelden zonder dat de magistraat van Heusden daar veel tegen zou hebben ondernomen. Hooguit zou hij aan partijen een verplichte *vrede* hebben opgelegd, die moest eindigen in een formele verzoening. Los van de vraag, of ook van overheidswege vervolging werd ingesteld – hetgeen in dit geval inderdaad is gebeurd – stonden voor de magen van het slachtoffer twee wegen open om de dader aan te pakken.⁵ Zij konden zelf voor het gerecht een private accusatoire procedure tot vervolging van de dader aanspannen of zij moesten buiten het gerecht om met de verwanten van de dader tot een schikking zien te komen. In het laatste geval ontliep de dader een publieke straf⁶, maar in het materiële vlak was de uitkomst gelijk: de magen van de dader stelden de magen van het slachtoffer financieel schadeloos door de betaling van een *zoengeld*, waarmee tevens voortzetting van de vete werd afgekocht.

Welke weg werd gekozen, hing af van de situatie – waar bevond zich de dader – en van de gemoedsgesteldheid van de magen ‘van de dode hand’, zoals de verwanten van een dodelijk slachtoffer wel heetten. De verwanten van schout Arend van Wijk zijn er in ieder geval op uit geweest het hun opponenten zo lastig mogelijk te maken. Uit de stukken van het Hof blijkt wel dat zij een aanklacht tegen Jan van Wijk hebben ingesteld. Het gebeurde *aen den werf*, dat wil zeggen in de vierschaar van de schepenen van Heusden volgens een *dingtaal* waarvan het formulier is overgeleverd.⁷ Het verraadt een nog sterk archaische procedure vol rituele trekjes. De klagers toonden eerst hun ‘noot’ met de hand van de dode die daartoe door de drossaard met de bijl ‘van den ermbooge voorwaarts in dat naaste lid’ was afgehakt. ‘Met getoogen sweerden’ deden zij vervolgens het ‘wapenrucht’ door in de vierschaar driemaal achtereen een ‘wapen over de moordenaar’ uit te spreken. Daarna moesten de zwaarden weer worden opgeborgen, als men tenminste ‘voort met recht’ wenste te spreken en de dader in staat van beschuldiging wenste te stellen. De dader werd vervolgens tot vier maal toe gedaagd om zich te verantwoorden; van ’s-heren wege kregen hij of een representant daartoe vrijgeleide naar de terechtzitting. Hoe het bewijs moest worden geleverd, deelt de dingtaal niet mee, wel dat de klagers uiteindelijk mochten eisen dat de dader ‘met bijl ende met block aen zijn lijf (werd) gericht’. Bij verstek werd de dader ‘uytlage slants gelegd’, hetgeen veel verder ging dan verbanning, want de dader werd (letterlijk) als dood beschouwd, als ‘lyveloes, eerloes, goedeloos, trouweloos, witteloos, vredeloos, zijn wijf weduwe, zijn kinderen weesen’. Contact met hem was op verbeurte van lijf en goed verboden en waagde hij het binnen lands te komen, hield men kloppjacht ‘met wapengeruchte, met hantgeslagh, met hondgebase ende roepen[de]: “helpt ons desen moordenaar houden”’. En elkeen die hem vond en doodslag, deed dat straffeloos, mits hij zijn wapen en vier penningen op de borst van de gedode achterliet. Dit was in zoverre minder dreigend dan het klonk dat de situatie van vredeloosheid een tijdelijke kon zijn als de magen ‘van de dode hand’ alsnog bereid waren tot een verzoening en de baljuw of drossaard tevreden was met een boete.

Al kondigde zich juist in deze periode in de criminele rechtspraak een kentering aan, nog altijd was de afhandeling van misdrijven naar oude gewoonte dus veel minder gericht op het straffen van de dader voor het schenden van de openbare orde dan op het treffen van een private schikking die de verwanten van het slachtoffer genoegdoening gaf en de verwanten van de dader zekerheid schonk dat elke vijandschap jegens hen ophield.⁸ Publieke strafvordering met een daarmee samenhangend opsporings-, aanhoudings- en vervolgingsbeleid van overheidswege bestond nog slechts in onvolkomen vorm. In het geval van deze doodslag lag de zaak nochtans anders, omdat in de persoon van Arend van Wijk een schout, dat wil zeggen een grafelijk ambtenaar, tijdens de uitoefening van zijn functie het leven werd benomen, misschien zelfs door een collega, want

Jan van Wijk Gielis zoon bekleedde een jaar voor de doodslag nog het ambt van onder-drossaard van Heusden.⁹ Vandaar ook dat Jan van Wijk niet alleen voor het gerecht van Heusden, de plaats van het misdrijf, werd aangeklaagd door de magen van de dode hand, maar tevens *ex officio* is vervolgd door de procureur-generaal van het Hof van Holland. Uit de stukken valt af te leiden dat hij zo wijs was zich in geen van beide processen voor zijn daad te gaan verantwoorden. Hij had daarin alleen noodweer aan kunnen voeren om aan schuldigverklaring te ontkomen, maar dat was hachelijk, want al te gemakkelijk aan betwijfeling onderhevig.¹⁰ Jan koos, en dat was achteraf heel slim, een andere weg: hij richtte een rechtstreeks verzoek om genade aan de landsheer, waarbij hij het gooide op zijn goede wil, zijn staat van dienst, zijn handelen in noodweer en de vredebraak van de schout. Dergelijke verzoeken tot *remissie* van met name doodslagen in *veelike* aangelegenheden zijn welbekend uit de Bourgondische periode. Zij lagen in het verlengde van de mogelijkheid die de oude strafrechtspraak de rechters op alle niveaus bood om misdrijven niet te berechnen maar met de daders te schikken. In het geval van *remissie* zou men mogen spreken van een oneigenlijk gebruik van het vorstelijk recht tot directe gratiëring, teneinde lokale en regionale rechters en vierscharen te passeren bij de behandeling van veel meer criminele zaken dan alleen de uitzonderlijk zware of bijzondere misdrijven die de landsheren van oudsher naar zich toe trokken. De beoordeling van een verzoek tot remissie was derhalve iets anders dan een appèlzaak. Dat neemt niet weg, dat ook in deze nieuwe procedure alle heterogene elementen van het middeleeuwse strafrecht samenvloeden: de publieke vervolgings- en bestraffingsswil, de neiging straffen afkoopbaar te stellen en de traditionele genoegdoening aan de verwanten van de dode. Gratie was allerm minst gratis¹¹ en werd bovendien slechts verleend onder het uitdrukkelijk voorbehoud dat de dader en de zijnen de magen van de dode hand genoegdoening gaven. Wat ermee kon worden bereikt – en dat zal ook het doel van Jan van Wijk zijn geweest – was dat magen van de dode hand die niets wilden weten van een verzoening met de dader, nu daartoe konden worden gedwongen.

In dit laatste opzicht betekende de mogelijkheid van remissie wel degelijk een afrekening met het oude, omdat de verlening van een remissiebrief een verbod impliceerde op de daadwerkelijke voltrekking van bloedwraak aan de dader – of nauwkeuriger: een gebod inhield tot verzoening. De *magen en vrienden* van Jan van Wijk wisten zich daar al eerder door publieke sancties tegen beschermd. Lange tijd was in Holland na doodslagen slechts een korte periode van 24 uur van kracht waarbinnen elke actie tegen de niet rechtstreeks betrokken magen van de dader(s) was verboden. Eerst in 1445 werd deze termijn uitgebreid tot zes weken of veertig dagen, de *quarantaine*, die in een grote Vlaamse stad als Gent bijvoorbeeld al in 1297 was ingesteld en die volgens Van Caenegem nog verder teruggaat, namelijk tot de intervallen van 40 dagen tussen de terechtzittingen van de Frankische *mali*.¹² Van oudsher ook stond het individuele magen vrij

om zich van een vete te distantiëren door in het openbaar hun schuldige verwant(en) af te zweren, maar dit was een stap die men niet gauw zal hebben genomen.¹³ Een andere optie die in de Late Middeleeuwen open stond, was het isoleren van de dader door hem uit te sluiten uit de *vrede en zoen*.¹⁴ Uit 1436/37 is een geval bekend waarbij dit collectieve ‘opseggen’ van de dader door diens eigen verwanten voor de magen van de dode hand een absolute voorwaarde voor verzoening was. Na enig juridisch tegenstribbelen gingen toen de twee broers en vier neefjes van Arend Hendriks zoon van den Grave, die Herman van Veen Jan Spierinks zoon uit Heusden had vermoord, met zo’n regeling accoord. Zij beloofden dat zij ‘nymmermeer wrake doen en souden, noch dair up enige veede houden in geenrewijs’ als Hermans verwanten Arend ‘tot eniger tiit wonden, quetsten, dootsloegen of berreycten mitden rechte’.¹⁵

In 1462 kreeg de tendens tot het uitsluiten van onschuldige magen uit de betrokkenheid in *veelike zaken* haar logische sluitstuk in een ordonnantie waarin werd bepaald dat de veertigdaagse *vrede* automatisch overging in een (eeuwige) *zoen* en dat de onschuldige magen niet langer verplicht waren om bij te dragen in het zoengeld, een regel die hier en daar in bepaalde omstandigheden vermoedelijk al eerder bestond.¹⁶ Eerder ook was in veel Hollandse steden een limiet gesteld aan de hoogte van de bedragen die van de (verre) verwanten van de dader konden worden geëist, terwijl alleen doodslag of lichamelijke verwonding nog voor geldelijke vergoeding in aanmerking kwamen.¹⁷ Het is daarom niet zo goed te begrijpen, wat Jan van Wijk precies bedoelde toen hij klaagde dat niet alleen hijzelf, maar ook zijn ‘vrinden ende magen’ in ‘groten ellende ende armoede’ waren gestort. Overdreef Jan gewoon, of werden zijn verwanten op kosten gedreven door bijvoorbeeld een verplichting tot gijzeling of eenvoudig door de noodzaak om Jan buiten lands te onderhouden? Het feit dat van overheidswege maatregelen werden genomen tot indamming van de private vete en tot individuele bestraffing van de dader, betekende overigens niet dat aan elke betrokkenheid van de *magen en vrienden* in de oude *veelike zaken* een abrupt einde kwam. De magen van de dode hand behielden het recht als (private) aanklager op te treden, ongeacht het feit of er tevens een publieke vordering werd ingesteld. Ook bleef hun recht op een geldelijke compensatie voor de dood van hun verwant langer bestaan dan de plicht van de magen van de dader om in het *zoengeld* bij te dragen.¹⁸ En zolang men gebruik bleef maken van *vrede* en *zoen* als instrumenten om veten te beteugelen, werden de maagschappen van beide zijden belast, zij het dat die belasting ten leste alleen nog bestond uit het *nalaten* van wederzijdse geweldpleging. Daarnaast schiepen nieuwe juridische procedures nieuwe vormen van betrokkenheid, zoals de afwikkeling van het interinement van remissiebrieven aantoonde. De magen van de dode hand kregen namelijk het recht om bezwaar aan te tekenen¹⁹ en in de zaak Jan van Wijk Gielis zoon maakten de verwanten van de schout ook van dat recht gebruik.

11.3. DE ROL VAN DE MAAGSCHAP WORDT KLEINER

In mijn artikel *Maagschap en vriendschap* uit 1985 heb ik geprobeerd aan te tonen dat de kring van magen en vrienden rond EGO die in *veelike zaken* mochten worden betrokken, gedurende de Late Middeleeuwen werd samengetrokken van de vierde tot de derde graad.²⁰ Ook dit was, net als de toenemende uitgifte van remissie-brieven, tekenend voor een duidelijke tendens tot individualisering in het strafrecht. Hierin heeft Holland bepaald niet vooropgelopen. De 14de eeuw was nog een echte overgangperiode. Naast elkaar werden toen bijvoorbeeld ‘eerste-lits-vredes’ en ‘afterzusterkints-vredes’ afgekondigd, dat wil zeggen bestanden waarin verwanten tot in respectievelijk de vierde en de derde graad waren begrepen. Ook was het bij de verdeling van het zoengeld wel gebruikelijk de ‘eerste leden’ alleen subsidiair te betrekken, dus pas bij ontstentenis van derdegraads-verwanten in een ‘vierendeel’.²¹

Typerend voor deze overgangssituatie is een curieus incident dat in 1407 in Vlijmen voorviel.²² Daar waren zekere Gijsbrecht Willems zoon en ‘een siin neve die siin afterzusterkint was’ met een bal aan het spelen. Ze botsten zo hard op elkaar dat Gijsbrechts neefje twee dagen later aan de gevolgen van de klap overleden zou zijn. Zieltogende ‘seide ende bat Ghijsbrechts neve [...] allen sinen magen ende vrienden dat sy geen wrake dair om doen en wouden, wantet sonde hat ende niet geschiet wair (= niet met opzet was gebeurd; PH)’. Of alle verwanten zonder meer aan deze oproep tot clementie van het slachtoffer zelf gehoor wensten te geven, is de vraag. De graaf verleende Gijsbrecht weliswaar kwijtschelding ‘van des hi jegahens *ons* dair aen gebruect of misdaen mach hebben’, maar dit betrof slechts de publieke rechtsgevolgen van de ongelukkige doodslag. Met de remissie-brief werd aan Gijsbrecht namelijk een vrijgeleide uitgereikt durende van eind oktober tot kerstavond en dat wil dus zeggen dat Gijsbrecht zijn leven nog niet zeker was. Het kan niet anders, of (sommige?) magen van het slachtoffer, die tevens aan de dader verwant konden zijn, hebben gestaan op formele verzoening en geldelijke compensatie, hoe ‘onnosel’ de zaak voor iedereen ook was. Hier ontstaat een beetje de indruk dat bevrediging van het rechtsgevoel volgens de tradities van de vetevoering zwaarder telde dan familie-sentiment en familie-solidariteit.^{22*} Uit de rekeningen van de drossaard blijkt trouwens wel dat de vetevoering in Stad en Land van Heusden in de tweede helft van de 14de eeuw nog welig tierde. Ongeveer één op de 16 misdrijven die voor de drost van Heusden werden *gedadingt* (geschikt), dan wel in zijn hoge vierscharen werden bestraft, hield verband met *vredebreuk* of *vredeweigering*!²³

11.4. VETEVOERING EN DE SAMENSTELLING VAN DE MAAGSCHAP

Omdat het recht op een bepaald aandeel in het zoengeld voor alle *magen*

en vrienden van de slachtoffers van misdrijven langer bleef bestaan dan de plicht tot betaling voor de verwanten van de daders, zijn maagschappen waarvan de samenstelling in de bronnen gedetailleerd wordt behandeld, gewoonlijk die van de *slachtoffers* in *veelike zaken*. Mits uitvoerig in de naam-aanduiding van personen, geven dergelijke documenten ongeëvenaarde informatie over regionale familie-netwerken. De magen en vrienden van schout Arend van Wijk werden, hangende hun oppositie tegen het interinement van de remissiebrief van Jan van Wijk, een paar keer allemaal, met naam en toenaam, in de memorialen van het Hof van Holland genoemd.²⁴ De lijst telt 42 verschillende namen, alle van mannen.²⁵ Jammer genoeg is de volgorde (tamelijk) willekeurig. De magen zijn niet naar *viereendeel* gegroepeerd en evenmin is de aard van de verwantschapsrelatie of zelfs maar de graad van verwantschap aangegeven.²⁶ Toch is het dankzij deze lijst mogelijk schout Arend van Wijk, wiens naam destijds zo ongeveer het equivalent was van het huidige Jan Jansen, te identificeren en zijn familie-achtergrond in te vullen. De schout was een zoon van de Heusdense schepen Willem van Wijk Arends zoon en daarmee vermoedelijk een nazaat van de Wijkse ridder heer Boudewijn Kuist. Willem zelf had nog grondbezit in Wijk (op Spijk)²⁷ en hij was gehuwd met Daniëla, een dochter van de vermogende Heusdense poorter van Wijkse extractie Klaas vander Velde.²⁸ Deze Daniëla was evenwel zeker niet de moeder van de schout, omdat de Van der Velde's in zijn maagschap ontbreken. Daarin herkent men wel gemakkelijk een aantal andere gezeten Wijkse buurliefdenfamilies: Leunis, de Wale, Stoke, Van Oorden²⁹ en Persijn. Ook afkomstig uit de noordelijke dorpen waren de Voogds (Veen-Wijk), een Van Uitwijk (Wijk?) en de Van Emmikhovens (Land van Altena). Als poorters van Heusden zijn te beschouwen de Van Muylwijks, twee broers uit de familie De Vette, zekere Laurens van Veen en twee ambachtslieden, Willem de mesmaker (waarschijnlijk uit de Heusdense familie Scutte) en Kuist de schoenmaker. In de samenstelling van de maagschap van Arend van Wijk is als het ware een complex en dynamisch maatschappelijk proces gecompriemd waarvan ik de grote lijnen al heb geschetst: leden uit aanzienlijke plattelandsfamilies vestigden zich in de stad, drongen in het stadsbestuur door en kregen er allerlei belangen, maar tegelijkertijd bleven ze vaak nog generaties lang door aanspreekbare banden van het bloed met families in de plaats van herkomst verbonden. Ook op lagere sociale niveaus zal het vaak zo zijn gegaan, al onttrekt dit zich grotendeels aan onze waarneming. Juist deze familievertakkingen over zowel stad als platteland vormen een facet van de rurale geschiedenis van de Late Middeleeuwen dat nog weinig op de slijpsteen is gezet. De neiging bestaat om tezeer de nadruk te leggen op de contrasten, op de overheersing door de stad van het platteland.

De maagschap van Jan van Wijk Gielis zoon levert trouwens net zo goed een illustratie van dit fenomeen als die van schout Arend van Wijk, ook al is dan over de familieachtergrond van Jan veel minder bekend.

Zijn vader, Gielis van Wijk, was nochtans een belangrijk man in Heusden geweest die verschillende hoge openbare ambten bekleedde. De bronnen vermelden hem als schepen in 1440 en als *regierer* van een nieuwe sluis in de Zeedijk bij Oud-Heusden in 1452.³⁰ Jarenlang was hij namens graaf Jan van Nassau stadhouders-*castellanus* en drossaard van Heusden, waarbij zijn zoon, zoals gezegd, de functie bekleedde van onder-drossaard.³¹ Gielis overleed in 1463, kort vóór zoon Jan de schout neerstak.³² Uit welke Wijkse familie Gielis afkomstig was, viel niet te achterhalen. Uit de vermelding van Hugo van Wijk als 'neve' en 'brodige knecht' van zijn zoon Jan is alleen een relatie met de Wijkse familie Hannaarts (Bijlage A.2) af te leiden, die zich in de loop van de 15de eeuw stevig in Heusden had genesteld.

De affaire Jan van Wijk Gielis zoon onthult trouwens het bestaan van zoiets als een voortdurende staat van vijandschap tussen bepaalde Wijkse families, die op verschillende momenten in verschillende constellaties aan de oppervlakte kwam, zich soms verbond met lokaal-politieke kwesties en dan werd opgeblazen tot factie-achtige conflicten die de hele regio in rep en roer brachten. Zeer duidelijk speelde dit bij de kwestie die voorafging aan de geruchtmakende moord op Willem Spierink van Well, de ambachtsheer van Wijk, in 1455, waarvan de diepere oorzaak ver terug in de tijd lag. Omstreeks 1440 kocht ridder Dirk van der Merwede, toentertijd *castellanus* van Heusden, 'op duechdelijcken titel van coip en overghifte' het Wijkerzand, een uitgestrekte uiterwaard voor de Maasdijk bij Wijk.³³ Dirk had het Zand vervolgens vele jaren achtereen verpacht aan de burenen van Wijk. Krap bij kas, had hij zich echter gedwongen gezien om het Zand te verpanden aan een consortium van vermogende Wijkse burenen onder leiding van Jan Dirk Spierinks zoon van Well. Vervolgens had Merwede geprobeerd om aan contanten komen voor de pandlossing door uit het Zand een aantal erfelijke renten te verkopen, onder andere aan de prior van Mariëndonk³⁴ en aan de burgemeesters van Heusden.³⁵ Het lukte heer Dirk echter niet vóór zijn dood genoeg geld bij elkaar te krijgen en hij moest de eigendom van het Zand tenslotte aan de gemene burenen van Wijk laten. Dat zette kwaad bloed bij de kinderen en erfgenamen Van der Merwede. Zij richtten al hun gram op Willem Spierink van Well, een zoon van Jan Spierink Dirks zoon, die net als zijn vader ambachtsheer van Wijk was en in de strijd om het Wijkerzand bovendien voor de gerechtshoven als representant van de burenen van Wijk optrad.³⁶ De Merwedees kregen vooral steun vanuit het Heusdense patriciaat, omdat verschillende stedelijke crediteuren door de eigendomsovergang gedupeerd waren. Toen de zaak in 1453 bij het Hof van Holland aanhangig werd gemaakt, hing er al een geur van geweld en intimidatie omheen. Het lukte Willem Spierink bijvoorbeeld niet meer om 'notarisse nocht tuygen (te vinden) die hebben willen tuygen tegen die stat van Huesden ende oick dat geen rechter noch officier aldair die tuygen en heeft willen noch doeren (= durven; PH) dwingen om hoir getuygenisse te doen'. Toen

Spierink ook nog in aanvaring kwam met Klaas uten Camp, de *castellanus* van Heusden, gelastte het Hof dat Willem er 'een swijgen toe doen (zou)'. De tegenstanders van Spierink gaven zo hun eigen interpretatie aan dit gebod en ruimden hun opponent uit de weg. Voor de moord werden uiteindelijk Gijsbrecht van Heukelem³⁷ en Jan en Klaas, twee bastaardzonen van Dirk van der Merwede vervolgd, maar ook hun halfzuster Odelie zat in 1456 geruime tijd op het slot van Teilingen gevangen omdat zij 'raet ende consent gegeven (zou) hebben'. Toen zij een jaar later om min of meer humanitaire redenen uit hechtenis werd ontslagen, haalde het stadsbestuur van Heusden haar feestelijk binnen. Dat detail en twee verdere contemporaine berichten onthullen dat het conflict toen het karakter had gekregen van een heuse factiestrijd. In de stadsrekening over 1457 heette het dat een delegatie uit de schepenen van Heusden in Den Haag overleg was gaan plegen met de stadhouder op de weigering van de burenen van Babyloniënbroek om de moordenaars van Willem Spierink te achtervolgen. Willems broer Arend had dit gebrek aan slagvaardigheid uitgelegd als sabotage en de schepenen publiekelijk uitgemaakt voor 'valsche luyde'.³⁸ Volgens een post in een domeinrekening uit dezelfde periode had men de muren bij een der molenwerven van Heusden 'zeer doen hogen op datmen dair niet over clymmen mochte'. Deze maatregel was ingegeven door de grote angst bij 'seker persoonen' voor 'die vander Merwede'.³⁹ Over de vraag, of deze factiestrijd nog een meer algemene politieke lading (met name tussen pro- en anti-Bourgondische gezindheid) had, valt alleen maar te speculeren.⁴⁰

Of veten binnen kleine gemeenschappen zoals de stad en de dorpen van Heusden nu zuivere privé-affaires waren dan wel een bredere lokale of regionale politieke dimensie hadden, zoals de affaire rond Willem Spierink van Well, de betrokkenheid van maagschappen kon zowel mitigerend als escalerend werken. Escalerend omdat veten gemakkelijk tweedracht konden zaaien in lokale bestuurs- en beheersorganen, mitigerend omdat als gevolg van de kleine schaal de kans groot was dat de maagschappen die tegenover elkaar stonden elkaar op één of meer punten raakten of zelfs overlaptten. In de vete tussen Merwede en Spierink van Well zijn beide effecten zichtbaar te maken. Op het hoogtepunt van de twist zaten er in de magistraat van Heusden evengoed leden van de 'factie' Van der Merwede als *magen* van Willem Spierink van Well⁴¹ en werden de Merwedes in Heusden, zoals uit het voorgaande bleek, evenzeer gevreesd als toegejuicht. Anderzijds zijn er ook aanwijsbare familiecontacten tussen de 'factie' Merwede en de maagschap van Willem Spierink van Well. Arend van Wijk van Onsenoort junior, bijvoorbeeld, die in de maagschap van Willem Spierink van Well opkwam, was tevens verzwagerd met de gebroeders Arend en Willem van Wijk opten Berg, die in het andere kamp zaten. In de zaak Jan van Wijk Gielis zoon waren er eveneens overlappingsen tussen de verwanten van beide zijden. De lange lijst met *magen en vrienden* van schout Arend van Wijk Willems zoon vermeldt onder andere de na-

men van Jan Persijn (Arend van) Wijk Persijns zoon en Godert Stoke (Arends zoon). Koud een jaar na het tragische einde van de schout werd Jan Persijn door (onder andere) Godert Stoke gedood⁴² en ook Dirk Spierink van Well Willems, de zoon van de vermoorde ambachtsheer van Wijk, en zijn neef Dirk Spierink Arends zoon waren daarbij betrokken, ofschoon zij – indirect⁴³ – aan de Persijns gelieerd waren. Zoiets schiep natuurlijk geweldige complicaties, want waar ging de loyaliteit naar toe van personen die tot de maagschap van beide partijen behoorden en hoe werden praktische zaken als betaling en ontvangst van zoengeld en dergelijke geregeld?⁴⁴

Bij de appreciatie van de rol van verwanten in dergelijke *veelike zaken* moet men er zich tenslotte bij voortdoring rekenschap van geven dat maagschappen als ‘descent groups’ unieke en tijdelijke constellaties waren. Tot *erfvijschappen*, die gemakkelijk konden ontstaan bij vendetta tussen *lineages*, gaven *veelike zaken*, afgehandeld door maagschappen, in principe geen aanleiding. De samenstelling van de maagschap werd immers uitsluitend bepaald door de persoon van dader of slachtoffer en de solidariteit die van de magen en vrienden werd vereist, was beperkt van aard en duur en hoefde dus niet per se diep geworteld te zijn.

11.5. SAMENVATTING

Doel van dit hoofdstuk was te illustreren, hoe de private vetevoering de cohesie binnen maagschappen versterkte, maar hoe, tegelijkertijd, het instituut van de vetevoering in de Late Middeleeuwen aan uitholling onderhevig raakte. Aan de hand van een *case study* kon de escalatie van de ene *veelike zaak*, waarschijnlijk zware belediging, tot de andere, doodslag, op de voet worden gevolgd. In de pogingen om het conflict door formele verzoening in de kiem te smoren, mengden zich daarbij van meet af aan private (‘vriendelicke’) en publieke (‘wettelicke’) aspecten. Beide kanten werden opnieuw tot gelding gebracht in het vervolg op de doodslag. Moderne trekken waren de vervolging van de dader van overheidswege en de vermoedelijke uitsluiting van de onschuldige verwanten van de dader van de rechtsgevolgen van het misdrijf. Oude trekjes waren de private aanklacht tegen de dader en de civiele genoegdoening die deze moest geven aan de volle maagschap van het slachtoffer. Kenmerkend voor de oude strafrechtspraak in haar algemeenheid waren de ruime mogelijkheden tot schikking met de rechter, die overigens de aanspraken van de magen van het slachtoffer op genoegdoening onverlet lieten. Op het hoogste rechterlijke niveau in de Bourgondische Nederlanden kwam schikking tot stand door middel van een door de landsheer – vanzelfsprekend tegen betaling – verstrekte ‘kwijtscheldingsbrief’.

De nog altijd reële implicatie van maagschappen in *veelike zaken* bracht

tevens een geheel ander, voor de sociale geschiedenis van het platteland belangrijk effect aan het licht: vooral in kleine dorpsgemeenschappen overlaptten de maagschappen van vetevoerende families elkaar al gauw. In de praktijk moet de betrokkenheid van verwanten om die reden nu eens escalerend, dan weer mitigerend hebben gewerkt.

Bijzonder heftige conflicten konden ontstaan, wanneer private veten zich vermengden met 'hete' lokaal-politieke kwesties, zoals het geval van de moord op de schout van Wijk, Willem Spierink van Well liet zien. In feite mondde wat begonnen was als een ruzie om een stuk grond hier uit tot een factie-achtige strijd met een regionale uitstraling.

12. FAMILIE: FUNCTIONEREN EN BETEKENIS

Verwanten en vererving

12.1. INLEIDING

Volgens de Amerikaanse antropoloog en historicus Jack Goody is de studie van het erfrecht een weliswaar saai, maar daarom niet minder cruciaal specialisme binnen het sociaalhistorische onderzoek. Overdracht van erfgoed 'is not only the means by which the reproduction of the social system is carried out (in so far as that system is linked to property, including the ownership of the means by which man obtains his livelihood); it is also the way in which interpersonal relationships are structured.'¹ Vandaar ook dat er op velerlei niveaus verbindingen zijn te leggen tussen erfrecht aan de ene kant en zeer uiteenlopende demografische (bijvoorbeeld huwelijksleeftijd), sociale (bijvoorbeeld structuur huishoudens), economische (bijvoorbeeld beroepsdifferentiatie, agrarische bedrijfsstructuur) en psychologische (bijvoorbeeld attitudes ten aanzien van sex) variabelen aan de andere kant.²

In het proces waarin erfgoed binnen families wordt doorgegeven, moet eerst en vooral een onderscheid worden gemaakt tussen vererving 'post mortem' of 'mortis causa' (Eng. *inheritance*) en overgifte van erfgoed 'pre mortem' of 'inter vivos' (Eng. *endowment*). De belangrijkste vragen daarbij zijn die naar de 'timing', inclusiviteit en richting: wanneer wordt erfgoed overgegeven, wie zijn de (potentiële) gerechtigden en in welke volgorde komen zij aan de beurt.³ In de literatuur over vererving en begiftiging worden voortdurend drie begrippenparen tegenover elkaar geplaatst.⁴ Gaat het over de status van *goederen in een huwelijk*, dan zijn dat de gemeenschap van goederen en het ontbreken daarvan. Gaat het over *begiftiging 'pre mortem'* dan wordt de definitieve uitboedeling tegenover de tijdelijke uitboedeling met verplichte restitutie geplaatst. En gaat het om *vererving 'post mortem'*, dan is er de tegenstelling tussen preferentie en gelijkberechtiging. D. Sabeau, aan wie de synopsis is ontleend, heeft ervoor gepleit deze tegenstellingen binnen het kader van de preïndustriële geschiedenis van Europa niet als absoluut te beschouwen. In de historische werkelijkheid was er een grote variatie, niet alleen omdat het gewoonterecht van plaats tot plaats en van streek tot streek kon verschillen, maar ook omdat er altijd een kloof bestond tussen de *rechtsnorm* en de dagelijkse *praktijk*. In feite was er geen sprake van scherpe dichotomieën, maar van continua, aan de uitersten waarvan de genoemde contrasterende begrippen waren gesitueerd. Niet per se ook bevonden verervingsgebruiken zich in elk van de drie aspecten op hetzelfde punt in zo'n continuüm. Waar men neigde naar unigenituur, hoefde men niet tevens te neigen naar definitieve uitboedeling, enzovoort.

Onlangs heeft B. Derouet ervoor gepleit verervingspraktijken in het verleden steeds te beoordelen in hun specifieke regionaal-historische context. Zaken als grondsoort en bodemgesteldheid, bezitsverhoudingen en dominerend agrarische bedrijfstype bepaalden uiteindelijk in sterke mate de wijze waarop erfgoederen van de ene op de andere generatie werden doorgegeven.⁵ Zo legde hij onder meer een verband tussen gelijkberechtiging bij vererving aan de ene en een ruime verspreiding van de tijdpacht aan de andere kant. In streken waar de tijdpacht een belangrijke plaats innam, maar grote bedrijven niet overheersten (zoals in grote delen van West-Frankrijk tijdens het Ancien Régime), bestond volgens Derouet de neiging tot 'dissociatie' van erfgoed (*patrimoine*) en agrarisch bedrijf (*exploitation*). Wanneer nodig, werd grond bijgepacht, zodat bedrijfsgrootten soepel konden worden aangepast aan de wisselende omvang van het arbeidsvolume waarover boerengezinnen in de loop van hun cyclische evolutie beschikten. Bedrijfsgrootten varieerden derhalve sterk. Allerlei vormen van horizontale solidariteit (exploitatie voor gemene rekening, burenhulp, enz.) zorgden ervoor dat ook kleine bedrijven steeds de beschikking hadden over de (al met al nog beperkte) technische middelen waarmee schaalvoordelen waren te behalen, aldus Derouet.⁶

12.2. DE REGELS VAN HET HEUSDENSE ERFRECHT

Deze observaties van Derouet zijn daarom zo boeiend, omdat zij gemakkelijk als uitgangspunt kunnen dienen voor een analyse van de verervingspraktijken in het middeleeuwse Land van Heusden. Ook daar was gelijkberechtiging de regel (zij het een bijzondere vorm van gelijkberechtiging), had de tijdpacht zich reeds wijd verbreid en was de gemiddelde bedrijfsgrootte bescheiden. Vooral dankzij Ph. Goddings magistrale studie *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (1987) is het mogelijk geworden het Heusdense erfrecht in een breed geografisch kader te plaatsen.⁷

Spreken we over de doorgifte van onroerende erfgoederen, dan past om te beginnen een onderscheid tussen goederen die onder het régime van het land- of het stadsrecht vielen aan de ene en leengoederen aan de andere kant.⁸ Bij de omslag van gemene lasten mogen leengoederen dan als 'eigen' goederen van de houder zijn beschouwd, bij de vererving van lenen golden andere regels dan voor de vererving van allodiale goederen en tijnsgoederen, die op dit punt in de Late Middeleeuwen in Heusden op gelijke voet werden behandeld.⁹

Voor de regels van de vererving van niet-leengoed zijn we genoodzaakt terug te grijpen op een bron van betrekkelijk recente datum: de *Costumen van Heusden* van 1569, de oudste en waarschijnlijk ook enige systematische compilatie van Heusdens gewoonterecht. De vererving en alles wat daar-

mee samenhangt beslaat de titels 25 tot en met 60 van sectie V van de *Costumen*.¹⁰ De opbouw is verder als volgt: de titels 25 t/m 28 behandelen het recht van de langstlevende partner, titel 29 dat van de kinderen als eerste erfgenamen, de titels 30 t/m 46 het naastingsrecht, de titels 47 t/m 52 de verervingsvolgorde, de titels 53 en 54 de testamentaire beschikking en de titels 55 t/m 60 tenslotte de voogdij over weeskinderen. Deze opeenvolging is niet ingegeven door enige rechtskundige systematiek, maar ver-raadt een sterk pragmatische gedachtengang bij de redacteur: op schrift gesteld – en dan ook nog uiterst beknopt – zijn uitsluitend de regels die golden in de meest voorkomende situatie-sequenties. Uitgangspunt is een gehuwd echtpaar. Overlijdt een van beide partners, houdt de langstlevende vruchtgebruik aan alle onroerende en volkomen bezit van alle roerende goederen. Na de dood van de langstlevende vererven de onroerende goederen op de kinderen van hetzelfde ‘bed’. Zijn er geen kinderen, dan vallen ze terug naar de erfgenamen van beide partners. Erfgoed dat door de erfgenamen wordt verkocht, mag worden ‘genaast’ door niet-ervende verwanten. De verervingsvolgorde is descendent-collateraal-ascendent: eerst de kinderen, die zich, indien overleden, mogen laten ‘representeren’ door hun kinderen; vervolgens volle broers en zusters, die zich echter niet mogen laten ‘representeren’ door hun kinderen; vervolgens de ouders¹¹, vervolgens halfbroers en halfzusters, vervolgens de broers en zusters van de ouders (ooms en tantes), waarbij wederom geen ‘representatie’ is toegestaan. Bij testament kan met name de positie van de langstlevende partner worden gewijzigd. Voogdijstelling van weeskinderen geschiedt door de drossaard en weesmeesters van Heusden. Bij voorkeur wordt als voogd over weeskinderen een der verwanten aangewezen. De voogdij houdt bij achttien jaar op. Aldus is de essentie van de 35 titels over vererving en wat daarmee samenhang wel weergegeven. Toegevoegd dient dan alleen nog te worden titel 5 van de kleine sectie VI, die de weinige gevallen behandelt waarin het gewoonterecht op het platteland omstreeks het midden van de 16de eeuw nog afweek van het stadsrecht. Deze titel gaat, zoals ik in het vervolg nog uiteen zal zetten, over de ‘terugval’ van huwelijks goederen.

Door zijn beschrijving van de langstlevende echtgenoot als ‘tochtenaar’ in de onroerende boedel, door de preferentie van de collaterale boven de ascendente lijn en door de tot de rechte, descendente lijn beperkte toelating van ‘representatie’ vertoonde het Heusdense erfrecht zoals dat in 1569 werd gecodificeerd, nog onmiskenbaar Oostbrabantse trekken.¹² Alleen de regels van ‘terugval’, die in werking traden bij ontbreken van ‘rechte’ en collaterale erfgenamen weken, althans op het platteland, van de Brabantse costumen af.

Enige verduidelijking is hier op haar plaats. Ten eerste wijst de omschrijving van de langstlevende echtgenoot als ‘tochtenaar’ op toepassing van het zogenaamde ‘devolutie-recht’, dat, in allerlei varianten, in grote

delen van de Zuidelijke Nederlanden beoosten de Schelde gangbaar is geweest.¹³ In essentie kwam devolutie hierop neer dat na het overlijden van de eerste partner in een eerste huwelijk met kinderen alle onroerende goederen uit de huwelijks-gemeenschap, erfgoederen zowel als acquisten, op de kinderen werden 'gedevolveerd' of, zoals het ook wel is aangeduid, in de kinderen werden 'gevest'. Vanaf dat moment had de langstlevende ouder geen volledige en vrije beschikking meer over het onroerende huwelijkse goed, al behield hij of zij dan wel het levenslange vruchtgebruik ('tocht'). Van hun kant hadden de kinderen niet meer dan een voorlopig recht op de gedevolveerde goederen zolang de langstlevende ouder nog leefde. Aldus ontstond als het ware tussen de langstlevende ouder en de kinderen een boedelgemeenschap. Deze hield in dat de de betrokkenen in principe slechts hun *bepaalde* aanspraken (b.v. het vruchtgebruik) op gedevolveerde goederen konden verveemden en deze niet mochten bezwaren.¹⁴ Volgens titel V.25 van de *Costumen* van 1569 was voor elke vervreemding door de 'tochtenaar' bovendien toestemming vereist van de drossaard, de burgemeesters en, eventueel, de weesmeesters van Heusden. Waarschijnlijk was deze regel niet lang daarvoor in de plaats gekomen van de eerdere costume, die vervreemding van gedevolveerd goed afhankelijk stelde van het consent van de kinderen.¹⁵ Op het laatste wordt namelijk nog met zoveel woorden gezinspeeld in een van de twee titels over de reikwijdte van testamentaire beschikkingen.¹⁶

De belangrijkste bedoeling van de devolutie was volgens alle auteurs die over het onderwerp hebben geschreven de bescherming van de kinderen uit een eerste huwelijk tegen aantasting van de nalatenschap door de langstlevende ouder en tegen de aanspraken van eventuele halfbroers en halfzusters geboren uit latere huwelijken van de langstlevende ouder. In het algemeen impliceerde dit een duidelijke bevoorrechtiging van de kinderen van het eerste 'bed' of huwelijk – *le premier et noble mariage*, zoals dat in de costumen van Kamerijk werd genoemd¹⁷ – die verschillende vormen aan kon nemen.

Mag de bedoeling van devolutie de bevoorrechtiging van de kinderen uit het eerste huwelijk zijn geweest, een naar mijn opvatting belangrijk neveneffect was, dat onroerende boedels als gevolg van de hechte gemeenschap die tussen de langstlevende ouder en kinderen werd geschapen, nog geruime tijd intact bleven, vóórdat tot een definitieve boedelscheiding werd overgegaan. In die zin zou devolutie wel eens een verzachtende invloed gehad kunnen hebben op de negatieve gevolgen die de principiële gelijkberechtiging van alle kinderen voor de integriteit van erfgoederen had. Zo was het heel goed mogelijk dat tussen de dood van de kortstlevende en langstlevende ouder ook kinderen kwamen te overlijden, wier erfdeel dan weer bij de gemene boedel werd gevoegd ook indien de overledene zelf kinderen had.¹⁸ Ook bood de periode waarin de devolutie werkzaam was gelegenheid tot weloverwogen herschikking van erfdelen en verhinderde zij onverstandige bezwaring met eeuwige renten.¹⁹ In de navolgende

paragrafen zal worden nagegaan, of devolutie inderdaad dergelijke effecten had.

Een tweede punt waarover meer duidelijkheid gewenst is, betreft de ‘terugval’ van erfgoed bij afwezigheid van ‘rechte’ erfgenamen, dat wil zeggen kinderen of eventueel kleinkinderen. Weliswaar zijn de *Costumen* van 1569 voldoende helder over de verervingsvolgorde, zij omschrijven alerminst nauwkeurig hoe huwelijksgoed onder collaterale of ascendente erfgenamen van de huwelijkspartners moest worden *verdeeld* indien kinderen ontbraken. Titel V.29 stelde slechts zeer globaal, ‘sijnder geen kinderen, soo heeft dat goet twee sijden’, terwijl titel V.25 ook in dat geval het gehele vruchtgebruik voor de langstlevende reserveert. Een en ander is opnieuw geheel in overeenstemming met de Oostbrabantse regels. Daar erfde de langstlevende dan tevens de helft van de onroerende acquesten.²⁰ Het betekende dat alle eigen erfgoederen plus de andere helft van de acquesten terugvielen naar de collaterale (broers, zusters) of ascendente (ouders) erfgenamen van de overledene. Een volgend probleem deed zich dan voor als collaterale erfgenamen ontbraken en de ascendenten (ouders, eventueel ooms en tantes) erfden. In verschillende Oostbrabantse gewoonterechten werd dan, wat de erfgoederen betreft²¹, rekening gehouden met de herkomst van het goed volgens de regel ‘paterna paternis, materna maternis’. Godding heeft hiervoor een eigen ‘terminus technicus’ geïntroduceerd: *retour lignager*.²² In Den Bosch werd deze regel – althans in de cofidicaties uit het begin van de 17de eeuw²³ – echter nadrukkelijk verworpen en werd de meest naaste erfgenaam gezocht, zonder rekening te houden met de ascendente lijn. Een derde mogelijkheid in die situatie, ‘kloving’ of opsplitsing in gelijke delen, kwam in Oost-Brabant niet voor. De formulering in de titels 25 en 29 van sectie V van de *Costumen* van 1569 laat niet toe uit te maken, welke optie in Heusden gangbaar was.

Een laatste opmerking betreft de interpretatie van de lapidaire vijfde titel van sectie VI van de *Costumen*, de afdeling waarin de weinige rechtsregels worden beschreven waarin de dorpen van Heusden ten tijde van de redactie van de *Costumen* nog afweken van het stadsrecht. De titel in kwestie luidt voluit: ‘Als ser een bedt scheijdende is off eenige personen sterven, sijn alle goeden, roerende ende onroerende, deijlbaer halff ende halff’.²⁴ In het commentaar bij mijn editie van de *Costumen* heb ik al gewezen op de mogelijke (inhoudelijke) overeenkomst met de artikelen 53 en 55 van het handvest van Woudrichem van 1476, waarin het Altenase recht op belangrijke punten werd losgemaakt uit zijn Oostbrabants-Bossche traditie. De Heusdense titel zou dan zó gelezen moeten worden, dat de volledige nalatenschap *gelijkelijk* werd gedeeld, in een kinderloos huwelijk tussen de langstlevende echtgenoot en de collaterale dan wel ascendente erfgenamen van de overledene, in een beërfd huwelijk tussen de langstlevende echtgenoot en de kinderen.²⁵ Deze interpretatie dringt zich ook op uit een

toevallig citaat van deze costume uit 1505, dat hierna nog ter sprake komt. Een andere, toen niet door mij genoemde mogelijkheid zou zijn dat de bewuste titel slechts betrekking heeft gehad op ascendente vererving. De ‘gelijke deling’ zou dan wijzen op ‘kloving’ van de nalatenschap. Beide interpretaties impliceren echter een duidelijke breuk met het Oostbrabantse erfrecht, die dan vermoedelijk in de rechtsgewoonten op het platteland tot stand is gekomen na het derde kwart van de 15de eeuw en wel onder invloed van het Altenase recht. Ook deze hypothese zal in de volgende paragrafen worden getoetst.

Helaas vormen de *Costumen* van 1569 een tekst van betrekkelijk jonge datum waarvan bovendien de bronnen maar zeer ten dele waren te traceren. Men mag zeker niet de fout maken de geldigheid van alle opgenomen regels naar believen terug te projecteren in de tijd. Zo heb ik bijvoorbeeld geconstateerd, dat de (beperkte) ‘representatie’ bij vererving, omschreven in titel V.48 van de *Costumen*, pas voor het eerst formeel werd toegelaten na een vonnis uit 1516.²⁶ Veel meer is over de historische ontwikkeling van het Heusdense erfrecht niet bekend; normatieve bepalingen omtrent huwelijksgoederen-, erf- en naastingsrecht uit de periode vóór 1569 zijn, op een enkele uitzondering na, niet overgeleverd.²⁷

Buiten dat heeft men te rekenen met een aantal verstorende factoren. Er is al op gewezen dat de norm van het gewoonterecht sterk af kon wijken van de gevolgde verervingspraktijk. Scherp geformuleerd zou men kunnen stellen, dat het gewoonterecht niet meer dan een toetssteen leverde voor gevallen waarover twist ontstond; voor het overige kon ieder vererving naar eigen goeddunken regelen. Daarnaast boden testamenten en contracten van huwelijksvoorwaarden of lijftocht mogelijkheden om aan de regels van het gewoonterecht voorbij te gaan. Van deze mogelijkheden is in de Late Middeleeuwen in toenemende mate gebruik gemaakt, zij het hoofdzakelijk door de maatschappelijke elite.

Als de codificatie van 1569 slechts de rechtsnormen geeft, zoals die na een eeuwenlange ontwikkeling waren uitgekristalliseerd, geven andere bronnen – nominatieve lijsten, schepenbrieven, processtukken – aanwijzingen over de wijze waarop het intestaat erfrecht door de tijd heen werd toegepast. Slechts bij uitzondering worden met name in processtukken van de hoge landsheerlijke gerechtshoven ook *costumen* geciteerd, maar deze ‘citaten’ zijn dan toch vaak onduidelijk en hebben in ieder geval iets subjectiefs. Lokale *costumen* werden door de enen partij aangehaald om vervolgens steevast door de tegenpartij te worden verworpen. Bovendien zijn dergelijke ‘*costumen*’ dan slechts in de summier redactie van de klerk van het gerechtshof bekend.²⁸

Een voorbeeld mag dit verduidelijken. In 1505 stelden de gebroeders Jakob en Adriaan Robrecht Jakobs Hugens zonen uit Heusden voor het Hof van Holland een vordering in tegen hun stiefmoeder, de tweede vrouw van hun vader.²⁹ De broers voelden zich tekort gedaan bij de boedelschei-

ding en citeerden ter ondersteuning van hun argumenten drie Heusdense costumen over intestate vererving. De eerste was dat het tweede huwelijk van hun vader de ‘gemeene boedel’, die krachtens devolutierecht was ontstaan na het overlijden van hun moeder, niet had ontbonden. De tweede werd deels negatief geformuleerd: het zou géén costume in het ‘Land van Huesden’ zijn geweest dat ‘die lancxstelevende mach bliven sitten inden gemeenen boel’, zoals de tegenpartij beweerde, echter wèl dat ‘soe wanneer [tbedde] gescheyden is, die goeden alsdan deelbair zijn onder d’erfgenamen’. De derde dat uit een ‘gemeene boedel’ geen onroerende goederen mochten worden ‘vercoft ende gealiencert’ – hetgeen Robrecht wel had gedaan. De eerste en derde regel zijn geheel in overeenstemming met de devolutie, de tweede was er echter regelrecht mee in tegenspraak. De geciteerde costume ‘soe wanneer(...)’ is namelijk een redelijk adequate weergave van de zojuist besproken vijfde titel van sectie VI van de *Costumen* van 1569 en daarin werd nu net met het devolutierecht gebroken. Het heeft er dus alle schijn van dat de gebroeders Robrechts met al het kruit schoten dat ze konden vinden, zonder acht te slaan op de onderlinge consistentie van de door hen geciteerde rechtsregels. Dit is ook wel verklaarbaar. Wijlen hun vader had de vererving namelijk zelf gecompliceerd door voorafgaand aan zijn tweede huwelijk de afwikkeling van de nalatenschap van het eerste huwelijk bij testament te regelen³⁰ om, zoals zijn weduwe het later voorstelde, ‘ghescil te scuwen dat namaels onder zijnen kinderen zoude mogen commen’. Welnu, in dat testament had Robrecht alle goederen uit de eerste huwelijksgemeenschap en een groot deel van de acquesten uit zijn ‘weduwstoel’ aan de kinderen uit het eerste ‘bed’ nagelaten. In feite had hij daarmee, in afwijking van de devolutieregels, de boedel gescheiden. Maar vervolgens was hij, aldus zijn zoons, niet uit de ‘gemene boedel’ getreden en had hij erfgoederen die inmiddels aan zijn zoons waren nagelaten, eigenmachtig vervreemd. Hetzelfde had hij bovendien ook al met gedevolveerde goederen gedaan toen de boedel nog ongescheiden was. Deze handelwijze, waarbij eerst via testamentaire beschikking en vervolgens door eigenmachtig optreden alle spelregels van het vigerende intestaat erfrecht waren overtreden, werkte verwarring in de hand en verklaart de tegenstrijdigheden in de argumentatie van de eisers tijdens het latere proces. Tegelijk wordt uit deze zaak duidelijk dat een van de lastige punten in het devolutierecht, het functioneren van de ‘gemene boedel’ van het eerste huwelijk bij hertrouwen van de langstlevende ouder, via testamentaire beschikking opgelost kon worden door de boedelgemeenschap voorafgaand aan het tweede huwelijk eenvoudig op te heffen.

12.3. VERERVINGSPRAKTIJK EN NOMINATIEVE LIJSTEN

Op zichzelf genomen lenen nominatieve momentopnamen zoals de belijsten van 1375 en de dijkcedelen van 1467 en 1498 zich voor de studie

TABEL 12.1. Collectieve aanslagen op de bedelijsten van 1375.

figuur	aantal	dorp
<i>A. ouders + kind(eren)</i>		
vader + zoon/dochter	2	(1 x Engelen; 1 x Wijk)
vader + 'kiinder'	6	(1 x Engelen; 1 x Herpt; 4 x Babylo- niënbroek ¹)
moeder + zoon/dochter	4	(1 x Vlijmen; 1 x Hedikhuizen; 1 x Herpt; 1 x Babyloniënbroek)
moeder + 'kiinder'	11	(2 x Engelen; 2 x Hedikhuizen; 2 x Herpt; 2 x Oud-Heusden; 1 x Dronge- len; 1 x Veen; 1 x Babyloniënbroek)
zoon + moeder	7	(2 x Engelen; 1 x Vlijmen; 2 x Baardwijk; 2 x Wijk; 1 x Veen)
<i>B. 'Geschwister' (siblings)</i>		
twée broers	4	(1 x Engelen; 2 x Vlijmen; 1 x Oud- Heusden)
twée zusters/vrouw + zwager	2	(2 x Baardwijk)
broer + zus/man + zwager	7	(1 x Engelen; 2 x Vlijmen; 1 x Hedik- huizen; 2 x Herpt; 1 x Veen)
'kiinder'	15	(5 x Engelen ² ; 3 x Vlijmen; 2 x Hedik- huizen; 1 x Oud-Heusden; 1 x Hees- been ² ; 1 x Baardwijk; 2 x Wijk)
<i>C. Overige</i>		
man + 'neve'	1	(1 x Drongelen)
man 'mit sinen geselschap'	2	(2 x Engelen)
Totaal	61	
Totaal aantal aanslagen	836	

¹ = waarvan 1 x een man 'mit sinen stiefkiinder'.² = waaronder 1 x 'kiinder' waarvan de vader voor een eigen vermogen contribueerde.

van verervingspraktijken. Immers, gezinnen werden er gefixeerd op uiteenlopende punten van hun 'levenscyclus' (*life-cycle*) – hun quasiconstante cyclische ontwikkelingsgang.³¹ Voor de detectie van devolutive recht is met name de fase interessant waarin één van de partners in een huwelijk met kinderen was overleden. Als namelijk devolutie in praktijk is gebracht, kan men op de nominatieve lijsten een behoorlijk aantal collectieve aanslagen verwachten op naam van één ouder plus één of meer (volwassen) kinderen.

Deze situatie deed zich op de bedelijsten van 1375 inderdaad bij 30 van de 836 aanslagen (= 3,6 %) voor (zie tabel 12.1). Nadere analyse van de aanslagen leidt tot een paar boeiende, want ogenschijnlijk elkaar

tegensprekende gevolgtrekkingen. Zo stonden bijna drie maal zoveel aanslagen op naam van een moeder en haar kind(eren) dan op die van een vader met kind(eren). Men zou hieruit kunnen concluderen dat kennelijk eerder tot definitieve verdeling van erfgoed werd overgegaan – anders gezegd: met de regels van de devolutie werd gebroken – wanneer de langstlevende ouder de vader was dan wanneer de moeder haar echtgenoot overleefde.

Dat ook in de 14de eeuw al niet meer echt strikt de hand werd gehouden aan de *regels* van de devolutie, zou verder kunnen blijken uit het feit dat ouders en zoon(s) of dochter(s) in 1375 veelvuldig elk afzonderlijk voor eigen vermogen in de bede contribueerden (tabel 12.2).³³ Hiervoor zijn echter, behalve voortijdige definitieve boedelscheidingen nog andere verklaringen aan te voeren. Op de gewoonte om kinderen bij hun huwelijk te doteren – in feite een vorm van *voorlopige* boedelscheiding – kom ik in paragraaf 12.5 terug. Daarnaast was het natuurlijk altijd mogelijk dat volwassen kinderen los van hun toekomstig erfdeel zelfstandig vermogens opbouwden. Het eerste (uitboedeling bij huwelijk) zal vaker zijn voorgekomen dan het tweede, hetgeen onder andere is af te leiden uit de tijnslijsten van 1364/66. Ouders en kinderen of broers (en zusters) met eigen tijnsgoed worden meestal direkt achtereen genoemd en dat betekent dat hun percelen aan elkaar grensden, c.q. van elkaar waren afgesplitst.³⁴

Van de andere kant leveren de collectieve aanslagen op de bedelijsten ook duidelijke aanwijzingen op voor het bestaan van een praktijk die de bedoelingen van de devolutie feitelijk verder doordreef dan bij strikte toepassing van de regels gebeurde. Behalve aanslagen op naam van ouder plus kind(eren) waren er namelijk ook nog 27 aanslagen (3,2% van het totale aantal) op naam van hetzij twee broers en/of zusters, hetzij een niet nader aangeduid aantal 'kinder'. Kennelijk werden erfgoederen dus ook na de dood van de langstlevende ouder *niet altijd onmiddellijk verdeeld* en dat gebeurde, ik zal deze stelling hieronder nader adstrueren, echt niet alleen om de grafelijke belastingambtenaren te misleiden of door de nood der omstandigheden (bijvoorbeeld bij minderjarigheid van alle kinderen).

De collectieve aanslagen op de dijkcedelen uit de tweede helft van de 15de eeuw (tabel 12.3) bevestigen het beeld dat achter de aanslagen zeer verschillende fasen in de ontwikkelingscycli van gezinnen schuilgaan en dat, indien nodig, praktische oplossingen (zoals uitboedeling) werden geprefereerd boven de rigoureuze toepassing van de normen van het devolutierecht.

Overigens past enige terughoudendheid bij de interpretatie van de cijfers op de tabellen 12.1 en 12.3. Op een aantal punten is de gegeven informatie eenvoudig ontoereikend. Het aantal collectieve aanslagen in 1375 was ongelijk over de dorpen verspreid. Van sommige dorpen telden de bedelijsten er in het geheel geen (Doeveren, Genderen, Aalburg), terwijl ze op andere relatief veel voorkwamen (Engelen, Babyloniën-

FAMILIE: VERWANTEN EN VERERVING

TABEL 12.2. Eerstegraads verwanten met gescheiden vermogens op de bedelijsten van 1375 (in de negen best gedocumenteerde dorpen).

figuur	dorp	aantal aanslagen
vad = zn	5 x Vlijmen; 1 x Hedikhuizen; 1 x Doeveren; 2 x Genderen; 3 x Veen	24
vad > zn	4 x Vlijmen; 1 x Oud-Heusden; 1 x Veen	12
vad < zn	1 x Vlijmen; 2 x Oud-Heusden; 2 x Baardwijk; 1 x Heesbeen; 1 x Veen	14
vad = 2zn	1 x Vlijmen; 1 x Veen	6
vad > 2zn	1 x Doeveren	3
vad < 2zn	1 x Herpt	3
vad = 2zn + klzn	1 x Veen	4
vad = 'kiinder'	1 x Heesbeen	2
vad > dr	1 x Doeveren	2
vad = 2dr + zn	1 x Heesbeen (?)	2
moe < zn	1 x Vlijmen	2
br = br ¹	1 x Baardwijk; 2 x Vlijmen; 1 x Hedikhuizen; 5 x Veen; 1 x Oud-Heusden; 1 x Genderen; 1 x Doeveren	16
br > br	1 x Baardwijk; 3 x Vlijmen; 6 x Hedikhuizen ² ; 3 x Herpt; 2 x Oud-Heusden; 1 x Genderen	32
br = zu ¹	1 x Veen	2
man > zwager	1 x Genderen	2
zu = zu	1 x Vlijmen	2
zu = zu = br ¹	1 x Heesbeen (?)	
eg > ega	1 x Veen (?)	2
Totaal		132
Totaal aantal aanslagen		520

vad: vader / zn: zoon / klzn: kleinzoon / dr: dochter / moe: moeder / br: broer / zu: zuster / eg: echtgenoot / ega: echtgenote / = vermogen gelijk / > vermogen van eerste groter dan dat van tweede / < vermogen van eerste kleiner dan dat van tweede.

¹ dubbel telling met gescheiden vermogens vader + twee zonen verrekend / ² waarvan twee maal drie broers met gescheiden vermogens.

N.B. Voor zover vaders en zonen voor gescheiden vermogens in *verschillende* dorpen waren aangeslagen, zijn zij niet meegerekend.

broek). Dit heeft zeker voor een goed deel te maken met het al gesignaleerde ontbreken van instructies voor de redactie van de lijsten, zodat men in het ene dorp heel anders te werk is gegaan dan in het andere. Bij de

TABEL 12.3. Collectieve aanslagen op de dijkcedelen van 1467 en 1498.

figuur	Heesbeen 1467	Oud-Heusden 1498	Herpt 1498
A. <i>ouder + kind(eren)</i>	-(1) ¹	1 (1)	-(1)
B. <i>'Geschwister' (siblings)</i>			
twee of meer broers	-(-)	2 (3)	-(-)
broer + zus/man + zwager	-(1)	-(1)	-(-)
'kiinder'/'erfgenaem'	7 (12)	9 (17)	1 (4)
C. <i>Overige</i>			
man + tante	-(-)	1 (1)	-(-)
man + neefje	1 (1)	-(-)	-(-)
2 mannen, relatie onbekend/onzeker	-(-)	2 (4)	-(-)
Totaal	8 (15)	15 (27)	1 (5)
Totaal aantal aanslagen	31 (61)	66 (110)	18 (37)

¹ = cijfers zonder haakjes: aanslagen op naam van buren en uitburen; cijfers tussen haakjes: idem, maar inclusief aanslagen op naam van poorters.

namen van individuele mannen of vrouwen (nl. voor zover weduwnaars en weduwen) kunnen gemakkelijk kinderen zijn inbegrepen op wie de erfgoederen ten tijde van de aanslag in de bede in feite al waren gedevolveerd. Ik meen dan ook dat de 30 collectieve aanslagen op naam van vader of moeder plus kind(eren) zeker niet alle 'onvolledige gezinnen' uit 1375 in beeld brengen. Zelfs ogenschijnlijk precieze collectieve aanslagen bleken in feite een limitatieve opsomming te geven. Een duidelijk voorbeeld biedt de aanslag op naam van 'Hille Roelofs ende Heinman hoer soen' te Hedikhuisen. Hille was de weduwe van Roelof van Emmikhoven, maar behalve een zoon Heinman had zij van Roelof nog tenminste twee andere kinderen, twee dochters, waarvan de ene in 1375/76 zeker al gehuwd was en die beiden in 1377 een deel van het ouderlijk goed toebedeeld kregen.³⁵ Als de goederen dus in 1375 waren gedevolveerd, dan was dat zeker niet uitsluitend op de zoon Heinman. Een en ander geeft steun aan een vermoeden dat ik in hoofdstuk 5 al heb uitgesproken, namelijk dat achter individuele aanslagen vaker dan men denkt meer dan één persoon, c.q. een boedel- of vermogensgemeenschap schuil moet zijn gegaan.

Terminologisch vaag is verder de afkorting 'erfg.' (voor 'erfgenamen') die op de bedelijsten niet, maar op de dijkcedelen bijzonder dikwijls voorkomt (zie tabel 12.3). Hier kunnen zowel combinaties van weduwnaar/

weduwe plus kind(eren) als broers en zusters en zelfs eventuele erfgenamen in de ascendente lijn zijn bedoeld. Voor zover dat aan de hand van andere genealogische gegevens viel te controleren, moet ‘erfgenamen’ toch veelal een synoniem zijn geweest voor (gezamenlijke) ‘kinderen’; trouwens vererving in ascendente lijn zal niet zo vaak zijn voorgekomen, al was het maar omdat daarin – althans formeel³⁶ – geen ‘representatie’ was toegestaan.³⁷ Het relatief grote aandeel van aanslagen op naam van ‘erfgenamen’ versterkt het vermoeden dat onroerende boedels vaak geruime tijd ongescheiden bleven, ongeacht het feit of er nog een ouder in leven was en boedelscheiding werd verhinderd door de boedelgemeenschap. Omtrent het laatste gegeven biedt de aanduiding ‘erfgenamen’ alleen natuurlijk geen uitsluitel, evenmin over de vraag, in hoeverre de devolutie bij intestate vererving tegen het einde van de 15de eeuw op het platteland al was verdrongen door de ‘Altenase’ regel.

12.4. DE DOORGIFTE VAN ERFGOED NADER BEKEKEN

Nadere informatie over de wijze waarop verervingsregels in de vrijwillige rechtspraak werden toegepast, boden voorts vooral transacties ter zake van onroerende goederen (voornamelijk losse percelen grond) op het platteland, afgewikkeld voor de schepbank van Heusden. Een selectie is verwerkt in de reeks stroomdiagrammen van Bijlage B. Onder de betrokken partijen bevonden zich zowel burens als poorters.

Om te beginnen valt uit verschillende figuren op te maken dat weliswaar devolutive recht gangbaar was, maar dat de integriteit van de gemene boedel vóór het overlijden van de langstlevende ouder geenszins onaantastbaar was. We zien namelijk regelmatig de beide partijen in de gemeenschap van goederen die na de dood van de eerste ouder ontstond – weduwe of weduwnaar en alle kinderen – gezamenlijk een transactie afhandelen. Daarbij zijn *twee grondvormen* te onderscheiden: de eerste betreft de vervreemding of bezwaring van (delen van) gedevolveerde boedels, de tweede voorlopige boedelscheidingen. Tot het eerste type heb ik behalve *verkopen* (*figuur 6*, B/1403; *figuur 14*, A/1412; *figuur 16*, B/1425; *figuur 19*, D/1528)³⁸ of *bezwaringen* (*figuur 14*, rA/1404) van erfgoed ook de *aankoop* van goederen of renten (*figuur 6*, $\frac{1}{4}$ E[enz]/1396) gerekend. Een curieus geval van ‘dubbele devolutie’ geeft de aktenreeks van *figuur 14* te zien: nadat (weduwnaar) Christiaan Hein Neven zoons en zijn drie dochters in 1404 gezamenlijk een rente hadden gevestigd op een perceel grond in Veen, behorend tot het erfgoed van Christiaan (maar gedevolveerd op zijn dochters), werd acht jaar later een deel van hetzelfde perceel verkocht door Christiaan, zijn drie dochters en Christiaans moeder, de weduwe Ermgard Gerard Doesburgs dochter, die ook nog in leven bleek te zijn. Voor de bezwaring van het goed was het formele consent van Ermgard, die toch het

vruchtgebruik genoot, kennelijk niet nodig geweest – tenzij het bij separate akte gegeven zou zijn. De vervreemding kon echter niet zonder haar tot stand worden gebracht.

Bijzonder is ook *figuur 15*, A[enz.]/1507. Hier deed zich de situatie voor dat na kennelijke wanbetaling van een erfelijke rente gerechtelijk beslag werd gelegd op drie percelen in Herpt en Hedikhuizen die onder de gemeene boedel van Jan Buis Martijns zoon en zijn kinderen – allemaal zoons – vielen en waarschijnlijk hun volledige eigen grondbezit omvatten. Ofschoon evictie niet noodzakelijk tot definitief verlies van het onderpand onder een rente leidde³⁹, gaven Jan Buis en zijn zoons de percelen (wellicht tegen enige geldelijke compensatie) op aan de evicteur. Om niet nader gegeven redenen droegen zij hun rechten elk *afzonderlijk*, bij separate akte, over.

In veel meer gevallen is bij het gezamenlijke optreden van gemeenschappen rond gedevolveerde boedels de formele toewijzing van een welomschreven deel van de nalatenschap aan één of meer individuele erfgenamen aan de orde (*figuur 5*, A/1438; *figuur 8*, rA/1484; *figuur 13*, C/1474 en *figuur 19*, D/1462). In feite liepen de erfgenamen daarmee vooruit op de definitieve boedelscheiding, die pas haar beslag kon krijgen na de dood van de langstlevende ouder. Waarschijnlijk hadden dergelijke toewijzingen dan ook slechts een *voorlopig* karakter.

Overigens namen langstlevende ouders kennelijk niet altijd met het algehele vruchtgebruik genoegen, getuige enkele transporten waarbij kinderen na de dood van één van hun ouders (een deel van het) erfgoed voor het gerecht formeel overdroegen ten gunste van de overlevende vader of moeder (*figuur 17*, aA + B/1503; *figuur 18*, aA/1386 en *figuur 19*, A + B + C/1462). Deze procedure betekende een breuk met de devolutie-traditie. Zij zal vaak zijn gevolgd bij een tweede huwelijk van de ‘tochtenaar’. Het resultaat kon erg lijken op de Altenase regeling van 1476 tot splitsing van erfgoed tussen kinderen en langstlevende ouder bij een tweede huwelijk van de laatste. Ik sprak reeds het vermoeden uit dat deze regel ten tijde van de codificatie van 1569 ook op het platteland van Heusden van kracht was.⁴⁰ Een voorbeeld biedt de (definitieve) boedelscheiding die in 1473 werd gemaakt na de dood van Janna Wijtvliet, de echtgenote van Willem Pijlijser. De weduwnaar hield lijftocht aan de volledige nalatenschap en ontving de helft als erfenis; de vier kinderen, twee zoons en twee dochters, kregen elk éénachtste deel.⁴¹

Een van de nadelen die aan directe en definitieve boedelscheiding waren verbonden, openbaarden zich één generatie later in dezelfde familie, toen de echtgenote van een van Willem Pijlijzers zonen, de adellijke juffrouw Jooste van Drongelen, in het kraambed bezweek, enige dagen nadat zij was bevallen van een zoon, eveneens Willem Pijlijser geheten. Een arbitrage-commissie verdeelde toen de onroerende nalatenschap, opnieuw in afwijking van het devolutierecht, onmiddellijk tussen weduwnaar Hendrik

Pijlijsjer en de voogden over de zuigeling. Willem Pijlijsjer junior kreeg de volledige bruidsschat die was ingebracht voor zijn moeder, 'leen ende eygen'. Andere goederen werden het exclusieve bezit van Hendrik en weer andere werden 'half ende half' verdeeld. Maar Hendrik hertrouwde al spoedig en 'gaf hemzelven tot enen dissolute ende quaden leven'. Losbandigheid is duur en Hendrik Pijlijsjer verkwanselde behalve het nodige eigen goed ook bezittingen van de kleine Willem die lange tijd 'mits zijnre joncheit niet wetende (was) den staet vanden goede van vader ende moeder'. Toen hij eindelijk wel op de hoogte kwam was het te laat. Naar enige percelen in Baardwijk en Genderen en naar een kapoenen-tijns te Genderen kon hij voorgoed fluiten. Gedaagd voor het Hof van Holland⁴², verweerden de kopers van deze goederen – lokale bureu – zich met te stellen, dat zij de koop formeel correct hadden afgesloten, dat zij de koopningen hadden voldaan en dat zij op dat moment ook niet 'droemen en (konden) dat zij eenige goede coften dair de voirn.eijsscher (d.i. Willem Pijlijsjer) inder helft bestorven was'. Niet zij waren schuldig, maar de voogden van Willem.

Veel talrijker zijn akten van hetzij verkoop of bezwaring, hetzij onderlinge toedeling van erfgoed waarin een weduwe of weduwnaar als langstlevende in een gemene boedel ontbreekt en groepen broers en zusters gezamenlijk een transactie laten beschrijven. In theorie zijn hier twee contexten denkbaar: of een van beide ouders was nog in leven en de boedel was na de dood van de eerste ouder volgens de Altenase regeling in twee delen tussen de langstlevende en de kinderen gescheiden; of de kinderen lieten de gemene boedel ook na de dood van de langstlevende ouder nog enige tijd in stand. Het eerste is veel onwaarschijnlijker dan het tweede, a) omdat zich onder de betrokkenen veel poorters bevonden en in het stadsrecht nog in 1569 werd vastgehouden aan de devolutieregels en b) omdat veel transacties van vóór ca. 1475 dateren, toen ook op het platteland de Altenase regel nog niet gevolgd kan zijn geweest.

Het moet daarom vrij algemeen gebruikelijk zijn geweest om, of nu devolutive recht werd gevolgd of niet, onroerende boedels, toegevallen aan erfgenamen in de eerste lijn, niet onmiddellijk te scheiden. Verschillende figuren in Bijlage B laten zien dat broers en zusters de ene keer gezamenlijk erfgoed verkochten (*figuur 1*, A/1507; *figuur 6*, $\frac{1}{2}$ C/1372; *figuur 9*, A/1482; *figuur 14*, A/1462; *figuur 16*, B + C/1444; *figuur 17*, A/1511) – in al welke gevallen andere verwanten hun naastingsrecht hadden kunnen effectueren – de andere keer delen van de nalatenschap onderling toewezen (*figuur 2*, A/1480; *figuur 4*, A/1366; *figuur 7*, av/1455, A + B/1456 en A + C/1482; *figuur 8*, rA/1447 en *figuur 13*, A[enz]/1460). Minderjarige of uitlandige broers of zusters werden door broer of zwager vertegenwoordigd en deden later bij separate akte nog eens afzonderlijk afstand van hun aanspraken (*figuur 8*, rA/1449). Echt gescheiden overdrachten van rechten op erfgoed in een gemene boedel waren zeldzaam. Een voorbeeld geeft

figuur 12: bij vijf separate akten deden toen de zeven kinderen van de Heusdense poorter Jan Seger van Hemert binnen een tijdsbestek van enkele maanden afstand van hun rechten op dezelfde twee percelen land in Herpt uit de nalatenschap van hun beide ouders.

Nader beschouwd konden onderlinge toewijzingen van delen erfgoed tussen broers en zusters op twee verschillende manieren tot stand komen. Meest gebruikelijk was de toewijzing van delen van de gemene boedel aan individuele broers of zusters; exceptioneel de handeling waarbij enkele broers of zusters tegenover het collectief afstand deden van hun rechten op al het ouderlijk 'versterf' met uitzondering van één welomschreven erfdeel. Een voorbeeld van het laatste is weergegeven op *figuur 7*, av en A + B/1455-1456, waar een onderdeel van de afwikkeling van de nalatenschap van Jakob Rutgers zoon van Ophoven uit Heusden is afgebeeld. In eerste instantie deden twee van de zeven nog levende kinderen, Gerrit en Kerstine, afstand van al hun rechten, met dien verstande alleen dat Gerrit aanspraken behield op drie renten en Kerstine op een 'gesate' van 5 morgen met opstal op de Grote Nederstam vlak buiten Heusden dat Jakob Rutgers in 1435 voor zijn vijf dochters had gekocht⁴³. Dit wilde niet zeggen, zoals men geneigd zou zijn te denken, dat betreffende goederen nu uitsluitend voor deze twee erfgenamen waren gereserveerd. Op het goed op de Nederstam bleek later namelijk Kerstine's zuster Gerritje eveneens rechten te bezitten, die zij, net als Kerstine, al spoedig afstond ten gunste van twee andere zusters, Aleid en Beatrijs. In dezelfde tijd wezen vier van de in totaal zes gezusters een ander erfdeel, bestaande uit twee percelen van resp. $9\frac{1}{2}$ en 7 hont in het Herpterbroek, toe aan de vijfde zus, Liesbeth, echtgenote van Jakob Arends van Bladel (*figuur 7*, A + B/1456).

Pas vele jaren later vernemen we opnieuw iets over de manipulaties met de erfenis van Jakob Rutgers van Ophoven. In 1483 draagt de inmiddels stokoude Beatrijs een half vierendeel van het goed op de Grote Nederstam op aan haar neefje heer Jakob Jakobs, priester. Vermoedelijk was heer Jakob een zoon van Beatrijs' zus Aleid, want van hetzelfde goed bezat hij op dat moment tenminste nog een vierde deel. Een jaar later namelijk vermaakte heer Jakob eenachtste (= het half vierendeel van tante Beatrijs) plus een halve helft (= het vierendeel van moeder Aleid?) van het 'gesate' aan zijn naaste verwanten, op voorwaarde dat zij zijn testament uit zouden voeren. Door deze erflating, die geen onderdeel vormde van de testamentaire beschikking, raakte het goed nog veel verder versnipperd: het vierendeel ging naar de kinderen van zijn tante Liesbeth; hoeveel er dat waren, staat niet vermeld. Het achtste deel werd in drie gelijke stukken (dus $3 \times 1/24$ ste deel) gesplitst. Eén partje ging naar tante Marie, één naar nicht Liesbeth, de dochter van tante Kerstine en één naar de drie kinderen van tante Gerritje. Deze vererving is daarom zo interessant omdat zij bewijst dat reeds vóór het einde van de 15e eeuw 'representatie' in de ascendente lijn in de praktijk werd toegestaan, terwijl de schepenbank van Heusden de regel, zoals ik eerder opmerkte, pas in 1516 officieel admitteerde.

Een andere boedelscheiding waarover relatief veel informatie voorhanden is, is afgebeeld in de segmenten III en IV van *figuur 18*. Het betreft hier de erfdeling die in 1454 haar beslag kreeg na de dood van Boudewijn verwer Hendrik Boudewijns zoon en zijn echtgenote Aleid. Zoon Hendrik en dochter Stefanie deelden een kavel van enkele percelen grond in Heesbeen, hun zuster Sofie kreeg een ander perceel in hetzelfde dorp. Opmerkelijk is wederom de manier waarop een en ander formeel werd afgewikkeld, omdat Sofie ten tijde van de boedelscheiding al weduwe was en een meerderjarige zoon had, op wie de nalatenschap van Sofie en wijlen haar man was 'gedevolueerd'. Zonder dat hij uiteraard erfgoed van zijn grootouders kreeg toebedeeld, werd deze zoon wel formeel bij de boedelscheiding betrokken. Zo droeg hij samen met zijn oom en tante het aan zijn moeder toekomende erfdeel aan haar over (*figuur 18-IV, F/1454*).

Net zo min als dat het geval was met de scheiding van de boedel van Jakob Rutgers van Ophoven, werd de nalatenschap van Boudewijn verwers in één keer verdeeld. Behalve in Heesbeen had Boudewijn namelijk zeker ook goederen in zijn woonplaats Heusden. Hoe die uiteindelijk door zijn kinderen zijn opgesplitst, is onbekend. In feite is dit symptomatisch: tegenover de vele tientallen Heusdense schepenbrieven die partiële erfdelingen behandelen, staat er niet één waarin een onroerende nalatenschap in één keer in haar geheel werd gescheiden. Wat men hieruit opnieuw kan concluderen, is dat boedelgemeenschappen ook na de dood van de langstlevende ouder vaak nog geruime tijd intact bleven. Erfdeling onder kinderen lijkt geen snelle, arithmetische opsplitsing te zijn geweest in precies zoveel parten als er erfgenamen waren, maar een bekeken, weldoordachte toewijzing van een voor elke individuele erfgenaam geschikt bevonden erfdeel op een opportuun geacht moment. Precies daarin school de kracht van deze verervingspraktijk: zij voorkwam het uiteenvallen van erfgoed door demografische toevalligheden.

Dit betekende geenszins, dat verdeling van erfgoed zich altijd in harmonie voltrok.⁴⁴ Vaak wilden sommige erfgenamen wèl en andere niet tot deling overgaan. Erfdeling moest (en kon) dan voor het gerecht worden afgedwongen. Weigering na toewijzing van zo'n vordering kostte een boete, zoals zekere Mallant uit Herpt in 1380 overkwam toen 'zijn zwagher delinge van hem begherde van erve'.⁴⁵ Een erflater die dit zag aankomen kon van tevoren sancties stellen op een eis tot erfdeling. In 1417 moest Dirk Dirk Segers zoon uit Oud-Heusden voor schepenen van Heusden aan zijn schoonvader Robrecht van Dorne plechtig beloven, dat hij 126 schilden zou inbrengen indien hij na de dood van zijn schoonouders gerechtelijke erfdeling zou vorderen.⁴⁶

Kwamen de rechtstreekse erfgenamen er onderling niet uit, dan werd wel de bemiddeling ingeroepen van de 'magen ende vrunden', de verdere familie. Dat was onder andere nodig in 1451 bij de drie kinderen van Robrecht Hackens zoon.⁴⁷ Aan één van hen, evencens Robrecht geheten,

was na de dood van beide ouders, ongeveer 35 jaar daarvóór, in totaal 5½ morgen (in drie percelen) te Herpt en 30 hont op de Maashoeven in Hedikhuizen toegedeeld. Omdat Robrecht echter 'een kijn mensch was ende noch is, ende sijn vijff sinne niet en heeft', waren de eigendomsbewijzen door de Heusdense schepenbank ter hand gesteld aan Robrechts broer heer Roelof van Emmikhoven, kanunnik van de St.Paulus te Luik. De feitelijke zorg over de zwakzinnige Robrecht en zijn erfgoed had hun zuster Liesbeth op zich genomen en na haar dood, tien of elf jaar later, haar zoon, schepen Filips Jan Arends zoon. Ofschoon deze laatste in 1451 dus alweer 24 jaar de zaken van zijn oom beheerde, was kennelijk nooit een formele voogdij geregeld en dat was wat nu ging gebeuren. Daartoe moest eerst heer Roelof van Emmikhoven zweren dat hij het erfgoed van zijn broer nooit als zijn eigendom had beschouwd of gebruikt en dat hij zijn eigen erfdeel lang tevoren verkocht had. Vervolgens werd niet hij, maar zijn neefje Filips met zijn volledige instemming aangesteld als voogd over Robrecht.

Uit verschillende figuren van Bijlage B blijkt genoegzaam dat kinderen dikwijls met succes op 'schifting ende scheidung' aandrongen wanneer één van beide (stief)ouders nog leefde en krachtens het lijftochtrecht op gedevolverde goederen niet hóefde te delen. Dat deze praktijk voor de ouders niet altijd goed afliep, bewijst het geval van Arend (Peter) Loefs zoon van Oud-Heusden. Na de dood van zijn vrouw, de weduwe Segers, stemde hij te goeder trouw in met een toedeling van nalatenschap aan drie van zijn zeven stiefkinderen. Daarbij werd Arend echter een loer gedraaid, omdat zijn stiefzonen hem twaalf jaar lang de pacht hadden onthouden van een stuk land, dat bij de scheidung van de acquesten uit het latere huwelijk van de weduwe aan Arend was toegevallen.⁴⁸ Van de van elders bekende, vaak gedetailleerde contracten tot oudere-dag-voorziening die in ruil voor de voortijdige afstand van erfgoed wel met bejaarde ouders werden afgesloten (zogenaamde akten van *evelgank*), zijn uit Heusden geen specimina bewaard gebleven.

12.5. OVERGIFTEN VAN ERFGOED BIJ HUWELIJK (UITBOEDELING)

Bijlage B geeft ook een aantal gevallen van intrafamiliale bezitsoverdrachten *inter vivos* waarvan het karakter minder duidelijk is (*figuur 4*, A/1387; *figuur 16*, ag/1412; *figuur 18*, A/1353 en *figuur 18*, av/1474). De transactie-reeks in *figuur 16* hield vermoedelijk verband met de bijzondere status van de ontvanger, een bastaardzoon van een gewijde priester.⁴⁹ De transactie uit 1474 in *figuur 18* had duidelijk de bedoeling om erfgoed beschikbaar te stellen aan een 'rechte' erfgenaam die nog geen representatie kon laten gelden omdat zijn beide ouders nog leefden: bij akte van 17 maart 1474 droegen de echtelieden Klaas Lamberts zoon en Stefanie Boudewijn

verwers dochter alle rechten van Stefanie op de nalatenschap van wijlen haar beide ouders, alsmede op die van haar kortelings overleden zuster Sofie over op hun zoon Hendrik.⁵⁰ Hendrik had die formele overdracht van aanspraken nodig voor de verkoop, enkele weken later, van de Heesbeense goederen van zijn grootouders, waarbij naast Hendrik nog twee andere rechthebbenden als verkopers optraden.⁵¹

In het algemeen gesproken zal het huwelijk echter de belangrijkste aanleiding zijn geweest voor de overdracht van erfgoed *inter vivos*. In devolutie-Brabant bestond tot op zekere hoogte de ouderlijke verplichting om kinderen bij het aangaan van een huwelijk te doteren.⁵² Dergelijke uitboedelingen waren echter niet definitief: het was de bedoeling dat de goederen na de dood van de langstlevende ouder terug ingebracht werden om te bezien of niemand was misdeeld. Intussen mocht er dus niets van worden vervreemd of bezwaard. Tot de dood van de laatste erflater hadden de aanspraken van de kinderen op de op hen gedevelveerde goederen immers slechts een voorwaardelijk karakter. Om ervoor te waken dat aldus ook echt gebeurde, werden soms aparte clausules dienaangaande in contracten van huwelijksvoorwaarden en dotering opgenomen⁵³ en ook gebeurde het dat erflaters een aparte testamentaire beschikking maakten. Zelfs het laatste bood geen garanties tegen onenigheid onder de erfgenamen.⁵⁴ De manier waarop een en ander in zijn werk ging, wordt duidelijk aan de hand van een rechtszaak tussen twee zwagers, Klaas Willems zoon en Seger Klaas zoon die in eerste instantie voor het gerecht van Heusden en in appel voor het Hof van Holland diende.⁵⁵ Seger en Klaas waren beiden gehuwd met een dochter van Pieter Pieters zoon en diens echtgenote Kerstine. Seger had met zijn vrouw, Haije, zekere goederen 'in dote' gekregen, op voorwaarde dat hij bij de dood van elk van zijn beide schoonouders de helft terug in de gemene boedel zou brengen. Nadien ontving Haije bij leven van haar beide ouders 'noch wel twee of drie male' goederen uit de erfenis. Toen Pieter Pieters overleed, weigerde Seger echter de helft te retourneren. Zijn zwager Klaas, de man van Haije's zuster Jozine, beklagde zich bij de weduwe Kerstine Pieters, die Klaas toen 'in recompensie ene donacie inter vivos' deed van 13 morgen land (ergens in het Land van Heusden). Seger bestond het om na de dood van Kerstine de helft van dit goed op te eisen – en voor de schepensbank van Heusden had hij daar nog succes mee ook. Dat duidt erop dat te Heusden de gewoonte anders was dan in Woudrichem en Den Bosch. Daar bestond lang de regel, dat gedoteerde kinderen niet tot retour van huwelijksgoed verplicht waren, maar bij weigering daartoe deelden ze verder ook niet mee in de erfenis.⁵⁶ De Brabantse-Woudrichemse regel werd wel toegepast in een beleningsoorkonde uit 1483, waarin Hendrik van Hasselt door de abt van Sint-Truiden ten behoeve van zijn echtgenote Everartke Laurens Everards dochter uit het Zuidhollandse Besoijen werd beleend met zekere tienden in Baardwijk.⁵⁷ Hendrik moest daarin expliciet beloven dat hij zijn zwager Klaas de Veer, echtgenoot van een andere dochter van Laurens

Everards, zou laten delen in de tienden waarmee hij zojuist was beleend, indien Klaas na de dood van Laurens zijn aandeel in diens leengoed (terug) in de boedel *wilde* brengen – er bestond dus kennelijk geen verplichting.

Transacties van grond en renten ‘nomine dotis’ zijn er nog genoeg. Over de details van de condities welke er aan werden verbonden, met name op het punt van de teruggave vóór de definitieve erfdeling, is maar bitter weinig te vinden. Echt uitvoerige contracten van huwelijksvoorwaarden bevat het resterende archiefmateriaal bijna geen.⁵⁸ Zoveel is alleen duidelijk dat zowel bruidegom als bruid een ‘schat’ inbracht. De grootte en samenstelling varieerden vanzelfsprekend met de rijkdom en de maatschappelijke status van de partners. Enkele voorbeelden: Jan Spierink Jan Ywijns zoon, telg uit de leidende familie van Oud-Heusden, ontving in 1368 van zijn schoonmoeder Zensa, weduwe van Robrecht van Dorne, 500 pond bij zijn huwelijk met Zensa’s dochter Aleid.⁵⁹ Bij het huwelijk van Simon Simon Simons zoon uit Genderen met Meersewin dochter van wijlen Jan de Bie uit Doeveren in 1381 werd voor de tweede 14 hont grond te Genderen ingebracht, terwijl Simon een erfelijke rente van 3 pond op naam van zijn kersverse echtgenote stelde.⁶⁰ In 1386 kreeg Peter Frederik schoenmakers zoon uit Heusden van zijn schoonvader 60 oude schilden toen hij in het huwelijk trad met Elizabeth, dochter van Rutger Lube uit Hedikhuizen.⁶¹

In de ‘tweede periode’ ontving Gerrit Brant, een zoon van de Bossche bontwerker Herbert Brant, ‘nomine dotis’ een halve morgen grond op de Hoge Donk en vier erfelijke renten uit goederen in Oss, Den Bosch, Waalwijk en Helmond bij zijn huwelijk met Charlotte meester Lodewijk van der Heidens dochter uit Baardwijk.⁶² Uit dezelfde periode weten we een en ander over het contract van Gerrit Jan Mallants zoon uit Vlijmen, die door zijn moeder Margriet werd uitgehuwelijkt aan Alveraat Jakob Pouwels dochter. Als ‘hylicx goet’ werd hem ‘mede beloofd’ de somma van 350 Rijngulden en bovendien een koe en een paard. Margriet stelde het beloofde bedrag niet in enen beschikbaar, maar voldeed aan haar verplichting door de uitkering van een rente van acht Rijngulden, die zij kort tevoren had gekocht van de moeder van de bruid. Die verwevenheid van persoonlijk en zakelijk belang leidde onvermijdelijk tot moeilijkheden.⁶³ Niet altijd werd de bruidsschat door de ouders betaald. Zo gaf zekere Gijsbert Peter van Uithovens zoon uit Baardwijk rond 1485 een rente in natura, groot 1 ‘mauwer’ rogge per jaar, ‘met Heil sijnden nichten ten huylick’.⁶⁴

Het niet betalen van een toegezegde huwelijksgift gaf grond tot echtscheiding. Dat overkwam tot haar schrik en verdriet juffrouw Liesbeth Arends dochter van Wijk van Onsenoort, die door haar vader op twaalfjarige leeftijd was uitgehuwelijkt aan een ver familielid, Arend van Wijk opten Berg, onder de belofte dat haar ‘veel ende diversche penninge’ bij

wijze van ‘medegave’ toebedeeld zouden worden. Die toezegging werd geen gestand gedaan, reden voor Arend opten Berg om zich van zijn vrouw te laten scheiden. Daarmee bracht hij de ongelukkige juffer Liesbeth in een maatschappelijk onmogelijke positie. In één versie van het verhaal heette het dat zij ‘haer (most) houden in ander haer vrunden ende magen huys ende niet zy alleen, maer oic een ander zuster die zij hadde’; in een andere dat zij zelfs moest ‘gaen dolen in vreemde plaetsen ende alsoe hoer noetorft ende cost wynnen in groite armoede ende misere’. Het noodlot bleef Liesbeth achtervolgen, want toen zij vele jaren later, ‘oudt ende arm’, na het verscheiden van haar vader en haar broer aanspraak probeerde te maken op de nalatenschap, werd die haar ontzegd door haar neefje Joost. In de processen die in 1501-1502 volgden⁶⁵, probeerde Joost zijn tante aanvankelijk op alle mogelijke manieren te belasteren. Zij zou de ‘medegave’ wel degelijk ontvangen hebben, maar ‘het hadde hair belieft te voegen ende te stellen van hoeren man in sulken leven ende regemente dat (Joost) tselve niet openbaer verclaeren en wilde om die eren wille, tot diffame van haer ende haerer vrunden’. In plaats van een pensioen uit zijn erfgoed verdiende zijn tante ‘overmits hoere delicten (...) meerder correctie’. Zowel het Hof van Holland als de Grote Raad van Mechelen bleek echter gevoelig voor de argumenten van juffrouw Liesbeth, die door haar naaste verwanten zo hardvochtig was behandeld. Uiteindelijk toonde Joost zich bereid tot een schikking in de vorm van een ‘alimentacie’.

Andersom gebeurde het ook dat gedupeerde meisjes na een gedwongen huwelijk ‘causa deflorationis’ van hun vrijer of aanrander een bruidsschat afdwongen. Zo wees de kerkelijke rechter in 1462 bij wijze van ‘dos’ een lijfrente van drie mud rogge toe aan Ermelind Jan van Bloemendaals dochter uit Baardwijk, te betalen door Willem Arend Vossen zoon uit Sint Michielsgestel.⁶⁶

12.6. AANSPRAKEN VAN VERSCHILLENDE ‘BEDDEN’

Uiterst gecompliceerd lagen de aanspraken van kinderen uit verschillende ‘bedden’. Naar strikt devolutierecht kregen de kinderen uit een tweede ‘bedde’ niets van de boedel van het eerste huwelijk. Zij deelden dus alleen in de acquesten van het tweede huwelijk en in de eventueel daarin door de nieuwe partner ingebrachte erfgoederen. Andersom hadden de kinderen uit het eerste ‘bed’ vaak wel rechten op de acquesten uit het tweede huwelijk. Zo werd volgens het laatmiddeleeuwse Bossche recht de helft van de acquesten van het tweede huwelijk hoofdelijk verdeeld tussen alle kinderen van *beide* bedden; de andere helft kwam uitsluitend ten goede aan de kinderen van het tweede huwelijk.⁶⁷

Dat het Heusdense (stads)recht omstreeks het midden van de 15de eeuw exact dezelfde regel hanteerde, bewijst de afwikkeling van de erfenis van Dirk Jakobs zoon, een invloedrijke poorter die rond 1455 overleed. Dirks

eerste echtgenote, Katharina Jan Segers dochter van Hemert, was eerder gehuwd geweest met Godert vanden Heesakker aan wie zij vier kinderen had geschonken waarvan er drie de moeder zouden overleven. Dirk en Katharina hadden slechts één kind, een dochter, Kerstine, die later trouwde met Jan (van) Hellu. Aanstonds na de dood van Dirk – Katharina was al vóór hem overleden – rezen er moeilijkheden rond de vererving van zekere ‘hereditates et pactiones (...) per dictos Theodericum et Katharinam acquisitas’⁶⁸, dat wil zeggen rond de onroerende acquesten uit het huwelijk van Dirk en Katharina. Die waren niet gering en omvatten een groot aantal landerijen in Herpt, Hedikhuizen en Baardwijk en renten uit o.a. een uiterwaard bij Wijk.⁶⁹ De kwestie werd *jure opidi de Huesden* opgelost. Kerstine Hellu ontving één helft plus éévierde deel van de andere helft. De overige driekwart van de tweede helft ging in drie gelijke delen naar de drie nog levende dochters uit het eerste huwelijk van Katherina. Dit was precies volgens de Bossche regels van 1284 en 1330.

Het verdere verloop van dezelfde boedelscheiding is wellicht illustratief voor hetgeen vervolgens in situaties als deze in de praktijk vaak gebeurd moet zijn. Eerst werd druk over en weer onderhandeld tussen de vier mannen van de erfgenamen/(stief)zusters met als gevolg dat wat versnipperd dreigde te raken weer enigszins bij elkaar kwam. Kerstine en Jan Hellu kregen er nog een vierde deel bij, zodat ze uiteindelijk in bezit kwamen van bij elkaar driekwart van de volledige nalatenschap. Het overige kwart verwierf zwager Emond Hendriks zoon. De twee erfgenamen die hun deel af hadden gestaan, zullen in geld of renten zijn gecompenseerd.

Maar daarmee was de affaire niet afgelopen. We weten er juist zoveel van dankzij een memorandum over de nalatenschap van Katharina Jan Segers c.s. in het Groot Cartularium van het klooster Mariëndonk te Elshout.⁷⁰ Dat memorandum was gemaakt omdat het convent zelf belanghebbende in de erfenis werd, toen twee van de erfgenamen, Hendrik de zoon van Emond Hendrikszoon en Jakob de zoon van Jan Hellu, intraden. Van het erfdeel van de laatste moet een deel al aan het convent zijn overgedragen toen Dirk Jakobs zelf nog leefde. Later verwierf het convent ook de rest, waarvoor wel een regeling moest worden getroffen met Jakob Jan Hellu’s zuster Margareta, die gehuwd was met de Bossche notaris magister Godefridus Hels (= afgebeeld in *figuur 12*, av en A + B/1451).

Blijkens het memorandum verliep de aankomst van het andere deel via broeder Hendrik Emonds zoon een stuk moeizamer. Kennelijk had het convent zijn zinnen gezet op de rente uit de uiterwaarde te Wijk. Die was evenwel *iure patrimonialis divisionis* toebedeeld aan de broer van Hendrik, magister Godefridus Emonds, ook een clericus. Nu kwam deze meester Godert plotseling te overlijden in Frankrijk, waar hij studeerde. Hij was wel zo wijs geweest voor zijn vertrek naar den vreemde een testament te deponeren bij zijn aangetrouwde verwant notaris Hels in Den Bosch. Toen dat geopend werd, bleek dat meester Godert van de bewuste rente de helft had vermaakt aan zijn (half)neven en nichten (dat wil zeggen

de kinderen van zijn drie tantes), de andere helft aan zekere personen in Den Bosch en Zaltbommel, alles onder het beding, dat zijn broer Hendrik en zijn zus Stefanie er zolang zij leefden het vruchtgebruik van zouden houden. Over die regeling ontstond een geschil tussen de begunstigden en de conventen van Elshout en Warmond (waar Stefanie non geweest moet zijn). Naar goede middeleeuwse gewoonte werd een 'compositie' gemaakt: de conventen kregen de rechten op de rente, maar ze moesten daar wel flink voor betalen.

Over de praktische toepassing van het devolutive recht bij intestate vererving op kinderen uit meer dan één huwelijk geven nog twee complexe erfdelingen uitsluitsel. Ten eerste is er de verdeling van de nalatenschap van Hein Pape van Doeveren (*figuur 18* - segmenten I en II). De oudste akten draaien allemaal om de beërfving van Jan Liefman, de zoon van Hein Pape uit diens tweede huwelijk met Liesbeth Godert Liefmans dochter uit Vlijmen. In 1353 droeg Hein Pape al een erf van 5½ morgen met opstal in Heesbeen aan Jan Liefman over. Drie jaar later – na de dood van Hein en Liesbeth? – volgde een derde deel van een perceel van vier morgen in dezelfde ban op de Havercamp. De 'laters' waren in dit geval de gezamenlijke kinderen uit het eerdere huwelijk van Hein Pape en de broers (en zusters?)⁷¹ van zijn tweede vrouw, de moeder van Jan Liefman. Het perceel in kwestie moet dus van de zijde van Godert Liefman afkomstig zijn geweest en door Liesbeth Liefmans in het huwelijk met Hein Pape zijn ingebracht. Jan Liefman werd echter niet zonder meer als de enige erfgenaam beschouwd: de afstand van rechten uit 1356 toont aan dat zowel de kinderen uit het eerdere huwelijk als de collateralen van moederszijde nog aanspraken konden doen gelden!

Langs een omweg kreeg Jan Liefman bijna veertig jaar later (maar de datering is mogelijk corrupt) van dezelfde zijde nog een stuk grond in de 'Havercamp'. Enige tijd daarvóór, in 1386, hadden twee van de kinderen uit Jan Liefmans eerste huwelijk hun aanspraken op de eerstgenoemde 5½ morgen weer terug overgedragen aan hun vader. Waarschijnlijk hing dat samen met twee zaken: het overlijden van hun moeder Margriet en het spoedig daarop gevolgde tweede huwelijk van hun vader. Uit dat tweede huwelijk werden nog eens drie kinderen geboren die in 1401/02, na de dood van Jan Liefman, door de drie kinderen uit het eerste huwelijk eerst in het bezit werden gesteld van het Heesbeense erfgoed – waarvan de concreet aangeduide percelen onmogelijk tot de acquesten van Jan Liefmans tweede huwelijk behoord kunnen hebben – en later zelfs van al hetgeen hen bestorven was van hun vader 'ende sinen kiinderen'. Hier lijkt, vreemd genoeg in het licht van de devolutie-regels, de bevrediging van de aanspraken van de nakomelingen uit een *later* 'bed' door hun halfbroers en -zusters uit het eerdere 'bed' een belangrijk motief te zijn geweest. Wat de kinderen uit het eerste huwelijk ter compensatie van hun ogenschijnlijke vrijgevigheid ontvingen, vertelt het uittreksel van de akte niet.

We kunnen er alleen uit opmaken dat men in de 14de eeuw ook voor het treffen van bijzondere (afwijkende?) regelingen bij de stadsschepenen terecht kon. Pas langzamerhand zou het testament daarvoor als het meest geëigende instrument worden beschouwd.

Ging het bij de boedelscheidingen van Hein Pape en Jan Liefman telkens om kinderen uit twee 'bedden' van een *man* die was hertrouwd, de andere mogelijke constellatie, kinderen uit twee 'bedden' van een *vrouw* die tweemaal gehuwd was geweest, doet zich voor op de *figuren 8* (ra/1447) en *13* (a/1444). In 1444 zien we hier Liesbeth, in tweede echt gehuwd met poorter Dirk van Heesbeen, en twee van de drie kinderen uit haar eerste huwelijk met zekere Martijn samen een perceel van 4 morgen verkopen aan Jan Spierink van Veen. Noch Dirk van Heesbeen zelf, noch de kinderen uit zijn huwelijk met Liesbeth hadden hiermee enige bemoeienis, zoals men volgens devolutierecht mocht verwachten.⁷² Toen drie jaar later na de dood van Liesbeth (gedeeltelijke?) boedelscheiding plaatsvond, waren wel alle 'rechte' erfgenamen uit de beide 'bedden' betrokken: samen met hun (stief)vader lieten zij toen gezamenlijk zekere rente aan één van hun (half)zusters. In strijd met de regels van de devolutie was dit niet, mits men aanneemt dat de betrokken rente tot de onroerende⁷³ acquesten uit het huwelijk van Liesbeth met Dirk van Heesbeen hoorde.

Vergelijkbaar is de erfdeling na de dood van Klaas van Mallant, een zoon van Gijsbrecht Arend Ywijns van Oudheusden (*figuur 9*, A/1434). Zijn weduwe, zekere Heilwich, was eerder gehuwd geweest met Jan de Kort uit Oud-Heusden. In 1434 stond zij samen met haar vier kinderen uit alle twee haar huwelijken het 'Meysen kempke' te Oud-Heusden af aan Jorden, de broer van de overledene. Wijlen Klaas van Mallant had dit stuk grond in 1422 gekocht. Hij was toen zeker al gehuwd met Liesbeth, want geen van de kinderen in de akte van 1434 wordt minderjarig genoemd. Het 'Meysen kempke' moet dus tot de acquesten van het tweede huwelijk worden gerekend. Dat de overdracht (op titel van koop?) plaats had aan de zwager van de weduwe, vloeyde dus niet voort uit de werking van het erfrecht. Wel maakt de transactie andermaal duidelijk dat ook de kinderen uit het eerdere 'bed' rechten hadden op de acquesten van een later huwelijk van hun langstlevende ouder.

12.7. VERMAKINGEN BIJ TESTAMENT

Touwtrekkerij om erfenissen tussen kloosters en kapittels aan de ene en wereldlijke erfgenamen aan de andere kant moet in de Late Middeleeuwen aan de orde van de dag zijn geweest. Liep de zaak hoog op, dan werden alle juridische spitsvondigheden uitgeprobeerd. Typerend is een zaak die in 1506 voor het Hof van Holland diende en waarin meester Hendrik van Woeringen, poorter van Heusden, aan de dominicanen van Den Bosch het recht betwistte op het nagelaten goed van zijn verwant

Liesbeth Adriaan Hugon dochter. Liesbeths broer Jan was predikheer in Den Bosch. Het geval kwam voor het Hof nadat de dominicanen in eerste aanleg hadden geprobeerd de competentie van de schepenbank van Heusden te negeren door het geschil voor te leggen aan 'huer conservator tot Lueven'. Terecht voerde magister Hendrik aan, dat deze handelwijze in strijd was met het landsheerlijk verbod om 'eenege vanden ondersaten van Hollant ofte elders te porren ofte betrecken voor geestelicke rechters, zonderlinge omme saken roerende off anleenende sterfhuys'.⁷⁴

Geestelijke instellingen beproefden deze taktiek vaker, wat de landsheer daar ook tegen ordonneerde.⁷⁵ Nog in 1515 stapten de twee executeurs testamentair van heer Willem Borchgrave, bij leven officiaal van het Land van Heusden benoorden de Oude Maas, naar de officiaal van het bisdom Utrecht, toen zij bij de uitvoering van hun taak werden gehinderd door enige vermeende erfgenamen van de overledene uit (Heusden en) Nederhemert. Hun argument was dat heer Willem 'al zijn goet meest geconquesteert (hadde) mit geestelicke diensten ende proeven waeromme hij oeck anders geen erfgenamen en heeft dan die Heylige Kerck'.⁷⁶ Daarenboven had heer Willem, om problemen met wereldlijke erfgenamen te voorkomen, al zijn goederen bij testament 'ad pios usus' vermaakt. Deze ogenschijnlijk waterdichte redenering ten spijt, leende de schepenbank van Nederhemert een willig oor aan de verwanten.⁷⁷

Zowel het hierboven samengevatte memorandum over Katharina Jan Segers dochter c.s. als de zojuist behandelde zaken laten treffend zien, hoe men de regels van het spel trachtte te omzeilen door het maken van een wilsbeschikking bij testament, maar evenzo dat het gewoonterecht niet zonder meer terzijde geschoven kon worden door een testamentaire beschikking. Met zijn testament dacht meester Godert Emonds zoon te voorkomen, dat zijn goederen via zijn eerste erfgenamen (broer Hendrik en zus Stefanie) in de 'dode hand' van twee kloosters zouden geraken. Waarom hij hier zoveel waarde aan hechtte, wordt helaas niet verteld. Wilde meester Godert zijn aardse bezit gewoon in de familie houden of misgunde hij, om wat voor reden ook, zijn nalatenschap aan kloosters in het algemeen dan wel aan de conventen van Elshout en Warmond in het bijzonder? Hoe het ook zij, beide conventen wisten het testament met succes aan te vechten, waarschijnlijk door een beroep te doen op de regels van de devolutie.⁷⁸ Het is niet vreemd dat testateurs soms hun bloedverwanten op voorhand tevreden trachtten te stellen op de uitdrukkelijke voorwaarde, dat zij de laatste wil naar de letter zouden uitvoeren, zoals wij eerder heer Jakob Jakobs zagen doen.⁷⁹

Wat de testamentaire beschikking aangaat, lijkt het Heusdense recht zich sneller te hebben ontwikkeld dan het Bossche. De *Costumen* van 1569 stelden al geen beperkingen meer aan de strekking van testamenten. Sectie V, titel 54 omschrijft slechts de meest voorkomende situatie, maar uit de titel blijkt zonneklaar, dat de regels van de devolutie desgewenst door tes-

tamentaire beschikking aan de laars konden worden gelapt: ‘Man ende wijff hebben macht malcanderen bij testament te maeken *dat de lanxstlevende sijnen wil met allen die goeden doen mach* off mogen malcanderen seekere parcellen van landen in eigendom maeken *ende en behoeven hier toe egeen consent van heure kinderen*’⁸⁰ (cursivering PH). In het aangrenzende Brabant bestonden van oudsher weliswaar evenmin restricties ten aanzien van wát werd vermaakt – alleen over leengoed mocht niet bij testament worden beschikt – maar het bleef er toch lange tijd ongeoorloofd om de regels van de devolutie via een testamentaire beschikking opzij te zetten. Pas in de 17de eeuw kwam hierin aarzelend verandering.⁸¹

De ongebreidelde beschikkingscapaciteit van de testateur werd echter van een andere zijde ondergraven: in de loop van de 16de eeuw zou onder invloed van het Romeinse Recht het begrip ‘legitieme (portie)’ in het costumiere recht binnendringen, dat volledige onterving van erfgenamen in de eerste lijn verhinderde.⁸² In de twee titels over de testamentaire beschikking in de *Costumen van Heusden* van 1569 wordt niet van de ‘legitieme’ gesproken, maar dat zegt niet zoveel. In een van de titels uit de procesrecht-sectie valt de term ‘een recht kijnts gedeelt’ bijvoorbeeld wel.⁸³ En er zijn al referenties van aanzienlijk vroegere datum. Interessant is in dit verband het hierboven al genoemde proces anno 1505 rond de nalatenschap van Robrecht Jakob Hugen zoons.⁸⁴ De verweerster in de zaak, de weduwe van Robrechts tweede huwelijk, voerde onder andere tegen de eisers, haar stiefzoons, aan dat zij op grond van de regeling van de nalatenschap van het eerste huwelijk ‘van haer moeders ende vaders erfnisse meer hebben souden *dan huer legitime bedragende is*’ (cursivering PH). Uit de processtukken blijkt tevens dat wijlen Robrecht de vererving van de huwelijksgoederen op tenminste twee momenten via testamentaire beschikking heeft willen sturen. Op de inhoud van de eerste ben ik hierboven al ingegaan. Zij had tot doel de nalatenschap van het eerste huwelijk te regelen. De processtukken spreken hier van ‘bewijsinge ende makinge’. Vervolgens had Robrecht op zijn sterfbed nog een ‘uterste wil’ laten maken, waarvan de voornaamste bepaling was dat kinderen uit zijn eerste huwelijk die de eerste regeling ongedaan zouden proberen te maken, onterfd werden. Later voerden zijn zoons voor het Hof van Holland om begrijpelijke redenen allerlei bezwaren tegen deze laatste wilsbeschikking aan: hun vader wist op dat moment niet meer wat hij deed, hun stiefmoeder had de vooropgezette bedoeling gehad met de inhoud onterving van de kinderen uit Robrechts eerste huwelijk uit te lokken en de wilsbeschikking was opgesteld door een ‘vreemden notaris’, dat wil zeggen een die niet in Heusden werkzaam was en dus niet op de hoogte was met de bijzondere verhoudingen binnen de familie Robrechts.

Van de toch al weinige overgeleverde vroege testamenten zelf zijn helaas lang niet altijd de volledige versies bewaard gebleven. Wanneer begunstigen hun rechtstitel moesten produceren, lieten zij in de regel uitsluitend

een authentieke kopie opmaken van die clausules uit een testament die hun aangingen. Zo kennen we van het testament van de invloedrijke Heusdense poorter Jan Robrecht Jan Hugens zoon van 19 oktober 1501 twee passages. Een werd in 1511 gekopieerd ten behoeve van de tertiariissen van Heusden aan wie, op zekere condities, 100 gulden was vermaakt.⁸⁵ Een andere passus werd eerst in 1524 gevidimeerd ten behoeve van de cisterciënzers van Mariëndonk die op dat moment zekere toezeggingen uit het testament konden effectueren.⁸⁶ Los van de inhoud der schenkingen aan de beide conventen bevatten de twee passages enkele algemene gegevens over de achtergronden en condities van de wilsbeschikking. Ook Jan Robrechts had de mogelijkheid van de testamentaire beschikking aangegrepen om met de regels van de devolutie te kunnen breken. Zo had hij vast laten leggen dat het grootste deel van de nalatenschap feitelijk volgens de Altenase regeling ‘half ende half’ gedeeld zou worden tussen de wettige kinderen en zijn weduwe, die bovendien het algehele vruchtgebruik zou houden. Er ontstond dus geen gemene boedel en de weduwe kreeg een grote beschikkingsvrijheid ten aanzien van de halve nalatenschap, die bijvoorbeeld ook buiten bereik van de kinderen van het eerste ‘bed’ bleef als zij opnieuw in de echt trad. Een andere breuk met het devolutierecht was vervat in de bepaling dat de kinderen, indien zelf kinderloos, slechts de helft van hun erfdeel op elkaar mochten vererven; de andere helft zou in dat geval vervallen aan bepaalde kerkelijke en liefdadigheids-instellingen.

12.8. BEHANDELING VAN BASTAARDKINDEREN

Tenslotte bevat het testament van Jan Robrechts provisie voor de twee bastaardkinderen die hij had en ook dat was in strijd met het strikte devolutierecht, dat bastaarden uitsloot van elke aanspraak op de nalatenschap van hun ouders.⁸⁷ Jan Robrechts had aan zijn onwettige kroost een niet onaanzienlijk bedrag nagelaten ‘om hen dair mede te helpen in cloesteren of anderschins’. Kwamen beiden kinderloos te overlijden – en dat was gebeurd in 1511 – dan viel de helft van het bedrag terug aan de wettige kinderen, de andere helft had een andere bestemming.

Deze methode, het toespelen van erfgoed aan bastaardkinderen langs de weg van het testament, was in de Late Middeleeuwen heel gebruikelijk. Het zegt dan ook niet zoveel dat in de *Costumen van Heusden* van 1569 met geen woord over de rechten van bastaarden wordt gerept. Niet in wettelijke echt verkregen kinderen werden wel degelijk geacht bepaalde rechten te kunnen hebben op erfgoederen. *Figuur 17* (A/1519) van Bijlage B laat zien dat Jan, bastaardzoon van Wijnant Jans zoon bij Aleid Dirk Rietvoorsts dochter, de weduwe van (zijn zoon?) Matheeus Wijnants, samen met zijn moeder en stiefvader afstand deed van zeker goed in Oud-Heusden. Bijna dertig jaar later moest zijn halfzuster Gisel, een wettig

kind, hetzelfde doen. Dat dergelijke aanspraken steeds berustten op testamentaire beschikkingen, bewijst verder het geval van Hendrik, bastaard van *castellanus* Gielis van Wijk bij Liesbeth Jan Kortens dochter. In 1471 stond hij al zijn aanspraken op grond in het Land van Heusden af ten gunste van zijn moeder (*figuur 5*, ag/1471). Enkele jaren daarvoor had Hendriks halfbroer Jan van Wijk Gielis zoon de 'making' (testamentaire beschikking) ten gunste van de bastaard tot in het Hof van Holland – tevergeefs – aangevochten.⁸⁸

Een aparte categorie bastaarden vormden de kinderen van geestelijken met een hogere wijdingsgraad.⁸⁹ Toedeling van erfenis stuitte hier niet op het eventuele verzet van wettige halfbroers en -zusters maar op dat van collaterale of ascendente erfgenamen en mogelijk ook kerkelijke autoriteiten. Ingenieus waren de manipulaties die heer Hack van Outhuesden, uitvoerde om zijn bastaardzoon Ywijn in het bezit te stellen van zijn erfgoederen (*figuur 16*, ag/1412). Op 22 juli 1412 vestigde heer Hack voor de duur van zijn leven ten gunste van Ywijn een rente van 50 Engelse nobelen op al zijn goederen in Stad en Land van Heusden. In samenhang daarmee droeg hij op dezelfde dag al zijn goederen aan Ywijn over – denkkelijk onder behoud van het vruchtgebruik.⁹⁰ Hoe Ywijns rechten daarvoor precies kwamen te liggen, is niet helemaal duidelijk, maar de akte van juli 1412 moet hem het handvat hebben geboden om in februari 1425, vermoedelijk kort na de dood van zijn vader, gerechtelijk beslag te laten leggen op al Hacks goederen in Oud-Heusden, waardoor Ywijn tegenover de collaterale erfgenamen van zijn vader een sterke positie kreeg.⁹¹ Kort daarna stonden enige collaterale erfgenamen van heer Hack ook hun erfdeel met alle aanspraken af aan Ywijn Hacken zoon.⁹² Een ander deel van de overdracht van erfgoed aan Ywijn Hackenzoon werd geregeld in de akte van huwelijksvoorwaarden, die werd opgemaakt bij zijn huwelijk met juffrouw Alveraat Arend van Wijk Arend Boudewijn Kuists zoons dochter. De tekst van die akte is verloren gegaan, maar nog in 1447 werd als uitvloeisel ervan erfgoed van wijlen heer Hack door een andere collaterale erfgenaam aan Ywijn overgedragen.⁹³ Een andere bastaardzoon van een priester, Godert Bovier heer Godert Boviers zoon, trad in 1394 gewoon als executeur-testamentair van zijn vader op (vgl. *figuur 3*, rA/1394).⁹⁴ Zolang hij in die hoedanigheid verkeerde – en dat kon vele jaren zijn – had hij in elk geval het volle genot van de nalatenschap van zijn vader.⁹⁵

12.9. NAASTINGSRECHT

Een ander instituut dat aandacht verdient, omdat het het intestaat-erfrecht in een belangrijk opzicht completeerde, was het zogenaamde recht van naasting door bloedverwanten, door O. Moorman van Kappen gedefinieerd als 'het recht van de bloedverwanten van een verkoper van een onroerende zaak om zich binnen een bepaalde termijn na de verkoop

in de plaats van de koper te stellen, indien deze niet eveneens een bloedverwant van de verkoper was'.⁹⁶ Dit 'retractus consanguinitatis' of *retrait lignager* was in theorie een doeltreffend instrument om ongewenste vervreemding van goederen buiten de familie te voorkomen. Op de vermeende 'familievermogensrechtelijke en erfrechtelijke' oorsprong en achtergronden van de naasting zal ik hier niet te diep ingaan. Zij zijn niet zo lang geleden grondig behandeld door Moorman van Kappen en Godding.⁹⁷

In sectie V van de *Costumen van Heusden* van 1569 is met zeventien titels verhoudingsgewijs veel plaats ingeruimd voor de regels van het naastingsrecht. Dit is te opmerkelijker omdat familienaasting volgens Moorman in de Late Middeleeuwen weliswaar een nog vrij algemeen verschijnsel was in de Nederlanden, maar toch juist in de steden het snelst begon af te kalven. Dit proces werd in de 16de eeuw versneld onder invloed van de geleidelijke receptie van Romeins Recht.⁹⁸ De omstandige vastlegging in de Heusdense 'costumen' komt dus als enigszins atavistisch over.⁹⁹

Tegelijkertijd toont de uitgebreide codificatie van 1569, hoezeer het recht van de verwanten aan strikte regels was gebonden. Naasting moest, om te beginnen, binnen jaar en dag na de koop plaatsvinden (titel 34). Bij naasting bepaalde de graad van verwantschap de voorrang (titel 33); bij gelijke graad gold de regel 'wie het eerst komt, het eerst maalt' (titel 35). Familieleden mochten naasten tegen het bedrag van de koopsom (titel 30). Aan de naaster moesten daartoe de precieze condities van de koop onder ede bekend worden gemaakt (titel 37). De naaster moest de 'los(sing)' (nakoopsom) 'binnen sonnenschijn' à contant betalen; eventuele borgstelling moest eveneens binnen 24 uur zijn geregeld (titel 38). De eerdere koper mocht rechtens bezwaar tegen de naasting aantekenen (titel 31). De naaster moest onder ede verklaren voor zichzelf (d.w.z. en niet als stroman van een buitenstaander) op te treden. Totdat de naasting haar beslag kreeg mocht de eerdere koper het te naasten goed naar eigen goeddunken gebruiken (titel 43), zij het dat de algemene staat van een huis intact gelaten moest worden (titel 44). Bovendien moest de koper schadeloos worden gesteld voor 'alle nootlijcke kosten' die hij inmiddels aan het goed had gemaakt (titel 47). Uitgesloten van naasting waren: a) verwanten die bij de verkoping aanwezig waren geweest en op dat moment geen bezwaar hadden gemaakt noch te kennen hadden gegeven dat zij wilden naasten (titel 36); b) goederen waarop gerechtelijk beslag was gelegd (titel 39); c) goederen die 'vermangelt' (= geruild; PH) of 'in ghifte' vervreemd waren (titel 40), behalve als tegenover de donatie een betaling van een schuld, een rente of een 'pensioen' door de begunstigde aan de schenker stond (titel 41). Verscheidene onroerende goederen die in 'partij' waren verkocht, mochten slechts als 'partij' en niet in afzonderlijke onderdelen worden genaast (titel 42). Opvallend, tenslotte, is titel 45 waarin wordt gesteld, dat bij verkoop van renten die op verhypothecerd onroerend goed werden betaald, niet alleen bloedverwanten van de verkoper, maar ook degene(n) die op dat moment de rente betaal-

de(n) – dus de bezitters van het onderpand – recht van naasting uit mochten oefenen.¹⁰⁰

Over het feitelijk functioneren van het naastingsrecht in Heusden zijn we slecht geïnformeerd. Het is de vraag, of de grote plaats die in de *Costumen* van 1569 voor de naasting was ingericht wel in verhouding stond tot het feitelijke belang ervan. Waarom vindt men er bijvoorbeeld nauwelijks iets van terug in processtukken? Bijna uniek is een vermelding uit 1361 van twee mannen uit Baardwijk ‘die erve vercoften enen knaep van Baerdwijk dat een ander hoer maech van naerscippen boet te quiten voer den richter’.¹⁰¹ Naasting kwam dus wel voor, maar kennelijk op minder uitgebreide schaal dan de *Costumen* suggereren. Misschien is er in de codificatie van 1569 uitsluitend zoveel aandacht aan besteed, omdat het *retrait lignager* ook toen al als iets *curieus* werd ervaren en werd in de praktijk, net zoals dat in Den Bosch gebeurde, in koopakten vaak een vaste clausule opgenomen die naasting uitsloot.¹⁰²

12.10. VERERVING VAN LEENGOED

Door het grote aantal leenhoven dat in het Land van Heusden leengoed uitgaf¹⁰³, is het moeilijk iets in zijn algemeenheid te zeggen over de vererving van leengoed en met name over de vraag, in hoeverre de in het Land van Heusden vigerende leenrechten door het handhaven van unigenituur en mannelijke preferentie nog afweken van het versterferrecht volgens stads- en landrecht.¹⁰⁴ Veel is wel bekend over de beleningen voor het leenhof van de graven van Holland, waarin sedert 1357 ook de registraties plaatsvonden ten behoeve van het omvangrijke leenhof van de heren van Heusden. Voor zover in de registers en samenvattende repertoria van de Hollandse Leenkamer al melding wordt gemaakt van de wijze van vererving en niet is volstaan met de mededeling dat een nieuwe vazal het leen zal houden onder dezelfde condities als de vorige houder het hield, wordt meestal onderscheid gemaakt tussen ‘erfleen’ en ‘recht leen’, alsof men hier te doen zou hebben met pendanten. Volgt men de letterlijke betekenis van beide termen, dan is van een tegenstelling evenwel geen sprake. ‘Erfleen’ staat voor ‘erfelijk leen’ en dat voorvoegsel was in feite overbodig. Overerfelijk waren in de 14de eeuw toch al wel alle lenen. ‘Recht leen’ staat voor een leen dat uitsluitend overerfbaar was in de mannelijke lijn. In deze zin waren dus alle rechte lenen erflenen, maar niet alle erflenen rechte lenen. Inderdaad staat er soms in plaats van ‘recht leen’ ‘recht erfleen’.¹⁰⁵

De pendant van ‘recht leen’ was ‘onversterfelijk leen’, in de registers soms gedefinieerd als ‘enen erfleen binnen after zuster kint niet te versterven’¹⁰⁶, hetgeen wil zeggen dat het leen, ongeacht het geslacht van de erfgenaam, over mocht gaan op elke verwant binnen de derde graad.¹⁰⁷

Heusdense lenen waarvan expliciet werd vermeld dat ze ‘onversterfelijk’ waren, komt men in de registers uit de 14de en het begin van de 15de eeuw maar heel zelden tegen. Te noemen is de belening van vrouwe Gertrude van Heesbeen met de ambachtsheerlijkheid van Heesbeen in maart 1393.¹⁰⁸ Moeten we nu in het onderscheid tussen ‘recht (erf)leen’ en ‘erfleen’ (zonder meer) de tegenstelling ‘recht leen’ – ‘onversterfelijk leen’ lezen? Ik meen van wel. Niet toevallig lijken de weinige lenen die in de 14de eeuw toevielen aan vrouwen zonder uitzondering te zijn gekwalificeerd als ‘erfleen’.¹⁰⁹ Concreet bewijs levert de zaak Arend Spierink van Aalburg contra Wouter Beukelaar die in december 1458 voor het Hof van Holland diende.¹¹⁰ Eiser stelde dat hij verweerder zeker leengoed (het ging om 10 morgen in Herpt)¹¹¹ had verkocht voor 235 Rijnsguldens maar dat Beukelaar deze som na de overdracht weigerde te betalen. De laatste zei daarvoor alle reden te hebben, omdat Arend Spierink hem het leen als ‘erfleen’ had verkocht, terwijl bij registratie in de Hollandse leenkamer bleek dat het ‘recht leen’ was, dat ‘aen der voirseiden graefflicheit commen ende besteerven mochte zoe wanneer hij geen en hadde’. Beukelaar voelde zich dus goed bedrogen. Het Hof wees de eis tot betaling bovendien toe en het leen zou ook ‘recht leen’ blijven.¹¹² De enige troost voor de verweerder zal (achteraf) zijn geweest dat hij een zoon had aan wie hij het leen na kon laten.

In de Late Middeleeuwen hebben vele houders van ‘recht’ leengoed er, net als Wouter Beukelaar, naar gestreefd hun lenen omgezet te krijgen in ‘onversterfelijke’ lenen. Een dergelijke mutatie hield in dat leengoed minder snel terugviel aan de leenheer. Leenheren waren hier dus in het algemeen niet voor geporteerd, maar nood brak soms wet. Toen in het voorjaar van 1478 oorlog met Frankrijk dreigde en Maximiliaan van Oostenrijk dringend om geld verlegen zat, gaf hij de stadhouder van Holland toestemming ‘die natuer van den selven rechten versterflicken lenen te veranderen in onversterflicken erflenen’, tegen betaling door de vazallen natuurlijk en voor zover het niet om ‘edele lenen’ ging ‘oft lenen dair voirt achterlenen of gehouden sijn’.¹¹³ ‘Rechte’ lenen werden dan ook gestaag zeldzamer.¹¹⁴

Deze verschuiving in de aard van leengoederen betekende overigens niet meteen ook het einde van de mannelijke preferentie bij vererving.¹¹⁵ Althans volgens de costumen van het oude leenhof van Heusden konden ‘onversterfelijke’ lenen alleen van vader op dochter overgaan als de laatste geen broers in leven had. Dit is af te leiden uit een om deze reden belangrijke oorkonde van 3 januari 1395, waarin zekere Jan de Wilde Klaas van Mallants zoon uter Haghe – dat is Hagoort bij Drongelen – na opdracht door zijn broer Gijsbrecht werd beleend met percelen van zeven en één morgen te Meeuwen.¹¹⁶ Volgens de oorkonde was dit leengoed ‘recht erflien’ en dat moest voor het perceel van één morgen ook zo blijven. Ten aanzien van de overige zeven morgen bepaalde een speciale clause

aan het slot echter anders: 'waer dat sake dat Ian die Wilde voirsch. oflivich worde, so souden die seven merghen voirschreven (...) comen ende besterven op sulke geboirte als hi tot dierre tijt hebben sal bi Lijsbetten Aernst dogter van Ghent uten Broec, sinen wive, *die iongher man voir dat ouder wijf, ende die salt voirt houden tot enen onversterflichen leen*' (cursivering PH). De strekking is duidelijk: een 'recht leen' werd hier omgezet in een 'onversterfelijke leen' doch onder de uitdrukkelijke bepaling dat broers steeds voor zusters kwamen, ongeacht hun leeftijd. Dat deze regel algemeen was, bewijzen andermaal de leenrepertoria waarin ook onder de houders van 'erflenen' (= 'onversterfelijke lenen') maar heel weinig vrouwen worden genoemd.

Veel meer dan door de neiging tot mutatie in onversterfelijke lenen werd de integrale instandhouding van erfelijk leengoed binnen de familie ondermijnd door een andere tendens in het leenrecht, namelijk die tot de splitsing van lenen. Anders dan in Zeeland, waar leengoed van oudsher onder erfgenamen werd verdeeld, mochten Hollandse lenen (en hetzelfde is waar te nemen in Vlaanderen en Brabant) in principe niet worden gesplitst.¹¹⁷ Toch zien we dat vanaf het einde van de 14de eeuw steeds vaker gebeuren, eerst nog bij wijze van uitzonderlijke gunst, maar spoedig is het heel gewoon geworden. Het leenrecht neigde in dit opzicht naar het gewone stads- en landrechtelijke erfrecht bij versterf. Alleen onder de maatschappelijke elite bleef het streven naar integriteit van familie(leen)goed onaangetast. Dat heeft zeker te maken gehad met het feit dat van omvangrijke leencomplexen heerlijkheidsrechten (of, nauwkeuriger, justitiële rechten) meestal de kern vormden en de leenheer niet gauw splitsing van heerlijke gezagsrechten toestond. Ik kom nog op dit punt terug in hoofdstuk 28.

In kleinere adellijke leenhoven zouden de principes van mannelijke preferentie en onplitsbaarheid wel eens beter gehandhaafd kunnen zijn, maar echt systematisch heb ik dat niet onderzocht. In de leenregisters van de leenhof Meeuwen zijn tussen 1440 en 1550 echter maar weinig vrouwelijke vazallen te vinden en slechts bij uitzondering werden 'onversterfelijke' lenen uitgegeven.¹¹⁸ Het splitsen van bestaande leengoederen kwam eigenlijk helemaal niet voor.¹¹⁹ Toch viel ook in dit leenhof af en toe iets met de leenheer te regelen. Soms werd de echtgenote van de leenhouder het vruchtgebruik van het leen gegund als haar man vóór haar kwam te overlijden en soms werd toegestaan dat een leen vererfde in de vrouwelijke lijn of dat de leenman de vererving naar eigen goeddunken bij testament regelde.¹²⁰

Deze strengheid in het erfrecht van het leenhof Meeuwen zou deels schijn kunnen zijn. Daarop wijst een belening uit 1542.¹²¹ Zekere Adriaan Cornelis zoon werd toen na de dood van zijn vader in het bezit gesteld van twee morgen land in Drongelen, maar, zo werd aan de registratie toegevoegd, aangezien het leen door Adriaans beide ouders staande hun huwelijk was 'vercregen ende gecoft', was de nieuwe vazal 'naden leenrecht' verplicht de kooppenningen in de boedel terug te storten. De helft

was voor zijn moeder, uit de andere helft kregen al zijn broers en zusters 'een kijnts gedeelt'. Het leen vererfde dus weliswaar ongesplitst in de mannelijke lijn, maar de leenman moest zijn mede-erfgenamen volgens het leenrecht van Meeuwen financieel compenseren.

12.11. SAMENVATTING

Aan de intestate vererving werd ruime aandacht besteed omdat de intrafamiliale overdracht van onroerende goederen, in het bijzonder eigen grond, er in belangrijke mate door werd gereguleerd. De *normen* van het Heusdense erfrecht bij versterf zijn pas bekend uit een rechtsoptekening van relatief late datum, de *Costumen* van 1569. Zelfs op dat moment droeg het recht nog duidelijke sporen van het Oostbrabantse 'devolutiestelsel'. De kern ervan was de bescherming van de rechten van de kinderen uit een eerste huwelijk door de vorming van een boedelgemeenschap nadat een van de ouders was gestorven. In potentie bood devolutierecht effectief tegenwicht tegen de negatieve uitwassen van het beginsel van gelijkberechtiging, dat in Heusden, net als bijna overal elders in de Nederlanden, voorop stond. Niet alleen sloot het kinderen uit latere huwelijken volledig uit van deling in de nalatenschap van het eerste huwelijk, ook voorkwam het een extreme versnippering van erfgoed, omdat de aanspraken van boedelgenoten die kwamen te overlijden, terugvielen in de gemeenschap en niet werden doorgegeven aan de eventuele kinderen van de overledene. Overigens is het goed mogelijk dat op het platteland tegen het einde van de 15de eeuw onder invloed van het Zuidhollandse-Altenase recht werd gebroken met het devolutiestelsel. Ook de enige titel, gewijd aan het erfrecht, in de korte zesde sectie van de *Costumen* van 1569, die de weinige regels bevatte waarin het landrecht toentertijd nog afweek van het stadsrecht, suggereert dat.

Ik heb langs twee wegen geprobeerd na te gaan, op welke wijze vererving bij versterf in de Late Middeleeuwen werd gepraktiseerd en in hoeverre ook de verervings*praktijk* nog beantwoordde aan de kernregels van het Oostbrabantse devolutierecht. Op grond van een analyse van de collectieve aanslagen op de bedelijsten van 1375 stelde ik vast dat in de tweede helft van de 14de eeuw devolutie op het platteland nog alom, zij het niet altijd even strikt, moet zijn toegepast. De dijkcedelen van 1467 en 1498 leverden veel minder bewijs dat dit een eeuw later nog steeds het geval was. Daarnaast bleken ouders en kinderen in 1375 eveneens vaak genoeg over gescheiden vermogens te beschikken, hetgeen wijst op een geregelde praktijk om kinderen bij het huwelijk uit te boedelen. Op het platteland van Heusden bestond de gewoonte dat zowel bruid als bruidegom een 'schat' inbrachten. Voor zover uitboedelingen daartoe bestemd waren, hadden ze altijd een voorlopig karakter.

Uit alle naamlijsten kwam echter nóg een gewoonte naar voren, het gebruik namelijk dat broers en zusters zelfs na de dood van de langstlevende ouder de onroerende nalatenschap geruime tijd ongescheiden hielden. Deze instandhouding van boedelgemeenschappen na de dood van de langstlevende ouder bood mogelijkheden om de intrafamiliale overdracht van erfgoed te sturen en te reguleren en betekende om die reden een belangrijke uitbreiding van de ‘klassieke’ regels van de devolutie.

Dat deze figuur inderdaad veel voorkwam, werd duidelijk uit de analyse van een groot aantal transportakten, de tweede weg die open stond om de 16de-eeuwse normen van het gewoonterecht te toetsen aan de praktijk uit de 14de en 15de eeuw. De transportakten bevatten ook omtrent andere aspecten van het functioneren van boedelgemeenschappen bijzonderheden. De belangrijkste conclusie is wel dat boedelgemeenschappen, of die nu bestonden uit een langstlevende ouder en kinderen of uit een collectief van broers en zusters, gewoon deelnamen aan het verkeer op de grond- en grondrentenmarkt. Delen van de boedel werden zonder problemen verkocht of bezwaard en zelfs kwam het voor dat gemeenschappen grond of renten aankochten. Uitboedelingen van afzonderlijke genoten in een boedelgemeenschap geschieden eveneens voor het gerecht.

Wat de positie van kinderen uit latere huwelijken betreft, werd in de 14de en 15de eeuw strikt de hand gehouden aan de regels van de devolutie. Kinderen uit een eerste huwelijk deelden in de acquesten van latere huwelijken, terwijl kinderen uit latere huwelijken, andersom, geen rechten hadden op de nalatenschap van het eerste ‘bed’ – al kwam er één geval boven water, waarin dit wél leek te gebeuren. De slechte positie van bastaardkinderen in het devolutierecht kon gemakkelijk worden omzeild door testamentaire beschikking. Reeds omstreeks het midden van de 15de eeuw probeerde men meer in het algemeen de regels van de devolutie via een testament naar eigen inzicht aan te passen. Van omstreeks het begin van de 16de eeuw dateren de eerste bewijzen dat dit ook door de rechters van de hoge (wereldlijke) gerechtshoven werd geaccepteerd. Wel heeft de introductie van het romeinsrechtelijke begrip ‘legitieme portie’ beperkingen gesteld aan de eventuele wil van de testateur om eerstegraads verwanten geheel te onterven.

Een ander, in principe effectief middel om erfgoederen ‘binnen de familie’ te houden bood het naastingsrecht of *retrait lignager*. De Costumen van Heusden van 1569 beschreven het zeer uitvoerig, maar over de praktische toepassing in de Late Middeleeuwen was weinig te vinden.

Geheel afwijkend waren de regels bij de vererving van leengoed. Ofschon in het leenrecht van het grote leenhof van Heusden ten tijde van de Hollandse machtsovername nog vrij strikt de hand werd gehouden aan de principes van mannelijke preferentie bij vererving en onsplitsbaarheid, ziet men vanaf het einde van de 14de eeuw toch herhaaldelijke mutaties van ‘rechte’ in ‘onversterfelijke’ lenen, terwijl het hof ook steeds vaker toe-

stemde in splitsing van leengoed. Alleen waar het bezit van onroerend leengoed nauw geassocieerd was met dat van heerlijkheidsrechten, bleef het goed intact. Ook in de talrijke kleinere leenhoven, zoals dat van Meeuwen, lijken de principes van het leen-erfrecht beter gehandhaafd te zijn.

DEEL DRIE

BEZITSVERHOUDINGEN

EN

LASTENDRUK

13. ECONOMISCHE STRUCTUUR

13.1. INLEIDING

Aan de behandeling van de verdeling van het grondbezit (hoofdstukken 16 t/m 19) en van de lastensoorten en lastendruk (hoofdstukken 20 t/m 24) gaan drie inleidende hoofdstukken vooraf. De korte hoofdstukken over de areaalomvang en het middeleeuwse eigendomsbegrip moeten het kern-object van deel III, het produktiemiddel grond, twee noodzakelijke kaders verschaffen: over hoeveel grond praten we en welke juridische toegangen waren er tot het bezit van grond?

Dit eerste hoofdstuk heeft vooral de bedoeling duidelijkheid te scheppen over het economische belang van het produktiemiddel grond. In mijn modelmatige beschrijving van het laatmiddeleeuwse surplus extractie-systeem (hoofdstuk 3) kreeg surplus extractie immers voornamelijk haar beslag via allerlei heffingen op het bezit of gebruik van grond en grond was daarmee in potentie het belangrijkste slagveld waarop de strijd tussen 'heren' en 'boeren' werd uitgevochten. Maar is het uitgangspunt wel juist? Was cultuurgrond in de Late Middeleeuwen nog het fundament van de rurale economie?

Volgens Jan de Vries' spraakmakende studie *The Dutch rural economy in the Golden Age* (1974) droeg het Hollandse platteland omstreeks 1500 nog alle kenmerken van een 'peasanteske' agrarische samenleving: een kleinschalige produktiestructuur, geringe beroepsdifferentiatie en specialisatie en slechts beperkte mogelijkheden tot commercialisering door het ontbreken van een regionaal netwerk van markten. De juistheid van deze visie is de afgelopen jaren aangevochten door Noordegraaf, Knotter en Van Zanden.¹ De kern van de tegenargumenten is dat het 'peasanteske' beeld van De Vries niet eenvoudig valt te rijmen met het buitengewoon dynamische proces van verstedelijking dat Holland juist in de Late Middeleeuwen doormaakte. L. Noordegraaf toonde aan dat beroepsdifferentiatie en oriëntatie op regionale markten tegen 1500 al verder waren voortgeschreden dan De Vries wilde doen geloven. J.L. Van Zanden zag, in het voetspoor van A. Knotter, in de 'cruciale periode' 1350-1500 een 'protokapitalistische structuur' met een heel eigen karakter ontstaan.² Zonder overigens aan hun werk te refereren, integreerde Van Zanden belangrijke inzichten van auteurs als Kriedte, Medick, Schlumbohm en, voor de Zuidelijke Nederlanden, Mendels en Van Uytven omtrent de proto-industrialisatie van het platteland³ in een ontwikkelingsmodel van de laatmiddeleeuwse economie van Holland. De boeren-huishoudens combineerden sterk gecommmercialiseerde agrarische activiteiten (Van Zanden gaf als voorbeeld de kleinschalige melkveehouderij) met para- en niet-agrarische nevenactiviteiten. Deze beperkten zich niet slechts of zelfs niet in de eerste plaats tot de traditionele textiel-huisnijverheid, maar omvatten daarnaast

de belangrijke (haring- en zoetwater-)visserij en een brede scala aan diensten: turfgraverij, grondwerk, scheepvaart. Hierdoor zou het grootste deel van de plattelandsbevolking al vóór 1500 afhankelijk zijn geworden van loonarbeid; inkomsten uit de landbouw speelden nog maar een geringe rol. Vandaar dat men volgens Van Zanden mag spreken van de opkomst van een *proto-proletariaat*: '(de rurale bevolking van grote delen van Holland) beschikte gewoonlijk nog wel over enige agrarische produktiemiddelen, maar voorzag vooral door loonarbeid in de genoemde *nevenactiviteiten* in het levensonderhoud. De factor landbouwgrond speelde vermoedelijk vrijwel geen rol meer in het reproductiepatroon' (cursivering PH).⁴ Dit standpunt is weliswaar naar de letter niet volstrekt onverenigbaar maar naar intentie toch moeilijk te rijmen met de gewraakte conclusie van De Vries dat het grootste deel van de boerenbevolking omstreeks 1500 de kost bijeenscharrelde 'by whatever means were at (its) disposal'.⁵

Des te opmerkelijker is dat beide auteurs zich hoofdzakelijk baseerden op één en dezelfde historische bron, de landsheerlijke enquêtes van 1494 en 1514. In de felle polemiek tussen Noordegraaf en De Vries nam de scepsis over de waarde ervan haast per bladzijde toe, maar we moeten ons er, denk ik, voor hoeden om met het badwater het kind weg te gooien, want de enquêtes blijven voor elke interpretatie van de sociale en economische structuur van het graafschap Holland aan het begin van de Nieuwe Tijd een onmisbare bron. Ook al zullen zij nooit een nauwkeurig kwantitatief beeld opleveren, de enquêtes laten wel een globaal oordeel over bestaansmiddelen en inkomensvorming toe, dat verder zal moeten worden verijnd 'by whatever sources are at our disposal'.

Slaan we de enquête-formulieren van de dorpen van Heusden na op informatie over de bestaansmiddelen, dan trekken twee zaken onmiddellijk de aandacht. Ten eerste noemden de lokale respondenten de landbouw onveranderlijk als eerste en vaak ook als enige middel van bestaan⁶, pas in tweede instantie en bij vergelijking tussen de vragenlijsten van 1494 en 1514 minder consequent andere activiteiten (zie tabel 13.1). Het meest frequent en systematisch is na de landbouw nog de vis- en vogelvangst vermeld, ook vaak, maar vrij willekeurig, de losse arbeid. Alleen de opgaven van Engelen en Baardwijk wijken duidelijk van de andere af. In 1494 zeiden de informanten uit Engelen, dat de burenen van het dorp de kost verdienden 'mit visschen, mit vogelen, mit steenbacken, mit [schuit]varen, oock mit haver ende gerst te zayen' – bij uitzondering sloot de landbouw de rij van activiteiten. In 1514 stond de 'lantneringe' wel voorop, gevolgd door opnieuw de steenbakkerij, de scheepvaart en, ditmaal, de losse arbeid. De informanten van Baardwijk noemden de landbouw zowel in 1494 als in 1514 het eerst, pas daarna andere activiteiten: in 1494 het vervoer van turf naar de markten van Heusden, 's-Hertogenbosch 'ende andersins', in 1514 de visserij en vogelvangst en het gebruikelijke 'spitten ende delven', zonder dat daarmee overigens expliciet de turfgraverij werd be-

TABEL 13.1. Referenties aan middelen van bestaan in de enquêtes van 1494 en 1514.

ban:	A		B		C		D	
	1494	1514	1494	1514	1494	1514	1494	1514
Baardwijk	X	X	X	X		X	X	
Vlijmen	X	X			X			
Engelen	X	X	X			X	X	X
Hedikhuizen	X	X	X	X		X		
Herpt	X	X			X	X		
Aalburg	X	X						
Wijk	X	X			X		X	
Veen	X	X						
Oud-Heusden	X	X	X	X		X		
Heesbeen	X	X						
Doeveren	X	X		X				
Drongelen	X	X	X	X	X			
Eethen & Meeuwen	X	X		X				
Genderen	X	X						
Babyloniënbroek	X	X						

Bestaansmiddelen: A = landbouw / B = vis- en vogelvangst / C = losse arbeid ('mitter spade') / D = handel, transport en nijverheid.

doeld. Behalve uit Baardwijk en Engelen werden in 1494 ook nog commerciële activiteiten gemeld uit Wijk, dat kennelijk enige betekenis had als centrum van hophandel. In het formulier van 1514 werd echter niet meer van dit 'coopmanscippe van hoppe' gerept. Volgens een tarieflijst uit 1521 mochten de Wijkenaren alleen 'vruchten die binnen hoer[e]n ambocht wassen ende beesten die men dair op-voet ende comenschap die sy binnen d'ambocht slyten ende vercopen' om niet voorbij de tol van Schoonhoven en Gorinchem voeren.⁷

Naast deze primaire plaats van de landbouw zijn de grote aantallen 'armen' opvallend. Overigens waren de formulieren van de *Enquete* op dit punt nu eens uitvoeriger en explicieter dan die van de *Informacie*. Voor de lokale zegslieden had 'armoede' twee kwaliteiten, die juist bij de enquête van 1494 vaak in één adem werden genoemd: armen leefden van de bedeling en droegen niet bij aan de belastingen. In 1514 deden de informanten van veel dorpen in het geheel geen mededeling over het aantal lokale armen, terwijl degenen die dat wel deden, uitsluitend de afhankelijkheid van de armentafel noemden. Zowel in 1494 als in 1514 was gemiddeld ruim éénderde van alle haardsteden 'arm' (zie tabel 13.2). Er is weinig bezwaar tegen om deze categorie burenen aan te duiden als 'proletariërs', want het enige produktiemiddel dat zij tot hun beschikking hadden was de arbeid van hun handen.⁸ De vraag is echter, bij welke economi-

TABEL 13.2. Fiscaal onbelaste haardsteden in 1494 en 1514.

	1494		1514	
	N	%	N	%
Baardwijk	36 (hg)	38	35 (hg)	41
Vlijmen	70 (fp)	47	58 (hg)	38
Engelen	c40 (fp + hg)	c40	—	—
Hedikhuizen	30 (fp)	43	—	—
Herpt	c5 (fp + hg)	c14	—	—
Aalburg	c5 (hg)	c16	c6*	c19
Wijk	c5 (fp)	c5	—	—
Veen	c24 (fp + hg)	c34	—	—
Oud-Heusden	26 (fp + hg)	46	—	—
Heesbeen	12 (fp + hg)	67	—	—
Doeveren	c7 (fp + hg)	c30	6 (hg)	24
Drongelen	c15 (hg)	c33	c18 (hg)	c46
Eethen & Meeuwen	40 (fp)	50	c15 (hg)	c17
Genderen	14 (fp)	45	12	43
Babyloniënbroek	6 (fp + hg)	21	—	—
Totaal	c335	c36	c150	c34

fp = 'niet contribuerenden' ('fiscal paupers') / hg = 'levende van de heilige geest'.

% = als percentage van totaal aantal haardsteden.

* = d.i. 'scamel luyden' die in 'keetkens' woonden.

sche activiteiten dit sluimerende arbeidspotentieel kon worden ingezet. Er zijn twee situaties denkbaar⁹: zou het platteland van Heusden omstreeks 1500 nog een traditionele economische structuur hebben gehad met een grote *subsistence* sector (beeld De Vries), zou men geneigd zijn armoede op te vatten in termen van verborgen werkloosheid. Was daarentegen een behoorlijke 'proto-industriële' sector (in de verbrede betekenis van Van Zanden) tot ontwikkeling gekomen, zijn 'armen' meer te zien als een echte (proto-)proletarische arbeidsreserve die mogelijk reeds een 'bufferfunctie' vervulde in een economie met een sterk wisselende, vooral seizoensgebonden vraag naar arbeid, zoals de armen dat in de Nieuwe Tijd zouden gaan doen.¹⁰ De tweede situatie is nog uit te breiden met een tweede 'weg', die bij Knotter en Van Zanden wat onderbelicht is gebleven: die van de kapitalistische landbouw. Daarbij ontstaan relatief grote gespecialiseerde en commerciële agrarische bedrijven die met behulp van loonarbeid worden geëxploiteerd.

In het vervolg van dit hoofdstuk zal ik trachten na te gaan, welke weg het platteland van Heusden is opgegaan. Daartoe heb ik achtereenvolgens de agrarische sector beschreven en de para- en niet-agrarische activiteiten

geïnventariseerd. In dat kader heb ik er vooral op gelet, of uit bepaalde functioneel gecombineerde agrarische en niet-agrarische activiteiten een soort vaste 'arbeidscyclus' naar voren kwam, zoals J. Lucassen die heeft geconstrueerd voor het Hollandse platteland in de Nieuwe Tijd.¹¹ Het bestaan ervan zou eveneens een aanwijzing opleveren voor 'proto-proletarisering'.

13.2. DE LANDBOUW ROND HET MIDDEN VAN DE 13DE EEUW

Het komt in de geschiedbeoefening niet vaak voor dat de vroegste gegevens ook de beste zijn. Voor informatie over de landbouw in het Land van Heusden gedurende de laatmiddeleeuwse periode is dat echter beslist het geval dankzij het aantekenboek van Willem van Rijkel, abt van Sint-Truiden, dat de eerste decennia van de tweede helft van de 13de eeuw bestrijkt. Toch zijn de observaties van de abt op een aantal punten beperkt. De agronomische informatie heeft alleen betrekking op de stroomrugnederzettingen aan de noordzijde van de Oude Maas plus Babyloniënbroek. Verschillende notities over het beheer van de uithof te Aalburg en over de inkomsten uit de verpachting van tiendrechten verraden iets over verbouwde gewassen en fysieke opbrengsten. Rond 1260 verbouwden de benedictijnen in het Land van Heusden in hoofdzaak drie gewassen: haver en gerst als zomergranen en daarnaast 'amera'. Van het laatste merkt de abt op, dat het 'meer waard was dan gerst'¹²; mogelijk gaat het om emmer-tarwe (*triticum dicoccum*) of spelt (*triticum spelta*). Blijkens de tiendopbrengsten uit 1257 werden de drie hoofdgewassen in Babyloniënbroek en Meeuwen verbouwd in de verhouding 87:12:1.¹³ En bij een opname in juni 1260 van de voorraden die op bewaarplaatsen in Genderen en Meeuwen over waren uit de oogst van het voorgaande jaar was die verhouding 69:17:14, met de aantekening dat bij het kleine restant gerst in Meeuwen ook de voorraad bonen was opgeteld.¹⁴ Hoe dan ook, de overheersende plaats van haver in het bouwplan komt in beide overzichten naar voren. Het duidt erop dat ook de afhellende delen van de stroomruggronden en zelfs ook het broekland op ruime schaal werden benut voor de extensieve verbouw van zomergranen. Voor Babyloniënbroek, dat niet op een stroomrug lag¹⁵, betreffen de gegevens vrijwel uitsluitend haver en ook onder het bouwland ('terra arabilis') van de *curtis* Aalburg bevond zich akkerlande 'in palude' (= in het broek).¹⁶ Rogge moet, althans in dit deel van het Land van Heusden, veel minder zijn verbouwd. De beheerder van de hof in Aalburg liet de abt in augustus 1264 weten, dat hij 30 malder rogge in voorraad had. Een deel ervan zou hij laten verbakken, de rest was bestemd voor de verkoop.

Uit de notities van Willem van Rijkel over de verpachting van tienden in natura zijn, zij het bij benadering, cijfers omtrent de fysieke opbrengsten

van het hoofdgewas haver te destilleren. Dat is mogelijk dankzij de bijzondere wijze waarop de tienden werden geheven. Een en ander is het best uit te leggen aan de hand van een aantekening die betrekking had op een verpachting op 12 augustus 1259. De abt vergaf op die datum, vlak vóór de oogst, de inning van de korentiende in het 'betere' tiendblok van Babyioniënbroek aan zekere Nicolaus Leydevane.¹⁷ 'Fuerunt 14 jugera pro decima', staat er bij – precies dezelfde oppervlakte die ook in 1257 gold¹⁸ – en 'de quolibet jugere sive morgen promisit (Nicolaus) dare octo virtel sive modios bone avene sive havere cum mensura hollandensi sive de Dussene'. Er waren dus 14 morgen voor, c.q. bij wijze van tiende beschikbaar en van elke morgen beloofde de pachter de abt acht viertel of mud goede haver te zullen leveren. De bepaling van de betekenis van het voorvoegsel 'pro' en van de inhoud van het Dussense viertel zijn naar mijn mening voor een juiste interpretatie cruciaal. Over de gebruikte graanmaat merkte de abt enkele alinea's eerder op dat het Hollands of Dussens viertel gelijk was aan het Bossche mud en dat een vat dat zich in de molen van Heusden bevond als ijkmaat diende. Nemen we aan dat het Bossche mud in 1259 gelijk was aan één van beide graanmaten die uit de 16de eeuw bekend zijn, namelijk de Bossche mudden van respectievelijk 246 en 301 liter¹⁹, dan was de pachter aan de verpachter tussen de 20 en 24 hectoliter haver per morgen verschuldigd. Dit maakt het hoe dan ook onmogelijk dat het hier slechts zou gaan om (ongeveer) het tiende deel van de totale opbrengst. In feite kan de tiendinning daarom niet 'bij de schoof' zijn geschied, waarbij de tiendheffer elke negende, tiende of elfde schoof van het veld liet halen. Hier kreeg de tiendheffer kennelijk ongeveer tien procent van het bezaaide bouwland toegewezen, waarvan hij de volledige opbrengst mocht binnenhalen. Hoe dat precies in zijn werk ging, vertelt het aantekenboek niet, maar als deze veronderstelling juist is, is voor een aantal dorpen in 1257 het percentage van de verdeelde cultuurgronden dat met haver, gerst en 'amera' bezaaid was, vast te stellen. In dat jaar nam de graaf van Holland zoals gezegd om bepaalde redenen²⁰ de tiendpacht op zich, op een moment in augustus evenwel, dat reeds verschillende regelingen waren getroffen. Daarom gaf de abt een kort overzicht van de wijze waarop de tiendinning in de verschillende blokken zou worden afgewikkeld en daarbij komt soms de bezaaide oppervlakte ter sprake.²¹ Vermenigvuldigt men die met tien, dan is de uitkomst te vergelijken met de totale oppervlakten van de blokken waarin de abt tiendrechten bezat; deze worden elders in het aantekenboek opgesomd.²² De vergelijking leert dat in 1257 in Babyioniënbroek, Meeuwen en Eethen respectievelijk 49%, 55% en 72% van het verdeelde areaal was bezaaid, meest met haver. Vooral het laatste percentage klinkt ongelofelijk, omdat men geneigd is te denken aan een uitgebreide braak, maar dezelfde berekening is voor Eethen ook voor 1264 uit te voeren²³ en dan ligt de uitkomst nog hoger, namelijk op 79%! Men moet evenwel steeds in het achterhoofd houden dat de genoemde cijfers de werkelijkheid hooguit benaderen, want

van het verschuldigde tiendpercentage weten we het fijne niet, terwijl de oppervlakten van de tiendblokken en tiendblokdelen van Sint-Truiden ook weer niet tot op de morgen precies bekend zijn (zie Bijlage E).

Om nu terug te keren naar de kwestie van de haver-opbrengsten, het aantekenboek van Willem van Rijkel vermeldt pachtsummen uiteenlopend van vijf tot negen viertel per morgen in de dorpen Babyoniënbroek en Eethen.²⁴ Aangezien daar in kleine morgens van vijf hont werd gerekend, komt dat, afhankelijk van de gekozen maat van het Bossche mud, neer op 17 tot 38 hectoliter per hectare. Dit waren dan de hoeveelheden die de pachters zich verplichtten aan de abt af te dragen. Naar hun eigen inschatting waren de werkelijke opbrengsten natuurlijk een stuk hoger, want zij wilden voor hun moeite worden beloond. De abt zelf vond een beloning van 9 à 10% voor de tiendinner heel normaal. Ook dat is af te leiden uit de regelingen die in 1257 werden getroffen, want er bleken toen afspraken te zijn gemaakt met bepaalde lieden die de tienden bij Genderen en Aalburg(?) tegen een bepaald percentage van de opbrengst binnen zouden halen: 'pro straminibus et paleis et pro undecimo / decimo vase', dus 'voor het kaf en het stro en voor het elfde / tiende vat'.²⁵ Rekent men ook 10% winst aan de tiendpachters toe, dan komt men aan haveropbrengsten van 19 tot 42 hectoliter per hectare. Deze cijfers corresponderen met haverroogsten omstreeks 1800 in respectievelijk de Bommelerwaard en Zeeland.²⁶ In dat perspectief zijn de opbrengsten uit het einde van de dertiende eeuw hoog te noemen. Overigens waren haveropbrengsten in het hele becijferde bereik in de Late Middeleeuwen normaal in een progressieve landbouwstreek als Oost-Vlaanderen.²⁷

Het aantekenboek van abt Willem van Rijkel bevat zelfs een inventaris van de levende have op de curtis te Aalburg, vermoedelijk opgemaakt in de zomer van 1263.²⁸ Opmerkelijk is dat onder het grootvee de paarden het grootste aantal vormden. Voor de bewerking van het bouwland²⁹ waren veertien werkpaarden beschikbaar, waaronder twee twenters. Daarnaast waren er nog vijf twenters, vier enters en drie veulens. Ook beschikte men over drie rijpaarden, waaronder één draver en er werd in dat jaar een tweede draver bijgekocht. De rundveestapel bestond uit zes melkkoeien, één andere koe en een vette os, vijf tweejarige runderen, vier pinken en drie kalveren. Varkens en biggen waren er bij elkaar veertig. Wat men uit deze gegevens met zekerheid kan afleiden, is dat met paarden en niet met ossen werd geploegd. Omdat zich onder de tweejarige runderen zowel koeien (vaarzen) als stieren bevonden en er vrij wat melkvee werd gehouden, was de rundveehouderij op de produktie van (behalve mest) zowel melk als vlees gericht. Zeer opmerkelijk is het volledig ontbreken van schapen. Ze komen in bronnen van latere datum zó veelvuldig voor dat men haast wel moet concluderen dat ze in de inventaris van 1263 eenvoudig zijn weggelaten.

13.3. DE LANDBOUW IN DE HOLLANDSE PERIODE

Gegevens over de landbouw in de Hollandse periode zijn er maar mondjesmaat en ze hebben vaak ook nog een indirect karakter. Zo kunnen 'erfpachten' – in de betekenis van in natura vastgestelde grondrentelasten – alleen maar een grove indicatie over lokaal verbouwde gewassen geven, omdat de retributie niet per se uit het onderpand hoefde te worden opgebracht. Enige relatie was echter zeker aanwezig. Zo wijst de eenzijdige stipulering van rogge in 'erfpachten' op goederen in Vlijmen en Baardwijk zonder twijfel op de overheersende plaats van dat gewas in het bouwplan op de zand- en veenakkers van de zuidelijke dorpen. In het cijnsregister van de pastoor van Vlijmen van omstreeks 1460 waren 35 'erfpachten' vastgesteld in rogge tegen acht in raapzaad, vier in wijn, vier in was en één in peperkoek. En het cijnsregister van de pastoor van Baardwijk uit 1497 telde tegenover één rente in Rijnwijn 23 'erfroggen'. Blijkens de *Informacie* waren in Baardwijk aan het begin van de 16de eeuw behalve rogge haver en het nieuwe gewas boekweit belangrijke produkten, terwijl in Vlijmen kort na 1540 in hoofdzaak rogge en boekweit werden verbouwd.³⁰

Elders in het Land van Heusden waren renten in natura vaker in tarwe dan in rogge vastgesteld, maar nooit in gerst en haver – daar hadden de veelal stedelijke rentetrekken, die hun inkomsten in natura voor eigen consumptie lieten verbakken, weinig aan. Vergeleken met de tijd van abt Willem van Rijkel zijn verwijzingen naar de tarweteelt dus niet langer zeldzaam. Ter illustratie van de behoorlijke schaal waarop rond het midden van de 14de eeuw tarwe in het Land van Heusden moet zijn verbouwd, kan worden gewezen op het verzoek dat Albrecht van Beieren tijdens de belegering van Delft in de voorzomer van 1359 aan de abt van Berne richtte om 24 hoet (ca. 24.000 liter?) tarwe te leveren voor de bevoorrading van de troepen.³¹ Natuurlijk had Berne ook buiten het Land van Heusden veel bezittingen, maar de meeste daarvan lagen in de Meierij op het zand en daar zal weinig tarwe zijn verbouwd. Veel van deze tarwe moet dus uit het Land van Heusden afkomstig zijn geweest. Helaas is van de exploitatie van het eigen grondbezit door de premonstratenzers geen middeleeuwse administratie bewaard gebleven, zodat we het verder moeten stellen met terloopse mededelingen.

Wat beter gedocumenteerd is de teelt van handelsgewassen, die in de tweede helft van de 14de eeuw duidelijk opkwam. Een teken is het feit dat een grote tiendheer als de graaf van Holland in de jaren na 1375 maatregelen begon te nemen om het verlies aan inkomsten uit korentienden als gevolg van de teelt van handelsgewassen tegen te gaan. Als eersten moesten in 1378 Wouter Hol en Arend Teerninc uit Vlijmen 'vanden raepzade die si ghesaeyt hadden' bij wijze van tiende 20 vaten zaad bij de rentmeester inleveren.³² Soortgelijke afdrachten volgden voor de teelten van vlas en hop in Engelen. Andere tiendgerechtigden zullen van hun

tiendplichtigen hetzelfde hebben verlangd, maar het gezag van de landsheer moest eraan te pas komen om dat ook werkelijk af te kunnen dwingen. In de veel geciteerde ordonnantie van (omstreeks) 26 oktober 1380 kondigde de grafelijke raad af 'datmen overal daermen hoppe set' – en het Land van Heusden werd speciaal genoemd – 'gheven sal den ghenen die daer tienden sculdich sijn te hebben jaerlix van elker anderhalve marghen hoppe enen ouden scilt ende van raepsade salmen gheven rechten tienden gheliken datmen doet van anderen goede'.³³ Uit de inkomsten van de verpachting van de hoptiende in Engelen is af te leiden dat daar in 1380 ongeveer driekwart morgen en in 1391 en 1392 ongeveer drie morgen hop stond. Dat lijkt niet veel, maar men moet wel bedenken dat de hopteelt bijzonder intensief was en op zeer kleine percelen ('hophoven') plaats vond. Dat de aparte administratie van hop-, raapzaad- en vlastienden in de domeinrekeningen spoedig na 1380 ophield, zegt niets, want deze inkomsten werden, samen met de tienden van een ander klein gewas, wintergerst, spoedig algemeen tot de 'smaeltienden' gerekend.³⁴ De rentmeester van Sint-Truiden maakte in 1426 nog wel onderscheid tussen 'smaeltienden' en 'hoptienden'. In de goederenlijst uit dat jaar werd de hoptiend expliciet vermeld onder de inkomsten te Aalburg, Herpt, Heesbeen en Doeveren. Bezuiden de Oude Maas werden in Vlijmen nog in 1461 hopen raaptienden gescheiden van de 'smaltiend' betaald.³⁵ Op hetzelfde dorp heeft een koopcontract uit 1429 betrekking, waarbij Katrien, weduwe van Godschalk Giselmaars zoon zich verplichtte tot de levering van een bepaalde hoeveelheid hop op de markt van Den Bosch.³⁶

Een indicatie voor de produktieomvang en het verloop daarvan zouden mogelijk de inkomsten uit de *hopmaat* hebben kunnen geven. De hopmaat wordt voor het eerst genoemd in de domeinrekening over het jaar 1494. 'Men zeyt', zo noteerde een controlerende ambtenaar in de marge, 'dat tot Huesden ende inden lande van Huesden groote menichte van hopen geteelt wordt. Soe zy byden rentmeester mijns genad. heren recht bewairt in de mate van dese hoppe; die weder in wairde gebracht ende dair off verantwoordt ter naister rekeninge'.³⁷ Onder aansporing van deze opmerking moet de rentmeester van Heusden enigszins vertwijfeld op zoek zijn gegaan naar de verdwenen bron van inkomsten, want het duurde nog enkele jaren voordat hij de oplossing wist: indertijd was de hopmaat door Filips de Goede geschonken aan een van zijn dienaren, Guillechot l'Arbalestoir, maar nu was de maat 'all vergaen'.³⁸ Deze mededeling moet natuurlijk niet gelezen worden als zou de hopteelt teniet zijn gegaan. Dat omstreeks 1500 in Heusden hop werd verhandeld, blijkt uit een proces over een zogenaamde 'raucoop' (= transactie waarvan één der partijen achteraf spijt – berouw – had) van een partij hop in 1497.³⁹ Wel klaagden de Heusdenaren in 1494 in de *Enquete* dat alles niet meer zo was als vroeger. Ten gevolge van de doorsteek van de Maas bij Nederhemert was in de inheemse scheepvaart de klad gekomen. De vloot van Heusden was teruggebracht tot zegge en schrijve één koopvaarder, die af en toe eens

hop naar Amsterdam bracht en koren voor de markt in Den Bosch als retourvracht had. Dan beschikte men nog over een bierschip waarmee bier in Delft werd gehaald en ook dat werd op de heenreis wel eens bevracht met 'een luttel hoppe ende andere cleyne dinghen, als appelen, pruymen ende dergelycke'.⁴⁰ Van de levering van hop uit het Land van Heusden – Hedikhuizen in dit geval – aan een handelaar(?) in Delft wordt ook nog in een andere bron uit dezelfde tijd melding gemaakt.⁴¹ Volgens de *Informacie* was Heusden aan het begin van de 16de eeuw een bescheiden exporteur van bier; de stad telde in 1514 vier brouwerijen en er woonden verschillende hop-handelaren. In de formulieren van de dorpen treft men alleen onder Wijk en Veen rechtsreeks vermelding van de hopteelt aan. Het vreemde is dan dat in Wijk zelfs buitendijks hop werd verbouwd, op het Wijkerzand, waar de eigenaar in 1455 'inden bogaert' 4½ hont hop had aangeplant.⁴² Referenties aan 'hophoven' en 'hoplanden' zijn tenslotte te vinden in de oudste kohieren van de Tiende Penning van Genderen, Engelen en Veen. In laatstgenoemd dorp zou bij nagenoeg ieder huis een hophof hebben gelegen. Van de 570 morgen verdeelde cultuurgrond bestond toen 33½ morgen (ca. 6%) uit hopland.⁴³ De conclusie die men op grond van deze verspreide gegevens kan trekken, moet zijn dat de hopteelt in het Land van Heusden vanaf het derde kwart van de 14de eeuw enig belang had. Over de produktie-omvang is niets te achterhalen. Ook de geografische verspreiding van de teelt is moeilijk te bepalen. Bodemgeschiktheid (de hop gedijt van nature goed in een elsenbroek-milieu) en de nabijheid van de markt (Heusden of Den Bosch) kan de verspreiding van de teelt hebben beïnvloed.

Nog sporadischer zijn verwijzingen naar de teelt van andere handelsgewassen. Dat de raapzaadteelt van bovenlokale betekenis was, is af te leiden uit het feit dat de landsheer aan het begin van de 15de eeuw aan de Heusdense notabelen Arend van Andel en Willem Zuurmond concessies verleende voor de plaatsing van nieuwe oliemolens binnen of bij de stad.⁴⁴ Later blijken er binnen de muren vijf persmolens in bedrijf te zijn geweest en daarbuiten twee, maar van deze zeven molens waren er in 1471 twee, die te Aalburg en die in Heusden in de Achterstraat bij de burcht, 'van langen tijden al vergaen'.⁴⁵ De molen in de Potterstraat zou vele jaren stilstaan toen die 'verstorven (was) aen arme luden (die) gheen macht en (hadden) die molen te ghebruycken'.⁴⁶ De uitbating van een oliemolen moet dus het nodige kapitaal hebben geveerd. Kennelijk beschikte Liesbeth Willem Lambrechts weduwe daar over, want zij liet in 1487 een nieuwe molen bouwen, die blijkens een later bericht aan de Waterpoort was gelegen.⁴⁷ Op het belang van de raapzaadteelt wijst voorts het toponiem Rapersweert bij Veen, een verbastering van 'raapsaterweert', een benaming die overigens al in 1364 bestond.⁴⁸ Vlas, waarvan in 1380 in Engelen tiend werd geheven, komt men nadien alleen nog tegen in Hedikhuizen. In 1398 zouden de Geldersen er van over de Maas vlas

hebben geroofd.⁴⁹ In het buurdorp Herpt is geregeld vlas verbouwd blijkens de toponiemen 'Vlasbedde' en 'Vlassenbeemd'.⁵⁰

Over het rotatiesysteem dat op de oude bouwlanden werd gevolgd is – wederom – niets bekend, maar op (voormalige) meenten en op uiterwaarden paste men zeker een vorm van koppelstelsel of wisselbouw toe. Getuige de fikse bekeuring die Herman Faan uit Babyloniëbroek in 1372 kreeg voor het 'eren' (= ploegen) van land 'dat in die weyde gheheyscht was'⁵¹, gebeurde dit bij collectieve beslissing van de buren – een vorm van *Flurzwang* zou men kunnen zeggen. In 1469 ruzieden de buren van Heesbeen met de grafelijkheid over de vraag of zij gerechtigd waren de gemene weide naar believen in te zaaien met haver.⁵² Van een 'gemeente' van Oud-Heusden werd in dezelfde tijd opgemerkt dat zij afwisselend drie jaar werd bezaaid en drie jaar beweide.⁵³ En twee buren uit het aangrenzende Drunen tekenden in 1478 in Den Bosch een verplichting tot levering van een bepaalde hoeveelheid haver gedurende een periode van zes jaar, onder het voorbehoud dat 'de gemeynt van Druenen beseyt wordt ende niet anders'.⁵⁴ Ook daar waren individuele buren voor agrarische bedrijfsbeslissingen dus afhankelijk van collectieve beslissingen over het beheer van gemene gronden. Een vergelijkbare, zij het in de praktijk toch wat vrijere rotatie werd gevolgd op de buitendijkse Jakobsweerd bij Hedikhuizen, waarvan de grafelijkheid de tiend toekwam. Uit de domeinrekeningen valt af te leiden dat de waard in de 15de eeuw om de vijf à tien jaar voor een periode van drie of vier opeenvolgende jaren 'ter weyden geleet ende niet gesacyt' werd. Uitzonderlijk was het gebruik van uiterwaardgronden als bouwland geenszins. Een uiterwaard bij Veen bleef in 1504 'ongebruuct ende *ongesayt*' liggen 'overmits anxt ende vreese den huys van Poroyen ende den capiteyn van dien'.⁵⁵ Van de Jan Naasweerd, een andere uiterwaard bij Hedikhuizen, verkeerde de omheining van het bouwland in 1495 in zó deplorabele staat, dat de rentmeester van de domeinen zich 'van rechts ende gheburscaps wege' genoodzaakt zag 'nyens (te) betuynen ende beheynenden om die beeste dair wt te bewairen'.⁵⁶ Twee jaar later kon de rentmeester voor dezelfde waard geen pachters vinden, omdat zij 'all uyt geteelt was ende man niet meer en mochte gebruijcken als van eenygen vruchten dair up te telen off te zaijen, [mer] te laten leggen VII off VIII jair in die weyde ende niet te sayen'.⁵⁷ Het laatste doet weer eerder aan een systeem met drieslegging denken dan aan een echt koppelstelsel.

Wat eigenlijk nog het meest opvalt aan al deze vermeldingen, is de grote nadruk die de (weliswaar extensief bedreven) akkerbouw op marginale gronden had in een periode van demografische stagnatie en agrarische depressie. Niet alleen meenten en waarden, maar ook kleigronden – zowel jonge (zee)klei als oude komklei – werden voor de akkerbouw benut. De Mosterddijk bij Babyloniëbroek was in 1450 nog niet gereed, of de abt van Berne liet al de ploeg zetten in nieuw ingedijkte kleilanden.⁵⁸ In Wijk zaaiden de buren in dezelfde tijd oud broekland in.⁵⁹ Zelfs de vertegen-

woordigers van de landsheer lieten zich op dit punt niet onbetuigd. Dat blijkt uit een reeks interessante briefjes en kladaantekeningen uit de jaren '30 van de 15de eeuw, gericht aan of geschreven door Arend vanden Camp, onder-*castellanus* van Heusden onder heer Dirk vander Merwede.⁶⁰ Daartussen bevinden zich memo's in verband met 20 vaten tarwe en zes vaten raapzaad die 'versayt sijn opt sant gecofft tegen Hack van Outhusden' – onder 'sant' werd toen een buitendijkse zandplaat verstaan.⁶¹ Een andere aantekening behelsde tiendopbrenghen van zeker stuk land te Herpt, waarvan we uit latere bron weten dat het de oude Varkensmeent was.⁶² Het tiend leverde in 1438, dus in één en hetzelfde jaar, tarwe, haver, gerst en erwten op. Het is tevens de eerste vermelding van peulvruchten sedert het midden van de 13de eeuw. Een voedergewas komt pas ter sprake in een stuk uit 1470, waarin terloops wordt opgemerkt dat Laurens Eve-raats zoon uit Besoijen een perceel van drie morgen in Ethen en Meeuwen 'mit boonen ende wicken bezayet' had.⁶³

Van specialisatie op enige schaal in de richting van de rundveehouderij – hetzij voor de zuivel, hetzij voor het vlees – is in de bronnen niets te bespeuren. De enige aanwijzing voor het bestaan van het vetweidersbedrijf geeft het toponiem Ossenwaard voor een aan het Wijkerzand grenzende buitendijkse weide, die al aan het einde van de 14de eeuw onder die naam bekend stond.⁶⁴ Volgens de *Enquete* leefde men alleen in Babyloñienbroek van 'weynich lantelinge' en – dus in hoofdzaak? – van de koe. Waarschijnlijk zijn de mededelingen van de lokale informanten hier toch verkeerd weergegeven, want in het Broekse *Informacie*-formulier is uitsluitend sprake van de 'bouwerij'. Veeleer tekenend voor de situatie was de opmerking van de informanten van Genderen in 1514, dat men bij de lokale omslagen van gemene lasten vier koeien voor één morgen rekende, maar dat overigens niemand in het dorp zóveel koeien had. De bureu van Vlijmen en Wijk gaven in 1494 aan dat de rundveehouderij voor hen slechts van secundair belang was. Volgens die van Wijk werden koeien uitsluitend gehouden voor de eigen behoeften ('heure nootdurft'), 'zonder yet veel te vercoopen'. Dit beeld wordt bevestigd door een lijst met pachters van weidescharen op het Wijkerzand uit 1455-1456.⁶⁵ De lijst is in zoverre moeilijk te interpreteren, dat de eigenaar meestal naar aantallen 'scharen' afreken-de, veel minder naar stuks geweid vee – of naar zowel vee als 'scharen'. Niet elke (volle) 'schaar' had dezelfde prijs; meest voorkomend was de schaar van drie gulden, waarvan er 69½ waren uitgegeven aan meer dan de helft van de 86 verschillende pachters. Ik meen dat deze volle 'schaar' van drie gulden correspondeerde met het gebruiksrecht gedurende een weideseizoen van ongeveer 18 weken voor één volwassen paard.⁶⁶ Wanneer in plaats van 'scharen' stuks vee werden afgerekend, bedroeg namelijk alleen voor paarden de volle pachtsom drie gulden, voor veulens twee.⁶⁷ Voor runderen varieerde het bedrag, kennelijk afhankelijk van leeftijd en geslacht (gewicht), van zeven stuivers tot 2½ gulden⁶⁸, voor het weiden

van een schaaap werd vermoedelijk zeven stuivers in rekening gebracht.⁶⁹ Het grootste aantal runderen waarvoor één pachter moest betalen, was vier. Zou men, voor wat betreft de verhuur van 'scharen', als gemiddelde pachtsom voor het weiden van één rund één gulden aanhouden, hebben ook verder slechts drie pachters meer dan vier koeien op het Wijkerzand laten grazen.

De indruk dat de meeste boeren hooguit een paar koeien voor eigen gebruik hielden, wordt tenslotte bevestigd door incidentele gegevens uit gerechtelijke beslagleggingen. Bij Dirk Rutgers vander Linbrake uit Oud-Heusden haalde de deurwaarder in 1478 het (groot)vee weg, zijnde drie koeien.⁷⁰ Twee jaar later zette Robrecht van Drongelen, bewindvoerder van de heerlijkheid Eethen en Meeuwen, een poging in het werk om allerlei achterstallige inkomsten te innen, die door de lange verwaarlozing van de heerlijkheid onbetaald waren gebleven. Daarbij liet Robrecht onder andere beslag leggen op de Meeuwense goederen van Staasse (< Eustatia), weduwe van Willem Arends zoon, een buitenpoortster van Dordrecht die in Dussen woonde. Haar bezittingen in Meeuwen omvatten twee morgen land, één bezaaid met tarwe, één met erwten, voorts 21 schapen en een wagen met twee paarden.⁷¹ Van een andere vermeende debiteur, zekere Hendrik Arends zoon, werden in dezelfde tijd drie ossen, drie koeien en een paard gevorderd.⁷²

Naar ik meen heeft alleen het dorp Baardwijk een uitzondering op dit beeld te zien gegeven. Bijna driekwart van het (verdeelde) cultuurareaal bestond er in de eerste helft van de 16de eeuw uit buitendijkse hooi- en weidelanden (tabel 14.1), die bovendien een hogere gemiddelde pachtwaarde hadden dan de hooggelegen veen- en zandakkers.⁷³ Waarschijnlijk was een vorm van extensieve rundveehouderij hier gerelateerd aan de opbloei van de leerverwerkende nijverheid in Den Bosch en de Langstraat in dezelfde periode.⁷⁴ Om die reden zullen althans sommige Baardwijkse burens relatief grote kudde's runderen hebben gehad.

Over de omvang van de kleinveestapel geven de bronnen geen bijzonderheden. In elk geval moet in het Land van Heusden de schapenhouderij van belang zijn geweest. Dit mag onder andere blijken uit het feit dat het aantal schapen dat iedere buur mocht weiden op meenten of op dijken(?) kort na 1360 kennelijk bij landsgemene keur moest worden gelimiteerd. De rekening van de drossaard over dat jaar vermeldt namelijk vele boeten aan burens die meer schapen hielden dan 'de keur' toestond.⁷⁵ De overtreders waren, voor zover viel te achterhalen, afkomstig uit Baardwijk, Vlijmen, Hedikhuizen, Wijk, Doeveren en Babyloniënbroek.

De enige veeteeltbranche die vermoedelijk ook commercieel wat voorstelde, was de paardenfokkerij. Het zegt wel iets over de kwaliteit, dat de stalmeesters van Albrecht van Beieren meer dan eens prijzige rijpaar-

den van Heusdense fokkers kochten.⁷⁶ In Heusden zelf werd, waarschijnlijk als onderdeel van de jaarlijkse Vastenavondmarkt, een paardenmarkt gehouden. In twee domeinrekeningen is een summier overzicht van de inkomsten gegeven. In 1378/79 werd door 16 handelaren voor de doorvoer van 26 paarden, 22 merries en 66 veulens betaald.⁷⁷ Het jaar daarop werd onderscheiden tussen ‘perden (...) die tot Huesden in die merct vercoft sijn’ en ‘perden (...) die doer Huesden gheleden sijn’. Alleen de laatste – kleinste – post is gespecificeerd: vier handelaren betaalden voor de doorvoer van bij elkaar veertien paarden en acht veulens.⁷⁸ Het is de vraag, in hoeverre deze cijfers ook maar enigszins indicatief zijn voor de totale omzet. Uit de rekeningen is niet zonder meer op te maken op welke wijze de paardenhandel precies werd belast en wie daarvan vrijgesteld waren. Onder de genoemde handelaren bevond zich, voor zover mij bekend, niemand uit Stad of Land van Heusden, maar ook dat zegt niet zoveel, want een aantal van hen werd alleen bij de voornaam aangeduid. Ontduiking van het recht werd in elk geval zwaar bestraft, getuige de hoge boete van 20 pond die zekere Lemken Goderts in 1384 moest betalen ‘omdat hi perde buyten lands voerde daer mijn heer recht toe hadde’.⁷⁹ Bij Gelderse plundertochten in de 14de eeuw waren paarden gewilde roofobjecten.⁸⁰

13.4. PARA- EN NIET-AGRARISCHE (NEVEN)ACTIVITEITEN

De vraag naar het karakter en de verspreiding van para- of niet-agrarische activiteiten op het platteland van Heusden omstreeks 1500 is behalve via de enquêtes (tabel 13.1) te benaderen met behulp van aanvullende informatie uit verschillende bron. De genealogische databank leverde naamkundige en andere gegevens op omtrent de uitoefening van vooral kleine ambachten. Tevens verschaften de persoonsdossiers enig inzicht in de sociale achtergronden van de pachters van vis- en vogelrechten, ressorterend onder de grafelijke domeinen.

Bij het beoordelen van beroepsindicerende achternamen (vergelijk tabel 6.2) dient men erop bedacht te zijn, dat niet-patronymische achternamen in de Late Middeleeuwen de neiging tot stabilisatie hadden. Zeker wanneer beroepsindicerende achternamen binnen *geïdentificeerde familie-eenheden* langer dan één generatie en/of binnen één generatie bij *alle* familieleden in gebruik waren, oefenden de dragers van de naam het aangeduide beroep natuurlijk niet meer zelf uit. Maar het tegendeel, namelijk dat ‘unieke’ dragers van beroepsindicerende achternamen het beroep in kwestie wel zouden hebben bedreven, is ook weer niet per definitie juist. Vooral met genitiefvormen (bijvoorbeeld Smeeds, Bekkers) is wat dat aangaat voorzichtigheid geboden. De beste kans dat iemand echt van beroep was wat achter de voornaam werd genoemd, is er wanneer de beroepsnaam werd voorafgegaan door een lidwoord (bijvoorbeeld Jan de timmerman in plaats van Jan Timmerman). Zo kon ik van vier bedeplichtige burenen

in 1375 met een op die manier gevormde beroepsnaam-achternaam uit andere bron bewijzen dat het aangeduide beroep inderdaad door de drager werd beoefend.⁸¹

Naast (weinige) bruikbare naamkundige aanwijzingen zijn er in het bijzonder voor Baardwijk en Oud-Heusden uit andere bron verspreide gegevens over werkzaamheden buiten de landbouw. Al bij al zijn langs deze weg in elk dorp wel een paar gespecialiseerde handwerkslieden op te sporen: onder de burenen van Baardwijk treft men in de tweede periode een molenaar, een rietdekker, een schoenmaker en een wever(?) aan, onder die van Oud-Heusden een molenaar, een schoenmaker, en enkele steenbakkers (uit dezelfde familie), onder die van Vlijmen een houtkoopman(?) en een metselaar en onder die van Herpt een paar rietdekkers.⁸² Vervolgens bevatten de dossiers van de burenen van Oud-Heusden en Heesbeen relatief veel gegevens over losse graafarbeid – de ‘arbeid mitten spade’ uit de enquêtes. Dat is geen toeval, maar hangt samen met de omstandigheid dat in deze twee bannen veel domeingrond was gelegen. Het onderhoud van dijken, weteringen en wegen dat aan dit grondbezit vastzat, werd door de rentmeester uitbesteed aan buurlieden ter plekke. Dat deze het ‘spitten en delven’ als nevenactiviteit verrichtten en niet als gespecialiseerd beroep uitoefenden, is al enigszins af te leiden uit het feit dat de meeste te identificeren burenen die voor losse arbeid daglonen ontvingen, tevens eigen grond bezaten. Aan dit verband mogen overigens ook weer niet al te verregaande conclusies worden verbonden. De genealogische reconstructies voor de tweede periode zijn immers opgebouwd rond een kern van *eigenerfde* burenen, Keuters of bezitloze burenen die alleen van hun handen leefden zal men er daarom per definitie weinig in aantreffen. Evenmin zegt grondbezit op zichzelf iets over de hoofdbron van bestaan – ook veel handwerkslieden in de dorpen bezaten wel een stukje grond.

Een beter bewijs voor het bestaan van neveninkomsten uit losse arbeid naast de landbouw als voornaamste middel van bestaan is geleverd, indien veel *pachters* van grond *levens* losse loonarbeid verricht zouden blijken te hebben. Maar het zicht op de pachtuitgiften is te beperkt om meer dan een paar gevallen boven water te krijgen. Zo Zeger Jans van Drunen, zijn zoon Matheus, Arend Ywijn Jan Goossens zoon en Matheus Arend Matheus zoon, alle vier burenen van Oud-Heusden die in de tweede helft van de 15de eeuw domeinland pachtten en zich regelmatig verhuurden voor graaf- en spitwerk aan de dijken. Arend Ywijn Jan Goossens zoon dreef bovendien nog een taveerne in Elshout. In Heesbeen namen Willem Daniëls zoon en zijn zoons Arend en Cornelis geregeld domeingronden in pacht, terwijl de rentmeester van de domeinen hun gedurende zowat de hele tweede helft van de 15de eeuw jaarlijks betaalde voor onderhoudswerk aan dijken, straten en weteringen in de bannen Heesbeen en Oud-Heusden. Voor deze Daniëlsen was de arbeid ‘mitter spade’ waarschijnlijk niet zomaar meer een losse bijverdienste. Dat blijkt wel uit het feit dat de rentmeester in 1489 het herstel van twee zwaar beschadigde dijkvakken

in de Zeedijk openbaar aanbesteedde en de klus 'om de minste prijs' naar Cornelis Willem Daniëls ging – hij wist kennelijk hoe je een dergelijk omvangrijk project moest aanpakken. Dezelfde Cornelis voerde in die tijd ook vaak werk uit samen met de schout van Oud-Heusden, Arend Ywijn Heinmans Voogds zoon, een bepaald niet onbemiddeld man, van wie men zich moeilijk kan voorstellen dat hij zelf de hand aan de spade zette en dat versterkt het idee dat we hier eerder met gespecialiseerde 'aannemers' dan met 'arbeiders' te maken hebben. Toch waren dergelijke jarenlange betalingen aan dezelfde personen althans in de sfeer van de losse arbeid betrekkelijk uitzonderlijk.⁸³ In de regel zat er een groot verloop in de arbeiders die voor los sjouw- en graafwerk geld ontvingen. Onder hen waren aantoonbaar veel kleine eigenerfde burenen.

Voor de eerste periode is het beeld niet veel anders. Gaat men af op beroepsindicerende achternamen in het rijke namenmateriaal van de bedelijsten van 1375 en op aanvullende persoonsgegevens over de burenen op Bijlage A, dan moet ook aan het einde van de 14de eeuw ieder dorp wel een paar handwerkslieden en vrije beroepsbeoefenaren hebben gekend. Daarbij is nu een duidelijk verschil waar te nemen tussen de twee grote dorpen Vlijmen in het zuiden en Wijk in het noorden en de andere, kleinere nederzettingen. Vlijmen en Wijk moeten met hun concentraties van kleine neringdoenden in bescheiden mate een centrumfunctie hebben vervuld voor de omringende dorpen. In Vlijmen waren rond 1375 twee molenaars, een bakker, twee kleermakers, twee wevers, een schoenmaker, een timmerman, twee smeden, enkele kooplieden en mogelijk ook een heuse notaris gevestigd, terwijl de plaats toen tevens een bescheiden centrum van turfwinning moet zijn geweest. Wijk telde behalve een molenaar, een bakker en twee smeden nog een moutmaker, een schoenmaker, twee ketelboeters, een kuiper, een schaapsscheerder, een deurwaarders ('pander') en een landmeter onder zijn burenen. Voor alle andere dorpen is het rijtje veel kleiner, al springen, gemeten naar het aantal bedeplichtige burenen in 1375, ook Engelen (vlakbij Den Bosch) en Herpt (vlakbij Heusden) er nog uit. In Engelen woonden een bakker, een brouwer, een steenbakker, een metselaar, terwijl verschillende burenen de achternaam Co(op)mans en de Veer (= veerbaas) voerden. Herpt huisvestte een kleermaker, een leerlooier, een rietdekker, terwijl één lokale familie er de naam 'de vedelaar' voerde.

Vergaande beroepsdifferentiatie is uit een overzicht van ambachtelijke activiteiten in de dorpen niet af te leiden, evenmin dat de differentiatie tussen beide 'periodes' zou zijn toegenomen. Vanaf het moment dat detailinformatie over de dorpssamenleving beschikbaar komt, blijken kleine handwerkslieden deel uit te hebben gemaakt van de burengemeenschap. Zo bevat een beschrijving van twaalf hofsteden met belendingen te Aalburg in het aantekenboek van Willem van Rijkel ook al de namen van drie burenen-handwerkslieden: een timmerman, een wever en een smid.⁸⁴ Dat de timmerman tevens optrad als klokkelouder, is wellicht typerend voor de aard van de ambachtelijke beroepsuitoefening op het laatmiddel-

eeuwse platteland. Net als veel buren met de landbouw als hoofdbron van bestaan neveninkomsten trokken uit losse loonarbeid, moeten ook veel kleine handwerkslieden bijverdiensten hebben gehad, in de agrarische sfeer of anders. Handwerkslieden waren vaak grondbezitters en soms zelfs pachters van grond, zoals molenaar Jan Jans Brunincs zoon, Jan de smid en turfhandelaar Arend Enneken (Ghiselmaars zoon), in 1375 allen buren van Vlijmen en zoals de smid en de wever van Veen, die beiden hooiland huurden. Vanuit hetzelfde perspectief kunnen ogenschijnlijk onbeduidende feiten opeens betekenis krijgen, bijvoorbeeld dat Engelbert de wever uit Doeveren en Jan de mouter uit Wijk tegen een boete opliepen omdat zij meer schapen hielden dan volgens de dijkkeur was toegestaan of dat Gerrit ('Geenke') de hoppenbrouwer uit Hedikhuizen samen met zijn broer Hendrik ('Rikske') werd bestraft omdat zij zonder vergunning hun netten hadden uitgeworpen in 's graven viswater.⁸⁵

Wat de para- of niet-agrarische neveninkomsten betreft zijn we voor de eerste periode het best geïnformeerd over de *winning van griend- en wilgenhout* en *turf*. De rekeningen van de rentmeester der domeinen bevatten jaar na jaar aankopen van rijs- en wilgenhout, dat werd gebruikt voor het 'wapenen' van lemen muren, de versteving van de molenwerven, de omheining van bouwlanden en tuinen en als beschoeiingsmateriaal aan dijken. Vooral voor de buren uit de broekrijke streken van het Land van Heusden moet de verkoop van griendhout en wilgentenen geregelde neveninkomsten hebben geleverd. Referenties aan de winning en het transport van turf uit deze tijd komen allemaal uit Vlijmen. Het gaat dan om verspreide gegevens zowel over het turfsteken zelf, als over de levering van turf in Heusden (op het slot) en Den Bosch en over de diefstal van turf. Ook hier is weer uit de buurliedendossiers af te leiden, dat de betrokken personen bezitters of zelfs pachters van grond waren. Als voorbeelden noem ik Jan Wijfs zoon, Arend Enneken Ghiselmaars zoon en Sebrecht Jans (Sebrechts zoon). De eerste werd een aantal jaren achtereen betaald voor het steken van de turf die de boogmaker van het slot te Heusden als emolument ontving uit het veen over de Heidijk dat onder de domeinen ressorteerde. Dezelfde Jan Wijfs zoon bezat eigen grond in Empel in de Meierij en hoorde verder tot het burencollectief dat de grote kavel de Vier Høeven in Vlijmen van de graaf pachtte. Arend Enneken verkocht Vlijmense turf op de markt in Den Bosch, maar was eveneens pachter van domeingrond. Tot de vele zonden van Sebrecht Jans zoon, tenslotte, met acht bestraffingen voor de vierschaar van de drost in elf jaar tijds houder van een dubieus record, hoorde de diefstal van turf, terwijl hij een van de grotere grondbezitters onder de buren van Vlijmen moet zijn geweest.

Over de turfwinning aan de zuidkant van het Land van Heusden is verder helaas weinig bekend, maar dat deze branche aan het einde van de 14de en het begin van de 15de eeuw een zeker economisch gewicht

had, staat wel vast. Het maakt begrijpelijk waarom de grens tussen het Land van Heusden en de Meierij juist aan de zuidzijde van Vlijmen zo fel omstreden was; trouwens, de zogenaamde Bossche sloot, die uiteindelijk als grens werd erkend, ontleende haar belang vooral aan het transport van turf. Nieuwe impulsen kreeg de exploitatie van de venen aan de oostkant van de Langstraat ongetwijfeld toen de Bossche sloot westwaarts werd doorgetrokken tot Loon op Zand, dat indertijd niet zonder reden 'Ve(e)n-loon' heette. Het project was een initiatief van Paulus van Haastrecht, die de heerlijkheid van Loon in 1383 kocht en die tevens heer van Drunen, Tilburg en Goirle was.⁸⁶ Een regeling met de buren van Drunen over het beheer van het deel van de vaart dat over Drunens grondgebied liep was daarom gemakkelijk, maar met de heer van Baardwijk en Waalwijk ontstonden aan het begin van de 15de eeuw de grootste problemen. Bij de projectie van de vaart was het territorium van Baardwijk en Waalwijk zorgvuldig gemeden en daardoor zag de nieuwe gerechtsheer van beide plaatsen, Foyken Foykenzoon, lucratieve tolinkomsten aan zijn neus voorbijgaan. Foyken probeerde toen eigenmachtig de grenzen van zijn heerlijkheid wat te 'corrigeren' bij het gehucht het Loonse Hoekje aan de zuidkant van Baardwijk. Dit leidde herhaaldelijk tot botsingen waaraan pas in de jaren '50 van de 15de eeuw een einde zou worden gemaakt. Uit de stukken van het proces dat in 1451 voor de Raad van Brabant werd gevoerd blijkt dan, hoe gevarieerd – of, zo men wil, ongespecialiseerd – zo'n turfwinninggebied werd geëxploiteerd, want behalve turf gestoken werd er ook heide gemaaid, leem gewonnen en werden er schapen geweid.⁸⁷ Dergelijke gemengd-agrarische en para-agrarische bezigheden passen goed in het bedrijfstype van de 'doorgaande plaats' met zijn veldzijde (rundveeweide en hooiwinning) en veenzijde (akkerbouw, schapen, turf), dat nog aan het begin van de 16de eeuw kenmerkend was voor de nederzettingsstructuur van Baardwijk.⁸⁸

Zowel de zoetwatervisserij als de eendenvangst boden tot nog niet zo erg lang geleden een bron van bestaan in de landen van Heusden en Altena. In de Late Middeleeuwen was dat natuurlijk in nog belangrijker mate het geval. Als gevolg van de in 1357 verleende stapelrechten voor vis, kwam in het begin van de Hollandse periode in Heusden een vismarkt met een bovenregionale betekenis tot ontwikkeling, waar, getuige de tollijsten, zowel zoetwater-, als zeevis werd verhandeld. Ook zijn pogingen bekend van buren uit de dorpen van Heusden om de stapel te tarten en vis naar de markt van Den Bosch te smokkelen.⁸⁹

Van de omvang en specialisatiegraad van de Heusdense *zoetwatervisserij* is wederom niet meer dan een vage indruk te krijgen. Curieus is de referentie aan een oud servituut, waarbij de gerechtsheren van Ammerzoden en Well – en mogelijk ook andere Gelderse gerechtsheren – aan Heusdense vissers moesten gedogen dat zij 'hoer netten ende zegeren uphaelen ende droogen' op het brede jaagpad aan de Gelderse zijde van de Nieuwe Maas.

Enige jaren na de doorsteking van de Maasmeander bij Well rezen over het servituut problemen, hetgeen aanleiding gaf tot een zeer interessant dispuut over de eigendom van de oorspronkelijke oevers en de verdroogde rivierbodem.⁹⁰ De beschrijving van de Heusdensed visserij die de juristen in dat verband gaven, roept zonder meer het beeld op van een op grote schaal beoefend en tevens enigermate geprofessionaliseerde bedrijf. Verschillende bepalingen in de ordonnantie op het schouwen van de Oude Maas van ca. 1530⁹¹ wekken eveneens onmiskenbaar de indruk, dat het water en de oevers van deze dode rivierarm bezaaid waren met bootjes, aanlegsteigers en fuikstaken.

Dit wil natuurlijk nog niet zeggen dat de zoetwatervisserij voor velen de *enige* of zelfs maar de *hoofd*bron van bestaan was. De enige manier om iets meer te weten te komen over lieden die bij de visserij waren betrokken, is via de domeinrekeningen van Heusden. Onder de domeinen vielen de visserijrechten op het grote Engelse meer, enkele Maasvakken voor Engelen, Hedikhuizen, Heusden en Veen en twee wielen achter de dijken van Hedikhuizen en Engelen. De meeste van deze visrechten of 'visserijen' waren in tijdpacht uitgegeven. Alleen de 'visserij' in de Maas voor Berne met de weinig bemoedigende naam 'Tijtverlies' en die op het wiel van Hedikhuizen werden in erfpacht gehouden door respectievelijk de premonstratenzerabdij en de kasteelheren van Heusden. In het laatste geval verwerd de erfpacht omstreeks 1375 tot een gratis ambtsemolument, hetgeen al eerder moet zijn gebeurd met de rijke visserijrechten op de Oude Maas, waarvan pas tijdens de opschoning van de emolumenten door de ambtenaren van Karel de Stoute voor het eerst melding wordt gemaakt. Overigens valt ook bij de in tijdpacht uitgegeven visserijen het geringe aantal pachters en de lange duur van de pachttermijnen op. In de eerste periode had zekere Jan de Scriver van Engelen vrijwel een monopoliepositie bij de pacht van de visserijrechten in Engelen. Toch doet deze figuur niet bepaald denken aan een beroepsvisser, eerder komt hij naar voren als een – om met De Vries te spreken⁹² – 'jack of all trades'. Op de bedelijst van 1375 ontbrak hij, mogelijk omdat hij (buiten)poorter van Den Bosch was. Scriver was verwant met de adellijke Van Drongelens⁹³ en wordt in enkele Bossche schuldbrieven uit de jaren '80 genoemd, de ene keer als crediteur, de andere keer als debiteur en dan samen met twee burens uit Engelen uit het geslacht Stevens.⁹⁴ Misschien moet hij ook worden geïdentificeerd met de Jan Scriver die in dezelfde periode optrad als getuige bij de attestatie van enige miraculeuze genezingen door de Bossche Onze Lieve Vrouw.⁹⁵ Daar heet hij ook eenmaal 'meester', hetgeen zowel op een universitaire graad in de Vrije Kunsten als op een ambachtelijk meesterschap kan wijzen. In het eerste geval kan de achternaam heel goed beroepsnaam zijn geweest. Nu komt Jan de Scriver in Heusdensed bronnen nooit voor in de hoedanigheid van 'klerk'. We zien hem in Engelen, soms met lokale 'vennoten', optreden als pachter van binnen- en buitendijkse grond, van visserij- en van tiendrechten. Regelmatig leverde hij aan de

rentmeester van de domeinen rijs- en timmerhout, maar ook kalk, ‘tegelen’ en bakstenen. Het laatste zou kunnen duiden op betrokkenheid bij de baksteenfabricage in Engelen en was dan de ‘Scriver tot Engelen’ die meer dan een eeuw later in Den Bosch bakstenen leverde voor de bouw van een speciale oven om een kanon te gieten een verre nazaat van Jan⁹⁶?

Andere pachters van visserijrechten lijken in de eerste periode evenmin (*full time*) beroepsvissers te zijn geweest. In Engelen vinden we onder de pachters die naast – en dikwijls in ‘vennootschap’ met – Jan de Scriver optraden verschillende eigenerfde bureu uit Engelen die tevens land huurden, zoals Willem Daam, Herman Weenmaars zoon en Gerrit Godschalks van Veen. In Veen was de pacht van de ‘segheworp’ (de net-visserij) als het ware functioneel gecombineerd met de pacht van het veer. In de tweede periode lagen de zaken niet veel anders. Enerzijds bevonden zich onder de pachters van de visserijrechten op de Oude Maas en op het wiel van Hedikhuizen, die ik met dit doel wat nader heb bekeken, poorters van Heusden (schepen Gerrit van Katwijk en Jan vanden Staart), lokale eigenerfde bureu (bijvoorbeeld Jan Buis Martijns zoon uit Herpt) en zelfs een kloosterling (broeder Willem Willem Jans zoon), waarschijnlijk geen van allen lieden die de visserij zelf als beroep uitoefenden, maar in feite alleen het recht pachtten om visvergunningen af te geven. Van de andere kant is ook in de tweede periode bij de pacht van de visserijrechten onmiskenbaar monopolievorming waarneembaar. Toen waren het zekere Jan Weert en zijn zoons Laurens en Willem die vrijwel onafgebroken bij de pacht van beide visserijen betrokken waren. Van hen is echter weinig of niets bekend, zodat niet te zeggen valt, of we hier dan eindelijk met een echte vissersfamilie te maken hebben.

Het spreekt vanzelf dat de visserij op de Nieuwe Maas in de tweede helft van de 15de eeuw sterk te lijden kreeg onder de Gelderse vijandschap. Vooral de pachters van de visrechten van Veen, pal tegenover de roofburcht Poederrijen gelegen, hadden het vaak zwaar te verduren en bij herhaling waren dan ook geen pachters te vinden. Reeds kort na 1450 was dit het geval, toen de heer van Poederrijen eveneens rechten claimde op de visserij op de Maas.⁹⁷ In 1493 werden de vermeende Prooiise aanspraken weer opgerakeld en de kwestie kwam zelfs op de agenda van de grote dagvaart die in het najaar van 1496 in Den Bosch met de Geldersen werd gehouden.⁹⁸ Veel helpen deed dat niet, want een jaar later werden de vissers met de dood bedreigd door de beruchte kapitein Snijdwint. Deze dwong een vergelijk af, waarbij de rentmeester van de domeinen moest accepteren dat voortaan de helft van de pachtsom aan de commandant van Poederrijen werd betaald. Vanaf 1501 tenslotte werd de vissers het werk door oorlogshandelingen steeds vaker onmogelijk gemaakt. In dat jaar lieten de pachters schout en bureu van Veen ‘certificeren’ dat de volledige uitoefening van het visrecht ernstig was gehinderd.⁹⁹ In 1504 betaalden de pachters uiteindelijk maar een kwart van de ‘Hollandse’ helft van de pachtsom omdat de vissers ‘niet vischen

en doersten noch mochten'.¹⁰⁰ Eén jaar later was de visserij helemaal stilgevallen.

Net als de 'visserie' was de 'vogelrie' een banaal recht, dat overigens, voor zover mij bekend, slechts in een beperkt aantal bannen werd uitgeoefend. Het belangrijkste ressort voor de *vogelvangst* was ongetwijfeld het Hooibroek, het uitgestrekte broekveen- en komkleigebied tussen Oud-Heusden en Baardwijk. Dit was het terrein van de kooikers, getuige ook de vergoeding die de bezitter van de vogelrechten in het Hooibroek aan de grafelijkheid verschuldigd was: tachtig eenden of, eventueel, één zilveren leliaard per eend.¹⁰¹ En ofschoon de waterstand in (een deel van) het Hooibroek omstreeks 1480 met windmolens werd gereguleerd¹⁰², bleef Oud-Heusden nog lang daarna het dorp bij uitstek van de eendenkooien. In het kohier van de Tiende Penning van 1556 worden er tien beschreven, waarvan er twee in vervallen staat verkeerden en 'geen profit' meer opleverden.¹⁰³ Wederom is over de eigenlijke uitoefening van het beroep niets af te leiden uit de personalia van de pachters van vogelrechten, respectievelijk de bezitters van eendenkooien. De 'vogelrie' van het Hooibroek – de enige waarvoor seriële gegevens bekend zijn – was tot de tijd van Karel de Stoute een ambtsemolument van de *castellanus* van Heusden, vervolgens werd zij in (erfelijke) pacht uitgegeven. Achtereenvolgens waren de bezitters toen Hendrik Ywijns, de gerechtsbode van Heusden, Jan Loef, de schout van Oud-Heusden, diens zoon Anthonis – een van de grootste particuliere grondbezitters van Oud-Heusden en tevens pachter van grote stukken domeingrond – Gertrude Matheus'wif, vermoedelijk een lokale weduwe en Jan de bastaard van Nassau, de gouverneur van Heusden, géén van allen lieden die de eendenkooien zelf uitbaatten. Hetzelfde kan worden gezegd van de meeste kooibezielers in 1556. Onder hen waren slechts twee burenen van Oud-Heusden en verder verschillende poorters van Heusden (erfgenamen Dirk Ottens vanden Wiel, Jasper Roelofs zoon), uitburen (Adriaan Wouters zoon uit Heesbeen), iemand van buiten het Land van Heusden (het 'kind' van hopman Van Bijsterveld) en de toenmalige *castellanus* van Heusden, Gerard Spierink van Well.

De enige tak van nijverheid die in de enquêtes werd genoemd, was de *baksteenfabricage* te Engelen en omstreken, waarover ook uit andere bronnen wordt bericht.¹⁰⁴ Zo betrok de rentmeester van de domeinen in de eerste 'periode' regelmatig bakstenen van leveranciers uit Engelen ten behoeve van bouwwerkzaamheden aan de burcht van Heusden.¹⁰⁵ In het schepenprotocol van Den Bosch over 1481/82 is zelfs een acte van verkoop opgenomen van twee steenovens ('lapicinii') met bijgebouwen in Engelen, beide gelegen aan de Dieze, de ene bij Vorne en de andere bij 'Boyen Camp'.¹⁰⁶ Uit de 15de eeuw zijn verschillende leveranties bekend door steenbakkers uit Engelen aan klanten in Den Bosch.¹⁰⁷ Ook in de directe nabijheid van de stad Heusden lagen overigens steenbakkerijen. Een

'steenoven' langs de Oude Maas bij Oud-Heusden wordt al genoemd in 1358¹⁰⁸ en ook gedurende de eerste helft van de 16de eeuw was in die plaats nog een steenbakkersfamilie gevestigd.¹⁰⁹

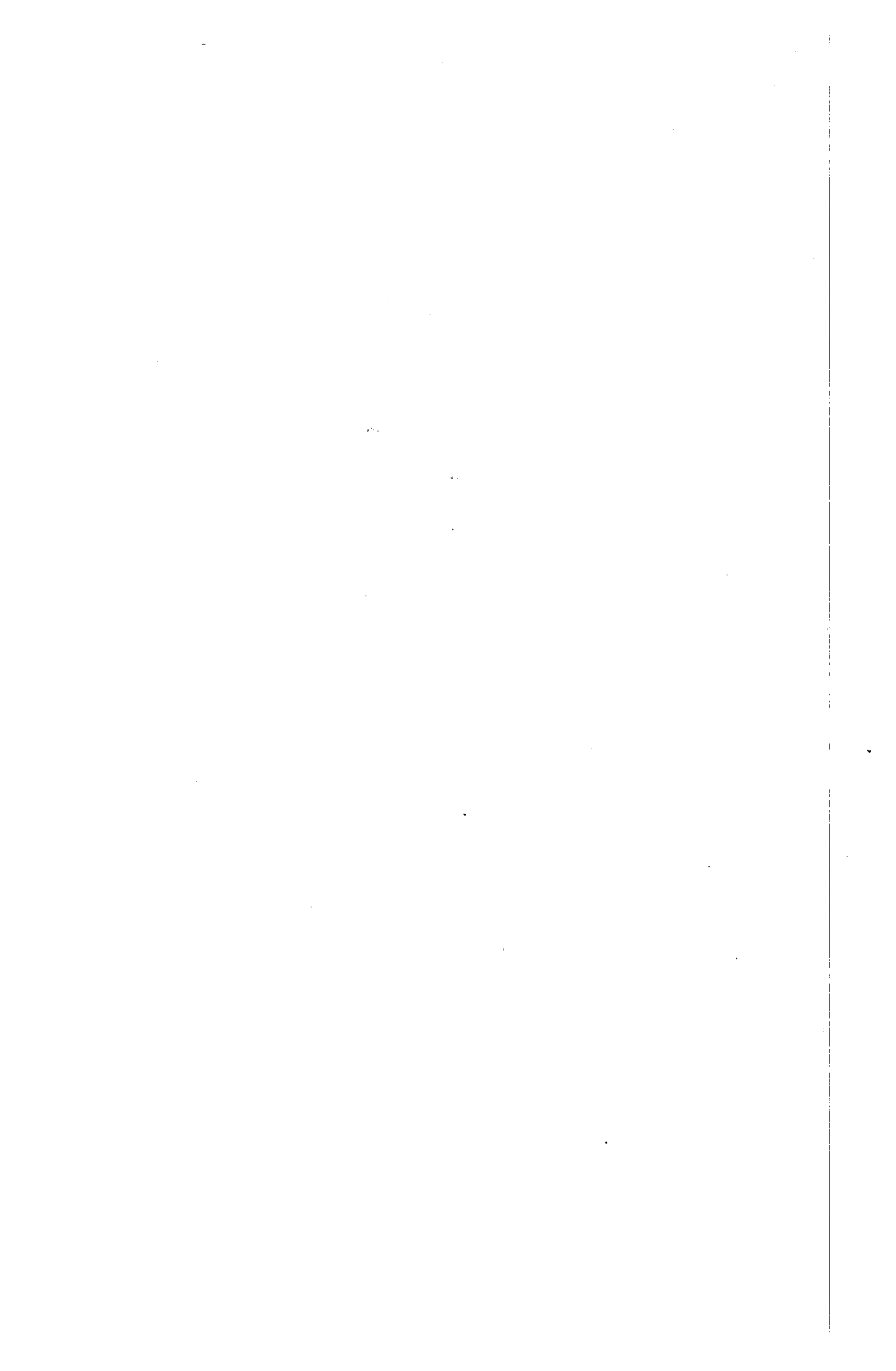
13.5. CONCLUDERENDE OPMERKINGEN

Bij evaluatie van alle aangedragen gegevens over para- en niet-agrarische activiteiten, rijst een beeld op van de economische structuur van het Land van Heusden dat beter beantwoordt aan de wat modelmatige beschrijving van het Hollandse platteland rond 1500 door De Vries dan aan de voorstellingen die Noordegraaf, Knotter en Van Zanden voor de sterkst geürbaniseerde delen van Holland en Westfriesland gaven: in het Land van Heusden was de landbouw omstreeks 1500 overal nog de hoofdbron van bestaan, de commercialisering beperkte zich vermoedelijk tot de kleinschalige teelt van enkele handelsgewassen, in geen enkel dorp kwam reeds een markt tot ontwikkeling¹¹⁰, nergens treedt een sterke beroepsdifferentiatie naar voren, nergens werd op het platteland op enige schaal huisnijverheid bedreven. Para- en niet-agrarische activiteiten moeten in hoofdzaak als nevenactiviteiten zijn uitgeoefend. Weliswaar komen we aan de hand van gegevens over de pachters van vis- en vogelrechten nauwelijks iets te weten over de wijze waarop de vis- en eendenvangst waren georganiseerd en al zijn er dan aanwijzingen voor een zekere graad van professionalisering, zoals het gebruik van visnetten en eendenkooien, er is helemaal niets dat ook maar enigszins lijkt op een kapitalistische productie-organisatie, waarbij grote aantallen mensen op geregelde basis hun arbeid combineerden met andermans kapitaalgoederen. Van alle door Van Zanden genoemde proto-industriële sectoren die een zo belangrijke rol zouden hebben gespeeld bij de specifieke ontwikkeling van de arbeidsmarkt in Holland: de turfgraverij, de (zee)visserij, de scheepsbouw, de vrachtvaart en, maar minder belangrijk, de textielnijverheid is alleen de eerste in de zuidelijke dorpen van het Land van Heusden van betekenis geweest. Niet toevallig hoorden Baardwijk en Vlijmen zowel in 1494 als in 1514 tot de dorpen met het grootste aantal 'armen'.

Net zo min als zich een proces van proto-industrialisatie heeft voltrokken, is een ontwikkeling in de richting van de kapitalistische landbouw zichtbaar. Maar dat is een punt waarop ik in de hoofdstukken over bezitsverhoudingen en bedrijfsgrootten nog terug zal komen. Armoede moet daarom veelal de uitdrukking zijn geweest van verborgen werkloosheid in een traditionele *subsistence* economie die slechts enkele 'moderne' trekjes had: een beperkte mate van specialisatie (hopteelt, rundveehouderij in Baardwijk, paardenfokkerij) en commercialisering in de landbouw en een relatief omvangrijk en permanent aanbod van los werk buiten de landbouw in verband met de waterstaatsorganisatie. In hoeverre het werk 'mitten spade' en eventueel de zoetwatervisserij voor de kleine boerenhuis-

houdens opgenomen waren in een echte 'arbeidscyclus' met een vast seizoensritme, valt met de beschikbare bronnen niet te achterhalen.

De conclusie moet luiden dat het platteland van Heusden in de Late Middeleeuwen eerder is voortgegaan op het 'pesanteske' pad dan de weg van de 'proto-industrialisatie' is ingeslagen. De ontwikkeling is er dan ook veel beter te vergelijken met die van de Noordnederlandse 'landgewesten' dan met die van de 'kustgewesten'.¹¹¹ Deze veronderstelling vindt verder bevestiging in verschillende 'beschrijvingen' van de dorpen van Heusden uit de 17de en 18de eeuw. Zij schilderen een puur agrarische samenleving met activiteiten die nog immer slechts marginaal op de markt waren gericht. Jacob van Oudenhoven toonde zich vooral geïnteresseerd in de genealogie van de plattelands-aristocratie en in de geschiedenis van kerken en steenhuizen. Over de economische bedrijvigheid had hij weinig andere bijzonderheden te melden dan dat te Vlijmen 'veel peulen ende andere hof kruiden (= groenten) geteelt ende in de hollantsche steden vervoert worden'.¹¹² Zijn epigoon Theodorus Groen, die net als Oudenhoven het beste bekend was in de zuidelijke dorpen, maakte onder Engelen gewag van de visserij en de melkveehouderij, waarvan de produkten door de buren 'met schuitjens' ter markt werden gebracht in Heusden en Den Bosch.¹¹³ Nog weer een eeuw later schreef Jan Esdré, 'physicus' van professie en een groot deel van zijn leven woonachtig in Heusden, dat de 'landlieden' van Heusden 'alleen uit den landbouw hun bestaan moeten vinden'. Behoudens enige baksteen-, pannen- en pottenbakkerijen waren er 'geene bijzondere fabrieken' op het platteland gevestigd. Op de zware kleigrond werden voornamelijk granen, hennep, vlas en hooi verbouwd. Alleen langs de Maas beneden Heusden 'geneerden ettelijke huisgezinnen zich niet zoo zeer met den landbouw als wel met de koophandel' en daar, in Aalburg, Wijk en Veen had 'een gedeelte van de bewoners' zich toegelegd op verhandelbare produkten, bestemd voor de Hollandse markt: fruit, 'veldvruchten', rundvee en kalveren, klein vee en boter.¹¹⁴ Waarschijnlijk mag Esdré's beschrijving zó teruggeprojecteerd worden naar de Late Middeleeuwen.

14. DE OMVANG VAN HET VERDEELDE CULTUURAREAAL

14.1. LANDMATEN

De omvang van het verdeelde cultuurareaal in de 16 dorpen van het Land van Heusden is gereconstrueerd met behulp van drie overzichten van hoeve- en/of morgentallen uit het einde van de 15de en de eerste helft van de 16de eeuw, die vervolgens zijn gecontroleerd aan de hand van gegevens over het individuele grondbezit, respectievelijk grondgebruik uit dijkcedelen en kohieren van de Tiende Penning. De resultaten zijn samengebracht in tabel 14.1. Ze hebben steeds betrekking op het *verdeelde* cultuurareaal. Voor zover er omstreeks 1500 binnendijs nog gemene gronden ('gemeenten') waren¹, zijn deze in alle overzichten buiten beschouwing gelaten.

In de tabel zijn alle oppervlakten weergegeven in standaard Rijnlandse morgens van zes hont of 600 vierkante roeden. Dat vereiste de nodige omrekeningen, want de hoeve- en morgenmaten in de bronnen zijn lang niet altijd identiek. Op zichzelf is daar niets vreemds aan: de enorme verscheidenheid van maten en gewichten is één van de grote 'crimes' van het economisch-historisch onderzoek van de periode vóór 1800.

In Heusdense bronnen uit de Late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijd is de ene keer sprake van kleine hoeven van 16 kleine morgens van vijf hont, de andere keer van kleine hoeven van 16 grote (of Rijnlandse) morgens van zes hont, nu eens van grote hoeven van 20 kleine, dan weer van grote hoeven van 20 grote morgens. De vuistregel die Jacob van Oudenhoven in 1651 in de *Beschryvinghe van het Landt van Heusden* gaf, namelijk dat in de dorpen aan de 'stroomkant' – dat wil zeggen langs de Nieuwe Maas – grote morgens van zes en in de dorpen 'binnens Landts' kleine morgens van vijf hont gangbaar waren², heeft zeker ook in de Late Middeleeuwen gegolden en is reeds te herkennen in het aantekenboek van Willem van Rijkel. In latere bronnen met een bovenlokaal bestuurlijk karakter werd er echter, wellicht in goed bedoelde pogingen tot uniformering, regelmatig de hand mee gelicht. Zelfs voor één en hetzelfde dorp was men geenszins consequent. De *Enquete* vermeldt onder Genderen kleine hoeven van 16 kleine morgens, de *Informacie* grote hoeven van 20 grote morgens³, voor Drongelen gaf het formulier van 1494 hoeven van 20 kleine morgens, dat van 1514 hoeven van 20 grote morgens. Bij de beantwoording van de landsheerlijke enquêtes en bij de opstelling van de dijkcedelen van ca. 1487 en 1498 werd in Oud-Heusden als vanouds gerekend in kleine morgens van vijf hont. Uit andere bron blijkt echter, dat er rond 1500 ook wel eens in de grote morgen werd gemeten.⁴ Dezelfde 'tweematigheid' komt aan het licht in de oudste kohieren van de Tiende Penning: standaardmaat was de kleine morgen, maar het grondbezit van de abt van

OMVANG VAN HET VERDEELDE CULTUURAREAAL

TABEL 14.1. Het verdeelde cultuurareaal (ca.1450 – ca.1550).

	na 1549	ca. 1550	1514	(ca.) 1498	1467, 1498
ban	lijst 'morgental'	10e Penning	Informatie	lijst 'hoevetal'	dijkcedelen
Baardwijk	bi: 192 mg bu: 300 mg	bi + bu 592 mg	goed: 12 hv slecht: 6 à 7 hv (= alleen bi)	12 hv (192 mg)	
Vlijmen	bi: 448 mg bu: 150 mg	bi: 28 hv (= 441½ mg) ¹	bi: 28 hv (= 448 mg.) bu: 9 hv (= 144 mg.)	31 hv (496 mg) ¹⁷	
Engelen	523 mg	530 mg ²	bi + bu: 533 mg ¹²		
Hedikhuizen	bi: 448 mg bu: 132 mg	bi: 448½ mg ³ bu: 101 mg	28 hv (= 448 mg)	28 hv (= 448 mg)	incompleet
Herpt	bi: 656 mg ⁷ bu: 'weenich' ⁸	bi: 639 mg ⁷ bu: 35 mg ³	ca 530 mg ⁷	41 hv (= 656 mg)	incompleet
Aalburg	308 mg	bi: 334 mg bu: ca 21 mg	300 mg	22 hv (= 352 mg)	incompleet
Wijk	787 mg	–	800 mg ⁴	38 hv (608 mg)	
Veen	bi: 400 mg bu: 244 mg ¹⁴	(bi + bu) 37 hv (= 596,6 mg)	450 mg ⁵	25 hv ⁶ (= 400 mg)	
Oud-Heusden	1000 mg	ca. 1100 mg ¹³	50 g.hv (= 833 mg) ¹⁵	68 hv (= 1088 mg)	a) 1304 mg ⁹ b) 1171 mg ¹⁰
Heesbeen	272 mg	365½ mg	17 (g.) hv (= 283 mg) ¹⁶	17 hv (= 272 mg)	333 à 375 mg
Doeveren	bi: 192 mg bu: 48 mg	240½ mg (?)	17 (g.) hv (= 283 mg)	12 hv (= 192 mg)	
Drongelen	200 mg	203 mg (?)	11 hv (220 mg)	12 hv (224 mg)	
Eethen	776 mg	761 mg	750 mg	zie Meeuwen	
Meeuwen	533 mg	550 mg	533 mg	84 hv (1344 mg) ¹¹	
Genderen	512 mg	562½ mg ¹³	25½ hv (510 mg) ¹³	32 hv (512 mg)	
Babyloniënbroek	bi: 192 mg bu: 150 mg	bi: 208 mg bu: 160 mg	(340 mg) ¹⁸	12 hv (= 192 mg)	

mg = Rijnlandse morgen (0,85 ha.) (alle aangegeven oppervlakten zijn omgerekend naar Rijnlandse morgens) / hv = hoeve / g. = grote / bi = binnendijks / bu = buitendijks

¹ = excl. 50 mg 'vrije (d.i. belastingvrije) Cavellinge' / ² = incl. 70 (tijdelijk) 'verdrongen' morgens / ³ = excl. 30 mg 'vrije (d.i. belastingvrije) Cavellinge' / ⁴ = excl. 100 mg die 'desert' lagen / ⁵ = excl. 50 mg die 'heer ongelt niet waerdich en sijn' / ⁶ = gecorrigeerd uit verschrijving (XV i.p.v. XXV hv) / ⁷ = incl. binnendijks land van de abdij Berne / ⁸ niet meegeteld werden de uiterwaarden van Berne / ⁹ = optelsom vóór correctie (zie tekst) / ¹⁰ = optelsom na correctie (zie tekst) / ¹¹ = 'hooftgetal' voor Eethen en Meeuwen samen / ¹² = berekend uit artikel 4 / ¹³ = incl. land abdij Berne (ca. 37 mg) / ¹⁴ = nl. 200 morgen 'buitendijks land' + 44 morgen 'uiterwaarden' / ¹⁵ = excl. domeinen (ca. 65 mg), inclusief land Berne / ¹⁶ = excl. domeinen (ca. 25 mg) / ¹⁷ = incl. 50 mg Cavelling / ¹⁸ = aangemen dat grote morgens zijn bedoeld.

Berne in Oud-Heusden staat genoteerd in Rijnlandse morgens – zonder waarschuwing voor het gebruik van een afwijkende maat.⁵

Bij correcte omrekening zou herleiding tot de enige basismaat die overal hetzelfde was, de hont van 100 vierkante roeden, steeds een gelijke uitkomst op moeten leveren. Al te vaak is dat niet zo. Het voorbeeld van Eethen en Meeuwen illustreert duidelijk, hoe problemen met het omrekenen haast onvermijdelijk tot afwijkingen in de opgegeven omvang van het cultuurareaal hebben geleid. Het morgental van beide dorpen samen beliep volgens de diverse overzichten in de grote maat ca. 1.325 morgens (dat is 7950 hont) en in de kleine maat ca. 1.550 morgens (dat is 7.750 hont), een verschil van 200 hont of bijna 30 hectare.

Tijdgenoten worstelden natuurlijk evenzeer met deze 'tweematigheid'. Moeilijkheden deden zich vooral voor wanneer men zich weer eens gesteld zag voor de taak om landsgemene lasten 'morgen morgens gelijk' (of: 'hoeve hoeves gelijk') over de dorpen om te slaan. Het kan haast niet anders, of van tijd tot tijd heeft men voor het gemak lijsten gemaakt waarop de landmaten voor alle dorpen gelijkgeschakeld waren. Naar mijn idee zijn de hierna te bespreken staten met hoeve- resp. morgentallen uit (ca.) 1498 en (na) 1549 overzichten van dat type.

14.2. HOEVE- EN MORGENTALLEN IN OVERZICHTEN

Van de beschikbare overzichten met hoeve- en morgentallen behoeven de *landsheerlijke enquêtes* van 1494 en 1514 geen introductie. Aangezien de enquêteurs expliciet vroegen naar de grootte van het (verdeelde) cultuurareaal, zou men daarvan in de *Enqueste* en de *Informacie* gedetailleerde opgaven mogen verwachten. Dat valt nogal tegen. Het minst waardevol is de *Enqueste*. In veel formulieren ontbreekt de aangifte van het hoeve- of morgental helemaal, in andere zijn alleen schattingen gemaakt van het areaal dat aan de inheemse bureu 'eygentlick toebehoorende was'.⁶ De enquête van 1514 is weliswaar een stuk informatiever, maar nog altijd verre van vlekkeloos. Alleen de opgegeven areaal-grootte van Doeveren ligt bóven het morgental dat is af te leiden uit andere bronnen, die van Baardwijk, Hedikhuizen, Herpt, Veen, Oud-Heusden en Heesbeen (ver) daaronder.

Gezien de fiscale oogmerken van de enquêtes en de werking van het repartitiestelsel, hadden de lokale getuigen er natuurlijk belang bij de materiële toestand van hun dorp zo ongunstig mogelijk voor te stellen. Die van Baardwijk, Veen en Wijk haastten zich te klagen, dat een deel van de morgen- of hoefetallen van 'snode' kwaliteit was of 'desert' lag. De informanten van Engelen gaven dergelijke gronden al helemaal niet op. Eveneens verzwegen men in verschillende dorpen alle buitendijks gelegen gronden, alsof die geen economische waarde hadden en op de taxatie van de lokale 'rijkdom' niet van invloed hoefden te zijn. Deze voorstelling van

zaken was bepaald onjuist, zoals nog bij herhaling zal blijken.⁷

Pas na de wijziging van het repartitiestelsel in een directe grondbelasting had dit gesjoemel tot voordeel van de gemeenschap geen zin meer. Bij onderopgave van morgentallen in de enquêtes kon men nog bereiken dat de totale lasten (en dus de lasten van ieder afzonderlijk) voor het dorp werden verlaagd, na de introductie van de Tiende Penning was het: ieder voor zich en god voor allen. Door de afschaffing van het repartitiestelsel was belastingfraude van een collectief een individueel belang geworden.

Overigens hoeft men niet achter elk verdacht morgental uit de *Informacie* een poging tot belastingfraude te zoeken. Zo is domeingoed – in het begin van de 16de eeuw overigens alleen in Oud-Heusden en Heesbeen nog van enige omvang – nergens meegerekend. Het bleef in de bedden immers toch onbelast.⁸ Soms moeten bij het verwerken of kopiëren van de basisinformatie gewoon vergissingen zijn gemaakt. Op het formulier van Babyloniënbroek klopt de totale areaal-grootte niet met de optelsom van de morgentallen van de verschillende categorieën bezitters. Het binnendijkse land van Herpt is zelfs ruim 100 morgen te klein opgegeven. Waarschijnlijk zit de fout echter in het veel te lage aandeel van poorters en stedelijke instellingen, niet in dat van de bureu. Alleen het laatste zou op fraude kunnen wijzen.

Gelukkig zijn er naast de enquêtes nog twee overzichten van lokale hoeve- en morgentallen beschikbaar. De oudste draagt als opschrift *Dits dat hooftgetal inden lande van Huesden* en geeft van elk dorp een hoefetal. De lijst staat in dezelfde bundel met handvesten waarin ook de ‘verloting’ van de Zeedijk uit 1498 was opgenomen en wel onmiddellijk achter de ‘lootcedel’ met de ingelanden van Oud-Heusden.⁹ Dat er verband bestaat tussen deze hoefetallen en de verdeling van waterstaatslasten tussen de dorpen, lijdt geen twijfel. In een verklaring van de ingelanden van Vlijmen uit ca. 1460 wordt precies in dat verband verwezen naar het ‘hoef(t)-getal’.¹⁰ Ook de lijst zelf bevat trouwens enige indicaties. Engelen krijgt er bijvoorbeeld géén en Babyloniënbroek slechts twaalf hoeven toegemeten. Dit is alleen logisch indien het ‘hoef(t)getal’ exclusief betrekking had op het *binnendijkse* cultuurareaal. Engelen was immers niet bewinterdijkt en hoefde daarom niet bij te dragen in het onderhoud van de waterstaatkundige werken binnen het voormalige Grote Waard-complex. Van Babyloniënbroek is bekend dat het binnen de Mosterddijk van 1450 gelegen land (ongeveer) twaalf hoeven van 16 morgen mat, het ‘buitenland’ een 150 morgen.¹¹

Voor een datering van de lijst op 1498 of daaromtrent zijn verschillende argumenten. De positie in het manuscript en het feit, dat hij zonder de minste twijfel met dezelfde hand is ingeschreven als de ‘lootcedelen’ van de Zeedijk is er één. Een ander bewijs levert een staat van ‘kroontallen’ die, alweer geschreven in dezelfde hand, direkt onder de lijst met de hoefetallen is opgenomen. Net als een ‘hoef(ge)tal’ had elk dorp een ‘kroon(ge)-

tal'. Had het eerste te maken met de verdeling van waterstaatslasten, het tweede hield verband met de onderlinge verdeling van bedelasten. Het kroontal blijkt voor elk dorp namelijk precies 1,16 maal zo groot te zijn als het schildtal dat na de revisie van 1496 aan elk dorp was toegewezen als zijn nieuwe aandeel in de landsheerlijke beden.¹² Omdat ook op de *Informacie* van 1514 een herziening van de schildtallen volgde¹³, had de lijst met het 'kroongetal' alleen geldigheid tussen de jaren 1496 en 1514.

Ofschoon de hoevegrootte op de lijst met het 'hoef(t)getal' niet wordt gespecificeerd, leert vergelijking met de andere overzichten al gauw, dat consequent en voor alle dorpen (kleine) hoeven van zestien grote morgens zijn bedoeld. Dezelfde grote morgenmaat is eveneens consequent gehanteerd op de lijst met *Morgentalen in den lande van Huesden* die is afgeschreven op de laatste foliozijde van een andere bundel met handvesten.¹⁴ De jongste oorkonde uit de bundel is van 1549, een jaartal dat zo een *terminus a quo* voor datering aanreikt. De lijst is bijzonder interessant. Niet alleen is een uniforme morgenmaat gebruikt en dekken de morgentalen alle dorpen van Heusden, bovendien is steeds onderscheiden tussen binnen- en buitendijks gelegen land.

14.3. STAGNATIE OF (VERHULDE) DYNAMIEK?

De zekerheid over de gebruikte landmaten maakt de overzichten van (ca.) 1498 en (na) 1549 bij uitstek vergelijkbaar: vermenigvuldiging met zestien van de hoevetallen op de eerste lijst geeft een morgental dat (min of meer) moet corresponderen met de opgave van *binnendijkse* morgens op de tweede. Bij tien dorpen klopt dat precies, als men bereid is aan te nemen dat de kopiïst van de lijst van hoevetallen zich in het geval van Veen vergiste. Hij noteerde 'XV' waar 'XXV' had moeten staan. Ook moet men het hoevetal van Vlijmen in (ca.) 1498 met drie verminderen. Op de staat van het 'hoefgetal' werden de Vlijmense vijftig morgen van de zogenaamde 'Kaveling', anders dan bij de *Informacie* en op de lijst met *Morgentalen*, gewoon meegerekend; de dertig morgen van de 'Kaveling' die binnen Hedikhuizen lagen daarentegen niet. Dit zou betekenen dat de eigenaren van deze grond, die onterecht maar met succes belastingvrijdom claimden¹⁵, in Hedikhuizen wel en in Vlijmen niet onder een bijdrage in de waterstaatslasten uit kwamen.

Voor Drongelen, Eethen en Meeuwen is de afwijking tussen de opgaven uit (ca.) 1498 en (na) 1549 betrekkelijk gering. De areaal-omvang zou hier in de eerste helft van de 16de eeuw enigszins teruggelopen zijn, maar het kan ook zijn, dat fouten in de omrekening van kleine tot grote morgens en van grote tot kleine hoeven aan de verschillen debet zijn. Alleen voor Aalburg, Wijk en Oud-Heusden wijkt het hoevetal behoorlijk af van het morgental en is dat niet uitsluitend toe te schrijven aan metrologische vergissingen. Opmerkelijk daarbij is, dat het 'morgental' van Aalburg en

Oud-Heusden een stuk beneden, dat van Wijk een stuk boven het 'hoevetal' ligt, maar dat het 'morgental' van Wijk en Aalburg – niet dat van Oud-Heusden – ongeveer gelijk is aan de opgegeven areaal-grootte in de *Informacie*.

Deze weinige anomalieën daargelaten, doet de sterke overeenkomst tussen de binnendijkse arealen op de lijst van het 'hoefgetal' met die op de lijst van het 'morgental' vermoeden dat de omvang van het verdeelde cultuurareaal in de eerste helft van de 16de eeuw nauwelijks wijzigingen onderging in een ongekend dynamische periode uit de geschiedenis van het Nederlandse platteland. Toch wekt die grote mate van overeenstemming ook enige argwaan. Soms lijkt het wel of de lokale hoevetallen in de traditie verankerde grootheden waren, die bij elke nieuwe lastenverdeling werden opgevoerd. Voor de dorpen Eethen, Meeuwen en Doeveren figureren op de overzichten van omstreeks 1500 zelfs precies dezelfde hoevetallen als al worden genoemd in het register van Willem van Rijkel onder het jaar 1262!¹⁶ Dat gebruik van traditionele hoevetallen hoefde overigens niet per se tot een identieke 'werkelijke' oppervlakte in vierkante roeden te leiden. Een mooi voorbeeld biedt Oud-Heusden. De lokale informanten stelden het cultuurareaal van het dorp op vijftig hoeven van 20 morgens. Hetzelfde hoevetal en dezelfde hoevemaat lagen evident ten grondslag aan de 1.000 morgens op de lijst van *Morgentalen*. Omdat echter in 1514 werd gerekend met kleine en in 15(49) met grote morgens, viel het 'werkelijke' areaal in het jongste overzicht een stuk hoger uit dan in de enquête.

14.4. MOGELIJKHEDEN TOT CONTROLE

Er is eigenlijk maar één manier om vast te stellen, of de overeenstemming tussen de aangegeven arealen op de lijsten van (ca.) 1498 en (na) 1549 echt of schijn is en dat is controle van de *Morgentalen* van (na) 1549 aan de hand van gegevens over het individuele grondgebruik in de kohieren van de Tiende Penning van omstreeks 1545. Levert die exercitie slechts geringe afwijkingen op, dan is daarmee de stagnatie-hypothese bevestigd.

Inderdaad stemmen de morgentalen op de lijst van (na) 1549 voor de meeste dorpen verbluffend nauwkeurig overeen met de opgetelde individuele gebruiksgrootten in de Tiende Penning-kohieren, mits hier en daar een eigenaardigheid wordt verrekend. Zo zijn in het 'morgental' van Veen 44 morgen uiterwaarden opgenomen die in het kohier ontbreken. Uiteindelijk blijven er alleen voor Genderen, Oud-Heusden, Heesbeen en Baardwijk grote inconsistenties tussen de verschillende opgaven en tellingen bestaan.

In Genderen is het morgental volgens de twee oudste kohieren van de Tiende Penning ongeveer 40 morgen groter dan dat in alle andere opgaven. De beste verklaring is nog dat de Genderse Beemden, die 43 morgen maten, alleen in nieuwe grondbelasting als belastbaar golden. Het kohier

van 1543 omschrijft de Beemden als 'halff verdrenct lant (dat) ghenen waterganck en heeft dan die zonne daer wt mach droegen'.¹⁷ Dit ontbreken van een afwatering is mogelijk voldoende reden geweest om de Beemden tot die tijd niet bij de verdeling van bedelasten te betrekken en ook later nog aan de eigenaren in de Beemden geen waterstaatslasten op te leggen.

Voor Baardwijk ligt het probleem hoofdzakelijk bij de enorme discrepantie tussen de verschillende opgaven van het *buitendijkse* areaal, dat was de uitgestrekte, brede strook land tussen de bewoningsas op de oude Langstraatse stroomrug en de Oude Maas, die sedert de Sint Elizabethsvloed aan de westkant onbeschermd tegen het zeewater lag. In areaal-overzichten ten behoeve van de omslag van waterstaatslasten speelden deze gronden dan ook geen rol en de lokale informanten aan de landsheerlijke enquêtes deden er alles aan om ze als waardeloos en dus in feite fiscaal onbelastbaar voor te stellen. Volgens de *Enquete* zou het totale areaal van de burens slechts acht (grote) hoeven hebben gemeten, terwijl zij 'bij tijden wijlen Hertoge Karel', dus omstreeks 1475, nog over twaalf hoeven beschikten.¹⁸ Dat aantal van twaalf hoeven treft men opnieuw aan in de *Informacie*, zij het dat hier kleine hoeven van 16 morgen zijn bedoeld. De informanten kwalificeerden de grond als 'redelick goet', in tegenstelling tot de zes tot zeven hoeven 'seer sobere ende snoode lant' die zij toen ook nog aanbrachten.¹⁹ Waarschijnlijk was dat eveneens binnendijks gelegen land, dat dan op de lijsten met het 'hoefgetal' en het 'morgental' ontbreekt. Dan alleen is namelijk het 'morgental' van (na) 1549 te rijmen met de optelsom van het individuele (binnen- plus buitendijkse)²⁰ grondbezit in de oudste kohieren van de Tiende Penning. Bovendien zetten de Baardwijkse zegslieden van 1514 de volstreckte 'waardeloosheid' van het uitgestrekte buitendijkse land wel erg dik aan: 'Ende de meestedeel van alle de voors. landt leynt gemeen mitter zee, in vreese of zy jaerlicx wat hebben sullen van hueren vruchten of niet'. Waarschijnlijk hebben de Baardwijkse burens dus lange tijd welbewust een flink stuk van hun onroerende 'rijkdom' voor de fiscus verzwegen. Dat zij in hun opzet slaagden, hing samen met de bijzondere lokale situatie. Er zijn enige gegronde aanwijzingen dat het lage land tussen de bewoningsas en de Oude Maas sedert de ontginning en in elk geval nog in 1375 fiscale exemptie genoot.²¹ Kennelijk lukte het om dit voorrecht te handhaven bij de eerste lokale schildtalen-repartities. De reden ligt voor de hand: de dorpen van Heusden verdeelden hun quoten in de meerjarige beden niet zo lang na de St. Elizabethsvloed. Het (later buitendijkse) lage land van Baardwijk zal toen nog amper drooggelegen hebben en gemakkelijk als onbelastbaar zijn beschouwd. Geheel onterecht was dat natuurlijk niet, omdat het gevaar van periodieke overstroming reël bleef en de drassige gronden hoe dan ook slechts in de droge seizoenen profijt opleverden. Toch moeten de nadelen aanzienlijk verminderd zijn door de aanleg van de Zeedijk, waardoor afstromend water van de zuidoostzijde werd gekeerd zolang de Heidijk bij

Vlijmen en Nieuwkuyk zijn functie behield.²² De gemiddelde jaarlijkse huurwaarde van het buitendijkse land van Baardwijk lag in 1542 dan ook een stuk boven die van de weinig vruchtbare en instabiele binnendijkse veen-bouwlanden. De laatste deden gemiddeld 32-33 stuivers, de eerste 44-45! Tot aanpassingen van het Baardwijkse aandeel in de Heusdense bedequote heeft deze gunstige ontwikkeling, vreemd genoeg, nooit aanleiding gegeven.

De hoeve- en morgentallen van Heesbeen en Oud-Heusden kunnen, behalve met de kohieren van de Tiende Penning, ook nog worden vergeleken met de dijkcedelen van 1467 en 1498. Voor Heesbeen schept dat onmiddellijk nieuwe moeilijkheden vanwege de behoorlijke verschillen die de conversie van dijk lengten in morgentallen op de drie verschillende cedelen opleverde (zie tabel 5.2). Aangezien ik in hoofdstuk 5 aannemelijk heb gemaakt dat de drie cedelen uit (ongeveer) dezelfde tijd stammen, zijn deze verschillen niet altijd eenvoudig te verklaren. Kleine afwijkingen lijken toch vaak terug te voeren tot slordigheden bij de transcriptie. Hugo Spierink van Aalburg, bijvoorbeeld, stond op de eerste cedel geregistreerd voor drie roeden en vier voet, op de tweede voor drie roeden en tien voet en op de derde voor vier roeden en vier voet. Bij de in deze sector van de Hoge Maasdijk gebruikelijke omslagfactor van vier voet per (kleine) morgen is alleen het eerste correct, want Hugo was in Heesbeen de bezitter van een leen van tien (kleine) morgen.²³ Een andere leenman, Willem Pijlijser, bezitter van de Schepershoeve met een oppervlakte van 20 (kleine) morgen, was alleen op de tweede cedel ingeschreven, hoewel hij het leen tot zijn dood in 1475 decennialang onafgebroken in handen had.²⁴ Voor de 20 morgen had hij een dijkvak van zes roeden en acht voeten te onderhouden, geheel in overeenstemming met de omslagfactor van vier voet per morgen, die ook in andere controleerbare gevallen precies bleek te 'kloppen'.²⁵ Bij enige, vooral grote bezitters hanteerden de lokale 'slijkheemraden' echter een *afwijkende* omslagfactor. Peter van Wissel, bijvoorbeeld, was op alle drie de cedelen gesteld op een dijk lengte van drie roeden en vier voet voor een bezit van twaalf morgen (= 3,3 voet per morgen). Maar de landsheer kreeg jaar in, jaar uit een lengte van acht roeden toegewezen voor twee percelen domeinland die samen $10\frac{1}{2}$ morgen maten en dat kwam neer op een omslagfactor van meer dan negen voet per morgen! Aan de berekening van de dijk lengten, verbonden aan de grafelijke domeinen in Heesbeen, is op de eerste en de derde cedel trouwens helemaal geen touw vast te knopen. Behalve de genoemde acht roeden werden daar, op beide cedelen verdeeld in vier stukken, nog eens ruim negen roeden aan toegevoegd, die nergens zijn verantwoord in de domeinrekeningen uit de jaren rond 1467. Misschien waren deze lengten gekoppeld aan het vrij uitgestrekte terrein aan de westzijde van de burcht dat bij de domeinen hoorde en dat nog herkenbaar is op één van de kaarten van Daniël Schillincx uit 1611.²⁶ Als dit juist is, hoorde de graaf er niet

in Heesbeen voor te betalen, want in de 15de eeuw ressorteerde deze sector 'extra muros' vermoedelijk onder de stadsban. Eveneens vol inconsistenties zitten de dijk lengten op naam van de grootste landeigenaar in Heesbeen, de heer van Zevenbergen. Controle aan de hand van rekeningen of anderszins is hier onmogelijk, zodat evenmin eventuele afwijkingen in de gebruikte omslagfactor zijn te berekenen. Er zijn echter aanwijzingen dat ook voor het grondbezit van Zevenbergen een van de norm afwijkende, zwaardere omslagfactor werd aangehouden.²⁷

Zou het areaal van Heesbeen, afgeleid van de drie dijkcedelen van 1467, om deze reden wel eens aan de hoge kant geweest hebben kunnen zijn, optelling van alle individuele gebruiksgrootten in de oudste kohieren van de Tiende Penning een morgental geeft een morgental in dezelfde orde van grootte: ruim 350, aanzienlijk meer dan de 272 tot 283 morgen (resp. 17 kleine hoeven van grote morgens van zes hont en 17 grote hoeven van kleine morgens van vijf hont) die onveranderlijk in de overzichten verschijnen. Een andere verklaring dan dat de burenen van Heesbeen bij de aangifte van de morgentallen van het dorp hardnekkiger dan elders vasthielden aan een traditioneel en duidelijk versteend hoevetal van 17²⁸, weet ik hiervoor niet te bedenken. Zelfs op een lijst met 'morgentaelen' ten behoeve van omslag van onderhoudskosten aan de Hoge Maasdijk uit 1764 bedraagt het morgental van Heesbeen nog 272. Ook voor Veen, Doeveren (nagenoeg), Drongelen en Babyloñiënbroek was het binnendijkse morgental toen trouwens exact gelijk aan dat van de lijst van (na) 1549 en – soms – oudere opgaven.²⁹

Het probleem van de herleiding van areaalgrootte uit dijk lengten via een bij nadere beschouwing niet consequent uniforme omslagfactor speelt niet voor de Oudheusdensededel van 1498: achter de meeste individuele dijkplichtigen vermeldt de cedel, behalve de toegemeten dijk lengte, ook de eigendoms grootte. Toch geeft ook hier de optelsom van alle individuele eigendommen een uitkomst die de areaalgrootte volgens twee van de drie overzichten aanmerkelijk te boven gaat. Voor een deel is dat opnieuw terug te voeren op het vasthouden aan een door de werkelijkheid lang achterhaald hoevetal – in dit geval, ik noemde het al, 50. Maar er is nog een andere reden. Achteraan in de cedel zijn namelijk enige (rechts) personen opgenomen die aantoonbaar niet in Oud-Heusden waren geërfd of anders dubbel zijn geteld. Dit betreft 'de abt van Sint Truyden', 'Heesbeen', 'Adriaen meester Claes van Werckendams zoon' en, helemaal aan het einde apart vermeld, 'die van Hulden'. Er is verschil in de wijze van registratie. De namen van de abt en van Adriaan meester Klaas zoon worden slechts gevolgd door een toedeling van dijk lengte: 20 roeden voor de abt, één voor Adriaan. Achter 'Heesbeen' en 'die van Hulden' is daarnaast, zoals bij alle andere dijkplichtigen, een eigendoms grootte opgegeven: 3 hoeven (60 kleine morgen) voor 'Heesbeen', vijf hoeven (100 kleine morgen) voor 'die van Hulden'. Op de drie hoeven van 'Heesbeen' was de

normale omslagfactor van $4\frac{1}{2}$ voet per morgen toegepast. Aan de vijf hoeven van 'die van Hulten' was daarentegen in het geheel geen dijklenkte gekoppeld.

De hier genoemde Adriaan meester Klaas zoon was waarschijnlijk de zoon van de 'magister Claes' die op de Oudheusdensedel van de Hoge Maasdijk van ca. 1487 onder de 'poorters' is opgenomen met een bezit van zes (kleine) morgen.³⁰ Wat er elf jaar later precies met de positie van zijn zoon aan de hand was, heb ik niet kunnen achterhalen. Ook naar de bedoelingen achter de andere drie 'vreemde' registraties kan ik slechts gissen. Met 'Heesbeen' is wellicht de heer van Heesbeen, de heer van Zevenbergen dus, bedoeld. Men zou dat af kunnen leiden uit de positie van de naam onmiddellijk onder die van de abt van Sint-Truiden. Getweeën waren zij veruit de grootste landeigenaren in Aalburg en Heesbeen. Misschien moesten zij wegens hun rijke grond- en, wat de abt betreft, tiendbezit benoorden de Oude Maas bij uitzondering een steentje bijdragen in het onderhoud van de zuidelijke Zeedijk.

Een alternatieve optie is om 'Heesbeen' op te vatten als 'de geërfden' van Heesbeen, die dan, om wat voor reden ook, collectief aansprakelijk zouden zijn gesteld voor een bijdrage in het onderhoud van de Zeedijk ten zuiden van de Oude Maas, naar zwaarte overeenkomend met de verplichtingen van een eigenaar van drie hoeven land. Tegen deze optie pleit dat in andere bronnen nergens aan een dergelijke regeling wordt gerefereerd, noch in de *Informacie*, noch in de vele processen die in de tweede helft van de 15de eeuw over de verdeling van waterstaatslasten zijn gevoerd voor het Hof van Holland.

Een dergelijk arrangement moet daarentegen wel hebben bestaan voor 'die van Hulten', waarmee zonder twijfel de gezamenlijke ingelanden van de gehuchten Oud- en Nieuw-Hulten zijn bedoeld. De aparte vermelding op de cedel hield verband met de korte opmerking die direkt achter de 'verloting' volgt: 'Voort aen soe ist ghemeynen dijck van tdorp van Hulten totten dijck tot Druenen toe.'³¹ De inhoud lijkt in zoverre raadselachtig dat erin wordt gesuggereerd dat 'het dorp Hulten' pal aan de Zeedijk was gelegen en dat stemt niet overeen met de feitelijke ligging van Hulten. Misschien moeten we de passus 'van tdorp (...) totten dijck' dan ook niet lezen als: 'vanaf het dorp tot aan de dijk', maar de hele zin als: 'het vervolgt tracé (van de Zeedijk) tot aan de grens met (het Brabantse) Drunen is 'gemene dijk' van (die van) Hulten', dat wil zeggen valt onder de collectieve verantwoordelijkheid van de burenen en ingelanden van het Hulten. Deze interpretatie vindt steun in het gegeven dat ook vóór 1498 bij gelegenheid herstellkosten aan een deel van de Zeedijk werden opgelegd aan de gezamenlijke 'geburen' van Oud- en Nieuw-Hulten.³² Bij de regeling van 1498 kregen de burenen van Hulten een vast traject in gemeen onderhoud. De reden dat de samenstellers van de cedula zo nadrukkelijk aangaven, hoe groot het areaal van 'die van Hulten' waarop dit dijkstuk was verslagen, bij elkaar genomen was, lag in de elders door mij toegelichte gecompliceer-

de staatkundige situatie ter plekke: Oud-Hulten lag in Holland, Nieuw-Hulten in Brabant.³³ Overigens liet de collectieve belasting van ‘die van Hulten’ de verplichtingen van de individuele eigenaren uit beide gehuchten – voor zover geërfd binnen de Zeedijk – onverlet. Op de cedel staan de individuele ingelanden van Oud-Hulten dan ook, net als die van het andere Oudheusdense gehucht, Elshout, gewoon tussen de andere geërfden, die van Nieuw-Hulten natuurlijk niet, net zo min als die van Drunen. Voor de Brabantse landen binnen de Zeedijk zal een aparte cedel opgesteld zijn, die echter verloren is gegaan.

Welke interpretaties we hier ook volgen, in alle gevallen moeten de drie hoeven van ‘Heesbeen’ en de vijf hoeven van ‘die van Hulten’ – bij elkaar 160 kleine morgen – *niet* mee worden geteld om het verdeelde cultuurareaal binnen de ban van Oud-Heusden te bepalen. Het brengt het morgental van Oud-Heusden op 1.171 in de Rijnlandse maat, nog altijd 70 tot 80 morgen meer dan het verdeelde areaal volgens de uit dezelfde tijd als de cedel daterende staat van het ‘hoef(ge)tal’ (1.088 morgen) en de oudste kohieren van de Tiende Penning (ca. 1.100 morgen) (zie tabel 14.1). Voor deze blijvende discrepantie heb ik geen verklaring kunnen vinden.

14.5. CONCLUSIE

Zorgvuldige afweging van alle beschikbare gegevens uit de eerste helft van de 16de eeuw leidt tot de conclusie dat de oppervlakte van het verdeelde cultuurareaal zelfs in een zeer dynamische historische fase geen wijziging van betekenis heeft ondergaan. Het betekent dat we ter indicatie van de areaalgrootte aan het einde van de periode die in dit boek wordt beschouwd, voor de meeste dorpen om het even de oudste kohieren van de Tiende Penning en de lijst met hoevetallen van (ca.) 1498 kunnen gebruiken.

Over de omvang van eventuele mutaties in de voorafgaande eeuwen valt slechts in grote lijnen iets te zeggen. Bij alles wat bekend is over de evolutie van het cultuurlandschap in de Late Middeleeuwen – samengevat in hoofdstuk 2 – meen ik dat in de periode ca. 1350-1500 geen spectaculaire veranderingen hebben plaatsgevonden. Natuurlijk is in de 15de eeuw het nodige land op het water heroverd dat als gevolg van de Sint Elizabethsvloed was verdronken, maar het netto-resultaat hoefde de areaal-omvang van vóór 1421 niet te boven te gaan. Alleen binnen de bangrenzen van Oud-Heusden zijn waarschijnlijk na de aanleg van de Zeedijk en de plaatsing van de eerste windwatermolens nog op enige schaal kombroeklanden ontgonnen en verdeeld. Tegenover dergelijke aanwinsten staat echter het verlies van andere cultuurgronden aan het water. Het Luisbroek bij Vlijmen, bijvoorbeeld, was bij de eerste opname ten behoeve van de Tien-

de Penning al een paar jaar 'verdrenct metten water', waarschijnlijk sinds de grote overstroming van 1542, toen in dezelfde hoek, onder Engelen, de Steenbeemden en de Achterhoeven onderliepen.³⁴ Men mag aannemen, dat dergelijke verliezen meest van tijdelijke aard waren. Alleen de 100 morgen die in 1514 te Wijk 'desert' lagen, moeten voor lang buiten gebruik zijn gebleven, want zij ontbreken vermoedelijk zowel op de lijst met het 'hoevetal' uit (ca. 1498) als op die van het 'morgental' van (na) 1549.

15. EIGENDOMSBEGRIP

15.1. DEFINITIES VAN 'EIGEN GOED'

Bij ontbreken van een nauwkeurig onderscheid tussen een exclusief recht en beperkte 'iura in re aliena', tussen onbeperkte en beperkte zakelijke rechten¹, verschilde het middeleeuwse eigendomsconcept fundamenteel van het huidige, dat immers van een zaak maar één echte eigenaar erkent.² In een poging om te omschrijven, wat de eigendom van onroerende zaken in de Late Middeleeuwen inhield, onderscheidde J.Ph. De Monté ver Loren naast – en door – elkaar drie betekenisferen; binnen elke sfeer contrasteerde hij één eigendomsaspect met zijn juridische pendant. Zo was eigendom van immobilia in een eerste zin een recht dat werd gekenmerkt door 'vrijheid' en stond tegenover een door heerlijke macht beperkt bezitsrecht ('allodiaal' versus 'feodaal'); in de tweede zin een definitief, dat wil zeggen 'eeuwigdurend' recht tegenover een bezitsrecht-onder-voorbehoud (petitoir tegenover possessorisch recht), in de derde zin een zakelijk recht dat zich onderscheidde van andere zakelijke rechten (bijvoorbeeld pandschap) dan wel gebruiksrechten (bijvoorbeeld tijdpacht).³

Verhelderend als De Monté's definitie is, zij heeft in dit verband alleen beperkte relevantie. In de administratieve bronnen die als basis dienden voor de reconstructie en de analyse van de verdeling van het grondbezit en de (grondgebonden) lasten op het platteland van Heusden – belastinglijsten, dijkcedelen en rekeningen – deed slechts de simpele tweedeling tussen grond die 'ten eygen' en grond die 'in huer' of 'in bruycwaer' werd gehouden terzake. Men ging, kort gezegd, uit van een juridisch weinig subtiel, negatieve definitie van 'eigen' goed: 'eigen' goed was *alle* goed dat *geen pachtgoed* was. Onder 'eigenaren' in deze ruime betekenis vielen derhalve zowel de houders van allodiale of 'vrij eigen' goederen (we zouden nu zeggen houders van het 'hoogste' zakelijke recht) als houders van tijns-, erfpacht- en leengoederen (we zouden nu zeggen houders van zakelijke genotsrechten).⁴

15.2. GRONDEIGENAREN EN EIGENAARSLASTEN

Tot aan de introductie van de directe grondbelasting kort vóór het midden van de 16de eeuw berustte de verplichting tot contributie in bededen waterstaatslasten hoofdzakelijk bij grondeigenaren. Dit is een voor mijn verdere betoog belangrijke constatering, die daarom enige nadere onderbouwing vraagt.

Toen er in 1451 problemen rezen over de verdeling van de nalatenschap van Robrecht Hacken zoon van Heusden, zwoer één van zijn drie kinde-

ren, de priester Roelof van Emmikhoven, dat hij de erfgoederen die hij voor zijn zwakzinnige broer Robrecht had beheerd nooit als zijn eigendom had beschouwd. Dat wilde zeggen, aldus heer Roelof, dat hij ze nimmer had ‘verhantplicht, noch gebruyct, noch gebesi(g)t, noch bescoet, noch verloet, noch verdijct, noch sheren bede dair off gegeven.’⁵ ‘In a nutshell’ worden hier de (rechten en) plichten van de grondeigenaar opgesomd. En dezelfde plichten moeten reeds in de 14de eeuw hebben bestaan, zoals ze ook in het begin van de 16de eeuw nog bestonden. Onder de achterstalligen aan de extraordinaris bede van 1389 bevonden zich de nodige ‘absentte’ geestelijke en adellijke heren van wie men gerust mag aannemen, dat zij als (verpachter-) *eigenaar*, niet als (eigenaar-) gebruiker waren aangeslagen, omdat zij hun grond niet zelf exploiteerden.⁶ Voor de situatie aan het begin van de 16de eeuw verwijs ik alvast naar tabel 16.3, waarop is te zien dat ook in 1514 nog in alle Heusdense dorpen, Doeveren uitgezonderd, grondeigendom (niet grondgebruik) de voornaamste en vaak ook enige grondslag van bedecontributie was.

Overbodig als het wellicht zal lijken, wijs ik er met nadruk op, dat bezitters van tijnsgoed, erfpachtgoed en leengoed bij de verdeling van bededen waterstaatslasten inderdaad op precies dezelfde voet werden behandeld als bezitters van ‘vrij eigen’ goed. Dat *tijnsgoed* in 1375 tot het belastbare eigen vermogen van de tijnsplichtigen is gerekend, is aannemelijk te maken aan de hand van de bedelijst van Vlijmen. In dit dorp bestond ruim 40% van het verdeelde cultuurareaal uit tijnsgoed.⁷ Zou deze grond niet verdisconteerd zijn geweest in de vermogens van de bedeplichtige burenen van Vlijmen, dan zou de bedelast per eigenerfde morgen er ongeveer eens zo hoog zijn geweest als elders⁸ en dat is hoogst onwaarschijnlijk. Daarnaast staat vast dat de bezitters van *leen- en erfpachtgoederen* opdraaiden voor waterstaatslasten – de andere algemene vaste eigenaarslast. Volgens de post uitgaven aan dijken, sluizen en weteringen in de domeinrekeningen betaalde de graaf van Holland slechts ‘onraet’ (waterschapspenningen) voor domeingronden die hij in tijdpacht uitgaf en waarvan hij dus de ‘eigendom’ in eigen hand hield. De lasten rustend op landerijen die hij in leen, in erfpacht of in tijns had uitgegeven, waren voor rekening van de leenmannen en erfpachters. Zij zijn dan ook te vinden onder de geregistreerde dijkplichtige grondeigenaren op de dijkcedelen uit de tweede helft van de 15de eeuw.⁹

De regel dat fiscale lasten (hoofdzakelijk) werden omgeslagen op het ‘eigen’ grondbezit, kende nochtans een gelimiteerd aantal uitzonderingen: de fiscale immuniteit van de deels onder Vlijmen, deels onder Hedikhuizen liggende Kaveling ging terug op de regelingen rond de aanleg van de grote zijdewende tussen deze beide dorpen in 1273, die van het gehele dorp Wijk op de verkoop van het Wijkerzand aan de landsheer in 1458. Elders in dit boek ben ik uitvoeriger op beide kwesties ingegaan. Hetzelfde geldt voor de landerijen aan de noordzijde van de bewoningsas van Baardwijk,

waarop tot aan de introductie van de Tiende Penning evenmin beden zijn omgeslagen. Andere gronden van notoir 'snode' kwaliteit, zoals de Genderse Beemden en het Wijkerbroek moeten niet ten principale, maar wel bij gelegenheid vrijgesteld zijn geweest.¹⁰ Op een laatste categorie, die van de dienstlenen, ga ik in de volgende paragraaf wat dieper in.

15.3. DE BEHANDELING VAN LEENGOED

Onder *dienstlenen* zijn lenen te verstaan waarvoor de leenman persoonlijke militaire dienst aan zijn leenheer verschuldigd was. In de fiscale vrijstelling van althans de grafelijke dienstlenen zat natuurlijk een zekere logica, omdat het verlenen van militaire dienst naar laatmiddeleeuwse concepties even goed een 'publieke' tegenprestatie was als het betalen van belasting. Juist om die reden waren de grafelijke vazallen in Zeeland vrijgesteld van schotplicht.¹¹ Onder het bewind van Karel de Stoute schijnt de verbinding tussen het houden van (achter)leengoed en de verplichting tot militaire dienst ter discussie te hebben gestaan. De hertog stond er toen op dat zijn vazallen een militaire inspanning, afhankelijk van de grootte van hun lenen, zouden blijven leveren.¹² Zelfs in een plakkaat dat in 1515 werd uitgevaardigd tegen de misstanden rond de zetting van de schildtalen in Holland, heette het nog onomwonden, dat 'die *Edelmannen* (moeten betalen) van de landen die sy niet te leene houden, maar van Landen die sy te Leene houden, daeraf sullen sy vry wesen, *mits* (= 'overmits', vanwege) *den dienst die sy daeraf schuldich zijn*'.¹³

Uit deze clausule blijkt tevens het (dwingende) verband tussen edele geboorte en het bezit van een dienstleen, dat eveneens expliciet naar voren komt in de belening van Herman van Veen met een woning en drie morgen land te Aalburg in 1374. Na opdracht door Klaas Spierink van Aalburg ontving Herman het goed in 'recht erleen' op voorwaarde dat 'hi ons daer op sal dienen, gheliken onsen anderen welboren luden van onsen lande van Huesden'.¹⁴ Dat ook edelen uit het Land van Heusden zich op hun militaire dienstplicht, verbonden aan grafelijk leenbezit, beriepen, blijkt uit een geschil tussen de gezworenen van Wijk en Arend van Wijk, heer van Onsenoort en Nieuwkuyk, die als 'knapen' (schildknaap) formeel deel uitmaakte van de ridderschap.¹⁵ Arend wenste in 1487 voor zijn leengoed te Wijk niet bij te dragen in het (extra ordinarij) 'ruitergeld'. Hij voerde aan reeds persoonlijk zijn leenheer, tevens landsheer, 'inder wapeninge voir Uytrecht (...) eerst mit knechten ende (...) dairna mit penningen' ondersteund te hebben. Bovendien, zo stelde hij, ging het niet aan 'leenen (te) belasten noch (te) bezwaeren (...) buyten consente vanden leenheer'. De gezworenen van Wijk, die belast waren met het omslaan van de Wijkse bedequote over de lokale eigenerfden, ontkenden dat Arend 'enich groot lien' te Wijk had 'dair of hij gedient heeft'. Verder was het zo, 'dat meer dan die helft vanden lande gelegen inden dorpe van Wijk

cleynen leenen sijn ende altijts van ouden tijden soe lange dat geen memorie ter contrarie en is, betaect ende gegeven hebben in allen costen ende lasten die tvoirs. dorp te dragen ende te geven heeft, gelijk die eygen lande ende goede aldair leggende'. Dit argument miste in zoverre doel, dat met die 'cleyne leenen' onmogelijk allemaal dienstlenen van de Hollandse leenkamer kunnen sijn bedoeld en daar was het heer Arend uitsluitend om te doen. Het Wijkse leengoed van de heer van Onsenoort was inderdaad niet groot: het bestond uit een 'ghezate mit vijf mergen neffens die Berchstrate' plus veertien hont op de 'Verweden'.¹⁶ Maar buiten Wijk had Arend nog tal van andere goederen en rechten van de graaf in leen en het is zeker niet ondenkbaar, dat hij hertog Maximiliaan in 1483 daadwerkelijk voor Utrecht heeft gediend.

Van de andere kant was ook de bezorgdheid van de gezworenen van Wijk niet onbegrijpelijk. Weliswaar gaven ze stellig een overdreven voorstelling van de totale omvang van het kleine leengoed binnen het dorpsgebied, het neemt niet weg dat er in het Land van Heusden in de Late Middeleeuwen veel kleine lenen waren; de meeste waren *geen* dienstlenen, hun bezitters *geen* edelen. Al eerder heb ik de Baardwijkse 'mini-lenen' ter sprake gebracht, die óók, maar om heel andere redenen, fiscaal exempt zouden zijn geweest. Zou werkelijk alle leengoed in het Land van Heusden fiscale immunitet hebben genoten, de lokale verdeling van bedelasten had tot nog schrijnender onrechtvaardigheid geleid dan zij nu al deed. Vandaar dat de gezworenen van Wijk zo duidelijk ten principale wilden stellen dat leengoederen 'altijts (...) betaelt ende gegeven hebben in allen costen ende lasten die tvoirseide dorp te dragen ende te geven heeft.' Een paar jaar later zouden de gezworenen van Oud-Heusden het door hun Wijkse collega's geformuleerde principe aanvullen met de uitspraak dat onder belastbaar leengoed niet alleen grond, maar ook grondrenten dienden te worden begrepen. In het proces dat zij in 1495 voor het Hof van Holland voerden tegen Godevaart van Zuytoort lieten zij noteren 'dat die costuyme inden lande van Huesden zulcke es ende onderhouden es geweest bij tijden van hertoge Philips, Karel ende andere, dat alle leengoeden van gelijke natuer als deese leengoeden dair of questie is, ende andere, altijt mede gecontribueert hebben'.¹⁷ Dat 'natuer' sloeg op de bijzondere aard van het leengoed in kwestie, want Van Zuytoort hield in Oud-Heusden de helft van het tiendrecht in leen van de abt van Berne.¹⁸ Hij staat, met enige – maar ook weer niet alle – andere tiendbezitters in het Land van Heusden eveneens vermeld op de eerder besproken 'lijst met kroontallen' uit (ca.) 1498, die ik in verband heb gebracht met de verdeling van de bedequote van het Land van Heusden over de 16 dorpen.

15.4. VERDERE VERSCHILLEN IN DE JURIDISCHE KWALITEIT VAN 'EIGEN GOED'

Gelijke behandeling voor fiscus en waterschap betekende niet, dat tijnsgoed, leengoed en erfpachtgoed in *alle* opzichten dezelfde juridische kwaliteiten hadden als 'vrij eigen' goed. Er bleven fundamentele verschillen. Eén ervan heb ik eerder aangestipt in het hoofdstuk over de vererving van onroerende goederen: terwijl tijnsgoederen net als 'vrij eigen' goederen door de bezitters vrij mochten worden vererfd en gesplitst¹⁹, maar ook – voor het publieke gerecht²⁰ – vervreemd en met renten bezwaard, was de handelingsvrijheid van de houders van leen- en erfpachtgoederen beperkter. Alle transacties met leen- en erfpachtgoed moesten nog wel worden geregistreerd voor de leenheer, respectievelijk blooteigenaar²¹, net zoals alle disputen over leen- en erfpachtgoed in principe voor het leen-, respectievelijk laathof van de leenheer of blooteigenaar berecht behoorden te worden. In de praktijk konden bezitters van (niet-dienst)lenen op den duur met hun goed doen wat ze wilden en was toestemming van de leenheer een formaliteit geworden. Graaf Hendrik van Nassau zag zich in 1515 zelfs eens genoodzaakt om leenhulde van een nieuwe leenman die bij erfopvolging in het bezit was gekomen van een tiendblok in Wijk, voor het Hof van Holland af te dwingen.²² Andere leenmannen verpachtten hun leengoed rustig, zoals blijkt uit een proces in 1499. Volgens de processtukken wilde Govert van Nispen toen de pacht opzeggen van 14 (kleine) morgen te Meeuwen, die hij in leen hield van de heer van Brederode. De pachter, boer Hendrik Jakobs van Well, wist gedaan te krijgen dat Govert hem de grond verkocht voor 250 schilden. De overdracht geschiedde voor 'veel goede mannen' van de heer van Brederode en Govert moest de koper beloven dat hij zijn leenheer de grond zou 'doen verlyen omme een cleynen penninck'.²³ De belening volgde dus 'automatisch' *nadat* reeds zonder tussenkomst van de leenheer een rechtsgeldige koopovereenkomst was gesloten. Verschillende Heusdense domeinrekeningen bewijzen dat zelfs de houders van erfpachtgoed hun bezit zonder directe inmenging van de blooteigenaar konden verkopen. In 1491 deed het Heusdense klooster Mariënkroon bijvoorbeeld 16 morgen erfpachtgoed op de Donk in Oud-Heusden van de hand aan Cornelis en Heinman Boom uit Drunen.²⁴ Van overdracht ten overstaan van de blooteigenaar – de graaf van Holland – was hier ook geen sprake meer, evenmin toen de erfgenamen van de gebroeders Boom het goed dertien jaar later verkochten aan Bernt Kerstiaans Boom en Gijsbert Adriaan Peter Booms.²⁵ Het is onbekend, of andere blooteigenaren even inschikkelijk (of nonchalant) waren jegens hun erfpachters – het grote voordeel van uitgifte in erfpacht boven verkoop is immers dat toekomstige waardevermeerderingen aan de blooteigenaar, niet de erfpachter ten goede komen.

Het is in het licht van het voorgaande niet vreemd, dat geleidelijk allerlei

overgangsvormen tussen verschillende soorten 'eigen goed' ontstonden – hetgeen het aanbrengen van scherpe onderscheidingen zinloos maakt. Aan het einde van de 13de eeuw bestond er in Holland bijvoorbeeld reeds 'vrij leengoed', dat zo heette omdat de leenman voor vervreemding geen toestemming van de leenheer nodig had.²⁶ Ander leengoed werd gedrukt door een 'erftyns' en is dan weer moeilijk te onderscheiden van erfpachtgoed.²⁷ Een en andere had zeker te maken met de verscheiden origine van niet-vrije eigen goederen. Van elders in de Nederlanden is goed bekend, dat met de verdwijning van het domaniale stelsel veel horig goed is omgezet in erfpacht-, tijns- óf leengoed.²⁸ Althans een deel van het oudere tijnsgoed in het zuiden van het Land van Heusden zou een hofrechtelijke oorsprong gehad kunnen hebben. Het leeuwedeel van althans de tijnsen die de graaf van Holland na 1357 in verschillende dorpen van het Land van Heusden liet innen, meen ik echter te moeten kwalificeren als 'ontginningstijnsen'. Ik zal dat in hoofdstuk 20 nader toelichten binnen het kader van de discussie over de ideeën van H. van der Linden. Daar zal ik tevens kort ingaan op het leerstuk van de zogenaamde 'eigendomsverschuiving'. Op deze plaats volsta ik met de behandeling van één aspect van die discussie, dat te maken heeft met de reikwijdte van de aanspraken van tijnsplichtigen op het bezit van hun tijnsgoed. Van der Linden meende, dat de rechten van de tijnsmannen van meet af aan vrijwel onbelemmerd waren. C. Dekker, die Van der Linden hierin volgde, vatte diens opvatting als volgt kernachtig samen:

'Het land waarvan een ontginningstijns betaald moest worden, was *naar moderne begrippen* (cursivering PH) volle eigendom en werd overgedragen voor het dagelijks gerecht, was splitsbaar en bij vererving waren geen formaliteiten noodzakelijk.'²⁹

Terzijde gelaten, of de genoemde kwaliteiten volstaan om te spreken van 'volle eigendom' in de zin van ons huidige Burgerlijk Wetboek, golden zij, zoals ik hierboven aangaf, ook voor het Heusdense tijnsgoed. Op andere punten is Van der Lindens onderbouwing van de 'volle eigendoms-hypothese' naar ik meen minder overtuigend. Zo voerde hij op niet bijster sterke gronden aan dat bij de overdracht van tijnsgoed weliswaar een 'handwissel' of overdrachtspenning verschuldigd was, maar dat de tijnsplichtige zijn tijnsgoed bij wanbetaling van de tijns *niet* automatisch verbeurde aan de tijnsgerechtigde.³⁰ Het ontbreken van een vervalrecht ten gunste van de tijnsheffer ('tijnsheer') was voor Van der Linden hèt bewijs dat ontginningstijnsgoed vanaf het moment van de uitgifte werd beschouwd als volle eigendom van de ontginner.³¹ Daarnaast waren de ontginningstijnsen naar het oordeel van Van der Linden persoonlijke verplichtingen en geen zakelijke lasten: zij drukten op de grondbezitter, niet op de grond. Raakte het tijnsgoed verdeeld, dan werd de tijns niet meegesplitst, maar alle bezitters waren in dezelfde mate tijnsplichtig, ongeacht

de feitelijke grootte van hun goed.

In zijn kritiek op Van der Linden weerlegde G. Westerink voor het Veluwe Hollanderbroek beide punten: de tijnzen waren er wel degelijk deelbaar en de tijnshoer kon aanvankelijk zeker een recht van verval doen gelden.³² In elk geval het eerste gold ook voor de Heusdense ontginningstijnzen.³³ Blijkens gedetailleerde beschrijving van de grafelijke tijnzen die rentmeester Floris Laurens zoon in de domeinrekeningen over de jaren 1364-1366 opstelde³⁴, werden de tijnspenningen en tijnshoenders strikt pro rata van het oppervlak geheven en edelen en 'uytlanders' betaalden net zo goed als burenen.³⁵ Bij splitsing werd de oorspronkelijke tijnslast naar evenredigheid meeverdeeld. Nergens is hiervoor in de domeinrekeningen overigens enige casuele prestatie genoteerd. Interessant is in dit verband tenslotte nog dat de Heusdense tijnslanden door hun bezitters met geconstitueerde renten mochten worden belast³⁶, een beoordelingscriterium dat in de hele discussie over de 'eigendomsverschuiving' merkwaardig genoeg is verwaarloosd.³⁷

15.5 OMVANG EN LIGGING VAN 'NIET-VRIJE' EIGEN GRONDEN

Ik heb geen poging gedaan om de verdeling tussen 'vrij eigen', leen-, tijn- en erfpachtgoederen in het Land van Heusden te becijferen. Waarschijnlijk zijn de beschikbare gegevens ook ontoereikend voor een enigszins adequate schatting. Het verst zou men zeker komen met het leengoed. Over het aantal leenhoven dat lenen in de landen van Heusden en Altena uitgaf, zijn we dankzij de studies van J.C. Kort zeer nauwkeurig geïnformeerd. In een uitputtend overzicht uit 1983 telde hij er 48, waarvan de meeste buiten Heusden en Altena gevestigd waren.³⁸ Van veel van de kleinere hoven publiceerde Kort inmiddels ook de repertoria of andere belevingsregistraties. Het grootste leenhof was dat van de heren van Heusden, dat in 1357 in het leenhof van Holland werd geïncorporeerd. Van dit gecombineerde leenhof waren in het laatste kwart van de 14de eeuw bijna 600 Rijnlandse morgen (ruim 500 hectare) land in de dorpen van Heusden afhankelijk. Veel leengoed was echter van geringe tot zeer geringe afmeting, terwijl de leenmannen dikwijls gewone burenen waren. Met de vermoedelijke bedoeling het grafelijke leenhof niet langer met de administratie en overdrachtsformaliteiten van dit kleine leengoed te belasten, vond omstreeks 1400 een opschoningsoperatie plaats. Mogelijk hield de nieuwe registratie van alle lenen, afkomstig uit de leenkamer van Heusden, waartoe hertog Albrecht eind 1392 opdracht gaf, hier al verband mee.³⁹ In elk geval kreeg veel klein leengoed, waaronder de Baardwijkse 'mini-lenen', in de loop van de volgende decennia daarna een andere status, want het verdwijnt dan uit de repertoria en registers van de Hollandse leenkamer.⁴⁰

Uitgiften van leengoed door andere leenhoven vallen in het niet bij die van het leenhof van Heusden-Holland. De totale oppervlakte land die

het leenhof van Meeuwen, zeker een van de grootste inheemse leenhoven, omstreeks het midden van de 15de eeuw in verschillende dorpen van Heusden uitgaf, is bijvoorbeeld te becijferen op ongeveer 105 kleine morgen (ca. 75 hectare).⁴¹ Het kleine leenhof van Onsenoort omvatte daarentegen omstreeks 1475 nog geen dertien Rijnlandse morgen (ruim elf hectare) land, benevens een omgrachte hofstede en een klein tiendblok, alles voornamelijk te Veen gelegen.⁴²

Van tijnsgoederen in het Land van Heusden bestaat alleen een overzicht uit de jaren 1364-1366. Het betreft hier complete lijsten van alle bezitters van tijnsland die tijnsplichtig waren aan de graaf als rechtsopvolger van de heren van Heusden.⁴³ Alleen voor Vlijmen en Hedikhuizen bevatten de beschrijvingen ook consequent de oppervlakten. In Vlijmen besloeg het tijnsgoed bijna de helft van het totale verdeelde cultuurareaal, maar dat was uitzonderlijk. In Hedikhuizen ging het om ongeveer 15%, in andere dorpen, Engelen uitgezonderd, was het aandeel van het grafelijk tijnsgoed nog veel minder, terwijl de graaf helemaal geen tijnsinkomsten trok uit negen dorpen. Behalve de graaf moeten er in de Late Middeleeuwen nog wel een paar tijnsgerechtigden zijn geweest, maar daar is nauwelijks zicht op.⁴⁴ Het is echter onwaarschijnlijk dat – buiten Vlijmen – veel grond met tijnslasten zou zijn bezwaard, want in akten van verkoop en bezwaring wordt al met al slechts vrij zelden van tijnslasten melding gemaakt. Helemaal weinig is in kwantitatieve termen te zeggen over de verspreiding van erfpachtgoed. Opnieuw komt de meeste informatie uit de domeinadministratie. Daarin wordt de indruk gewekt dat er niet zo veel grond in erfpacht werd uitgegeven, zij het dat de oppervlakte na ongeveer 1400 wel wat is gegroeid.⁴⁵

16. DE BUREN EN HUN GRONDBEZIT

16.1. HET GRONDBEZIT IN DE EERSTE HELFT VAN DE 16DE EEUW

Voor de reconstructie van het aandeel van de buren in het grondbezit omstreeks 1500 heb ik gegevens uit de enquêtes van 1494 en 1514 gecombineerd met de lijst van het 'hoevetal' van (ca.) 1498. Het bezitsaandeel van de buren in 1514 kon van veel Informatie-formulieren direkt worden overgenomen of was anders eenvoudig te berekenen uit de antwoorden bij artikel 5. Voor sommige dorpen waren bijstellingen nodig, afgeleid van de lijst van het 'hoevetal' of van andere, in tabel 14.1 verantwoorde correcties. Vervolgens heb ik met behulp van de opgaven van het aantal (contribuerende) haardsteden uit de Informatie een globale gemiddelde bezitsgrootte per huishouden becijferd (zie tabel 16.1, kolommen I/V).

Verschillende van de haken en ogen die aan de uitgevoerde bewerkingen zitten, zijn eerder besproken. Zo gaven de informanten in veel bannen alleen van het binnendijkse land de oppervlakte en werd niet overal onderscheiden tussen belastingplichtige en (fiscaal) arme haardsteden. De tweede factor vertekent het beeld in veel sterkere mate dan de eerste. Fiscale paupers maakten overal gemakkelijk 20 tot 40% van de totale lokale bevolking uit. De bewoners van fiscaal arme haardsteden zullen weinig of geen eigen grondbezit hebben gehad en in de becijfering van de gemiddelde bezitsgrootten (kolom V) heb ik (fiscaal) arme haardsteden dan ook als bezitloos beschouwd. Het ontbreken van informatie over buitendijks land is minder erg. Maar weinig uiterwaarden langs de Nieuwe Maas waren in bezit van de buren en lagen bovendien meestal onverdeeld wanneer dat wèl het geval was. Alleen waar veel buitendijks land was verdeeld zonder dat het vervolgens als belastbaar vermogen werd aangemerkt, is het zicht op de bezitsverhoudingen ernstig belemmerd. Zoals ik in hoofdstuk 14 uitvoerig heb beschreven, was dit uitsluitend in Baardwijk het geval. Niet meer dan 12 hoeven of 192 Rijnlandse morgen 'goed' binnendijks land gold er als contribuabel. Met het enquête-formulier van Baardwijk was om die reden weinig te beginnen, evenals met dat van Engelen, waar de informanten in 1514 vergaten het bezitsaandeel van de eigen buren te specificeren. In Aalburg, Oud-Heusden en Doeveren noemden de informanten in 1514 het bezitsaandeel van 'uitburen' niet. Voor deze drie dorpen moeten de berekende gemiddelde bezitsgrootten daarom worden opgevat als maxima. Overigens was het bezitsaandeel van uitburen zeker in Aalburg en Doeveren gering – voor Doeveren wordt dat zelfs met zoveel worden onder artikel 5 gezegd. De vertekening zal dus gering zijn.

Een eerste analyse van de (totale en gemiddelde) bezitsgrootten in 1514 onthult opnieuw dat er a) slechts in beperkte mate samenhang bestond

TABEL 16.1. Het aandeel van ingezetenen burenen in het lokale grondbezit (ca.1500 – ca.1550).

ban	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Baardwijk	(133) ¹	69%	85	50	(2,7)	1553 ⁶ : 422	68%	101	108	4,2
Vlijmen	528	89%	151	93	c4,3					
Engelen	–		46			1543: 337	74%	65	73	5,2
Hedikhuizen	215 ²	48%	40	–	(min. 5,4) ³					
Herpt ⁸	96	(18%)	c29	–	(min. 3,3) ³	1543: 73	11% ²	31	57	2,4
Aalburg	(132) ⁴	44%	c32	26	(max. 5,1)					
Wijk	536	67%	c70	–	(min. 7,7) ³					
Veen	258	57%	46	–	(min. 5,6) ³	1544: 396	66%	72	81	5,5
Oud-Heusden	(292) ⁴	33% ⁷	–	c28	(max.10,4)	1498: 294	25%	51		5,8
						1556: 330	35%	93	138	3,5
Heesbeen	36	12% ⁷	15	–	(min. 2,4) ³	1467: 56	15%	18		3,1
						1556: 52	19%	16	23	3,3
Doeveren	(174) ⁴	61%	25	19	(max. 9,2)	1543: 141	59%	30	36	4,7
Drongelen	140	64%	c39	c21	6,7					
Meeuwen	178	33%	c41	c35	5,1					
Genderen	228	45%	28	16	14,3	1544: 299	53%	58	67	5,2
Eethen	c417	56%	46	36	11,6	1553: 442	54%	65	104	6,8
Babyloniënbroek	(183) ⁸	(65%)	19 ⁵	–	(9,6)					

I = grondbezit inheemse burenen in Rijnlandse morgens, 1514 / II = als percentage van totale verdeelde cultuurareaal volgens opgaven *Informacie* (zie tabel 14.1) / III = aantal haardsteden volgens opgaven *Informacie* / IV = aantal contribuerende haardsteden (zie tabel 2.1) / V = gemiddelde morgental per (contribuerende) haardstede / VI = grondbezit inheemse burenen (in Rijnlandse morgens) volgens dijkcedelen (1467, 1498) resp. kohieren Tiende Penning (1542-1553) / VII = als percentage van totale verdeelde areaal volgens opgaven in cedelen resp. kohieren (zie kolom VI) / VIII = berekend aantal eigenerfde inheemse burenen in cedelen resp. kohieren / IX = berekend totaal aantal inheemse burenen (eigenerfden + pachters) / X = gemiddeld morgental per eigenerfde volgens opgaven van 1467, 1498 en/of ca. 1550.

¹ = vervangend cijfer uit *Enquete* (1494); bedoeld is ook dan uitsluitend het aandeel van de eigenerfde burenen in het binnendijkse areaal van 'goede' kwaliteit / ² = uitsluitend gerekend naar binnendijks areaal / ³ = 'minimaal', omdat aantal fiscaal arme haardsteden onbekend is / ⁴ = geen opgaven van grondbezit 'uitburen' – vandaar is cijfer onder kolom V 'maximaal' / ⁵ = excl. huizen pastoor en koster, 4 of 5 huizen te Eethen en Meeuwen en 4 of 5 huizen in Wijk en Veen die wel onder de ban, maar niet onder de parochie Babyloniënbroek vielen / ⁶ = cijfers 1553 inclusief buitendijks areaal / ⁷ = totale areaal-grootte inclusief domeinland gerekend / ⁸ = opgave *Informacie* (van totale verdeelde areaal) onbetrouwbaar.

tussen bezitsgrootte-structuur en landschapstype en dat b) geen eenvormig verband is aan te geven tussen het totale relatieve bezitsaandeel van de burenen en de berekende gemiddelde bezitsgrootte per (contribuerende) haardstede. Dorpen waar de burenen meer dan de helft van het verdeelde areaal in eigen bezit hadden, lagen in elk van de vier onderscheiden landschapstypen. Terwijl in de twee zand- of randveendorpen op de Dussense stroomrug, Baardwijk en Vlijmen, het bezitsaandeel van de burenen relatief groot was bij een kleine gemiddelde bezitsgrootte, was de correlatie tussen die beide factoren in een ander landschapstype, dat van de komgronddorpen, juist positief. Eethen, Babyloniënbroek en Genderen werd de verde-

ling van het grondbezit onder de buren gekenmerkt door zowel relatief veel als gemiddeld groot eigen grondbezit. Het ligt voor de hand ter verklaring van dit verschil een verband te zoeken met een meer of minder intensieve agrarische bedrijfsstijl.

Een minder homogeen beeld vertonen de dorpen die tot de twee andere landschapstypen behoorden (de rivier- stroomrugdorpen langs resp. de Nieuwe en de Oude Maas). Wat hier een veel bepalender rol speelde, waren de ligging van het adellijke en geestelijke grootgrondbezit en de afstand tot Heusden. Waar grootgrondbezit domineerde en bovendien de afstand tot de stad gering was, dat wil zeggen in Herpt en Heesbeen, waren zowel het bezitsaandeel van de buren als de gemiddelde bezitsgrootte klein. Deze samenhang was evenwel niet dwingend. In Oud-Heusden was veel grond in handen van grootgrondbezitters en poorters, het bezitsaandeel van de buren relatief gering, maar het gemiddelde grondbezit per haardstede was er groot, omdat Oud-Heusden een ban was met uitgestrekte, in 1514 betrekkelijk recent verdeelde broeklanden en komgronden.

Aan de hand van tabel 16.1 is de bezitsverdeling in 1514 terug in de tijd te vergelijken met de situatie in Heesbeen (1467) en Oud-Heusden (1498) en vooruit in de tijd met de verhoudingen rond 1550 in de negen dorpen waarvan de oudste kohieren van de Tiende Penning nader zijn onderzocht. In Heesbeen bleven de verhoudingen tussen 1467 en 1556 tamelijk stabiel. Rond 1500 bereikte het aandeel van de buurlieden in het grondbezit binnen de ban er zijn laagste punt, maar het verschil met het gereconstrueerde percentage van 1467 is, rekening houdend met de ongelijksoortigheid van de bronnen, dermate klein dat men gerust mag stellen dat de aanslag van stedelijke instellingen en particuliere poorters op dit deel van het platteland op zijn laatst aan het begin van de tweede 'peilperiode' was voltooid. Na 1514 lijken de buren weer wat terrein teruggewonnen te hebben. In Oud-Heusden was de ontwikkeling veel gecompliceerder, al lijkt ook hier het bezitsaandeel van de autochtone buren in de eerste helft van de 16e eeuw opmerkelijk stabiel. Het verschil tussen de percentuele bezitsaandelen voor 1498 en 1514 kan voor een deel worden toegeschreven aan het feit dat in de *Informacie* het grondbezit van 'uitburen', in 1498 ca. 4,5% van het areaal, onvermeld bleef. Om dezelfde reden is het berekende percentage voor 1556 (enigszins) te hoog. Wat in Oud-Heusden tussen 1514 en 1556 daarentegen aan het licht treedt, is een geweldige aanwas van het aantal (economisch actieve) buren, eigenerfden zowel als pachters. Zelfs al zijn de beschikbare cijfers niet helemaal onderling vergelijkbaar, het lijdt geen twijfel dat de lokale bevolking in de eerste helft van de 16de eeuw explosief is gegroeid. In 1479 telde het dorp 'oversestich' buren (eigenerfden plus niet-eigenerfden), in 1494 werden er 57 haardsteden opgegeven, voor 1498 heb ik het aantal eigenerfde buren geschat op 51. Volgens de informanten aan de enquête van 1514 waren er toen ongeveer 28 contribuerende haardsteden – hetgeen op ongeveer een

dubbel totaal aantal haardsteden wijst. Veel beweging was dus tussen 1479 en 1514 niet te zien. Dat werd anders in de decennia na 1514. In 1556 waren er 93 eigenerfde burenen en worden daar nog de burenen bij geteld die alleen grond pachtten, komt men zelfs op een aantal van 138. Ook als deze cijfers enigszins naar beneden worden bijgesteld omwille van niet te identificeren 'uitburen', dan nog blijft de groei spectaculair. Bij een ongeveer gelijkblijvend verdeeld areaal (tabel 14.1) en een hooguit licht stijgend bezitsaandeel van de burenen (tabel 16.1) was het logische gevolg een aanzienlijke verkleining – men mag zelfs denken in de richting van een halvering – van de gemiddelde bezitsgrootte. Een vergelijkbare druk is, voor zover zichtbaar, voelbaar geweest op het pachtgoed.¹

Het is de vraag, in hoeverre de ontwikkelingen in Oud-Heusden verband hielden met de demografische en economische opbloei die het noordelijke deel van de Meierij gedurende de eerste helft van de 16e eeuw in het kielzog van haar hoofdstad doormaakte. Vooral de Langstraat-dorpen profiteerden en dat kan zijn weerslag hebben gehad op de aangrenzende dorpen van het Land van Heusden. Ik wees er bijvoorbeeld al op, dat de buitendijkse weide- en hooilanden van Baardwijk hoger werden gewaardeerd dan de binnendijkse veen-akkers. Een relatie met de toenemende vraag naar runderhuiden voor leerlooierijen in de Langstraat is niet uitgesloten. Hier staat tegenover dat de tendens tot expansie *overall* op het platteland van Heusden waarneembaar is. Zet men de aantallen burenen (eigenerfden plus pachters), geteld in de kohieren van 1543-1556, af tegen de aantallen haardsteden, opgegeven in 1514, dan is sprake van een toename variërend van 27% (Baardwijk) tot 139% (Genderen). Bekeken naar landschapstype was de groei in de komkleidorpen (Genderen en Eethen) verreweg het grootst. Zouden we het aantal haardsteden in Oud-Heusden in 1514 schatten op 56 – het dubbele van het aantal contribuerende haarden –, dan zou alleen in deze ban de groei nog groter zijn geweest, namelijk 146%. Niet toevallig strekte ook de ban Oud-Heusden zich voor een groot deel uit over zware komkleigronden. Opnieuw wordt zo de impressie versterkt dat deze gronden pas tijdens de expansiefase van de 16e eeuw intensiever gebruikt gingen worden.

Met genoemde verhoudingsgetallen is de mate van expansie waarschijnlijk nog onderschat, omdat bij het tellen van inheemse grondbezitters en grondgebruikers in de kohieren van de Tiende Penning volledig landloze burenen te enen male over het hoofd zijn gezien, terwijl in de haardstede-tallen van 1514 ook de schamele 'huttekens' van de lokale armen zijn opgenomen. Slechts in een paar kohieren is een glimp van hen op te vangen, omdat de 'gseetkens' van de burenen zonder morgentallen er apart waren aangeslagen. Het kohier van Eethen van 1553 telde, naast 67 verschillende lokale grondbezitters en grondgebruikers, nog 11 van deze landloze huizenbezitters, dat van Babyloeniënbroek van 1544² 5 op 42. Van de andere kant is het ook mogelijk dat kleine tot zeer kleine bezitters of gebruikers van grond die met de verfijsdere heffing naar huurwaar-

de rond 1550 wel belastingplichtig waren, dat in 1514 naar de normen van de oude schildtalenrepartitie niet geweest zouden zijn.

16.2. HET GRONDBEZIT IN 1375: VAN VERMOGENS NAAR MORGENTALLEN

Met behulp van de gegevens over fiscale vermogens op de bedelijsten van 1375 zou het in principe mogelijk moeten zijn om de relatieve omvang van het buren-grondbezit verder terug in de tijd bij benadering te bepalen. Wel staat of valt de waarde van die berekening met de mate van precisie waarmee de fiscale vermogenswaarden omgezet kunnen worden in morgentallen. Tabel 16.2 geeft een overzicht van de verdeling van de vermogens op de bedelijsten van 1375 over de (maximaal) zeven vermogensklassen. In hoofdstuk 5 gaf ik al kort aan, waarom een interpretatie van de vermogensgegevens in termen van morgentallen voor de hand ligt: de vermogensverdeling verschilt van plaats tot plaats sterk en de hoogste vermogensklasse is getelijk de omvangrijkste.

TABEL 16.2. De verdeling van vermogens over vermogensklassen op de bedelijsten van 1375.

ban	200 £	150 £	125 £	100 £	75 £	50 £	25 £	Tot.
Baardwijk	12 (19,7)	6 (9,8)		4 (6,6)	10 (16,4)	15 (24,6)	14 (23,0)	61
Vlijmen	47 (33,3)	11 (7,8)	3 (2,1)	14 (9,9)	4 (2,8)	27 (19,1)	35 (24,8)	141
Engelen	19 (25,3)	14 (18,7)	12 (16,0)	17 (22,7)	1 (1,3)		12 (16,0)	75
Hedikhuizen	6 (10,9)	2 (3,6)		8 (14,5)		12 (21,8)	27 (49,1)	55
Herpt	15 (40,5)	1 (2,7)	1 (2,7)	8 (21,6)		5 (13,5)	7 (18,9)	37
Aalburg	13 (50,0)			9 (32,1)		6 (21,4)		28
Wijk	40 (32,8)	8 (6,6)	1 (0,8)	17 (13,9)	3 (2,5)	10 (8,2)	43 (35,2)	122
Veen	42 (56,8)			10 (13,5)	4 (5,4)	11 (14,9)	7 (9,5)	74
Oud-Heusden	14 (25,9)	1 (1,9)		11 (20,4)		12 (22,2)	16 (29,6)	54
Heesbeen	3 (12,0)	5 (20,0)		3 (12,0)		3 (12,0)	11 (44,0)	25
Doeveren	6 (17,1)			16 (45,7)		3 (8,6)	10 (28,6)	35
Drongelen	12 (25,5)	7 (14,9)	1 (2,1)	8 (17,0)	5 (10,6)	6 (12,8)	8 (17,0)	47
Genderen	13 (35,1)	11 (29,7)		2 (5,4)		11 (29,7)		37
Babyloniënbroek	15 (34,1)	9 (20,5)	4 (9,1)	5 (11,4)	3 (6,8)	7 (15,9)	1 (2,3)	44
Totaal	257 (30,8)	75 (9,0)	22 (2,6)	132 (15,8)	30 (3,6)	140 (16,8)	179 (21,4)	835
man	238 (32,6)	70 (9,6)	19 (2,6)	117 (16,0)	21 (2,9)	117 (16,0)	48 (20,3)	730
vrouw	19 (18,1)	5 (4,8)	3 (2,9)	16 (15,2)	8 (7,6)	23 (21,9)	31 (29,5)	105
niet-c.	22 (73,3)	2 (6,7)		1 (3,3)		1 (3,3)	4 (13,3)	30

Tot = totaal aantal aanslagen (incl. aanslagen niet-contribuerenden) / man = geschat vermogen op naam van man (in collectieve aanslagen man eerst genoemd) / vrouw = geschat vermogen op naam van vrouw (in collectieve aanslagen vrouw eerst genoemd) / niet-c. = geschat vermogen op naam van niet-contribuerende man of vrouw.

Getallen tussen () = percentages.

16.2.1. *Bedeponden als morgentallen*

De gedachte dat in 1375 'eigen' grondbezit verweg de belangrijkste component in de belastbare vermogens was, vindt verder steun in de wijze waarop ruim een eeuw later de lokale repartitie van de schildtallen plaatsvond. Zoals uit het overzicht op tabel 16.3 mag blijken, vormde op het platteland van Heusden het eigen grondbezit, gerekend tot morgentallen, alom de belangrijkste grondslag voor de toewijzing van ieders aandeel in de bede. In enkele dorpen, te weten Oud-Heusden, Eethen en Meeuwen, was het zelfs zo, dat *uitsluitend* de lokale grondeigenaren in de bedden bijdroegen. Elders gold weer de regel, dat de buurlieden zonder eigen grond naar de waarde van andere have bijdroegen, de grondeigenaren alleen voor hun eigen grond.

Er is geen reden om aan te nemen dat de lokale taxateurs een eeuw eerder fundamenteel anders te werk zijn gegaan, ofschoon toen van een repartitiestelsel nog geen sprake was en bij geval ook wel andere (onroerende) vermogensbestanddelen dan eigen grond werden aangeslagen. Het laatste blijkt bijvoorbeeld uit de lijst met achterstallen aan de bede van 1389 voor het dorp Oud-Heusden. Daarop staat de heer van Asperen, die in Oud-Heusden geen grond bezat, maar wel inkomsten trok uit de korentienden.³ Onder de gewone burenen waren echter geen bezitters van tiendrechten en de waarde van andere have buiten de eigen grond zal doorgaans niet veel hebben voorgesteld. Gegevens over gerechtelijke beslagleggingen aan 'gereed goed' uit de jaren rond 1375 maken dat zonneklaar. Zekere Jans zoon van (Nieuw)kuyk uit Hedikhuizen verbeurde in 1359 na het plegen van een doodslag een koe met een waarde van zeven pond en enig vistuig, dat 26 schellingen en drie penningen opbracht.⁴ Een paar jaar later werd beslag gelegd op het goed van Heinman Jans zoon die Hein Voet uit Heusden had gedood.⁵ Voor de opbrengst van de grond werd 70 pond in de rekening van de drossaard genoteerd, voor de rest van de goederen 16 pond. En in 1370 werd de roerende have van Daniël Lu uit Vlijmen 'verborgd' voor de geringe som van zes pond.⁶

De landsheerlijke enquêtes geven geen andere indruk. In Genderen telde het bezit van 4 kocien voor de eigendom van 1 morgen grond, maar, zo merkten de informanten op, 'dair en esser nyemant'.⁷ En uit de becijferingen van de repartitie van de schildtallen in Hedikhuizen en Engelen valt op te maken, dat de waarde van vee en overig 'havelick goet' op zijn hoogst gelijkstond met de eigendom van één à ééneenderde morgen grond. Tenslotte werd ook in de vroegste kohieren van de Tiende Penning de waarde van huizen nauwelijks of niet in aanmerking genomen. Omdat 'de hujsen (...) van gheender of van cleynder werden (en sijn)' heette het toen, werden ze 'in die mergentale gerekent' (Herpt) of 'in dat ackerlant mede gheestimeert' (Baardwijk).⁸ Zo beschouwd maakte het op het platteland eigenlijk niet zoveel uit, of een vermogens- dan wel grondbelasting werd geheven. Veel mogelijkheden tot de vorming van vermogen bui-

TABEL 16.3. Grondslagen voor de lokale repartitie van de schildtallen in de dorpen van het Land van Heusden volgens de Informatie van 1514.

ban	grondslag(en) repartitie
Baardwijk	^a morgentalen 'toebehoerende' de buurlieden / ^b inkomsten uit grondrenten
Vlijmen	morgentalen; <i>elke</i> morgen op 8 (bede)schilden
Engelen	^a morgentalen naar eigendomswaarde <i>minus</i> rentelasten / ^b inkomsten uit grondrenten / ^c buren zonder eigen grond maar in bezit van eigen huis contribueren naar de waarde van 'huys, bewin van beesten ende havelicke goeden'
Hedikhuizen	^a morgentalen van 'eygelick lant'; uitsluitend 'vrij eygen' grond (d.i. grond onbelast met renten) aangeslagen / ^b uitsluitend buren zonder eigen grond contribueren naar de waarde van hun roerende have
Herpt	contributie naar 'staet ende goede' in 'erf of gereede haaf van beesten'
Aalburg	'up alle goet'
Wijk	morgentalen, rekening houdend met de waarde van de grond (sc. vier grondwaardeklassen)
Veen	^a morgentalen van 'vrij goets' = 'eygendom' / ^b buurlieden zonder 'eygendom' contribueren naar de geschatte waarde van 'bedryf ende geree' ende vrij goet'
Oud-Heusden	^a morgentalen van 'eygen lant'; <i>elke</i> morgen op 2 (bede)schilden / ^b buren zonder eigen grond contribueren helemaal niet
Heesbeen	'als dandere dorpen int lant van Huesden, uytgedaen Ethen ende Meeuwen'
Doeveren	morgentalen naar jaarlijkse huurwaarde
Drongelen	^a morgentalen / ^b 'havelick goet'
Ethen/Meeuwen	^a morgentalen van 'vrij (eigen) erve' / ^b buurlieden zonder eigen grond contribueren helemaal niet
Genderen	^a morgentalen; <i>elke</i> morgen op 3 (bede)schilden / ^b inkomsten uit grondrenten; 1 Rijns gulden p/jaar = 1 morgen / ^c buren zonder eigen grond of rente-inkomsten contribueren naar de waarde van hun vee; 4 koeien = 1 morgen
Babyloniënbroek	(geen bijzonderheden)

ten de sfeer van grondeigendom bood het platteland ook niet. Zolang vermogens in middeleeuwse directe belastingen voornamelijk grondbezit

presenteerden, waarvan de fiscale waarde bovendien tamelijk globaal en onevenwichtig (de hoogste vermogensklasse was de grootstel!) werd vastgesteld, heeft het naar mijn oordeel weinig zin de vermogenswaarden te gebruiken voor de reconstructie van een welstandsverdeling, zoals Van Schaik met de Gelderse ponschattingen deed.

16.2.2. *Bedeponden en 'schotponden'*

Het zou weinig zinvol zijn om te proberen de vermogenswaarden van 1375 om te zetten in morgentallen, als niet vast zou staan dat de 'zwarte ponden' waarin de vermogensklassen waren uitgedrukt bij de bedeomslag ook werkelijk als rekenmunt zijn gehanteerd en niet alleen als 'schotponden' of legpenningen. Het laatste is niet ondenkbeeldig. Zo ontwikkelden de Wilhelmuusschilden zich in de loop van de 15de eeuw van reële gouden standaardmunt voor de betaling van de meerjarige beden tot zuivere legpenningen. Om duidelijk te maken wat daarmee wordt bedoeld, wijs ik erop dat de term 'schildtal' rond 1500 werd gebruikt in twee verschillende betekenissen. In de eerste plaats was het de aanduiding van het aandeel dat elk dorp en elke stad kreeg toegewezen in het totaalbedrag dat de meerjarige beden jaarlijks in Holland op moesten brengen. In oorsprong waren deze bedragen vastgesteld in reële Hollandse schilden van 30 groten, later echter in de allengs courante rekenmunt, het rekenpond van 40 Vlaamse groten. Daarnaast fungeerden evenwel in lokaal verband ook 'schildtalen' als maatstaf bij het opleggen van aanslagen aan individuele contribuanten in overeenstemming met hun 'rijkdom'. Daarbij werd evenwel niet simpelweg het aan de hele lokale gemeenschap opgelegde 'schildtal' naar evenredigheid verdeeld over de individuele contribuanten. Aanvankelijk was het waarschijnlijk de bedoeling individuele vermogens te taxeren naar hun reële waarde in gouden schilden. In de loop der jaren, toen andere gouden munten, te beginnen met de rijder, gingen overheersen, raakte die relatie verloren en gebruikte men 'schildtalen' in wezen nog overwegend als legpenningen. Elk vermogensbestanddeel correspondeerde met een soms geheel vastliggend, soms al naar gelang de kwaliteit van het goed enigszins variërend aantal 'schilden'. Bij elkaar opgeteld bepaalden deze schildtallen voor elke individuele contribuant het percentage van de totale lokale bedequote dat hij of zij moest opbrengen. Met de nominale waarde van het gouden schild hielden deze 'schilden' nog slechts bij hoge uitzondering verband. In het Land van Heusden was dat in 1514 bijvoorbeeld alleen nog te Wijk het geval. Wijk bracht jaarlijks tussen de 10.000 en 12.000 schilden uit, die daadwerkelijk werden gerekend tegen 14 stuivers 't stuk, de toenmalige koers van het nog in omloop zijnde Wilhelmuusschild. Maar in het aanpalende dorp Aalburg verklaarden de informanten in hetzelfde jaar, dat elk schildtal 'gereeckent in goede' uitkwam op een tegenwaarde van tien reële (zwarte) gouden schilden met een koers van 15 stuivers. Hier fungeerde het schildtal dus als zuivere legpenning,

waarvoor men bij wijze van spreken net zo goed knopen had kunnen gebruiken. Het schildtal in de functie van legpenning was tegen 1500 dan ook nog lang niet overal ingeburgerd. In tal van dorpen op het platteland van Holland hield men in 1514 nog vast aan traditionele verdeelsleutels van veelal oudere herkomst, zoals de 'schotponden', de 'kerven', de 'honderden' of de 'croentalen'.

De vraag is dus, of ook de 'zwarte' Tournoise ponden in 1375 in het Land van Heusden op vergelijkbare wijze waren versteend tot abstracte legpenningen. Er is niets dat daar op wijst. Al was het rekenen in ponden 'zwarte Tournoise penningen' toen in Hollandse ogen misschien wat ouderwets, in Heusden was het 'livre tournois' in deze jaren de normale rekenmunteenheid (zie Bijlage I). Evenmin geeft de preambule boven de bedelijsten en het 'solvit' achter de namen van de meeste contribuanten aanleiding tot de verdenking dat bedeponden 'schotponden' geweest zouden zijn. We mogen er dus van uitgaan, dat de hoogten van de vermogensklassen van 1375 enigerwijze een reële afspiegeling gaven van de geldswaarden van getaxeerde vermogens.

16.2.3. *Koopwaarde en huurwaarde*

In het vorige hoofdstuk heb ik vastgesteld, dat de plicht tot contributie aan de beden bij de grondeigenaren lag en niet bij de grondgebruikers, voor zover eigenaren hun grond niet zelf gebruikten. We kunnen er vervolgens gevoeglijk van uitgaan, dat het eigen grondbezit in 1375 is getaxeerd naar iets als zijn eigendoms waarde, c.q. koopwaarde en niet naar de huurwaarde. Het taxeren naar jaarlijkse huurwaarde was een noviteit die in Holland pas kort na 1400 werd beproefd bij de introductie door graaf Willem VI van het eerste meerjarige morgengeld.⁹

Op de volgende manier is trouwens te bewijzen dat men in 1375 nog anders te werk is gegaan. Vergelijkt men de som der per dorp getaxeerde vermogens met de gemiddelde tijdpachtwaarde van het totale beschikbare cultuurareaal, dan overtreft de eerste de laatste verre. Zo vertegenwoordigde het totale fiscale vermogen van de buurlieden van Herpt 4.508 'zwarte' ponden ofwel 45.080 Dordse plakken. De landbouwgrond te Herpt werd in 1375 door de bank voor 50,3 Dordse plakken per Rijnlandse morgen in tijdpacht uitgegeven.¹⁰ De 45.080 Dordse plakken waren dus goed voor de jaarlijkse huur van maar liefst 896 morgen, terwijl het verdeelde cultuurareaal van Herpt slechts tussen de 530 en 630 morgen besloeg en omstreeks 1500 niet meer dan een fractie van dat areaal in handen was van de Herptse eigenerfden. In 1375 was de situatie niet fundamenteel anders. Bij een aanslag naar huurwaarde zou voorts bijna éénderde van alle contribuerende buurlieden zo'n 40 morgen (ca. 35 hectare) grond in eigendom hebben gehad en dat is onmogelijk.

16.2.4. *Koopwaarden van grond in Holland en Zeeland (ca. 1375)*

Aannemende dat het grondbezit van de buren in 1375 naar eigendoms-waarde is belast, heb ik vervolgens gezocht naar equivalenten voor de vermogensklassen in koopwaarden van eigen grond in de periode rond 1375. Natuurlijk maken de grote verschillen in gebruiksdoel, ligging en kwaliteit van grond het zoeken naar uniforme equivalenten tot een betrekkelijke zaak. Bij het omslaan van gemene lasten op basis van grondbezit mag men, zoals uit het vervolg nog zal blijken, weinig kieskeurig zijn geweest, op de grondmarkt lag dat anders. Daar kwamen kwaliteitsverschillen wel degelijk in de prijs tot uitdrukking. Hier komt nog bij, dat zeer weinig bekend is over de verkoopprijzen van grond in deze periode. Voor schepenen van Heusden verleden verkoopakten, bijvoorbeeld, weiden zelden uit over de precieze condities en nooit over de overeengekomen prijs. Die werd hooguit genoemd in de kwitantie die na betaling aan de koper werd verstrekt. Losse kwitanties zijn slechts bij uitzondering bewaard gebleven. Toch leverde enig spuurwerk in de archieven van de graven van Holland en van Blois materiaal op over de grondprijzen in Holland en Zeeland rond 1375. De rekeningen van de tesorier van Holland bevatten een vaste rubriek *Van leen ten eygen vercoft*. Elk jaar werden daar de prijzen genoteerd van leengoederen die de graaf van de hand deed. Veel rijker en nauwkeuriger was echter het materiaal uit de rekeningen van de rentmeester-generaal van de zgn. Bloise goederen. De graaf van Blois verkocht in deze jaren uit financiële nood regelmatig stukken van zijn domeinen. In 1371/72 onder andere 19 percelen op Walcheren, die eruit gingen 'om ghebreecs wille van ghelde van sinen oerloghe.'¹¹ Tenslotte waren er nog incidentele vermeldingen in andere bronnen. In tabel 16.4 zijn al deze gegevens samengevat. Alle oppervlaktematen zijn genormaliseerd tot standaard Rijnlandse morgens van 6 hont of 600 vierkante roeden (= 0,85 hectare), alle nominale prijzen tot reële groten.

De prijs van de gronden welke 'van leen ten eygen' waren verkocht, lag gemiddeld vèr onder de andere geregistreerde prijzen. Misschien golden bij dit soort transacties bijzondere voordelen en gunstprijzen die ons nu ontgaan. Om die reden heb ik deze opgaven verder niet meegerekend. Vooral de prijzen uit de Bloise rekeningen werpen door hun geografische en temporele concentratie enig licht op de prijsvariaties. De hoogste verkoopprijs liep op tot het drievoudige van de laagste. Het gemiddelde van 1.445 groten per Rijnlandse morgen lag toch vrij hoog in vergelijking met de fragmentarische gegevens van elders: rond de 1.100 groten voor de grond in de buurt van Lopik en rond de 1.150 groten voor grond te Babylo-niënbroek in het Land van Heusden zelf. Zonder twijfel was de aangeboden Zeeuwse kleigrond gemiddeld van veel betere kwaliteit dan de ontwaterde veengronden bij Utrecht of de zware komklei in het westelijke deel van het Land van Heusden. Over de precieze ligging van het perceel te Babylo-niënbroek wordt in de bron overigens niets meegedeeld. In 1514

TABEL 16.4. Koopwaarden van grond omstreeks 1375 in Holland, de Bloise landen en het Land van Heusden.

groep	ligging	jaar	grootte	nominale prijs	prijs in groten per Rijnlandse morgen
I	(Holland)	1380/82	5m4h	8 £ 1 s 8 d.g.	343
	(Holland)	1382/83	12m	62 £ 10 s.g.	1.250
	Oudewater	1382/83	4½m	6 £ 18 s 4½ d.g.	369
	'byder Mye'	1382/83	26½m	20 £ g.	181
	(Holland)	1382/83	3m	5 £ 15 s 5 d.g.	160
	(Holland)	1384/85	5m		277
II	Cabau/Lopik	1372/73	9m2½h ¹	337 £ 10 s.	1.183
	Lopik	1372/73	3m4h ¹	115 £ 10 s.	1.041
III	Babyloniënbroek	1367/68	2½m ²	10 £ g.	1.152
IV	Walcheren	1371/72	aantal	prijs per	
			percelen:	Blois gemet ³ :	
			2	12 £	792
			4	16 £	1.056
			1	18 £	1.188
			3	20 £	1.320
			1	22 £	1.452
			2	24 £	1.584
			1	26 £	1.716
			2	29 £	1.914
2	31 £	2.046			
1	34 £	2.244			
	gewogen				
	gemiddelde			1.445	

¹ = De Bloise morgen gerekend voor 0,9 Rijnlandse morgen; de Dordse plak was hier gerekend voor 12 penningen Hollands / ² = de (Heusdens-)Broekse morgen gerekend voor vijf hont / ³ = Het Blois gemet gesteld op 0,39 ha; de Dordse plak gerekend voor 12 penningen Hollands.

m = morgen; h = hout; s = schellingen; d = penningen (denarii); g = groten.

lag de waarde van de grond 'in coepe' per Rijnlandse morgen in dit dorp boven het gemiddelde in het Land van Heusden (zie tabel 16.5), maar de bodemkundige situatie was er na de St.Elizabethsvloed en de nieuwe bedijkingen zeker niet in ongunstige zin gewijzigd. Kiest men uiteindelijk als fictieve marktwaarde van één Rijnlandse morgen doorsnee grond rond 1370 in Holland en Zeeland voor het gemiddelde van de niet-gewogen gemiddelde prijsopgaven uit resp. Walcheren, Lopik en Babyloniënbroek, dan komt men uit op bijna 1.240 groten. Met deze uitkomst zijn vervolgens gemakkelijk equivalenten vast te stellen voor de vermogensklassen van 1375. De waarde van de hoogste klasse beantwoordde aan de koopwaarde

TABEL 16.5. Koop- en huurwaarden van grond volgens artikel V van de Informatie van 1514.

ban	koop- waarde	huur- waarde	koopwaarde/ huurwaarde
Baardwijk	700	40	17,5
Vlijmen	560-600	40	14-15
Engelen	720	50	14,4
Hedikhuizen	560	28	20
Herpt	geen (volledige) opgaven		
Aalburg	420	25	16,8
Wijk (100m)	1400 (100m)	70	20
Wijk (400m)	560	28	20
Veen	geen (volledige) opgaven		
Oud-Heusden	geen (volledige) opgaven		
Heesbeen	420	20	21
Doeveren	geen (volledige) opgaven		
Drongelen	280-350	18	15,5-19,5
Meeuwen	350	21	16,7
Genderen	320	21	15,2
Eethen	360	20	18
Babyloniënbroek	560	35	16

Koop- en huurwaarden zijn aangegeven in stuivers per morgen. Omrekeningen uit andere munten is geschied volgens koersopgaven uit de *Informatie* of uit andere Heusdense bronnen van ca. 1514: 1 Rijns gulden = 20 stuivers; 1 'gouden gulden' = 20 stuivers; 1 Philipsgulden = 25 stuivers; 1 schild = 14 stuivers.
m = (Rijnlandse) morgen.

van 2,4 (Rijnlandse) morgen, enzovoorts. Bij wijze van controle is een alternatieve schatting van de koopwaarde van grond in 1375 te maken via de huurwaarden, waarvoor wèl goede gegevens bestaan. Deze redenering berust op de ervaringsregel dat de verhouding koopwaarde-huurwaarde ook over een lange periode bezien tamelijk constant is.¹² De verhouding tussen koopwaarde en huurwaarde van grond wordt voor de meeste dorpen genoemd in de *Informatie*; zij varieerde van 14,5:1 tot 21:1 (tabel 16.5). In 1375 zou die verhouding bij een gemiddelde koopwaarde van 1240 groten ook ongeveer 21:1 zijn.¹³

Het reconstrueren van het buren-grondbezit in 1375 op basis van zo weinig gegevens is om een aantal redenen een griezelige zaak. Ten eerste wordt met uniforme equivalenten voor vermogensklassen geen recht gedaan aan lokale variaties in de bezitsgrootte-structuur. Ten tweede is plausibel dat eigendomswaarden bij taxatie met fiscale oogmerken een stuk beneden eigendomswaarden bij vrije verkoop lagen. Ten derde moet rekening worden gehouden met aftrek van grondrentelasten op de fiscale eigendomswaarde. Ten vierde zal een uniforme equivalenten-reeks per definitie onvoldoende recht doen aan het 'open' karakter van de *hoogste* vermogensklasse. Op de laatste drie punten ga ik wat dieper in.

16.2.5. *Koopwaarden versus fiscale eigendomswaarden*

Er zijn dwingende redenen om aan te nemen dat de *fiscale* eigendomswaarden, waarop de inschaling in vermogensklassen berustte, behoorlijk afweken van de waarden 'in vrije verkoop'. Ook vandaag de dag ligt de fiscale eigendomswaarde van onroerend goed ver onder de waarde in vrije verkoop en in de laatmiddeleeuwse belastingpraktijk zal dat niet anders zijn geweest. Het voorbeeld van het dorp Wijk moge dat verduidelijken. De fiscale eigendomswaarde van grond liep hier in 1514, afhankelijk van de kwaliteit, op van 6 tot 30 schilden per morgen (artikel IV Informatieformulier), maar de opgegeven waarde 'in coepe' was volgens de eigen opgave (artikel V) voor de beste grond wel 100 schilden per morgen, voor de mindere grond gemiddeld 40 schilden. De vrije verkoopwaarde lag in Wijk dus tot ongeveer 350% boven de fiscale eigendomswaarde!

Hoe afwijkingen in dergelijke orden van grootte indertijd werden gerechtvaardigd of wat men nog wel en wat niet meer als geoorloofd beschouwde, wordt uit de bronnen niet duidelijk. Maar de fiscale eigendomswaarde zal om te beginnen stellig zijn gedrukt als gevolg van een systematische onderwaardering van eigen vermogen door de belastingplichtigen. Waarschijnlijk deden de buurlieden, net als in Gelre, onder ede aangifte van hun 'goede'.¹⁴ Zoals door W.C. Boeschoten en E. van Manen is aangetoond voor de heffing van de Tiende Penning in Haarlem, is de kans op onderopgave met zo'n procedure groter bij taxatie van eigen goederen dan bij die van pacht- of huurgoed en groter naarmate de eigen goederen meer waard zijn.¹⁵ Dat laatste was in Heusden in 1375 nog evidentier dan in Haarlem anno 1543: omdat de hoogste vermogensklasse tegelijk de grootste was, droegen de rijksten vanzelfsprekend relatief minder bij dan de minder gegoeden.

Daarnaast was er nog een reden, waarom fiscale eigendomswaarde en koopwaarde behoorlijk uiteengelopen zullen hebben. De 'zwarte ponden' mogen dan in 1375 niet zijn gedegradeerd tot echte 'schotponden' of legpenningen, het gebruik van vermogensklassen met afgeronde waarden duidt er op dat men vaste vermogensbestanddelen liet corresponderen met fiscale eenheidswaarden: een morgen eigen grond werd, ongeacht de kwaliteit, gerekend voor een vast aantal 'zwarte' ponden, enzovoorts. Dat zo te werk werd gegaan, zou men eveneens af kunnen leiden uit de praktijken die in de 15de eeuw golden bij het omslaan van allersoorten gemene lasten in het Land van Heusden. Dat gebeurde haast onveranderlijk 'morgenmorgens gelijk': voor iedere morgen werd precies evenveel betaald, ongeacht gebruiksdoel, ligging of bodemkwaliteit. In 1514 hield men alleen in Wijk en in Doeveren al rekening met de kwaliteit van de grond. Te Wijk was de grond daartoe verdeeld in vier kwaliteitsklassen, in Doeveren paste men een berekening naar jaarlijkse huurwaarde toe. Bij het omslaan van waterstaatslasten in Oud-Heusden omstreeks 1500 werd slechts bij hoge uitzondering voor abominabel slechte percelen verlichting of vrijstel-

ling van contributie verleend, voor de rest werd voor elke morgen steeds hetzelfde bedrag betaald. Uit de domeinrekeningen blijkt keer op keer dat dit systeem algemeen was, want de rentmeester droeg voor de uitgestrekte domeinen die in tijdpacht waren uitgegeven onveranderlijk 'morgen-morgensgelijk' bij in de waterstaatslasten. Als dezelfde berekeningswijze in 1375 is toegepast bij het taxeren van vermogens, hebben de lokale bedezetters een eenheidswaarde moeten zien te vinden die ook voor de houders van de slechtste gronden een acceptabele verhouding inhield tussen belastingaanslag en de waarde van het bezit in vrije verkoop.

16.2.6. *De verrekening van rentelasten*

Er is vermoedelijk echter nog een reden geweest die de fiscale eigendoms waarde van de grond bij de taxatie van 1375 in individuele gevallen behoorlijk kan hebben gedrukt en dat was de aftrek van grondrentelasten. Deze mogelijkheid komt overigens pas voor het eerst aan het licht in de strubbelingen als gevolg van de invoering van het eerste meerjarige morgengeld, die in het Land van Heusden een storm van verzet deed opsteken. Een bericht van 22 maart 1405 spreekt voor het eerst van de zetting in het Heusdense¹⁶ en vanaf dat moment moeten de lokale autoriteiten de zaak eindeloos hebben getraineed. Blijkens een dreigende missive van 28 november 1406 was er toen nog steeds niet echt werk van omslag en invordering gemaakt.¹⁷ Begin januari 1407 werd het de grafelijke raad duidelijk, dat de dorpen van het Land van Heusden hun morgentallen uiteindelijk niet volgens de instructies hadden beschreven. De raad weet hun, dat zij

'hoirre morgentale mynre gevondt ende getaxeert (hadden) dan dairtoe behoirde, so ghi dair af getogen hebt thiinze, renten ende anderen oncoste, dat ons zeer vreedde heeft. Ende want onse ondersaten anders gemeenliken in onsen lande van Hollant geseten hoir morgentale, goet ende quaet, aengebrought hebben ende die quade morgen gevondt tot goeden morgen als dair toe behoirde, sonder dair af te trecken anders dan alle morgentale ons gegeven hebben ende geven sullen nadat si te huer jaerlicx gelden, dat is te weten dat wy van eenre morgentale, die enen scilt of daerenboven geldet, hebben sullen tot vier jaren enen scilt, ende van allen anderen morgentalen die so goet niet en sijn dairna'.¹⁸ (cursivering PH)

De nieuwlichterij van graaf Willem moet de dorpelingen van Heusden op hun beurt zeer vreemd zijn voorgekomen. Zij snaptten er niets van of deden alsof ze het niet begrepen, want in plaats van alleen de bruto (variabele) huurwaarde te berekenen, hadden zij alle op de grond drukkende lasten in mindering gebracht met als gevolg een netto huurwaarde die natuurlijk lager uitkwam.

De vraag die nu rijst, is of de burens volstrekt argeloos tot een afwijkende berekeningswijze waren gekomen dan wel achteloos de fiscale waarde van

hun grond hadden vastgesteld op de manier waarop zij dat altijd al hadden gedaan. In het laatste geval zouden zij in 1375 grondrentelasten verrekenend hebben met de (fiscale) *eigendoms waarde*, terwijl het bij het nieuwe morgengeld ging om een verrekening met de jaarlijkse *huur waarde*. Het lijkt misschien onlogisch om een jaarlijkse rentelast te verrekenen met een min of meer vaste eigendoms waarde zonder te beschikken over een 'tussenstap' vergelijkbaar met ons huidige 'huurwaardeforfait', maar onmogelijk is dit op zichzelf niet. In Genderen stond in 1514 de som van één Rijnse gulden aan jaarlijkse rente-inkomsten gelijk aan het bezit van één morgen eigen grond (zie tabel 16.3); één Rijnse gulden kwam ongeveer overeen met wat een morgen cultuurgrond te Genderen 'deen deur tander' jaarlijks aan tijdpacht opbracht. In Eethen waren op soortgelijke wijze de tiendinkomsten belast door één gouden kroon aan revenuen als het bezit van één morgen land te rekenen. Overigens gaven alleen de informanten uit Eethen en Meeuwen in 1494 en die uit Hedikhuizen en Engelen in 1514 expliciet aan, dat rentelasten fiscaal aftrekbaar waren. In Eethen en Meeuwen verdeelden de burenen hun bedequote door elke morgen op drie (bede)schilden te zetten en vervolgens 'oncosten ende andere onraet (...) af te slaen'.¹⁹ In Hedikhuizen kwam men eigenerfden die gebukt gingen onder grondrentelasten het verst tegemoet. De cultuurgronden in eigendom van de burenen waren daar 'zozeer belast mit jaerlicxe renten of chijnssen, dat men die niet stellen en mach'. Zij sloegen de beden daarom slechts om over het 'vrij eigen goed', en 'vrij eigen' had hier de afwijkende betekenis van 'grond, vrij van rentelasten'.²⁰

De strubbelingen rond de zetting van het morgengeld in 1406/07 doen vermoeden dat soortgelijke verrekeningen ook aan het einde van de 14de eeuw al hoorden tot de vaste lokale taxatiepraktijken bij het verdelen van buitengewone bedelasten. Waarom zouden de dorpen anders hemel en aarde hebben bewogen om van de nieuwe zettingsmethode verschoond te blijven? En wat meer zij: niet zonder succes! De landsheer moest inbinden. Enigszins voorbarig liet hij in november 1406 een brief opmaken waarin de dorpen van het Land van Heusden in hun bestaande rechten werden gehandhaafd, omdat zij 'up desen tiit gunstelic sulc morgengelt gegeven hebben als wy aen hem begheert hebben.' Tegelijk zwoer hij plechtig dat het bij deze uitzondering zou blijven en dat hij 'tot geenen tijden meer morgengelden (zou) eysschen of begeren (..) ten dede ons noitsaken van onsen live of van onse gevangenisse'.²¹ Toen de aanhoudende weerspannigheid van de dorpen de raad ter ore kwam, werd de brief zonder pardon gecancelleerd. Vier jaar later volgde alsnog de uitvaardiging.²² Tegen de regionale tradities en particularismen bleek de landsheer, als zo vaak, uiteindelijk niet op te kunnen tornen en daarom denk ik, dat ook in 1375 en 1389 rentelasten op de waarde van de grond in mindering zijn gebracht. Daar stond dan wellicht tegenover dat *inkomsten* uit renten op onroerend goed als vermogen werden aangerekend, net zoals dat in 1514 in sommige dorpen gebeurde en eveneens in de Gelderse ponschattingen gebruikelijk was.²³

Hoe dit ook zij, aangezien lasten of baten van grondrenten van persoon tot persoon sterk konden verschillen, is het onmogelijk rentelasten, resp. rente-inkomsten op verantwoorde wijze in de fiscale eigendoms waarde te verdisconteren. Als 'verzachtende omstandigheid' is hooguit aan te voeren dat de verspreiding van de geconstitueerde rente als kredietinstrument op het platteland rond 1375 nog niet zo diep was doorgedrongen als een eeuw later het geval was. Ik verwijs daarvoor naar hoofdstuk 20.

16.2.7. Twee alternatieve berekeningsmethoden

Er staan twee mogelijkheden open om langs de weg van vergelijking een schatting te maken van de werkelijke equivalenten van de vermogens van 1375 in morgentallen. Daarbij moeten wel enige vooronderstellingen gelden, die voor een deel zijn gebaseerd op gegevens over het verdeelde cultuurareaal en het bezitsaandeel van de buren uit de eerste helft van de 16de eeuw. Aangezien de vergelijkingen uitsluitend betrekking hebben op Vlijmen en Wijk, heb ik, om de schijn van 'petitio principii' te vermijden, beide dorpen verder buiten beschouwing gelaten in de eigenlijke analyses van de lokale bezitsverhoudingen in het vervolg van dit hoofdstuk.

De eerste comparatieve benadering bestaat uit de evenredige verdeling van de belastbare oppervlakte cultuurgrond in 1514 over de vermogens van 1375. Zij leunt op de volgende twee premissen:

- a) het totale verdeelde cultuurareaal in de jaren 1365-1375 was min of meer gelijk aan dat in de periode ca. 1500-1550;
- b) het deel ervan dat in bezit was van de autochtone buren was in de tweede helft van de 14de eeuw bij benadering gelijk aan dat gedurende de eerste helft van de 16de eeuw.

De tweede premisse diskwalificeert in feite alle dorpen met veel allochtoon grondbezit, waarvan de totale oppervlakte, zo zal nog blijken, in de loop van de Late Middeleeuwen behoorlijke wijzigingen kon ondergaan. Voor de ten opzichte van de stad Heusden excentrisch gelegen banen Vlijmen en Wijk zijn beide vooronderstellingen wel aannemelijk te maken. Daarbij bieden deze dorpen het voordeel dat zij elk een ander dorpstype representeren: Vlijmen het 'zanddorp', Wijk het 'rivierdorp'.

Wat de eerste vooronderstelling betreft, lijkt de omvang van het verdeelde cultuurareaal in Vlijmen vanaf het begin van de Hollandse periode zeer stabiel te zijn geweest. Uit de periode na ca. 1360 heb ik nauwelijks nieuwe veldnamen aangetroffen en de verveningen aan de zuidrand van Vlijmen, die in de 15de eeuw zeker nog enig belang hadden, hebben nooit geleid tot ontginning.²⁴ Permanente landverliezen waren er ook niet. En wat het bezitsaandeel van de autochtone buren betreft: aan het begin van de 16de eeuw was uitzonderlijk veel grond in Vlijmen (bijna 90%, het meeste van alle Heusdense dorpen, zie tabel 16.1.) eigen bezit van de au-

tochtone buren. Er is geen enkele aanwijzing dat dit anderhalve eeuw eerder minder zou zijn geweest.

Voor Wijk geldt in grote lijnen hetzelfde: micro-toponymisch onderzoek²⁵ wijst uit dat het verdeelde cultuurareaal tussen het derde kwart van de 14de en het eerste kwart van de 16de eeuw weinig veranderingen onderging. Wel was in Wijk het bezitsaandeel van de autochtone buren aan het begin van de 16de eeuw aanmerkelijk geringer dan in Vlijmen – zij het over het geheel genomen nog altijd relatief groot. Dit vormt echter geen belemmering voor een vergelijking met de situatie in 1375. Veruit de grootste allochtone bezitter gedurende de gehele laatmiddeleeuwse periode was de premonstratenzerabdij van Middelburg, eigenaar van bijna een kwart van het verdeelde cultuurareaal te Wijk. Van dit grootgrondbezit staat echter vast dat het tussen ongeveer 1375 en het begin van de 16de eeuw geen mutaties van betekenis heeft ondergaan.²⁶ Het resterende grondbezit dat in 1514 niet in handen was van de ‘inburen’ behoorde merendeels aan pastorie en parochiekerk en ook pastorie- en parochiegoederen vormden gedurende de Late Middeleeuwen stabiele bezitscomplexen. Ook in Wijk zal daarom het bezitsaandeel van de buren in 1514 ongeveer even groot zijn geweest als in 1375.

Meer problemen levert de vraag op, of de extensief gebruikte broeklanden van de beide dorpen bij de taxatie van vermogens in 1375 werden meegeteld. Wat Vlijmen betreft, lijkt dat wel het geval te zijn geweest. Het buitendijkse Luisbroek maakte immers met bijna 130 morgen meer dan de helft van het totale areaal aan tijnslanden in Vlijmen uit. En in hoofdstuk 15 heb ik beredeneerd, waarom het tijnsgoed in 1375 tot het belastbare vermogen van de bezitters moet zijn gerekend.²⁷ Uit de Late Middeleeuwen zijn geen lange onderbrekingen in het gebruik van het Luisbroek bekend. De graven van Holland hieven er gedurende de hele tweede helft van de 14de eeuw, behalve tijnzen, (hooi)tienden. Ook zijn uit die periode enkele verkopen van losse percelen overgeleverd. Na de vervreemding van de heerlijkheid van Vlijmen bleef de gerechtsheer tijnzen en tienden uit het broek heffen²⁸, terwijl ook de abt van Berne er rond 1440 een rente trok.²⁹ En in de *Informacie* van 1514 werden de buitendijkse broeklanden in Vlijmen uitdrukkelijk wél meegeteld bij de lokale zetting van beden. Pas het eerste Vlijmense kohier van de Tiende Penning van 1544 meldt dat het Luisbroek de laatste ‘drie off vier jairen’ niets had opgeleverd omdat het ‘verdrenct (was) metten water.’³⁰ Dit was het rechtstreekse gevolg van de grote overstroming van 1542.

De komgronden van het Wijkerbroek, ongeveer 100 morgen groot, lagen daarentegen, zoals eerder opgemerkt, gedurende de hele eerste helft van de 16de eeuw ‘desert’ en werden noch in 1514, noch omstreeks 1550 bij lastenomslagen betrokken.³¹ Maar was dit in de tweede helft van de 14de eeuw ook reeds het geval? De graaf van Holland gaf er in die tijd land in leen uit.³² Uit het pachtboek van de Aalburgse uithof van Sint-Truiden blijkt dat het Wijkerbroek in 1426 al sedert de Sint Elizabethsvloed

TABEL 16.6. Berekening van equivalenten in morgentalen voor de vermogensklassen van 1375 volgens twee methoden van vergelijking.

A. bepaling van equivalenten in (Rijnlandse) morgens voor de tariefgroepen van 1375 te Vlijmen en Wijk volgens de methode van 'evenredige verdeling'.

tariefgroep 1375	berekend equivalent in Rijnlandse morgens voor			
	VL-ex	VL-in	WI-ex	WI-in
200 £	5,2	6,5	8,4	9,9
150 £	3,9	4,9	6,3	7,4
125 £	3,3	4,1	5,2	6,2
100 £	2,6	3,3	4,2	5,0
75 £	2,0	2,4	3,1	3,7
50 £	1,3	1,6	2,1	2,5
25 £	0,7	0,8	1,0	1,2

VL-ex = Vlijmen exclusief het Luisbroek / VL-in = Vlijmen inclusief het Luisbroek /
WI-ex = Wijk exclusief het Wijkerbroek / WI-in = Wijk inclusief het Wijkerbroek.

B. bepaling van bezitsgrootte-bereiken voor de tariefgroepen van 1375 te Vlijmen volgens de 'projectie-methode'.

tariefgroep in 1375	correspondeert met bezitsgroottebereik in Rijnlandse morgens van	
	incl. Luisbroek	excl. Luisbroek
200 £	3,7–13,2	2,2–7,6
150 £	2,7–3,6	2,2–2,2
125 £	2,5–2,7	2,2–2,2
100 £	1,6–2,5	2,2–2,2
75 £	1,6–1,6	2,2–2,2
50 £	1,6–1,6	1,4–2,2
25 £	0,3–1,5	0,4–1,4

onder water lag³³, maar het zogenaamde *Missale van Wijk* maakt voor de tijd rond 1440 weer melding van grond in het Wijkerbroek 'die men eert ende zeyt'.³⁴ Al met al valt slechts te speculeren over de fiscale behandeling van het Wijkerbroek in 1375. Om de vergelijking zuiver te houden zijn derhalve voor beide dorpen twee berekeningen uitgevoerd, één ex- en één inclusief de broeklanden.³⁵ De resultaten zijn samengevat op het bovenste deel van tabel 16.6. De duidelijke verschillen in equivalenten tussen beide dorpen verraden verschillen in de groottestructuur van het eigenerfde grondbezit, waar de vermogensverdelingen van Wijk en Vlijmen in 1375 tamelijk veel op elkaar lijken (zie tabel 16.2)!

De hier gevolgde methode van vergelijking heeft als nadeel dat zij geen indicatie geeft voor de 'bandbreedte' van elke vermogensklasse – en met name niet voor die van de 'open' klasse van 200 pond. De berekening

levert slechts een soort van gemiddelde waarden voor elke vermogensgroep op. Dit brengt weer met zich mee dat de equivalenten voor alle klassen beneden die van 200 pond waarschijnlijk aan de hoge kant zijn. De inschaling in de hoogste klasse zal namelijk in werkelijkheid bepaald zijn geweest door de drempelwaarde en niet door de gemiddelde waarde van het vermogen.

De tweede benadering, 'projectie' van een gegeven bezitsverdeling over de vermogensverdeling van 1375, heeft deze bezwaren niet. Wel is deze methode slechts uitvoerbaar als ook de bezitsverdeling in kwestie van (ongeveer) 1375 dateert. Aan deze eis voldoet slechts één bron: de al eerder besproken Vlijmense tijnslijsten van 1365-1367.³⁶ Omdat de tijnsgoederen niet het volledige cultuurareaal besloegen en bovendien slechts voor twee, weliswaar grote kavelblokken – de Nieuwe Heide en het Luisbroek – de grootte van de inliggende percelen nauwkeurig was omschreven, moesten aan de hierboven reeds gemaakte premissen nog drie worden toegevoegd:

- c) de *relatieve* verdeling van het eigenerfde grondbezit onder de Vlijmense buren was in 1365 (ongeveer) gelijk aan de *relatieve* vermogensverdeling in 1375;
- d) het aantal eigenerfde buren in Vlijmen was in 1365 enigszins groter dan het aantal bedecontribuanten in 1375 en
- e) de verdeling van het tijnsgoed in de kavels Nieuwe Heide en Luisbroek onder 92 eigenerfde buren was representatief voor de algehele verdeling van het grondbezit in Vlijmen in 1365.

Ter ondersteuning van veronderstelling c) is eigenlijk alleen het argument van het geringe tijdsverschil tussen het ontstaan van de tijns- en de bedelijsten aan te voeren. Maar dat is niet zo'n sterk argument, omdat het interval het beruchte pestjaar 1369 insloot. In hoofdstuk 2 leidde ik eveneens uit vergelijking tussen de tijnslijsten van 1365 en de bedelijst van 1375 af, dat Vlijmen door de epidemie moet zijn getroffen.³⁷ Nu hoefde een abnormaal hoge sterfte geenszins een evenredige reductie van het aantal *grondbezitters* tot gevolg te hebben gehad. Jongeren en jonge volwassenen hadden eenmaal de grootste weerstand tegen ziekten en in veel gevallen zal een epidemie alleen hebben geleid tot een versnelde overdracht van erfgoed van de ene generatie op de volgende. Anderzijds ontstonden er ongetwijfeld ook kansen tot bezitsaccumulatie. Een maat om alle mogelijke gevolgen van de extreme sterfte van 1369 te kunnen verrekenen, is er niet. Enigszins willekeurig heb ik daarom het aantal eigenerfde buren in 1365 10% hoger geschat dan het aantal bedeplichtigen in 1375 (165 tegen 141), maar tevens aangenomen dat de verdeling van grondbezit, resp. vermogens in beide jaren gelijk was.

Voor de veronderstelling onder e) pleit, behalve het relatief grote aantal geërfden in de Nieuwe Heide en het Luisbroek (56% van het geschatte totale aantal eigenerfde buren in Vlijmen was geërfd in tenminste één van beide kavelblokken), dat het ene blok (Nieuwe Heide) akkerland was op

de zandgronden dichtbij de dorpskern van Vlijmen en het andere (Luisbroek) buitendijks hooiland. In het gemengde landbouwbedrijf van toen hadden beide blokken een complementaire functie. Van de andere kant is, zoals gezegd, onzeker, of bezit in het Luisbroek in 1375 wel als fiscaal vermogen is aangemerkt. Daarom zijn opnieuw twee berekeningen gemaakt, één op grond van de bezitsverdeling in alleen de Nieuwe Heide (ca. 80 morgen groot) en één op grond van de verdeling in Nieuwe Heide en Luisbroek samen (bij elkaar ca. 210 morgen groot).

De eigenlijke berekeningen waren vervolgens eenvoudig. De 59, respectievelijk 92 tijnsplachtige Vlijmense geërfden in de Nieuwe Heide en de Nieuwe Heide plus het Luisbroek hadden respectievelijk 36% en 56% van het geschatte eigenerfde cultuurareaal in handen.³⁸ Het individuele bezitsaandeel van elk van hen is bepaald pro rata van de grootte van het tijnsgoed. De twee bezitsverdelingen die aldus werden verkregen, zijn tenslotte op de Vlijmense vermogensverdeling van 1375 gelegd. Dit gaf als resultaat de twee equivalenten-reeksen op de onderste helft van tabel 16.6.

In de laatste berekening komt een specifiek bezwaar tegen deze methode van 'projectie' duidelijk naar voren. Door de tamelijk grote uniformiteit van perceelsgrootten in de Nieuwe Heide werd aan veel tijnsplachtige burenen ook een gelijke totale bezitsgrootte toegerekend. In werkelijkheid – de benutting in Vlijmen van alle beschikbare vermogensklassen in 1375 bewijst dat – is de variatie veel groter geweest. Daar staat tegenover, dat beide berekeningen volgens de 'projectiemethode' redelijke indicaties opleveren voor de 'bandbreedte' van de hoogste vermogensgroep. Aangezien de percelen in het extensief gebruikte Luisbroek een stuk groter waren dan de akkers op de Nieuwe Heide, is de spreiding rond de gemiddelde waarden in de berekening inclusief het Luisbroek groter dan in de berekening die uitsluitend is gebaseerd op de bezitsverdeling op de Nieuwe Heide.³⁹ Meer in het algemeen zal de spreiding rond de gemiddelde waarden in de hoogste vermogensklasse groter zijn geweest naarmate de burenen van een dorp over grotere oppervlakten extensief benutte komgronden of buitendijkse hooi- of weilanden beschikten, opnieuw voor zover deze in 1375 bij de schatting van vermogens in aanmerking werden genomen.

Een voor de hand liggende volgende stap bestaat uit de controle van de equivalenten-reeksen van tabel 16.6 aan de hand van gegevens over individuele bezitsgrootten in de buurliedendossiers. Erg vruchtbaar is die exercitie niet. Van de 92 Vlijmense burenen die in de jaren 1365-1367 tijns betaalden voor één of meer percelen land in de Nieuwe Heide en het Luisbroek kwamen er bijvoorbeeld nog 37 voor op de bedelijst van 1375.⁴⁰ Bij hen kloppen de vermogens van 1375 vaker niet dan wel met de gereconstrueerde grootte van hun volledige grondbezit omstreeks 1365. Dat is op zichzelf niet verontrustend, zeker niet voor burenen die over een hoger vermogen beschikten dan men op grond van hun gereconstrueerde bezitsgrootte mocht verwachten. Hadden zij toevallig slechts weinig grond in

de blokken Nieuwe Heide en/of Luisbroek, dan werd hun immers als gevolg van de pro rata verdeling een te klein totaalbezit toegemeten. Ook het omgekeerde geval – een relatief groot bezit in 1365 en een relatief klein vermogen in 1375 – zegt om dezelfde reden niet alles. Daarbij is wederom te verwijzen naar de pestepidemie van 1369 die, zoals gezegd, althans enige deining op de lokale grondmarkt teweeg moet hebben gebracht.

Zelfs als gegevens over individuele bezitsgrootten zeer dicht bij de vermogenstaxaties van 1375 liggen, stemmen beide evenwel niet altijd overeen. Ter illustratie moge dienen het dossier van Roelof Jan Roelofs zoon uit Baardwijk. Hij contribueerde aan de bede van 1375 voor een vermogen van 50 pond. Volgens het oudste cijnsregister van Berne betaalde hij een jaar nadien tijnzen uit drie percelen: één van een kwart slag, één van een halve slag en één aangeduid als zekere ‘akker’ waarvan de afmetingen niet werden opgegeven.⁴¹ Aangezien de ‘slag’ in Baardwijk in die tijd werd gerekend tot 12 (kleine) morgens, omvatte het eigen grondbezit van Roelof dus tenminste negen kleine of $7\frac{1}{2}$ Rijnlandse morgen. Zelfs als men de (geringe) rentelasten aftrekbaar stelt, zou het equivalent in morgentallen voor de hoogste vermogensklasse in 1375 al gauw neerkomen op een 25 Rijnlandse morgen. In dat geval zouden de 61 buren die in 1375 in Baardwijk aan de bede contribueerden eigenaar zijn geweest van bij elkaar minstens 700 Rijnlandse morgen land – minstens omdat de hoogste vermogensklasse aan de bovenzijde open was – en dat is aanzienlijk meer dan het totale verdeelde (binnen- en buitendijkse) cultuurland van Baardwijk volgens de ruimste schatting. Ook zouden dan in 1375 in Baardwijk twaalf van de 61 eigenerfde buren in bezit zijn geweest van (minstens) 25 morgen land. Ter vergelijking: in 1553, toen er precies 100 eigenerfde buren waren, was er niet één die zoveel land had; zelfs de helft van 25 morgen werd toen maar door twee buren gehaald. Ofschoon vergelijking tussen de situaties in 1375 en 1553 op een aantal punten mank gaat, is het bijzonder onwaarschijnlijk dat de discrepantie zó groot was. De extreme inconsistentie tussen de bedeaanslag van Roelof Jan Roelofs zoon en de (minimale) grootte van zijn grondbezit is eigenlijk alleen te verklaren als in Baardwijk alle ten noorden van de bewoningsas gelegen gronden – waartoe ook de ‘slagen’ van Roelof behoorden – om welke reden ook⁴² reeds in de 14de eeuw fiscale exemptie genoten, zoals ze ook na de introductie van het schildtal-stelsel onbelast bleven. Deze visie vindt verder steun in het feit dat op de bedelijst van Baardwijk veel bezitters van kleine leengoederen in het noordelijke deel van Baardwijk, afkomstig van de Leenhof van Heusden en eerder door mij aangeduid als ‘mini-lenen’, geheel ontbreken, dan wel voor een vermogen zijn aangeslagen dat (ogenschijnlijk) niet valt te rijmen met de omvang van hun leengoed. Ook deze exceptionele situatie in Baardwijk hoeft geen aanleiding te zijn om de globale juistheid van de gereconstrueerde equivalentenreeksen van tabel 16.6 in twijfel te trekken.

16.2.8. *Samenvatting*

Het ingewikkelde probleem van de ‘vertaling’ van vermogens(klassen) in morgentallen is langs twee kanten benaderd. In eerste instantie heb ik getracht de hoeveelheid grond te bepalen die met bedragen ter hoogte van de verschillende vermogensklassen van 1375 op de vrije grondmarkt kon worden gekocht. Dit gaf als uitkomst een equivalent van iets minder dan $2\frac{1}{2}$ Rijnlandse morgen voor de klasse van 200 pond. Het bezwaar van deze benadering is, dat zij vrije koopwaarde van grond gelijkstelt aan fiscale eigendoms waarde. Tussen beide waarden moet in werkelijkheid een (aanzienlijke) kloof hebben gegaapt, die onder andere kan zijn veroorzaakt door het gebrekkige aangifte-systeem en door de aftrekbaarheid van grondrentelasten.

Aangezien de breedte van deze kloof niet was te schatten, heb ik vervolgens via twee methoden van vergelijking gezocht naar meer realistische equivalenten in morgentallen voor de vermogensklassen van 1375. Als basis moest daarbij het geschatte verdeelde cultuurareaal aan begin van de 16de eeuw dienen. Om die reden kwamen voor de vergelijkingen slechts twee dorpen in aanmerking, waarvoor aannemelijk was te maken dat noch het verdeelde cultuurareaal ‘in toto’, noch het bezitsaandeel van de eigenerfde buren er tussen het laatste kwart van de 14de en het begin van de 16de eeuw grote wijzigingen ondergingen. Zelfs bij die beperking bleef enigszins onzeker, of laag gelegen, extensief gebruikte broeklanden in 1375 wel werden aangeslagen bij de taxatie van individuele vermogens. Afhankelijk van de gevolgde methode en afhankelijk van het al of niet meerekenen van de broeklanden, werden (gemiddelde) equivalenten voor de hoogste vermogensklasse gevonden van ca. 5 tot ca. $6\frac{1}{2}$ morgen in het zanddorp Vlijmen en van ca. $8\frac{1}{2}$ tot bijna 10 morgen in het rivierdorp Wijk.

Welke berekeningswijze ook de voorkeur krijgt, problematisch blijft het aan de bovenzijde open karakter van de hoogste in 1375 gebruikte vermogensklasse: *alle* getaxeerde vermogens met een waarde van meer dan, laten we zeggen, 175 pond waren er in ondergebracht en deze konden bij wijze van spreken even goed een eigen grondbezit van 5 als van 25 morgen representeren. Uit de berekeningen volgens de ‘projectiemethode’ bleek inderdaad, dat de bandbreedte van de bezitsgrootten welke met een vermogen van 200 pond correspondeerden groot was. Dit was waarschijnlijk in de rivier- en komdorpen in nog veel sterkere mate het geval dan in het zanddorp Vlijmen. De relatief hoge gemiddelde bezitsgrootte die volgens de ‘methode van evenredige verdeling’ voor Wijk werd berekend, wijst duidelijk in die richting. Tot slot wijs ik, om de gedachten verder te bepalen, op de criteria van ‘rijkdom’ die men aantreft in sommige formulieren van de enquête van 1514, toen de bezitsverhoudingen vermoedelijk ten opzichte van 1375 (enigszins) ten nadele van de eigenerfde buren waren gewijzigd.⁴³ In Hedikhuizen werd ‘rijk’ geacht wie 16 morgen eigen

land bezat; in Oud-Heusden correspondeerde het toegemeten schildtal van de rijkste buren met een eigen grondbezit van ongeveer 17 morgen, in Wijk met 20 tot 25 morgen van de beste kwaliteit. Te Eethen bezaten de rijkste twee buren zelfs 25 morgen eigen land, de 6 tot 8 volgend rijksten ongeveer $12\frac{1}{2}$ morgen. En in Babyloñiënbroek tenslotte had de rijkste buurman ongeveer 21 morgen eigen land, maar, zo voegden de lokale informanten ten overvloede toe, 'dies en esser maer een int dorp.' Eveneens interessant zijn in dit verband de bezitskwalificaties waaraan in de 15de eeuw dijkgraven en hoogheemraden moesten voldoen. De ordonnantie op de Kornse Dijk van 1461 eiste bijvoorbeeld van deze functionarissen dat zij respectievelijk tenminste 15 en 10 morgen eigen land binnen de bedijking hadden liggen.⁴⁴

Gezien haar grote relatieve omvang (tabel 16.2) moet de hoogste vermogensklasse in 1375 echter in bijna alle dorpen méér hebben omvat dan de handvol rijkste buren. De spreiding in het grondbezit van de contribuanten in deze klasse zal dientengevolge groot zijn geweest. Op grond van de hierboven gemaakte berekeningen is daarom in de analyses in de volgende paragraaf als 'veilig' equivalent voor de vermogensklasse van 200 pond een *gemiddelde* waarde aangehouden met een smalle bandbreedte van 5 tot $7\frac{1}{2}$ Rijnlandse morgen.

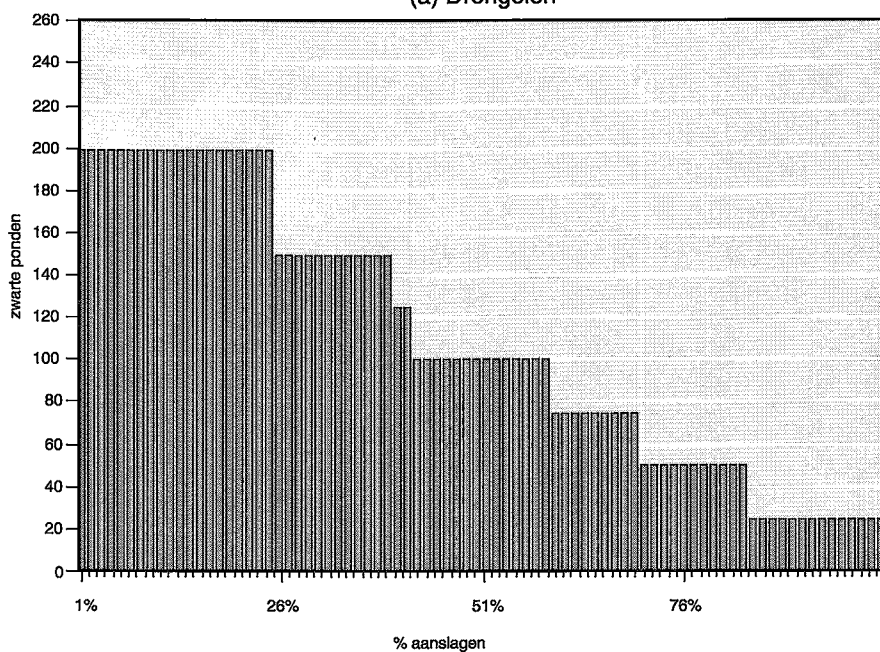
16.3. DE VERDELING VAN HET GRONDBEZIT ONDER DE BUREN

De interpretatie van de getaxeerde vermogens van 1375 als (in hoofdzaak) morgentallen maakt het tevens mogelijk enig inzicht te verkrijgen in de verdeling van het eigen grondbezit onder de buren. Zoals ik al opmerkte, vertonen de vermogensverdelingen van 1375 grote interlokale verschillen. Dit wordt in één oogopslag duidelijk aan de hand van grafiek 16.1 waar de relatieve vermogensverdelingen van vijf dorpen in staafdiagrammen zijn uitgezet. De vijf dorpen in kwestie zijn geselecteerd omdat zij de vijf potentiële distributies in de meest uitgesproken vorm representeren. Drongelen (diagram a) laat een evenwichtige vermogensverdeling zien, Doeveren (diagram b) een verdeling met betrekkelijk smalle uiteinden en een breed middengebied. De verdeling in Wijk (diagram c) kende juist een smal middengebied met ter weerszijden, in zowel de hoogste als de laagste vermogensklasse, brede uiteinden. In Hedikhuizen (diagram d) overheerste de laagste vermogensklasse sterk, in Veen (diagram e) daarentegen de hoogste. De vermogensverdelingen in de andere dorpen (vergelijk tabel 16.2) neigen in meer of minder mate naar één van deze typen.

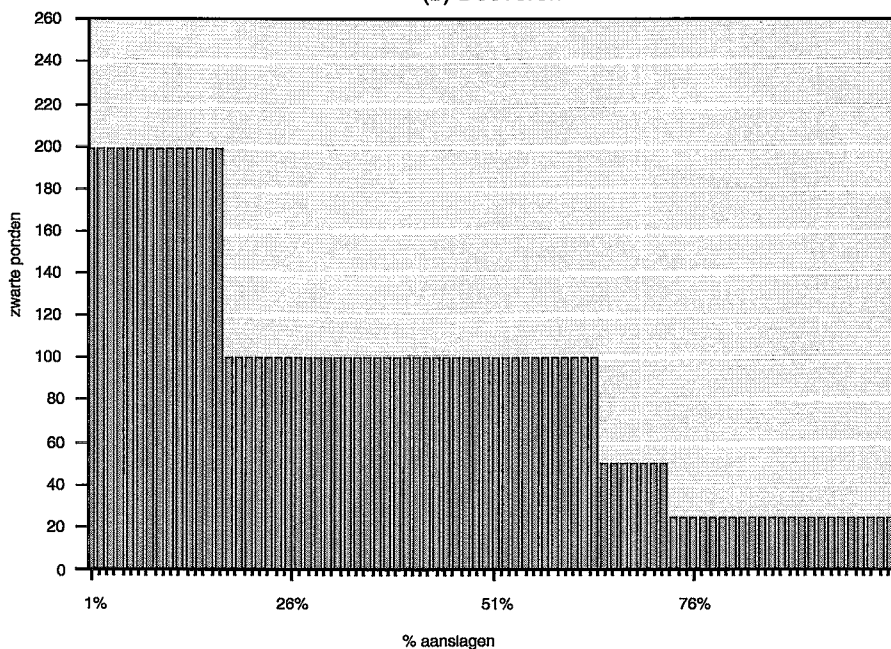
De waarneembare verschillen in vermogensverdeling (c.q. verdeling van het eigen grondbezit) kunnen bezwaarlijk worden verklaard uit *bodemkundige variatie*. Dat blijkt wel uit de ligging van de vijf dorpen van de grafiek. Doeveren en Drongelen grensden aan elkaar, net als Veen en Wijk. De bodemkundige karakteristieken van deze buurdorpen zijn ver-

GRAFIEK 16.1. Vermogensverdeling onder de buren van vijf dorpen, 1375.

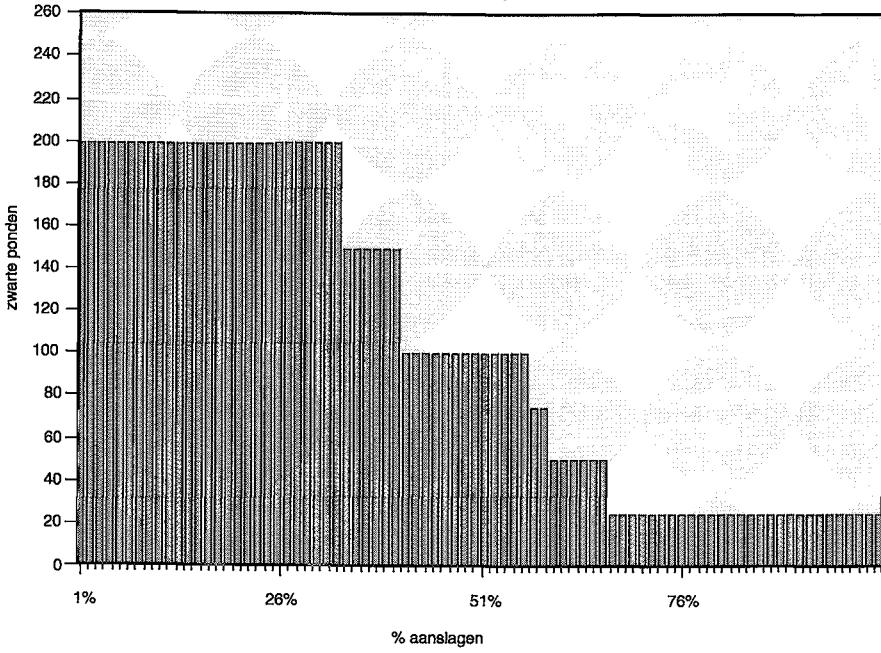
(a) Drongelen

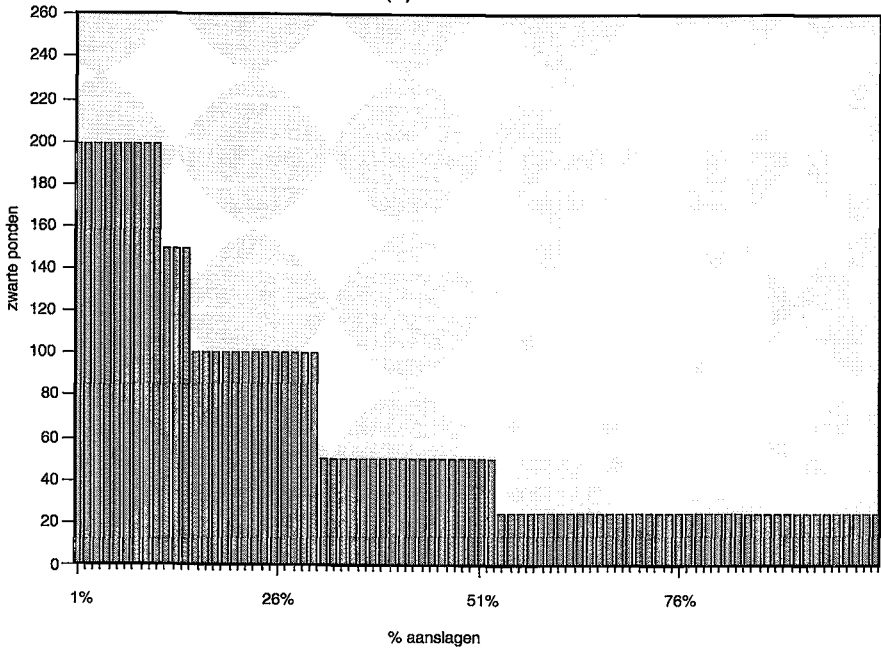
(b) Doeveren

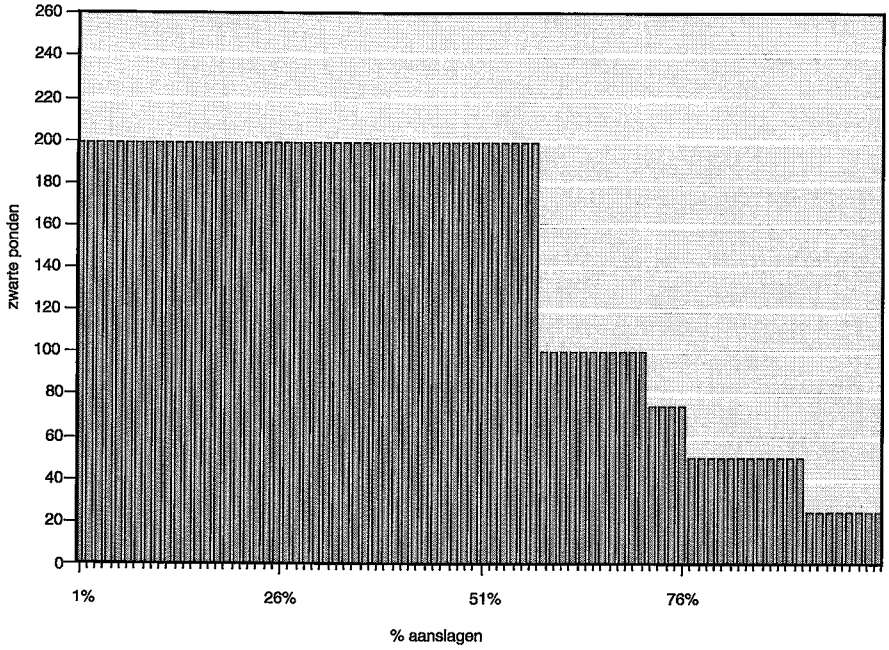
(c) Wijk

(d) Hedikhuizen

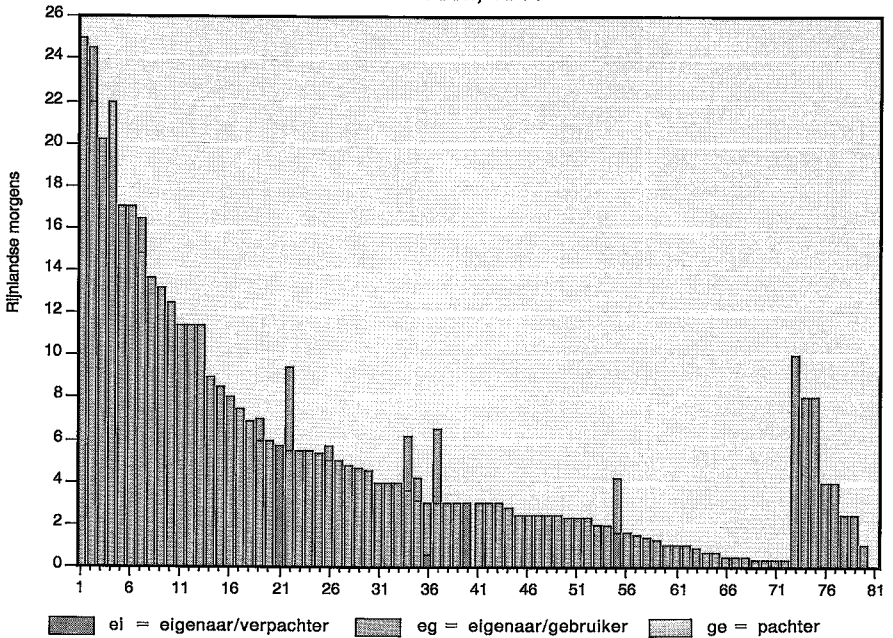

(e) Veen

GRAFIEK 16.2. Verdeling van het grondbezit onder de buren van Veen, 1544.

Veen, 1544

gelijkbaar. Trouwens, ook het verdeelde areaal van het vijfde dorp, Hedikhuizen, bestond voor een groot deel uit stroomruggronden. Mogelijk geeft de bodemkundige gesteldheid (i.c. de aanwezigheid van relatief veel kleigronden) in Babyloniënbroek en wellicht ook Genderen en Aalburg een (gedeeltelijke) verklaring voor het geheel of nagenoeg geheel ontbreken van vermogens in de laagste klasse. Veel bepalender dan de bodemkundige situatie lijkt echter in eerste instantie de *ligging van het geestelijk en adellijk (groot)grondbezit* te zijn geweest. Waar dat aantoonbaar ontbrak of van geringe betekenis was, zoals in Veen en in Vlijmen, was de hoogste vermogensklasse relatief omvangrijk. Andersom was in sommige bannen met veel grootgrondbezit, zoals Hedikhuizen, Wijk en Heesbeen de laagste vermogensklasse relatief groot. Het tweede verband is dwingender dan het eerste. De relatieve omvang van de hoogste vermogensklasse was bijvoorbeeld groot in Herpt – een ban met zeer dominant grootgrondbezit – en klein in Baardwijk, waar het grootgrondbezit omstreeks 1375 niet van grote betekenis was. Overigens hoefde in dorpen met weinig grootgrondbezit de laagste vermogensklasse ook weer niet per se weinig contribuanten te omvatten, zoals de gevallen van Baardwijk en Vlijmen aantonen. Hier lijkt eerder de bijzondere *economische structuur* verantwoordelijk voor het grote aantal geringvermogenden, c.q. zeer kleine eigenerfden. In de economie van beide dorpen speelde naast kleinschalige landbouw met roggebouw op veen, commerciële turfgraverij al rond het midden van de 14de eeuw een rol.⁴⁵ Bijgevolg kunnen er relatief veel keuterijen zijn geweest.

Tenslotte zijn sommige verschillen in de vermogensverdelingen van 1375 slechts schijn, omdat ze worden veroorzaakt door *lokale eigenaardigheden bij het 'zetten' van de bede*. Het brede vlakke middendeel in het diagram van Doeveren is alleen het gevolg van het feit dat de zettters in deze plaats maar vier vermogensklassen gebruikten, terwijl in het aangrenzende Drongelen alle zeven bestaande klassen werden benut. Dat was eerder uitzondering dan regel. Vooral de klassen van 125 pond en van 75 pond kenden in veel dorpen helemaal geen of anders maar zeer weinig contribuanten.

Het heeft dus weinig zin een zeer gedetailleerde diachrone vergelijking te maken tussen de vermogensverdelingen van 1375 en lokale bezitsverhoudingen, bekend uit de tweede helft van de 15de eeuw (dijkcedelen) en het midden van de 16de eeuw (kohieren van Tiende Penning), temeer omdat aan de 'vertaling' van fiscale vermogens in morgentallen zoveel onzekerheden kleven. Zelfs van een meer grofmazige vergelijking zijn de uitkomsten, samengevat in tabel 16.7, niet in alle opzichten gemakkelijk te interpreteren. Wat het aantal grotere eigenerfden betreft, lag slechts in twee van de negen onderzochte dorpen (Engelen en Heesbeen) het percentage van 1375 (precies) tussen de beide percentages van omstreeks 1550 in. Hier lijkt het relatieve aantal contribuabelen in de hoogste vermogens-

klasse van 1375 inderdaad min of meer gelijk te zijn geweest aan het percentage buren dat omstreeks 1550 tussen de 5 en $7\frac{1}{2}$ morgen land bezat. In Baardwijk was de zaak ook eenvoudig: bij de invoering van de Tiende Penning werden de voorheen fiscaal exempte lage hooi- en weidegronden ten noorden van de bewoningsas voor het eerst wél belast. Dit zou een toename van het percentage middelgrote en grote bezitters kunnen verklaren, ondanks de forse stijging van het aantal eigenerfde buren. In Oud-Heusden verliep de ontwikkeling iets anders. Daar was het aantal grotere bezitters in 1498 ten opzichte van 1375 verdubbeld, maar het totale aantal eigenerfde buren was iets kleiner. De toeneming van de gemiddelde bedrijfsgrootte moet hier toch in verband worden gebracht met de verdeling van laag gelegen komgronden (het Hooibroek) in de tweede helft van de 15de eeuw, mogelijk geworden door de aanleg van de Zeedijk en de constructie van de eerste wind-watermolen in het Land van Heusden.⁴⁶ In de loop van de 16de eeuw keerde de tendens tot bezitsvergroting evenwel weer onder invloed van de demografische expansie: in 1556 oogt de relatieve verdeling van het grondbezit bijna als in 1375, alleen was het aantal eigenerfden in het eerste jaar véél groter en het eigen grondbezit met een oppervlakte groter dan $7\frac{1}{2}$ morgen was er dan ook schaars. Hetzelfde kan worden opgemerkt over Genderen, de ban waar de vermogensverdeling van 1375 en de bezitsgrootte-verdeling van ca. 1550 elkaar het dichtst naderden, wanneer men op de verdeling van ca. 1550 een grootteklasse van > 5 morgen aanhoudt als equivalent voor de hoogste vermogensklasse van 1375. Ook hier waren na de bedijkingen in de 15de eeuw nog komgronden verdeeld (het Rekselaar), maar was het positieve effect daarvan op de bezitsgrootten tegen 1550 teniet gedaan door de groei van het aantal eigenerfden. Lang niet overal leidde demografische expansie tot evenredige toeneming van het aantal eigenerfden. In Engelen, Herpt, Heesbeen

TABEL 16.7. Vergelijking tussen de relatieve (globale) vermogensverdeling in 1375 en de relatieve (globale) verdeling van het eigen grondbezit ca. 1550 onder de buren van acht dorpen.

ban	% verdeling 1375			N ₁	% verdeling ca. 1550				N ₂
	200 £	50-150 £	25 £		≥ 7,5 mg	≥ 5 mg	1-7,5/5 mg [@]	< 1 mg	
Baardwijk	20	57	23	61	16	34	79-61	5	101
Engelen	25	59	16	75	20	35	65-50	15	65
Herpt	41	40	19	37	0	10	77-67	23	31
Veen	57	33	10	74	24	38	62-48	14	72
O-Heusden	26	44	30	54	8	25	74-57	18	93
Heesbeen	12	44	44	25	6	19	63-50	31	16
Doeveren	17	54	29	35	23	40	70-53	7	30
Genderen	35	65	0	37	19	28	72-63	9	58

N₁ = aantal bedecontribuanten, 1375 / N₂ = aantal eigenerfde buren, ca. 1550 / [@] = percentage afhankelijk van keuze voor benedengrens hoogste grootteklasse.

en Doeveren was het aantal grond bezittende buren rond 1550 afgenomen ten opzichte van 1375. In Herpt en Heesbeen was dit zeker het gevolg van de gestage invasie van stedelijke beleggers die op grote schaal grond opkochten. In Heesbeen had dit op de lange termijn géén dramatische gevolgen voor de gemiddelde bezitsgrootten – het grotere bezit nam eerder wat toe⁴⁷ – in Herpt daarentegen wel. Het beeld van Herpt in 1543 is er een van verkeuring. De teruggang in het aantal eigenerfden zegt overigens niets over het totale aantal buren. Herpt telde in 1543 57 buren die grond bezaten en/of gebruikten. Bijna de helft van hen beschikte uitsluitend over pachtgoed. In Heesbeen lag die verhouding al anders: 16 van de 23 in het kohier van 1556 geregistreerde buren (70%) was er eigenerfd. In Doeveren en in Engelen was het aandeel van eigenerfden nog groter, namelijk respectievelijk 83 en 89%. De teruggang in het aantal eigenerfden mag voor deze dorpen dus wellicht worden opgevat als symptoom van een algehele achteruitgang in de bewoning op de zeer lange termijn. Net als in de meeste andere dorpen lag ook in Doeveren en Engelen het aantal contribuerende haardsteden in 1494 beduidend beneden het aantal contribuerende vermogenden in 1375 (zie tabel 2.1). In Doeveren zou zelfs in 1477 het (totaal) aantal haardsteden al geringer zijn geweest dan het aantal bedecontribuanten een eeuw daarvóór. Eerst tussen 1514 en ca. 1550 trad hier behoorlijk herstel op.

De gegevens over bezitsgrootten in de dijkcedelen en in de kohieren van de Tiende Penning laten natuurlijk een meer verfijnde ontleding toe dan de grove klassificatie in tabel 16.7. Deze bronnen zijn vooral informatief over het zeer kleine en het (zeer) grote grondbezit, kortom de bezitsgrootten die bij vergelijking met de vermogensgegevens van 1375 uit het zicht bleven. Over het zeer kleine grondbezit kan ik kort zijn: bezitsgrootten beneden de halve Rijnlandse morgen kwamen op de dijkcedelen in het geheel niet voor en in de kohieren van de Tiende Penning van rond 1550 nauwelijks. De cedel van Heesbeen van 1467 telt daarnaast ook maar weinig grote inheemse eigenaren: slechts twee buren bezaten in 1467 meer dan vijf morgen land (vergelijk Bijlage C, Heesbeen 1467, onderste diagram). In 1556 was dit nauwelijks anders (zie hieronder tabel 16.8). In Oud-Heusden was de ontwikkeling in bezitsgrootten aanzienlijk dynamischer. In 1498 had minder dan de helft van de 51 buren meer dan 5 morgen eigen grond, bijna een kwart meer dan $7\frac{1}{2}$ morgen en ruim 15% meer dan 10 morgen (vergelijk Bijlage C, Oud-Heusden 1498, onderste diagram). De twee aanzienlijkst gegoede buren, Jan Kegelaar en Jan de Beer beschikten respectievelijk over 29,6 en 20,7 (Rijnlandse) morgen eigen grond, dat was eens zoveel als de volgende twee grootste bezitters. In 1556 was de situatie in Oud-Heusden totaal veranderd. Relatief – niet absoluut – was het aantal gegoeden met meer dan vijf morgen sterk teruggelopen. Nog slechts 6 van de 93 eigenerfde buren hadden meer dan 10 morgen grond, waarvan er één, Anthonis Loef, meer dan 20 morgen bezat.

Hoe beperkt het beeld van de bezitsverhoudingen moet blijven dat de vermogens van 1375 kunnen opleveren, is goed te zien in de diagrammen 16.1(e) en 16.2. Voor Veen, waar het aantal eigenerfde burenen in 1544 nagenoeg gelijk was aan het aantal bedecontribuanten in 1375, is de absolute vermogensverdeling van 1375 boven de absolute bezitsverdeling in 1544 geplaatst. De grafiek maakt duidelijk waar het bij de gegevens van 1375 aan schort: het werkelijke verloop in de bezitsgrootten corresponderend aan vermogens in de hoogste klasse is volkomen aan het oog onttrokken en er is geen enkel zicht op de omvang van het pachtgoed dat door de burenen werd gebruikt. Burenen die slechts grond pachtten, dus niet daarnaast ook eigenerfd waren, bleven helemaal onzichtbaar. Dit tweede euvel kleeft ook aan de dijkcedelen uit de tweede helft van de 15de eeuw.

De gesignaleerde manco's zijn groter naarmate de hoogste vermogensklasse in 1375 meer contribuanten omvatte en naarmate het beschikbare pachtgoed omvangrijker was. In Veen drukte de eerste factor zwaarder dan de tweede. De hoogste vermogensklasse omvatte er maar liefst 42 contribuanten, 57% van het totale aantal. In 1544 waren in Veen echter slechts 9 van 81 inheemse burenen niet eigenerfd (11%), terwijl slechts 10 van de 72 eigenerfde burenen (14%) grond in pacht hadden. In Herpt daarentegen wogen beide factoren zwaar. Niet alleen telde de hoogste vermogensklasse in 1375 relatief veel contribuanten (41%), ook circuleerde er zeer veel pachtgoed. In 1543 waren 26 van 57 burenen uitsluitend pachter en van de 31 eigenerfde burenen waren er 18 (58%) tevens pachter. In hoofdstuk 21 zal ik nader op de omvang en betekenis van de tijdpacht ingaan.

De bezitsgrootten rond het midden van de 16de eeuw zijn aan de hand van de Tiende Penning kohieren voor negen dorpen geanalyseerd. De resultaten van de statistische bewerkingen vindt men in tabel 16.8 en in de onderste reeks grafieken van Bijlage C. Het bovenste deel van de tabel geeft per dorp een absolute en relatieve frequentieverdeling van eigenerfde burenen over bezitsgrootteklassen in Rijnlandse morgens. Op het onderste deel zijn de relatieve gegevens van de negen dorpen samengebracht in een procentuele cumulatieve frequentieverdeling.

Uit de statistiek komen duidelijk drie typen van bezitsverhoudingen naar voren. In Herpt, Oud-Heusden en Heesbeen domineerde het kleine tot zeer kleine grondbezit. Het grondbezit van 40% tot de helft van alle eigenerfden was hier kleiner dan 2 Rijnlandse morgens. Bezitsgrootten boven de 5 morgen waren in Herpt en Heesbeen exceptioneel, in Oud-Heusden, dat een meer gepolariseerde structuur vertoont, niet. Vooral in Herpt echter overheerste het kleine bezit in bijna extreme mate. Aan het andere uiterste was het kleine tot zeer kleine grondbezit van minder belang in Eethen, Baardwijk en Veen, terwijl ruim éénderde van alle eigenerfden in deze dorpen beschikte over bezitsgrootten boven de 5 morgen. Doeveren, Engelen en in zekere zin ook Genderen nemen een tussenpositie in: het kleine tot zeer kleine grondbezit was er redelijk omvangrijk, maar van de andere kant was het percentage bezitsgrootten boven de 5

TABEL 16.8. Frequentieverdelingen van het eigen grondbezit van de buren van negen dorpen ca. 1550 over acht bezitsgrootteklassen (in Rijnlandse morgens).

a) absolute en procentuele frequentieverdelingen

klasse	Baardwijk 1553		Engelen 1543		Herpt 1543-44		Veen 1544	
	N	%	N	%	N	%	N	%
< 1	5	5	10	15	7	23	10	14
1 tot 2	22	22	14	22	9	29	8	11
2 tot 3	18	18	9	14	7	23	11	15
3 tot 4	17	17	7	11	1	3	10	14
4 tot 5	5	5	2	3	4	13	6	8
5 tot 7½	18	18	10	15	3	10	10	14
7½ tot 10	11	11	4	6	0	0	4	6
≥ 10	5	5	9	14	0	0	13	18
Totaal	101	100	65	100	31	100	72	100

klasse	Oud-Heusden 1556		Heesbeen 1556		Doeveren 1545		Genderen 1544		Eethen 1553	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
< 1	17	18	5	31	2	7	5	9	4	6
1 tot 2	23	25	2	13	8	27	13	22	9	14
2 tot 3	14	15	1	6	4	13	7	12	12	18
3 tot 4	9	10	4	25	3	10	11	19	8	12
4 tot 5	6	6	1	6	1	3	6	10	8	12
5 tot 7½	16	17	2	13	5	17	5	9	8	12
7½ tot 10	2	2	0	0	4	13	3	5	2	3
≥ 10	6	6	1	6	3	10	8	14	14	22
Totaal	93	100	16	100	30	100	58	100	65	100

b) cumulatieve procentuele frequentieverdelingen

klasse	Baardwijk	Engelen	Herpt	Veen	Oud-Heusden	Heesbeen	Drongelen	Genderen	Eethen
< 1	5	15	23	14	18	31	7	9	6
< 2	27	37	52	25	43	44	34	31	20
< 3	45	50	75	40	58	50	47	43	38
< 4	61	61	78	54	67	75	57	62	51
< 5	66	64	91	63	74	81	60	73	63
< 7½	84	80	100	77	91	94	77	81	75
< 10	95	86	100	82	93	94	90	87	78
< 10+	100	100	100	100	100	100	100	100	100

morgen vergelijkbaar met dat van de groep Eethen. Veen en Engelen ver-
toonden van alle dorpen de meest evenwichtige bezitsgrootte-structuur.

Bezitsgrootten beneden de halve morgen kwamen, zoals al gezegd, rond
1550 nauwelijks voor en zijn ook in de staten van tabel 16.8 buiten be-

schouwing gelaten. Hetzelfde geldt de incidentele vermelding van burenen die niet over eigen grond of pachtgoed beschikten, maar die wel voor het bezit van een 'gesate' of 'huis' werden aangeslagen.⁴⁸ De kleinste bezitsgrootte-klasse van tabel 16.8 geeft dus in feite een beeld van bezitsgrootten tussen de halve en hele morgen.

Zoals ook viel te verwachten, waren vooral de verschillen in de distributie van het grote tot zeer grote eigen grondbezit niet gering. In Herpt en in Heesbeen lag de bovengrens van het eigen grondbezit van de burenen ergens in de buurt van de $7\frac{1}{2}$ morgen, in Oud-Heusden en Baardwijk waren bezitsgrootten boven de $7\frac{1}{2}$ morgen betrekkelijk zeldzaam en bezitsgrootten boven de 10 morgen exceptioneel. Alleen in Engelen en Genderen en vooral in Veen en in Eethen bezat één op de zes tot één op de vijf burenen meer dan 10 morgen eigen grond. In absoluto kwam het grootste grondbezit voor in Eethen (zes eigenaren met meer dan 20 morgen), Engelen (vier eigenaren met meer dan 20 morgen), Veen en Genderen (elk drie eigenaren met meer dan 20 morgen). De vijf grootste eigenaren in de negen dorpen waren de gebroeders Willem en Adriaan Hendriks Klaas zonen in Engelen (resp. eigenaar van 33,3 en 29,3 morgen in 1543), Anthonis Loef in Oud-Heusden (27,6 morgen in 1556), Joost Adriaans zoon in Eethen (27,1 morgen in 1553) en Hendrik Jans zoon in Genderen (25,5 morgen in 1544). Enig voorbehoud geldt echter ook hier, omdat bezit buiten de ban van residentie niet is meegerekend. Anthonis Loef, bijvoorbeeld, bezat behalve in Oud-Heusden ook behoorlijk wat grond in Baardwijk. Hij had daar ruim 13 morgen binnendijs land in eigen gebruik en gaf er bovendien $3\frac{1}{2}$ morgen in pacht uit. Alleen een grondige nominatieve exploitatie van alle kohieren uit één jaar zou een compleet beeld van de bezitsverhoudingen opleveren – en dan nog zou men het eventuele grondbezit buiten het Land van Heusden missen.

De verschillen in bezitsgrootte-structuur zijn voor de periode rond 1550 nauwkeuriger te verklaren dan voor de periode rond 1375 mogelijk bleek. Van de eerder aangevoerde vier potentiële verklaringen: verschillen in heffingspraktijk, in bodemgesteldheid, in de aanwezigheid van allochtoon (groot)grondbezit en in economische structuur valt de eerste af. Bij de taxatie van grondbezit voor een aanslag in de Tiende Penning gingen de zettters volgens uniforme richtlijnen tewerk. Van de andere drie factoren zijn de eerste twee met behulp van gegevens uit de kohieren zelf en uit de *Informacie* van 1514 beter te analyseren. Voor de laatste is men aangewezen op de gegevens over het zeer kleine eigen grondbezit in de kohieren en op de in hoofdstuk 13 besproken cijfers over de 'fiscale paupers' in de enquêtes van 1494 en 1514.

Het meten van de invloed van bodemgesteldheid met behulp van koop- en huurwaarden stuit op een aantal problemen. De belangrijkste is wel dat de waarde van cultuurgrond natuurlijk niet uitsluitend wordt bepaald door de bodemkwaliteit, maar bijvoorbeeld ook door de vraag naar grond,

door de afstand tot de markt/stad en door het gebruiksdoel. Opvallend is bijvoorbeeld dat in 1514 door de informanten van de zanddorpen Baardwijk en Vlijmen bijna de hoogste grondwaarden werden opgegeven – alleen in het onbedijkte rivierdorp Engelen en in een klein deel van Wijk zou de grond nog duurder zijn geweest (tabel 16.5). Grond was het minste waard in de stroomrugnederzettingen langs de Oude Maas en in de komgronddorpen Eethen en Genderen. De uitzondering was hier Babyloniënbroek, dat sedert de bedijkingen van 1450 en 1461 beschikte over een groot areaal jonge kleilanden. Dit beeld wordt bevestigd door de huurwaarden, genoteerd in de oudste kohieren van de Tiende Penning. Voor het gebruik van die gegevens is overigens enige voorzichtigheid geboden. De voor mijn analyse van de bezitsverhoudingen gebruikte kohieren zijn niet allemaal van hetzelfde jaar; bij de vermelde huurwaarde is niet in elk kohier aangegeven, of waterstaatslasten en de waarde van opstallen wel of niet waren verdisconteerd; tenslotte hadden huurwaarden althans in de meeste banen een grote spreiding. Een globale peiling in een aantal kohieren uit de jaren 1542-1545 is niettemin voldoende illustratief. Terwijl in Baardwijk en Vlijmen de huurwaarden op een niveau lagen, variërend van respectievelijk 30-45 stuivers en 40-60 stuivers per morgen⁴⁹, was dat in de Maasdorpen Herpt en Aalburg respectievelijk 25-30 stuivers en 15-20 stuivers⁵⁰, in de Oude Maasnederzetting Doeveren 20-30 stuivers⁵¹ en in het komgronddorp Genderen 15-20 stuivers.⁵² In het aangrenzende Eethen werden de huurwaarden in 1544 nog niet eens gespecificeerd, omdat, aldus het bijgevoegde commentaar, ‘het een arm dorpen is sonder watermolens’.⁵³ Het meest curieus was de situatie in Baardwijk, waar, zoals ik al eerder heb gemeld, rond het midden van de 16de eeuw een duidelijk verschil bestond tussen de huurwaarde van de binnendijkse veenen zandgronden en de buitendijkse – dat wil zeggen tussen de Heidijk, de Zeedijk en de Oude Maas begrensde – kleiige wei- en hooilanden. Ondanks de grote risico’s voor overstroming en de onbruikbaarheid gedurende het winterseizoen golden de buitendijkse gronden fors meer dan de binnendijkse bouwlanden: de laatste hadden volgens het Baardwijkse kohier van 1542 voor 90% een opvallend vaste huurwaarde van 32 à 33 stuivers per morgen, van de eerste lag die voor de helft van het aantal percelen tegen de 45 stuivers en voor nog eens 20% op een niveau boven de 45 stuivers.⁵⁴ Terwijl dus de bodemgesteldheid de grondwaarde in de komgronddorpen Eethen en Genderen drukte en in Babyloniënbroek deed stijgen, kwam deze factor in de zuidelijke zanddorpen veel minder in de koop- en huurwaarden tot uitdrukking. Commerciële gebruiksdoelen, specifieke economische structuur, wie weet speculatie en – met al deze factoren direkt samenhangend – de nabijheid van de grootstedelijke markt Den Bosch veroorzaakten er een relatief hoge grondprijs.

De invloed van het uitheemse (groot)grondbezit is goed te meten aan de hand van de verhouding tussen de totale omvang van het cultuurareaal dat autochtone burenen enerzijds in eigen gebruik en anderzijds in pacht

TABEL 16.9. Quotiënten van grondbezit in eigen gebruik en in pacht bij inheemse buren in negen dorpen (ca. 1550).

ban	eg	gc	(gc/eg) * 100
Baardwijk	386	64	17
Engelen	325	103	32
Herpt	73	271	371
Veen	385	62	16
Oud-Heusden	315	340	108
Heesbeen	52	71	137
Doeveren	127	90	71
Genderen	261	174	67
Eethen	412	261	63

eg = grondbezit in eigen gebruik inheemse buren (oppervlakte in Rijnlandse morgens) /
gc = pachtgoed inheemse buren (oppervlakte in Rijnlandse morgens).

hadden. Zoals hierna nog zal blijken, traden inheemse buren zelf namelijk maar zeer zelden als *verpachter* op. De verhouding pachtgoed/grondbezit in eigen gebruik, uitgezet in tabel 16.9, is vervolgens per dorp gecorreleerd met de bezitsgrootten kleiner dan twee morgen en met de bezitsgrootten gelijk aan of groter dan $7\frac{1}{2}$ morgen (ontleend aan tabel 16.8). Beide correlatie-berekeningen leveren een positieve waarde op van ca. 0,8, iets daarboven voor het grote en iets daarbeneden voor het kleine grondbezit. Ongeveer tweederde van de variatie in de bezitsgrootten kan dus worden verklaard uit verschillen in de quotiënten van pachtgoed en inheems burengrondbezit in eigen gebruik, een statistisch verband dat ook weer niet heel sterk mag heten.⁵⁵ Niet overal ging omvangrijk allochtoon grondbezit dus gepaard met extreme fragmentatie van het grondbezit van de autochtone buren – in Heesbeen en Oud-Heusden was dat bijvoorbeeld in mindere mate het geval dan in Herpt.

Een verband tussen bezitsgrootteverhoudingen en economische structuur is veel moeilijker aan te tonen. Als maat voor de 'proletariseringsgraad' zijn eigenlijk alleen min of meer complete gegevens over de fiscaal arme haardsteden in de *Enquete* van 1494 (tabel 13.2) beschikbaar en dat geeft een wel erg groot tijdgat, temeer daar de tussenliggende periode er een van ontstuimige (demografische) expansie was. In twee van de vier dorpen waarvoor vergelijking tussen 1514 en ca. 1550 mogelijk is, namelijk Baardwijk en Genderen, correspondeert een hoge graad van 'proletarisering' in 1514 (tabel 13.2) ook geenszins met een hoog percentage extreem klein autochtoon grondbezit omstreeks 1550 (tabel 16.8b).

16.4. HET GRONDBEZIT VAN 'UITBUREN'

Over de complicaties bij de herkenning van 'uitburen' heb ik al in een eerder stadium uitgebreid. In de bronnen zelf is meestal niet zonder meer onderscheid te maken tussen aan de ene kant echte 'uitburen', dat wil zeggen buren-grondbezitters uit andere dorpen en aan de andere kant *immigranten* en/of buren van buiten wier rechten op onroerend goed voortvloeiden uit hun huwelijk met een inheemse vrouw.⁵⁶ Met detailonderzoek op basis van genealogische reconstructies is deze moeilijkheid slechts ten dele op te lossen. In hoofdstuk 8 heb ik in dat verband gesproken van 'sociale osmose'.

De landsheerlijke enquêtes bieden over deze materie weinig houvast. In Babyloñienbroek 'hebben oft gebruycken (...) die van Baertwyck' in 1514 omtrent 24 mergen, een traditie die ver terugging, want ook in de tweede helft van de 14de eeuw bestond er al zo'n connectie tussen beide dorpen.⁵⁷ Alleen in het *Informacie*-formulier van Veen staat een precieze becijfering van het bezitsaandeel van de uitburen: 120 morgen plus 40 van de 50 morgen van slechte kwaliteit die daar lagen, dat was, afhankelijk van de vraag of men die laatste meerekent of buiten beschouwing laat, 32 tot 26% van het binnendijkse areaal.⁵⁸ Dit was uitzonderlijk veel, te meer wanneer men beseft dat de grond in handen van uitburen in Veen niet vrijgesteld was van contributie aan gemene lasten en er dus geen reden was tot overdrijving. Ook als de 25 morgen die de vicaris van het Lievevrouwen altaar van Wijk te Veen bezat van de 120 morgen worden afgetrokken, komt men uit op een percentage (21%) dat ver ligt boven dat van andere dorpen in de tweede periode. Van het areaal in Oud-Heusden dat in 1498 werd 'verstoeld' voor het onderhoud van de Zeedijk was volgens mijn berekening ongeveer 4½% eigendom van uitburen. Onder de 66 verschillende particuliere tijsplichtige eigenaren op de cijnslijst van de pastoor van Baardwijk uit 1497 kwam ruim 7½% van buiten. Op de Heesbeense dijkcedelen van 1467 behoorde ca. 6½% van het areaal toe aan uitburen. Tegen deze bescheiden cijfers steken die van Veen schrill af en ik betwijfel dan ook of de laatste accuraat zijn.

Controle aan de hand van de kohieren van de Tiende Penning was maar in beperkte mate mogelijk, omdat niet kon worden teruggevallen op genealogische reconstructies. Afgaande op de toevoeging 'tot'/'toe' plus plaatsnaam achter de persoonsnaam, was het bezit van uitburen in Veen in 1544 echter beperkt tot de 5½ morgen die twee lieden, vader en zoon, uit het naburige Wijk er hadden liggen, nog geen 1,5% van het binnendijkse areaal. De andere kohieren die nader werden bekeken⁵⁹, gaven hetzelfde beeld. In Baardwijk (1553) was het bezitsaandeel van uitburen volgens deze (onvolkomen) detectie-methode nog geen 2%, in Oud-Heusden (1556) nog geen 1,5% procent, in Eethen (1553) ruim 1%, in Herpt (1542) 0,7% procent (d.i. van het binnen- en buitendijkse land), in Engelen (1542) en Genderen (1544) nihil.

TABEL 16.10. De woonplaats van uitburige geërfden in negen dorpen (1360-1410).

ban	I	II	III	IV
Baardwijk	5	2	5	—
Vlijmen	3	—	3	2
Hedikhuizen	11	—	4	—
Herpt	14	—	8	—
Veen	4	—	2	1
Oud-Heusden	4	1	5	—
Heesbeen	11	—	4	—
Doeveren	3	—	2	—
Genderen	11	—	3	1
Totaal	66	3	36	4
in %	(61)	(3)	(33)	(4)

I = woonachtig in aangrenzende dorpen 'binnenlands' / II = woonachtig in aangrenzende dorpen 'buitenlands' / III = woonachtig in niet-aangrenzende dorpen 'binnenlands' / IV = woonachtig in niet-aangrenzende dorpen 'buitenlands'.

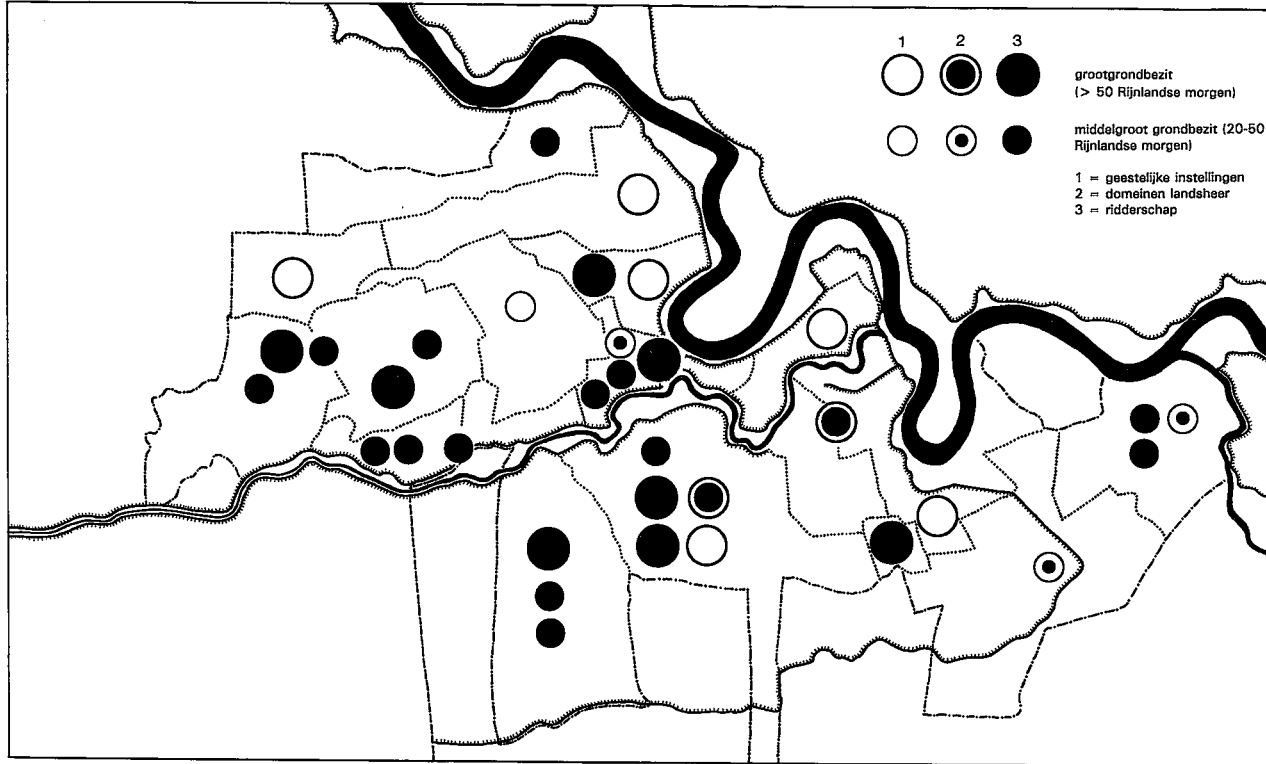
N.B. van gezinnen is per generatie slechts één lid meegeteld.

Voor de tweede helft van de 14de eeuw is uitsluitend iets in kwalificerende termen op te merken. Over de periode 1360-1410 werden in de negen dorpen met de hoogste identificatiegraad ruim 100 uitburige grondbezitters aangetroffen, waarvan de meesten afkomstig waren uit direkt aangrenzende bannen (tabel 16.10). Daarbij moet men dan wel rekenen dat sommige vermogende buren c.q. buurliedengeslachten in *verschillende* dorpen buiten de woonplaats goederen bezaten. Jan Spierink Jan Ogens zoon uit Aalburg, bijvoorbeeld, had buiten zijn woonplaats leengoed in Genderen en Heesbeen en Jan Kuist van Onsenoort en zijn zonen waren buiten de ban Vlijmen grondbezitters in Hedikhuizen, Herpt en Oud-Heusden. Eén zoon, Roelof, had zich in Herpt gevestigd en betaalde daar met de buren mee in de bede van 1375.

Het getal van uitheemse buren van over de grenzen (met Brabant) is op tabel 16.10 zeker onderschat, hetgeen mijns inziens voornamelijk heeft te maken met een technisch aspect van het onderzoek⁶⁰ en minder met het afnemen van de animositeit ter weerszijden van de grens na de vereniging in personele unie van Brabant en Holland onder Filips de Goede. Ter vergelijking: van de twaalf en tien 'uitburen' die tussen 1360 en 1410 in respectievelijk Baardwijk en Oud-Heusden werden geteld, waren er drie afkomstig uit Drunen. Over de periode 1460-1510 waren er op 18 geregistreerde 'uitburen' in Baardwijk 14 afkomstig uit Brabant: de helft uit het pal aan Baardwijk grenzende Waalwijk, 4 uit Drunen en één uit respectievelijk Cromvoirt (parochie Vught), Oisterwijk en Nieuwkuyk. En van de 26 uitburige grondbezitters in Oud-Heusden die voor dezelfde periode konden worden opgespoord, woonden er 16 in Drunen.

De conclusie moet zijn dat de totale omvang van het 'uitburige' grond-

bezit over het algemeen toch bescheiden was, te bescheiden in elk geval om de eerder gegeven interpretatie van de groottestructuur van het autochtone eigenerfde grondbezit aan te kunnen tasten.

KAART 5. Globale concentratie-kaart van het grote en middelgrote 'allochtone' grondbezit in het Land van Heusden aan het begin van de Hollandse periode (ca. 1360).

17. HET GROTE EN MIDDELGROTE ALLOCHTONE GRONDBEZIT

'Allochtoon' is de aanduiding die in de volgende hoofdstukken is gebruikt voor alle grondbezit dat geen eigendom was van de eigenerfde burenen uit de zestien dorpen van het Land van Heusden. Een eerste, grove klassificatie van dit 'vreemde' grondbezit is ingegeven door de modelmatige beschrijving van de surplus extractie-verhoudingen in hoofdstuk 3 (in het bijzonder figuur 3.2). Daar heb ik de klasse der 'heren'/'extractoren' onderscheiden in vier hoofdcategorieën: ridders, grote instellingen, particuliere poorters en kleine (parochiële) instellingen. De veronderstelling was dat de eerste twee groepen vooral meerwaarde afroonden via grondbezit en heerlijkheids- en tiendrechten en de laatste twee via (grond)renten. In het tweede segment van deel III, dat over lastensoorten en lastendruk handelt, wordt deze suppositie nader onderzocht. Ter voorbereiding is de omvang van het allochtone grondbezit in de hoofdstukken 17, 18 en 19 onderzocht en daartoe verdeeld in drie grootteklassen. Als *klein allochtoon bezit* geldt alle bezit kleiner dan 20 (Rijnlandse) morgen (ca. 17 hectare). De bovengrens komt min of meer overeen met wat de rijkste eigenerfde burenen omstreeks 1500 bezaten.¹ Bezit tussen de 20 en 50 morgen werd als *middelgroot* beschouwd en alles boven de 50 morgen (ca. 43 hectare) als *'groot' grondbezit*.

Natuurlijk zijn dergelijke kwalificaties in een aantal opzichten relatief en sterk afhankelijk van een aantal gemaakte keuzes. De keuze die er in dit geval het meeste toe doet, is die voor het geografische kader. Ik heb andermaal consequent voor het lokale, 'buurlijke' perspectief gekozen en de omvang van het allochtone grondbezit *per dorp* gemeten en bekeken. Iemand van buiten de burengemeenschap die, bij wijze van spreken, in elk van de Heusdense dorpen 10 morgen land bezat, werd dus niettemin tot de kleine en niet tot de grote eigenaren gerekend. De keuze voor dit lokale perspectief had een bijkomend praktisch voordeel. Vooral edelen en grote kerkelijke instellingen bezaten vaak wijd verspreid liggende goederen, waarvan de Heusdense bezittingen soms maar een klein onderdeel vormden. Het zou in het kader van deze studie ondoenlijk – en ook niet ter zake – zijn geweest om te trachten dergelijke bezitscomplexen in hun geheel in kaart te brengen. Van de andere kant schuilt juist daarin ook een duidelijk bezwaar tegen de gevolgde werkwijze. Het is te verdedigen dat de macht die grote heren binnen lokale surplus extractie-verhoudingen konden ontplooiën niet zozeer werd bepaald door de grootte van hun grondbezit ter plekke, als wel door het economische en sociale gewicht dat zij ontleenden aan het geheel van hun goederen en rechten. Ook als zij binnen een bepaald dorpsgebied maar een snippertje grond bezaten, zo zou men kunnen redeneren, waren grote adellijke en geestelijke heren in staat en bereid formidabele dwangmiddelen in te zetten als zij zich in

dat bezit tekort gedaan voelden. Door van de belangrijkste adellijke en institutionele grondbezitters in het Land van Heusden de sociale positie in een wat breder verband te belichten, heb ik geprobeerd dit bezwaar enigszins te ondervangen.

Een belangrijk verschil binnen de groep grote en middelgrote grondbezitters was dat tussen particuliere personen en instellingen. Grote bezitcomplexen in de dode hand waren haast per definitie aanmerkelijk stabiel en immobiel dan particulier grootgrondbezit, dat binnen het geheel der surplus extractie-verhoudingen bovendien een andere positie innam ten opzichte van het centrale, landsheerlijke niveau (vergelijk figuur 3.2). Grootgrondbezit in particuliere handen liep altijd het gevaar ten prooi te vallen aan versnippering als gevolg van vererving of wisselingen van persoonlijk fortuin. Toch is uit het laatmiddeleeuwse Land van Heusden ook particulier grootgrondbezit bekend dat meer dan twee eeuwen lang zeer goed intact bleef.

17.1. HET GROOTGRONDBEZIT VAN KLOOSTERS

Van de kloosters die in de Late Middeleeuwen goederen in het Land van Heusden hadden, gaat de aanwezigheid van de *Benedictijnerabdij van Sint-Truiden* het verst terug. In een oorkonde van paus Paschalis II uit mei 1107 wordt voor het eerst in detail gesproken van bezittingen en inkomsten te Aalburg. De abdij had er een uithof waartoe mede een 'altaar' in Aalburg en een Maria-kerk gelegen in de 'cella' (kloostergebouw of, in dit geval, uithof in een ontginningsgebied?) van de voorts onbekende plaats 'Insula Dunc' ('de waard geheten Donk') behoorden.² Onder de uithof van Aalburg ressorteerden, zo blijkt later, de kerken van Herpt, Doeveren, (Oud-)Heusden, Heesbeen, Genderen, Eethen en Babyloñenbroek.³ De abt van Sint-Truiden was er qualitate qua pastoor, mocht er dus een vicaris aanstellen en tienden heffen.

Hoe lang de monniken van Sint-Truiden deze goederen in 1107 al hadden en hoe zij in het bezit ervan waren gekomen, is niet bekend. In de *Gesta abbatum Trudonensium* wordt de kerk van Aalburg genoemd onder de kerken die abt Adelhard II (1055-1082) nieuw liet bouwen dan wel liet herstellen.⁴ Toen de abdij kort na de dood van Adelhard in een ernstige crisis geraakte, usurpeerde de Utrechtse bisschop Koenraad de kerk van Aalburg. Het kostte heel wat tijd, inspanning en vooral goud en zilver om het bezit weer terug te krijgen. Uiteindelijk had abt Rudolf succes, maar niet nadat hij, in zijn eigen woorden, 'de steenrijke en zwaarlijvige graaf (d.i. Floris II van Holland) met zilveren touwen uit Holland naar Utrecht (had gesleurd)'.⁵ 'En de stijve nek van de bisschop (d.i. Burchard)', voegde de abt hieraan toe, 'moest ik met een hamer uit hetzelfde metaal bewerken om hem naar mij te doen overbuigen en dan heb ik het nog niet over de aartsdiaken van de herworven kerk.'⁵ Op 26 juni [1108] wer-

den de rechten van Sint-Truiden op de kerk van Aalburg hersteld.⁶

Ten tijde van deze gebeurtenissen traden de graven van Holland reeds op als voogd – dat was ook de reden waarom Floris II ‘aan een zilveren touw’ naar Utrecht moest worden gesleept. Mogelijk gaat de Hollandse voogdij – die zich volgens een latere omschrijving uitstreckte ‘de bonis et hominibus ecclesie Sancti Trudonis in Alburch et in villis adjacentibus’ – terug tot de tijd dat de Gerulfingen in de buurt van Aalburg grondbezit hadden.⁷ Hoe dit ook zij, de verhoudingen tussen de Hollandse gravenhuis en Sint-Truiden bleven ongewijzigd tot 1250, toen graaf en Rooms Koning Willem II de voogdij in leen gaf aan zijn vertrouweling en kapelaan, de abt van Sint-Truiden Willem van Rijkel.⁸ In feite betekende dit dat de abt van Sint-Truiden voortaan tot voogd kon aanstellen wie hij zelf wilde.

Het bekende notitieboek van abt Willem van Rijkel bevat zeer waardevolle aantekeningen omtrent het grondbezit van de uithof Aalburg kort na het midden van de 13de eeuw.⁹ Het omvatte blijkens een staat van goederen uit 1262 een 70 morgen (van 6 hont) bij Aalburg (en Wijk), ongeveer half om half bouwland en weidegronden, vervolgens 12 hofsteden in Aalburg en 5 kleine morgens in Babyioniënbroek ‘ante ecclesiam Sancti Jhesus’.¹⁰ Volgens de overlevering zou de naam Babyioniën(-broek) door monniken van Sint-Truiden zijn bedacht om de onuitnodigende woestheid van de broeklanden te typeren ten tijde van de openlegging. De naam komt voor het eerst voor in 1131 en het zou best mogelijk zijn dat de ontginning van de komgronden (mede) vanuit de Aalburgse uithof was georganiseerd.¹¹ De hofsteden en de grond in Babyioniënbroek waren in tijns uitgegeven, de landerijen bij Aalburg waren vermoedelijk gewoonlijk verpacht.¹² Alleen in tijden van nood werd anders gehandeld. Zo zag de abt zich ‘propter diversas injurias quas sustinuit a diversis in bonis de Alburgh’ in 1257 genoodzaakt het hele complex van goederen en inkomsten in enen te verpachten aan graaf Floris van Holland voor de duur van drie jaar en tegen de ronde pachtsom van 80 Hollandse ponden per jaar.¹³ Wie de abt zoveel schade berokkenden, blijkt uit de daarop volgende passage, waarin Willem heer van Altena en Robert heer van Heusden zonder blikken of blozen als schuldigen worden aangewezen.

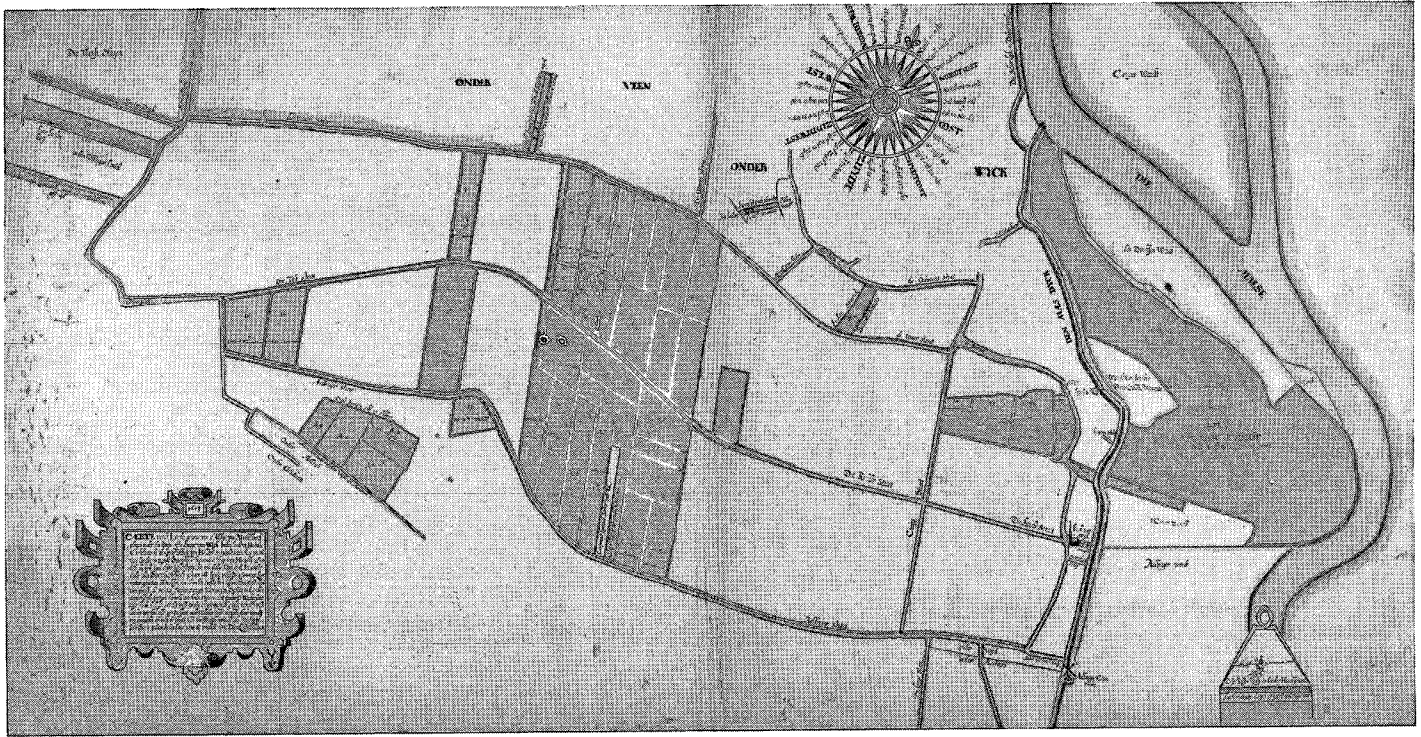
Deze (en andere) daden van molest ten spijt, groeide het Aalburgse bezit van Sint-Truiden onder het abbatiaat van Willem van Rijkel nog gestaag uit, hetzij door schenking, aankoop of ruil. In het cartularium van de abdij en de administratie van abt Willem is een en ander gedocumenteerd en daaruit komt opnieuw naar voren dat de aanwezigheid van de benedictijnen in Aalburg de nodige sociale spanningen teweeg bracht. Een omvangrijke schenking in 1257 door ridder Wouter Spierink van Aalburg en zijn echtgenote Ysalda¹⁴ werd later door enige gepasseerde erfgenamen fel aangevochten.¹⁵ In andere gevallen was de abt niet te beroerd om te profiteren van acute gewetensnood op het sterfbed. Ridder Willem Spierink uit Doeveren erkende ‘laborans graviter in acutis’ de abt zekere

tienden te Baardwijk onthouden te hebben en Peter vanden Stert uit Aalburg gaf 'laborans in febribus' toe, dat 10 'virgas' grond (8 à 9 morgen) in het broekland van Aalburg, die hij verpand had aan zijn broer Dirk, in feite aan Sint-Truiden toebehoorden.¹⁶ Natuurlijk waren er ook gewone aankopen, zoals de halve hoeve (8 morgen) die de benedictijnen in 1259 voor 10 Leuvense ponden en 5 Hollandse schellingen kochten van de gebroeders Erenbold en Godfried uit Alfen.¹⁷ Zelfs werd er bij gelegenheid onroerend goed geruild. Zo verwierf abt Willem in 1262 van de gemene parochianen van Aalburg een kleine hofstede naast het kerkhof en de hof ('curia') van de 'curtis' in ruil voor een kavel van bijna twee morgen in de Aalburgse Zwaasheuvel. De abt bekloeg zich erover dat de kavel wel vier keer zoveel waard was als de hofstad, maar er had niets anders opgezeten 'quia dictam aream non potuimus aliter optinere et frequenter habuimus incommodum propter malos vicinos.'

Bij de dood van Willem van Rijkel in 1272 zou het grondbezit van de uithof van Aalburg 110 morgen groot zijn geweest¹⁸ en dat cijfer is goed te vergelijken met een staat van goederen die in 1426, kort na de St. Elizabethsvloed, werd vervaardigd, nadat de gezworen landmeter van het Land van Heusden Willem Jan Lambrechts zoon de landerijen van de uithof officieel had opgemeten.¹⁹ Telt men de grootten van alle nauwgezet omschreven percelen bij elkaar op dan komt men op:

- a) ruim 110 (grote) morgen, meest in Aalburg, maar deels ook in Heesbeen gelegen²⁰, exclusief vier stukken dijk met aanliggende boerderij en elf scharen in de gemene Meeuwert, waarvan de pacht gelijk werd gesteld aan ca. vijf morgen;
- b) ca. zes morgen in Wijk, waarvan het meeste broekland dat (nog) onder water lag;
- c) één hoeve van 20 (kleine) morgen te Babyloniënbroek, die geheel onder water lag;
- d) een 'tiendhof' in Eethen.²¹

Het getal van ruim 110 morgen binnen de ban Aalburg stemt goed overeen met de ca. 120 morgen die de abdij volgens de enige Aalburgse cedel van de Maasdijk uit 1467 zou hebben. In de jaren daarna begon het grondbezit af te nemen. In 1493 verkocht Arend vanden Huys, vicaris van de abt op de uithof, ongeveer 7 morgen, maar tevens bleken toen 21 morgen en een aantal scharen in de gemene weiden ten gevolge van usurpatie verloren te zijn gegaan.²² Inderdaad was in de *Informacie* van 1514 nog slechts sprake van 95 morgen te Aalburg, terwijl in Wijk geen bezit van Sint-Truiden meer werd genoemd. In de oudste twee Aalburgse kohieren van de Tiende Penning uit respectievelijk 1543 en 1545 is 91 morgen opgegeven.²³ Of de abdij in Babyloniënbroek na de herbedijking van 1451 op grond van haar oude bezit aanspraken kon maken op nieuw land, valt te betwijfelen.²⁴ Na 1426 wordt in geen enkele bron nog grondbezit van Sint-Truiden in Babyloniënbroek genoemd.

AFBEELDING 4. Kaart van de domeinlanden in Wijk, met daarop het oude bezit van de premonstratenzers van Middelburg, getekend door Daniël Schillincx, 1613. ARA, *Kaartenafdeling*, VTH 1449.

Binnen de grenzen van de kleine ban Aalburg bezat de abdij van Sint-Truiden gedurende de Late Middeleeuwen 30 tot 40% van het verdeelde cultuurareaal. Men kan dus gerust stellen dat de sociaal-economische verhoudingen in het dorp door de benedictijnen werden gedomineerd. Hetzelfde gold minstens zozeer voor de *premonstratenzers van de abdij Berne* in de ban Herpt. Over de stichting van de abdij in 1134 en haar vroegste geschiedenis is al veel geschreven.²⁵ Uit het zogenaamde *Allodium Bernense*, een beknopte staat van (eigen) goederen, die werd vervaardigd in het eerste kwart van de 13de eeuw²⁶, zijn de globale ligging en de herkomst van het grondbezit van de abdij omstreeks 1230 af te leiden. Wat het Land van Heusden betreft, noemt het 'Allodium' eerst de omvangrijke goederen bij Berne en 'Maasmond', in de directe omgeving van het klooster; vervolgens een 'allodium' in Babyloñienbroek; en tenslotte de 'predia' (allodiale goederen) die hier door verschillende vrome gelovigen 'Deo inspirante' nog aan waren toegevoegd en waar 'horrea' (uithoven) op werden gesticht, onder andere te Wijk. Tenslotte bezat de jonge abdij land in Veen, Aalburg, Heesbeen, Doeveren, Genderen, Meeuwen, Herpt, Hedikhuisen, Baardwijk en in een groot aantal plaatsen buiten het Land van Heusden.

Achter de tekst van het *Allodium Bernense* moet mijns inziens niet meer worden gezocht dan er in staat. De conclusie van M. Mostert, bijvoorbeeld, dat het Bernse grondbezit in parochies lag waar de beste landbouwgronden op de stroomruggen reeds lang geoccupeerd waren en de abdij derhalve alleen 'marginale gronden in bezit (kreeg), dat wil zeggen nog onontgonnen terreinen'²⁷, wordt door geen tekst gerechtvaardigd en is daarbij ook volstrekt onlogisch. Het *Allodium* vertelt immers dat de premonstratenzers hun goederen door schenking van verschillende gelovigen kregen en dat zullen over het algemeen toch wel welgestelde lieden zijn geweest, wier bezit óók op landbouwgronden van goede kwaliteit was gelegen. Onjuist lijkt mij ook de interpretatie die H. Van Dijk eerder gaf aan de passage in het *Allodium* over de uithof te Wijk. De gronden bij Herpt waren daar niet van afhankelijk en ook Van Dijks overige opmerkingen over 'een oorspronkelijke hoforganisatie' zijn te speculatief.²⁸ Echt te controleren is de informatie uit het *Allodium* niet. Het beste dat men kan doen, is aan de hand van perceelsomschrijvingen in oorkonden uit de 13de en 14de eeuw en in het oudste Bernse cijnsregister van 1376 nagaan, waar de landerijen van de abdij toentertijd waren gelegen. Er moet dan echter al rekening worden gehouden met mogelijk substantiële mutaties. Op grond van het oorkondenmateriaal kwam H. Van Bavel tot de conclusie dat de abdij haar bezit in de directe omgeving van Berne vooral in de tweede helft van de 13de eeuw afkon ronden.²⁹

Zelfs in deze vroege periode stonden tegenover aanwinsten door schenking, koop of ruil overigens ook niet geringe verliezen van oorspronkelijke bezittingen en de vraag is, of hier steeds sprake was van opgave uit overwegingen van rationaliteit. Berns grondbezit in Baardwijk, Veen, Aalburg,

Heesbeen, Mecuwen en Wijk³⁰, allemaal plaatsen die nog werden genoemd in het *Allodium Bernense*, is uit de periode na 1300 niet meer bekend. Met name de verdwijning van de uithof te Wijk is enigmatisch en mijn hieronder toe te lichten hypothese is dat deze ergens aan het einde van de 13de of het begin van de 14de eeuw werd afgestaan, op wat voor titel ook, aan de ordegenoten van de Onze-Lieve-Vrouwe-abdij uit Middelburg.

Als vervolgens de 14de en 15de eeuw zijn gekenschetst als een 'periode van materieel (en geestelijk) verval' (Van Bavel) of (tot ca.1450) als een 'stabiliserende en op den duur meer regressieve periode' (Van Dijk)³¹, dan werden deze kwalificaties toch veel meer ingegeven door het ontbreken van bronnen dan door concrete bewijzen. Pas vanaf ca.1500 is het mogelijk een goede balans op te maken van het Bernse grondbezit. Volgens de *Informacie* had de abdij binnen de ban Herpt '250 mergen met zijnen uytterwaerden' – waarbij dat 'met' moet worden opgevat als 'plus' (dus: exclusief) en niet als 'met inbegrip van'. Op de al genoemde lijsten met hoeve- en morgentallen wordt Berne steeds apart genoemd met 14 hoeven, zijnde 224 morgen binnendijks land. Dit getal correspondeert weer precies met de gespecificeerde opgaven in de oudste kohieren van de Tiende Penning.³² Uitdrukkelijk staat daarbij vermeld dat uitsluitend grond was geregistreerd 'in den banne van Herpt gelegen'. Deze toevoeging was zinvol omdat de directe omgeving van de abdij – het eigenlijke Bern(e) zo men wil – buiten de ban Herpt moet hebben gelegen en een immuniteit vormde. Dit kan men afleiden uit een onlangs door Van der Velden gepubliceerde staat van goederen uit 1580.³³ Voorafgaand aan de opsomming van alle verpachte percelen in Herpt, die in totaal de bekende 225 binnendijkse morgens opleverden, werden de morgentallen te 'Bern' zelf genoteerd. Bij elkaar opgeteld ging het om nog eens 106 morgen binnendijks en 131 morgen buitendijks land. Het is deze omvang die tenslotte kan worden vergeleken met de gedetailleerde grondboekhouding die in het begin van de 17de eeuw werd opgemaakt in opdracht van het Geestelijk Kantoor te Delft.³⁴ De Bernse morgentallen in Herpt en Berne beliepen in totaal een 275 morgen binnendijks land, exclusief de abdijsgebouwen en enkele annexe boerderijtjes, 10 bossen en 4 'visserijen'. De 12 buitendijkse waarden en zanden maten bij elkaar ongeveer 150 morgen, waarbij herhaaldelijk werd opgemerkt dat de afwijkingen van de laatste metingen groot waren.

Minder consistent dan voor Herpt zijn de gegevens over het grondbezit van Berne in Hedikhuizen en Oud-Heusden. De 91 morgen uit het *Informacie*-formulier voor Hedikhuizen stemmen goed overeen met de 95½ morgen die volgens de Staat van 1580 in dat dorp werden verpacht. De afwijking met de optelsom in de 'Blaffaert' van het Geestelijk Kantoor kan zijn veroorzaakt door verschil in meetprecisie. Moeilijker te rijmen zijn echter de 69 morgen die in het Tiende Penningkohier van 1544 werden geteld.³⁵ De enige oplossing is dat de abdij in Hedikhuizen, net als toentertijd ook in Herpt nog het geval was, een deel van haar grondbezit in eigen exploita-

tie had. In Oud-Heusden omvatte het grondbezit van Berne volgens de cedelen van zowel de Maasdijk (ca. 1487) als Zeedijk (1498) 9 hoeven of 180 kleine morgens. Dit getal werd ook genoemd in de *Informacie*. In het kohier van de Tiende Penning over 1545 heette het dat de abt van Berne in Oud-Heusden 'CL mergen lants (heeft) die noeyt mede inde ordinarijs beden gecontribueert en hebben'.³⁶ Zoals ik al uitrekende, klopte dit precies met de eerdere opgaven, indien in 1545 niet meer in kleine maar in grote (Rijnlandse) morgens is gerekend. De som van morgentallen in het kohier van 1555, waarin pro memorie ook alle percelen die Berne in eigen gebruik had waren opgenomen, bedroeg daarentegen niet meer dan 105 morgen. De staten van goed van 1580 en ca. 1610 zaten met opgaven van 120 tot 125 morgen tussen beide uitersten in.

De specificaties van het grondbezit in andere dorpen gaf minder problemen, hetzij omdat ze redelijk met elkaar spoorden (Genderen), hetzij omdat er slechts één of twee opgaven waren (Vlijmen, Babyloniënbroek), of omdat de omvang zeer gering was (Vlijmen, Doeveren). Bij elkaar geteld moet de abdij aan de vooravond van de Opstand in de dorpen van Heusden over (ruim) 800 (Rijnlandse) morgens, dat wil zeggen ruim 700 hectare hebben beschikt. Daarmee was zij de grootste grondbezitter in het Land van Heusden. Alleen in Herpt echter, het dorp dat het dichtste bij de abdij lag, domineerde Berne de lokale bezitsverhoudingen. Naar schatting hadden de premonstratenzers er ruim éénderde van het verdeelde cultuurareaal en een groot deel van het buitendijkse land en van de in die dagen nog uitgestrekte bosgronden in handen.

Een tweede premonstratenzer-abdij met omvangrijk grondbezit in het Land van Heusden was die van *Middelburg*.³⁷ Zozeer als Berne zich altijd in de belangstelling van historici heeft mogen verheugen, zo weinig studie is verricht naar de oorsprong, c.q. herkomst van het Heusdens goederencomplex van de Onze-Lieve-Vrouwe abdij van Middelburg. Het grondbezit was geconcentreerd in de ban Wijk en omvatte in 1514 volgens de *Informacie* 200 morgen.³⁸ Daarbuiten had men in die tijd alleen grond in Babyloniënbroek, al heb ik niet kunnen achterhalen hoeveel precies.³⁹ De ligging van het Wijkse bezit is goed bekend van de kaart die Daniël Schilincx na opmetingen in 1610 en 1613 van de domeinen in Wijk tekende.⁴⁰ Daarop is de 'Monick Hoff' met boomgaard en een deel van de gracht duidelijk herkenbaar. De meeste percelen die zich ter weerszijden van de Ridderstraat in de buurt van de hof uitstrekten, zullen deel hebben uitgemaakt van de voormalige klooster-landerijen, zoals de perceelsnaam 'Abts Campen' suggereert. Uit de periode vóór 1514 is weinig over het grondbezit van de abt van Middelburg in Wijk bekend. De oudste vermelding van de hof is van 1353. In dat jaar maakte notaris Jan Polsbroek uit Herpt ten behoeve van de abt een akte op 'in villa de Wijk in curia dicta "Middelborg" in aula predicti abbatis'.⁴¹ Ook op dat moment was de abdij echter al geruime tijd te Wijk gegoed, want in 1312 keurde Jan

vanden Elshout als ‘momber’ van Heusden de verkoop goed van 40 morgen in Wijk door zijn neef ridder Arnout van Heesbeen aan de proost van Middelburg.⁴² En een schuldbekentenis van Jan heer van Heusden aan de abt van Middelburg uit 1295 zou erop kunnen wijzen dat de Wijkse connectie nog ouder was.⁴³ In de opsomming van goederen van de abdij uit de eerste helft van de 13de eeuw ontbreekt Wijk daarentegen altijd.⁴⁴ Dit zou de komst van de Middelburgse norbertijnen naar Wijk plaatsen in de tweede helft van de dertiende eeuw.

De mythe dat de Onze Lieve Vrouwe-abdij oorspronkelijk in Wijk was gesticht en later naar Middelburg werd verplaatst, is door R. Fruin (Th.A.zn) afdoende ontzenuwd, maar enige aanwijzing over de herkomst van de Wijkse goederen van de abdij gaf hij niet.⁴⁵ Indringende naspeuringen in het abdij-archief zijn niet meer te maken. In de meidagen van 1940 zijn grote delen jammerlijk verloren gegaan⁴⁶ en we kunnen dus alleen afgaan op de beschrijving van stukken in Fruins inventaris en daarin staan geen bijzonderheden vermeld. Het ligt nochtans in de rede te veronderstellen dat de abdij de hof en een substantieel deel van het grondbezit in één keer van een (rechts)persoon overnam. Twee geestelijke instellingen waarmee de Wijkse Munnikenhof wel in verband is gebracht, komen dan in aanmerking: het huis van de Tempeliers in (Wijk en) Aalburg en de abdij van Berne. Van het bestaan van het eerste is slechts één documentair bewijs bewaard gebleven. In een oorkonde gedateerd vóór 24 september 1157 doet de Utrechtse bisschop Godfried van Rhenen uitspraak in een geschil tussen een tempelier, genaamd Hendrik en Wijnrik, abt van Sint-Truiden.⁴⁷ Uit de tekst blijkt dat Hendrik ‘ad suorum fratrum commodum’ een kleine kapel had laten wijden in de parochie Aalburg. Dat had natuurlijk aanleiding gegeven tot een conflict met de abt van Sint-Truiden als pastoor van de parochiekerk. De zaak was zo hoog opgespeeld dat zelfs de paus zich ermee had bemoeid. Diens uitspraak luidde dat de rechten van Sint-Truiden in Aalburg onverkort gehandhaafd dienden te blijven en dat de vicaris van de parochiekerk zijn gemeente op straffe van excommunicatie moest verbieden in de kapel van de tempeliers ter kerke te gaan. Rond het midden van de 12de eeuw bestond er dus een huis van de Orde van de Tempel in *Aalburg*. Op grond van deze ene vermelding de naam Munnikenhof te *Wijk* te verbinden met dit huis, zoals verschillende malen is gebeurd, is onjuist.⁴⁸

Veel meer voor de hand ligt natuurlijk de veronderstelling dat de kern van het latere Wijkse bezit van de Onze Lieve Vrouwe-abdij werd gevormd door de uithof te Wijk, genoemd in het *Allodium Bernense*. Het is goed denkbaar dat de premonstratenzers van Berne hun bezit te Wijk om wat voor reden en tegen wat voor condities ook van de hand hebben gedaan aan hun confraters uit Middelburg. Merkwaardig is alleen dat niemand ooit aan deze connectie heeft gedacht. Wel is het toponiem ‘Munnikenhof’ in Wijk verbonden met de uithof van Berne⁴⁹, maar nimmer is de continuïteit met het bezit van de abdij van Middelburg opgemerkt.

In een recent artikel over de uithoven van Berne memoreerde G.M. van der Velden de uithof van Wijk zelfs niet eens.⁵⁰

De geschiedenis van de *Heusdense cisterciënzers* begint bij vrouwe Machteld van Oudheusden, weduwe van de Hollandse ridder Herberen van Riede, heer van Pendrecht. In 1361 stelde zij haar landgoed in Heesbeen beschikbaar voor de stichting van een nonnenconvent, dat naar het Utrechtse moederklooster Mariëndaal 'Nieuw-Mariëndaal' ging heten en dat onder supervisie kwam te staan van de abt van het cisterciënzerklooster Altencamp.⁵¹ Toen Machteld kort daarop stierf, vochten haar erfgenamen de rechtmatigheid van de godvruchtige fundatie aan. De definitieve afwikkeling van de erfenis zou meer dan twintig jaar op zich laten wachten en dit was er mede de oorzaak van dat het zusterklooster al na korte tijd wegwijnde. De abt van Altencamp hield echter namens de cisterciënzerorde gedurende al die jaren de aanspraken staande. Door tussenkomst van Albrecht van Beieren persoonlijk werd in 1384 met de middelen van vrouw Machteld een nieuw cisterciënzerklooster opgericht, ditmaal een mannen-gemeenschap, gevestigd in een groot stenen huis van de Van Riede's binnen de muren van Heusden. Omstreeks 1393 volgde de verheffing van het jonge convent, dat de naam Mariënkroon kreeg, van priorij tot abdij.⁵² In dat jaar verwierven de bernardijnen ook het patronaatsrecht van de grote parochiekerk van Heusden.

Een nieuwe situatie ontstond toen de zesde overste, prior Everhard van Goch, het vaste voornemen opvatte om het hele convent te verplaatsen naar een locatie buiten Heusden. Hij dacht daarbij aan de Donk in Elshout, een Brabants leengoed van 21 morgen dat midden tussen de gemene gronden van Oud-Heusden en Drunen lag⁵³ en dat Mariënkroon in 1429 of daaromtrent had gekocht van Ywijn, de zoon van kanunnik Hack van Oudheusden.⁵⁴ Toen de verhuizing in 1443 voor de deur stond, wilde een deel van de broeders Heusden niet verlaten en dat leidde tot een splitsing. Naast de nieuwe priorij Mariëndonk te Elshout bleef Mariënkroon in Heusden bestaan. Deze situatie zou voortduren tot 1588, toen Mariëndonk op last van de bisschop van Den Bosch bij Mariënkroon werd geïncorporeerd.

De bijzondere geschiedenis van de Heusdense cisterciënzerkloosters heeft natuurlijk zijn weerslag gehad op de evolutie van het grondbezit. De incorporatie van 1588 ten spijt, werden de inkomsten van Mariënkroon en Mariëndonk uit landerijen en renten in de registers van het Geestelijk Kantoor te Delft nog separaat geadmistreerd.⁵⁵ Het Heusdense klooster had toen ruim 185 morgen land als men de in erfpacht uitgegeven gronden zou meerekenen⁵⁶ en een 110 morgen als men die buiten beschouwing laat. Mariëndonk beschikte over 155 morgen (binnendijks) cultuurland, voornamelijk gelegen in de bannen Oud-Heusden en Herpt, met daarnaast nog uitgestrekte bossen en griend- en broeklanden.⁵⁷ Mariënkroon had, behalve in die twee plaatsen, behoorlijk wat grond in Heesbeen en

Babyloniënbroek, in Heesbeen het terrein van de mislukte vestiging Nieuw-Mariëndaal. Deze cijfers stemmen redelijk overeen met die in de Tiende Penning-kohieren, *Informacie*-formulieren, dijkcedelen en de staat van goederen die in 1570 van de bezittingen van Mariëndonk is opgemaakt.⁵⁸ Toch zijn er opnieuw opmerkelijke verschillen met name in de opgaven voor Oud-Heusden. Bij de *Informacie* werd het grondbezit van beide conventen als beduidend lager opgegeven dan in alle andere bronnen, hetzij van vroegere, hetzij van latere datum. Dit is vreemd, omdat althans Mariënkroon niet bijdroeg in de beden en de lokale informanten er dus baat bij hadden de omvang van goederen in de dode hand te overdrijven. Misschien hield de ogenschijnlijke onderschatting verband met de algehele onderopgave van het verdeelde cultuurareaal van Oud-Heusden in de landsheerlijke enquêtes, die leidde tot een proportionele reductie van de aandelen van de institutionele grondbezitters, die in de *Informacie* afzonderlijk werden genoemd.

Het is interessant na te gaan hoe het grondbezit van de cisterciënzers bij de scheiding van 1443 werd verdeeld. Ofschoon de prior van Mariënkroon zelf de 'separatisten' leidde, was het bepaald niet zo dat de nieuwe vestiging in Elshout iets als de helft van het grondbezit kreeg. De ratio achter de scheiding van landerijen is soms moeilijk te doorgronden. Zo bleef het convent van Heusden in het bezit van 16 morgen op de Donk te Elshout die het van de graaf van Holland in erfpacht hield. Twee kavels van bij elkaar 28 morgen op Woutersweide in Oud-Heusden, welke de prior van Mariënkroon kort vóór 1443 eveneens van de landsheer in erfpacht had gekregen, werden daarentegen in hun geheel overgedragen aan Mariëndonk.⁵⁹ Van het oorspronkelijk goed in Heesbeen kreeg de nieuwe priorij echter niets. De indruk bestaat dat Mariëndonk erin slaagde binnen vrij korte tijd op eigen kracht een niet onaanzienlijk grondbezit te verwerven. Een lange reeks aankomstitels uit de decennia na 1443, opgenomen in een speciaal register, is daarvoor het duidelijkste bewijs.⁶⁰ Overigens leert dezelfde bron dat ook het bezit van Mariënkroon in de tweede helft van de 15de eeuw nog gestaag uitgroeide (vergelijk het overzicht op Bijlage D.1.1).

17.2. DE DOMEINEN VAN DE LANDSHEER

Het grondbezit van *de graaf van Holland als heer van Heusden* is rond 1375 te becijferen op een 343 Rijnlandse morgens, exclusief 6 buitendijkse waarden, waarvan de oppervlakten grotendeels onbekend zijn. De meeste landerijen had de graaf in Oud-Heusden, namelijk ca. 100 Rijnlandse morgens. Ruim 100 morgen bezat hij ook binnen de bannen Herpt en Hedikhuizen te zamen.⁶¹ In andere dorpen was het grondbezit van de landsheer van veel minder betekenis, maar alleen in Drongelen, Eethen, Meeuwen en Babyloniënbroek lagen in het geheel geen domeinen.

Bij de overgang van Heusden naar Holland nam de graaf van Holland niet alleen de domeinen van de vroegere heren van Heusden over. Ook breidde hij zijn Heusdense grondbezit in de eerste jaren nog uit met andere adellijke goederen. De houders ontvingen in ruil niet onaanzienlijke jaargelden uit de domeininkomsten van Heusden. Het duidelijkste voorbeeld verschaft het grondbezit van heer Daniël (VI) vander Merwede in de omgeving van Oud-Heusden. Het bestond uit drie uitgestrekte kavels van bij elkaar bijna 40 (kleine) morgens, die tot in de 16de eeuw te boek zouden blijven staan als 'her Danels goede'.⁶² Vanaf 1361 werd jaarlijks 100 pond 'goets gelts' aan heer Daniël uitgekeerd⁶³, die ze overigens steevast liet betalen aan (zijn broer?) heer Willem vander Merwede.⁶⁴

Al vóór het einde van de 14de eeuw begon Albrecht van Beieren echter Heusdens grondbezit af te stoten door het niet langer in tijdpacht maar in erfelijke pacht, leen of soms zelfs vrije eigendom uit te geven. Zo werden in 1387 een waard bij Hedikhuizen en elf morgen in Herpt en in 1389 twee hofsteden buiten Heusden erfelijk verpacht. Twee kavels van samen 19 morgen te Wijk en Aalburg veranderden tussen 1395 en 1401 zelfs drie maal van status. Eerst werd de houder gekwijt van de verplichting tot betaling van pacht, twee jaar later volgde omzetting van het goed in een 'recht' leen en weer vier jaar later kreeg de leenman de helft in 'vry eigendom'.⁶⁵ In Herpt werden in 1400 17 morgen van pachtgoed leengoed. Drie jaar eerder had Heinman van Hedikhuizen van hertog Albrecht in hetzelfde dorp 14 morgen land 'die hi nu ter tijt van ons in bruycwaer heeft' in erfpacht ontvangen, ter compensatie van een vordering van 54 schilden die Heinman al geruime tijd had op Albrechts zoon Jan van Beieren, de elect van Luik. En Jan van Beierens uit Heusden afkomstige raadslid en tesorier Hack van Oudheusden kreeg in 1403 een waard in Oud-Heusden in 'vaste ende ewelicke' erfpacht vanwege bewezen diensten aan het huis van Beieren.^{65*}

Ook uit de hele 15de eeuw zijn dergelijke veranderingen nog bekend. De belening van Arend Spierink van Aalburg met de ambachtsheerlijkheid van Herpt in 1430 ging vergezeld van de omzetting van ruim 20 morgen tijdpachtgoed in 'rechte lenen'. Voorafgaand aan de fundatie van het klooster Mariëndonk te Elshout verwierven de cisterciënzers van Heusden in 1441 28 morgen land in Woutersweide te Oud-Heusden, die zij tot op dat moment hadden gepacht, in erfpacht.⁶⁶ En hetzelfde gebeurde in 1462 met de Rapersweerd te Veen.

De redenen van de gestage uitgiften van domeingronden in erfelijke pacht of leen waren, voor zover in de bronnen vermeld, verscheiden van aard. Ongetwijfeld moesten de houders voor gunstige mutaties betalen en geldnood zal dan ook zeker de voornaamste drijfveer achter de politiek van de landsheren zijn geweest. Soms werden ook andere redenen aangevoerd. De manipulaties met de 19 morgen in Wijk en Aalburg werden alle 'om dienst wille die hi ons gedaen heeft' uitgevoerd ten bate van Klaas Spierink Jans zoon, die gedurende vele jaren drossaard van Heusden was

geweest. De omzetting in 1400 van de 17 morgen te Herpt tot leen had een enigszins vergelijkbare achtergrond. De leenman was Jan Spierink Dirks van Well uit Wijk, 's-graven 'knecht, huysgezinde ende runner'. Deze had als beloning voor zijn jarenlange diensten als ijlbode verzocht om belening met het schoutambacht van Wijk en hij had daarvoor zelfs een bedrag van 250 Gelderse guldens gestort. De belening ging uiteindelijk niet door, toen ridder Boudewijn Kuist van Wijk betere aanspraken op dezelfde 'dienst' produceerde. Ter compensatie voor deze pijnlijke vergissing van de registermeesters werd Jan Spierink toen beleend met het goed in Herpt.⁶⁷ De 'aankleding' van een gerechtsheerlijkheid die werd vervreemd, vormde een andere belangrijke reden tot uitgifte van domeingood. Langs deze weg zijn in de loop van de 15de eeuw domeingronden in Engelen, Vlijmen, Herpt, Baardwijk en Doeveren in leen afgestaan en daarmee als bron van geregelde inkomsten verloren gegaan.⁶⁸ In het roerige decennium volgend op de dood van graaf Willem VI zijn zelfs niet onaanzienlijke bezittingen helemaal 'verdwenen': minstens 40 morgen bij Herpt en Hedikhuizen, bijvoorbeeld, die de landsheer in de tweede helft van de 14de eeuw verpachtte, ontbraken opeens aan de domeinen in 1431.

In dat jaar, toen de hertog van Bourgondië in Heusden orde op zaken had gesteld en het domeinbeheer er weer een geregeld karakter kreeg, maten de domeingronden nog maar 97 Rijnlandse morgen, exclusief twee waarden bij Hedikhuizen en Veen en twee 'hofstedekens' in Genderen. De landsheer zou er niet in slagen veel van het verloren gegane te recupereren. Een enkele keer gelukte het hem erfpachtgoed bij gerechtelijke opwinning terug in handen te krijgen en opnieuw in tijdpacht uit te geven. Dat gebeurde in 1443 met 15 morgen in Genderen, 'die welke zijn laten leggen voordien tijns bijden geenen diese hielden'.⁶⁹ Hier slaagden de houders er kennelijk niet in de canon op te brengen, zodat er niets anders op zat dan het goed te verlaten. De rentmeester had vervolgens grote moeite de grond verhuurd te krijgen en het einde van het liedje was dat hij na een paar jaar weer instemde met een uitgifte in erfelijke pacht.

Vooraf onder het bewind van Karel de Stoute is hard geprobeerd voormalige domeingronden terug in bezit te nemen. Ambtenaren van de Rekenkamer stelden toen lastige vragen over de bezitstitels van houders van erfpachtgoed, maar dit had slechts in één geval resultaat en dat was ook nog te danken aan het feit dat de houder van het goed, Colijn Hessels zoon van Wijk, doodslag had gepleegd en vervallen was verklaard van al zijn goederen.⁷⁰ Buiten dit ene herstel kwam nog wat terug van de *castellanus* van Heusden, die een deel van zijn ambts-emolumenten moest opgeven en daartoe behoorde het bezit van zekere domeingronden achter de burcht van Heusden, in de ban Heesbeen.⁷¹ Tenslotte verviel er bij gebrek aan (mannelijke) erfgenamen nu en dan leen- of erfpachtgoed aan de graaf, dat niet altijd (onmiddellijk) opnieuw in leen, c.q. erfpacht, maar in kortlopende tijdpacht werd uitgegeven. In het laatste kwart van de 15de eeuw gebeurde dit met percelen van 7 hont in Wijk, van 5 morgen

in Herpt, van ongeveer 11 morgen in Herpt en Hedikhuizen en van 20 (kleine) morgen in Heesbeen.⁷² Al met al is het domeinbezit door deze acties met ruim 40 Rijnlandse morgens vergroot, te weinig om van een echte omkering van de tendens te spreken. Een echt, visueel beeld van de domeinen geeft voor het eerst de serie van acht fraaie kaarten die landmeter Daniël Schillincx tussen 1611 en 1613 in opdracht van de Hollandse Rekenkamer van de Heusdense domeinen vervaardigde. Daartoe behoorden toen ook de oude domeinen van Engelen die aan het einde van de 14de eeuw voor lange tijd vervreemd raakten, de (geconfisqueerde) landerijen van de abdij van Middelburg in Wijk e.o. en de voormalige buitendijkse meent het Wijkerzand.⁷³

17.3. GROOTGRONDBEZIT VAN LEDEN VAN DE RIDDERSCHAP

Een adellijk goed dat door de hele hier beschouwde periode heen goed intact bleef was dat van de *heren van Heesbeen*. Dat had zeker te maken met het feit dat grootgrondbezit hier nauw verbonden bleef met het bezit van gerechtsheerlijkheid. De oudste gegevens over de heerlijkheid van Heesbeen dateren van 1260⁷⁴, maar zij bevatten geen bijzonderheden over het annexe grondbezit. Volgens de lijsten met achterstallen aan de bede van 1389 waren ‘die vrouwe van Heesbeen’ – met wie Gertrude, de erfdochter van Heesbeen, is bedoeld – en (haar zoon?) Arend van Heesbeen elk in de hoogste tariefgroep in Heesbeen aangeslagen, maar dit zegt nog niets over de omvang en ligging van hun goederen. Uit de eerste periode weten we feitelijk alleen iets over goederen van de Van Heesbeens in het Brabantse Zandhoven.⁷⁵ Het Heusdense grondbezit moet geheel uit latere bronnen worden gereconstrueerd, waardoor de 14de-eeuwse evolutie buiten beeld blijft.

In 1467 had het Heesbeense grondbezit van de heren van Zevenbergen, sedert het begin van de 15de eeuw tevens gerechtsheren van Heesbeen, een omvang van bijna 100 (kleine) morgen (ca. 70 hectare), waartoe waarschijnlijk ook het landgoed ‘die Birch’ hoorde, dat op één van de drie dijkcedelen uit dat jaar staat geregistreerd.⁷⁶ In de volgende honderd jaar is deze bezitsgrootte vrijwel ongewijzigd gebleven: in het oudste kohier van de Tiende Penning van Heesbeen wordt de heer van Zevenbergen als eigenaar genoemd van minimaal 81 en maximaal 126 (kleine) morgen, inclusief 5 morgen voor ‘dat hoof van Zevenbergen’. De oppervlakte is niet exact te bepalen, omdat de meeste grond was verpacht en de namen van verpachters in het kohier niet steeds even zorgvuldig werden genoteerd. Bij elkaar besloeg het grondbezit van de heren van Zevenbergen in Heesbeen daarmee rond 1500 ongeveer 30% van het totale verdeelde cultuurareaal, aanzienlijk minder dus dan de 70% die De Vries uit een verkeerde lezing van de *Informacie* afleidde.⁷⁷

Behalve in Heesbeen waren de heren van Zevenbergen gegoed in de

aangrenzende bannen Aalburg en Doeveren. Volgens de Aalburgse dijkcedel van 1467 waren 'joncker Aerts erfgenaemen' verplicht tot het onderhoud van 40 Rijnlandse roeden in de Hoge Maasdijk. Bij een omslagfactor van vier voet per morgen (de factor die in Heesbeen werd gehanteerd) zou dat overeenkomen met een bezit van 120 morgen. Dit is waarschijnlijk teveel.⁷⁸ De 56 en 55 morgen die zijn te vinden in respectievelijk het Aalburgse formulier van de *Informacie* van 1514 en het Aalburgse kohier van de Tiende Penning van 1545 zullen een accuratere impressie geven van de bezitsgrootte rond 1465. Grondbezit in Doeveren is alleen bekend uit een proces dat in 1464 voor het Hof van Holland werd gevoerd tussen het klooster Bethlehem buiten Leuven en twee naaste verwanten van heer Arend van Strijen, heer van Zevenbergen, die in 1460 zekere regelingen had getroffen ten gunste van vier van zijn broers.⁷⁹ Aan één van hen, Jan van Zevenbergen, priester en conventueel van het klooster Bethlehem, was een jaargeld toegekend van 170 Rijnsguldens te betalen uit zekere 'landen ende goeden gelegen in die prochien van Aelburch, Douveren ende Hesben'. Deze uitkering en de wijze waaop zij moest worden voldaan stuitte op verzet van Jans broer jonker Hendrik van Zevenbergen en zijn zwager jonker Staas van Broekhuizen, heer van Waardenburg. Uiteindelijk werd de zaak 'bij tusschen spreken van zommigen hoerer vrunden' in der minne geschikt. Details over de Doeverse bezittingen ontbreken in de processtukken, maar het ligt in de rede te veronderstellen dat de heren van Heesbeen tenminste grondbezit in Doeveren kregen toen zij de ambachtsheerlijkheid in die plaats verwierven. Veel was daar in de 15de eeuw zeker niet van overgebleven want in geen van de overzichten uit het begin van de 16de eeuw worden de heren van Zevenbergen nog als grondbezitter in Doeveren vermeld, terwijl ook in geen enkele andere bron uit de late 14de en hele 15de eeuw ooit sprake is van Zevenbergs goed in Doeveren.

Vergelijkbaar waren de lotgevallen met het grondbezit van het geslacht *Van Drongelen*, dat evenals de Van Heesbeens uit een zijtak van de heren van Heusden was gesproten. De Van Drongelens bezaten sedert het begin van de 14de eeuw de hoge heerlijkheid over Eethen en Meeuwen en de lage jurisdictie te Drongelen. Met de dood van heer Jan van Drongelen III in of omstreeks 1431 stierf de hoofdtak in de mannelijke lijn uit. Heerlijkheden en goederen wisselden vervolgens in hoog tempo van bezitter, ik kom daar nog over te spreken. De heren van Eethen en Meeuwen waren in het bezit van een slot in Meeuwen en van talrijke landerijen aan de westzijde van het Land van Heusden en in het aangrenzende deel van Zuidholland. Veel daarvan is definitief verloren gegaan in de St. Elizabethsvloed. Over de grootte van het grondbezit bij Eethen en Meeuwen bestaan eerst nauwkeurige gegevens uit het laatste kwart van de 15de eeuw. Tot het Hollandse leengoed, waarin ook de hoge heerlijkheid was besloten, behoorden toen een 40 (kleine) morgens 'omtrent den huuse van

Meduwen gelegen, inden plaetsen genaemt “Steen[v]orden ende [Belublans]”⁸⁰. In een specificatie van de goederen van de heren van Eethen en Meeuwen uit 1482 wordt gesproken van ‘omtrent 35 mergen lants’ te Meeuwen, maar daarmee is waarschijnlijk alleen het grondbezit in de direkte omgeving van het slot bedoeld. Daarnaast lagen ongeveer 63 (kleine) morgens in Eethen, voor zover bekend allodiaal goed.⁸¹ Volgens de *Informacie* omvatte ‘tguendt dat de heere van den dorpe heeft’ in Meeuwen omstreeks 60 (kleine) morgens en dat stemt wel zo ongeveer overeen met de specificaties in het kohier van Tiende Penning van 1555. Dat vermeldt namelijk 32 morgen in de omgeving van het slot, waarvan er 6 in beslag werden genomen door ‘dat huijs met die graft cijngel, cleijn boegaerde, hop hoff, weermois hoff (ende) koel hoff’. Daarbuiten hield de toenmalige gerechtsheer, Lambert Millink, in Meeuwen nog eens ruim 36 (kleine) morgens⁸² en in Eethen ruim 80.⁸³ Uit deze late periode is geen voormalig grondbezit van de Van Drongelens in Drongelen zelf meer bekend. Toch moet er dat in de 14de eeuw wel zijn geweest. De lijsten met achterstallen aan de bede van 1389 bevatten de namen van ‘de vrouwe van Drongelen’ (dat was de weduwe van heer Jan II van Drongelen), ‘Jan van Drongelen’ (de latere heer Jan III, die in 1389 kennelijk nog geen ridder was en dus nog niet de aanspreektitel ‘heer’ voerde) en ‘Lijsbeth heren Jans dogter’. De eerste was voor 8 pond, de tweede voor 4 pond en de derde voor 25 schellingen aangeslagen, terwijl Jan van Drongelen bovendien 8 pond moest betalen in Babyioniënbroek. Zijn gelijknamige neef, ‘Jan van Drongelen die bastaert’ geheten, die in werkelijkheid niet meer dan de zoon van een bastaardzoon van heer Jan II was, stond op de bedelijsten van 1375 gewoon onder de burenen van Drongelen, al betaalde hij dan niet. Zijn vermogen was geschat op 150 pond. In Eethen bezat hij enige tijd een Brabants leengoed ter grootte van een halve hoeve van 10 kleine morgens.⁸⁴

Andere Van Drongelens beschikten in de eerste ‘periode’ slechts over grondbezit van meer bescheiden omvang, dat bovendien doorgaans binnen enkele generaties in andere handen geraakte. Met het grootgrondbezit was dat niet het geval, omdat dit als het ware als verbonden werd beschouwd met het bezit van (hoge of lage) jurisdictie. Ten aanzien van de overgifte van deze goederen werd dan ook een strategie gevolgd die gericht was op ondeelbaarheid. Voor zover de geschiedenis van de heerlijkheden van Heesbeen, Eethen, Meeuwen en Drongelen daarin inzicht verschaft, bleven de annexe immobilia óók intact als de jurisdicties van bezitter verwisselden. Anders gezegd: heerlijkheidsrechten en grond zijn hier gaandeweg beschouwd als één onscheidbaar bezitscomplex, ook als de grond, of althans een gedeelte daarvan allodiaal goed was en geen leengoed dat van oudsher tegelijk met de jurisdictie door de heer van Heusden, later de graaf van Holland werd uitgegeven. Het meeste grondbezit van de Van Drongelens in Eethen en van de Van Heesbeens-Zevenbergens in Heesbeen en Aalburg moet ook allodiaal goed zijn geweest. Doorgifte

van adellijk grootgrondbezit vereiste daarom manipulatie met de regels van het instestaat erfrecht. Jongere kinderen, vaak uit verschillende huwelijken, moesten, als ze niet in het klooster verdwenen, genoeg nemen met nieuw verworven of door de moeder ingebracht goed. Van heer Jan van Drongelen II, die vóór 1382 overleed, zijn zes kinderen bekend. Zoon Jan (overleden rond 1430) erfde de heerlijkheden Eethen, Meeuwen en Drongelen en alle daarbij volgens de familie-opvattingen horende goederen in het Land van Heusden. Zijn broer Arend kreeg het goed dat zijn vader ooit had gekocht in Almsvoet. Later droeg Arend dit in leen op aan de graaf van Holland en werd hij er ook ambachtsheer.⁸⁵ Een derde zoon, Zyfridus van Wekenstein, trad in de geestelijke stand en werd notaris.⁸⁶ Van bastaardzoon Wouter is geen goed bekend.⁸⁷ Dochter Liesbeth was in de bede van 1389 te Drongelen aangeslagen voor het bescheiden bedrag van 25 schellingen. Een tweede dochter, Alissa, ontving in 1382 op achtjarige leeftijd een prebende in het vrouwenkapittel van St. Waltrudis in Henegouwen.⁸⁸ Van een stiefdochter uit een eerder huwelijk van Jans echtgenote Hadewich vander Merwede met Willem van Zevenbergen, Ysabel van Zevenbergen, weet ik niet meer dan dat ze was gehuwd met een lid van de vooraanstaande Brabantse familie Van der Aa.⁸⁹ Een generatie later werden de drie kinderen van Jan van Drongelen III uit diens tweede huwelijk met Marie Jans dochter van Schoonhoven op een jaargeld uit de inkomsten van goederen en heerlijkheden in Eethen, Meeuwen en Drongelen gezet. De erfgoederen zelf kwamen ongedeeld in handen van Katharina, dochter van heer Jan en Kerstine van Oyen heer Willems dochter van Boxtel. Katharina's volle zuster Henrica werd, net zoals eerder haar tante Alissa, voorzien van een prebende in Henegouwen. Later ontving zij ook nog een jaargeld van 20 Franse kronen.⁹⁰

Door een dergelijke strategie gericht op behoud en integriteit, mag men aan adellijk grootgrondbezit, verbonden met bezit van gerechtsheerlijkheid, bijna een quasi-institutioneel karakter toeschrijven, vergelijkbaar met grondbezit in de dode hand. Dit wil overigens geenszins zeggen dat deze strategie ook altijd slaagde. Men moet niet vergeten, dat de leden van de ridderschap over het algemeen gevaarlijk leefden en vaak het risico liepen leven en goed te verliezen. Heer Gijsbrecht van *Nijenrode*, bijvoorbeeld, verloor zijn Heusdense goederen bij confiscatie vanwege zijn betrokkenheid bij de Delftse opstand van 1359.⁹¹ Behalve uit immobilia in de stad Heusden⁹² bestond dit goed uit grond in Baardwijk. De landerijen werden verpacht en de pachtinkomsten werden gedurende een aantal jaren genoteerd in de rekeningen van de drossaard van Heusden. Om hoeveel grond het precies ging, staat daarin niet vermeld, maar er was steeds een twintigtal pachters, die bij elkaar tussen de 110 en 125 pond opbrachten. Slechts in één rekening werd van sommige verpachte percelen de oppervlakte en het gebruiksdoel aangegeven.⁹³ Bij een huurprijs van 0,75 tot twee pond per morgen moet het totale bezit van heer Gijsbrecht bijna

100 morgen groot zijn geweest. Het bestond zowel uit akkers als uit grasland. Dat en het feit dat de pachters behalve uit Baardwijk ook uit Genderen afkomstig waren, doet vermoeden dat het goederencomplex van Nijenrode zich van de Baardwijkse zandrug tot aan de Oude Maas in de richting van Genderen uitstrekte. Bij dit complex hoorde ook een kasteel met de naam 'Nijenrode', dat nog in het midden van de 17de eeuw in glorieuze staat verkeerde, althans als men af mag gaan op de pentekening die Roelant Roghman er in 1652 van maakte.⁹⁴

Na 1362 zwijgen de bronnen precies een eeuw over het goed van Nijenrode, maar het bleef als landgoed, in zijn oude omvang of niet, bestaan. Dat blijkt uit een akte uit 1462 waarin als belending van een perceel in Oud-Heusden werd aangegeven 'die erffnisse van Nyenrode te heyten plach ende nu ter tijt Gillis van Wijck toebehoert'.⁹⁵ Het perceel in kwestie was gelegen 'opt Sluysvelt inden gemeynen camp, streckende vander Ouder Masen ter weteringe toe'. Dit wijst op een lokatie van het goed van Nijenrode op de grens van Baardwijk en Oud-Heusden (die wellicht tussen 1362 en 1462 enigszins is verschoven als gevolg van de aanleg van de Zeedijk)⁹⁶ in de buurt van de grote, zogenaamde Doeverse Sluis in de Oude Maas. Dit klopt ook met de lokatie die A.J. van der Aa aangaf voor het slot Nijenrode – waarvan hij de naam verbasterde tot 'Nieuwe-Kooy'. Het slot zou aan de noordwestzijde van de Zeedijk, buitendijks dus, hebben gelegen.⁹⁷ Een aaneengesloten complex hoeft het landgoed natuurlijk niet te zijn geweest. In de nadere aanduiding van enkele belendingen te Baardwijk werden delen van 'heer Gijsbrechts erve van Nyenroy plach te wesen' gesitueerd naast zekere akker die zich 'vander straten totten dwerssloet' uitstrekte (= veenzijde?) en 'int middelbroeck, strekkende vanden hoeygrave ter weteringe toe' (= veldzijde).⁹⁸

De bezitter in 1462, Gielis van Wijk, was in die tijd (waarnemend) kasteelheer van Heusden, maar was, voor zover bekend, niet beschreven in de ridderschap. Het goed van Nijenrode bezat hij waarschijnlijk als privé-bezit en niet als ambtsemolument, want het werd niet genoemd onder de 'verdwenen' domeinen die de ambtenaren van Karel de Stoute met grote ijver boven water brachten. Of de erfgenamen van Gielis van Wijk na diens dood in het bezit van Nijenrode bleven, is twijfelachtig. Bij leven had Gielis in de uitoefening van zijn ambt kennelijk regelmatig de schreef tussen 'creatief boekhouden' en regelrechte fraude opgezocht, want zijn weduwe en zoon raakten verwickeld in een aantal processen over vorderingen die ondergeschikte functionarissen op hun voormalige chef hadden.⁹⁹ Daarnaast moesten de erven Van Wijk voor het gerecht tegoeden zien terug te vorderen die wijlen Gielis zelf bij een grote debiteur, Willem van Montfoort, had uitstaan.¹⁰⁰ Precies in die omstandigheden werd de slagvaardigheid van de Van Wijks, zoals we zagen, ernstig verzwakt door de gevolgen van de tragische doodslag, door Jan van Wijk gepleegd op de schout van Heusden. Een ongelukkiger moment had de dader niet kunnen kiezen. Tot de bedelstaf zal de familie door alle affaires niet zijn ge-

bracht – Jan van Wijk bezat nog in 1481 leengoed in het Land van Heusden¹⁰¹ – maar haar politieke en bestuurlijke rol was uitgespeeld en in connectie met ‘Nijenrode’ zijn de Van Wijks na 1462 niet meer te brengen.

Het landgoed verschijnt na 1462 trouwens nog maar één keer in een middeleeuwse bron. In het ‘dijkboek voor de proost van Berne’ is het op de cedel van ca. 1487 onder Oud-Heusden te vinden als ‘Nyenroy’, zonder toevoeging van de bezitter, maar onder vermelding van een oppervlakte van 51 (kleine) morgen. Daarmee werd dan alleen het deel bedoeld dat in de ban van Oud-Heusden was gelegen. Na die tijd moet het landgoed (verder) uiteengevallen zijn. Het kohier van de Tiende Penning van Oud-Heusden van 1556 omschrijft Nijenrode althans slechts als een ‘huys mit XV mergen (lants)’. Als eigenaar stond toen zekere Joost Jans zoon genoteerd.

Nog enigmatischer zijn de lotgevallen van het ‘*hofgoed ten Elshout*’, een benaming die een domaniale oorsprong doet vermoeden. Volgens een beschrijving uit 1405 bestond het uit de Gaarsweide te Oud-Heusden, groot 100 morgen, 4 morgen ‘tenden die selve weyde’, een bosje in Elshout en renten ter waarde van 30 pond.¹⁰² Het was in elk geval een ‘recht’ leen toen het in 1386 terugviel aan de graaf na het overlijden van Herman Wijnriks vander Mase¹⁰³, die geen zoon naliet. Over de afstamming van Herman bestaat onzekerheid. Een Wijnrik vander Mase is alleen bekend uit een boete wegens nalatig dijksonderhoud in 1360.¹⁰⁴ Waarschijnlijk was deze Wijnrik de zoon van Rover van Oyen en werd hij daarom ook wel Wijnrik van Oyen genoemd. Wijnrik van Oyen was in 1341 door de toenmalige *castellanus* van Heusden Jan van Wijtvliet aangesteld als drost van het Land van Heusden¹⁰⁵, nadat hij eerder het schoutambt van den Bosch had bekleed.¹⁰⁶ In het Land van Heusden bezat Wijnrik tijnsgoed bij Vlijmen.¹⁰⁷ Vast staat ook dat Wijnrik van Oyen een zoon had met de naam Herman¹⁰⁸, die, behalve dan de achternamen ‘van Oyen’ en ‘vander Mase’ mogelijk ook die van ‘vanden Bossche’ voerde.¹⁰⁹ Hoe dit ook zij, het ‘hofgoed ten Elshout’ werd na de dood van Herman Wijnriks zoon in lijftocht gegeven aan zijn weduwe jonkvrouw Margriet van Hellu. Hertog Albrecht had er toen echter al andere plannen mee, want bij de verlening aan Margriet bepaalde hij uitdrukkelijk dat het Elshoutse goed na haar dood zou komen aan Aleit van Poelgeest, die het zou mogen vererven op ‘die kinder die zi crighen mach bi ons’.¹¹⁰ Dit is een onthullend detail over de relatie tussen Albrecht en Aleit, maar de geschiedenis zou anders dan de hertog beschikken. Margriet van Hellu overleefde Aleit van Poelgeest vele jaren. In 1405 werd haar lijftocht andermaal bevestigd bij gelijktijdige toezegging van het Elshoutse goed aan een ander. Ditmaal zou heer Jan van Drongelen het te zijner tijd ‘om dienst wille’ in vrij eigendom krijgen.¹¹¹ Toen Margriet van Hellu eindelijk overleed, volgde evenwel de belening van ridder Jan de Kok van Neerynen.¹¹²

De inschrijving onder diens naam in het leenrepertorium van 1406 is

meteen het laatste dat we van het 'hofgoed' vernemen en zo blijft veel over zijn geschiedenis in het duister. Vooralsnog moet bijvoorbeeld de vraag onbeantwoord blijven, of het ooit bezit was van de Jan vanden Elshout die zo'n belangrijke rol speelde in het conflict om Heusden van 1317-1318.¹¹³ Ook blijft veel onduidelijk over de precieze titel waarop de grafelijke leenman de Gaarsweide hield. Zeker is dat het 'hofgoed ten Elshout' tevens een leenhof was, met leengoed in onder andere Wijk.¹¹⁴ Als het goed inderdaad de hele Gaarsweide omvatte, zoals de beschrijving van 1405 suggereert, moeten grote stukken ervan in leen of erfpacht uitgegeven zijn geweest. Uit andere bronnen zijn immers heel wat bezitters van grond in de weide bekend, onder andere Machteld van Oudheusden, die er meer dan 20 morgen had liggen.¹¹⁵ Mogelijk is de leenman van het 'hofgoed' in de loop der jaren van grootgrondbezitter verworden tot grondrenteheffer. Misschien verklaart dat het verdwijnen van het leengoed uit de registers en repertoria van de grafelijke leenkamer.

De laatste adellijke grootgrondbezitter in de eerste periode was tenslotte de reeds genoemde heer van Pendrecht, ridder Herberen *van Riede*, een vertrouweling van graaf Willem III.¹¹⁶ Hij was de echtgenoot van Machteld van Oudheusden, die bij haar huwelijk landerijen en tienden in Oud-Heusden en wellicht een steenhuis binnen Heusden inbracht. Levende kinderen hadden Herberen en Machteld bij de dood van de eerste in 1353 of 1354 niet en de Oudheusdense bezittingen vielen in de erfscheiding tussen Machteld en Herberens zuster (of dochter uit een eerder huwelijk?) Margriet van Riede, weduwe van Jan van Brakel, en dier kinderen dan ook in hun geheel aan Machteld toe.¹¹⁷ Haar tiend-inkomsten verbond zij onmiddellijk aan de fundatie van een kapittel in de parochiekerk van Heusden. Al haar overige bezittingen, ook die welke buiten het Land van Heusden waren gelegen, stelde zij, zoals gezegd, in 1361 beschikbaar voor de stichting van het cisterciënzerklooster Nieuw-Mariëndaal te Heesbeen.¹¹⁸ In de overdrachtsakte van 24 juli 1361 worden ze gedetailleerd beschreven. Buiten erven en landerijen in Heesbeen die Machteld kort tevoren moet hebben aangekocht voor de vestiging van het convent¹¹⁹, maten de elf percelen grond die zij in Oud-Heusden bezat bij elkaar ruim 70 (kleine) morgens.¹²⁰

De verwanten van Machteld van Riede, die her en der opduiken in de stroom van akten die de twist om haar nalatenschap opleverde, vormen een typisch amalgaam van inheems-Heusdense, Brabantse en Zuidhollandse adel met vaak al oude zakelijke belangen in het Land van Heusden. De Willem van Hedikhuizen die in 1382 werd aangewezen als enige erfgenaam van hetgeen toen nog resteerde van Machtelds onroerende nalatenschap¹²¹, was de zoon van Gijsbert ('Gybe') van Hedikhuizen. Zijn moeder Sofie was waarschijnlijk een zuster van Machteld van Oudheusden.¹²² Van Willem zijn twee broers en een zuster bekend¹²³, maar Willem was de enige die de titel schildknaap voerde en dus formeel tot de ridder-

schap behoorde. Willem en zijn broer Heinman zijn niet te verwarren (al is dat soms erg moeilijk als hun patroniemen worden weggelaten) met hun naam- en leeftijdgenoten Willem en Heinman van Hedikhuizen Heinmans zonen, die beiden lange tijd schepenen van Heusden waren.¹²⁴ Vermoedelijk waren ze wel familie van elkaar. De naam Willem van Hedikhuizen suggereert verwantschap met de gelijknamige bastaardzoon van Willem van Heusden, een broer van Jan II van Heusden, die aan het einde van de 13de eeuw leefde.¹²⁵ Te bewijzen is die connectie echter niet. Een ander familielid van Machteld van Riede, Willem van Wioldrecht, heer van de Zuidhollandse exclave Besoijen¹²⁶, was vermoedelijk gehuwd met een dochter van heer Jan van Brakel.¹²⁷ Zijn Heusdense grondbezit bestond uit 10 morgen te Heesbeen en 2½ morgen en 1 hont te Genderen, alles leengoed, dat in 1383 werd afgestoten. Mogelijk hield dat verband met een boosaardige doodslag waarin Willem geïmpliceerd was.¹²⁸ Tenslotte was Machteld van Oudheusden/Riede familie van het vooraanstaande Brabantse geslacht (Van) Wijtvliet.¹²⁹ Dat blijkt onder andere uit het feit dat Jan van Wijtvliet, heer van Blaarsveld, vóór Machteld in het bezit was van de halve tiend van Babyioniënbroek, die na Machtelds dood weer werd opgeëist door Jan van Wijtvliet Dirks zoon – niet dezelfde als de heer van Blaarsveld, maar wel familie – en Gijsbert Venydau uit het Land van Altena.¹³⁰ Een ander bewijs van verwantschap levert de schenking door Machteld van een grote rente aan Hendrik, bastaardzoon van Jan van Wijtvliet, bij gelegenheid van diens huwelijk met Margriet Peter O[v]elaarts dochter.¹³¹

17.4. HET MIDDELGROTE (EN/OF KLEINE) BEZIT VAN KLOOSTERS EN STEDELIJKE SOCIALE INSTELLINGEN

Met een grondbezit dat omstreeks 1550 in totaal ongeveer 35 morgen besloeg, hoorde het *tertiarissen-convent van Sint Catharina* in Heusden al tot de kleine insitutionele grondeigenaren op het platteland. Het klooster werd niet lang na 1400 gesticht en bereikte onder het lange bewind van *mater* Agnes Peter Vastraats dochter (ca. 1440-1479) zijn grootste materiële voorspoed.¹³² Van de verwerving der landerijen zijn betrekkelijk weinig aankomstitels bewaard gebleven. Blijkens latere bronnen hadden de zusters-tertiarissen nogal wat grond in Herpt en Hedikhuizen, maar toen werd eveneens reeds grondbezit vervreemd. Zo zijn er aankomstitels uit 1473 en 1481-82 van twee naast elkaar gelegen percelen van elk 3 (kleine) morgens die de nonnen kochten van de erfgenamen van Jan Buis (Martijns zoon) uit Herpt.¹³³ Nadien hoort men van deze percelen nooit meer iets en ook in Wijk had men ten tijde van *mater* Agnes grondbezit verworven dat later weer moet zijn afgestoten.¹³⁴ Op de onnauwkeurigheid van sommige Tiende Penning-kohieren bij de registratie van goederen in de dode hand die niet waren verpacht, heb ik al eerder gewezen. Wat betreft het

grondbezit van de tertiariissen, deed dit probleem zich voor in Oud-Heusden en Baardwijk. Het Oudheusdensed bezit was in geen kohier te vinden, terwijl de 4 morgen die het convent in Baardwijk had in het ene kohier wel en in het andere niet was opgenomen.¹³⁵ De 10 scharen in de gemene uiterwaard van Aalburg, genoemd in de 'blaffaard' van het Geestelijk Kantoor¹³⁶, hadden de nonnen verworven tussen 1433 en 1515.¹³⁷

Het laatste klooster waarvan grondbezit in het Land van Heusden tot vóór 1515 kon worden getraceerd, was dat van de karthuize 'Domus Hollandie' in Geertruidenberg, in 1336 gesticht door Willem van Duvendoerde.¹³⁸ De kohieren van de Tiende Penning en de *Informacie* maken melding van bezit in Drongelen, Eethen en Meeuwen, maar de opgaven zijn weinig precies. Dat geldt ook voor die welke zijn te vinden in de cartularia en losse oorkonden van het omvangrijke klooster-archief. Het tweede of 'nieuwe' cartularium bijvoorbeeld, opgemaakt in 1518¹³⁹, bevat voor de jaren vanaf 1444 periodieke overzichten van inkomsten 'de bonis nostris' in Babyloñbroek, Drongelen, Eethen en Meeuwen uit de registers van achtereenvolgende procuratores.¹⁴⁰ Daarin is evenwel niet overal onderscheid gemaakt tussen renten uit tijns- en erfpachtgoed aan de ene en inkomsten uit in tijdpacht uitgegeven grond aan de andere kant.¹⁴¹ Voor Eethen staat alleen vast dat het klooster er in 1481 bijna 11 en in 1493 6 morgen verpachtte. Het eerste cijfer correspondeert met de bezitsgrootte die in de enquête van 1514 werd opgegeven. De oudst bekende aankomsttitel betreft het perceel 'de Grote Hocke' in Meeuwen met een oppervlakte van ruim 8 (kleine) morgens. Het werd in 1382 aan de karthuizers overgedragen. In 1412 kwamen er 8 hont en in 1419 nog eens 6½ morgen (in twee percelen) bij.¹⁴² De 2 morgen, genoemd in het Tiende Penningkohier van Drongelen, kreeg het klooster mogelijk in 1472 door gerechtelijke opwinning in handen¹⁴³, maar voor die tijd hadden de karthuizers er minstens 4 morgen en een boomgaard aangekocht¹⁴⁴ die later kennelijk weer van de hand waren gedaan. Behalve landerijen in de drie genoemde dorpen, bezaten de karthuizers in het begin van de 15de eeuw zeker ook tussen de 15 en 20 (kleine) morgens in het Heusdense deel van Babyloñbroek die in 1421 grotendeels aan het water verloren moeten zijn gegaan. Na de herbedijking van 1450 restte in elk geval niet meer dan 3 morgen.¹⁴⁵ Kort daarna verwierf de karthuize ook een paar morgen in Doeveren.¹⁴⁶

Tot de overige middelgrote institutionele grondbezitters hoorden in de eerste plaats het gasthuis en de twee manhuizen van Heusden. Het *gasthuis of hospitaal* was, indachtig zijn oude functie, vlak buiten de stadspoort in de richting van Oud-Heusden gelegen.¹⁴⁷ Uit latere staten blijkt dat het grondbezit van het gasthuis in met name Hedikhuizen, Oud-Heusden en Genderen niet onaanzienlijk was, maar de bronnen laten niet toe veel over de evolutie te zeggen. Af en toe zien we de gasthuismeesters in actie en verder stelt de vermelding van het gasthuis als eigenaar in de om-

schrijving van belendingen 'termini ad quem' voor het tijdstip waarop ergens grondbezit werd verworven. Het gasthuis werd, net als de heilige-geest-tafel van de stad, veelvuldig begunstigd in testamenten van welgestelde poorters, hetgeen haast vanzelf met zich meebracht dat regelmatig onroerende bezittingen werden verkocht, omdat men liever belegde in renten dan grond verpachtte. Niet alleen bracht het laatste meer administratieve besommingen met zich mee, ook ontwikkelden de landpachtprijzen zich in de 15de eeuw langdurig ongunstig.¹⁴⁸ De gasthuismeesters stootten samen met hun collega's van de geesttafel in 1472 vijf hont in Herpt af, in 1503 1½ morgen in dezelfde plaats en in 1518 vijf morgen te Oud-Heusden.¹⁴⁹ Andere bezittingen hield men wel lang in handen, zoals min of meer¹⁵⁰ is af te leiden uit omschrijvingen van belendingen. Grondbezit in Oud-Heusden is bekend vanaf 1390, in Herpt vanaf 1403, in Genderen vanaf 1416, in Baardwijk vanaf 1474 en in Hedikhuizen vanaf 1491.¹⁵¹ Rond het midden van de 16de eeuw omvatte het grondbezit van het gasthuis in deze plaatsen bij elkaar ruim 50 morgen.

De middeleeuwse geschiedenis van de twee Heusdense *arme-oude-manhuizen* is tamelijk goed bekend, zij het dat er nog weinig of niets over is gepubliceerd. Op 1 maart 1397 droeg Albrecht van Beieren aan zijn zieltogende 'neef' heer Willem van Kronenburg, *castellanus* van Heusden, twee stukken grond van respectievelijk 30 en 24 morgen in Baardwijk op, opdat Willem deze aan zou wenden 'tot armer lude behoef in der eeren Goids voer sijn ziel ende voer sijnre [ouder] ziele die daer af horen noetorft nemen sullen'.¹⁵² Kronenburg moet de zaak goed hebben voorbereid, want zijn stichting, het armenhuis 'Inden Tempel', kwam nog voor zijn dood van de grond. De naam en de locatie staan voor het eerst vermeld in een oorkonde de dato 3 december 1402, waarin hertog Albrecht 'den armen lude tot Huessden die geseten sijn opten Ouden Mazen' doteerde met een jaargeld van 10 hollandse schilden uit de domein-inkomsten van Heusden.¹⁵³ Dit bedrag is de hele 15de eeuw door inderdaad jaarlijks overgemaakt aan de 'meesters van de Tempel', ook wel (een bewuste verwijzing naar de oude ridder-orde?) 'tempeliers' genoemd. De Tempel werd toen tevens aangeduid als het 'huse van de XII arme mannen' en daarmee kennen we dan het aantal proven. De Tempel was gelegen op de Cleyne Nederstam, het terrein tussen de Oudheusdense Poort en de brug over de Oude Maas. Daar lagen kort na 1450, vlak bij elkaar, het al genoemde gasthuis, het (nieuwe) begijnhof en twee manhuizen. Ruim een halve eeuw na zijn fundatie werd de Tempel als enige voorziening voor arme bejaarde mannen in Heusden namelijk onvoldoende geacht door Ywijn, de zoon van kanunnik Hack Arend Ywijns van Oudheusden. Aan het tweede manhuis dat hij en zijn echtgenote jonkvrouw Alveraat Arend van Wijks dochter stichtten, wordt gerefereerd in een oorkonde van 5 juli 1455 waarin het echtpaar tot zieleheil van henzelf en beider ouders en ter voltooiing van hun 'werck der caritaten' ter ere van 'Gode, Maria ende de hemelsche

scaren' de kerk, de geesttafel en het gasthuis van Heusden een aantal renten schonk. Mocht er, zo stelt de akte, na de vereiste spirituele tegenprestaties geld overblijven, dan moest dat ten goede komen aan het 'huis van de vijf arme mannen' dat Ywijn en Alveraat hadden gefundeerd.¹⁵⁴ Ofschoon de stichtingsdatum niet werd genoemd, is deze wel enigszins te preciseren. De hofstede waarop het 'kleine manhuis' werd gesticht – volgens de oorkonde van 1455 gelegen tussen de kerk van het begijnhof en het 'grote manhuis' – was door dezelfde Ywijn Hacken zoon eerder beschikbaar gesteld aan de Heusdense tertiariissen. Eind 1438 kregen dezen van de bisschop van Luik toestemming om naar deze locatie te verhuizen.¹⁵⁵ De nonnen zagen hier uiteindelijk vanaf en zodoende kon Ywijn zijn bezit een andere goede bestemming geven. Bij de schenking van een hofstede zou het niet blijven. 'In verbeternisse hoire nootroften' droeg Ywijn in 1460 aan de 'meesters' van zijn manhuis een uiterwaard in Oud-Heusden over, die hij zelf sinds lang in erfpacht hield van de graaf van Holland.¹⁵⁶ De jaarlijkse notering van de geïnde erfpachtscanon in de domeinrekeningen wekt vanaf dat jaar verwarring, omdat de debiteur nu eens correct is ingeschreven als de 'meester vanden V armen mannen', dan weer foutief als de 'meester inden huse vanden Tempel'. De suggestie als zou sprake zijn van één en dezelfde instelling is onjuist: veel later nog, in de 17de eeuw, onderscheidde men het 'grote manhuis' (met twaalf proven) van het 'kleine manhuis' (met vijf proven) en droeg alleen het eerste de naam 'Inden Tempel'.¹⁵⁷ Niet foutief, onderling consistent, maar te weinig expliciet zijn de inschrijvingen in de dijkcedelen en penningkohieren van Oud-Heusden, waar een 15 morgen op naam van 'den Manhuys' staat. Waarschijnlijk is hier het grote manhuis bedoeld, want dat wordt in een belending uit 1503 genoemd als eigenaar op de Oester in Oud-Heusden.¹⁵⁸ Verder is van het oorspronkelijke Baardwijkse grondbezit van het grote manhuis in de kohieren van de Tiende Penning alleen nog het stuk van 30 morgen op de Doeverse Weide terug te vinden.¹⁵⁹ Was de rest toen verkocht of in erfpacht uitgegeven of is het gewoon onzichtbaar omdat de zettters in Baardwijk niet alle institutionele verpachters in de kohieren opnamen? Voor het grondbezit dat dezelfde instelling in Hedikhuisen zou hebben volgens de cedel van de Zeedijk van 1498, heb ik in andere bronnen geen bevestiging gevonden.

De *parochiekerk van Heusden*, gewijd aan Sint Catharina, hield sedert 1440 ongeveer twintig morgen op de Luttelherptse Weide in erfpacht van de grafelijkheid. Van het bezit van 3 morgen in Heesbeen is de *Informacie* de enige bron. Tot de pastorie-goederen behoorde geen grond buiten de stad.

De laatste stedelijke instelling met grondbezit van enige omvang op het platteland was het *kapittel* dat sedert 1355 was verbonden aan de Catharina-kerk. Bij de fundatie had de stichteres, vrouwe Machteld van Oudheusden/Riede, vijf prebenden aan het kapittel verbonden. Tussen ca. 1400

en ca. 1512 kwamen daar nog eens vijf proven en drie cantorijen bij.¹⁶⁰ Een grootgrondbezitter is het kapittel nooit geworden. Zijn belangrijkste inkomsten kwamen uit de grove tienden van Oud-Heusden die tot het erfgoed van de stichteres behoorden. Aan de twee proven die tussen 1389 en 1401 werden gesticht door magister Jan Proper¹⁶¹ was het bezit van 10 morgen in Hedikhuizen verbonden. In 1465 verwierf het kapittel een grote uiterwaard aan de Maas bezijden Veen, belast met een erfpacht ten gunste van de grafelijke domeinen.¹⁶² De lotgevallen van dit bezit zijn na 1505 niet meer te volgen. Noch in de kohieren van de Tiende Penning, noch in de blaffaard van het Geestelijk Kantoor met de kapittelgoederen wordt ervan gerept. Van sommige andere, kleinere bezittingen opgetekend in de blaffaard zijn aankomsttitels bewaard gebleven. 14 hont in Engelen kreeg het kapittel in 1477 in handen, 2 morgen in Aalburg in 1527 en 3 morgen in Heesbeen in 1523.¹⁶³ Ander bezit moet in de 16de eeuw zijn afgestoten, zoals de 8 morgen te Aalburg, genoemd in de *Informacie*.¹⁶⁴ Van weer ander goed is de bezitsgeschiedenis duister. De 10 morgen die het kapittel omstreeks 1550 in Oud-Heusden bezat, waren in de dijkcedel van 1498 vermoedelijk op naam gesteld van de individuele kanunniken. Maar hoe het grondbezit van het kapittel in Oud-Heusden in de 'blaffaard' van ca. 1610 op 36 morgen uit kon komen, is vooralnog een raadsel, tenzij de kanunniken hier pas zeer laat in de 16de eeuw nog aanzienlijk grondbezit zouden hebben verworven.

17.5. HET MIDDELGROTE (EN/OF KLEINE) GRONDBEZIT VAN LEDEN VAN DE RIDDERSCHAP

17.5.1. Adellijk goed in de eerste periode

Wanneer hier wordt gesproken over het middelgrote adellijke grondbezit, zijn daarmee niet per definitie de goederen van 'lagere edelen' bedoeld. Onder deze categorie eigenaren bevonden zich zeer aanzienlijke adellijke geslachten wier weinig omvangrijke Heusdense goed maar een fractie uitmaakte van hun totale grondbezit. De Van Hoornes, heren van Altena, de Oems-van Arkels en van der Aa's, – de opeenvolgende heren van Bokhoven – de heren van Heukelom, de vrouwe van Haamstede en de heren van Boxtel behoorden zeker niet tot de minsten onder de Nederrijnse adel. De meesten van hen waren echter niet in Heusden geworteld. Zij kwamen in het bezit van goederen op het platteland van Heusden dankzij huwelijken of in vervolg op ambtelijke benoemingen als *castellanus*, drost of rentmeester. Het laatste was het geval met onder andere Jan van Wijtvljet, Willem van Kronenburg en Willem Zuurmond, het eerste met Jan Pijliser.

Jan van *Wijtvljet*, heer van Blaarsveld, was een bastaardzoon van hertog Jan II van Brabant. Zijn halfbroer Jan III stelde hem in of kort na juli

1335 aan tot *castellanus* van Heusden, een benoeming die aantoont, hoezeer het de hertog ernst was met de inlijving van Heusden bij Brabant.¹⁶⁵ Later versterkte Wijtvliet zijn positie aan de Maas verder, toen hij Grave en het Land van Cuyk in pand nam van heer Jan van Cuyk.¹⁶⁶ Natuurlijk heeft Jan van Wijtvliet in het Land van Heusden de nodige goederen verworven, maar wat daarvan uit latere bronnen nog bekend is, was voornamelijk Brabants leengoed in Hedikhuizen en Herpt, Genderen, Baardwijk en (misschien) Heesbeen dat volgens de registratie van omstreeks 1374 allemaal in achterleen was uitgegeven. Daarnaast bezat Hendrik van Wijtvliet in Baardwijk allodiale grond die hij rond 1375 in leen opdroeg aan de heer van de Lek.¹⁶⁷

Een andere vooraanstaande Brabantse edelman, ridder Jan *Pijlijsen*¹⁶⁸, verwierf leengoederen in het Land van Heusden door zijn huwelijk met Oedele heren Otten dochter van Valkenvoorde. Na de dood van Oedele in 1377 vererfden ze op hun zoon Jan Pijlijsen jr., eveneens een ridder en gehuwd met vrouwe Gertrude heer Willems dochter van Boxtel. Blijkens de registratie in het Brabantse leenboek omvatte het complex toen de 52 (kleine) morgen metende Nonnenweide in Drunen, tegen de grens met Baardwijk, 20 (kleine) morgen in de aanpalende Doeverse weide binnen de ban Baardwijk, een 'gesaat' van 4 (kleine) morgen in Doeveren en 20 (kleine) morgen in Heesbeen, de Schepershoeve, later gewoonlijk Pijlijersshoeve geheten.¹⁶⁹ Pijlijsen junior ontving nadien nog 12 (kleine) morgen in Baardwijk in leen van de graaf van Holland.¹⁷⁰ 'Bij lotinge ende deilinge' werd de kavel op de Doeverse Weide aan het begin van de 15de eeuw vervreemd aan de Bossche patriciërsfamilie De Monik, aan wie de Pijlijzers toen geparenteerd waren. De rest van het complex bleef echter, deels als Hollands, deels als Brabants leen, intact tot 1497. De laatste Pijlijsen in de rechte mannelijke lijn verkocht het overige Baardwijkse goed in dat jaar aan Ywijn Goderts vanden Heuvel.¹⁷¹ Hij overleed in 1502 zonder mannelijke erfgenamen na te laten. De leengoederen vielen daarop terug aan de leenheer.¹⁷² Behalve de genoemde leengoederen bezaten de Pijlijzers op het platteland van Heusden gedurende de eerste helft van de 15de eeuw in elk geval nog allodiale goederen in Baardwijk, Doeveren en Genderen. De omvang is niet bekend, maar verschillende percelen waren pal naast de lenen gelegen.¹⁷³

Ambtelijke benoemingen lagen ten grondslag aan het Heusdensse goederenbezit van Willem *van Kronenburg* en Willem *Zuurmond*, beiden 'neven' van hertog Albrecht die na 1375 de Beierse belangen in Heusden behartigden.¹⁷⁴ Omvangrijk bezit had Kronenburg tijdens zijn ambtsperiode niet opgebouwd in Heusden en misschien werd dat ook niet aangemoedigd door zijn lastgever. Behalve 54 morgen te Baardwijk, die hij kort voor zijn overlijden in leen kreeg met de uitdrukkelijke bedoeling deze te bestemmen voor de fundatie van een armenhuis¹⁷⁵, is nauwelijks Heusdens grondbezit van hem bekend.¹⁷⁶ Het gebrek aan bronnen zou hier echter

wel eens blind kunnen maken, want veel later in de 15de eeuw waren nog nazaten van Willems jongere zoon Hendrik bij Heusdense zaken betrokken.¹⁷⁷

Iets dergelijks geldt ook voor Willem Zuurmond, die landerijen bezat in de dorpen Oud-Heusden en Herpt, maar het meeste daarvan verwierf door zijn huwelijk met Liesbeth, de weduwe van de rijke Heusdense poorter Jan Seger van Hemert.¹⁷⁸ Na Liesbeths dood rezen, hoe kon het anders, moeilijkheden over de nalatenschap tussen Willem en de vele kinderen van Jan Seger.¹⁷⁹ Uit de akten blijkt wel dat Zuurmond niet meer dan lijftocht hield aan de goederen van zijn overleden echtgenote. Zuurmond had echter ook nog bezittingen in Heusden die niet van de zijde van zijn echtgenote kwamen¹⁸⁰; zijn zoon Jan was in Herpt geërfd.¹⁸¹ Ook veel later nog hadden de Zuurmonds belangen in Heusden, al maakten zij toen al lang geen deel meer uit van de ridderschap.¹⁸²

Van het overige adellijke grondbezit op het platteland van Heusden tijdens de 'eerste' periode moet het beeld veel diffuser blijven, zeker wanneer er ook allodia of andere niet 'in feodo' gehouden goederen deel van uitmaakten, waarover nu eenmaal veel minder gegevens zijn overgeleverd. Zelfs of we het als 'middelgroot' dan wel als 'klein' zouden moeten kwalificeren, weten we niet. Tot het goed van middelgrote omvang moet zeker nog worden gerekend de 'hoeven' land die Willem *van Meerheim*, heer van Boxtel en zijn neef(?) heer Willem *van (Gans) oijen* heer Hendriks zoon van Boxtel bezaten in respectievelijk Oud-Heusden en Drongelen en de verspreide goederen van de *Van Mallants uten Hage* (= Hagoord) in Eethen en Meeuwen; de goederen van Hessel van Drongelen en Robrecht Willems (Jans zoon van Eethen), twee telgen uit een zijtak van het geslacht *Van Drongelen*, in verschillende dorpen gelegen en het grondbezit van heer Robrecht *van Wissel* in Oud-Heusden en Heesbeen. Ander adellijk goed moet toch, voor zover er zicht op is, als klein grondbezit worden aangemerkt, zoals de Hollandse lenen van de *Ooms van Bokhoven* (een zijtak van het geslacht Van Arkel) te Engelen, het Brabantse leengoed van ridder Arend *van Heukelom* in Doeveren en de losse percelen van de verschillende erven *Van Berlaar* in Heesbeen. Bij andere bezitters is er twijfel blijven bestaan over de maatschappelijke status, zo bij de Van Ammerzodens te Baardwijk en bij de Jan van Vught die in 1348 20 morgen land op de Luttelherptse Weide te Hedikhuizen kocht van de weduwe van ridder Gerard van der Aa.¹⁸³

Het belangrijkste, voornamelijk middelgrote adellijke grondbezit op het platteland van Heusden in de eerste periode is, onder vermelding van de bronnen, opgenomen in het overzicht van Bijlage D.2.2a.

17.5.2. Adellijk goed in de tweede periode

Ten opzichte van de eerste 'peilperiode' was ook het middelgrote adel-

lijke grondbezit omstreeks 1500 eerder af- dan toegenomen en de uitbouw van nieuwe bezitscomplexen van substantiële omvang is eigenlijk steeds gefrustreerd. De beste illustratie vormt het wedervaren van het Zuidhollandse geslacht *Van der Merwede*. De succesvolle machtsontplooiing van heer Dirk van der Merwede als eerste *castellanus* van Heusden onder het Bourgondische gezag had in potentie best kunnen resulteren in een positie onder de allergrootste landeigenaren van Heusden. Dat dit niet is gebeurd, hangt samen met een merkwaardige samenloop van omstandigheden. Mogelijk is heer Dirk zelf kort voor zijn dood om politieke redenen aan de kant gezet, maar bepalender was dat hij bij zijn dood kort na 1450 slechts één wettig kind naliet, erfdochter jonkvrouw Odelie vander Merwede; alle drie de zoons die hem overleefden waren bastaarden. Hierbij voegde zich een andere reeds vaker genoemde oorzaak van machtsverlies, namelijk de medeplichtigheid van deze Odelie en haar halfbroers aan de moord op Willem Spierink van Well, de ambachtsheer van Wijk.¹⁸⁴ Het was niet zo dat de Van der Merwedés toen al hun Heusdense bezittingen kwijtraakten, maar zij waren gedurende enige jaren vleugellam en raakten daardoor hun dominante positie voorgoed kwijt.

Op het overzicht van Bijlage D.2.2b treft men ook de nodige ‘nieuwkomers’. Bescheiden grondbezit vloeide voort uit het bezit van de ambachtsheerlijkheden Engelen door de Bredase *Nassau's* en Herpt door een tak van het geslacht *Spierink van Aalburg*, die daadwerkelijk in de ridderschap wist door te dringen. Het Herptse grondbezit van de heren Spierink omvatte meer dan van de bijlage is af te lezen. In elk geval beschikten de eerste heren van Herpt uit het geslacht Spierink er rond het midden van de 15de eeuw alleen aan Hollands leengoed al over een uiterwaard en bij elkaar bijna 34 morgen binnendijs land alsmede over renten ter waarde van 6 pond.¹⁸⁵ Veel hiervan was echter rond 1500, toen de heerlijkheid in handen was geraakt van de Heusdense patriciërsfamilie *De Beuckelaar*, vervreemd. Cornelis Beuckelaar bezat in 1542 nog 15 morgen in Herpt, maar hij werd niet tot de Hollandse adel gerekend.¹⁸⁶ De enige nieuwe vergeving van een ambachtsheerlijkheid na het midden van de 15de eeuw, die van Oud-Heusden, ging zelfs niet meer gepaard met de overgifte van annex grondbezit van middelgrote omvang.

Wel was het zo dat het bezit van ambachtsheerlijkheid ook in de ‘tweede’ periode net als een eeuw eerder een zekere uitstraling had in die zin, dat naaste verwanten van een nieuwe gerechtsheer in diens kielzog ter plekke grondbezit verwierven. Jan Millink, broer van Lambert *Millink*, heer van Waalwijk, Baardwijk, Eethen, Meeuwen, Drongelen en Babylo-niënbroek had rond 1550 behoorlijk wat landerijen in Eethen en Roelof, zoon van Willem *van Haastrecht*, heer van Drunen, telg uit een geslacht met een roemrijk verleden, was tegen 1500 in het aangrenzende Oud-Heusden behalve schout tevens een van de grotere lokale grondeigenaren.

Problematisch blijft ook in de tweede periode de classificatie van land-

goederen waarvan de bronnen de bezitter niet vermelden, zoals op Bijlage D.2.2b 'dat goed van Wijtvliet' in Baardwijk.¹⁸⁷

17.6. MIDDELGROOT GRONDBEZIT VAN LEDEN VAN STADSPATRICIATEN

In zijn totaliteit was het stedelijke grondbezit op het platteland van Heusden aanzienlijk, maar particulier stedelijk grondbezit van middelgrote omvang was betrekkelijk zeldzaam; de eigenaren hoorden zonder uitzondering tot het Heusdense of Bossche stadspatriciaat. Ofschoon, zoals we zullen zien, van heel wat leden van de stadsmagistraat van Heusden uit de eerste periode grondbezit op het platteland bekend is, zijn er nauwelijks gegevens over de precieze omvang. Daarover beschikken we voor de dorpen rond de stad pas met de dijkcedelen uit de tweede helft van de 15de eeuw. Van de 19 leden van het stadspatriciaat die volgens de dijkcedelen van 1467 in Heesbeen geërfd waren, waren slechts twee groepen erfgenamen, die van Hendrik Boudewijn Hendrik verwers en die van Hack van Oudheusden, in het bezit van meer dan 20 (kleine) morgen land. En onder de 18 patriciërs met eigen land in Oud-Heusden hadden er in 1498 maar vier meer dan 20 (kleine) morgen – de grootst geërfde, Robbert Jakob (Hugen zoon), met 56 morgen zelfs behoorlijk wat meer. Maar over het algemeen was het stedelijke grondbezit op het platteland, zelfs dat wat in handen was van de leden het stadspatriciaat, bescheiden van omvang. Ook rond het midden van de 16de eeuw was dat nog zo. In Engelen, Herpt, Heesbeen en Doeveren behoorde geen enkele poorter tot de categorie middelgrote grondbezitters. In Baardwijk bezat meester Maarten de Graaf 35 Rijnlandse morgens, in Veen hadden drie Heusdense poorters meer dan 20 morgen: Jakob Faassen – uit een van oorsprong Veense familie – 23, de erven van Willem van Gent 49 en Jan Otten zoon van Rijswijk 33. Vergelijkbaar was de situatie in Oud-Heusden, waar Rembout Goderts zoon, Margriet Kegelaars – uit een van origine Drunens/Oudheusdens geslacht – en *castellanus* Gerard Spierink van Well respectievelijk 22, 41 en 53 morgen in eigendom hadden. In Genderen behoorden de Heusdense patriciërs Godschalk Beuckelaar en de erven Adriaan Anthonis Doedijns met 36 en 23 morgen tot de grotere particuliere grondbezitters, evenals meester Steven Blankaard en de (gebroeders?) Van Ypelaar met 30 en 45 morgen in Eethen.

Een opmerkelijke kant aan dit middelgrote patricische grondbezit, die ik bij het kleine stedelijke grondbezit eveneens zal signaleren, is dat de eigenaar vaak tevens als *gebruiker* stond geregistreerd. Dat was onder andere het geval met meester De Graaf in Baardwijk, met alle drie de genoemde poorters in Veen, met Beuckelaar en de erven Doedijns in Genderen en met het meeste goed van *castellanus* Spierink in Oud-Heusden. Alleen Rembout Goderts zoon en Margriet Kegelaars in Oud-Heusden, en Steven Blankaard en de Van Ypelaars in Eethen traden als zuivere eigenaar-ver-

pachters op. Het is moeilijk te zeggen, hoe we dit precies moeten interpreteren. De kohieren waren momentopnamen; het kan zijn dat bepaalde goederen tijdelijk onverpacht lagen, bijvoorbeeld omdat van pachter werd gewisseld. In theorie is het echter ook mogelijk dat stedelijke eigenaren de exploitatie van hun grondbezit op het platteland in eigen hand hielden en daartoe bedrijfsleiders en landarbeiders in dienst hadden. Nader onderzoek in het bronnenmateriaal rond de kohieren zou hierover uitsluitel moeten kunnen geven, maar dat valt buiten het bestek van deze studie.

Bossche en Dordse poorters met grondbezit op het platteland van Heusden waren er altijd wel een paar. De strategisch gelegen waard bij de monding van de Dieze, ongeveer ter plekke van het latere fort Crèvecoeur, werd in de 'eerste' periode in leen gehouden door de Bossche poorter Ywijn Jan Neven zoon.¹⁸⁸ Later ging het bezit even over op Jan Spierink van Veen Hermans zoon uit Heusden, maar spoedig was het weer in Bossche handen, want in 1403 werd Martijn Monik Martijns zoon, telg uit een bekende Bossche patriciërsfamilie, met de waard beleend.¹⁸⁹ Tot het einde van de 15de eeuw ging het leen van vader op zoon over. Een andere Bossche Monik, Willem, wierp zich rond 1470 op als erfgenaam van ridder Jan Pijlijser, hetgeen hem, ondanks felle protesten en tal van processen, althans tijdelijk in het bezit stelde van 24 morgen in de Doeverse Weide, een uitgestrekt weidegebied op de grens tussen Drunen en Baardwijk en van 2½ morgen aan de overzijde van de Oude Maas, in de ban Doeveren.¹⁹⁰ Andere bekende Bossche poorters met grondbezit in het Land van Heusden waren Bartholomeus Spierink en Willem Lyonis zoon van Wijk, beiden eigenaren te Heesbeen, de een rond 1400, de ander enige decennia tijd later. Willem Lyonis was zeker afkomstig uit een inheemse, Wijkse familie. Zijn Heesbeense goed besloeg volgens de dijkcedelen van 1467 ongeveer 20 (kleine) morgen.

Van andere 'buitenlandse' poorters is alleen klein grondbezit bekend. Dords poorter was Jakob Neve, die na 1357 een tijdlang het schoutambt van Baardwijk bekleedde en die rond 1370 met zijn zoon Jan wat grond bezat in Hedikhuizen, Genderen en Heesbeen. Ook Bartout Louwe Pieters zoon, leenman voor goed in Hedikhuizen, en Gertrude Herman Vinken dochter, die rond 1370 een hofstede te Oud-Heusden bezat waren Dordse poorters. Uit de tweede periode kennen we Staasse, de weduwe van Willem Arends zoon, een Dordse buitenpoorter die in Dussen woonde en grond had in Meeuwen. Helemaal zeldzaam is de vermelding van grondbezitters uit andere steden dan Dordrecht en Den Bosch. Het oudste kohier van de Tiende Penning van Veen noemt als eigenaar-verpachter van één morgen land een poorter uit Arnhem, een anomalie die ongetwijfeld het gevolg was geweest van een erflating.

17.7. DE GOEDEREN VAN KANUNNIKEN EN HOGERE (GEWIJDE) GEESTELIJKEN

Gedurende de hele periode onder beschouwing bevonden zich onder de middelgrote allochtone grondbezitters ook steevast enkele – maar ook nooit meer dan enkele – geestelijke heren. Wat hun bezittingen betreft, is het moeilijk te onderscheiden tussen patrimoniale goederen aan de ene en met een kerkelijk ambt verbonden prebenden aan de andere kant. Een goede ‘detector’ voor het opsporen van deze kleine categorie bezitters in de tweede helft van de 14de eeuw vormen de lijsten met achterstalligen aan de bede van 1389. Op de meeste treft men gewijde geestelijken aan, maar slechts enkelen van hen waren ingedeeld in de hoogste vermogensklasse: zo onder Hedikhuizen heer Jan Proper, onder Aalburg pastoor Jan van Tuyl, de pastoor van Wijk – niet bij name genoemd – en onder Gendren heer Hendrik (d.i. Hacke). Alleen over het grondbezit van de eerste, die onder andere proost van het kapittel van de Onze Lieve Vrouwenkerk te Brugge was¹⁹¹, valt wat meer te zeggen. Hij bezat in Hedikhuizen tenminste 10 morgen (tijns)land¹⁹² en was daarnaast vermoedelijk behoorlijk geërfd in Oud-Heusden en in Veen.¹⁹³

Al bij al moet het grondbezit van deze geestelijke heren zo toch slechts zelden boven de 20 morgen, de grens van de categorie ‘middelgroot’, zijn uitgekomen. Dit blijkt ook uit latere bronnen. Op de dijkcedelen van Heesbeen van 1467 komt in het geheel geen bezit in deze categorie voor. In Oud-Heusden was de geestelijke stand wel goed vertegenwoordigd, maar van de zeven geestelijke heren die op de dijkcedel van de Zeedijk van 1498 zijn opgenomen¹⁹⁴, kwam alleen de Heusdense kanunnik heer Wouter vanden Staal met 23 (kleine) morgen krap tegen de grens van het ‘middelgrote’ bezit aan. Alle anderen hadden minder land, variërend van acht tot 18 (kleine) morgen. Een halve eeuw later bezat alleen de pastoor van Oud-Heusden binnen het dorp (een beetje) meer dan 20 morgen land. In de overige acht dorpen waarvan de oudste kohieren van de Tiende Penning werden gedépouilleerd, was omstreeks 1550 verder niet één geestelijke heer die zoveel land had.¹⁹⁵ ‘Geestelicke personen’, zoals zij in eigentijdse fiscale bronnen gewoonlijk heetten, vormden dus geen allochtone bezitterscategorie van betekenis.

Stelde het middelgrote bezit van geestelijke heren in zijn geheel niet zoveel voor, een blik op het samenvattend overzicht van Bijlage D.2 maakt duidelijk, dat vooral de betekenis van het middelgrote *adellijke* grondbezit in de eerste periode moeilijk in te schatten is. Dit heeft twee oorzaken. Ten eerste zijn edelen, voor zover zij niet de aanspreektitel ‘heer’ van een ridder voerden, niet altijd even gemakkelijk als edelen te herkennen. Ten tweede hebben vrijwel alle beschikbare gegevens die nauwkeurig zijn omtrent de bezitsgrootte, betrekking op *leengoederen*. Met een paar slagen om de arm meen ik niettemin de belangrijkste concentraties van middelgroot adellijk bezit in de tweede helft van de 14de eeuw wel aan te kunnen

geven. Zeker als men in aanmerking neemt dat de De Geisters en Pijlissers in Baardwijk en de zijlinies van de Van Drongelens in Drongelen, Eethen en Meeuwen aantoonbaar over allodia beschikten, lagen in die vier dorpen grotere concentraties van ‘middelgroot’ adellijk bezit. Daarnaast was relatief veel adellijk bezit gelegen binnen de bangrenzen van Heesbeen, maar de totale oppervlakte – en daarmee het relatieve belang – ervan is niet te schatten. Het probleem van onduidelijkheid omtrent de precieze grootte van adellijke goederen doet zich ook in de tweede ‘periode’ voor (zie Bijlage D.2.2b onder Baardwijk en Babyloniënbroek en de referenties aan het goed Nijenrode hierboven), maar hier kunnen de landsheerlijke enquêtes negatieve bewijzen voor het bestaan van middelgrote goederencomplexen leveren, omdat op de meeste formulieren de grootte van allochtone goederen van enige omvang wel is gespecificeerd. Tenslotte laten de oudste kochieren van de Tiende Penning zien, dat tegen het midden van de 16de eeuw nog maar zeer weinig middelgroot adellijk goed op het platteland van Heusden over was.

Het middelgrote (en/of kleine) grondbezit van stedelijke instellingen (Bijlage D.2.1) was – vanzelfsprekend – stabiel. De meeste van deze complexen waren van betrekkelijk recente datum, dat wil zeggen van omstreeks of na 1400. Op het totale verdeelde cultuurareaal stelde ook het middelgrote institutionele stedelijke bezit eigenlijk in geen enkel dorp naar verhouding veel voor. Alleen in Baardwijk, Oud-Heusden en Genderen kan men spreken van enige concentratie.

18. HET KLEINE ALLOCHTONE GRONDBEZIT

18.1. HET PARTICULIERE STEDELIJKE GRONDBEZIT

De groei van het stedelijk grondbezit op het platteland is een belangrijk thema in de literatuur over economie en samenleving in de overgangsfase van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd¹ en dat thema heeft ook hier relevantie. Vooral de wens van stedelijke eigenaren om beleggingen van handelskapitaal in land rendabel te maken door verhuur van complete hoeven aan pachtboeren en hun bereidheid tot geregelde investeringen zou de transitie van een feodale naar een meer agrarisch-kapitalistische produktiewijze in deze streken in een stroomversnelling hebben gebracht.² Ik meen dat deze redenering voor het laatmiddeleeuwse Land van Heusden om twee redenen hapert. Ten eerste ging achter *elke* overdracht van grondbezit van buren aan stedelijke eigenaren, ongeacht de exploitatie-vorm, surplus extractie schuil doordat poorters voor hun grondbezit op het platteland niet met de buren in de bedden bijdroegen, terwijl grondbezit de voornaamste grondslag voor belastingheffing in de dorpen was.³ Op die manier wentelden stedelijke eigenaren iedere keer als zij op het platteland grond van buren kochten fiscale lasten af op de dorpsgemeenschappen. Ten tweede was de gemiddelde grootte van poortergoed op het platteland overwegend klein, ook al nam het stedelijke grondbezit dan, bij elkaar genomen, in verschillende bannen een aanzienlijk deel van het cultuur-areaal in beslag. Het meeste poorterbezit werd daarom in losse percelen en *niet* in complete boerenhoeven – eventueel met inbegrip van bedrijfsgebouwen, werktuigen, vee, zaaigoed e.d. – verpacht. De vraag is zelfs, of veel particuliere stedelijke eigenaren hun kleine grondbezit op het platteland niet zelf exploiteerden.

Dat het stedelijk grondbezit in de directe omgeving van Heusden rond 1500 omvangrijk was, lijdt geen twijfel. In de landsheerlijke enquêtes van 1494 en 1514 deden verschillende dorpen (ogenschijnlijk) nauwkeurige opgave van het bezitsaandeel van particuliere poorters (tabel 18.1). In andere dorpen werden de stedelijke eigenaars evenwel op één hoop gegooid met andere uitheemse grondbezitters, ‘uitburen’ met name en absente adellijke heren.

Natuurlijk blijft het zaak de gegevens van de enquêtes waar mogelijk te verifiëren. De informanten hadden, zoals al vaker is opgemerkt, alle reden de situatie ongunstiger voor te stellen dan zij in werkelijkheid was. Het verst gingen die van Herpt, die in 1494 beweerden dat ‘*alle* die landen, leggende in heuren bedrijve, (toe)behooren den prelaten, geestelicken huysen ende den poorteren van Heusden, die veel van den landen gecoft hebben gehadt zedert den overlijden van Hertoge Karel’.⁴ Dit was te sterk uitgedrukt, want zowel de (incomplete) Herptse cedel van de Zeedijk van

TABEL 18.1. Grondbezit van particuliere Heusdense poorters in Rijnlandse morgens en als percentage van het totale verdeelde areaal volgens de *Informacie* (1514) en de kohieren van de Tiende Penning (ca. 1550).

ban	areaal poorters	tot.areaal	% 1514	% overige jaren ⁴
Baardwijk	42m	(192m) ¹	(22)	1553: 10
Vlijmen	²			
Engelen	²			1543: 5
Hedikhuizen	142½m	448m	32	
Herpt	(85m) ³	(530m) ⁵	(16)	1542: 29
Aalburg	c9½m	300m	3	
Wijk	—			
Veen	25m	450m	6	1544: 22
Oud-Heusden	380m	c900m ⁶	42	1498: 33 / 1556: 19
Heesbeen	²			1467: 30 / 1553: 24
Doeveren	(54) ³	283m	(19)	1544: 23
Drongelen	²			
Mecuwen	²			
Genderen	²			1543: 25
Eethen	²			1556: 14
Babyloniënbroek	²			

m = Rijnlandse morgens / tot. areaal = totaal *binnendijks* areaal volgens opgave in *Informacie*, eventueel omgerekend tot Rijnlandse morgens.

¹ = sc. excl. de 6 of 7 hoeven 'snood' land / ² = areaal poorters niet gespecificeerd /

³ = areaal poorters geschat. / ⁴ = de omvang van het totale binnendijkse areaal is steeds afgeleid van gegevens in de betreffende bron / ⁵ = opgave totale areaal onbetrouwbaar

/ ⁶ = incl. domeinen.

N.B. grondbezit poorters = inclusief middelgrote grondbezit stadspatriciaat.

1498 als het Herptse formulier voor de *Informacie* van 1514 wijzen anders uit. Dramatisch was de situatie er wèl: volgens de laatste bron was nog maar 17% van het verdeelde areaal eigendom van de buren, dat was ongeveer evenveel als Heusdense poorters er bezaten. Daarmee was Herpt niet eens het dorp met het meeste particuliere stedelijke grondbezit. In Hedikhuizen was ruim 142 morgen (32%) van het binnendijkse areaal in handen van de poorters, minder nog dan in Oud-Heusden waar het stedelijke bezitsaandeel 10% hoger uitkwam. Waarschijnlijk was dit getal overdreven. Voor Oud-Heusden zijn de cijfers uit het enquête-formulier van 1514 namelijk te verifiëren aan de hand van de gegevens van de Zee-dijk-cedel van 1498. De 44 particuliere grondbezitters uit Heusden die werden geïdentificeerd, waren samen goed voor ca. 390 morgen, dat wil zeggen 33% van het berekende areaal.⁵ Over het poortergoed in het derde dorp onder de rook van Heusden, Heesbeen, is de *Informacie* veel minder precies. Op de opsomming van een aantal groepen eigenaren volgt de mededeling 'ende tsurplus behoert mijnen heere van Zevenbergen ende diverschen anderen uytbuyeren ende poorteren.'⁶ Rekent men voor het

bezit van Zevenbergen ongeveer 100 morgen en voor de 'uitburen' ongeveer 30⁷, dan blijft voor het grondbezit van de poorters ruwweg 110 (kleine) morgens over ofwel 33% van het totale verdeelde areaal volgens de opgave van 1514. Blijkens de dijkcedelen van 1467 lagen de verhoudingen enkele decennia eerder nog enigszins anders. Afhankelijk van de telling namen Heusdense poorters tussen de 23 en 29% van het areaal in beslag. Maar de inheemse burenen hadden toen nauwelijks meer: in 1467 was het adellijke aandeel alleen groter dan in 1514⁸, terwijl er ook een poorter uit Den Bosch was met behoorlijk wat grondbezit.⁹ Wat de onmiddellijke nabijheid van Heusden aangaat, is tenslotte opmerkelijk de geringe omvang van het stedelijke grondbezit in de ban Aalburg. Dit duidt erop dat bij de stedelijke expansie op het platteland meer factoren in het spel waren dan alleen de afstand tot de stad. Vooral de aanwezigheid van (oud) geestelijk en adellijk *groot*grondbezit, dat zoals ik eerder constateerde, tamelijk stabiel was, lijkt de uitgroei van particulier stedelijk grondbezit binnen de perken te hebben gehouden.

Natuurlijk speelde de afstand tot de stad wel degelijk een rol en treft men in de periferie over het algemeen minder eigenaren uit Heusden aan dan rond de stad. In Veen en Baardwijk was het stedelijke grondbezit onbeduidend. Aan de westflank, in Eethen, Meeuwen en Babyloñiënbroek, was wel veel land in handen van 'uytburen ende poorters', maar helaas zijn deze categorieën in de *Informacie* niet verder uitgesplitst. Volgens de *Enqueste* waren in Babyloñiënbroek in 1494 8 van de 28 haardsteden in handen van 'poorteren van Heusden ende cloosteren'. Veel wijzer worden we daar ook al niet van, maar het is niet waarschijnlijk dat de poorters echt massaal hebben geïnvesteerd in de nieuwe landbouwgronden die hier sedert het midden van de 15de eeuw door de bedijkingen beschikbaar waren gekomen. Het Tiende Penning-kohier van 1544 vermeldt alleen de 'schout van Heusden' als stedelijke eigenaar in het Broek: hij had er twaalf morgen in het Nieuwe Land liggen.¹⁰ De enquête van 1514 noemt poorters uit Den Bosch als aparte groep eigenaren in de dorpen aan de zuidoostzijde, Engelen en Vlijmen. De *Informacie* is echter ook op dit punt vaag en de indruk die wordt gewekt, vindt geen bevestiging in het oudste kohier van de Tiende Penning voor Engelen uit 1542.

Het beeld dat uit de enquêtes van 1494 en 1514 naar voren komt, is naar twee kanten toe uit te breiden. De oudste kohieren van de Tiende Penning zijn hierboven al herhaaldelijk gebruikt, omdat ze betrekkelijk kort na de *Informacie* zijn opgemaakt en dus een kritische beoordeling van de minst precieze enquête-formulieren mogelijk maken. Voor zover die formulieren wel exacte (en zelfs verifieerbare) gegevens bevatten, kunnen de kohieren enig inzicht verschaffen in de ontwikkeling van het stedelijke grondbezit in de (dynamische) eerste helft van de 16de eeuw. De andere richting op is in beperkte mate na te gaan, hoever de stedelijke expansie op het platteland reeds was gevorderd in de tweede helft van de 14de eeuw.

Om met dat laatste te beginnen: de verspreiding van het stedelijke grondbezit in de eerste periode is langs twee wegen gesondeerd. Ten eerste ben ik nagegaan, hoeveel van de poorters die in de jaren 1364-1366 in Heusden hofstedetijns betaalden tevens geërfd waren in de negen dorpen met de hoogste identificatiegraad. Ten tweede heb ik geteld, hoeveel van de 80 niet-schildboortige schepenen¹¹ die tussen 1360 en 1410 in functie waren, gedurende de 'eerste' periode in dezelfde negen dorpen onroerend goed (grond of erven) bezaten. De uitkomst was dat 22 van de 115 (particuliere en niet-schildboortige) tijnsplichtigen (19%) en 31 van de 80 schepenen (39%) aantoonbaar onroerende bezittingen op het platteland hadden. Het uiterst fragmentarische karakter van de basisinformatie in aanmerking genomen, is deze score niet gering. Ofschoon de cijfers op zichzelf genomen geen vergelijking toelaten met de gegevens die voor de 15de en 16de eeuw zijn verzameld, rechtvaardigen zij mijns inziens toch enige skepsis ten aanzien van de suggestie die in sommige enquête-formulieren wordt gewekt dat de uitbreiding van het stedelijk grondbezit op het platteland pas in het laatste kwart van de 15de eeuw echt buitensporige vormen aangenomen zou hebben.

Dat anderzijds het stedelijke grondbezit vanaf het einde van de 14de eeuw nog flink toe zou nemen, blijkt in algemene zin uit het overgebleven aktenmateriaal van de schepenbank van Heusden, maar het is niet mogelijk dit proces te faseren of in kwantitatieve termen te beschrijven. Illustratief is het volgende. Omstreeks 1375 waren slechts ongeveer 10 van de ca. 600 morgen binnendijs land¹² die de graaf van Holland in het Land van Heusden in leen uitgaf in handen van poorters van Heusden. Een eeuw later was, twijfelgevallen buiten beschouwing gelaten, het stedelijk aandeel gegroeid tot 120 van de resterende ca. 300 morgen binnendijs land die nog in de Leenkamer van Holland stonden geregistreerd¹³, dus 40% van het totaal. Het aandeel van schildboortigen en burenen was toen gereduceerd tot respectievelijk 20 en 34%. Een derde argument verschaft misschien de verschuiving in de aandelen die de stad en de dorpen moesten opbrengen in de landsheerlijke bedden. Hierna zal nog blijken, dat men de verhouding tussen deze aandelen bij de herzieningen van het belastingstelsel in de loop van de 15de eeuw sterk ten nadele van de stad heeft gewijzigd. Dit is ongetwijfeld mede gebeurd om het toenemende grondbezit van poorters op het platteland in de stedelijke belastingquote te verdisconteren.¹⁴

In hoeverre kan worden gesproken van een tendens die zich gedurende de rustige perioden uit de tweede helft van de 15de en de eerste helft van de 16de eeuw doorzette, is moeilijk te zeggen. Bij de *Enquete* en de *Informacie* gaven alleen de informanten van Herpt in 1494 expliciet te kennen dat de poorters van Heusden nog na de dood van Karel de Stoute 'veel van den landen' hadden gekocht; geen ander formulier doet uitspraak over de periode(n) waarin in het bijzonder grond in handen zou zijn geko-

men van stedelingen. Men spreekt over het poortergoed in het dorp als over een voldongen en statisch feit.

De kohieren van de Tiende Penning laten dus hooguit het eindresultaat zien van een langdurige ontwikkeling, waarvan de op- en eventueel weer neergaande bewegingen ons ontgaan. Ook aan deze bron kleven overigens problemen. Voor de identificatie van de poorters kon weliswaar gebruik worden gemaakt van het 'hulpbestand' met Heusdense poorters, gebaseerd op de oudste kohieren voor de stad, maar dit loste niet alle problemen op. Met name bleef de identificatie lastig van belastingplichtigen met weinig distinctieve namen van het type 'Jan Klaassen'. Daar kwam bij dat in sommige kohieren, zoals die van Oud-Heusden, eigenaren-verpachters, waar toch nogal wat particuliere poorters onder zaten, niet als aparte categorie waren onderscheiden.

Een uitzonderlijk kohier is dat van Herpt van 1542.¹⁵ De opstellers brachten zelf een keurige scheiding aan tussen stedelijke eigenaren en eigenafde burens, terwijl in geval van verpachting ook steeds de naam van de huurder separaat werd vermeld. Apart bijeen geplaatst waren tenslotte de pachters van de abdij Berne. Op grond van dit kohier is het stedelijke bezitsaandeel zeer precies te bepalen: het omvatte 182 morgen ofwel 28,5% van het verdeelde binnendijkse areaal en was eigendom van 37 verschillende particuliere poorters.¹⁶ Het valt op grond hiervan te betwijfelen, of het stedelijke bezitsaandeel in Herpt in de eerste helft van de 16de eeuw nog sterk is toegenomen; precies uit te maken valt het niet, omdat de opgegeven oppervlakte van het cultuurareaal in de *Informacie*, zoals ik in hoofdstuk 14 opmerkte, veel te klein moet zijn. Andere dorpen geven zelfs een omgekeerde ontwikkeling te zien (tabel 18.1). Zowel in Heesbeen als in Oud-Heusden was het stedelijke bezitsaandeel omstreeks 1550 veel geringer dan aan het einde van de 15de eeuw. Als we de opgave voor Oud-Heusden in de *Informacie* mogen geloven, zouden de poorters hun grondbezit in het dorp tussen 1498 en 1514 echter nog hebben uitgebreid, waarna dan tussen 1514 en 1556 een forse terugval is gevolgd. Alleen in Veen was tussen 1514 en 1544 duidelijk sprake van een grote relatieve toename, maar de uitbreiding kon daar bijna geheel op het conto worden geschreven van een paar patricische families met middelgroot grondbezit.

Aan de betrekkelijk geringe omvang van het stedelijke grondbezit in een aantal dorpen in de periferie van het Land van Heusden heb ik zoëven al gerefereerd. In Engelen was het bezitsaandeel van Heusdense poorters in 1543 te verwaarlozen, in Baardwijk en Eethen was het gering. In het al minder perifeer gelegen Genderen daarentegen hadden de poorters tegen het midden van de 16de eeuw naar verhouding evenveel grond in handen als in de bannen direct rond de stad.

18.2. HET GRONDBEZIT VAN 'BUITENLANDERS', LANDSHEERLIJKE AMBTENAREN EN HOVELINGEN

Een andere, kleine categorie grondbezitters nam een speciale positie in, namelijk die van uitheemse ambtenaren en/of hovelingen uit het gevolg van de landsheer die voor goede diensten werden beloond met allodiaal goed of leengoed in Land van Heusden. Het vroegste voorbeeld daarvan uit de Hollandse periode is de belening in 1366 van Laurens Wouters zoon uit Gorinchem met 4 morgen in Heesbeen. Zij hield vermoedelijk verband met het optreden van Laurens' naaste verwanten – zoons of vader en oom, dit is moeilijk uit te maken – Wouter en Floris Laurens in dienst van de heer van Arkel als *castellanus* van Heusden.¹⁷ Dat dergelijke uitvoerende ambtenaren, vaak expliciet bij wijze van pensioen, 'om dienst wille' werden beleend of begiftigd met een stuk grond ergens ver van hun woonplaats, was heel gewoon. De Boyen (Boudewijn) Reiners zoon, 'knecht in onsen cameran', die in 1402/03 4 morgen in Eethen kreeg¹⁸, was wellicht nog uit die plaats afkomstig. Maar 'Gijsgen, onsen barbier' en 'Everlijn Wengher, onsen camerling', die in 1395 samen 9 morgen in Meeuwen ontvingen¹⁹, kwamen daar toch niet vandaan, net zo min als kamerling Colin Boissot iets met Vlijmen of Hedikhuizen te maken had, waar hij rond 1460 goederen bezat. En Jan vander Kerke, meestertimmerman van Holland omstreeks 1480, had grondbezit verworven in Veen, maar woonde in Den Haag.

Anders dan met Heusdens poortergoed het geval was, waarvoor de burenen overal fiscale exemptie moesten toestaan, werden de goederen van 'buitenlanders' – hetzij 'uitburen' van over de grenzen, hetzij poorters uit steden buiten het Land van Heusden dan wel ambtenaren of hovelingen die elders woonachtig waren – gewoon voor een bijdrage aan de landsheerlijke beden aangeslagen. Niet dat de eigenaren dit steeds voetstoots pikten. Integendeel, bij herhaling gaf het beleid van de burenen aanleiding tot hoog opgespeelde conflicten, zeker toen in de tweede helft van de 15de eeuw de fiscale druk sterk toenam en de burenen niet meer geneigd waren tot concessies. De ene keer weigerden de 'buitenlanders' botweg te betalen met een beroep op hun aparte status, de andere keer beweerden ze betaald te hebben terwijl de burenen dat ontkenden. Colin Boissot hield in 1453 als dienaar van hertog Filips zelfs bij hoog en bij laag vol geen bijdrage in de meerjarige beden schuldig te zijn voor zijn grondbezit in Vlijmen en Hedikhuizen.²⁰ Jan vander Kerke beriep zich in 1480 bij zijn weigering om in Veen te betalen zowel op zijn 'officie' van meestertimmerman van Holland²¹ als op zijn inwonerschap van Den Haag, waar hij met de andere burenen 'in allen subvencien ende beeden voir sijnen persoon ende van sijnen goeden (d.i. waar ook gelegen; PH)' contribueerde.²² De Bossche poorter Hubrecht Hamer werd in 1514 voor het Hof van Holland gedagvaard in verband met zijn nalatigheid om als geërfde in Vlijmen bij te dragen aan brandschattingen in de Gelderse oorlog.²³ Hamer voerde, behalve zijn

poorter-status, aan dat het onderhandelen met 's-heren vijanden uitdrukkelijk was verboden, maar dat de burenen van Vlijmen hem niettemin herhaaldelijk hadden gedwongen mee te betalen voor de afkoop van plunderingen door Gelderse benden. Toen hij de laatste keer geen haast maakte met zijn bijdrage, hadden de burenen om Hubrecht te pesten zijn land 'zonder zaicke off reden (...) ingesteecken ende mit haver besayt'. Al was dat dan niet slecht voor de grond, de verbouw van haver leverde Hubrecht kennelijk te weinig op en hij had alles weer onder moeten laten ploegen.

18.3. HET GRONDBEZIT VAN PAROCHIEKERKEN EN ARMENTAFELS

Het grondbezit van lokale kerken en armentafels neemt in twee opzichten een aparte plaats in. Het werd beheerd onder supervisie van de gemene burenen zelf en – dit tweede punt betreft met name de armentafels – de inkomsten werden (mede) benut voor de herverdeling van inkomen onder de burenen. In die zin is het niet echt aan te merken als 'allochtoon'.

Het goederenbezit van de lokale kerken en wat daarmee samenhang is naar zijn herkomst te onderscheiden in dat van de kerk(fabriek), de pastorie, de heilige-geest- of armentafel en eventueel dat van kapellen en altaren met daaraan verbonden broederschappen. Doorgaans was het grondbezit van al deze instellingen van bescheiden omvang en kwamen de meeste inkomsten uit renten. Een nauwkeurige schatting van het grondbezit is niet altijd te maken. Enigszins volledige gegevens dateren pas, een paar uitzonderingen daargelaten, uit het midden van de 16de eeuw, zodat het onmogelijk is alle mutaties gedurende de voorafgaande eeuwen te volgen. Vervolgens hielden lokale geestelijke instellingen vaak bepaalde bezittingen gemeenschappelijk of moesten ze anders overeenkomstig de wensen van schenkers delen. Het gevolg was dat het grondbezit in overzichten en goederenlijsten nogal eens ongescheiden is opgegeven. Meer in het algemeen bestond bij de beschrijving van het lokale geestelijke grondbezit een neiging tot samenvatting. In Meeuwen bijvoorbeeld werd het 'kerkegoed' steeds op een kleine dertig morgen gesteld, maar 'pastoriegoed' vindt men in geen enkel overzicht. Men mag er dus wel van uit gaan dat het laatste bij het eerste was inbegrepen.

Al dergelijke onzekerheden in aanmerking genomen, had het grondbezit van parochiekerken rond het midden van de 16de eeuw een gemiddelde omvang van zes, dat van de pastorieën een van ongeveer tien en dat van de tafels der heilige-geest een van 5 morgen.²⁴ Het aantal altaren en kapellen en de grootte en aard van de daaraan verbonden beneficies varieerde uiteraard zeer, maar al met al ging het per parochie toch wel om een grondbezit van minstens 10 morgen (zie voor een overzicht: Bijlage D.3).

Zijn de opgaven in de kohieren van de Tiende Penning zonder twijfel de meest volledige en de meest betrouwbare, vergelijking met eerdere en

latere gegevens brengt een aantal evidente omissies aan het licht die zeker niet door mutaties in het grondbezit zijn veroorzaakt. Volgens de informanten aan de enquête van 1514 zouden de parochiekerk, pastorie en armentafel van Veen samen een 35 morgen grond in bezit hebben gehad. Het kohier van de Tiende Penning rekent niet meer dan één morgen aan de pastoor en 4 morgen aan de kerk toe – de tafel van de heilige geest wordt niet eens genoemd. In Doeveren kwamen de informanten in 1514 tot 12 morgen voor kerk en pastorie, waarvan er in het Penning-kohier maar vier zijn terug te vinden. Dezelfde overweging die de informanten aan de enquêtes ertoe deed neigen om de omvang van het (niet-contribuerend) geestelijk en stedelijk grondbezit enigszins ruim te schatten, zal lokale opstellers van de kohieren van de Tiende Penning hier en daar hebben verleid tot het minimaliseren of zelfs weglaten van het kleine geestelijke grondbezit. Voor zover het in eigen beheer werd uitgebaat, hoefde het niet in de belasting bij te dragen, dus waarom zou men het dan inschrijven? Voor zover het werd verpacht, moesten de pachters voor de helft van de huurwaarde bijdragen en hadden die er baat bij dat de opgave te laag was of helemaal achterwege bleef.

Akten van verwerving, verkoop of bezwaring van lokaal kerkelijk grondbezit zijn, zo mag uit het voorgaande zijn gebleken, maar mondjesmaat bewaard gebleven. Natuurlijk zijn er al bij van zeer oude datum, zoals de oorkonde van 1148, waarbij de adellijke dame Hildegond en de gemene burenen van Herpt respectievelijk 3 morgen en 5½ morgen met een hofstede vrijmaakten als prebende voor een nieuw aan te stellen eigen vicaris in Herpt.²⁵ Uit een latere periode, maar ook zeer gedetailleerd, is de beschrijving van de goederen – allemaal renten – die werden verbonden aan de stichting van een Maria-kapel in de parochie Meeuwen in 1308.²⁶ Van wat verder zoal is overgeleverd, ontbreken vaak de bijzonderheden, noodzakelijk voor een reconstructie van het goederenbezit. In een oorkonde over de goederen van kerk en pastorie van Aalburg uit 1266 is bijvoorbeeld alleen sprake van ‘bona et decima’ in het algemeen, terwijl de proost van Tiel toen een jaarinkomen ter grootte van 12 Leuvense ponden een redelijke ‘portio vicarii’ achtte voor de pastoor die de abt van Sint-Truiden verving.²⁷ Waar dat inkomen uit bestond, deelde hij niet mee. Even onbepaald op dit punt is meer dan tweehonderd jaar later de akte waarbij de abt van Berne voorzag in de parochiesplitting tussen Engelen en Vlijmen. Naar het oordeel van de abt volstonden de goederen van de kerk van Vlijmen wel voor het onderhoud van een pastoor in die plaats. ‘Pro sustentione curati seu rectoris dicte parochialis ecclesie de Engelen’, evenwel, was hij voornemens ‘de bonis sue abbatialis dignitatis’ een en ander vrij te maken. Waaruit die toewijzing dan in concreto bestond, wordt wederom niet geëxpliciteerd en is ook langs andere weg niet meer te achterhalen.

In de regel is de geschiedenis van het grondbezit van parochiekerken en armentafels vóór het midden van de 16de eeuw aldus pover gedocumenteerd. Uitzonderingen zijn de drie parochies waarvan nog middeleeuwse goederenlijsten bestaan: Wijk, Vlijmen en Baardwijk. Ook deze gegevens zijn echter verre van volmaakt. Het missale van Wijk bevat nauwkeurige opgaven van het grondbezit van *pastorie* en *geesttafel*, maar niet van dat van de kerkfabriek. Voor Vlijmen ontbreekt informatie over het pastoriegoed. Bovendien is de aanduiding van het grondbezit van de *kerk* van Vlijmen in het cijnsregister van omstreeks 1460 niet specifiek genoeg. Alleen de landerijen van de Vlijmense *armentafel* zijn gedetailleerd en volledig beschreven in de (tweede) 15de-eeuwse goederenlijst welke van die instelling is overgeleverd. Voor Baardwijk bestaan daarentegen weer geen complete gegevens over het grondbezit van de armentafel, maar wel voor dat van *kerkfabriek* en *pastorie*. Behalve nauwkeurige staten van goed bevatten het missale van Baardwijk en het inkomstenregister van de kerkfabriek uit 1526 de afschriften van verschillende documenten die betrekking hebben op de aankomsten van grondbezit. Met wat hulp uit de genealogische reconstructies voor Baardwijk valt er zonder meer uit af te leiden dat *alle* 'erve ende land der kercken van Bairdwijck toehoerende' die worden opgesomd in het inkomstenregister van 1526²⁸, met uitzondering van alleen een 'sandinghe beneven die steghe', werden verworven tussen 1479 en 1507. Bij elkaar ging het overigens om niet meer dan vier percelen met een totale oppervlakte van drie morgen.²⁹ Andere gedocumenteerde aankomsten van grond vindt men niet terug onder het kerkegoed van 1526. Zo kregen kerk en armentafel in 1441 gezamenlijk een stuk grond met een huis dat meteen tegen een erfelijke rente werd uitgegeven.³⁰ Een ander 'stuxken lands' uit een schenking werd in 1478 'vercoft'.³¹ En het 'geseetken' naast zijn woonhuis, later de pastorie van Baardwijk, dat pastoor Jan de Geister in 1482 à titre personnel aankocht van zekere Jan Wouters zoon en nadien overdeed aan de kerkfabriek, gaven de kerkmeesters in gebruik aan de volgende pastoor.³²

Uit deze transacties mag men *niet* afleiden dat de kerk van Baardwijk vóór het einde van de 15de eeuw geen eigen grondbezit had, want dat is zeer onwaarschijnlijk, maar wel dat het grondbezit van de lokale parochiekerken, pastorieën en armentafels in de 15de eeuw niet per definitie een statisch, eeuwenlang onveranderd geheel vormde. Dit betekent weer niet, dat het grondbezit van met name parochiekerken en armentafels geen stabiele bezitscomplexen zou hebben gevormd, want dat was, denk ik, wel het geval: de variatie zat dan ook niet zozeer in de totale omvang, als wel in de samenstelling. Deze observatie geldt in mindere mate voor het bezit van altaren en kapellen waarvan er immers nog in de loop van de 16de eeuw verschillende nieuw zijn gesticht.

19. BEZITSGROOTTE-STRUCTUUR EN GRONDMARKT

19.1. DE VERDELING VAN HET GRONDBEZIT: EEN VERGELIJKENDE ANALYSE

Ik besluit dit uitvoerige overzicht met enkele samenvattende opmerkingen over de structuur en maatschappelijke verdeling van het grondbezit en de verschuivingen die zich daarin op de zeer lange termijn hebben voorgedaan. Omdat de analyse daarbij beperkt moet blijven tot enkele in de tijd ver uiteenliggende momentopnamen, kan de indruk ontstaan, dat de bezitsgroottestructuur een quasi-onbeweeglijke grootheid was. Ik zal trachten deze enigszins weg te nemen door vervolgens in te gaan op enige aspecten van de grondmarkt.

Het beste uitgangspunt voor een vergelijkende analyse van de lokale bezitsverhoudingen vormen de kohieren van de Tiende Penning. Alleen die bron laat een zeer nauwkeurige reconstructie toe van zowel de verdeling van het grondbezit tussen verschillende maatschappelijke groepen, als de groottestructuur van het grondbezit per bezitterscategorie. De uitkomsten zijn vervolgens op een beperkt aantal punten globaal te vergelijken met het deels uitsluitend kwalitatieve onderzoek naar de bezitsverhoudingen omstreeks 1500 en in de tweede helft van de 14de eeuw.

Aan de kohieren van de Tiende Penning heb ik voor elk van de negen geselecteerde dorpen drie soorten gegevens onttrokken en statistisch verwerkt. De resultaten zijn samengevat in 27 van de in totaal 33 grafieken van Bijlage C. In het bovenste cirkeldiagram vindt men steeds de maatschappelijke verdeling van het grondbezit over de belangrijkste bezitterscategorieën, waarbij een hoofdscheiding is aangebracht tussen de (autochtone) buren en de vier groepen 'heren' die ik heb aangewezen in hoofdstuk 3: ridders, (grote) instellingen, poorters en (kleine) parochiële instellingen. Het middelste cirkeldiagram geeft een beeld van de groottestructuur van het allochtone bezit, dat, zoals gezegd, grotendeels samenviel met het grondbezit van de 'heren'.¹ De onderste grafiek toont in een gestapeld staafdiagram de verdeling van eigen grond en pachtgoed onder de autochtone buren.

Wat het eerste informatiepunt aangaat, de maatschappelijke verdeling van het grondbezit, zijn rond het midden van de 16de eeuw vier situaties te onderscheiden, die (wederom) niet zijn te relateren aan bepaalde bodem- of landschapstypes. In Baardwijk, Engelen, Doeveren, Genderen en Eethen hadden de buren omstreeks 1550 nog altijd relatief veel grond in eigen handen, terwijl het weinige allochtone grondbezit bovendien tamelijk gelijkmatig was verdeeld tussen verschillende allochtone eigenaarscategorieën en – behalve in Eethen – sterk was gefragmenteerd. In Veen was eveneens veel grond eigen bezit van de inheemse buren, maar het allochtone bezit was geconcentreerd bij een handvol relatief grote ste-

delijke eigenaren. In Heesbeen stelde het eigenerfde bezit – zowel in 1467 als in 1556 – weinig voor, maar het omvangrijke allochtone bezit was redelijk evenwichtig verdeeld over de verschillende categorieën eigenaren van buiten. De bezitsverdelingen van Herpt (meer) en Oud-Heusden (minder) kenmerkten zich juist door geconcentreerd, grootschalig allochtoon bezit bij een gering bezitsaandeel van de burenen.

Uit het vervolg zal nog blijken, dat de verschillen in deze verdelingen belangrijke gevolgen hadden voor de mogelijkheden tot surplus extractie, voor zover deze haar beslag kreeg via het grondbezit. In dorpen met veel klein eigenerfd grondbezit waren de voornaamste extractie-modaliteiten de belastingheffing en de betaling van geconstitueerde renten, de belangrijkste extractoren bijgevolg de landsheer en een amalgaam van vooral particuliere poorters en kleine geestelijke instellingen. De pacht als extractie-modaliteit speelde hier een veel minder grote rol, die nog aan gewicht verloor wanneer het weinige allochtone bezit bovendien gefragmenteerd en sociaal verdeeld was. In de dorpen met relatief weinig eigenerfd bezit daarentegen was de tijdpacht verreweg de zwaarste vorm van surplus extractie. Afhankelijk van de verdere verdeling en fragmentatie van het allochtone bezit was de positie van de burenen-grondgebruikers in die situatie sterker of zwakker. Met de landsheer in zijn hoedanigheid van belastingheffer en met stedelijke en institutionele rentetrekkingen hadden grote groepen burenen hier echter betrekkelijk weinig te maken.

Het beeld van pluriformiteit en verdeeldheid binnen de klasse der heren dat de bovenste cirkeldiagrammen van Bijlage C voor de meeste dorpen geven, wordt verder versterkt door de verrassend geringe gemiddelde omvang van het allochtone grondbezit, die naar voren komt uit de middelste cirkeldiagrammen. Het allochtone grondbezit is daar in vervolg op de voorgaande twee hoofdstukken verdeeld in 'klein', 'middelgroot' en 'groot', waarbij het 'kleine' en het 'grote' grondbezit vervolgens verder zijn uitgesplitst in twee subklassen om zowel het zeer kleine (< 5 morgen) als zeer grote (> 100 morgen) beter naar voren te kunnen halen. De uitkomsten zijn tevens samengevat in tabel 19.1. De tabel laat zien, dat in vrijwel alle onderzochte dorpen de helft tot driekwart van alle allochtone eigenaren in totaal² minder dan vijf Rijnlandse morgen (ca. 4,3 hectare) in bezit had. Wat dat betreft, was er weinig verschil met de structuur van het autochtone eigenerfde bezit, dat omstreeks 1550 voor 60 tot 90% uit grondbezit van minder dan vijf morgen bestond (tabel 16.8)! Bij elkaar opgeteld besloeg het kleine allochtone bezit in de meeste dorpen ergens tussen de 15 en 25% van het totale allochtone grondeigendom. Niet in dit patroon past alleen de verdeling van Eethen in 1553, waar het aantal kleine allochtone grondbezitters relatief gering was. De verdeling voor dit dorp valt weer wel binnen het algemene stramien als men naar het bezitsaandeel van de volgende grootteklasse, die van vijf tot 20 morgen, kijkt. Het 'middelgrote' allochtone bezit nam bijna overal tussen de 20 en 40%

van het totale allochtone bezit in beslag. Wel beschouwd was dus niet minder dan de helft van het allochtone grondbezit in handen van kleine of 'middelgrote' eigenaren. Het meest extreem was de situatie in Doeveren, waar tegen 1550 helemaal géén groot allochtoon grondbezit bestond. Aan het andere uiterste domineerden grote en zeer grote grondbezitters het allochtone bezit alleen in Herpt, Veen en Oud-Heusden echt. De conclusie die hieruit is te trekken, ligt in het verlengde van de bevinding waartoe het onderzoek naar de sociale samenstelling van de klasse der heren in de twee voorgaande hoofdstukken leidde: niet alleen zagen de buren zich op de koop- en pachtmarkten van cultuurgrond vrijwel overal gesteld tegenover een maatschappelijk uiterst heterogene groep 'heren', in overwegende mate waren de 'heren' daarnaast ook nog slechts kleine eigenaren.

Aan de hand van de dijkcedelen zijn de bezitsverhoudingen binnen twee dorpen, Heesbeen en Oud-Heusden, in respectievelijk 1467 en 1498 op vrijwel dezelfde wijze te peilen als is gebeurd voor de jaren omstreeks 1550. Het enige informatie-punt dat ontbreekt, betreft het gebruik van pachtgoed door de buren. Ook deze diagramreeksen zijn opgenomen in Bijlage C.

De verdelingen voor 1467 en 1498 doen belangrijke verschuivingen in de groottestructuur van het allochtone grondbezit in beide dorpen vermoeden gedurende de eerste helft van de 16de eeuw. Zowel in Oud-Heusden als in Heesbeen was het aantal allochtone eigenaren tussen het einde van de 15de en het midden van de 16de eeuw *teruggelopen*. Terwijl dit in Oud-Heusden vooral ten koste was gegaan van de middelgrote eigenaren – er waren in 1556 zelfs méér *kleine* allochtone bezitters dan in 1498 – was in Heesbeen vooral het aantal kleine bezitters sterk afgenomen.³ Ondanks dit verschil lijkt de terugloop in het aantal allochtone eigenaren voor beide dorpen op hetzelfde te wijzen, namelijk op het feit, dat de belegging van stedelijk kapitaal in grondbezit in beide dorpen al vóór het midden van de 16de eeuw haar grens had bereikt. Dit is ook te zien in de bovenste cirkeldiagrammen: in 1556 was het relatieve aandeel van de poorters in het grondbezit aanmerkelijk kleiner dan in respectievelijk 1467 en 1498. In absoluto nam het bezit van de vier categorieën heren⁴ in beide dorpen met bijna éénderde af, in Heesbeen van 274 tot 194 morgen, in Oud-Heusden van 903 tot 645 morgen, nadat het bezitsaandeel van de poorters in Oud-Heusden tussen 1498 en 1514 nog een duidelijke groei te zien had gegeven (tabel 18.1).

In hoeverre hier sprake was van een tendens die zich over meer dorpen en over een veel langer tijdsbestek uitstreckte, valt uitsluitend langs tentatieve weg te peilen. Dit kan eensdeels gebeuren door de globale gereconstrueerde absolute omvang van het eigenerfde burenbezit uit 1375 te vergelijken met de absolute omvang in 1514 en omstreeks 1550, anderdeels door de evolutie van het grondbezit van de belangrijkste categorieën heren

TABEL 19.1. Grootte-structuur van het allochtone grondbezit in negen dorpen.

grootte- klasse	BW N _e	1553 %c	EN N _e	1543 %c	HR N _e	1542 %c	VE N _e	1544 %c	OH N _e	1498 %c	OH N _e	1556 %c	HE N _e	1467 %c	HE N _e	1556 %c	DO N _e	1545 %c	ET N _e	1553 %c	GE N _e	1544 %c
< 5 m	21	(29)	10	(18)	34	(15)	14	(16)	38	(10)	50	(16)	31	(23)	14	(17)	12	(23)	10	(8)	19	(19)
5 tot 20 m	8	(38)	6	(32)	27	(37)	5	(21)	38	(43)	12	(15)	8	(29)	11	(42)	9	(77)	17	(38)	10	(43)
20 tot 50 m	2	(33)	2	(50)	1	(8)	4	(62)	3	(11)	5	(21)	3	(19)	1	(10)	–	–	5	(36)	3	(39)
50 tot 100 m	–	–	–	–	–	–	–	–	3	(20)	3	(25)	1	(29)	1	(31)	–	–	1	(18)	–	–
≥ 100 m	–	–	–	–	1	(40)	–	–	1	(17)	1	(22) ¹	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Totaal	31		18		63		23		83		71		43		27		21		33		32	

Grootte-klassen: in Rijnlandse morgens (m) / N_e = aantal eigenaren per grootte-klasse / %c = percentage van het totale verdeelde cultuur-areaal in handen van allochtone bezitters. Voor plaatsnaamcodes: zie legenda Bijlage A.

¹ = het grondbezit van Berne gerekend voor 150 Rijnlandse morgens, zoals opgegeven in het kohier van de Tiende Penning van 1545. In het kohier van 1556 zijn alleen de 72,9 Rijnlandse morgen geregistreerd die de abdij in pacht uitgaaf; de rest – het deel dat in eigen beheer werd uitgebaat – werd weggelaten, omdat het toch fiscaal was vrijgesteld (vgl. Bijlage D.1).

op grond van het detailonderzoek uit de vorige hoofdstukken in kwalitatieve termen globaal te beschrijven.

De eerste exercitie levert de resultaten op die zijn weergegeven in tabel 19.2, wanneer op grond van de eerder beredeneerde equivalenten van bedeponden in morgentalen voor de hoogste vermogensklasse van 1375 een *gemiddelde* bezitsgrootte van $7\frac{1}{2}$ Rijnlandse morgen, voor de middenklassen van 50 tot en met 150 pond een van $2\frac{1}{2}$ morgen en voor de laagste klasse een van één morgen wordt aangehouden. De uitkomsten wijzen niet op een identieke ontwikkeling van het eigenerfde grondbezit van de buren in alle delen van het Land van Heusden. In sommige gevallen is de verklaring eenvoudig. De uitbreiding van het eigenerfde grondbezit in Oud-Heusden en Genderen ten opzichte van 1375 is voor een deel schijn. Zij hing samen met de betere ontsluiting van komgronden, waardoor oudtijds buiten de grondslag van de belastingheffing gebleven weiden en hooilanden op den duur wél als fiscaal vermogen zijn aangemerkt. Hetzelfde geldt voor de uitgestrekte buitendijkse graslanden van Baardwijk. In de andere richting is de teruggang in de absolute omvang van het eigenerfde bezit in Herpt en, in mindere mate, Heesbeen het gevolg geweest van de vlucht van stedelijk kapitaal naar het platteland, die overigens ook in 1375 al gaande was. Moeilijker te beoordelen zijn alleen de getallenreeksen voor Engelen, Doeveren en Veen. Grote uitbreidingen van het cultuurareaal zijn uit geen van de eerste twee plaatsen bekend. De autochtone buren lijken hier dus (bescheiden)⁵ terreinwinst te hebben geboekt op, c.q. terrein terug te hebben gewonnen van andere, allochtone groepen bezitters. In dat proces moet in beide plaatsen ook de gemiddelde grootte van het eigenerfde burenbezit zijn toegenomen, want zowel in Engelen als in Doeveren was het aantal eigenerfde buren omstreeks 1550 kleiner dan het aantal bedecontribuanten in 1375. Voor Veen is het voor 1375 gereconstrueerde morgental nagenoeg gelijk aan het morgental uit het midden van de 16de eeuw, dat inclusief buitendijkse landen was, en veel hoger dan het cijfer uit de *Informacie*, waarin buitendijkse landen niet waren meegerekend. Afhankelijk van de (niet op te lossen) vraag, of in 1375 buitendijks bezit bij de taxatie van vermogens was inbegrepen, zou het eigenerfde burenbezit hier dus in anderhalve eeuw behoorlijk zijn afgenomen, respectievelijk opmerkelijk stabiel zijn gebleven.

Voor het grondbezit van de uiteenlopende categorieën heren zijn de verschillen tussen eerste en tweede 'peilperiode' alleen in globale, kwalificerende termen aan te geven. Duidelijke verliezer was de adel. In de tweede helft van de 14de eeuw waren in vrijwel alle dorpen nog gemakkelijk verscheidene adellijke grondeigenaren aan te wijzen; in de eerste helft van de 16de eeuw bijna geen meer. Van sommige grote adellijke bezitscomplexen (Nijenrode, Van Oudheusden-Van Riede, Elshout) is de ontmanteling of fragmentatie in de late 14de eeuw redelijk goed te volgen. Alleen voor zover oud adellijk grootgrondbezit was verbonden met het bezit van heerlijkheidsrechten, bleef het goed intact, zelfs als het van bezit-

BEZITSGROOTTE-STRUCTUUR EN GRONDMARKT

TABEL 19.2. De (geschatte) omvang (in Rijnlandse morgens) van het eigenerfde grondbezit van de buren van 1375 tot ca. 1550.

ban	1375	1467	1498	1514	ca. 1550
Baardwijk	192 ¹			133 ²	(422) ⁴
Vlijmen	535			528	
Engelen	264			—	337
Hedikhuizen	127			215 ¹	
Herpt	150			96	73
Aalburg	135			(132) ³	
Wijk	441			536	
Veen	385			258 ¹	396 ⁴
Oud-Heusden	181		294	(350) ³	330
Heesbeen	61	56		36	52
Doeveren	103			(174) ³	141
Drongelen	166			140	
Genderen	158			228	299
Babyloniënbroek	184			220	

¹ = (vermoedelijk) uitsluitend binnendijks areaal / ² = vervangend cijfer uit *Enquete* (1494); uitsluitend binnendijks areaal / ³ = inclusief bezit 'uitburen' (niet apart gespecificeerd in *Informacie*) / ⁴ = inclusief buitendijks areaal (niet volledig apart te specificeren in kohier Tiende Penning).

ter wisselde en de bezitters in politieke moeilijkheden raakten, zoals het geval van de Hoekse heren van Zevenbergen als gerechtsheren van Heesbeen aantoonde.

De slag om het grondbezit telde, aan de andere kant, twee winnaars: ten eerste de jonge kloosters en stedelijke instellingen van liefdadigheid, die merendeels pas na omstreeks 1350 werden gesticht. In Heusden slaagden vooral de cisterciënzers erin om binnen korte tijd tamelijk grote bezitscomplexen op het platteland van Heusden op te bouwen. Daarnaast vormden particuliere poorters van Heusden een categorie die tot in het begin van de 16de eeuw steeds meer grondbezit in de dorpen in handen wist te krijgen, al waren er op dit punt van dorp tot dorp grote verschillen. Ik meen in hoofdstuk 18 tevens aangetoond te hebben, dat dit proces ook omstreeks 1375 al een eindweegs op gang was.

Betrekkelijk stabiel was, over de gehele periode genomen, het grondbezit van de grote oude benedictijner- en premonstratenzerabdijen, het (weinig omvangrijke) grondbezit van parochiekerken en armentafels en het met het bezit van gerechtsheerlijkheid verbonden oude adellijke (groot)grondbezit.

19.2. ALGEMENE KARAKTERISTIEKEN VAN DE LAATMIDDELEEUWSE GRONDMARKT

In aansluiting op de gangbare definitie in de Engelse literatuur over de Late Middeleeuwen⁶, heb ik onder de grondmarkt verstaan het geheel

van vrijwillige transacties met grond die op commerciële basis plaatsvonden en die een in principe permanente bezitsoverdracht tot gevolg hadden. Ingesloten zijn aldus alle verkopen en verpachtingen van 'eigen' grond, uitgesloten overdrachten van grond bij vererving, bij schenking en bij gerechtelijke uitwinning. Vervolgens is het mijns inziens zinvol om naast de grondmarkt (een markt van kopers/verkopers) een markt van verhuurders/huurders te onderscheiden.⁷ De belangen en overwegingen van partijen op deze twee markten konden, aan zowel de aanbod- als vraagzijde, sterk uiteenlopen. Beide markten functioneerden daarom anders, ook al vertoonden de prijzen er globaal dezelfde tendens.⁸ De tijdpacht wordt in het vervolg apart behandeld, terwijl overgiften van onroerend goed bij vererving al in het vorige deel uitvoerig aan bod zijn gekomen.⁹ Ik beperk mij daarom in het vervolg van dit hoofdstuk tot enige opmerkingen over de eigenlijke grondmarkt.

De problemen waarmee de mediëvist zich bij de studie van de grondmarkt ziet geconfronteerd, zijn voor de Noordelijke Nederlanden in wezen niet anders dan voor Engeland. P.D.A. Harvey vatte ze als volgt samen.¹⁰ Charters vormen de belangrijkste bron en de meeste charters vindt men in archieven van geestelijke instellingen. Hierdoor wordt het beeld van volume en richting van transacties vertekend. Alleen als men kan beschikken over een volledige administratie van akten van verkoop en overdracht waarvan het opmaken bovendien verplicht was om de koop rechtsgeldigheid te verlenen, treedt deze vertekening niet op. De Bossche schepenprotocollen, zo goed als volledig bewaard vanaf 1367, voldoen bijna aan dit criterium. Voor de geschiedenis van Heusden bestaat een dergelijke formidabele bron evenwel niet. De meeste overgeleverde transportakten zijn weliswaar verleden voor de schepenen van Heusden, wier bevoegdheden op het terrein van de vrijwillige jurisdictie zich, net als in Den Bosch het geval was, uitstrekten over het omringende platteland, maar wat nog over is, is maar een fractie van al hetgeen ooit is geregistreerd en bijna alles bevindt zich inderdaad in de rijke Heusdense kloosterarchieven. Dan nog waren schepenbrieven niet voor de overdracht van elke vorm van 'eigen goed' het geëigende instrument. Verkopen en overdrachten van 'vrij eigen goed', maar ook van tijnsgoed¹¹, geschieden dan in de Heusdense situatie in de regel wel voor de schepenen van Heusden, alle overgiften van leengoed en erfpachtgoed, de twee andere vormen van 'eigen goed' die ik eerder heb onderscheiden, daarentegen, voor de rentegerechtigde, c.q. de leenheer of de pachtheer. Dit onderscheid maakt het al met al lastig om uit te maken, in hoeverre vragers en aanbieders in hun vrijheid van handelen werden belemmerd en er sprake was van een 'open' markt.

19.3. AANKOOP EN VERKOOP VAN GROND DOOR ENKELE HEUSDENSE KLOOSTERS

Hoe dan ook bieden de bronnen onvoldoende inzicht in het *volume* van de grondmarkt om aan de definitie daarvan het schaalcriterium toe te voegen, zoals Paul Hyams dat heeft voorgesteld.¹² Een min of meer compleet beeld van de aankopen van grond is er alleen voor de cisterciënzerkloosters Mariënkroon te Heusden en Mariëndonk te Elshout. In het kloosterarchief zijn de meeste aankomstitels bewaard gebleven, hetgeen voor de periode ca. 1475-1515 ook is te controleren aan de hand van twee registers. Het eerste is opgesteld naar aanleiding van een plakkaat over de aangifte van geestelijke goederen, dat op 9 januari 1516 in Heusden werd afgekondigd. Er bestaan twee exemplaren van.¹³ *Dit sijn alsulcken gueden, staat erboven, als dat clooster van Sinte Marien Croon binnen Huesden (...) aengecomen ende vercregen heeft zoe bij coep, testamenten ende legaten sijnder veertich jaeren herwaerts, mitsgaders den lasten die dat clooster voirs. daer toe draget.* Dezelfde verordening gaf aanleiding tot de vorming van een soortgelijk register door de monniken van Mariëndonk. Het is alleen in een authentieke kopie uit 1538 overgeleverd.¹⁴ Het opschrift luidt: *Dit sijn alzulcke renten, cijnsen, pachten ende andere erfrenten als den convent (..) opten Donck buyten Huesden (...) aengecomen zijn, gesuccedeert, beseet ende aengestorven zijn* en dit is misleidend, want behalve aankomsten van renten werden ook aankopen van grond genoteerd over de periode ca. 1475-1515. Beide registraties zijn geografisch ingedeeld en vermelden van alle aankomsten van grond het jaar – en soms de precieze datum – van verwerving, de oppervlakte, de globale ligging, de modaliteit van verwerving (koop, legaat, ruil, gerechtelijke opwinning e.d.) en, helaas lang niet altijd, de betaalde koopsom. Als extra geeft het register van Mariëndonk bovendien informatie over de huurwaarde van de verworven grond.

De twee registraties van 1516 maken het niet alleen mogelijk te controleren, of het aantal bewaard gebleven aankomstakten in charters en/of cartularia volledig is, daarnaast geven zij details die in het formulier van de Heusdense transportakten eenvoudig ontbreken. Wat het eerste punt betreft, zijn inderdaad nagenoeg alle aankomsten van onroerend goed uit de periode 1475-1515 opgenomen, terwijl andersom van vrijwel alle in de registers van 1516 ingeschreven transacties ook nog de losse akten zijn terug te vinden.¹⁵ Het belang van de registraties van 1516 schuilt echter vooral in de bijzonderheden die over transacties worden gegeven welke in het overige, losse aktenmateriaal (veelal) onvermeld blijven, zoals de modaliteiten van de transactie en de koopsom. Heusdense schepenakten spreken namelijk alleen van het ‘overdragen’ en ‘vertiën’ (letterlijk: ‘afzien van’) van een stuk land of een rente. Of dit op titel van verkoop gebeurde en wat de overeengekomen koopsom was, staat er nooit expliciet bij.¹⁶ Dat het om verkopingen ging, is alleen af te leiden uit incidenteel bewaard gebleven separate kwitanties, uit zeldzame bronnen als de registraties van

TABEL 19.3. Aankopen van grond door de kloosters St. Catharina, Mariënkroon en Mariëndonk (ca. 1450 – 1525).

	Catharina-convent		Mariënkroon		Mariëndonk			
	opp.	trans. ban	opp.	trans. ban	opp.	trans. ban		
t/m 1455	–	– –	28,7 ²	6	OH,GE,BR	35,2 ³	9	HR,OH
1456-1465	–	– –	18,4	4	HD,HR,HE	17,2 ⁴	5	HR,VE,OH
1466-1475	7,8	5 HR,GE,ET	1,7	1	HR	1,0	1	HR
1476-1485	5,3 ¹	4 HR,GE,ET	5,5	4	HR,BR	0,9	1	HR
1486-1495	–	– –	9,0	4	OH,BR	1,2	2	HR
1496-1505	0,8	2 BW,HR	5,0	4	HR,OH,BR	18,6	9	HR,OH,HE
1506-1515	2,8	2 HD,HR	7,8	3	HD,HR,OH	10,9	9	HR
1516-1525	–	– –	5,8	2	OH,BR	6,8	3	HR,OH
Totaal	16,7	13	81,9	28		91,8	39	

opp. = totale oppervlakte in Rijnlandse morgens / trans. = aantal transacties / ban = dorp waarbinnen grond werd verworven.

¹ = excl. een perceel te Herpt 'naast de Zoeyslage' waarvan de oppervlakte niet bekend is en excl. een gezaat met opstal te Aalburg / ² = excl. het 'land (te Babyloniënbroek) dat eertijds van Peter Jans uter Gans was'; incl. 17,5 morgen leengoed / ³ = incl. 5½ hont leengoed te Herpt en 2½ morgen leengoed te Oud-Heusden / ⁴ = excl. een buitendijkse waard te Wijk.

1516 en uit een argumentatie *ex contrario*: ging het niet om een normale verkoop, maar om een legaat of schenking, dan is het laatste wèl met zoveel woorden in de transportakte opgenomen.

In tabel 19.3 zijn alle gegevens uit de archieven van Mariënkroon, Mariëndonk en het Heusdense Catharijneconvent verzameld, die betrekking hebben op aankomsten van grond waarvan met redelijke mate van zekerheid vaststaat dat zij op titel van koop geschieden. Het totale aantal transacties dat in de loop van de 15de en in het eerste kwart van de 16de eeuw tot stand kwam, bedroeg 80. Daarbij verwisselde ongeveer 190 morgen land van bezitter. De meeste aankopen dateren van na 1450. Voor Mariëndonk is dat logisch, omdat het pas in 1443 werd gesticht. De beide Heusdense kloosters, Mariënkroon en het Catharijnenconvent, bestonden echter al wat langer en kochten dus in de eerste decennia van hun bestaan weinig of geen grond bij. Kennelijk volstond het patrimonium dat bij de fundatie beschikbaar was en dat in de beginperiode wellicht relatief sterk aangroeide door schenkingen, ingebracht erfgoed van nieuwe conventuelen enzovoorts. Van de tertiariissen zijn in elk geval geen aankopen bekend van vóór 1469, terwijl Mariënkroon in de eerste helft van de 15de eeuw slechts sporadisch grond buiten de stad bijkocht, zoals de veertien hont die het in 1417 verwierf in Genderen. Alleen in het begin van de jaren '30 deden de cisterciënzers goede zaken door de aankoop van ca. 10 (kleine) morgens in Oud-Heusden uit de nalatenschap van de kanunnik heer Hack Ywijns zoon en van 21 (kleine) morgens Hollands leengoed in dezelf-

de plaats, die daadwerkelijk op titel van koop werden verworven van de toenmalige leenman, Arend van Reeck. Niet in de tabel opgenomen zijn daarentegen de 28 (kleine) morgens uit de domeinen in Woutersweide (Oud-Heusden) die Mariënkroon tot 1441 in tijdpacht en daarna in erf-pacht hield. Het is moeilijk uit te maken of men hier moet spreken van een koop tegen betaling of van een gunstverlening door de landsheer.

Na ca. 1450 nam het aantal aankopen door de cisterciënzers ziender-ogen toe, een kortstondige *boom* die nog vóór de dood van Filips de Goede eindigde. In 'hertog Kaerles goede tiden' hielden de monniken zich opmerkelijk rustig op de grondmarkt. Na 1476 nam het aantal aankopen weer geleidelijk toe, het eerst voor Mariënkroon, pas later voor Mariëndonk. Een tweede koopgolf is waarneembaar tussen ca. 1486 en ca. 1515. Daarna zakte zij snel weg. Natuurlijk zat in deze op-en-neergaande beweging een zekere logica, die echter gecompliceerder is dan men op het eerste gezicht geneigd zou zijn te denken. In een later stadium zal ik de relatie met de conjuncturele omstandigheden trachten te verduidelijken. Op-gemerkt zij, dat de aankopen door het Catharijnen-convent al een andere ritmiek had. De 'kooplust' van de nonnen in de jaren '60 en '70 van de 15de eeuw hing zeker voor een deel samen met het actieve optreden van *mater* Agnes Peter Vastraats dochter, die het convent ruim een kwart eeuw moet hebben bestierd.

Overigens belegden de tertiarissen veel meer vermogen in renten dan in grond en die tendens is in de 15de eeuw eveneens te bespeuren bij de grote kloosters van veel oudere datum. We zien althans de premonstratenzers van Berne en de benedictijnen van Sint-Truiden na 1400 nauwelijks nog grond aankopen. Voor een deel komt dat omdat de archivalia veel minder compleet zijn, maar voor een deel zeker ook, omdat deze instellingen grondbezit eenvoudig niet meer als een renderende beleggingsvorm zagen. De cisterciënzers daarentegen hielden nogal wat grond in eigen exploitatie. In 1515 bijvoorbeeld bestond de gemeenschap van Mariëndonk behalve uit zestien paters uit veertien leken-conversi, die toch vooral op het land gewerkt zullen hebben. Daarnaast had men nog acht man in loondienst.¹⁷ Uit de kohieren van de Tiende Penning valt, om dit nader toe te lichten, te berekenen dat de cisterciënzers van Mariëndonk ruim driekwart van hun grondbezit in Oud-Heusden zelf uitbaatten, tegenover de premonstratenzers van Berne slechts ruim één kwart van hun (bin-nendijkse) cultuurgrond in Herpt.

De aankopen van grond door de drie kloosters van tabel 19.3 verraden dikwijls een zekere strategie gericht op concentratie. De cisterciënzers beperkten hun aankopen tot een paar bannen. Mariëndonk breidde zijn bezit hoofdzakelijk uit in Oud-Heusden en Herpt, Mariënkroon behalve in deze twee plaatsen nog in Babyloniënbroek en in Hedikhuizen. In de bezitsverwerving van de tertiarissen lijkt minder systeem te zitten, maar de-tailonderzoek bewijst dat er wel degelijk met beleid werd gekocht. Negen

van de dertien transacties die de tertiariissen uitvoerden, omvatten namelijk de aankoop van percelen naast percelen die reeds eerder in bezit van het convent waren gekomen. Een dergelijk aankoopbeleid treft men, zij het in minder sterke mate, ook bij de andere kloosters aan. Men stuurde dus duidelijk aan op een grotere bezitsconcentratie of op een betere bezitsafroning. Bijgeval werd ook grond 'gemangelt' (geruild) en verkocht. Mariënkroon ruilde in 1489 acht hont te Wijk tegen vier morgen in Babyloninbroek, onder bijbetaling 'voir die beternisse' van 100 rijngulden.¹⁸ In 1501 ruilde het 16 hont in het Altenase deel van Babyloñbroek tegen 17 hont aldaar¹⁹ en weer tien jaar later werd met gesloten beurzen een huis met erf in Heusden geruild tegen anderhalve morgen in Herpt, gelegen naast ander 'erve' van Mariënkroon.²⁰ Over de laatste ruil ontstonden later moeilijkheden, omdat de bewuste anderhalve morgen deel uitmaakten van een Brabants leen van 10 morgen. Ondanks het feit dat leenman meester Arend Beuckelaar uit Heusden hieruit in 1511 1½ morgen aan Mariënkroon had overgedragen, verkocht meester Arends gelijknamige kleinzoon het leen later in zijn volle oorspronkelijke omvang aan schepen Jakob Willems van Kuik. Diens zoon, de kanunnik Jan Jakobs van Kuik, ging problemen maken toen hij merkte dat het leengoed niet meer intact was. Van de schepenakte die Mariënkroon als aankomsttitel kon produceren was heer Jan niet onder de indruk, 'seggende dat dye nyet vercoft sijn als men leen behoert te vercoepen: mit otroeye etc.'

Van verkopen van grond zijn logischerwijs aanzienlijk minder akten in de archieven van geestelijke instellingen bewaard gebleven. Dat neemt niet weg dat ook het afstoten van grond deel uitmaakte van financieel beheer. De aankoop van 4½ hont grond in Ophoven (Herpt) in 1482 werd door Mariënkroon gefinancierd met de verkoop 'op die selve tijt' van drie hont 'van onsen ouwen goeden' in Hedikhuizen. Dezelfde instelling verkocht in die periode 20 morgen excentrisch gelegen grond in Eethen. De opbrengst werd belegd in de aankoop van twee erfelijke renten met een jaarlijkse waarde van bij elkaar 138 stuivers.²¹ Eveneens moeten de Heusdense tertiariissen de grond die zij tussen 1465 en 1485 in Eethen aankochten, kort nadien weer van de hand hebben gedaan, want noch in de *Informacie*, noch in de kohieren van de Tiende Penning wordt grondbezit van de nonnen in die ban genoemd. Het kapittel van Heusden verkocht in de periode ca. 1450 – 1525 per saldo zelfs meer grond op het platteland van Heusden dan het aankocht. Dat kwam door de verkoop in 1489 van een kavel van maar liefst 22 morgen, vermoedelijk gelegen in de ban Oud-Heusden en belast met een jaarlijkse grondrente van 32 gouden ridders.²² De koper, Roelof Hendriks zoon, sneed zich daarbij lelijk in de vingers, zoals we nog zullen zien.

Voor de oude grote kloosters zijn verkoopakten uit de 15e eeuw net zo zeldzaam als nieuwe aankomsttitels. De abten van Sint-Truiden en Berne behoefden voor het afstoten van land zelfs toestemming van de paus. De eerste, toen hij zich in 1493 'omme sonderlingen lasten wille (...) ende

omme den meesten schade metten minsten te verhueden' genoodzaakt zag een beemd bij Wijk en Aalburg te verkopen²³, de tweede omdat hij in 1510 het refugiehuis dat Berne in Den Bosch bezat, door verkoop van grond in Herpt en Berlicum van een rente wilde ontlasten.²⁴ Van de grootste grondbezitter in het Land van Heusden is verder uit de hele 15de eeuw slechts één verkoping bekend: in 1447 verkocht de abt van Berne de 'Lieve Morgen' in Herpt aan Jakob vanden Velde uit Heusden. Dit perceel was overigens pas in 1438 in handen van de premonstratenzers gekomen.²⁵

Dankzij de genealogische reconstructies is het mogelijk ons beeld van de grondmarkt verder te verruimen door voor de transacties van tabel 19.3 de sociale achtergrond van de verkopers te determineren. De uitkomsten zijn weergegeven in tabel 19.4. Het aantal verkopers correspondeert niet helemaal met het aantal transacties in tabel 19.3 omdat enkele verkopingen alleen vermeld zijn in de registraties van 1516 en daarin zijn de namen van de verkopers niet altijd opgenomen. In de tabel is het aandeel van de burenen onder de verkopers zeker enigszins onderschat. Niet van alle dorpen waarin grond werd verkocht waren voor de tweede 'peilperiode' genealogische reconstructies beschikbaar, zodat verschillende verkopers als 'onbekend' moesten worden aangemerkt. Veel voorkomende combinaties van verkopers (met name collectieven van erfgenamen) zijn voor één persoon gerekend. Wel bevat de tabel een paar dubbeltellingen aan-

TABEL 19.4. De sociale achtergrond van verkopers van grond aan drie kloosters (ca. 1450 – 1525).

sociale categorie	N ₁	N ₂	%N ₂
buren / uitburen	20	19	28
poorters Heusden	38	35	51
geestelijke & sociale instellingen binnen Heusden	3	2	3
geestelijke & sociale instellingen buiten Heusden	2	2	3
particuliere geestelijken	1	1	1
edelen	3	3	4
status onbekend	8	7	10
Totaal	75	69	100

N_1 = (absoluut) aantal verkopers / N_2 = (absoluut) aantal verschillende verkopers (identieke personen of instellingen voor één gerekend) / $\%N_2$ = als percentage van het totale aantal onder N_2 .

gezien vier private verkopers uit drie verschillende categorieën bij meer dan één transactie betrokken waren.²⁶

Afgezien van deze kleine kanttekeningen, blijkt uit tabel 19.3 afdoende dat Heusdense poorters aan het begin van de 16de eeuw de grondmarkt (of althans het kleine deel ervan in de nabijheid van de stad dat zichtbaar is te maken) domineerden. De meesten van hen behoorden tot het stadspatriciaat. Natuurlijk spreken we hier uitsluitend over de aanbodzijde, maar ik betwijfel of de vraagzijde een sterk afwijkende aanblik heeft geboden. Vermogende poorters waren immers in potentie de meest dynamische partij op de grondmarkt. Voor hen was grond in de eerste plaats een vorm van financiële belegging, geen primaire produktiefactor, zoals voor de meeste burens het geval was. De overheersende aanwezigheid van de poorters op de grondmarkt zal een behoorlijke vergroting van de omzet en daarmee een nauwere aansluiting van het prijsniveau bij de algemene economische conjunctuur tot gevolg hebben gehad.

19.4. DE GRONDMARKT IN BAARDWIJK

Beter dan in de dorpen rond Heusden is de participatie van buurlieden aan het lokale grondverkeer na te gaan in Baardwijk, een ban waar de inheemse burens van ouds de meeste grond in eigen bezit hadden. Om een indruk te krijgen van hun activiteiten op de grondmarkt is voor de eerste periode gebruik gemaakt van de Hollandse leenregisters en voor de tweede van de lijst met cijzen van de pastoor van Baardwijk.

Het bijzondere karakter van het Baardwijkse leengoed heb ik in een ander verband al ter sprake gebracht.²⁷ Als we de lenen van ridders en welgeborenen buiten beschouwing laten, zijn tussen 1368 en ca.1410 23 verschillende lenen te onderscheiden – sommige bestaande uit meer dan één perceel. Van vijf ervan, bij elkaar 16 (kleine) morgen groot, zijn uit de regeringsperiode van Albrecht van Beieren geen overgiften bekend. De overige 18, met een totale oppervlakte van ruim 100 (kleine) morgen²⁸, wisselden 27 maal van bezitter. Deze 27 transacties betekenden een omzet van bij elkaar ongeveer 115 (kleine) morgen, dat wil zeggen gemiddeld $4\frac{1}{4}$ morgen per transactie. Elf transacties met een totale omzet van 65,5 morgen hadden een intra-familiaal karakter: leengoed werd dan overgedragen op verwanten van de laatste leenman binnen de eerste of tweede graad. In zestien transacties wisselde leengoed van bezitters die, voor zover op grond van het genealogische onderzoek was vast te stellen, niet aan elkaar verwant waren. Daarbij waren negentien verschillende autochtone burens betrokken, vijf 'uitburens', één Baardwijkse welgeborene en twee lieden over wier achtergrond niets bekend is.

De dubbele lijst met inkomsten uit cijzen in het missale van de Baardwijkse Sint Clemenskerk biedt een mogelijkheid tot het 'meten' van de dynamiek op de lokale grondmarkt in Baardwijk in de tweede periode.

De oorspronkelijke cijnslijst van omstreeks 1509 gaf immers de bezitssituatie in het laatste kwart van de 15de eeuw weer.²⁹ De tweede, in de marge bijgehouden annotatie, noemde alle bezitters van *dezelfde* onderpanden en belendende percelen in 1526. Op basis van dit gegeven is het bezitsverloop tussen ca. 1475-1500 en 1526 te becijferen. Bruikbaar waren natuurlijk alleen die elementen van de beschrijvingen van onderpanden en belendingen die inderdaad op beide lijsten voorkwamen. Omdat veel van de beschreven percelen aan één of meer zijden aan elkaar grensden, moesten vervolgens alle doublures worden verwijderd. Tenslotte bleven voor vergelijking 102 bruikbare 'connecties' over. In ongeveer een kwart daarvan had de connectie een intrafamiliaal karakter: het onderpand was hier dus tussen ca. 1475-1500 en 1526 binnen dezelfde familie gebleven.³⁰ In driekwart van de connecties ontbrak echter, alweer voor zover uit het genealogische onderzoek was af te leiden, een familieband en was het goed in vreemde handen overgegaan – naar men mag aannemen meestal door verkoop. De wisselingen van eigenaar waren binnen een tijdsbestek van 25 tot 50 jaar dus aanzienlijk en men mag op grond van deze gegevens gerust van een dynamische lokale grondmarkt spreken. In verreweg de meeste gevallen waren de nieuwe bezitters, net als de oude, autochtone burens van Baardwijk. Transacties met uitburen van aangrenzende plaatsen – met name Waalwijk – kwamen ook geregeld voor, maar de contacten met andere sociale groepen op de grondmarkt waren beslist marginaal. Tekenend voor het enorme onderscheid met de situatie in de dorpen rond Heusden mag zijn dat slechts één onderpand in 1526 in handen was gekomen van een poorter uit Heusden.³¹ De sociale achtergronden van de bezitters van de 102 vergelijkbare onderpanden plus belendingen in respectievelijk ca. 1475-1500 en 1526 is nog eens samengevat in tabel 9.5.

Van de motieven van verkopers en kopers wordt zelden of nooit melding gemaakt. Wat de kopers betreft, is bij de bespreking van de aankomsten van de jongere kloosters gewezen op het streven naar bezitsconcentratie en bezitsafronding. Dit streven mag men ook bij particuliere kopers vermoeden wanneer zij aan eigen grond belendende percelen verwierven. Daarvan zijn talrijke voorbeelden te geven, waarvan ik er één noem omdat daarin ook iets doorschemert van de motieven van de *verkoper*. In 1395 kocht zekere Dirk Segers zoon een Hollands leen van 2 morgen in Baardwijk, naast een perceel dat reeds in zijn bezit was. De verkoper, Arend de Louwer van Veen, een 'uitbuur' uit Doeveren, handelde uit kennelijke armoede. Tot overmaat van ramp was hij zijn beleningsbrief kwijtgeraakt. Wegens Arends nood zag de leenheer dit door de vingers en mocht Arend het leen als 'vrij eigen' aan de graaf opdragen die de grond vervolgens weer als van ouds in leen uitgaf aan Dirk Segers zoon.³² Bij verkopen van grond door vermogende poorters zal geldnood niet het belangrijkste motief zijn geweest. Zeer vaak blijkt uit retro-acta dat het verkochte goed de verkopers niet lang tevoren bij gerechtelijke opwinning³³ of bij vererving via echtgenotes of moeders³⁴ als het ware in de schoot

TABEL 19.5. Het karakter van de connecties tussen de bezitters van dezelfde percelen te Baardwijk in resp. (ca. 1475-1500) en 1526.

karakter 'connectie'	aantal (N)
<i>A. Intrafamiliaal</i>	24
ouder(s) – kind(eren)	9
grootouder(s) – kleinkind(eren)	7
overgrootouder(s) – achterkleinkind(eren)	2
broer(s) & zuster(s)	3
echtgenoten	1
overige	2
<i>B. Extrafamiliaal</i>	78
buren – buren	54
buren – uitburen	7
buren – lokale geestelijke instellingen	4
buren – overige sociale groepen	4
overige sociale groepen (beide meetpunten)	2
buren – sociale achtergrond onbekend	7
Totaal	102

was gevallen. Zeker in perioden van laagconjunctuur prefereerden stedelijke beleggers echter het bezit van erfelijke renten boven dat van grond. Door de verkoop van grond maakten zij kapitaal vrij voor de aankoop van renten. Een enkele keer werd het een met het ander gecombineerd: de akte van verkoop bevatte dan een clause dat de verkoper een lijfrente uit het verkochte zou blijven ontvangen, in wezen een jongere vorm van de oude 'census reservativus'³⁵. Ook gebeurde het wel dat de verkopers het feitelijke gebruik van het verkochte voorlopig aan zich hielden door in de verkoopakte een clause van vruchtgebruik of van wederverhuur voor het leven op te laten nemen.³⁶

Een bijzondere categorie van geclausuleerde transacties van grond heb ik in dit verband *niet* als verkoop opgevat, namelijk die overdrachten aan geestelijke instellingen waarbij de 'verkopers' als tegenprestatie niet een bedrag in geld, maar een jaarlijkse gebedsherdenking voor zichzelf en eventueel naaste verwanten bedongen. Dergelijke fundaties van *memories*, *anniversaria* of *jaargetijden* hadden toch meer het karakter van geclausuleerde legaten dan van echte verkopen, temeer aangezien bezwaarlijk iets als een koopprijs is te bepalen.

19.5. KOOPPRIJZEN VAN GROND

Al zijn uit de tweede periode aanzienlijk meer koopprijzen van grond op het platteland van Heusden overgeleverd dan uit de 14de eeuw, bij

TABEL 19.6. Koopprijzen van grond (1440-1524).

ban	jaar	oppervlakte	koopsom	koers	bron
Hedikhuizen	1482	3 hont	32 Rijnsugd.	40 gr.VI.	RANB, <i>AMH</i> 81
Hedikhuizen	1488	4 morgen	42 Rijnsugd.		RANB, <i>KPH</i> 38
Herpt	1458	10 morgen ³	235 Rijnsugd.		ARA, <i>HH</i> , S&A 465, f.122
Herpt	1480	4½ hont	36 Peters	36 gr.VI.	RANB, <i>AMH</i> 81
Herpt	1482	4½ hont	45 Peters	36 gr.VI.	RANB, <i>AMH</i> 81
Herpt	1502	15 hont	342 Rijnsugd.		RANB, <i>AMH</i> 314
Wijk	1476	huis & 7 morgen	165 Rijnsugd. ¹	(70 st.)	ARA, <i>HH</i> , S&A 473, nr.68
Veen	1440	6 hont ³	20 klinkaards	28 gr.	ARA, <i>AGH</i> 713, f.161
Oud-Heusden	1499	1 (kl.) morgen	24½ schild ²		RANB, <i>AMH</i> 475
Oud-Heusden	1522	7 hont met huis	78 Rijnsugd.	8 st.	RANB, <i>KPH</i> 31
Oud-Heusden	1522	11 hont	110 schild	14 st.	RANB, <i>AMH</i> 482
Meeuwen	1499	14 (kl.) morgen ³	250 schild	28 gr.	ARA, <i>HH</i> , Dtb 1793
Genderen	1465	4 (kl.) morgen	85 schild ¹	20 st.	ARA, <i>HH</i> , S&A 467, f.175
Babyloniën- broek	1524	11 hont	86 Rijnsugd.		RANB, <i>AKG</i> 1, f.11 v
?	1489	22 morgen ⁴	1.700 Rijnsugd.		ARA, <i>HH</i> , Dtb 1796

(VI.) gr. = (Vlaamse) groot / st. = stuiver / kl = kleine.

¹ = prijs bij publieke verkoping / ² = grond op de 'meent', belast met een cijns van een halve stuiver / ³ = leengoed / ⁴ = grond belast met een cijns van 32 gouden ridders t.g.v. de landsheer.

elkaar vormen zijn bepaald nog geen *reeks* die (ook) inzicht zou kunnen bieden in *prijsbewegingen* op de grondmarkt. Tabel 9.6 geeft een overzicht van het verzamelde materiaal. Behalve de reeds eerder genoemde factoren die eigenlijk altijd in het geding zijn bij de waardebeoordeling van landbouwgrond (ligging en bodemsoort, gebruiksdoel, niveau van infrastructuurle ontlasting) treden bij de prijzen in tabel 9.6 ook bijzondere vertekeningen op. Bijvoorbeeld omdat de verkochte grond leengoed was of omdat er een cijns op rustte of omdat de prijs bij openbaar opbod op een veiling tot stand kwam. In gevallen waar de prijs werd ontleend aan processtukken van het Hof van Holland, staat het jaar waarin de prijs werd gemaakt

niet precies vast, omdat civiele conflicten vaak al geruime tijd duurden vooraleer ze voor het Hof kwamen. Tenslotte is er het probleem van de koersen die lang niet altijd vermeld staan, waardoor de basis voor vergelijking met andere prijzen ontvalt.

Welke enorme directe effecten de landsheerlijke monetaire politiek op lokale grondmarkten kon hebben, toont de zoëven reeds genoemde verkoop van 22 morgen grond door het kapittel van Heusden in 1489. Omdat de overeengekomen koopsom van 1.700 Rijns gulden eind december 1489 nog niet was voldaan, eiste het kapittel van Roelof Hendriks, de koper, dat hij de koopsom zou voldoen overeenkomstig de nieuwe koers, vastgesteld in de beruchte muntordonnantie van Kerstavond van dat jaar (zie Bijlage I). Dit hield in dat Roelof opeens driemaal zoveel gulden moest neertellen. Dat was voor hem niet op te brengen en hij verzocht de koopovereenkomst te ontbinden. Het kapittel had wel enig begrip voor het moeilijke parket waarin Roelof terecht was gekomen, maar weigerde het contract ongedaan te maken en stelde voor de kwestie voor te leggen aan een arbitragecommissie. Deze bepaalde de koopsom op 4.050 Rijns gulden 'zwaers gelts'. Roelof was in deze oplossing ernstig teleurgesteld. De huurwaarde van de grond zou de jaarlijkse rente van 32 ridders waarmee de grond was bezwaard, nauwelijks te boven gaan, zodat Roelof zich 'gefraudeert (achte) boven den helft vanden rechten prijse'. De zaak kwam ten langen leste voor het Hof van Holland. Roelof kwam toen met de weinig overtuigende argumentatie dat zijn zakelijke pech in feite te wijten was geweest aan persoonlijke 'simpelhedē' waardoor hij zich in de luren had laten leggen door de kapittelheren 'die cloeck ende verstandige luyden zijn'. De afloop van de zaak is onbekend, maar ik maak mij sterk dat het kapittel haar heeft gewonnen. Wat deze affaire leert over de grondprijzen (en waarschijnlijk over prijzen in het algemeen in deze periode), is dat het *zilvergeld* het vaste referentiepunt vormde, ook wanneer een koopsom in *goudgeld* was vastgesteld. De koper kwam in ons voorbeeld immers niet weg met de betaling van het overeengekomen aantal gulden, zoals men zou mogen verwachten, maar hij en niet de verkoper kreeg de rekening van de monetaire manipulatie van 1489 gepresenteerd. Het moge duidelijk zijn, dat een dergelijke handelwijze vooral in het voordeel werkte van de gerechtigden tot renten die in *goudgeld* waren vastgesteld. Hun inkomen was als het ware inflatiebestendig gemaakt. Bij mijn bespreking van de heerlijke inkomensontwikkeling in hoofdstuk 28 kom ik nogmaals op dit punt terug.

Het geheel overziend, concludeer ik dat, naast het systeem van 'informele' intrafamiliale overdrachten van grond, waarvan regels en praktijken zijn besproken in hoofdstuk 12, een grondmarkt functioneerde die, voor zover zichtbaar kon worden gemaakt, in de 15de eeuw een behoorlijke dynamiek vertoonde. Daarbij dient nadrukkelijk onderscheid te worden gemaakt tussen de dorpen rond stad en de perifere dorpen. In eerste vorm-

den poorters en stedelijke instellingen aan zowel de aanbod- als vraagzijde de overheersende partij. In de verder van Heusden afgelegen dorpen vonden extrafamiliale transacties van land toch voornamelijk tussen autochtone buren plaats.

20. LASTENSOORTEN

Lasten verbonden met de uitoefening van zakelijke rechten

De in de vorige hoofdstukken geschetste eigendomsverhoudingen waren in twee opzichten van betekenis voor de surplus extractie-verhoudingen: door het betrekkelijk omvangrijke kleine eigenerfde grondbezit kon surplus extractie slechts in beperkte mate haar beslag krijgen via tijdpacht of, eventueel, via loonarbeid op bedrijven in eigen exploitatie bij de 'heren'. Hierdoor waren twee belangrijke openingen naar een meer agrarisch-kapitalistische ontwikkeling voor een deel geblokkeerd. Ten tweede bleken de 'allochtone bezitters', de samenvattende benaming die ik gebruikte voor alle grondeigenaren die geen deel uitmaakten van de burengemeenschappen, een uiterst heterogeen gezelschap te vormen. Geen enkele geleding voerde duidelijk de boventoon. Het is dus niet te verwachten dat zich, vanuit het perspectief van de surplus extractie-verhoudingen, tegenover de 'boeren' een 'gesloten front' van 'heren' bevond.

In hoofdstuk 3 maakte ik van de lasten-modaliteiten al een grove klassificatie, die was afgeleid van een beschrijvingsmodel uit de ontwikkelings-economie. Een nadere aanduiding van de lasten op het laatmiddeleeuwse platteland van Heusden omvat echter meer (economische en niet-economische) aspecten dan ik daar in kort bestek aanstipte. Zo is in de lastensoorten een zekere historische rangorde aan te brengen: tegenover relicten van feodale of zelfs domaniale verhoudingen (zoals 'karweien' en hofstedetijnzen) zijn dan meer 'moderne' lastenvormen als geconstitueerde renten, kortlopende pachten en publieke belastingen te plaatsen. De eerste neigden in de periode die hier wordt beschouwd duidelijk tot fossilisering, de tweede daarentegen waren nog volop in ontwikkeling: vorm en 'duur' (hetzij looptijd, hetzij eindigheid, hetzij frequentie) van heffing lagen geenszins vast. Een tweede onderscheidingscriterium is het juridische. Tegenover persoonlijke, standsgebonden verplichtingen ('karweien', bedden) zijn dan verplichtingen verbonden met zakelijke genotsrechten (tijnzen, 'heergewaden', erfelijke pachten) en zakelijke rechten van derden (tienden, geconstitueerde renten) en verplichtingen voortvloeiend uit verbintenissen (landhuren) te plaatsen. Tenslotte maakte de betalingsmodaliteit – geld of natura – een wezenlijk verschil uit.

De hoofdonderscheiding die ik in mijn behandeling van lastensoorten en lastendruk echter voorop heb gesteld, is die tussen 'grondgebonden' lasten aan de ene en niet-grondgebonden, *met de uitoefening van gerechtsheerlijkheid samenhangende* lasten aan de andere kant. In mijn visie bepaalde immers de maatschappelijke verdeling van grondbezit, grondrenten en publieke gezagsrechten in beslissende mate de krachtsverhoudingen tussen 'heren' en 'boeren'.

Als logisch vervolg op het voorgaande zal ik in de resterende hoofdstukken van deel III eerst de grondgebonden lasten bespreken. Om te begin-

nen komen aan bod de contraprestaties voor het bezit van twee van de drie verschillende vormen van ‘eigen goed’ die ik in hoofdstuk 15 naast de eigenlijke allodia onderscheidde: tijnzen en erfpachten. De vergoeding voor het bezit van leengoed, het zogenaamde *heergewaad*, heb ik buiten beschouwing gelaten. Heergewaden hadden een sterk recognitief en symbolisch karakter, werden slechts eenmalig, bij de leenverheffing betaald en hadden uit traditie vaak een buitennissige vorm, zoals een jachtvogel. Onmiddellijk na de erfpachten – want daarvan in de bronnen niet altijd goed te onderscheiden – behandel ik een andere belangrijke en zeer typische laatmiddeleeuwse zakelijke last, de geconstitueerde rente. Tot de grondgebonden lasten zijn echter niet uitsluitend deze verschillende soorten zakelijke lasten gerekend, maar ook de publieke belastingen: vastgesteld is immers dat grondbezit verreweg de belangrijkste en in veel dorpen zelfs de enige grondslag voor belastingheffing was. Vooral met het doel van vergelijking heb ik tenslotte tevens een typische lastenvorm meegenomen die wel als grondgebonden zakelijke verplichting, maar zeker niet als modaliteit van surplus extractie mag worden aangemerkt: de waterstaatslasten. De relatie tussen de evolutie van de grondgebonden lastenmodaliteiten en de conjuncturele ontwikkeling wordt gelegd in het laatste hoofdstuk van deel III. De niet-grondgebonden en ook niet precies te kwantificeren lasten die rechtstreeks verband hielden met de uitoefening van de gerechtsheerlijkheid komen pas in hoofdstuk 28 bij de bespreking van de heerlijkheid als instelling aan de orde.

20.1. ‘SMALEN TIJNZEN’

Tot de domein-inkomsten van de graaf van Holland als heer van Heusden behoorden van meet af aan zekere ‘tinzen’ in de stad en in enige dorpen. De bedragen waren reeds omstreeks 1360 gering en veel werk werd van de administratie niet gemaakt. Gewoonlijk noteerde de rentmeester alleen de totale ontvangsten. In de rekeningen over 1364-1367 vindt men evenwel opeens een complete lijst met de namen van alle tijnsplichtigen, opgemaakt door Floris Laurens zoon, de rentmeester van de heer van Arkel.¹

Naar hun aard en oorsprong zijn deze tijnzen te onderscheiden in twee typen: *ontginningstijnzen* en *hofstedetijnzen*. De laatste werden voor het overgrote deel binnen de muren van Heusden geheven en kunnen hier verder buiten beschouwing blijven. De ontginningstijnzen verdienen echter ruime aandacht. Rond hun oorsprong en karakter is de laatste decennia heel wat te doen geweest naar aanleiding van een theorie die H. van der Linden ontvouwde in zijn proefschrift *De cope* (1955). Hij verdedigde de mening, dat de kolonisten in de veenontginningsgebieden van de Hollands-Utrechtse laagvlakte de door hen ontsloten gronden van meet af aan in vrijwel onbelemmerd bezit kregen. Weliswaar waren zij aan de uitgever

van de ontginningsconcessie een geringe tijns verschuldigd, maar deze stond in geen verhouding tot de economische waarde van de grond en was derhalve een recognitiepenning. Hoezeer deze recognitiepenningen ook verpakt waren in aan de privaatrechtelijke sfeer ontleende vormen van landuitgifte², volgens Van der Linden hadden ze uitsluitend een publiekrechtelijk oogmerk. Aanvankelijk dienden ze ter erkenning van de hoge rechtsmacht van de heer die de concessie tot ontginning had verleend; later, toen de territoriale grenzen der landsheerlijkheden vastlagen, gingen ze fungeren als publieke grondbelasting, vergelijkbaar met het schot dat werd gevorderd in de 'oude' landen. Deze wijziging van oogmerk had een forse verzwaring van de tijnsen voor gevolg. Nog eeuwen lang zouden veenontginningen van oude datum zich door de hoogte van de tijnsen blijven onderscheiden van jongere ontginningen: in de eerste gold een gering bedrag per hoeve, in de laatste, waar de hoeve als standaard-ontginningseenheid was verlaten, een beduidend hoger bedrag per morgen.

Om deze visie³ is Van der Linden van zowel mediëvistische als rechtshistorische zijde scherp aangevallen. Volgens A. Verhulst had Van der Linden zich bezondigd aan anachronisme door moderne publiekrechtelijke noties zonder omhaal terug te projecteren naar een periode waarin die nog niet waren geconcipieerd.⁴ De rechtshistoricus G. Westerink ontzegde aan de tijnsen in de middeleeuwse ontginningen aan de noordwestzijde van de Veluwe evenzeer een publiekrechtelijk karakter en meende, net als W. van Iterson, dat Van der Linden ten onrechte de theorie van de zogenaamde 'eigendomsverschuiving' had gediskwalificeerd.⁵ In die theorie zouden de ontginners oorspronkelijk slechts een beperkt gebruiksrecht hebben gehad, dat zich echter langzamerhand ontwikkelde tot een vrijwel onbelemmerd zakelijk genotsrecht als gevolg van een geleidelijk voortsluipend proces van 'eigendomsverschuiving' of, nauwkeuriger, 'rolverwisseling' tussen de oorspronkelijke eigenaar, die werd gereduceerd tot grondrenteheffer en de gebruiker die de feitelijke eigenaar was geworden.⁶ Veel in deze discussie is tamelijk mistig, omdat niet eenvoudig en vaak ook niet zuiver is uit te maken of en tot wanneer graven, bisschoppen en andere heren hun gezag over woeste gronden deden gelden als feodale grond- of gerechtsheer dan wel als 'moderne' territoriale vorst (landsheer). Bepaaldelijk de eerste fase die Van der Linden in de Grote Ontginning onderscheidde, ligt toch wel erg vroeg in de tijd om al aan het laatste te denken. Nochtans is het zo, dat Van der Lindens visie binnen de Nederlandse mediëvistiek in grote lijnen is aanvaard.⁷

De Heusdense ontginningstijnsen vertonen in één opzicht overeenkomst met de door Van der Linden beschreven Hollands-Utrechtse tijnsen: tijnsen van oudere datum waren ook in het Land van Heusden bepaald lichter dan tijnsen van jongere datum. Om dit te zien moet men aannemen dat de *volgorde* van de tijnsbetalingen in de rekeningen van Floris Laurens

LASTEN VERBONDEN MET ZAKELIJKE RECHTEN

TABEL 20.1. De volgorde van tijnsbetalingen in de rekeningen van Floris Laurens zoon (1364-1367).

rang-orde	ban	kavel	tarief	oppervlakte	vervaldag	aantal betalers
1.	Engelen	(div. hofsteden en kavels)	(niet vast; in penningen Leuvens en hoenders)	?	St.Lambert	19
2.	Vlijmen	Oude Heide	(niet vast; in penningen Leuvens, hoenders en was)	(± 30 m)	St.Lambert	28
3.	Vlijmen	Luisbroek	1 £ + 10 hoenders p/hoeve van 10 m	13 hoeven (126,2 m)	St.Lambert	56
4.	Hedikh.	Maashoeven	1 £ + 10 hoenders p/hoeve van 10 m	7 hoeven (69 m)	St. Lambert	14
5.	Heusden	hofstedetijns	(in geld + hoenders)		St.Lambert	123
6.	Engelen	Gemeynt binnen de achterste dijk	6 s.p/morgen van 6 hont	15 morgen	Kerstavond	14
7.	Vlijmen	Nuwe Heide	6 s.p/morgen van 6 hont	83 morgen	Kerstavond	77
8.	Doeveren	?	(in hoenders en schellingen)	?	St.Lambert	8
9.	Genderen	(Hoefslach [?])	16 £ voor geheel	(1 hoeve van 16 m ²)	St. Pieter	?
10.	O.-Heusden ¹	Woutersweide	(in hoenders en penningen)	? ²	?	11

m = morgen / s. = schellingen (rekenmunt).

¹ = in de rekeningen zijn deze tijnsbetalingen geplaatst onder de 'lanthueren' (= tijdpachten) van Woutersweide / ² = het grootste deel van Woutersweide was in tijdpacht uitgegeven, slechts een klein deel vertijnsd.

zoon (zie tabel 20.1) geen willekeurige was, maar (min of meer⁸) werd bepaald door de ouderdom van de tijnsen. Een dergelijke chronologische volgorde is ook uit andere bronnen bekend. Van de tijnsen op het platteland is een eerste serie duidelijk van een tweede gescheiden door de tussenvoeging van de hofstedetijnsen in de stad Heusden. Bij de tijnsbetalingen in Engelen en Vlijmen uit de eerste serie is geen vaste relatie aangegeven tussen ontginningseenheid en lasten. Men zou hier zelfs kunnen denken aan tijnsen die teruggaan op domaniale verhoudingen van zeer oude datum, want de specificaties van sommige betalingen wekken de indruk dat

het hier om verspreid liggende hofsteden en gronden ging, al was er één perceel in Engelen bij dat de 'Hoefslach' heette, een toponiem dat onmiskenbare associaties oproept met verdelingen van gemene gronden van veel recentere datum. Andere aanwijzingen dat de volgorde van tijnsbetalingen in de rekeningen van Floris Laurens zoon een chronologische was, vormen het gebruik van het oude Leuvense pond als rekenmunt en van de hoeve van tien morgen als oppervlaktemaat in de eerste serie. Geen van beide eenheden komt men in de periode 1360-1515 verder nog in Heusdense bron tegen.⁹ In Genderen daarentegen (tweede serie) was, te oordelen naar het hoogte van het jaarlijkse tijnsbedrag, een gangbare hoeve van 16 morgen de maat.¹⁰

Aanvaardt men eenmaal dat de tijnsbetalingen op de lijst van Floris Laurens zoon in volgorde van hun ouderdom staan, is de parallel met de Hollands-Utrechtse ontginningstijnzen duidelijk genoeg. De tijnzen in de eerste serie waren berekend op slechts één pond (20 schellingen) plus 10 hoenders per hoeve van 10 morgen¹¹, die in de tweede reeks op 6 schellingen per morgen in Engelen en Vlijmen, terwijl in Genderen – waar weer wel met de hoevemaat werd gerekend – zelfs één pond per morgen betaald zou kunnen zijn. Toch verschaft deze overeenkomst alléén mijns inziens onvoldoende gewicht aan de veronderstelling dat de Heusdense tijnzen zich naar Hollands-Utrechts model zouden hebben ontwikkeld. Veeleer zie ik een evolutie langs Brabantse lijnen.

Ontginningstijnzen zijn ook uit Brabant bekend. Zij vormden onderwerp van studie in het werk van W. Bezemer, H.P.H. Jansen en, laatstelijk, M.H.M. Spierings.¹² De laatste veegde de Brabantse en Hollands-Utrechtse tijnzen wat overhaast op één hoop. Er zijn echter wel degelijk wezenlijke verschillen. Het belangrijkste is dat de Hollands-Utrechtse tijnzen voortvloeiden uit kolonisatie en ontsluiting van nog leeg gebied, de Brabantse daarentegen uit het bezit en de verdeling van gemene gronden bij lang bestaande nederzettingen. Uit de jaren rond 1300 zijn tientallen oorkonden overgeleverd waarin de hertog van Brabant in de Meierij gemene gronden in erfpacht gaf aan de lokale gemeenschappen.¹³ Deze betaalden dan een behoorlijk bedrag ineens, het 'praelevium' of 'voorlijf', plus de jaarlijkse erfpacht, die later gewoonlijk werd aangeduid als 'gebuurcijs' ('census vicinorum'). Deze uitgiftebrieven zijn op geen enkele wijze vergelijkbaar met de Hollands-Utrechtse 'copen', waarvan overigens wél 14de-eeuwse voorbeelden zijn te vinden in het aan Brabant grenzende Hollandse deel van de Langstraat.¹⁴ Van oudsher hadden de (geërfde) bewoners er zekere gebruiksrechten doen gelden, die nu binnen een landsheerlijke context als het ware werden gelegaliseerd. Eerder dan met die in de Westnederlandse veenontginningsgebieden was de situatie dus vergelijkbaar met wat op de Oostnederlandse zandgronden gebeurde na het ontstaan van de marken. Uit niets blijkt dan ook dat de Brabantse gemene gronden na de uitgiften in erfpacht altijd *onmiddellijk* en volledig werden verdeeld en ontgonnen. Zo gaf hertog Jan II de gemene gronden

van Helmond in 1300 in erfpacht aan de buren van die plaats, maar pas in 1359/60 volgde een concessie tot de verdeling van de 'meent'.¹⁵ Dat verdelen heette dan 'hoefslaan'. Van de individuele houders van de nieuw ontgonnen gronden werd vervolgens een eenmalig 'prelevium' verlangd, plus een jaarlijkse tijns, de 'gewintijns'. Zo treft men in de oudst bewaard gebleven hertogelijke cijnsregisters voor de Meierij (ca. 1340) naast elkaar aan collectief betaalde 'buurtijnzen' en individueel betaalde 'gewintijnzen'.¹⁶

Er zijn voldoende aanwijzingen van algemene aard voor vergelijkbare processen in het Land van Heusden. De latere tijnslanden lagen zonder uitzondering bij reeds lang bestaande nederzettingen en blijken bij nadere beschouwing steeds voormalige 'meenten' te zijn geweest. Ook zijn er duidelijke relictten van *prelevia* aan te wijzen, niet in de vorm van een collectief betaalde 'buurtijns', maar in die van een stuk grond dat de oorspronkelijke concessieverlener in een nieuwe ontginning voor zichzelf had laten reserveren. Verschillende kavels domeinland zijn naar mijn mening als zodanig herkenbaar: de twee kavels in het Hoefslag aan de noordkant van Engelen, de drie 'slagen' in het Meerlant (de latere 'Meerheuvels') aan de zuidwestzijde van hetzelfde dorp, de vier 'hoeven' in het Vlijmense Luisbroek en de twee of drie 'slagen' in de broeklanden van Genderen (de latere 'Genderensche Polder').¹⁷

Er is bovendien één concreet geval bekend waarbij de heren van Heusden het voorbeeld van de Brabantse hertogen hebben gevolgd. In 1325 beloofde Jan van Heusden de gemene buren van Vlijmen te zullen 'houde ne in hare ghemeynte ende in haer venne'¹⁸, een formulering die sterk doet denken aan sommige uitgiftebrieven van hertog Jan II. De tekst van het stuk duidt erop dat de buren van Vlijmen vooral bekommerd waren over de integriteit van de bangrenzen aan de Brabantse zijde van het dorp. Daar lagen wilde weide- en veengronden die tot hun wezenlijke bestaansbronnen hoorden. Van enig 'voorlijf' of jaarlijkse tijns werd niet gerept.

De ontginningstijnzen zoals de graaf van Holland die na 1357 in het Land van Heusden inde, zijn dus uitvloeisels van de tweede in Brabant te onderscheiden fase, de concessie tot *verdeling*. Enkele van die concessies zijn ook te dateren; ik heb ze besproken in hoofdstuk 2. Verder bewijzen toponiemen als gemeynt, hoefslach (en heide), dat de meeste tijnsgoederen het eindprodukt waren van de verdeling van gemene gronden. Hetzelfde geldt, zoals ik daar eveneens uiteen heb gezet, voor het complex 'minilenen' in Baardwijk, waar belening gelijk stond met uitgifte tegen ontginningstijnsjes.¹⁹

In de Heusdense domeinrekeningen uit de 15de eeuw komen de inkomsten uit oude ontginningstijnzen alleen nog ongespecificeerd voor onder een ontvangstpost met de veelzeggende naam 'smalen tijns'. De afdrachten in geld en natura bedroegen sedert het begin van de jaren '40 steevast

ruim 59 pond, 23 kapoenen en 338 tijnschoenders, waarvan het meeste moet zijn opgebracht door de hofstede-eigenaren van Heusden. Dit was aanmerkelijk minder dan in de tweede helft van de 14de eeuw, maar dat kwam vooral omdat de tijzen in Engelen en Vlijmen als annex aan de gerechtshoerlijkheden werden beschouwd, die aan het begin van de 15de eeuw in leen waren uitgegeven. In 1460 leverden zij de heer van Nassau, dan bezitter van de beide heerlijkheden, 49 pond was, 169 hoenders en 129 pond van 20 stuivers in geld op.²⁰ Opmerkelijk genoeg was het laatste veel meer dan de vroegere tijnsopbrengst van de landsheer, die in de jaren 1364-66 130 hoenders, 17½ pond was en ongeveer 53 pond aan geld, dus ongeveer 30 Vlaamse rekenponden, bedroeg. De heer van Nassau had dus hetzij nog de hand weten te leggen op andere tijzen, hetzij de tijnsplicht weten uit te breiden! Volgens het oudste kohier van de Tiende Penning van Vlijmen zou de heer van Nassau tegen het midden van de 16de eeuw zelfs van al het binnendijkse land (een variabele) 'grontchijns' hebben geheven.²¹

Er zijn zeker meer rechthebbenden aan dergelijke 'heerlijke' tijzen in geld en in hoenders geweest dan alleen de graaf en sommige gerechtsheren. In 1406, bijvoorbeeld, vermaakten Jan Gerlaken Knoden zoons uit Boxel en zijn echtgenote Maranda heer Peters dochter van Hemert bij testament hun tijzen en tijnschoenders te Vlijmen aan de kloosters Berne en Mariënkroon. Uit problemen die hier later over rezen tussen de beide begunstigten blijkt, dat het om tenminste 60 tijnschoenders ging.²² Maar ook in andere Heusdense dorpen heb ik de 'census domino fundi' aangetroffen.²³ De oorsprong, verspreiding en druk van deze last is daarom niet goed aan te geven, temeer daar, zoals bleek uit de tijnsbetalingen in de domeinrekeningen, de tijns-tarieven sterk varieerden.

20.2. ERFPACHTEN EN GECONSTITUEERDE RENTEN

'Erfpachten' en 'erfcijnsen' was de eigentijdse benaming voor een zware last die in de Late Middeleeuwen op zeer veel onroerende goederen drukte. In feite gaat het steeds om onveranderlijke, eeuwigdurende betalingen in respectievelijk natura ('erfpachten') of geld ('erfcijnsen'), waarvan de oorsprong tweërlei was: een uitgifte in erfelijke pacht of de vestiging van een rente ('rente-constitutie').²⁴ Ofschoon zowel bij de uitgifte in erfpacht als bij de rente-constitutie een zakelijke last met een zelfde karakter werd geschapen – die bovendien ook op precies eendere manier werd aangeduid – is er tussen erfelijke pachten en geconstitueerde renten een wezenlijk verschil. Erfelijke pachten vloeiden voort uit de overdracht van volledige en eeuwigdurende gebruiks- en genotsrechten door eigenaren die als gevolg van de overdrachtshandeling 'bloot-eigenaren' werden. Rente-constitutie was daarentegen het rechtsgevolg van een kredietovereenkomst, die de crediteur een zakelijk zekerheidsrecht verschafte en de debiteur ver-

plichtte tot het stellen van een onderpand. Meestal diende daartoe een stuk grond of een huis, maar het kon ook een andere vaste bron van inkomsten zijn: een (grottere) geconstitueerde rente bijvoorbeeld²⁵ of een tiend²⁶ of zelfs een 'landhuur'.²⁷

Omdat echter in cijnsregisters, de belangrijkste bron voor de studie van de *verspreiding* van erfelijke renten, slechts het uniforme eindresultaat van verschillende rechtshandelingen en niet de rechtshandelingen zelf worden getoond, zijn erfelijke pachten en geconstitueerde renten niet altijd even goed van elkaar te onderscheiden. Uit het chartermateriaal krijgt men echter de stellige indruk dat vestiging van erfelijke pachten veel minder vaak voorkwam dan rente-constitutie: Heusdense schepenakten bevatten, in grote tegenstelling tot de Bossche schepenprotocollen²⁸, nauwelijks specimen van uitgiften in erfelijke pacht; van rente-constituties daarentegen zijn er vele tientallen bewaard gebleven. Op de mogelijke verklaring heb ik in hoofdstuk 15 gewezen: waarschijnlijk vonden uitgiften in erfelijke pacht in het Land van Heusden net zo min als uitgiften in tijdpacht of beleningen plaats in het publieke gerecht. In de Meierij was dat kennelijk wel het geval. Dit zou onder andere kunnen verklaren, waarom de meeste van de weinige vererfpachtingen die we wèl kennen, te vinden zijn in de oudste leenregisters van Holland. In feite onderscheidt het uitgifte-formulier zich alleen van dat van de gewone belening in de vermelding van het bedrag en de jaarlijkse vervaldatum van de canon.²⁹ We kunnen hier evenwel te maken hebben met een perspectivische vertekening: als een grootgrondbezitter als de graaf van Holland uitgiften in erfelijke pacht afhandelde voor zijn eigen leen- en tijnschhof, wil dat nog niet zeggen dat kleine particuliere eigenaren daarvoor geen gebruik zouden hebben gemaakt van de vrijwillige rechtspraak door de schepenbank. Concrete bewijzen hiervoor zijn, zoals gezegd, uiterst schaars.³⁰ Ik meen dan ook te mogen stellen dat uitgiften in erfelijke pacht door anderen dan grote adellijke en institutionele grondbezitters niet vaak voorkwamen.

De uitgiften in erfpacht door de graven van Holland waren vaak omzettingen van kortlopende tijdpachten en golden dan als gunstverlening of beloning voor bewezen diensten. Ik heb enige voorbeelden gegeven in hoofdstuk 17.³¹ Soms ging de verandering van status bovendien gepaard met een aanzienlijke verlaging van de jaarlijks verschuldigde pachtsom. Bij de al eens genoemde omzetting van huur in erfpacht van 28 morgen land in Woutersweide in Oud-Heusden ten gunste van het klooster Mariënkroon in 1441 werd de canon bepaald op 16 kronen, terwijl de huurprijs op dat moment 24 kronen bedroeg.³² Regel was dit overigens niet. Een andere bekende mutatie van tijd- naar erfpacht, die betreffende de uitgestrekte Rapersweerd bij Veen in 1461/62, ten gunste van *castellanus* Gielis van Wijk, had bijvoorbeeld helemaal geen verandering in de hoogte van de pachtsom ten gevolge.³⁴

Nadere studie van de renteconstituties in Heusdense schepenakten leert

dat we feitelijk met twee vormen te maken hebben. Bij de eerste vertoonde het formulier sterke gelijkenis met dat van de opdracht in leen van alodiaal goed. De debiteur droeg het onderpand – op het platteland gewoonlijk één stuk land, maar soms ook meer dan één³⁵ – op aan de crediteur, die het vervolgens weer terug opdroeg aan de debiteur onder beding een ‘erfpacht’ of ‘erfcijns’.³⁶ Bij de tweede vorm ‘beloofde’ de debiteur slechts uit een wel omschreven onderpand een jaarlijkse vergoeding aan de crediteur te zullen betalen. Beide typen kwamen in de 15de eeuw een tijdlang naast elkaar voor, maar de indruk is toch dat het eerste het oudste was en in de 15de eeuw geleidelijk door het tweede is verdrongen.³⁷ Terwijl geconstitueerde renten van het tweede type vóór ca. 1375 nog helemaal niet (?)³⁸ gevonden worden, treft men rentevestigingen in de eerste vorm na het midden van de 15de eeuw juist steeds minder aan.

De belangrijkste aanwijzing voor het jongere, meer ‘moderne’ karakter van renteconstituties van het tweede type is echter dat er gewoonlijk – maar niet altijd! – een lossingsclausule in was opgenomen³⁹, hetgeen pas vanaf het midden van de 15de eeuw gebruikelijker zou worden. Van kerkelijke zijde is omstreeks die tijd op het afkoopbaar stellen van geconstitueerde renten aangedrongen.⁴⁰ In grootstedelijke kapitaalmarkten was afkoopbaarheid van renten toen overigens al geruime tijd gebruikelijk.⁴¹ In concreto hield afkoopbaarstelling in dat de debiteur het recht had om de rente af te lossen met een tevoren overeengekomen veelvoud – in Heusden variërend van 14 tot 16 – van de jaarlijkse vergoeding.⁴² Met het opnemen van lossingsclausules werd het grootste euvel dat aan de geconstitueerde rente als kredietinstrument kleefde – het ‘eeuwigdurende’ karakter van de verplichting – ondervangen. Weliswaar bood renteconstitutie de oorspronkelijke debiteur/verkoper van de rente de mogelijkheid om, zeker naar moderne maatstaven, voor een relatief geringe jaarlijkse tegenprestatie kapitaal aan te trekken⁴³, de onlosbaarheid legde een zware wissel op de toekomst, omdat alle latere bezitters van het bezwaarde onderpand met oude betalingsverplichtingen opgescheept zaten. Deze situatie was vooral gevaarlijk wanneer zo’n latere bezitter zelf kapitaal aan wilde trekken of in financiële moeilijkheden kwam en zich vervolgens genoodzaakt zag het reeds bezwaarde onderpand met een nieuwe ‘eeuwige’ rente te belasten. Veel onroerende goederen op het platteland waren, zo blijkt uit koopakten, op den duur dan ook met meer dan één, soms wel vier of vijf onaflosbare geconstitueerde renten belast. Als voorbeeld noem ik een ‘gezate’ van onbekende oppervlakte in Herpt, dat in 1515 belast bleek met vijf geconstitueerde renten ten gunste van verschillende kerkelijke en liefdadigheidsinstellingen in Heusden en Herpt, tezamen een jaarlijkse last van 55½ schelling.⁴⁴ En in 1414 werd in Doeveren een rente op een boerderij gevestigd waar op dat moment reeds drie andere geconstitueerde renten op lagen.⁴⁵ Ook uit de Meijerij van Den Bosch zijn dergelijke gevallen van ‘overbelasting’ met renten bekend.⁴⁶ Koopcedelen geven daarin inzicht, omdat verkopers van onroerend goed verplicht waren alle zakelijke

lasten op het object van verkoop in de koopakte op te laten nemen. Omdat belasting met erfelijke renten de waarde van het goed verminderde, probeerden verkopers wel renten te verzwijgen. Soms lukte dat, zoals blijkt uit een aantekening in het inkomstenregister van de kerk van Baardwijk over een 'gesectken', dat in 1482 aan pastoor Jan de Geister was verkocht, die het vervolgens aan de kerkfabriek vermaakte. Pas toen de kerkmeesters het goed enige jaren na Geisters dood wilden verkopen aan diens opvolger meester Hendrik Smeeds, trad 'int licht' dat de eerste verkoper het goed ooit had belast met een rente van een mouwer rogge. Bij de verkoop in 1482 had hij dat verzwegen.⁴⁷ Waarschijnlijk kwam het veel vaker door dat bezitters van met renten belaste onderpanden na verloop van tijd 'eeuwige' betalingsverplichtingen staakten of niet volledig nakwamen op de gok dat de rentegerechtigde de rentebrief op den duur kwijt raakte en dan niet meer precies wist wie wat verschuldigd was. In dergelijke gevallen lieten grote rentegerechtigden, zoals kloosters of adellijke heren, voor het gerecht van Heusden door twee of drie betrouwbare, met de omstandigheden ter plekke van het onderpand bekende getuigen 'mit opgherecte vingheren ende mit gestaefden eede' bezweren dat de rente in kwestie 'een bekend thijns (hier kan elke vorm van zakelijke last zijn bedoeld; PH) is ende (altijts) geheven ende gebuert is, wair dair brieff aff sijn off gheen brieff aff en sijn'.⁴⁸ Dergelijke verklaringen van zogenaamde 'tijnsgenoten' werden, indien door de schepenen geaccepteerd, opgetekend in het 'tjnsregister'⁴⁹ en kregen daarmee waarschijnlijk dezelfde bewijskracht als de rentebrieven zelf. De benaming 'tijnsgenoten' voor de getuigen mag een verre naklank hebben van de vroegere (domaniale) tijnshoven⁵⁰, in de 15de en 16de eeuw hadden ze niets meer met tijnsgerechten te maken. Zoals ik al opmerkte werden alle zaken met betrekking tot tijnsgoederen en tot de vestiging van geconstitueerde renten in Heusden afgehandeld voor de publieke gerechten (i.h.b. de stadsschepenen). In de overgeleverde verklaringen waren de tijnsgenoten zonder uitzondering lieden van aanzien: een schepen, de pastoor, een andere priester, een grote eigenerfde boer. Soms kan men ze bezwaarlijk onpartijdig noemen: zo zien we de pastoors van Heusden en Baardwijk, de deken van het kapittel van Heusden en de abt van Berne allen als tijnsgenoten optreden in verklaringen omtrent renten die zij zelf inden.⁵¹ Dat verklaringen van tijnsgenoten een middel waren om onwillige renteschuldigen tot betaling te dwingen, blijkt uit een verklaring uit 1469 omtrent een rente, die de *pytancie* (= kas ten behoeve van 'tractaties' aan de monniken bij speciale gelegenheden; PH) van de abdij Berne uit een stuk land in Herpt trok. Toen de bezitter van het perceel twee maanden na de verklaring nog altijd niet wilde – of kon – betalen, liet de *pytancier* het onderpand gerechtelijk uitwinnen.⁵²

Voorals als gevolg van opeenstapeling van rentelasten raakten veel schuldplichtigen vroeg of laat in betalingsmoeilijkheden. Dit bewijzen de zogenaamde 'coopbrieven' die in verhoudingsgewijs zeer grote aantallen in de Heusdense kloosterarchieven aanwezig zijn. De 'coop' hield een

vorm van conservatoir beslag op het onderpand in, die de nalatige debiteur nog een jaar de tijd gaf om aan zijn verplichtingen te voldoen, maar intussen het gebruik van het onderpand aan de ‘coper’ – niet zelden de crediteur zelf – liet. Na een jaar verviel het pand definitief aan de ‘coper’.⁵³

Overigens stond ook vóór de opneming van lossingsclausules in rentebrieven aan de bezitters van bezwaarde onderpanden een mogelijkheid open om van de rentelast af te komen, namelijk door verwerving van de rentebriefzelf. Akten van renteconstitutie waren in de Late Middeleeuwen namelijk verhandelbare waardepapieren, die door de oorspronkelijke koper van de rente vrij konden worden verkocht. Vooral institutionele (groot)grondbezitters probeerden na aankoop van een bezwaard onderpand ook de bezwarende rente in handen te krijgen. Of zo’n ‘dubbeltransactie’ slaagde, hing, behalve van de kapitaalkracht van de bezitter van het onderpand, natuurlijk geheel af van de bereidwilligheid van de bezitter van de rentebrief tot verkoop.⁵⁴ Verder werden ‘eeuwige’ renten van het oude type soms ‘uut graciën’ afkoopbaar gesteld.⁵⁵

Het moge duidelijk zijn dat renteverstiging voor beide partijen – crediteur en debiteur – bepaalde voor- en nadelen bood. Volgens Génicot waren boeren in geldnood eerder geneigd hun grond te verhypothekeren dan hem voorgoed te verveemden en zochten, van de andere kant, vooral stedelijke geldschieters met hun beleggingen op het platteland de zekerheid van een gegarandeerde jaarlijkse uitkering. Welke partij bij de overeenkomst het meest riskeerde, hing af van de aard en de ligging van het onderpand. Debiteuren liepen bij nalatigheid het risico het gegeven onderpand te verliezen, ook als de waarde beduidend boven die van het verstrekte krediet lag. Van de andere kant konden crediteuren ook aan niets anders dan het onderpand verhalen en dat kon hen gemakkelijk met lege handen achterlaten als het, bijvoorbeeld, om een houten opstal ging die was afgebrand of om een stuk land dat als gevolg van overstroming jarenlang onbruikbaar was.⁵⁶

Omtrent de oogmerken van rente-constitutie is zo goed als niets bekend: noch in rentebrieven, noch in cijnsregisters wordt het doel van de financiering – of zelfs maar de grootte van het geleverde kapitaal – vermeld. Wel meen ik mij bij E. Thoen aan te kunnen sluiten, die de gevestigde opinie verwierp dat de meeste renten werden geconstitueerd voor de financiering van aankopen van onroerend goed.⁵⁷ Een belangrijke aanwijzing daarvoor is dat overdrachten van onroerende goederen voor schepenen van Heusden evenmin als in West-Vlaanderen *gewoonlijk en op korte termijn* werden gevolgd door constituties van renten door de nieuwe eigenaren. Van de alternatieven verwierp Thoen vervolgens het ‘noodkrediet’ (rentevestiging ter delging van een schuld), omdat in West-Vlaanderen relatief veel renten werden gevestigd in gunstige conjunctuurfases. Thoen trok daaruit de conclusie dat ‘een groot deel van het ‘ontleende’ kapitaal werd gebruikt voor diepteinvesteringen in de plattelandseconomie’, anders gezegd werd

geïnvesteed in de uitbreiding of verbetering van bedrijfsgebouwen, werktuigen of in de veestapel. Het Heusdense materiaal laat niet toe een dergelijke vergaande conclusie te trekken.

De verspreiding in de breedte van de hierboven beschreven zakelijke lasten van het type erfelijke pacht of geconstitueerde rente is enigszins na te gaan aan de hand van cijnsregisters. De hoofdoverweging om enkele cijnsregisters afkomstig uit parochie-archieven te gebruiken als nominatief basismateriaal voor de genealogische reconstructie van buurliedenfamilies was immers, dat er 'een substantieel deel van de buurlieden van een dorp op één tijdstip' in werd genoemd.⁵⁸ Veel geconstitueerde renten in deze registers behoorden in zoverre tot een bijzonder type, dat zij door de overwegend welgestelde debiteuren waren gevestigd, niet om extern kapitaal aan te trekken, maar om een memorie of 'jaargetijde' te financieren. Als tegenprestatie voor de jaarlijkse uitkering in natura of geld waren de pastoor, de kerkfabriek of de armentafel dan gehouden tot een gebeds-herdenking, een mis of een liefdadige handeling (bijvoorbeeld een uitdeling van brood of kleding) ter nagedachtenis aan de vestiger van de rente – of eventueel aan de door deze begunstigde. Het zij echter benadrukt dat de gevestigde rente uit haar aard geen persoonlijke verplichting van de vestiger of diens nabestaanden was maar een zakelijke last die op een onroerend onderpand rustte en moest worden voldaan door de bezitter, of dat nu een nazaat van de vestiger van de rente, c.q. het memorie was of niet. Op den duur was dan ook een groot deel van de lokale burens renteplichtig aan de lokale geestelijke instellingen. Het beste bewijs hiervoor wordt geleverd door de cijnslijsten van de pastorie van Baardwijk uit 1497 en 1526.⁵⁹ In het eerste jaar waren ongeveer 60 Baardwijkse burens aan de pastoor renteplichtig. Op de 95 haardsteden die de Enqueste voor Baardwijk noemt, was dat bijna tweederde. In 1526 ging het om ongeveer 50 burens, terwijl de Informacie voor 1514 85 haardsteden opgeeft, waarvan er 35 armlastig waren. Het cijnsregister van de kerk van Vlijmen uit omstreeks 1460 vermeldt de namen van ongeveer 85, dat van de armentafel uit 1465 ongeveer 65 verschillende inheemse renteplichtigen op 150 haardsteden ten tijde van Karel de Stoute, althans volgens de informanten aan de Enqueste. Dat waren er evenveel als in 1494, toen bijna de helft 'geen één gulden en (mocht) gelden'. Zeker wanneer men de (fiscale) paupers buiten beschouwing laat, moeten in Vlijmen en Baardwijk nagenoeg *alle* eigenerfde burens renteplichtig zijn geweest aan de lokale kerkfabriek, pastorie of armentafel – zo niet aan meer dan één van deze instellingen tegelijk.

Overigens was het zo, dat de 'typische' rente-constitutie zoals we die kennen uit talrijke Heusdense schepenbrieven, er een was waarbij Heusdense poorters optraden als crediteuren-kopers en burens als debiteuren-verkopers. Of de kopers van renten of rentebrieven nu overwegend behoorden tot de stedelijke en geestelijke elite of dat zich onder hen ook

veel 'schamele luiden' bevonden – voor beide bestaan aanwijzingen⁶⁰ – heb ik voor Heusden niet precies onderzocht. Het doet weinig afbreuk aan de conclusie, die ook door Thoen is getrokken, dat in de Late Middeleeuwen via rente-constitutie een grootscheepse 'transfer' van kapitaal van de stad naar het platteland plaatsvond. Volgens Thoen zouden deze indirecte investeringen op platteland veel belangrijker voor de rurale economie zijn geweest dan directe kapitaalinvesteringen, voortvloeiend uit tijdpachtcontracten en dergelijke.⁶¹ Tegelijk belichtte Thoen daarmee slechts één kant van de medaille: tegenover het gunstige effect van de kapitaalinjectie ten tijde van de rentevestiging, stond op de lange termijn het nadeel van de 'eeuwige' rentelast. In hoeverre het eerste voordeel het tweede nadeel compenseerde is niet te zeggen, maar zal sterk afhankelijk zijn geweest van de gepleegde investering en van de zwaarte van de rentelast.

Wel is op grond van cijnsregisters en losse rentebrieven enigermate te becijferen, hoe zwaar geconstitueerde renten op het totaal der lasten wogen. Gegevens over 'erfcijnzen' (renten die in geld moesten worden voldaan) zijn hiertoe ongeschikt, aangezien 'erfcijnzen' gewoonlijk in rekenmunt werden vastgesteld om uitholling van de waarde door muntverslechtering en prijsinflatie te voorkomen. Hoe de renten jaarlijks werden afgerekend, wordt noch in rentebrieven, noch in cijnsregisters vermeld. Renteconstituties in natura ('erfpachten') hebben dit probleem niet. Mits de onderpanden nauwkeurig omschreven zijn – hetgeen in bijvoorbeeld de beide Baardwijkse cijnsregisters van 1526 helaas zelden of nooit het geval was – is de zwaarte van de 'erfpacht' af te zetten tegen een gecalculerde totale gemiddelde fysieke opbrengst, zoals voor enkele tientallen 'erfpachten' is gedaan in tabel 20.2. Niet onverwacht blijkt de reële last van 'erfpachten' nogal uiteen te lopen. Uitgaande van standaardoogsten van 1.400 liter per hectare voor rogge en van 1.100 liter voor tarwe⁶², ging anderhalf tot bijna 25% van de bruto fysieke opbrengsten op aan de betaling van één 'erfpacht'. De mediaanwaarde is 8%. Daarmee moet de last van geconstitueerde renten voor veel eigenerfden vergelijkbaar zijn geweest met de tiendlast, in het Land van Heusden de 'elfde schoof' of 9% van de bruto fysieke oogstopbrengst.⁶³

Deze orde van zwaarte wordt bevestigd door enige mededelingen over 'particuliere' rentelasten in de *Informacie* van 1514. De burenen van Baardwijk zouden aan de poorters en geestelijke heren en instellingen van Heusden jaarlijks 76 Rijnse guldens en 100 mud rogge verschuldigd zijn geweest. Slaat men alleen de roggerenten om over de naar schatting 133 (Rijnlandse) morgen binnendijks land⁶⁴ die de eigenerfde burenen van Baardwijk in bezit hadden (tabel 16.1), komt men uit op ongeveer driekwart mud per morgen, dat wil zeggen 15% van de berekende gemiddelde rogge-opbrengst. In Vlijmen bedroeg de volledige particuliere rentelast 553 Rijnse guldens, 'gereeckent tmudde coerns (= rogge; PH) up 2 Rhijns gulden'. Op een totaal (binnen- en buitendijks) eigenerfd bezit van ca.

LASTEN VERBONDEN MET ZAKELIJKE RECHTEN

TABEL 20.2. Omrekening van rentelasten in natura tot percentages van standaard-oogstopbrengrsten.

I	Vlijmen, 1445	1 mud rogge uit 2m	12,0
	Vlijmen, 1445	8 vat rogge uit 1m	12,0
	Vlijmen, 1445	8 vat rogge uit 1m	12,0
	Herpt, 1445	1 mud 'goede' tarwe uit 3 mg	8,5
II	Baardwijk, 1497	1 vat rogge uit $\frac{1}{2}$ m	3,0
	Baardwijk, 1497	4 vat rogge uit 6 hnt	5,0
III	Baardwijk, 1526	2 vat rogge uit 1m	3,0
	Baardwijk, 1526	3 vat rogge uit 1m	4,5
IV	Baardwijk, 1395	2 mud rogge uit $\frac{1}{2}$ slag (6 mg)	6,7
	Baardwijk, 1460	2 mud rogge uit 3m + 6h + 5m	5,2
	Baardwijk, 1468	1 mud rogge uit 11m	2,2
	Bab.Broek, 1444	1 mud tarwe uit 2m	15,3
	Genderen, 1449	1 mud 'vrije' tarwe uit $6\frac{1}{2}$ m	4,7
	Genderen, 1467	12 vat tarwe uit $3\frac{1}{2}$ m + 7hnt	4,7
	Vlijmen, 1425	1 mud 'goede' rogge uit 2m + ti	12,0
V	Baardwijk, 1407	1 mud rogge uit 2m	12,0
	Baardwijk, 1413	3 mud rogge uit $\frac{1}{2}$ slag (6 mg)	10,0
	Baardwijk, 1430	1 mud rogge uit 3m	8,0
	Baardwijk, 1445	1 mud rogge uit 3m	8,0
	Baardwijk, 1482	1 mud rogge uit 6 hnt	20,1
	Eethen, 1410	1 mud tarwe uit $10\frac{1}{2}$ hnt	14,6
	Genderen, 1445	2 mud rogge uit 4m	12,0
	Hedikhuizen, 1457	4 vat rogge uit 10 hnt	3,0
	Hedikhuizen, 1474	4 mud tarwe uit 3m + 11hnt	23,6
	Oud-Heusden, 1412	1 mud rogge uit 5m	4,8
	Vlijmen, 1462	8 vat rogge uit 1m + $5\frac{1}{2}$ hnt + 1m	3,9
	Vlijmen, 1474	1 mud rogge uit 5hnt + 7hnt	10,0
	Vlijmen, 1474	1 mud rogge uit 10hnt + 7hnt	7,1
	Vlijmen, 1485	$\frac{1}{2}$ mud tarwe uit $3\frac{1}{2}$ hnt + hu	21,9
	Vlijmen, 1455	4 mud rogge uit 2m + 8m	9,6
	Hedikhuizen, 1455	2 mud tarwe uit 5mg + 2mg	7,3
	Doeveren, 1472	1 mud rogge uit 9hnt	13,4
Vlijmen, 1509	2 mud rogge uit $2\frac{1}{2}$ m	19,3	
Vlijmen, 1531	1 vat rogge uit 1m c.a.	1,5	
VI	Vlijmen, 1543	4 vat rogge uit 2 hnt + hu	15,1
	Baardwijk, 1511	8 vat rogge uit 3m + hu	4,0
	Baardwijk, 1511	1 mud rogge uit 26 hnt + hu	4,6
	Wijk, 1485	1 mud tarwe uit 25 hnt + hu	6,1
	Baardwijk, 1464	1 mud rogge uit 3m	8,0

Achtereenvolgens zijn steeds gegeven: aanduiding ban, jaar van renteverstiging, korte omschrijving rente + onderpand, berekend percentage van de standaard-oogstopbrengrst (= 1400 liter p/ha voor rogge en 1100 liter p/ha voor tarwe).

Gebruikte afkortingen: m = kleine morgen van 5 hont / mg = grote (Rijnlandse) morgen / hnt = hont (100 vierkante roeden) / hu = behuizing.

530 morgen was dat één mud per 1,9 morgen en dat was 11% van de standaard rogge-opbrengst. De informanten van Wijk lieten een rentelast noteren van 300 Rijnse guldens op 500 morgen, hetgeen, volgens de Vlijmense omrekeningsfactor, neerkomt op een rogge-oogstpercentage van zes. In Oud-Heusden kwam men op 90 Rijnse guldens en 17 mud rogge op 17½ hoeve, dat was 62 mud rogge op 292 Rijnlandse morgen ofwel ruim 4% van de rogge-opbrengst.

Gezien de zwaarte van de last van geconstitueerde renten is het niet vreemd dat debiteuren op het platteland door onderlinge samenwerking hun risico trachtten te spreiden. Niet bekend uit het Land van Heusden maar wel uit het direct aangrenzende deel van de Meierij zijn *joint ventures* van buurlieden die gezamenlijk kapitaal aantrokken van stedelijke beleggers uit Den Bosch en daar elk afzonderlijk onderpand voor stelden. Om één voorbeeld te noemen: in 1494 verkochten 14 particuliere bureu van Drunen een erfelijke rente van 30 Rijnsguldens van 20 stuivers 't stuk aan de Bossche dame Liesbeth, weduwe van Dirk Hendriks Pelgrom. De nauwkeurig omschreven onderpanden van de vennoten waren steeds stukken grond van geringe omvang.⁶⁵ Op deze manier slaagde het collectief erin tegen een waarschijnlijk betrekkelijk gering risico een grote som gelds aan te trekken. Onder de bureu- debiteurs in dit contract zijn er ook, die in de omringende jaren bij herhaling bij dergelijke collectieve rentevestigingen waren betrokken.⁶⁶

Wat we ook in de Bossche schepenprotocollen zien gebeuren en waarvan wèl verscheidene voorbeelden uit het Land van Heusden bekend zijn, is de verkoop en zelfs aankoop van renten door burengemeenschappen. Zo maakt het protocol van 1490 melding van de betaling van een rente van 5 Rijnsguldens door de zeven *deputati* van het dorp Drunen aan zekere Katharina, echtgenote van Hendrik Wouter van Vughts zoon. Drie jaar later werd de rente afgelost. Opmerkelijk in deze constructie was dat het onderpand onder deze rente bestond uit vijf percelen met opstallen, die eigendom waren van enkele particuliere Drunense bureu.⁶⁷ Vermoedelijk ging ook achter de opdracht in 1493 van twee 'erfrogen' ten behoeve van de 'communitas incolarum et vicinorum vicinitatus de Nuwenkuyc' door Jan Lombard en Lodewijk Jans vanden Bosch de lossing van een collectief geconstitueerde rente schuil.⁶⁸ In dezelfde periode verkochten de kerkmeesters van verschillende Heusdense dorpen namens de gemene bureu renten voor de financiering van noodzakelijke herstelwerkzaamheden aan de parochiekerk, waarvan de aanbesteding niet over een aantal jaren kon worden uitgesmeerd.⁶⁹ De 'gemene bureu en ingelanden' van Eethen trokken in de jaren '80 van de 15de eeuw in Den Bosch kapitaal aan in de vorm van een losbare rente voor de constructie van een nieuwe sluis en een 'waterganck'.⁷⁰ Voor de dekking van de kosten van het proces dat de 'gemene Stad en het Land van Heusden' in 1487 tegen de abt van Berne voerde over, hoe kon het anders, de bijdrage van het klooster aan

LASTEN VERBONDEN MET ZAKELIJKE RECHTEN

TABEL 20.3. Jaarlijkse collectieve rentelasten van de dorpsgemeenten volgens de Informatie van 1514 (in stuivers).

ban	I	II	III	IV	V	VI	VII
Baardwijk	240					50	5
Vlijmen	(geen opgave)						
Engelen	1250	1200		200		(c46)	(58)
Hedikhuizen	800	(T 17.500) ¹				(40)	(20)
Herpt	1460	(T 6.400) ¹				(c29)	(50)
Aalburg	'niet belast mit eenighen renten'						
Wijk	760					(c70)	(11)
Veen	780		240			(46)	(22)
Oud-Heusden			(c4) ²		515	c28	22
Heesbeen	'niet bezwaert mit eenighen renten'						
Doeveren	433					19	23
Drongelen	560				160	c21	34
Meeuwen	660					c35	19
Genderen			750 ³			16	47
Eethen	1120					36	31
Babyloniënbroek	(150) ⁴					(19)	(8)

I = renten, verkocht i.v.m. betaling ruitergeld t.b.v. belegeringen Poederoijen / II = renten, verkocht i.v.m. brandschattingen, losgelden e.d. / III = renten, verkocht i.v.m. herstel kerk / IV = renten, verkocht i.v.m. betaling reguliere meerjarige bedden / V = collectieve renten, waarvan bestemming niet is gespecificeerd / VI = aantal niet-arme haardsteden; indien dat niet apart is aangegeven totaal aantal haardsteden tussen haakjes () / VII = jaarlijkse rentelast per niet-arme haardstede, c.q. tussen haakjes per haardstede.

¹ = totaalschulden i.v.m. oorlogshandelingen (jaarlijkse rentelast niet aangegeven) / ² = opgave in stuivers (per haardstede of per morgen?); verrekend onder kolom VII / ³ = rente, i.v.m. oorlogshandelingen (algemeen) / ⁴ = exclusief 1 mud rogge en 1 mud tarwe.

Gehanteerde koersen: 1 Rijnlandse gulden = 20 stuivers / 1 goudgulden = 20 stuivers / 1 Philipsgulden = 25 stuivers.

de bedden⁷¹, werd blijkens de Enquete een grote collectieve rente verkocht, waarvan elk dorp, ongeacht de grootte, jaarlijks 10 Rijnse guldens moest opbrengen. En dan zagen de dorpen zich regelmatig tot het contracteren van collectieve renten gedwongen door onverwachte verplichtingen tot hoge bijdragen in militaire campagnes en door de herhaalde brandschattingen waaraan zij tijdens de Gelderse oorlogen waren blootgesteld.⁷² Zo vestigden bijna alle Heusdense dorpen collectieve renten, variërend van 12 tot meer dan 56 (Rijnse) guldens per jaar, om hun aandeel te kunnen voldoen in het speciale 'ruitergeld' dat werd geheven in verband met de roemruchte belegeringen van Poederoijen in 1507 en 1508. Slechts twee dorpen bleken in 1514 onbelast met renten: Aalburg en Heesbeen. Een

teken van rijkdom was dat zeker niet, integendeel. Heesbeen was 20 jaar daarvóór ook al 'ombelast van renten' en toen werd de reden gegeven. De gemene burenen hadden 'geen gelooff en gehadt', anders gezegd: waren zó arm dat ze niet als kredietwaardig werden beschouwd. Hadden ze renten willen vestigen, ze zouden geen kopers hebben gevonden!

In tabel 20.3 is een overzicht gemaakt van al deze collectieve (rente)lasten, voor zover vermeld in de enquête van 1514. Van de dorpen waarvoor de opgaven voldoende gedetailleerd waren en alle verplichtingen konden worden omgerekend in stuivers, heb ik in de laatste kolommen de rentelast per haardstede – indien mogelijk per contribuerende (d.i. niet armlastige) haardstede – becijferd. Daardoor krijgt men een indruk van de sterk variërende zwaarte van deze bijzondere lastenmodaliteit.

20.3. TIENDEN EN TIENDHEREN

Tot de zwaarste lasten waaraan middeleeuwse boeren onderworpen waren, behoorden de tienden. Men onderscheidde ze in 'grote' ('koren-' of 'hooi-') en 'smale' tienden. Onder de laatste werden niet alleen de 'krijtende' tienden (met andere woorden die van het jonggeboren vee) begrepen, maar ook de tienden van de handelsgewassen zoals vlas, hop, raapzaad en vermoedelijk ook wintergerst. In het Land van Heusden was een aanzienlijk deel van de tiendrechten gedurende de Late Middeleeuwen nog in handen van de geestelijkheid of, preciezer, van de geestelijke houders van patronaatsrechten en niet van de lokale pastores aan wie ze eigenlijk toekwamen. Zelfs was het zo dat de geestelijkheid haar greep op de tienden gedurende de Late Middeleeuwen nog wist te versterken. Anders dan in sommige andere delen van het graafschap Holland is men in het Land van Heusden de tienden nooit als *ambachtsgevolgen* gaan beschouwen.⁷³

Verweg de grootste tiendgerechtigde was de benedictijner-abdij van Sint-Truiden. Zij bezat alle tienden in Aalburg, Heesbeen, Doeveren, Genderen en waarschijnlijk ook Herpt, inclusief de tienden binnen het kloosterterrein van Berne. Van de tiendrechten in Drongelen, Eethen, Meeuwen en Babyioniënbroek bezat Sint-Truiden de volle helft en van de korentienden in Hedikhuizen één blok. De tienden in Baardwijk gaf de abt sedert 1242 in leen uit. Alleen in Vlijmen en Engelen, Wijk, Veen en Oud-Heusden bezat Sint-Truiden in het geheel geen tiendrechten.⁷⁴ Overigens golden de rechten van Sint-Truiden uitsluitend de tienden van de perceelsblokken op de oude bouw- (en hooi-?)landen. De 'novale' tienden van gronden die er in een later stadium werden verdeeld en in cultuur gebracht, vielen niet automatisch aan de abt toe, zoals hieronder nog zal blijken.

Bij elkaar zorgden de tiendopbrengsten voor het leeuwedeel van de inkomsten van Sint-Truiden in het Land van Heusden. Dat was al zo ten tijde van abt Willem van Rijkkel en het zou zo blijven tot het einde van

de zestiende eeuw. In 1254 bijvoorbeeld maakten de opbrengsten uit de verpachting van tienden ongeveer 88% van alle (geld-)inkomsten van de abdijgoederen in het Land van Heusden uit.⁷⁵ En de rekening van baten en lasten die in 1599 ten behoeve van de Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland werd opgemaakt door Adriaan van Noort, de rentmeester van de Heusdense goederen van de abdij van Sint-Truiden, laat zien dat het 350 jaar later nog niet veel anders was.⁷⁶ Volgens de verzamelstaat bestonden de ontvangsten van in totaal 4.395 gulden en 6 stuivers voor 78% uit de opbrengsten van korentienden, voor nog eens 13½% uit de opbrengsten van 'smale' tienden en slechts voor ruim 8% uit de inkomsten van kortlopende en erfelijke pachten.

In al die eeuwen kon Sint-Truiden niet altijd ongestoord van zijn tiendbezit genieten. In het aantekenboek van Willem van Rijkel wordt onomwonden verhaald hoe begerige adellijke heren uit de regio zich met intimidatie en geweld van de tienden meester trachtten te maken, totdat de abt het welletjes vond, de hulp inriep van zijn machtige *advocatus*, de graaf van Holland, en hem de inkomsten van het Aalburgse bezit voor drie jaar in tijdpacht gaf, een mooi staaltje van slagvaardigheid en realiteitszin.⁷⁷ Daarmee kwam aan dergelijke onrechtmatigheden natuurlijk niet voor goed een einde. Ook in dat opzicht veranderden de tijden maar langzaam. Nog tweehonderd jaar later sloeg de graaf van Nassau de hand aan de tienden van Sint-Truiden in Genderen. Na enig aandringen was hij best bereid die te restitueren, zij het tegen een vorstelijke schadeloosstelling van 100 gouden Wilhelmuusschilden per jaar.⁷⁸ De abt had weinig keus en gaf toe. Toen graaf Jans kleinzoon Hendrik zestig jaar later voldoening van ontstane achterstallen en eeuwige voortzetting van de betaling eiste, stribbelde abt Anthonis van Bergen tegen door te stellen dat de betalingsverplichting door zijn voorganger tot wederopzegging was aangegaan en beschouwd moest worden als een vergoeding voor de 'bescherming' door de graven van Nassau van de goederen en rechten die Sint-Truiden in het Land van Heusden had – alsof de Nassau's daar als burggraven van Heusden niet ambtshalve toe verplicht waren! Graaf Hendrik was niet van zins deze regelrechte maffiapraktijk op te geven. Weliswaar werden de achterstallen kwijtgescholden en de verschuldigde som geconverteerd in rekenmunt, maar de betaling moest worden voortgezet.⁷⁹

In een aantal dorpen moest de abt van Sint-Truiden de tienden delen met andere geestelijke of wereldlijke heren. De tweede helft van de tiendrechten in Eethen, Meeuwen en Drongelen zou rond 1250 in handen zijn geweest van ridder Hendrik van Drongelen. Deze beweerde de tienden in leen te houden van een andere ridder, heer Gijsbrecht 'uter Goye iuxta Trajectum inferius' (= 't Goy bij Utrecht; PH), die ze op zijn beurt in leen had van de bisschop van Utrecht.⁸⁰ Van deze leenbanden is in latere bronnen niets meer terug te vinden en misschien zijn hier toch een paar zaken door elkaar gehaald: de leenverhouding met Utrecht (via Uter

Goye) werd verward met de situatie in Babyloñienbroek – waarover zo dadelijk meer – en de leenverhouding met Uter Goye met een leenband met het huis Gansoyen (Van Oyen). Dat Hendrik van Drongelen in het midden van de 13de eeuw de bezitter is geweest van de helft van de tienden in Eethen, Meeuwen en Drongelen, klopt wel met latere feiten. In Meeuwen werden in 1374 gedetailleerde afspraken gemaakt tussen de abt en enkele erfgenamen uit het geslacht Van Drongelen. De abt kreeg daarbij het volle bezit van het Hagebloc en het blok Zuidbroek toegewezen; de overige twee blokken, Oestinc en B[al]cblok of Bolk, werden volgens een bepaalde sleutel tussen de erven Van Drongelen verdeeld⁸¹ en zouden later allebei in handen komen van het Heusdense klooster Mariënkroon. Eén van deze blokken bleek bij de verkoop aan Mariënkroon in 1482 leenroerig te zijn aan het huis Gansoyen⁸², het andere vermaakte Robrecht van Drongelen Peters zoon, een nazaat van de oorspronkelijke bezitters, in 1490 bij testament aan de cisterciënzers.⁸³

Ook in Drongelen was een kwart van de (grote en kleine) tienden leenroerig aan het leenhof van Gansoyen. Kort vóór 1400 werd dit kwart door de toenmalige leenman Godert Hessels zoon van Drongelen, eveneens een telg uit het adellijke geslacht Van Drongelen, verkocht aan de Heusdense schepen Arend Ywijn Ywijns zoon van Oudheusden, die het op zijn beurt in 1419 overdeed aan zijn achterneef Ywijn Hacken zoon van Oudheusden.⁸⁴ Precies een eeuw later verkocht Ywijns gelijknamige kleinzoon het leen voor 200 schilden aan het kapittel van Heusden, zodat ook dit tiend ten leste weer in geestelijke handen kwam.⁸⁵ De bezitter van het vierde, ontbrekende kwart van de Drongelse tienden heb ik niet kunnen achterhalen.

In Eethen deelde de abt van Sint-Truiden de tienden van drie van de vier blokken – Hoeve Blok en Lange en Korte Breukaard – met de leenmannen van de heren van de Lek, later hun rechtsopvolgers, de graven van Nassau.⁸⁶ Rond 1360 waren de drie blokken in één leen uitgegeven aan Willem heer Hendriks zoon van Boxtel, heer van Gansoyen. Kort daarop raakte het leen gesplitst. Het blok de Lange Breukaard kwam via heer Willems dochter in het bestendige bezit van de familie Pijljsers. De andere twee blokken gingen in of omstreeks 1365 over op Hessel van Drongelen, de latere rentmeester van de domeinen. Eén van zijn nazaten deed de Korte Breukaard rond het midden van de 15de eeuw van de hand aan Klaas vander Merwede. Via verschillende andere bezitters kwam het in 1518 uiteindelijk toch nog terecht bij de Pijljsers. Het Hoeve Blok tenslotte raakte in de tweede periode in bezit van de familie Van Waardenburg. Helemaal compleet is daarmee de informatie voor Eethen niet, want van het bezit van de helft van het vierde tiendblok, dat van het Hoge Veld, is uit de Late Middeleeuwen niets bekend.

Tamelijk gecompliceerd lagen de tiendrechten in Babyloñienbroek, te meer daar in bestaande gegevens niet steeds nadrukkelijk wordt onderscheiden tussen het Heusdense en Altenase deel van het dorp. In elk geval

is de mededeling in de goederenlijst van Sint-Truiden van 1426 onjuist, dat de benedictijnen ‘al die tiende vanden Broec in den lande van Huesden ende twe bloc tienden int Broec inden lande van Altena’ bezaten.⁸⁷ In feite bestond in Babyioniënbroek dezelfde situatie als in de aangrenzende dorpen Drongelen, Eethen en Meeuwen en was Sint-Truiden gerechtigd aan precies de helft van de tienden. Als ik het goed zie, was de andere helft in het Heusdense deel van Broek Stichts en de tweede helft in het Altenase deel Altenaas leen. Het Stichtse leen was al vroeg in bezit van het adellijke geslacht Van Wijtvliet.⁸⁸ Via Jan van Wijtvliet, heer van Blaarsveld en burggraaf van Heusden, moet het leen rond 1350 terecht zijn gekomen bij Herberen van Riede, de heer van Pendrecht. Na de dood van diens weduwe Machteld van Oudheusden in 1362 bleek ook dit goed tot haar in alle delen omstreden nalatenschap te behoren.⁸⁹ In 1365 of daaromtrent maakten Jan van Wijtvliet Dirks zoon en Gijsbrecht Venydau, vermeende erfgenamen van vrouwe Machteld, zich van de tiende meester. De kwestie werd in 1369 ter arbitrage voorgelegd aan Jan van Arkel, dan bisschop van Luik, maar eertijds als bisschop van Utrecht de vergever van het leen. Arkel wees het leen toe aan het nonnenklooster Mariëndaal te Heesbeen, een stichting, zoals bekend, van Machteld van Oudheusden.⁹⁰ In werkelijkheid kwam het leen vervolgens terecht bij het klooster Mariënkroon, de voortzetting van Mariëndaal binnen Heusden. Aanvang 1385 gaven de cisterciënzers de tiend voor het leven en tegen een jaarlijkse som van 40 schilden in pacht aan heer Jan van Drongelen, heer van Eethen en Meeuwen, die zich een paar maanden later door Willem van Hoirne tevens liet belenen met de Altenase helft van de Broekse tienden.⁹¹ Wat hierna gebeurde is nogal duister. Mariënkroon verloor tijdelijk de greep op zijn bezit, want de bisschop van Utrecht beleende in 1398 Peter van Giessen Jan van Veens zoon met de Heusdense halve tiend na opdracht door heer Jan van Drongelen. Merkwaardig genoeg volgde een jaar later een tweede belening met hetzelfde goed, ditmaal ten gunste van Klaas Venydau, mogelijk een zoon van de eerdere gegadigde Gijsbrecht Venydau. Zelfs de graaf van Holland claimde aanspraken te hebben, die hij in 1415 afstond aan Jan zoon van Klaas Venydau⁹² kort vóórdat deze samen met Adriana, de zuster en erfgenaam van Peter van Giessen, het leen weer opdroeg ten gunste van Mariënkroon. Vanaf dat moment zouden de Heusdense cisterciënzers in het vaste bezit van de halve tiend van Babyioniënbroek blijven.

Net als de abt van Sint-Truiden, heeft de abt van Berne aan het einde van de 13de eeuw vermoedelijk over uitgebreide tiendrechten in het Land van Heusden beschikt, dit als uitvloeisel deels van de patronaatsrechten over de kerken van Engelen (waartoe ook Vlijmen toen nog behoorde), Hedikhuizen en Oud-Heusden *cum annexis*, die hij in 1285 in erfelijke pacht (*emfiteosis*) kreeg van het kapittel van de Sint Jan te Luik, deels van een overeenkomst met Sint-Truiden uit 1247 over de bediening van het pasto-

raat van Herpt. Veel was hier rond het midden van de 14de eeuw niet meer van over. De overeenkomst van 1247 was waarschijnlijk zelfs slechts van zeer korte duur. Afsproken was dat Berne tegen betaling van een jaarlijkse canon van 21 Keulse marken zilver en 21 zalmen de tienden in Herpt en Berne zou mogen bezitten om daarmee het pastoraat van Herpt van vaste inkomsten te kunnen verzekeren.⁹³ De regeling wordt ook genoemd in de aantekeningen van Willem van Rijkel, direct onder een alinea waarin de abt klaagde dat in verschillende dorpen geestelijke of wereldlijke heren, ja zelfs de gemene buren het recht van collatie naar zich toe trachtten te trekken. Daarbij werd ook de abt van Berne genoemd die zich beriep op 'quandam compositionem que quondam facta fuit inter ecclesiam Sancti Trudonis et ecclesiam de Berne'.⁹⁴ De hele passage is moeilijk precies te dateren, maar kan niet uit 1262 zijn, zoals Pirenne in zijn tekstuitgave suggereert. In 1257 verklaarden de abt van Berne en de heer van Heusden namelijk, dat de abt van Sint-Truiden na enige onenigheid dienaangaande de tienden van Herpt voor de duur van diens leven had verleend aan zekere Wouter Bode van Herpt.⁹⁵ Toen Wouters zoon Jan van Herpt later eveneens aanspraken maakte op het tiendrecht, werd hem dat door het leenhof van de abt ontzegd⁹⁶ en sindsdien zijn geen andere bezitters van de tienden op de oude gronden van Herpt bekend dan de heren van Sint-Truiden zelf. De tiendrechten van Berne in Herpt beperkten zich in de Late Middeleeuwen tot de 'smale tienden' en 'hoftienden' binnen de omheining van de abdij. Deze waren reeds in 1175 na 'een oude grief' door Sint-Truiden aan Berne in erfpacht gegeven tegen een halve mark zilver per jaar, een bedrag dat eeuwen later werd omgezet in 'twee unsen goets gebrants zilvers troeys'.⁹⁷

In Hedikhuizen en Oud-Heusden raakte het tiendbezit in andere handen via belening of uitgifte in erfelijke cijns, in Engelen en Vlijmen op een wijze die ons ontgaat. In Hedikhuizen moeten, behalve de abt van Sint-Truiden, die er vanouds één tiendblok had, zowel de abt van Berne als de heer van Heusden in de vroege 14de eeuw tienden hebben geïnd. De heer van Heusden was tiendgerechtigd in Luttelherpt, het gehucht tussen Herpt en Hedikhuizen, maar hij gaf zijn recht in 1328 in losbaar recht leen aan de Heusdense poorter Jan van Boningen, kortweg 'Bonync'.⁹⁸ Na diens dood kwam het leen aan Bonincs zoon Godevaart, maar volgens een aantekening in een van de Brabantse leenregisters werd het leen al spoedig gelost en weer bij de Heusdense domeinen gevoegd.⁹⁹ Deze tiende werd waarschijnlijk bedoeld met 'de tiende in Herpterweide (en) op het Zeggelaar', die de grafelijke rentmeester er na 1357 verpachtte.¹⁰⁰ De abt van Berne had zijn tiendbezit in Hedikhuizen in een erfelijke cijns van zes pond 'zwarte' tournoise penningen uitgegeven en slaagde er niet meer terug in het volle bezit te komen. De houders van de tiendrechten waren, voor zover zichtbaar, steeds adellijke heren: in 1376 ridder Jan van Heesbeen en in 1445 de erven van Gerard vander Aa.¹⁰¹ In 1491 beveerde Jan vander Aa, de heer van Bokhoven, voor de Grote Raad van

Mechelen, dat hij de tiende van Berne in *leen* hield. Het bezit werd hem toen, maar zonder succes, betwist door de prior van het klooster van het Brabantse Hage (= het latere Prinsenhage bij Breda; PH) namens één van zijn broeders, ook Gerard vander Aa geheten.¹⁰²

Op vergelijkbare wijze raakte Berne eveneens zijn tiendrechten in Oud-Heusden kwijt. In het begin van de 14de eeuw moeten de premonstratenzers alle tiendrechten in Oud-Heusden in bezit hebben gehad. Voor een deel zullen zij die hebben verworven van het Luikse kapittel en voor een deel op andere wijze, onder meer via schenking.¹⁰³ Hoe dan ook blijkt uit het cijnsregister van Berne van 1376 dat alle tienden te Oud-Heusden toen in (erfelijke) cijns waren uitgegeven. Voor een 'kleine' helft van de grote tienden ontving Berne 28 schellingen van heer Herberen van Riede en 13 s. 9 d. van Jan Westvalinc, voor de andere, 'grote' helft 52½ schellingen van heer Dirk van Polanen en voor de 'smale tienden' 2 gouden franken van Heinman Gielkens – zeker een verschrijving voor Heinman Ghibessen.¹⁰⁴ De hier geschetste situatie bestond al geruime tijd vóór 1376: Herberen van Riede lag al in 1329 met de abt in de clinch over het bezit van tienden. Na zijn overlijden in 1354 verbond zijn weduwe Machteld van Oudheusden vervolgens de tiendrechten, waarschijnlijk inclusief die waarvoor Jan Westvalinc eertijds cijns betaalde¹⁰⁵, aan het door haar in 1355 gestichte kapittel van Heusden.¹⁰⁶ Dit leidde na Machtelds dood in 1362 tot fikse ruzies tussen haar erfgenamen, de abt van Berne en het kapittel. Terwijl de erven zich al snel tevreden moesten stellen met het bezit van een deel van de 'smale' tienden, dat zij eerst in erfelijke cijns en later – tot ver in de 15de eeuw – in leen hielden¹⁰⁷, verwierf het Heusdens kapittel, in 1385 definitief, ruim driekwart van de helft van de grote en een deel van de kleine tienden in leen.¹⁰⁸ In latere bronnen heette het kortweg dat het kapittel van Heusden de helft van de tienden in Oud-Heusden bezat.¹⁰⁹ Het bezit van de (ruime) andere helft van de tienden door Dirk van Polanen, heer van Asperen, gaat tenminste terug tot 1362, wanneer we heer Dirk, toen tevens *castellanus* van Heusden, zien optreden als lid van de Bernse *laatbank*.¹¹⁰ Toen zijn goederen in 1393 bij de Hoekse vervolging werden geconfisqueerd, vervielen de inkomsten uit de Oudheusdensed tienden enige tijd aan de graaf¹¹¹, maar later werd Asperen weer hersteld in zijn bezit. Rond het midden van de 15de eeuw gold de cijns nog altijd 52½ schellingen.¹¹² Hij werd toen betaald door Rutger vanden Boetzelaar, echtgenoot van jonkvrouw Elboge, vrouwe van Asperen en Langerak. Zij stond het bezit tenslotte af aan Gijsbrecht, heer van (Neder-)Hemert. Hierna rezen problemen over het bezit, waarvan de achtergrond niet geheel is op te helderen. In elk geval dienden zich spoedig twee gerechtigden aan: de eerste, Gijsbrecht van Hemert Dirks zoon van Brakel, verwierf een deel van de halve tienden na opdracht door Gijsbrecht heer van Hemert; de tweede, Godevaart van Zuydoort, werd in 1475 beleend met een ander deel.¹¹³ Zuydoort had bij de abt van Berne om verheffing van het leen verzocht als erfgenaam van zijn moeder Jooste, echtgenote van Cor-

nelis van Zuydoort. We weten dat Jooste een dochter was uit het huwelijk van juffrouw Agnes van Wijk met de Gorcumse schepen Brien van Weyborch¹¹⁴, maar op welke titel zij aanspraken kon laten gelden op tienden in Oud-Heusden (en Herpt) is onbekend. In elk geval werden vanaf ca. 1475 zowel Van Brakel als Van Zuydoort als bezitters van de 'Asperse' halve tiende erkend. Uit de eerder besproken 'Lijst van het croengetal' is af te leiden dat het oorspronkelijke recht niet precies in tweeën was gedeeld, want Van Zuydoort stond op de lijst voor zes kronen en Van Brakel voor drie: de verhouding moet dus (ongeveer) 2:1 zijn geweest. Deze situatie bleef tenminste bestaan tot na het midden van de 16de eeuw, zij het dat de rechten van Van Brakel inmiddels in handen waren gekomen van het geslacht Baks.¹¹⁵

In Engelen en Vlijmen vielen reeds vóór de Hollandse machtsovername alle tienden toe aan de heer van Heusden. De voorgeschiedenis daarvan is grotendeels onbekend. Zoveel staat alleen vast dat de schatrijke Bossche ridder heer Willem vanden Bosch aan het begin van de 14de eeuw een behoorlijke rente uit de tienden genoot, die hij in 1332 bij testament vermaakte aan de abdij Berne – de (oorspronkelijke) tiendheer zelf? – en aan jonkvrouw Jutta van Saffenberg.¹¹⁶ De abt van Berne verkocht zijn deel in 1349 ten behoeve van de hertog van Brabant aan Jan van Wijtvliet, toentertijd burggraaf van Heusden.¹¹⁷ Het andere deel moet via Jutta, immers een zuster of dochter van Jan van Saffenberg, echtgenoot van Sofia van Heusden, bij de rechten van de heren van Heusden zijn gevoegd.¹¹⁸

Het bezit van de complete tienden in Engelen en Vlijmen maakte de graaf van Holland als heer van Heusden, zij het op afstand, zeker de belangrijkste tiendgerechtigde in het Land van Heusden na de abt van Sint-Truiden. Bij elkaar brachten de tienden te Engelen en Vlijmen heel wat op, in 1378 bijvoorbeeld 849 pond, ongeveer 15% van de totale reguliere domeininkomsten van dat jaar.¹¹⁹ Een groot deel van deze revenuen verdween overigens meteen weer omdat sedert 1355 aan de tiendopbrengsten van Engelen en Vlijmen een jaargeld van 400 gouden royalen was verbonden ten gunste van Dirk van Hoirne, heer van Perweys en Duffel.¹²⁰ In 1375 droegen Dirk en Hessel van Drongelen, die kennelijk ook zekere rechten op de uitkering had, het jaargeld over aan Frank van Borselen, heer van St.Maartensdijk.¹²¹ Via Van Borselen kwam het terecht bij Frederik van Zulen. Diens zuster en erfgenaam Alienora van Zulen ruilde de uitkering tenslotte in 1386 in tegen het bezit van een landgoed c.a. op Zuid-Beveland.¹²² Waren de tienden van Engelen en Vlijmen zo weer onbelast, met de verpanding van de heerlijkheden van Engelen en Vlijmen in 1419 gingen alle domeinen in beide dorpen over in andere, zij het blijvend wereldlijke handen. De tienden maakten er zeker meer dan de helft van alle heerlijke inkomsten uit, in 1460-61, om precies te zijn, 58%.¹²³

Behalve de volledige tienden in Engelen en Vlijmen en de reeds genoemde tiend van de Herpterweide in het Zeggelaar, bezat de graaf van Holland in de tweede helft van de 14de eeuw nog de tiendrechten op enkele

voormalige gemene gronden in Oud-Heusden (de oude meent bij Elshout) en Doeveren (het Doeverse deel van de Doeverse Weide). De heer van Heusden moet ze als *novalia* hebben geaccapareerd toen deze gronden werden verdeeld en in cultuur gebracht. Omtrent de precieze ligging verschaften eerst de domeinrekeningen uit de 15de eeuw opheldering. Veel tiendinkomsten waren er toen aanvankelijk niet over: de tienden van Engelen en Vlijmen waren met de heerlijkheden over beide dorpen vervreemd en van de overige kwam tot aan het begin van de bewind van Karel de Stoute nimmer iets binnen. In de rekeningen uit de regeerperiode van Filips de Goede zijn alleen de ontvangsten genoteerd van twee tiendblokken in Hedikhuizen: de Opperhoeven, binnendijks gelegen bij de Haarsteeg, aan de Vlijmense zijde van Hedikhuizen en de buitendijkse Heusdense waard, naar één van zijn langdurige gebruikers, de Heusdense poorter Jakob vanden Velde, ook wel 'Jakobsweerd' geheten.¹²⁴ Van deze waard zijn in 1375/76 voor het eerst tienden geheven, die onder de tiendinkomsten van Vlijmen werden geadministreerd. Het blok Opperhoeven is in de domeinrekeningen van de 14de eeuw helemaal nog niet te vinden. Mogelijk werd deze grond dus pas omstreeks of na 1400 verdeeld en in particulier gebruik genomen. Nog in 1467 rezen in Hedikhuizen problemen met de pastoor en de gemene burenen over het bezit van andere, soortgelijke novale tienden op buitendijkse gronden die (bij tijd en wijlen) met akkervruchten werden bezaaid. De rentmeester gaf toe, vooral uit vrees dat de pastoor hem 'voirden rector van de universiteit van Loeven' zou dagen en hij in een langdurig en geldverslindend proces verwickeld zou raken.¹²⁵ Toen kort daarna de ambtenaren van Karel de Stoute begonnen aan te dringen op de recuperatie van tal van 'verdwenen' domeininkomsten, kwamen eindelijk de tienden boven water die in de 14de eeuw werden geheven van voormalige gemene gronden in Oud-Heusden en Herpt. Zij bleken al die tijd door de *castellani* van Heusden als ambtsemolument te zijn beschouwd, in feite het logische vervolg op de praktijk die al in de 14de eeuw bestond om deze tienden in (erfelijke) pacht te gunnen aan de burggraaf.¹²⁶ Intussen was het aantal van deze 'meent-' en 'waardtienden' verder uitgebreid en bij elkaar werden er sinds ongeveer 1470, pogingen van de kasteelheer om de tienden na de dood van hertog Karel weer in te pikken ten spijt, negen, nog later tien extra tienden geïnd.¹²⁷

Behalve in Engelen en Vlijmen waren de tienden ook in Baardwijk, Wijk en Veen geheel of anders waarschijnlijk voor een groot deel in wereldlijke handen. De Baardwijkse tienden waren zoals gezegd leenroerig aan de abt van Sint-Truiden sedert een arrangement uit 1242 waarbij Dirk Loef van Barendonk de tiende, kapel en enige andere goederen van Sint-Truiden van de abt ontving tegen een jaarlijkse cijns van 1½ mark zilver¹²⁸ – een schijntje als men dat vergelijkt met de 21 marken en 21 zalmen die de abt van Berne vijf jaar later voor het eeuwig genot van de tienden van Herpt moest betalen. Tevens werd bepaald dat geen van

Dirks opvolgers de tiend ooit mocht bezitten, tenzij hij zijn echtgenote tot 'dienares' van de abdijkerk van Sint-Truiden maakte. Inderdaad vinden we die ceremonie bij latere beleningen ook steevast vermeld.¹²⁹ De leenmannen waren van aanvang af edelen uit het noorden van Brabant en dat zou ook lang zo blijven. Ten tijde van de Hollandse machtsovername was het leen gesplitst in twee delen van respectievelijk twee- en één-derde part. Het kleinste stuk was toen van juffrouw Heilwich weduwe van Wouter van Riethoven, het grootste van Jan van Boekhout, de heer van Bornival, die het leen verwierf van zijn zwager ridder Hendrik Quaderibbe.¹³⁰ Via Jan van Immerseel, de markgraaf van Antwerpen, kwam dit stuk kort na 1400 in bezit van vrouwe Gertrude van Heesbeen, echtgenote van de heer van Zevenbergen.¹³¹ Haar zoon jonker Arend van Zevenbergen wist in 1442 ook het overige eenderde deel te verkrijgen van schildknaap Willem van der Aa. Jonker Arends gelijknamige zoon verkocht het leen in 1459 in zijn geheel aan de Luikse kanunnik heer Arend Wit. Via diens erven kwam de helft in 1465 terecht bij de gebroeders Klaas en Daniël vander Merwede – de eerste gerechtsheer van Baardwijk – terwijl de andere helft in 1469 werd overgedragen aan Laurens Everaats uit Besoien. Door het huwelijk van jonkvrouw Mechteld Klaas dochter vander Merwede met meester Cornelis de Jonge kwam de helft van de halve tiende in handen van het geslacht De Jonge, dat later ook over het andere kwart bleek te beschikken.

Door de veelheid van bezitters is het beeld dat we hebben van de tiend-rechten in Wijk en Veen veel onvollediger. De tienden waren hier leenroerig aan verschillende leenhoven. Dat van de Lek was zeker het belangrijkste. In Wijk gaf het de tienden van meer dan tien grotere en kleinere blokken uit, alsmede sommige 'smale' tienden en tienden van buitendijkse gronden, bij elkaar minstens 115 morgen (maar vermoedelijk behoorlijk wat meer).¹³² Rond 1375 waren de leenbezitters vooral welgeborenen uit lokale geslachten (Van Heeswijk, Van Wijk van Onsenoort, Van Veen, Kuist van Gammeren, omstreeks 1500 vooral Heusdense schepenen, al dan niet van edele geboorte. Eén tiendblok in het Wijkerbroek was leenroerig aan Soelen. Vazallen zijn pas bekend uit het einde van de 15de eeuw. Zij behoorden tot de Aalburgse tak van het geslacht Spierink van Well, die zich inmiddels in Heusden had gevestigd.¹³³ Na 1525 kwam het leen in bezit van het Heusdens kapittel, dat kort daarvoor ook de hand had weten te leggen op de twee tiendblokken die het leenhof Soelen in Veen uitgaf (Eng en Verwede). Het kapittel verwierf dit bezit van de nazaten van Jan Zuurmonds van Wijk – telg uit het Wijkse welgeboren geslacht Kuist – die er in elk geval al rond het midden van de 15de eeuw mee waren beleend.¹³⁴ Een ander tiendblok in Veen, het Kievitsveen geheten, dat acht morgen in de veldkavel met dezelfde naam en vijf morgen in de Uitbeemde omvatte, was leenroerig aan de Veense tak van het geslacht Van Heeswijk, dat tegen 1400 zelf overigens de tienden van de aanpalende blokken in bezit hield.¹³⁵ Leenman voor het blok Kievitsveen was toen

Hugo Hannaarts zoon van Wijk. Via diens nazaten zou het omstreeks 1450 in handen komen van de Van Zuydoorts, die het in 1492 afstonden aan – opnieuw – het kapittel van Heusden. Andere kleine tiendblokken in Wijk en Veen waren afhankelijk van de leenhoven van Benthem¹³⁶ en Onsenoort.¹³⁷ Merkwaardig was het blok de ‘Heisterbachs tiende’ in Veen, dat omstreeks 1500 deel uitmaakte van de pastoralia van Baardwijk.¹³⁸

In Bijlage E is een samenvattend overzicht gegeven van alle bekende tiendbezitters op twee tijdstippen, het ene omstreeks 1375, het andere omstreeks 1500. Uit voorgaande beschrijving is op te maken, dat de bezitsrechten meestal lang in dezelfde hand bleven. Het zal niet verbazen dat houders van tiendrechten tot de maatschappelijke bovenlaag hoorden. Zeer veel rechten waren en bleven in bezit van de benedictijnerabdij van Sint-Truiden. Bovendien breidde de ‘geestelijke component’ zich verder uit door het bezit dat enkele andere geestelijke instellingen (Mariënkroon, het Heusdens kapittel) zich in de 15de en het begin van de 16de eeuw wisten te verwerven. In slechts beperkte mate was het de adel gelukt tiendrechten naar zich toe te trekken. Alleen in Engelen en Vlijmen beschikten de graven van Nassau vanaf de tweede helft van de 15de eeuw via het bezit van de ambachtsheerlijkheid over uitgebreide tiendrechten, terwijl ook in Baardwijk de wereldlijke ambachtsheren uiteindelijk de enige tiendheren werden. Brabantse edelen en patriciërs bezaten vrij uitgebreide tienden in Oud-Heusden (Back en Van Zuydoort) en Eethen (Pijlijsen en Van Waardenburg). Slechts in Veen en Wijk waren de tiendrechten sterk versnipperd. We hebben geen compleet beeld van de bezitters, maar zeker is dat alleen hier omstreeks 1500 ook Heusdense poorters op bescheiden schaal tiendblokken in handen hadden weten te krijgen.

Ofschoon we voor de hele door mij beschouwde periode redelijk goed geïnformeerd zijn over de identiteit en sociale status van de tiendgerechtigden in het Land van Heusden, ontbrak het aan voldoende seriële opbrengstgegevens om tiendopbrengsten als graadmeter te nemen voor de ontwikkeling van de agrarische produktie in de Late Middeleeuwen. Alleen de rekeningen van de domeinen van Heusden uit de periode 1359-1393 bevatten vrij wat materiaal, dat echter teveel lacunes vertoont om er een langjarig gemiddelde uit te berekenen. De veel langere en completere reeks rekeningen uit de 15de eeuw was weer onbruikbaar, omdat de meeste tiendblokken met de vervreemding van de heerlijkheid van Engelen en Vlijmen uit de administratie verdwenen en andere door de burggraaf van Heusden als ambtsemolument werden beschouwd. Slechts voor twee blokken in Hedikhuizen, de buitendijkse Jakobsweerd en de binnendijkse Opperhoeven, zijn opbrengstgegevens beschikbaar uit de hele periode 1431-1505. Het zou bijzonder riskant zijn om op grond van dit geringe en fragmentarische materiaal uitspraken te doen over de evolutie van de akkerbouwproduktie, temeer daar alle beschikbare op-

brengrcijfers, zoals meestal bij dit brontype¹³⁹, in feite niet meer dan de inkomsten uit de verpachting van tiendblokken zijn. Wel gaven de gegevens over de tiendverpachting in Hedikhuizen belangrijke aanwijzingen omtrent grondgebruik en landbouwstelsel. Ze kwamen reeds ter sprake in hoofdstuk 13.

21. LASTENSOORTEN

De tijdpacht

21.1. INLEIDING

Aan de verspreiding van de tijdpacht in de Late Middeleeuwen wordt een grote sociaal- en economisch-historische betekenis toegekend. Grondheren, zo luidt de redenering in de gespecialiseerde handboeken¹, kregen na de ontbinding van het domaniaal stelsel met de tijdpacht een effectief instrument in handen om de tendentiële daling van hun inkomsten te stuiten. Onder invloed van de voortschrijdende monetarisering van het economische leven hadden de traditionele grondheren namelijk voor de financiering van hun verspillende levenswijze in toenemende mate behoefte aan cashgeld. Door de omzetting van arbeidsdiensten en andere horige afdrachten in vaste geldbetalingen waren zij echter in een fuik van inflatie en geldontwaarding gelopen. Tijdpachtcontracten boden (in beperkte mate) een uitweg. Daar kwam bij dat uitgiften in tijdpacht de verpachter een betere controle garandeerden over zijn bezit dan allerlei vormen van erfelijke pacht, die de blooteigenaar gemakkelijk reduceerden tot rentegerechtigde en de eigendom deden verschuiven naar de oorspronkelijke pachter en zijn rechtsvolgers.

Aan de reikwijdte van het fenomeen van de tijdpacht zou zeker tekort worden gedaan als men zijn voorkomen in het herfsttij der Middeleeuwen uitsluitend als een uitvloeisel zou zien van de 'failliete boedel van het domaniaal stelsel'² of, in het neomarxistische verlengde daarvan, van de herstructurering van surplus extractie-betrekkingen tussen 'heren' en 'boeren'. De tijdpacht was, integendeel, doorgedrongen in het agrarisch grondverkeer op elk maatschappelijk niveau, of daar nu oude domeinbezitters bij betrokken waren of niet. Toch wordt in de literatuur met deze verscheidenheid nauwelijks rekening gehouden. Frappant is in dit opzicht het onderscheid tussen de behandeling van de laatmiddeleeuwse tijdpacht in de Zuidelijke Nederlanden in de oudere dissertatie van H.P.H. Jansen en het recente proefschrift van E. Thoen. Terwijl Jansen na een uitvoerige inleidende beschrijving van de tijdpacht als 'splitszwam en element van ontbinding in het domaniaal stelsel'³ in de eigenlijke behandeling van zijn onderwerp nauwelijks nog aandacht gaf aan de rol van de traditionele grootgrondbezitters als verpachters, beperkte Thoen zijn analyse hoofdzakelijk tot de essentiële functie die de tijdpacht gehad zou hebben bij het streven van de traditionele grondheren om hun inkomsten op peil te houden in een periode van seculaire depressie. De eerste auteur kwam tot de conclusie dat in de Meierij van Den Bosch zowel verpachters als pachters in feite uit alle lagen van de bevolking afkomstig konden zijn⁴, de laatste hield de blik eenzijdiger gericht op de confrontatie tussen 'heren' en 'boeren', maar plaatste deze nauwgezet in het kader van zowel conjunc-

turele als seculaire ontwikkelingen, een perspectief dat bij de jonge Jansen hoegenaamd geheel ontbrak.

In het algemeen kan worden gesteld dat het belang van de tijdpacht voor de economie van de boerenhuishoudens onderbelicht is gebleven en wel in twee opzichten. Ten eerste is het 'chayanoviaanse' aspect van de tijdpacht verwaarloosd. Daarmee bedoel ik dat de aandacht veel meer dan tot nog toe is gebeurd, gericht moet worden op de cyclische ontwikkeling van boerengezinnen met hun wisselende behoeften aan cultuurgrond. In het prerevolutionaire Rusland waarvan Chayanov zelf studie maakte, trad de boerengemeenschap regulerend op bij de periodieke herverdeling van grond uit communale voorraad. Waar, zoals in het laatmiddeleeuwse West-Europa, communale bezitsaanspraken op reeds in cultuur gebrachte gronden niet bestonden, was, ook naar het oordeel van Chayanov zelf, de tijdpacht het meest geschikte instrument om (tijdelijke) knelpunten in de divergentie tussen bezits- en gezinsgrootte op te lossen.⁵ In het verlengde hiervan dient men zich in de tweede plaats af te vragen, of de pacht ook in de Late Middeleeuwen al fungeerde als 'financieringsinstituut' voor de boeren. Met deze term, die niet weg te denken is uit discussies rond de hedendaagse pacht, wordt bedoeld dat de pacht een bedrijfsstart of bedrijfsvergroting mogelijk maakt zonder dat de pachter over grote kapitalen hoeft te beschikken.⁶ Had de tijdpacht in de Late Middeleeuwen een vergelijkbare betekenis of waren er specifieke factoren die dat in de weg stonden? In elk geval is het zo dat vanuit het hier geschetste perspectief van het agrarisch gezinsbedrijf pachtgoed net zo gemakkelijk een additionele component van als een alternatief voor eigen grondbezit kan zijn. In de literatuur worden pachtboeren al te snel naast of tegenover eigenerfde boeren geplaatst, als zou hier sprake zijn van twee afzonderlijke *species rusticae*. Naar mijn inschatting gaat die tegenstelling voor het laatmiddeleeuwse platteland van Heusden in zoverre niet op, dat veel boeren er zowel eigen grondbezit hadden als (incidenteel) land bijpachtten.

Ik meen dat aan al deze kanten van de kwestie – aan de grote maatschappelijke verspreiding van de tijdpacht, aan de rol van de tijdpacht in de 'inkomstenpolitiek' van de traditionele grondheren en aan de potentiële spilfunctie van de tijdpacht in de economie van de boerenhuishoudens – recht moet worden gedaan⁷ en ik zal trachten dat in mijn behandeling van de tijdpacht in Heusden ook te doen.

21.2. DE KORTE PACHT IN DE EERSTE PERIODE; SOCIALE ACHTERGRONDEN VAN PACHTERS

Als bewijs voor de vroege populariteit van de tijdpacht onder de oude geestelijke grootgrondbezitters wordt graag het aantekenboek van Willem van Rijkel, abt van Sint-Truiden, aangehaald. Inderdaad hadden de be-

nedictijnen rond 1250 zeer veel grond verpacht, maar voor de Aalburgse bezittingen is de informatie toch nogal mager. Het inmiddels bekende *terrier* uit 1262 laat helemaal niets doorschemeren over de wijze waarop het grondbezit werd geëxploiteerd.⁸ De meeste uitgiften in tijdpacht waarvan abt Willem melding maakte, betreffen korentienden. Slechts onder de notities uit 1254 staat dat de 'terra arabilis que pertinet ad curtem de Alburg locata fuit hoc anno pro 63 s.lov.; item pro 10 s.lov. solvendis in festo Margarete'.⁹ Als we deze mededeling in domaniale termen verstaan, liet de abt dus uitsluitend het ruim 34 morgen grote bouwland-gedeelte van de voormalige *réservé* verpachten en wel in zijn geheel en slechts voor één jaar. Van directe uitbating wordt alleen onder het jaar 1252 gesproken, toen broeder Reiner van Borlo de uithoven van Aalburg en Alem in beheer kreeg en in Aalburg 17 mud haver liet uitzaaien. Ook liet hij als zaaigoed en voor de consumptie 50 mud haver en vier mud gerst van Aalburg naar Alem overbrengen, waar het gewas nog vóór de oogst verloren was gegaan als gevolg van overstromingen.¹⁰

Ook uit latere tijd blijven gegevens over de exploitatie van de benedictijner uithof te Aalburg schaars. Zonder meer interessant is het contract dat abt Willem van Ordingen op 16 augustus 1398 sloot met een consortium van elf vermogende bureu en poorters voor de pacht gedurende vijf jaar van negen percelen van bij elkaar bijna 32 morgen te Aalburg en Wijk.¹¹ De pachtsom was gesteld op 37½ goede Hollandse schilden per jaar. De enige clause van het contract luidde dat de pachters de met de verhuurde percelen verbonden dijkvakken in de Hoge Maasdijk gedurende tien jaar zouden onderhouden, te beginnen vanaf november 1402. De laatste formulering wijst erop dat het contract een langere looptijd had dan de vijf jaar waarvoor in eerste instantie een pachtsom was vastgesteld. De meeste contractanten behoorden tot de lokale elite uit Aalburg en Heusden en stamden uit de geslachten Spierink van Aalburg en Spierink van Well. Aan het hoofd van de lijst stonden de voormalige drossaard Klaas Spierink Jans zoon, zijn zoon Jan Spierink van Aalburg, in die tijd schepen van Heusden, en zijn broer Jan Spierink Jans zoon. Een andere zoon van Klaas, Arend, bevond zich eveneens onder de pachters. Het is nauwelijks voorstelbaar dat lieden met een dergelijke sociale status zelf de hand aan de ploeg geslagen zouden hebben. De eigenlijke exploitatie kan dan op twee manieren haar beslag hebben gekregen: het consortium liet het pachtgoed voor eigen rekening uitbaten door een 'bedrijfsleider' en landarbeiders in loondienst of de contractanten gaven het pachtgoed in kleinere percelen in onderhuur uit. In 1426, vijf jaar na de St. Elizabethsvloed, was de situatie enigszins gewijzigd. De abt had toen alle grond bij Aalburg en Wijk in twee ongelijke porties verpacht aan twee particuliere personen, Jan Dirks zoon en Paulus 'scriver', over wie we verder niets weten. De pacht van Paulus omvatte 40 morgen plus een 'hofstat mitter tymmeringe' en 5 scharen weidegrond. Jan Dirks zoon was behalve van 74 morgen binnendijks land pachter van zes scharen weidegrond, een aan-

tal hofsteden op de dijk en de ‘smaltienden’ en hoptienden in Aalburg. Wederom maken de voor die tijd enorme omvang van de pachtgoederen, en wellicht ook de beroepsaanduiding in de achternaam van de tweede pachter haast zeker dat de eigenlijke exploitatie op een van de beide zojuist genoemde wijzen is geschied. Ongeacht de interpretatie van deze contracten, was de abdij van Sint-Truiden omstreeks 1400 alleen nog indirect betrokken bij de uitbating van dit perifere deel van haar grondbezit.

De witheren van Berne moeten in dezelfde tijd nog wel een behoorlijk deel van hun grondbezit in eigen beheer hebben uitgebaat met behulp van *conversi* (lekebroeders). Dat gebeurde althans óók nog tegen het midden van de 16de eeuw. De overige grond verpachtten zij bij voorkeur in losse, kleine percelen. Dat zou men althans op kunnen maken uit de ‘landhuren’ die zijn opgenomen in het cijnsregister van 1376, waar overigens alleen verpachtingen in staan van vroegere tijnsgoederen – grond zowel als hofsteden. Ofschoon van de meeste percelen de grootte niet wordt genoemd, is die toch globaal af te leiden uit de betaalde pachtsommen. De hoogste pacht som werd betaald door Jakob Jan Jordens zoon uit Herpt die jaarlijks 22 pond neertelde voor de ‘Moutgriënt’ in Herpt, een perceel dat ongeveer 7 morgen moet hebben gemeten.¹² Uit enkele toevoegingen van de woorden ‘conduxit pro nobis’ gevolgd door een naam, is af te leiden dat de abdij bij verpachtingen soms gebruik maakte van lokale makelaars. De pachten hadden, voor zover vermeld, nagenoeg alle een looptijd van 10 jaar.¹³ De meesten van de 19 pachters waren gemakkelijk te identificeren als lokale burenen. Negen van hen waren op de bedelijsten van 1375 terug te vinden, zes contribueerden in de hoogste vermogensklasse, één in de klasse van 100 pond en twee in die van 50 pond. Onder de pachters bevonden zich tweemaal twee broers en éénmaal een neef met twee tantes. Van de burenen die niet op de bedelijst staan, zijn sommigen vermoedelijk kort vóór 1375/76 overleden, anderen namen de pacht pas enige jaren later op. Onder de overige pachters bevonden zich voor zover bekend geen poorters, maar wel één edelman, namelijk Reinout van Brederode, heer van Gennep, die sedert 1391 de ‘Moutmarghen’ in Herpt pachtte.¹⁴

Sociale achtergronden van de pachters en hun onderlinge relaties zijn op veel ruimere schaal te bestuderen aan de hand van de domeinrekeningen. De rentmeester van Heusden gaf omstreeks 1375 in het Land van Heusden zo’n 400 morgen in tijdpacht uit plús nog eens zeven buitendijkse waarden en een aantal andere, binnendijkse percelen waarvan de grootte nooit werd opgegeven. De meeste domeingronden waren gelegen in Oud-Heusden, Herpt en Hedikhuizen, daarnaast in Vlijmen en in Engelen, veel minder in de stroomrugdorpen langs de Oude Maas en langs de Nieuwe Maas stroomafwaarts van Heusden. Over hun herkomst heb ik in hoofdstuk 17 al een en ander gezegd.¹⁵ In de eerste jaren na de Hollandse machtsovername was de administratie van de pachtinkomsten tamelijk

chaotisch. Een compleet overzicht is er eigenlijk pas voor 1364. De oudste rekeningen-reeks eindigt in december 1380. Voor de laatste twee decennia van de 14de eeuw zijn er alleen nog rekeningen over de jaren 1391, 1392 en 1393. Lacuneus als deze gegevens zijn, bieden zij een goed inzicht in de plaats van de tijdpacht binnen het domeinbeheer.

Voor zover uit de namen en de omschrijving van de pachtgoederen valt op te maken, gaf de grafelijkheid tamelijk grote kavels in tijdpacht uit. Wat ooit wellicht een compleet landgoed vormde, namelijk 'her Danels goede (d.i. van der Merwede)' in Oud-Heusden, werd weliswaar steevast in drie stukken van respectievelijk 12, ca. 9 en ca. 18 (kleine) morgen opgesplitst, niettemin waren de meeste kavels naar verhouding van behoorlijke afmetingen. Zowel het rekenkundig gemiddelde als de mediaan van de 28 percelen waarvan de oppervlakte precies bekend is, bedroeg 11 Rijnlandse morgen (9,4 hectare). Zonder twijfel was één van de redenen, dat tot de domeinen veel laag gelegen weilanden in de komgronden tussen de Oude Maas en de Drunense stroomrug hoorden.

Pachttermijnen worden in de oudste serie rekeningen nooit genoemd, maar vergelijking van de namen der pachters in opeenvolgende rekeningen maakt duidelijk dat de termijnen doorgaans uitzonderlijk lang waren. Om een eerste indruk te geven: bij 14 van de 33 verpachte percelen – bijna de helft – waren de pachters van 1391 nog dezelfde als in 1380. Slechts vier van deze 14 percelen waren twee jaar later, in 1393, van pachter gewisseld. In één van deze vier gevallen was de pacht dan ook nog van vader op zoon overgegaan, hetgeen betekent dat de pachttermijn nog niet was verstreken, want bij overlijden van de pachter binnen de pachttermijn, waren diens erfgenamen gerechtigd (of verplicht?) de pacht over te nemen. De gemiddelde (minimale)¹⁶ langste geregistreerde pachttermijn van de 33 percelen tussen 1364 en 1393 bedroeg dan ook maar liefst 14,3 jaar tegenover de mediaan 15 jaar. Dit duidt bepaald niet op een chayanovaans pachtmotief.

Voor het administratief jaar 1375/76, waaronder ook de inkomsten van de bede van 1375 vielen, zijn de sociale achtergrond van de pachters geanalyseerd. De resultaten zijn samengevat in tabel 21.1. In dat jaar waren 33 kavels meest binnendijks land en zes uiterwaarden verpacht. Eén buitendijkse kavel, de Vier Hoeven in Vlijmen, is vanwege de bijzondere pachtcondities, waarover zo dadelijk meer, niet in de tabel opgenomen. Voor de resterende 38 kavels noemt de domeinrekening 39 verschillende pachters met naam en toenaam. Vier van hen waren, alleen of in combinatie met anderen, pachter van meer dan één kavel. Tabel 21.1 brengt duidelijk naar voren dat de pachters uit bijna iedere maatschappelijke groep afkomstig konden zijn, maar dat ruim meer dan de helft toch nog tot de categorie buurlieden gerekend moet worden. Van enig overwicht van Heusdense poorters, betrokken bij slechts zeven domeinpachten, was nog geen sprake.

De meeste burenpachters van kavels met een oppervlakte van tien mor-

TIJDPAGHT

TABEL 21.1. De sociale achtergrond van pachters van domeingrond in 1375/76.

soc. achtergrond pachter(s)	oppervlakte				
	< 5m	5-10m	10-20m	≥ 20m	onbekend
buren 200 £	1 [#]	2(= 1 ^c , 1 ^{2, #})	5(= 1 [#] , 1 [*] , 1 ^{2, #} , 1 ^{2, *} , 1 ^{2, *} , 1 ^{2, *, #})	3(= 1 [*] , 2 ²)	1
buren 100-150 £	1 [#]		1 [#]		
buren 25-75 £	1	1 ²	1		
buren niet op bedelijst		2(= 1 ^{#, *})	2(= 1 [*])	1 [#]	
uitburen < 200 £	1		1 ²		
uitburen niet op bedelijst			1 ²		1
poorters Heusden		1	3(= 2 ^{2, *})		3
buitenpoorters en/ of welgeborenen		1	3(= 1 ² , 1 [*])	1	1
ridderschap					1 [#]
status onbekend	1		2(= 1 [*] , 1 ^{2, *})		1
Totaal	5	7	19	5	8

[#] = persoon pacht nog andere domeingrond / ^c = pachters vormen groep 'erfgenamen' /
^{*} = de met name genoemde partner(s) houd(t)/(en) pacht 'mit ghesellen' / ² = twee
pachters genoemd

gen of meer hadden volgens de bedelijsten een vermogen van (tenminste) 200 pond en zullen dus zeker tot de grotere lokale eigenerfden hebben behoord.¹⁷ Daarnaast waren er onder de pachters ook burenen die men niet op de bedelijsten aantreft. Vermoedelijk zijn juist deze lieden te beschouwen als pachtboeren (*fermiers*) in eigenlijke zin, dat wil zeggen niet-eigenerfde huurders van complete pachthoeven. In een ander verband heb ik er al op gewezen dat zij zeker niet noodzakelijk van buiten de dorpsgemeenschap afkomstig hoefden te zijn. Van sommigen, zoals Hendrik Arend (Lamberts) zoon en Arend Wouter Papens zoon, beiden pachters in Herpt, waren in dezelfde plaats naaste familieleden wél bedeplichtig. Van een derde pachter in Herpt, Rob Ruyschotel, alias Munsterel, is, ofschoon hij niet in de bede bijdroeg, de aanwezigheid in Herpt over een groot aantal jaren te traceren.

In de sociale samenstelling van de pachters van domeingronden traden gedurende het laatste kwart van de 14de eeuw drastische veranderingen op. Poorters uit Heusden, voornamelijk behorend tot kringen van de ma-

TABEL 21.2. De sociale achtergrond van pachters van domeingrond in 1375/76 en in 1391.

sociale achtergrond pachter(s)	aantal (N) 1375/76	aantal (N) 1391
(in)buren	16	8
uitburen	3	2
poorters Heusden	4	15
ridderschap	1	3
welgeborenen of buitenpoorters	4	2
lokale geestelijkheid	—	1
gemengde pachterscombinaties (buren + [buiten]poorters)	3	—
onbekend	2	2
Totaal	33	33

gistraat, gingen steeds vaker als pachter optreden in de dorpen rond de stad. Daartegenover liep het aandeel van de burenpachters scherp terug. Een en ander is af te leiden uit de gegevens, verwerkt in tabel 21.2. Ze hebben betrekking op de sociale achtergronden van de pachters die in twee steekjaren, 1375/76 en 1391, de 33 kavels gebruikten die over de hele periode 1364-1393 werden verhuurd.

Het meest opmerkelijke aan de verpachtingen van domeingrond in 1375/76 is natuurlijk het feit dat bijna de helft van alle kavels aan meer dan één persoon was verpacht: eenmaal stond een groep 'erfgenamen' als pachter geregistreerd, vier maal een combinatie van twee personen; achter niet minder dan 12 namen van pachters volgde de toevoeging 'mit sinen/horen ghesellen'. Uit niets blijkt overigens dat in dergelijke gevallen een onderscheid werd gemaakt tussen de feitelijke pachter en diens borg(en). Van borgstelling is nergens sprake en als de rentmeester borgen op het oog gehad zou hebben, is niet te begrijpen waarom hij ze dan de ene keer wèl en de andere keer niet vermeldde.

Nu was het aantal 'collectieve' pachten juist in de jaren rond 1375 uitzonderlijk hoog. Rekent men dat voor de 33 kavels die tussen 1364 en 1393 doorlopend werden verpacht in totaal 125 verschillende pachters of pachterscombinaties aantraden¹⁸, dan bevonden zich onder hen zeven maal 'erfgenamen', 14 maal combinaties van twee personen en 19 maal een collectief 'mit ghesellen'. Bij elkaar beliep het aantal 'collectieve' pachten dus 40 ofwel 32% van het totaal. De domeinrekeningen werpen daarmee licht op een belangrijk facet van de tijdpacht in de Late Middelen-

eeuwen, dat in de bestaande literatuur nog nauwelijks naar voren is gebracht. Hoewel uit de bronnen niet op valt te maken, hoe dergelijke collectieven hun pachtgoederen nu werkelijk uitbaatten, zijn de voordelen van collectieve overeenkomsten duidelijk genoeg. Ten eerste was er de spreiding van financiële risico's, onlosmakelijk verbonden met kortlopende pacht van cultuurgrond tegen geld. Ten tweede werd wie maar weinig grond wilde of kon pachten langs deze weg in staat gesteld te participeren in het gebruik van kavels van behoorlijke omvang die grote verpachters om bijvoorbeeld beheersmatige redenen niet op wilden splitsen. Ten derde verkeerden pachterscollectieven waarschijnlijk in een betere onderhandelingspositie tegenover grote verpachters dan eenlingen. Tegen deze achtergrond hebben verpachtingen aan collectieven het potentieel aan vragers en daarmee de dynamiek op de markt voor pachtgrond verder verruimd en vergroot.

Een heel enkele keer geven de rekeningen inzicht in de omvang van dergelijke 'gheselschappen'. Zo had de Heusdense schepen Hendrik van Malsen 'mit sinen ghesellen' sedert 1368 een kavel van 16 morgen in het Zeggelaar te Herpt in pacht. In 1374 werd dit collectief in zijn volledige samenstelling genoemd: naast Hendrik bestond het uit nog drie leden van de Heusdense magistraat en uit twee leden van in Hedikhuizen gevestigde, maar uit Heusden afkomstige geslachten De Veer-Sassen en Smeeds. Nog aanzienlijk meer participanten telde het 'gezelschap' dat de Vier Hoeven in Vlijmen pachtte, een kavel van ongeveer 40 morgen in het buitendijks gelegen Luisbroek.¹⁹ Tussen 1364 en 1380 noteerden de rentmeesters regelmatig wisselende namen van pachters, meestal onder toevoeging van de formule 'mit ghesellen'. De rekeningen van 1391, 1392 en 1393 noemen evenwel al deze 'gezellen' bij naam: onder hen bevinden zich nagenoeg alle pachters uit eerdere jaren en daarnaast nog verschillende andere burenen van Vlijmen. In totaal telde het 'geselschap' 14 personen, niet meegerekend de niet bij hun namen genoemde 'broers van Bauderik vander Eyken', die gezamenlijk als laatsten worden genoemd. Gezien het grote aantal participanten en het feit dat tussen 1364 en 1393 steeds dezelfde Vlijmense burenen betrokken waren, houdt de pacht van de Vier Hoeven feitelijk het midden tussen kortlopende tijdpacht en erfpacht.

Van het optreden van andere grote verpachters is uit de eerste periode niets bekend, al zou men de tijdelijke administratie van de verhuur van de geconfisqueerde Baardwijkse goederen van heer Gijsbrecht van Nijnerode door de rentmeester van de domeinen in de jaren 1359-1362 als een welkome uitzondering mogen beschouwen.²⁰ De contracten van de pachters uit de eerste jaren moeten immers nog met de rentmeester van heer Gijsbrecht afgesloten zijn geweest. Pas in 1362 veranderde de groep pachters substantieel van samenstelling. Van de 31 verschillende pachters uit de jaren 1359-1362 zijn er 15 te kwalificeren als Baardwijkse burenen, tien als 'uitburen', voornamelijk afkomstig van over de Oude Maas, uit Doeve-

ren en Genderen, één schildboortige (schout Heinman de Geister), één lokale geestelijke (heer Roelof de paap) en vier lieden die niet of niet precies waren te plaatsen.²¹ In dit betrekkelijk ver van Heusden gelegen dorp was het overwicht van de buurlieden onder de pachters vanzelfsprekend groot. Van de 24 burenpachters uit het Land van Heusden contribueerden er elf aan de bede van 1375: twee in de hoogste vermogensklasse, zes in de klassen 100 – 150 pond en drie in de klassen beneden de 100 pond. Zegt dit op zichzelf al niet veel – vermogens konden in 15 jaar tijds natuurlijk behoorlijk van omvang veranderen – een relatie met de grootte van de gepachte kavels is eveneens moeilijk te leggen. Oppervlakten en gebruiksdoeleinden van de verpachte grond zijn alleen in de rekening over 1362 enigszins gespecificeerd. In elk geval valt daaruit af te leiden dat het pachtgoed zowel akkers als ‘stukken weide’ omvatte.

21.3. TIJDPACHT EN PACHTERS IN DE TWEEDE PERIODE

Door schenking, omzetting in leen- of erfpachtgoed of door vervreemding van heerlijkheden hadden veel domeingronden in de loop van de 15de eeuw een andere status gekregen. Gedurende de tweede helft van de 15de eeuw zijn wel beschouwd nog maar 12 kavels continu verpacht geweest: drie in Heesbeen, één in Genderen en acht in Oud-Heusden, waar één kavel van acht (kleine) morgen op de Oude Wetering na enige tijd in twee stukken is gesplitst. Gedurende de zes decennia tussen 1445 en 1505 werden deze kavels, afzonderlijk of in combinatie, bij elkaar 88 maal verpacht. In vergelijking met de tweede helft van de 14de eeuw waren de pachttermijnen korter en waarschijnlijk ook uniformer geworden. Aanvankelijk was tien jaar de vaste termijn van uitgifte. Sedert 1465 kwam een nog kortere periode van vijf jaar in zwang, maar in het begin van de jaren '80 gingen de rentmeesters over op verpachtingen voor acht jaar.

Zeer langdurige verbintenissen waren, anders dan in de eerste periode, zeldzaam geworden. De langste duur had de pacht van een kavel van twee morgen in Oud-Heusden, genaamd de ‘Verbornde Hofstat’. De pachter die in 1481 de huur aanving, de Heusdense poorter Jan van Langenberg, bleef na drie verlengingen van termijnen aan tot en met 1504, bij elkaar dus gedurende een periode van 23 jaar. Een enkele keer bleef pachtgoed zelfs lang binnen één familie. Zo ging een perceel van 10 hont in het Genderse Rekselaar, dat al in 1431 – het eerste jaar in de 15de eeuw waarvoor weer een domeinrekening is overgeleverd – werd gepacht door Jan Boudewijns zoon, in 1455 na de zoveelste termijn over op zijn zoon Boudewijn, in 1465 op diens zoon Jan. En toen de laatste in 1469 kwam te overlijden, ging de pacht naar zijn weduwe. Toch werd de ‘landhuur’ in dit geval nooit omgezet in een erfelijke pacht of was anderszins iets van *rolverwisseling* tussen eigenaar en gebruiker te bespeuren. Doorgiften van pachtgoed aan naaste familieleden waren al met al zeldzaam.

Op de 88 tussen 1445 en 1505 geregistreerde verpachtingen ging slechts in zeven gevallen de pacht over van vader op zoon of van echtgenoot op weduwen. Vijftien maal werd na afloop van een pachttermijn de overeenkomst met de zittende pachter gecontinueerd.

Net als in de eerste periode, waren na 1445 verpachtingen aan collectieven schering en inslag. Onder de 88 verpachtingen waren er 11 aan twee personen en 13 aan één of meer personen 'mit ghesellen', of beter, 'mit veynnoiten', zoals de vaste formule in stukken uit de 15de eeuw luidde. Bij elkaar werd dus ruim een kwart van alle verhuurde domeingronden gepacht door collectieven, niet veel minder dan aan het einde van de 14de eeuw. Toen begonnen poorters van Heusden in de dorpen rond de stad al steeds vaker als pachter van domeingrond op te treden. Een eeuw later waren onder de pachters ongeveer evenveel poorters als burenen. Onder de tien pachters van de negen kavels in Oud-Heusden waren in de jaren rond 1500 vier autochtone burenen en vijf poorters. Blijkens de cedel van de Zeedijk van 1498 hadden zeven van deze negen pachters bovendien eigen grondbezit in Oud-Heusden. Dat varieerde in oppervlakte van bijna 4 tot ruim 14 (kleine) morgen. Onder de pachters bevonden zich toen zowel leden van de lokale Oudheusdense elite, zoals schout Arend Ywijn Heinman Voogds zoon en gezworene Anthonis Loef, als leden van het stadspatriciaat van Heusden zoals Ywijn Hacken van Oudheusden en de gebroeders Reimbout en Gijsbert Reimbouts zonen.

Van het weinige dat er verder is, verdienen zeker vermelding de pachten aangetekend in een der cartularia van het karthuizerklooster van Geertruidenberg en een reeks pachtcontracten opgenomen in de Bossche schepencollaten over de jaren 1472/73 – 1480/81.²² Om met de laatste te beginnen: het gaat daar om de periodieke verpachting van enkele hooibeemden in het zuidelijke deel van de Doeverse Weide, de aanduiding voor de uitgestrekte komgronden tussen de Drunense meent en de stroomrug langs de zuidzijde van de Oude Maas, ongeveer ter plekke van de latere Baardwijkse overlaat. Twee gedeelten van respectievelijk 30 en 12 (kleine) morgen waren Hollandse lenen, het zuidelijke deel, groot 20 (kleine) morgen en verdeeld in vier 'campen', was daarentegen Brabants leen.²³ Het laatste geraakte rond 1460 'bij lotinge ende deilinge' in handen van de Bossche patriciërs magister Jan Moniks Jans zoon en zijn zoon Willem de Monik²⁴, die overging tot de verpachting van hooiland op de Doeverse Weide. Voor de pachters die in Baardwijk of een ander Heusdens dorp woonachtig waren, zullen de contracten zijn verleden voor de schepenen van Heusden of, als die plaats toen al een schepensbank had, van Baardwijk. Willem verhuurde echter ook hooiland aan lieden van buiten het Land van Heusden, onder andere uit Drunen en Waalwijk.²⁵ De contracten met hen passeerden voor de Bossche schepenen en zijn daarom in registratie bewaard gebleven. Volgens deze bron sloot Monik in de eerste jaren contracten af met een looptijd van niet meer dan twee of drie

jaar, maar vanaf 1474 ging hij over op termijnen van zes jaar. Toen die in 1480 afliepen, vernieuwde hij de pachten voor looptijden van hetzij zes, hetzij acht jaar. Opmerkelijk daarbij is dat de pachters vanaf het begin steeds werden gerecrueteerd uit dezelfde groep mensen, ook al wisselden de pachterscombinaties soms van samenstelling. Want meer nog dan bij de domeinpachten het geval was, waren de pachters van hooiland in de Doeverse Weide collectieven van twee of meer personen. Natuurlijk zijn de schepenprotocollen op dit punt zeer concreet, vage formules als ‘cum sociis’ vindt men er niet, want voor beide partijen moest duidelijk zijn wie bij nalatigheid aangesproken kon worden. In de eerste ‘ronde’ vermeldden slechts drie contracten één pachter, vier noemden er twee – waaronder drie combinaties van twee broers – één drie en één vier. In de tweede ‘ronde’ bleven deze combinaties op één na intact. In het algemeen varieerde de oppervlakte van de kavels van ongeveer 3 tot ongeveer 6 morgen.

Het cartularium van de karthuizers van Geertruidenberg van 1518 bevat, zoals ik eerder heb opgemerkt, voor een aantal jaren uit de tweede helft van de 15de eeuw een wat rommelige boekhouding van inkomsten uit Eethen en Meeuwen. Het belangrijkste gesignaleerde probleem was dat onder de ‘bona nostra’ inkomsten uit zowel erfelijke renten (grootste deel) als kortlopende pachten omvatten, zonder dat daartussen een behoorlijk onderscheid werd gemaakt.²⁶ Enige malen had men opgewonnen goed van wanbetalers van tijnzen verpacht.²⁷ De grootte van de verhuurde percelen liep uiteen van 8 hont tot bijna 11 (kleine) morgen – het laatste goed was waarschijnlijk een complete boerderij, want er hoorde ook een houten opstal bij. De pachttermijnen varieerden van twee tot 20 jaar, maar zes, acht en tien jaar lijken de normen te zijn geweest. Het verschil tussen tijdpacht en erfpacht is echter niet altijd even duidelijk. Voor een perceel van 3 morgen te Meeuwen werd tussen 1468 en 1480 vier maal een nieuw contract afgesloten met dezelfde pachter, Jakob Klaas zoon van Well. In 1468 was men een termijn van tien jaar overeengekomen, die in 1473 tussentijds werd verlengd met wederom ’10 tot 12’ jaar. Nog voordat ook die termijn was afgelopen, sloot men in 1480 een nieuwe verbintenis, nu voor 20 jaar. Bij de laatste twee overeenkomsten bleef de pachtsom ongewijzigd en de tijdpacht kreeg toen veel weg van een erfpacht.

Tonen de Bossche protocollen hier een verpachter uit het stedelijke milieu en het cartularium van de karthuizers een middelgrote geestelijke ‘pachtheer’, de cijnsboekjes van de kerk en de armentafel van Vlijmen uit ca. 1460 bevatten elk een aantal toegevoegde inschrijvingen van de pachters van het Vlijmense ‘kerken-’, resp. ‘armenland’ uit de jaren 1460–1468.²⁸ Uit de summiere beschrijvingen van in totaal 19 verpachtingen is af te leiden dat de kerk- en armenmeesters zowel bouw-, als hooiland verhuurden. De pachttermijn varieerde van vijf tot tien jaar. Van slechts zes van de in totaal 17 verschillende pachters is uit dezelfde periode ook eigen grondbezit in Vlijmen bekend.

21.4. DE BETEKENIS VAN DE TIJDPACHT OMSTREEKS 1550

Voor de analyse van de pachtverhoudingen omstreeks 1550 zijn de negen dorpen waarvan ik de Tiende Penning-kohieren nader heb bekeken, verdeeld in drie groepen van drie. Baardwijk, Engelen en Veen vormden één groep, omdat het aandeel van de buren in het lokale grondbezit er boven de 65% lag (tabel 16.1) en de quotiënt van het grondbezit in eigen gebruik bij de buren en hun pachtgoed er zeer laag was, minder dan 35% (tabel 16.8). In de tweede groep, bestaande uit Doeveren, Genderen en Eethen bedroegen deze percentages respectievelijk tussen de 50 en 60% en tussen de 60 en 70%, in de derde groep, met Herpt, Oud-Heusden en Heesbeen, respectievelijk 10 en 35% en boven de 100%. Het relatieve belang van de tijdpacht was dus in de eerste groep gering, in de tweede groep matig en in de derde groep groot tot zeer groot. In de onderste grafieken van Bijlage C zijn deze verschillen duidelijk zichtbaar, tabel 21.3 geeft als het ware een samenvatting. Hier zijn de inheemse buren van de negen dorpen naar de aard van hun grondbezit verdeeld in drie categorieën: buren die alleen over eigen grond beschikten, eigenerfde buren die daarnaast grond pachtten en buren die uitsluitend pachter waren. Het zal duidelijk zijn dat er een zeker positief, resp. negatief verband bestaat tussen de percentages in de derde, respectievelijk vijfde kolom van tabel 21.3 en het procentuele aandeel van de buren in het bezit van de lokale cultuurgrond, weergegeven in de tweede kolom.²⁹ Wat de kolom 'uitsluitend eigenerfde buren' van tabel 21.3 aangaat, vallen Engelen, Eethen en Heesbeen het meest uit de toon. Van alle dorpen van het Land van Heusden was in Engelen rond het midden van de 16de eeuw naar verhouding de meeste grond in handen van de buren. Toch woonden ook daar,

TABEL 21.3. Typologie van de buren van negen dorpen omstreeks 1550 naar grondbezit en grondgebruik.

	% areaal in bezit buren	typologie buren		
		uitsluitend eigenerfd	eigenerfd + pachter	uitsluitend pachter
Baardwijk 1553	68%	95 (88%)	5 (5%)	8 (7%)
Engelen 1543	74%	47 (64%)	17 (23%)	9 (12%)
Veen 1544	65%	62 (77%)	10 (12%)	9 (11%)
Doeveren 1545	59%	20 (56%)	10 (28%)	6 (17%)
Genderen 1544	53%	45 (67%)	13 (19%)	9 (13%)
Eethen 1553	54%	41 (39%)	24 (23%)	39 (38%)
Herpt 1543	11%	13 (23%)	18 (32%)	26 (46%)
Oud-Heusden 1556	35%	56 (41%)	37 (27%)	45 (33%)
Heesbeen 1556	19%	11 (48%)	5 (22%)	7 (30%)

relatief gezien, nog heel wat buren die *naast* eigen land pachtgoed hadden. In de tweede groep kende Eethen een opmerkelijk groot aantal pachters voor een dorp waarvan toch ruim meer dan de helft van het verdeelde cultuurareaal in bezit was van de buren. De gemiddelde grootte van het eigenerfde bezit was hier dan ook erg hoog. Genderen, waar nagenoeg precies evenveel grond aan de buren behoorde, maar de gemiddelde bezitsgrootte veel kleiner was, telde aanzienlijk meer 'exclusieve' eigenerfden en aanzienlijk minder zuivere pachters dan Eethen. Heesbeen tenslotte, in de derde groep, is altijd wat moeilijk te beoordelen omdat het absolute aantal buren er gering was. Het zegt dus niet zoveel dat relatief veel van de buren uitsluitend eigenerfd waren, ofschoon het meeste land er in handen was van adellijke en stedelijke (groot)grondbezitters.

Ik meen dat deze gegevens mijn eerder gestelde hypothese ondersteunen dat heel wat boeren op het platteland van Heusden *zowel* over eigen grond beschikten *als* land bijpachtten. Baardwijk en Veen uitgezonderd, viel overal elders tussen éénviufde en éénderde van alle buren rond het midden van de 16de eeuw in de categorie van 'gemengde bezitters'. Dit was zowel het geval in dorpen waar de buren veel grond in eigen bezit hadden (Engelen) als in dorpen waar de meeste grond in andere handen was (Herpt).

Het verband tussen eigen grondbezit en pachtgoed is verder onderzocht aan de hand van kruistabel 21.4, waar de grootte van pachtgoederen omstreeks 1550 is gerelateerd aan de sociale achtergrond van de pachters. De gegevens zijn andermaal verwerkt per groep van drie dorpen. Op deze manier komen enkele frappante verschillen aan het licht. Alleen in de eerste groep (A) overtrof het aantal eigenerfden onder de pachters het aantal buren zonder eigen grondbezit. De gemiddelde grootte van het pachtgoed neigde voor beide groepen echter naar de klasse van 2 tot 5 (Rijnlandse) morgen. De meeste eigenerfde pachters beschikten zelf over tenminste 2 morgen eigen goed, maar slechts in zeer beperkte mate waren eigenerfden met veel grondbezit ook grote pachters. Die tendens is wel duidelijk te signaleren in de dorpen van de tweede en derde groep (B en C): grote eigenaren blijken hier vaak tegelijk grote pachters te zijn geweest. In Genderen was bijvoorbeeld de op twee na grootste eigenaar, Anthonis Adriaans zoon, bezitter van 23 morgen eigen land, tevens de grootste pachter: Anthonis huurde bij elkaar $38\frac{1}{2}$ morgen grond, voor het leeuwedeel landerijen van de abt van Berne. In Oud-Heusden was de grootste pachter zelfs de grootste lokale eigenaar: Anthonis Loef had bijna 30 morgen in eigen bezit en ruim 21 morgen in pacht, ook weer voornamelijk van de abdij van Berne. Behalve dat, was Loef nog behoorlijk geërfd in Baardwijk, vandaar dat hij zelf ook optrad als verpachter. Terwijl de kohieren in deze dorpen dus een smalle bovenlaag zichtbaar maken van boeren met zeker naar de maatstaven van die tijd zeer grote bedrijven van 30 tot 50 Rijnlandse morgen, die deels uit eigen goed en deels uit pachtgoed bestonden, hadden de buren zonder eigen grondbezit er daarentegen vaak slechts de beschikking over pachtgoed van geringe omvang. Zowel

TABEL 21.4. De sociale achtergrond van de pachters in negen dorpen omstreeks 1550.

A. Verdeling van pachtgoed in Baardwijk, Engelen en Veen						
sociale achtergrond pachter(s)	grootte pachtgoed (in Rijnlandse morgens)					Totaal
	< 1m	1-2m	2-5m	5-10m	≥ 10m	
(in)buren met eigen grondbezit;	3	6	12	7	4	32 (50)
< 1m	—	1	—	1	—	
1-2m	1	—	3	—	—	
2-5m	—	2	6	3	2	
5-10m	2	1	1	1	2 ¹	
≥ 10m	—	2	2	2	—	
(in)buren zonder eigen grondbezit	2	6	14	2	2	26 (41)
'uitburen'	—	—	—	1	1 ²	2 (3)
poorters Heusden	—	—	1	1	—	2 (3)
lokale clerus	—	1	—	1	—	2 (3)
overige/onbekend	—	—	—	—	—	—
Totaal	5 (8)	13 (20)	27 (42)	12 (19)	7 (11)	64 (100)
B. Verdeling van pachtgoed in Doeveren, Genderen en Eethen						
sociale achtergrond pachter(s)	grootte pachtgoed (in Rijnlandse morgens)					Totaal
	< 1m	1-2m	2-5m	5-10m	≥ 10m	
(in)buren met eigen grondbezit:	2	7	19	9	10	47 (39)
< 1m	—	—	2	—	—	
1-2m	—	1	2	2	—	
2-5m	2	1	7	1	3 ³	
5-10m	—	—	4	3	3	
≥ 10m	—	5	4	3	4	
(in)buren zonder eigen grondbezit	7	10	21	12	4	54 (44)
'uitburen'	1	—	4	2	2	9 (7)
poorters Heusden	2	2	2	1	1	8 (7)
lokale clerus	—	—	2	—	—	2 (2)
overige/onbekend	—	—	1	—	1	2 (2)
Totaal	12 (10)	19 (16)	49 (40)	24 (20)	18 (15)	122 (100)

TABEL 21.4. Vervolg.

C. Verdeling van pachtgoed in Herpt, Oud-Heusden en Heesbeen						
sociale achtergrond pachter(s)	grootte pachtgoed (in Rijnlandse morgens)					Totaal
	< 1m	1-2m	2-5m	5-10m	≥ 10m	
(in)buren met eigen grondbezit:	5	5	21	15	14	60 (36)
< 1m	2	2	4	3	—	
1-2m	2	2	5	3	1	
2-5m	—	1	9	7	7 ⁴	
5-10m	1	—	1	2	4	
≥ 10m	—	—	2	—	2	
(in)buren zonder eigen grondbezit	13	9	32	20	4	78 (46)
'uitburen'	—	—	2	5	1	8 (5)
poorters Heusden	5	5	5	6	—	21 (12)
lokale clericus	1	—	—	—	—	1 (1)
overige/onbekend	—	1	—	—	—	1 (1)
Totaal	24 (14)	20 (12)	60 (36)	46 (27)	19 (11)	169 (100)

¹ = waaronder één pachter te Baardwijk 'cum suis' / ² = 'diverse Brabanders' pachtten bij elkaar 13,3 (Rijnlandse) morgen in Baardwijk / ³ = waaronder vijf percelen te Eethen van samen 13,1 (Rijnlandse) morgen gepacht door 'Willem Adriaans', ook de naam van een lokale bezitter van 4,6 morgen. Identificatie onzeker / ⁴ = waaronder drie percelen van vijf morgen te Heesbeen gepacht door 'Jan Jans', ook de naam van een (lokale) eigenaar van 2,1 (Rijnlandse) morgen. Identificatie onzeker.

Getallen tussen haakjes () zijn percentages.

in groep B als in groep C had 70% van de 'zuivere pachters' minder dan vijf morgen land in huur. Het spreekt vanzelf dat de maatschappelijke polarisatie hier aanzienlijk scherper was dan in de drie dorpen van de eerste groep.

Kende het platteland van Heusden rond het midden van de 16de eeuw aan de andere kant ook een substantiële groep van grote, niet-eigenerfde pachters, vergelijkbaar met de Noordfranse 'fermiers' of 'censiers' en de Engelse 'farmers', pachters dus van grote, compleet ingerichte bedrijven die met loonarbeid werden geëxploiteerd en die in de visie van Brenner zo'n wezenlijke rol vervulden in de commercialisering van de Engelse landbouw? Ik meen van niet. In Baardwijk en in de dorpen langs de Nieuwe Maas treft men ze in elk geval niet aan, of de schout van Herpt moet

zo iemand zijn geweest. Deze man, Gijsbert Anthonis Gijsberts zoon, bezat in 1543 in het geheel geen eigen grond, maar pachtte in totaal $14\frac{1}{2}$ morgen van diverse eigenaren van buiten en was daarmee toch een van de grootste grondgebruikers van het dorp. De grootste niet-eigenersde pachter van Oud-Heusden in 1556, ene Wouter Goderts zoon, had niet veel meer grond in gebruik: hij pachtte bijna 17 Rijnlandse morgen van één eigenaar, de weduwe Margriet Kegelaars uit Heusden. Ook in de landinwaarts gelegen dorpen (groep B) ontbraken 'zuivere' pachtboeren van formaat vrijwel geheel. Nog het meeste land in huur had Dirk de Haan uit Doeveren, die daar in 1545 22 morgen pachtte van een groep Heusden-se erfgenamen. Een zuivere representant van het hier bedoelde type was deze Dirk toch waarschijnlijk niet, want in het kohier van Eethen van 1553 treffen we hem aan als eigenaar-gebruiker van ruim 15 Rijnlandse morgen.

Opmerkelijk is in dit licht ook de veranderde exploitatie-strategie van een oude grootgrondbezitter als de abt van Sint-Truiden. Terwijl deze, zoals we zagen, zijn Aalburgse goed in 1398 in zijn geheel aan één pachtersconsortium en in 1426 in twee grote stukken aan twee afzonderlijke 'pachters' verhuurde, was de situatie in 1543 als volgt: een grote kavel van 46 morgen werd verpacht aan een groep van drie pachters; de rest was in stukken van meer bescheiden omvang, namelijk 4, 8, tweemaal 9 en 15 morgen aan één of twee, telkens verschillende pachters uitgegeven.³⁰

Ook op deze plaats moet iets meer worden gezegd over collectieve pachten, die in de Late Middeleeuwen zo vaak bleken voor te komen. Vergeleken met de periode vóór ca. 1500 was de pachtvereenkomst omstreeks 1550 duidelijk meer geïndividualiseerd. Vermeldingen van 'ghesellen' of 'veynnoiten', zo veelvuldig in de domeinrekeningen van Heusden, treft men in de kohieren van de Tiende Penning zelden of nooit meer aan. In de negen onderzochte dorpen was omstreeks 1550 41 maal een pachtgoed aan twee personen verhuurd, tien maal aan een niet nader omschreven groep 'erfgenamen' of 'kinderen' en slechts één maal aan een groter consortium (tabel 21.5). Het laatste bestond uit twee burenen van Doeveren en één uit Heesbeen met zijn kinderen, die gezamenlijk 20 (kleine) morgen in Heesbeen huurden van 's-heren rentmeester van Zevenbergen in het Land van Heusden, de bekende Andries Vierlinck uit Steenberg. Bij elkaar vormden deze 52 collectieve pachten hooguit 15% van alle overeenkomsten.³¹ Voor zover dat op grond van de achternamen en zonder nader genealogisch onderzoek kon worden vastgesteld, waren collectieve pachten door twee individuele personen slechts in minderheid familie-aangelegenheden. De pacht door twee broers kwam het meeste voor, pacht door vader en zoon zelden. Onder de overige paren konden natuurlijk gemakkelijk meer naaste verwanten schuilen, men denke maar aan twee zwagers.

TABEL 21.5. De samenstelling van pachterscollectieven omstreeks 1550.

vorm collectief	grootte pachtgoed (in Rijnlandse morgens)					Totaal
	< 1m	1-2m	2-5m	5-10m	≥ 10m	
twee individuen	–	2	16	17	6 ¹	41
onderling verwant	–	–	4	4	1	
niet verwant	–	2	12	13	5	
> twee individuen	–	–	–	–	1 ²	1
'erfgenamen' / 'kinderen'	1	1	5	3	–	10
Totaal	1	3	21	20	7	52

¹ = waaronder eenmaal twee mannen te Baardwijk waarvan één 'cum suis' / ² = pachtgoed te Heesbeen, gehuurd door twee 'uitburen' uit Doeveren en één buurman van Heesbeen met zijn kinderen.

De collectieve pachten waren niet zonder enige manipulatie te verwerken in tabel 21.4 waar immers individuele houders van pachtgoed en geen pachten zijn geteld. Ik heb een eenvoudige werkwijze gevolgd: groepen 'erfgenamen' of 'kinderen' zijn opgevat als één individu en bij pachten door twee individuele personen heb ik aan elk van beide partners de helft van de omvang van het gepachte goed toeberekend. Deze manipulatie was nodig, omdat veel personen – individueel of in combinatie met een ander – bij meer dan één pacht betrokken waren en bovendien eventueel als eigenerfde in de tabel 'verwerkt' dienden te worden. Van elke individuele grondgebruiker die bij meer dan één pacht was betrokken, is in tabel 21.4 alle pachtgoed bij elkaar opgeteld.

De kohieren van de Tiende Penning geven ook uitsluitsel over twee aspecten van de tijdpacht waarover we uit andere bronnen in het geheel geen informatie hebben: de verhuur van grond door burenen aan burenen en de onderhuur. Wat opvalt is dat beide zaken rond 1550 slechts geringe betekenis hadden, ofschoon de vraag naar grond destijds toch naar overspanning moet hebben geneigd. Van de bijna 2.500 morgen land die in de negen dorpen in eigen bezit was van inheemse burenen, werd nog geen 6% verpacht en dit weinige pachtgoed bestond bovendien meest uit kleine tot zeer kleine percelen: de helft van de 45 verpachte percelen was kleiner dan 2 morgen. Slechts 13 burenen-verpachters waren tevens eigenaar-gebruiker van grond. De overige 32 traden uitsluitend op als verhuurder. Het zal niet bevreemden dat éénderde van hen bestond uit collectieven van 'erfgenamen' of 'kinderen' en nog eens éénvijfde uit ongehuwde vrouwen en weduwen.

Het ontbreken van gegevens over onderhuur kan leiden tot een uiterst

vertekend beeld van lokale bezitsverhoudingen en van het areaal dat individuele boeren ter beschikking stond. De zeldzame Engelse bronnen die inzicht geven in de omvang van *subtenancies*, wijzen erop dat vormen van onderhuur in de Late Middeleeuwen heel gewoon waren. Tot *in extremis* was de onderhuur doorgevoerd in Havering, een kroondomein op korte afstand van Londen. Volgens een staat van goederen uit 1352/53 was ruim een kwart van de bijna 500 lokale grondbezitters zowel *tenant* als *undersettle* terwijl ruim 60% uitsluitend grond in *subtenancy* hield. Van de laatste groep had ongeveer een kwart zelf ook weer grond uitgegeven aan *undersettles*!³² Ook als men in aanmerking neemt dat bepaalde eigenaardigheden van de Engelse *customary tenancy* onderverhuur in de hand werkten, suggereren de cijfers uit Havering dat binnen de boerengemeenschappen in Engeland zelfs in de jaren na de Zwarte Dood, toen er opeens land te over was, op aanzienlijke schaal grond werd verhuurd en in onderhuur werd genomen.

Een dergelijke ultra-dynamische situatie lijkt zich op het platteland van Heusden rond het midden van de 16de eeuw absoluut niet te hebben voorgedaan. Van onderhuur van land wordt gedetailleerde opgave gedaan in het kohier van Oud-Heusden van 1556. Lokale pachters verhuurden toen bij elkaar nog geen 11 morgen door aan derden. Van de zeven verschillende onderhuurders waren er twee eigenerfd, drie pachter, één zowel eigenerfd als pachter en maar één van de 138 bureu, Boudewijn Cornelis, had niets dan grond in onderhuur.

De meeste bureu die grond pachtten, deden dat dus rechtstreeks en wel van grondbezitters die geen deel uitmaakten van de eigen burengemeenschap. Van de andere kant was het geenszins zo, dat de grote en middelgrote adellijke, geestelijke en stedelijke grondbezitters per se àl hun land verpachtten. De kohieren van de Tiende Penning geven een opnieuw goede indruk van de 'graad van verpachting'. Begrijpelijk is dat de 'werkende orden' veel grond zelf exploiteerden, hetzij met behulp van *conversi*, hetzij, naar men mag aannemen, met behulp van dienstpersioneel. De norbertijnen van Berne bewerkten in 1543/44 in de direkte omgeving van de abdij ruim 60 morgen land. Daarnaast verpachtten ze in Herpt ruim 160 morgen. In Oud-Heusden was op ruim drie morgen na alle grondbezit van de abdij in tijdpacht uitgegeven, het meeste in kavels groter dan ca. 5 morgen. Het goed in Genderen, 37 morgen in totaal, werd, zoals reeds is opgemerkt, door één man gepacht.

Van de twee cisterciënzerkloosters was de stedelijke vestiging Mariënkroon natuurlijk het meest geneigd tot verhuur. Tegenover de 37 morgen die de monniken in 1556 in Oud-Heusden hadden verpacht, stonden toch nog 23 morgen in eigen gebruik. Voor de priorij in de wildernis te Elshout was die verhouding 13 : 45 morgen. In Herpt en in Baardwijk exploiteerde Mariëndonk nagenoeg zijn volledige grondbezit in eigen beheer, maar Mariënkroon verpachtte er alles, net als trouwens in Heesbeen, Doeveren en Genderen.

De landsheer en adellijke (groot)grondbezitters hadden reeds lang elke directe exploitatie opgegeven, maar ook in deze categorie zijn er uitzonderingen. De heer van Oud-Heusden was in het kohier van 1556 als eigenaar-gebruiker aangeslagen voor zijn meeste land in Oud-Heusden, overigens niet meer dan een 25 morgen. In hetzelfde jaar verhuurde de vrouwe van Heesbeen in haar eigen jurisdictie 21 morgen, terwijl zij bijna 65 morgen zelf gebruikte. Onder particuliere stedelijke eigenaren, tenslotte, was eigen exploitatie van grondbezit rond het midden van de 16de eeuw helemaal nog heel gewoon. Van de 250 morgen die institutionele en particuliere eigenaren uit Heusden in 1543/44 in Herpt in eigendom hadden, werden er maar liefst 115 (46%) door 31 verschillende eigenaren zelf gebruikt. Ook kohieren van andere dorpen leveren de nodige sprekende voorbeelden van deze praktijk. In Veen lieten de erven van Willem van Gent uit Heusden 49 morgen land onverhuurd en *castellanus* Gerard Spierink van Well en zijn gelijknamige zoon hadden in Oud-Heusden tegenover ongeveer 20 morgen verpacht land bijna eens zoveel grond in eigen gebruik. Trouwens, we treffen ook poorters aan onder de grotere pachters, zoals zekere Anthonis Lonis zoon uit Den Bosch, die in 1553 in Eethen bijna 25 morgen land huurde van twee eigenaren, waaronder de Heusdense schepenen Van Ypelaer.

Bij deze omvangrijke betrokkenheid van poorters uit Heusden (en Den Bosch) bij het grondgebruik op het platteland, dringt zich telkens opnieuw de vraag op naar de feitelijke exploitatie-vorm. Eerst nader onderzoek zal daarover opheldering kunnen verschaffen.

21.5. PACHTPRIJZEN

Pachtprijzen zijn niet uitsluitend op te vatten als de uitkomst van de vraag naar en het aanbod van cultuurgrond. Naarmate de burens van de dorpen van Heusden meer afhankelijk waren van pachtgoed, maakten 'landhuren' een belangrijker deel uit van hun geregelde lasten. Pachtprijzen lijken in dat geval een goede indicator te zijn voor de *lastenontwikkeling* op het platteland. Voor zover pachten, van de andere kant, een belangrijke of zelfs overheersende component vormden van de inkomsten van grootgrondbezitters en stedelijke eigenaren, is het verloop van de pachtprijzen een uitstekende graadmeter voor de 'heerlijke' *inkomstenontwikkeling*. Algemeen wordt aangenomen, dat pachtprijzen conjunctuurgevoelig zijn, dat wil zeggen, de ontwikkeling van graan- en grondprijzen min of meer en op enige afstand volgen. Tot een andere mening kwam E. Thoen, voor wie de pachtprijzen in Oost-Vlaanderen gedurende de Late Middeleeuwen in de eerste plaats de gedragingen van de 'grondheren'³³ reflecteerden. Soms namen zij genoegen met een relatieve achterstand in de pachtprijzontwikkeling, maar in andere perioden probeerden zij tegen het economische en demografische tij in hun inkomsten te 'restaureren' door het voeren van een 'maximalistische inningspolitiek'.³⁴ Thoen

waarschuwt dus voor een al te eenzijdig gebruik van pachtprizen als ‘konjunkturmeters’ van de landbouweconomie. ‘Dit veronderstelt dat ze het resultaat zijn van een zuiver en doorzichtig vraag- en aanbodsysteem. In feite is de toestand veel complexer. Reeds betreffende de veertiende eeuw hebben we erop gewezen dat deze pachtprizen grotendeels worden bepaald door de noden van de eigenaars’.³⁵ De consequenties van deze redenering zijn tweërlei. Ten eerste moeten om die reden de prijzen van ‘pachten van alle slag’, geïnd door één eigenaar (naast grondpachten ook b.v. tiend- en molenpachten), in gezamenlijkheid worden beschouwd. ‘Ze maken immers als één groep deel uit van een globale domaniale politiek.’ Thoen suggereert daarmee dat de prijzen van verschillende soorten pachten ongeveer een gelijk verloop hadden, al ontkent hij niet ‘dat ze ten dele door verschillende factoren werden beïnvloed’.³⁶ Ik zal in hoofdstuk 24 aantonen, dat dit althans voor de in tijdpacht uitgegeven grafelijke domeinen in Heusden verre van het geval was. Ten tweede gaat Thoen uit van de gedachte dat eigenaren tot op grote hoogte pachtprizen eenzijdig konden dicteren of in elk geval altijd de sterkste onderhandelingspositie bezaten. Bij het laatste heb ik op een andere plaats de nodige kanttekeningen geplaatst, onder andere door verwijzing naar het veelvuldige optreden van pachterscollectieven en naar de grote maatschappelijke diversiteit onder zowel verpachters als pachters in sterk verstedelijkte gebieden als Vlaanderen en Holland.³⁷ Op deze plaats volsta ik ermee nogmaals te wijzen op het gegeven dat gedurende de hele periode 1360-1505 in elk geval alle kortlopende domeinpachten – onze belangrijkste bron van informatie over de pachtprisontwikkeling – werden vergeven bij openbaar opbod. Natuurlijk bood ook het opbodstelsel geen volledige vrijwaring tegen prijsbeïnvloeding door met name het oligopolistisch ingestelde stedelijke patriciaat, maar voor de grondpachten op het platteland geldt dat bezwaar in veel geringere mate.

21.5.1. Domeinpachtreeksen

Voor de eerste periode leverden de domeinrekeningen een gevarieerde reeks pachtprizen op. De rentmeester inde kortlopende pachten in tien verschillende dorpen, ligging en oppervlakte van de percelen zijn doorgaans goed bekend en het gebruiksdoel is in veel gevallen uit de ligging af te leiden, zij het dat men op dat punt altijd een slag om de arm moet houden omdat, zoals bleek, in het Land van Heusden op bepaalde gronden graag een vorm van koppelstelsel werd toegepast.³⁸ Met het oog op de analyse van de pachtprisontwikkeling heb ik uit de reeksen een selectie gemaakt. Erbuiten vielen pachtgoederen waarvan de oppervlakte nooit (precies) werd omschreven, zodat zij niet bij pachtprisonvergelijkingen zijn te betrekken; pachtgoederen die binnen de periode 1358-1393 van status veranderden (bijvoorbeeld van tijdpachtgoed werden omgezet in leengoed of erfachtgoed); en pachtgoederen waarvan gedurende het geheel

of een deel van de periode de pachtsom niet of niet helemaal in geld werd voldaan. Wat de laatste betreft: het was in de tweede helft van de 14de eeuw niet ongebruikelijk, dat de rentmeester het onderhoud aan dijken dat verbonden was met het grafelijke grondbezit, uitbesteedde aan pachters die, in ruil, hun pachtgoed om niet of tegen een pachtvergoeding ver beneden de economische waarde hielden.

Bruikbaar voor nadere analyse bleken uiteindelijk twee kavels in Engelen, zes in Herpt, zes in Oud-Heusden, twee in Wijk en Aalburg en enkele buitendijkse waarden bij Herpt en Veen. De twee kavels bij Engelen waren beide op stroomrugggrond gelegen. De eerste, 8 morgen groot, was één van de twee domeinpercelen aan de zuidrand van het Hoefslag, dat aan de noorkant van het dorpsgebied van Engelen langs de Nieuwe Maas ligt.³⁹ De andere kavel, afkomstig uit de goederen van heer Daniël vander Merwede, had een oppervlakte van 16 morgen en lag wat verder naar het oosten, dichtbij de monding van de Dieze in de Maas.⁴⁰ De zes Herptse domeinkavels lagen vlak tegen elkaar en strekten zich langs de volle lengte van de bebouwde kom in zuidoostwaartse richting uit tot aan de bangrens met Oud-Heusden. Het meest noordelijk gelegen waren 11 morgen 'ende dien Raem die daer acnleyt' in de Luttelherptse Weide, die voor het grootste deel onder de ban Hedikhuizen vielen. Daaronder lagen de domeingronden die later samen de Zeggelaars Polder gingen heten en toen verschillende kavels en 'kampen' vormden: het Zeggelaar en de Hoge Weide, Schaapskamp en Colenkamp. Al deze gronden hadden bij elkaar een oppervlakte van ruim 70 morgen en werden pas omstreeks 1365 opgesplitst. Vóór die tijd verpachtte de rentmeester ze in twee ongeveer even grote stukken, aangeduid als 'Herpterweide' en de 'weide die heer Willems vanden Bossche was'. Van west naar oost verliep de bodem er van stroomrugggrond op komklei naar komklei. Uit een aantekening uit 1502 is alleen van Colenkamp bekend dat het (toen) (vast) weiland was.⁴¹ De verhuurde domeingronden in Oud-Heusden waren eenvoudig te lokaliseren op Schilincx' kaart van 1613.⁴² Zij lagen verspreid over de hele, uitgestrekte ban en dat verklaart de grote verschillen in de gemiddelde huurwaarden. De hoogste pacht leverden doorgaans, zoals we zullen zien, de kavels aan de Oude Maaszijde op (Danelshoeve, Oude Wetering). Vermoedelijk waren ze (voornamelijk) in gebruik als bouwland. De laagste pacht gaf het domeingoed op de Gaarsweide, een uitgestrekt gebied van overslag- en gebroken komgronden, dat zich uitstreckte van de bewoningsas van Elshout in het zuiden tot de Oudheusdense Hooibroeken in het noorden. Hier-tussenin zaten de domeinkavels op Woutersweide, aan het uiterste westen van de Oudheusdense meent (thans bekend als de Oudheusdense Weiden) tot aan de weg van Elshout naar Oud-Heusden. Op de (langgerekte) grens tussen de bannen Wijk en Aalburg waren twee kavels domeingoed gelegen, samen ongeveer 19 morgen groot: Henxvelt en Wekenwerf. Tot 1395 werden ze in tijdpacht uitgegeven, aanvankelijk tezamen, maar vanaf 1364 gescheiden. In 1393 kwamen beide kavels weer aan één pachter, drossaard

Klaas Spierink van Aalburg Jans zoon, die Henxvelt en Wekenwerf bij zijn terugtrekken in 1395 als blijk van waardering voor bewezen diensten vrij van pacht mocht gebruiken⁴³ om er twee jaar later mee te worden beleend. In 1401 kreeg Spierink Wekenwerf tenslotte in 'vrij eigendom'.⁴⁴ Tenslotte hebben we uit de eerste periode de pachtgegevens van drie buitendijkse waarden, één aan de Maas tussen Herpt en Heusden en twee aan de Nieuwe Maas bij Veen.

Voor de tweede periode is het aantal bruikbare prijsreeksen geringer. Veel domeingoederen waren aan het einde van de 14de en het begin van de 15de eeuw vervreemd. Tegelijk is de pachtprijsontwikkeling nu beter te volgen, aangezien de rentmeesters er veel meer dan in de eerste periode naar streefden de termijnen van verpachte domeingronden in hetzelfde jaar te laten beginnen en eindigen. In Oud-Heusden, waar de domeingronden zich nu concentreerden, zijn voor de jaren 1431-1505 prijzen van zeven kavels beschikbaar. Uit de goederen daarbuiten koos ik voor twee kavels in Genderen, twee in Heesbeen, die gewoonlijk gezamenlijk werden verhuurd, en een buitendijkse waard bij Hedikhuizen. De beide kavels in Genderen waren gelegen in wat later de Genderense Polder is gaan heten, het in langgerekte opstreckende percelen verdeelde komgrondgebied aan de noordzijde van het dorp. De ene kavel werd gewoonlijk aangeduid als '(up) Arents lant van Colen', dat bij elkaar 15 (kleine) morgen mat, verdeeld over tenminste twee lange, niet naast elkaar gelegen stroken, die doorliepen tot in het Rekselaar. De andere kavel was veel kleiner, 15 hont, en lag in zijn geheel in het Rekselaar.⁴⁵ De Heesbeense kavels Strijpen (zeven kleine morgen) en Vogelscamp (ca. 3½ morgen) grensden aan elkaar en waren gesitueerd aan de westkant van de burcht van Heusden, maar aan de overzijde van de zogenaamde burchtdijk. Bij de aanleg van de nieuwe vestingwerken aan het einde van de 16de eeuw zijn ze precies opgenomen in het meest westelijke bastion.⁴⁶ De waard buiten Hedikhuizen was in 1438 voor het leven verpacht aan de Heusdense poorter Jan (Jo)naas van der Hulst.⁴⁷ Sindsdien heette de waard altijd de 'Jan Naasweerd'⁴⁸, ofschoon de naamgever al een paar jaar later overleed, een gelegenheid die de rentmeester te baat nam om de waard opnieuw in tijdpacht uit te geven.

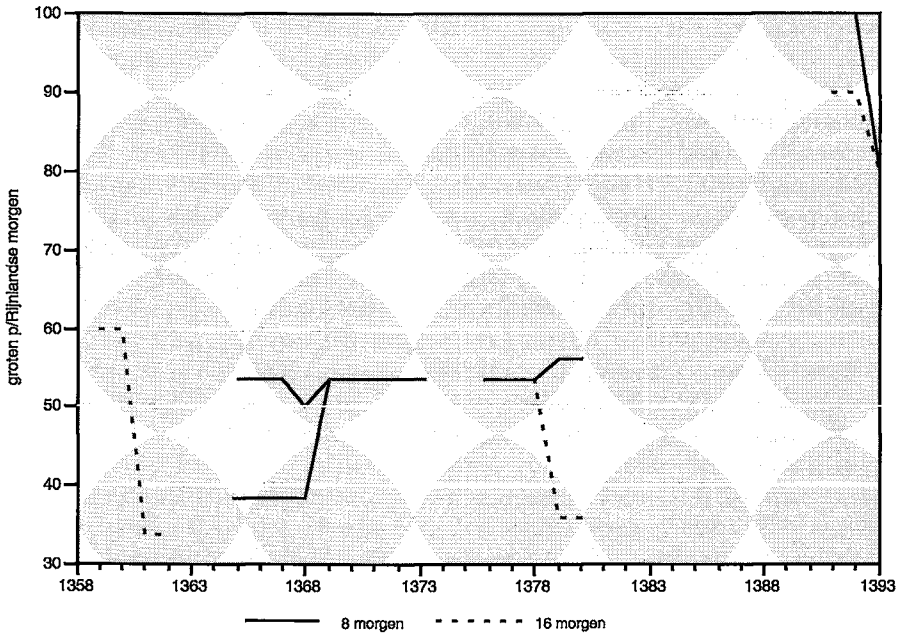
21.5.2. Analyse

Vanwege de grote diversiteit en omdat lang niet alle veranderingen van oppervlakte, kwaliteit en gebruiksdoel bekend zijn, is het niet zo eenvoudig om een samenvattend beeld te geven van de pachtprijsrevolutie. Ten tijde van de Hollandse machtsovername lagen de landhuren op een relatief hoog niveau. Omstreeks 1360 ging de pacht van veel kavels naar beneden, maar overal begonnen de pachten al vóór 1365 weer te stijgen tot een nieuw maximum dat uiterlijk in het midden van de jaren '70 was bereikt (grafieken 21.1 t/m 21.4). Hier en daar zette zich vervolgens al vóór 1375

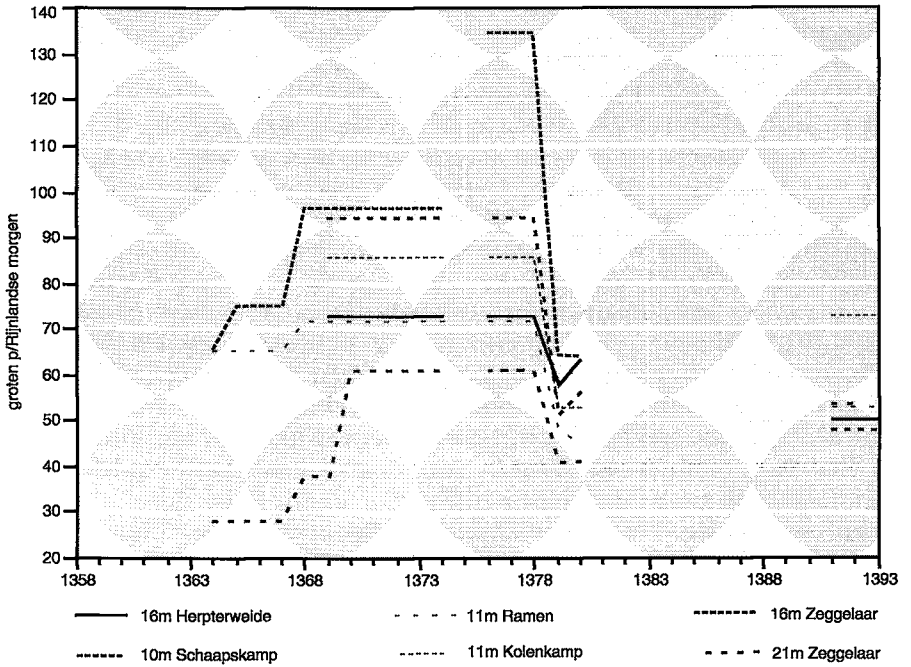
een daling in (grafiek 21.3). Als rechtstreeks gevolg van de muntsanering van februari 1378⁴⁹ kelderden de pachtprijzen in het boekjaar 1379 abrupt. Voor de meeste kavels lagen de 'landhuren' in 1391-1393 op of enigszins boven het niveau dat in 1379/80 werd bereikt. De grafiek van de pachtprijzen voor drie buitendijkse waarden laat dit verloop het beste zien (grafiek 21.5). Het feit dat de pachttermijnen voor deze gronden althans in de eerste periode nog zeer kort waren, maakte de pachten conjunctuurgevoeliger dan die van binnendijkse pachtgoederen. Ook in de Herptse en de meeste Oudheusdse pachten komt de gesignaleerde tendens in de prijsontwikkeling treffend naar voren. Minder goed in het beeld passen de twee 'landhuren' uit Engelen en enkele pachten in Oud-Heusden.⁵⁰ In Engelen lagen de pachtprijzen in de jaren 1391-1393 ver *boven* het niveau van 1379/80. Dit hield mogelijk verband met kwaliteitsverbeteringen van de grond die ons ontgaan.⁵¹ Daarnaast valt op dat de nominale pacht van drie kavels: die van 16 morgen te Engelen, van 22 morgen op Woutersweide te Oud-Heusden en van ca. 10 morgen te Wijk (Wekenwerf) in 1379 steeg, terwijl alle overige huren toen – net als alle andere gecontracteerde pachten – 'automatisch' daalden als uitvloeisel van de muntsanering. Desondanks waren drie nieuw opkomende pachters bereid (of gedwongen?) een huur aan te gaan die in rekenmunt nog boven het niveau van vóór de revaluatie lag. In reële termen was voor deze beide pachten het niveauverschil tussen de pacht voor 1378 en 1379/80 daarom veel groter dan de grafiek suggereert.

De verhuur van de twee Wijkse kavels Henxvelt en Wekenwerf verdient aparte aandacht, omdat alleen daarin zoiets als een 'grondheerlijke maximaliseringspolitiek' doorschemert (grafiek 21.4). In de loop van de jaren '60 stegen de pachten van beide kavels (relatief) formidabel tot een vast hoog niveau waarin tot en met 1378 geen verandering meer kwam. Vooral wijzigingen in de huur van de Wekenwerf hebben het pachtprijsverloop bepaald. Na 1366 ging de pacht prijs er opeens naar beneden van 31 naar 10 pond. Toen in 1369 een andere pachter opkwam, verdubbelde de pacht prijs aanvankelijk tot een nominaal bedrag van 20 pond om twee jaar later zonder aanwijsbare reden verder op te lopen tot 30 pond. Pas in 1377 tekenden de pachters hiertegen protest aan: zij stelden jarenlang teveel betaald te hebben en eisten reductie van de huur tot het oude niveau van 20 pond, hetgeen ook prompt gebeurde.⁵² Mogelijk had de vertraging in het protest te maken met het overlijden van de man die Wekenwerf in 1369 in pacht nam, de Heusdse poorter Gerard van de Wiel. In de jaren na 1374 staan afwisselend zijn 'erfgenamen' en de Aalburgse welgeboren buitenpoorter Dirk van Well Willem Jan Spierinks zoon als pachter te boek. De laatste zal dus één van Van de Wiels erfgenamen zijn geweest en de afwisseling in de aanduiding van de pachters laat vermoeden, dat er problemen rond de afwikkeling van de nalatenschap waren. Hoe dan ook bracht de reductie van de pacht van Wekenwerf in 1377 voor de pachter geen langdurig voordeel met zich mee. Toen in 1379 een nieu-

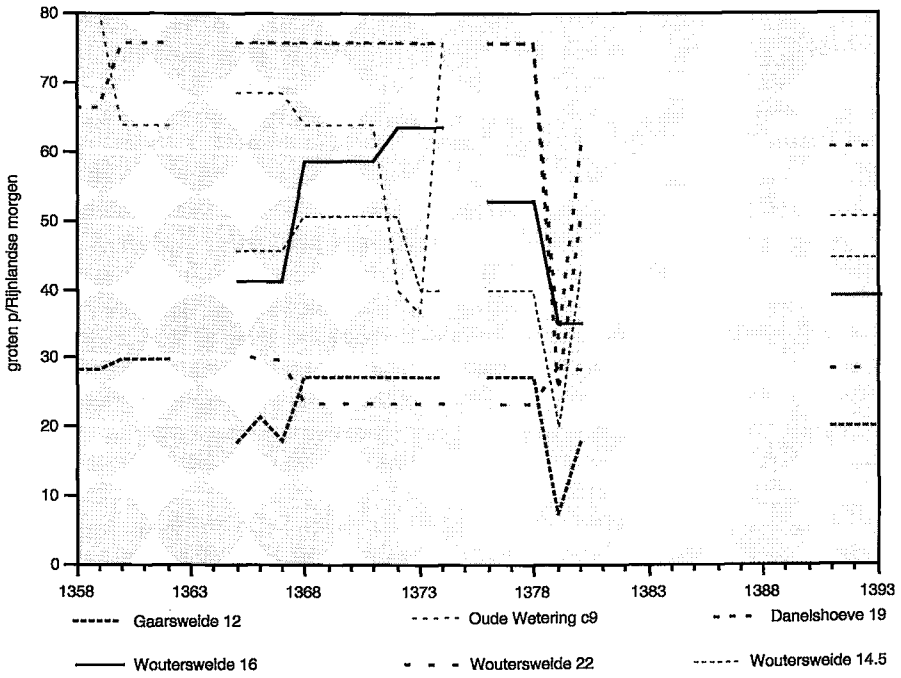
TIJDPACHT

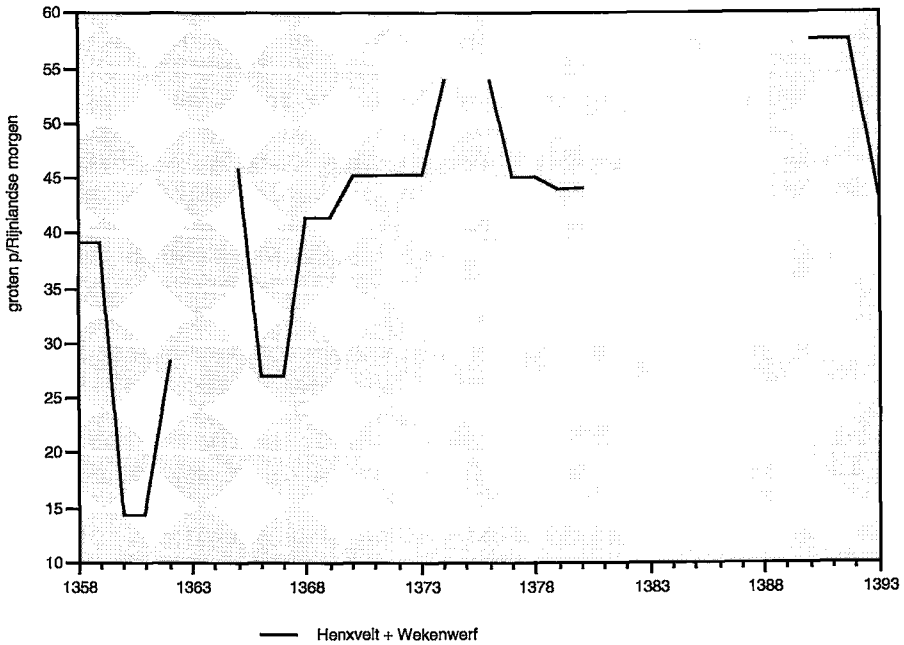
GRAFIEK 21.1. Pachtprizen van domeinlanden in Engelen, 1359-1393.

GRAFIEK 21.2. Pachtprizen van domeinlanden in Herpt, 1364-1393.

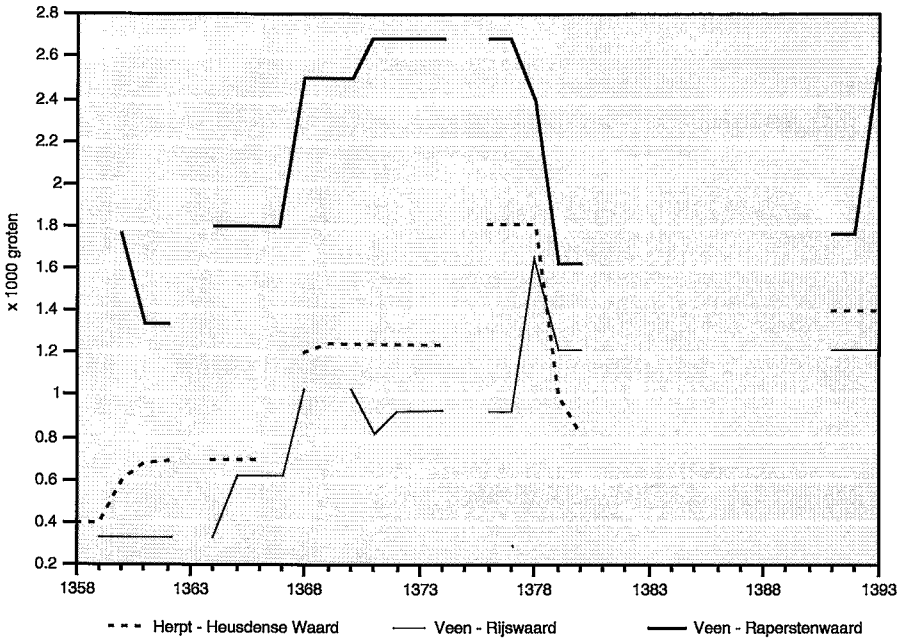

GRAFIEK 21.3. Pachtprizen van domeinlanden in Oud-Heusden, 1358-1393.

GRAFIEK 21.4. Pachtprizen van domeinlanden in Wijk en Aalburg, 1358-1393.

TIJDPACHT

GRAFIEK 21.5. Pachtprizen van drie buitendijkse waarden, 1358-1393.

we pachter opkwam, werd de nominale pacht niet, zoals met bijna alle andere huren in dat jaar gebeurde – ook met die van Henxvelt – scherp naar beneden gebracht, maar juist verhoogd van 20 tot 24 pond. In de jaren 1391 en 1392 lagen de pachten van zowel Henxvelt als Wekenwerf tegen het hoogste niveau dat zij in de jaren '70 hadden bereikt. Toen beide kavels in 1393 werden samengevoegd en de drost de pacht opnam, ging de totale pacht prijs echter meteen een stuk naar beneden.

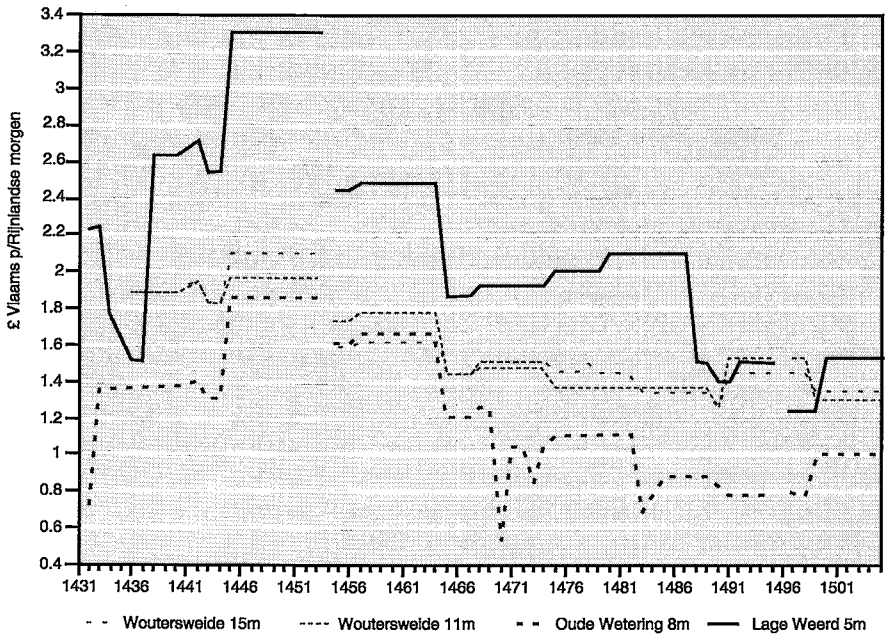
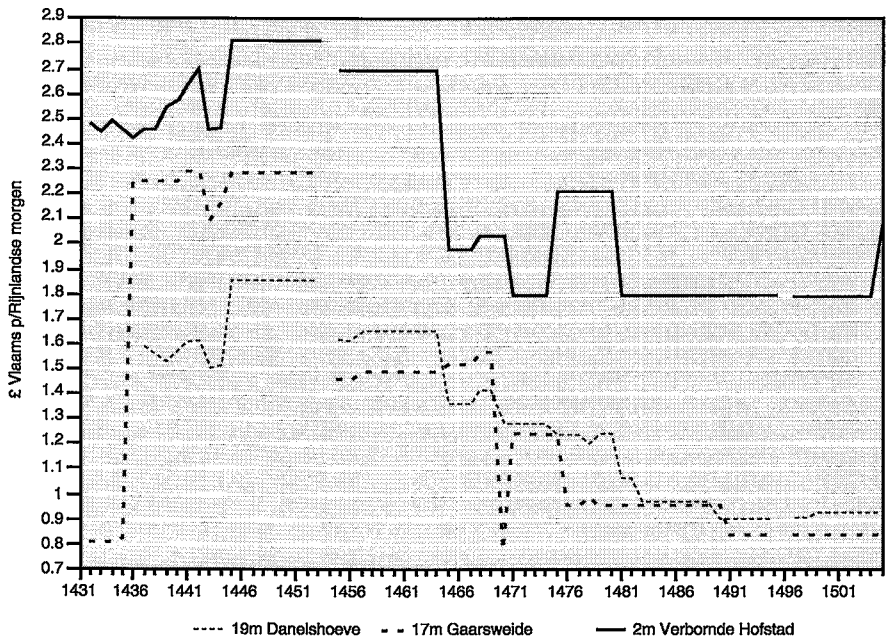
Bij de verpachting van Henxvelt en Wekenwerf schijnt aldus herhaaldelijk te zijn ingegrepen in het mechanisme van de vrije pacht prijsvorming. Vooral uit het protest van de pachters in 1377 zou men op kunnen maken dat de rentmeester de huur in 1370 eenzijdig had verhoogd. Het geval is echter te geïsoleerd en van de achtergronden van de wijzigingen in de pacht prijs is te weinig bekend om in de verhuur van Henxvelt en Wekenwerf een staaltje van weldoordachte 'grondheerlijke inkomstenpolitiek' te zien.

Voor zover pacht prijzen uit de eerste periode zijn te vergelijken met pacht prijzen uit de tweede periode⁵³, blijkt dat het hoogste niveau in de 15de eeuw nog enigszins boven dat wat in de jaren '70 van de 14de eeuw werd bereikt lag (grafiek 21.9). De grafieken voor Oud-Heusden tonen een schoksgewijze stijging van de nominale pachten vanaf het boekjaar 1431/32 tot in het begin van de jaren '40 (grafieken 21.6a en 21.6b). Toen in 1444 nieuwe tienjarige contracten werden afgesloten, bereikten de

pachtprijzen van alle kavels een ongekend hoog niveau. Alle kavels kregen toen ook een nieuwe pachter.⁵⁴ Bij de afloop van de termijnen in 1454 werden de nieuwe pachten van de meeste kavels gecontracteerd voor een huur die 10 tot 15% beneden het peil van de voorgaande termijn lag; voor een paar kavels was de prijsval toen al dramatischer, een voorbode van wat algemeen zou worden bij de aanvang van de volgende termijn, in 1464. De rentmeester moest toen overgaan tot halvering van de pachtermijn, in de hoop dat de geringe belangstelling van de pachters van korte duur zou zijn. De prijsdaling vlakke nu geruime tijd af, maar van een echt herstel gedurende het bewind van Karel de Stoute kan toch niet worden gesproken. Alleen voor de Verbornde Hofstad, een goed van ongeveer twee morgen, werd één termijn ruim meer betaald dan in de omringende jaren. De pachter schatte de situatie duidelijk verkeerd in en toen de kavel na afloop van de termijn overging naar een andere pachter, liep de pachtprijs weer terug tot het oude, lage niveau. De rentmeester was daar toen al lang blij mee, want de zesjarige termijnen zijn nadien driemaal verlengd, steeds met dezelfde pachter en steeds tegen dezelfde prijs. Voor de andere kavels was de rentmeester intussen overgegaan op termijnen van acht jaar, maar de pachten bleven in de jaren '70 en '80 naar beneden tenderen, de steeds sterker wordende muntontwaarding in deze jaren ten spijt. Eerst tegen 1500 vertonen de pachtprijzen van sommige kavels een lichte stijging.

Ofschoon betrouwbare seriële pachtprijzen voor de 15de eeuw hoofdzakelijk betrekking hebben op één dorp, Oud-Heusden, is het onwaarschijnlijk dat de tendentiële ontwikkeling hier sterk af zou wijken van het algemene beeld. Voor zover de pachtprijzen buiten Oud-Heusden een ander verloop kenden, moet dáár een bijzondere verklaring worden gezocht. Dat geldt met name voor de pachtprijsolutie in Genderen, waar ook nog enkele domeinkavels gelegen waren (grafiek 21.7). De pachten lagen hier aanvankelijk op een niveau ver beneden het gemiddelde peil in Oud-Heusden. Dit had te maken met de abominabele toestand van de waterhuishouding in de komkleigebieden benoorden de Oude Maas na de stormvloed van 1421 en 1422. Pas geleidelijk kwam hierin verbetering door de opeenvolgende bedijkingen aan de westflank van het Land van Heusden. Mogelijk is de afwatering er tegen 1500 verder verbeterd door de bouw van windwatermolens. Het oplopen van de pachtprijs van de grootste domeinkavel in Genderen, de 15 morgen 'die Aernts van Colen waren', had bovendien een zuiver administratieve reden. De tijdpacht werd omstreeks 1460 omgezet in een erfelijke pacht en de waarde van erfelijke pachten was in de 15de eeuw gekoppeld aan de koers van de goudmunt waarin de canon was bedongen.⁵⁵ Ook in de 14de eeuw waren de 15 morgen aanvankelijk in erfpacht uitgegeven voor een canon van 16 pond *Heusdens payment* per jaar, werkelijk een schijntje. Uit de rekening over 1443 blijkt echter dat de bezitter niet meer in staat was zelfs dit onbeduidende bedrag op te brengen. Hij liet ze liggen 'voirden tijns', waarna

TIJDPACHT

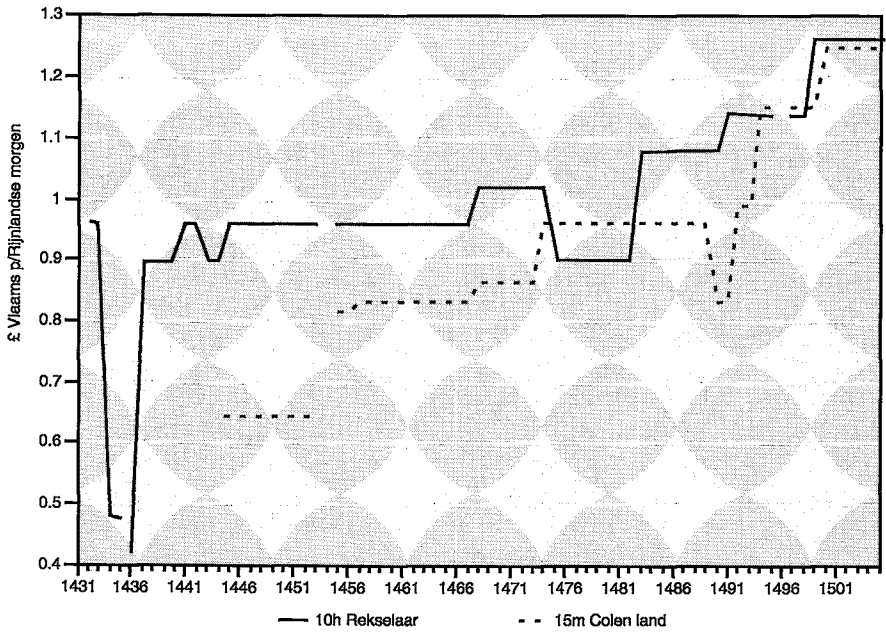

GRAFIEK 21.6. Pachtprizen van domeinlanden in Oud-Heusden, 1432-1505.

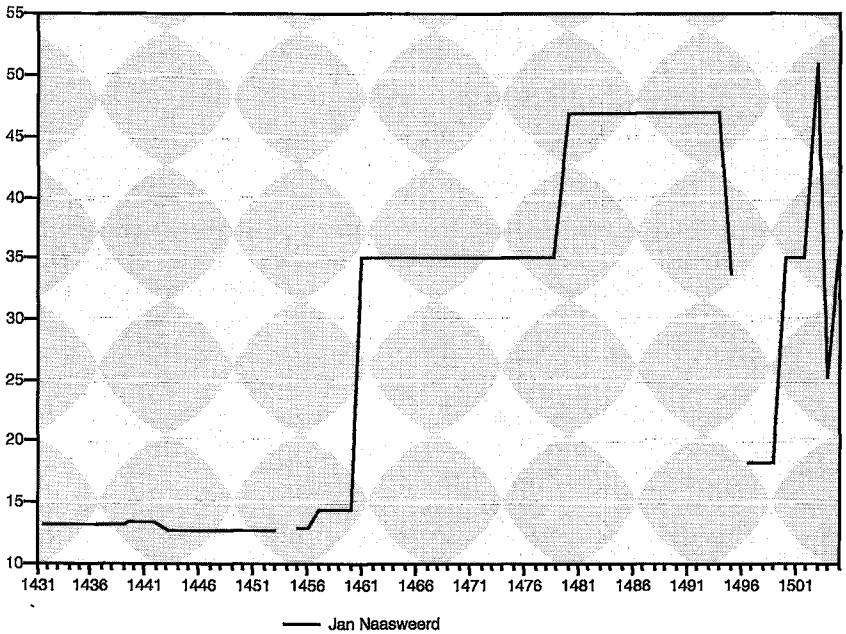
de rentmeester de kavel gerechtelijk liet opwinnen en vervolgens voor tien jaar verpachtte tegen een pachtsom van $6\frac{1}{2}$ gouden ridders.⁵⁶ Deze oplossing werkte niet. In 1459 bleken de eerste pachters, Beris Jans zoon en 'gesellen', de 15 morgen nog altijd te gebruiken, zij het 'sonder titel', dus zonder dat hun contract was verlengd en men liet dat maar zo 'om dat geen profijt en wair voir minen genadigen heer dat lant aen te vangen voirden erftijns'.⁵⁷ Een tweede gerechtelijke beslaglegging zou, met andere woorden, uiteindelijk meer kosten dan opleveren en men beschouwde de geringe inkomsten dus maar weer als 'erfytynse'. En beter werd het niet. In 1483 meldde de rentmeester 'dat dit lant soe snoode is dattet niet beter en is dan dezen erfpacht overmids dat zeer lage lant is ende dattet veel onkosten op loopen'.⁵⁸ Jaar na jaar werden, tot en met de laatste rekening over 1505, Beris Jans zoon en gezellen als tijnsplichtige bezitters genoteerd, hoewel het uiterst onwaarschijnlijk is dat de huurders van 1443 toen nog in leven waren.

Een eigenaardige ontwikkeling van de pachtprijs geeft tenslotte de grafiek van de Jan Naas-waard te zien (grafiek 21.8). In het begin van de jaren '60 steeg de pachtprijs opeens van $14\frac{1}{2}$ naar 35 pond, in 1480 van 35 naar 47 pond, juist in een periode dat de pachtprizen van binnendijsk land in Oud-Heusden scherp daalden. De eenvoudige verklaring is dat Jan Naas van der Hulst, die de waard in 1438 voor het leven en tegen een onveranderlijke canon in pacht had gekregen, in 1460 overleed. Gedurende de periode van de grote pachtprijsstijgingen was de huurprijs van de waard dus, tot niet gering voordeel van Jan Naas, achtergebleven. Toen de waard vervolgens na zijn dood bij openbaar opbod werd verhuurd, vond onmiddellijk een soort inhaalmanoeuvre plaats. De prijsstijging van 1480 is daarentegen minder goed verklaarbaar. Om de een of andere reden moet het gebruik van dit buitendijkse land extra aantrekkelijk zijn geweest, vermoedelijk omdat de waard na de afsnijding van de Maas bij Well in 1474 flink aanwies. Toen de landhuren te Oud-Heusden in het laatste decennium vóór 1500 dan eindelijk weer wat aantrokken, daalde de huurprijs van de Jan Naas-waard echter fors om vervolgens heftig te gaan fluctueren. Ook hier lagen bijzondere oorzaken aan ten grondslag. In 1495 bleek dat de waard een 'al geheel verdorven tuyn' (= omheining) had. De pachters weigerden die te herstellen, ook niet na het aanbod van de rentmeester om twee jaar pacht te laten zitten. De pachters voerden aan dat de termijn daarvoor te kort was. De rentmeester zag zich toen 'van rechts ende van gheburscaps wege' gedwongen om de waard opnieuw te 'betuynen ende beheynden om die beeste dair wt te bewairen'.⁵⁹ Een jaar later waren geen huurders voor de waard te vinden in verband met de losgebarsten vijandelijkheden met de Geldersen, die de Habsburgse buurlanden voornamelijk begonnen te beoorlogen door middel van snel uitgevoerde strooptochten over de Maas. De rentmeester probeerde de waard toen maar in losse weidescharen te verhuren, maar de pachters die zo gek waren geweest om hun 'koeien, ossen, vaarzen en paarden'

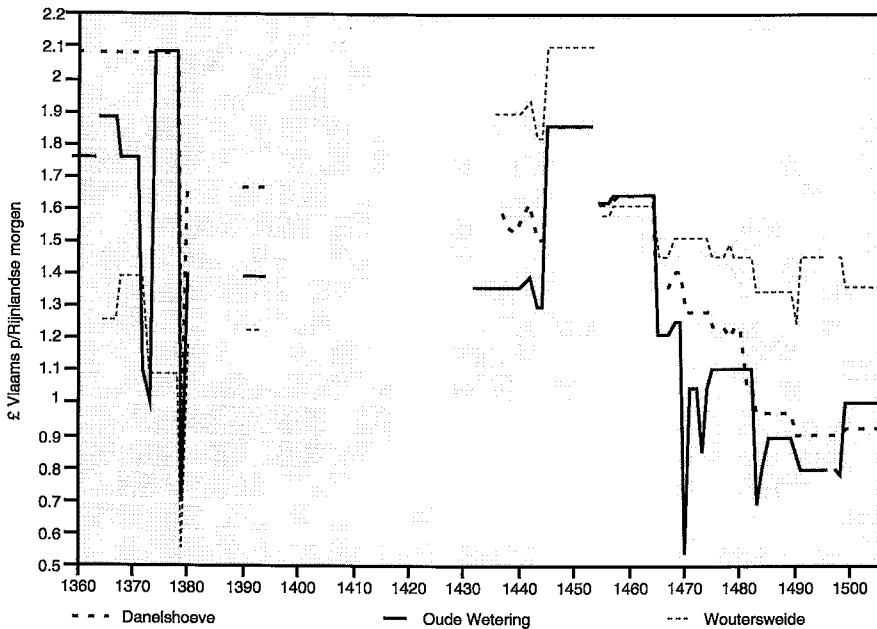
TJIDPACT

GRAFIEK 21.7. Pachtprizen van domeinlanden in Genderen, 1432-1505.

GRAFIEK 21.8. Pachtprizen van een buitendijkse waard bij Hedikhuizen, 1432-1505.

GRAFIEK 21.9. Pachtprizen van drie percelen domeinland in Oud-Heusden, 1360-1505.

naar de waard te voeren, wilden achteraf niets betalen, omdat de Geldersen al hun vee hadden geroofd.⁶⁰ En weer een jaar later bleek geen hond in de huur van de Jan Naas-waard geïnteresseerd omdat de grond 'all uyt geteelt was', zodat akkerbouw er niet meer rendabel was en de grond beter 'zeven of acht jaar' niet bezaaid maar in weide gelegd kon worden.⁶¹

21.5.3. *Wijze van betaling en administratie*

De administratie van de pachten op de inkomstzijde van de domeinrekeningen zegt niets over de wijze waarop de verschuldigde bedragen werden voldaan en zelfs niet over de vraag of ze wel zijn voldaan. Om met dat laatste te beginnen: in elke discussie over de pachtdruk in de Late Middeleeuwen moet ernstig rekening worden gehouden met een discrepantie tussen officieel genoteerde ontvangsten en werkelijk betaalde bedragen.⁶² Dit hangt samen met een eigenaardigheid in de wijze van boekhouden die we kennen uit grote administraties zoals die van de grafelijke domeinen. Op de ontvangstzijde noteerde men namelijk steeds de contractueel overeengekomen pachtsom, ongeacht of de pachter deze ook werkelijk geheel of gedeeltelijk had voldaan. In dit systeem moesten tekorten door wanbetaling strikt genomen natuurlijk aan de uitgavenzijde in een lijst met achterstallen worden opgenomen, maar dergelijke lijsten ontbreken om de een of andere reden in de overgeleverde netexemplaren van

de 15de eeuwse domeinrekeningen. Het is hier niet de plaats om uit te weiden over alle gevolgen die dit had voor de afrekeningen, maar dat niet altijd werd betaald wat in de boeken kwam, blijkt afdoende uit het commentaar bij sommige inkomstenposten. Zo werd de contractuele huur van een 'geerken land' in de ban Heesbeen, aan de achterzijde van de burcht van Heusden, nog jarenlang als 'ontvangen' genoteerd nadat de laatste huurder, zekere Hein Hal, 'overmits grote armoede ende schulden (...) bij nachte ende ontijde heymelicke wech geruymt' en tenslotte ook formeel 'uuten lande gebannen' was.⁶³

Dan is er een opmerkelijk verschil tussen de 14de en 15de eeuwse domeinrekeningen in de manier waarop de wijze van betaling was geregeld. Dit is het beste te volgen aan de hand van de administratie van erfelijke pachten. Zoals in Bijlage I nader wordt verduidelijkt, stelde men erfelijke pachten in de 14de eeuw aanvankelijk vast in rekenponden, die waren gekoppeld aan courante zilvermunt. Door de muntontwaarding holden de reële inkomsten uit deze pachten hard achteruit. Daarom ging men geleidelijk over op een ander systeem. De erfelijke verplichting werd daarbij vastgesteld in goud geld, dat veel beter dan zilver geld tegen ontwaarding bestendig was. Als de renteplichtige toch in zilver wilde betalen, paste de rentmeester eenvoudig de op dat moment geldende koers toe. In perioden van muntontwaarding was nu niet langer de rentegerechtigde, maar de renteplichtige de dupe. Een en ander is mooi te illustreren aan de hand van een klacht die de prior van Mariënkroon in 1478 aan de rentmeester van de domeinen richtte.⁶⁴ Het convent had in 1441, zoals eerder is opgemerkt⁶⁵, bij wijze van gunst twee kavels in Woutersweide in erfelijke pacht gekregen. De jaarlijkse canon was toen bepaald op 16 kronen. Aanvankelijk leverde de betaling geen probleem op voor de cisterciënzers, maar toen aan de lange periode van monetaire stabiliteit een einde kwam, zagen zij de reële waarde van de pachtsom zienderogen stijgen. In de jaren vóór 1478 rekende de rentmeester voor de kroon al 24 stuivers en soms zelfs meer, terwijl de koers eerst 21 stuivers en 8 miten bedroeg. De prior weigerde zich bij dit voor zijn schatkist desastreuze automatisme neer te leggen met het gezochte, haast casuïstische argument dat de uitgiftebrief nergens verklaarde dat de kronen 'gouden croonen waeren, noch de weerde van dien'. De prior wilde best wat water bij de wijn doen en stelde voor om in het vervolg niet meer te betalen dan 48 Vlaamse groten (= 24 stuivers) per kroon, 'gelijc men gewoonlic die croonen betaelt over al in pachten ende in coopmanscappen dair geen gouden croonen gespecificieert en staen', dus tegen de koers die in het economische verkeer gebruikelijk was als een huur- of koopovereenkomst de koers van de kroon niet expliciet opgaf. Zou de rentmeester hiermee niet accoord gaan, zo vervolgde de prior, dan overwogen de cisterciënzers de pacht te 'hebandonneren' omdat de grond toch 'zier snode (was) ende weynich vruchte dragende.' Men kwam tenslotte een vaste convertering van de kroon overeen in vier schellingen en zes penningen van een pond groten Vlaams, dus 54 Vlaamse

groten of 27 stuivers. De enorme stijging van de koersen van het goudgeld na 1479 in aanmerking genomen, was dit voor de cisterciënzers een beste *deal*. Zoals al eerder bleek, nog vaker zal blijken en ook uit deze affaire weer op te maken valt, hadden geestelijke grondbezitters meer dan enige andere maatschappelijke groep een duidelijk besef van economische processen, schatten zij ontwikkelingen in de nabije toekomst juist in en waren zij ook bereid hun prognoses wanneer nodig te laten volgen door prompte en probate actie. Zo slaagden de Heusdense cisterciënzers erin om in een periode van snel stijgende pachtprizen en grote monetaire stabiliteit gehuurd goed omgezet te krijgen in erfpachtgoed; toen de pachtprizen kelderden en het spook van de muntontwaarding de kop opstak, wisten zij voor de afrekening van de canon een vaste, gunstige koers te bedingen. Van geen enkele andere pachter, natuurlijke persoon of rechtspersoon, is een dergelijk kien optreden bekend. Toch raakten anderen evengoed in de problemen. Toen de beheerders van het Heusdense oude mannenhuis De Tempel in 1467 de erfelijke pacht van een waardje bij Oud-Heusden op dreigden te geven, omdat de koers van het oude schild waarin de canon was vastgesteld, te hoog dreigde op te lopen, stond de rentmeester toe dat de 'oude gewoenlike prijs' werd gehanteerd⁶⁶, maar uit latere rekeningen is af te lezen dat deze gunstverlening niet van lange duur was. En de bezitters van een derde erfpachtgoed, een kavel van 15 morgen bij Luttelherpt, gaven de pacht in 1503 gewoon op 'want tlant alzoec veel niet weerdich en (was) alst voirs. staet'.⁶⁷

Kortlopende pachten waren vanzelfsprekend minder goed waardevast te maken, omdat immers periodiek over de prijs werd onderhandeld. Niettemin hebben de rentmeesters getracht zich ook bij deze bron van inkomsten tegen geldontwaarding in te dekken door de pachtsommen zoveel mogelijk in goudgeld vast te stellen. Wel bleef daarbij gedurende de hele looptijd van de huur een vaste koers gelden. Dit valt af te leiden uit incidentele annotaties bij afzonderlijke inkomstenposten in verschillende rekeningen, waarvan ik er zoëven, in verband met de nahuur van een kavel in Genderen, één heb aangehaald. Vooral de rekeningen uit de jaren na de grote revaluatie van Kerstavond 1489 leveren echter de nodige bewijzen. Zo werd de pacht van de kavels Strijpen en Heesbeen in 1491 na afloop van de termijn van acht jaar met twee jaar verlengd tegen de oude pachtsom. Die pachtsom was in alle rekeningen vanaf 1483 onveranderlijk genoteerd als 14 pond, maar de rekening over 1491 specificeert opeens ook het bedrag dat de pachter in klinkende munt verschuldigd was, namelijk 'thien riders tstück XXVI stuivers'.⁶⁸ Het spreekt vanzelf dat de pachter bij de ontwaarding van het zilvergeld in de jaren '80 de huur in stuivers heeft voldaan. Zou hij in gouden ridders hebben afgerekend, dan zou hij immers gaandeweg de pachttermijn relatief steeds meer zijn gaan betalen. Toch gebeurde dit wel, getuige het feit dat in de rekening over 1490 vijf 'landhuren' in ponden van de rekening waren verlaagd met ongeveer 8%. De toegevoegde mededeling: 'transeat, omme dat bijder nyeuwe valuacy

den rijder nyet hoger geset en is dan XXVI stuvers' wekt het sterke vermoeden, dat de pachters de pachtsom vóór de proclamatie van de devaluatie hadden voldaan in ridders die tegen een veel hogere koers gingen dan 26 stuivers. Toen de rentmeester in de loop van 1490 de boeken opmaakte, had hij zich echter bij de omrekening in rekenponden te houden aan de koers voorgeschreven in de ordonnantie van Kerstavond 1489. Normaal gesproken fluctueerden echter in rekenponden uitsluitend de ontvangsten uit erfelijke pachten met de koersen van het goudgeld mee.

Tenslotte nog een opmerking over de verrekening van eigenaarslasten. Uit dijkcedelen, domeinrekeningen en enkele losse administratieve stukken in het archief van de kloosters Mariënkroon en Mariëndonk blijkt genoegzaam, dat verpachting van grond in Heusden gewoonlijk 'eensgeld' of 'onvrijgeld' geschiedde. Dit hield in, dat de meeste vaste grondlasten (zoals heerlijke tijnzen, dijk- en sluisgelden, morgengelden, beden en dergelijke, *maar niet de tienden*) voor rekening van de eigenaar kwamen.⁶⁹ Op hem rustte ook de fysieke onderhoudsplicht aan dijken en weteringen.⁷⁰ Voor het onderhoud van heinsloten en andere omheiningen draaiden daarentegen, naar het schijnt, de pachters gewoonlijk op; deze verplichting was althans in verschillende overgeleverde pachtcontracten expliciet opgenomen.⁷¹ Alleen de karthuizers van Geertruidenberg verhuurden land 'vrij gelds': alle bijkomende grondlasten moest de pachter opbrengen. Dit kon de absente eigenaren in een lastig parket brengen, want bij nalatigheid van de pachter volgde onmiddellijke beslaglegging op het goed van de eigenaar, die zijn kosten dan maar weer moest zien te verhalen. Zo gebeurde het omstreeks 1480 dat Gerrit Peters zoon, pachter van de karkhuizers voor tien (kleine) morgen en vier hont land in Eethen of Meeuwen, naliet voor zijn pachtgoed in de bede bij te dragen – wellicht in de veronderstelling dat de eigenaar als behorend tot de geestelijke stand per definitie vrijgesteld was.⁷² De *castellanus* van Heusden legde niettemin beslag. De karkhuizers zat er toen niets anders op dan de zittende pachter te verdrijven en te trachten de gerechtelijke kosten te verhalen op de (twee) volgende pachters, die dan ook fors meer moesten betalen dan hun voorganger.

Eerst bij de introductie van de Tiende Penning kwam een (vast) gedeelte van de grondbelasting rechtstreeks voor rekening van de pachters. Vóór die tijd blijft onzichtbaar, hoe eigenaren bij 'onvrij-gelds' verpachtingen hun (sterk uiteenlopende) vaste financiële verplichtingen doorberekenden in de pachten. Wel staat vast dat eigenaarslasten een substantieel deel van de pachtwaarde vertegenwoordigden. Het klooster Mariënkroon noteerde in 1516 bijvoorbeeld pachtprizen van driekwart Rijns gulden of 15 stuivers⁷³ per morgen ná aftrek van 'alle onkosten' tot $1\frac{3}{4}$ gulden (35 stuivers) per morgen vóór aftrek van de waterstaatslasten.⁷⁴ Weliswaar ging het in het eerste geval om een kavel in Herpt en in het tweede geval om een in Doeveren, de grote discrepantie tussen beide uitersten verraadt, hoe zwaar eigenaarslasten naar verhouding wogen.

21.5.4. *Pachtprijzen van niet-domeingronden*

Pachtprijzen van andere dan grafelijke domeingronden zijn er maar weinig en vormen nooit lange reeksen. Moeilijk te beoordelen is de gemiddelde pachtwaarde van de enige jaren op last van de drost van Heusden verpachte geconfisqueerde landerijen van heer Gijsbrecht van Nijenrode onder Baardwijk.⁷⁵ In 1362 liepen de pachtprijzen uiteen van 0,8 tot 2 pond per (kleine) morgen, dat is bij een rekenpond van 14 penningen voor een groot ongeveer $11\frac{1}{2}$ tot bijna 30 groten per Rijnlandse morgen. In 1364 verpachtte de rentmeester in Baardwijk een kavel domeingrond van 4 (kleine) morgen voor $37\frac{1}{2}$ groot per Rijnlandse morgen. Meer vergelijkingsmateriaal is er niet. Het minst betaalde een aantal pachters van 'stucken weide' met een uniforme pachtsom van 18 schellingen en 8 penningen, maar dat zegt weinig, omdat we niet weten, hoe groot die 'stucken' waren. Van slechts een paar kavels – waarschijnlijk steeds bouwland – is de grootte gepreciseerd.

De abt van Berne gaf rond 1376 bouwland op de Oester te Oud-Heusden in tijdpacht uit voor ongeveer 60 schellingen per Rijnlandse morgen, dat was ongeveer $64\frac{1}{2}$ groten.⁷⁶ Een pachtprijs in die orde van grootte komt zeer dichtbij de gangbare prijzen voor vergelijkbare domeingronden in Oud-Heusden in deze periode. De pachtprijs van de 'Moutmarghen'-mettoebehoren te Herpt van 2 oude schilden ofwel 93 groten⁷⁷ ligt eveneens dichtbij de pachtprijs van domeingronden in Herpt. Het probleem met de meeste Bernse pachten is dat de grootte van het pachtgoed niet of onvoldoende is geëxpliciteerd.

Wat de tweede periode betreft, varieerden de 'landhuren' op de Heusdense pachtgoederen van de karthuizers van Geertruidenberg tussen 1468 en ca. 1480 van 1 tot ruim 2 schilden per (kleine) morgen, dat was 17 tot 36 stuivers per Rijnlandse morgen.⁷⁸ Meer dan incidentele pachtprijzen van kloostergoederen zijn er overigens pas uit het begin van de 16de eeuw. In 1516 liepen de pachtprijzen op twaalf stukken grond van Mariëndonk in Herpt uiteen van 0,9 tot en met 3,6 gulden per morgen.⁷⁹ De bedragen uit deze tijd zijn niet meer te vergelijken met de 'landhuren' van domeinkavels, maar het is frappant dat de mediaan van de 12 pachtwaarden, 2,55 gulden, nagenoeg exact gelijk is aan de gemiddelde pachtwaarde van cultuurgrond die de informanten uit Herpt opgaven in de enquête van 1514. En de 1 tot $1\frac{1}{3}$ gulden per morgen die de cisterciënzers voor enkele kleine kavels in Oud-Heusden vroegen, viel evenmin boven de bekende gemiddelde huurwaarden uit deze jaren.

Boeiend vanwege hun enigszins seriële karakter zijn tot slot de prijzen die de Bossche poorter Willem de Monik bedong voor de pacht van hooien weidepercelen in de Doeversse Weide onder Baardwijk. De Bossche schepenprotocollen bevatten voor steeds dezelfde kavels pachtprijsgegevens uit achtereenvolgens 1472/73, 1473/74, 1475/76 en 1480/81 (zie tabel 21.6). Opmerkelijk is dat de pachten, die aanvankelijk slechts een looptijd

TIJDPACHT

TABEL 21.6. Prijzen van perceelspachten in de Doeverse Weide bij Baardwijk (1472-1481), overeengekomen met verpachter Willem de Monik uit Den Bosch.

grootte perceel (+ nadere aanduiding)	pachtprijs in stuivers per Rijnlandse morgen in			
	1472/73	1473/74	1475/77	1480/81
5m1½h (1)	36,2	84		84
5m4½h	36			
4½m + 3/5 h	78,4		85,9	84
ca.3m 'terra pascualis'	78			
5½m1½h (2)	29			84
3m	78	84		
6m minus ½h (1)	24		42	84
1m 'in westeren camp'		72		
2½m 'terra paludialis aut pascualis'		84		84
6m minus ½h (2)		42		

m = morgen / h = hont.

hadden van 2 jaar, in tweede termijn, dus omstreeks 1474, aanzienlijk hoger lagen dan in 1472/73, dit in een periode dat de pachtprijzen van de domeinen in Oud-Heusden op een zeer laag niveau waren blijven steken. In het laatste jaar (1480/81) wist Monik zelfs geheel uniforme, hoge prijzen van 14 stuivers per hont te bedingen. Dit was zeer veel, vergeleken met de gemiddelde pachtprijzen van graslanden in Oud-Heusden (Gaarsweide en Woutersweide) uit dezelfde jaren. Een opmerkelijke overeenkomst met het beleid van de rentmeester der domeinen is dat Monik in alle contracten tot 1480/81 de pachtsommen in courant goudgeld liet vaststellen. In de contracten van 1480/81 was de pachtprijs opeens bepaald in (zilveren) stuivers, maar een gedeelte diende in natura te worden voldaan. De pachters moesten per (kleine) morgen de hooiopbrengst van een halve hont in Den Bosch of Haaren afleveren en dit werd verrekend met de pachtprijs.⁸⁰

Al lijkt het erop dat een particuliere grondbezitter uit een grootste delijke elite aanzienlijk meer uit zijn pachters wist te persen dan de ambtenaren van de landsheer (of de monniken van de cisterciënzerorde), toch zijn de aangedragen gegevens te mager en is over de omstandigheden waaronder de pachtsommen tot stand kwamen te weinig bekend om van een wijdverbreide 'politiek van inkomsten-restauratie' te spreken. Ook op

TABEL 21.7. Verschillen in huurwaarden van grond in Herpt (1542-1544).

status eigenaar	aantal verpachte percelen (N)	gem.huurwaarde per morgen (in stuivers)	aantal percelen in eigen gebruik (N)	gem. geschatte huurwaarde per morgen (in stuivers)
poorters/ instellingen Heusden	52	34,5	41	44,8
buren Herpt/ 'uitburen'	–	–	37	37,4
instellingen Herpt/overige heren	17	39,1	3	41,7
abt van Berne	30	42,0	3 ¹	40,7

¹ = nl. in totaal 63 morgen land in eigen exploitatie, verdeeld over drie huurwaardeklassen: 23 morgen à 52 stuivers, 20 morgen à 40 stuivers en 20 morgen à 30 stuivers.

andere gronden ben ik van het bestaan daarvan niet overtuigd. Een bewijs van het tegendeel leveren de huurwaarden van verpachte grond in de jaren 1542-1544 in Herpt, een dorp dat zich goed leent voor dit type onderzoek omdat er relatief weinig grond in handen was van de burenen en het oudste kohier van de Tiende Penning gedetailleerd opgave doet van de maatschappelijke verdeling van het grondbezit. Zoals duidelijk valt af te lezen van het overzicht in tabel 21.7 lagen de huurwaarden van door particuliere poorters en stedelijke instellingen verpachte percelen land in Herpt op een gemiddeld *lager* niveau dan de pachten die de grootste 'heerlijke' grondbezitter, de abt van Berne, en andere, voornamelijk lokale institutionele eigenaren opstrekten en die ook boven de (geschatte) gemiddelde huurwaarde van de grond lag die de eigenerfde burenen van Herpt zelf gebruikten. Opmerkelijk is daarnaast, dat de gemiddelde (geschatte) huurwaarde van de grond die stedelijke bezitters *zelf* gebruikten op een *hogere* – in het geval van particuliere poorters zelfs beduidend hoger – niveau lag dan de huurwaarden van de grond die zij aan de burenen van Herpt in tijdpacht hadden uitgegeven. Een en ander strookt niet met de conclusie van Boeschoten en Van Manen, dat in de kohieren van de Tiende Penning de huurwaarde van eigen goed (voor hen: huizen) systematisch onderschat zou zijn en wel temeer naarmate het goed een hogere waarde had.⁸¹ De Herptse cijfers suggereren iets heel anders, namelijk dat allochtone grondbezitters de betere grond in handen hadden en daarvan weer de beste percelen zelf gebruikten.

22. LASTENSOORTEN

Belastingen

In de bespreking van de veelsoortige verplichtingen die bij elkaar de lastendruk op het laatmiddeleeuwse platteland bepaalden, nemen de publieke belastingen om twee redenen een bijzondere plaats in: ten eerste vervullen zij een belangrijke rol in de verschillende hypothesen over de radicale verandering die zich tijdens de 'crisis van het feodale systeem' in de staatsbemoeyenis en daarmee in de modaliteiten van surplus-extractie voltrok.¹ Ten tweede worden de Late Middeleeuwen algemeen beschouwd als de periode waarin de belastingheffing op een 'moderne' leest is geschoeid. Vooral onder (of onder invloed van) het Bourgondische gezag zou de modernisering van de belastingheffing zich hebben voltrokken.² Pas toen kregen belastingen het karakter van een vaste, jaarlijkse verplichting, werden heffingsgrondslagen gediversifieerd naar verschillende categorieën belastingbetalers en werd de belastinginning verfijnd. Mede daardoor was het mogelijk dat de Bourgondische en Habsburgse landsheren, te beginnen met Karel de Stoute, de belastingdruk drastisch opvoerden om voldoende financiële armslag te houden bij het groeiende aantal internationale conflicten waarin zij verwickeld raakten.

Wederom dient zich hier de vraag aan, hoe een dergelijk grootschalig – en daardoor ogenschijnlijk in hoge mate onpersoonlijk – proces op het lokale niveau voelbaar was. Het onderzoek naar de reële belastingdruk op het platteland stuit op een aantal ernstige methodologische problemen. Om te beginnen is met de bestaande bronnen lang niet altijd na te gaan, of alle in Holland geconsenteerde bedes ook in het Land van Heusden zijn geheven. Dit probleem speelt alleen voor de eerste periode. Een tweede moeilijkheid betreft de discrepantie die vaak is te constateren tussen de nominale belastingsom en het feitelijk aan de schatkist betaalde bedrag. Zo'n verschil kon feitelijk op twee manieren ontstaan: of er vonden bepaalde *boekhoudkundige verrekeningen* plaats (bijvoorbeeld op de afdracht van belastinginkomsten werden de kosten van inning of schulden van de landshere aan de *castellanus* of rentmeester van Heusden in mindering gebracht), of er werden om wat voor reden ook *kortingen* toegestaan. De laatste konden zowel op toekomstige termijnen betrekking hebben als de vorm aannemen van (gedeeltelijke) kwijtingen van onbetaalde achterstallen uit voorgaande jaren. Een wezenlijk verschil tussen beide is dat kortingen de reële belastingdruk verminderden en boekhoudkundige manipulaties niet. In mijn berekening van de belastingdruk ben ik bij de verwerking van kortingen dan ook uitgegaan van de feitelijk betaalde som, bij de verwerking van verrekeningen van de nominale quote. Echt ingewikkeld waren alleen de betalingen waarbij *tegelijk* kortingen, kosten, schulden en achterstallen werden verrekend.

Een derde probleem gaf de onderlinge verdeling van de belastingquoten tussen Stad en Land van Heusden en tussen de dorpen onderling. Tot het einde van de 15de eeuw kregen Stad en Land gewoonlijk een gezamenlijk 'schildtal' opgelegd, maar dit totaalbedrag vormde niet zonder meer een indicatie voor de evolutie van de belastingdruk op het platteland. De voornamelijk boekhoudkundige achtergronden hiervan heb ik nader besproken in mijn toelichting op de fiscale jaarcijfers in Bijlage F.

22.1. DE EXTRA-ORDINARIS BEDEN TIJDENS DE EERSTE PERIODE

Vast staat, dat Stad en Land van Heusden na 1357 net zo min als andere recent verworven gebiedsdelen van het graafschap Holland de gewone jaarbede – het oude *shot* – hoefden op te brengen.³ De enige belasting die de landsheer er eiste, was dus de *extraordinaris bede*, die overigens regelmatig werd 'gevraagd' dan de naam doet vermoeden. Th.H.F. van Riemsdijk beschreef voor het lange bewind van Albrecht van Beieren (1357-1404) dertien gelegenheden waarbij de hertog in Holland en Zeeland verzocht om bewillinging van een buitengewone bede⁴, dat wil zeggen eens in de drie à vier jaar. Geenszins zeker is echter dat Stad en Land van Heusden ook werkelijk in al deze heffingen zijn betrokken. De overigens lacuneuze reeks rentmeesters- en drossaardsrekeningen van Heusden bevat alleen referenties aan de beden van 1375, 1385/86, 1389, 1394 en 1400, terwijl de evenmin complete reeks rekeningen van de tesorier van Holland slechts bedebetalingen uit Heusden vermeldt in 1376/77 (= bede 1375), 1394 en 1395 (= bede 1394), 1399/1400 (= achterstallen bede 1396), 1400/1402 (= bede 1400 plus achterstallen) en 1403. Bij elkaar opgeteld zijn voor Heusden zo slechts zeven bijdragen aan extraordinaris beden te documenteren en dat versterkt het vermoeden dat Stad en Land binnen het graafschap toch lang als een buitenbeentje zijn beschouwd. Het is best mogelijk dat de landsheer niet voor elke bede die de Hollandse kerngebieden op moesten brengen, in Heusden bewillinging heeft gezocht. Daarentegen is de bede van 1400 volgens Van Riemsdijk uitsluitend in Heusden geheven, niet in de rest van Holland.

Tegelijk rijst de vraag, of de extraordinaris beden waaraan Heusden wèl bijdroeg, op het platteland altijd de vorm hebben gehad van een individuele vermogensheffing, bekend van de lijsten met contribuanten, resp. achterstalligen in de domeinrekeningen over 1375/76 en 1391-1393. In 1387 en 1400 hebben de dorpen en de stad in elk geval geprotesteerd tegen de beden⁵, maar we weten niet, of nu de vorm, de frequentie of de zwaarte van de heffingen op de meeste bezwaren stuitte. Als de beden uit de laatste regeringsjaren van Albrecht van Beieren al van het individuele vermogen zijn geheven, lagen de opbrengsten in elk geval ver beneden die van de bede van 1375, die voor Stad en Land samen ruim 250 pond groten bedroegen.⁶ Aan ontvangsten uit de bede van 1394 kon de tesorier van Hol-

land daarentegen slechts ruim 140 pond groten noteren⁷, exclusief zekere achterstallen die in het volgende jaar werden gemeld.⁸ De bede van 1400 bracht, inclusief achterstallen, nog minder op: ongeveer 110 pond groten.⁹ Weliswaar is deze achteruitgang voor een deel toe te schrijven aan ontwikkelingen in de monetaire sfeer, aan de mogelijkheid dat op de ontvangsten eerst de kosten van inning in mindering zijn gebracht en – dit geldt alleen voor de bede van 1394 – aan het feit dat de achterstallen niet waren te verrekenen, toch blijft de discrepantie tussen de opbrengsten van 1375 en die uit latere beden erg groot. Dit zou te maken kunnen hebben met een gewijzigde heffingsvorm.

De laatste buitengewone bede die hertog Albrecht liet heffen, de bede van 1403, is in de dorpen van Heusden zeker *niet* meer geheven via een individuele aanslag op het vermogen, maar volgens een repartitiesysteem. Daarvan is alleen bekend dat Stad en Land instemden met de betaling van een rond bedrag van 3.000 schilden van 40 groten (ofwel 500 pond groten)¹⁰ – men zou hier bijna spreken van een schildtalenheffing *avant-la-lettre*. Hoe die som verder tussen Stad en Land en vervolgens op het land tussen de dorpen werd verdeeld, is onbekend, maar het moge duidelijk zijn dat de buren en burgers van Heusden nu opeens bijna het dubbele van de bede van 1375 op moesten zien te brengen. Dat van de nominale som uiteindelijk minder dan de helft is betaald, hing uitsluitend samen met bepaalde *verrekeningen* tussen de schatkist en enkele grote debiteuren van de landsheer, zoals een gespecificeerde verantwoording voor het eerst laat zien.¹¹

Over de scherpe protesten tegen het meerjarige morgengeld, de nieuwe belasting die aan het begin van het bewind van Willem VI werd geïntroduceerd, heb ik in een ander verband al een en ander opgemerkt.¹² De enige bijdrage uit Heusden die de tesorier van Holland uiteindelijk mocht ontvangen, was het schamele bedrag van 57 pond groten.¹³ Voor de omslag van de eenmalige 100ste penning, geconsenteerd in 1409-1410¹⁴, en van de meerjarige bede van 1411, kwamen stad en dorpen met elkaar overeen, dat de poorters ongeveer één derde en de buren ongeveer tweederde op zouden brengen. De plattelandsquote bedroeg 1.600 Engelse nobelen, waarvan er in twee jaar tijds en na een kleine korting 1.568, zijnde 591½ pond groten, zijn betaald.¹⁵ Vooral belangrijk is hier echter de onderlinge verdeling tussen de aandelen van stad en dorpen, die sterk afweek van de verhouding in 1375. Toen brachten de dorpen nog ongeveer 85% van de bede op tegenover de stad 15%. De verdeling van 1413 deed kennelijk beter recht aan de economische krachtsverhoudingen tussen Stad en Land, want later in de 15de eeuw zou de verhouding één derde-tweederde tot een vaste norm worden verheven. Dit is overigens niet meteen gebeurd. Bij de vijfjarige bede waarin de standen in 1415 bewilligden bij gelegenheid van het voorgenomen huwelijk tussen Jakoba van Beieren en de Franse dauphin, leek de verdeling tussen de aandelen van Stad en Land, precies één vijfde-viervijfde, weer meer op die van 1375.¹⁶

22.2. BELASTINGHEFFING EN EVOLUTIE VAN FISCALE LASTEN IN DE TWEEDE PERIODE

Voor de tweede periode liggen de zaken in principe een stuk eenvoudiger, omdat de introductie van de meerjarige heffingen op basis van de *schildtalen* het belastingstelsel voor het hele graafschap heeft geüniformeerd. Het duurde overigens even voordat ook Stad en Land in het nieuwe systeem waren ingepast. Vóór 1433 heette het herhaaldelijk dat Heusden nog niet was 'gezet', hetgeen niet wil zeggen dat Stad en Land toen aldoor vrijstelling genoten. In 1426 en 1427 betaalde Heusden bijvoorbeeld 2.000 gulden als onderdeel van een afspraak met Filips' commandant Roeland van Uitkerke en de tesorier van Holland om Stad en Land met rust te laten tot Allerheiligen 1428.¹⁷ Tussen 1428 en 1433 droeg Heusden echter nooit in de Hollandse bede bij. Pas vanaf 1434 vindt men de eerste geregelde betalingen, zowel aan de gewone meerjarige bede, waarin Heusden aanvankelijk 600 schilden toegedeeld had gekregen, als aan de extra 'dubbele' bede van 1436-1437, die verband hield met de dreigende oorlog met Engeland. Vanaf 1440-1441 stokten de betalingen dan opeens weer, zonder opgave van redenen.¹⁸ Toen de bedeschuld was opgelopen tot 2.000 schilden, werd besloten tot een verrekening met een bedrag van 5.000 kronen dat de *castellanus* van Heusden, heer Dirk van der Merwede, in 1426 aan Jakoba had geleend en sindsdien van de landsheer tegoed had.¹⁹ Ook de eerste termijn van de Heusdense inkomsten uit de nieuwe zesjarige bede werd ter delging van deze schuld aan heer Dirk gelaten. In feite schoven de financiële ambtenaren van Filips de Goede daarmee de invordering van belastinggelden over een aantal jaren af op de gouverneur van Heusden. Of deze hier werk van heeft gemaakt, is onbekend, ook wat hij daarbij eventueel heeft binnengehaald.

Al vóór het einde van het bewind van Filips de Goede zette een forse stijging van de bedelasten in en dat had ongetwijfeld te maken met het optreden van de graaf van Charolais, de latere hertog Karel de Stoute. Charolais onderhandelde in 1462 voor het eerst in plaats van zijn vader met de Staten van Holland over de nieuwe tienjarige bede. Men zal gauw genoeg hebben beseft, dat de wind nu uit een andere hoek ging waaien. Het schildtal van Stad en Land van Heusden ging in één klap omhoog van 560 naar 850. In feite was de verhoging nog groter. Dit hing samen met de wijze waarop men het schildtal van Wijk verrekende, nadat het dorp in 1458 belastingvrijdom had verworven. Sedertdien bleef het schildtal van Wijk in dat van Stad en Land begrepen om vervolgens bij de afrekening weer te worden gekort. In feite was de totale reële quote van (Stad en) Land dus groter naarmate het schildtal van Wijk lager was. Welnu, bij de repartitie van de tienjarige bede van 1462 werd het Wijkse schildtal gereduceerd van 19 tot 14% van de totale plattelandsquote (zie verder Bijlage F). Hier kwam bij, dat de stad Heusden in de daarop volgende jaren ook nog zijn steentje moest bijdragen in enkele leningen die Karel

de Hollandse steden afdwong.²⁰ En dit was nog maar het begin van een spiraal van ongekende belastingverhoging, die inzette toen de Staten in juni 1468 onder zwaar protest instemden met een nieuwe achtjarige bede vóórdát de lopende tienjarige bede was afgesloten. Het betekende dat in Heusden de vaste fiscale lasten van het ene (1468) op het andere (1469) jaar verdubbelden. Toen de tienjarige bede in 1471 afliep, werd zij voor een jaar gecontinueerd, waarbij de quote voor Stad en Land van Heusden echter met 12% omhoog ging tot 950 schilden. In hetzelfde jaar bewilligden de Staten Generaal in nóg een extra bede van in totaal 120.000 kronen met een driejarige looptijd.²¹ Een voorlopige climax werd bereikt met de zesjarige bede van 500.000 kronen, die volgens een nieuwe afspraak met de landsheer vanaf eind 1472 in de plaats zou komen van de drie lopende bedden.²² De aan Stad en Land van Heusden toegewezen quote van 1.712 kronen van 24 stuivers en de verdere reductie van het aftrekbare Wijkse aandeel betekenden een belastingverhoging van ongeveer 300% ten opzichte van het niveau van de voorafgaande tienjarige bede. Binnen tien jaar tijds zagen de burens en burgers van Heusden hun vaste fiscale verplichtingen bijna verzesvoudigd! Nog onvoorstelbaarder dan dit ongelooflijke feit is alleen dat men jaren later haast met weemoed terugblikte op ‘hertoge Kaerles goede tiden’. En het kon nog niet op. Want weliswaar werd de Heusdense quote in de reguliere zesjarige bede spoedig enigszins naar beneden bijgesteld, in 1475 volgde alweer een extra bede, ditmaal in verband met de oorlog tegen Frankrijk.

Het bewind van Maria van Bourgondië bracht luwte, maar Heusden zou daar in aanvang weinig van profiteren. In de nieuwe tienjarige bede, geconsenteerd in 1480, maar met terugwerkende kracht geldig vanaf 1478, kregen Stad en Land hun oude schildtal van 950 terug en het aftrekbare Wijkse aandeel werd opeens buiten proporties verhoogd. Hier bovenop kwamen slechts kleine toeslagen ten behoeve van de hofhouding van de hertogin en van de ‘douagie’ van Margareta, de Engelse weduwe van Karel de Stoute. Juist op dit gunstige moment lijken de onderhandelaars van Heusden hun hand overspeeld te hebben. Bij de besprekingen over de quote van Stad en Land zou naar verluidt zijn overeengekomen dat Heusden vanwege zijn gevaarlijke ligging ‘optie palen vanden lande’ ongehouden was aan contributie wanneer ‘binnen (...) Hollant, Zeelant ende Vrieslant oirloge oprese’ en bovendien niet hoefde bijdragen ‘inder wapeninge die de landen van Hollant ende Vrieslant inden voornoemden zomer anno LXXX maken ende ordineren zullen opter zee.’²³ Waarschijnlijk meenden Stad en Land conform deze afspraak te handelen door, mede gezien de grote oorlogsschade die Heusden daadwerkelijk leed tijdens de opgeleefde Hoekse en Kabeljauwse Twisten²⁴, de termijnen over de eerste twee jaren van de bede – 1478 en 1479 – niet te betalen. Maar zo gemakkelijk kwam men niet weg en nieuwe onderhandelingen leidden tot een aanzienlijke verzwaring van de reguliere bedelasten gedurende de jaren 1480-1482. Voor de eerste twee²⁵ en de laatste vijf jaren van de tienjarige

bede zou Heusden zijn volledige bijdrage volgens de repartitie van 1480 leveren. Voor het derde, vierde en vijfde jaar moest echter hetzelfde bedrag op tafel komen, dat Stad en Land in de buitengewoon zware zesjarige bede van 1472 hadden betaald. Dit was bijna drie maal zoveel als de Heusdense quote in de nieuwe bede.²⁶ Tot overmaat kreeg Heusden een straf-toeslag van 100 schilden opgelegd in verband met de te hoge aftrek van de Wijkse quote in de voorafgaande jaren. Het is na te gaan dat deze extra aanslagen gedurende althans twee jaren – 1480 en 1481 – ook daadwerkelijk zijn betaald²⁷, daarna kwamen de fiscale lasten tot na de eeuwwisseling op een gemiddeld niveau te liggen dat vergelijkbaar was met dat ten tijde van Filips de Goede. Slechts 1486 bracht een eenmalige verhoging als gevolg van de extra bede die aan Maximiliaan bij zijn kroning tot Rooms-Koning was toegekend.

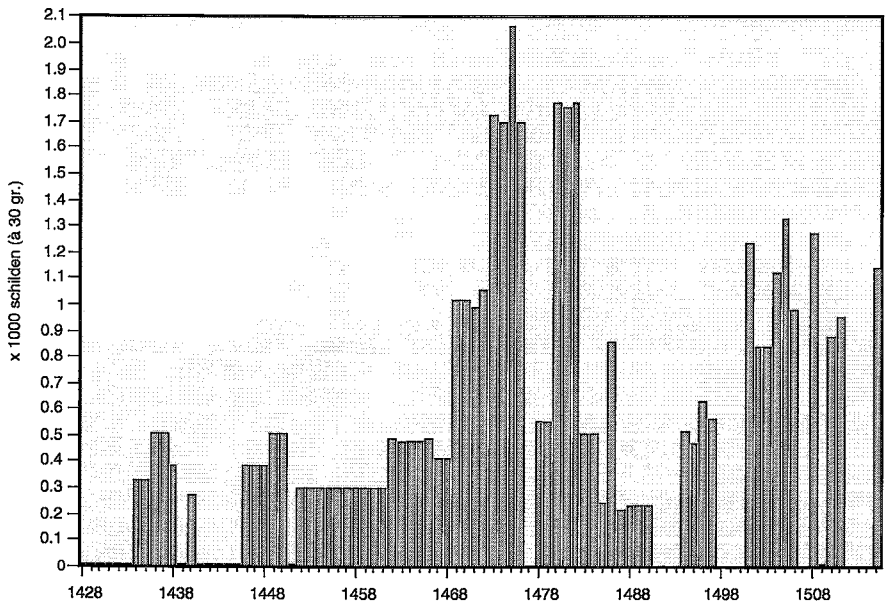
De periode 1485-1515 kenmerkte zich door de geregelde toekenning ‘bij gratie’ van kortingen op de schildtallen van de stad en de dorpen van Heusden. Het was een ontwikkeling die men bepaald niet als gunstig mag beoordelen, want een veger teken dat het toen slecht ging met Heusden, is er niet. In 1485 kreeg Heusden voor de eerste keer een korting: wegens de afsnijding van de Maas bij Neder-Hemert, oorlogsschade en ernstige wateroverlast hoefden Stad en Land drie jaar achtereen bijna 300 pond (Vlaams) minder te betalen dan waartoe zij nominaal verplicht waren.²⁸ Aanvang 1490 waren de achterstallen aan de betaling van de bede zó hoog opgelopen, dat Maximiliaan de eerste deurwaarder van het Hof van Holland opdracht gaf om over te gaan tot gerechtelijke inning. Nadat het Hof van Holland in dier voege vonnis had gewezen en deurwaarder Kerstiaan Cruyff in november 1492 naar Heusden was getogen met de laatste sommatie tot betaling, waren de vertegenwoordigers van de stad en de dorpen, ter speciale vergadering bijeengeroepen op het stadhuis van Heusden, in appèl gegaan bij de Grote Raad.²⁹ Of Stad en Land uiteindelijk de achterstallen (volledig en al) hebben voldaan, is bij ontbreken van het vonnis van de Raad onbekend, maar ik waag het te betwijfelen. En hoewel het Heusdense schildtal na de Enqueste van 1494 toch weer naar boven werd bijgesteld³⁰, traden in verband met de voortdurende overlast door de vijandelijkheden met Gelre, onmiddellijk nieuwe kortingen in werking, ditmaal op de bijdragen aan de tweejarige bede van 120.000 klinkaards, geconsenteerd bij de Blijde Inkomste van Filips de Schone en de daarop volgende reguliere vierjarige bede van 80.000 klinkaards.³¹ Enigszins ironisch moesten Stad en Land in 1497-1498 wel hun gewone portie betalen in de extra bede ter bestrijding van de kosten van de Gelderse oorlog.

Eigenlijk al vanaf het begin van de regeringsperiode van Filips de Schone³² ontstond een nieuwe opwaartse spiraal in de belastingheffing, die sterke gelijkenis vertoont met die welke Filips’ grootvader in gang had gezet. Ook nu werden de reguliere meerjarige beden om de haverklap verzaard met buitengewone bestemmingsbeden in verband met de oorlogen en poli-

tieke machinaties van de Habsburgers. Zo droegen Stad en Land van Heusden in 1501 volle jaartermijnen bij in de reguliere meerjarige bede van 60.000 pond; in de (kronings?)bede ten gunste van Filips' echtgenote Johanna, aan wie het jaar tevoren de kronen van Aragon en Kastilië waren toegevallen; in de bede ten behoeve van de 'Spanje reis' waartoe deze onverwachte situatie noodzaakte; en in een algemene extra-bede van 100.000 pond.³³ Anders dan in de tijd van Karel de Stoute waren Stad en Land van Heusden nu echter niet bij machte om aan de eisen van de fiscus te voldoen. Tegen het einde van het eerste decennium van de 16de eeuw waren de Heusdense achterstallen in de reguliere beden opgelopen tot een bedrag van 1.727½ pond, terwijl men voor een bedrag in dezelfde orde van grootte nalatig was gebleven in het 'ruitergeld' dat was geheven bij de belegeringen van Muiden en Weesp.³⁴ Tussen 1506 en 1510 kregen de stad en de meeste dorpen dan ook 'bij gratie' tijdelijke kwijtschelding van of korting op de bedecontributie: Engelen en Vlijmen het eerst (1506, korting 50%), gevolgd door Genderen (1508, volledige kwijting), Hedikhuizen, Babyloniënbroek, Heesbeen (1509, volledige kwijting), Drongelen, Doeveren, Aalburg (1509, korting) en tenslotte Eethen en Meeuwen (1510, volledige kwijting voor één jaar, overgaand in een aflopende korting over vijf jaar). Aan de stad Heusden werd bij brief van 11 mei 1510 voor vier jaar algehele vrijstelling van bedebetaling verleend.³⁵ De meeste van deze kortingen waren overigens in 1511 alweer verlopen, terwijl toen de nominale bijdragen van Heusden en Hedikhuizen in de praktijk niet volledig, maar slechts met de helft waren verminderd.³⁶ Daarna is het zicht weer voor een paar jaar vertroebeld, omdat de verschuldigde bijdragen werden verrekend met kosten die Stad en Land hadden voorgeschoten voor de inkwartiering van soldaten tijdens de zoveelste campagne tegen Gelre.³⁷ Pas eind 1514, begin 1515 lijkt de toestand weer (tijdelijk) genormaliseerd. Voor het eerst sinds jaren contribueerden Stad en Land van Heusden geheel overeenkomstig de opgelegde quoten in de zware reguliere bede van 110.000 klinkaards, alsmede in de eenmalige bescheiden toeslagen voor de bestrijding van de onkosten, gemaakt door de landsheerlijke 'commissarissen' die in 1514 waren belast met de onderhandelingen over de bede en met de herziening van de verponding.³⁸ De fiscale lasten lagen toen op het hoge niveau uit de beginjaren van het bewind van Filips de Schone, dat wil zeggen ver boven dat tijdens de regeringsperiodes van Filips de Goede en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk.

22.3. VERSCHUIVINGEN IN DE RELATIEVE BELASTINGDRUK

In grafiek 22.1 is de ontwikkeling van de *werkelijk* door de dorpen van Heusden *betaalde* bijdragen aan de beden weergegeven. Op zichzelf genomen zeggen deze cijfers nog niet zoveel. Ze gaan pas spreken als ze worden

GRAFIEK 22.1. Werkelijk betaalde bijdragen van de dorpen van Heusden aan de beden, 1428-1515.

gerelateerd aan gegevens over verschuivingen in a) de verhouding tussen de bijdragen van stad en platteland aan de ene en tussen de bijdragen van de dorpen onderling aan de andere kant; en b) de reële zwaarte van de belastingen, mede in vergelijking met de reële ontwikkeling van andere lastensoorten. Het laatste vraagstuk, dat fiscale en andere grondgebonden lasten beschouwt als bedrijfskostencomponenten, die ter bepaling van netto-rendementen afgezet dienen te worden tegen de ontwikkeling van de belangrijkste inkomenscomponenten op het platteland (i.c. prijzen van agrarische produkten en daglonen), zal worden aangevat in het evaluerende hoofdstuk over lastendruk en economische conjunctuur (hoofdstuk 24). Hier bepaal ik mij tot een bespreking van veranderingen in de bedequoten van stad en platteland en, wat het platteland alleen betreft, van de afzonderlijke dorpen. Over het eerste kan ik kort zijn. Er is in de twee voorgaande paragrafen en in de toelichting bij Bijlage F een en ander over gezegd. Kort samengevat komt het hierop neer, dat de verhouding 85% platteland – 15% stad, die bestond ten tijde van de extraordinaris bede van 1375, in de loop van de 15de eeuw, mogelijk voor vast bij de introductie van de schildtalenheffing, is vervangen door een nieuwe verhouding tweederde platteland – éénderde stad. Deze verhouding bleef in elk geval gehandhaafd tot 1496. Op grond van de uitkomsten van de enquête's van 1494 en 1514 werd zij in 1496 en 1515 ten gunste van de stad enigszins bijgesteld

TABEL 22.1. Verschuivingen in de relatieve fiscale draagkracht 1375 – ca. 1500.

ban	1375 %c	1375 %O	1494 %c	1496 %O	1515 %O	1518 %O
Baardwijk	7,6	6,4	10,8	9,8	10,7	9,2
Vlijmen	17,5	17,6	14,6	12,8	13,5	12,6
Engelen	9,3	11,2	11,0	9,3	10,3	9,1
Hedikhuizen	6,6	3,8	7,3	8,6	8,5	8,4
Herpt	4,5	5,2	4,7	6,9	6,8	6,3
Aalburg	2,6	2,8	4,8	3,8	3,5	3,4
Wijk	14,3	13,0	17,3	17,0	16,0	15,3
Veen	8,2	10,4	8,3	11,3	8,6	8,4
Oud-Heusden	6,7	5,8	5,7	6,9	8,5	9,5
Heesbeen	3,1	2,4	1,1	2,4	2,6	3,4
Doeveren	4,3	3,7	2,8	2,2	2,6	3,2
Drongelen	5,6	5,6	4,4	2,9	2,2	2,8
Genderen	4,6	5,7	3,1	3,6	3,7	5,6
Babyloniënbroek	5,1	6,6	4,0	2,4	2,6	3,1

%c = percentage van het totale aantal contribuerende buurlieden (1375), c.q. haardsteden (1494) / %O = percentage van de totale opgebrachte bedesom (1375), c.q. het totale toegewezen schildgetal (1496, 1515, 1518).

tot respectievelijk 72:28 en 74:26 – ondanks aandringen van de gemene buren in 1478 om de poorters van Heusden een groter deel van de totale Heusdense quote te laten betalen. In het verschil tussen de verhoudingen van 1375 en die welke in de 15de eeuw gangbaar waren, komt ongetwijfeld het groeiende belang van het stedelijk grondbezit op het platteland tot uitdrukking. Zou die groei in de tweede helft van de 15de en het begin van de 16de eeuw nog hebben doorgezet – en er waren aanwijzingen dat dit in sommige dorpen inderdaad het geval is geweest³⁹ – dan is die voortgaande verschuiving niet vertaald in een verdere aanpassing van de verhouding tussen de bedequoten van stad en dorpen – integendeel. In die zin betekende elke toename van het stedelijke grondbezit in de tweede helft van de 15de eeuw een verkapte belastingverhoging voor de eigenerfde buren van de dorpen waarin de poorters grond verwierven. Het is echter ondoenlijk om voor de vergroting van de fiscale druk langs deze weg een orde van grootte aan te geven.

Door vergelijking tussen de opbrengsten van de bede van 1375 per dorp en de herzieningen van de schildtallen van 1496, 1515 en 1518 is het mogelijk iets te zeggen over de relatieve verschuivingen in de fiscale draagkracht van de afzonderlijke dorpen op de lange termijn. In tabel 22.1 is daartoe de participatie van elk dorp aan de beden van respectievelijk 1375 en 1496, 1515 en 1518 voor de eerste twee jaren uitgedrukt als percentage van het totale aantal contribuanten in 1375 en 1494 en voor alle

vier de jaren als percentage van de totale geldelijke opbrengsten (1375), respectievelijk het totale schildgetal (1496, 1515 en 1518) van het Land van Heusden.⁴⁰ Wat de distributie van de bedeplichtige buren in 1375 en 1494 betreft, laat de tabel een duidelijke verschuiving zien: in alle zand- en Nieuwe Maasdorpen, met als enige uitzondering Vlijmen, was het relatieve aantal contribuanten in 1496 ten opzichte van 1375 toegenomen, in alle Oude Maas- en komkleidorpen gedaald. De toename was het grootst (dat wil zeggen groter dan 20%)⁴¹ in Aalburg, Baardwijk en Wijk, de afname het grootst in Heesbeen, Doeveren, Genderen, Babyioniënbroek en Drongelen. Men kan hieruit concluderen dat gedurende de 15de eeuw de positie van de eigenerfde buren in de zuidelijke en oostelijke dorpen van Heusden verder is versterkt ten opzichte van die in de centrale en westelijke dorpen. Het gaat daarbij, voor alle duidelijkheid, om een *relatieve* verschuiving, niet om groei of achteruitgang in de absolute omvang van het eigenerfde bezit.

De verschuiving in de distributie van aantallen bedecontribuanten ging lang niet steeds gepaard met een (min of meer) evenredige groei of reductie van het relatieve aandeel in het totale schildgetal van de veertien dorpen. In Aalburg bijvoorbeeld was het aantal bedecontribuanten in 1496 verhoudingsgewijs bijna eens zo groot als in 1375; het Aalburgse aandeel in de totale fiscale verplichtingen was daarentegen lang niet in dezelfde mate toegenomen. Het omgekeerde is waarneembaar in Heesbeen: daar was in 1496 het relatieve aantal contribuanten ten opzichte van dat in 1375 getiërceerd, maar het relatieve aandeel in het schildgetal van het platteland was meer dan verdubbeld! Daarmee was Heesbeen in 1496 verweg de grootste 'overbetaler', op afstand gevolgd door Herpt, Veen en Oud-Heusden, waar de eigenerfde buren ook aanmerkelijk meer (dat wil zeggen meer dan 20%) aan de bede bijdroegen dan op grond van hun relatieve getalssterkte verwacht mocht worden. Volgens hetzelfde criterium waren Babyioniënbroek, Drongelen, Doeveren en Aalburg in 1496 duidelijke 'onderbetalers'. Ook in 1375 zijn grote 'over-' (Babyioniënbroek, Veen, Genderen en Engelen) en 'onderbetalers' (Hedikhuizen en Heesbeen) aan te wijzen. Door het toen gevolgde systeem van directe vermogensbelasting op individuele aanslag was relatieve 'overbetaling' in 1375 uiteraard het gevolg van een gunstige verhouding tussen contribuanten in de hoogste en laagste vermogensklassen (vgl. tabel 16.2). Het is echter zeer de vraag of in 1496, naar analogie, in de vier 'overbetalende' dorpen een gunstige verhouding bestond tussen het grote en kleine eigenerfde grondbezit. Niets in bijvoorbeeld de bezitsdistributies voor Heesbeen en Oud-Heusden van 1467, 1498 en 1556 en in die van Herpt van 1543 wijst erop dat dit inderdaad zo was (vergelijk de grafieken 16.2 en 16.3 en de tabellen 16.7 en 16.8). Achter de grote afwijkingen tussen schildtal en aantal contribuanten rond 1495 stak wellicht een andere ratio, maar ik vermoed eerder dat zij het gevolg waren van willekeur. Het systeem van de schildtalenheffing met zijn vaste verdeelsleutels, die voor zover bekend pas in 1496 voor het

23. LASTENSOORTEN

Waterstaatslasten

23.1. INLEIDING

Gedetailleerde gegevens over de waterstaatslasten zijn te ontleen aan de domeinrekeningen. De graaf van Holland was immers een belangrijke grondeigenaar in het Land van Heusden en waterstaatslasten golden als eigenaarslasten. Binnen het geheel van 'grondgebonden' lasten vormden de waterstaatslasten een bijzondere categorie: uit economisch oogpunt zijn zij (vrijwel) volledig te beschouwen als directe investeringen in het onderhoud en de verbetering van elementaire infrastructurele voorzieningen. Een zinnig onderscheid daarbij is dat tussen vaste en incidentele of exceptionele lasten. Vaste lasten waren de jaarlijks terugkerende, in principe weinig veranderlijke kosten voor het geregelde onderhoud van bestaande waterstaatkundige werken. Incidentele lasten waren er tweeërlei: ten eerste kosten voor onmiddellijke noodreparaties na doorbraken van dijken en sluizen, ten tweede de uitgaven aan nieuwe werken, die dikwijls op watersneden volgden. De laatste kostenvorm leidde eigenlijk altijd tot een verhoging van structurele lasten, omdat nieuwe werken ook weer geregeld onderhoud vergden.

Een kwalitatief overzicht van alle *buitengewone* waterstaatslasten, vermeld in de domeinrekeningen, is opgenomen in Bijlage G. Daar vindt men ook, in gescheiden kolommen, becijferingen van zowel de geregelde als de buitengewone lasten in groten, waarbij tevens de reeds genoemde pachtvrijstellingen zijn verrekend. De uitkomsten zijn tevens uitgezet in een stapelstaafdiagram (grafiek 23.1a). In een tweede diagram (grafiek 23.1b) heb ik uitsluitend gegevens verwerkt over de lasten die verband hielden met het grafelijke grondbezit in de bannen Oud-Heusden en Heesbeen. Dit is gedaan om het lastenniveau in de eerste periode te kunnen vergelijken met dat in de tweede periode, toen het landsheerlijke grondbezit nog hoofdzakelijk bestond uit landerijen in Oud-Heusden en Heesbeen. Overigens bracht het isoleren van de waterstaatslasten voor het grondbezit in Oud-Heusden en Heesbeen in de vroegste rekeningenreeks drie problemen met zich mee. Dat kwam vooral omdat de rentmeesters de uitgaven aan waterstaatslasten niet in alle jaren voldoende uitsplitsten. Zo ontstonden 'gaten' in de documentatie voor de jaren 1361, 1362, 1365 en 1391.¹ Daarnaast besteedde de rentmeester het geregelde onderhoud aan de Hoge Maasdijk bij Hedikhuizen en Herpt dat rustte op het grondbezit in Oud-Heusden en Herpt, in 1369 'om de pacht' uit aan de pachter van een grote uiterwaard langs de Maas bij Hedikhuizen. Vanaf dat jaar moest het huurbedrag dus worden verdisconteerd met de geregelde waterstaatslasten voor het bezit in Herpt en Oud-Heusden. De moeilijkheid was om een goede verdeelsleutel te vinden. Enigszins willekeurig is

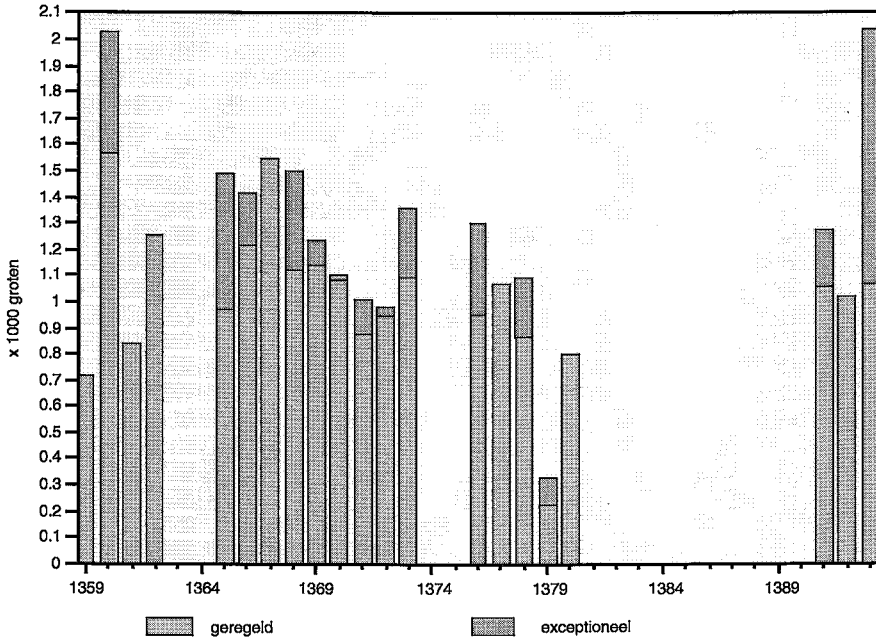
door mij steeds tweederde van het huurbedrag als geregelde waterstaatslast in Oud-Heusden beschouwd, aangezien de graaf in de eerste 'periode' ongeveer twee maal zoveel grond in Oud-Heusden bezat als in Herpt.

23.2. DE ONTWIKKELING VAN DE WATERSTAATSLASTEN IN DE EERSTE PERIODE

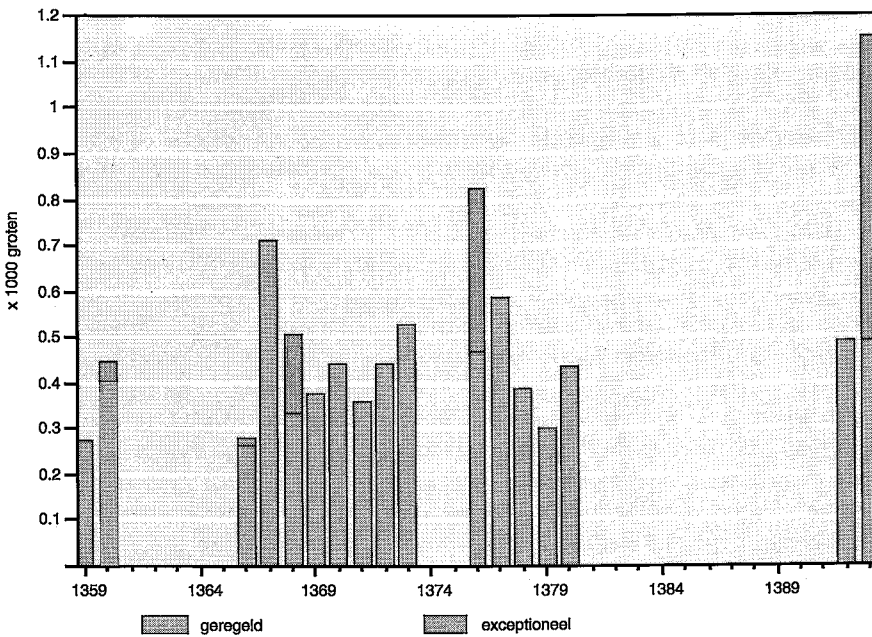
Gedurende de tweede helft van de 14de eeuw betaalde de landsheer waterstaatslasten voor zijn domeingoed in Vlijmen, Engelen, Herpt, Oud-Heusden, Heesbeen en Wijk. Voor deze gronden was een vaste bijdrage verschuldigd in het onderhoud van de Heidijk aan de zuidzijde van Vlijmen, van de Engelse zomerdijk aan de Maas-zijde en van de dijk langs het Engelse meer, in de Hoge Maasdijk bij Hedikhuizen en tussen Heusden en Aalburg, in de Zege dijk tussen Oud-Heusden en Baardwijk (op den duur gewoonlijk 'Zeedijk' genoemd), voorts in het onderhoud van de sluisen in de Oude Maas en in de zomerdijk bij Engelen en van verschillende sloten ('maesen') en weteringen. De vaste waterstaatslasten bestonden in de Late Middeleeuwen nog voor een belangrijk deel uit *persoonlijke fysieke onderhoudsplicht*. Niet alleen sloten in of naast het eigen land, maar ook dijken moesten door de belanghebbenden volgens bepaalde verdeelsleutels eigenhandig worden onderhouden², een karwei dat de graaf van Holland en veel andere grote grondeigenaren vanzelfsprekend uitbesteedden en dat dus in de domeinrekeningen steeds als geldbedrag is verantwoord.³ Typisch voor deze periode was, zoals gezegd, dat de rentmeester van de domeinen er regelmatig toe over ging om verschuldigde arbeid aan dijken en weteringen en dergelijke 'om de pacht' uit te besteden aan de gebruikers van pachtgoed. Zo betaalden de pachters van een grote kavel in de Engelse Meerheuvelds alsmede die van twee uiterwaarden bij Hedikhuizen en Herpt geen huur, maar ze onderhielden in plaats daarvan bepaalde dijkvakken. Toen de rentmeesters op den duur oordeelden dat de pachters met deze regeling toch wel erg goed af waren, moest er boven op de verrichte arbeid nog een toeslag in geld worden betaald. In mijn becijfering van de dijklasten heb ik met deze regelingen natuurlijk rekening gehouden.

Buiten fysieke werden in deze tijd echter ook al regelmatig *financiële inspanningen* geëist. Gedurende de eerste jaren van de Hollandse periode sprak men benoorden de Oude Maas van *schoet vanden lande* ('schot' dus, waarmee in Heusden niet de oude grafelijke grondbelasting werd bedoeld) en bezuiden de Oude Maas van *morgengeld*. De verschuldigde bedragen varieerden in hoogte met de ligging van de grond en werden naar het zich laat aanzien niet elk jaar in elke ban geheven. Zo betaalde de rentmeester van de domeinen in 1360 voor 7 morgen in de Engelse Hoefslag 27 penningen per morgen, voor 27 morgen en 4 hont in Vlijmen 12 penningen per morgen en in verband met het verlenging van de Heidijk onder Vlijmen voor 7 hoeven (vermoedelijk gelegen in Oudheusden⁴) 6 groten (= 48 penningen) per hoeve – die vanwege het eenmalige karakter als

(a) alle domeinlanden

(b) domeinen Oudheusden + Heesbeen

GRAFIEK 23.1. Waterstaatslasten op domeinlanden, 1359-1393.

'incidentele lasten' werden aangemerkt.⁵ De rentmeester betaalde 'scoet vanden lande' in 1365 in Wijk (37 schellingen) en in Veen (5 schellingen).⁶ Na 1366 komen 'schoet' en 'morgengeld' in deze specifieke betekenis zelden of nooit meer voor in de domeinrekeningen.⁷ Andere termen zoals 'dijk-' en 'maes-' en 'sluseghelt' raakten toen in zwang, al zijn er aanwijzingen dat men op het platteland nog geruime tijd van 'schoet' sprak als het over reguliere dijklasten in geld ging.⁸

Van de exceptionele waterstaatslasten in de tweede helft van de 14de eeuw noemde ik zojuist de kostenomslag in verband met het dóórtrekken van de Heidijk onder Vlijmen. Incidentele uitgaven waren in dezelfde periode verder bestemd voor de constructie van 'inlagen en hoofden' bij Hedikhuizen (1365) en (Heesbeen?) (1393) en van nieuwe sluisen in de Oude Maas (1368), bij Hedikhuizen (1378) en bij Engelen (1379).⁹ Opmerking verdient dat Heusdense ingelanden ook hadden bij te dragen in de bekostiging van technische werken *buiten* het Land van Heusden, indien zij daar naar het oordeel van de hoogheemraden van de Grote Waard profijt van trokken. In 1376 schoot de rentmeester voor de domeinen in Oud-Heusden en Heesbeen drie schellingen de morgen tot medebekostiging van een bedijking bij Werkendam, twee jaar later 2 groten per morgen voor de domeinen in Wijk in verband met de aanleg van een water'uitlaat' bij Giessen. Echte noodsituaties waarvoor de rentmeester in de buidel moest tasten, waren er ook: in 1360 het doorsteken van een dijk bij Engelen door de Bossenaren, in 1366 noodschouwingen op de Hoge Maasdijk bij Hedikhuizen en op de Zegedijk bij Oud-Heusden (op) 'datter twater niet in en liep', in 1368 een 'onraet' (= last door schade; PH) op de sluis van de Maasdam bij Hedikhuizen.

De 'gemene omslagen', die nodig waren voor een rechtvaardige verdeling van buitengewone lasten over belanghebbende ingelanden uit verschillende dorpen, zijn in de domeinrekeningen het meest gedetailleerd beschreven. Het ging daarbij immers gewoonlijk om forse en, wat voor een administrateur minstens zo erg was, onvoorziene kostenposten. Er zijn nauwkeurige gegevens uit af te leiden over de verdelingssystematiek en met name over de differentiatie in lasten naar ligging van de dijkplichtige gronden. De omslag van de kosten van de nieuwe inlaagdijk bij Hedikhuizen in 1365 kwamen bijvoorbeeld op 20 penningen per morgen voor 17 morgen *buitendijkse* domeingrond op het Engelse Veld, op 24 penningen per morgen voor twee kavels van respectievelijk 15 morgen 2 hont en 12 morgen 2 hont in Vlijmen en voor 40 morgen in Heesbeen en op 32 penningen per morgen voor 10 hoeven van 20 morgen in Oud-Heusden, maar, vreemd genoeg niets voor het domeing Goed in Herpt en Hedikhuizen zelf. Voor de bestrijding van de 'onrade opten slusen vanden Maesdam' bij Hedikhuizen in 1368 volgde daarentegen een 'hoeve hoeve's gelijke' omslag, in eerste instantie à 48 penningen per hoeve en bij na-aanslag nog eens à 8 penningen per morgen. De graaf moest bijdragen voor tien hoeven (van 20 morgen) in Oud-Heusden, 5 in Herpt, 2 in Heesbeen en voor

18 morgen in Wijk, dat wil zeggen wèl voor zijn binnendijkse landen beoorden de Oude Maas aangezien het een landsgemeen belang betrof, maar niet voor zijn buitendijkse (verdeelde) landen bij Engelen en Vlijmen. Voor de 'inlagen en hoofden' die in 1393 werden aangelegd na de beruchte dijkbreuken bij Broek en Heusden kwamen de kosten op maar liefst 48 penningen per binnendijkse morgen, waar ook in het Land van Heusden gelegen.

Grafiek 23.1a laat zien dat de waterstaatslasten in de eerste periode – voor zover gegevens beschikbaar zijn – in de jaren 1365-1370 het hoogste gemiddelde niveau bereikten. Dit hield zeker verband met de ernstige verzwakking van de Hoge Maasdijk tussen Engelen en Hedikhuizen, die in 1365 mogelijk is doorgebroken en waaraan in de volgende jaren hoe dan ook kostbare herstelwerkzaamheden moesten worden uitgevoerd.¹⁰ Na 1370 liepen de lasten, de inflatie ten spijt, enigszins terug. Als er vanaf 1391 weer voor een paar jaar cijfers zijn, liggen de kosten opnieuw behoorlijk hoog – 1393 was zelfs een jaar met uitzonderlijk hoge lasten, veroorzaakt door verschillende dijkbreuken in het Grote Waardgebied. Bekijkt men het lastenverloop voor uitsluitend Oud-Heusden en Heesbeen (grafiek 23.1b), dan wijkt dat slechts in zoverre van het algemene patroon af, dat de hoge gemiddelde lasten uit het einde van de jaren '60 hier tot ver in de jaren '70 gehandhaafd bleven.

23.3. DE ONTWIKKELING VAN DE WATERSTAATSLASTEN IN DE TWEEDE PERIODE

In hoofdstuk 17 is beschreven, hoe drastisch de omvang van de domeinen tussen ca. 1390 en ca. 1430 is gereduceerd. Na 1430 had de rentmeester nog slechts voor 105 morgen in Oud-Heusden, voor 10½ morgen in Heesbeen en voor 2 morgen in Genderen onderhoud te plegen aan twee stukken van respectievelijk 6 roeden en 4 voet en 16 roeden in de Hoge Maasdijk bij Hedikhuizen en tussen Heusden en Aalburg en aan twee stukken van respectievelijk 36½ roeden en 2 roeden in de Zoutendijk of Zeedijk langs de westzijde van Oud-Heusden en bij Genderen.¹¹ Deze lengten werden uiteraard aangepast, wanneer zich mutaties in de omvang van het grondbezit voordeden. Toen, bijvoorbeeld, de prior van Mariënkroon eind 1441 28 morgen domeinland in Woutersweide in erfpacht kreeg, gingen de waterstaatslasten van de graaf in Oud-Heusden onmiddellijk omlaag. Tevens werd steeds nauwkeurig bepaald, welke cultuurgrond van welke waterstaatkundige werken profiteerde. Zo rustte op 51 van de 76 morgen die de domeinen in Oud-Heusden na 1441 nog omvatten onderhoudsplicht in de Hoge Maasdijk, op 71 van de 76 onderhoudsplicht in de Zeedijk.¹² Later in de 15de eeuw, toen men de Oudheusdense Hooibroeken met windwatermolens ging bemalen, moest de landsheer voor precies 74 van de dan 78 morgen in zijn bezit molengeld betalen, dus niet voor de 4 morgen die kennelijk geen voordeel bij de bemaling hadden.

Naast de plicht tot het geregelde onderhoud van vaste dijk lengten vergede eigen grondbezit vaste bijdragen aan het onderhoud van sloten, weteringen, sluizen en, in een later stadium, molens. Een incidenteler karakter hadden contributies voor het onderhoud van 'straten' en minder vitale of verder weg gelegen dijken. Zo waren van Jordensstraat in Oud-Heusden 98 roeden verslagen op de domeinen. Hier was regelmatig, maar niet elk jaar werk aan. Hetzelfde geldt voor 10 roeden van de Hooibroekse straat en voor 24 roeden 'straat' die gelegen waren naast de 17 morgen domein-goed in de Gaarsweide.¹³ Ongeregeld onderhoud was er in Oud-Heusden verder aan de 'voetdijk an die Scheet', waarvan de rentmeester altijd 26 roeden voor zijn rekening nam. Van de aanleg van nieuwe zogenaamde 'omloopdijken' zijn slechts twee gevallen, eveneens beide in Oud-Heusden, bekend. In 1457 werd ertoe besloten 'om des waters wil'.¹⁴ Alle ingelanden in Oud-Heusden moesten 1 gouden leeuw per hoeve betalen. In 1484 volgde de aanleg van een tweede 'omloop' met twee 'heulen' rond het laag gelegen Hooibroek en de Rukens. Nu waren de kosten alleen voor de direkt belanghebbenden, die voor 1 zilveren Wilhelmus-tuin per morgen werden aangeslagen.¹⁵ Bijdragen voor het grondbezit in Heesbeen en Oud-Heusden aan het onderhoud van de Heidijk kwamen maar heel zelden voor.¹⁶

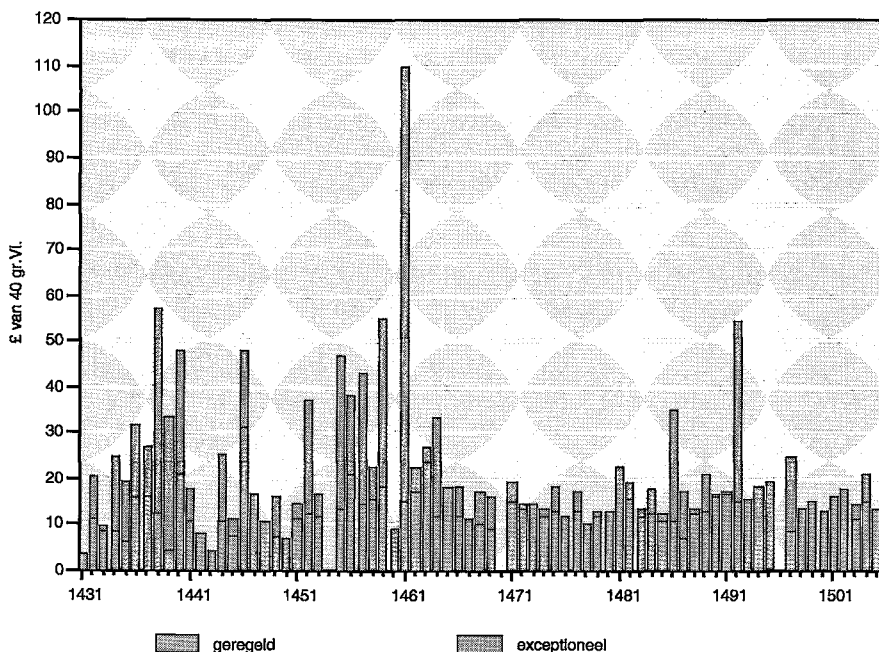
Net als in de 14de eeuw besteedden de rentmeesters het eigenlijke dijksonderhoud uit, gewoonlijk aan lokale bureu. Uit het feit dat in de domeinrekeningen dikwijls dezelfde namen terugkeren, kan men afleiden dat veelal contracten met een meerjarige looptijd werden afgesloten. Een enkele keer treden de rekeningen in bijzonderheden. Toen in 1467 een rijswaard bij Hedikhuizen aan de grafelijkheid verviel, werd het vaste onderhoud van de 21 roeden zomerdijk die aan het bezit vastzaten meteen voor vijftien jaar uitbesteed aan Paulus Klaas zoon, een inwoner van Hedikhuizen. Paulus nam het werk aan voor 2 gouden ridders per jaar en verplichtte zich voor dat bedrag 'allen grondtgaten te maken, die binnen den selven tijde daer innen comen mogen'. In Oud-Heusden was het evenwel zo dat althans grote ingelanden als de graaf de door hen verschuldigde kosten voor het onderhoud van 'mase ende hoofdwetering' op den duur rechtstreeks aan de schout voldeden. Deze liet het werk dan vervolgens uitvoeren. De diverse vaste *geldelijke* verplichtingen, het 14de-eeuwse '(dijk)schot' dat men in de 15de eeuw graag samenvatte onder de naam *dagelijksse onraet*, maakte de rentmeester altijd al jaarlijks over aan de gezworenen ter plekke.

In het overzicht van de buitengewone waterstaatslasten in de 15de eeuw in Bijlage G springen drie projecten onmiddellijk in het oog, omdat er regelmatig grote bedragen mee gemoeid waren: de aanleg van 'hoofden' of kribben in de Nieuwe Maas bij Heesbeen, de constructie en herhaaldelijke vernieuwing van de sluis in de Oude Maas bij Doeveren en de bouw van de eerste bemalingsmolens in het Oudheusdense Hooibroek. De bekostiging van de Maas'hoofden' vormde indertijd een heet hangijzer

dat diepe documentaire sporen heeft nagelaten, waarvan op andere plaatsen in dit boek ampel gebruik is gemaakt. Voor de aanleg in 1459 brachten alle ingelanden in het Land van Heusden in eerste instantie één gouden saluut van 25 stuivers per hoeve van 20 morgen op.¹⁷ Zij moesten nog eens ruim anderhalf maal dat bedrag in twee jaar tijds ophoesten, nadat al spoedig grondige reparaties nodig bleken.¹⁸ De instandhouding van de Doeverse sluis was helemaal een gebed zonder eind, vermoedelijk omdat men met de achtereenvolgende constructies tot de grenzen van het toenmalige technische kunnen reikte.¹⁹ Herhaaldelijk waren gemene omslagen nodig over 'alle den gheene die daer mede gebaet waeren'²⁰ – te beginnen in 1432, toen de eerste sluis werd gelegd. De graaf moest toen 214 zilveren kromstaarten schieten. Een paar jaar later scheurde deze gemetselde sluis. Ter vervanging kwam een houten exemplaar en dat kostte de ingelanden 2 gouden Peters per hoeve van 20 morgen.²¹ Geregeld vonden in verband met herstel- of vervangingswerkzaamheden aan de sluis nieuwe omslagen plaats: in 1440 een van 2 oude butkens per morgen, in 1444 een van 3 $\frac{3}{4}$ stuiver per morgen – met een toeslag het jaar daarna – in 1452 een van 3 $\frac{1}{2}$ stuiver plus één Heusdense groot per morgen en in 1457 een van 30 witte stuivers per hoeve. In de volgende decennia bleven omslagen als deze opeens achterwege, maar de suggestie die daarvan uitgaat dat men toen alle technische problemen onder de knie had, is vals. In 1485 was de Doeverse sluis 'metten groten storm ewech ghescoert'²² en in de jaren daarna moesten de ingelanden zich opnieuw grote financiële inspanningen getroosten teneinde het water buiten te houden. De bouw van de eerste bemalingsmolen in Oud-Heusden in 1461, tenslotte, ging gepaard met een heffing van 7 stuivers voor elke morgen 'die dair onder gelegen ende in gehouden was'.²³ Ten behoeve van de tweede molen gold in 1478 een omslag van gelijke zwaarte.

Een andere financiële consequentie van de technische en bestuurlijke complicaties die zich bij de aanleg en het onderhoud van kribben, sluizen en bemalingsmolens voordeden, namelijk een zekere mate van bureaucratisering, stip ik hier alleen aan. In hoofdstuk 27 zal ik nader ingaan op het karakter van nieuwe ambtelijke functies als waterschapsklerk, hoofdmeester, sluismeester en molenmeester die in de loop van de 15de eeuw in het leven werden geroepen. Deze functies waren niet onbezoldigd en hebben dus bijgedragen tot een verhoging van de vaste waterstaatslasten.

Net als voor de eerste 'periode' zijn de waterstaatslasten uit de jaren 1431-1505 in cijfers en, wat de buitengewone lasten betreft, in korte kwalificaties gespecificeerd in Bijlage G. In grafiek 23.2 zijn uitsluitend de gegevens verwerkt die betrekking hebben op de domeinen in Oud-Heusden en Heesbeen. De enige manipulatie die dit vergde, bestond in de aanpassing van cijfers voor Oud-Heusden: in verband met de genoemde reductie van de domeinen in 1441, moesten de lasten tot 1442 telkens met een zeker percentage worden gekort. De grafiek geeft een opmerkelijk verschil in evolutie te zien tussen de periode tot 1465 en de tijd daarna. Gedurende

GRAFIEK 23.2. Waterstaatslasten op domeinlanden in Heesbeen en Oud-Heusden, 1431-1505.

het grootste deel van het bewind van Filips de Goede fluctueerden de kosten enorm en volgens een quasi-cyclisch patroon. Nadat de lasten sterk waren opgelopen in de jaren '30, volgde een lang intermezzo met overwegend lage lasten tussen 1441 en 1453. De duurste jaren van de eeuw lagen in het decennium 1455-1464, met daarbinnen ook het piekjaar 1461, toen de eerste bemalingsmolen werd gebouwd en de ingelanden van Oud-Heusden en Heesbeen mee moesten betalen aan het herstel van de 'kardammen' bij de 'hoofden' in de Maas stroomafwaarts van Heusden. Na 1464 stabiliseerden de vaste lasten zich op een matig niveau, maar wat dan vooral opvalt, is het steeds zeldzamer worden van exceptionele omslagen voor bijzondere waterstaatkundige werken. Grote projecten werden nog wel aangevat, zoals in 1478 toen de tweede bemalingsmolen gereed kwam en in 1492 toen men profiteerde van de lange droge zomer om veel graafwerkzaamheden uit te voeren, maar dit waren toch uitzonderingen. De dynamiek die de strijd tegen buiten- en binnenwater in de periode 1430-1465 had gekenmerkt, ebde in de dertig jaar die daarop volgden duidelijk weg.

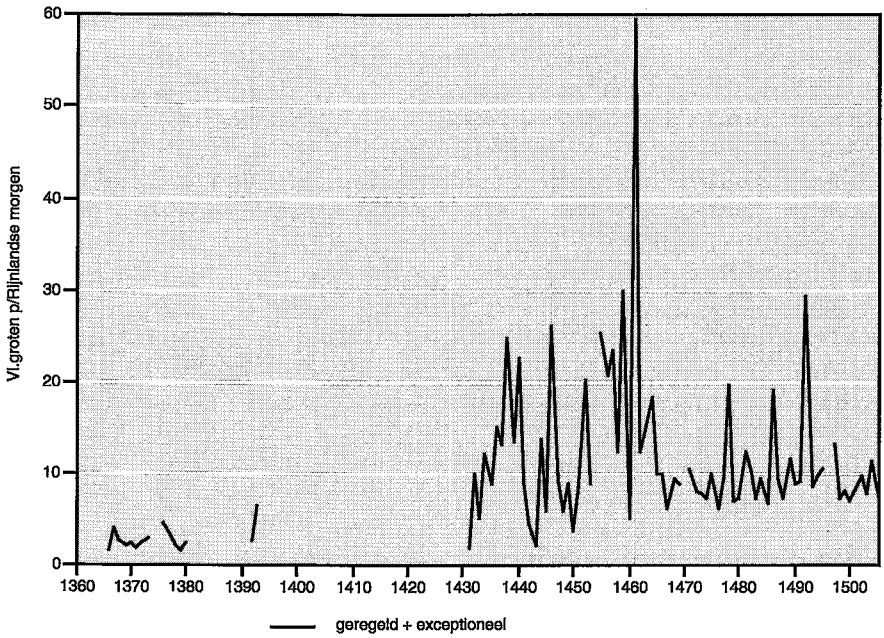
Het laatste kan ook worden afgeleid uit de gegevens over waterstaatslasten in de enquête van 1514. Van slechts drie dorpen – Hedikhuizen, Eethen en Meeuwen – maakten de informanten melding van *buitengewone* lasten. Volgens dezelfde opgaven lagen de *reguliere* jaarlijkse lasten toen

TABEL 23.1. Waterstaatslasten (per morgen) volgens de Informatie van 1514.

ban	vaste last per morgen	buitengewone lasten
Baardwijk	5 groten	
Vlijmen	2 stuivers voor binnendijks en 3 stuivers voor buitendijks land (excl. eigen dijkonderhoud)	
Engelen	7 stuivers (incl. eigen dijkonderhoud?)	
Hedikhuizen	3½ stuiver	arbeid nieuwe schoordijk
Herpt	niet te berekenen	
Aalburg	7 stuivers	
Wijk	(8,75 stuiver)	
Veen	10 stuivers	
Oud-Heusden	3 stuivers	
Heesbeen	3 stuivers	
Doeveren	5 stuivers (excl. eigen dijkonderhoud)	
Drongelen	3 stuivers (excl. onderhoud zeedijk)	
Meeuwen	7 stuivers + 1 braspenning 'keurgeld' excl. veel onderhoud zeedijk	250 Rijnsugd. voor nieuwe sluis + 300 Rijnsugd. voor molen
Genderen	5 stuivers	
Eethen	7 stuivers + 1 braspenning 'keurgeld'	200 Rijnsugd. voor nieuwe sluis
Babyloniënbroek	5 stuiver (excl. eigen dijkonderhoud)	

op een niveau, variërend van $2\frac{1}{2}$ (Baardwijk) tot 10 (Veen) stuivers per morgen (zie tabel 23.1). In grafiek 23.3 is tenslotte aan de hand van de gegevens voor Heesbeen en Oud-Heusden de evolutie van de totale (reguliere + buitengewone) waterstaatslasten per Rijnlandse morgen land in Heesbeen en Oud-Heusden weergegeven. Hieruit blijkt duidelijk dat de waterstaatslasten in de tweede helft van de 14de eeuw over het algemeen

WATERSTAATSLASTEN

GRAFIEK 23.3. Waterstaatslasten op domcinalden in Heesbeen en Oud-Heusden, 1359-1505.

genomen op een *lager* niveau lagen dan gedurende de gehele tweede periode. Onder het régime van de Grote Waard waren de kosten van de waterstaat dus aanmerkelijk minder hoog dan onder dat van de nieuwe, kleinere en beter georganiseerde hoogheemraadschappen die na 1421 werden ingericht.

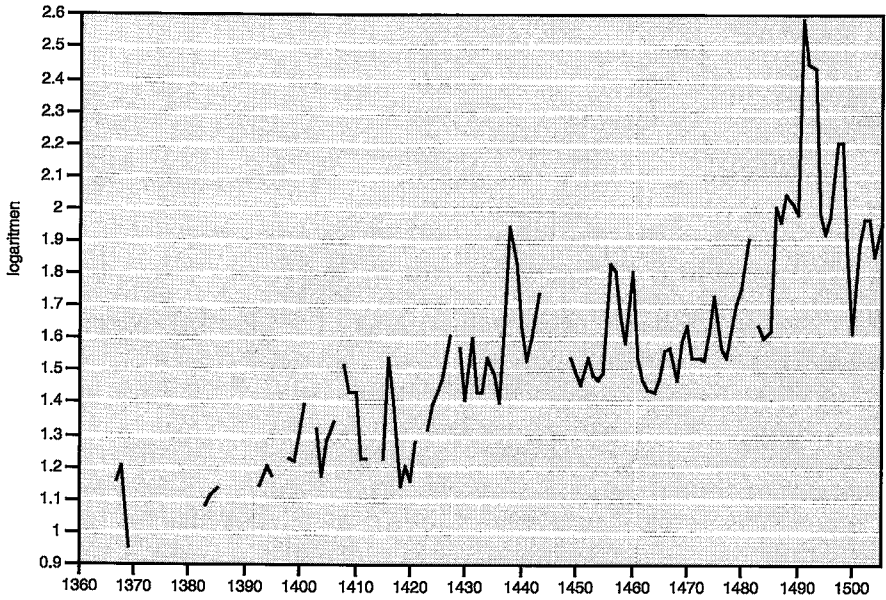
24. LASTENDRUK EN CONJUNCTUUR

24.1. LASTENSOORTEN EN LASTENDRUK

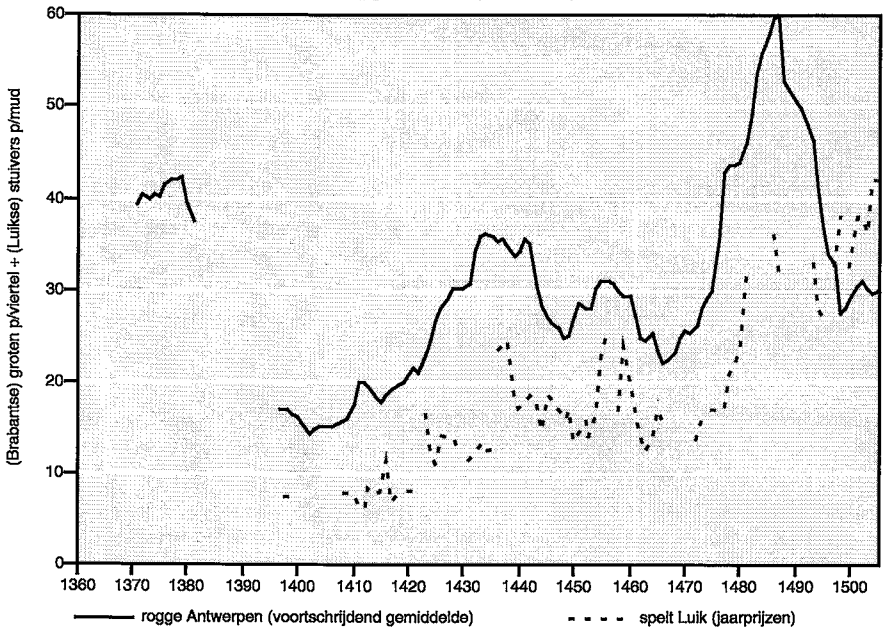
Uit de separate beschrijvingen van de grondgebonden lasten in de voorgaande hoofdstukken viel af te leiden, dat er grote verschillen bestonden in de aard, relatieve zwaarte en frequentie van betalingsverplichtingen waaraan de burenen waren onderworpen. Van de meeste van deze lasten bracht ik uitsluitend de *nominale* zwaarte ter sprake. In dit hoofdstuk zal ik de lasten opnieuw, maar nu in onderlinge samenhang en tegen de achtergrond van de vraag naar de *reële* lastendruk bekijken. Om de reële lastendruk te kunnen bepalen moeten de nominale lasten worden uitgedrukt in rogge en daglonen – ‘proxies’ voor de twee belangrijkste bronnen van inkomsten op het platteland. Nu ontbreken voor het weergeven van lasten in rogge en daglonen twee essentiële basisgegevens, namelijk graanprijzen en gegevens omtrent de mutaties in het bezitsaandeel van de eigenerfde burenen in het verdeelde cultuurareaal gedurende de tweede periode. Graanprijzen – c.q. roggeprijzen – zijn nodig voor de omrekening van lasten in natura in daglonen en, andersom, van geldelijke verplichtingen in hoeveelheden graan. Zonder de tweede parameter is het niet mogelijk om voor de 15de eeuw de druk van de landsheerlijke belastingen per oppervlakte-eenheid eigenerfd grondbezit, voornaamste object van belastingheffing op het platteland, te bepalen. Zoals ik in hoofdstuk 22 uiteen heb gezet, staan immers uitsluitend gegevens over de bedecontributie ter beschikking in de vorm van *totaalopbrengsten* voor het hele platteland. Het probleem van de graanprijzen is enigszins te ondervangen door interpolatie, dat van de mutaties in het beschikbare cultuurareaal natuurlijk niet.

Om toch een indruk te geven van de reële zwaarte van de lasten en de mechanismen die verschuivingen daarin teweegbrachten, heb ik mij beperkt tot een modelmatige becijfering voor vier steekjaren, twee in de tweede helft van de 14de en twee in de tweede helft van de 15de eeuw. Het lag voor de hand om uit de eerste periode 1366 en 1375 te kiezen, 1375 vanwege de heffing van de bede, 1366 omdat toen juist géén bede werd gevraagd en vanwege de gedetailleerde informatie omtrent tijns- en waterstaatslasten in de domeinrekening over dat en de omliggende jaren. 1474 en 1498, de twee voor de tweede periode gekozen steekjaren, onderscheidden zich eveneens vooral door de hoogte van de bedelasten van elkaar: in 1474 stelde de fiscus buitensporig hoge eisen, ‘1498’ is als een ‘normaal’ fiscaal jaar te beschouwen.¹ Voor beide jaren moest echter worden uitgegaan van de – niet geheel gerechtvaardigde² – vooronderstelling dat het cultuurareaal in bezit van de burenen van vijftien dorpen – Wijk telde als fiscaal exempt dorp niet mee – bij elkaar genomen gelijk was aan dat in 1514.

(a) rogge Maastricht

(b) rogge Antwerpen en spelt Luik

GRAFIEK 24.1. Prijzen van rogge op drie grootstedelijke markten, 1360-1505.

De buren zelf werden voor de berekening verdeeld in vier typen: tijnsplichtige eigenerfden (type I), renteplichtige eigenerfden (type II), eigenerfden met pachtgoed (type III) en (zuivere) pachtboeren (type IV). Aangenomen is dat elk van hen vijf (Rijnlandse) morgen land gebruikte, dat van de 'tijnsboeren' al het 'eigen' land tijnsgoed was, dat van de 'renteboeren' de helft van het eigen land met een geconstitueerde rente in natura à 8% van de standaard-oogstopbrengst was belast en dat de 'gemengde boeren' 2½ morgen eigen land gebruikten en 2½ morgen pachtten. Op basis van deze model-situatie heb ik vervolgens voor alle vier de steekjaren een voor elk type specifieke 'lastenmix' berekend. De daarbij gebruikte daglonen ontleende ik aan de frequente betalingen van metselopers in de domeinrekeningen van Heusden, een keuze die ik in het vervolg zal verantwoorden. De roggeprijzen moesten worden geïnterpoleerd. Het had het meeste voor de hand gelegen om daarvoor Luikse en Maastrichtse prijzen te gebruiken, omdat in Heusden, wanneer nodig, vooral graan uit het boven-Maasgebied ingevoerd zal zijn geweest. De beschikbare Maastrichtse en Luikse reeksen³ bevatten vooral aan het begin van de door mij beschouwde periode de nodige lacunes, terwijl ze tevens metrologische problemen geven. Daarom heb ik mij gebaseerd op de beste Brabantse reeks, de vanaf 1366 zeer volledige serie roggeprijzen van Antwerpen, welke destijds door Van der Wee is opgesteld.⁴ Een groot bezwaar is dit niet. De economische integratie was in de Late Middeleeuwen al zo ver voortgeschreden, dat vermoedelijk reeds in de 15de eeuw op de graanmarkten van de grote steden van het Rijnland, Vlaanderen, Brabant en Holland geen direct verband meer bestond tussen de marktprijs en de omvang van lokale oogsten in het voorafgaande oogstjaar.⁵ De prijzen op verschillende grootstedelijke markten van Noordwest Europa vertonen dan ook allemaal dezelfde trendmatige ontwikkeling.⁶ Grafiek 24.1 laat dat zien voor de Antwerpse en Maastrichtse roggeprijzen en de Luikse speltprijzen. Zelfs correleerde de trend van de Antwerpse roggeprijzen rond het midden van de 15de eeuw behoorlijk met de pachtprijzen van de grote Heusdense korenmolen, een punt dat in het vervolg nog wordt uitgewerkt. Ik ben mij ervan bewust dat desondanks het jaarniveau van de Heusdense graanprijzen behoorlijk kan hebben verschild van het Antwerpse. Rogge zal op een kleine markt als Heusden over het algemeen wat goedkoper zijn geweest dan op een grote – en steeds groter wordende – markt als Antwerpen. Dit bezwaar is in zoverre geneutraliseerd dat de roggeprijzen in alle vier de steekjaren op een onderling redelijk vergelijkbaar niveau lagen.⁷ Maar het betekent tevens dat de reële lastendruk in rogge voor alle steekjaren enigszins onderschat zal zijn. Om een andere reden heb ik afgezien van het gebruik van langjarige gemiddelde prijzen in plaats van jaarprijzen. Vooral het langjarige gemiddelde rond het steekjaar 1474 zou (nog net) uit het lood raken door de enorme inflatiegolf uit de jaren 1478-1482. Tegelijk maakt de prijsontwikkeling rond 1474 duidelijk, dat met mijn keuze voor vier jaarprijzen een wezenlijk facet van het toenmalige

ge dagelijkse leven wordt genegeerd. (Brood)graanprijzen konden van jaar tot jaar heftig fluctueren⁸ en dat had mede grote gevolgen voor de betaling van lasten. Om, ik noem maar wat, aan de penningen voor de betaling van hun bedequote te komen, waren de burenen bij lage graanprijzen genoodzaakt een grotere hoeveelheid produkt te verkopen dan bij hoge – hetgeen de marktprijzen verder drukte. Of ze daartoe ook steeds in staat waren, is zeer de vraag, want zoals gezegd bestond er al in de 15de eeuw geen direct verband meer tussen marktprijs en oogstomvang. Slechte (lokale) oogsten konden, met andere woorden, best worden gevolgd door lage (interregionale) marktprijzen, of omgekeerd. Prijsschommelingen hadden overigens eveneens betekenis voor in natura betaalde vaste lasten. Bij prijsinflatie nam de relatieve druk van dergelijke lasten bijvoorbeeld toe. Het voordeel van de gestegen graanprijs kwam in die situatie immers geheel ten goede aan de renteheffer, terwijl de rentebetaler, bepaaldelijk wanneer de prijsstijging een algemeen karakter had, als koper op andere deelmarkten wel met gestegen prijzen werd geconfronteerd. Behoudens deze terzijdes beantwoordden de Antwerpse prijzen zonder meer aan mijn beperkte doel, namelijk de relatieve verschillen in lastendruk naar voren te halen aan de hand van een globale, modelmatige berekening. In tabel 24.1 zijn de uitkomsten samengebracht. Zij geven aanleiding tot de volgende opmerkingen:

1) Wat het eerste frappeert, is het grote verschil in de zichtbare lastenverschuivingen van aan de ene kant volledig eigenerfde burenen (typen I en II) en aan de andere kant burenen die minstens de helft van hun grond pachtten (typen III en IV). Terwijl de lasten voor de eerste groep in een 'normaal' jaar in de tweede periode (1498) bij elkaar beduidend hoger waren ten opzichte van een 'normaal' jaar in de eerste periode (1366), lagen de lasten voor de tweede groep in 1498 juist op een veel lager niveau dan in 1366. Van de tabel is gemakkelijk af te lezen, hoe dat kwam. In een 'normaal' jaar in de tweede helft van de 14de eeuw werd geen bede betaald, waren de waterstaatslasten nog bescheiden, maar was grond relatief (d.w.z. ten opzichte van de roggeprijs) duur. In het derde kwart van de 15de eeuw is die relatie tussen de pacht- en roggeprijzen radicaal veranderd. Bedecontributies behoorden toen reeds lang tot de vaste financiële verplichtingen van de eigenerfden en waterstaatslasten hadden zich na 1465 op een relatief (d.w.z. ten opzichte van de waterstaatslasten in de 14de eeuw) hoog niveau gestabiliseerd. Door deze structurele stijging van eigenaarslasten hadden eigenerfden, zo moet de conclusie luiden, het tegen het einde van de 15de eeuw een stuk moeilijker dan na het midden van de 14de eeuw, pachtters juist gemakkelijker. Een doorsnee tijnsboer (type I) hield volgens mijn berekening in 1366 bijna 90% van een standaard rogge-oogst over nadat hij aan al zijn verplichtingen had voldaan; van zijn lasten ging het leeuwedeel naar de tiendheer. De reële lastendruk voor een volle pachtboer (type IV) was toen nagenoeg vier maal zo hoog. In 1498 was de kloof een stuk kleiner. Pachtboeren betaalden in dat jaar

TABEL 24.1. Berekening van de reële lastendruk voor vier 'typen' bureu in vier steekjaren (in liters rogge en aantallen daglonen per vijf Rijnlandse morgen land).

	type I		type II		type III		type IV	
	lit. rogge	aantal daglonen	lit. rogge	aantal daglonen	lit. rogge	aantal daglonen	lit. rogge	aantal daglonen
<i>1366</i>								
tijns	72	4						
rente			238	14				
tiend	375	22	375	22	375	22	375	22
fiscus								
waterstaat	32	2	32	2	16	1		
pacht					743	44	1.486	88
Totaal	479	28	645	38	1.134	67	1.861	110
% standaardoogst	11½		15½		27		44½	
<i>1375</i>								
tijns	92	5½						
rente			238	14				
tiend	375	22	375	22	375	22	375	22
fiscus	648	40	486	30	162	10		
waterstaat	78	5	78	5	39	2½		
pacht					1.039	64	2.078	128
Totaal	1.193	72½	1.177	71	1.615	99	2.453	150
% standaardoogst	29		28		39		59	
<i>1474</i>								
tijns	109	6						
rente			238	11½				
tiend	375	18	375	18	375	18	375	18
fiscus	284	15	256	14	142	8		
waterstaat	133	7½	133	7½	66	4		
pacht					471	26	942	52
Totaal	901	46½	1.002	51	1.054	56	1.317	70
% standaardoogst	22		24		25		32	
<i>1498</i>								
tijns	119	5						
rente			238	10				
tiend	375	16	375	16	375	16	375	16
fiscus	105	4	94	4	52	2		
waterstaat	143	6	143	6	71	3		
pacht					396	17	792	34
Totaal	742	31	855	36	894	38	1.167	50
% standaardoogst	18		21		21		28	

– in rogge of in daglonen uitgedrukt – slechts 60% meer dan tijnsboeren. Tussen de lasten van renteplichtige eigenerfden (type II) en ‘halve pachtboeren’ (type III) bestond toen nauwelijks meer verschil. In feite betekende dit dat tegen 1500 (fors) gestegen eigenaarslasten in onvoldoende mate waren doorberekend in de pachten. Voor een deel had dat zonder twijfel te maken met het feit dat grote geestelijke en adellijke verpachters (en *a fortiori* geldt dat voor de landsheer als landeigenaar) zelf geen – of slechts incidenteel – bede betaalden en dus de stijging van eigenaarslasten alleen voelden voor zover het waterstaatslasten betrof.⁹

2) De ‘lastenplaatjes’ van 1366 en 1375 worden evident vertekend door het Beierse belastingstelsel. Zoals ik in hoofdstuk 22 aangaf, hoefden Stad en Land van Heusden in de eerste periode uitsluitend bij te dragen in extraordinaris-beden. Onder het bewind van hertog Albrecht waren dat er minstens zeven, dat wil zeggen de bureu van Heusden betaalden met een gemiddelde frequentie van eens in de zeven jaar belasting. Tabel 24.1 laat echter zien, dat deze beden een naar verhouding bijzonder zware last vormden. De explosieve stijging van de bedelasten onder Karel de Stoute resulteerde zelfs op haar hoogtepunt niet in een fiscale pressie die ook maar enigszins vergelijkbaar was met de druk van de extraordinaris bede van 1375. Uitgedrukt in hoeveelheden rogge hoefden eigenerfde ‘tijns-’ en ‘renteboeren’ (typen I en II) in 1474 ‘slechts’ ongeveer de helft van wat in 1375 verschuldigd was geweest aan de schatkist af te staan; in daglonen was het verschil nog groter. Zouden we nu de reële belastingopbrengst in rogge van 1375 uitsmeren over zeven jaren – het gemiddelde interval tussen twee heffingen van de extraordinaris bede in hertog Albrechts tijd – dan zou de belastingdruk voor ‘tijns-’ en ‘renteboeren’ in de tweede helft van de 14de eeuw dicht komen bij hetgeen hun nazaten in een ‘normaal’ fiscaal jaar aan het einde van de 15de eeuw (i.c. 1498) verschuldigd waren. Dit was temeer zo, aangezien de cijfers voor de beide steekjaren uit de 14de eeuw, zoals ik hieronder zal toelichten, waarschijnlijk enigszins te hoog zijn ingeschat.¹⁰ Een en ander leidt tot de conclusie, dat de staat gedurende de Late Middeleeuwen de surplus extractieverhoudingen *niet* in die mate is gaan domineren als op grond van de in hoofdstuk 3 gepresenteerde modelmatige beschrijving mocht worden verwacht. Of liever: het structurele niveau waarop de landsheren van Holland via belastingen gingen participeren in de surplus extractie, was reeds bereikt vóór het midden van de 14de eeuw.

3) Omdat waterstaatslasten niet als modaliteit van surplus extractie zijn aan te merken, geven de lastenplaatjes dus al met al slechts een beperkte verschuiving in het surplus extractie-systeem te zien. Tegelijk was de *omvang* van de surplus extractie in de beide steekjaren uit de 15de eeuw sterk afgenomen ten opzichte van de twee steekjaren uit de 14de eeuw. Als we de waterstaatslasten buiten beschouwing laten, waren de totale reële las-

ten van alle vier typen boeren zelfs in 1366 zwaarder dan in 1474 (4.039 om 3.942 liter rogge). In het 'normale' jaar uit de tweede periode (1498) bedroegen de totale lasten in liters rogge slechts 82% en in daglonen nog geen 60% van die in het 'normale' jaar uit de eerste periode, 1366. Omdat het verschil in de eerste plaats werd veroorzaakt door het niveau van de pachtprizen, kwam het verlies aan inkomsten, dat de keerzijde was van deze verlichting van de lastendruk, vooral voor rekening van die segmenten van de 'klasse der heren' die (groot)grondbezit via tijdpacht exploiteerden. In hoofdstuk 28 zal ik nagaan, welke andere inkomstenbronnen en middelen tot surplus extractie ter beschikking stonden van 'heren' die, behalve (groot)grondbezitter, ook bezitter van gerechtsheerlijkheid waren. Een van de vragen daarbij zal zijn, of heerlijke macht en 'banale' inkomsten de uitholling van de opbrengsten van (groot)grondbezit konden compenseren.

24.2. HET VERBAND TUSSEN LASTENDRUK EN CONJUNCTUUR

Verlichting van lasten en verminderde surplus extractie betekenden niet zonder meer dat de boeren goede tijden doormaakten – of omgekeerd. Omdat de surplus extractie gromonetariseerd, hing de vraag, of en met welk gemak de 'boeren' aan de eisen van de 'heren' konden voldoen, in belangrijke mate af van de ontwikkeling van prijzen en prijsverhoudingen op verschillende markten van produkten, produktiemiddelen en arbeid. Ik heb getracht deze ingewikkelde relatie tussen lastendruk en economische conjunctuur te onderzoeken via een diachrone 'cross-analysis' van enige kwantitatieve indicatoren, die vanwege hun indirecte karakter zijn te beschouwen als statistische 'proxies'.

In deze analyse vervullen de grondpachtprijzen een spilfunctie. Niet alleen kwam in de pachtprijs heerlijke surplus extractie tot uitdrukking, daarnaast weerspiegelden koop- en pachtprizen van grond althans enigermate de rentabiliteit in de landbouw – enigermate, omdat op de pachtprijsvorming ook andere factoren van invloed konden zijn.¹¹ Juist vanwege deze kwaliteiten heb ik de grondpachtprijzen afgezet tegen een aantal andere conjunctuurmeters waarvoor seriële gegevens beschikbaar waren: behalve roggeprizen en daglonen, de pachtprizen van enige korenmolens en van de moutmolen en het gruitgeld in Heusden. Pas in tweede instantie zijn bij de analyse ook de twee andere variabele grondgebonden lasten – de beden en de waterstaatslasten – betrokken. Hun relatie met de economische conjunctuur is a priori zwakker en minder direct. Belastingen gingen niet in eerste instantie omhoog of omlaag omdat het beter of slechter ging met de economie. Men hoeft geen cynicus te zijn om in de militaire en bureaucratische noden van de staat de belangrijkste ratio achter de fiscale politiek van de Beierse, Bourgondische en Habsburgse landsheren te zien. De relatie tussen waterstaatslasten en economische

ontwikkeling lijkt sterker. Zoals ik in hoofdstuk 23 poneerde, is de hoogte van opgebrachte waterstaatslasten in zekere zin te beschouwen als een graadmeter voor investerings-bereidheid en daarmee voor het conjunctu-rele klimaat. Maar het verband is toch te grof en te indirect, aangezien dit type investeringen een infrastructureel karakter had. De bereidheid van grondeigenaren – 'heren' en boeren – om extra (financiële) inspanningen te leveren kon ook van andere overwegingen afhangen dan alleen een vergroting van de toekomstige profijtelijkheid van het land. Bij watersnoden, met name, was het pure behoud van have en goed in het geding; of het moment economisch gezien gunstig was of niet, speelde bij de uitvoering en bekostiging van herstelwerkzaamheden natuurlijk nauwelijks een rol. Los daarvan beschouwde ik waterstaatslasten niet als een vorm van surplus extractie en dat verschaft nog een reden om ze in dit verband in eerste aanleg buiten beschouwing te laten.

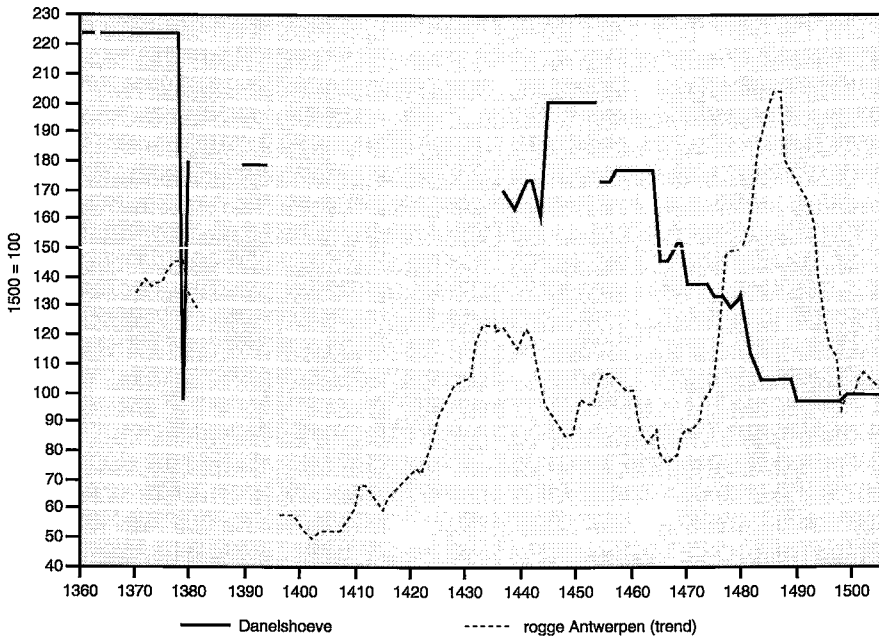
Gegeven de overwegende kleinschaligheid van het agrarisch grondgebruik, kan de relatie graanprijzen-(grond)pachtprijzen mogelijk iets zeggen over de verhouding tussen baten en lasten op de boerenbedrijven, de relatie daglonen-pachtprijzen iets over de richting van de substitutie tussen de produktiefactoren grond en arbeid. Bij de analyse van de eerste relatie zal ik ook andere pachtprijzen, met name die van verschillende molenpachten, betrekken.

24.2.1. *Grondpachtprijzen en roggeprijzen*

In grafiek 24.2 zijn de Heusdense pachtprijzen afgezet tegen de Antwerpse roggeprijzen. Ten behoeve van de overzichtelijkheid ben ik uit gegaan van slechts één geïndexeerde pachtprijzreeks en wel die van de kavel Danelshoeve (ca. 13½ hectare), die zonder meer als meest representatief voor de verpachting van domeinbouwland in Oud-Heusden mag worden beschouwd.¹² Omdat de pachten gewoonlijk voor een termijn van 8 tot 10 jaar werden aangegaan, is van de geïndexeerde Antwerpse roggeprijzen de trend weergegeven in een jaarlijks voortschrijdend elfjarig gemiddelde.

De grafiek is verder duidelijk genoeg. De pachtprijzontwikkeling lijkt eigenlijk tot kort vóór 1470 de Antwerpse prijstrend goed te volgen – exceptionele zaken, zoals de doorberekening van de Hollandse revaluatie van eind 1378 daargelaten. In de twintig jaar tussen ca. 1470 en ca. 1490 zijn de prijsbewegingen echter volstrekt contrair. Terwijl de Antwerpse roggeprijzen op de inflatiegolf van de jaren '70 en '80 naar ongekende hoogte werden getild, zette de daling van de pachtprijzen in Heusden, die reeds kort na 1450 begon, zich voort totdat omstreeks 1500 een absoluut dieptepunt was bereikt.

Aangezien de Antwerpse prijsbeweging in de tweede helft van de 15de eeuw, zoals gezegd, geenszins uitzonderlijk was, is het de merkwaardige afwijking van de pachtprijzontwikkeling op het platteland van Heusden

GRAFIEK 24.2. Relatieve evolutie van de landpacht- en roggeprijzen, indexwaarden 1360-1505 (1500 = 100).

die om een nadere verklaring vraagt. De afwijking is te meer merkwaardig omdat juist in deze decennia de fiscale lasten buitensporig omhoog gingen. Men zou verwachten dat in die situatie een stormloop plaatsvond op pachtgoed van eigenaren – zoals de landsheer – die belastingvrijdom genoten en gestegen eigenaarslasten niet aan pachters door hoefden te berekenen. De rentabiliteit van het type pachtgoed waarvan we het prijsverloop kunnen volgen, kan dus op het eerste oog niet zijn aangetast door de prijzen van agrarische produkten (want die ontwikkelden zich gunstig), noch door de gestegen eigenaarslasten (want die golden hier niet). De oorzaak lijkt dus elders te liggen, niet zozeer in de verminderde rentabiliteit van als wel in de afnemende *vraag naar pachtgoed*. Deze beide factoren zijn niet onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zo is voorstelbaar dat het Land van Heusden een demografische crisis doormaakte die verder niet algemeen was en dus wel doorwerkte in de lokale (koop- en) pachtprizen van land maar vanzelfsprekend niet in de interregionale graanprijzen. De rentabiliteit van de agrarische bedrijven hing in een dergelijke situatie af van de mate van gerichtheid op bovenlokale markten: als, met andere woorden, overschotten vooral plaatselijk werden afgezet, brachten deze als gevolg van de verminderde lokale vraag ongetwijfeld minder op dan wanneer zij hun weg vonden naar verder afgelegen stedelijke markten. Ik meen dat verschillende prijsreeksen van Heusdense molenpachten de

hypothese van een beperkte demografische crisis op het platteland van Heusden ondersteunen.

24.2.2. *Korenmolenpachten*

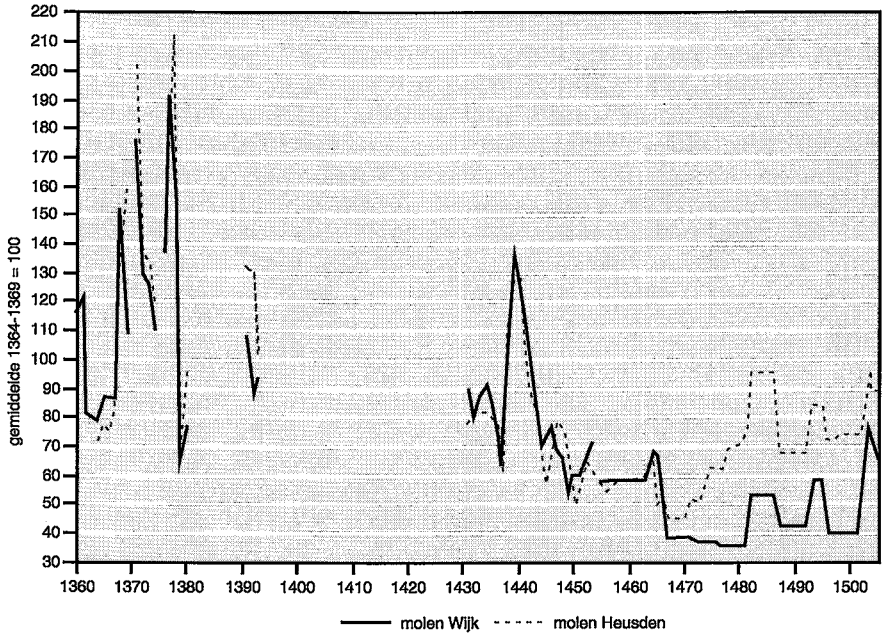
De bruikbaarheid van korenmolenpachten als graadmeter voor de landbouwconjunctuur is door Thoen tegenover Bois in twijfel getrokken.¹³ Voor een groter gebied zou het onmogelijk zijn om gedurende een lange periode zicht te houden op aantallen molens en op wijzigingen van de capaciteit, terwijl daarnaast de winstmarges van de molenpachters steeds een onzekere factor blijven. Ik ben wat de eerste twee argumenten aangaat niet zo pessimistisch. Over het aantal en zelfs de locatie van de korenmolens in Stad en Land van Heusden zijn we redelijk goed ingelicht.¹⁴ In de stad en in de dorpen waar grafelijke banmolens stonden, werd nog gedurende de gehele periode onder beschouwing strikt de hand gehouden aan het heerlijke windrecht. Voor de bouw van molens door anderen, of ze nu dienden voor het malen van graan of voor iets anders, was toestemming van de landsheer vereist. In december 1395 kregen de cisterciënzers van Mariënkroon, bijvoorbeeld, vergunning om op het kloosterterrein aan de Heusdense Lombardstraat een rosmolen op te richten, onder het uitdrukkelijke beding dat hij uitsluitend voor eigen doeleinden zou worden gebruikt.¹⁵ In dezelfde sfeer lagen enige concessies voor de uitbating van oliemolens in Heusden, die ik in hoofdstuk 13 heb behandeld.¹⁶ Technische veranderingen aan de grafelijke banmolens zijn dankzij de domeinrekeningen eveneens nauwkeurig te volgen. Zo is duidelijk dat de nieuwe banmolen van Genderen die werd gebouwd nadat de oude in 1441 was omgewaaid, een kleinere capaciteit had, hetgeen de Genderse pachtprijsreeks minder goed bruikbaar maakt.

Over de hoogte van de pachterswinsten bestaat geen informatie, maar duidelijk is dat het pachten van een korenmolen speculatieve kanten had. De pachttermijn van domeinmolens beliep gewoonlijk slechts één jaar. Bij het uitbrengen van hun bod zullen de pachters zich hebben laten leiden door hun *verwachtingen* ten aanzien van zowel de *graanprijzen* als de *omzet* van de molen en de omzet werd weer bepaald door zowel het lokale graanaanbod als de graanaanvoer van buiten.¹⁷ Aangezien maalvergoedingen in natura werden voldaan¹⁸, kreeg de molenaar een grotere vergoeding naarmate zijn omzet groter was, terwijl de geldswaarde van de vergoeding hoger was naarmate de graanprijzen hoger waren.¹⁹ Dat de interregionale graanprijzen in het jaar, voorafgaand aan de pachttermijn, bij de bepaling van de hoogte van de molenpachten een rol speelden, is vooral goed zichtbaar in duurtperiodes, zoals de beruchte jaren 1437-1439: de pacht-prijzen van de korenmolens in de stad en op het platteland liepen toen duidelijk als het ware één jaar achter bij de interregionale roggeprijzen.

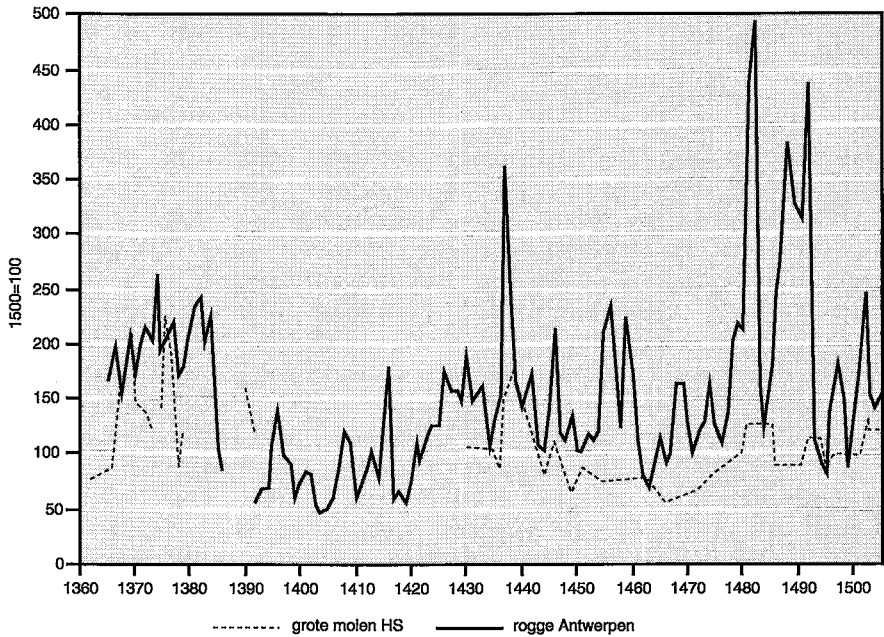
Omdat de pachters zich moesten laten leiden door verwachtingen en over het algemeen toch niet geneigd zullen zijn geweest tot *wilde* speculatie,

is de amplitude in het prijsverloop in de molenpachten althans in de 15de eeuw aanzienlijk minder groot dan die in de graanprijzen. Daarnaast waren er verschillende mogelijkheden om risico's te spreiden. Heel gebruikelijk was, ook voor de molens op het platteland, de pacht door een 'veynootscip' of 'geselschap', bestaande uit de molenaar en enkele kapitaalkrachtige patriciërs of buurlieden. Geregeld kwam het voor dat dergelijke gelegenheidscombinaties verschillende en soms zelfs alle molens tegelijk pachtten.²⁰ Tenslotte gingen de rentmeesters der domeinen er tegen het einde van de 15de eeuw steeds vaker toe over om banmolens voor enige jaren achtereenvolgend te verpachten. Ook daardoor werd, zou men kunnen zeggen, het risico voor de pachter gedrukt. Overigens wisten de pachters zich wel beschermd tegen onvoorziene tegenspoed die een normale exploitatie van de molens verhinderde. Alle dagen waarop de molens als gevolg van hetzij onderhoudswerkzaamheden²¹, hetzij molest – waartoe, behalve de geregelde storm²²- en oorlogsschade²³, ook brand door blikseminslag²⁴ en perioden van abnormaal lange windstilten of van pest²⁵ werden gerekend – buiten bedrijf waren gesteld, werden door de verpachter vergoed. Op de nominale, in de domeinrekeningen genoteerde pachtsommen was dit niet van invloed, omdat verpachter de kortingen pas achteraf verrekende. Anders lag dat met speciale regelingen, binnen het kader waarvan de pacht op voorhand tegen een gunstprijs werd vastgesteld. Hiervan is één geval bekend: in 1455 nam Gielis van Wijk, *castellanus* van Heusden, samen met de Heusdense poorter Gerrit Paulus zoon vander Rijt de gezamenlijke molens in Stad en Land voor een periode van tien jaar in pacht tegen een lage prijs. De voorwaarde was dat zij in tussentijd op eigen kosten de bouwvallige kleine korenmolen van Heusden door een nieuwe zouden vervangen, hetgeen zij inderdaad deden.²⁶ Eigenlijk zou de 'korting' hier in de nominale pachtsommen moeten worden verrekend, maar elk supplement zou een slag in de lucht zijn. Men zal zich tevreden moeten stellen met de constatering dat de molenpachten voor de jaren 1455-1464 op de grafieken 24.3 en 24.4 'enigszins' te laag zijn, precies in een periode waarin de interregionale graanprijzen duidelijk 'opveerden'.

In grafiek 24.3 is de relatieve ontwikkeling van de pachtprijs van de grote korenmolen van Heusden afgezet tegen die van de molen van Wijk, de grootste grafelijke banmolen op het platteland van Heusden. Onmiddellijk valt op dat de bijna perfect parallele pachtprijs-evoluties onmiddellijk na afloop van de pachttermijn van Gielis van Wijk en Gerrit vander Rijt begonnen te divergeren. Grafiek 24.4 laat zien dat de pachtprijzen van de Heusdense molen ook van dan af het beste in het spoor blijven van de interregionale roggeprijzen.²⁷ De pachtprijzen van de Wijkse molen wijken daarentegen tussen het einde van de jaren '60 en het begin van de jaren '80 steeds verder af. Dit kan alleen maar verband hebben gehouden met een afnemende lokale consumptie (en produktie) van broodgraan. Dat dit niet alleen in Wijk, maar ook elders op het platteland van Heusden voorviel, bewijzen de pachtprijzen van

GRAFIEK 24.3. Relatieve ontwikkeling van korenmolens-pachten, indexwaarden 1360-1505 (gemiddelde 1364-1369 = 100).

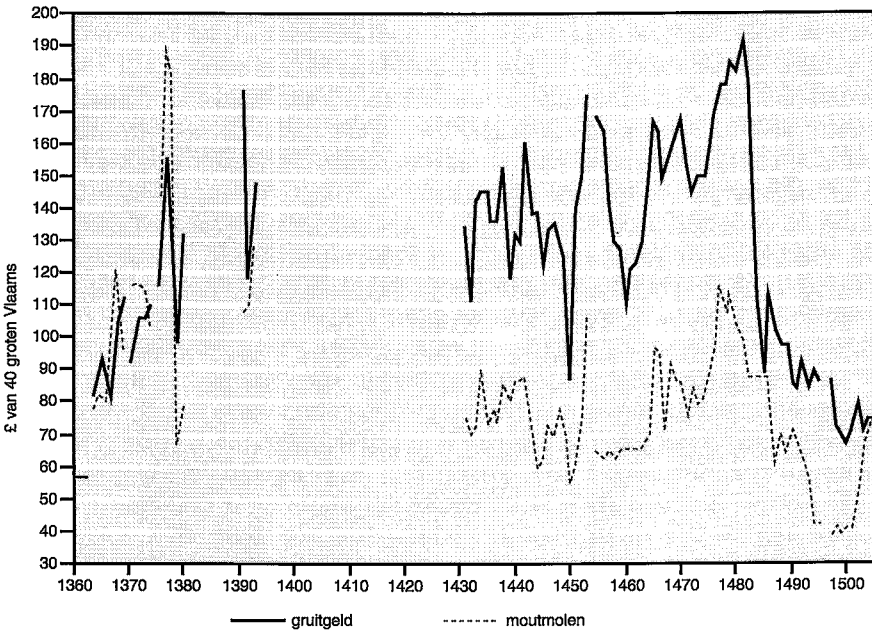

GRAFIEK 24.4. Relatieve evolutie van de korenmolenspacht- en roggeprijs, indexwaarden 1360-1505 (1500 = 100).

de molen van Genderen, die in deze periode precies dezelfde afwijkende beweging te zien geven.

24.2.3. De pachten van moutmolen en gruit

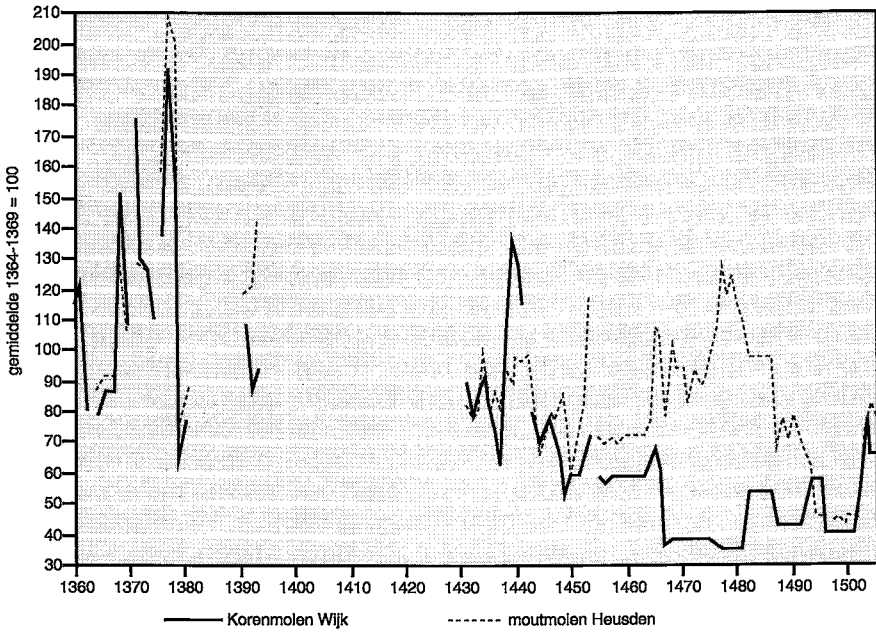
De moutmolen was een rosmolen aan de Hoogstraat in het centrum van Heusden. Hier werd de geëeste mout uit brouwerijen voor de wortbereiding gewalst. Het eindprodukt van de moutmolen was dus een halffabriekaat, niet bestemd voor rechtstreekse consumptie, maar voor verdere verwerking in de brouwerijen. Het gruitgeld hoorde, net als het recht om molens op te richten, tot de klassieke banaliteiten die de graaf als (gerechts)heer van Heusden uitoefende. Het gruitrecht hield oorspronkelijk het monopolie op de verkoop van kruiden in die bij de bierbereiding werden gebruikt, zoals gage, rozemarijn en, sedert het begin van de 14de eeuw, vooral hop. In de 15de eeuw verstond men in Heusden onder de 'gruit' evenwel een heerlijke bieraccijns van anderhalve Vlaamse groot per vat, 'het sij ingebrouwen of uytlands bier dat men drincke inder stede ende lande van Huesden'.²⁸ Het gruitgeld was dus een algemene omzetbelasting geworden die niet meer door de brouwers, maar door de tappers en (dus) bierdrinkers werd opgebracht. Men zou dan ook kunnen zeggen dat het verloop in de moutmolenpachten indicatief is voor de ontwikkeling van de stedelijke *bierproductie*, het gruitgeld daarentegen voor de *bierconsumptie* in Stad en Land. De pachtprizen van moutmolen en gruitgeld zijn samengebracht in grafiek 24.5.

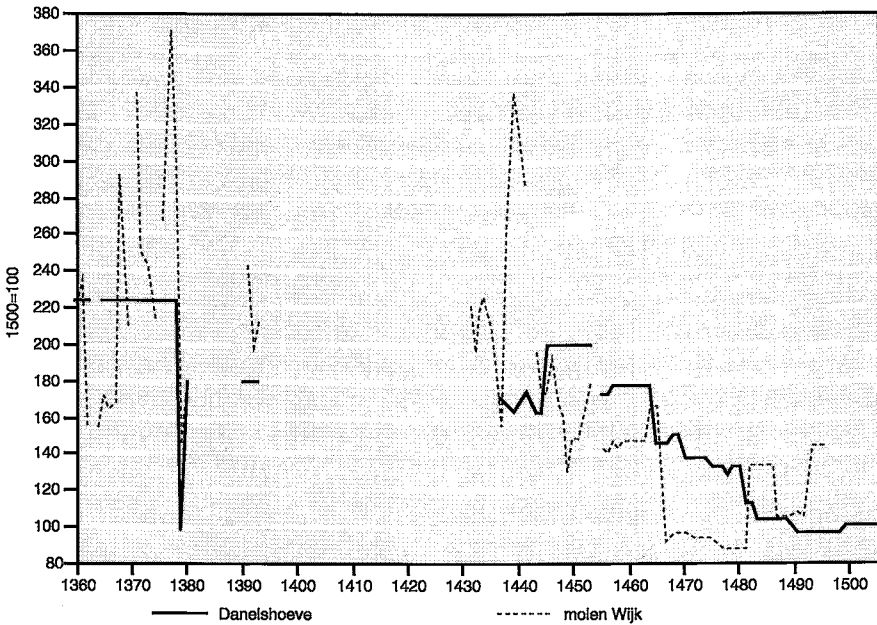
GRAFIEK 24.5. Pachtprizen van gruitgeld en moutmolen in Heusden, 1360-1505.

Binnen de Heusdense pachtprijsreeksen neemt die van het gruitgeld een uitzonderlijke plaats in, omdat alleen de gruitpacht gedurende de halve eeuw tussen ca. 1430 en 1480 op een overwegend hoger niveau lag dan in het laatste kwart van de 14de eeuw. Bij de moutmolenpacht was dat – net als bij de korenmolenspachten – niet het geval. Afgezien daarvan vertonen gruit- en moutmolenpacht over het grootste deel van de 15de eeuw een zeer vergelijkbare ontwikkeling, die in twee opzichten scherp contrasteert met het verloop van de pachtprijs van de korenmolen te Wijk (vgl. grafiek 24.6). Ten eerste kan men bij de gruit- en moutmolenpacht niet echt spreken van een hausse omstreeks 1440, hetgeen bewijst dat deze hoofdzakelijk werd veroorzaakt door ernstige broodgraanschaarste, leidend tot een opwaartse druk op de broodgraanprijs die enkele jaren aanhield. Daar staat tegenover dat de divergentie tussen de pachtprijsontwikkelingen in Heusden en Wijk tussen het einde van de jaren '60 en het begin van de jaren '80 nog scherper uitkomt bij vergelijking tussen de moutmolenpacht en de Wijkse molenpacht (grafiek 24.6) dan bij vergelijking tussen de pachten van de korenmolens van Heusden en Wijk (grafiek 24.3). De stedelijke bierconsumptie (en -productie) ontwikkelden zich in 'hertoge Kaerles tiden' kennelijk voortvarend. Al moet ik er hier nog eens op wijzen dat het gruitgeld een algemene heerlijke accijns was, waar ook de bierdrinkende buren op het platteland zich aan onderworpen wisten, op grond van de relatieve ontwikkeling van de pachtprizen van de Heusdense moutmolen en de Wijkse korenmolen (grafiek 24.6) meen ik toch te mogen stellen, dat het overwegend hoge niveau van de moutmolen- en gruitgeldpacht in de jaren '60 en '70 van de 15de eeuw vooral een periode van demografische en economische voorspoed in de *stad* markeert. Gaat men af op de gruitgeld- en moutmolenpachten, dan heeft die voorspoed niet lang geduurd, want kort na het begin van de jaren '80 stortten de pachtprizen volledig ineem (grafiek 24.5), een prijsval die verder wordt geaccentueerd door het feit dat hij plaatsvond in een periode van torenhoge inflatie. Ongetwijfeld hield dat rechtstreeks verband met de afsnijding van Heusden van de hoofdstroom van de Nieuwe Maas in 1481. Aan de *dorpen* van Heusden moeten echter óók reeds 'hertoge Kaerle's goede tiden' voorbij zijn gegaan, zonder dat nu misschien álles kommer en kwel is geweest. Zo zit in grafiek 24.6 een welhaast klassieke uitweg uit een agrarische depressie besloten: verlegging van het productie-accnt van brood- naar brouwgranen (haver, gerst) en hop ten behoeve van de stedelijke brouwerijen moet in de Heusdense 'bierjaren' voor veel boeren in de omringende dorpen, zou men zeggen, lonend zijn geweest.²⁹

Tenslotte zijn in grafiek 24.7 de twee in mijn ogen belangrijkste indicatoren voor de conjuncturele ontwikkeling op het platteland, de molenpacht van Wijk en de grondpacht in Oud-Heusden samengebracht. Goed is daarop te zien, dat de grondpachtprizen – 'proxy' voor de rentabiliteit van agrarische bedrijven en/of de vraag naar grond – steeds met geruime vertraging de molenpachten – 'proxy' voor de lokale graanconsumptie

GRAFIEK 24.6. Relatieve evolutie van de koren- en moutmolenpacht, indexwaarden 1360-1505 (gemiddelde 1364-1369 = 100).

GRAFIEK 24.7. Relatieve evolutie van de land- en korenmolenpacht, indexwaarden 1360-1505 (1500 = 100).

(en -productie) en bevolkingsomvang – volgden. Vooral de relatieve prijsontwikkelingen in de 15de eeuw zijn belangrijk, omdat zij langdurige verschuivingen in de prijsverhoudingen blootleggen. Zowel de molen- als de landpachten vertoonden vanaf ongeveer 1445 tot in het begin van de jaren '80 een dalende tendens, maar ten opzichte van elkaar bleven de landpachten zich praktisch gedurende de hele tussenliggende periode toch nog gunstiger ontwikkelen dan de molenpachten. Dit kan mogelijk worden verklaard uit het feit dat vanuit Heusden een behoorlijke vraag naar (steeds goedkoper wordende) grond op het platteland bleef bestaan in een periode dat het de stad voor de wind ging. Toen de trend in de molenpachten in 1481 eindelijk omsloeg en zich weer meer voegde naar de trend in de interregionale graanprijzen, kwamen de pachtprijsverhoudingen tot 1505, het jaar waarmee de gegevensreeks ophoudt, precies andersom te liggen.

Een laatste observatie betreft het niveauverschil tussen de roggeprijs op de Antwerpse en Heusdense markt. Heb ik eerder als vanzelfsprekend aangenomen dat broodgraan op het platteland van Heusden onder normale omstandigheden goedkoper is geweest dan op de markt van Antwerpen, de evoluties van molen- en landpacht op het platteland van Heusden suggereren, dat dit niveauverschil in de loop van de tweede helft van de 15de eeuw verder is vergroot onder invloed van de demografische contractie op het platteland van Heusden. Dit zou wel eens een zekere 'kalibratie' van de in tabel 24.1 gebruikte roggeprijzen voor de steekjaren uit de 15de eeuw (1474 en 1498) kunnen rechtvaardigen. Omdat daarvoor geen maat is te bepalen, moeten we ons tevreden stellen met de constatering dat het verschil in reële lastendruk tussen de tweede helft van de 14de en de tweede helft van de 15de eeuw waarschijnlijk wat minder uitgesproken was dan in tabel 24.1 wordt gesuggereerd.

24.2.4. *Grondpachtprijzen en daglonen*

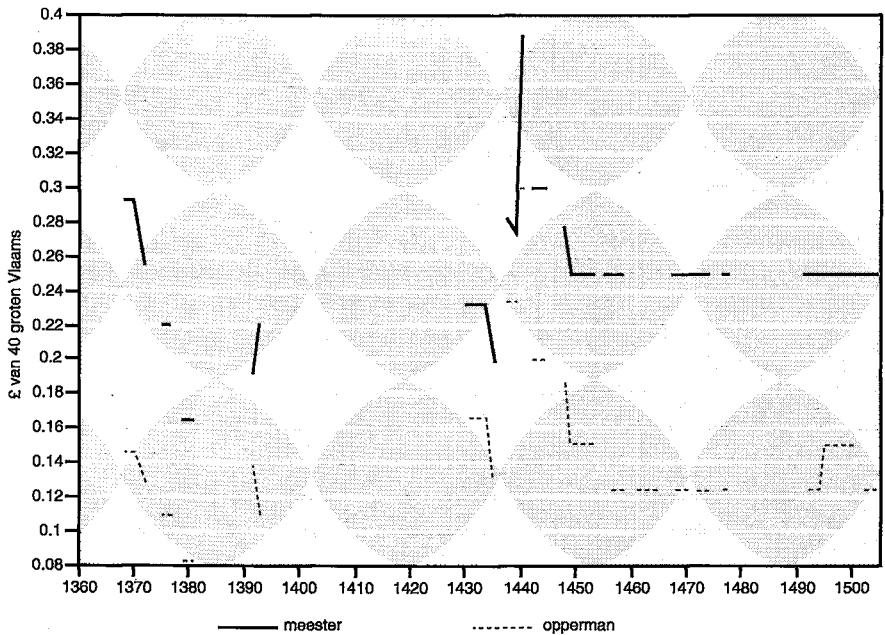
In conjunctuurstudies over de Late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijd worden daglonen gewoonlijk gekoppeld aan roggeprijzen om langs die weg iets te kunnen zeggen over de ontwikkeling van de levensstandaard. Deze werkwijze heeft feitelijk alleen zin wanneer toegepast op een stedelijke of in elk geval sterk geurbaniseerde samenleving, waarin de meeste mensen afhankelijk waren van loonarbeid en rogge het hoofdbestanddeel van het voedselpakket vormde. Binnen een rurale context is de relatie tussen arbeidslonen en graanprijzen veel gecompliceerder. Op het laatmiddeleeuwse platteland van Heusden waren prijzen van granen en andere landbouwproducten ook voor kleine boeren geen kosten- maar een batenfactor. Van de andere kant heb ik in hoofdstuk 13 geconstateerd, dat losse arbeid 'mitter spade' omstreeks 1500 een belangrijke aanvullende bron van inkomsten moet zijn geweest. Vanuit de gedachte dat landbouw en losse arbeid zo voor veel burens *alternatieve inkomensbronnen* vormden, heb

ik het verband onderzocht tussen grondpachtprijzen (hier als 'proxy' voor de rentabiliteit van de produktiefactor grond) en daglonen (als 'proxy' voor de profijtelijkheid van de produktiefactor arbeid).

Uit de overvloed aan loongegevens in de domeinrekeningen van Heusden heb ik de lonen van metselopers als maatstaf voor het niveau en de ontwikkeling van betalingen voor losse arbeid op het platteland genomen. In elk geval voldeden de metsellonen het beste aan de criteria die voor het gebruik van loongegevens uit deze periode zijn gesteld³⁰: binnen de afzonderlijke rekeningen werden loonbetalingen doorgaans voldoende gespecificeerd; zeker onder de metselaars bestond een grote continuïteit: de rentmeesters maakten gewoonlijk jaren achtereen gebruik van de diensten van dezelfde bouwvakkers; sommige loonreeksen waren zeer homogeen in de zin dat de lonen aldoor voor hetzelfde type werk op dezelfde plaats door dezelfde werkgever werden uitgekeerd. Omdat het niet mijn bedoeling was de ontwikkeling van de levensstandaard na te gaan, heb ik geen poging gedaan om het aantal gewerkte dagen per jaar en eventuele veranderingen die daarin zouden zijn opgetreden te reconstrueren.³¹ Belangrijk in dit verband was echter, dat de daglonen van metselopers een goede richtsnoer bleken te vormen voor het gemiddelde van de lonen die de rentmeesters uitkeerden voor allerlei soorten kleine klussen in en om de burcht van Heusden en aan dijken en sloten bij de domeinlanderijen. In die sfeer lag ook de arbeid 'mitten spade', genoemd in de enquête's van 1494 en 1514.

De gebruikte daglonen waren altijd uitkeringen 'op eigen kost', dus zonder dat de werkgever gedurende de werkdag voor maaltijden zorgde.³² De loonbetalingen geschieden steevast in courante zilvermunt, vóór 1440 gewoonlijk in groten, plakken (dubbele groten) of kromstaarten (3 kromstaarten = 2 plakken), na 1440 in stuivers of Willemstuinen, 'witte' stuivers (= $1\frac{1}{4}$ stuiver) en stoters (= $2\frac{1}{2}$ stuiver). Teneinde vergelijking tussen de loonniveaus in de eerste en tweede periode mogelijk te maken, zijn de daglonen in grafiek 24.8 net als eerder de pachtprijsgegevens, weergegeven in de rekenmunt van de Bourgondische tijd. De wijze van omrekening uit de rekenmunten die in de 14de eeuw werden gebruikt, is verantwoord in Bijlage I.

Aan de hand van de metsellonen is aldus een redelijk volledig beeld te krijgen van de ontwikkeling van de daglonen. Dat de grafiek van de metsellonen (grafiek 24.8.) vooral in de tweede helft van de 15de eeuw nogal wat gaten vertoont, geeft minder problemen dan het lijkt: ook uit de overige loongegevens is zonder meer af te leiden dat de daglonen gedurende deze hele periode een ongelofelijke starheid vertonen, die vermoedelijk, net als elders in Holland³³, pas tegen 1540 is doorbroken. Met werkgelegenheid had dat weinig te maken. Zo lijken verschillende berichten uit het decennium 1450-1460 te wijzen op een zekere (seizoens)krapte op de Heusdense arbeidsmarkt: de abt van Berne moest in 1450 arbeiders uit Zeeland laten komen voor werkzaamheden aan de Mosterddijk en de

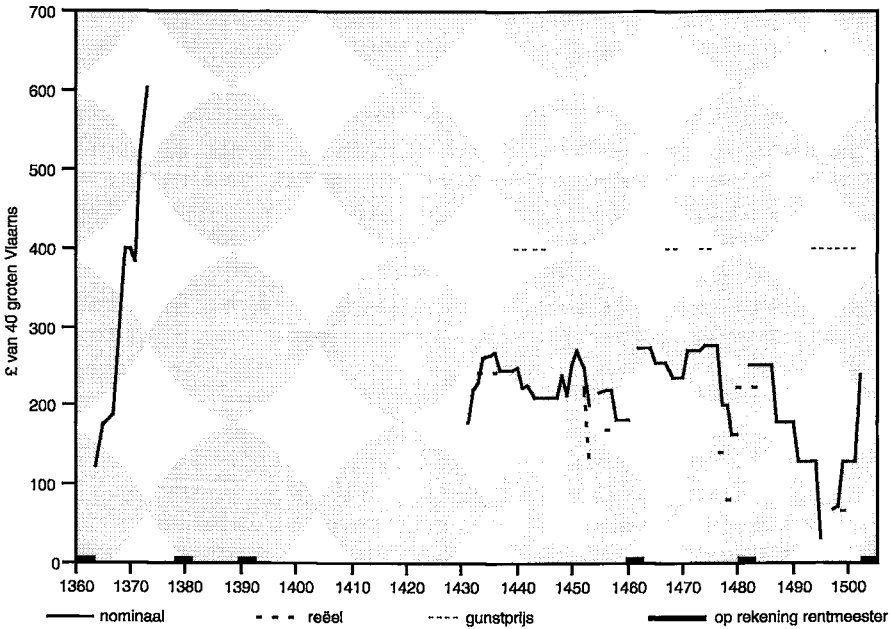
GRAFIEK 24.8. Daglonen van metselaars (meesters en oppers), 1360-1505.

inpolderingen bij Babyloniëbroek; de rentmeester van de domeinen kon in de zomer van 1457 in Heusden geen rietdekker krijgen.³⁴ Tot hogere lonen heeft dit nochtans niet geleid. Alleen de extreme duurte in de jaren 1438-1440 resulteerde in de 15de eeuw in een forse, getrapte loonstijging, die echter na 1440 weer grotendeels (voor meesters) of zelfs helemaal (voor opperlieden) ongedaan werd gemaakt. De – nogal verspreide – gegevens uit de ‘eerste’ periode wijzen er op dat de loonstarheid toen aanmerkelijk minder groot was – iets dat overigens eveneens blijkt uit de door De Boer gepubliceerde Noordhollandse daglonen.³⁵

In grafiek 24.9 zijn de pachtprizen tenslotte uitgedrukt in daglonen. De grafiek geeft een stijgende lijn te zien in de jaren '60, '70 (en '90?) van de 14de eeuw en in de jaren '40 van de 15de eeuw. In deze perioden steeg de prijs van grond ten opzichte van arbeidsloon. Boeren-grondgebruikers zullen de neiging hebben gehad om het grondgebruik te intensiveren en hun produktie voor de markt uit te breiden – bijvoorbeeld door de teelt van arbeidsintensieve handelsgewassen. In de omgekeerde situatie, die zich gedurende het grootste deel van de tweede helft van de 15de eeuw voordeed, lagen er kansen voor keuters en kleine eigenerfden om wat grond (bij) te kopen of, beter, te pachten. Aangezien de prijsverhouding tussen de produktiefactoren grond en arbeid zich ten gunste van arbeid wijzigde, was het voor hen tegelijk aantrekkelijk om aanvullend inkomen te halen

tievelijk de tweede helft van de 14de en de tweede helft van de 15de eeuw? De Boer gaf in zijn proefschrift *Graaf en grafiek* vooral de contouren aan van een proces van structurele verandering. Structurele problemen op het Noordhollandse platteland als gevolg van de klink van ontgonnen veengronden werden betrekkelijk pijnloos opgelost dankzij de grote vraag naar arbeid in de steden bezuiden het IJ, die juist in de tweede helft van de 14de eeuw een versnelde groei doormaakten. Wat de steden betreft, ging deze groeistuip ten koste van de nijverheid in de kleine centra. Hun handelsfunctie behielden ze wel, maar de nijverheid werd in toenemende mate gedomineerd door enkele grote steden die zich met succes toelegden op de grootschalige en gespecialiseerde vervaardiging van in de internationale handel gewilde produkten. Ook constateerde De Boer dat deze eerste groeistuip reeds vóór het einde van de eeuw stokte. Hij kon echter minder goed duidelijk maken, welke gevolgen dit omschakelingsproces nu precies voor de plattelandseconomie had. Uit de door hem gepubliceerde prijsreeksen zou men af kunnen leiden dat gedurende de tweede helft van de 14de eeuw een voor (grote) agrarische producenten enigszins nadelige prijschaar werkzaam was.³⁷ Vooral de prijsontwikkeling van broodgranen (rogge en tarwe) bleef duidelijk achter bij die van metalen, van losse landarbeid en bij de snel stijgende lonen in de turfgraverij. De prijzen van haver en boter hielden aanmerkelijk beter stand. Men zou geneigd zijn te denken, dat in dit perspectief versneld werd omgeschakeld van een gemengd bedrijf met een om fysisch-geografische redenen toch al kwijnende akkerbouw naar gespecialiseerde rundveehouderij (melkveehouderij of vetweiderij) en turfwinning. Juist voor turf en veeteeltprodukten opende zich immers een schier onbegrensde markt. Niets in het door De Boer bewerkte materiaal wees er echter op dat de gespecialiseerde rundveehouderij in de tweede helft van de 14de eeuw al terrein won.³⁸ In de turfwinning zat wel groei maar zeker geen spectaculaire. De winning beperkte zich nog hoofdzakelijk tot onontgonnen 'wilde' veengebieden. Slechts in geringe mate werd al in cultuurgrond of 'teelland' gedolven. Verspreide naamkundige aanwijzingen voor de aanwezigheid van (textiel)nijverheid op het platteland noemde De Boer – terecht, naar ik meen – 'even voorspelbaar als weinigzeggend'.³⁹ Ook van aanzetten tot echte 'proto-industrialisatie' was derhalve nog geen sprake.

Dat Stad en Land van Heusden na de overgang naar Holland een graantje van de economische *boom* mee hebben kunnen pikken, blijkt uit verschillende zaken. Over de economische begunstiging van de stad door Albrecht van Beieren is in het openingshoofdstuk al een en ander gezegd. De enorme groei van de inkomsten uit de grote Maastol (grafiek 24.10) – die zelfs zo groot was, dat de rentmeester van de domeinen de tol na 1378 niet meer verpachtte, maar in eigen beheer nam – en de stijgende tendens van de gruitgeld- en moutmolenpachten (grafiek 24.5) bewijzen dat Heusden groot profijt moet hebben gehad van de afwikkeling van de (transito)handel op de Maas, terwijl daarnaast een bescheiden

GRAFIEK 24.10. Pachtprijzen van de tol van Heusden, 1360-1505.

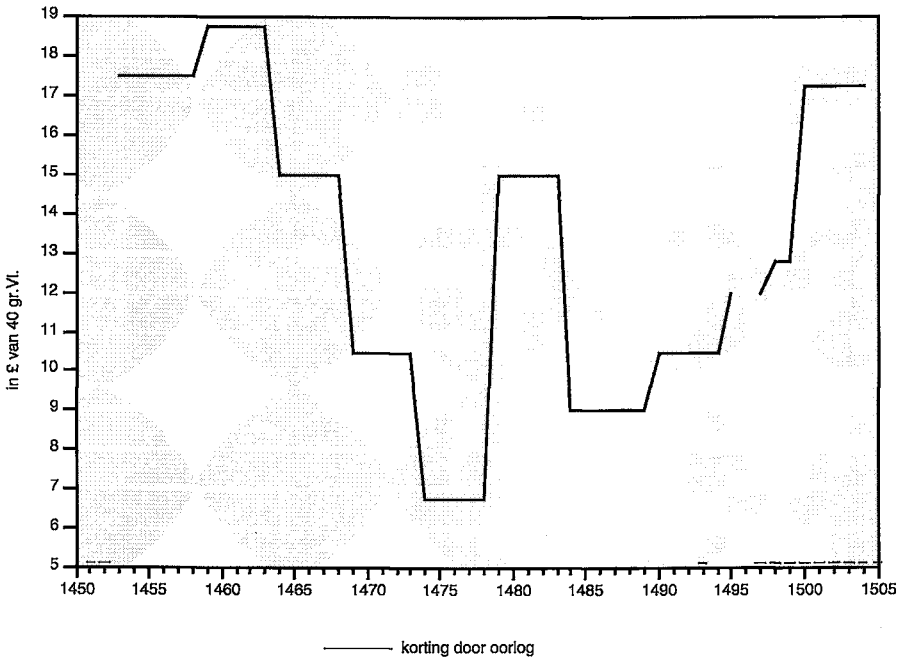
brouwnijverheid van de grond moet zijn gekomen. Dat het platteland deelde in deze fase van hoogconjunctuur, blijkt uit de relatief hoge niveaus van grond- en molenpachtprijzen (grafiek 24.7). Zeker, de abrupte hauses in de pachtprijzen van 1368/69 en 1378 dienen te worden gerelativeerd vanwege de muntcrises in deze jaren – net zoals, andersom, de steile val van de pachtprijzen in 1379 in zijn geheel moet worden toegeschreven aan de muntrevaluatie van eind 1378. Het feit dat de meeste pachten niet terugvielen na de muntcrisis van 1369/71 en zich eveneens snel herstelden na 1379 versterkt van de andere kant het beeld van hoogconjunctuur. Een laatste aanwijzing geven tenslotte de fors dalende nominale lonen in de jaren '70 (grafiek 24.8), symptoom van overspanning op de arbeidsmarkt. Ofschoon uit het laatste decennium van de 14de eeuw maar voor drie jaar gegevens beschikbaar waren, zou men daaruit toch af mogen leiden dat de *boom* toen, net als in de Hollandse kerngebieden, over zijn hoogtepunt heen was, maar de symptomen van achteruitgang zijn duidelijk sterker voor het platteland dan voor de stad (vergelijk de grafieken 24.3 en 24.6). Van veel groter belang in dit verband was dan ook, dat de landsheer juist in de jaren '90 de belastingdruk fors opschoefde. Van de zeven, vooral voor de dorpen zeer zware extra-ordinaris bedden waaraan stad en land tijdens het bewind van Albrecht van Beieren waren onderworpen, werden er vijf geheven in het korte en economisch minder gunstige tijdvak 1389-1403.⁴⁰ Helaas valt niet na te gaan, welke effecten dit heeft

gehad op het kleine eigen grondbezit op het platteland.

Het conjunctuurbeeld van de tweede periode is over het geheel genomen veel somberder. Voor heel Holland kwalificeerde Noordegraaf het derde kwart van de 15de eeuw wat zuinigjes als 'geen ongelukkige tijd'.⁴¹ Hij baseerde deze uitspraak toch voornamelijk op reeds bestaande studies over handel en nijverheid, waarin de talrijke referenties in de *Enquete* van 1494 aan 'hertoge Kaerles goede tiden' op hun waarde zijn getoetst. In de daarop volgende twee decennia (1477-1494) zou het volgens Noordegraaf overwegend slecht zijn gegaan met de Hollandse stedelijke economie. De graanprijzen stegen, de werkgelegenheid kwam onder druk te staan en de malaise werd verder verergerd door een reeks van exogene factoren: van verslechterende klimatologische condities en pestepidemieën tot binnenlandse spanningen en buitenlandse oorlogen en de in verband daarmee stijgende belastingdruk. Pas vanaf 1494 tekende zich geleidelijk herstel af.

Problematisch blijft dat Noordegraafs studie eigenlijk alleen iets zegt over de ontwikkeling van de levensstandaard onder stedelijke loonafhankelijken. Al mogen zijn waardevolle analyses van niet-kwantitatieve bronnen dan voor een deel ook op het platteland worden betrokken – van oorlogsgeweld had het platteland meer last dan de steden – een aantal aspecten van de relaties tussen stad en platteland is volledig buiten beschouwing gelaten. Noordegraaf geeft geen informatie over de werking van mogelijke prijsscharen, waarvan de effecten voor stedelijke handwerkslieden heel anders uitpakten dan voor grondeigenaren en boeren. Eveneens laat hij in het ongewisse, of het loonniveau op het platteland afweek van dat in de steden – een belangrijke voorwaarde voor proto-industriële ontwikkeling – en in hoeverre malaises in de stedelijke werkgelegenheid werden 'doorgegeven' aan het platteland, allemaal zaken die te maken hebben met de wezenlijke vraag naar de mate van integratie van de rurale in de stedelijke economie van het laatmiddeleeuwse Holland.⁴²

In deze studie konden deze problemen evenmin worden opgelost. Toch laat het 'geval' Heusden een aantal interessante observaties toe. Er waren verschillende duidelijke aanwijzingen dat stad en platteland in de jaren ca. 1465 tot ca. 1480 een afwijkende ontwikkeling doormaakten. Het conjunctuurbeeld van de stad was het algemeen Hollandse. Terwijl de pachten van koren- en moutmolen, gruitgeld en Maastol alle in de richting wijzen van een nieuwe periode van stedelijke hoogconjunctuur, bleven de pachtprizen van grond en molens op het platteland, in schril contrast, naar beneden gaan. Na 1480 lijkt deze contraire ontwikkeling om te slaan. De pachten van gruitgeld, moutmolen en Maastol maakten in de jaren '80 allemaal een even snelle als diepe val, die verder wordt aangezet door de ernstige muntcrisis en daarmee gepaard gaande algemene prijsinflatie in deze jaren. In dezelfde periode herstelde de pacht van de grote korenmolen van Wijk zich juist wat, maar de pachtprijs van landbouwgrond

GRAFIEK 24.11. Pachtprijzen van de visrechten te Veen, 1450-1505.

bleef op zijn dieptepunt steken. Beschouwen we de pachtprijzen van landbouwgrond als belangrijke graadmeter voor zowel de vraag naar land als de rentabiliteit van de landbouw en de pachtprijzen van korenmolens op het platteland als een indicator voor veranderingen in de bevolkingsomvang, dan zou het platteland van Heusden zich gedurende de hele tweede helft van de 15de eeuw in een ononderbroken, langgerekte fase van demografische en agrarisch-economische contractie hebben bevonden. Welke effecten dit heeft gehad op de agrarische en niet-agrarische bedrijvigheid, is met de beschikbare gegevens andermaal niet precies na te gaan. Wel heb ik enige mogelijke ontwikkelingsrichtingen aan kunnen geven. Van de betrekkelijke voorspoed van Heusden in 'hertoge Kaerle's goede tiden' moeten op het omringende platteland uitstralingseffecten voelbaar zijn geweest. Zo bood de stedelijke brouwnijverheid naar het zich laat aanzien goede afzetmogelijkheden voor andere produkten dan broodgranen, die in deze periode op de grootstedelijke markten overwegend goedkoop waren. Een nadeel was dat de eigenaarslasten zich tegengesteld aan de gebruikerslasten ontwikkelden: bij dalende pachtprijzen nam de fiscale druk op eigen grond scherp toe. Het kan kleine eigenaars ertoe hebben gebracht (of gedwongen) om eigen grond af te stoten, zeker als deze ook nog met een of meer renten was belast. Zelfs dat hoefde niet rampzalig te zijn omdat in dezelfde periode arbeid ten opzichte van grond

sterk in waarde begon te stijgen. Dit bood mogelijkheden tot substitutie van agrarische door niet-agrarische nevenactiviteiten of zelfs migratie naar de stad. De laatste, meer drastische oplossing zou wel eens een deel van de ongelijke demografische evolutie van stad en platteland in het derde eeuwkwart kunnen verklaren. Omgekeerd zou het opkopen van (goedkope) grond door poorters van Heusden verantwoordelijk geweest kunnen zijn voor het feit dat de pachtprijs van land zich minder ongunstig ontwikkelde dan de pachtprizen van korenmolens op het platteland.

Toen het platteland na 1480 niet meer op de stad kon terugvallen werd de situatie waarschijnlijk een stuk ongunstiger. Weliswaar bleef de prijs van arbeid nog gunstig ten opzichte van de grondprijs, maar de nu algemene economische depressie zal boeren en keuters die op de arbeidsmarkt waren aangewezen minder emplooi hebben bezorgd. Kleine lichtpuntjes waren de enigszins teruggeschroefde fiscale pressie en het hoge tot zeer hoge gemiddelde broodgraanprijsniveau op grootstedelijke markten. In principe moet dat perspectieven hebben geboden voor een arbeidsexpansie teelt van rogge en tarwe en we zien bijvoorbeeld de pachtprijs van de korenmolen van Wijk in de jaren '80 en '90 weer wat aantrekken. Zoals grafiek 24.11 laat zien, steeg in dezelfde tijd de belangstelling voor de zoetwatervisserij. In deze grafiek van de pachtprizen van de visrechten op de Nieuwe Maas voor Veen komt eveneens goed uit dat de hernieuwde belangstelling al snel werd gefrustreerd. In de jaren rond 1500 waren de pachters best bereid om steeds meer penningen neer te tellen voor de exploitatie van de 'visserij', maar jaar na jaar moest de rentmeester achteraf kortingen geven, omdat de Geldersen vanuit de tegenover Veen liggende burcht van Poederrijen de uitbating onmogelijk maakten. En dat was symptomatisch: ofschoon we voor de periode na 1505 niet over domeinrekeningen beschikken en de conjuncturele ontwikkeling niet meer kunnen volgen, blijkt uit andere bronnen afdoende dat Stad en Land van Heusden hun zwartste, 'Gelderse' jaren ingingen precies op een moment dat zich overal elders een periode van ongekende demografische en economische groei aandeede. Heusden zou daarin pas met een vertraging van enkele decennia kunnen gaan delen.

DEEL VIER

INSTITUTIES

25. COMMUNITAS VILLAE

25.1. INLEIDING, DEFINITIES, TERMINOLOGIE, VROEGSTE GEGEVENS

Als groep het duidelijkst herkenbaar waren de burenen van het Land van Heusden in hun optreden naar buiten, als ‘dorpsgemeenschap’ (*communitas villae*). Soms in wanhoop, vaak vol zelfvertrouwen, maar altijd strijdbaar zien we haar vanaf het einde van de 14de eeuw optreden in processen voor de grafelijke raad – later het ‘Hof’ – van Holland. De dorpsgemeenschap komt uit deze stukken naar voren als een uitgekristalliseerde rechtspersoon die door de landsheerlijke overheid serieus werd genomen. In haar laatmiddeleeuwse voorkomen is de *communitas villae* te omschrijven als een niet-vrijblijvende belangenvereniging met een duurzaam, overwegend publiek(rechtelijk)¹ en ‘alomvattend’ karakter, die taken had op het gebied van lokaal bestuur, rechtspraak en beheer van communale goederen en gebruiksrechten.² De dorpsgemeenschap in deze betekenis gaat volgens de huidige opvattingen bepaald niet terug tot in een mistige Germaanse oertijd, maar wortelde in de seculaire expansiefase van de Hoge Middeleeuwen en vloeide voort uit de nieuwe verhoudingen tussen heren en boeren die toen hun beslag kregen. Daarmee zijn meteen twee belangrijke constituerende elementen van de *communitas* aangestipt: er moest sprake zijn van een dorp, dus van een vaste nederzetting van behoorlijke omvang, die samenviel met of deel uitmaakte van een parochie. Daarnaast hing aan het optreden van de dorpsgemeenschap altijd een contra-gewicht: de (gerechts)heerlijkheid.³ De belangen en activiteiten van gerechtsheren en burenen interfereerden op verschillende niveaus. Beiden hadden deel aan het *bannum et justitia* (recht om te gebieden en recht te spreken) en dikwijls, zij het niet per definitie, beschikten gerechtsheren over aanzienlijk grondbezit binnen hun rechtsdistrict – zonder dat hun positie daardoor overigens vergelijkbaar werd met die van de ‘grondheren’ uit de vroeg- en hoogmiddeleeuwse domaniale sfeer.

Voor zover de *communitas villae* binnen een groter ‘staatsrechtelijk’ (i.c. landsheerlijk) kader in de praktijk overheidstaken uitoefende of in de uitoefening daarvan participeerde, zou men haar aan kunnen duiden als een ‘politiek lichaam’.⁴ De term *lichaem vanden dorp* was trouwens echt in gebruik om de abstracte eenheid te benoemen die in concreto werd gerepresenteerd door het ‘collegij der gebueren’.⁵ Een equivalent dat eveneens de analogie met het menselijk lichaam uitdrukte, was *buik vanden dorpe*.⁶

Dat op het platteland van Heusden al vroeg sprake was van een burengemeenschap in de boven bedoelde zin, blijkt uit een oorkonde van 1148, één der oudste teksten waarin überhaupt dorpsbewoners herkenbaar zijn.⁷ In deze oorkonde valt de term *communitas villae* overigens niet. De burenen van Herpt – want over dat dorp gaat het – worden er eerst als ‘pauperes’

in aangesproken (hetgeen gezien de inhoud van de akte in overdrachtelijke zin kan zijn bedoeld), vervolgens als 'habitatores ville'. Wat werd er geregeld? De abt van Sint-Truiden vergunde de inwoners van Herpt voor de diensten in hun kerk een eigen priester aan te stellen. Tot dan toe bediende de pastoor van de moederkerk in Aalburg hen, maar dat werd allengs toch als te lastig ervaren. Voor het onderhoud van deze priester stelden zekere adellijke dame Hildegond 3 morgen in Herpt beschikbaar en – hier komt het op aan – de 'dorpsbewoners' 5½ morgen, een 'vrije' hofstede en 'vrije' toegang tot het gemeenschappelijke gebruik 'in pascuis, in sylvis, in aquis aquarumque decursibus', kortom tot wat in het Heusdense heette, de 'dorpsgemeente'. Uit deze oorkonde blijkt dus dat de buren van Herpt al vóór het midden van de 12de eeuw over gemeenschappelijk grondbezit beschikten en bovendien het gemeenschappelijke gebruik van de onverdeelde woeste gronden op enigerlei wijze controleerden en aan regels hadden gebonden.

De term *communitas* ter aanduiding van de burengemeenschap komt men pas veel later tegen. Aanvankelijk lijkt de parochie toch als het primaire (territoriale) kader te zijn beschouwd en wie later meestal de 'vicini'/'buren' gaan heten, worden in vroege bronnen gewoonlijk samengenomen onder de naam '(omnes) parochiani'.⁸ De ironie wil dat het woord *communitas* voor het eerst valt in een oorkonde die over een belangrijke parochiële aangelegenheid handelde, namelijk in het stuk uit oktober 1285 waarin de abt van Sint-Truiden en de gerechtsheer en de 'gemeenschap' (*communitas*) van Babylonienbroek hun geschillen over de uitoefening van het collatierecht in het dorp overlieten aan een arbitragecommissie.⁹

In de door mij behandelde periode waren zowel de term 'gemeenschap' (of zelfs 'gemeente'¹⁰) als de vereenzelving van de buren-gemeenschap met 'de parochianen' zeldzaam. De standaard-aanduiding in de overwegend in het middelnederlands gestelde stukken is zonder meer: *gemene buren van*, soms verkort tot het veel vagere de *buren van* of *die van*. Veel minder neutraal als equivalenten waren *ingesetenen* of *inwoenderen van* en *ondersaten van*. In de eerste term komt tot uitdrukking dat men woonachtig moest zijn in een dorp om tot zijn buren-gemeenschap gerekend te worden, in de tweede staat de relatie tot de gerechtsheer centraal. Het meest genoemde institutionele kader is in de Late Middeleeuwen ook niet langer de parochie, maar de *ban* – het lokale rechtsdistrict.¹¹

25.2. BURENGEMEENSCHAP EN BURENGERECHT

Het equivalent *ingesetenen* of *inwoenderen van* voor 'gemene buren' is interessant, want het suggereert dat *alle* inwoners van het dorp/ dorpsterritorium per definitie deel uitmaakten van de burengemeenschap. Dat was natuurlijk niet zo. Lokale ingezetenen die zeker *niet* tot de gemeenschap der buren werden gerekend, waren de weinige adellijke en geestelijke he-

ren die op het platteland van Heusden resideerden. Over de positie van ‘tussengroepen’ – welgeborenen, buitenpoorters en geestelijken met een lagere wijdingsgraad – is in een andere context al gesproken. De conclusie luidde dat welgeborenen (in de enge betekenis van het woord) in de loop van de 15de eeuw eerst onder druk van de burengemeenschappen en vervolgens ook onder die van de centrale landsheerlijke autoriteiten in de boezem van de buurschap opgingen; dat het statuut van buitenpoorter na het begin van de 15de eeuw definitief werd afgeschaft; en dat over de positie van clerici met een lagere wijdingsgraad geen zekerheid was te krijgen.¹²

Een bijzonder ruime definitie van burengemeenschap hanteerden de burenen van Wijk. In verschillende stukken uit de 15de en 16de eeuw bezigden zij de vaste formulering: ‘mit (vollen) gevollich van allen den ghemeynen gezwoeren ende gebueren vanden dorpe van Wijck vergadert wesende, rijck, arme, jonc ende oudt, mannen ende wijven’.¹³ En in Oud-Heusden liet de schout de burenen ter vierschaar bijeenroepen ‘sonder dair yemant wtbesonderen ofte excipiëren’.¹⁴ Vooral de Wijkse definitie is interessant, omdat er twee begrippen in zijn gecontamineerd die weliswaar beide door het concept *communitas villae* werden gedekt maar die men mijns inziens toch nadrukkelijk van elkaar dient te scheiden: burengemeenschap (of, zo men wil, *buurschap*) en *burengerecht* of dorpsvierschaar. De term ‘gerecht’ is enigszins misleidend, omdat in de dorpsvierschaar niet alleen recht werd gesproken in de huidige zin van het woord. Er werd ook over aangelegenheden van lokaal bestuur en beheer gedelibereerd en beslist, maar een echte ‘vergadering’ in de tegenwoordige betekenis was het zeker ook niet. *Naast* de dorpsvierschaar, die, zoals we zullen zien, fungeerde als vast wetgevend en rechtsprekend orgaan en daartoe regelmatig zitting hield, bestond er, zo blijkt uit de Wijkse omschrijving, nog zoiets als een algemene vergadering van alle burenen, die bij gelegenheid bijeen werd geroepen om ‘gevolg’ te geven aan belangrijke ter vierschaar genomen besluiten, dat wil zeggen om deze te approberen.

Tot de dorpsvierschaar hadden niet alle leden van de burengemeenschap toegang. Om te beginnen met het tweede polen-paar uit de Wijkse definitie, ‘jong en oud’: naar men mag aannemen was er een onderste leeftijdsgrens bij de toelating tot de samenkomsten van het burengerecht, namelijk die van het bereiken van de (wettelijke) mondigheid. Waarschijnlijk hadden vrouwen evenmin de bevoegdheid om te oordelen in de dorpsvierschaar. Zowel onmondigen als vrouwen werden echter wel degelijk als volwaardige leden van de burengemeenschap beschouwd.¹⁵ Was dat niet het geval geweest, dan zouden minderjarige kinderen en vrouwen bijvoorbeeld nooit de rechten op een aandeel in de *meent* (de gemene gronden) hebben kunnen erven en dat gebeurde wel. Wat de positie van vrouwen betreft, moet een onderscheid worden gemaakt tussen gehuwde vrouwen aan de ene en ongehuwde vrouwen en weduwen aan de andere kant. Gehuwde vrouwen werden in het Heusdense net als overal

elders in rechte vertegenwoordigd door hun echtgenoten. Veel (volwassen) vrouwen waren echter ongehuwd, al was het maar tijdelijk.¹⁶ Dan konden zij hetzij met een *gekoren* (= zelf gekozen) voogd, hetzij zónder voogd, dus geheel zelfstandig, rechtsgeldige overeenkomsten sluiten of als eiser¹⁷ dan wel als verweerder¹⁸ in een geding staan.¹⁹ Omtrent hun bevoegdheid om in de vierschaar als oordeelvinder op te treden, aarzel ik. Er is mij geen enkel geval van bekend, wèl daarentegen van een vrouwelijke *gezworene*, 'oude' Wouter Andriessens weduwe, die in een stuk uit 1491 wordt genoemd onder de gezworenen van Wijk.²⁰

Over de in Wijk gemaakte tegenstelling tussen 'arm' en 'rijk' is wel meer duidelijkheid te geven. Of men eigen grond bezat of niet, of men meecontribueerde in beden, waterstaatslasten en andere *ongelden* die lokaal werden omgeslagen, deed voor de toegang tot de dorpsvierschaar niet terzake. De gemene buren mag men dus *niet* gelijkstellen met de eigenerfde buren. Óók de niet-geërfde buren hadden in de dorpen van Heusden, anders dan elders in Holland het geval zou zijn geweest²¹, 'stem in staat'. Dat wil niet zeggen dat de tegenstelling geërfden – niet geërfden binnen de buurschappen niet tot spanningen zou hebben geleid. Het treffendst kwam dat naar voren in de 'affaire' Dirk Rutgers zoon vander Linbrake uit Oud-Heusden, die dadelijk nog uitvoerig ter sprake zal komen. Tijdens een zitting van de lokale vierschaar verzocht de schout van Oud-Heusden op zeker ogenblik aan enige buren om uit de vierschaar te treden. Daarop had de hoofdpersoon uitgeroepen: 'Dit moet God beteren dat sommige die geërft ende gegoedt zijn daer aff en moeten gaen ende enige andere die niet gegoedt ende geërft zijn dair off bij blijven staen!'²²

25.3. HET FUNCTIONEREN VAN DE DORPSVIERSCHAAR: DE ZAAK DIRK RUTGERS VANDER LINBRAKE

Hoe de dorpsvierschaar in wetgevende aangelegenheden precies functioneerde is tot in detail na te gaan aan de hand van het procesdossier van de zaak Jan van Wijk Zuurmonds zoon, drossaard van Heusden contra Dirk Rutgers zoon vander Linbrake, buurman te Oud-Heusden.²³

De kwestie rees in de eerste maanden van 1478. De abt van Berne beraadde zich toen met de rentmeester der domeinen en met enkele andere grote grondbezitters in Oud-Heusden over de bemaling van het Hooibroek tussen Oud-Heusden en Elshout. Bij meerderheid van stemmen besloot dit select gezelschap van geërfden tot de bouw van een bemalingsmolen. De kosten zouden worden omgeslagen over alle belanghebbende *ingelanden*, maar daartoe was volgens het gewoonterecht een *wilkeur* (beschikking) nodig van de gemene buren.²⁴ De *schout* van Oud-Heusden, Arend Ywijn Heinman Voogds zoon, riep nu de buren ter vierschaar bijeen zonder overigens, zoals te doen gebruikelijk was, hierover tevoren de *gezworenen* te raadplegen. Van de ongeveer zestig buren kwamen er tussen

de zeventien en vierentwintig opdagen, het aantal is niet precies vast te stellen bij gebrek aan eensluidende getuigenverklaringen en omdat het tijdens de zitting een komen en gaan was van burenen. De procedure ter vierschaar was nochtans uiterst formalistisch en verliep geheel volgens de lijnen van de *gerechtelijke dingtaal*. De schout maande, even zo vaak als hij dat nodig achtte, een vonnis aan de burenen omtrent relevante punten uit het gewoonterecht die zich gaandeweg de besluitvorming aandienden. Dit *vonnis manen* had veel weg van een vragen om opheldering. Zo maande Arend Ywijn op de zitting in kwestie een eerste vonnis over de vraag 'of dair binnen den dorpe niet een recht en wair, soe wes die tweedelen vanden bueren consenteerden, datter dat derdendeel vanden buyren moet volgen'. De buurman, aan wie dit vonnis was gemaand, zekere Heinman Jans zoon, nam beraad met een achterban en *wees* dat hetgeen de schout had gemaand correct was. De overige aanwezige burenen *volgden* het vonnis van Heinman Jans zoon. Onmiddellijk daarna maande de schout een tweede vonnis, ditmaal aan Dirk Rutgers zoon vander Linbrake. 'Ofte zoe veel buyren waren vergadert als datmen mitten geen en die aldaer versaement waeren kueren maicken soude moigen', luidde de vraag aan Dirk. Ook Dirk beried zich met zijn achterban alvorens te vonnissen 'dat zij luyden up dat pas niet en waeren genoeg in getale vanden gebueren als om enyge gemeene kuere te maken over den absenten, gemerct datmen aldaer geen koeren maken en mach dan bij tweedeel vanden gebueren', zoals in de visie van Dirk ook in het eerste vonnis was gewezen. Weer volgden de overige aanwezigen het vonnis, op een man of twee, drie na 'die dair toe een swijgen deden', maar ook in Oud-Heusden stemde wie zweeg toe. De zaak zat nu muurvast. Dirk had immers de costumen van Oud-Heusden aldus geïnterpreteerd dat voor het maken van wilkeuren een quorum vereist was van tweederde der (tot oordelen bevoegde) burenen. Die waren er bij lange na niet, dus wat Dirk betrof kon de vierschaar meteen worden opgebroken. Dit zinde de schout absoluut niet en hij en Dirk kregen 'woirden mit malcanderen' waarbij Arend Ywijn Linbrake beschuldigde van opzettelijke obstructie van het recht. Volgens de schout was de strekking van de costume dat terzake van wilkeuren en het omslaan van kosten *ongeacht het aanwezige aantal burenen* een tweederde meerderheid van stemmen was vereist tegen een gewone meerderheid in andere kwesties. Van enig quorum was geen sprake. Dirk Rutgers had geen antwoord gegeven op de vraag en dat was in strijd met de regels van het procesrecht. De schout vervolgde daarom de dingtaal en maande een vonnis aan Jan Bertouts zoon over de vraag, of Dirk Rutgers zoon nu in een boete moest vervallen. Na beraad wees Jan dat dat juist was, ofschoon hij kort daarvoor nog gevolg had gegeven aan het vonnis van Dirk Rutgers, maar, zo verklaarde later een getuige die dezelfde inconsequentie beging diepzinnig, het vonnis van Jan Bertouts zoon was 'rechtelijck gemaent ende gewijst, mer oft rechtverdelick was dan niet, dat en (wist) hij niet'. Tenslotte maande de schout een vierde vonnis, over de hoogte van de boete en nu eens

niet aan één maar aan vijf buren tegelijk, onder wie opnieuw Jan Bertouts zoon. Toen gebood hij ook aan drie buren om uit de vierschaar te treden, waarop Dirk Rutgers de gewraakte uitlating over zijn niet-geërfde medeburen deed die ik hierboven al heb geciteerd. Verschillende getuigen wisten later te vertellen dat de zitting van de vierschaar was verdaagd, vóórdat de buren aan wie het laatste vonnis was gemaand, hun oordeel hadden gegeven. Eerst dagen later, nadat de zitting was hervat, kwamen zij tot het oordeel dat Dirk Rutgers diende te vervallen in een boete van negen schellingen, de hoogste boete die de schout mocht opleggen. Pijn in de portemonnaie kon Linbrake daarvan niet krijgen want een boete van negen schellingen kwam toen in Oud-Heusden neer op betaling van negen boddragers, muntjes met de waarde van een halve stuiver. Niettemin ging dit althans een deel van de aanwezige buren te ver. Zij wilden het vonnis niet volgen en boden aan de boete zelf te betalen omdat zij immers in eerste instantie het door Dirk gegeven vonnis hadden gevolgd en zich daardoor als het ware gecompromitteerd achtten. ‘Heer schout’, zo zouden zij het letterlijk hebben gesteld, ‘en vaert niet voirt up Dirck. Wij, ghemeen bueren willen die voirs. negen schellingen selven betalen. Dirck Rutgers coemt hier qualicken in toe: tguent dat hij gewesen heeft, dat selfde heeft hij bij onsen raide geseit ende gewesen.’

Aldus geschiedde en de zaak zou daarmee afgedaan zijn geweest, was hij niet de drossaard van het Land van Heusden ter ore gekomen. Voor Jan van Wijk Zuurmonds zoon was niet zomaar sprake van een ‘vals’ vonnis, gewezen in een lokale vierschaar, maar van het aanzetten tot ‘comocie ende beroerte’. Daarmee was Dirk Rutgers ‘rebellich iegen sheren hoicheit ende heerlicheit’ geweest. Nu moest de drost de overtreding wel zo zwaar aanzetten om de zaak rechtens naar zijn hoge vierschaar toe te kunnen trekken. Immers, rebellie was een halsmisdrijf en tot de berechting van halsmisdrijven was de lokale vierschaar van Oud-Heusden niet bevoegd. Vervolgens deed de drossaard een op het eerste oog ongebruikelijke stap: hij liet Dirk Rutgers dagen voor de hoge vierschaar die hij binnen Heusden met de stadsschepenen spande. Het lukte de gerechtsbode van Heusden echter niet om Dirk persoonlijk de vereiste gerechtelijke aanzegging te doen. Verschillende getuigen verklaarden later dat Dirk Rutgers kennelijk gewaarschuwd was en wijselijk zijn hofstede in Oud-Heusden had verlaten. In de middag na de zondagochtend waarop de gerechtsbode aan zijn deur was geweest, was Dirk gesignaleerd in de kroeg van Arend Ywijn Jan Goossens zoon te Elshout. Daar was hij zelfs in gezelschap gezien van de schout van Oud-Heusden. Ze hadden samen gedronken en overlegd, waarop Dirk aan ieder die het horen wilde, had verteld dat hij de volgende dag, de dag dat hij in Heusden moest verschijnen, dringend ‘ten Bossche te doen had’. Ogenscheinlijk onkundig van de aanzegging, toog hij zonder eerst huiswaarts te keren naar Brabant.

De drossaard liet zich door de sluwheid van Dirk Rutgers niet van de wijs brengen. Hij achtte het voldoende dat de gerechtsbode de aanzegging

thuis bij de gedaagde aan diens vrouw had overgebracht. Op de rechtdag werd Dirk dan ook gewoon gemaand te compareren. Toen hij niet verscheen, werd hij bij verstek 'in breuken' veroordeeld. Hangende een definitieve uitspraak over de vorm van de sanctie zouden Dirks 'lijf ende goet gehouden wesen'. Het laatste was Rutgers te gortig en wellicht ook te risikant. Hij begaf zich naar Heusden, liet zich arresteren en wraakte voor de drossaard het eerder door de schepenen gegeven vonnis. Dirk werd veroordeeld voor 'schepenwederzegging' en door beslaglegging op zijn drie koeien gedwongen de traditionele boete van 17 pond – tien voor de heer en één voor elk der zeven schepenen – te betalen. In juli 1478 tekende Dirk Rutger beroep aan bij het Hof van Holland, dat hem bij sententie van 23 september 1480 in het gelijk stelde. Het appèl dat de drossaard tegen dit vonnis indiende voor de Grote Raad te Mechelen werd op 5 februari 1482 ongegrond verklaard: na vier jaar procederen had de boer het van de drossaard, de landman van de stadsschepenen gewonnen.

Het procesdossier van de zaak Dirk Rutgers zoon van der Linbrake geeft op een aantal belangrijke punten opheldering over de rechtsgang op het platteland van Heusden en met name over het functioneren van de dorpsvierschaar, die uit geen andere bron is te putten. Uit de Late Middeleeuwen is namelijk noch een omvattend geschreven landrecht, noch een complete dingtaal overgeleverd.

Een eerste punt dat de aandacht vraagt, is de *beslissingsprocedure*. Verschillende getuigen brachten naar voren, dat de buren in gewone zaken beslisten bij meerderheid van stemmen. Nauwkeuriger gesteld: het gewezen vonnis moest worden 'gevolgd' door 'dat meesten deel vanden gebuyren'. Uitsluitend bij het maken van *keuren* en bij beslissingen over geldelijke omslagen was een tweederde meerderheid vereist en dat dan niet alleen van de buren ter vierschaar, maar óók – en separaat – van *alle geërfdien die door de keur of omslag in kwestie werden geraakt*. Zowel Dirk Rutgers zoon zelf als enige getuigen à décharge benadrukten dit principe meer dan eens.²⁵

Een tweede punt betreft de *manier van vonniswijzing*. De zaak Van der Linbrake maakt duidelijk, dat de buren na maning door de schout niet terstond vonnis hoefden te geven. Er waren twee alternatieven. Het was toegestaan om ter vierschaar een achterban te raadplegen. De buurman aan wie het vonnis was gemaand, mocht zijn achterban naar eigen inzicht samenstellen uit de aanwezigen. Zo had Dirk Rutgers zoon 'enige buyren die hij hebben wilde ende anders nyement' geraadpleegd vóórdat hij zijn omstreden vonnis in de vierschaar gaf.²⁶ De andere mogelijkheid werd aangeduid als het 'nemen van zijn hoech'. Degene die tot het geven van een vonnis was gemaand, kon dan door het uitspreken van de formule '[heer schout,] ick en bins niet wijs noch vroet'²⁷ te kennen geven, dat hij zich nader wilde laten infomereren. De vierschaar werd daartoe met tenminste twee weken verdaagd. Streng verboden was echter om na maning

zonder vonniswijzing dan wel beding van uitstel uit de vierschaar te treden. Buren aan wie geen vonnis was gemaand, mochten wel naar believen in en uit de vergadering lopen en deden dat blijkens de zaak Van der Linbrake ook.²⁸ Uitsluitend de schout had het recht buren uit de vierschaar te weren. Helaas wordt uit de processtukken niet duidelijk uit welke overwegingen de schout van Oud-Heusden van dat recht gebruik maakte.

Zeer interessant is de informatie omtrent de *aansprakelijkheid* van de buren. Zoals gezegd, verklaarden de buren zich solidair met Dirk Rutgers zoon, toen de schout hem een boete oplegde wegens het geven van een 'vals' vonnis. Uit de stukken blijkt dat de schout hen als gevolg daarvan *niet collectief, maar hoofdelijk* mede-aansprakelijk stelde. Anders gezegd: *elk* van hen verviel in de boete van negen boddragers die in eerste instantie uitsluitend aan Dirk was opgelegd. Uit het geciteerde aanbod van de buren om de boete te voldoen, zou men af kunnen leiden dat de burengemeenschap in zijn geheel onder deze harde maatregel viel. Zo zal het wel niet zijn geweest. Eén getuige verduidelijkte namelijk, dat uitsluitend de buren die het 'valse' vonnis van Dirk Rutgers hadden gevolgd – dat waren dus alle ter vergadering aanwezige buren, want ook de twee of drie buren die zwegen werden geacht in te stemmen – later mede-aansprakelijk werden gehouden en de negen boddragers betaalden. Andere bijzonderheden uit de zaak Dirk Rutgers, met name over de rol van de schout en over de hoge vierschaar van de drossaard, zullen in het vervolg aan de orde komen.

25.4. DE NORMEN VAN DE RECHTSPRAAK: LOKALE EN LANDSGEMENE COSTUMEN

Bij het *oordeelvinden* in de vierschaar dienden de buren zich te laten leiden door de regels van het gewoonterecht of, zoals het meestal heette, door de *costumen ende usanciën*. Deze waren, voor zover bekend, ongeschreven, moesten dus worden gememoriseerd en mondeling van generatie op generatie worden doorgegeven. Gevraagd naar de wijze waarop hij met het lokale gewoonterecht vertrouwd was geraakt, antwoordde Michiel Jakobs zoon, met 23 jaar de jongste getuige in de zaak Van der Linbrake, dat dit deels een kwestie was van ervaring, opgedaan in de vierschaar, deels een kwestie van 'hoeren seggen'.²⁹

In principe was gewoonterecht plaatselijk recht, 'recht vander plecke'³⁰, dat kon worden gewijzigd en aangevuld met de vaststelling van *wilkeuren* door de dorpsvierschaar. Niettemin krijgt men uit veel processtukken de indruk dat binnen het Land van Heusden tenminste in de 15de eeuw sprake was van vergaande harmonisatie.³¹ Soms werden costumen expliciet als *landsgemeen* betiteld. Zo stelden de buren van Baardwijk in een proces tegen hun gerechtsheer Klaas van der Merwede in 1492 zonder meer dat hun dorp 'een lit was vanden lande van Huesden' en dat men er daarom

vanouds rechtsprak 'nae rechte costume ende oude usancien vanden gemeenen lande van Huesden'.³² Zelfs de buren van de hoge heerlijkheid Eethen en Meeuwen, die in veel bronnen niet eens tot het Land van Heusden werd gerekend, beriepen zich rond 1480 op de regels van het 'Heusdense recht'.³³

Daarnaast zijn er minder directe aanwijzingen voor een grote mate van gelijkenschakeling. Ook op dit punt bevatte het procesdossier van de zaak Dirk Rutgers waardevolle inlichtingen. Linbrake liet namelijk twee buren uit Vlijmen en Baardwijk dagvaarden om opheldering te geven over enkele punten van het gewoonterecht dat in de vierschaar van Oud-Heusden was toegepast. Men zou hier bijna spreken van getuigen-deskundigen; één van de twee, Hendrik Godschalks zoon, had kennelijk verstand van zaken want een paar jaar later was hij schout van Vlijmen.

De harmonisatie van het gewoonterecht is waarschijnlijk door twee factoren versneld: de toenemende bemoeienis van de landsheer met de rechtsregels op het platteland en het expansionistische streven van de stad Heusden. Zonder dat het Land van Heusden ooit een omvattend landrecht kreeg, ontving het van de landsheer wel verschillende handvesten. Het bekendste is dat van 20 oktober 1403, dat vooral bedoeld lijkt te zijn geweest om de de omslachtige procesgang op het platteland te uniformeren en te stroomlijnen. Daarnaast kon de 'overheer vanden lande' bij ordonnantie keuren opleggen, een bevoegdheid, zo verzekerden de buren van Baardwijk in 1492, die de plaatselijke (hoge) gerechtsheer *niet* had. Of de landsheer veelvuldig van dit recht gebruik maakte, weten we helaas niet, maar we zullen toch vooral moeten denken aan de uitvaardiging van plakaten voor het hele gewest, niet aan ordonnaties met een strikt lokale strekking. Zo lieten de *castellanus* van Heusden en de procureurgeneraal van Holland in 1467 een tiental buren van Veen voor het Hof van Holland dagen, omdat zij in de dorpsvierschaar te lankmoedig waren opgetreden tegen een man die bij een vechtpartij zijn opponent met een 'langmesse' had verwond. Het dragen van deze wapens was immers bij grafelijk 'mandement' uitdrukkelijk verboden. De buren verweerden zich onder meer met de uitvlucht dat zij 'nyet en geloofden dat tvoirs. mandement (...) int lant van Huesden ende specialicken tot Veen (...) ye gekundicht was'. Daarop repliceerde de *castellanus* dat hij desnoods zou laten 'betuygen' dat 'die voirs. geboden mijns (...) heren tot Veen (...) gepubliceert was'.³⁴

Vanaf het einde van de 15de eeuw stelden de landsheerlijke autoriteiten meer systematische pogingen in het werk om inzicht te krijgen in de verwarrende diversiteit van plaatselijke en regionale gewoonterechten.³⁵ De vroegste poging tot een algehele inventarisatie in Holland en Zeeland dateert van 1498. In de loop van de 16de eeuw zijn verschillende campagnes op touw gezet om gedaan te krijgen dat *costumen en usanciën* op schrift werden gesteld en ter goedkeuring aan de landsheer voorgelegd (de zoge-

naamde *homologatie*). In Heusden gebeurde dat pas na een ordonnantie van Alva in het najaar van 1569. De toen opgestelde *Costuymen der stede van Heusden* vormen tevens het eindpunt van een langdurig proces van uniformering in het Heusdense gewoonterecht, waarbij het platteland zich in steeds verder gaande mate moest voegen naar de stad. In de *Costuymen* was slechts de korte slotsectie gewijd aan 'tLant van Heusden'. De sectie bevat een handvol bepalingen waarin het landrecht nog afweek van het stadsrecht. Voor nagenoeg het complete materiële en formele recht in civiele en criminele zaken was het stadsrecht voortaan ook in de dorpen van het Land van Heusden de maatstaf van rechtspraak. De belangrijkste fasen in het proces van verdringing van landrecht door stadsrecht zal ik hierna in hoofdstuk 29 afzonderlijk bespreken.

25.5. TAKEN VAN DE DORPSVIERSCHAAR

In mijn behandeling van de zaak Dirk Rutgers vanden Linbrake kwam één van de belangrijkste taken van de vierschaar al ter sprake: de *uitvaardiging van wilkeuren*, bindende plaatselijke verordeningen die betrekking konden hebben op alle terreinen van lokaal bestuur waarop de buurschap bevoegdheden tot handelen bezat: dus niet alleen beslissingen over de lokale verdeling van bedelasten en andere 'ongelden', maar ook regels voor de (handhaving van de) openbare orde, voor het gebruik van gemene gronden, voor de betuining van bouwlandcomplexen, voor het beheer van kerkelijke goederen, alsmede besluiten tot de verkoop of ruil van gemene bezittingen of bezitsrechten.

Overigens is uit de door mij behandelde periode maar van één *wilkeur* de volledige tekst overgeleverd. De verordening in kwestie werd op 18 november 1526 in de vierschaar van Baardwijk 'ghesloten (...) by manen vanden schoutet ende by wijsen ofte vonnisse van scepen, met gevolch der ghemeynder ghebueren des dorps (...), sonder teghenseggen van yemonden'.³⁶ Hier was het de deplorabele toestand waarin de administratie van de kerkfabriek en de armentafel zich bevonden, die aanleiding gaf tot het vastleggen van een aantal regels terzake van de keuze en het mandaat van de kerk- en geestmeesters en van de plicht tot rekenschap over hun gevoerde bewind.

Vanuit hedendaags perspectief was de meest in het oog springende taak van de vierschaar de uitoefening van *rechtspraak*. Op één terrein, dat van de vrijwillige rechtspraak, hadden de buurschappen overigens al vroeg concurrentie toe moeten staan van de schepenbank van Heusden. Ik kom daar in hoofdstuk 29 uitvoerig over te spreken. Wat de rechtspraak in geschillen betreft, waren de bevoegdheden van de dorpsvierscharen anderszins beperkt. Ten eerste gaven de bureu alleen vonnis; de rechtsvoordring berustte bij de representant van de gerechtsheer: de schout. Deze

vorderde gewoonlijk eerst recht nadat de (vermeende) benadeelde van een misdrijf een aanklacht had ingediend. Waarschijnlijk had de burengemeenschap dus ook geen taak tot het verzamelen van feiten en tot aangifte van misdrijven.³⁷ Ten tweede hadden de burens ter dorpsvierschaar slechts macht vonnis te wijzen bij lichte vergrijpen of kleinere overtredingen van de costumen. Daarbij kwam het niet aan op de aard van het geschil volgens huidige maatstaven (civiel of crimineel), maar op de hoogte van de sanctie die op vergrijp of overtreding stond. De grens van de lage jurisdictie lag op het platteland van Heusden bij een boete van negen schellingen. Soms was een gerechtsheer bovendien in het bezit van de zogenaamde 'middele' jurisdictie, die werd begrensd door een boete van 4½ pond, de traditionele boete op bijvoorbeeld het toebrengen van 'keurwonden' en op 'onrechte aenvanc', dat wil zeggen onrechtmatige inbezitting van (erf)goederen. In dat geval werden ook meer ernstige vergrijpen in de dorpsvierschaar van schout en gemene burens berecht. De hoge jurisdictie tenslotte omvatte alle halsmisdrijven. Slechts enkele Heusdense dorpen vielen onder het gezag van een hoge gerechtsheer; alleen daar oordeelden de burens in de plaatselijke vierschaar ook over misdrijven die lijf en leden aangingen.

Ten derde moest de dorpsvierschaar de contentieuze rechtspraak op een aantal terreinen aan bijzondere banken laten. Zaken van moraal en openbare zedelijkheid (althans in principe)³⁸ aanvankelijk aan het seendgerecht en later aan hogere kerkelijke rechtscolleges, bovenlokale dijken en waterstaatszaken aan de hoogheemraden³⁹, geschillen omtrent leenen en erfpachtgoederen aan leenhoven en laatbanken.⁴⁰

Alle overige zaken die de competentie van de dorpsvierscharen te boven gingen – dus zaken van zowel 'middele' als hoge jurisdictie in veel en zaken van hoge jurisdictie in bijna alle dorpen – werden aangebracht voor de drossaard, die ze in zijn hoge vierschaar berechtte. Nog in de tweede helft van de 14de eeuw zien wij hem daartoe periodieke rondgangen langs de dorpen maken om er zijn vierschaar te spannen. De vonnissen werden hier niet gewezen door de 'ordinaris' burens, maar door gekwalificeerde oordeelvinders, gewoonlijk aangeduid als *de goede mannen*. Dat 'goede' zal in de 14de eeuw nog betrekking hebben gehad op twee persoonlijke kwaliteiten: a) geboorte en b) een zekere mate van vermogendheid. Wat het eerste betreft, mag men ervan uitgaan dat de 'goede mannen' aantoonbaar en erkend schildboortig waren, omdat anders in de 'hoge' vierschaar van de drost niet zou kunnen worden voldaan aan het zwaarwegende beginsel van de *ebenbürtige* behandeling (dat wil zeggen over edelen mochten slechts edelen oordelen).⁴¹ In 1403 is de rechtspraak voor de drossaard op het platteland anders opgezet. Er kwamen twee vaste dingbanken, één in Hedikhuizen en één in Genderen.⁴² Eénmaal per jaar moest de drost er zijn hoge vierschaar spannen met een college van vaste samenstelling, bestaande uit één *gezworene* van elk dorp. Het handvest van 1403 eiste van hen uitsluitend dat zij 'ingheboeren' waren, een ander bewijs dat 'boers' leven-

de welgeborenen toen geen apart statuut meer genoten. De gekwalificeerde oordeelvinders in de hoge vierschaar-nieuwe stijl werden spoedig aangeduid als *lantscepenen*.⁴³

Het is de vraag, hoelang aan de regeling van 1403 strikt de hand is gehouden. Zo blijkt dat de drossaard zijn vierschaar bij gelegenheid wel buiten de twee aangewezen plaatsen liet spannen.⁴⁴ Veel funester voor de ontwikkeling van de ('middele' en) hoge rechtspraak op het platteland was evenwel, dat de drossaard er in de tweede helft van de 15de eeuw toe begon te neigen om zijn vierschaar zoveel mogelijk in Heusden en dan ook met de stadsschepenen te spannen, ongeacht het feit of het om stadsaangelegenheden dan wel landzaken ging. Zelfs uit de tweede helft van de 14de eeuw zijn er al aanwijzingen, dat de stadsschepenen (nu en dan?) optraden als oordeelvinders in de hoge vierschaar van de drost op het platteland.

In hoge heerlijkheden kende men althans in de 15de eeuw nog géén gekwalificeerde oordeelvinders, zelfs niet voor de berechting van halsmisdrijven. Zo traden de gemene buren in Eethen en Meeuwen op als 'ordinaryse rechteren' in *alle* zaken, inclusief halszaken.⁴⁵ Ook in de kleine – maar hoge – heerlijkheid Onsenoort werd door de 'ghebueren' gevonnist in alle soorten van litigaties, 'het was van sculden, van erfitalen, van penninge boeten, van *lyve ende van goede*'.⁴⁶

Een belangrijke taak van de burengemeenschap was het *beheer van communale gronden of 'gemeynten'*. Zoals ik in hoofdstuk 2 al heb opgemerkt, vielen onder de *meenten* niet alleen de onverdeelde hooi- en weilanden, zanden, woeste venen en soms nog uiterwaarden, maar ook wegen en paden en een enkele keer brink- of dorpspleinachtige kavels in de dorpskommen. Daar bleek ook dat de meeste *meenten* al vóór het midden van de 14de eeuw verdeeld, 'geparticulariseerd' (in particuliere handen geraakt) en veelal ook ontgonnen waren. Toch gebeurde het nog in de 15de eeuw dat burengemeenschappen niet alleen nog *meenten* of delen van *meenten* verkochten, in erfpacht uitgaven of er erfelijke renten op vestigden, zelfs werden af en toe gemene gronden aangekocht.

Het meest spectaculaire voorbeeld van zowel aankoop als verkoop van gemene grond is het Wijkerzand. Uit de literatuur was al ruimschoots bekend, dat de gemene buren van Wijk de omvangrijke zandplaat in de Maas in 1458 overdroegen aan de landsheer in ruil voor 'eeuwige' vrijdom van tol- en bedcheffing. Daarbij bedongen de buren dat de landsheer het Zand uitsluitend voor beweiding zou laten gebruiken en dat de buren van Wijk bij de verpachting van de jaarscharen voorrang zouden hebben. De belangrijkste overweging van de landsheerlijke autoriteiten om met dit arrangement in te stemmen is vermoedelijk geweest dat de grafelijkheid zich overal langs de grillige Maasloop wilde verzekeren van het op- en aanwasrecht. De grafelijke juristen trachtten dit streven ook te legitimeren door verwijzing naar het stroomregaal. Overigens bleek uit een bereke-

ning, gemaakt onder Karel de Stoute, dat de landsheer met de verwerving van Wijkerzand geen slechte ruil had gedaan. De jaarlijkse pacht bracht meer geld in het laatje dan het bedrag waarvoor Wijk toen volgens de vigerende repartitie in de meerjarige bede zou zijn aangeslagen.⁴⁷ Minder bekend was, dat het Wijkerzand niet al sinds mensenheugenis deel uitmaakte van de *meent* van Wijk. Enige burenen van Wijk namen het Zand, mogelijk uit naam van de buurschap, rond 1440 in pand van *castellanus* Dirk van der Merwede.⁴⁸ Toen diens erfgenamen er niet in slaagden het pand te lossen noch het met geweld terug in handen te krijgen, werden de gemene burenen van Wijk in 1458 als eigenaren van het Zand erkend.

De buurschappen kochten, verkochten of bezwaarden vaker gemene gronden. De burenen van Vlijmen kochten in 1290 van de heer van Heusden acht hoeven weidegrond, alsmede een weg daarheen 'ad communitatem ipsorum'.⁴⁹ Bijna twee eeuwen later besloten de gemene burenen van Heesbeen tot aankoop van een stuk grond, teneinde het wegennet in de ban uit te kunnen breiden.⁵⁰ Die van Veer gaven rond 1400 een stuk *meent* van vier morgen in erfpacht en de burenen van Oud-Heusden verkochten in 1499 twee kleine stukken uit de *meent* bij Elshout aan het daar gelegen cisterciënzerklooster Mariëndonk. In dezelfde tijd bezwaarden de burenen van Genderen twee percelen gemene dorpsgrond met een kleine erfelijke rente, kennelijk om wat kapitaal aan te trekken.⁵¹ Wat raadselachtig, maar waarschijnlijk in dezelfde sfeer van het beheer van gemene gronden thuishorend, zijn enkele mededelingen in het cijnsboekje van de kerk van Vlijmen van omstreeks 1460. Buurman Dirk de Brouwer, bijvoorbeeld, was een cijns van een 'oertken' verschuldigd aan de kerk vanwege het 'lenghen van sijner messenstat (= 'het verlengen van zijn mest-plaats?'; PH) *dat hem die ghemeyn ghebuer ghegunt hebben bij den heer*' en zo zijn er nog een paar van dergelijke vermeldingen.⁵² Betekende dit dat de burenen soms toestemming gaven om de plaats van de mesthoop bij hofsteden uit te breiden over aangrenzende grond die tot de *meent* werd gerekend en dat de kleine penning die daar erfelijk voor verschuldigd was aan de pastoor werd gelaten?

Overigens werd bij nagenoeg alle genoemde verkopen de zogenaamde unanimiteit waarmee door de gemene burenen tot de verkoop was besloten, achteraf publiekelijk in twijfel getrokken. Zo weigerden enkele welgestelde burenen van Wijk zich in de jaren na de overdracht van het Wijkerzand aan de landsheer aan de getroffen regelingen te conformeren met het argument 'datmen nimmermeer bevinden en soude dat zij noch anderen (...) ten getale toe van LX personen vanden rijcsten van Wijk over die overghifte geweest hadden off handt, mont off consente dair toe ye gedane hadden, maer hadden aen him gehouden hoir recht porsie ende aendeel int voirs. Wijckersant'.⁵³ Bij de uitgifte in erfpacht van de Veense *meent* 'de Zoelage' waren 'twee man of drie' tegen geweest, waarna 'van des heren weghe' aan de burenen een vonnis werd gemaand 'of dat stuc lant (...) alsoe uutgegeven was als recht was, ende stat ende machte hebben

soude ende vaste bliven, want mitten meesten hope vanden lude uitgegeven was', hetgeen de buren toen bevestigden.⁵⁴ En wat de verkoop van de twee stukken meent in Oud-Heusden betreft, beweerden de buren jaren later dat de hele transactie onwettig was geweest, ofschoon de akten van overdracht van 1499 uitdrukkelijk vermeldden dat de buren 'bij gemeynen wilcoer' met de verkoop accoord waren gegaan.⁵⁵

Ofschoon het Hof van Holland zich in een vonnis uit 1459 over het Wijkerzand wijselijk onthield van een algemene uitspraak over de vraag, aan wie nu eigenlijk de 'proprieteit ende eygendom' van gemene gronden toebehoorde, aan de burengemeenschappen dan wel aan de landsheer⁵⁶, is alleen al uit het feit dat de eerste bij de bekende transacties steeds als kopers of verkopers optraden, af te lezen dat ook de landsheer de traditionele rechten van de buren-gemeenschappen als zeer zwaarwegend beschouwde, zonder dat daar nu meteen 'moderne', aan het Romeinse Recht ontleende etiketten als 'proprieteit' op te plakken. Daar staat tegenover dat het verkopen van *meenten* of stukken van *meenten* door de buren-gemeenschappen, net als in een eerder stadium de verdeling van *meenten*, aan de toestemming van de gerechtsheer was onderworpen.

De exploitatie van gemene weidegronden geschiedde zoals elders door de uitgifte van *scharen* of *loten*, die tevens correspondeerden met zekere aantallen beesten die mochten worden geweid. Van enkele meenten is het aantal scharen (vrij) exact bekend, Wijkerzant bijvoorbeeld was verdeeld in 180 scharen, de veel kleinere meent 'de [Hooii]' te Veen in 60½ scharen.⁵⁷ Van de pal aan het Wijkerzand grenzende buitendijkse meent van Aalburg 'de Meeuwert' waren aan het begin van de 16de eeuw porties van éénzestigste deel in de handel.⁵⁸

Uit de overdrachtsakte van Wijkerzand van 1458 valt op te maken dat *alle* buren en niet alleen de eigenerfden tot het gebruik van de *meent* gerechtigd waren.⁵⁹ Ook keuters en kleine ambachtslieden en dergelijke hadden dus toegang tot de gemene dorpsgronden. Niettemin lag in de toewijzing van *scharen* aan individuele gerechtigden, precies zoals dat in Oost-Nederland het geval was, de kiem van conflicten. In het Land van Heusden treden daaromtrent in de 14de en 15de eeuw twee tegengestelde opvattingen aan het licht. Volgens de ene – vermoedelijk de oudste⁶⁰ – waren *meentscharen* overerfbaar en zelfs vrij verkoopbaar door de gerechtigden. Zo verwierven de Heusdense tertiarissen in de loop van de 15de en 16de eeuw langs verschillende kanalen *scharen* in de Meeuwert te Aalburg, zonder dat het convent daar verder zelfs maar grond bezat. De band tussen a) het lidmaatschap van de buurschap en b) woonachtigheid aan de ene kant en toegang tot de *meent* aan de andere kant was hier dus losgelaten. Volgens de andere opvatting waren deze elementen wél onlosmakelijk met elkaar verbonden. Een curieuze uiting daarvan wordt beschreven in één van de *Memorialen Rosa*. De drost van Heusden had in 1443 de gemene buren van Oud-Heusden voor de Raad van Holland gedaagd omdat hij vond

dat de buren bij het gebruik van hun *meent* de graaf 'in sijne heerlicheit (hadden) vercort'.⁶¹ Onder andere zouden de buren tegen betaling nieuwe buren hebben aangenomen en een *lot* hebben gegeven in hun *meent*. Daarentegen zouden zij aan lieden wier ouders autochtone buren van Oud-Heusden waren geweest hun aandelen in de *meent* hebben ontnomen, omdat zij elders woonachtig waren en geen deel meer uitmaakten van de buren-gemeenschap. Hier prevaleerde dus duidelijk de tweede opvatting. Hoe de Raad van Holland zich ten aanzien van de beide opvattingen opstelde, blijft onvermeld, want de raadsheren besloten de zaak 'ten landrechte' te 'renvoyeren'.

Een taak van de buurschap waarover aanzienlijk minder is te achterhalen, betreft de *gewapende defensie*. De militaire verplichtingen van de buren zijn te onderscheiden in *heervaart* en *gemene landweer*. De heervaart was de militaire dienstplicht die op alle capabele mannen van het land rustte en die de landsheer op elk moment en tegen elke vijand, binnen of buiten de grenzen van het graafschap, kon laten vervullen. In de eerste decennia na de Hollandse machtsovername zijn de heervaartslieden uit het Land van Heusden inderdaad verschillende malen voor de graaf van Holland uitgerukt, in november 1362 tegen Gelre bijvoorbeeld⁶² en in 1366 in de campagne tegen Megen.⁶³ In het Land van Heusden kwamen de buren niet zoals in Holland in koggen op. In 1360 zijn er berichten over een monstering van paarden en harnassen die de drossaard, als aanvoerder van de dorpsmilities, voorafgaand aan een mobilisatie liet houden.⁶⁴ In twee dorpen, Vlijmen en Hedikhuizen kregen toen enkele tientallen buren een geldboete omdat hun uitrusting niet tiptop in orde was. Deze vermelding van een wapenschouw hoeft niet meteen het beeld op te roepen van een soort boerenridders, die als geharnaste ruiters ten strijde trokken. Eerder moet men zich voorstellen dat de Heusdense dorpsmilities zich niet zoals de Hollandse per roeiboort maar met paard en wagen⁶⁵ naar het strijdtoneel begaven om daar voornamelijk graaf- en geniewerk te verrichten ten dienste van de ridders, voetknechten, stedelijke schuttersgilden en gespecialiseerde huurlingen aan wie de eigenlijke krijg werd overgelaten. Toch is het aantal 'ruiters' van 65 waarmee drossaard Daniël van der Merwede in november 1362 vanuit Heusden deelnam aan de heervaart tegen Gelre⁶⁶ opmerkelijk groot en het is niet onmogelijk dat uit de Heusdense dorpsmilities toch ook (lichte) ruiters werden gerecruteerd. Ook ten aanzien van de tegenprestaties die de Heusdense milities (zowel de stedelijke als die van het land) van de landsheer voor hun inspanningen verwachtten, waren er verschillen met de Hollandse gewoonten en dat leidde ten tijde van de Friese oorlogen tot een ernstig conflict met graaf Albrecht. Ontvingen in Holland van oudsher uitsluitend de ridders en schildboortigen een onkostenvergoeding of *levering* voor hun militaire inspanningen, in Heusden meenden ook de milities van buren en stedelijke schutters, aanspraak te maken op *levering* zo gauw zij tot 'buiten den palen

vanden lande' moesten uitrukken – en dat was al gauw het geval. Zij beriepen zich op afspraken die al vóór 1357 waren vastgelegd, maar waarvan de details ons onbekend zijn. Aanvankelijk is de oude regeling ook gerespecteerd⁶⁷, maar in de jaren '90 was het al eens nodig de raadsheren van Holland erop te attenderen 'dat men sculdich is die goede lude (d.i. uit Stad en Land van Heusden; PH) te leveren als mense buten lants ghebiet'.⁶⁸ Ten tijde van de Friese oorlogen werd de hele kwestie hertog Albrecht te gortig en er werden onwilligen voor 'lange tijd' gevangen gezet.⁶⁹ Dat de buren en poorters van Heusden tenslotte in 1399-1400 toch aan het langste eind trokken, had in historisch perspectief weinig betekenis, want na de dood van graaf Willem VI zou de traditionele heervaart sterk aan betekenis inboeten.

Moet men de heervaart geheel bezien in het kader van de georganiseerde oorlogvoering, de *landweer* omvatte de plicht van alle weerbare mannen tot onmiddellijke verdediging van het land tegen elke bedreiging die zich plotseling voordeed. De oproep geschiedde door het luiden van de *banklok*, het enige prerogatief dat de hertogen van Brabant na de overdracht van Heusden aan Holland in 1357 nog een tijdlang in handen moeten hebben gehad.⁷⁰ In de praktijk viel onder de *landweer* of het 'volgen van de banklok' niet alleen de veelal geïmproviseerde afweer van onverwachte invallen van buitenlandse vijanden, maar ook acties in verband met de zogenaamde justitiële ban en gezamenlijke inspanningen bij watersnood. Het eerste hield de achtervolging of de bewaking op het ommuurde kerkhof van misdadigers in.⁷¹ Er zijn verschillende gevallen van bekend. De buren van Drongelen waren in 1361 niet komen opdagen toen hen bevolen was 'van tsheren wegghen enen man te hoeden op dat kerchhof tot Baerdwijn' – waarvoor dus kennelijk tourbeurten waren ingesteld.⁷² In 1438 werd de *castellanus* van Heusden bevolen de gebroeders Adriaan en Klaas van Heeswijk uit Veen 'mit clockenslach te volgen ende te vangen'.⁷³ En de buren van Babyioniënbroek kregen in 1457 het verwijt dat zij hadden geweigerd de moordenaars van de ambachtsheer van Wijk, Willem Spierink van Well, te achtervolgen.⁷⁴ Over de 'clockenslach' die de buren van Heesbeen in 1440 *tegen* de drost van Heusden hadden gegeven, zijn spijtig genoeg geen bijzonderheden bekend.⁷⁵

De *landweer* bij watersnood wordt plastisch beschreven in een stuk dat de gemene buren van Vlijmen rond het midden van de 15de eeuw ten behoeve van het Hof van Holland opstelden.⁷⁶ Bij rampspoed trommelde de drossaard 'dat heel ghemeijn dorp, nijemant wtghesceijden (...) op haer lijf ende op haer goet' op. Dag of nacht, men rukte uit daarheen waar nodig, 'met ghemeijnre machte, met hoorden, palen, stroo ende vulbaer, met schepen ende met waghén.'

25.6. DELEGATIE VAN TAKEN

Terwijl de gemene buren over veel zaken in de vierschaar beslisten, stelden zij voor de uitvoering van specifieke taken uit hun midden tijdelijke functionarissen aan. Dit waren de gezworenen, de waarslieden en de slijkheemraden, de schutters, de kerkmeesters en de meesters van de armentafel. De meeste van deze functies krijgen in de volgende twee hoofdstukken aandacht. Hier beperk ik mij voornamelijk tot de gezworenen. Een aparte positie namen de *richters* of schouten in. Zij werden vaak – niet altijd – uit de *communitas villae* gerecruteerd, maar waren hoe dan ook aangesteld door de gerechtsheer, wiens belangen zij meer nog dan die van de gemene buren geacht werden te behartigen. Ik bespreek het schoutambt daarom in hoofdstuk 28.

De buurschappen lieten zich naar buiten toe vertegenwoordigen door *gezworenen*, gewoonlijk drie of vier in getal, maar zeker in de kleine dorpen ook wel minder. Hun mandaat gold voor één jaar.⁷⁷ De belangrijkste specifieke taak van de gezworenen was het omslaan en invorderen van bededen waterstaatslasten. In de 14de eeuw waren zij dus verantwoordelijk voor de taxatie en classificatie van vermogens waarop de heffing van de extraordinaris beden was gebaseerd⁷⁸, bij de (kortstondige) heffing van het morgengeld voor de registratie van de morgentalen⁷⁹ en na de introductie van de schildtalenheffing voor de verdeling van de lokale quoten.⁸⁰ Alleen in Baardwijk, zo blijkt uit de *Informacie*, delegeerden de gezworenen de omslag van gemene lasten zelf weer aan vier ‘goede (= geërfde) mannen int dorp wonachtich’ die daartoe werden beëdigd.⁸¹ In hoofdstuk 16 zijn de details omtrent de grondslagen van de verschillende belastingheffingen uitvoerig besproken. Daar is voldoende naar voren gekomen dat het ‘zetten’ van bededen en andere ‘ongelden’ niet overal op dezelfde wijze geschiedde. In de regel was het echter een tamelijk tijdrovende klus, die een grondige kennis van lokale omstandigheden vereiste en die de uitvoerders niet altijd even geliefd zal hebben gemaakt. Bij dit werk moeten de gezworenen gebruik hebben gemaakt van de (elementaire) grondboekhouding die bestond voor de verdeling van de waterstaatslasten, maar het bijhouden daarvan was vermoedelijk de taak van waarslieden en/of slijkheemraden.⁸² De gezworenen verdeelden niet alleen lasten, zij voerden ook alle omslagen uit, dat wil zeggen, zij legden aanslagen op, vorderden de verschuldigde gelden in en droegen die af aan de landsheerlijke autoriteiten (in het geval van bededen) of aan de (lokale of bovenlokale) heemraadschappen (in het geval van waterstaatslasten).

Zoals hierboven bleek, was voor elke omslag van belastingen of *ongelden* een formeel consent van de buurschap vereist. Gingen de gezworenen op eigen houtje aan de slag, dan konden zij rekenen op fel verzet van de gemeenschap, zoals omstreeks 1485 in Eethen en Meeuwen gebeurde.⁸³ Daar hadden de gezworenen in samenspraak met *castellanus* Arend Spierink een borgsom omgeslagen over de morgentalen ‘sonder consent ende

willen vanden anderen alinghe (= alle andere; PH) ghemeen en buyren, die in sulken saken oick toebehoeren hoir consent ende wille te dragen'. Toen de gezworenen bovendien hadden verzuimd 'rekeninghe of bewijs dair af te doene', stapten de burenen naar het Hof van Holland. Met de vestiging van de twee vaste dingbanken op het platteland in 1403 kregen de gezworenen er een geheel nieuwe, zij het oneigenlijke taak bij, namelijk die van vonniswijzer.⁸⁴

Vermeldingen van *schutters* zijn er alleen uit de tweede helft van de 14de eeuw, toen regelmatig burenen door de drost werden beboet omdat zij 'een scutter sijn scot hadden benomen'. Onder schutter dient men hier een van dorpswege aangestelde 'vee-schutter' te verstaan, een soort veldwachter, belast met het 'schutten' of insluiten van losgebroken vee. De eigenaar kon het 'scot' of geschutte vee tegen betaling van een boete en eventueel van een schadevergoeding terugkrijgen. Wie zijn vee eigenmachtig uit de kraal van de schutter haalde, kreeg ogenblikkelijk met de rechtsmacht van de drost te maken, want alle zaken van 'scot-neming' kwamen direct in de hoge vierschaar.

De enige bekende benoeming van een dorps*schoolmeester* dateert pas uit 1525, toen in Baardwijk, waarschijnlijk voor het eerst, een onderwijzer werd aangetrokken.⁸⁵ Omdat het 'ghemeyn volc' toch 'geen verstant en (had) om eenen bequamen schoelmeester te krijchen', liet het gerecht de aanstelling over aan de pastoor, de kerkmeesters en de geestmeesters. De aanwezigheid van de laatsten in de benoemingscommissie is te verklaren uit het feit dat de schoolmeester ook 'arm scholieren' onder zijn hoede zou krijgen. Om de schoolmeester toch een beetje een dagtaak te geven – het dorp telde maar 'luttel kijnder' – kreeg hij tevens tot taak om de klok op de kerktoren te 'stellen'.

25.7. SOCIALE ACHTERGRONDEN VAN LOKALE FUNCTIONARISSEN

Met behulp van achtergrondinformatie uit de buurliedendossiers over met name gezworenen is enigermate na te gaan, in hoeverre zich bij de verdeling van 'publieke' functies op het niveau van de *communitas villae* een neiging tot oligopolisering aftekende, vergelijkbaar met die welke we uit de laatmiddeleeuwse steden kennen. In de eerste periode lijkt dat inderdaad het geval te zijn geweest. Van de 22 gezworenen op de bedelijsten van 1375 van wie het vermogen is opgegeven⁸⁶, vielen er zestien, dus bijna driekwart, in de hoogste vermogensgroep – tegenover nog geen derde van alle aangeslagen mannen (vgl. tabel 16.2). Vijf van hen – alle drie de Wijkse gezworenen en twee van de drie gezworenen van Aalburg – contribueerden niet; zij moeten dus buitenpoorters zijn geweest.⁸⁷

In de tweede periode was van enige 'elitisering' of 'oligopolisering' in de bezetting van het ambt van gezworene ogenschijnlijk *geen* sprake. De

Uniform is het beeld dat we al met al kunnen krijgen van de distributie van publieke verantwoordelijkheid binnen de burengemeenschappen niet. Over de breedte bezien bekleedden in 1375 naar verhouding veel hoogvermogende burenen het ambt van gezworene, terwijl dezelfde openbare functie, in de diepte bekeken, in de 15de eeuw sterk 'gedemocratiseerd' lijkt te zijn geweest. Nog afgezien van deze vraag naar de breedte van vertegenwoordiging van burenen in openbare functies op lokaal niveau, vormde de hier meer, daar minder dwingende hand van de gerechtsheer of zijn directe representanten altijd een factor van betekenis die men dient te betrekken bij de beoordeling van de mate van autonomie waarmee de gemene burenen hun zaken, intern of naar buiten toe, konden regelen. Een verdere stap in de richting van echte 'oligarchisering' van rechtspraak en lokaal bestuur zou worden gezet met de inrichting van *schepenbanken* op het platteland. Vanaf dat moment werden rechtspraak (ook de vrijwillige) en lokaal bestuur, net zoals dat in de steden toen al eeuwen gebeurde, in handen gesteld van een college van zeer beperkte omvang en jaarlijks wisselende samenstelling. De leden werden benoemd door de gerechtsheer. De drie aan Brabant grenzende dorpen Baardwijk, Vlijmen en Engelen kregen als eerste een schepenbank, Vlijmen en Engelen gelijktijdig, bij speciaal 'octrooi' van Karel de Stoute van 8 juli 1473⁹², Baardwijk waarschijnlijk iets later – de oudste overgeleverde Baardwijkse schepenbrieven zijn van 1483.⁹³ Daarna volgde Oud-Heusden, waar voor het eerst schepenen worden genoemd in 1514. We spreken hier derhalve van een ontwikkeling die zich pas tegen het einde van de door mij beschouwde periode begon af te tekenen.

25.8. AANSPRAKELIJKHEID

Dat de buurschappen aansprakelijk konden worden gesteld voor hun handelen, lijdt geen twijfel. Minder duidelijk is, hoe die aansprakelijkheid precies was geregeld. De bronnen geven steun aan het bestaan van drie verschillende figuren, die ogenschijnlijk gelijktijdig en naast elkaar geldigheid hadden: 1) de buurschap werd als rechtspersoon opgevat; 2) zij werd als een collectief van individueel aansprakelijke natuurlijke personen beschouwd; 3) de aansprakelijkheid bleef beperkt tot de gezworenen of waarslieden als aangewezen vertegenwoordigers van de *communitas villae*.⁹⁴ Aansprakelijkstelling van de burengemeenschap als rechtspersoon is terug te vinden in talrijke geldboeten die de drossaard en dijkgraaf van Heusden gedurende de tweede helft van de 14de eeuw oplegden aan 'de burenen van', het 'dorp van' of, kortweg, 'die van'. Ter toelichting enkele voorbeelden. In 1360 moesten 'die ghebuyre van Enghelen' de drost zeven pond betalen omdat 'si horen somerdiic niet ghemaect en hadden als si sculdich waren te doen' en 'die ghebuyre uten Broech' bijna drie pond 'van kueren die si verbuerden op den Groten Diic'.⁹⁵ Het 'ghemeyne dorpe van Vlijmen'

verviel in 1359 in een boete van vijf pond Hollands toen 'onraet viel' op de nieuwe Heidijk.⁹⁶ En het feit dat 'een roet (...) in hoer maze lach' (= vlas of hennip werd geroot in de gemene wetering?), kostte 'die van Ghenderen' in 1371 3 pond.⁹⁷ De meeste van dergelijke bekeuringen hielden verband met het onderhoud van 'gemene' dijken, wegen en wateringen, die onder het beheer van de buurschappen vielen.⁹⁸ Maar de gemene buren konden ook voor nalatigheid in de vervulling van andere verplichtingen aansprakelijk worden gesteld – zoëven noemde ik het geval van de buren van Drongelen die niet op waren komen dagen voor de bewaking van een misdadiger, hetgeen de dorpskas op 25 pond kwam te staan. Op een ander niveau waren in de 15de eeuw 'de gemene buren van' of 'het dorp van' vele malen, als verweerder en als eiser, partij in geschillen voor de Raad, later het Hof van Holland.⁹⁹

De gedachte dat in dergelijke gevallen achter de aansprakelijkheid van een rechtspersoon wel eens de persoonlijke aansprakelijkheid van alle daartoe behorende individuen schuil heeft kunnen gaan, komt op als men de stukken leest rond een conflict dat in de jaren 1397-1399 tussen de buren van Genderen en de dijkgraaf van de Grote Waard rees over een dijkvak in de Hoge Maasdijk binnen het Land van Altena dat de buren van oudsher hadden te onderhouden.¹⁰⁰ Toen deze kwestie in februari 1399 ten tweeden male voor de grafelijke raad kwam, waren niet de 'gemene buren van Genderen', maar alle individuele buren persoonlijk gedaagd. Dit betekende weer niet, dat zij allen in persoon voor de Raad werden verwacht – in feite had men één van hen, Jan Simons zoon, ontboden – maar dat zij elk hoofdelijk aansprakelijk werden gehouden voor de betaling van de (enorme) boete van 2.650 Stramprooise guldens. Deze figuur is uit de geschiedenis van de middeleeuwse handel algemeen bekend: vaak genoeg werd schade, veroorzaakt door wat we nu (publiekrechtelijke) rechtspersonen noemen (bijvoorbeeld een stadsgemeente of een landsheerlijkheid) verhaald op volstrekt *willekeurige* natuurlijke personen die daarvan deel uitmaakten en toevallig konden worden gearresteerd (b.v. kooplieden). Precies hetzelfde zien we ook op dorpsniveau regelmatig gebeuren. In de jaren 1446-1449 liet het gerecht van Heusden meer dan eens buren uit Vlijmen vastzetten, omdat het dorp bleef weigeren bij te dragen in de aanlegkosten en onderhoudslasten van het zuidelijke traject van de Zee-dijk.¹⁰¹ En toen de stad dertig jaar later hetzelfde Vlijmen wilde dwingen om mee te betalen aan het uitbaggeren van de Oude Maas, greep zij andermaal naar het uiterste middel van arrestatie van particuliere Vlijmenaren. Dat laatste ging het Hof van Holland toch te ver, met name omdat de aanhoudingen waren geschied toen de oogst voor de deur stond, waardoor de arrestanten 'hoer koirn ende vruchten die upten velde (staen) in hoeren scueren ende b[e]rgen niet mennen en mogen ende (d.i. de veldvruchten; PH) mits dien geheel ende al verdorven souden blijven staen upten velde'.¹⁰² Maar in Den Haag maakte men zich als het er op aan kwam evengoed schuldig aan deze vorm van chantage. Zo liet de rent-

meester van de verponding in het kwartier van Gouda in 1505 Hessel Jan Goossens zoon uit Wijk, 'en passant' gijzelen, toen deze in verband met een erfeniskwestie door zijn zusters Liesbeth en Margriet voor het Hof was gedaagd en naar Den Haag moest komen.¹⁰³ De reden van de gijzeling was geen andere dan dat de burenen van Wijk hun aandeel in een bijzondere bede niet hadden betaald.¹⁰⁴ Hessel kon roepen wat hij wilde dat zijn dorp 'bijden Gelderschen gebrant (...) ende gepylert geweest hadde', het Hof besliste dat zijn arrest pas zou worden opgeheven als eerst tweederde van de opgelegde quote bij wijze van borgsom was betaald.¹⁰⁵

In dit opzicht lijkt de positie van gezworenen en waarslieden als officiële representanten van de burengemeenschap niet anders te zijn geweest dan die van iedere willekeurige andere buur. Ook zij konden persoonlijk aansprakelijk worden gesteld, zowel voor het handelen van de *communitas* die zij vertegenwoordigden, als voor hun eigen optreden namens de gemeenschap. Zo moesten de *gezworenen* van Engelen in 1372 boeten omdat *buren* van Engelen 'buten lands gemalen hadden', de gezworenen van Oud-Heusden in 1376 omdat zij 'over vonnis' (dus in strijd met een vonnis) een dam aan lieten leggen.¹⁰⁶ Zelfs droegen de gezworenen een zekere verantwoordelijkheid voor het handelen van de waarsman en van de gerechtsheer van het dorp, getuige bestraffingen van de gezworenen van Herpt in 1370 'om dat hore waertsman messeyde voer den hoghen heme-raet' en van de gezworenen van Herpt en Hedikhuizen in 1373 'um dat een wech *biden her* ende biden ghesworen verleit (= verlegd) waert'¹⁰⁷ – het laatste geval is natuurlijk bizar, omdat de drossaard hier in feite zijn eigen lastgever bestrafte.

De positie van de *waarsman*, een functie die in 1452 zou verdwijnen, verschilde enigszins van die van de gezworenen. Waren de laatsten de algemene vertegenwoordigers van de buurschappen naar buiten toe, de eersten hadden slechts één specifieke taak: zij waren belast met de uitvoering en het (financiële) beheer van gemene waterstaatswerken en vormden daardoor de vaste schakel tussen burengemeenschap en bovenlokale waterstaatscolleges.¹⁰⁸ De rekeningen van de dijkgraaf van de Grote Waard bevatten voor vrijwel elk jaar naast boetes opgelegd aan buurschappen en individuele eigenaren bekeuringen aan waarslieden, hetzij omdat zij hun taken niet naar behoren hadden uitgevoerd, hetzij omdat zij zich in de vierschaar van dijkgraaf en hoogheemraden hadden misdragen.¹⁰⁹

In de 15de eeuw bleef deze situatie bestaan. Vooral de vele zaken over de bijdragen in gemene lasten die voor Raad en Hof van Holland dienden, geven hierover uitsluitsel, want maar al te vaak was het zo, dat niet-buren eigenaren zich op hun geprivilegieerde status beriepen om onder contributie uit te komen. In dergelijke gevallen konden, net als in de zaken die in de 14de eeuw voor de drossaard van Heusden werden behandeld, zowel het lokale gerecht (gerechtsheer of schout en gemene burenen)¹¹⁰, de gemene burenen¹¹¹ als de gezworenen¹¹² – die in het bijzonder waren belast met de

administratieve afhandeling van gemene omslagen – partij zijn. Juridisch het meest zuiver was natuurlijk, wanneer de gezworenen uitdrukkelijk als representanten van de gemene burenen of van het lokale gerecht aantraden, hetgeen ook een paar maal gebeurde.¹¹³ Hoe de dubbele aansprakelijkheid van gezworenen in gemene kostenomslagen – als crediteur tegenover nalatige contribuanten en als debiteur tegenover de landsheerlijke overheid, hoogheemraadschappen of eventueel private geldschieters – precies was geregeld, is wederom nergens precies omschreven, maar enkele processen die omstreeks 1500 speelden, toen de financiële nood van de dorpen vaak groot was, doen het ergste vermoeden. Verhelderend voor de gang van zaken is de vordering die Paulus Hendrikszoon van Oss in 1494 instelde tegen Jan Millink, de heer van Eethen en Meeuwen.¹¹⁴ Paulus was samen met zekere Arend van Veen door de ‘gemene burenen en geërfden’ van Eethen ingezworen om het geld in te vorderen van een omslag van 320 Rijns-gulden op de morgentallen, die verband hield met de constructie van een nieuwe sluis op de Oude Maas en de betaling van een omvangrijke rente aan de stad Den Bosch. Een heleboel geërfde burenen waren niet in staat hun aandeel binnen de gestelde termijnen te betalen en de speciale gezworenen zagen zich uiteindelijk genoodzaakt om naar de gerechtsheer te stappen met het verzoek hun de achterstallen ‘uit te leggen’ (= in feite uit eigen zak voor te schieten) en vervolgens de nalatigen via gerechtelijke executie tot betaling te dwingen. Tot hun verbazing had heer Jan Millink de petitie als een impertinentie opgevat, niets tegen zijn ‘onderzaten’ ondernomen, maar, integendeel, Van Oss geschoffeerd en achter de tralies gezet. De schrik zat hem nog goed in het lijf toen hij de zaak (jaren) later voor het Hof van Holland aanbracht, want in zijn eis verzocht hij uitdrukkelijk om eventueel bewijs voor de redelijkheid van zijn vordering te produceren voor de schepenbank van Heusden en niet voor de vierschaar van Eethen, ‘gemerct dat die ingeërfden van Eethen ende ondersaten van Jan Millink suspect ende pertie sijn in deser sake ende in faveur of anders uijt vrese van him (d.i. Millink; PH) niet anders en souden willen of dorven doen dan nae sijn [...] ende beliefte’.

Liepen gezworenen al financiële en soms zelfs, zoals hierboven bleek lijfelijke, risico’s van de zijde van hun lastgevers, ook door de instanties aan wie zij de opbrengsten van omslagen moesten afstaan, konden zij persoonlijk aansprakelijk worden gesteld. Slaagden de gezworenen er bijvoorbeeld niet in om verschuldigde bedesommen op tijd ‘te borde te brengen’, zoals dat heette, dan kon hen dat op gijzeling komen te staan met alle kosten die daaraan waren verbonden. Ook dat zien we in het begin van de 16de eeuw herhaaldelijk gebeuren: in 1501 met de gezworenen van Veen, Genderen en Eethen, in 1505 met die van Wijk, en in 1506 met die van Vlijmen, Engelen, Babyloniënbroek en, opnieuw, Veen.¹¹⁵ Weigerden de gezworenen zich in gijzeling te begeven, zoals de gezworenen van Veen, Genderen en Eethen in 1501, dan kregen zij meteen forse boeten opgelegd, die zij ‘uyt hoer eygen buedel’ moesten betalen. Begaven zij

zich wel in gijzeling, dan hing hen soms langdurige 'vangenisse' en uiteindelijk 'vercoopinge van alle goeden' boven het hoofd. Nadien moesten de gezworenen de geleden schade dan maar zien te verhalen op hun medeburen, die zelfs in die situatie soms nog een volslagen gebrek aan solidariteit toonden en botweg weigerden te betalen. Dat overkwam in de jaren '80 de als 'zetter' van een ruitergeld aangewezen Wijkse gezworene Jan van Wijk Willems zoon en in 1501 twee gezworenen van Veen.¹¹⁶ De laatsten moesten de hulp van het Hof van Holland inroepen om 38 onwillige medeburen tot een bijdrage in alle gemaakte kosten te dwingen. De burenen van Wijk gingen zelfs van het Hof in beroep op de Grote Raad om Jan van Wijk maar niet schadeloos te hoeven stellen voor het grote bedrag dat deze uiteindelijk 'uit' had moeten 'leggen' om uit zijn gijzeling te geraken. Waarschijnlijk waren zij bang, dat de fiscale immunititeit van het dorp (voor de zoveelste keer) ter discussie zou komen, als zij aan Jan van Wijk toegaven door alsnog een verkapte bijdrage aan het ruitergeld te leveren.

In het licht van de gebrekkig geregelde aansprakelijkheid en de zware persoonlijke risico's die gezworenen en waarslieden bij de uitoefening van gemeenschapstaken liepen, moet men zich afvragen, waarom zich dan überhaupt burenen voor deze functies beschikbaar stelden. Naast de mogelijkheden die het dragen van publieke verantwoordelijkheid altijd bood om macht en invloed uit te oefenen, zal de verwachting van materieel gewin toch de belangrijkste drijfveer zijn geweest. Weliswaar zijn geen regelingen van salariering of onkostenvergoeding bekend, maar het is wel duidelijk dat ook voor de burenen-gezworenen alleen de zoon voor niets opging. Ik heb er in dit verband al op gewezen dat de gezworenen, belast met de omslag van de bede van 1375, in een aantal dorpen fiscale exemptie genoten. Uit de motivering van de afschaffing van het ambt van waarsman in 1452 wordt eveneens de indruk gewekt dat het nodige aan de strijdstok van deze tijdelijke functionarissen was blijven hangen. Niet zonder reden kwam voor hen een vast bezoldigde *klerk* in de plaats.¹¹⁷

25.9. BOVENLOKALE SAMENWERKING

De staatkundige schaalvergroting en de groeiende bureaucratisering waarmee ook de dorpen van Heusden in hun relaties naar buiten toe in de 15de eeuw te maken kregen, vroegen regelmatig om gezamenlijke inspanningen op interlokaal niveau. Na de incorporatie van het Land van Heusden binnen het organisatorische kader van de Grote Waard is mogelijk op deze ontwikkeling gepreludeerd, maar we zien toch pas geruime tijd na het échec van het megawaterschap burengemeenschappen in gezamenlijkheid naar buiten treden. De sterke vergroting van de lastendruk fungeerde als katalysator. De lastenverdeling leidde regelmatig tot slepend en kostbaar gesteggel voor de hoge landsheerlijke gerechtshoven met de stad Heusden en met allerlei geprivilegieerde private (groot)grondbezit-

ters, die veelal in verschillende dorpen goederen hadden liggen. In de eerste zaak waarin de dorpen als een associatie naar buiten traden, waren zij trouwens de gedaagde: het waren de abt en het klooster van Berne die in 1464 een vordering instelden tegen de ‘gemene dorpen vanden lande van Huesden’.¹¹⁸ In de stukken werd deze kwalificatie verengd tot ‘ende sonderlinge die guene dair hij (d.i. de abt; PH) ende tvoirs. convent gegoet ende geërft sijn’, want alles draaide natuurlijk om de kwestie, of Berne in de bede bij moest dragen. Derhalve werden behalve de ‘gemene dorpen’ ook en in het bijzonder ‘de gezworenen vanden dorpen’ als verweerders genoemd. Om praktische redenen hadden de gemene dorpen (uit hun gezworenen) drie speciale *gedeputeerden* aangesteld: Dirk Kuist, Kerstiaan van Gent en Adriaan van den Heuvel.

De verwarrende verscheidenheid in de aanduiding van lasthebbers hulde het optreden van de gemene dorpen in een vaagheid die voor geschoolde, formalistisch ingestelde intellectuelen als de abten van Berne niet acceptabel was. Toen het klooster bijna twintig jaar later opnieuw met het ‘gemene Land van Heusden’ in de clinch lag, kwam de abt dan ook om te beginnen met een uitvoerig bezwaarschrift tegen de procuratiebrief van de twee *gedeputeerden* die ditmaal namens het Land optraden, Klaas Spierink van Aalburg en Ywijn Pieck Klaas zoon.¹¹⁹ Het Land van Heusden, aldus de exegese die de abt van de costumen gaf, kon zich uitsluitend laten vertegenwoordigen door drie gezworenen uit elk dorp, die bovendien slechts bevoegd waren op te treden als daartoe bij ‘willekuer vanden ghe-meenen bueren’ was besloten. Niet alleen werden in de procuratiebrief niet alle dorpen en niet uit elk dorp drie gezworenen genoemd, ook was het mandaat van verschillende gezworenen al verstreken. Dan was de ‘last’ (opdracht) van de *gedeputeerden* niet geformuleerd, noch waren de willekeuren aangehaald waarop die ‘last’ moest berusten. Tenslotte was de brief ongedateerd ter bezegeling aan de schepenbank van Heusden voorgelegd, die het stuk tijden had laten slingeren, zodat de bezegeling pas geschiedde nadat de schepenbank intussen was ‘vernieuwd’. Kortom, aan die procuratiebrief deugde formeel niets.

Los van deze kwestie met de lastgeving van afgevaardigden die de buurschap, c.q. haar reguliere representanten, de gezworenen, in dergelijke processen vertegenwoordigden, leggen de zaken die heren als de abt van Berne tegen de dorpen aanspanden twee andere problemen bloot: ten eerste de vraag, of in processen over de omslag van gemene lasten de *buren* dan wel de *geërfden* of *ingelanden* moesten worden aangesproken, ten tweede de in toenemende mate onevenwichtige relatie tussen de stad en de dorpen. De kern van de eerste moeilijkheid heb ik al besproken: terwijl alle omslagen van gemene lasten – bijvoorbeeld ter *bekostiging* van waterstaatkundige projecten – de goedkeuring behoeften van de *dorpsvierschaar*, konden principe-besluiten over de *uitvoering* worden genomen door (de belangrijkste) betrokken *ingelanden*, die vaak geen deel uitmaakten van de burengemeenschap.¹²⁰ Alleen bij zeer kostbare projecten op of aan de Hoge Maasdijk

lag de beslissing sedert 1435 in handen van het *college van dijkgraaf en hoogheemraden* op de Hoge Maasdijk, dat volgens een toen getroffen regeling slechts samenspraak hoefde te houden met de belangrijkste ingelanden.¹²¹ Was een project eenmaal gerealiseerd en waren de kosten bij wilkeur van de burens omgeslagen over (alle of bepaalde groepen) ingelanden, dan berustten tenslotte de *dwangmiddelen* om elke aangeslagene zijn deel te laten betalen verder weer bij het college van dijkgraaf en hoogheemraden. Deze merkwaardige verdeling van taken en bevoegdheden gaf haast onvermijdelijk verwarring als ingelanden voor het gerechtshof bezwaar aan wilden tekenen tegen hun verplichte bijdrage, want wie moesten zij laten dagaanvaarden? Deze verwarring schemert door in de twee processen die enkele grootgrondbezitters met een tussenpoos van enkele jaren voor het Hof van Holland aanhangig maakten uit ongenoegen over hun bijdragen in de bekostiging van de dijkhoofden die in 1467 ter hoogte van Aalburg in de Nieuwe Maas waren gelegd.¹²² De eerste vordering werd ingesteld tegen a) het college van *dijkgraaf en hoogheemraden* op de Hoge Maasdijk en b) de *slijkheemraden* van Aalburg en Heesbeen. Het hoogheemraadschap werd betrokken vanwege vermeende procedurefouten bij het nemen van de beslissing over de aanleg van de 'hoofden', de *slijkheemraden* vanwege hun verantwoordelijkheid voor de *hering* of de identificatie van eigendommen¹²³ waarop de kosten waren omgeslagen. Omdat de eisers in het eerste proces bakzeil haalden, gooiden ze het in het tweede over een andere boeg. Nu stelden ze een vordering in tegen de 'gezworenen ingelande ende geërfde vanden landen van Huesden'. Daaronder moet men hier verstaan de voor de gelegenheid aangewezen representanten van een bepaalde groep ingelanden, namelijk die geërften die geacht werden profijt te hebben van een van de dijkhoofden tegen de Maasdijk beneden Heusden. Anders dan bij de bekostiging van eerder aangelegde kribben het geval was geweest, waren de kosten van dit ene 'hoofd' uitsluitend ten laste gebracht van de ter plekke 'gedijkstaafden', dat wil zeggen van de eigenaren die in de buurt van het 'hoofd' in kwestie een dijkvak hadden te onderhouden.¹²⁴ In feite was de vordering van de eisers in het tweede proces dus niet gericht tegen de verantwoordelijken voor de uitvoering van het project en de daarmee samenhangende kostenomslag, maar tegen al die mede-ingelanden die naar hun oordeel ten onrechte buiten schot waren gelaten en die zich nu in rechte moesten laten vertegenwoordigen door eigen 'gezworenen'! Op deze manier kon een rechtszaak aanleiding geven tot de vorming van quasi-verenigingen, ad-hoc associaties van groepen personen met een tijdelijk gemeenschappelijk belang.¹²⁵ Bij de samenwerking tussen de 'gemene dorpen' lag dat anders. Hiervoor ontstond mijns inziens wel degelijk iets als een permanente institutionele basis en wel in de vorm van de vaste hoge vierschaar ten plattelande sedert de hervorming van 1403. Ik vermoed dat de hoge vierschaar het kanaal bij uitstek is geworden voor de organisatie van de incidentele gemeenschappelijke acties van de Heusdense dorpen, want zij vormde het enige *vaste* verband waarbinnen de gezwo-

renen van de dorpen elkaar *periodiek* ontmoetten.

Er zijn echter aanwijzingen dat het stadsbestuur van Heusden zich alreeds met het gemeenschappelijke optreden van de dorpen is gaan bemoeien. Zoals bleek uit de bezwaren van de abt van Berne tegen de procuratiebrief van de gedeputeerden van het 'gemene land' in 1487, had de stedelijke schepenbank daartoe een geschikt middel: de bezegeling. Omdat noch de individuele gezworenen, noch de gemene dorpen als collectivum kennelijk een eigen zegel hadden, verschaftte eerst het zegel van de stadsschepenen (of het stadszegel¹²⁶) voldoende autoriteit aan de schriftelijke stukken die de dorpen samen uitvaardigden. Dit verklaart meteen, waarom in kwesties die ogenschijnlijk alleen de gemene dorpen aangingen, soms ook het stadsgerecht werd betrokken. In 1476, bijvoorbeeld, procedeerden de gemene burenen van Vlijmen tegen het gerecht van Heusden dat hen had willen dwingen bij te dragen aan de kosten van het uitbaggeren van de Oude Maas.¹²⁷ De schepenen van Heusden fundeerden hun harde optreden tegen die van Vlijmen op een 'generael ordonnancie', uitgevaardigd door de 'gemeenen bueren vanden lande van Huesden' over het onderhoud van de Oude Maas.¹²⁸ Niet de gemene burenen, maar de stad Heusden had blijkens de processtukken de uitvoering van de ordonnantie gewaarborgd, in eerste instantie, naar men mag aannemen, door haar te bezegelen, in tweede instantie door op te treden tegen weerspanningen die de inhoud niet wensten na te leven. Ook in de jaren '40 waren de heer en de burenen van Vlijmen al eens in aanvaring geweest met het gerecht van Heusden over de contributie aan een waterstaatkundig werk en ook toen bleek het Land zich achter de stad schuil te houden.¹²⁹

Voor een gemeenschappelijk optreden van 'Stad en Land van Heusden' bestonden in de 15de eeuw overigens tenminste twee institutionele kaders: de hoogheemraadschappen en de dagvaarten ter staten van Holland. In de verschillende bovenlokale waterstaatscolleges hadden steeds heemraden uit de stad en de dorpen naast elkaar zitting. De contacten van de stad en het land met de landsheerlijke overheid veranderden onder het bewind van Filips de Goede merkbaar. Vóór die tijd liepen ze over gescheiden schijven. Het duidelijkst komt dat naar voren op twee momenten van verzet: de ene keer tegen de weigering van de landsheer om de Heusdense heervaartrijden te *leveren*, de tweede keer tegen de introductie van het morgengeld.¹³⁰ In beide gevallen onderhandelden de landsheerlijke autoriteiten met stad en dorpen afzonderlijk. In de Bourgondische tijd zou dat spoedig afgelopen zijn: bij alle besprekingen over de Heusdense bijdragen in meerjarige en exceptionele bedden werden 'Stad en Land' als één onscheidbaar geheel opgevat. Hoe de stad en de dorpen de hun toegewezen quote schildtalen onder elkaar verdeelden, moesten ze zelf maar uitzoeken. Zo ontstond één van de vele punten van wrijving die de groeiende stedelijke dwingelandij ten opzichte van het platteland opriep. In hoofdstuk 29 zal ik daar verder aandacht aan besteden. Hier volsta ik met de constatering dat de dorpen ook zonder assistentie van de stad in staat ble-

ken tot goed georganiseerde en gecoördineerde gemeenschappelijke actie. Bovendien kregen de burenen daarbij soms uit onverwachte hoek steun. Een treffend voorbeeld geeft het grote proces dat de gemene dorpen van Heusden in 1478 tegen de stad voerden. Enkele maanden nadat het Hof vonnis had gewezen, tekenden de vier 'gedeputeerden' van de dorpen een schuldbekentenis op naam van de abt van Middelburg, grootgrondbezitter en gerechtsheer in het dorp Wijk, die 25 pond had voorgeschoten ter bestrijding van de proceskosten. Mag dat al opmerkelijk heten, nog vreemder is het feit dat tenminste twee van de vier 'gedeputeerden', Jan Spierink van Aalburg en Dirk Spierink van Well, poorters van Heusden waren!¹³¹

25.10. DISSONANTEN

Aangezien men uit het voorgaande licht de indruk zou kunnen krijgen dat de burengemeenschappen alle zaken van lokaal belang toch vooral eendrachtig en in harmonie regelden, plaats ik aan het slot van dit hoofdstuk als tegenwicht enkele opmerkingen over interne conflicten en criminaliteit. De middeleeuwse samenleving heeft de reputatie buitengewoon gewelddadig te zijn geweest en het platteland zou wat dat betreft de steden naar de kroon hebben gestoken.¹³² Zowel F. Vanhemelryck die de criminaliteit binnen de muren van Brussel in 1464 vergeleek met die in de meierijen rond de stad, als B. Hanawalt in haar veel uitgebreidere studie van de criminaliteit op het Engelse platteland in de eerste helft van de 14de eeuw vonden bevestiging van dat beeld.¹³³ Toch wezen niet al Hanawalts onderzoeksresultaten ondubbelzinnig in die richting. Zo stelde zij vast dat de 'pakkans' klein was en dat vervolgens ook slechts een gering deel – *over all* nog geen kwart – van alle aangebrachte misdrijven in veroordeling van de verdachten door de jury leidde. Hanawalt stelde een aantal verklaringen voor. Het Engelse justitiële systeem was door en door corrupt. Aangezien de meeste misdrijven een lokaal karakter hadden, wogen juries bij hun vonniswijzing behalve angst voor vergelding ook gewoon onderlinge solidariteit mee, vooral omdat in Engeland op veroordeling slechts één straf stond: de strop.¹³⁴ Aan een andere voor de hand liggende verklaring ging Hanawalt voorbij. Het formele bewijs van schuld – en het middeleeuwse bewijsrecht was uiterst formalistisch – was zeer moeilijk te leveren, terwijl het afdwingen van bekentenissen onder tortuur in de Late Middeleeuwen nog allerminst een vaste plaats had gekregen binnen het strafproces. Tenslotte zou men in de geringe veroordelingsgraad een toepassing kunnen zien van de 'regel', dat maatschappelijke tolerantie ten opzichte van criminaliteit groter wordt naarmate de kans dat men er persoonlijk mee wordt geconfronteerd afneemt. Voor de implicatie dat het misschien toch allemaal is meegevallen met de gewelddadigheid op het middeleeuwse platteland, schrok Hanawalt terug, al was het alleen maar omdat geen

berekening van de criminaliteitsquote (het aantal misdrijven per 1.000 inwoners) is te maken.¹³⁵

De enige 'misdaadstatistiek' die ik voor het platteland van Heusden op heb kunnen stellen, is ontleend aan de rekeningen van de drossaard van Heusden, die voor 25 jaren tussen 1360-1400 bewaard zijn gebleven. Boven zogenaamde *correctie-* en *justitieboeken*, een andere veel gebruikte bron bij het criminaliteitsonderzoek, hebben *rekeningen* het voordeel dat zij ook informeren over niet-berechte misdrijven, misdrijven dus die vooraf met de rechter (in ons geval de drost) en, eventueel, de verwanten van het slachtoffer werden geschikt.¹³⁶ Rekeningen geven daarentegen geen uitsluitsel over aangebrachte (vermeende) misdrijven die werden berecht en in *vrijspraak* eindigden en dus voor de drossaard geen financiële gevolgen hadden.¹³⁷ Daar komen drie andere nadelen bij. Ten eerste bevatten de rekeningen uitsluitend de neerslag van de ('middele' en) hoge rechtspraak, dus van de afhandeling van meer ernstige delicten. Alle kleine, maar voor de sociaal-economisch historicus interessante overtredingen van, met name, lokale verordeningen, blijven daardoor buiten beeld. Ten tweede zat de drossaard zowel op het platteland als in de stad de hoge vierschaar voor, maar wordt alleen in de vroegste rekeningen consequent gespecificeerd, of de verdachten in stad of dorp woonachtig waren. Ten derde was de drossaard tevens *ex officio* dijkgraaf van de Heusdense sector van de Hoge Maasdijk binnen het Grote Waard-complex; de rekeningen bevatten derhalve behalve de neerslag van zijn bemoeienissen met misdrijven en civiele geschillen ook die van zaken die voortvloeiden uit de schouw- of dijkrechtspraak.¹³⁸

De aan de rekeningen onttrokken 'misdaadstatistiek' (tabel 25.1) geldt dus voor stad en dorpen van Heusden en bevat meer dan uitsluitend echte misdrijven of criminele delicten. Veruit de grootste categorie¹³⁹ vormden de 'misdrijven tegen de overheid' (44% van alle zaken). Daarbinnen was weer veruit de grootste groep die van de 'belemmeringen van de rechtsgang', een niet helemaal gelukkige verzamelnaam voor zaken uiteenlopend van 'wantaal' of 'wanspraak', het 'wederzeggen' van vonniswijzers – het zogenaamde *valsschelden* van vonnissen – het 'over vonnis dingen' (pogingen tot *hofvaart* en *appèl*?) en foute vonniswijzingen tot en met onrechtmatige 'pandkering' (het terugnemen van goed waarop beslag was gelegd). De meeste van deze overtredingen zijn eerder te beschouwen als inbreuken op de formalistische procedures in de vierscharen, niet als echte misdrijven. De bestraffen in deze categorie – of het moesten vonniswijzers zijn – hadden dus voorafgaand aan hun bestraffing in de vierschaar al een misdrijf of overtreding begaan en zijn, afhankelijk van de vraag of ze in de in eerste instantie in de hoge dan wel lage vierschaar terecht hadden gestaan¹⁴⁰, al dan niet dubbel geteld.

Overigens is het gebruikelijk om aan de hand van de verhouding tussen vermogensdelicten en geweldsmisdrijven, de zogenaamde *TVR* of *Theft-Violence Ratio*, het criminaliteitspatroon vast te stellen.¹⁴¹ Terwijl in de (gro-

TABEL 25.1. Statistiek van misdrijven en civiele geschillen, ontleend aan de rekeningen van de drossaard van Heusden (1360-1400).

misdrijven	aantal delicten	aantal personen ¹
<i>Agressiemisdrijven</i>		
doodslag	32	47 (2 ^c)
doodslag bij ongeluk	2	2
verwonding	40	50
huissvredebreek	7	7
bedreiging (met wapen)	15	15
belediging, laster	3	3
verkrachting	4	4
vrouwenmishandeling	13	14
schaking, ontvoering	5	8 (1 ^c)
openlijke geweldpleging, 'vechten'	59	77
opzettelijke brandstichting	4	4
onrechtmatige betreding of beschadiging van eigendommen	24	32 (1 ^c)
'simpelen zaken'	6	6
Totaal	214 (30%)	269
<i>Vermogensdelicten</i>		
diefstal	33	37
roof	2	2
heling	2	3
woeker	1	1
valsemunterij, e.d.	2	2
overtreding (wil)keur (niet nader gespecificeerd)	15	31
Totaal	55 (8%)	76
<i>Zedendelicten en schendingen van de 'goede trouw'</i>		
eedbreuk	6	6
vloeken e.d.	3	15 (2 ^c)
tovenarij	1	2
'wansede' (?)	8	10
onbetamelijk gedrag	2	2
Totaal	20 (3%)	35
<i>Misdrijven tegen de overheid</i>		
inbreuk op heerlijkheidsrechten	31	49 (4 ^c)
hulp aan ballingen	5	11
schade wegen, dijken, watergangen	14	29
belemmering van de rechtsgang	232	256 (1 ^c)
'vredebreek'	23	29
'onnosele'/'onwetende vredebreuk'	13	13
Totaal	318 (44%)	387
<i>Civiele geschillen</i>		
om onroerend goed	15	19
om roerend goed	6	8
om (erf)goed (niet gespecificeerd)	16	18
om geoogst gewas	3	4
'onrechte aenvanc'	76	87 (1 ^c)
Totaal	116 (16%)	136

¹ = nl. aantal betrokken personen / ^c = collectieven ('mit gesellen' e.d. Collectieven zijn in de laatste kolom gerekend voor twee personen).

TABEL 25.2. Verdeling van plegers van misdrijven en verliezers in civiele geschillen in negen dorpen over vermogensgroepen (1360-1400).

ban	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Baardwijk	2	9	2	4	3	2	—	2
Vlijmen	9	9	12	11	11	6	5	2
Hedikhuizen	—	10	4	11	2	—	3	8
Herpt	5	2	6	9	2	2	1	3
Veen	7	3	11	4	3	—	2	1
Oud-Heusden	7	11	3	8	2	6	3	1
Heesbeen	—	6	—	1	—	1	—	—
Doeveren	2	—	1	4	1	5	—	—
Genderen	4	5	4	7	2	4	—	1
Totaal	36	55	43	59	26	26	14	18
in %	(13)	(20)	(16)	(21)	(9)	(9)	(5)	(6)

I = dader of overtreder in één conflict heeft vermogen van 200 £ / II = dader of overtreder in één conflict heeft vermogen van 25-150 £ / III = dader of overtreder in één conflict niet op bedelijst van 1375, maar in eerste graad verwant aan contribuant(en) in hoogste vermogensklasse / IV = dader of overtreder in één conflict niet op bedelijst van 1375 en niet verwant aan contribuant(en) in hoogste vermogensklasse / V = dader of overtreder in meer dan één conflict heeft vermogen van 200 £ / VI = dader of overtreder in meer dan één conflict heeft vermogen van 25-150 £ / VII = dader of overtreder in meer dan één conflict niet op bedelijst van 1375, maar in eerste graad verwant aan contribuant(en) in hoogste vermogensklasse / VIII = dader of overtreder in meer dan één conflict niet op bedelijst van 1375 en niet verwant aan contribuant(en) in hoogste vermogensklasse.

te) laatmiddeleeuwse steden agressiemisdrijven de grootste categorie vormden, overheersten op het platteland juist vermogens- en economische delicten.¹⁴² Wat dat aangaat, vertoonde de meetbare criminaliteit in Stad en Land van Heusden met een *TVR* van 80 veel meer een (groot)stedelijk dan een ruraal patroon. Maakten 32 doodslagen, 40 verwondingen, 59 vechtpartijen, vier verkrachtingen en 13 gevallen van vrouwenmishandeling in 25 jaar tijds de Heusdense samenleving in de 14de eeuw nu gewelddadig? Voor een gemeenschap van, ruw geschat, 6 à 7.000 personen¹⁴³ zonder meer.¹⁴⁴ Daar staat tegenover dat het aantal vermogensdelicten opvallend klein is te noemen.

Een laatste punt dat de aandacht vraagt, betreft de sociale aspecten van de criminaliteit. Ook op dat punt deed Hanawalt een aantal interessante observaties. Zo concludeerde zij op basis van meer dan 15.000 zaken dat misdrijven veelal een *intra-class* karakter hadden: zowel slachtoffers als daders waren dorpsbewoners, burenen. Maar het was zelfs aan de hand van de uitstekende Engelse bronnen nauwelijks mogelijk om aan te geven, in hoeverre bepaalde vormen van criminaliteit *typisch* waren voor bepaalde maatschappelijke lagen binnen de dorpsgemeenschap. Alleen was het zeker niet zo, dat misdrijven in hoofdzaak of zelfs maar disproportioneel vaak werden gepleegd door marginale groepen.¹⁴⁵

Ook deze bevinding is voor het platteland te toetsen met behulp van de drossaardsrekeningen. Daartoe zijn in tabel 25.2 de plegers van

misdrrijven en overtredingen, van welke aard ook, die opgenomen waren in de genealogische reconstructies van de negen dorpen met de hoogste 'identificatiegraad' in de eerste peilperiode, verdeeld over twee vermogensgroepen: een van 200 pond, samenvallend met de hoogste vermogensklasse in 1375 en een van minder dan 200 pond, correponderend met alle overige vermogensklassen in 1375. Van de overtreders van wie geen vermogen bekend was, omdat zij niet (op het platteland) aan de bede van 1375 contribueerden, zijn degenen met eerstegraadsverwanten in de hoogste vermogensklasse onderscheiden van de overigen. Ter verfijning van de analyse zijn bovendien de 'eenmalige overtreders' gescheiden van de 'recidivisten'.¹⁴⁶ Neemt men beide categorieën – eenmalige overtreders en recidivisten – bijeen, dan overtreft het aandeel van de meest vermogende burens in misdrijven en civiele geschillen hun relatieve aandeel in de vermogensverdeling van 1375 (tabel 16.2) met ongeveer 10% – afhankelijk van de vraag, of men hen apart of met inbegrip van hun naaste verwanten telt. Dit verschil loopt op van ruim 15 tot bijna 20% als men uitsluitend naar 'recidivisme' kijkt. Vermogende burens waren dus zowel als groep als individueel relatief vaker bij misdrijven en civiele geschillen betrokken dan hun minder vermogende plaatsgenoten. Hier zit ook wel een zekere logica in, als men bedenkt dat de meeste misdrijven eindigden in geldboetes en/of financiële schikkingen. Dat maakte misdaad in zekere zin iets dat men zich financieel moest kunnen permitteren. Misdadigers die toch aan de galg eindigden¹⁴⁷, behoorden zelden of nooit tot gevestigde Heusdense families. Wel waren velen van hen aantoonbaar van buiten het graafschap Holland afkomstig.

25.11. SAMENVATTING

In dit hoofdstuk heb ik de *communitas villae* gepresenteerd als een tamelijk autonoom opererende belangenvereniging met uitgebreide bevoegdheden op het terrein van 'wet'geving, (openbaar) bestuur en rechtspraak. Tot de burengemeenschap behoorden alle niet-adellijke en niet-geestelijke vaste ingezetenen van een dorp, eigenerfden en niet-geërfden, mannen en vrouwen. Het centrale orgaan van lokale wetgeving en rechtspraak was de dorpsvierschaar. In de zittingen van de vierschaar konden de aanwezige burens twee 'rollen' spelen: sommigen moesten, op manen van de schout vonnis wijzen, de overigen keurden de gegeven vonnissen bij acclamatie goed of af. Alle burens die een vonnis goedkeurden, waren in persoon verantwoordelijk voor de mogelijke gevolgen. Bij het 'vinden' en beoordelen van vonnissen lieten de burens zich leiden door het gewoonterecht dat in de Late Middeleeuwen nog ongeschreven en voor een deel zelfs strikt lokaal recht was. Naast de dorpsvierschaar bestond er zoiets als een algemene dorpsvergadering voor de goedkeuring van belangrijke beslissingen.

Van de taken van de dorpsvierschaar heeft die van het maken van plaat-

selijke verordeningen of *wilkeuren* nauwelijks documentaire sporen nagelaten. De uitoefening van de criminele rechtspraak en de rechtspraak in civiele geschillen was in de meeste dorpen beperkt tot lichte vergrijpen en kleine zaken. Alle zaken die de competentie van de dorpsvierscharen te boven gingen, werden afgehandeld in de hoge vierschaar van drossaard en *goede mannen*, later *landschepenen*. Op het terrein van de vrijwillige rechtspraak moesten de dorpsvierscharen, die van Eethen en Meeuwen uitgezonderd, al zeer vroeg de autoriteit van de schepenenbank van Heusden naast en vermoedelijk ook boven zich dulden. In de bestuurlijke sfeer lag de bemoeienis van de gemene burenen met het beheer van de *meenten* en de zorg voor de parochiekerk.

Geheel naar middeleeuwse opvattingen kon elk willekeurig individueel lid van de burengemeenschap aansprakelijk worden gesteld voor het handelen van het collectief. Hetzelfde gold in bijzondere mate voor de functionarissen en representanten die de gemene burenen voor de uitvoering van vaste taken of met een speciale last aanstelden. Uit verschillende stukken bleek hun kwetsbare positie. Hoe de grote financiële en soms ook lijfelijke risico's die zij liepen werden gecompenseerd, blijft een kwestie van gissen. De belangrijkste uit de boezem van de burengemeenschap aangestelde functionarissen waren de *gezworenen*, die eerst en vooral belast waren met de omslag en invordering van bede- en waterstaatslasten. De gezworenen die de bede van 1375 omsloegen, behoorden zelf relatief vaak tot de meest vermogenden. Detailonderzoek naar de achtergronden van de gezworenen van Oud-Heusden en Heesbeen gedurende de hele periode 1430-1505 wees er evenwel absoluut niet op dat de families met het meeste eigen grondbezit het ambt domineerden. Wel bleken veel gezworenen meer dan één ambtstermijn te vervullen.

Gedurende de 15de eeuw traden de burengemeenschappen van de Heusdense dorpen bij verschillende gelegenheden gezamenlijk naar buiten, het vroegst in zaken van bede en waterstaat. Daartoe stelden zij dan speciale gedeputeerden aan, die *bij wilkeur* van een formele procuratie werden voorzien. In de 15de eeuw had de stad Heusden regelmatig bemoeienis met dergelijke collectieve optredens. Door bezegeling van schriftelijke stukken kon de stad acties een hogere rechtskracht verlenen en haar stonden meer geduchte dwangmiddelen ter beschikking dan de dorpen. Daarnaast schiepen zowel het Bourgonische belastingstelsel als de verschillende nieuwe hoogheemraadschappen die na 1421 van de grond kwamen vaste institutionele kaders voor een gemeenschappelijk optreden van 'Stad en Land van Heusden'.

Met het doel om in het hoofdstuk over de *communitas villae*, de institutionele mal waarin de gemeenschapszin van de dorpsbewoners was gegoten, ook een dissonant te laten horen, heb ik in de laatste paragraaf aandacht besteed aan criminaliteit en onenigheid onder de burenen in de tweede helft van de 14de eeuw. Relatief veel misdrijven waren geweldsdelicten en dat leidde tot de conclusie dat het Heusdense criminaliteitspatroon veel meer

(groot)stedelijk dan ruraal aandeel. Onder de plegers van misdrijven en litiganten in civiele geschillen waren naar verhouding veel hoogvermogen-
de bureu. Ik bracht dat in verband met het feit dat de laatmiddeleeuwse
strafrechtpraktijk sterk gericht was op geldelijke afkoping en compensatie.

26. PAROCHIE

26.1. INLEIDING

Volgens Génicot nam de parochie om vier redenen een centrale plaats in in het leven van de middeleeuwse boeren.¹ De parochie verschaftte het dorp duidelijke grenzen; zij was alomtegenwoordig en penetreerde met haar instituties (kerk, armentafel, rechtspraak, elementair 'onderricht') belangrijke sferen van het dagelijks leven; de burenen-parochianen waren nauw bij het beheer van parochiezaken betrokken en dat versterkte het gemeenschapsgevoel; hetzelfde effect ging uit van de gemeenschappelijke verplichtingen die aan het lidmaatschap van de parochie vastzaten.

Van het eerste punt heb ik in hoofdstuk 2 al opgemerkt dat het primaire territoriale kader van lokale gemeenschappen in de Late Middeleeuwen eigenlijk niet meer werd bepaald door de parochiegrenzen, maar door de *ban*, het (wereldlijke) gerechtsdistrict. Parochie en *ban* vielen ook niet altijd samen. De relatie tussen parochie en gerechtsheerlijkheid (*seigneurie banale*) wordt overigens door Génicot eveneens beklemtoond. Veel oude parochiekerken waren immers eigenkerken, *in proprio territorio* gefundeerd door feodale heren die zich tevens de publieke rechtspraak hadden toegeëigend. De eerste vraag die zich aandient is dus, welke evolutie de parochies van het Land van Heusden op dit punt hebben doorgemaakt. Nauw met deze kwestie verbonden is de verdeling van collatie- of benoemingsrechten van pastoors en eventueel altaristen en kapelaans. Samen met het tiendrecht vormden de collatierechten immers overal in onze streken de dubbele nalatenschap van het eigenkerkensysteem.

De dorpspastoors waren, in de woorden van Génicot, 'local VIP's'², die in elk geval dít op het merendeel van hun parochianen vóór hadden dat ze relatief ontwikkeld en relatief welgesteld waren. Terwijl het laatste op grond van het onderzoek naar de omvang van de onroerende 'pastoralia' in hoofdstuk 18 kan worden onderschreven, is een paragraaf in dit hoofdstuk gewijd aan de sociale achtergronden van de dorpsgeestelijkheid.

Vervolgens gaat de aandacht uit naar de taken van de dorpsgeestelijkheid. Natuurlijk waren deze in de eerste plaats gelegen in de *cura animarum*, de zielzorg. Daarnaast was de pastoor, althans oorspronkelijk, de voorzitter van het plaatselijk seendgerecht, waar jaarlijks de *crimina ecclesiastica* moesten worden berecht, terwijl hij in theorie ook een deel kon nemen in de vrijwillige rechtspraak. Tenslotte komt de betrokkenheid van de burenen bij hun parochie aan de orde, zoals die in velerlei sferen gestalte kreeg: in de vonniswijzing in de seend, bij het beheer van het vermogen van de parochiekerk (de *kerkfabriek*), in de organisatie van de *mensa sancti spiritus*, de heiligegeest- of armentafel en in de vestiging van memories of gebedsherdenkingen.

26.2. KERKELIJKE ORGANISATIESTRUCTUUR

De grens van de bisdommen Utrecht en Luik liep dwars door het Land van Heusden. Hij werd gevormd door de Oude Maas: alle dorpen benoorden de oorspronkelijke loop (waaronder Herpt) ressorteerden onder Utrecht, alle zuidelijke dorpen (waaronder Oud-Heusden) onder Luik.

Ongeveer de helft van de kerken in het Land van Heusden was tenminste in de 11de eeuw bezit van de abdij van Sint-Truiden. Aanvankelijk fungeerde *Aalburg* als moederkerk³ van waaruit de geestelijke bediening in de *appendicia* werd geregeld. Daaronder vielen de kerken van Herpt, Doeveren, Heesbeen, Genderen, Eethen, Babyioniënbroek en, in een later stadium, ook die van de nieuwe stad Heusden. Daarnaast bezat de abt van Sint-Truiden al vroeg het patronaats- of collatierecht in de kerk van Baardwijk.⁴ Deze situatie stuitte op bezwaren bij de gelovigen in de verder afgelegen dorpen die al te vaak, als gevolg van slechte weersomstandigheden of anderszins, de diensten van de pastoor van Aalburg moesten ontberen. Al sedert het begin van de 12de eeuw begon het net van parochies zich uit te breiden. In 1135 werd (het Gelderse) Aalst losgemaakt van de parochiekerk van Wijk, in 1148 kreeg Herpt een eigen vicaris, ergens na het midden van de 13de eeuw moet de kerk van de nieuwe stad Heusden zijn losgemaakt uit de parochie Herpt, tussen 1363 en 1369 is Bokhoven ontkoppeld aan Hedikhuizen en in 1481 zou de grote dubbelparochie Engelen en Vlijmen opnieuw worden gesplitst. Een ander teken van expansie en 'verdichting' van bewoning was de toename van het aantal kapellen en altaren.

De groei naar verzelfstandiging van de parochies verliep nooit zonder conflicten, met name omdat het collatierecht nauw was verbonden met het lucratieve tiendrecht, iets waar lokale potentaten begerig op aasden. In *Herpt* kreeg Sint-Truiden begrijpelijkerwijs te maken met de abt van Berne die maar moeilijk kon velen dat juist in de parochie waarbinnen zijn klooster was gelegen een andere orde zeggenschap over de kerk had. In 1247 kwam het tot een regeling, waarbij abt en convent van Berne zowel het collatierecht van de kerk van Herpt als de tiendheffing in Berne en Herpt in erfpacht kregen voor de jaarlijkse som van 21 Keulse marken en 21 zalmen.⁵ Uitdrukkelijk uitgezonderd werden echter de 'homines censuales, capitales et feudales' van de abt van Sint-Truiden, voor zover die er in Herpt nog waren ('si ibi inveniuntur'), alsmede de kerk van Heusden. Dáár was het recht om aan de abt een vicaris te presenteren inmiddels vergeven aan de heer van Heusden 'cum villa' (d.i. 'met de gemeenschap van de stad of eventueel nog het dorp'; PH). Deze toevoeging over Heusden is belangrijk, omdat zij bewijst dat de plaats waarop (het nieuwe) Heusden werd gesticht oorspronkelijk gelegen was binnen de parochie Herpt.⁶ Zoals ik eerder uiteen heb gezet⁷, waren de moeilijkheden na de regeling van 1247 nog geenszins voorbij.

Op vergelijkbare wijze als in Herpt gebeurde, werden in 1242 de knelpunten opgelost omtrent kerk en tienden te *Baardwijk*.⁸ Hier stond de abt van Sint-Truiden tegenover zekere Dirk Loef van Barendonk, wiens voorouders 'ab antiquo tempo', dat wilde zeggen vanaf abt Rudolf, de tiende en de 'capella' van Baardwijk 'cum tanto [onere ?] terre quod facit medietatem carruce' (d.i. met een halve *dagwand* land)⁹ in bezit hadden gehad. De regeling hield in, dat Dirk Loef tienden en kerk voortaan in erfpacht zou houden tegen $1\frac{1}{2}$ mark zilver per jaar en dat hij voor het overige goed van de abt in Baardwijk diens 'homo beneficiatus', dus leenman zou zijn. Daarvoor moest hij wel de kerk onderhouden, zich aan het gezag van de kerkelijke autoriteiten onderwerpen en er op eigen kosten een priester aan laten stellen. Als nadien voldoende inkomsten uit de kerk zelf mochten komen voor het onderhoud van de priester, zouden Dirk en zijn erfgenamen in ieder geval het recht behouden om een kandidaat voor te dragen aan de abt van Sint-Truiden. Kort daarop werd de overeenkomst in dier voege verbijzonderd dat Loef met toestemming van de abt aan de pastoor in kwestie een vast jaargeld toekende van 24 gouden realen, te voldoen uit de tienden van Baardwijk.¹⁰ Ook de aalmoezen mocht de pastoor zelf houden. Zouden in de toekomst meer altaren in de kerk worden gefundeerd, dan werden de daaraan verbonden priesters onder het gezag van de pastoor gesteld, maar de collatie kwam toe aan de bezitter van het tiendrecht.

Die altaren kwamen er inderdaad, al is over de fundatie vaak niets bekend. De altaren gewijd aan Sint Nicolaas en Maria worden al voor het eerst genoemd in 1331¹¹, het Sint Catharina-altaar in 1400.¹² Precies in het sombere eerste decennium van de 16de eeuw zijn drie nieuwe altaren ingericht, respectievelijk gewijd aan Sint Jan de Evangelist, Maria en Barbara, aan de Salvator¹³ en aan het Heilig Kruis en Maria Dolorosa. Omstreeks het midden van de 16de eeuw kwamen hier nog een Maria-altaar en een altaar ter ere van de (Vier) Zalige Maarschalken en Sint Anna bij.¹⁴

In *Babyloniënbroek* rees een geschil rond het patronaatsrecht van Sint-Truiden onder het abbatiaat van Willem van Rijkel. 'Ibi volunt vicini ponere sacerdotem', noteerde die onder het jaar 1264¹⁵ en toen lag een oplossing van het conflict nog ver in het verschiet. De burenen van Babyloniënbroek kregen steun van de adellijke Willem van Wijtvliet en in 1285 werd het geschil voorgelegd aan een arbitrage-commissie.¹⁶ De burenen haalden bakzeil want het einde van het liedje was dat zij het patronaatsrecht van Sint-Truiden moesten erkennen.¹⁷ Weer een paar jaar later was het patronaatsrecht van de kerk van *Genderen* in het geding.¹⁸ Jan, heer van Heusden had de collatie geësurpeerd en zekere Wouter Tolreps als pastoor aan laten stellen. Wouter zag zich toen gesteld tegenover de priester Jakob van Waalwijk, kandidaat van de abt van Sint-Truiden. De laatste had de zaak hoog opgenomen. Hij liet het Land van Heusden onder

interdict leggen en de heer van Heusden en Wouter Tolreps excommuniceren. De heer van Heusden had daarop het gebruik van de landerijen en andere goederen behorend aan de kerk van Genderen onmogelijk gemaakt. Deze kwestie werd uiteindelijk eveneens na arbitrage in der minne geschikt. Opnieuw kreeg de abt zijn zin. En in *Eethen* tenslotte is in 1351 niet geruzied om het patronaatsrecht van de kerk maar om dat van het altaar gewijd aan Sint Elizabeth.¹⁹ Wederom was de abt van Sint-Truiden partij, ook nu werd de zaak ten leste in zijn voordeel beslecht. Grootmoedig schold hij de verliezer, de pastoor van Eethen, heer Gerard Hessels zoon van Drongelen, de proceskosten kwijt.

De geleidelijke groei van de parochiekerken – een logisch uitvloeisel van de demografische expansie binnen de parochies – ging niet alleen gepaard met een uitbreiding van het aantal altaren, maar ook met de stichting van nieuwe kerken of kapellen naast en vanuit de oorspronkelijke parochiekerken. De kerk van de nieuwe nederzetting *Heusden* zal ergens in de eerste helft van de 13de eeuw zijn gefundeerd binnen de grenzen van de parochie Herpt. In *Meeuwen* werd in 1308 een Mariakapel ingericht onder auspiciën van de pastoor van Eethen. Voor het beheer van de goederen werden vier kapelmeesters (*provisores*) aangesteld en ten behoeve van de prebende van de vicaris van de nieuwe kapel vestigden de kapelmeesters samen met de heer van Drongelen en zijn echtgenote en enige privé personen twaalf erfelijke cijnzen.²⁰ Onder de kerk van Eethen ressorteerde toen waarschijnlijk ook al een kapel in *Drongelen* en onder die van Babyloniënbroek een ‘*opden Hil*’, dat was in de uitbreiding van het dorp over de grenzen van het Land van Altena. De vroegste vermelding van de kapel ‘opden Hil’ is vermoedelijk van 1362: in een notariële akte van dat jaar handelend over de tienden in het Altenase deel van het Broek wordt een kapel genoemd, maar daarmee kan ook de kerk van Babyloniënbroek zelf zijn bedoeld.²¹ *Heesbeen*, ofschoon een parochie van geringe omvang, had in de Late Middeleeuwen zowel een parochiekerk als een kapel. Beide zijn duidelijk herkenbaar op de plattegrond van Heusden en omgeving van Jakob van Deventer. De kapel van Heesbeen lag vlak onder de muren van Heusden aan het begin van de zogenaamde Wijkse Dijk, een snel groeiende woonkern, die in de 15de eeuw vermoedelijk binnen de stadsjurisdictie is getrokken.²² De kapel is pas gesticht na 1392, want in dat jaar noemde de pastoor van Heesbeen zich nog ‘*curatus parrochialis ecclesie seu capelle in Heesben*’²³, een aanduiding die verwarrend zou zijn geweest als toen *naast* de kerk al een kapel had bestaan. Grondbezit van de kapel is bekend vanaf 1459.²⁴

Op vergelijkbare wijze verliepen de ontwikkelingen in de parochies buiten de invloedssfeer van Sint-Truiden. In de zuidoosthoek van het Land van Heusden viel het patronaatsrecht van ouds toe aan het kapittel van de Sint Jan te Luik.²⁵ Geheel in overeenstemming met de nieuwe machts-

verhoudingen in het gebied gaf het kapittel in 1285 al zijn goederen in Engelen, Vlijmen, Hedikhuizen en Oud-Heusden met de patronaatsrechten over de kerken aldaar in erfpacht aan de abt van Berne²⁶ en deze situatie zou gedurende de hele periode blijven bestaan.

Het meest is bekend van de parochiegeschiedenis van *Oud-Heusden*. G.M. van der Velden constateerde dat de norbertijnen er aanvankelijk lang niet altijd zelf de zielzorg verleenden. Pas vanaf het midden van de 15de eeuw was de pastoor van Oud-Heusden aldoor een Bernensis.²⁷ In 1340 werd in de kerk een altaar ter ere van Sint Nicolaas-en-Alle Heiligen gesticht door zekere Jan van Oudheusden, kanunnik te Keulen en Utrecht. Vier jaar later droegen zijn erfgenamen het collatierecht over aan Berne.²⁸ Van het Maria-altaar dateert het oudste gegeven uit het begin van de 15de eeuw.²⁹ Behalve de parochiekerk bevonden zich binnen de parochiegrenzen van Oud-Heusden nog drie kapellen, waarvan er twee in Elshout waren gelegen. De kapel van de Onze Lieve Vrouw ter Gaarsweide genoot tot ver buiten Oud-Heusden bekendheid door het houten beeld van de 'Wonderbare Moeder' dat er werd vereerd.³⁰ De kapel zou al in 1285 hebben bestaan. In 1316 doteerde Wouter van der Weiden, een broer van de heer van Heusden, een jaargeld van 5 pond ten behoeve van de kapelaan. Mogelijk is daarover later onenigheid ontstaan, want in 1339 braken Jan Roelants, de schout van de heer van Heusden en Arend, de zoon van Wouter van der Weiden het offerblok van de kapel met geweld open, waarna de bisschop van Luik de kapel onder interdict legde.³¹ Waarschijnlijk zijn de jaarlijkse betalingen aan de kapelaan van Elshout in de rekeningen van de rentmeesters der domeinen sedert 1358 de voortzetting van het jaargeld uit 1316. Niet lang daarna werd in Elshout een tweede kapel ingericht, ditmaal gewijd aan Sint Agatha. Opmerkelijk is dat zekere Boudewijn, kapelaan van Baardwijk en mogelijk te identificeren als de latere pastoor van Babyloniënbroek heer Boudewijn van Geint van Baardwijk, bij beide stichtingen een belangrijke rol heeft gespeeld en dat noch de abt van Berne, noch de pastoor van Oud-Heusden direct bij de fundaties betrokken lijken te zijn geweest. De fundatie van de kapel van Sint-Agatha verliep verder in zoverre eigenaardig, dat de inkomsten die de pastoor van Baardwijk bij testament had vermaakt aan het Maria-altaar in de kerk van Baardwijk, in 1331 door diens executeurs testamentair werden verbonden aan de nieuwe kapel in Elshout.³² Daarheen zou ook het altaar van Maria zijn overgebracht, maar dat laatste is mogelijk toch niet doorgegaan, want in 1360 had de Baardwijkse kerk zeker nog een Maria-altaar.³³ De derde kapel binnen de parochie Oudheusden, gewijd aan Maria Magdalena, was die van het nieuwe begijnhof, dat kort na 1390 verrees op de Cleyne Nederstam, dat was buiten de Oudheusdense poort, maar binnen de stadsjurisdictie van Heusden.³⁴

Veel minder goed ingelicht zijn we over de vroegste parochiegeschiedenis van *Hedikhuizen*. Tot deze parochie behoorde in elk geval tot 1369 de

Luikse enclave Bokhoven. Het verhaal luidt ongeveer hetzelfde als dat van de parochies Herpt en Aalst in een vroegere periode: de inwoners van Bokhoven beklagden zich over de grote afstand tot hun parochiekerk en vroegen toestemming om zelf een kapel te mogen bouwen. De kapel kwam er in 1363, mede door toedoen van een schenking door ridder Gijsbert Kok, de toenmalige heer van Bokhoven.³⁵ Zes jaar later werd de kapel tot parochiekerk verheven. De abt van Berne behield het patroonaatsrecht en met de pastoor van Hedikhuizen – gewoonlijk een abdijsheer van Berne – werden afspraken gemaakt over de verdeling van zekere lusten en lasten.³⁶ Aan het enige altaar (naast het hoofdaltaar) in de kerk van Hedikhuizen, gewijd aan de patrones van Heusden, Sint Catharina, was een aparte rector verbonden. De vroegste vermelding van de kapel van het onder Hedikhuizen gelegen gehucht de *Haarsteeg* is pas van 1572.³⁷

Wanneer de oorspronkelijk gescheiden parochies *Engelen* en *Vlijmen* zijn samengevoegd, is niet bekend³⁸, maar deze situatie, des te merkwaardiger omdat Vlijmen en Engelen tot de grootste dorpen van het Land van Heusden behoorden, bleef tot 1481 bestaan. In dat jaar richtte abt van Berne als collator een verzoek aan de bisschop van Luik, Lodewijk van Bourbon, om de dubbel-parochie weer te splitsen.³⁹ Als belangrijkste argument voerde hij aan, dat de bediening van zo een ‘copiosam perochianorum copiam’ door slechts één zieleherder tot ‘plures defectus et crimina’ leidde en dat was natuurlijk volstrekt ongewenst. Aangezien de pastoor van de dubbel-parochie Vlijmen altijd als standplaats had gehad, betekende dit dat de kerk van Engelen (weer) een eigen pastoor kreeg. Wellicht om de bisschop met uitzicht op geldelijk gewin te paaien, had de abt aan zijn verzoek toegevoegd, dat beide pastoors zouden beschikken over hun eigen ‘oblationes, accidentia et emolumenta in panibus, anniversorum redditibus et aliis obventionibus quae piis christifidelium largitionibus in baptismalibus officiis, nubentium copulationibus, infirmorum visitationibus et similibus conferentur’. De bisschop verwees de beslissing terug naar de abt en naar de zittende pastoor, de norbertijn heer Jan van Orthen.

De deels binnen het Land van Heusden gelegen dubbel-heerlijkheid *Onsenoort* en *Nieuwkuyk* had een eigen kapel, gewijd aan Sint Jan en Sint Ewald. De kapel viel onder de Brabantse parochie Drunen, waar de abt van Tongerlo het collatierecht in handen had.⁴⁰

Op deze rondgang resten de noordelijk gelegen parochies *Wijk* en *Veen*. De eerste is al bekend uit de veelvuldig geciteerde oorkonde van 1135 die bewijst dat de hoofdstroom van de Maas omstreeks het begin van de 12de eeuw het tracé Hedikhuizen – Veen was gaan volgen.⁴¹ De inwoners van Aalst kregen toen toestemming om een eigen kapel te bouwen en er een priester aan te laten stellen. Frank, de pastoor van Wijk, maakte daartoe uit zijn prebende zeven morgen land en twee hofsteden vrij. Alleen het seendgericht zou in de moederkerk zitting blijven houden. Volgens de tekst van 1135 behoorde de kerk van Wijk toe aan een graaf Dirk en

dat is een intrigerende mededeling. Volgens A.C.F. Koch en P.A. Hendriks werd hiermee graaf Dirk (VI) van Holland bedoeld⁴² maar het is de vraag of dat juist is. Een andere serieuze kandidaat zou een zoon of althans nazaat zijn van de Wichert die volgens de stichtingskroniek van Berne ergens in het begin van de 12de eeuw door Folko van Berne werd gedood en die grafelijke rechten hield in het deel van het oude graafschap Teisterbant dat 'insula Vrote', Vroterwaard, heette. Daaronder behoorde in elk geval ook Wijk, waar Wichert zelfs zou hebben gewoond. K.N. Kortewegs suggestie als zouden de grafelijke rechten na diens dood aan de graven van Kleef zijn gekomen, moet echter worden verworpen, omdat de graaf van Kleef in 1135 geen Dirk maar Arnold heette.⁴³ De moeilijkheid met de identiteit van graaf Dirk zou wellicht op te lossen zijn als we wisten, wie later de collator van de kerk van Wijk was, maar dat is onbekend, ofschoon er over de kerkgeschiedenis vanaf de 15de eeuw vrij wat gegevens zijn dankzij de aantekeningen in het missale. Zo weten we dat in het laatste decennium van de 14de eeuw een geheel nieuw kerkgebouw is opgetrokken, met een hoogaltaar en zijaltaren, gewijd aan Maria en de H. Geest. De toren moest in het begin van de 16de eeuw worden gerepareerd, mogelijk als gevolg van oorlogsschade.⁴⁴ De parochiekerk van *Veen* stond in de 15de eeuw ter begeving van het adellijke geslacht Van Heeswijk.⁴⁵

In de Late Middeleeuwen werden de kerken op het platteland van Heusden onderscheiden in 'hele', 'halve' en 'kwart' kerken (resp. *integrae* en *mediae ecclesiae* en *quartae capellae*). Althans in het Luikse deel van het Land had deze distinctie niet te maken met filiatie (moeder- en dochterkerken)⁴⁶, maar met de hoogte van de aanslag in de twee belangrijkste kerkelijke belastingen die de parochies om de vier jaar aan bisschop en aartsdiaken moesten betalen: het *cathedraticum* en het *obsonium*, de eerste een erkenningspenning van de bisschopszetel, de tweede in oorsprong de afkoopsom van de bekostiging van het jaarlijkse bezoek van aartsdiaken of deken. De hoogte van beide belastingen hing in Luik af van de welstand van de parochiekerken, die daartoe waren verdeeld in de drie bovengenoemde 'klassen'.⁴⁷ Veranderde de welstand van een parochie, paste men ook de 'klasse' aan. De kerk van Baardwijk, bijvoorbeeld, is in 1541 verheven van *quarta capella* tot *integra ecclesia*.⁴⁸ Engelen bleef waarschijnlijk ook na de verzelfstandiging in 1481 net als voorheen een *quarta capella*⁴⁹, Vlijmen een *integra ecclesia*. Hedikhuizen was een *media ecclesia*.

26.3. DE BEDIENING VAN DE PAROCHIES; NOTITIES OVER DE ACHTERGRONDEN VAN DE LOKALE GEESTELIJKHEID

Het overzicht in de vorige paragraaf toont aan dat het Land van Heusden wat de collatierechten op pastoorsambten en kapelanieën betreft ta-

melijk uitzonderlijk was binnen de kerkelijke verhoudingen in de Noordelijke Nederlanden. Waar naar een ruwe schatting van R.R. Post omstreeks 1500 in het bisdom Utrecht slechts ongeveer éénderde en binnen het bisdom Luik ongeveer 60% van de patronaatsrechten in handen was van geestelijke personen of instellingen⁵⁰, viel de collatie in het merendeel der parochies van het Land van Heusden toe aan de abdijen van Sint-Truiden en Berne. Dit had natuurlijk gevolgen voor de personele bezetting van de lokale geestelijke ambten. Men zou verwachten dat zich onder de pastoors, vicarissen en kapelaans op het platteland van Heusden in de Late Middeleeuwen naar verhouding weinig seculiere geestelijken bevonden, die bovendien minder dan elders exponenten waren van de plaatselijke elite en de regionale adel. Was dit ook zo?

Het laatste waarschijnlijk niet. Van de bijna 50 dorpspastoors die we uit de beide 'peilperioden' kennen, kwamen er weliswaar maar weinig uit de boezem van de burengemeenschap. Alleen de Baardwijkse pastoors Gerard van der Heiden (pastoraatsjaren onbekend, maar vóór 1376)⁵¹ en *magister* Hendrik Smeeds ('Fabri') (geïnstitueerd in 1522), de Broekse *vice-cureit* heer Boudewijn van Geint van Baardwijk (ca. 1382) en de pastoor van Veen Daniël Arends zoon de Loker (benoemd in 1360) zijn in verband te brengen met lokale burenfamilies. Smeeds zou zelfs een ambt van plaatsvervangend pastoor in Den Bosch geruild hebben voor het waarschijnlijk minder lucratieve pastoorsambt in zijn geboortedorp Baardwijk⁵², dat hij overigens onmiddellijk liet bedienen door een plaatsvervanger, Peter Schilders, die zeker niet uit Baardwijk afkomstig was. Vele anderen stamden echter wel degelijk uit adellijke of patricische geslachten uit het Land van Heusden (De Geister, Van Hedikhuizen, Van Heeswijk, Brievonc), het Land van Altena (Borchgreve), Zuidholland (Van Tuyl, Van Rijswijk, Van Brakel) of Brabant (Back); weer anderen waren gelieerd aan de Heusdense magistraat (Segers van Hemert, de Heusdense tak van de familie Ywijn van Outhuesden, Van Oss, Hackens); weer anderen, zoals pastoor Wouter Doremans van Baardwijk (1497-1522), die uit Oisterwijk kwam, waren in elk geval niet uit Heusden geboortig.

Dat dorpspastoors (en *rectores* van altaren) merendeels reguliere geestelijken zouden zijn geweest, is evenmin evident. De abdijs van Berne ging er gaandeweg de 15de eeuw zeker toe over om Bernenses aan te stellen in de pastoorsambten van Oud-Heusden, Hedikhuizen en Vlijmen/Engelen. De abt van Sint-Truiden stelde daarentegen eigenlijk nooit of in ieder geval geenszins consequent aan (eigen) ordegeestelijken pastoorsambten beschikbaar in de Heusdense parochies die tot zijn begiftiging stonden. Hierbij dien ik evenwel aan te tekenen, dat over de clericale bezetting van de parochies van het bisdom Utrecht veel minder bekend is dan over die van de Luikse parochies. Dankzij de bewerkte uitgave van de zogenaamde *pouillés* van het Luikse dekenaat Hilvarenbeek die G.C.A. Juten in de jaren '20 publiceerde, kennen we de namen van heel wat pastoors en *rectores* uit Baardwijk, Vlijmen en Engelen, Hedikhuizen en Oud-

Heusden vanaf 1400. Ook de *pouillé's* zijn echter geenszins compleet.⁵³ Weliswaar geven ze per parochie een overzicht van alle beneficiés, maar het was de aartsdiaken van de Kempen, in wiens opdracht de lijsten werden bijgehouden, slechts te doen om een registratie van zijn inkomsten uit het *jus absentiae* en het *jus placet*, de vergoedingen die parochiegeestelijken moesten betalen als zij hun ambt wilden laten bedienen door een plaatsvervanger (*deservitor*) of zich wilden laten bijstaan door een *coadjutor*. De *pouillé's* noemen dan ook, behalve de weinige beneficianten met *coadjutores*, uitsluitend absente parochiegeestelijken en hun *deservitores* – en dat waren er nogal wat. Wèl volledig zijn de zogenaamde *rescripties*, de beneficielijsten die de pastoors zelf jaarlijks aan de aartsdiaken moesten overleggen om de *pouillé's* up-to-date te houden. *Rescripties* uit het dekenaat Hilvarenbeek zijn slechts van één jaar uit de 15de eeuw (1485) en van drie jaren uit de eerste helft van de 16de eeuw overgeleverd; ze werden in bewerking uitgegeven door Bannenberg, Frenken en Hens.⁵⁴ Een inmiddels bekend probleem dat zowel aan de *pouillé's* als *rescripties* kleeft, is dat van de onvolledige persoonsaanduiding. Met name ontbreekt veelal vermelding van de plaats van herkomst en dat is te lastiger daar mijn stellige indruk is, dat toch nog een aanzienlijk deel van de parochiegeestelijkheid van buiten het Land van Heusden afkomstig was. Uit het bisdom Utrecht zijn dergelijke lijsten, voor zover bewaard gebleven, al helemaal niet in uitgegeven (bewerkte) vorm beschikbaar.⁵⁵ De collatieregisters van de abdij van Sint-Truiden bevatten voor de Heusdense parochies betrekkelijk weinig gegevens uit de 15de eeuw.⁵⁶ Bronnen van vroegere datum, zoals de rekeningen van de rentmeester van Heusden, noemen parochiegeestelijken vaak alleen bij hun voornaam. Er zijn dus nogal wat belemmeringen voor een werkelijk gedetailleerde prosopografie van de parochiegeestelijkheid in de dorpen van Heusden.

26.4. KERKELIJKE RECHTSPRAAK

Tot de oorspronkelijke verplichtingen van de parochianen behoorde het bijwonen van de zittingen van het seendgerecht. Een belangrijke taak van de seend was de berechting van de zogenaamde *crimina ecclesiastica*, een juridisch schemergebied, waaronder men alle schendingen van de openbare moraal, zaken van meened en eedbreuk, afwijkingen van het orthodoxe geloofsleven, maar soms ook gewone misdrijven als doodslagen vatte. In ons omringende streken was de vonniswijzing in de seend aanvankelijk voorbehouden aan speciale schepenen, die vaak werden gekozen uit de parochianen. Toen het canonieke recht steeds technischer werd, ging in een later stadium de kerkelijke functionaris die het seendgerecht voorzat, zelf vonnis geven.⁵⁷

Althans in theorie werd de seend eens per jaar gehouden onder voorzitterschap van de bisschop, die daartoe een vaste rondgang door zijn diocees

maakte en alle parochies aandeed. Al vroeg tijdens de hoogmiddeleeuwse expansiefase moet dit ondoenlijk zijn geworden en hebben de bisschoppen dit deel van hun taken gedelegeerd aan speciale functionarissen, de *aartsdiakenen*, die op hun beurt spoedig vicarissen aan gingen stellen, de *dekenen*.⁵⁸ Zo vielen de 'Utrechtse' dorpen van het Land van Heusden in de Late Middeleeuwen onder het gezag van de aartsdiaken van Arnhem en de deken van Tiel, de 'Luikse' dorpen onder dat van de aartsdiaken van de Kempen en de deken van Hilvarenbeek. Het laatste stadium in deze ontwikkeling bestond in de benoeming van permanente (districts-) *officialen*, die de rechterlijke taken van de dekenen in een bepaald gebiedsdeel van het dekenaat overnamen.

De oudste Heusdense bronnen laten het niet toe een goed inzicht te krijgen in het functioneren van de seend en de rol van de buren-parochianen daarin. Wel wordt duidelijk dat de seend niet in elk kerkdorp plaatsvond. In de bekende oorkonde over de afscheiding van Aalst van Wijk uit 1135 heette het dat de inwoners van Aalst nu wel een eigen kerk mochten bouwen, maar dat zij voor de *justitia synodalis* aangewezen bleven op de moederkerk te Wijk. Enige jaren later is dezelfde regeling getroffen bij de verzelfstandiging van de kerk van Herpt: de buren van Herpt kregen een eigen priester, de seendrechtspraak bleef gereserveerd voor de pastoor van de moederkerk Aalburg, 'pro qua', zo luidt het vervolg, 'et dominis archidiacono et decano infra et extra synodum solitum servitium exhibit' – 'waarvoor hij zowel aan de aartsdiaken als aan de deken binnen en buiten de seend het gebruikelijke seendgeld zal betalen'.⁵⁹ De toevoeging verwijst waarschijnlijk naar het zogenaamde *obsonium*, de verplichting van de pastoor om de aartsdiaken of de deken gedurende zijn (vierjaarlijkse) verblijf in de parochie van leeftocht en onderdak te voorzien.

Waarschijnlijk hebben de lokale seendgerechten in hun oude vorm ergens gedurende de door mij beschouwde periode opgehouden te bestaan – wanneer precies, is niet duidelijk⁶⁰, evenmin op welke wijze de nieuwe *officiaal van Heusden* deze leemte heeft opgevuld. De vroegste aanwijzing dat de aartsdiaken van Arnhem en de deken van Tiel zich in het Utrechtse deel van het Land van Heusden lieten representeren door een vaste vicaris ter plekke bevat eerst een stuk uit 1352, waarin zekere heer Hessel, deken van de proost van Arnhem 'in territorio de Huesden' verschijnt.⁶¹ Tien jaar later werd de pastoor van Genderen, heer Hendrik Arend Hacken zoon, betiteld als 'commissarius in quibusdam casibus venerabilis domini prepositi Arnhemensis et archidiaconi in ecclesia Trajectensi'.⁶² Bij deze eerste vermeldingen rijst nog twijfel, of we niet te maken hebben met geestelijken met een tijdelijk en speciaal mandaat – in het bijzonder de specificatie 'in quibusdam casibus' zou in die richting kunnen wijzen. Die twijfel wordt verder versterkt door de gang van zaken rond de berechting in 1368 van Jannes Hein Papen zoon een clericus uit het Land van Heusden met alleen een lagere wijzingsgraad. In verband daarmee nam de drossaard van Heusden contact op met 'de officiaal', magister Willem de

Buser in Utrecht. Zoals ik in hoofdstuk 9 nader heb toegelicht, meen ik dat met hem de officiaal van de bisschop moet zijn bedoeld, niet die van een der aartsdiakens en zeker niet een speciale kerkelijke functionaris voor het Land van Heusden. Als die er toen was geweest, zou hij waarschijnlijk toch niet door de drost zijn gepasseerd.

Ook nog wat vaag is de positie van heer Jakob Jan Jakobs zoon van Enschoot uit Heesbeen, die in 1416 en 1420 optrad als plaatsvervanger van de *provisor* van de bisschop van Utrecht in het Land van Heusden, een functie die in het laatste van die twee jaren werd bekleed door de pastoor van Eethen, magister Gerardus Sigeri (= Segers zoon).⁶³ Niet lang daarna verschijnt eindelijk de titel die geen twijfel meer laat: *officiaal van Heusden* of, nauwkeuriger, *officiaal van Stad en Land van Heusden binnen Mase*. De eerste die deze titel voerde, was de Heusdense kanunnik heer Jan van Zwijndrecht. In 1457 reisde hij als *officiaal* tweemaal op kosten van het stadsbestuur van Heusden naar de bisschop⁶⁴ – een aanwijzing dat hij rechtsreeks door de bisschop en niet door de aartsdiaken van Arnhem was benoemd? Dat gold in elk geval niet voor heer Willem de Borchgrave, die tussen 1482 en 1491 expliciet namens de aartsdiaken van Arnhem het ambt van officiaal ‘per dominium de Huesden’ waarnam.⁶⁵ Ten tijde van de *Informacie* was de pastoor van Genderen, heer Hendrik Jans zoon de Rooij, de titularis.⁶⁶ De zuidelijke, onder het bisdom Luik ressorterende parochies hebben bij mijn weten nooit een eigen officiaal gehad.⁶⁷

Behalve door veranderingen in de kerkelijke organisatiestructuur moet het belang van de parochiale seendrechtspraak in de 14de eeuw zijn teruggedrongen door de groeiende aanspraken van de wereldlijke rechtsmacht. Hand in hand met de versterking van het landsheerlijke gezag gingen pogingen om de bevoegdheden van kerkelijke rechtbanken terug te dringen. Het motto daarbij was, dat landsheren net als alle vorsten de christelijke plicht hadden om te waken over het algehele welzijn van hun onderdanen en in het bijzonder zwakke maatschappelijke groepen, zoals de geestelijkheid, te beschermen. Dit had tot gevolg, dat tussen Kerk en landsheren een competentiestrijd ontbrandde die zich meer en meer toespitste op het *privilegium fori*, het voorrecht van clerici om zich, ongeacht hun wijdingsgraad, aan de wereldlijke rechtsmacht te onttrekken. Een reeks van verdragen ten spijt⁶⁸, bleven zich op dit terrein de hele 14de eeuw door problemen voordoen, ook in Heusden. De drost mopperde dan in zijn rekeningen dat hij boetes niet geïnd kon krijgen, omdat bestraffen zich op het *privilegium fori* beriepen.⁶⁹ Bij gelegenheid werd het op een accord gegooid met de kerkelijke autoriteiten, zoals in de eerder genoemde zaak uit 1368, waarin Jannes Hein Papens, een clericus uit Doeveren, in de vierschaar van de drossaard was gebracht wegens ‘vechten’. Vooraf was toen al contact opgenomen met de officiaal in Utrecht. De drossaard sprak met hem af, ‘dat wi (d.i. de drossaard; PH) en corrigeren zouden tot sheren behoefs ende tot biscops ende die broken ghemeyn deylen’.⁷⁰ In later jaren werden

geestelijken die zich aan ernstige misdrijven schuldig maakten, bij gelegenheid gewoon in de hoge vierschaar van de drost van Heusden terecht. ⁷¹ Uit de rekeningen van de drossaard blijkt eveneens, dat tezelfdertijd steeds meer zaken die *ratione materiae* eigenlijk voor kerkelijke rechtbanken thuishoorden, in de wereldlijke hoge vierschaar werden gebracht. Zo kwamen in de sfeer van schendingen van de openbare zedelijkheid zaken voor de drost die te maken hadden met 'thoverie', grafschennis, zelfdoding – in de Middeleeuwen een strafbaar feit – en vloeken. ⁷² Zelfs met kwesties over geestelijke goederen liet de drossaard zich af en toe in, zoals in 1370, toen hij edelman Jan van Wijtvliet Dirks zoon in zijn hoge vierschaar liet be-rechten, nadat deze 'onbesceyt gedaen hadde aen een thiende int Broeke' ⁷³ – bezit van de abt van Sint-Truiden. En in 1388 kreeg Dirk Lubrechts zoon van Hedikhuizen een boete wegens 'onrechte aenvanc tieghen die heren van Bern' ⁷⁴ – beide typisch zaken die eigenlijk in een kerkelijk gerechtshof hadden moeten worden behandeld.

Op een ander terrein, namelijk dat van de vrijwillige jurisdictie, lijken parochiegeestelijken niet zozeer de dorpsvierscharen als wel de schepenbank van Heusden (bescheiden) concurrentie aangedaan te hebben. Van verschillende pastoors en kapelaans uit de eerste periode is bekend dat zij ook als notaris werkzaam waren. ⁷⁵ De beoefening van dit beroep vereis-te in deze periode op zichzelf genomen weliswaar noch een clericale status, noch enige hogere scholing, maar notarissen werkten tot in de 16de eeuw toch voornamelijk in de periferie van het canonieke recht. ⁷⁶

26.5. DE TAKEN VAN KERK- EN GEESTMEESTERS

In elke parochie stelden de gemene buren twee *kerkmeesters* – ook wel *kerkvoogden* genoemd – en twee *meesters van de heilige geest* aan, wier mandaat niet aan een bepaalde termijn was gebonden. ⁷⁷ De 'meesters' waren belast met het beheer van het vermogen van respectievelijk de parochiekerk en de lokale armentafel, dat, behalve uit gebouwen (kerk en pastorie), bestond uit landerijen ⁷⁸ en renten. Een bijzondere verantwoordelijkheid hadden zij voor de correcte uitvoering van de stoffelijke aspecten van memories – waarover meer in de volgende paragraaf. Vanwege hun intieme kennis van de lokale bezitsverhoudingen werden de kerkmeesters in verband met de omslag van waterstaatslasten of dijkboeten ook wel eens betrokken bij zogenaamde *heringen* ⁷⁹, eigenlijk uitsluitend een taak van de *slijkheemraden*.

Bij de uitvoering van hun taken hadden de kerk- en geestmeesters een tamelijk uitgebreide handelingsbevoegdheid. Zij konden ook zonder in-menging of toestemming van hun medeburen of de pastoor memorievesti-gingen met gelovige parochianen afhandelen, al werden de eigenlijke con-tracten vanzelfsprekend voor schepenen verlijd. ⁸⁰ Slechts bij uitzondering

was de burenvergadering rechtstreeks bij dergelijke afspraken betrokken, zoals in Baardwijk in 1483, toen het tractement van de pastoor ter uitvoering van twee memories werd verhoogd met jaarlijks 50 stuivers en 4 oude braspenningen, een in deze sfeer groot bedrag, dat de kerkmeesters ieder jaar moesten uitkeren.⁸¹ Of zoals in Babyloniënbroek, waar de vier kerkmeesters in 1398 met goedvinden van de gemene parochianen uit het bezit van de parochiekerk een rente en een stuk grond verkochten aan de abt van Berne.⁸² Toestemming van de pastoor of van diens geestelijke superieuren voor de verkoop of bezwaring van kerkegoederen was toen kennelijk nog geen vereiste. Enkele decennia later lijkt dat wel het geval te zijn geweest. Zo moest naast de kerkmeesters ook de pastoor van Wijk in 1436 toestemming geven voor de aflossing van een eeuwige rente, ten einde geld bij elkaar te krijgen 'om die tafele mede te betalen die staet op dat hoghe outaer ende ghecoft waert (d.w.z. in 1436)'.⁸³ De verkoop van enkele rentebrieven door de kerkmeesters van Oud-Heusden in 1472 geschiedde met goedvinden van de pastoor en van de aartsdiaken van de Kempen.⁸⁴ Aan het aantrekken van kapitaal voor de verbouwing en restauratie van de kerk van Oud-Heusden in 1491 en van de toren van de kerk van Baardwijk, ergens in het begin van de 16de eeuw, kwam zelfs een autorisatie van de bisschop van Luik te pas.⁸⁵ Merkwaardig is de vergunning die Hendrik Janszoon de Rooy als pastoor van Genderen en officiaal van Heusden in 1514 aan de kerkmeesters van Genderen verleende: zij mochten voor de financiering van een reparatie aan de parochiekerk een erfelijke rente verkopen uit het grondbezit van de Heusdense tertiariësen in Genderen.⁸⁶

Het toezien oog van gemene buren en pastoor ten spijt en ondanks de beperkte handelingsbevoegdheid van de kerk- en geestmeesters bij de vervreemding of bezwaring van vermogen, kon het falikant mislopen met de financiën van parochiekerk en armentafel. Dat blijkt uit de Baardwijkse *willekeur* van 18 november 1526⁸⁷, die een einde moest maken aan het jarenlange wanbeheer door de kerk- en geestmeesters. Het benoemingsrecht van de meesters werd in handen gelegd van de gerechtsheer en de pastoor van Baardwijk. De ambtstermijn zou zich voortaan beperken tot één jaar en zittende meesters mochten nooit langer dan twee jaar achtereen in functie blijven. Vóór het aanvaarden van hun taak moesten zij in het openbaar een ambtseed afleggen. Tijdens hun ambtsjaar werden zij geacht een deugdelijke financiële administratie te voeren; na afloop dienden zij binnen zes weken rekening en verantwoording af te leggen aan hun opvolgers. Ook moesten de meesters beloven hun best te doen om achterstallen in te vorderen. Wel mochten zij, in overleg met de pastoor en met de 'taelweerdichsten' van het dorp, te hunner assistentie een 'diender off rentmeester' in dienst nemen.

Of dergelijke maatregelen veel uitrichtten? Ik betwijfel het. Nog bijna een halve eeuw later, bij de parochie-*visitatie* van 1572, kregen de kerk- en geestmeesters van zes Heusdense parochies een reprimande, omdat hun

administratie niet deugde of niet goed bijgehouden was.⁸⁸ Maar kon men anders verwachten van 'vrijwilligers' die vaak amper hebben zullen kunnen lezen of schrijven?

26.6. MEMORIEVESTIGINGEN

De vestiging van een memorie of *jaargetijde* was een typisch middeleeuwse uiting van vroomheid. Zij voorzag in een gebedsherenking, die ieder jaar op een vaste dag werd uitgevoerd tot zieleheil van de memoriestichter en vaak ook nog van enige naaste familieleden. Memorievestiging kon op verschillende manieren tot stand komen, bijvoorbeeld door een testamentaire vermaking van onroerend goed of van een bestaande erfelijke rente aan een kerk of armentafel. Ook kon de koper onroerend bezit belasten met een nieuwe erfelijke rente ten gunste van kerk en/of geesttafel. In beide gevallen deed de stichter van het memorie eventuele erfgenamen tekort. Voor zover het memorie werd gefinancierd uit een rente, legde de stichter de last van de verplichtingen jegens kerk en armen feitelijk op de schouders van de opeenvolgende bezitters van het onderpand.⁸⁹ De stichter zelf hoefde zich voor de vestiging van het memorie eigenlijk niet eens een geweldig grote financiële inspanning te getroosten.

Memories hadden behalve een zuiver religieuze nog andere belangrijke maatschappelijke en psychologische functies. De bestemming van de aan een memorie verbonden gelden was namelijk, afgezien van kleine vergoedingen voor de 'arbeid' van de kerk- en geestmeesters, meestal tweeledig. Eén deel, gewoonlijk het grootste, moest worden gespendeerd aan de eigenlijke gebedsherenking. Dit hield de betaling in van kleine penningen aan pastoor of kapelaan en koster. Sommige memoriestichters lieten ook specifieke wensen vastleggen omtrent het branden van kaarsen, de uitvoering van gezangen of het houden van een vigilie.⁹⁰ Het andere deel was bestemd voor de plaatselijke armentafel of ging rechtstreeks naar de lokale armen in de vorm van een uitdeling (of *spinde*) van brood, schoeisel of zelfs kleding.⁹¹ Op die manier voorzag de memorievestiging tevens in een stukje armenzorg en dat verklaart de (mede)verantwoordelijkheid van de geestmeesters jegens de uitvoering van memories. Overigens stelde de middeleeuwse liefdadigheid allerm minst op louter altruïstische overwegingen. Men zag het in de kern zo, dat de armoede van de arme de rijke in staat stelde om zich als weldoener te manifesteren en daardoor voor zichzelf de weg naar de hemel te plaveien.⁹² Daarnaast waarborgde het 'eeuwigdurende' karakter van memories, dat de namen van de stichters in de herinnering van volgende generaties voortleefden. De lokale elite kon zo als het ware over het graf heen invloed uit blijven oefenen in de gemeenschap waarbinnen zij bij leven ook reeds de boventoon voerde. De uitvoering van memories en, meer in het algemeen, de investeringen in de parochiekerk droegen aldus bij aan de versterking van het identiteits-

besef binnen de burengemeenschap en aan een positieve appreciatie van de centrale rol die de leidende burengeslachten daarin speelden.

Overduidelijk komen deze aspecten naar voren in het missaal van Wijk, dat in zijn niet-liturgische toevoegingen⁹³ feitelijk een eulogie is van het geslacht Kuist van Wijk. De centrale figuur is de in 1439 overleden Willem van Wijk heer Jans zoon. In de korte berijmde familiechroniek die in de eerste, oorspronkelijk lege folio's van het missale is opgenomen, wordt de naam van Willem verbonden aan twee voor de parochiegeschiedenis belangrijke feiten: de nieuwbouw (of herbouw?) van de parochiekerk van Wijk in de jaren '90 van de 14de eeuw, waarvoor Willem 'den eersten steen leide'. En de overbrenging van het kostbare en kostelijke missaal uit de kerk van Alm naar Wijk onmiddellijk na de St. Elizabethsvloed van 1421. Dit zou mede op advies van Willem van Wijk zijn gebeurd.⁹⁴ Van de andere in de kroniek bezongen wetenswaardigheden heb ik de tocht naar het Heilige Land en de ridderslag van Willems vader Jan en oom Boudewijn in een ander verband al behandeld.⁹⁵ Verder wordt de stichting vermeld van een altaar ter ere van de Heilige Geest in de kerk van Wijk door Willems neef, de drossaard van Heusden Arend van Wijk Arends zoon. Achterin het missaal, na het eigenlijke liturgische gedeelte, krijgt de centrale plaats van Willem van Wijk nieuwe nadruk. Van het door hem in 1434 gestichte memorie is de volledige tekst gekopieerd, waar in de daarop volgende folio's van andere memorievestigingen – één uitzondering daargelaten – slechts summier samenvattingen zijn opgenomen.⁹⁶ In het eigenlijke calendarium⁹⁷ springen de verjaardagen van Willem van Wijk en zijn naaste verwanten er uit door de zeer precieze vermelding van hun overlijdensdata. En voor wie al deze aanwijzingen nog aan duidelijkheid te wensen over lieten, bevatte het handschrift nog een soort bezweringsformule die het missaal voor altijd moest verbinden met de naam van Willem van Wijk: 'Hier en derf nyemont in scriven / Want ten sal daer niet in bliven / Dat segge ic u in waerre woert / Anders dan dat Willem van Wyc toehoert'.⁹⁸

Door de onverbloemde propaganda die in het missaal van Wijk voor het geslacht Kuist van Wijk wordt gemaakt, blijft enigszins verhuuld dat onder de burenen van Wijk nog andere weldoeners waren. Zo wordt de fundatie omstreeks 1440 door ambachtsheer Jan Spierink van Well Dirks zoon van een armenhuis in Wijk – voor zover mij bekend het enige buiten de stad – in het missaal alleen terloops genoemd.⁹⁹

26.7. RELIGIEUZE BROEDERSCHAPPEN

Zowel het missaal van Baardwijk als dat van Wijk bevat enkele korte verwijzingen naar het plaatselijke Mariagilde. Zo'n gilde of broederschap was een religieuze vereniging, verbonden aan een Maria-altaar, met als doel de gezamenlijke verering van de heilige maagd door de aangesloten

‘broeders en zusters’. Een belangrijke activiteit in dat kader was de dodenherdenking, de aanbeveling van de zielen van de overleden leden aan de schutpatrones. Deze vorm van Mariadevotie was in de Late Middeleeuwen, eigenlijk tot vlak voor de Reformatie, mateloos populair, zeker in plaatsen waar een wonderdadig Mariabeeld aanwezig was, zoals in Den Bosch.¹⁰⁰

De Baardwijkse broederschap is waarschijnlijk pas in de 16de eeuw opgericht. Zij bezat verschillende percelen land in het dorp. Aan het hoofd stonden tenminste twee (leken-) *dekens*. Tot de gedocumenteerde activiteiten behoorde de plechtige viering van het feest van Maria’s moeder St. Anna.¹⁰¹ Het Wijkse gilde bestond in ieder geval al in de 15de eeuw. Er is alleen van bekend dat het renten genoot uit enige memories.¹⁰² In aanmerking genomen dat veel meer kerken en kapellen op het platteland van Heusden een Maria-altaar hadden, zijn er vermoedelijk meer lokale Mariagilden geweest.¹⁰³ Ook aan andere altaren konden natuurlijk gilden verbonden zijn. Zo had Hedikhuizen zijn ‘Cathalijnenbroeders’, genoemd naar Sint Catharina, de schutpatrones van het enige (zij)altaar in de parochiekerk.¹⁰⁴

27. WATERSCHAP

In de internationale literatuur wordt naast de *universitas vicinorum* en de *gerechtsheerlijkheid* vaak de *parochie* als derde – en in de regel oudste – constituerende element van de middeleeuwse dorpsgemeenschap genoemd.¹ Voor de Nederlandse² kustgewesten dient daar een vierde bouwsteen aan toe te worden gevoegd: het *waterschap*, buiten kijf het meest typisch Nederlandse erfstuk uit de Middeleeuwen.

Binnen de laatmiddeleeuwse waterstaatsgeschiedenis van Heusden vormt 1421 natuurlijk een duidelijk breukpunt. Vóór de St.Elizabethsvloed vereiste het beheer van de volgende dijk- en afwateringswerken bovenlokale en bovendien interregionale organisatie: de afsluiting van de Grote Waard aan de zuidoostzijde, omvattende het Heusdense deel van de Hoge Maasdijk, de grote zijdewende Hedikhuizen-Vlijmen en het oostelijke traject van de Heidijk; de Oude Maas als hoofdafvoer voor de meeste Heusdense dorpen; de uitwatering van Vlijmen op de Nieuwe Maas bij de Luisbroeker sluis; de uitwatering van Wijk en Veen op de Alm. Na 1421 kwamen daar achtereenvolgens bij de Zoutendijk/Zeedijk, de Mosterddijk en de Kornse Dijk. Na de aanleg van de Kornse Dijk moest bovendien de uitwatering op de Alm worden verlengd. Eerder al kreeg Vlijmen een nieuwe uitwatering op de Nieuwe Maas bij de Vergereindse sluis. Over de globale ontstaansgeschiedenis, technische bijzonderheden en bekostiging van deze projecten heb ik in de hoofdstukken 2 en 23 al het nodige meegedeeld. In dit verband gaat het vooral om een schets van de waterstaatsorganisatie en van de wijze waarop de burengemeenschappen daarin waren betrokken. Een cruciaal onderscheid dat daarbij meteen moet worden gemaakt is dat tussen (*gemene*) *buren* aan de ene en (*gemene*) *geërfden* of *ingelanden* aan de andere kant. In hoofdstuk 25 is naar voren gekomen, dat grondbezit geen vereiste was voor inspraak in de dorpsverscharen. De lokale geërfden of ingelanden daarentegen waren per definitie grondbezitters. Omdat lang niet alle grondbezitters buurlieden waren en lang niet alle buurlieden eigen grond bezaten, vielen de categorieën *buren* en *geërfden* geenszins samen. Het onderscheid werd verder versterkt door het feit dat publieke grondlasten (zoals waterstaatslasten) in de Late Middeleeuwen nog aan de eigenaren en niet direct aan de gebruikers werden opgelegd. Buren en ingelanden hadden dus niet noodzakelijk dezelfde belangen. Vooral in zaken van bekostiging en beheer van waterstaatkundige werken konden ze gemakkelijk botsen. Immers, in hoofdstuk 25 is eveneens vastgesteld, dat zowel de *gemene buren* als de *gemene geërfden* naast elkaar en als afzonderlijke belangengroepen nadrukkelijk bij de regeling van waterstaatkundige aangelegenheden betrokken waren.

27.1. ORGANISATIESTRUCTUUR EN BESTUURSLICHAMEN

Hoogheemraadschappen, dat wil zeggen bovenlokale bestuurslichamen met regelgevende, controlerende, rechtsprekende en bestuurlijke bevoegdheden en taken op het gebied van de waterstaat, gaan in het Land van Heusden terug tot de 13de eeuw. Het oudste college in die zin was het hoogheemraadschap van de Hoge Maasdijk en de zijdedwende Hedikhuisen-Vlijmen, ingesteld bij de roemruchte overeenkomst van 12 februari 1273 tussen de heer van Heusden en de graaf van Holland.³ Het accoord voorzag in de aanstelling van 12 'iurati qui *hemerader* dicuntur', te weten zes uit het graafschap, vier uit het Land van Heusden en twee uit het Land van Altena. Bij staking van stemmen over kwesties die de hoogte en breedte van de dijk aangingen, zouden de Hollanders mogen beslissen. Driemaal per jaar zou de dijk worden geschouwd, op Sint-Gertrudisdag (17 maart), op Sint Jan baptist (24 juni) en op Sint Remigius/ Sint Bavo (1 oktober). Op elke schouw volgde een 'achterscouwinghe' (naschouw). Voor hun werk zouden de heemraden eenderde deel van de opgelegde boeten krijgen. Van een dijkgraaf is in de tekst nog geen sprake.⁴ De heren van Heusden en Altena zelf zouden naleving van de vastgelegde regels afdwingen; de graaf liet dat eventueel over aan de baljuw van Zuidholland. Hoe strikt de verdragspartners zich in de driekwart eeuw na 1273 aan de afspraken hebben gehouden, is onbekend. Gedurende de korte Brabantse periode van Heusden lijkt de Zuidhollandse invloed enigszins teruggedrongen te zijn geweest. Dat zou men althans af kunnen leiden uit mededelingen in de rekeningen van de dijkgraaf van de Grote Waard uit de jaren rond 1357. In 1354 werd de schouw in het Land van Heusden gevoerd onder leiding van de *klerk* van de Grote Waard – de ambtelijke secretaris van de dijkgraaf – niet door de dijkgraaf zelf. Evenmin zijn de in Heusden afgewonnen boeten en de *uitgelegde* gelden in de rekening van de dijkgraaf verantwoord.⁵ Maar Albrecht van Beieren had zich nog niet in Heusden geïnstalleerd, of de dijkgraaf hervatte de voorgeschreven regel om op de Heusdense Hoge Dijk in persoon 's-heren 'scouwen (...) te hantieren'.⁶ De drossaard van Heusden was echter weinig genegen om zijn zelfstandige positie in dijkzaken prijs te geven en in de eerste jaren was er dan ook sprake van voortdurende wrijving omdat de drost ingevorderde boeten weigerde over te dragen.⁷ Dit impliceert – en de rekeningen van de drost bevestigen dat – dat de dijkgraaf en de drost de hoofdschouwen in de Heusdense sector van de Hoge Maasdijk gezamenlijk voerden. In de praktijk is de dijkgraaf waarschijnlijk lang niet altijd in persoon aanwezig geweest, maar ook dan viel hem de helft van de boeten toe. Deze gang van zaken is vervolgens formeel geregeld in de ordonnantie op de Hoge Maasdijk van [mei of juni] 1410. De rekeningen van de dijkgraaf van de Grote Waard geven nog meer details over de organisatiestructuur. Net als voor de Zuidhollandse ambachten traden ook voor de Heusdense dorpen – die in de rekeningen eveneens, maar onterecht *ambachten* worden

genoemd – *waarslieden* op. Zij waren belast met de uitvoering en het (financiële) beheer van gemene waterstaatswerken. Uit dien hoofde verschenen zij namens de gemene burenen voor dijkgraaf en hoogheemraden, die hen, zoals ik eerder opmerkte, persoonlijk aansprakelijk konden houden.⁸ Omdat de *waarslieden* niet alleen voor de burenen optraden, maar daarnaast namens het hoogheemraadschap bepaalde taken uitvoerden, zoals het afkondigen van keuren⁹ en het invorderen van boeten¹⁰, waren zij feitelijk tussenpersonen tussen burengemeenschap en hoogheemraadschap. Grootgrondbezitters als de abt van Berne lieten zich voor de heemraad representeren door een eigen *waarsman*.¹¹

Dat de regeling zoals zij aan het einde van de 14de eeuw bestond, niet goed werkte, blijkt uit verschillende ernstige conflicten die op den duur binnen het hoogheemraadschap rezen tussen de Zuidhollandse en Altenase leden aan de ene en de Heusdense leden aan de andere kant. Begin 1396 kwam het tot een eerste treffen naar aanleiding van drie kwesties die op zichzelf niets met elkaar te maken hadden.¹² Ten eerste hadden de Hollandse leden van het college doorgedrukt dat een *keur* werd gelegd op een nieuwe krib in de Maas bij Aalburg. De Heusdense leden hadden het betreffende vonnis slechts ‘node’ gevolgd uit vrees voor de zware boete die hen boven het hoofd hing als zij overstemd werden. Andersom was een vonnis van een van de Heusdense leden tegen de *waarsman* van Hedikhuizen, Peter Hellink, niet gevolgd door de Zuidhollandse collega’s. En tot overmaat zou de Heusdense hoogheemraad Hugo Hannaarts zoon van Wijk de *klerk* van de Grote Waard, de Dordse patriciër Herman Vink, hebben beschuldigd van corruptie. Tijdens de behandeling van de zaak voor de grafelijke raad beweerde men van Heusdense zijde op het eerste punt dat het college van de Hoge Maasdijk en de zijdewende alleen boven (d.i. stroomopwaarts van) en niet beneden Heusden bevoegdheid tot *keuren* had; op het tweede punt dat Hellink feitelijk berecht had moeten worden voor de hoge vierschaar van drossaard en ‘mannen van het land’ en niet voor de hoogheemraden; op het derde punt dat de heemraad in kwestie iets anders bedoeld had te zeggen als Vink beweerde. Verder verhit raakten de gemoederen in 1409, toen de *klerk* van de Grote Waard en de Zuidhollandse en Altenase leden van het hoogheemraadschap van de Hoge Maasdijk in Heusden gevangen werden gezet na ‘aentichten van diicrechte’.¹³

Omtrent het fijne van die ‘aentichten’ doen de bronnen geen mededeling, maar de arrestatie was mede de aanleiding voor de grote nieuwe ordonnantie op de Hoge Maasdijk van [mei of juni] 1410.¹⁴ Aan de organisatiestructuur veranderde echter niets, zij het dat de gezamenlijke schouw door de dijkgraaf van de Grote Waard en de drost van Heusden nu eindelijk formeel werd geregeld. Samen met de baljuw van het Land van Altena benoemden zij de leden van het college van hoogheemraden nog steeds volgens de getalsverhoudingen die in 1273 waren overeengekomen. Hoewel de schouwen gezamenlijk werden ondernomen, stonden de heemraden van Zuidholland en Altena daarbij onder leiding van de dijkgraaf van

de Grote Waard, die van Heusden evenwel onder leiding van de dijkgraaf (= drossaard) van Heusden. Nadrukkelijk was bepaald dat de dijkgraaf van de Grote Waard de algehele schouwleiding over mocht nemen als de drost van Heusden in gebreke bleef. Ook zou de dijkgraaf voor nalatige boeteschuldigen geld *uitleggen* wanneer de drost dat weigerde. Als vanouds behielden de Zuidhollandse heemraden hun overwicht bij een staken van stemmen terzake van de hoogte en breedte van de dijk; in overige zaken werd bij (gewone) meerderheid van stemmen gevonnist. Onder de ordonnantie waren nu niet alleen meer de Heusdense sector van de Hoge Maasdijk en de zijdewende Hedikhuizen-Vlijmen begrepen, maar ook het daarop aansluitende zuidoostelijke deel van de Heidijk en 'allen anderen diken inden lande van Huesden gelegen daermen buten diix twater van boven ende anders mede koren mach na hore bescheidenheit tot slants orbaer' (= 'als dat naar het oordeel van de hoogheemraden in 's-lands belang was'). Deze toevoeging verwees waarschijnlijk naar de (zomer)dijk(en) buiten de eigenlijke ringdijk in de bannen Engelen en Hedikhuizen. Het stuk van de Heidijk tussen Nieuwkuyk en Drunen kwam onder gemeenschappelijk beheer en onderhoud van de drie partners, maar dat gaf al in 1415, na herhaalde inbraken van de Heidijk, problemen, die nieuwe afspraken nodig maakten.¹⁵ Kort daarna werd een aparte ordonnantie op de Heidijk uitgevaardigd, omdat 'voir desen tijt menichwerven verderfeliken scade toegecomen is vanden heywater ende noch dagelix in vreezen staet meerre scade dair of te comen'.¹⁶ Bij de schouwen zou men handelen overeenkomstig de regels en binnen de institutionele kaders die van kracht waren op de Hoge Maasdijk. De ordonnantie voorzag in speciale sancties tegen de buren van Waalwijk, Baardwijk, Drunen, Nieuwkuyk en Onsenoort – die merendeels onder Brabant vielen en dus nauwelijks tot iets te dwingen waren. Zouden zij hun verplichtingen aan de dijk niet nakomen, dan zou de 'waterganc' waarlangs zij gezamenlijk afwaterden op de Oude Maas 'rechtevoirt' afgedamd worden en hun lijf en goed zou aangetast worden 'so wair zijse inden onsen bevijnden connen'.

De verschillende dijkdoorbraken in de Heusdense sectoren van de Hoge Maasdijk en de Heidijk in de decennia rond 1400¹⁷ en de pogingen uit de jaren 1410-1416 om in Heusden tot een beter werkende interregionale waterstaatsorganisatie te komen, verraden niet alleen een zekere vrees van Hollandse zijde dat de ringdijk rond de Grote Waard op termijn onhoudbaar zou blijken te zijn, maar ook dat de zwakste schakel in het geheel in het Land van Heusden lag. De grote overstromingen van 1421 en 1422 hebben op tragische wijze aangetoond dat het eerste juist was en het tweede niet. Niettemin noodzaakten de watersnoodrampen en de desintegratie van het Grote Waard-complex tot een radicale herziening van de waterstaatsorganisatie. De grote interregionale samenwerkingsverbanden van vóór 1421 hadden gefaald en men zocht het in een decentralisatie van bestuurslichamen die overigens slechts tijdelijk was bedoeld. De oude structuur zou weer worden hersteld, zo is in de dijkordonnantie van 13

februari 1435 expliciet gesteld, zo gauw Zuidholland weer aan het Land van Heusden was 'vastgedijkt'.¹⁸ Drie jaar tevoren was Dirk van der Merwede in zijn functie van drossaard en dijkgraaf van Heusden gemachtigd een nieuw hoogheemraadschap te formeren dat als eerste taak zou krijgen om 'enen goeden dijck (te maken) mit sluyzen, mit schotdueren ende anders mit verlaten'.¹⁹ Nog vóórdat het traject van deze nieuwe Zeedijk bezuiden de Oude Maas gereed was, werd voor de schouw een bestuurscollege ingesteld, bestaande uit de dijkgraaf/drossaard van Heusden en zeven heemraden, twee uit de stad en vijf uit het land en wel één uit elk benedendorp binnen de bedijking (Heesbeen, Genderen, Aalburg, Wijk en Veen).²⁰ Deze constellatie werd alweer herzien in het handvest van Filips van Bourgondië van februari 1435, die zowel de schouw op de Hoge Dijk als die op de Zeedijk regelde.²¹ Voor beide werd een apart hoogheemraadschap in het leven geroepen met zeven heemraden, drie uit de stad en vier uit de dorpen. Dit college zou jaarlijks op de drie traditionele schouwdagen schouwen onder leiding van de dijkgraaf van Heusden.²² Ordonnanties maken op de twee dijken mochten de hoogheemraden echter uitsluitend in samenspraak met de *castellanus* van Heusden en het stadsgerecht. De besluitvorming over de aanleg van inlaagdijken en kribben was nog weer omslachtiger gemaakt, omdat daarmee naar het oordeel van de hertog een algemeen belang was gediend. Beslissingen dienaangaande moesten dan ook worden genomen in gezamenlijk overleg tussen dijkgraaf, hoogheemraden, grafelijke raad en 'X oft XII vanden goeden notabelen mannen onsses lants van Huesden'.

Van hun bevoegdheid tot het uitvaardigen van ordonnanties maakten de *castellanus*, dijkgraaf, hoogheemraden op de Hoge Dijk en het Heusdens gerecht – vertegenwoordigd door de schout – enkele jaren later gebruik om de schouw op de Hoge Dijk, de zijdwende en het aansluitende zuidoostelijke deel van de Heidijk nader en, naar men meende, beter dan vroeger te regelen.²³ Ook nu werd nadrukkelijk op het voorlopige karakter van de ordonnantie gewezen: te zijner tijd moesten de landsheer en zijn raad maar met een definitief reglement komen. Dat laatste kwam er natuurlijk nooit van en toen in 1452 de volgende ordonnantie op de Hoge Maasdijk afkwam, waren de oorkonders de *castellanus*, het college van dijkgraaf en zeven heemraden, burgemeesters en raad van de stad Heusden en, opmerkelijk, de abt van Berne als grootste ingelande.²⁴ Dit was conform het handvest van 1435, waarop de nieuwe ordonnantie ook niet meer dan een aanvulling wilde zijn. De aanvulling hield onder meer in, dat de dijkgraaf het college van hoogheemraden jaarlijks op Sint-Gregoriusdag (12 maart) mocht *verzetten*. Desgewenst mocht hij twee heemraden uit het oude college opnemen in het nieuwe, op voorwaarde dat heemraden nooit langer dan twee jaar achtereen in functie zouden blijven. De heemraden, zo specificceert de ordonnantie, moesten 'goede wittachtige mannen' zijn, 'gheërft ende gheghoet inden lande van Huesden' – dat gold dus ook voor de drie vertegenwoordigers van de stad Heusden in

het college. Iemand die voor de functie werd gevraagd, mocht niet weigeren op straffe van tien pond, maar de dijkgraaf had de autoriteit om heemraden die niet voldeden, tussentijds te ontslaan en te vervangen.

De belangrijkste organisatorische wijziging die ten opzichte van het bestaande dijkrecht werd aangebracht, was de afschaffing van de functie van *waarsman*. Het oordeel over het optreden der *waarslieden* was hard: door hun 'versumenissen' was 'dicke ende groote verderffelijcke schaede' veroorzaakt. Dat moest voor eens en altijd afgelopen zijn. In plaats daarvan zou de dijkgraaf 'op sijns selfs cost, anxt, avontuer eenen gesworen clerck' aanstellen, die zijn salaris ontving uit een rente van 40 Filipsschilden à 40 stuivers, op te brengen door de dorpen binnen de dijk. Deze nieuwe ambtelijke secretaris zou ongeveer dezelfde taken krijgen als de *waarslieden* hadden gehad. Hij moest de keuren die op de dijk werden gelegd (= d.i. de bekeuringen die bij de schouw werden uitgedeeld) te boek stellen en in de betreffende parochiekerken afkondigen. Voor gelaakte dijkvakken moest de *klerk* zich borg stellen; vervolgens mocht hij de verschuldigde boeten op de nalatigen verhalen, desnoods met behulp van de lokale *richters* en *slijkheemraden*. Tevens zou hij worden betrokken bij de lokale *heringen*.

Een ander teken van professionalisering was de benoeming van aparte functionarissen voor het toezicht op de uitvoering van speciale projecten, zoals de *hoofdmeesters* die omstreeks 1465 werden aangesteld in verband met de constructie van een aantal kribben in de Maas bij Aalburg. Ook voor het tractement van dergelijke ad-hoc functionarissen kregen de ingelanden bij geval speciale toeslagen opgelegd.

Zo goed en gedetailleerd als de waterstaatsorganisatie na 1421 is herzien op de Hoge Maasdijk, zo weinig lijkt er te zijn veranderd op de Heidijk. De ordonnantie van 1416 is er kennelijk ongewijzigd van kracht gebleven. Verder weten we alleen, dat de meeste dorpen van Heusden – ook benoorden de Oude Maas – sedert 1446 een stuk van de Heidijk hadden te onderhouden²⁵, maar er is geen reden om aan te nemen dat ze dat vóór die tijd ook al niet deden.

Natuurlijk vroeg ook de aanleg van de nieuwe dijken van 1450 en 1461, de Mosterddijk en de Kornse dijk, om een prompte organisatie van de schouw. De regelingen dienaangaande waren in zoverre ingewikkelder dan die voor de Hoge Maasdijk – zijdedwende – Heidijk, dat de belangen van verschillende hoge gerechtsheren moesten worden gediend. Voor de schouw op de Mosterddijk moesten in 1450 al twee colleges worden ingesteld, één voor de dorpen Wijk, Genderen, Drongelen en Babyioniënbroek en één voor de beide dorpen onder de hoge jurisdictie van de heren van Eethen en Meeuwen.²⁶ Elk college bestond uit een dijkgraaf en vier heemraden. De acht heemraden zouden gezamenlijk de schouw voeren, maar al naar gelang het dijkvak onder leiding van de ene of de andere dijkgraaf.

De schouw op de Kornse dijk vergde een interregionale aanpak die sterk deed denken aan de bestuursorganisatie in de Grote Waard vóór 1421.

Overigens was de plaats van het Land van Heusden in de nieuwe structuur alleszins bescheiden, omdat het wel een stuk van de Kornse dijk gemeenschappelijk had te onderhouden, maar geen ingelanden uit Heusden ‘binnen de dijk’ (dat wil zeggen tussen de Kornse dijk en de Mosterddijk) geërfd waren. De meeste geërfden binnen de Kornse dijk waren ingezetenen van het Land van Altena, vandaar dat de heer van Altena, graaf Jakob van Horne, bij de organisatie van de schouw op de Kornse dijk het voortouw heeft genomen. In de uitvoerige instellingsakte van 1461 wordt de heer van Altena dan ook als eerste oorkonder genoemd, gevolgd door de *castellanus* van Heusden, de stad Dordrecht ‘ende haeren ingelanden van Suythollandt’ en de vrouwe van Eethen en Meeuwen.²⁷ De ordonnantie voorzag in de aanstelling van maar liefst drie dijkgraven – één voor het Land van Altena, één voor Zuidholland en één voor Eethen en Meeuwen – en twee colleges van elk zeven hoogheemraden, één voor de schouw op de dijksector van het Land van Altena²⁸ en één voor de schouw op de dijkvakken van Zuidholland, het Land van Heusden en de heerlijkheid Eethen en Meeuwen.²⁹ Van het ‘Altenase college’ moesten vier heemraden afkomstig zijn uit het Land van Altena, één uit Dordrecht, één uit het Land van Heusden en één uit Eethen en Meeuwen. Het ‘Zuidhollandse college’ was samengesteld uit drie heemraden uit het Land van Altena, één uit het Land van Heusden, één uit Eethen en Meeuwen, één uit Dordrecht en één van het platteland van Zuidholland. Voor de benoeming tot dijkgraaf en hoogheemraad golden zekere kwalificatie-eisen: dijkgraven moesten tenminste vijftien morgen land binnen de dijk bezitten, hoogheemraden tenminste tien. Ook mochten de persoonlijke en materiële belangen van dijkgraven en heemraden ‘int dijckgraefscap’ op geen enkele manier verstrengeld zijn.³⁰ Beide colleges van heemraden zouden elk jaar ‘vernieuwd’ worden op de vrijdag voor Vastenavond; de keuze van de hoogheemraden lag in handen van de ‘gemeenen geërfden der voirss. nieuwer dijckaedsen’. Wie werd gekozen, mocht niet weigeren, tenzij hij buitenlands woonachtig was. Bij absentie van een heemraad op de schouw, mochten de dijkgraaf en de andere heemraden gezamenlijk ter plekke voor gekwalificeerde vervanging zorgen. De hoogheemraden wezen vonnis bij meerderheid van stemmen, zij het dat in alle ‘saken der ghemeenre dijckaedsien aengaende’ tot die meerderheid tenminste één of twee heemraden uit het Land van Heusden, Zuidholland of Eethen en Meeuwen moest behoren. Van de andere kant moest een meerderheid binnen het ‘Zuidhollandse’ college ondersteund worden door tenminste één van drie Altenase leden.³¹ Elk van de drie dijkgraven kreeg een beëdigde *klerk* en een landmeter toegevoegd, die hij uit eigen zak moest betalen. Er kwamen vier reguliere schouwdagen: de zogenaamde *keurschouw* op de dinsdag na Sint Gertrudis (17 maart), de *borgschouw* op de dinsdag na 1 mei, de *bestadeschouw* op de dinsdag na Sint Jan de dooper (24 juni) en de *inrijdende schouw* op de dinsdag na Sint Jakob (25 juli).³² Daarnaast voorzag het reglement natuurlijk in nood- of ‘vreesschouwen’. Tenslotte bevatte de ordonnantie

van 1461 nog bepalingen ten aanzien van de *waarslieden* in het Land van Altena, waar deze functie was blijven bestaan. Zij werden verplicht eens per jaar in Woudrichem hun rekening over te leggen aan de gemene ingelanden. Op dezelfde dag – vier dagen vóór de eerste schouwdag van het jaar – kozen de ingelanden dan nieuwe *waarslieden* en hoogheemraden.

Vormde de schouw op de dijken het ene belangrijke object van bovenlokale waterstaatsorganisatie, de zorg voor de afwatering was het andere. Ook wat de afwatering betreft, leidde de afdamming van de Oude Maas bij Hedikhuizen en de constructie, c.q. ophoging van de Hoge Maasdijk omstreeks 1275 tot ingrijpende aanpassingen. Zo kwam in de zomer van 1274 een overeenkomst tot stand tussen heer Jan van Heusden en de abt van Berne.³³ De abdij was toen een nieuwe binnendijkse afwatering aan het graven en kreeg van de heer van Heusden toestemming om deze bij Maasmond, dat wil zeggen vlak beneden de nieuwe dam, in de Oude Maas uit te laten lopen. De heer van Heusden verplichtte zich bovendien om de Oude Maas te onderhouden van de ‘Maasmond’ – de plaats van de nieuwe dam – tot aan zijn slot te Heusden – waar al eerder een dam was gelegd.³⁴ Drie jaar later vergunden de heren van Heusden en Heesbeen aan de ingelanden van Aalburg om een watergang te graven naar de oude wetering in Heesbeen, die rechtstreeks uitkwam in de Oude Maas.³⁵ Beide oorkonden doen vermoeden dat Berne en Aalburg vóór de totstandkoming van de Maasdijk en de Maasdam gewoon uitwaterden op de hoofdstroom van de Maas. Daarna was dat onmogelijk geworden. Als gevolg van beide werken en van de afdamming van de Alm, die in dezelfde tijd plaatsvond, werd het gemiddelde waterpeil op de Nieuwe Maas verhoogd en nam de kracht van de stroom toe. Beide factoren maakten het leggen van spuisluzen in de Hoge Maasdijk onmogelijk. Voortaan moest het grootste deel van het Land van Heusden zijn neerslagoverschot via de Oude Maas en de Oude Alm zien kwijt te raken door het sluisencomplex te Maasdam aan de westzijde van de Grote Waard.

Was het in 1260 nog nodig dat de heer van Heusden de ‘laatste schouw’ op de *Maasdijk* bij Heesbeen en Doeveren nadrukkelijk aan zijn hoge gezag voorbehold³⁶, in de overeenkomst met de abt van Berne 14 jaar later was de *Maasstroom* het belangrijkste voorwerp van zorg geworden. Voor de schouw op de Maas stelde de heer van Heusden toen zeven heemraden aan. Merkwaardig genoeg zijn over deze vitale schouw op de Oude Maas pas uit het begin van de 16de eeuw nadere details bekend, al weten we dan uit de drossaards-rekeningen uit de tweede helft van de 14de eeuw dat de drost er als dijkgraaf driemaal per jaar (15 mei, 1 juli en 31 oktober) de schouw voerde. Omstreeks 1450 rezen ernstige problemen met de afwatering via de Oude Maas als gevolg van verzanding. Baggerwerkzaamheden waren nodig en zowel in verband daarmee als om te bewerkstelligen dat de verantwoordelijke ingelanden de Maas voortaan op diepte zouden houden, vaardigde de drost van Heusden Hendrik Bau van Rodenburg

de hoofdwatering vanuit Andel-Giessen aangesloten, waartoe de ingelanden van Muilkerk en Munsterambacht een deel van hun boezem afstonden.⁴² De boezem kreeg de naam van *Zevenbanse boezem* omdat hij het wateroverschot van zeven *bannen* moest bergen: Wijk, Veen en Babyloñebroek in het Land van Heusden, Andel en Giessen in het land van Altena en Muilkerk en Munsterambacht in het baljuwschap Zuidholland. De ingelanden uit Heusden en Altena zouden die van de beide Zuidhollandse ambachten voor het afstaan van een deel van de boezem schadeloos stellen naar taxatie van de grondwaarde door de heemraden van Dussen. Ook moesten zij langs de boezem een kade aanleggen die zou worden geschouwd door zeven heemraden onder leiding van de schout van Muilkerk. Om het geregelde onderhoud van deze kade te garanderen moesten alle ingelanden die geen grond in Muilkerk of Munsterambacht bezaten jaarlijks een waarborg van 10 schilden storten. Dat mag wat overdreven lijken, maar het onderhoud van bekadingen langs grote wateringen kostte handen vol geld en was derhalve regelmatig het voorwerp van onenigheid. Andel, Giessen, Wijk en Veen hadden in de jaren rond 1520 ruzie over het onderhoud van de kade langs de oude watering richting Alm.⁴³ Kort daarvoor was bemiddeling noodzakelijk tussen die van Veen en de Altenase dorpen Waardhuizen en Emmikhoven over het onderhoud van de kade langs de watering van Veen door Altenaas gebied.⁴⁴

Niet lang na de constructie van een inlaagdijk bij Hedikhuizen in 1417 keurden de hoogheemraden op de Hoge Maasdijk *de 'dorps waterganck' van Vlijmen*, die tot dan via een sluis in het Luisbroek op de Maas loosde, 'doot ende te niet'. Er werd een nieuwe watering gegraven, waarvan het tracé niet precies is te reconstrueren, maar het uitwateringspunt de Vergereindse sluis aan de noordwestpunt van het Luisbroek moet zijn geweest. In 1438 stelden Arend van Wijk, heer van Onsenoort en Nieuwkuyk en drossaard van Heusden met Willem van Alkemade, de heer van Engelen en Vlijmen een ordonnantie op deze nieuwe watering vast.⁴⁵ Zoals gebruikelijk kwam er een college van zeven heemraden onder voorzitterschap van de schout van Vlijmen. Van de heemraden moesten er vijf uit Vlijmen en twee uit Hedikhuizen afkomstig zijn, omdat de watering voor een deel over Hedikhuizens gebied liep. De twee heemraden uit Hedikhuizen mochten echter niet 'in den banne van Vlijmen schouwen'. De drie schouwdagen waren vastgesteld op de eerste zondag van mei, de zondag na Sint Odulfus (12 juni) en op Sint Victor (10 oktober).

27.2. KEUR EN SCHOUW

Was de *verhoefslaging* (omslag) van dijklasten ook voor waterstaatkundige werken van bovenlokale betekenis een zaak die op lokaal niveau werd geregeld, de *controle* op het onderhoud van dijken en uitwateringen vormde

de voornaamste taak van de hoogheemraadschappen. Het voeren van de schouw was mede daarom van levensbelang omdat de dijken in de Late Middeleeuwen nog allerwegen werden onderhouden door middel van persoonlijke en individuele arbeid van de ingelanden. Tot de vaste bedrijfs-onderdelen van een boerenhoeve hoorde in de meeste dorpen van het Land van Heusden naast land en opstallen een stukje dijk, dichterbij of verder af gelegen en naar lengte, afhankelijk van de grootte van het grondbezit, variërend van enkele decimeters tot verschillende meters. Op de dijk markeerden genummerde palen de oorspronkelijke hoefslagen⁴⁶; wie precies welk dijkvak had te onderhouden, moet door de plaatselijke heemraadschappen bijgehouden zijn.

De wijze waarop de dijken in het Land van Heusden werden geïnspecteerd, week niet in essentie, zij het wel in bijzonderheden, af van de dijkschouw zoals we die uit andere delen van laag Nederland kennen. Overal zijn dezelfde elementen te herkennen, maar de opeenvolging verschilde nogal naar regio. Men zal deze nu gemakkelijk hopeloos omslachtig vinden, maar bij nadere beschouwing dwingt het vèrgaande streven naar juridische zorgvuldigheid respect af. Wie iets wil begrijpen van het diepgewortelde legalisme in de middeleeuwse samenleving, moet zich verdiepen in het Nederlandse waterstaatsrecht.

De Heusdense schouwprocedure is het meest nauwkeurig te volgen aan de hand van de ordonnanties op de Hoge Dijk van 1437 en op de Kornse Dijk van 1461. In kort bestek verliep deze als volgt. Vroeg in het voorjaar voerde het college van dijkgraaf en hoogheemraden de zogeheten *keurschouw* of *leggende schouw*. Stelde men gebreken aan een dijkvak of dijkslag vast, dan werd de dijk 'gelaakt'. Op maning van de dijkgraaf 'legden' de heemraden vervolgens in een vonnis een 'keur' op de dijk: zij spraken daarin uit wat er niet in overeenstemming was met de voorschriften omtrent de staat waarin de dijk zich behoorde te bevinden en verordonneerden op welke wijze de zaak hersteld moest worden.⁴⁷ Het woord *keur* betekent in deze afgeleide zin de geldboete die op overtreding van de voorschriften ('keuren' in de hoofdbetekenis) stond; het 'leggen van keuren' zou men in modern Nederlands weer kunnen geven als 'bekeuren'. Deze *keuren* = geldboeten waren relatief laag en uniform: voor elke overtreding moest hetzelfde bedrag worden betaald. Zo kostte elke *keur* op de Kornse Dijk een halve braspenning⁴⁸, op de watergang van Vlijmen naar de Vergereindse sluis een halve schelling. *Keuren* in deze specifieke betekenis zijn te onderscheiden van alle andere 'breuken' of 'onraden' die tijdens de schouw werden geconstateerd, bijvoorbeeld op verstoringen van de rechtsgang. De geldboeten die daarop stonden, konden hoog oplopen.

Het was bij de voorjaarschouw voor de ingelanden zeker geen noodzaak om lijfelijk en met de schop in de hand aanwezig te zijn om gebrek of schade stante pede te herstellen.⁴⁹ Eerst de *waarslieden* en vanaf 1452 de *klerk* hadden de taak om opgelegde *keuren* binnen een week publiekelijk

af te kondigen in de dorpen waaronder 'gelaakte' dijkvakken ressorteerden. Bij de tweede hoofdschouw van het jaar, die aan het begin van de zomer plaatsvond, werd dat al anders. Werd nu een dijkvak 'gelaakt', dan kreeg de verantwoordelijke ingelände de gelegenheid om ter plekke borg te stellen voor reparatie. Was hij nu niet aanwezig, dan deed de dijkgraaf 'bestading (...) om eenen redelijcken penninck off der heemraders schieringe (= 'liet het werk aanbesteden voor een redelijk bedrag of voor een door de heenraden getaxeerde som'). Vandaar dat de tweede hoofdschouw werd aangeduid als *borgschouw* dan wel *bestaden schouw*. Dat het niet altijd lukte om een gelaakte dijk aanbesteed te krijgen, blijkt uit een curieuze mededeling in de domeinrekening over 1459. In dat jaar bleek het onmogelijk om een aannemer te vinden die het beruchte 'quade' dijkvak in de Hoge Maasdijk bij Heinkens Kruis 'over de schouw' durfde te 'leveren'.⁵⁰ De rentmeester van de landsheer zag zich toen gedwongen tot een noodgreep en besteedde het werk uit aan Jan Spierink van Aalburg op waarschijnlijk voor de aannemer uiterst gunstige condities. Jan klaarde de zware klus binnen vijf dagen met zijn 'knaepen ende huysgesin', bij elkaar 22 man sterk, voorzien van tien karren en 20 paarden. Hij ontving daarvoor negen stuiver per dag voor elke kar met zijn wagenvoerder en 'steker'. Daarnaast kreeg elk van de 22 arbeiders iedere ochtend een 'schoon' brood en een kruik bier.

Op de Kornse Dijk vielen borgschouw en bestadenschouw niet samen. Ze werden apart gevoerd en er waren hier dus vier in plaats van de gebruikelijke drie hoofdschouwen. Overigens had de nalatige grondeigenaar – die misschien een goed excuus had om niet zelf bij de schouw op de dijk te staan – ook dan nog een week de tijd om de reparatie zelf uit te voeren, voordat degene die het werk om geld had aangenomen, werkelijk met de uitvoering mocht beginnen. Het bedrag waarvoor herstel van een gelaakt dijkvak werd aangenomen, moest door de landshèer, c.q. in feite door zijn ambtenaar, de dijkgraaf, worden voorgeschoten ('uitgelegd'), maar hij mocht vervolgens het dubbele bedrag op de nalatige eigenaar verhalen.

Tijdens de laatste hoofdschouw vóór het gevaarlijke winterseizoen paste het waterschapscollege een nog rigoureuzer dwangmiddel toe om de dijk in orde te krijgen, namelijk de 'inrijding' (vandaar: *inrijdende schouw*). Troffen zij nu nog een 'ongemaect' dijkvak aan, dan staakten dijkgraaf en heemraden onverwijld de schouw en togen naar ('reden in in') de dichtstbijzijnde herberg, waar zij, op kosten van de nalatige wel te verstaan, ten hoogste drie dagen verblijf hielden om de nalatige een laatste kans te geven om de dijkschade te herstellen en zijn boeten en de bijgekomen kosten te betalen. Deed hij dat niet, dan werd de reparatie publiekelijk aanbesteed. De landsheer, c.q. de dijkgraaf, schoot alle kosten van boeten, verteringen en herstelwerkzaamheden voor en mocht ze later dubbel op de nalatige verhalen. Door de dreiging van deze kostbare 'inrijding' was de laatste schouw van het jaar voor de ingeländen zonder twijfel de schouw

met het grootste gewicht. ‘Laakten’ de heemraden bij de voorafgaande schouwen een dijkvak, had de nalatige nog gelegenheid genoeg om zijn fout te herstellen en het kostte hem alleen een ‘bekeuring’. Bij de *inrijdende schouw* – die trouwens op de Kornse Dijk ongebruikelijk vroeg viel, namelijk rond 1 augustus – kwam het er echt op aan. Nu stond iedereen wèl met de spade op de dijk, want wie zijn zaakjes niet piekfijn in orde had, moest onmiddellijk de handen uit de mouwen steken en tijdens de arbeid maar niet teveel denken aan de heren van het heemraadschap die intussen op zijn kosten achter het spek en het bier zaten.⁵¹ Overigens ben ik het met M. van Vliet eens dat de ‘inrijding’ waarschijnlijk alleen bij de ‘harde’ gevallen daadwerkelijk werd uitgevoerd, omdat de schouw er anders teveel door zou zijn vertraagd.⁵² Ook al omdat op de *inrijdende schouw* net als op de overige schouwen een ‘naschouw’ volgde voor de controle op herstelwerkzaamheden waaraan nalatigen zich tijdens de voorafgaande hoofdschouw hadden gecommitteerd, moeten de heemraden op de *inrijdende schouw* vaak, al was het maar om praktische redenen, met de hand over het hart hebben gestreken en nalatige ingelanden enig uitstel tot herstel hebben gegund.⁵³ Wel was de *inrijdende schouw* vermoedelijk uitgebreider dan de voorgaande schouwen; althans op de Kornse Dijk werden dan tevens ‘tuyn, aerde ende ruwer’ (d.i. rijshoutbeslag), kortom de dijkbeschoeiing, aan een nauwkeurige inspectie onderworpen.

Geheel in de traditie van de middeleeuwse rechtspraak, verliep de uitoefening van het waterstaatsrecht zeer formalistisch en werd verstoring van de rechtsgang streng bestraft. Bij beraadslagingen van de heemraden moesten alle omstanders een bepaalde voorgeschreven afstand bewaren; de hoogheemraden duldden geen tegenspraak en vechten op de dijk tijdens de schouw werd hard aangepakt. Hoogheemraadschappen konden daarbij niet alleen politiedwang uitoefenen, zij beschikten ook over zelfstandige rechtsprekende bevoegheden náást die van andere instanties. Wie iemand anders bijvoorbeeld tijdens de schouw een diepe steekwond toebracht, verbeurde volgens de ordonnantie op de Hoge Dijk van 1437 20 pond aan dijkgraaf en heemraden, ‘behoudelijcken nochtans den heer ende der stadt alle bruecken naeder stadrecht ende lantrecht, (daer dat onder geschiet)⁵⁴. Maakte een dijkplichtige het helemaal bont en ging hij de dijkgraaf, zijn secretaris of een van de heemraden te lijf, schold hij hen uit, belasterde hij hen achter hun rug of spande hij tegen hen samen, dan mocht het dijkcollege zo iemand zelfs ‘castijen ende corrigeren nae gelegtheijt der zaken ende misdact ende nae haeren vijff sinnen’. Dit waren nog wel geen zaken van lijf en leden, maar fikse geldboeten waren er wel mee gemoeid. Op de Kornse Dijk werd het vechten of maken van ‘remoer’ tijdens de schouw bestraft met een boete van 50 pond, voorwaar geen kleinigheid als men bedenkt dat daarboven nog een gelijk bedrag toeviel aan de landsheer en dat dezelfde overtreding vervolgens ten tweeden male naar land- of stadsrecht werd berecht.

De strenge sancties in de ordonnanties van 1437 en 1461, waaraan bovendien geen maximum was gesteld, gingen feitelijk in tegen een tendens, waarneembaar vanaf het begin van de 15de eeuw, om paal en perk te stellen aan de willekeurige bedreiging met hoge geldboeten door de hoogheemraadschappen. Toen werd bij herhaling bepaald dat de 'hoogste boete op de dijk' niet meer mocht bedragen dan 24 pond, voor de helft toevalend aan de landsheer, voor de helft aan het college van dijkgraaf en hoogheemraden.⁵⁵ In 1437 was dit bedrag volgens artikel 3 van de ordonnantie op de Hoge Dijk verhoogd tot 28 pond – dat wil zeggen 14 pond voor dijkgraaf en heemraden⁵⁶, exclusief een vaste extra boete van 5 pond voor het geval een dijkvak 'ongemacct' werd aangetroffen in de *inrijdende schouw*. In feite ging artikel 3 voorbij aan de veel strengere en niet genormeerde sancties die de hoogheemraden mochten effectueren in geval van de zojuist gememoreerde ernstige verstoringen van de rechtsgang. Bij de ingrijpende herziening van het dijkrecht van 1452 ging het bedrag van de 'hoogste boete' ogenschijnlijk fors naar beneden. De zeven heemraden konden voortaan geen aanspraak meer maken op hun vaste aandeel van zeven pond in de formeel hoogste boete van 14 pond; de dijkgraaf behield zijn zeven pond nog wel. De boete op 'bestading' werd nog verder verlaagd: de nalatige eigenaar verbeurde daarbij in het vervolg nooit meer dan één pond.⁵⁷ Het is echter de vraag, of hiermee de zware sancties op verstoringen van de rechtsgang waren komen te vervallen. Ik meen van niet, want in de ordonnantie op de Kornse Dijk waren deze, zoals we zagen, eveneens opgenomen.

Overigens was er bij het opleggen van geldboeten 'op de dijk' een wezenlijk onderscheid tussen particuliere en gemene dijkvakken. De laatste moesten steeds twee tot vier maal het bedrag betalen dat door de eerste aan boeten of *keuren* verschuldigd was. Uit de ordonnanties is niet zonder meer op te maken, of dergelijke dijken aan eigendommen waren gerelateerd en, zo ja, aan welke. In de ordonnantie op de Hoge Dijk c.a. van 1410 is de gemaakte tegenstelling die tussen het keuren van 'enen eygendom' en 'enen ghemenen ban, dat siin vier eygendom of meer'. De regeling voor de Heidijk van 1416 plaatst 'eygen (goed)' tegenover 'meenten off kavelingen'. De ordonnanties op de Hoge Dijk van 1437 en 1452 en die op de Kornse Dijk van 1461 spreken van respectievelijk 'ghemeijn slagen' (d.i. dijkslagen, dijkvakken; PH), 'ghemeijnen dijk' en 'ghemeijn goede'. Het Genderse dijkcharter van 1444 van 'enen ghemeijnen eijgen' tegenover 'elcken eijgen'. Naar ik meen kan 'gemeen' in deze context(en) op drie verschillende manieren worden opgevat.

Ten eerste zal het regelmatig zijn voorgevallen dat de grondboekhouding (de schriftelijke neerslag van een verhoefslag) in de war werd gooid doordat kavels waaraan in een verhoefslag bepaalde dijklasten waren verbonden, door verkoop, vererving of anderszins opgesplitst raakten. Liever dan meteen ook de bijhorende dijklasten op te gaan delen onder de nieuwe eigenaren – hetgeen heel wat meetwerk zou vereisen –

stelde men hen collectief aansprakelijk voor het onderhoud van de dijk lengte die bij de hele oorspronkelijke kavel hoorde. Bij een nieuwe verloting, die toch wel regelmatig plaatsgevonden zal hebben, zette men de zaak dan recht. Dit zou kunnen verklaren, waarom de dijkcedelen van Heesbeen van 1467, die geen neerslag vormen van een nieuwe verloting, wèl verschillende van dergelijke 'collectieve dijk lengten' bevatten, maar de cedelen van de Zeedijk van 1498, tot stand gekomen na een verloting, niet één. Toch hoeft men het bestaan van meer permanente figuren in deze opzet niet uit te sluiten. In 1473 blijkt de zomerdijk tussen Hedikhuizen en Engelen onder andere verslagen te zijn geweest op de geërfden van de 'gemene Mazchoeve'.⁵⁸ Tot deze geërfden behoorden verschillende kloosters, kanunniken en Heusdense poorters. Met de gemene Maashoeven kan dus geen *meent* zijn bedoeld. Wat hier aan de hand was, was dat de gezamenlijke (particuliere) geërfden van de Maashoeven collectief aansprakelijk waren voor het onderhoud van een stuk van de zomerdijk.⁵⁹

Op de tweede plaats heeft men vermoedelijk de dijkvakken, verbonden met het (groot)grondbezit van (geestelijke) rechtspersonen (kloosters, kaptittels e.d.) als 'gemeen' opgevat. Een aanwijzing daarvoor geeft artikel 40 van de ordonnantie op de Kornse Dijk, dat bepaalt dat geestelijke rechtspersonen 'niet meer (mogen) verbueren dan een enckel man'. En artikel 8 van de ordonnantie op de Oude Maasschouw van ca. 1530 stelde 'cloosteren [ende] geestelijcken personen' bij nalatigheid of overtreding een dubbele boete in het vooruitzicht tegenover de enkele *keur* voor particuliere personen.

Een derde betekenis die het 'gemeen' in 'gemene dijk' of 'gemene (dijk)-slag' kan hebben gehad is die van *buurgemeenschappelijk*. Bij de verhoefslagging van dijken werden soms bepaalde dijk lengten toegewezen niet aan particuliere eigenaren maar aan buurschappen. Zo hadden de burenen van Vlijmen naar eigen zeggen (in de Hoge Dijk) naast de in totaal ongeveer 1.900 roeden die op particuliere ingelanden waren verslagen, 66 roeden 'ghemeijns dijcs, diemen metten ghemeijnen ghebueren moet dijken'.⁶⁰ Het is echter de vraag of deze *gemene dijken* ook steeds rechtstreeks correspondeerden met (bepaalde oppervlakten) *gemene gronden*. Ik meen dat dit soms wel en soms niet het geval was. Aan het laatste moet men zeker denken bij het gemene deel van de Heidijk 'tusschen den Kwxxen (d.i. Nieuwkuykse) diic ende den Dronensen diick'⁶¹ vóór 1421 en bij het meest zuidelijke traject van de Zeedijk tot aan de aansluiting op de Heidijk bij Drunen, dat na 1421 ten laste kwam van de gemene burenen van Oud- en Nieuw-Hulten.⁶²

De andere situatie deed zich in het bijzonder voor op de zijdwende Hedikhuizen-Vlijmen. Bij de bekende regeling van februari 1273 is de (toen nieuwe) dijk 'verslagen' over de inliggende Heusdense buurschappen en Zuidhollandse ambachten. Om onderhoud en herstel aan de dijk te kunnen plegen moet vervolgens een brede strook land pal bewesten de zijdwende⁶³ over de buurschappen zijn verkaveld. Spoedig na 1273

moeten de meeste van deze zogeheten *kavelingen* zijn uitgegeven aan individuele kolonisten, die het onderhoud van de zijdeuwende overnamen en wier boerderijen ook op of tegen de dijk stonden. Sommige *kavelingen* zijn evenwel blijven bestaan als *kaveling* in de specifieke zin van een stuk buurgemeenschappelijk binnendijks land, dat werd gebruikt om er aarde en dergelijke weg te steken voor het onderhoud en herstel van een buurgemeenschappelijk dijkvak. Het Bernse cijnsboek van omstreeks 1445 beschrijft als belendingen van een perceel in Hedikhuizen de ‘cavelinghen’ van Meeuwen en Doeveren; de registers van het leenhof Meeuwen noemen, behalve de *kaveling* van Meeuwen, ook die van Drongelen; het inkomstenboek van de kerk van Baardwijk die van Baardwijk. De *kaveling* van Meeuwen lag naast die van Drongelen; had een oppervlakte van ongeveer 15 hont of $2\frac{1}{2}$ Rijnlandse morgen en was door de heer van Eethen en Meeuwen aan particuliere bureu (uit de buurt van Hedikhuizen) in leen uitgegeven.⁶⁴ De *kaveling* van Baardwijk was nog aan het begin van de 16de eeuw echt buurgemeenschappelijk eigendom. Uit de opbrengsten betaalden de bureu toen het salaris van de schoolmeester.⁶⁵

Dijkkavelingen of – het equivalent – *doelagen* in deze betekenis kwamen overigens niet alleen voor langs de zijdeuwende Hedikhuizen-Vlijmen en niet uitsluitend in de verschijningsvorm van *buurgemeenschappelijke* kavels. Ik noemde al enige andere voorbeelden in hoofdstuk 2. Een buurgemeenschappelijke *kaveling* komt eveneens ter sprake in de overeenkomst die de bureu van Genderen in 1444 sloten over het vak dat zij van oudsher in de Hoge Dijk onder Andel in het Land van Altena hadden te onderhouden. Daarnaast beschikten ook particuliere grootgrondbezitters zoals de abt van Berne en de landsheer over *dijkkavelingen*, speciale percelen van slechte kwaliteit die zij benutten voor het wegsteken van aarde ten behoeve van het dijksherstel. De graaf had daarvoor twee kavels in Heesbeen, het Vogelcamp en de Doelage, de abt van Berne een waarschijnlijk omvangrijk perceel in de ban Herpt. Belangrijk in dit verband is nu, dat de graaf voor zijn *kavelingen* inderdaad dijkplichtig was en waterstaatslasten betaalde. Juist dat gegeven zou, in combinatie met dat van de *kavelingen* in buurgemeenschappelijk bezit, mede het bestaan van ‘gemene dijken’ kunnen verklaren in de zin van dijkvakken die onder de collectieve verantwoordelijkheid van buurschappen vielen.

Zowel de landsheer als de abt van Berne gaven hun *doelagen* overigens gewoon in tijdpacht uit. Nagenoeg alle bekende pachters waren poorters van Heusden die de *kavelingen* als weiland gebruikten. Informatief is het pachtcontract dat de abt van Berne in mei 1455 sloot met Dirk Paulus zoon van Woeringen, lid van het Heusdens stadspatriciaat.⁶⁶ Nadat was vastgesteld dat de Bernse *kaveling* al zeker honderd tot honderdvijftig jaar ‘geweest heeft een doeylagen ende een uytgesteken lant daer nyemand gheen bate off profijt [af] gehat en heeft’ en dat Van Woeringen vijf jaar tevoren een optie op het gebruik van de *kaveling* gedurende 25 jaar had gekregen, verlengde de abt het contract met 15 jaar. Een belangrijke con-

ditie was dat de abt zich het recht voorbehield om te allen tijde aarde uit het land weg te halen wanneer daartoe noodzaak was. De contracten die de rentmeester van de domeinen afsloot met de pachters van het Vogelcamp en de Doelage te Heesbeen moeten dezelfde strekking hebben gehad. Zo behielden al deze (buurgemeenschappelijke en particuliere) *kavelingen* hun oorspronkelijke functie, terwijl zij de eigenaars toch nog enig profijt opleverden.

Wat die oorspronkelijke functie betreft, moge duidelijk zijn, dat het aanhouden van gemene 'kavelingen' een oplossing bood voor een dringend logistiek probleem waarmee vooral de ver van de dijk afwonende ingelanden te maken hadden: waar moest men de grote hoeveelheden grond vandaan halen die voor het geregelde onderhoud van dijken onontbeerlijk waren? Voor kleine particuliere ingelanden daarentegen moet het toch vaak een kwestie zijn geweest van aankarren wat er aan te karren viel. De grote dijkordonnanties moesten ook op dit punt in stringente regelgeving voorzien. De ordonnantie op de Hoge Dijk van 1437 stelde boeten vast voor het 'steken van aarde' 'binnen kuers', dat wil zeggen in strijd met de bijzondere verordeningen die daartoe kennelijk bestonden. Zelfs was het nodig sancties te stellen tegen het aarde steken op de dijk (sic). Kennelijk zaten sommige dijkplichtigen er niet mee om hun eigen dijkvak te repareren met grond van de dijk van de buurman. Niettemin was het 'aardhalen', mits dat gebeurde met inachtneming van bepaalde voorschriften, een traditioneel *recht* van de ingelanden.⁶⁷ De algemene regel was dat de ingelanden voor eigen gebruik buitendijks naar behoefte en 'om niet' aarde mochten steken en binnendijks 'om gelt' en 'ter heemraden schieringe'.⁶⁸ Uiteraard moest dit steeds in redelijkheid en 'ter minster schade' geschieden en al helemaal zonder anderen (i.h.b. direct aangelanden) schade te berokkenen. Was iemands vak zo lastig gelegen dat hij nauwelijks op de reglementaire manier aarde kon steken of aanvoeren, dan moest hij ter uitoefening van zijn recht van aardhaling worden geholpen. Volgens de ordonnantie op de Kornse Dijk dienden twee heemraden dan een plek aan te wijzen waar de dijkplichtige in kwestie ongehinderd grond weg mocht halen. Uit deze regelingen mogen duidelijk worden, dat 'kavelingen' onder de jurisdictie vielen van dijkgraaf en heemraden en niet onder die van het gewone publiek gerecht.^{68*}

Een bijzonder aspect van het Nederlandse waterstaatsrecht betreft de behandeling van geabandonneerde gronden. Ook in de Heusdense dijkordonnanties is er, zij het geringe, aandacht voor. Overigens wordt daarbij nooit een rechtstreeks verband gelegd tussen het *abandonnement* en het onvermogen om nog langer de waterstaatslasten op te brengen, zoals in het bekende symbolische 'spade steken' tot uitdrukking kwam. In de ordonnantie op de Hoge Dijk van 1437 is slechts de volgorde van rechtshandelingen beschreven voor het geval iemand 'erve liet liggen' en het bijhorende dijkvak niet meer onderhield. De dijkgraaf, die de boeten die hieruit voort-

het dijkrecht en de hoogheemraadschappen enigszins vergelijken met de vele Oostnederlandse marken die op den duur de buurschappen begonnen te overvleugelen. Zover is het in West-Nederland met het waterschapsrecht nooit gekomen, maar iets van een neiging in die richting verraden de slotartikelen van de ordonnantie op de Kornse Dijk van 1461, die absoluut niets met de waterstaat van doen hebben, maar feitelijk gelijk te stellen zijn met bepalingen uit buurwilkeuren.⁷⁵

27.3. DE LOKALE WATERSTAATSORGANISATIE; DE FUNCTIE VAN 'SLIJKHEEMRAAD'

In een samenvattend overzicht van de Nederlandse waterstaatsgeschiedenis onderscheidde H. van der Linden naast bovenlokale (streek)waterschappen ook *lokaalwaterschappen*. Hij omschreef deze instellingen als 'afzonderlijke lokale publiekrechtelijke rechtspersonen met één of meer waterstaatkundige taken, waarvan het stramien naar ressort en bevoegdheden niet (samenviel) met buurschap of parochie'.⁷⁶ De oudste lokaalwaterschappen – Van der Linden wees als veel voorkomende verschijningsvorm de polderbesturen aan – waren net als streekwaterschappen 'samenwerkingsverbanden van landgerechtigden' of ingelanden. Binnen lokaalwaterschappen hadden alle ingelanden stemrecht.

Ik meen dat lokaalwaterschappen in deze betekenis op het platteland van Heusden in de Late Middeleeuwen nog niet echt bestonden, maar zich wel begonnen af te tekenen. Men ziet namelijk steeds vaker, nog duidelijker dan op het bovenlokale niveau het geval was, de 'gemene bureu' en de 'gemene ingelanden' als elkaar weliswaar deels overlappende, maar toch ten principale *gescheiden* belangengemeenschappen opereren. Zeer concreet bleek dat in de zaak Van der Linbrake: in de beslissingsprocedure over de plaatsing van een bemalingsmolen in het Oudheusdensed Hooibroek vervulden zowel de dorpsvierverschaar van Oud-Heusden als de (belangrijkste) ingelanden van buiten de burengemeenschap een rol. En dit was niet de eerste keer dat zoiets gebeurde. In de domeinrekeningen is regelmatig sprake van een 'gemeen consent' van de ingelanden van Oud-Heusden tot de uitvoering van een waterstaatkundig project.⁷⁷ Zelfs zien we de geërfden in 1433 'enen gemeynen wilcoer' opstellen, hetgeen impliceert dat de besluiten en regelingen, ter vergadering van de ingelanden aanvaard, het karakter hadden van dwingende voorschriften. Toch lijkt het mij onjuist om hier al van een lokaalwaterschap als 'publiekrechtelijke rechtspersoon' te spreken, omdat niets erop wijst dat nu eens de 'gemene', dan weer de meest goeode ingelanden op meer dan een gelegenheidsbasis gezamenlijk optraden. Er was geen vaste organisatie en er was geen permanent bestuur.

Van de andere kant ontbrak ook een *aparte* organisatie voor waterstaatkundige aangelegenheden binnen de boezem van de burengemeenschap.

Alweer uit de zaak Van der Linbrake was af te leiden dat over zaken van waterstaat gewoon in de dorpsvierschaar werd beslist. Tevens kwam naar voren dat de burengemeenschap één uiterst belangrijk prerogatief in handen had: voor elke omslag van gemenelands lasten – of dat nu beden betrof of waterstaatskosten – was een *wilkeur* van de burengemeenschap nodig, ook als de lasten verband hielden met bovenlokale, gemenelands projecten. Inderdaad betaalde een grote ‘allochtone’ ingelande als de landsheer *al* zijn waterstaatslasten aan de gezworenen van de dorpen waar hij domeingoed had liggen.⁷⁸

Terwijl het tot de taken van de gezworenen behoorde om waterstaatsheffingen in te vorderen en daar administratie van bij te houden, stelden de buurschappen voor het eigenlijke toezicht op de plaatselijke toestand van dijken, weteringen, sluizen, sloten en straten – voor zover niet vallend onder de schouw van een hoogheemraadschap – lokale heemraden aan, die in de bronnen gewoonlijk enigszins denigrerend *slijkheemraden* heten. Lokale schouwen van schout en *slijkheemraden* verliepen, zo blijkt uit een beschrijving uit 1482, precies volgens dezelfde formalistische procedures die bij de schouw van dijkgraaf en hoogheemraden gangbaar waren.⁷⁹ Net als de hoogheemraden konden de *slijkheemraden* dus keuren leggen en net als de dijkgraaf kon de schout in laatste instantie *inrijden* in een herberg.

Buiten het voeren van de plaatselijke schouw hadden de *slijkheemraden* nog een bijzondere taak en wel binnen het verband van de bovenlokale waterstaatsorganisatie, namelijk de *hering*. Als tijdens een schouw van dijkgraaf en hoogheemraden onduidelijkheid rees (of opzettelijk werd veroorzaakt) over de vraag onder wiens verantwoordelijkheid een bepaald dijkvak viel, werden de ‘heemraden binnen bans’ onmiddellijk geraadpleegd. Alleen zij hadden de bevoegdheid vast te stellen onder welk eigendom een dijkvak ressorteerde (het zogenaamde ‘heren’, of een ‘hering doen’). Van een dergelijke, uitvoerige *hering* is een specimen bewaard gebleven uit 1506; ik besprak het in hoofdstuk 5. Het feit dat de *slijkheemraden* met *heringen* waren belast, impliceert dat op lokaal niveau al was het maar een ruwe grondboekhouding bijgehouden moet zijn in cedelen of morgenboeken of iets dergelijks.

28. HEERLIJKHEID

28.1. INLEIDING

In zijn analyse van de inkomsten die de Normandische heren gedurende de Late Middeleeuwen genoten, maakte Guy Bois een scherp onderscheid tussen baten die voortvloeiden uit de heerschappij over grond (*seigneurie foncière*) en die welke samenhangen met de gerechtsheerlijkheid (*seigneurie justicière* of *banale*), met de uitoefening van gezagsrechten en die daarom 'un caractère plus franchement parasitaire' hadden.¹ Natuurlijk waren er ook in Normandië heren in alle soorten en maten, maar in het 'heer zijn' waren beide inkomens- of 'extractie'aspecten altijd, haast per definitie verenigd. Het grondheerlijke aspect kwam tot uitdrukking in het bezit van een 'tijns-' of 'grondgerecht' en uit het recht van de heer op zekere overdrachtspenningen bij mutaties in het grondbezit. Uitoefening van dergelijke grondheerlijke rechten bracht nauwelijks iets op, vandaar dat Bois er alleen sociale, geen economische betekenis aan toekende: zij verschafte de bezitter 'un rôle de chef'. Van aanzienlijk meer gewicht, zowel voor de maatschappelijke als economische positie, was het bezit van de publieke rechtspraak en daarmee geassocieerde 'banale' rechten, zoals het wind- en marktrecht.²

De klassieke tweedeling die Bois aanbracht, werkt bij toepassing op de Noordnederlandse situatie vooral verwarrend. Beschouwen we 'heren' als categorie binnen het neomarxistische conceptuele kader van surplus extractie, dan dekte deze in het laatmiddeleeuwse Land van Heusden een grote verscheidenheid aan maatschappelijke groepen met zeer uiteenlopende aanspraken op surplus en zeer verschillende machtsmiddelen om deze te effectueren. Naar mijn inschatting is het grootste deel van alle surplus (in de neomarxistische betekenis) aan de rurale economie onttrokken in enigerlei vorm van 'grondgebonden lasten', zonder dat het bezit van grond of grondrenten waaruit deze lasten voortvloeiden a) (nog) was verankerd in iets als grondheerlijkheid in de hierboven aangeduide zin en b) noodzakelijk gepaard ging met het bezit van heerlijke gezagsrechten van welke aard ook. Alleen het bezit van de rechten op oude ontginningstijzen was (min of meer) verbonden met het bezit van gerechtsheerlijkheid. En hier en daar bestond nog een exotisch relict van oude domaniale verhoudingen, zoals (wellicht) de hieronder te behandelen *corweyden* en de *laatbank* van Berne, waaronder de abt niet meer dan zijn leenhof verstond.³

Kortom: 'heerlijk' (groot)grondbezit en het bezit van (publieke) gezagsrechten waren in belangrijke mate 'gedissocieerd'. Telde het platteland van Heusden in de Late Middeleeuwen vanuit een neomarxistisch perspectief vele 'heren', slechts een kleine minderheid van hen was in het bezit van gerechtsheerlijkheid en daarmee 'heer' naar eigentijdse percep-

ties. Om deze reden heb ik het ‘grondgebonden’ deel van het surplus extractie-systeem met opzet gescheiden behandeld van het andere, met het instituut (gerechts)heerlijkheid verknoopte deel.

28.2. GERECHTSHEREN

Ten tijde van de Hollandse machtsovername hadden de meeste dorpen van het Land van Heusden geen andere gerechtsheer boven zich dan de heer van Heusden. Na 1357 kwamen zij dus rechtstreeks onder het gezag van de graaf van Holland. Alleen in Heesbeen, Eethen, Meeuwen, Dronghelen en het gehucht Onsenoort bij Vlijmen was de rechtsmacht in handen van een aparte gerechtsheer. De heerlijkheid van *Heesbeen* was in 1260 in leen gegeven aan Robert, broer van heer Jan (II) van Heusden, na arbitrage door de graaf van Kleef over de verdeling van de heerlijke rechten van Heusden. Bij dezelfde uitspraak kwam de heerlijkheid van Doeveren aan een andere broer, Hendrik. Onder de heerlijkheid werd in beide gevallen slechts verstaan de ‘*minora justicia et cum illis precepta de aratris et cur[ae] de arando et metendo*’ (‘de lage rechtspraak met daarbij de ploegvoorschriften en de zorg voor het ploegen en de (graan)maat’). Bij de regeling bleven de *banklok* en de laatste dijschouw uitdrukkelijk aan de heer van Heusden gereserveerd. Onder aanhaling van deze akte – en dus op dezelfde condities – werd de lage rechtsmacht te Heesbeen in 1380 verleend aan Arend van Heesbeen, waarschijnlijk na het overlijden van zijn broer heer Jan van Heesbeen.⁴ Ofschoon het vidimeren van de volledige oorkonde van 1260 de suggestie wekt dat Arend tevens met de rechtsmacht in Doeveren was beleend, zijn daarvoor uit andere bron geen aanwijzingen. We mogen dus aannemen dat de ambachtsheerlijkheid van Doeveren ergens tussen 1260 en 1380 weer in handen is gekomen van de heer van Heusden, resp. de graaf van Holland.

Als rechtstreekse nazaten van de heren van Heusden⁵ golden de Van Heesbeens stellig als een zeer voornaam geslacht beschouwd. Jan van Heesbeen was onder andere raadsheer van de hertogen van Brabant en lid van de zogenaamde Raad van Kortenberg van 1372.⁶ Minstens zo illustratief voor hun hoge aanzien was het huwelijk dat Arends dochter Gertrude sloot met *baanrots* Hugeman van Strijen, heer van Zevenbergen. In maart 1393 werd zij met het ‘ambocht’ van Heesbeen beleend ‘mit sinen toebehorende heerliche, diensten ende boeten, draghende tot neghen scellinghe thoe of dair beneden’. Haar echtgenoot ontving bij dezelfde gelegenheid de ‘middele’ jurisdictie, dat wil zeggen de berechting van alle overtredingen, gesanctioneerd met een boete ‘tot vijf dalven (= 4½) ponden thoe of daer beneden’.⁷ Hierna zou de heerlijkheid bijna precies een eeuw in handen blijven van de Van Strijens. Na de dood van Arend van Strijen, heer van Zevenbergen in 1494 ging het leen bij gebreke van een zoon met de oudste dochter over op Vliesridder Cornelis van Bergen.⁸

Net als de heren van Heesbeen stamden de heren van Drongelen in rechte lijn af van de heren van Heusden. Een Jan van Drongelen was een zoon uit het tweede huwelijk van Jan II van Heusden. Dezelfde of, waarschijnlijker, diens gelijknamige zoon⁹ hield in de oorlog om Heusden van 1318 de zijde van de pro-Hollandse partij van Jan van Saffenberg, echtgenoot van Sofia, vrouwe van Heusden. Saffenberg gaf hem toen de heerlijkheid van Eethen en Meeuwen in leen, maar dat werd bij de latere vredesbesprekingen weer ongedaan gemaakt.¹⁰ Tijdens de Brabants-Hollandse onderhandelingen in de zomer van 1334 wist Jan van Drongelen zijn aanspraken op de agenda te krijgen en dit maal viel de beslissing gunstig uit: hij werd door de hertog van Brabant beleend met de lage en hoge jurisdictie van *Eethen en Meeuwen*.¹¹ De lage heerlijkheid van *Drongelen* die bij de belening was inbegrepen hield Jan van Drongelen waarschijnlijk al langer van de hertog.¹² Conform een afspraak uit 1341 oefende de *castellanus* van Heusden er de hoge rechtspraak en het tolrecht uit en mocht hij er namens de hertog van Brabant 'heervaart waarnen'. De uitoefening van de lage rechtspraak en het maal-, wind- en gruitrecht bleven voor Jan van Drongelen gereserveerd.¹³ In elk geval ressorteerden alle drie de heerlijkheden vóór 1357 onder het leenhof van Brabant, niet onder dat van Heusden. Toen de graaf van Holland ze na 1357 als voormalige Heusdense lenen overnam, leidde dat dan ook tot protesten van de leenkamer van Brabant.¹⁴

In de successiestrijd na de dood van graaf Willem IV van Holland wedde Jan van Drongelen op het verkeerde paard, maar zijn zonen Jan en Hendrik ontptopten zich als overtuigde Kabeljauwen. Jan van Drongelen junior werd een invloedrijk lid van de raad van de Verbeider.¹⁵ Als baljuw van Zuidholland voerde hij in 1358 de belegering van Heusden tegen Floris van Borselen aan, terwijl zijn broer in dezelfde tijd werd aangesteld als drossaard en rentmeester van Heusden.¹⁶ Ondanks de Brabantse bezwaren bleven de heerlijkheden van Eethen, Meeuwen en Drongelen *cum annexis* stevig in handen van de Van Drongelens, totdat de kleinzoon van Jan van Drongelen junior, eveneens Jan van Drongelen geheten, omstreeks 1400 in ernstige financiële moeilijkheden raakte, mogelijk als gevolg van de kostbare steun die hij Albrecht van Beieren in de Friese oorlogen verleende. Bij herhaling moest hem door de graaf toestemming worden verleend om Zuidhollands leengoed te verpanden aan lombarden in Geertruidenberg.¹⁷ In dat licht zijn denkelijk ook de gebeurtenissen van november 1406 te plaatsen. Jan van Drongelen droeg toen opeens zijn Heusdense heerlijkheden over aan Katharina, de oudste dochter uit zijn eerste huwelijk en zelf de echtgenote van de kapitaalkrachtige *castellanus* van Heusden, heer Jan van Kronenburg.¹⁸ Bij de overdracht bedong Jan van Drongelen wel het vruchtgebruik. Ook werd afgesproken dat het leen aan hem terug zou vallen, indien beide echtelieden vóór hem zouden komen te sterven zonder kinderen na te laten. Later lijkt heer Jan zijn greep op de heerlijkheden toch weer te hebben vergroot.¹⁹ Kort vóór zijn dood

in 1429 trof hij een regeling voor de drie kinderen uit zijn tweede huwelijk²⁰ – allen dochters, net als de (overlevende) kinderen uit zijn eerste huwelijk. Zij zouden samen met hun moeder een jaargeld van 200 gulden uit de heerlijkheden ontvangen, zolang de laatste nog leefde, een bepaling waar meer dan dertig jaar later grote problemen over zouden ontstaan. Intussen werd Katharina van Drongelen tenslotte in september 1431 met de heerlijkheden beleend.²¹ Vier jaar later verkocht zij het hele complex van heerlijke rechten, waaraan inmiddels ook de jurisdictie over *Babyloniënbroek* was toegevoegd, aan heer Dirk van der Merwede²², die ze weer vererfde op zijn enige wettige kind, jonkvrouw Odelie van der Merwede.²³ Toen Odelie na de dood van de weduwe van Jan van Drongelen in 1458 betaling van het jaargeld van 200 gulden conform de regeling van 1429 stopzette, haalde zij zich de gram op de hals van Rase vander Burchove, echtgenoot van Hadewich van Drongelen, de laatste nog levende dochter van Jan van Drongelen. In 1463 probeerde Rase doorbetaling van het jaargeld voor het Hof van Holland af te dwingen. Odelie liet zich bij die gelegenheid vertegenwoordigen door Robrecht van Drongelen (Peters zoon) en Filips van Ranst (gehuwd met zekere jonkvrouw Ode van Drongelen), haar ‘mombaeren, rentmeesteren ende facteurs’.²⁴ Tijdens de rechtszaak bleek bovendien dat Odelie de ‘propriëteit’ van de heerlijkheden Eethen, Meeuwen (inclusief Babyloniënbroek) en Drongelen aan Robrecht (en Filips) had afgestaan, zodat zij nog slechts als de ‘besitterse’ kon worden aangemerkt. In feite betekende dit dat een zijtak van het geslacht Van Drongelen van de uiterst precaire positie van Odelie vander Merwede na de moord op Willem Spierink van Well gebruik had gemaakt om het oude familiebezit weer over te nemen.²⁵ In hun verweer beriepen Robrecht en Filips zich op de ondeugdelijkheid van de erfopvolging van Jan van Drongelen. Een uitkering uit de heerlijkheden van 200 gulden zou vèr boven de jaarlijkse netto-inkomsten uitgaan, want die waren in de laatste decennia met verschillende renten zwaar belast. Bovendien had Odelie’s vader bij de aanleg van de Mosterddijk voor een aanzienlijk bedrag in de verbetering van het bezitscomplex geïnvesteerd en daarvan hoefde Hadewich niet te profiteren. Rase vander Burchoven beging toen de stupiditeit de tegenpartij niet op haar woord te geloven. Als de heerlijkheden dan zo weinig opbrachten, zo bood hij voor het Hof aan, dan was hij best bereid ze over te nemen en ‘boven alle lasten die daer (uitgingen)’ aan zijn opponenten een jaarlijkse uitkering van 50 franken van 32 groten te betalen. Tot zijn niet geringe verbazing en spoedig ook schrik accepteerden Robrecht en Filips deze ‘presentacie’ (aanbod). Eenmaal op de hoogte gebracht van de feitelijke financiële toestand, haastte Rase zich te verklaren dat zijn aanbod alleen gold als de tegenpartij de heerlijkheden onverwijld zou ontruimen, maar ook het bezitscomplex weer ‘alsoe goet te maken’ als het was ‘ten dage dat die selve herlicheden bi wijlen Jan van Drongelen bizeten ende gebruyct waeren’. Uiteindelijk hield het Hof Rase aan zijn ‘presentacie’ en dat is hem zuur opgebroken. Het vervolg is niet

precies bekend, maar Robrecht van Drongelen en Filips van Ranst appelleerden bij de Grote Raad over de hoogte van de financiële vergoeding voor het afstaan van de heerlijkheden. De Raad veroordeelde Rase tot betaling van drieduizend pond van 40 groten en dat ging zijn financiële draagkracht te boven. Er werd beslag gelegd en het complex werd bij openbaar opbod verkocht. De hoogste bieder was Adriaan van Drongelen Robrechts zoon, die tenslotte in 1474 ook met de heerlijkheden is beleend.²⁶ Adriaan financierde deze transactie met geld van Engelbrecht van Nassau, waartoe de goederen en rechten werden belast met een preferente, losbare rente van 200 gulden van 40 groten.²⁷ Ook Odelic van der Merwede en Filips van Ranst moesten zich committeren, waaruit men kan afleiden dat de situatie zoals die in 1463 bestond en die slechts ten tijde van de korte possessie door Rase vanden Burchove was beëindigd, weer was hersteld. Vermoedelijk heeft Adriaan van Drongelen echter kort daarna al zijn rechten aan Filips van Ranst gelaten, want enige jaren nadat deze in 1479 was overleden, eiste diens weduwe Ode van Drongelen te worden hersteld in haar 'duwarie', zijnde de gebruikelijke 'minre helft' der aangekomen bezittingen en die omvatten de complete heerlijkheden *cum annexis*.²⁸ De douairière was in het rustige gebruik van haar weduwdeel gestoord door haar zoon Daniël van Ranst, die zich tijdens een verblijf van mevrouw zijn moeder in Brabant 'crachtelicken' had meester gemaakt van het hart van haar bezittingen: het kasteel van Meeuwen. In deze fase van de bewogen geschiedenis van de heerlijkheden verscheen als handlangers van Daniël van Ranst zekere Arend Spierink op het toneel. Deze sinistere figuur had in 1480 'de administracie' van de heerlijkheden voor acht jaar van Daniël van Ranst gepacht voor 100 Rijns gulden per jaar. Vier jaar later werd hij voor een onbekend bedrag voor het leven benoemd tot *castellanus* en drossaard van Eethen en Meeuwen. In die hoedanigheid voerde Arend Spierink vervolgens een waar schrikbewind – waarover zo dadelijk nog wat meer – om er zeker van te zijn dat zijn kosten ruimschoots werden gecompenseerd. Ook snoefde hij dat hij het kort daarna voor elkaar had gekregen dat Adriana, de zuster van de noodlijdende Daniël van Ranst, werd uitgehuwelijkt aan de rijke heer van Waalwijk, Jan Millink.²⁹ Van Ranst wilde kennelijk op een voordelige manier van de heerlijkheden af, want hij gaf ze 'in dote' aan zijn zuster mee. Welke duistere machinaties er ook achter staken, Jan Millink werd de nieuwe heer van Eethen en Meeuwen. Van Arend Spierink moest hij niets hebben en hij probeerde deze lastpak met alle mogelijke middelen te lozen. Jaren later zouden Jan Millink en zijn broer en opvolger Lambert nog met Robrecht en Adriaan van Drongelen in de clinch liggen over het bezit van bepaalde goederen in Eethen en Meeuwen³⁰, maar hun nieuwe heerlijkheden gaven de Millinks niet meer prijs.

Naar de belangrijkste bron voor de geschiedenis van de kleine heerlijkheid *Onsenoort* is reeds herhaaldelijk verwezen: het Bossche procesdossier

van 1445/46.³¹ Het huis Onsenoort schijnt gebouwd te zijn door ridder Jan vanden Plas, een bastaardzoon van hertog Jan III, op een stuk land van vijf hoeven in de parochie Drunen dat hem door zijn vader was geschonken, kennelijk met inbegrip van de gerechtsheerlijkheid. Onmiddellijk na de Hollandse machtsovername in Heusden zou Johanna van Brabant het huis hebben laten bezetten ten teken dat haar de 'overste heerlijkheid' toekwam. In 1359 verkocht Jan vanden Plas het huis en de heerlijkheid met toebehoren aan zekere Jan van Heusden Paulus zoon. In 1363 werd Laurens vanden Putte de bezitter. Tijdens zijn bewind over Onsenoort is het huis vanuit Zuidholland aangevallen en ingenomen door de gebroeders Jan en Gerard van Nederveen. Toen de Bossenaren een ontzettingmacht stuurden, staken de Nederveens de boel in brand, een 'ondaad' die werd 'meegenomen' in het Brabants-Hollands grensverdrag van augustus 1370 en de daarop volgende scheidsrechterlijke uitspraak van de commissie Polanen van oktober 1374.³² Eén jaar nadat heer Rutger van Ouden in 1369 de heerlijkheid van Laurens vanden Putte had overgenomen, droeg hij het complex in leen op aan Albrecht van Beieren. Volgens de latere Bossche versie van het verhaal pleegde heer Rutger daarmee felonie. Hij zou dan ook gevangen gezet en 'dair om gecorrigeert (sijn)', zodat hij in armoede stierf.³³ In een ander deel van het Bossche betoog heette het opeens dat heer Rutger het landgoed Onsenoort in april 1381 ten overstaan van schepenen van Heusden als 'eygen erve' had verkocht aan de schout van Vlijmen, Jan Kuist Arend Dirks zoon van Wijk, 'uut den welken clairlijken blijkt dat her Rutger selve die voirg. opdracht tot leen nyet van weerde en hielt noch en kende'.³⁴

De andere partij tijdens het proces van 1445/46, de toenmalige heer van Onsenoort en een kleinzoon van Jan Kuist, ontkende dat het zo was gegaan: heer Rutger kon onmogelijk felonie hebben gepleegd, omdat Onsenoort in 1357 met de rest van het Land van Heusden in Hollandse handen was overgegaan. Daarbij zouden ook alle voormalige Brabantse lenen in het Land van Heusden 'volcomelicken mit hoirre manscappen veranderende van natuere (zijn geworden) ende (ge) woorden Hollantschen leenen diemen noch huden sdaechs van Hollant te leen houdende is'.³⁵ Ook was hem niets bekend van strafmaatregelen tegen heer Rutger. Die was niet lang daarna overleden en zijn broers (bedoeld zijn de *zoons*; PH) en erfgenamen waren gerenommeerd 'gegoet ende rijck'.³⁶

Het lijkt mij toe dat de argumenten van beide partijen op het punt van de omstreden opdracht, die inderdaad in 1370 plaatsvond³⁷, niet deugen. De latere heer van Onsenoort had vermoedelijk ongelijk met te stellen dat van felonie in technische zin onmogelijk sprake kon zijn geweest. Toen het Land van Heusden Hollands was geworden, viel alleen het leenhof van Heusden automatisch aan de graaf van Holland als rechtsopvolger van de heren van Heusden toe. Het hield natuurlijk geenszins in dat andere leenheren, zoals de hertog van Brabant, de leenhoogheid over hun Heusdense leengoederen kwijtraakten. Maar aangezien Heusden tussen

1334 en 1357 feitelijk onder het rechtstreekse gezag van de hertogen van Brabant stond, moesten na de overdracht van 1357 de lenen, spruitend uit het oorspronkelijke leenhof van Heusden weer losgemaakt worden uit het leenhof van Brabant. Dat was een gemakkelijke bron van onenigheid, zoals de geciteerde notitie uit het Brabantse leenregister van 1374 over de leenhoogheid over de heerlijkheden in bezit van Jan van Drongelen al verried. In hetzelfde register is onder de lenen in Drunen trouwens ook 'tgoet tot Honsorde mit sinen toebehoren' opgenomen, maar de aantekening was duidelijk later bijgeschreven.³⁸ Als leenman werd Hendrik vanden Putte genoemd, de broer van de Laurens die Onsenoort in 1363 van Jan Paulus zoon van Heusden (er staat hier overigens 'van *Outhuesden*') kocht. Men kan zich voorstellen dat de Hollanders het behoud van Brabantse leenhoogheid over een heerlijkheid in een betwiste grenszone met lede ogen aanzagen. En wat er later ook van Rutger van Ouden en zijn zoons terecht kwam, de opdracht van respectievelijk huis en heerlijkheid aan hertog Albrecht en de verkoop van de omliggende landerijen aan diens schout te Vlijmen, rieken naar pressie, al is niet meer te zeggen welke vorm die heeft gehad en of daadwerkelijk sprake was van felonie.

De valsheid van de Bossche argumentatie en de verwarrende referenties aan de transacties van 1370 en 1381 zijn eenvoudig te doorzien. De leenopdracht aan hertog Albrecht in 1370 omvatte niet meer en niet minder dan het 'huus tot Honserde mit allen gherechte, hoech ende lach daer toe behoerende'. Wat in 1381 gebeurde, was dat heer Rutger van Ouden aan Jan Kuist een erfelijke rente van 20 gouden dubbele mottoenen verkocht uit zijn *landerijen* te Onsenoort, die niet bij de leenopdracht waren inbegrepen. Toen Jan Kuist in 1382 tenslotte het hele Onsenoortse complex van goederen en rechten van de Van Oudens kocht, gebeurde dat dan ook in twee verschillende transacties. Eerst werd hij na opdracht door heer Rutgers oudste zoon en leenopvolger, Willem van Ouden, voor het leenhof van Holland met slot en heerlijkheid beleend.³⁹ Enkele dagen later volgde de overdracht voor schepenen van Heusden van alle overige goederen door de drie zoons en gezamenlijke erfgenamen Willem, Jan en Arend van Ouden.⁴⁰ Opgemerkt zij dat in latere beleningen het grondbezit als onderdeel van het complex van heerlijke rechten werd beschouwd. Het kan dus niet anders dan dat Jan Kuist na 1382 ook de landerijen in leen heeft opgedragen aan de grafelijkheid.

Vanaf Jan Kuist, die in 1396 overleed kort nadat hij via zijn neef(?) ridder Boudewijn Kuist ook de heerlijkheid van het over de Brabantse grens gelegen *Nieuwkuyk* had verworven⁴¹, is de leensuccessie gemakkelijk te volgen. Het hele complex, inclusief de gerechtsheerlijkheid van Nieuwkuyk en Onsenoort en het slot van Onsenoort, vererfden in rechte lijn op drie generaties Arenden van Wijk van Onsenoort, die men uit elkaar hield door toevoeging van de predikaten 'de oudere', 'de middelste' en 'de jongere'. Ook de laatste Arend kon het leen doorgeven aan een zoon⁴², zodat de heerlijkheid van Onsenoort nagenoeg de hele hier bestreken pe-

riode in de rechte mannelijke lijn in handen bleef van hetzelfde geslacht.

Aanleiding tot het proces in 1445 was een broedertwist tussen Arend van Wijk van Onsenoort 'de middelste' en zijn jongere broer Martijn. Na de dood van hun vader in 1436 zou het erfgoed tussen de broers voor schepenen van Den Bosch zijn verdeeld. Arend zou zijn broer hebben belet de hem toegewezen Onsenoortse goederen te gebruiken en daarop was Martijn naar het Bossche gerecht gestapt. Na een vonnis van de schepenenbank was de schout van Den Bosch met zijn rakkers uitgerukt om beslag te leggen op de goederen van de weerspannige heer van Onsenoort. Volgens eigen zeggen had Arend hen opgewacht 'met een deel gesellen in groten getale, gewapender hant ende mit gespannenen ende geladenen boegen'.⁴³ In de lezing van Arend was het enigszins anders gegaan. De schout van Den Bosch was met een stuk of tien ruiters 'gepansieert ende mit yser hoeden aen hoir sailboem hangende' in Onsenoort gekomen, waar hem de weg werd versperd door Arend met enkele 'gesellen'. 'Wijcsken, ten weer u van genen node mit desen gesellen hier te comen', had de schout de hoge gerechtsheer van Onsenoort denigrerend toegesproken. 'Her scout', had Arend beleefd geantwoord, 'ic stae hier opter straten inden lande van Huesden als een drossaet ende geswoeren dienre mijns genadichs heren inden lande van Hoedsden. Of ennigherhande broecken verbruect worden, (sc. zal ik) dair mijns genadichs heren recht in (te) bewaeren als dat behoirt'. Arend van Wijk beriep zich, sluw als hij was, *niet* op zijn gezag als gerechtsheer van Onsenoort – want over de rechtmatigheid daarvan hadden de Brabanders nog steeds zo hun twijfels – maar op het ambt van drossaard van het Land van Heusden, dat hij toen toevallig bekleedde. 'Als hier iets is misdään, moet en zal ik dat als hoogste gerechtelijke ambtenaar van de heer van het Land van Heusden, zijnde de graaf van Holland, berechten. De Bossche schepenenbank heeft daartoe geen enkele bevoegdheid', zo zou men de woorden van Arend weer kunnen geven. Toch wat benauwd voor de kennelijke overmacht van de heer van Onsenoort had de schout het toen over een andere boeg gegooid. Hij daagde Arend uit hem zonder verdere reden gevangen te nemen ('Wildi my gevangen hebben, ic gheve my gevangen') in de overtuiging dat de zaak dan zou escaleeren waarbij Arend tegen de machtige stad Den Bosch onvermijdelijk aan het kortste eind zou trekken. De heer van Onsenoort trapte hier niet in: 'Heer schout, neen ic, mer ghij mocht also bruecken, ic soude u te recht houden tot mijns genedichs heren behoef, waer ic starcker dan ghij waert', anders gezegd: 'u gevangen nemen doe ik niet, maar waag het een overtredding te begaan en ik laat u berechten; vergeet niet dat ik de overhand heb'. De schout moest nu afdruipen en daar had hij behoorlijk de pest in. Arend werd uitgescholden en de schout dreigde terug te komen 'mit 500 mannen of meer'. Het laatste was natuurlijk grootspraak, maar de Bossenaren waren wel zó gegriefd dat ze de man die hun schout had getart voor de Grote Raad daagden. Zonder het gewenste resultaat overigens, want Arend van Wijk 'de middelste' zou na 1445 nog ruim veertig jaar

de onbetwiste heer van Onsenoort blijven voordat hij, meer dan tachtig jaar oud 'ende zeer onvermogen (= 'gehandicapt')', in 1486 of 1487 overleed.

Behalve in Heesbeen, Eethen, Meeuwen, Drongelen en Onsenoort kon de nieuwe heer van Heusden in 1357 in alle overige 12 *bannen* van het Land van Heusden vrijelijk over de gerechtsheerlijkheid beschikken. Hertog Albrechts politiek zou er lang op gericht blijven om géén gerechtsheerlijkheid meer te vervreemden, teneinde de uitoefening van rechtspraak en andere heerlijke rechten beter te kunnen controleren. Tegen het einde van de 14de eeuw bleek dit beleid niet langer vol te houden. De oorlogen, eerst tegen de Friezen, later tegen de Arkels kostten sloten geld en daartoe moesten tal van inkomstenbronnen worden verpand of zelfs bij wijze van gunst door belening meer permant uit handen worden gegeven. De eerste voorbode van deze koerswijziging was de belening van Albrechts Kabeljauwse raadsheer, hofmeester en tesorier-generaal Paulus van Haastrecht met de lage jurisdictie van *Baardwijk* in juni 1393.⁴⁴ Denkelijk werd Haastrecht in 1396 alweer van dit leen ontheven toen hij in Den Haag in moeilijkheden raakte en werd gearresteerd.⁴⁵ Op al zijn goederen in Zuidholland, Altena en Heusden werd beslag gelegd⁴⁶ en het is de vraag of hij in de lage heerlijkheid van Baardwijk is hersteld, nadat hij weer in genade was aangenomen. Overigens bezat Paulus van Haastrecht behalve in Holland ook in Brabant aanzienlijke goederen en rechten. Hij was onder andere markies van Herentals, heer van Loon op Zand, pandheer van Tilburg, Goirle en Drunen en bekleedde enige jaren het belangrijke ambt van schout van Den Bosch. De lage heerlijkheid van Baardwijk moet in elk geval rond 1400 weer voor korte tijd op de oude wijze door een ambtelijke *richter* zijn bediend. Uit 1402 is een 'beveling' in die functie bekend van Klaas van Eck⁴⁷, een zoon van 's-hertogen 'neve' Gooswijn van Eck, die zich in of kort na 1375 in Heusden had gevestigd.⁴⁸

Ook dit arrangement was maar van korte duur. In februari 1408 werd de felle Hoek en bondgenoot van graaf Willem VI van het eerste uur Foyken Foykens (Willems zoon) bij wijze van vergoeding voor de schade die hij in de Arkelse oorlog leed bij de belegeringen van Altena en Gorinchem, beleend met de lage en hoge jurisdictie van Baardwijk.⁴⁹ Aan de belening waren slechts twee condities verbonden: Foyken moest beloven geen ballingen binnen de *bangrenzen* van Baardwijk – een ideale 'sluis' tussen Brabant en Holland, temeer daar Foyken ook heer was van het pal aan Baardwijk grenzende Brabantse Waalwijk – toe te laten en hij moest bezweren er nimmer een sterkte te bouwen. Na Foykens dood in 1412 ging het leen over op zijn zoon Hugo van Wielenstein⁵⁰; na Hugo's dood op diens dochter jonkvrouw Gertrude van Wielenstein, echtgenote van Bertelmeus van Amerongen.⁵¹ Het echtpaar verkocht de heerlijkheid op 18 november 1443 aan heer Dirk van der Merwede.⁵² De dynastieke crisis waarin het geslacht Van der Merwede na het overlijden van heer Dirk kwam te verkeren,

verhinderde niet dat Dirks bastaardzoon Klaas van der Merwede als heer van Baardwijk werd gehuldigd⁵³ en ook in de heerlijkheid is hersteld nadat de problemen rond de moord op Willem Spierink van Well achter de rug waren. Klaas vererfde de heerlijkheid in 1501 op zijn dochter Machteld, echtgenote van meester Cornelis de Jonge.⁵⁴ Na het overlijden van Cornelis droeg Machteld de heerlijkheid in 1505 over aan haar zoon meester Reiner de Jonge, net als zijn vader een topambtenaar in de Hollandse kanselarij.⁵⁵

Een fraaie illustratie van het nieuwe beleid dat Albrecht omstreeks 1400 ging voeren, geeft het geharrewar rond de uitgifte van de gerechtsheerlijkheid van *Wijk*. Toen 's-heren 'knecht ende runner' (= ijlbode) Jan Spierink Dirks van Well 'om menigen goeden diensts wille' die hij de hertog gedurende een lange carrière aan het hof had bewezen in maart 1400 met het schoutambt van zijn geboorteplaats Wijk werd beleend, bleek de gerechtsheerlijkheid (en daarmee de begeving van het ambt van schout) eerder te zijn toegezegd aan ridder Boudewijn Kuist, eveneens afkomstig uit Wijk.⁵⁶ Heer Boudewijn zou de toezegging vreemd genoeg ooit van Johanna van Brabant hebben gekregen en noemde zich trouwens al bij zijn belening met de heerlijkheid van Nieuwkuyk in 1383 'heer van Wijk'.⁵⁷ Toch bevatten ook de Brabantse leenregisters uit de 14de eeuw geen enkel bewijs van een eventuele belening met de heerlijkheid van Wijk door de hertogen van Brabant.⁵⁸ Op welke rechtstitel Boudewijn Kuist zijn aanspraken heeft gebaseerd, weten we niet, maar kennelijk is hij uiteindelijk door de graaf erkend. Intussen bleek Jan Spierink al 250 Gelderse guldens voor het leen te hebben betaald, want, bewezen diensten of niet, ook in het rijk van Albrecht van Beieren ging op den duur alleen nog de zoon voor niets op. De grafelijke raad redde zich uit de verlegenheid door Jan Spierink voorlopig te compenseren met 17 morgen land in Herpt 'tot wij hem versien sullen hebben mit anderen diensten, goiden ofte renten, jairlicx wairdich wesende alsoe vele als die pacht ende renten vanden [seven]tien morgen lants voirscreven', hetgeen natuurlijk nooit gebeurde.⁵⁹ Lang zou het geslacht Kuist van Wijk niet in het bezit van de heerlijkheid van Wijk blijven. Van heer Boudewijn ging het leen weliswaar over op zijn gelijknamige zoon Boudewijn Kuist heer Boudewijns zoon⁶⁰, maar niet lang daarna moet het in handen zijn geraakt van Jan vanden Poel. Diens broer en erfgenaam Adriaan verkocht de heerlijkheid eind 1435 aan Jan Spierink Dirks van Well Willems zoon – niet in rechte lijn verwant aan 's-heren 'runner' Jan Spierink van Well.⁶¹ Jans kleinzoon Dirk Spierink van Well Willems zoon droeg zijn rechten tenslotte in 1459 over aan de grootste grondbezitter in Wijk, de abt van de Onze Lieve Vrouwe-abdij van Middelburg.⁶² Sindsdien werd de rechtspraak in Wijk namens de abt waargenomen door een voogd.

Het bezit van de heerlijkheden van *Engelen en Vlijmen* was een financie-

ringsobject geworden tijdens de roerige eerste jaren van het bewind van Jakoba van Beieren. Op 12 januari 1419, één maand vóór de bezegeling van het verdrag van Woudrichem, zijn beide ‘dorpen’, dat wil zeggen de jurisdicties met annexe banaliteiten, namens Jan van Brabant verpand aan heer Jan van Kronenburg, die hiermee een Hoekse gezindheid verried(?) Het pand zou mogen worden gelost met een bedrag van 8.000 kronen. Enige tijd hierna moeten de heerlijkheden met voorbijgaan aan de rechten van Kronenburg en zonder dat het pand was gelost, in leen zijn gegeven aan Otto van de Lek, de heer van Hedel en Zwaluwe.⁶³ Dat blijkt althans uit een stuk uit 1428, waarin Filips van Bourgondië de ‘gemene burenen’ van Engelen en Vlijmen gebood om Otto’s zoon Willem, heer ten Berge, net als zijn vader als hun heer te huldigen.⁶⁴ Daarmee waren Jan van Kronenburgs aanspraken echter niet teniet gedaan. Tenminste in 1431 werden zijn gezamenlijke erfgenamen weer als pandheren erkend.⁶⁵ Van deze erfgenamen traden aanvankelijk Jans weduwe Katharina van Dronghelen, zijn neven Hendrik en Willem van Kronenburg, Godschalk Oem en Willem van Alkemade op de voorgrond⁶⁶, vanaf het midden van de jaren ’40 vindt men alleen nog de laatste als heer van Engelen en Vlijmen genoemd.⁶⁷ In 1460 nam de *castellanus* van Heusden, graaf Jan van Nassau, het pand ‘bi consente mijns heren’ van Willem van Alkemade over.⁶⁸ Aan het einde van de hier beschouwde periode was het nog steeds niet gelost.

Het is verleidelijk om in de belening door Jakoba van Beieren van Arend Spierink van Aalburg, een zoon van de drossaard van Heusden Klaas Spierink Jans zoon, met de gerechtsheerlijkheid van *Herpt* de beloning te zien voor de heldhaftige rol die Spierink speelde bij de spectaculaire bevrijding van de landsvrouw uit het gravensteen te Gent in augustus 1425.⁶⁹ Noch in de tekst van de beleningsoorkonde van april 1430, noch in die van de bevestiging die Filips van Bourgondië daar vervolgens als ruwaard van Holland van gaf, wordt evenwel van enige bijzondere verdienste van de leenman gerept.⁷⁰ De jurisdictie-rechten die hij er kreeg, omvatten niet alleen de lage en ‘middele’ rechtspraak, maar ook de helft van de inkomsten uit alle ‘brueken ende boeten die dair boven (droegen)’. Hoewel het leen door hertog Filips in tweede instantie van een ‘recht’ leen omgezet zou zijn in een leen voor het leven⁷¹, werd Arend Spierink in het leen opgevolgd door zijn zoon Klaas.⁷² Deze deed de gerechtsheerlijkheid, niet de annexe landerijen, in 1465 over aan de Heusdense poorter Jakob Spierink Dirks zoon⁷³, die het leen in 1467 op zijn beurt verkocht aan de gouverneur van Heusden Hendrik Bau van Rodenburg.⁷⁴ In 1480 kwam het leen in handen van Arend Spierink van Aalburg Huge Spierinks zoon⁷⁵, een telg uit de Heusdense tak van het uit Aalburg afkomstige geslacht Oge-Spierinks.⁷⁶ Na diens dood in 1495 kocht de Heusdense schepen meester Arend Beuckelaar de gerechtsheerlijkheid voor 72 pond van 40 groten, benevens een vergoeding van 24 stuivers per jaar om zijn zoon Godschalk het leen te mogen laten gebruiken.⁷⁷

Van kortere duur, althans binnen de periode onder beschouwing, waren de uitgiften van de gerechtsheerlijkheden van *Veen* en *Oud-Heusden*. De Heusdense schepen Jan Spierink van Veen (Herman Jan Godschalks zoon) zou ‘die ambochtherlicheit mitten scoutambocht van Veen’ samen met andere goederen van Jakoba van Beieren in leen hebben verworven. Filips de Goede bevestigde de belening in 1430, maar veranderde, net als hij met de gerechtsheerlijkheid van Herpt deed, het ‘rechte’ leen in een leen voor het leven.⁷⁸ Nadat de ambachtsheer in 1449 was overleden, werd de heerlijkheid niet opnieuw uitgegeven, ofschoon Jan Spierink een omvangrijke schare erfgenamen had.⁷⁹

De heerlijkheid van Oud-Heusden gaf de grafelijkheid pas zeer laat uit handen, namelijk in oktober 1498. In grote geldnood zag Filips de Schone zich toen gedwongen om de lage, ‘middele’ en hoge jurisdictie van de grootste ban van het Land van Heusden te verkopen voor de som van 300 pond, niet eens zo weinig als men bedenkt dat de jaarlijkse inkomsten uit de heerlijkheid maar op veertien pond werden geschat.⁸⁰ De koper/leenman was één van de hoogste ambtenaren van het graafschap Holland, de tesorier-generaal en registermeester Jan van Oudheusden Wouters zoon. Jan van Oudheusden is een mooi voorbeeld van iemand die een bij zijn geslachtsnaam passende heerlijkheid kocht, in plaats van, andersom, zijn geslachtsnaam aan het bezit van een heerlijkheid te ontlennen. Van Oudheusden stamde uit de Dordse patriciërsfamilie Van der Eycke maar voerde, net als zijn vader en oom, de geslachtsnaam van zijn overgrootmoeder, Hadewig Jan van Oudheusden dochter, die wel uit het Heusdense afkomstig was.⁸¹ Overigens bezat Jan van Outhuesden reeds vóór zijn belening met de heerlijkheid een steenhuis met boomgaard en 12 morgen land in Oud-Heusden.⁸² Voorwaarde voor de belening was ook, dat hij dit landgoed in leen opdroeg aan de grafelijkheid.

Samenvattend is te stellen dat de meeste gerechtsheerlijkheden eerst relatief laat, dat wil zeggen, vanaf het einde van de 14de eeuw door de Hollandse graven zijn vervreemd, soms om politieke, soms om financiële redenen. Voor zover bekend, omvatten de jurisdictie-rechten gewoonlijk zowel de lage als de hoge rechtspraak. De meeste gerechtsheren maakten deel uit van de ridderschap. Een eerste uitzondering vormde de belening van Jan Kuist met de heerlijkheid van Onsenoort in 1370. De vazal, was vermoedelijk wel schildboortig, maar het feit dat hij in 1375 met de burenen van Vlijmen bede betaalde, bewijst dat hij er (nog) niet in was geslaagd de levensstijl van een ridder op te houden en dus op dat moment eerder als een *welgeborene* (in enge zin) werd gezien. Gaandeweg de 15de eeuw gebeurde het vaker dat vertegenwoordigers uit andere klassen in het bezit van heerlijke rechten kwamen: de abt van Middelburg in Wijk, leden van het Heusdense stadspatriciaat of van *welgeboren* families van het platteland – de laatste twee groepen bleken vaak moeilijk uit elkaar te houden. Een aparte categorie vormden de topambtenaren uit het grafelijke bestuur die

in de Habsburgse periode heerlijke rechten kochten in de hoop daarmee op te kunnen klimmen tot de ridderschap. De gerechtsheren van Baardwijk en Oud-Heusden uit de geslachten De Jonge en Van Oudheusden zijn daarvan typische voorbeelden – al werden zij met al hun aanzien rond het midden van de 16de eeuw nog altijd niet tot de Hollandse ridderschap gerekend.⁸³ Het is dus zeker niet zo dat in Holland – net zo min als in Brabant⁸⁴ – het bezit van (hoge) rechtsmacht *op zichzelf* voldoende was om tot de ridderschap te worden toegelaten. Het is zelfs niet mogelijk te zeggen, hoe effectief het bezit van hoge rechtsmacht als maatschappelijke opstap was. Van de Heusdense *welgeborenen* die (opnieuw) tot de ridderschap wisten door te dringen ontving Boudewijn Kuist de ridderslag pas nadat hij al in het bezit was gekomen van de gerechtsheerlijkheden van Nieuwkuyk en (?) Wijk. Maar of Arend Spierink van Aalburg Huge Spierinks zoon uit het (schildboortige?) geslacht Oge-Spierinks al ‘knapen’ was – dus tot de ridderschap werd gerekend – op het moment dat hij in 1480 de heerlijkheid van Herpt kocht, of dat juist deze aankoop doorslaggevend is geweest om hem als ‘knapen’ te erkennen, weten we niet.⁸⁵

28.3. BANALITEITEN

De uitoefening van jurisdictie ging altijd vergezeld van annexe rechten die verbonden waren met de *bannus*, het van oorsprong koninklijke recht om dwingend te bevelen, dat de territoriale vorsten in onze streken naar zich toe hadden getrokken. Samenvattend noemt men dergelijke rechten *banaliteiten*. Bekende banaliteiten waren de *hofdienst*, de molendwang en de gruit. Van belang in het waterrijke Land van Heusden waren voorts ook vis- en veerrechten, voortspruitend uit het zogenaamde stroomregaal. Wanneer zich bij de banaliteiten nog andere rechten van een andere oorsprong voegden – zoals het tiendrecht – dan is het hele complex van aan een gerechtsheerlijkheid verbonden rechter liever, want neutraler, aan te duiden als *rechtsgevolgen* of *accrochements*. Overigens was bij de gerechtsheerlijkheden op het platteland van Heusden in de Late Middeleeuwen eigenlijk uitsluitend sprake van banaliteiten, rechtsgevolgen in engere zin. Dat neemt niet weg, dat het complex van banaliteiten dat met een heerlijkheid werd uitgegeven zeer divers van samenstelling kon zijn. De Hollandse graven beschikten vanzelfsprekend over verweg de meest omvattende banale rechten. Als rechtsoptvolgers van de heren van Heusden traden de graven van Holland immers, zoals wij zagen, vanaf 1357 niet alleen in de meeste bannen van het platteland, maar bovendien ook in de stad als gerechtsheer op. Daarnaast was het zo, dat zij bij vervreemding van gerechtsheerlijkheden niet altijd ook alle annexe banaliteiten mee uitgaven. Het zicht erop in beleningsoorkonden wordt nogal eens belemmerd door het gebruik van pertinentie-formules. Voor Wijk luidde die: (de gerechtsheerlijkheid) ‘mit hofdienste, brueken, forfaiten ende virvallen tot lyve

ende lede toe', in Baardwijk was het 'mit al sinen toebehoren, molen ende renten' en in Heesbeen 'mit sinen toebehorende heerlichede, diensten ende boeten'. Van de banaliteiten in Onsenoort en Oud-Heusden zijn zelfs helemaal geen bijzonderheden bekend.

28.3.1. De 'corweyden' of 'hofdienst'

Onder de persoonlijke lasten die op *alle* niet-edele en niet tot de geestelijke stand behorende bewoners van het platteland drukten vielen de *corweyden* – een verbastering van 'karweien' of 'corveeën' – ook wel aangeduid als *hofdienst*. De *hofdienst* omvatte de plicht van elke landman om drie dagen per jaar arbeidsdienst te leveren aan de gerechtsheer. Wie in het bezit was van paard en wagen, moest dan hooi, turf 'oft ander dinck' vervoeren, wie geen paard en wagen had, moest zich beschikbaar stellen 'mitten spade, schuppe oft anderssins'.⁸⁶

Ofschoon de *corweyden* in de Late Middeleeuwen verschuldigd waren aan de bezitter van de gerechtsheerlijkheid, zou de alternatieve benaming *hofdienst* kunnen doen vermoeden dat het hierbij om relictten van domaniale verhoudingen ging. In deze zin interpreteerde I.H. Gosses dergelijke hand- en spandiensten in Holland dan ook.⁸⁷ Meer recent wees C. Dekker vergelijkbare verplichtingen in het Kromme Rijngebied aan.⁸⁸ Nu maakten beide auteurs aannemelijk dat deze diensten voorkwamen in plaatsen waar ooit zogenaamde bipartite (tweeledige) hoven hebben gefunctioneerd. Zijn, zoals voor het Land van Heusden, geen *andere* relictten van functionele bipartite hoven aan te wijzen, dan is met de interpretatie van de *hofdienst* voorzichtigheid geboden. Gosses heeft er namelijk op gewezen dat de term *hofdienst* nog twee andere betekenissen kon hebben. Ten eerste zou er in Holland een vorm van *hofdienst* hebben bestaan die werd geleverd aan de ambachtsheer en die geen dienst was, verschuldigd door onvrijen, maar een die 'op een accoord van ambachtsingezetenen en ambachtsheer berustte'.⁸⁹ Gosses verwees hiervoor naar een studie van De Blécourt, die zich echter baseerde op een late bron uit 1555.⁹⁰ Volgens de inhoud van het stuk in kwestie zouden de burenen van Kralingen van hun ambachtsheer ooit – wanneer dat gebeurde, wordt niet vermeld – kwijtschelding van schot hebben gekregen in ruil voor 'diversche hofdiensten', waaronder met name het onderhoud van de slotgracht van het huis te Hoeningen. Over de wijze van uitvoering van die taak was in 1555 verschil van mening gerezen, die nieuwe afspraken wenselijk maakte. Er is evenwel geen enkele reden om aan te nemen dat ook achter de *corweyden* in de Heusdense dorpen overeenkomsten van een soortgelijk, exceptioneel karakter moeten worden gezocht.

Evenmin lijkt verwarring mogelijk met een ander *servitium* waaraan in eigentijdse teksten soms (ten onrechte) de naam *hofdienst* werd gehecht. Ik doel dan op de arbeidsdienst die, in de woorden van Gosses, 'de huislieden in het gemeen voor den graaf moesten verrichten'⁹¹ en die in feite

een uitvloeisel was van de collectieve heervaaftplicht. Men zou daarbij, wat Heusden betreft, kunnen denken aan de arbeid die in 1385 van de bureu is afgedwongen ten behoeve van de aanleg van gracht en vestingwerken rond de stad Heusden. De landleiden protesteerden hiertegen bij de ruwaard, die hen in het gelijk stelde en zijn burggraaf verbood ooit nog voor dit doel arbeidsdienst op het platteland te vorderen.⁹² Ik meen nochtans dat we hier niet met een uitvloeisel van de plicht tot heervaaft hebben te maken, eerstens niet omdat de bureu in deze jaren bij gelegenheid nog tot echte heervaaft, dus tot militaire actie werden uitgeboden en tweedens niet, omdat zich bij de beschrijving van de gebeurtenis van 1385 de overeenkomst opdringt met iets wat in het midden van de 15de eeuw voorviel. Toen de gracht om de *burcht* van Heusden (dus niet de stadsgracht!) dermate was verzand ‘datmen dair over al droge gaen mocht’, liet de rentmeester van de domeinen in 1447, ‘versinnende hoe hij den voirs. chingel graft nu mocht doen graven ten minsten cost’, de ‘dienstlude’ van het Land van Heusden optrommelen.⁹³ ‘Sonder enigen loon off dachgelt dair aff te nemen dan alleen den cost’ klaarden zij in 206 mandagen de klus, waarvoor zij per man per dag 2 stuivers verteerden, het halve dagloon van een zager in die tijd. De term *dienstlieden* verwijst zonder de minste twijfel naar de *corweyden* en de lumineuze gedachte om alle verschuldigde hand- en spandiensten te combineren voor één groot karwei leidde weliswaar tot een uitzonderlijke situatie die zich nadien niet meer zou voordoen, maar die toch door de *dienstlieden/hofdienst*plichtigen werd geaccepteerd omdat men mogelijk nog uit een verder verleden precedenten kende. Wat in 1385 gebeurde, was in de ogen van de bureu niet fout omdat de *dienstlieden* van het Land van Heusden tot gezamenlijk actie werden opgeroepen, nee, het *doel* deugde niet: de bureu waren er niet om hand- en spandiensten aan de *stad* te verlenen, maar alleen aan de *heer*.

Omdat voor een *hofdienst* als uitvloeisel van een ‘contract’ tussen gerechtsheer en bureu uit Heusden geen enkel bewijs bestaat en de Heusdense *hofdienst* evenmin met de heervaaft was te associëren, blijft een oorsprong, hoe duister ook, in oude domaniale verhoudingen al met al het meeste voor de hand liggen. Daarbij is men de *corweyden* op den duur als het ware gevoelsmatig als een banaliteit, als een uitvloeisel van de gerechtsheerlijkheid gaan beschouwen.

De meeste gegevens over de *corweyden* stammen uit de 15de eeuw, deels omdat de arbeidsverplichting toen soms, facultatief of niet, was omgezet in een betaling – en dus boekhoudkundig kon worden verwerkt – deels omdat de plicht tot *hofdienst* toen meer dan eens voor het gerecht werd aangevochten. De landsheer, die aanspraak maakte op de *corweyden* in die dorpen waarvan de ambachtsheerlijkheid niet was vervreemd, had de vorm waarin de bureu de *hofdienst* vervulden, in de loop der tijd facultatief gesteld: in plaats van hun jaarlijkse hand- en spandienst te verrichten, mochten zij omstreeks 1470 per gelegenheid ook drie stuivers betalen, in-

dertijd het dagloon van een losse arbeider.⁹⁴ Naar welk alternatief de voorkeur uitging is niet na te gaan, want de *corweyden* behoorden toen tot de emolumenten van het burggraafschap. Toen Karel de Stoute deze terug bij de domeininkomsten liet voegen, bracht de rekenkamer gedurende enige jaren voor de *corweyden* een forfaitair bedrag aan de *castellanus* in rekening, todat het emolument spoedig na de dood van Karel de Stoute weer werd hersteld.

Over de behandeling van de *hofdienst* door andere gerechtsheren dan de graaf bestaat slechts verspreide informatie. In Engelen en Vlijmen waren de *corweyden* in de loop der 15de eeuw omgezet in een betaling in geld, die in 1460/61 ruim 25 Rijnsguldens opbracht.⁹⁵ *Hofdiensten* worden verder alleen in de beleningsbrieven van de heerlijkheden van Wijk en Baardwijk altijd met zoveel woorden genoemd, maar dat wil niet zeggen dat zij elders waren afgeschaft, zoals de informatie over Engelen en Vlijmen bewijst. Dat aan de *corweyden* een zeer lang leven was beschoren, blijkt uit een notitie over de annexe banaliteiten van de heerlijkheid Eethen en Meeuwen van 8 oktober 1767. Daarin staat vermeld dat 'elk huijshouden, zoo van Eethen als van Meeuwen, verplicht (is) één dag voor het casteel te werken en die wagen en paarden hebben, met dezelve te komen, twelck men *hofdiensten* noemt.'⁹⁶ De omschrijving van de verplichting bleef dus eeuwenlang hetzelfde, terwijl ook het arbeidskarakter van de *hofdienst* in Eethen en Meeuwen in stand bleef. Van omzetting in een betaling is evenmin sprake bij de *hofdiensten* in Baardwijk en Wijk. De hofdienstplichtigen van Baardwijk moesten driemaal per jaar 'een voerder torfs oft houts' voor de gerechtsheer ophalen. Intrigerend is dat juist in dit dorp niet alle maar slechts 'enige' (niet-edele) burens tot *hofdienst* verplicht waren, al wordt het precieze aantal nergens gespecificeerd.⁹⁷ Is dit geen (verdere) aanwijzing dat *hofdiensten* inderdaad relictten waren van domaniale verhoudingen en dat in Baardwijk veel burens afstamden van vrije kolonisten-immigranten die zich eerst relatief laat in de nederzetting vestigden en zich daar van meet af aan aan oude horige verplichtingen wisten te onttrekken?⁹⁸

Op het verzaken van *hofdienst* stonden vrij forse boeten. Al uit de 14de eeuw zijn overtredingen bekend⁹⁹, maar pas uit de processtukken van het Hof van Holland leren we iets over de motieven van de overtreders. Zo kwam in 1445 de zaak voor het Hof van de drossaard van Heusden tegen Gerard de Bie, waarschijnlijk een buurman uit Oud-Heusden.¹⁰⁰ Gerard had ter eerster instantie beweerd 'onsculdich aen hofdienst' te zijn, zonder dat overigens de reden die hij daarvoor aanvoerde werd genoemd. Uit het feit dat de drost hem voor de vierschaar van 'welgeboren' (d.i. hier schildboortige; PH) mannen van het Land van Heusden had gedaagd, is echter af te leiden dat Gerard zich heeft beroepen op zijn edele afkomst. Veel meer komen we ook niet aan de weet, want het Hof van Holland verwees de zaak na de vaststelling van procedurele fouten terug 'ten land-

rechte'. Daarentegen wordt het argument dat edele afkomst vrijwaring bood van de plicht tot *hofdienst* geheel en al uitgesponnen in de zaak Persijn contra de abt van Middelburg uit 1466–1467, waaraan ik reeds uitvoerige aandacht heb besteed.¹⁰¹ In zijn verweer stelde de abt nadrukkelijk dat in het Land van Heusden 'een oude gewoonte, recht ende custume wesen soude, onderhouden van also lange jaeren dat geen memorie ter contrarie en waer, dat wairlicke personen aldair wonende sculdich souden sijn *hofdiensten* te doen hoeren ambochtsheer. Ende indien inden prochien aldair geen ambochtsheren en waeren, zo zouden die selve ondersaten den *hofdienst* doen den drossaet ende castelleyn vanden lande van Huesden inden name van mijnen voirs. genadigen heer.'¹⁰²

Als de *corweyden* terug zijn te voeren op domaniale verhoudingen, treft men ze dan ook aan bij andere voormalige bezitters van vronhoeven? Aan Gosses was het opgevallen, dat in Holland in latere tijden 'dienstlieden' (en dus *hofdiensten*) uitsluitend voorkwamen in relatie tot de graven, maar, voegde hij er onmiddellijk aan toe, wellicht is dat alleen 'een valsche spiegeling van de werkelijkheid in de bronnen'.¹⁰³ Ik geloof dat Gosses ook dit goed zag. Op het platteland van Heusden zijn hand- en spandiensten omstreeks 1375 nog bij één van de andere oude 'heren' aan te treffen en wel bij de abdij van Berne. In het oudste cijnsregister is namelijk onder de inkomsten te Herpt genoteerd: 'Isti de Herpt tenentur nobis solvere VIII s. monete currentis pro duobus equis vel dare duos equos in curru decimarum annuatim'¹⁰⁴, met andere woorden 'die van Herpt' moesten jaarlijks 'in plaats van twee paarden' acht schellingen geven òf de twee paarden beschikbaar stellen ten behoeve van de tiendwagen. Wie met 'die van Herpt' werden bedoeld, blijkt uit het vervolg van deze passage. Daar staat, dat Arend Duvel en Lambert vander Molen en hun 'perentela' elk één paard moesten leveren, Lambert zelfs 'per totum augustum', de hele maand augustus. Voorts dat de monniken om de paarden moesten vragen op Sint Jakobus-apostel, dus op 25 juli. Deden ze dat niet, dan hoefden Arend en Lambert de alternatieve cijns niet te betalen. Verkozen de dienstlieden de cijns te betalen in plaats van de paarden te leveren, dan was de vervalddag Sint Maarten (11 november). Veel minder uitvoerig zijn vijf andere referenties aan betalingen van cijnsen 'pro equis' uit hetzelfde dorp.¹⁰⁵ De reden daarvan zal zijn, dat hier geen sprake meer was van werkelijke arbeidsdienst en dus geen nauwkeurige omschrijving nodig was. Bij drie van deze vijf betalingen was de last zelfs van een persoonlijke tot een zakelijke geworden, want hij rustte op het bezit van een stuk land waarvan de bezitters-cijnsbetalers niet eens meer bij name worden genoemd. Opmerking verdient verder dat geen van de beide personen die de wagensdienst in 1376 naar believen van Berne nog lijfelijk uit moesten voeren, in hetzelfde jaar aan de buitengewone bede bijdroeg. Dit kan natuurlijk aan hun vermogenspositie hebben gelegen, een andere mogelijkheid is dat zij zich op hun onvrije status hebben beroepen. Hoe dit ook

zij, in het geval van Berne kon de *hofdienst* zich op den duur niet als banaliteit voordoen, want de abt van Berne bezat buiten de immunitet van de abdij nergens jurisdictie-rechten.

28.3.2. De molendwang

Aanzienlijk hoger dan de opbrengsten uit *corweyden* waren de inkomsten uit de uitoefening van het windrecht, c.q. de (*wind*)*molendwang*. In de meeste dorpen van het Land van Heusden stond een banmolen waar de burenen verplicht hun graan moesten laten malen. Tot de grafelijke domeinen hoorden aanvankelijk de twee windkorenmolens in de stad Heusden en daarbuiten de molens van Baardwijk, Vlijmen, Wijk, Genderen en Elshout.¹⁰⁶ Rond 1400 werd de molen van Baardwijk wél, maar die van Wijk niet met de gerechtsheerlijkheid vervreemd. De molen van Vlijmen was in de jaren '60 van de 14de eeuw in erfpacht uitgegeven, eerst aan de abt van Berne, later aan de schout van Vlijmen. Reeds vóór 1400 was hij in handen gekomen van een Heusdense poorter.¹⁰⁷ Hoelang er al een banmolen in Elshout stond, is niet bekend. In 1375 wordt gesproken van een 'molencampe' bij de Oudheusdense Gaarsweide¹⁰⁸, die aan de Elshoutse straat grensde. Dat de domeinrekeningen geen inkomsten van deze molen bevatten, kwam waarschijnlijk, omdat deze toen reeds deel uitmaakten van de ambtsemolumenten van de slotvoogd van Heusden. We vernemen dat pas, wanneer na de dood van *castellanus* Gielis van Wijk in 1464 problemen rijzen over de uitbating van de molen tussen Gielis' zoon Jan van Wijk en zijn ambtsopvolger Hendrik Bau van Rodenburg.¹⁰⁹ Het einde van het liedje was dat de molen weer gewoon bij de domeinen kwam en dat Jan van Wijk hem voor de eerstkomende tien jaar mocht pachten.¹¹⁰

Behalve een aantal korenmolens, behoorden tot de banaliteiten van de heer van Heusden een rosmolen in Heusden, die, zoals reeds gezegd, werd gebruikt voor de moutbereiding ten behoeve van de stedelijke brouwerijen. Ook de licensies die Albrecht van Beieren omstreeks 1400 uitgaf voor de bouw en uitbating van oliemolens voor het persen van raapzaad¹¹¹ dient men te beschouwen als een uitvloei van banale rechten. De oudste oliemolen stond waarschijnlijk in de ban Aalburg. Binnen de stadsvrijheid van Heusden was een vijftal molens in bedrijf: twee tot drie in de Potterstraat, één in de Hoogstraat, één buiten de Oudheusdense Poort en één bij de Waterpoort.¹¹²

Tot de banaliteiten van de andere gerechtsheren in het Land van Heusden hoorden molens in Eethen, Meeuwen en, mogelijk, Engelen. In belevingen van de heerlijkheid van Eethen, Meeuwen en Drongelen is steeds slechts sprake van één molen, zonder vermelding van de ligging. Zonder twijfel is de molen van Eethen bedoeld, bekend uit verschillende perceelsbeschrijvingen uit het einde van de 14de eeuw.¹¹³ De heren van Eethen, Meeuwen en Drongelen bezaten ook een banmolen in Meeuwen, echter

als leen van de heren van Altena, samen met de ‘molenhoeve’, de visrechten op een bepaald traject van de Oude Maas en de helft van de tienden in Babyioniënbroek-Altana.¹¹⁴ Op Babyioniënbroek-Altana en niet Broek in het Land van Heusden hadden waarschijnlijk ook de molenrechten betrekking die in 1361 worden genoemd onder de goederen van Machteld van Riede.¹¹⁵ Aan een molen in Engelen bestaat slechts één referentie, uit 1421.¹¹⁶

Net als voor de graaf van Holland vormde het bezit van banmolens voor andere gerechtsheren een belangrijke bron van inkomsten. De molen van Baardwijk bracht in 1445 ongeveer 45 gouden schilden op, die van Eethen omstreeks 1440 68 Filipsschilden¹¹⁷, die van Vlijmen in 1460/61 (dat wil zeggen in één administratief jaar) 119 schilden. Geen wonder dat Jan van Kronenburg in 1405, toen hij de molen van Vlijmen in erf-pacht nam, bedong dat ‘boven Heusden’ (dat wil zeggen bezuiden de Oude Maas) geen andere molen meer gebouwd mocht worden.¹¹⁸ Toch vertekenen deze cijfers het werkelijke rendement in zoverre dat de gerechtsheer wel verplicht was tot het onderhoud van zijn molen. Uit de domeinrekeningen van Heusden blijkt dat dat behoorlijke onderhoudskosten en vervangingsinvesteringen vergde. Bij de zojuist genoemde overeenkomst van 1405 was Kronenburg ook zo wijs om zich in te dekken tegen molest. Afgesproken werd dat de molen van Vlijmen op kosten van de graaf herbouwd zou worden als hij door oorlogsgeweld zou worden vernield en die kans was bepaald niet denkbeeldig. Het is zelfs de vraag, of het bezit van een banmolen door de hoge kosten voor de molenheer over een langere tijd gerekend wel zo profijtelijk was.¹¹⁹

Bovenstaand overzicht toont, dat geen enkel dorp in onmiddellijke nabijheid van de stad Heusden in de Late Middeleeuwen een eigen koren-molen had.¹²⁰ Ongetwijfeld hing dit samen met de drang vanuit de stad Heusden om de grafelijke molendwang als het ware tot eigen voordeel uit te breiden over het omringende platteland. Verschillende motieven kunnen daaraan ten grondslag hebben gelegen. Voor de stad was het bijvoorbeeld van vitaal belang om zich te verzekeren van de geregelde aanvoer van broodgraan uit een nabije (en beheersbare) omgeving. Het maalmonopolie in een wijde omtrek leverde de nodige bedrijvigheid op en ook kan het stadsbestuur erop uit zijn geweest om de inkomsten uit de bakaccijns te maximaliseren ten koste van het platteland, zoals dat ook met de bieraccijns gebeurde.

28.3.3. *Het gruitrecht*

Het lucratieve *gruitrecht* en de *hopmaat* heb ik reeds behandeld in hoofdstuk 24. We zagen daar, dat het gruitrecht zich had ontwikkeld tot een algemene accijns op de omzet van binnen- en buitenlands bier, die naast de stedelijke bieraccijns, maar net als deze, behalve in de stad ook in de dorpen werd geheven.¹²¹ Omdat de inkomsten uit het gruitrecht voor het

leeuwedeel in de stad binnenkwamen, bracht het gruitrecht van andere gerechtsheren dan de graaf niet veel op: ongeveer één gouden Peter per jaar in Baardwijk in 1445 en acht schilden in Engelen in 1460/61 – maar daar zat dan ook nog de ‘visserij’ op de Maas bij in.

28.3.4. *Banaliteiten voortvloeiend uit het stroomregaal*

Voortkomend uit het ‘stroomregaal’ waren vis- en vogelrechten, veerrechten en de zogenaamde ‘vludrift’ (< vloed-drift) of oevervond. De *vludrift* ‘tot Huesden’ gold voor het Nieuwe Maastraject ‘vanden Dorenbosche’ in het zuiden ‘tot Wijckerworp’ in het noorden.¹²² Stroomop- respectievelijk stroomafwaarts hiervan was de ‘vludrift’ waarschijnlijk inbegrepen bij de visrechten ‘tussen Vorn en Bokhoven’ respectievelijk ‘tot Veen’. *Visrechten* en het recht van de *segheworp* (letterlijk ‘het uitwerpen van een visnet’) had de graaf, behalve in de Nieuwe Maas, in de Engelense Meer en in twee wielen bij Engelen en Hedikhuizen. Veel van deze rechten zijn al in de 14de eeuw in erfpacht of als emolument uitgegeven.¹²³ De *castellanus* van Heusden pachtte sedert 1370 zelf de visrechten op het wiel van Hedikhuizen, maar de pachtsom verdween al spoedig uit de boeken en dat betekent dat de burggraven de visserij voortaan tot hun ambtsemolumenten rekenden zoals ze op den duur met veel meer (kleinere) domeininkomsten gingen doen, onder andere met de visrechten op de Oude Maas¹²⁴ en met de *vogelrechten* (‘vogelrie’)¹²⁵ in Oud-Heusden. Onder Karel de Stoute zijn ook deze kleinere banale rechten weer bij de domeinen gevoegd en verpacht. Alleen de vis- en vogelrechten op en voor de Maas te Wijk waren in leen uitgegeven en wel reeds vóórdat de gerechtsheerlijkheid van dat dorp werd vervreemd.¹²⁶ De leenman aan het begin van de 15de eeuw, Willem van Wijk heren Jans zoon kreeg deze rechten zelfs in ‘vrij eigendom’ op voorwaarde dat hij twee stukken allodiaal land in resp. Veen en Herwijnen aan de graaf in leen zou opdragen.¹²⁷ Willems zoon Willem de Kok zou het grootste deel van de Wijkse ‘visserie en vogelrie’ een paar jaar later alweer in leen opdragen¹²⁸, maar het leen zou ook nadien steeds separaat van de gerechtsheerlijkheid van Wijk blijven. *Veerrechten* oefende de graaf uit bij de veerplaatsen Heusden en Veen. Het veer van Heusden kwam slechts half aan de graaf toe, de andere helft was van de heer van het Gelderse Nederhemert. Bij het veer van Veen werd dit (logische) onderscheid tussen een Hollandse en Gelderse zijde merkwaardig genoeg niet gemaakt. Van een derde veer bij Hedikhuizen is alleen uit het jaar 1368/69 een verpachting geadministreerd. Daarna (en daarvóór?) hielden de heren van Bokhoven het veer in erfpacht en weer later ging het eveneens deel uitmaken van de emolumenten van de *castellanus* van Heusden.

28.3.5. *Tol- en marktrechten*

Een banaliteit van uitzonderlijke aard was tenslotte het *tolrecht*, immers

een aanzienlijk regaal dat de Duitse koningen pas laat hebben opgegeven. Wat men onder de 'tol van Heusden' verstond, was niet gedurende de hele hier beschouwde periode hetzelfde. De tolrekeningen die in enkele domeinrekeningen uit het laatste kwart van de 14de eeuw waren geïncorporeerd¹²⁹, toen de tol niet werd verpacht maar rechtstreeks door de rentmeester der domeinen geëxploiteerd, laten zien dat de tol méér omvatte dan de eigenlijke doortochtheffing op de Nieuwe Maas. Deze vormde wel het hart van het tolsysteem. Het is niet onwaarschijnlijk dat de vestiging van de *watertol* en de stichting van de stad Heusden in de 13de eeuw nauw met elkaar samenhangen. De afsnijding van de Maas bij Nederhemert maakte verplaatsing van de tol noodzakelijk en er kwam een nieuw tolkantoor bij Veen. Volgens sommige auteurs zou de tol van stroom-opgaande goederen al eerder in Gorinchem zijn geïnd, maar ik betwijfel, of het laatste juist is.¹³⁰

De overige onderdelen van het Heusdense tolsysteem waren de *paardentol* en de *wagentol* te Heusden en enkele *land(weg)- en marktoll*en. De eerste hield een belasting op de verkoop en/of doorvoer van paarden te Heusden in, de tweede een heffing op alle vervoer per wagen. Beide moeten al vóór 1400 in de Heusdense marktoll zijn opgenomen.¹³¹ Landtollen waren er bij Hedikhuizen (op de verbindingsweg met Den Bosch over of achter de Hoge Maasdijk), bij Doeveren (op het oeroude oost-west traject langs de noordoever van de Oude Maas), bij de Oudheusdense Poort (aan het begin van de weg over Oud-Heusden en Elshout naar de hoge zandgronden bij Drunen) en bij de brug over de Oude Maas tussen Doeveren en Baardwijk op de landweg naar de Langstraat. Van de laatste tol werd de helft tot de banaliteiten van de gerechtsheerlijkheid van Baardwijk gerekend, de andere helft heette onder Doeveren te ressorteren, waarvan de gerechtsheerlijkheid niet was vervreemd. De (geringe) inkomsten uit het bruggeld zijn gedurende het grootste deel van de 15de eeuw verdwenen – vermoedelijk omdat de heer van Baardwijk gemakshalve het hele bruggeld maar tot zijn heerlijkheidsrechten rekende. Pas vanaf 1497 vindt men in de domeinrekeningen van Heusden opeens weer afzonderlijke verpachtingen van het halve bruggeld.¹³² In dezelfde tijd bleek de 'wacht ende tol van Doveren' door de 'principael pachter' van de Heusdense toll

in onderpacht te worden uitgegeven.¹³³ Tenslotte maakten van het tolsysteem twee marktoll

en uit, die de van de grote Heusdense Vastenavondmarkt en die van de jaarmarkt te Giessen. Het laatste was natuurlijk uiterst merkwaardig, want Giessen lag in het Land van Altena. De oorsprong van dit grensoverschrijdende recht is mij nog steeds niet duidelijk. De markt van Giessen, die op drie dagen in juli werd gehouden, was in elk geval behoorlijk oud; al in 1259 wikkelden de abten van Sint-Truiden en Berne er financiële transacties af.¹³⁴ Van formele bemoeienis van Heusdense zijde blijkt echter pas in de Brabantse periode. Jan van Drongelen had toen van hertog Jan III onder andere een jaargeld van 12 pond in leen, waarvoor hij verplicht was de

markt van Giessen te bewaken.¹³⁵ De hertog beschikte over dit recht als heer van Heusden, want na de Hollandse machtsovername werd het uitgeoefend door de graaf van Holland, ook al werd in het Brabantse leenregister van 1374 de schijn opgehouden dat de heer van Drongelen nog altijd het oude jaargeld met de daaraan verbonden obligatie in Brabants leen bezat.¹³⁶ In feite had de nieuwe heer van Heusden de tolheffing in Giessen en daarmee de bewaking van de markt spoedig na 1357 in eigen hand genomen. Telken jare belastte de drossaard zich met het 'vriën' van de markt en dat had heel wat om het lijf. In 1364 bijvoorbeeld toog de drost daartoe 'metten goeden knapen uten lande van Huesden' naar Giessen, waar het gezelschap op kosten van de rentmeester van Heusden binnen twee dagen maar liefst 700 broden soldaat maakte. De uitgaven aan logies, wijn en 'voederi van hoeren perden' werden direct uit de tolinkomsten betaald door zekere heer Michiel, die was meegezonden om de tol te beuren.¹³⁷ Het heeft er dus veel van weg dat de drost voor deze speciale klus heervvaart uitbood, al kan het zijn geweest dat hij alleen lieden liet optrommelen die te paard konden komen. Daarnaast werd er nog gepatrouilleerd door professionele militairen, want dezelfde rekening vermeldt ook uitgaven aan Gerard van Beesde en Willem van Hedikhuizen, die acht dagen lang in Giessen verbleven. Deze twee mannen waren toentertijd beiden in dienst van de burggraaf en Willem van Hedikhuizen hoorde zeker tot de ridderschap. Gedurende de marktdagen stond de heer van Heusden garant voor de handhaving van het marktrecht, hetgeen betekende dat zijn drossaard in Giessen overtreders berechtte, zoals trouwens verschillende boete-posten in de rekeningen van de drost bewijzen.¹³⁸ Uit diezelfde rekeningen valt op te maken dat de markttol van Giessen ook in jaren dat de 'tol van Heusden' was verpacht, rechtstreeks door de rentmeester van de Heusdense domeinen werd geheven.

Na 1400 is uit Heusdense bron niets meer over de tol van Giessen bekend, maar dat zegt niet zoveel, want ook andere onderdelen van de tol zijn geruime tijd onvindbaar. Dat geldt met name verschillende onderdelen van de landtol, die reeds in de 14de eeuw separaat werden verpacht. Bij elkaar genomen benaderde de jaarlijkse opbrengst in de regel die van de grote watertol. De verdwijning van deze belangrijke bron van inkomsten in de domeinrekeningen van na 1430 is dan ook nogal verbazingwekkend. Pas in 1453 kwam het Heusdense deel van de oude landtol weer boven water. Wat nu 'smaeltolle binnen Huesden' was gaan heten, bleek het jaar daarvoor voor het luttele bedrag van drie gouden nobelen per jaar in erfpacht te zijn gegeven aan het stadsbestuur.¹³⁹ Dat maakte onverwijld van de gelegenheid gebruik om met de burens van Drunen afspraken te maken over verbeteringen aan de weg over Elshout naar Brabant. In ruil zouden die van Drunen 'ende andere dorpen die van buyten lants aldair ter merct comen' tolvrijdom krijgen.¹⁴⁰

28.4. HEERLIJKHEIDSCOMPLEXEN

Belening met een gerechtsheerlijkheid hield niet automatisch de overdracht in van alle banaliteiten die daar vanouds aan vastzaten. Soms waren die al separaat uitgegeven. Precies hetzelfde geldt voor de landerijen en – eventueel – het steenhuis die allengs met het bezit van een gerechtsheerlijkheid werden verbonden. In feite was er zo een essentieel onderscheid tussen een ‘kale’ en een ‘aangeklede’ heerlijkheid. Heesbeen bijvoorbeeld was een ‘kale’ heerlijkheid: bij de leenoverdrachten was geen grond inbegrepen. Het omvangrijke grondbezit van de heren van Heesbeen binnen de ban was allodiaal goed. ‘Aangeklede’ heerlijkheden waren die van Engelen en Vlijmen en van Herpt. Hier was bij de belening met jurisdictie en banaliteiten ook al het andere domeingood begrepen dat de heren van Heusden (c.q. graven van Holland) in deze bannen bezaten.¹⁴¹ In twee gevallen (Onsenoort, 1370 en Oud-Heusden, 1498) werd de belening met gerechtsheerlijkheid gevolgd, respectievelijk voorafgegaan door opdracht in leen van eigen goed. Het doel ervan moet zijn geweest om solide heerlijkheidscomplexen te creëren, waarbij de leenband het bezit van grond, een kasteel, banaliteiten en rechtsprekende bevoegdheden tot een samenhangende eenheid smeedde die niet door de regels van het gewone erfrecht uiteen kon vallen.¹⁴² Ook zou men er een streven van de grafelijkheid in kunnen zien om het doen en laten van lokale gerechtsheren beter te controleren. Het laatste motief komt nadrukkelijk naar voren in 1457 in de opdracht door de gerechtsheer van Wijk, Dirk Spierink van Well Willems zoon van acht ‘manscippen (...) van sekeren leenmannen die hoir leen voirt van hem ende sinen ouderen tot dezen dage toe gehouden hebben’. Voortaan zouden de 8 ‘manscippen’ ‘mede mit die ambochtsheerlicheit’ in leen worden gehouden.¹⁴³ De vazallen van de gerechtsheer werden daarmee dus achterleenmannen van Holland en Dirk mocht zijn lenen niet meer uitgeven zonder toestemming van de drossaard van Heusden.¹⁴⁴

Er waren echter ook tegengestelde krachten werkzaam, die de vorming van dergelijke heerlijkheidscomplexen belemmerden. Zo kwam het voor, dat bezitters van heerlijkheden wel de rechtspraak met annexe banaliteiten overdroegen (lees: verkochten), maar het bijhorende grondbezit behielden. Bij de belening van Hendrik Bau van Rodenburg met de gerechtsheerlijkheid van Herpt waren de daar oorspronkelijk bijhorende leengoederen uitdrukkelijk uitgezonderd. Deze bleven in handen van de zoon van de eerste heer van Herpt, Arend Spierink van Aalburg. Hij deed ze later over aan zijn ‘neef’ Arend Spierink Hugo Spierinks zoon, kort nadat die op zijn beurt de gerechtsheerlijkheid van Hendrik Bau had gekocht. Het hele heerlijkheidscomplex was toen weer even compleet, zij het niet voor lang. Toen Arend Beuckelaar in 1495 na de dood van Arend Spierink Hugens met de gerechtsheerlijkheid werd beleend, bleven alle leengoederen van de overleden gerechtsheer in Herpt, Genderen en Wijk in handen

diens minderjarige zoon Hugo. Iets dergelijks gebeurde ook na het overlijden van de enige bekende gerechtsheer van Veen, Jan Spierink van Veen: de gerechtsheerlijkheid verviel aan de grafelijkheid en werd niet opnieuw uitgegeven, maar het met het bezit van de gerechtsheerlijkheid geassocieerde erfpachtgoed – een uiterwaard bij Hedikhuizen – kwam gewoon aan Jan Spierinks erfgenamen. Aan dergelijke belemmeringen van de vorming van heerlijkheidscomplexen droeg de grafelijkheid trouwens zelf bij door banaliteiten die vóór de uitgifte van een gerechtsheerlijkheid afzonderlijk in leen waren uitgegeven, nadien niet terug bij het heerlijkheidscomplex te voegen. Ik gaf daarvan zojuist als voorbeeld de vis- en vogelrechten in Wijk.

28.5. DE EVOLUTIE VAN HEERLIJKE INKOMSTEN

De eerste domeinrekening die onder de verantwoordelijkheid van heer Dirk van der Merwede als *castellanus* van Heusden tot stand kwam, bevat interessante schattingen van de ‘waarde’ van de heerlijkheden die ten tijde van Merwede’s aanstelling in 1431 waren vervreemd.¹⁴⁵ De jaarlijkse (bruto-?)inkomsten uit de grote dubbel-heerlijkheid van Engelen en Vlijmen werden geraamd op 800 Wilhelmus schilden, die uit Herpt op 200 schilden, die uit Baardwijk op 50 Franse kronen (53 schilden) en die uit Veen op 48 schilden, exclusief de geassocieerde goederen en rechten in Hedikhuizen. Over de opbrengsten van de heerlijkheid Meeuwen, Eethen en Drongelen heb ik in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk al het een en ander meegedeeld. In de processen die na 1450 over het bezit van de heerlijkheid zijn gevoerd, noemden verschillende betrokkenen onderling sterk afwijkende bedragen. In hoeverre die de werkelijke opbrengsten ook benaderden, zoveel is wel duidelijk, dat de waarde van de heerlijkheid in de loop van de 15de eeuw grotelijks afnam. Het jaargeld van 200 gulden (van 40 groten) dat heer Jan van Drongelen in 1429 naliet aan de dochters uit zijn *tweede* huwelijk, kon dertig jaar later zeker niet meer uit de (netto-)inkomsten van de heerlijkheid worden opgebracht. Een redelijke richtsnoer voor de opbrengsten tegen het einde van de 15de eeuw is vermoedelijk de som van 100 Rijnsgulden waarvoor Arend Spierink de ‘administratie’ van de heerlijkheid in 1480 voor acht jaar pachtte. De jaarlijkse inkomsten van de heerlijkheid van Oud-Heusden, tenslotte, beliepen volgens een taxatie ten tijde van de verkoop aan Jan van Oudheusden in 1498 niet meer dan 12 pond van 40 groten.

Uitgedrukt in een belangrijke kostencomponent voor de gerechtsheren, kwamen deze bedragen neer op respectievelijk 3.760 (Engelen en Vlijmen), 940 (Herpt), 250 (Baardwijk), 226 (Veen)¹⁴⁶, 800 (Meeuwen etc.) en 80 (Oud-Heusden) daglonen van losse arbeiders. De reële waarde van de gerechtsheerlijkheden op het platteland was dus zeer gering. Alleen het eerste bedrag stelde in reële termen iets voor; de heerlijkheden van

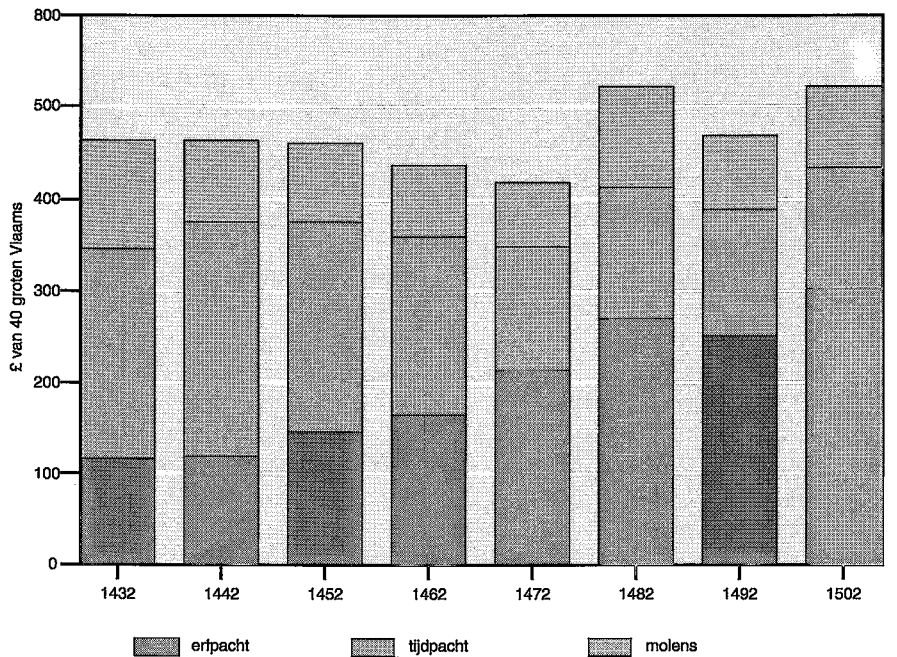
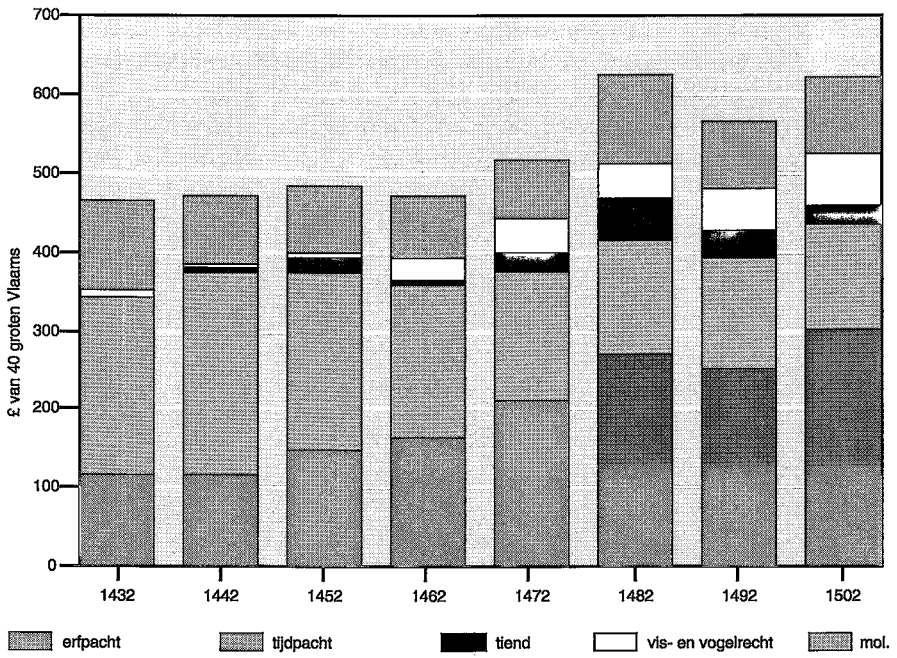
Baardwijk en Hedikhuizen waren daarentegen niet eens het jaarloon van een knecht in het bouwvak waard, die van Oud-Heusden zelfs maar een kwartaalloon! Dit was natuurlijk volstrekt ontoereikend om de staat van een gerechtsheer te kunnen voeren, temeer daar ik het waarschijnlijk acht, dat de eigentijdse waardeschattingen en taxaties steeds op *bruto*-inkomsten betrekking hadden, die dus nog met de kosten verrekend dienen te worden. En de uitgaven van een gerechtsheer waren fors; men neme alleen al het onderhoud van steenhuis en banmolen!

Er is weinig reden om de globale juistheid van de eigentijdse schattingen in twijfel te trekken. Zij vinden bevestiging in schaarse, maar onverdachte controlemogelijkheden. Het heerlijkheidscomplex Engelen en Vlijmen bracht in 1460/61, toen de jonker van Nassau er voor de eerste keer de rekening van op liet maken, 867 schilden van 21 stuivers op.¹⁴⁷ Van het beheer van de heerlijkheid van Baardwijk door *castellanus* Gielis van Wijk als curator van de geconfisqueerde goederen van Klaas van der Merwede is er een rekening uit 1456/57.¹⁴⁸ Er kwamen precies twee betalingen binnen, één van 18 mud rogge voor de pacht van de banmolen, waar onmiddellijk een kwart werd gekort in verband met 'timmeringen' aan de molen; de andere van 16½ schild van 28 groten voor de huur van een stukje hooiland. De rechtspraak leverde helemaal niets op, omdat als gevolg van de bijzondere omstandigheden in het geheel geen rechtszittingen hadden plaatsgevonden.

In de domeinrekening van 1431 werd het voorgesteld alsof de inkomsten van de vervreemde heerlijkheidscomplexen vast en onveranderlijk waren. Dat was in werkelijkheid natuurlijk niet het geval. De evolutie van heerlijke inkomsten over een langere periode is echter uitsluitend te volgen aan de hand van de domeinrekeningen van Heusden. Men zou wellicht geneigd zijn grafiek 24.7, waarin ik de nominale ontwikkelingen van de molenpacht van Wijk en de grondpacht in Oud-Heusden tegen elkaar heb afgezet, als een goede thermometer van de heerlijke inkomsten te beschouwen. In dat geval zouden de heren gedurende het grootste deel van de tweede helft van de 15de eeuw een diepe crisis hebben doorgemaakt. De vraag, of dit in zijn algemeenheid juist is, is afhankelijk van het aandeel dat tijdpachten en banaliteiten op het totaal der inkomsten van een heerlijkheidscomplex uitmaakten. Het voorgaande overzicht heeft duidelijk gemaakt, dat hier op basis van het beschikbare bronnenmateriaal moeilijk algemene uitspraken over te doen zijn. Ten eerste waren de inkomstenpakketten tamelijk heterogeen van samenstelling en ten tweede zijn er maar weinig bronnen om het kwantitatieve aandeel van afzonderlijke inkomstenbronnen te bepalen. Buitendien is er nauwelijks informatie over de kostenzijde.

In grafiek 28.1a zijn de inkomsten van de graaf van Holland als gerechtsheer van verschillende dorpen in het Land van Heusden op tienjaarlijkse verzamelstaten¹⁴⁹ weergegeven. De grafiek bevestigt het beeld

HEERLIJKHEID

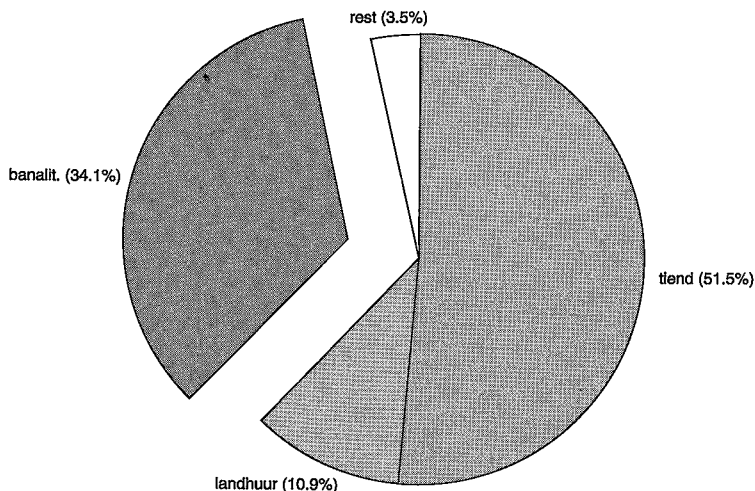

GRAFIEK 28.1. Inkomsten uit de domeinen van Heusden. Tienjaarlijkse verzamelstaten 1432-1502, zonder (boven) en met (onder) correctie voor onder Karel de Stoute gerecupereerde emolumenten.

van een 'heerlijke' crisis niet. Zij laat zien dat de nominale inkomsten uit verschillende vormen van grondrenten en banaliteiten op het platteland gedurende de tweede helft van de 15de eeuw juist nog zijn toegenomen. Voor een deel kwam dat door het reeds herhaaldelijk genoemde beleid van Karel de Stoute, gericht op recuperatie van goederen en rechten die onder het bewind van zijn vader als ambtsemolument of anderszins aan de domeinen waren onttrokken. Het ging daarbij in hoofdzaak om wat tienden en veer- en visrechten. Deze lasten bestonden dus al wel, toevoeging aan de domeinen betekende geen lastenverzwaring voor de boeren, wel een gevoelige financiële aderlating voor de *castellanus* van Heusden. Laat men deze 'gerecupereerde' inkomsten en daarbij de vervolgens toch marginale inkomsten uit tienden en veer- en visrechten weg, dan blijft het beeld van de inkomstenontwikkeling over dat is weergegeven in grafiek 28.1b. De verschillen tussen de steekjaren vóór en vanaf 1472 zijn nu minder uitgesproken. De belangrijkste domeininkomsten vertonen in 1432, 1442 en 1452 een opmerkelijke stabiliteit, die ook daarna gehandhaafd blijft. Slechts 1472 laat enigszins lagere, de jaren 1482 en 1502 hogere opbrengsten zien.

De grafiek maakt tevens goed zichtbaar, *hoe* de inkomsten op peil bleven in een periode waarin de pacht prijzen voor lange tijd onder druk stonden: door pachtgoed om te zetten in erfpachtgoed en erfpacht-betalingen te koppelen aan courante goudmunt, dat veel minder gevoelig was voor geldontwaarding dan het zilvergeld, slaagde men erin om althans een deel van de inkomsten inflatie-bestendig te maken.¹⁵⁰ De vraag is echter, of ook andere gerechtsheren veel inkomsten trokken uit erfelijke pachten. De heren van Baardwijk, van Engelen en Vlijmen en vermoedelijk ook die van Eethen, Meeuwen en Drongelen¹⁵¹ deden dat omstreeks het midden van de 15de eeuw in elk geval niet. De samenstelling van het 'inkomstenpakket' van het grote heerlijkheidscomplex Engelen en Vlijmen (grafiek 28.2) was weer in een ander opzicht exceptioneel, namelijk door het grote aandeel dat tiendopbrengsten daarin innamen. In geen enkel ander heerlijkheidscomplex, ook, of zeker niet dat van de landsheer, hadden tienden een vergelijkbare betekenis.

Een kenmerk dat wèl gemeenschappelijk was aan de inkomstenpakketten van de verschillende heerlijkheidscomplexen was het verhoudingsgewijs geringe bedrag dat de uitoefening van banale rechten opleverden. Op dit punt weken de inkomsten van de graaf van Holland zeker *niet* af van die van andere gerechtsheren. Ook van de inkomsten van de grote heerlijkheid Engelen en Vlijmen maakten de revenuen uit banale rechten maar relatief klein deel uit. Hetzelfde geldt helemaal voor de vierde component van de heerlijke inkomstenpakketten naast (vaste) grondrenten, pachten en banaliteiten: de inkomsten uit de rechtspraak. Uit hun aard wisselden die vanzelfsprekend sterk, maar meer nog dan bij banaliteiten het geval was, stonden hier tegenover inkomsten naar verhouding hoge uitgaven. Het recht zijn loop laten krijgen was duur en de kosten waren

GRAFIEK 28.2. Samenstelling van de inkomsten uit het heerlijkheidscomplex Engelen-Vlijmen in 1460/61.

geheel voor rekening van de gerechtshoofd die slechts af en toe door middel van beslaglegging iets kon verhalen op de justiciabelen. Overigens is het bijzonder moeilijk een goed inzicht te krijgen in de baten en lasten van de lokale rechtspraak. Een van de redenen wordt in de volgende paragraaf genoemd: de schouten in de heerlijkheden die niet waren vervreemd, werkten kennelijk voor eigen rekening. Voor de meeste dorpen is daarom alleen iets bekend van de baten van de hoge justitie voor de drost van Heusden uit de 14de eeuw. Uit de 15de eeuw zijn er helemaal geen drossaardsrekeningen overgeleverd; wel bevatten de rekeningen van de rentmeester van de domeinen vanaf 1470 de saldi van de drossaardsrekeningen. De enige bron die inzicht geeft in de inkomsten uit justitie is andermaal de rekening van de heerlijkheid Engelen en Vlijmen uit 1460/61. De schout droeg de inkomsten uit boeten – of althans een deel ervan – hier wèl af aan de heer. Veel had hij niet te doen. Slechts vijf overtreders van de wet kregen een geldboete opgelegd. Daarnaast liet de graaf van Nassau één zaak voor zich persoonlijk berechten in zijn residentie te Breda en ook dat had niet veel om het lijf. Het ging om een klacht van Jan van Kleef, een buurman uit Vlijmen tegen zijn dorpsgenoot ‘jonge’ Arend Kievit die ‘op sijn door gestoten hadde en hem vele ontemelijcken woorden gegeven hadde’. Alles bijeen genomen leverde de uitoefening van de rechtspraak de heer van Engelen en Vlijmen in het administratieve jaar 1460/1461 amper 25 schilden van 21 stuivers op, slechts een fractie van zijn totale inkomsten uit de heerlijkheid.

28.6. DE RECHTSPRAAK; HET FUNCTIONEREN VAN RICHTERS EN SCHOUTEN

In de relaties tussen gerechtsheer en burengemeenschap nam de schout of *richter*, zoals hij in de 14de eeuw gewoonlijk werd genoemd¹⁵², een sleutelpositie in. Aangesteld door de heer, was hij een instrument van machtsuitoefening, het medium waarlangs de heerlijke macht werd geconcretiseerd en voor de dorpsbewoners voelbaar gemaakt. Van de andere kant was de schout als voorzitter van de dorpsvierschaar en omdat hij vaak uit een lokale familie afkomstig was ook de natuurlijke leider van de dorpsgemeenschap, de eerst aangewezen om de belangen van de buren te behartigen. Welk van deze beide aspecten de overhand had, zal veelal afhankelijk zijn geweest van de persoon van de schout en van de ruimte die zijn lastgever hem gunde. Wat het laatste aangaat, maakte het al veel uit, of de gerechtsheerlijkheid van een dorp was vervreemd of niet. In dorpen met een eigen gerechtsheer was diens bemoeienis met de aanstelling van de schout denkelijk directer, de controle op de taakuitoefening indringender dan in dorpen waarvan de landsheer de rechtspraak met annex rechten in eigen hand had gehouden.

Aan welke zijde de schout zich ook opstelde, uit mijn beschrijving van een sessie van de dorpsvierschaar van Oud-Heusden in hoofdstuk 25 bleek, hoeveel macht hij over de buren had. Tijdens de zittingen formuleerde de schout, weliswaar binnen de strenge vormregels van de *dingtaal*¹⁵³, de vragen en wees hij de buren aan die vonnis moesten wijzen. Was een vonnis eenmaal gewezen en door de schout uitgevoerd, dan was de schout echter samen met de buren – vonniswijzers en vonnisvolgers – voor de rechtsgevolgen aansprakelijk. Dit blijkt uit verschillende appèls die voor het Hof van Holland tegen vonnissen van plattelandsvierscharen werden aangetekend.¹⁵⁴ Hetzelfde geldt voor bestuurlijke beslissingen die buiten de vierschaar werden genomen door schout en gezworenen, in het bijzonder over de wijze van invordering van incidentele lasten.¹⁵⁵ Een opmerkelijk geval van solidariteit tussen vonniswijzers en schouten treedt aan het licht in het reeds besproken proces dat de *castellanus* van Heusden en de procureurgeneraal van Holland in 1467 aanspanden tegen het college van *landschepenen* 'beneden Mase'.¹⁵⁶ De eisers meenden, dat de *landschepenen* de pleger van een geweldsmisdrijf hadden veroordeeld in een veel te lage boete en vorderden voor het Hof vernietiging van het vonnis. Uit de stukken blijkt nu dat de *landschepenen* niet de enige gedaagden waren. Ook een paar andere personen, die zich in een eerder stadium kennelijk achter het vonnis van de hoge vierschaar ten plattelande hadden geschaard, waren geïmplieerd. Onder hen bevonden zich twee schouten: Arend Pieck, de schout van Herpt en Jan (Bertouts zoon) van der Donk, die uit andere bron bekend is als de toenmalige schout van Oud-Heusden.¹⁵⁷

De andere kant kennen we ook. Eén van Jan van der Donks opvolgers werd in 1514 fysiek bedreigd, omdat hij de belangen van zijn chef, de heer van Oud-Heusden, wat al te voortvarend had behartigd naar het

oordeel van enkele poorters van Heusden die door de heer van Oud-Heusden voor het Hof van Holland waren gedagvaard. De berooide burgers wilden van de schout het vele geld terug dat het proces hen had gekost. Kregen ze het niet goedschiks, zouden ze het 'aen stucken van sinen live hebben', waarna een van hen, om de intimiderende woorden kracht bij te zetten 'syn pycke ter aerden zenck mitten scarpe, omme den voirs. scoudt also te grieven ende te duersteken.' Alleen dankzij de tussenkomst van omstanders had de schout het vege lijf kunnen redden.¹⁵⁸

De meeste uit de bronnen bekende schouten waren autochtonen, maar het kwam regelmatig voor dat de schout uit een ander Heusdens dorp afkomstig was. Onder de schouten die in 1375 in functie waren, stamden die van Engelen en Vlijmen, de gebroeders Jan en Dirk Kuist, uit het bekende Wijkse geslacht. Van twee andere broers, 'lange' Bertout en Jan van Mallant Arend Ywijns zonen, was de ene schout van Oud-Heusden, de bakermat van het geslacht Ywijn, de ander schout van Doeveren. De schouten van Baardwijk en Veen, Heinman Klaas Geisters zoon en Jan Greve Scouten zoon, waren beiden van lokale komaf. De enige schout uit de eerste periode die niet uit Land van Heusden afkomstig was, was de Dordse stadssecretaris Jakob Neve, die in 1359 voor het leven werd benoemd tot *richter* van Baardwijk.¹⁵⁹ De uit het Heusdense afkomstige schouten behoorden zonder uitzondering tot vermogende, eigenerfde burenfamilies. Van de schouten in 1375 waren er bovendien zeker drie van edele geboorte: Heinman Klaas Geisters zoon en de gebroeders Jan en Dirk Kuist.

Niet veel anders was het gesteld met de herkomst en sociale achtergronden van de schouten uit de 15de en 16de eeuw. Echt allochtone, van buiten het Land van Heusden afkomstige schouten waren ook toen uitzonderlijk. Zekere Willem van Purmer was schout van Wijk aan het einde van de jaren '50 van de 15de eeuw¹⁶⁰; de vader van Adriaan Dirks Bruinbaard, schout van Baardwijk aan het begin van de 16de eeuw, kwam uit het Gelderse Poederoijen; de schout van Oud-Heusden ten tijde van de *Enquête*, Roelof Willems zoon van Haastrecht, uit het Brabantse Drunen. Deze Roelof was tevens de enige schout uit de tweede periode die zeker van adel was.¹⁶¹ Hij was een jongere zoon van jonker Willem van Haastrecht, heer van Drunen, die in het bezit van de heerlijkheid werd opgevolgd door Roelofs oudere broer, jonker Paulus van Haastrecht. Roelof bekleedde behalve het schoutambt van Oud-Heusden mogelijk ook dat van Drunen, waar hij de functie dan combineerde met het beroep van molenaar.¹⁶²

Heusdenaren, maar buiten de plaats van herkomst aangesteld, waren in de 15de en 16de eeuw onder andere de zojuist al genoemde schout van Herpt Arend Pieck, afkomstig uit Veen en twee leden van het voorname Aalburgs-Heusdense geslacht Spierink van Aalburg: Klaas Spierink van Aalburg, schout van Vlijmen aan het begin van de 15de¹⁶³ en Goossen

Spierink van Aalburg, schout van Baardwijk rond het midden van de 16de eeuw. De meeste schouten werden toch wel uit lokale families gerecru-teerd. Van de schouten van Oud-Heusden uit de 15de eeuw, die we bijna allemaal kennen, kwamen de meesten uit het dorp zelf, zo Jan Bertouts van der Donk, Jan Loef, Jan Goossen Goossens zoon, Jan Kuisten van Oud-Heusden, Arend Ywijn Heinman Voogds zoon en Jan Goderts zoon.¹⁶⁴ Ook een andere bekende schout van Herpt, Peter Huberts zoon, was zeker een ingeborene, net zoals de schouten van Genderen en Wijk Arend Spierink Klaas zoon¹⁶⁵ en Jan Spierink van Well. Jan Spierink van Well was de broer van de ambachtsheer van Wijk, Willem Spierink van Well, die in 1455 door de Van der Merwede's werd vermoord. Daarmee was hij tevens de enige bekende schout die een naaste bloedverwant was van de gerechtsheer van het dorp waarin hij het schoutambt bekleedde.

Ofschoon de schouten ambtenaren waren, die hun last rechtstreeks van de gerechtsheer dan wel de landsheer ontvingen¹⁶⁶, is uit geen enkele bron iets bekend over hun honorarium, noch trouwens over de verplichting van schouten om rekening en verantwoording af te leggen. Dit leidt tot de conclusie, dat de schouten in althans de dorpen waarvan de landsheer de gerechtsheerlijkheid niet had vervreemd, geen salaris ontvingen – tenzij dat zou zijn betaald uit de wedde van de *castellanus* van Heusden. Hun ambtsinkomen moest dus geheel komen uit emolumenten en uit de profijten van de ambtsuitoefening zelf. De laatste maakten overigens op alle niveaus van de laatmiddeleeuwse bureaucratieën een structureel onderdeel van de honorering uit, hetgeen de ambtenarij bijzonder gevoelig voor corruptie maakte.¹⁶⁷ Evenmin moet men echter uit het oog verliezen, dat het bekleden van een verantwoordelijk ambt nog sterk werd opgevat als iets dat mensen van stand en aanzien *honoris causa* en niet om het geld deden. Een geldelijke tegenprestatie was vanuit die optiek veel meer een onkostenvergoeding dan een salaris. In dit verband valt nogmaals op te merken, dat de schouten allerm minst onbemiddelde lieden waren, die, behalve de verdiensten van het schoutambt, ook inkomsten hadden uit grond- en rentenbezit. De schouten van Oud-Heusden waren vaak betrokken bij de pacht van domeingoederen. Zo was schout Roelof Willems zoon van Haastrecht met een bezit van $22\frac{1}{2}$ (kleine) morgen (ca. 16 hectare) eigen grond in 1498 een van de grootste particuliere grondeigenaren in Oud-Heusden. Hij bezat een huis in Heusden en renten in onder andere Drunen en Doeveren en in de jaren '80 zien we hem, alleen of met 'veynnoiten', optreden als pachter van tienden en land uit het domeinbezit. Zoals gezegd was hij mogelijk ook molenaar in Drunen. Een andere schout van Oud-Heusden, Arend Ywijn Heinmans Voogds zoon, bezat in 1498, toen hij al niet meer in functie was, ongeveer 12 (kleine) morgen eigen land in Oud-Heusden. Via zijn echtgenote Margriet Kerstiaan Arends dochter van Gent uit Herpt verwierf hij bezittingen in Herpt en Heusden. Ook hij pachtte, alleen of met 'gesellen', meermalen domeinland in Oud-

Heusden. Uit het dossier van deze Arend Ywijn blijkt tevens, dat het schoutambt een functie was die men toen voor een aantal jaren, zeker niet voor het leven bekleedde. Vóórdat hij omstreeks 1475 schout werd, was Arend als enige jaren gezworene geweest. Nadat hij het schoutambt had neergelegd, bleef hij in het lokale bestuur actief, als kerkmeester van Oud-Heusden, als informant aan de enquête van 1494 en als lid van het bovenlokale college van hoogheemraden op de Hoge Maasdijk. In dezelfde tijd trad hij samen met Cornelis Willem Daniëls zoon uit Heesbeen op als aannemer voor de uitvoering van openbaar aanbestede onderhoudswerkzaamheden aan de dijken en weteringen die bij de domeinlanden behoorden.¹⁶⁸ Veel meer dan als een 'instrument van heerlijke macht' komt de schout in een figuur als Arend Ywijn Heinman Voogds zoon naar voren als actief lid en vertegenwoordiger van de burengemeenschap.

29. SOCIALE CONFLICTEN

Het Land tegen de stad

Toen Klaas van der Merwede, heer van Baardwijk, het in 1492 aan de stok kreeg met zijn onderzaten over de hoogte van de geldboeten die daar in het gerecht werden opgelegd aan plegers van misdrijven, gaf hij als argument om deze te verhogen tot het niveau dat in de stad Heusden gangbaar was, dat Heusden de 'hoofdstad' van het Land van Heusden was.¹ In de dorpen had men de rechtsgewoonten van de stad dus maar te volgen. Het gerecht – Baardwijk had toen al een schepenbank – en de burenen van Baardwijk stelden daarentegen dat het dorp 'lit vanden lande van Huesden' was en dat er derhalve zowel in criminele als civiele zaken rechtgesproken behoorde te worden 'alsmen dagelijcs dede ende van ouden tijden gewonlijck was geweest van doen binnen allen den anderen prochien, dorpen ende plecken ende dit al nae rechte constumen ende oude usancien vanden ghemeenen lande van Huesden voirs.'. Met de stad had men niets te maken: daar volgde men 'poirtrecht', hier 'lantrecht' en die twee rechten waren nu eenmaal 'niet van eenre natuere ende qualiteyt'.

Hoe onbenullig de kwestie ook geweest moge zijn, het proces om de hoogte van de gerechtelijke boeten in Baardwijk werpt een onverwacht licht op een andere, veel bredere en vooral langdurige confrontatie: die tussen stad en dorpen van Heusden met als inzet de rechtsbedeling op het platteland. Ofschoon de schaal een heel andere was, dringt zich hier op voorhand toch de vergelijking op met de situatie in de Meierij van Den Bosch. De rechtshistoricus J.P.A. Coopmans vatte de grote bijdrage van Den Bosch aan de rechtsvorming in de Meierij als volgt samen²: verschillende plaatsen ontleenden hun recht aan het Bossche stadsrecht; van plaatselijke vierscharen was appèl mogelijk op de Bossche schepenbank; de Bossche schepenen hadden een belangrijk aandeel in de volontaire jurisdictie op het platteland; op grond van het *recht van ingebod* hadden de stadsschepenen uitgebreide bevoegdheden om zaken van civiele contentie naar zich toe te trekken; in criminele zaken fungeerde de Bossche schepenbank als hoge vierschaar voor grote delen van de Meierij; de stadsschepenen traden als beroepsinstantie op in bestuursrechtelijke aangelegenheden.

Wat de eerste twee punten betreft kan ik voor Heusden kort zijn. Geen enkel dorp in het Land van Heusden is ooit verheven tot 'vrijhede' en kan derhalve ook nooit Heusdens stadsrecht hebben gekregen. De schepenbank van Heusden ging zelf, zoals ik elders uiteen heb gezet, gedurende de hele door mij beschouwde periode 'te hoofde' in Den Bosch, hetgeen niet noodzakelijk inhoudt dat het Heusdens stadsrecht ook was afgeleid van het Bossche.³ De enige schepenbanken die aanvankelijk 'hoofdgang' op Heusden hadden, waren merkwaardig genoeg die van Empel en Meeuwijk, twee Brabantse dorpen benoorden Den Bosch.⁴ Pas bij de installatie

van schepenbanken in het Land van Heusden vanaf het midden van de 15de eeuw, is waarschijnlijk telkens meteen in een formele 'hoofdgang' op Heusden voorzien. De instellingsbrief van de schepenbanken van Vlijmen en Engelen van 8 juli 1473 bepaalde met zoveel woorden, dat de nieuwe schepenen 'hoir vroedom ende hoofvonnisse halen aen die van den gerechte van onsen stede van Heusden'.⁵ Hetzelfde gold voor de schepenbank van Baardwijk. Als bewijs kan een vonnis van de Grote Raad uit 1515 worden aangehaald, waarin over een rechtszaak ter eerster instantie in Baardwijk wordt gezegd dat 'die vanden voors. wet van Bartwijn omme tselve (d.w.z. de kwestie waar het om te doen was; PH) te wijzen ende terminereren hueren beraet aen die vanden gerechte der stede van Huesden, huerlieder hoot (hadden genomen)'.⁶ Evenmin als de oude dorpsvierscharen in Heusden 'te hoofde gingen', was er *appel* mogelijk van vonnissen van de rechtbanken ten plattelande op de stadsschepenen. De banken van stad en platteland stonden wat het *appel* aangaat op dezelfde hoogte: van beide was alleen beroep mogelijk op de graaf en zijn raad – later het Hof van Holland.⁷ Dat dit nog aan het begin van de 16de eeuw zo was in althans dorpen die nog geen schepenbank hadden, blijkt uit een zaak die in 1501 voor het Hof van Holland diende.⁸ De kwestie draaide om het paard van een terechtgestelde buurman van Wijk waarop twee van zijn schuldeisers beslag hadden willen laten leggen. Nadat het paard bij vonnis van de burenen van Wijk aan de ene debiteur was toegewezen, haalde de andere, een poorter van Heusden, het 'mit crachte' bij hem weg en reed er mee naar de stad. Toen het gerecht van Heusden vervolgens de zaak naar zich toe wilden trekken, weigerde de eerste debiteur dat omdat 'die van Huesden geen reformateurs en zijn vanden vonnissen van die van Wijck'.⁹ Om het paard alsnog terug te krijgen wendde hij zich derhalve rechtstreeks tot het Hof van Holland. Overigens zou het recht op dit punt worden gewijzigd: gedurende de eerste helft van de 16de eeuw is, naar ik meen, geleidelijk(?) beroep van de dorpsgerechten op de schepenbank toegelaten.¹⁰

Van zeer vroege datum was echter de stedelijke inmenging in de vrijwillige rechtspraak op het platteland. Reeds in de 13de eeuw verleden de schepenen van Heusden akten van schenking, verkoop of bezwaring van onroerende goederen, gelegen op het platteland. Voor een juiste waardering van deze bevoegdheid zou men inzicht moeten hebben in de sociaal-juridische achtergronden van de betrokken partijen – met name in de vraag of zij poorters waren of niet – maar dat is op grond van namen alleen, zo moge inmiddels duidelijk zijn geworden, niet mogelijk. Niettemin is vast te stellen, dat een prominente geestelijke heer als de abt van Berne al zeer vroeg gebruik maakte van de diensten van de schepenen van Heusden voor de beoorkonding van transacties buiten de stad, ook als de wederpartij evident tot een buurschap behoorde. Zo werd in 1294 een akte waarbij de abt vier hont land in Herpt kocht van de *kerkmeesters* van dat dorp, gepasseerd voor schepenen van Heusden.¹¹ In de vroegste

periode waarover genealogische informatie is verzameld, sloten ook particuliere buurlieden zonder meer transacties af voor de stadsschepenen.¹² Men kan zich zelfs afvragen, of de stadsschepenen in de 14de eeuw al niet reeds een *exclusieve* bevoegdheid hadden op het terrein van de vrijwillige rechtspraak. Voor die gedachte pleit het feit dat van geen enkele dingbank van burenen, uitgezonderd die van de hoge heerlijkheid Eethen en Meeuwen, ook maar één verlijdingsakte is overgeleverd.¹³ Zo is het, om wat te noemen, merkwaardig dat in een typisch dorpse bron als het cijnsregistertje van de kerk van Vlijmen uit ca. 1460 bij een heleboel omschrijvingen van verplichtingen staat vermeld: ‘ende daer is/sijn *scepenbrieven*(n) van’. Aangezien Vlijmen in die tijd nog geen schepenbank had, kan die mededeling slechts verwijzen naar de schepenbank van Heusden. Andere gerechtelijke instanties worden niet genoemd. Betekent dit nu inderdaad, dat de schepenen van Heusden bij uitsluiting akten tot renteconstitutie – want daar gaat het hier steeds om – mochten verlijden of moeten we uit het ontbreken van nadere gegevens bij de meeste omschrijvingen afleiden dat de overige cijnzen *dus* waren gevestigd voor het lokale gerecht?

Deze kwestie, of de stadsschepenen ter zake van de verkoop of bezwaring van onroerend goed op het platteland een exclusieve dan wel concurrerende bevoegdheid hadden, is vooralsnog niet op te lossen. Alleen binnen de hoge heerlijkheid Eethen en Meeuwen waren tenminste vanaf het begin van de 15de eeuw schepenbrieven van Heusden en akten, uitgegeven door *richter* of drossaard en (gewoonlijk vier) burenen, *naast elkaar* geldig.¹⁴ Hoe het met de bevoegdheid van de stadschepenen in de andere dorpen ook gesteld stond, feit blijft dat zij omstreeks 1400 allerminst onomstreden was. Waarom zou anders in het handvest voor Heusden van 17 augustus 1412 zo expliciet moeten worden geboden dat krachtens de privileges van Heusden ‘alle scepen rechten mit scepenen brieven ende anders’ in alle dorpen van het land ‘volle voortganck hebben ende volschijnen’? En wijst het dreigement dat de landsheer hier aan toe liet voegen dat hij elke ‘doitslach, wondinghe, quetsinghe of anders yet’ die de maatregel zou ontlokken, onmiddellijk met zijn eigen heerlijkheid uit zou rechten er niet op dat de situatie gespannen was? En werd niet daarom ook op dezelfde dag in de belening van Hugo van Wielenstein met de heerlijkheid van Baardwijk de in soortgelijke documenten verder unieke clause opgenomen, ‘dat scepenen brieven van Huesden daer (d.i. in Baardwijk; PH) gaen sullen ende macht hebben gelijc sij in anderen onsen dorpen bynnen onsen lande van Huesden (doen)?’¹⁵ In al deze bepalingen lijken ‘schepenrecht’ en ‘schepenbrieven’ trouwens méér te omvatten dan het staan over verkopeningen of rentevestigingen. Ook in de Heusdense keur van 1 oktober 1395 komen impliciet verstrekkende stedelijke aanspraken naar voren betreffende de rechtsbedeling op het platteland. De keur, die onder andere bepalingen bevat over de werking van voor schepenen verleden ‘schuldbrieven’ (schuldbekentenissen) en over het functioneren van de stedelijke gedingen, was uitdrukkelijk uitgevaardigd ‘om nutschap, oirbaer ende profyt der ste-

de van Huesden *ende des ghemeyns lants van Huesden*' (cursivering PH).

Protesten vanuit het platteland hebben de opmars van het stedelijke schepenrecht niet kunnen stuiten. Mogelijk hing dat samen met een andere bevoegdheid waarover de schepenen in dit verband beschikt zouden kunnen hebben: het *recht van ingebod* of *inhaling*. F.F.X. Cerutti, die in 1969 een belangrijk artikel wijdde aan de rol van de schepenbanken in Brabantse steden bij de overdracht en bezwaring van onroerende goederen, definieerde het *recht van ingebod* bij die gelegenheid als '(de aan stadsschepenen toekomende) bevoegdheid om buiten de stad woonachtige en in gebreke zijnde partijen van voor de stedelijke schepenen gesloten en geprotocolleerde overeenkomsten "in te gebieden", dat wil zeggen te gelasten zich daarover te komen verantwoorden voor de stedelijke schepenbank.¹⁶ De rechtszekerheid die het *ingebod* bood, maakte het in elk geval voor poorters aantrekkelijk om hun transacties ter zake van buiten de stad gelegen onroerende goederen uitsluitend af te wikkelen voor de stadsschepenen. Hoewel dit voordeel verviel als geen der partijen poorter was, werd ook dan vaak genoeg een beroep op de stadsschepenen gedaan. Blijkbaar hadden stedelijke schepenakten dus nog iets dat aan de koper van een stuk onroerend goed of een rente, ook als hij op het platteland woonachtig was, 'een sterkere rechtspositie verschafte dan uit een akte van een dorps- of cijns-gerecht (...) kon voortvloeien'.¹⁷ Cerutti meende dat de meerwaarde school in de vermogensrechtelijke toepassing die de oudgermaanse jaaren-dag termijn in tal van stadsrechten vond. Dit hield in dat alle aanspraken van derden op verkochte of bezwaarde goederen na afloop van één jaar plus één dag vervielen. Dat had zowel voor de koper als de verkoper voordelen: de eerste hoefde geen verweer meer te voeren tegen andere gepretendeerde rechthebbenden (in het bijzonder verwanten van de verkoper, die een *naastingsrecht* mochten doen gelden¹⁸), de laatste was na afloop van de termijn ontslagen van het bieden van vrijwaring tegen de aanspraken van andere derden dan verwanten (in het bijzonder rentegerechtigden). Tegen het leggen van dit verband is in te brengen dat de verjaringstermijn van jaaren-dag behalve in veel stadsrechten – in Heusden gold volgens de keur van 1395 één jaar en zes weken als verjaringstermijn – ook vaak in landrechten was opgenomen¹⁹, maar in hoeverre stads- en landrecht in een bepaalde streek op dit punt van elkaar afweken, zou van geval tot geval nader moeten worden onderzocht. Nog op een ander punt roept de redenering van Cerutti vragen op. Cerutti voerde de oorsprong van het recht terug tot het Karolingische publieke gerecht, de *echte ding*. Enigszins in dezelfde lijn voortdenkend, meende J.P.A. Coopmans dat het (Bossche) *ingebod* aanvankelijk een zeer ruime strekking had: wanneer het belang van Den Bosch of zijn poorters dat maar eiste, lieten de schepenen mensen van buiten voor zich dagen. Pas in een later stadium zou er een nauwere relatie zijn ontstaan met de uitoefening van vrijwillige jurisdictie en werd het *ingebod* ingeperkt tot een recht op indaging terzake van obligatoire en zakelijke overeenkomsten.²⁰ Mij lijkt het toch logischer

dat het *recht van ingebod* zich ontwikkeld (en vervolgens uitgebreid) heeft vanuit een bevoegdheid van de stadsschepenen om ook buiten de stadsvrijheid vrijwillige rechtspraak uit te oefenen dan andersom. Voor Stad en Land van Heusden is de geldigheid van schepenbrieven op het platteland in ieder geval ruim een eeuw langer te attesteren dan iets als een *recht van ingebod*, waarvan zich eerst aan het einde van de 14de eeuw de contouren aftekenen. Bevoegdheid tot *inhaling* lijkt impliciet aan de bepalingen van de keur van 1395 en het handvest van augustus 1412, maar pas in de keuren van 14[72] wordt zij direct aangeduid.²¹ Dan strekken de bevoegdheden van de schepenen er verder dan een ingebieding uitsluitend in verband met verleden contracten. Artikel 2 spreekt in zeer algemene termen over de arrestatie van personen en beslaglegging op goederen op verzoek van crediteuren. Schout en schepenen moesten dit 'nae den stadt recht' afhandelen, of het nu om nalatige debiteuren ging binnen de stadsvrijheid of daarbuiten, 'over al in den lande van Huesden'. Uit artikel 6 blijkt, dat zowel poorters van Heusden als landlieden ook weer in algemene zin voor de Heusdense schepenbank konden worden gedaagd. Het Heusdense *ingebod* is vervolgens expliciet aan de orde gesteld in het uitvoerige klachtenpakket over de stedelijke dwingelandij dat de 'gemene dorpen van Heusden' in 1478 voor het Hof van Holland deponeerden.²² Het was de landlieden onder veel andere zaken een doorn in het oog dat zij door het gerecht van Heusden om elk willekeurig feit op het stadhuis konden worden ontboden, zonder dat hen precies werd meegedeeld hoe laat zij precies zouden worden gehoord. Het gevolg was dat men soms 'eenen gehelen voordage' moest zitten lanterfantten voordat het de heren schepenen beliefte hen te ontvangen.

Hoe veelomvattend de pretenties van de stadsschepenen in die tijd waren en hoe verwarrend de competentievraag toen inmiddels was geworden, bewijzen het verweer van Heusden en de repliek van de dorpen in het grote proces van 1478. Het gerecht van Heusden beriep zich op de stadsprivileges, waarin keer op keer 'verclaert' stond 'dat tot Huesden (...) een drossaet ende scepenen wesen die recht doen souden *alsoe wel over die poirteren vander voirs. stede als over die ondersaete wonende in die voirs. dorpen*' (cursivering PH). De gedeputeerden van de dorpen repliceerden hierop dat de stadsprivileges er helemaal niet toe deden en dat de stadsschepenen zich alleen met hun eigen zaken moesten bemoeien ('rechtters wesen souden in huer selfs saicke'). Ook in de zaak Dirk Rutgers zoon vander Linbrake, die in dezelfde tijd speelde, komt de verwarring over de competentie van de stadsschepenen nadrukkelijk naar voren. Uit de verklaringen van partijen en getuigen in het procesdossier zijn drie verschillende opvattingen te vinden over de rechtsgang die gevolgd had moeten worden, nadat Dirk eenmaal in een boete was vervallen die de autoriteit van de dorpsvierschaar van Oud-Heusden te boven ging.²³ Dirk zelf beriep zich op de basisregel van het landrecht, dat wil zeggen op de 'usancie (...) dat zoe wanneer een landt man te lande bruct, die te lande ende bijden mannen vanden

lande ende niet voer scepenen gecauzeert (moet) worden'.²⁴ De tegenpartij, de drossaard van Heusden, beweerde daarentegen dat het gewoonte was dat de drossaard in alle kwesties van hoge jurisdictie zijn vierschaar naar eigen inzicht en believen mocht spannen met de stadsschepenen dan wel met de 'mannen vanden lande'.²⁵ Een tussenpositie nam de schout van Oud-Heusden in, die als getuige optrad. Hij zag het zo, dat de drossaard zijn hoge vierschaar inderdaad mocht spannen met welke vonnisgevers hij wilde, maar dat het een landman vrij stond om een vonnis te 'declineren' en 'renvooi' van de zaak ten landrechte te eisen als hij voor de stadsschepenen was gedaagd.²⁶

Zowel de tweede als laatste opvatting kan juist zijn geweest. Zo leveren de drossaardsrekeningen uit de tweede helft van de 14de eeuw concrete bewijzen dat de drost sommige zaken tegen buurlieden 'voer scepenen' en niet voor de 'mannen vanden lande' liet berechten.²⁷ Wat daaruit niet duidelijk wordt, is of de betrokken burens in dat geval het vonnis konden 'declineren'. De laatste opvatting, tijdens de zaak Van der Linbrake verwoord door de schout van Oud-Heusden, werd eveneens met klem geventileerd in het klachtenpakket van 1478²⁸, waarin de dorpen verder nog verschillende andere beschuldigingen van 'onduechdelijc hantieringe opten landluyden' aan het adres van de stadsschepenen uitten. In feite was op vele punten van het procesrecht sprake van pure rechtsongelijkheid. Poorters mochten klachten van 'wansede' naar keuze staven met een eed of met getuigen; landlieden moesten getuigen produceren. Poorters die op het platteland een geweldsmisdrijf pleegden, waren nagenoeg onschendbaar. Met het landrecht konden ze niet worden aangepakt en binnen de stad werden ze, als de zaak al voorkwam, meestal vrijgesproken ('quijt gewesen'). Andersom werden geweldsmisdrijven van landlieden tegen poorters wel consequent bestraft. Tenslotte konden poorters landlieden in de stad naar willekeur laten arresteren louter door hen te beschuldigen van nalatigheid bij betaling van schulden.

De dorpen van Heusden wonnen in 1478 het pleit tegen de stad, maar op termijn was van een keerpunt in de bemoeienis van de stadsschepenen met de rechtsgang op het platteland geen sprake. Tekenend voor de situatie is dat de gemene dorpen in 1487 zelf al voor de stadsschepenen procedeerden toen de abt van Berne weigerde bij te dragen in het 'ruitergeld', een gang van zaken die het Hof van Holland te ver ging.²⁹ Tekenend is eveneens dat één van de in 1478 aangebrachte punten van rechtsongelijkheid – eedstaving door poorters tegenover getuigenverklaring door landlieden – later gewoon is opgenomen in de standaardcompilatie van het Heusdens gewoonterecht, de *Costumen* van 1569.³⁰ Anders dan in Den Bosch, waar in 1495 het *recht van ingebod* werd ingeperkt³¹, lijkt de competentie van de Heusdense schepenbank in de eeuw tussen 1478 en het jaar waarin de *Costumen van Heusden* op schrift werden gesteld, alleen maar te zijn toegenomen. Uit verschillende bepalingen van de *Costumen* blijkt, dat het stadsrecht en de landrechten van Heusden inmiddels op wat kleine

punten na feitelijk waren geünificeerd en dat de stedelijke schepenbank volstreekte hegemonie in alle sferen van de rechtspraak had verworven. Titel I, artikel 12 van de *Costumen* liet wat dat betreft niets aan duidelijkheid over: de zeven schepenen van Heusden, leest men daar, ‘zijn ordinaris rechters ende deur manisse des schouten nemen kennis, judiceren ende wijzen over *alle* saecken der borgeren ende inwoonders stadt *ende landt* van Heusden, het sij ofte sij personeel sijn ofte reel oft personeel ende reel samen, ofte civil ofte crimineel, hoe datse sijn’.³² Uitgezonderd was alleen de criminele rechtspraak in de zes dorpen onder een hoge gerechtsheer, maar titel VI, artikel 10 verschafte de stadsschepenen zelfs daar de bevoegdheid om op te treden, namelijk tegen eenieder die ‘de stadt privilegien misdoet off haeren accijns niet en betaelt oft tongebruick maecken’ en tegen iedereen die zich ‘wederspannich’ toonde tegenover de leden van het gerecht van Heusden ‘in t’exerceren hunder officien’ (= ‘bij het uitoefenen van hun ambt’).³³ Letterlijk genomen bleef er zo niets meer voor de dorpsvierscharen over om te berechten. Dat was nu ook weer niet het geval. Titel I, artikel 12 moet mijns inziens aldus worden gelezen, dat de stadsschepenen van alle zaken van volontaire en contentieuze jurisdictie kennis *mochten* nemen en daarover *mochten* vonnissen. Zij zullen echter lang niet altijd van hun bevoegdheid gebruik hebben gemaakt. Volgens titel VI, artikel 8 was het buren uit hetzelfde dorp in principe zelfs niet toegestaan om elkaar wegens schulden ‘ter eerster instantie’ voor schepenen van Heusden in rechte te betrekken; buren die niet uit hetzelfde dorp kwamen, mochten dat wel (titel VI, artikel 9).³⁴ In de inleiding bij mijn uitgave van de *Costumen* van 1569 heb ik over de formulering ‘ter eerster instantie’ opgemerkt dat de betekenis niet ‘in eerste aanleg’ kon zijn. Ik leidde dat af uit vele processen voor het Hof van Holland uit de 15de en het begin van de 16de eeuw, waaruit duidelijk bleek dat de schepenbank van Heusden geen hof van appèl was voor de dorpsvierscharen. Van beide ging men, zoals gezegd, rechtstreeks in beroep bij het Hof van Holland. Of dat echter ook nog zo was in de tijd dat de *Costumen* werden opgetekend, waag ik nu te betwijfelen. Ook wat dit aspect van de rechtbedeling betreft, zou de balans op den duur wel eens doorgeslagen kunnen zijn naar de zijde van de stadsschepenen. De toestand omstreeks 1569 zou dan op het punt van appèl vergelijkbaar zijn met die welke al langer bestond in de Meierij van Den Bosch.³⁵

30. SOCIALE CONFLICTEN

Buren tegen heren

30.1. INLEIDING; HET FLAGELLANTENOPROER VAN 1400

De sociale structuur op het laatmiddeleeuwse platteland van Heusden, zoals die in dit boek is beschreven, bevatte op verschillende niveaus een potentieel spanningsveld tussen sociale groepen. Vanuit het (neo-)marxistische perspectief droegen de (post)feodale surplus extractie-verhoudingen per definitie conflicten in zich tussen de klasse der heren en de klasse der boeren, omdat de overheveling van overschotten werd afgedwongen via niet-economische, 'politieke' pressiemiddelen. Het belangrijkste kanaal waarlangs die pressie werd uitgeoefend, was in de traditionele visie de gerechtsheerlijkheid. De vraag, in hoeverre dit kanaal in het laatmiddeleeuwse Land van Heusden nog functioneerde is in hoofdstuk 28 al voor een deel opgelost: de meeste dorpen vielen niet onder het gezag van een eigen gerechtsheer en in de dorpen die dat wel deden, bezat deze soms uitsluitend lage jurisdictierechten. In dit hoofdstuk zal ik verder nagaan, wat de uitoefening van hoge rechtsmacht op het platteland kon betekenen in termen van 'politieke' dwang. Daarna zal de aandacht uitgaan naar de spanningspotentie van twee belangrijke lastensoorten: de publieke belastingen en de waterstaatslasten. Dat juist over deze beide lasten zoveel is geruzied en gestreden tussen 'heren' en 'buren', had twee oorzaken. Ten eerste waren zowel 'heren' als 'buren', zij het niet altijd in gelijke mate, aan beden en waterstaatslasten onderworpen en dat schiep regelmatig onenigheid over de onderlinge verdeling. Daar kwam bij dat de hoogte van deze twee lasten in vooral het middendeel van de 15de eeuw van jaar tot jaar sterk kon variëren. Acute lastenstijging deed maatschappelijke spanningen gemakkelijk oplopen.

Toch lijkt het meest opvallende kenmerk van de conflicten tussen 'buren' en 'heren' te zijn geweest, dat ze in gerechtshoven en niet met fysiek geweld werden uitgevochten. Natuurlijk wordt ons zicht hier belemmerd door de beschikbare bronnen. Die geven slechts informatie over conflicten die, vroeg of laat, en op initiatief van één van de betrokken partijen, bij een gerechtshof en dan bovendien een hoger gerechtshof terechtkwamen. Ook over de afhandeling van geschillen door de plattelandsvierscharen bestaat immers nauwelijks informatie en het weinige dat er is, bevindt zich, meest in de vorm van een résumé, zelden als compleet dossier, ook weer in de archieven van de hoge gerechtshoven en betreft dus de weinige zaken waarbij beroep werd aangetekend.

Hier staat tegenover, dat in geen enkele historische bron melding wordt gemaakt van ook maar één oproer van enige omvang in het Land van Heusden, laat staan van een heuse gewapende boerenopstand, gericht tegen pachtheren of belastinggaarders. Hadden deze plaatsgevonden,

zonder twijfel zou er wel iets van doorgedrongen zijn in kronieken, rekeningen, handvesten of processtukken. De enige uiting van openlijke rebellie tegen het gevestigde gezag die ik uit de anderhalve eeuw die dit boek omvat, heb kunnen achterhalen, draaide bovendien niet om lasten en belastingen, maar om een geloofsuiting, waarbij de scheiding tussen de betrokken partijen dwars door stad en land liep. De wat enigmatische gebeurtenissen, waarvan het verloop niet precies is te reconstrueren, speelden zich af in 1400. In dat jaar waarde de pest, voor het eerst sinds bijna twintig jaar, rond in de Nederlanden.¹ Holland werd vermoedelijk in het najaar en in de winter van 1400 op 1401 getroffen.² In het Land van Heusden duikt dan een groep flagellanten of, zoals zij zichzelf noemden, 'cruysbroeders' op.³ Deze *kruisbroeders*, zo genoemd naar het rode kruis dat zij op hun uniforme witte kleding droegen, maakten in tijden van pest rondgangen langs kerken in dorpen en steden die precies 33½ dag duurden, dat wil zeggen evenveel dagen als het aardse leven van Christus jaren telde. De voornaamste activiteit van de *kruisbroeders* bestond in het houden van geselprocessies, die in de tweede helft van de 14de eeuw bijzonder populair waren in de Nederlanden. De autoriteiten zagen flagellanten echter liever gaan dan komen. De rituelen van de geselaars bevatten veel anti-clericale elementen en daardoor lokten hun optredens onder toeschouwers gauw ongewenste sentimenten uit. Vandaar was het nog maar één stap naar een verwerping van de totale maatschappelijke orde, waarbij vaak ook gevaarlijke eschatologische ideeën boven kwamen drijven.

In 1400 waren flagellanten-processies door de landsheer uitdrukkelijk verboden. Tegen de Heusdense *kruisbroeders* werd dan ook onmiddellijk opgetreden. De drossaard liet de hele troep opsluiten en de berechting eindigde op de gebruikelijke manier: één van de *kruisbroeders*, zekere Roeland en waarschijnlijk de *meester* of leider, werd als afschrikwekkend voorbeeld terechtgesteld, alle anderen kwamen er met een milde geldboete van af. In de rekening van de drossaard worden 28 *kruisbroeders* met naam en toenaam genoemd.⁴ Nader onderzoek bracht aan het licht, dat de meesten afkomstig waren uit twee dorpen, Engelen en Vlijmen. Op dat moment gebeurde er evenwel iets vreemds. De executie van Roeland in Heusden had grote opschudding teweeggebracht. Vermoedelijk om de verhitte gemoederen zo snel mogelijk te bedaren was het dode lichaam van Roeland niet, zoals te doen gebruikelijk, op een rad gezet maar begraven. Tevergeefs. Een heftig oproer brak uit waarbij Roeland weer boven de aarde werd gehaald en, als een man die uit de dood was opgestaan, recht overeind op straat gezet.⁵ Nadien stelden de landsheerlijke autoriteiten niet de *kruisbroeders* voor de grafschending verantwoordelijk, maar negen personen onder wie Klaas Spierink Jans zoon, die zelf vele jaren drossaard van Heusden was geweest, enkele van zijn verwanten en vier lieden die in de jaren kort voor en kort na 1400 regelmatig het ambt van schepen bekleedden⁶, kortom, allemaal exponenten van het Heusdense patriciaat. Uit het vervolg van de affaire mag men misschien afleiden, dat hier meer aan

de hand was dan een rel rond een lijk en dat sommige leden van het stadsbestuur in het oproer een aanleiding vonden om oude rekeningen te vereffen.

Gezien het delicate karakter van de zaak wachtte de landsheer in elk geval niet de gebruikelijke accusatoire procedure af, maar gelastte een *waerheit*, dat wil zeggen een onafhankelijk gerechtelijk onderzoek. Heer Gijsbrecht van Diepenburg, lid van de grafelijke raad, werd ermee belast. Hij deed op 26 november 1400 in de raad verslag van zijn bevindingen.⁷ De raad kwam vervolgens tot de uitspraak dat Klaas Spierink 'ende sijn medeghesellen' in de zaak 'gheen brueken en hadden'. Wel moesten de negen plechtig zweren, dat zij na al het geleden onrecht op geen enkele wijze hun gram zouden gaan halen bij degenen die hen hadden beschuldigd. De laatsten worden heel precies opgesomd, tezamen vormden zij het complete wereldlijke en geestelijke 'bevoegde gezag' in Heusden: de deken van het kapittel, de *castellanus* en zijn broer en hun drie 'brodige knechten', de drossaard en zijn plaatsvervanger en twee ondergeschikte beambten, de tien leden van het Heusdense gerecht en de twee stadsboden en 's heren bode in Heusden, de gerechtsdeurwaarders. De negen deden wat van hen was gevraagd en werden toen door de graaf van alle schuld aan het oproer gezuiverd. Van het oproer zelf verneemt men daarna niets meer.

30.2. DE HARDE HAND VAN DE HEER

Geen cliché over de Middeleeuwen is zo onuitroeibaar als dat van de grote massa boeren die in horigheid en armoede leefde en vanaf kastelen werd getyranniseerd door meedogenloze ridders. Men vindt het bijvoorbeeld breed uitgemeten in Barbara Tuchmans veelgeprezen bestseller uit 1978 *A distant mirror*. De 'bent Atlas of the medieval world', zo typeert zij in vier woorden de boerenstand. Weliswaar waren er grote sociale verschillen onder de boeren, maar allen waren met handen en voeten, via horige arbeidsdiensten, banaliteiten en de uitoefening van de rechtspraak, gebonden aan een adellijke heer.⁸ De adel waarmee *A distant mirror* overbevolkt is, vormt een curieuze verzameling van romantische vechtjassen, sadisten, wufte dandies en volslagen idioten met één gemeenschappelijke voorliefde: het bedrijven van bruut geweld. De twee grote opstanden, waartoe de boeren, tot het uiterste gedreven, overgingen, werden dan ook allebei in rivieren van bloed gesmoord.

Tuchmans zedenschildering van de 14de eeuw beantwoordt nauwelijks aan het beeld dat ik tot nog toe van de maatschappelijke verhoudingen in het Land van Heusden heb geschetst. Horige boeren waren daar al lang niet meer, het adellijke grondbezit was van geringe betekenis, de meeste dorpen stonden niet onder het gezag van een adellijke gerechtsheer

en boerenopstanden vielen niet voor. Natuurlijk was men daarmee niet geheel van adellijke overheersing verlost. Waar de hoge gerechtsheerlijkheid niet in leen was uitgegeven werd zij namens de landsheer uitgeoefend door de drossaard, die principieel van edele geboorte moest zijn. Nu was de drossaard wel een bezoldigde ambtenaar, maar de wijze waarop gerechtelijke ambtenaren taken vervulden, werd slechts sporadisch gecontroleerd. De zeldzame *inquisities* naar het gedrag van overheidsdienaren – uit het graafschap Holland zijn er bekend uit 1369 en 1401, uit Brabant een uit 1389⁹ – bevatten genoeg schrijnende verhalen van machtsmisbruik om te begrijpen dat met de leden van de ridderschap niet viel te spotten. Van de andere kant vormen juist deze enquêtes een aanwijzing dat in de laatmiddeleeuwse landsheerlijkheden de kiem van een rechtsstaat aanwezig was, die het als zijn taak zag om aan alle onderzaten op gelijke wijze rechtszekerheid te garanderen en voor de oplossing van conflicten het gebruik van geweld zoveel mogelijk te vermijden. Reeds in de 14de eeuw kon ieder slachtoffer van ambtsmisbruik of machtsmisbruik door edelen zich tot de landsheer zelf wenden. In dat verband gaat de grafelijke raad steeds structureler optreden als hoogste gerechtelijke instantie.

De ‘gewone man’ kon het tegen de edelman opnemen, maar daar was veel lef en een lange adem voor nodig. Dat bewijst het geval van Gerrit Laurens zoon van Oud-Heusden, die vermoedelijk in Heusden woonachtig was.¹⁰ Hij was getrouwd met Kerstien Laurens dochter – het gelijkkluidende patroniem van de echtelieden is toeval – uit Babyloñienbroek, die in 1375 in dat dorp was aangeslagen voor een vermogen van 50 pond, maar niet betaalde.¹¹ Een lange tragedie begon toen hun beider kind in het jaar na de bede in de armen van Kerstien werd ‘doot geslaghen’ door Willem van Besoijen, heer van het gelijknamige ambacht in het baljuwschap Zuidholland¹² en bezitter van leengoed in Heesbeen en Genderen.¹³ Gerrit had toen de euvele moed om Willem voor de drost van Heusden aan te klagen, die de heer van Besoijen ook prompt liet arresteren. De sfeer was daarbij al zó dreigend, dat de drost de schutters van Heusden te wapen moest roepen ‘om onraet te scutten’ (‘om een schadelijke afloop te verhoeden’; PH).¹⁴ Willem werd weliswaar niet voor zijn misdaad veroordeeld, maar de zaak verdween evenmin in de doofpot. Een verband tussen de doodslag, de verkoop van het Heusdens leengoed door de Besoijens in 1383 en de wederopdracht van de ambachtsheerlijkheid door Willem in 1385¹⁵ is niet te leggen. Zeker is wel dat de graaf de kindermoord in 1387 aan zich heeft getrokken met het argument dat Besoijen ‘tieghens minen heer misdaen hadde’.¹⁶ Zelfs dat leidde niet tot een snel vonnis. Pas in het najaar van 1390, *veertien* jaar sedert zijn wandaad en nadat opnieuw een van de ouders van het slachtoffer zich daartoe persoonlijk had ingespannen, werd Willem bestraft. Op 31 juli van dat jaar, zo meldt de tesoriersrekening, kreeg een ‘arm wijfkijn (...) die voir die raetkamer sat ende claghede over Willem van Besoyen’ een fooi. Dat ‘arme vrouwtje’ was Kerstien Laurens dochter en met een fooi liet zij zich niet afschepen.

Kort daarop werd de moordenaar van haar kind veroordeeld tot betaling van de zeer hoge boete van 500 Dordse schilden, waarvan Gerrit en Kerstien er ter compensatie van hun leed en moeite 60 ontvingen.¹⁷

De verhouding tussen burengemeenschappen en gerechtsheren werden natuurlijk niet per definitie gekenmerkt door gewelddadigheid. Het kwam even goed voor, dat de heer zich opwierp als verdediger van de rechten van de buren als deze van buiten af werden bedreigd. Toen de stad Heusden in de jaren 1446-1448 de buren van Vlijmen met alle mogelijke middelen – arrest van personen, beslaglegging op goederen – probeerde te dwingen tot het onderhoud van een deel van de Zeedijk¹⁸, nam heer Willem van Alkemade het als gerechtsheer van Vlijmen voor de Raad van Holland voor zijn onderzaten op.¹⁹ En als de buren al met hun gerechtsheer in conflict raakten, hoefde dat niet per se te betekenen dat men met het bloed in de ogen tegenover elkaar stond. De burengemeenschappen wisten de weg naar de landsheerlijke raad ook zelf best te vinden en menige ruzie over de uitoefening van heerlijke rechten eindigde met de gezapige uitwisseling van schriftelijke argumenten voor het Hof in Den Haag. Typerend voor de sfeer is het al aangehaalde proces dat Klaas van der Merwede, heer van Baardwijk, in 1492 aanspande tegen het gerecht en de buren van het dorp onder zijn jurisdictie. Klaas had de geldboeten op de wapendracht en het gebruik van fysiek geweld aan willen passen aan het hogere niveau van de stad Heusden, omdat naar zijn idee in Baardwijk te lankmoedig tegen geweldplegers werd opgetreden.²⁰ De schepenen van Baardwijk hadden daar niets voor gevoeld. Van oudsher hanteerde men in de criminele rechtspraak dezelfde normen en strafmaten als in andere dorpen van het Land van Heusden, aan ‘eenige nyeuwicheit’ had men geen behoefte en al helemaal niet als die was ontleend aan het stadsrecht. Waarom zouden ze ook? In Baardwijk gebeurde werkelijk nooit iets – er was al in geen 50 jaar een doodslag voorgevallen. Men had heer Klaas wel door: diens enige bedoeling was om zijn inkomsten uit de rechtspraak te vergroten. Klaas bleef bij het standpunt dat de sancties op geweldpleging in zijn dorp bij wijze van afschrikking omhoog moesten, hetgeen in het belang was van de handhaving van de landsheerlijke ‘hoichheit’, een argument waarvoor het Hof uiteindelijk zwichtte. Dat neemt niet weg, dat de buren van Baardwijk de vinger hadden gelegd op een zere plek van de middeleeuwse rechtspleging. Vooral aan de uitoefening van de hoge rechtsmacht, die immers de beschikking over lijf en leden inhield, kleefden grote geldelijke belangen. Niet dat de gerechtsheer wat kon kopen voor een afgesneden oor of voor een lijk aan de galg, maar de gebruikelijke praktijk om berechting of, als dat niet lukte, strafvoltrekking afkoopbaar te stellen (het *composeren*) moet uitermate lucratief zijn geweest. Het lijkt er soms ook op, of van misdaad verdachte personen met harde hand tot bekentenissen werden gedwongen om door middel van een *composicie* de kassa van de gerechtsheer te laten rinkelen, niet om ‘het recht te laten

zegevieren'. Ook de rechterlijke ambtenaren van de landsheer maakten zich aan dergelijke praktijken schuldig. Zo zou Gielis van Wijk in 1455 als drossaard van Heusden zekere Jan Jan Reiners zoon uit Waalwijk onder bedreiging van tortuur een *composicie* hebben afgedwongen voor de bekentenis dat hij – Jan – een 'vrede' had gebroken, een paard had gestolen en bij zijn zuster in Den Bosch meer dan 100 gouden schilden had weggenomen. Toen een oom van Jan zich over de gang van zaken bij het Hof van Holland bekleog, kwam de drossaard met het standaardverweer dat Jan zijn bekentenissen 'ongespannen ende buten bande van yseren ende van pijnen' door twee schepenen op schrift had laten stellen.²¹ Het Hof accepteerde de inhoud van de schepenbrief in kwestie (en daarmee impliciet het bewijsmiddel van de gerechtelijke tortuur), maar laakte Gielis niettemin, omdat bewezen *vredebreuk* een onzoenbaar misdrijf was, dat gerechtelijke ambtenaren niet mochten *composeren* of *dadingen* met de dader; zij hoorden 'dair van recht ende justicie (te) doen'.

De verhouding tussen gerechtsheren en burens was er dus een met verschillende kanten. Nu eens wierp de heer zich op als beschermer van zijn onderzaten, dan weer stonden zij als ogenschijnlijk gelijkwaardige partijen voor het grafelijk gerechtshof tegenover elkaar, dan liet de heer de burens buigen voor zijn ontzagwekkende macht die, behalve op zijn heerlijke rechten, stoelde op de dreiging met wapengeweld vanaf de ongenaakbare kantelen van een kasteel. Hoe al deze aspecten door elkaar liepen, hoe heerlijke macht werd ervaren, is enigszins af te leiden uit de talrijke gegevens over de hoge heerlijkheid Eethen en Meeuwen in de tweede helft van de 15de eeuw. Reeds kort na de vrijlating uit gevangenschap van Odellie van der Merwede, vrouwe van Eethen en Meeuwen, werd een van haar bewindvoerders, Robrecht van Drongelen, door de procureur-generaal van de Raad van Holland gedagvaard in verband met de 'bijstand' die hij had gegeven aan de ontvoerders van Kerstien Jans dochter van Gazel, een 'jonge maecht' uit het Zuidhollandse ambacht Waspik. Robrecht zou de daders, een groot aantal lieden 'wonende upten moer', de hand boven het hoofd hebben gehouden toen zij zich binnen zijn heerlijkheid ophielden, ofschoon hij meer dan een vermoeden kon hebben gehad dat de schaking met 'cracht ende violencien' was geschied.²² Robrecht gaf voor het Hof alleen toe, dat hij sommige daders als burens van Eethen, Meeuwen en Drongelen had herkend, dat hij hen in een herberg in Eethen had aangetroffen in gezelschap van Kerstien, aan wie hij had gevraagd 'of zij tiegens hoeren danck ende wille daer gecommen was'. Haar antwoord had hem geen aanleiding gegeven om een onderzoek in te stellen. Het Hof concludeerde dat Robrecht vermoedelijk 'vander sake ende upsette geweten (had)' en liet hem arresteren. Kort daarop wist hij tijdelijk ontslag van gevangenschap te bewerkstelligen omdat zijn aanwezigheid in het Land van Heusden onmisbaar zou zijn in verband met de aanleg van de grote Kornse dijk.²³ Toen Robrecht opnieuw voor het Hof werd

gedaagd, meldde hij zich wijselijk ziek en liet zich vervangen door een procureur.²⁴ Uiteindelijk kwam hij er met een forse geldboete van 100 gouden leeuwen van af.²⁵ Om het vege lijf te redden had hij in Eethen en Meeuwen intussen enkele vermeende handlangers van de ontvoerders laten arresteren, maar ze uitleveren deed hij niet. Wel nam hij de gelegenheid te baat om alvast wat terug te krijgen van de boete die hem zelf boven het hoofd hing door met zijn eigen gevangenen 'te schatten ende te componeren nae zijnre belieffte'. Gelukkig voor hen gelastte de Raad van Holland hun uitlevering aan Den Haag, waar ze na verhoor op borgtocht werden vrijgelaten.²⁶ Kennelijk had Robrecht hen toen al het nodige afgeperst, want op de dag van hun vrijlating in Den Haag, stelden naaste verwanten bij de Raad een vordering in tegen Van Drongelen.²⁷

Robrecht van Drongelen komt in deze stukken naar voren als een gewetenloze opportunist, die van elke zwakke schakel in het toenmalige gerechtelijke apparaat gebruik maakte om de situatie naar zijn eigen hand te zetten en die het de ene dag opnam voor zijn onderzaten om hen de volgende dag een *composicie* af te persen voor een misdrijf waarbij hij zelf was betrokken. En dit incident stond niet op zichzelf. Robrecht van Drongelen kwam vaker in opspraak wegens intimidatie, afpersing en geweldpleging.²⁸ Voor zover zichtbaar gebeurde dat steeds langs dezelfde weg. In feite misbruikte Robrecht telkens twee bevoegdheden waarover hij als drager van de hoge rechtsmacht kon beschikken: de autoriteit om personen te arresteren en de bevoegdheid om beslag te leggen op zaken. Natuurlijk kon hij niet volstrekt willekeurig tot beslag of aanhouding overgaan. Degene die het betrof moest daartoe eerst als nalatige worden aangewezen²⁹, vervolgens kon het arrest of het beslag slechts na vonnis van de burens worden uitgevoerd. Robrecht wist zijn handelen dus steeds af te dekken door vonnissen van de burens van Eethen en/of Meeuwen. Men moet echter nooit uit het oog verliezen dat het initiatief in de vierschaar, zoals ik al opmerkte, steeds bij de rechter (drossaard, dijkgraaf of schout) lag en die was in dit geval door Robrecht zelf aangesteld.

In of kort voor 1480 maakte Robrecht het zo bont, dat alleen al in de drie laatste maanden van dat jaar tegelijkertijd drie processen tegen hem liepen voor het Hof van Holland. Aan de hand van de procesminuten³⁰ zijn Robrechts chantage-praktijken goed te volgen. De eerste zaak was aangespannen door zekere Staasse, weduwe van Willem Arends zoon, een buitenpoorteres van Dordrecht die in Dussen woonde en wat land in Meeuwen had liggen. Volgens de weduwe had Robrecht haar dochter Geertruid en haar 'brodigen knecht' (vaste arbeider) Egbert Jans zoon zonder reden op het slot van Meeuwen gevangen gezet en beslag gelegd op haar Meeuwense goederen, bestaande uit acht hont land, de opbrengsten in tarwe en erwten van nog eens twee morgen land, twee paarden, 21 schapen en een wagen. Robrecht voerde aan dat de beslaglegging en de arrestatie wel degelijk rechtmatig waren. De weduwe zou namelijk hardnekkig hebben geweigerd in Meeuwen haar bedde te betalen overeen-

komstig de aanslag. Ook zou een deel van de goederen bezit zijn van haar zoons Arend en Willem, die in Meeuwen waren aangeklaagd wegens doodslag en daarom rechtens al hun goederen aldaar hadden verbeurd. Toen de dienaren van de drost het te velde staande koren van de weduwe en haar zoons met een kar in beslag kwamen nemen, had Staasse's dochter in woede een van de paarden, liever dan het uit te leveren, met de riek doodgestoken; vandaar haar arrestatie. Staasse ontkende de betrokkenheid van haar zoons bij de doodslag niet, maar zij kon toch onmogelijk verantwoordelijk worden gesteld voor de daden van al haar acht kinderen? Dat zij haar bede in Meeuwen altijd netjes volgens aanslag betaalde, wilde zij best aantonen met kwitanties, dus haar dochter had zich met recht tegen de beslaglegging verzet. Wie door het Hof in het gelijk werd gesteld, is niet bekend, want er is geen sententie overgeleverd, maar de andere twee zaken die in dezelfde tijd tegen Robrecht liepen, spreken boekdelen. Een andere weduwe, Machteld vanden Sande, woonachtig in Meeuwen, zou door Robrecht 'geweldelicken wt hueren huysse' gejaagd zijn, zeven morgen akkerland, bezaaid met koren, was haar 'ontweldicht' en het gebruik van zeven morgen weiland was haar onmogelijk gemaakt. Ondanks het aanbod van de weduwe om borg te stellen, had Robrecht het koren op het veld laten rotten en tot overmaat had hij Machteld 'bij bedwange' laten beloven dat zij nog eens tien schilden extra zou betalen voor de gemiste opbrengst. En dit alles, zo blijkt uit Robrechts verweer voor het Hof, omdat Machteld de pacht van de bieraccijns in Eethen en Meeuwen had overgenomen van Godevaart van Ypelaar en Mathijs Jakobs zonder dat zij aan beide heren het volledige overeengekomen restbedrag van de pachtsom zou hebben vergoed, hetgeen volgens Machteld pertinent was gelogen. Tenslotte had Robrecht van Drongelen in dezelfde periode nog Hendrik Arends gevangen laten zetten. Pas onder dwang van een *remissie-brief* van het Hof was Hendrik vrijgelaten, maar naar zijn in beslag genomen vee – drie ossen, drie koeien en een paard – kon hij fluiten.

Alsof kwaad erger aantrekt, verscheen kort na deze episode Arend Spierink op het toneel. Deze sinistere figuur³¹ – 'een man die him selven nye geen achtendeel gedaen en heeft' (een man die zichzelf nooit tekort heeft gedaan'), zo typeerde zijn tegenspeler Jan Millink hem eens³² – pachtte in 1480 voor acht jaar de 'administracie' van de heerlijke rechten in Eethen, Meeuwen en Drongelen van Daniël van Ranst. In 1484 volgde een benoeming voor het leven tot drossaard en dijkgraaf van de heerlijkheid, nadat Spierink in persoon zou hebben gezorgd voor een huwelijksverbintenis tussen Daniëls zuster Adriana en de heer van Waalwijk, Jan Millink. Spierink vestigde onmiddellijk een waar schrikbewind waarbij het eerdere optreden van Robrecht van Drongelen verbleekte, al gingen beiden op ongeveer dezelfde manier te werk. Ook Spierink maakte misbruik van zijn rechterlijke bevoegdheden om bij de minste of geringste verdenking van een vergrijp tot arrest van personen en beslag van goederen over te gaan. Het eerste was verweg het ergste. Eén buurman, Cornelis Dirk Brui-

nen zoon overleefde de wrede tortuur op het slot te Meeuwen niet, een andere, Cornelis Laurens zoon was er dusdanig 'gepijnt' dat hij 'crupel dair van gebleven zoude zijn ende alle zijn dagen up crucken soude moeten gaen'. En Jakob Paulus zoon vanden Heuvel was alleen 'mit een groite somme van penningen' aan een dergelijk lot ontsnapt. Aan anderen was, 'duechdelicke compositie ende betalinge' ten spijt, have en goed ontomen. En Spierink had het niet alleen voorzien op individuen, niet gehinderd door scrupules lichtte hij de hele buurschap op: bij de lokale zetting van de bede had hij de burenen 'tot zijns selfs prouffijtte' meer dan 5.000 Rijns gulden teveel laten betalen; als dat juist zou zijn een enorm bedrag.³³

Toch werd ook deze ernstige vorm van machtsmisbruik aan de kaak gesteld, al gebeurde dat niet zozeer om de burenen tegen een criminele ambtenaar te beschermen als wel om een lastpost op een sleutelfunctie kwijt te raken. De actie ging namelijk uit van Jan Millink, sedert zijn huwelijk met Adriana van Ranst de belangrijkste pretendent voor het bezit van de heerlijkheid van Eethen, Meeuwen en Drongelen. Millink greep het korte bezoek dat Rooms-Koning Maximiliaan van Oostenrijk aan Heusden bracht, aan om direct bij de vorst een klacht tegen Spierink in te dienen wegens 'diversche groite crimen ende gewelden'.³⁴ De koning liet Spierink meteen dagvaarden, maar deze wist wel uit welke hoek de wind nu waaide, liet de deurwaarder berichten dat hij 'absent' was en stuurde zijn broer naar Heusden. Van een dergelijke onbeschaamdheid was Maximiliaan niet gediend, Spierink werd gesommeerd in persoon te verschijnen en wel onmiddellijk. Met het hart in de schoenen reisde hij Maximiliaan achterna tot Antwerpen. Daar werd hij eerst zó bang gemaakt voor de gram van de vorst dat hij 'van anxte siins lives' geen audiëntie meer aan durfde vragen. Spierink moest zich vervolgens onderwerpen aan een onderzoek naar zijn handel en wandel door een arbitragecommissie, die in september 1486 voor het Hof van Holland tot een uitspraak kwam. Door de procureur-generaal van het Hof geconfronteerd met de lange waslijst van zijn wandaden, antwoordde Spierink doodgemoedereerd dat hij steeds 'met goede titel van rechte' had gehandeld 'als casteleyn ende officier van Ethen ende Meduwen', maar als daar naar het oordeel van het Hof iets mis aan was, dat hij zich dan 'oitmoedelicken' aan de genade van het Hof overgaf. De straf die hem werd opgelegd, zal hem vooral in zijn eer, niet in de geldbuidel hebben aangetast: hij moest voor het Hof op zijn knieën om vergiffenis vragen, in de hofkapel een kaars van vier pond opsteken, ter ere van Sint Ivo, de patroonheilige, 300 pond van 40 groten betalen en in de kas van de rentmeester van de exploiten 150 pond storten.

Volgens Jan Millink zou Arend Spierink op het 'overleg' te Antwerpen voor notaris en getuigen vrijwillig en bij vol verstand afstand hebben gedaan van al zijn aanspraken op de heerlijkheid van Eethen, Meeuwen en Drongelen, 'sonder enich recht of administracye dair an te behouden'. Ook zou hij onder ede hebben ingestemd met de regeling dat Jan Millink

daar voortaan de ‘rechters ende justiciers’ aanstelde. Later, toen Spierink na zijn vernedering in Den Haag huiswaarts was gekeerd en zich weer veilig wist binnen de muren van het slot van Meeuwen, probeerde hij zo snel mogelijk het terrein dat hij prijs had moeten geven weer te winnen. Zijn eerste daad was het instellen van een vordering wegens gederfde inkomsten tegen Jan Millink voor hetzelfde Hof van Holland dat hem koud onder het juk door had laten gaan.³⁵ Tijdens dit proces wees Spierink de voorstelling van zaken die Millink van het accoord van Antwerpen gaf eenvoudig van de hand. Hij zou destijds alleen hebben ingestemd met opschorting van de uitoefening van de rechtspraak in de heerlijkheid voor de tijd die de arbitragecommissie nodig had om tot een uitspraak te komen en verder met niets. Opnieuw viel de beslissing van het Hof in het nadeel van Arend Spierink uit. Hangende de uitkomst van het ‘principaal proces’ over het bezit van de heerlijkheid werd de uitoefening van het drossaardschap en dijkgraafschap in Eethen en Meeuwen gesekwestreerd en in handen gesteld van Medart van Marle.³⁶

Zelfs dat was niet voldoende om Spierink uit het lood te slaan. Hij ging in beroep bij de Grote Raad, die het appèl in augustus 1488 ongegrond verklaarde en de zaak terug verwees naar het Hof van Holland.³⁷ In de tussentijd had hij zijn praktijken als drossaard en dijkgraaf op de oude voet hervat, zij het dat hij zich nu in acht nam voor excessen. Alleen al in 1487, het jaar na zijn perikelen met Jan Millink, was hij in nog eens zes(!) processen voor het Hof van Holland verwickeld, allemaal verband houdend met affaires in Eethen en Meeuwen. In deze zaken liepen de gemoederen zo hoog op, dat het Hof partijen ‘mitsgaders oick hoer broederen, vrunden ende magen’ herhaaldelijk op straffe van lijf en goed moest verbieden ‘malcanderen niet te misseggen, te misdoen, te doen misseggen of te doen misdoen’.³⁸ Dat de vos Spierink misschien wat haren, maar zeker zijn streken niet had verloren, verraadt zijn optreden als dijkgraaf tegen de gebroeders Mathijs en Hendrik Jakobs uit Meeuwen. Van Mathijs zou een dijkvak ‘ongemaict’ in de schouw zijn aangetroffen, waarna Arend de reparatiekosten had moeten *uitleggen*.³⁹ Hendrik zou iemand bedreigd hebben die op aanwijzing van de heemraden aarde van zijn – Hendriks – land wilde halen. Dat had Spierink opgevat als ‘rebellicheyd’ en hij had de heemraden gemaand Hendrik een zware boete op te leggen (waarvan de helft naar de dijkgraaf ging) om precedentwerking tegen te gaan. Volgens Hendrik hadden de heemraden het gemaande vonnis alleen maar gewezen uit angst voor de dijkgraaf.⁴⁰ Mathijs Jakobs uitte een zelfde beschuldiging tegen de burens in de vierschaar van Meeuwen, toen hij later in het jaar wegens een andere kwestie nog eens in aanvaring kwam met Spierink.⁴¹ De aard van dit conflict wordt niet onthuld⁴², maar het recept dat Arend Spierink volgde, was onveranderlijk het bekende: hij liet onmiddellijk personen arresteren of beslag leggen op hun goederen, waardoor zij, nog vóórdat zij echt waren berecht, op hoge kosten werden gedreven waarvan altijd een heleboel aan de strijkstok van de gerechtelijke ambtenaar bleef hangen.

Het terroriseren en oplichten van de hele burengemeenschap was eveneens op Spierinks repertoire blijven staan. Toen in 1487 een extra-omslag van lasten in Eethen en Meeuwen nodig was, had de *castellanus* met de gezworenen en enige handlangers eigenmachtig een heffing van 2 'blanclicken' (d.i. een zilveren munt) per morgen vastgesteld, het dubbele van wat jaarlijks ten behoeve van de bede werd opgebracht en dat 'sonder redene ende consent ende wille vanden anderen alinghe gemeene buyren, die in sulken saken oick toebehoiren hair consent ende wille te dragen'.⁴³ Na het voorgaande overbodig te zeggen dat Arend en zijn companen géén 'rekening of bewijs' van de invordering van deze omslag hadden afgelegd, waardoor niet alleen de gemene buren, maar ook de heer van Eethen en Meeuwen zich benadeeld achtte. Tijdens het proces dat vervolgens voor het Hof van Holland werd gevoerd, stond Jan Millink aan de zijde van zijn onderzaten, de gemene buren van Eethen en Meeuwen tegenover de gehate *castellanus* en de al dan niet vrijwillig medeplichtige gezworenen.

De aanleiding tot deze extra heffing was een drama dat zich veel eerder in Meeuwen had afgespeeld, ruim vóór de tijd dat Arend Spierink er was binnengehaald, en waarin zich die nieuwe plaag aankondigde die rond de eeuwwisseling elke spanning in de verhouding tussen buurschappen en gerechtsheren zou gaan overschaduwen: oorlogsgeweld. Kort na de dood van Karel de Stoute had Willem van Gellikum, waarschijnlijk de kapitein van een bende huurlingen die (aan Bourgondische zijde?) in de Montfoortse oorlog vocht, 'bij nachte, ontijde, liste ende subtijle wegen' en zonder duidelijke bedoeling het slot van Meeuwen bij verrassing ingenomen. Daarbij waren hem Robrecht van Drongelen en diens intendant Adriaan Noudens zoon in handen gevallen. Met toestemming van de Raad van Holland had de graaf van Nassau als *castellanus* van Heusden het slot door zijn 'dienaren' laten ontzetten. Onder het voorwendsel dat Nassau jaarlijks 200 gulden aan renten uit de heerlijkheid tegoed had, hetgeen ongeveer net zoveel was als de hele heerlijkheid opbracht, en Van Gellikum en zijn kornuiten maar 'lichte gesellen waeren daer niet veel an te verhalen en was' hadden zij geweigerd slot en heerlijkheid weer over te dragen aan de rechtmatige heer, Adriaan Robrechts zoon van Drongelen. Pas na een vonnis van het Hof van Holland waren de 'dienaren' van Nassau tot de aftocht te bewegen.⁴⁴ Intussen had ook Adriaan Noudens zoon zich bij het Hof vervoegd met een vordering tegen Willem van Gellikum. Ofschoon tussen hem en Willem vóór de bewuste overval slechts 'minne ende vruntscap' had bestaan, had Adriaan zich uit zijn gevangenschap vrij moeten kopen. Hij was onder bedreiging met vuurwapens ('niet wetende van tijde te tijde dan deurschoten ende dootgeslagen (te) worden') gedwongen zekere schuldbekentenissen te tekenen.⁴⁵

Voor de buren van Eethen en Meeuwen kreeg de affaire een naar staartje. Enige tijd later, nog tijdens de Montfoortse oorlog, was Willem van

Gellikum opnieuw voor Meeuwen verschenen; ditmaal werd hij verdreven door troepen onder aanvoering van zekere 'jonker Jorge', die bij Gorinchem lagen, maar waarschijnlijk kregen zij lokale bijstand en in ieder geval vielen er 'veel doden'.⁴⁶ Om onduidelijke redenen wilde Gellikum de schade die hij bij zijn nederlaag had geleden verhalen op de burenen van Eethen en Meeuwen. Daartoe stelde hij een civiele actie in voor de Raad van Brabant, niet het Hof van Holland. Een arbitragecommissie, benoemd door de Raad, had zich over die eis gebogen. De commissie stelde de burenen van Eethen en Meeuwen collectief aansprakelijk voor de 'nederslach' van Gellikum.⁴⁷ De burenen moesten 'ter beteringe' 800 Rijns gulden betalen, ruim twaalf maal het bedrag dat zij jaarlijks in de bede verschuldigd waren!⁴⁸ Zoveel geld konden de burenen niet zo snel bij elkaar schrapen en om uitstel van betaling te krijgen gingen ze op zoek naar een borg. Zij vonden ridder Jan van Immerzeel, de markgraaf van Antwerpen, bereid als zodanig op te treden, tegen de belofte hem voor zijn 'moeite en arbeid' een paar ossen te zullen geven.⁴⁹ Toen de betalingstermijnen al jaren verstreken waren en de burenen hardnekkig nalatig bleven, had Willem van Gellikum ten leste aan de Raad van Brabant verzocht om tegen de borg op te treden. Ondanks een bemiddelingspoging van Jan Millink, inmiddels heer van Eethen en Meeuwen, had de markgraaf zich toen op zijn beurt genoodzaakt gezien voor het Hof van Holland een vordering tegen de burenen in te stellen.

Was dit niet de wereld op zijn kop? Boeren die tegen wil en dank bij het krijgsgeweld werden betrokken, niet door hun heer werden beschermd, maar, andersom, de belager van hun heer mee hielpen verdrijven en vervolgens als dank de schade *van de vijand* moesten vergoeden?

30.3. BELASTINGEN ALS TWISTAPPEL

De burenen van het Land van Heusden vergeleken hun aandeel in de landsheerlijke beden in de 15de eeuw graag met het Zeeuwse schot: beden dat waren zakelijke, grondgebonden lasten waartoe derhalve iedere grondbezitter, ongeacht zijn persoonlijke status, verplicht was.⁵⁰ De werkelijkheid was, dat wisten zij natuurlijk drommelsgoed, anders. Nog los van de vraag of die analogie met de situatie in Zeeland historisch wel correct was, waren de meerjarige beden uit de Bourgondische tijd in Holland helemaal geen algemene grondbelastingen, vergelijkbaar met het oude schot. De opzet was juist geweest om andere 'rijkdommen' dan bezit van grond (en grondrenten) te kunnen belasten. In die zin vervingen de heffingen op grondslag van de schildtallen de 14de eeuwse extraordinaris beden *niet* de toch al sterk gefossiliseerde jaarbeden.

Het standpunt van de burenen was nochtans begrijpelijk: hun streven was erop gericht zoveel mogelijk geprivilegieerde groepen mee te laten betalen in het plattelandsaandeel in de beden. Hier lag natuurlijk een bron van

conflict en de stukken verraden voortdurende spanningen over de bedebetaling op het platteland tussen buren aan de ene en religieuze instellingen en poorters aan de andere kant. Opmerkelijk genoeg was de derde bevoorrechte klasse, de ridderschap, zelden of nooit betrokken. Angst voor repressie kan daarbij nauwelijks een rol hebben gespeeld, want in andere omstreken kwamen de buren niet om ridders voor een gerechtshof te dagen. Veeleer moet inmiddels het idee zijn geworteld dat de maatschappelijke tegenprestatie die de ridderschap althans in theorie voor haar fiscale exemptie leverde – de bescherming van het land met de wapenen – van grotere waarde was dan het gebed van de geestelijkheid. Precies op dit sentiment speculeerde Arend van Wijk van Onsenoort, toen hij in 1487 voor zijn leengoederen in Wijk weigerde te contribueren in het *ruitergeld*: had hij de landsheer al niet ‘mit knechten ende mit penningen’ bijgestaan tijdens de Utrechtse campagne?⁵¹ De gezworenen van Wijk waren echter niet onder de indruk van heer Arends militaire inspanningen en achtten diens andere argument, namelijk dat leengoed niet belast mocht worden zonder toestemming van de leenheer evenmin valabel.⁵² Hier komt nog bij dat de ridderschap, zij het steeds na apart consent en als aparte categorie belastingbetalers, in de 15de eeuw veel regelmatigiger in de bedden bijdroeg dan de geestelijkheid.

30.3.1. *Conflicten met de geestelijkheid*

De dorpen van Heusden zijn tenminste één keer door het Hof van Holland in het gelijk gesteld toen hun gedeputeerden beweerden dat in het Land van Heusden bedden werden omgeslagen ‘optie landen, erven ende renten bynnen den lande van Huesden ende niet opten personen’. Dit was in 1464 in een proces dat tegen de ‘gemene dorpen van Heusden’ was aangespannen door de abt van Berne.⁵³ De dorpen hadden zich verstout de abdijgoederen in het Land van Heusden aan te slaan in de bede. De abt deed wat abten van Berne gewoon waren te doen wanneer zij in rechte werden belaagd: hij trok de archiefkist open en produceerde het ene privilege na het andere. Keizer Frederik zou Berne al vrijgesteld hebben van ‘allen bedden ende bezwaringen diemen op hoeren goeden tot ewigen dagen setten soude mogen’.⁵⁴ Hierop waren nog vele privileges met dezelfde strekking gevolgd, het laatste een van graaf Willem VI van 10 mei 1407.⁵⁵ Daarin was volgens de abt vastgelegd dat Berne voor zijn landerijen op het platteland van Heusden ‘in enigherhande bede’ nooit méér zou hoeven bijdragen dan de poorters van Heusden voor hun goederen buiten de stad, dat was dus niets, want ook in de bede in kwestie waren stedelijk eigendommen op het platteland ‘niet geset noch getauxiert en worden’. De dorpen verweerden zich met twee principiële argumenten en met een voor Berne belastend precedent. Van de principiële argumenten heb ik het ene, de bijzondere grondslag van de bedehelling in Heusden, zojuist genoemd. Het andere hield in, dat het doel waartoe de opbrengsten

van de bede in kwestie dienden, de garantie van vrede en veiligheid tussen Holland en zijn buurlanden, een zaak van algemeen belang was, waarvan ook de abt van Berne profiteerde. Daar kwam dan als belastend precedent bij dat de drie grote abdijen met goederen in het Land van Heusden – Berne, Sint-Truiden en Middelburg – sedert de invoering van de meerjarige bedden op grondslag van de schildtallen ‘altijt (...) ter cause van hoeren erven ende landen (...) gegolden ende gecontribueert hebben’. De abt van Berne moest toegeven dat dit juist was, maar wat Berne betreft mocht dit niet worden uitgelegd als een toegeven op principes. Zijn ambtsvoorgangers hadden bij tijd en wijlen eenvoudig ‘verzuimd’ de rechten van Berne volledig te laten respecteren, maar daarmee waren die rechten nog niet teniet gedaan. Met de opstelling van de andere twee grote abdijen had Berne niets te maken, want Sint-Truiden en Middelburg genoten in het Land van Heusden nu eenmaal niet dezelfde privileges als Berne.

In zijn vonnis wees het Hof de vordering van de abt af. Ofschoon de motivering, zoals gebruikelijk, niet is gegeven, impliceerde dit toch dat de raadsheren zich achter de voorstelling van zaken door de dorpen stelden dat bedden in het Land van Heusden *munera realia* (zakelijke lasten) waren, waaraan geen bezitter van onroerend goed zich in principe kon onttrekken. Wel bepaalde het Hof dat de abt verder mocht klagen over de *hoogte* van de aanslag en dat hij eventueel de stad Heusden mocht laten dagen. In het laatste moet men waarschijnlijk een aansporing aan de abt zien om de betekenis van de bepaling in het privilege van 1407 over de gelijke behandeling van kloostergoed en poortergoed ter zake van de bededebbetrieutie voor het landsheerlijk gerechtshof te laten toetsen. Daar was alle reden toe, want op 10 mei 1407 waren aan Berne *twee* privileges met verschillende strekking verleend⁵⁶ en uit de referentie in de stukken van het Hof is niet op te maken, op welk van de twee de abt van Berne zich nu precies beriep. Men kan zich zelfs afvragen, of de abt voor het Hof de inhoud van de twee privileges niet met opzet door elkaar haalde. De betreffende passage in het ene privilege luidt letterlijk, dat de ‘buerlude of gezworen’ in de dorpen van Heusden en Altena ‘genen *onraet* bedriven noch setten en sullen up des goidshuys lande off erffenisse van Bairne vorscr. *meer dan geset sal worden up onsen poirteren landen ende erffenisse van Huesden of van Woudrinchem*’ (cursivering PH). Nu is *onraad* weliswaar een wat vaag begrip dat in teksten uit de 15de eeuw allersorten geldelijke lasten kon omvatten, maar dat in de Heusdense sfeer toch meestal in de toegespitste zin van *waterstaatslasten* werd gebruikt. Alleen in die betekenis heeft de vergelijking die de abt van Berne met het stedelijke grondbezit trok ook zin, want in de toen vigerende meerjarige heffing op de morgentallen was eerder uitdrukkelijk afgesproken dat het stedelijke grondbezit op het platteland *apart* zou worden aangeslagen na verrekening met het poorterbezit *intra muros*.⁵⁷ Pas als men de tekst zó uitlegt wordt ook een passage uit het tweede privilege begrijpelijk die de abt tijdens het proces wijselijk verzweg: ‘Item soe en sal men tot geenen daegen den abt noch zijnen

convent ende godshuyse, noch (d.i. hoeren) hoeven, landen, goeden noch renten niet schatten (d.i. in) geener[lei] wy[ze], waer zy gelegen zijn over al [ende] sonderlinghe in onsen lande van Huesden, *ten dede needsaecten van orloghe.*' In *déze* bepaling, niet in die over de *onraad* in het andere privilege van die dag, werd de oude fiscale immunitieit van Berne bevestigd. Welnu, de reden dat de abt haar niet citeerde maar verzweeg of hooguit contamineerde met de aangehaalde bepaling over de *onraad*, zou hebben kunnen liggen in zijn vrees dat zijn opposenten de uitzonderingsclausule van kracht zouden verklaren. De gedeputeerden van de gemene dorpen brachten immers herhaaldelijk naar voren dat de bede waaraan de abt niet bij wilde dragen – wel zeker de bede die de standen toestonden aan de graaf van Charolais in het najaar van 1462 – bedoeld was voor de handhaving van de 'rust, vrede ende oirboir' in het 'gemeen lant van Hollant', waartoe onder andere vrede met de 'nabyren' moest worden gesloten.

Tot een toetsing van de inhoud van de privileges van 1407 is het nooit gekomen en de vraag is, of de abt met een nieuw proces veel zou zijn opgeschoten. Toen tien jaar later de *pater* van het Heusdense tertiariissenconvent van St.Catharina tegen het gerecht van Heusden procedeerde om handhaving van de vermeende fiscale exemptie van de zusters tegen inbreuken door de stedelijke overheid af te dwingen, kwamen drost en schepenen met precies dezelfde argumenten als de gemene dorpen tien jaar eerder: in Heusden waren de beden zakelijke lasten en de bede in kwestie werd geheven in 's lands belang, dus ook in dat van de tertiariissen.⁵⁸ Daarom moest het convent voor het bezit 'van zekeren lande die zij onder Huesden (dat wil zeggen in het Land van Heusden) liggende had' contribuieren. Een paar jaar later poneerden de burenen van Veen tegenover de *pater* van het Agnietenconvent van Gorinchem, dat bede weigerde te betalen voor een stuk uiterwaard in Veen dat het in erfpacht hield, dat tussen Stad en Land was afgesproken dat de dorpen hun aandeel in de beden om zouden slaan over *alle* geërfden uitgezonderd de poorters van Heusden, maar uitdrukkelijk wel '*mitsgaders alle abten ende prelaten*'.⁵⁹ En toen de abt van Berne in 1494 weer eens weigerde in de bede bij te dragen, werd hem door de *castellanus* van Heusden duidelijk te verstaan gegeven dat de omslag in kwestie 'niet uptie hoeft en gemaict en (was) mer alleenlicken up die landen, nae ouder gewoenten'.⁶⁰ De *castellanus* wist zich in dezen gesteund door de procureur-generaal van het Hof van Holland.

Kortom, gedurende de tweede helft van de 15de eeuw openbaart zich onverwacht brede steun voor de opvatting van de burenen dat bedelasten zakelijke lasten waren. Diezelfde breedheid duidt er tevens op dat men hier bezwaarlijk (uitsluitend) kan spreken van een desperaat en klasseachtig conflict tussen 'heren en boeren'. In werkelijkheid is de hele kwestie niet los te zien van een veel bredere discussie binnen het graafschap over de mogelijkheden en modaliteiten om een einde te maken aan de groot-schalige fiscale exemptie van religieuze instellingen. A.G. Jongkees heeft

er in zijn proefschrift op voortreffelijke wijze de opeenvolgende fasen van geschetst. Al onder het bewind van de Henegouwse graven was het niet meer zo dat kerkelijke goederen per definitie exemptie genoten. Allereerst moesten ze daartoe in de *dode hand* zijn gebracht en amortisatie kon alleen door de landsheer geschieden. Graaf Willem III kondigde in de jaren '20 van de 14de eeuw achtereenvolgens maatregelen af om schotbaar goed dat in de dode hand werd gebracht schotbaar te houden en zelfs om een verdere uitbreiding van goederen in de dode hand helemaal te verbieden.⁶¹ Erg effectief zijn deze verstrekkende maatregelen evenwel niet gebleken. Wel droeg de geestelijkheid af en toe bij in extraordinaris beden, vermoedelijk uit de overweging van algemeen landsbelang, een argument dat, zoals we zagen, in de 15de eeuw herhaaldelijk opdook, maar al veel eerder door gerenommeerde rechtsgeleerden was verdedigd.⁶² De Bourgondische politiek was er lang op gericht 'het belastingrecht van de landsheerlijke overheid tegenover de geprivilegeerden in beginsel erkend te zien, maar in de praktijk aan de voorrechten ruim baan te laten'. Als de nood echt aan de man was, kon men geestelijkheid en ridderschap – waarvoor in wezen hetzelfde gold – altijd in de belastingheffing betrekken.⁶³ Daarentegen drongen de standen van Holland vanaf ca. 1440 steeds vaker aan op doeltreffende maatregelen om de enorme aanwas van bezittingen in de dode hand tegen te gaan, die het gevolg was van de explosieve groei van het aantal kloosters. Zolang dit proces door de (praktische) fiscale immuniteit niet gepaard kon gaan met een gelijktijdige verschuiving van de fiscale druk, nam deze druk voor poorters en burens steeds verder toe. De amortisatieverordeningen van 27 november 1439 en 28 oktober 1446 en aanverwante maatregelen hebben volgens Jongkees nochtans uitsluitend op lokaal, stedelijk niveau enige uitwerking gehad.⁶⁴ Vooral de vrees voor kerkelijke straffen als een interdict, die het sociale en economische leven van een gemeenschap zeer konden ontwrichten, schijnt aan de geringe doortastendheid van de autoriteiten debet te zijn geweest. Daarnaast kan men uit Jongkees' beschrijving een grote eensgezindheid in het verzet tegen de bedreigende maatregelen opmaken. De ordegeestelijkheid was uitstekend georganiseerd, communiceerde snel en beschikte over relaties tot in de hoogste kringen. Op die manier slaagde zij er steeds opnieuw in om als een vrijwel gesloten front naar buiten toe op te treden. Wat de bijdragen van de geestelijkheid aan de beden betreft, is onder Filips de Goede een soort tweesporenbeleid gevoerd: enerzijds werd nauwlettend gewaakt tegen 'de tendentie om de kerkelijke vrijheid over meer bezittingen uit te breiden dan die er krachtens landsheerlijk privilege recht op hadden', anderzijds trachtten de centrale autoriteiten de clerus te bewegen 'om goedschiks uit hun rijkdommen bij te dragen in de ondernemingen van de hertog'⁶⁵ – met als hoogtepunt zijn pompeuze kruistochtplannen. Zelfs toen Karel de Stoute de zweep over de Staten van zijn Nederlandse gewesten legde, wist de Hollandse geestelijkheid er relatief zeer genadig van af te komen. Alleen met de strenge afdwinging van de twintigste penning

op de netto-inkomsten van de niet geamortiseerde nieuwe acquesten heeft hij in zijn laatste regeringsjaren de religieuze instellingen diep in de buidel doen tasten.⁶⁶ Bij die gelegenheid kon de geestelijkheid nu eens wel rekenen op steun van de steden, volgens Jongkees omdat de zware heffing ineens de grondprijzen dreigde te drukken en bovendien evengoed de vaak rijke bezittingen van de stadsparochies aan zou tasten, die door notabele poorters als kerkmeesters werden beheerd en dus min of meer als stadsbezit werden gezien.⁶⁷

Bij gebrek aan boekhoudingen van kloosters en parochies is het moeilijk te beoordelen, in hoeverre deze tendens om de fiscale immuniteit van de clerus niet langer als onaantastbaar te beschouwen in het Land van Heusden ook tot werkelijk geregelde bedecontributie door parochiegeestelijken, abdijen en andere religieuze instellingen op het platteland heeft geleid. In de extraordinaris bedede van 1389 waren individuele clerici blijkens de lijsten met achterstallen aangeslagen, niet de grote abdijen – tenzij die meteen zouden hebben betaald, hetgeen mij zeer onwaarschijnlijk voorkomt. Ook in het morgengeld dat na de dood van Albrecht van Beieren werd geheven, heeft de geestelijkheid vermoedelijk met het platteland bijgedragen.⁶⁸ De bewering van de ‘gemene dorpen’ tijdens het proces tegen de abt van Berne in 1464, dat de drie grote abdijen ‘over XXX jaeren’ – dus feitelijk vanaf het eerste jaar dat Heusden in de bedede volgens het nieuwe systeem van de schildtallen contribueerde – ‘altijt inde voirs. bedede ter cause van hoeren erven ende landen gegolden hebben’, valt niet te controleren, maar de abt ontkende haar in elk geval niet en gaf zelfs openlijk toe dat Berne onder zijn voorgangers regelmatig had betaald. Zijn Middelburgse collega werd eveneens in verband met de bedede door de buren van Wijk en Aalburg lastig gevallen, want in 1446 diende hij bij de Raad van Holland een ‘supplicacie’ in om zijn Heusdense goederen voortaan ‘onbelast te laten’.⁶⁹ Tekenend voor de veranderende houding van de centrale autoriteiten is dat de Raad het verzoekschrift niet zonder meer inwilligde, maar terugverwees naar de *castellanus* en drossaard van Heusden. Van de andere kant bewijst het eeuwige gejeremieer van de abdijen voor de centrale gerechtshoven, dat men af en toe best bereid was de eigen privileges te ‘versumen’ om een steentje bij te dragen, maar dat men ze daarmee niet opgaf en er altijd, wanneer dat nodig werd geacht, op terug wilde kunnen vallen. Dat deed bijvoorbeeld de abt van Berne in 1487, toen de abdij ‘nae avenante ende tbeloop van (haar) porcie vander selver jaerlicxe bedede’ in het ‘ruitergeld’ dat in verband met de oorlog tegen Utrecht werd geheven, was aangeslagen voor de enorme som van 400 pond op jaarbasis, ruim 6½% van het totale bedrag dat aan Stad en Land van Heusden was toebedacht.⁷⁰ Opnieuw blijkt hieruit, dat Berne in de gewone meerjarige bededen bijdroeg en fors zelfs, als de extra-aanslag inderdaad ‘nae avenante’ was berekend, maar wat nu gebeurde was de abt toch te gortig – terwijl zich in feite juist de enige gelegenheid voordeed (d.i. oor-

log) die inbreuk op de fiscale immuniteit van Berne toestond. De dorpen van Heusden, die de dupe van de weigerachtigheid van de abt dreigden te worden toen Berne's 'porcie' gewoon aan dat van het platteland werd toegevoegd, stapten onmiddellijk naar het gerecht van Heusden. De abt wist, dat appèl bij het Hof van Holland niets uit zou richten en nam toen zijn toevlucht tot een andere weg: hij schakelde de kerkelijke rechter – in dit geval de *conservator* van Keulen – in. Met deze handelwijze liep de abt achter de feiten aan, want een andere uitkomst van de strijd tussen 'kerk en staat' in de Bourgondische Nederlanden was dat de centrale gerechtshoven niet langer duldden dat geestelijken en religieuze instellingen zich voor wereldlijke aangelegenheden (zoals bijdragen in de bedden) wendden tot kerkelijke rechtbanken.⁷¹ Het Hof trok de zaak dan ook naar zich toe 'sonder dat die van Huesden of die geestelicken rechter hier van enige kennis hebben sal'. Enkele jaren later overkwam het cisterciënzerconvent Mariënkroon hetzelfde, toen het een conflict over de bedebijdrage met de burens van Meeuwen voor de *officiaal* van Utrecht trachtte te brengen.⁷²

In het licht van de toenemende pogingen om de fiscale immuniteit van de clerus aan banden te leggen, zou men geneigd zijn te denken dat bij de kloosterstichtingen van jongere datum, zoals Mariënkroon, de belastingvrijheid vanaf de fundatie ingeperkt was. Er is maar weinig dat dit bevestigt. Alleen in Eethen en Meeuwen was de hoeveelheid grond die de nieuwe vestigingen in de dode hand mochten brengen nadrukkelijk gelimiteerd. Voor al hun overige, niet geamortiseerde goederen moesten zij met de burens in de bedelasten delen. Pogingen om hierop terug te komen, zoals die van de Heusdense cisterciënzers in 1499, hebben geen succes gehad. Buiten Eethen en Meeuwen slaagden ook de nieuwe kloosters er echter in om hun belastingvrijheid over het algemeen gerespecteerd te krijgen. Zo beweerde het convent van de Heusdense tertiarissen, dat eerst in het begin van de 15de eeuw werd opgericht, in 1474 voor het Hof van Holland dat het 'van allen ouden tijden vrij ende exempt (was geweest) van allen bedden, subvencien ende andere gelijcke lasten' en dat het al eens eerder door het Hof van zijn fiscale verplichtingen was 'geabsolveert'.⁷³ Het proces waarin de tertiarissen toen verwickeld waren, bewijst dan wel dat regelmatig werd geprobeerd om ook de fiscale immuniteit van de jonge kloosters te ondergraven, maar de *Informacie* van 1514 leert, dat dit streven aan het begin van de 16de eeuw per saldo weinig had opgeleverd.

Toch waren er toen ook enkele heuse bressen geschoten in de fiscale immuniteit van de clerus. In Baardwijk werden behalve de poorters van Heusden uitsluitend de eigen parochiekerk en de 'geestelickheyt geseten binnen der stadt van Huesden' buiten de omslag gelaten. In Herpt waren zeven van de 24 'honderden' – de lokale schotponden – aan de cisterciënzers van Mariëndonk toebedeeld, die daarmee bijna 30% van de Herptse bedequote droegen voor een bezit van 'slechts' 54 morgen land, terwijl

in hetzelfde dorp de abt van Berne voor zijn bezit van 250 morgen volledige immuniteit genoot.⁷⁴ De zegsliden van Genderen beweerden, dat de abten van Berne en Sint-Truiden voorheen wel bijdroegen maar op het moment van de enquête niet meer. Slechts in de dorpen van de hoge heerlijkheid Eethen en Meeuwen bestond een streng ‘gedemocratiseerd’ belastingsysteem: daar golden, zoals gezegd, in principe ook de elders vrijgestelde groepen gewoon met de buren mee, met uitzondering van alleen het rechtens geamortiseerde goed. In Eethen ging dat maar om tien van de 900 (kleine) morgens, in Meeuwen om 24 van de 640 (kleine) morgens. In het laatste dorp was bovendien 33 morgen leengoed van de gerechtsheer vrijgesteld, maar voor de overige 27 morgen die hij er bezat, contribueerde hij wel.

De gegevens uit de *Informacie* zijn overigens slechts te beschouwen als een momentopname, waarbij men nooit uit het oog moet verliezen, dat de buren er baat bij hadden om te doen alsof alle bedelasten uitsluitend op henzelf rustten. In werkelijkheid waren niet alle regelingen op dit punt even permanent als de buren ze voorstelden. Uit de jaren vóór 1514 heb ik daarvan voldoende voorbeelden aangedragen, maar ook na die tijd vervoegden buren en geestelijken zich onverminderd voor het gerecht om over de bedecontributies van de laatsten te ruzieën. Het laatste gebeurde dat in 1525, toen de buren van Herpt en Hedikhuizen de abten van Berne en Sint-Truiden gezamenlijk voor het Hof van Holland daagden na de weigering van de heren om ‘naede groothey van hueren landen ende goeden aldair gelegen’ in de bede te contribueren.⁷⁵ De abten namen het bekende standpunt in dat (al) hun goederen geamortiseerd – en dus fiscaal immuun – waren en dat zij nooit eerder met de dorpen bede hadden geschoten. Het Hof wees de vordering van de buren niet onmiddellijk toe, maar stelde een onderzoekscommissie in, mogelijk om de privileges van de abdijen nader te onderzoeken en uit te vinden, welk deel van de goederen wel en welk niet op geldige wijze – dus door de landsheer – geamortiseerd waren. De commissarissen kwamen tot de slotsom dat de abt van Berne met de buren van Herpt zes Rijnguldens van 20 stuivers en met die Hedikhuizen 30 stuivers moest betalen, een schijntje in verhouding tot het omvangrijke grondbezit van de premonstratenzers in beide plaatsen⁷⁶; ook de abt van Sint-Truiden kwam er met wat kleingeld van af: voor zijn (in beide dorpen overigens slechts geringe) tiendbezit zou hij in Herpt 3½ Rijnguldens en in Hedikhuizen 10 stuivers betalen.

30.3.2. *Conflicten met de stad*

Aparte aandacht verdienen opnieuw de relaties tussen stad en platteland. Een flink deel van de klachten over de stedelijke dwingelandij die de gemene dorpen in 1478 voor het Hof van Holland deponeerden, handelde immers over fiscale zaken. In de kern zijn de bezwaren van de buren in één zin samen te vatten: terwijl de dorpers wel onderworpen waren

aan de stedelijke accijnzen, waaruit Heusden zijn aandeel in de beden voldeed, mocht van de andere kant het principe van de beden als *munera realia* niet worden toegepast op het stedelijk bezit in grond en renten op het platteland. Ogenschijnlijk is deze dubbele onrechtvaardigheid zó evident, dat het een klein wonder mag heten dat de dorpen zich nooit eerder of niet vaker tegen de stad hebben verzet. Om dit aspect van het conflict van 1478 in zijn juiste perspectief te plaatsen, wijs ik echter nog eens kort op hetgeen ik in hoofdstuk 22 en Bijlage F heb opgemerkt over de verdeling van de fiscale lasten tussen de stad en het Land van Heusden.⁷⁷ De verhouding eenderde stad – tweederde dorpen, waarin Stad en Land hun bedequote onderling verdeelden, bestond in 1478, naar ik meen, al geruime tijd, mogelijk sedert de introductie van de heffing op grondslag van de schildtallen. Daarvóór – en zeker gold dat voor de oude directe vermogensheffingen uit de 14de eeuw – was de verdeling voor de dorpen veel ongunstiger. Voor deze aanpassing, die waarschijnlijk meer recht deed aan de globale welstandsverdeling tussen stad en platteland, hebben de dorpen wel een concessie gedaan. Zij moesten er in het vervolg van af zien om het stedelijke grondbezit volgens het beginsel van ‘bedelasten zijn *munera realia*’ te betrekken bij de verdere verdeling van de plattelandsquote over de verschillende dorpen.

Dit belangrijke punt komt pas expliciet naar voren in het al aangehaalde proces dat het Sint Agnietenconvent te Gorinchem in 1480 voor het Hof van Holland had aangespannen tegen de buren van Veen.⁷⁸ Het convent achtte zich, zoals gezegd, ten onrechte in de bede aangeslagen voor het bezit van een deel van een uiterwaard in Veen. In hun verweer beriepen de buren zich op de afspraken die tussen Stad en Land waren gemaakt over de verdeling van de quote in de nieuwe tienjarige bede. Net als voorheen was afgesproken dat de stad eenderde en de dorpen tweederde van de totale som op zouden brengen, *mits* de stad, zo werd er ditmaal aan toegevoegd, ‘*dair mede (vryde) alle huer poirte[ren] goede inden Land van Huesden gelegen*’. Naar ik meen is hiermee in essentie de motivering gegeven die aan de herverdeling van de fiscale lasten tussen stad en dorpen sedert het tweede kwart van de 15de eeuw ten grondslag lag. In het aandeel van de poorters waren als het ware alle bronnen van hun ‘rijkdom’ verdisconteerd: bezit van huizen en hofsteden binnen de stadsvrijheid, winsten uit handel en ambacht en bezit van grond en renten op het platteland.⁷⁹

De klacht uit 1478 over de weigering van de poorters om voor hun grondbezit op het platteland bij te dragen aan het bedeaandeel van de dorpen is dan ook alleen als gerechtvaardigd te beschouwen voor zover stadsbezit in grond en renten in de loop van de 15de eeuw nog sterk zou zijn toegenomen. In dat geval zou de ooit vastgestelde verhouding eenderde-tweederde namelijk steeds minder zijn gaan beantwoorden aan de relatieve draagkracht van stad en dorpen. Op grond van mijn analyse van een aantal pachtprijsreeksen in hoofdstuk 24 denk ik dat dit inderdaad (enigermate) het geval is geweest en dat dit deel van de klacht een zekere

grond had. Het tweede deel van de klacht van de burenen over de verdeling van de bedequote was zonder meer terecht. De stad financierde haar aandeel in de bede uit accijnzen en aan de accijnzen droegen de burenen in de meeste dorpen⁸⁰ fors bij, dus subsidieerden de burenen de bedeverplichting van de stad. In de klacht van 1478 beweerden de gemene dorpen zelfs dat zij met elkaar minstens zoveel aan stedelijke accijnzen betaalden als de poorters. Daar stond van de zijde van de stad niets 'inden oirboir of lichtenisse vanden armen lantman' tegenover. Vooral de verschillende heffingen op de inlandse bierproduktie en de bierconsumptie, vaak nog door zogenaamd tijdelijke, maar in feite permanente 'opslagen' verzwaaard, werden als onevenredig zwaar ervaren – ook in vergelijking met de situatie elders in Holland. De burenen rekenden de raadsleden in 1478 voor, dat de accijnzen bij elkaar opgeteld wel zeven tot acht stuivers per vat bedroegen. Enig idee van de totale inkomsten waarmee de stadskas langs deze weg werd gespekt, geeft de eis van de gemene dorpen in 1478 tot restitutie van alle accijnzen die zij de laatste 15 jaar hadden opgebracht, met een maximum van 70 pond groten (d.i. 420 pond Vlaams) per jaar. Dit bedrag is alleen maar te vergelijken met de som waarvoor de bieraccijns in Heusden in 1457 werd verpacht, te weten 999 pond Vlaams.⁸¹ Een en ander doet vermoeden, dat de burenen inderdaad voor een fors percentage in de stedelijke accijnzen hebben bijgedragen, aangenomen dat de eis van 1478 berustte op een enigszins realistische schatting. Voor Heesbeen vroegen de gemene dorpen nog meer. Daar hadden de burenen ruim 12 jaar eerder verzuimd zich te verzetten tegen een extraaccijns van één stuiver per vat die het stadsbestuur voor een periode van drie jaar had ingesteld 'te hulpe van hueren bede ende subvenciën'. De opslag was daarom buiten de stad alleen in Heesbeen geheven en natuurlijk was van afschaffing na drie jaar geen sprake. De inkomsten uit die opslag over 12 of 13 jaar wilde men in 1478 teruggestort zien en er werd een bedrag genoemd van ten hoogste 15 pond groten (90 pond Vlaams) *per jaar*. Ter vergelijking: de bedequote van Heesbeen was in 1496 vastgesteld op ruim 18 pond Vlaams!

De uitkomst van de grote botsing tussen stad en platteland in 1478 moet door de burengemeenschappen als uitermate teleurstellend zijn ervaren. Het Hof van Holland had de vordering van de dorpen dan wel toegewezen, maar de belangrijkste grief zou niet worden weggenomen. Ofschoon niet bekend is, of de door de dorpen geëiste compensaties voor teveel betaalde accijnzen door de stad werkelijk zijn uitgekeerd of verrekend, bleef het heffingssysteem ongewijzigd. Aan de wens van de burenen dat de poorters in het vervolg ook 'na grootheden van hoeren goeden, lande, thijnse ende renten die zij aldair inden (...) dorpen hebben margen margens gelijc' bij zouden dragen in de plattelandsquote is nooit gevolg gegeven. Het handvest dat het Land van Heusden op 15 augustus 1494 van Maximiliaan van Oostenrijk ontving, bepaalde expliciet, dat de dorpen als voor-

heen 'alle beden ende subvenciën' gescheiden van de stad zouden betalen.⁸² De lasten voor de dorpen werden alleen nog maar zwaarder, omdat de verhouding tussen de bedequoten van Stad en Land na de revisies van de schildtallen van 1496 en 1518 – zij het niet zonder reden(?)⁸³ – ten ongunste van het Land was gewijzigd. Daarentegen bleven de buren als voorheen onderworpen aan de stedelijke bieraccijns, al werd die mogelijk aan het begin van de 16de eeuw iets minder drukkend. Volgens de *Informacie* betaalden de tappers op het platteland vijf stuivers per vat aan bieraccijns, buren die zelf bier inlegden een halve stuiver per ton.⁸⁴ Daarnaast gold ook nog een wijnaccijns van één Willemsschild van 21 stuivers per aam.⁸⁵

30.4. CONFLICTEN ROND DE VERDELING VAN WATERSTAATSLASTEN

Terwijl het beginsel om belastingen op het platteland te beschouwen als zakelijke lasten verschillende uitzonderingen kende en daarenbuiten door bepaalde maatschappelijke groepen om uiteenlopende redenen werd aangevochten, zijn waterstaatslasten wèl altijd algemeen als principieel grondgebonden zakelijke lasten gerespecteerd.⁸⁶ Dat wil natuurlijk niet zeggen dat de omslag van waterstaatslasten nooit aanleiding gaf tot sociale conflicten. Integendeel, juist in het feit dat de beslissing over aanbestedingen, de *hering* van dijkvakken en de invordering van lasten geheel of grotendeels onder de verantwoordelijkheid van de *buurschappen* vielen, lag een bron voor klasse-achtige botsingen. In de uitoefening van deze taken legden de buren immers niet alleen bindende verplichtingen op aan medeburen, maar ook aan de stadsschepen, aan de abt, aan de ridder en aan de dorpspastoor. Dit kon tot zeer vreemde situaties leiden, zoals in 1470 in Eethen en Meeuwen.⁸⁷ De buren hadden daar bij *wilkeur* besloten tot de bouw van enkele windbemalingsmolens. Omdat de molens 'tot orbair ende profijte vanden gemeneenen lande aldair' zouden komen, werden de kosten 'morgen-morgensgelijk' omgeslagen over alle ingelanden. De heer van Eethen en Meeuwen zelf weigerde toen te betalen, 'noch en woude', zo vermeldt het verslag lakoniek, 'oick geen executie noch rechtvorde ringe doen upten onwilligen', zijnde zijn eigen persoon! Er restte de molenmeesters, belast met de uitvoering van het project, niets anders dan hun eigen gerechtsheer en dijkgraaf voor het Hof van Holland te dagen 'en daar schrokken ze ook niet voor terug. Enige jaren daarvoor hadden de buren van Eethen het al eens aan de stok gehad met de abt van Sint-Truiden die wilde marchanderen over zijn bijdrage in de aanleg van de Mosterddijk.⁸⁸ Maar net als in hun krachtmetingen met de geestelijke heren over de bedecontributies wisten de buren zich in geschillen over de omslag van waterstaatslasten vaak geruggesteund door hogere autoriteiten. Dat was per definitie het geval als het om waterstaatswerken van bovenlokale betekenis handelde. Toen dezelfde abt van Sint-Truiden in 1453

een *hering* door de *slijkheemraden* van Aalburg aanvocht, werden de laatsten voor de Raad van Holland onmiddellijk bijgestaan door de dijkgraaf en het college van hoogheemraden op de Hoge Maasdijk.⁸⁹

Hoe ingewikkeld conflicten over de omslag van waterstaatslasten soms waren, hoeveel uiteenlopende belangen erbij in het geding konden zijn en welke maatschappelijke diversiteit de partijen konden vertonen die tegenover elkaar kwamen te staan, is treffend te illustreren aan de hand van de problemen die zich rond het midden van de 15de eeuw met de regelmaat van de klok voordeden over de bekostiging van de grootschalige technische voorzieningen om de Hoge Maasdijk tussen Hedikhuizen en Aalburg tegen uitschuring en ondermijning te beschermen. De oudste twee dijkhoofden (kribben) in de Nieuwe Maas dateren voor zover bekend al van omstreeks 1395 en lagen bij Hedikhuizen en Aalburg.⁹⁰ Vermoedelijk volgde de aanleg op de grote dijkdoorbraak bij Heusden van 1393 of 1394.⁹¹ Het *hoofd* bij Hedikhuizen bood spoedig onvoldoende soelaas, want in 1417 moest men op enige afstand van de bestaande, schorende dijk een inlaagdijk leggen.⁹²

De eerste die in verband met de aanleg van de kribben naar de Raad van Holland stapte, was de abt van Berne – toen, in 1435, zelf nog geen titulair lid van dat college.⁹³ De abt zou door de stad voor 450 Arnoldusgulden zijn aangeslagen voor de bekostiging van een nieuwe krib in de Maas bij Heusden. Hij voerde aan dat ‘hem dat hoofd luttel off niet te baten comen en soude’ en bovendien dat de abdij te arm was om zo’n hoog bedrag te betalen. Voor het laatste argument was de Raad gevoelig, voor het eerste niet. De bijdrage van Berne werd bepaald op 150 gulden, betaling van de overschietende 300 gulden afgewenteld op het ‘gemene Land van Heusden’. De argumentatie van de abt en de reactie van de Raad zijn in wezen kenmerkend voor wat zich later rond soortgelijke kwesties zou afspelen: steeds is een ‘enge’ tegenover een ‘brede’ visie te onderscheiden. Voorstanders van de ‘enge’ visie wilden de kosten van dijkhoofden en *katten* of duikeldammen steeds uitsluitend afwentelen op de direct belanghebbenden, waarmee men bedoelde de gedijkstaafden van de bedreigde, veelal schorende dijk waartegen de krib of dam werd aangelegd. Aan de andere kant stond dan een visie die, indachtig het gezegde dat een dijk zo sterk is als zijn zwakste schakel, het begrip ‘belanghebbend’ in veel ruimere zin opvatte. Belanghebbenden waren dan alle ingelanden in een groter territoriaal verband wier grond werd geacht door de hele betreffende sector van de Hoge Maasdijk beschermd te worden en die om die reden bij moesten dragen in de kosten voor de bescherming van bedreigde plekken. Nu was het niet altijd zo, dat waterschapsbesturen steeds de pleitbezorgers waren van de tweede visie, terwijl wereldlijke en geestelijke grootgrondbezitters zich uit eigenbelang onveranderlijk achter de eerste schaarden. In feite werd per project bekeken en besproken, welk beginsel men het best kon volgen. Twee processen, die drie grote ingelan-

den van Heesbeen en Aalburg – de abt van Sint-Truiden, de heer van Zevenbergen en de weduwe van de Heusdense patriciër Hack van Oudheusden – in 1467 en 1470 aanspanden, eerst tegen de *slijkheemraden* van die dorpen en vervolgens tegen de ‘gezworen ingelanden van het Land van Heusden’, laten nauwkeurig zien, hoe dat in zijn werk ging en met welke argumenten beide visies werden geschraagd.⁹⁴ De eerste zaak vond haar aanleiding in de constructie van een *kat*⁹⁵ in de Maas stroomafwaarts van Heusden, vlakbij de plaats waar eerder dijkhoofden waren gelegd. Men had tot de constructie van de *kat* besloten, toen de Heusdense poorter Gerrit Paulus zoon (d.i. vander Rijt) bij de *castellanus* had geklaagd dat de dijkhoofden zó weinig meer hielpen, dat zijn huis op de dijk ondermijnd dreigde te worden. Ten teken dat het hem ernst was, had Gerrit zijn klacht laten betuigen door ‘vele goede mannen’, onder wie, dat konden de heemraden niet genoeg benadrukken, de abt van Berne, de rentmeesters van de abt van Sint-Truiden en de heer van Zevenbergen en een zoon van Hack van Oudheusden. Gezamenlijk hadden de belangrijkste betrokken geërfden toen besloten tot de aanleg van een *kat* met een lengte van ongeveer 9 roeden (ca. 34 meter) die de *hoofden* en de dijk bij het huis van Gerrit vander Rijt moest beschermen. Daarvan was eerst een schaalmodel gemaakt, dat door de dijkgraaf was goedgekeurd. Vervolgens hadden de geërfden besloten de omslag van de kosten te beperken tot de direct betrokken gedijkstaafden, dat waren de geërfden met dijkvakken tussen het huis van Gerrit vander Rijt en de plaats genaamd ‘Heinkens cruys’.⁹⁶ Voor het toezicht op de uitvoering van het werk en de invordering van de kosten waren twee *hoofdmeesters* aangesteld. Toen het werk af was, hadden de abt van Sint-Truiden, de jonker van Zevenbergen en de weduwe Van Oudheusden, die alle drie een groot vak in deze dijksector hadden, geweigerd te contribuëren. Als grond tot weigering voerden ze in eerste instantie overigens niet aan dat de kosten op onjuiste wijze zouden zijn omgeslagen, maar dat de besluitvormingsprocedure niet volgens de regels was verlopen. Zij beriepen zich op een bijzonder artikel uit het handvest op de schouw van de Hoge Dijk en de Zeedijk van 13 februari 1435, waarin was bepaald, dat alle beslissingen over de aanleg van dijkhoofden en inlaagdijken in gezamenlijk overleg tussen gedeputeerden van de Raad van Holland, de dijkgraaf en hoogheemraden en tien tot twaalf ‘goeden notabelen mannen onsses lants van Huesden’ dienden te worden genomen.

Welnu, dat alles was bij de beraadslagingen over de *kat* niet gebeurd. De dijkgraaf en heemraden voerden hiertegen aan, dat het betreffende artikel uitsluitend was bedoeld voor beslissingen over ‘grote wercken’ en dat kon een eenvoudige *kat* toch bezwaarlijk worden genoemd. De *kat* was bij elkaar voor een 80 Rijnsguldens gemaakt, terwijl de constructie van een nieuwe krib meer dan tien keer zoveel kostte. Had men nu alle voorschriften van het handvest van 1435 in acht genomen, dan hadden de kosten van de palavers vooraf al gauw die van de constructie van de *kat* overstegen! Het Hof stelde zich achter het verweer van de dijkgraaf

en heemraden op, maar dat verhinderde niet dat de abt van Sint-Truiden en de heer van Zevenbergen zich amper drie jaar later opnieuw tot het Hof wendden, zeggende dat ze ook spraken uit naam van anderen die 'wt vresen of armoede' hun stem niet durfden verheffen. Nu beklaagden ze zich over de besluitvorming en de kostenomslag in verband met de aanleg van twee nieuwe dijkhoofden en nog een *kat* aan de Maasdijk tussen de Wijkse Poort en 'Heinkens Cruys'. De voorgeschreven inspraakprocedure uit het handvest van 1435 zou wederom niet zijn gevolgd. Bovendien hadden alleen de gedijkstaafden op de genoemde dijksector op moeten draaien voor het *onderhoud* en voor alle kosten, verbonden aan de *kat*, terwijl de kosten voor de *aanleg* van de *dijkhoofden* toch waren omgeslagen over 'alle die ingelände (...) leggende omme den Hogen Dijkc aldair'. Daardoor waren grootgrondbezitters als de abt en de heer Van Zevenbergen zeer benadeeld en zij eisten dan ook dat *alle* kosten gelijkelijk ten laste zouden worden gebracht aan alle 'ingeländen (...) die mitten inbreken vanden dijkc alsdan bevloeyen souden mogen'. De voorkeur van de heren voor de 'brede' visie blijkt hier dus duidelijk ingegeven te zijn geweest door eigenbaat. De opstelling van de 'gezworen geërfden van het Land van Heusden', die dit keer als tegenpartij optraden, was daarentegen consistent er dan zij op het eerste gezicht lijkt. Duidelijk blijkt dat men bij de bekostiging van het nieuwe project bewust was uitgegaan van de 'enge' visie, waarachter naar ik meen eveneens niet zozeer een ideële als wel een pragmatische houding schuil ging: hoe minder betalingsplichtigen er werden aangewezen, des gemakkelijker was de invordering van gelden te realiseren. Voor het Hof spraken de 'gezworen geërfden' als hun overtuiging uit, dat in het bijzonder de onderhoudsplichtigen op de bedreigde, schorende dijk verweg de meeste baat hadden bij de aanleg van de *hoofden* en de *kat*. Dat de hoge constructiekosten van de *hoofden* desalniettemin waren verdeeld over alle inliggende geërfden was alleen geschied uit solidariteit, 'wt graciën dus ende niet van rechtswege'. De geërfden wezen het Hof op enige precedënten. Bij de eerdere aanleg van kribben en *katten* in de Maas voor Hedikhuizen en Wijk waren de kosten eveneens uitsluitend over de onderhoudsplichtigen van de aanliggende, direkt bedreigde dijksector omgeslagen. Kennelijk was hun even ontschoten dat rond 1460 een grote krib 'omtrent Huesden' was gefinancierd door een generale omslag over alle ingeländen van het *hele* Land van Heusden! Ook de raadsheeren van het Hof waren wat dat betreft kort van herinnering, want de burenen van Eethen en Meeuwen hadden bij die gelegenheid pertinent geweigerd te contribueren, naar aanleiding waarvan nog in 1465 een geschil in Den Haag was behandeld.⁹⁷

De overige argumenten van de abt en de heer van Zevenbergen werden trouwens met hetzelfde gemak van tafel geveegd: de algemene onderhoudskosten aan de Maasdijk waren lang niet zo hoog als de heren beweerden en juist door de aanleg van de kribben sterk gedaald van zeker 4 à 5 gulden tot hooguit 8 stuivers per roede (= 3,8 meter) per jaar. Met

de waardevermindering van hun landerijen ten gevolge van de hoge lasten, waarvoor de heren zo bang waren, zou het dus ook wel meevallen. En de klacht dat de dijkhoofden al bijna waren vergaan, sloeg helemaal nergens op, want dat was juist de bedoeling: met het uiteenvallen van de *hoofden* kon 'voirlant' worden gewonnen 'dair mede dat den dijc gestarct soude worden'. Ditmaal kwam het Hof tot een wijs oordeel, dat in feite de argumenten van beide partijen honoreerde. Het wees de vordering van de abt en de heer van Zevenbergen af, maar bond tegelijkertijd de jaarlijkse onderhoudskosten op het omstreden dijkvak aan een maximum van 40 groten (= 20 stuivers of 1 gulden) de roede. Zou men daar boven uitkomen, dan diende het meerdere morgen-morgensgelijk omgeslagen te worden over 'die gemeen ingelande (...) die bijden inbreken vanden voirs. dijkkaidse bevloeyen ende beschadicht souden wesen'.

30.5. SAMENVATTING

Alle hardvochtigheid en onrechtvaardigheid die in het surplus extractie-systeem besloten lag ten spijt, zijn de burenen van Heusden in de hier beschouwde periode nooit tegen de heren in opstand gekomen. Daarvoor zijn twee mogelijke redenen aan te wijzen. Ten eerste was de 'klasse der heren', zoals ik herhaaldelijk heb benadrukt, een maatschappelijk uitermate heterogene groep. Dat gegeven alleen al zou het voor de 'boeren' moeilijk hebben gemaakt om een gemeenschappelijke, door iedereen in gelijke mate gehate tegenstander als doelwit van agressie te kiezen. Ten tweede ontplooidde de raad van de graaf van Holland zich in steeds belangrijker mate tot een instantie, waar onderdanen zonder aanzien des persoons terecht konden voor de oplossing van geschillen door rechtspraak. Alle conflicten tussen 'heren' en 'buren' die in dit hoofdstuk werden besproken, zijn dan ook uiteindelijk voor de rechtbank en niet met wapengeweld beslecht.

Zoals men op grond van de eigendoms- en surplus extractie-verhoudingen zou mogen verwachten, draaiden veel van deze conflicten om de verdeling van grondgebonden lasten die – in principe althans – een algemeen karakter hadden: beden en waterstaatslasten. Wat de eerste aangaat, stelden de dorpen zich steeds op het standpunt dat beden *munera realia*, zakelijke lasten waren. De status van de eigenaar deed niet terzake. Verzet tegen contributie aan de bedequoten van het platteland kwam vanzelfsprekend vooral van de zijde van de geestelijkheid, die zich op een traditie van fiscale exemptie beriep. In feite was op dit punt allerm minst sprake van een klasse-achtig conflict. De dorpen wisten zich gesteund door het beleid van de centrale Bourgondische overheid, die de fiscale immuniteit van de clerus niet langer als onaantastbaar wenste te beschouwen. De dorpen slaagden er dan ook regelmatig in om een bijdrage van geestelijke instellingen aan hun fiscale inspanningen af te dwingen. Van de andere

kant constateerde ik, dat de strijd van de dorpen per saldo in zoverre weinig opleverde dat aan het begin van de 16de eeuw op de meeste geestelijke bezittingen nog altijd geen *structurele* fiscale inspanningsverplichting rustte.

Conflicten over de belastingbetaling met de stad Heusden waren van heel andere aard. Na de introductie van het nieuwe repartitiestelsel was Heusden immers een aanzienlijk hoger deel van de totale bedelasten van Stad en Land gaan betalen dan het ten tijde van de extraordinaris beden onder hertog Albrecht van Beieren deed. Toch uitten de burenen regelmatig hun ontevredenheid over de vaste verdeelsleutel van eenderde stad – tweederde dorpen die gedurende een groot deel van de 15de eeuw is gehanteerd. Het blijft wat moeilijk te beoordelen, in hoeverre deze kritiek echt gerechtvaardigd was. Op een ander punt verzetten de dorpen zich mijns inziens wel met alle recht en reden tegen de stedelijke belastingpolitiek, namelijk op dat van de accijnzen en dan in het bijzonder de bieraccijnzen. Het feit dat de dorpers aan deze hoofdbron van stedelijke inkomsten onderworpen waren, lijkt evident in strijd te zijn geweest met het beginsel van gescheiden belastingregimes waarop de stad zich zo graag beriep als de burenen het stedelijke grondbezit wilden aanslaan.

Ook ten aanzien van deze beide punten van wrijving met de stad Heusden bereikten de dorpen uiteindelijk weinig of niets. Bij de regelmatige herzieningen van de schildtallen vanaf 1496 werd het aandeel van het platteland ten voordele van de stad bijgesteld en het stedelijk accijnzenrecht op het platteland bleef onverkort gehandhaafd, al is het niveau van de accijnzen omstreeks 1500 mogelijk wat verlaagd. Deze uitkomst moet voor de burengemeenschappen eens te meer frustrerend zijn geweest, aangezien de stedelijke dwingelandij ook in een heel andere sfeer steeds sterker voelbaar werd. Ofschoon de inmenging van Heusden in de rechtsbedeling op het platteland feitelijk al teruggaat tot de 13de eeuw, heeft zij zich gedurende de 14de en 15de eeuw nog gedurig uitgebreid. De belangrijkste fasen in dat proces heb ik in hoofdstuk 29 beschreven. Beperkte de bemoeienis van de stadsschepenen zich in het begin waarschijnlijk uitsluitend tot de vrijwillige rechtspraak, de einduitkomst was dat de Heusdense schepenbank op het platteland in elke sfeer van de rechtspraak – volontaire, contentieuze en criminele – bevoegdheden naar zich toe wist te trekken. Dit impliceerde tevens dat het stadsrecht van Heusden de oude landrechtelijke costumen nagenoeg volledig verdrong.

Volkomen onomstreden was de verplichting van *alle* grondeigenaren – eigenerfde burenen en heren van welke stand ook – om pro rata van de omvang van het grondbezit bij te dragen in de waterstaatslasten. Toepassing van het profijtbeginsel leidde ook in deze sfeer herhaaldelijk tot conflicten, niet echter tussen ‘boeren’ en ‘heren’, maar tussen voortdurend van sociale samenstelling wisselende groepen ingelanden met botsende deelbelangen.

31. SLOTBESCHOUWING

31.1. INLEIDING

In wat nog altijd de meest gelezen pennevrucht uit de Nederlandse mediëvistiek moet zijn, Huizinga's *Herfsttij der Middeleeuwen*, komen boeren nauwelijks voor. Huizinga beschreef op onovertroffen wijze de 'levens- en gedachtenvormen' van de aristocratie en daarin speelde het landleven nu eenmaal een minimale, vooral decoratieve rol. Wat de heren van de boeren dachten had iets paradoxaals. Van de ene kant was er onverholen minachting, van de andere kant ook compassie. Het in woord beleden medelijden werd zelfs vaak opgesierd met pleidooien voor maatschappelijke gelijkheid, maar het onwaarachtige en het stereotiepe daarvan zijn door Huizinga onbarmhartig ontmaskerd.¹ Sedert het verschijnen van *Herfsttij* is onze kennis van de Hollandse samenleving beneden de kringen van de aristocratie ruimschoots vermeerderd, maar de aandacht is daarbij – niet onbegrijpelijk – vooral uitgegaan naar de Hollandse steden. Aan de sociale en economische geschiedenis van het Noordnederlandse platteland in de Late Middeleeuwen is nog altijd betrekkelijk weinig gedaan. Behalve dat deze studie in dat opzicht een leemte op wilde vullen, is zij welbewust opgezet vanuit de wens om de eigenlijke hoofdrolspelers, de burenen van de zestien dorpen van het Land van Heusden, in het middelpunt te plaatsen, hun geschiedenis als het ware 'van onderaf' te beschrijven en zelfs om hen als individuen herkenbaar te maken. Deze desiderata verschaften de leidraad voor de stofindeling en de selectie van te behandelen thema's in dit boek. In de drie hoofddelen is de dorpsgemeenschap vanuit telkens een andere invalshoek onder het vergrootglas gelegd: in deel II was dat bloedverwantschap, in deel III grondbezit en in deel IV 'politieke' organisatie en institutionalisering. Daarmee zijn drie belangrijke aspecten van de sociale structuur van het middeleeuwse dorp belicht.

Tezelfdertijd heb ik de middeleeuwse rurale samenleving opgevat als een open sociaal systeem: op verschillende niveaus van institutionalisering en organisatie vond interactie plaats tussen de dorpsbewoners en andere maatschappelijke groepen. Als verbindend concept bij de analyse van deze interactie koos ik *surplus extractie*. Daaronder wordt binnen het neomarxistische begrippenapparaat verstaan de toeëigening door een niet productieve klasse van het verschil tussen de totale maatschappelijke productie en dat deel ervan dat de eigenlijke producenten nodig hebben voor de instandhouding van het productievermogen. Het onderzoek naar het surplus extractie-systeem, naar de maatschappelijke verhoudingen waaronder surplus extractie haar beslag kreeg en naar de veranderingen die hierin gedurende de Late Middeleeuwen optraden, bood vooral een geschikte basis voor de beschrijving en analyse van de *interactie* tussen aan de ene kant de burenen van de dorpen en aan de andere kant de maatschap-

pelijke groepen die buiten de dorpsgemeenschap stonden, maar wèl nadrukkelijk bij de verdeling van produktiemiddelen, inkomen en politieke macht op het platteland waren betrokken. Daarnaast bood dit conceptuele kader de mogelijkheid tot geregelde terugkoppeling van de resultaten van deelonderzoek naar algemene theoretische uitgangspunten. Ik meen dat hierdoor een voldoende niveau van generalisatie is bereikt en dat mijn studie voldoende mogelijkheden bood en biedt voor een vergelijking van het 'geval Heusden' met de situatie op het laatmiddeleeuwse platteland in andere delen van het vroegere graafschap Holland.

Om de theoretische uitgangspunten te verduidelijken is in *hoofdstuk 3* op basis van literatuurstudie en een eerste ordening van het onderzoeksmateriaal een modelmatige beschrijving gegeven van a) de fasen van het 'eenvoudig agrarisch reproductieproces' waarin surplus werd 'afgetapt' en b) de verschillende 'stromen' waarlangs surplus van de basis naar de bovenzijde van de samenleving werd overgeheveld. Volgens de orthodox marxistische opvatting was de strijd om de omvang van het surplus de belangrijkste motor van sociale verandering tijdens de overgang van feodale naar kapitalistische productieverhoudingen en kunnen de strijdende partijen aan beide uiteinden van de surplus extractie-stromen worden gereduceerd tot twee klassen, 'heren' en 'boeren'. Uit mijn modelmatige beschrijving trad reeds aan het licht dat dit duaal-antagonistische klassebegrip onvoldoende recht zou doen aan de complexiteit van de surplus extractie in een sterk geürbaniseerde regio als het laatmiddeleeuwse Holland. Dat kwam ten eerste omdat het aantal punten waarop surplus werd afgetapt aanzienlijk was en de overheveling voor een deel via betrekkelijk open markten van produkten en productiefactoren geschiedde. Ten tweede was de maatschappelijke differentiatie binnen de klassen van 'boeren' en 'heren' groot. Een eerste inventarisatie deed vooral onder de 'heren' een wijde diversiteit van natuurlijke personen en rechtspersonen vermoeden. Ik stelde daarom voor om de verschillende segmenten van beide 'klassen' waar nodig nader te analyseren met behulp van het aan de weberiaanse onderzoekstraditie ontsproten eliteconcept. Wat de 'heren' betreft, is dat verspreid over verschillende hoofdstukken gebeurd. Een afsluitende beschouwing over de 'dorpse elite' is uitgesteld tot de volgende paragraaf.

Deze nuancering heeft de centrale vraag van deze studie onverlet gelaten: *wordt in de evolutie van de surplus extractie-verhoudingen een groeiende maatschappelijke spanning tussen 'heren' en 'boeren' zichtbaar, die volgens de neomarxistische visie de essentie uitmaakte van wat in de literatuur afwisselend wordt genoemd de 'crisis', 'seculaire contractie' of 'agrarische depressie' van de Late Middeleeuwen?*

Een antwoord op deze complexe vraag kwam pas in zicht nadat eerst als het ware een aantal opeenvolgende voorbereidende stappen was afgewerkt. Om het surplus extractie-systeem en de surplus extractie-verhoudingen te kunnen doorgronden diende ik nadere beschrijvingen te geven van: a) de twee betrokken klassen, 'boeren' en 'heren'; b) de maatschap-

pelijke verdeling van grondbezit en gezagsrechten – de belangrijkste ‘toegangen’ tot surplus extractie; c) de modaliteiten van surplus extractie en d) de factoren die de instandhouding van de bestaande surplus extractieverhoudingen begunstigden dan wel ondermijnden.

31.2. DE BUREN

De wens om de dorpsbewoners als individuen herkenbaar te maken vereiste een even drastische als rigoureuze aanpak, die erop gericht was om door het verzamelen op persoonsnaam van alle mogelijke ‘interactionele’ gegevens te komen tot de reconstructie van patrilineaire stam- of geslachtslijnen. Als ruggegraat van deze *genealogische reconstructies* dienden naamlijsten, overzichten die een groot deel van de buren van een dorp op één moment in de tijd bij naam en toenaam noemden. De belangrijkste van deze overzichten waren de lijsten van de contribuanten aan de buitengewone bedde van 1375, de ‘cedelen’ van de verhoefslaging van de Maasdijk bij Heesbeen van 1467 en van de Zeedijk bij Oud-Heusden van 1498 en de inkomstenregisters van pastorie en kerk van Baardwijk uit 1497 en 1526. De identificatie van individuele buren en burenfamilies’ geschiedde volgens een eenvoudige, maar strenge procedure. Slechts van de dorpen met een meer dan gemiddelde ‘identificatiegraad’ werden de complete genealogische reconstructies als uitgangsmateriaal voor de toetsing van een hele reeks vragen gebruikt, van de overige uitsluitend de reconstructies van drie- of meergenerationele ‘families’.

Aan het gebruik van de beschikbare naamlijsten kleefden twee beperkingen: men vindt er uitsluitend of toch voornamelijk de namen van eigenerfde buren en de jaren waarin de lijsten werden aangelegd, lagen ver uiteen. Het betekende in feite dat alle analyses die ik met behulp van de genealogische tafels uitvoerde, zich concentreerden op de *eigenerfde* families van een *beperkt aantal dorpen* binnen *twee ‘peilperioden’* de ene ruwweg samenvallend met de tweede helft van de 14de, de andere met de tweede helft van de 15de eeuw en van elkaar gescheiden door een documentair gat van eveneens ongeveer een halve eeuw.

De analyse van de genealogische reconstructies had als eerste doel de continuïteit en soliditeit van de dorpsamenleving te testen door middel van kwantificatie van een aantal kwalitatieve indicaties voor duurzaamheid en beweging. Zo heb ik ‘continuïteit’ gemeten door het aantal opeenvolgende generaties te tellen dat burenfamilies vast verbonden bleven met een en hetzelfde dorp. Een globalere indicator leverde het onderzoek naar de permanentie in roulerende achternamen op. De conclusie was dat de maatschappelijke continuïteit in de dorpen van Heusden op een primair niveau werd gewaarborgd door een behoorlijke mate van duurzame en ononderbroken aanwezigheid van opeenvolgende generaties van (eigen-

erfde) boerengeslachten, die zeker niet geringer was dan de continuïteit in domicilie welke langs vergelijkbare weg is vastgesteld voor enige Engelse dorpen in de Late Middeleeuwen.

Om vervolgens een beter inzicht te krijgen in de interne cohesie, werden de onderlinge verwantschapsbetrekkingen tussen lokale families onderzocht. Van de tientallen overwegend cognatische relaties die daarbij boven water kwamen, liep de meerderheid over de grenzen van het dorp heen – hetzelfde gold trouwens evenzeer voor veel *intrafamiliale* relaties. In de ‘kleine ruimte’, dat wil zeggen binnen het Land van Heusden en de direct aangrenzende Brabantse en – maar daarvoor was minder bewijs – Zuidhollandse en Altenase dorpen, moet de mobiliteit van mensen in de Late Middeleeuwen aanzienlijk zijn geweest; neemt men een groter geografisch bereik, dan nam de beweging meteen sterk af. Soms was de verwevenheid tussen families van aangrenzende dorpen voor het oog zó sterk, dat men beter van ‘sociale osmose’ dan van migratie kan spreken. Deze impressie van een grote dynamiek binnen een kleine geografische ruimte werd verder versterkt door een studie van de plaatsnaam-achternamen. Opmerking verdient, dat van de plaatsen buiten het Land van Heusden waarnaar achternamen van burenfamilies’ verwezen verreweg de meeste gelegen waren in het aangrenzende deel van de Meierij van Den Bosch. Ook wat de herkomst van veel Heusdense families betreft, waren de banden met Brabant aanmerkelijk sterker dan die met Holland – en Gelre.

Veel moeilijker was het om een vinger te krijgen tussen omvang, tempo en richting van emigratie vanuit de dorpen naar de stad Heusden en naar de nabij gelegen grote stedelijke centra ‘s-Hertogenbosch en Dordrecht. Alleen voor Den Bosch zijn uit de periode vóór 1500 poorterboeken beschikbaar. De daarin opgenomen namen van Heusdenaren – overwegend handwerkslieden uit Heusden en uit de zuidelijke dorpen van het Land – wijzen allerminst op een massale en continue beweging. Hetzelfde geldt eigenlijk voor de migratie vanuit de dorpen naar de stad Heusden.

31.3. SOCIALE STRATIFICATIE EN DE DORPSELITE

Een lastig probleem, dat ik eigenlijk niet bevredigend op heb kunnen lossen, was dat van de interne geleding of stratificatie van de burengemeenschap. Een driedeling in eigenerfden, pachters en loonafhankelijken zou wellicht voor de hand hebben gelegen, maar zelfs die grove onderscheiding was met de beschikbare bronnen niet aan te brengen. Bovendien zou zij betrekkelijk weinig zeggen, omdat de drie categorieën elkaar in werkelijkheid dikwijls genoeg overlaptten. In de *hoofdstukken 13 en 16* stelde ik vast, dat de rurale economie nog een weinig gespecialiseerd karakter had en dat het agrarisch grondgebruik in overwegende mate klein- tot zeer kleinschalig was. In die situatie moeten veel eigenerfden

óók grond hebben bijgepacht en veel eigenerfden en pachters aanvullend inkomen uit (losse/seizoens-?) arbeid hebben gehaald.

Volgens eigentijdse criteria liep een andere essentiële scheidslijn door de dorpsgemeenschap heen: aan de ene kant stonden de burenen die meebetaalden aan de collectieve lasten die aan de gemeenschap waren opgelegd (in het bijzonder belastingen), aan de andere kant de 'armen', die niet hoefden contribuieren. Volgens de *Enquete* van 1494, in dezen de meest volledige bron, was de verhouding tussen beide groepen toen ongeveer tweederde-éénderde (tabel 13.2).² Aangezien eigen grondbezit de voor naamste en in enkele dorpen zelfs enige grondslag voor de omslag van collectieve lasten vormde, viel deze scheidslijn althans voor een groot deel samen met de onderscheiding tussen burenen die wél en burenen die geen eigen grondbezit hadden. Toch is ook een tweedeling tussen eigenerfden en niet-eigenerfden problematisch. Uit allerlei bronnen blijkt voldoende dat ook eigenerfden best 'arm' konden zijn en om die reden verlichting of vrijstelling van contributie aan gemenelands lasten genoten. Het verst ging men volgens de *Informacie* in Hedikhuizen. Alle gemenelands lasten werden er uitsluitend omgeslagen over 'vrij' eigenerfd bezit en met 'vrij' bedoelde men grond die niet met 'jaerlicxe renten of chijnssen' was belast.³

Alternatieve mogelijkheden tot stratificatie van de burengemeenschap boden de bedelijsten van 1375 en de dijkcedelen van 1467 en 1498. Zij laten geleding toe volgens één criterium, respectievelijk vermogen en bezitsgrootte. De bezwaren tegen het gebruik van deze beide enkelvoudige stratificatie-criteria zijn gemakkelijk uit de *hoofdstukken 5 en 16* te distilleren. Door de grote concentratie van getaxeerde vermogens in de hoogste vermogensklasse, is vermogensverdeling van 1375 alléén te weinig sociaal onderscheidend. De dijkcedelen zijn slechts voor twee dorpen, Heesbeen en Oud-Heusden, compleet en men moet er de eigenerfde 'boeren' zelf van de 'heren' scheiden.

Veel vruchtbaarder dan een beperkte stratificatie van de gehele burengemeenschap, is daarom de identificatie van dorpselites volgens meervoudige selectiecriteria. Interessant zijn in dit opzicht de stratificatie-modellen die zijn ontwikkeld binnen de zogenaamde 'Toronto-School', de verzamelnaam voor een groep mediëvisten rond J.A. Raftis van het *Pontifical Institute of Mediaeval Studies* in Toronto.⁴ Raftis startte in de jaren '60 een ambitieus onderzoek naar de sociale stratificatie van een cluster dorpen in de Engelse Midlands. Dit leidde tot de oprichting van een Regional Data Bank, waarin onder persoonsnaam gegevens zijn opgeslagen over de inwoners van dertien dorpen in Huntingdonshire in de periode 1274-1450. De belangrijkste bronnen waren de gerechtsprotocollen van het *manor court* van de abt van Ramsey, de meest prominente feodale heer in de regio. Raftis zelf pleitte er aanvankelijk voor om frequentie en gewicht van door dorpsbewoners gedragen 'publieke' verantwoordelijkheid als primair stratificatie-criterium te gebruiken.⁵ Van slechts secundaire

betekenis achtte hij gegevens over de omvang van het grondbezit en de tijdsduur van domicilie binnen hetzelfde dorp. Deze methode van *behavioral analysis*, zoals Raftis haar noemde, is later overigens zowel door Raftis zelf in zijn monografieën over het dorp Warboys en de kleine stad Godmanchester, als door andere 'leden' van de Toronto School in telkens andere variaties toegepast, maar steeds zijn de drie stratificatie-criteria bestuurlijke participatie, economische positie en duur van aanwezigheid herkenbaar.

Op een vergelijkbare wijze ben ik te werk gegaan bij de identificatie van de Heusdense dorpselites. Op verschillende plaatsen in dit boek zijn, ex- of impliciet, uiteenlopende selectiecriteria voor de identificatie van 'leidende' burenfamilies naar voren geschoven: langdurige domicilie of een anderssoortige duurzame band met hetzelfde dorp, familieverbindingen met andere elites (ridderschap, stadspatriciaten), grootte van vermogen en grondbezit, bezit van leengoed, genot van rente-inkomsten en het optreden als geldschieter, het bezit van leengoed, van een steenhuis of 'begraven hofstede', van grond of boerderijen buiten de eigen woonplaats, de uitoefening van hoge openbare functies en zelfs het bezit van heerlijke rechten. Dergelijke criteria zijn natuurlijk ongelijksoortig. De meeste ontlenen hun geldigheid uitsluitend aan de combinatie met andere. Alleen het bezit van een steenhuis, van gerechtsheerlijkheid en het bekleden van hoge ambtelijke functies zijn criteria voor opname in de lokale elite die in zichzelf ruim voldoende zijn, zelfs het handvat aanreiken om binnen de dorpselite de absolute top te identificeren. Een andere complicerende factor is dat één en hetzelfde criterium niet overal hetzelfde gewicht hoeft te hebben gehad: het houden van (klein) Hollands of Brabants leengoed was in Baardwijk bijvoorbeeld door specifieke historische omstandigheden in de 14de eeuw wijd verspreid; leengoed had er feitelijk de status van tijnsgoed.⁶ In andere plaatsen was er eenvoudig weinig (belangrijk) leengoed, zodat families op dat criterium niet konden 'scoren'. Het dragen van publieke verantwoordelijkheid moest als criterium nagenoeg geheel buiten beschouwing blijven: pas tegen het einde van onze periode kregen de eerste Heusdense dorpen een eigen schepenbank; vóór die tijd was de lokale functie met de grootste importantie ongetwijfeld die van gezworene. Detailonderzoek voor Oud-Heusden (*hoofdstuk 25*) wees echter uit, dat het ambt in brede kring 'rondging' en weinig sociaal distinctief was. Over enkele andere potentieel bruikbare criteria, zoals het bezit van een testament, was in het algemeen dermate weinig informatie, dat ze verder maar buiten beschouwing zijn gelaten. Dat geldt ook voor de vestiging van memories in een parochiekerk.⁷ Hierop is echter één uitzondering gemaakt, namelijk voor het dorp Baardwijk in de tweede periode. Behalve dat de inkomstenregisters van pastoor en kerk uit die tijd een 'volledige' genealogische reconstructie toelieten, bevatten ze ook een *anniversarium* en complete informatie over de memorievestigingen die daaraan ten grondslag la-

gen. Omdat drie van de tien vaste criteria voor Baardwijk in de tweede periode toch geen scores opleverden, is dat van de memorievestiging ter vervanging aan de set toegevoegd.

De resultaten van de toetsing van de tien criteria aan het genealogisch basismateriaal van Bijlage A zijn verzameld in Bijlage H. Slechts die 'familie-eenheden' zijn opgenomen die op tenminste drie criteria scoorden. Op de scoringslijst komt duidelijk naar voren dat de criteria 'langdurige aanwezigheid', 'grootte vermogen/omvang grondbezit', 'bezit leengoed', 'bezit rente-inkomsten' en 'grondbezit buiten de woonplaats' het minst exclusief waren. Aan de criteria 'elitaire' familieconnecties, het bekleden van hoge lokale functies of ambten en het optreden als geldschietter voldeden veel minder 'eenheden'. Zij maken het daarom mogelijk de dorpselite verder te articuleren. De echte top werd, zoals ik al opmerkte, gevormd door de handvol geslachten, die op enig moment in het bezit waren van een steenhuis en gerechtsheerlijkheid. Dit waren de bekende families die gedurende onze hele periode voortdurend op de drempel van de toegang tot de ridderschap balanceerden, zoals Kuist van Onsenoort in Vlijmen, Spierink van Well en Spierink van Aalburg in Aalburg en Kuist en Van Wijk in Wijk.⁸ Zij domineerden de dorpen Wijk en Aalburg, Vlijmen-Onsenoort en, in de 15de eeuw, Herpt en hadden zich bovendien stevig genesteld in het stadsbestuur van Heusden. In andere dorpen ontbrak zo'n aristocratische bovenlaag. Vaak moet het beeld van de dorpselite dan wat diffuser blijven, soms werd de toon echter duidelijk gezet door families die ruimschoots aan alle criteria voldeden, behalve dat van het bezit van gerechtsheerlijkheid. Dit was gedurende de eerste periode het geval in Oud-Heusden (Ywijn) en Veen (Van Heeswijk). Voor de tweede periode zijn er veel minder gegevens, maar het blijft opmerkelijk, dat zich in geen van de twee dorpen waarvoor een complete genealogische reconstructie werd uitgevoerd, Baardwijk en Oud-Heusden, een duidelijke leidende familie aftekent. Het dichtste bij een algehele leidende positie kwam toen nog het Baardwijkse geslacht Smeeds, terwijl daarentegen in Oud-Heusden de tak van het geslacht Ywijn die in het dorp was blijven wonen, niet meer die prominentie had van zijn voorzaten in de eerste periode.

Tegen deze stratificatiemethode, die overigens vaker wordt toegepast in het historisch elite-onderzoek⁹, bestaan twee belangrijke bezwaren. Het eerste is dat zij geen individuen positioneert, maar verwantschapsgroepen, die veelal over een langere periode zijn gevolgd. Op die manier komen sociaal-economische verschillen binnen families en individuele sociale mobiliteit onvoldoende tot hun recht. Tegen deze beperking is met de beschikbare bronnen weinig te doen. Slechts voor enkele families zijn interne sociale verschillen aan de hand van relatief goed gevulde dossiers te beschrijven. Het tweede bezwaar hangt met het eerste samen: naarmate meer informatie over een 'familie-eenheid' beschikbaar is, is de kans groter dat zij aan meer criteria voldoet. Het verweer hiertegen dat over bepaalde

families juist zoveel informatie is overgeleverd, *omdat* zij tot de elite behoorden, is op zichzelf niet onjuist. Vanuit dat standpunt zou er voor te pleiten zijn om alle genoemde criteria maar over boord te zetten en te vervangen door één nieuwe maatstaf: de beschikbare hoeveelheid informatie, bijvoorbeeld afgemeten aan het aantal dossiers per 'familie-eenheid'. Ik heb dat niet gedaan, omdat we de veronderstelling dat over elitefamilies altijd relatief veel gegevens bestaan, niet om mogen keren tot de hypothese dat alle families waarover we relatief goed geïnformeerd zijn, *dus* ook deel uit hebben gemaakt van de dorpselite. Het laatste blijkt bij toetsing van de tien genoemde selectiecriteria lang niet altijd het geval te zijn geweest.

Dat ook over 'familie-eenheden' beneden de dorpselite veel bekend kon zijn, hing samen met het feit dat, behalve sociale importantie en veelzijdige maatschappelijke betrokkenheid, ook toevalligheden in het bronnenmateriaal bepaalden, of onder bepaalde familienamen veel of weinig informatie was te vergaren. Eén enkele bezwaring van een klein, maar nauwkeurig beschreven stukje grond met een rente kon bijvoorbeeld, wanneer in de akte tot rente-constitutie ook de tekst van relevante retro-acta was geïncorporeerd, gemakkelijk informatie opleveren over vele leden van twee of meer opeenvolgende generaties van een 'familie-eenheid', zonder dat daarmee ook maar aan één criterium voor opname in de dorpselite was voldaan. Omdat het toeval ook in omgekeerde richting werkte, zijn ongetwijfeld 'families' die destijds tot de leidende dorpsfamilies werden gerekend, buiten Bijlage H gebleven. Daarom zou ik Bijlage H liever een *selectie uit* dan een *overzicht van* de dorpselite willen noemen.

De onevenwichtigheid in het basismateriaal komt ook tot uitdrukking in de grote variatie in zowel de absolute als de relatieve omvang van de in Bijlage H geïdentificeerde dorpselites. Met het relatieve aantal *geïdentificeerde familie-eenheden* (FId) hielden deze verschillen echter nauwelijks verband. In Herpt en Hedikhuizen was het percentage FId voor de eerste periode precies even hoog, namelijk 74 (tabel 7.1). In Herpt voldeden echter wel tien op de 23 geïdentificeerde *familie-eenheden* (43%) aan voldoende criteria voor opname in de 'elite', in Hedikhuizen maar zeven op 32 (22%). De kleine gemeenschap van Heesbeen daargelaten, waar in de eerste periode niet één leidende familie kon worden geïsoleerd, liep het aantal elite-families in de dorpen met de hoogste identificatiegraad in absolute aantallen uiteen van drie tot dertien, in percentages van 12 tot 43. Zou men de *geïdentificeerde familie-eenheden* (FId) als de (grote) kern van de dorpsamenleving kunnen beschouwen, dan vormde deze 'elite' daarbinnen weer de harde pit.

31.4. DE HEREN EN DE ELEMENTEN VAN HET SURPLUS EXTRACTIE-SYSTEEM

En dan de 'heren'. Waren zij inderdaad de 'masculine wielders of power' (Laslett), de 'maîtres de la vie sociale' (Bois)?¹⁰ Nauwelijks, maar dat komt

vooral omdat het neomarxistische interpretatiekader hier verwarring sticht. Door de laatfeodale maatschappij in tweeën te kloven met aan de ene zijde een klasse van directe agrarische producenten, de 'boeren' en aan de andere zijde een klasse van 'heren' die een groot deel van de nettooverschotten van het land 'wegkaapte', wordt de werkelijkheid op een ontoelaatbare wijze versimpeld. Reeds mijn modelmatige beschrijving van het surplus extractie-systeem in het eerste deel van dit boek bracht naar voren dat het aantal punten of 'momenten' gedurende het 'agrarisch reproductieproces' waarop surplus kon worden afgetapt, aanzienlijk was en dat het aantal groepen dat daarbij betrokken was naar juridische, sociale en 'politieke' status een grote verscheidenheid kende.

In mijn onderzoek is deze vooronderstelling juist gebleken. De heren kwamen inderdaad naar voren als een bont, sociaal uitermate diffuus gezelschap. Om daarin langs de lijnen van deelbelangen orde aan te brengen, heb ik gescheiden beschrijvingen gegeven van de 'heren' als grondbezitters (*hoofdstukken 17 en 18*), als gerechtigden aan grondrenten (*hoofdstukken 20, 21 en 22*) en als bezitters van heerlijkheidsrechten (*hoofdstuk 28*). Deze drie aspecten van 'heerlijke' surplus extractie vielen meestal niet samen. Zo ging het bezit van gerechtsheerlijkheid lang niet overal en altijd gepaard met grond- of rentenbezit van enige omvang. Andersom waren noch de grootste grondbezitter, noch de grootste grondrentetrekker in het Land van Heusden, namelijk de abten van Berne en Sint-Truiden, ooit bezitters van gerechtsheerlijkheid.

31.4.1. De maatschappelijke verdeling van het grondbezit

Aangezien surplus extractie in de Late Middeleeuwen toch voornamelijk haar beslag kreeg via grondbezit en (agrarisch) grondgebruik, bestond er een nauw verband tussen de maatschappelijke verdeling van het grondbezit en het surplus extractie-systeem. De relatie is overigens het beste te beschrijven als een van wisselwerking. Werden de modaliteiten van de surplus extractie bepaald door de verdeling tussen 'heren' en 'boeren' van de juridische toegangen tot de cultuurgrond, andersom konden 'exogene' wijzigingen in de lastendruk de eigendomsverhoudingen structureel beïnvloeden. Een extreme verhoging van de fiscale lasten, bijvoorbeeld, kon boeren van hun grond verdrijven met als gevolg een verschuiving in de maatschappelijke verdeling van het grondbezit.

'Vertaling' van de bedeponden van 1375 in morgentallen (*hoofdstuk 16*) maakte het mogelijk om de maatschappelijke verdeling van het grondbezit tegen het einde van de 14de eeuw over de lange termijn te vergelijken met de bezitsverhoudingen kort na het begin, respectievelijk omstreeks het midden van de 16de eeuw. Tabel 19.2 suggereert dat het eigenerfde grondbezit in de meeste dorpen gedurende de Late Middeleeuwen goed stand heeft gehouden en zich in dorpen, waar na de bedijkingen van de

15de eeuw nog 'woeste' komgronden voor verdeling beschikbaar kwamen (zoals Oud-Heusden, Genderen, Wijk (en Hedikhuizen?)), naar absolute omvang gemeten zelfs behoorlijk heeft uitgebreid. Alleen in de direct tegen Heusden aangelegen dorpen Herpt en Heesbeen moet gedurende de tussenliggende halve eeuw veel eigen grond uit handen van de buren zijn geraakt.¹¹ De keerzijde van deze bevinding is, dat de eigendomsverhoudingen zich bijna nergens ten gunste van de heren hebben gewijzigd.

Ik verdeelde het grondbezit van de heren in drie grootte-klassen. Voor het grootgrondbezit hanteerde ik de norm van minimaal 50 Rijnlandse morgen binnen één *ban*. Volgens deze norm hadden de buren van ongeveer de helft van de zestien Heusdense dorpen gedurende de eerste decennia na de Hollandse machtsovername te maken met grootgrondbezitters. Het ging daarbij om enige oude kloosters (de benedictijnen van Sint-Truiden en de premonstratenzers van Berne en Middelburg), leden van de ridderschap (de heren van Heesbeen, van Drongelen, van Nijenrode, van Pendrecht en van Gansoijen(?)) en de graaf van Holland als rechtsopvolger van de heer van Heusden. Nadien wisten alleen de cisterciënzerconventen Mariënkroon en Mariëndonk deze status nog te bereiken, overigens niet ten koste van het eigenerfde grondbezit, maar vooral door interne verschuivingen in het bestaande allochtone (groot)grondbezit. Gedurende de anderhalve eeuw die mijn studie bestrijkt, bleef het grootgrondbezit relatief stabiel. Dit had te maken met het feit dat de meeste grootgrondbezitters hetzij rechtspersonen, hetzij bezitters van gerechtsheerlijkheid waren. In het laatste geval werd het bezit van landerijen, net als dat van een steenhuis, als het ware met het bezit van gerechtsheerlijkheid 'geassocieerd'. Hoe dan ook, beide constellaties voorkwamen fragmentatie.

Veel minder stabiel was het middelgrote en kleine 'heerlijke' (of, in de wat neutralere term waarvoor ik uiteindelijk koos: 'allochtone') grondbezit (respectievelijk 20-50 en minder dan 20 Rijnlandse morgen in één dorp). Per saldo heeft het zich tussen 1360 en 1515 waarschijnlijk nog uitgebreid. De winst moet vooral op rekening worden gezet van particuliere poorters en van enkele nieuwe religieuze gemeenschappen en liefdadigheidsinstellingen uit Heusden. Duidelijke 'verliezer' was de adel. Was aan het begin van de eerste periode nog in veel dorpen klein en/of middelgroot adellijk grondbezit aan te wijzen, omstreeks 1500 was het nagenoeg geheel verdwenen. Eerder stabiel te noemen was het bezit van lokale parochiekerken en armentafels.

Een belangrijke conclusie van deze studie is aldus, dat de maatschappelijke verdeling van het grondbezit tussen 'heren' en 'boeren' er in de tweede helft van de 14de eeuw per saldo weinig anders uitzag dan anderhalve eeuw later. Eigenlijk is die uitkomst verrassend, want gedurende een groot deel van de 15de eeuw bestond voor grond duidelijk een 'kopersmarkt'. Men zou verwachten dat kapitaalkrachtige en roofzuchtige 'he-

ren' of het vermogendste deel van de 'boeren' zelf die kans had gegrepen om het kleine eigenerfde grondbezit te ontmantelen, waardoor verschillende wegen openlagen naar meer kapitalistische produktieverhoudingen, variërend van de vorming van grote of middelgrote, met loonarbeid geëxploiteerde pachthoeven op de Engelse leest tot de verplaatsing van nijverheid naar het platteland. Dit is niet gebeurd. Daarbij zal zeker een rol hebben gespeeld, dat de stad Heusden zich nooit tot een handels- en nijverheidscentrum van enige betekenis heeft kunnen ontwikkelen.

Dat van een structurele verschuiving in de eigendomsverhoudingen geen sprake was, valt af te leiden uit de groottestructuur van zowel het eigenerfde als 'allochtone' grondbezit. De groottestructuur van het eigenerfde grondbezit was, voor zover zichtbaar (tabel 16.7), omstreeks het midden van de 16de eeuw bijna nergens radicaal veranderd ten opzichte van 1375. Onafhankelijk van het feit, of we een oppervlakte van vijf dan wel $7\frac{1}{2}$ Rijnlandse morgen als equivalent kiezen voor de hoogste vermogensklasse van 1375, was het aantal 'grote' eigenerfden alleen in Doeveren omstreeks 1550 groter dan in 1375; in Herpt, Veen en Genderen kleiner. In de vier andere dorpen waarvoor de kohieren van de Tiende Penning werden geanalyseerd, moet het ongeveer gelijk zijn gebleven. Aan het andere uiterste was het aantal zeer kleine eigenerfden (bezit < 1 morgen) alleen in Genderen duidelijk toegenomen, elders (ongeveer) gelijk gebleven of verminderd. In feite betekende dit, dat omstreeks 1550 overal de 'middengroep' van eigenerfden met een bezit van 1 tot 5 morgen (0,85 tot 4,25 hectare) ten opzichte van 1375 was versterkt. Hoe men ook telt, op beide peilmomenten was het eigenerfde grondbezit in overweldigende mate klein- tot zeer kleinschalig met een neiging tot 'klontering' in een bezitsgrootte tussen de één en vijf morgen.

Eigenaardig genoeg bleek ook de groottestructuur van het 'heerlijke' grondbezit omstreeks 1550 overwegend kleinschalig (tabel 19.1)! Dit gold dan in het bijzonder voor het bezit van de poorters van Heusden. Bovendien constateerde ik, dat veel kleine stedelijke grondeigenaren hun landerijen in de omgeving van Heusden toen zelf uitbaatten, althans zich voor de fiscus als eigenaar-gebruiker te boek lieten stellen.¹² Slechts zelden wisten poorters van Heusden bezitscomplexen van een behoorlijke omvang te vormen en in of als grote pachthoeven uit te geven. De gemiddelde omvang van pachtgoed was rond het midden van de 16de eeuw, integendeel, gering (voor 60 à 70% kleiner dan 5 Rijnlandse morgen; tabel 21.4).

Doordat boeren niet of in te geringe mate uit het kleine eigen grondbezit zijn verdreven, ging een van de twee sleutelprocessen die Brenner in het hart plaatste van de 'crisis van de Late Middeleeuwen'¹³ aan het Land van Heusden voorbij. Het andere, de beëindiging van horige verhoudingen, had zich er reeds (lang) vóór de Hollandse machtsovername voltrokken. In de transitie van feodalisme naar kapitalisme waren de dorpen van Heusden in de Late Middeleeuwen als het ware in een breed niemandsland

blijven steken, een zone waarin alleen nog rudimenten aanwezig waren van de klassieke feodale eigendoms- en surplus extractie-verhoudingen (zoals de *hofdiensten* en *tijnzen*) en anderzijds hooguit enkele voorzichtige aanzetten waren gegeven in de richting van meer kapitalistische productie- en extractieverhoudingen.

31.4.2. *Grondrenten en lastendruk*

Het 'heerlijke' bezit van grondrenten heb ik onderscheiden in *tijnzen*, erfpachten, geconstitueerde renten, tienden en pachten. Oude, zogenaamde *ontginningstijnzen* drukten, voor zover zichtbaar, alleen in de twee zuidelijke dorpen Engelen en Vlijmen op een aanzienlijk deel van het verdeelde cultuurareaal en werden tot de gevolgen van de gerechtsheerlijkheid gerekend. Het tiendbezit in het Land van Heusden was nog sterk geconcentreerd. Een belangrijk deel van de *tienden* was in handen van de abt van Sint-Truiden, dit als uitvloei van zijn bezit, sedert het midden van de 13de eeuw, van de voogdij over verschillende parochiekerken in het Land van Heusden; vrijwel alle overige bezitters van tiendrechten waren hetzij geestelijke instellingen of leden van de ridderschap. Alleen in Wijk en Veen, waar het tiendbezit om moeilijk te doorgronden redenen versnipperd was geraakt, slaagden leden van het Heusdense stadspatriciaat erin om op beperkte schaal tiendrechten te verwerven. Sociaal veel breder verspreid was het bezit van inkomsten uit *geconstitueerde renten*, in de aankoop waarvan behalve stedelijke instellingen ook veel particuliere poorters geld belegden. Omstreeks 1500 moet veel eigenerfd bezit op het platteland met geconstitueerde renten belast zijn geweest. Een berekening op grond van een aantal in natura betaalde renten had als uitkomst, dat de gemiddelde jaarlijkse last voor de bezitters van bezwaarde onderpanden bijna even hoog was als de tiende.

Met E. Thoen deelde ik de mening dat de tijdpacht de 'heren' in de Late Middeleeuwen een formidabel nieuw extractie-'instrument' in handen gaf. Ik betwistte echter Thoens visie op het non-economische, 'politieke' karakter van dit instrument. Het bewijs ervoor, dat Thoen vond in de gelijke evolutie van de pachtprizen van uiteenlopende inkomstenbronnen, ontbrak in het Heusdense bronnenmateriaal. Juist de divergentie in de pachtprizen van grond, korenmolens en gruitgeld – allemaal onderdelen van de landsheerlijke domeinen in Heusden – voerde tot een aantal interessante bevindingen ten aanzien van de conjuncturele ontwikkeling op het platteland (*hoofdstuk 24*). Daarmee ligt meteen ook de zwakte van mijn diachrone analyse van de (land)pachtprizen bloot: zij bleef noodgedwongen beperkt tot de pachtprizen van *domeingrond*. De rentmeester van de domeinen verpachtte alle inkomstenbronnen altijd bij openbaar opbod, zodat manipulatie van de pachtprijs door de verpachter moeilijk was. Ook waren er wel aanwijzingen dat grote particuliere en institutionele verpachters hogere pachten wisten te bedingen dan kleine (o.a. tabel

21.7). Hoe dan ook was de pacht sedert de Late Middeleeuwen niet meer weg te denken uit het economische leven op het platteland: rond het midden van de 16de eeuw had, afhankelijk van de omvang van het eigenerfde grondbezit, één op de tien (Baardwijk) tot drie op de vier (Herpt) grondgebruikende burenen met deze last te maken (tabel 21.3).

Tenslotte zijn de landsheerlijke belastingen dan strikt genomen misschien niet als zakelijke last aan te merken, zij vormden toch een op den duur vaste financiële verplichting die op het platteland overwegend met grondeigendom was verbonden. Een opvallende uitkomst van mijn onderzoek was, dat de *gemiddelde* druk van de landsheerlijke beden, uitgesmeerd over een reeks van jaren, in de tweede helft van de 15de eeuw zeker niet groter was dan een eeuw daarvóór. De incidentele directe vermogensheffingen onder het bewind van Albrecht van Beieren troffen de bedeplichtige burenen aanzienlijk zwaarder in de buidel dan de jaarlijkse heffingen volgens het systeem van de schildtallen in de Bourgondische en Habsburgse tijd deden. Een groot nadeel van de bedeheffing sedert de dood van Karel de Stoute was echter, dat de belastingen vaak werden opgeschroefd naar aanleiding van oorlogen, waarvan het platteland van Heusden ook grote directe schade ondervond.

Voorgaande observatie is ook in de vorm van een algemene conclusie te gieten: net zo min als de verdeling van het grondbezit tussen de twee belangrijkste maatschappelijke klassen onderging het surplus extractie-systeem gedurende de anderhalve eeuw onder beschouwing fundamentele wijzigingen: er werden geen nieuwe lastentypen geïntroduceerd en er werden geen oude lastentypen afgeschaft. Het surplus extractie-systeem was reeds omstreeks het midden van de 14de eeuw als het ware 'uitgeëvolueerd'. Dat wil niet zeggen dat zich binnen het dan bestaande systeem vervolgens geen verschuivingen meer voordeden die in overeenstemming waren met veranderingen in de surplus extractie-verhoudingen. Het waarschijnlijk na ca. 1350 nog (fors) stijgende aandeel van poorters en stedelijke instellingen in de surplus extractie zal, al is dat proces niet te kwantificeren, een uitbreiding van de tijdpacht en de geconstitueerde rente in het 'lastenpakket' met zich mee hebben gebracht. In hoeverre deze verschuiving is gecompenseerd door een verminderd aandeel van andere vormen van surplus extractie, is moeilijk te zeggen. De berekening van de reële lastendruk voor vier verschillend samengestelde 'lastenpakketten' in vier steekjaren (tabel 24.1) gaf nochtans als uitkomst, dat de gemiddelde lastendruk aan het einde van de 15de eeuw eerder lichter dan zwaarder was dan een eeuw daarvóór. Vooral pachters kwamen in de tweede helft van de 15de eeuw gunstig weg, omdat de 'heren' er door de geringe vraag naar pachtgoed onvoldoende in slaagden stijgende prijzen en eigenaarslasten door te berekenen in de pachten. In de calculatie werd de bredere verspreiding onder de eigenerfde burenen van geconstitueerde renten echter niet verdisconteerd. Toch waren tegen 1500 zeer waarschijnlijk meer kleine

boereigendommen met renten belast dan omstreeks 1375. Juist die ongunstige verhouding tussen eigendom en pacht zou bij volkomen onvoorspelbare, maar geenszins ondenkbare constellaties van lage produkt-prijzen, hoge belastingeisen en plotselinge oorlogsoverlast wel eens meer burenen van hun eigen grond verdreven kunnen hebben dan welk ander 'vast' in het surplus extractie-systeem ingebouwd mechanisme ook.

31.4.3. Gerechtsheerlijkheid

Ook al opmerkelijk waren de mutaties in het bezit van heerlijkheidsrechten. Terwijl in de hele periode van 1360 tot 1515 slechts van vier dorpen – Eethen, Meeuwen, Drongelen en Heesbeen – de lage en/of hoge gerechtsheerlijkheid *onafgebroken* was vervreemd, wist de landsheer alleen in Hedikhuizen, Aalburg, Doeveren en Genderen alle heerlijke rechten van begin tot einde in eigen hand te houden. De burenen van de overige acht dorpen zagen dus in de tussenliggende jaren een gerechtsheer boven zich aangesteld worden. Bij zeven van de acht gebeurde dat tussen 1390 en 1450. Men zou dus kunnen zeggen dat de eerste helft van de 15de eeuw een ongekende versterking van heerlijke structuren te zien gaf, die nauw samenhang met de buiten- en binnenlandse oorlogen, waarin de graven van Holland toen verstrikt raakten. Dat naar een weinig bij de 'moderne' staatsvorming passend middel als de vervreemding van overheidsrechten moest worden gegrepen om fondsen te werven en loyaliteit te kopen, mag typerend heten voor de langdurige bestuurlijke onmacht en verwarring die van de nadagen van het bewind van Albrecht van Beieren tot geruime tijd na de feitelijke machtsovername door Filips van Bourgondië in Holland hebben geheerst. Onder de nieuwe gerechtsheren bevonden zich naast exponenten van de adel ook leden van het Heusdense stadspatriciaat, die de aankoop van heerlijke rechten als een opstap naar lidmaatschap van de ridderschap zagen. Voor de burenen betekende vervreemding van de gerechtsheerlijkheid vermoedelijk eerst en vooral dat heerlijke rechten voortaan op een meer directe en efficiënte manier werden uitgeoefend. Tot de eigenlijke heerlijke rechten behoorden altijd de lage, soms ook de hoge *rechtspraak*, een per heerlijkheid nogal verschillend 'pakket' van *banaliteiten* en de zogenaamde *hofdienst*, een oude hand- en spandienst waaraan alle niet-edele burenen waren onderworpen. Overigens wees mijn onderzoek uit, dat naar verhouding slechts een onbeduidend deel van de surplus extractie haar beslag kreeg via de uitoefening van heerlijke rechten.

31.5. VERKLARENDE FACTOREN

Factoren die het beeld van algehele stagnatie mede kunnen verklaren, zijn in dit boek bij de behandeling van velerlei onderwerpen aangedragen. Sommige ervan liggen op het economische, andere op het institutionele

vlak, weer andere op dat van de klasseverhoudingen. Ik vat ze achtereen volgens kort samen, zonder dat ik in de gekozen volgorde de onderscheiden verklarende elementen heb willen prioriteren.

1) Behalve dat er *binnen* de klassen van 'boeren' en 'heren' grote economische en sociale verschillen bestonden, was de maatschappelijke kloof *tussen* beide bepaald niet onoverbrugbaar. Verwevenheid en belangenverstrengeling kwamen in alle door mij gekozen invalshoeken aan het licht: op het niveau van families en op dat van het lokale bestuur. Dit gegeven sloeg weliswaar niet de bodem uit het leerstuk van de antagonistische klasseverhouding, maar ontnam bij gelegenheid wel scherpte aan conflicten die uit die tegenstelling voortkwamen.

De verwevenheid op het niveau van familierelaties kon zowel een geografische als sociale achtergrond hebben. Met het eerste doel ik op de migratie naar de stad. Aangezien niets erop wees dat de burens uit dorpen van Heusden gedurende onze periode ooit massaal wegtrokken en over een grote afstand verhuisden, moeten de meeste migranten verwanten in de buurt hebben gehad, waarmee de banden natuurlijk niet meteen werden doorgesneden. Aan de hand van de tamelijk gedetailleerde informatie over twee vetes (*hoofdstuk 11*) was aan te tonen dat dit inderdaad niet gebeurde en dat plattelandsfamilies die zich over de stad hadden vertakt, hun stedelijke connecties wanneer nodig 'activeerden' en vice versa.

Familiale verbindingen tussen burengeslachten en adellijke families duiden waarschijnlijk veelal op sociale degradatie. In dat kader ben ik in *hoofdstuk 9* uitvoerig ingegaan op het fenomeen van het welgeborenschap. *Welgeboren* betekende in algemene zin gewoon edelboortig, maar het woord werd geleidelijk steeds meer gereserveerd voor die edel- (of schildboortigen) die zich geen adellijke (d.i. riddermatige) levensstijl konden permitteren, maar hun standsvoorrechten niet op wilden geven. Ook op het platteland van Heusden en vooral in de noordelijke dorpen Aalburg, Wijk en Veen vertoonde een aantal geslachten duidelijk de kenmerken van welgeborenschap. Zij behoorden zonder uitzondering tot de lokale elite en waren, voor zover viel te achterhalen, allerm minst onbemiddeld. Verschillende van deze families drongen in het stadsbestuur van Heusden en in de ambtelijke top van het Heusdense gouvernement door. Sommige individuele leden slaagden erin de hand te leggen op een gerechtsheerlijkheid of werden, zoals de gebroeders Boudewijn Kuist en Jan van Wijk, ook zonder bezit van heerlijkheid weer in de ridderschap opgenomen.

Maatschappelijke carrières in de huidige, 'meritocratische' zin van het woord waren alleen te documenteren voor enkele geestelijken van Heusdense komaf, die in topfuncties als die van officiaal van het bisdom Utrecht en tesorier en raad van de elect van Luik terechtkwamen. Prosopografisch onderzoek toonde overigens aan dat zij eveneens afkomstig waren uit lokale elite-families. Dit geeft al aan, hoe moeilijk het is om voor deze vroege periode sociale mobiliteit als een meer algemeen verschijnsel te beschrij-

ven. Wat op het eerste gezicht wellicht nog opwaartse sociale mobiliteit lijkt, blijkt bij nadere beschouwing toch vaak een *transfer* tussen elites te zijn geweest.

Verstrengeling tussen de belangen van 'heren' en 'boeren' komt natuurlijk eveneens nadrukkelijk naar voren in de institutionele encadrering van het grondeigendom. Eigenerfde boeren en allochtone eigenaren hadden een gemeenschappelijk belang bij de bescherming van het land tegen het water (defensief bekeken) en bij infrastructurele verbeteringen (offensief gezien). Dit gedeelde belang werd in de 15de eeuw min of meer geïnstitutionaliseerd in een (los-vaste?, ad-hoc?) organisatie van 'gemene ingelanden'.

Op het terrein van het lokale bestuur is de figuur van de schout aangewezen als een belangrijke intermediair of *power broker* tussen 'heren' (i.c. gerechtsheren) en 'buren'. In dezelfde sfeer lag waarschijnlijk de positie van rentmeesters van grootgrondbezitters, voor zover dat althans, net als vaak met de schouten het geval was, lieden van boeren komaf waren.

2) In *hoofdstuk 24* is aannemelijk gemaakt, dat het platteland van Heusden gedurende een groot deel van de tweede helft van de 15de eeuw een ernstige depressie doormaakte. Herstel werd gefrustreerd door de Gelderse oorlogen en door de teleurgang van Heusden, dat van de hoofdstroom van de Maas was afgesneden en steeds verder werd overvleugeld door het expansieve 's-Hertogenbosch. In die omstandigheden ontwikkelden de rendementen op grondbezit (pachten) zich ten opzichte van de vaste eigenaarslasten (waterstaatslasten, belastingen) ongunstig. Dat maakte de *rechtstreekse* accumulatie van grondbezit voor 'heren' waarschijnlijk niet aantrekkelijk.¹⁴ Tegelijkertijd waren de kansen op *indirecte* accumulatie, de kansen, met andere woorden, dat de boeren massaal uit hun grondbezit werden verdreven omdat ze niet aan hun financiële verplichtingen in de vorm van renten, pachten en eigenaarslasten konden voldoen, eveneens gering. Dat kwam omdat de (regionale) pacht- en de (interregionale) graanprijzen gedurende een aantal decennia in de 15de eeuw in volstrekt tegengestelde richting (grafiek 24.[..]) evolueerden. Ik bracht die ogenschijnlijke paradox in verband met een demografische inzinking op het platteland van Heusden. Het contraire prijsverloop zou dan de hypothese van Mendras bevestigen dat grondprijzen in de pre-industriële tijd eerder door bevolkingsdichtheid dan door de agrarisch-economische waarde van de grond werden bepaald.¹⁵ Bij een relatief gunstige verhouding tussen lasten en productprijzen had de crisis dus voor de 'boeren' veel minder negatieve gevolgen dan voor de 'heren' die werden getroffen door een ongunstige verhouding tussen eigenaarslasten en baten uit pachten.

3) De resistentie van het kleine boerengrondbezit tegen aantasting door de 'heren' was waarschijnlijk groter dan wel eens wordt aangenomen als

gevolg van een relatief hoge produktiviteit en flexibiliteit. Van verschillende zijden zijn inmiddels bezwaren aangevoerd tegen de voorstelling van zaken, dat alleen schaalvergroting en specialisatie konden leiden tot *sustained growth* in de pre-industriële agrarische economie, een inzicht dat men zowel aantreft bij een neomarxist als Robert Brenner als bij een meer op de liberale economie georiënteerd historicus als Jan de Vries. Zo kenden P. Croot en D. Parker in hun bijdrage aan het '*Brenner debate*' juist aan de *middelgrote* eigenerfde boeren en niet, zoals Brenner deed, aan de adellijke grootgrondbezitters een dynamische sleutelrol toe in de ontwikkeling van kapitalistische produktiebetrekkingen in de Engelse agrarische sector.¹⁶ Vanuit een andere invalshoek wees J.P. Cooper op de zeer hoge produktiviteit van het dominante bedrijfstype in Vlaanderen in de Late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijd, *microfundia* met een oppervlakte van minder dan anderhalve hectare.¹⁷ De levensvatbaarheid van dergelijke zeer kleine bedrijven hing met een aantal zaken samen, waarvan de eerste twee in de *hoofdstukken 13 en 24* zijn genoemd¹⁸: door zeer intensieve grondbewerking of, beter nog, door specialisatie op de teelt van arbeidsintensieve maar hoogwaardige handelsgewassen en door over-tollige arbeid buiten het bedrijf te gelde te maken wisten zij voldoende inkomen te genereren om eventuele 'aanvallen' van de 'heren' op het bezit van hun grond af te slaan. Door de geringe graad van mechanisatie en rationalisatie was het in de middeleeuwse landbouw moeilijk om op grote bedrijven schaal- of andere comparatieve kostenvoordelen te realiseren. In dit verband zou ik er bovendien op kunnen wijzen dat de meest kostbare produktiviteitsverhogende investeringen, die in de infrastructuur (i.c. de waterhuishouding), door alle profiterende grondeigenaren pro rata van hun grondbezit werden betaald (*hoofdstuk 27*) en kleine eigenaren evenveel nut opleverden als grote. De toepassing van andere gesignaleerde (nieuwe?) intensiveringstechnieken, zoals bepaalde vormen van weidebraak- of zelfs koppelstelsel (*hoofdstuk 13*), was niet aan bedrijfsgrootte gebonden. Tenslotte was de grootveebezetting op zeer kleine bedrijven mogelijk relatief hoger en daardoor de mestvoorziening beter dan op grotere bedrijven.¹⁹

4) Behalve door de redelijke honkvastheid en onderlinge cohesie van burenfamilies, die ik hierboven al noemde, werd de instandhouding van het kleine eigenerfde grondbezit verder bevorderd door bepaalde gewoonten bij de intrafamiliale doorgifte van erfgoed. Ik besprak ze uitvoerig in *hoofdstuk 12*. In de gewonterechtelijke regels van uitboedeling en vererving zaten verschillende mechanismen besloten die fragmentatie van erfgoed als gevolg van de principiële gelijkberechtigting van alle erfgenamen in de eerste lijn hielpen voorkomen. Uitboedeling bij huwelijk was gewoon, maar had altijd een voorlopig karakter. Ten aanzien van de intestate vererving was op het platteland van Heusden tot de tweede helft van de 15de eeuw een variant van het (Oostbrabantse) devolutierecht van

kracht. Devolutierecht voorzag in de vorming van een boedelgemeenschap na overlijden van een van beide partners in een huwelijk met kinderen. In principe bleven de erfgoederen bijeen tot de dood van de langstlevende ouder. Detailstudie van transportakten bracht echter aan het licht dat boedels ook na het overlijden van *beide* ouders niet steeds onmiddellijk en in hun geheel tussen de kinderen werden verdeeld, net alsof de boedelgemeenschap bleef bestaan wanneer daar rechtens geen noodzaak meer toe was. Verdelingen van onroerende nalatenschappen lijken daardoor vaak in fasen en door weloverwogen toedeling en herschikking van erfde-len hun beslag te hebben gekregen.

5) Door tal van auteurs worden de gemeenschappen van burens of – van een principieel verschil is volgens sommigen geen sprake²⁰ – poorters, die in de Hoge Middeleeuwen wortel schoten, beschouwd als, ik citeer Brenner, ‘a powerful line of defence against the incursions of (land)lords’.²¹ De Duits-Zwitserse historicus Peter Blickle onderscheidt zelfs, doelend op hetzelfde tegenwicht tegen de sociale en politieke macht van de heren, twee haaks op elkaar staande en onverenigbare ‘ordeningsprincipes’ in de Europese samenleving op het breukvlak van Middeleeuwen en Nieuwe Tijd: het ‘verticale’ *feodalisme* en het ‘horizontale’ *communalisme*.²²

Ook op het laatmiddeleeuwse platteland van Heusden was een hechte communale organisatie aan te wijzen. De buurschap (*communitas villae*) kwam in *hoofdstuk 25* naar voren als een zeer autonoom opererende instelling met taken en bevoegdheden op het terrein van openbaar bestuur, rechtspraak en politiek. In dat opzicht oefende de dorpsgemeenschap, om met Blickle te spreken, ‘staatliche Funktionen’ uit en had zij deel aan de politieke macht.²³ Opnieuw rijst dan de vraag, of dat gegeven in zichzelf voldoende tegenwicht kon bieden tegen overmatige ‘heerlijke’ surplus extractie of aantasting van het kleine boerengrondbezit. Wat het eigenerfde bezit betreft, waren de mogelijkheden tot sturing natuurlijk uiterst beperkt. Men zou daarbij kunnen denken aan een streven tot behoud van gemene gronden. Erg uitvoerig was de documentatie op dat punt niet, maar enkele verdelingen en verkopen van meenten of delen van meenten aan derden²⁴ doen toch vermoeden, dat de buurschappen geen integrale instandhouding van gemene gronden nastreefden. Trouwens, verschillende dorpen beschikten in de Late Middeleeuwen niet eens meer over eigen meenten.

Beslissingen over de hoogten, laat staan het voortbestaan van (grondgebonden) lasten – waterstaatslasten uitgezonderd, maar die rekende ik niet tot de surplus extractie – lagen buiten het gezag van de buurschappen. Wat zij wel konden doen, was zich als collectief verzetten. Zo zagen wij hen in de laatste hoofdstukken voor het Hof van Holland protest aantekenen tegen pogingen van gerechtsheren of de stad Heusden om het niveau van gerechtelijke boeten of accijnzen te verhogen. En, toen de misère van de Gelderse oorlogen de dorpen het water tot de lippen deed stijgen, ver-

zochten zij bij de landsheerlijke autoriteiten nederig maar met aandrang om vermindering of zelfs volledige opschorting van betaling van hun quoten in de schildtalenbeden.

In deze sfeer bereikten de gemene burenen nog wel eens wat. Andere, meer fundamentele zaken, zoals de 'vervreemding' van dorpen aan gerechtsheren, konden zij niet tegenhouden. Welke effecten de in *hoofdstuk 28* gesignaleerde 'refeodalisering' gedurende de 15de eeuw op de surplus extractie heeft gehad, is moeilijk te zeggen. Het is niet onvoorstelbaar dat nieuwbakken gerechtsheren justitiële en banale rechten met meer vigeur uitoefenden dan de vertegenwoordigers van de landsheer. Ook toonde het 'schrikbewind' van Robrecht van Drongelen en Arend Spierink in de oude hoge heerlijkheid Eethen en Meeuwen aan, hoe broos het tegenwicht was dat gewone boeren konden bieden aan gerechtsheren die kwaad wilden en al hun voor de maat van het dorp formidabele dwangmiddelen inzetten. Ook die treurige geschiedenis mondde echter niet uit in het opleggen van geheel nieuwe of structureel zwaardere lasten.

6) De maatschappelijke diversiteit onder de 'heren' en de overwegende kleinschaligheid van het 'heerlijke' grondbezit plaatste de 'buren' zowel op het 'politieke' als het economische vlak in een gunstige onderhandelingspositie. Het tweede was voornamelijk zichtbaar in de pachtprizen. Zo profiteerden burenen-pachters in de nabijheid van Heusden onmiskenbaar van de concurrentiestrijd tussen de tientallen kleine stedelijke grondeigenaren die elk hún stukje land wilden verpachten. In 1543 lagen de pachten voor land van particuliere poorters dan ook beduidend beneden de pachten die de abt van Berne als lokale grootgrondbezitter kon bedingen (tabel 21.7).

Ook op andere terreinen liepen de belangen van de 'heren' lang niet altijd gelijk en dat stelde de burenen in staat tot een politiek van *divide et impera*. Het leidde, zo bleek uit *hoofdstuk 30*, tot tijdelijke allianties tussen stad en dorpen tegen fiscale exemptie eisende geestelijke grondeigenaren. Bij de omslag van waterstaatslasten liepen al helemaal geen scheidslijnen tussen heren en burenen, wel vaak tussen groepen ingelanden met verschillende deelbelangen, bijvoorbeeld tussen grote en kleine geërfd en tussen de ingelanden van direct aan hoofddijken en die van in het achterland gelegen dorpen. Juist het feit dat bij de omslag van waterstaatslasten alle eigenaren, ongeacht stand of klasse, principieel gelijk werden behandeld en althans een deel van hen ook bij de besluitvorming over de technische uitvoering en bekostiging van waterstaatkundige projecten werd betrokken, maakt van de waterschappen een veel belangrijker, want van een breder maatschappelijk draagvlak voorzien 'experiment in democratie' dan bijvoorbeeld de laatmiddeleeuwse statenvergaderingen.²⁵

31.6. TOT BESLUIT

Ik meen met behulp van een aantal neomarxistische concepten (het duaal-antagonistische klassenschema, surplus extractie en surplus extractie-verhoudingen) belangrijke structurelementen van de rurale samenleving in de Late Middeleeuwen verhelderd te hebben. Vanuit het duaal-antagonistische klassenperspectief bezien, hielden de meest wezenlijke maatschappelijke krachten, 'heren' en 'boeren', elkaar over het geheel van de afgebakende tijdsperiode bekeken redelijk in evenwicht. Voor zover de 'crisis van de Late Middeleeuwen' een crisis was in de klasseverhoudingen tussen 'heren' en 'boeren', nam zij in het Land van Heusden de vorm aan van een langdurige patstelling, waarin de 'heren' geen beslissend overwicht op de 'boeren' wisten te krijgen.

Rest aan het einde dezelfde vraag die Guy Bois zich in de slotzinnen van zijn *Crise du Féodalisme* stelde²⁶: hebben de belangrijkste bevindingen van deze studie een 'valeur plus générale' of komen we toch weer uit bij die 'trop fameuse diversité médiévale'? Net als Bois meen ik dat hier sprake is van een 'vals dilemma' en net zoals Bois 'het geval Normandië' gebruikte om een algemeen maatschappelijk systeem te doorgronden, heb ik 'het geval Heusden' gebruikt om, koersend tussen de Scylla van onpersoonlijke processen en structuren en de Charybdis van de myopie, van het concretemaar-altijd-weer-andere, de samenleving van het laatmiddeleeuwse platteland zowel in haar algemeenheid als in een specifieke context beter te leren kennen en begrijpen.

Wat de eerste zijde betreft, denk ik dat een aantal van de in dit boek beschreven elementen van de sociale structuur ook buiten het Land van Heusden aanwezig waren, al heeft die bewering voor Holland en het noorden van Brabant veel van een hypothese, omdat er nog weinig vergelijkbaar onderzoek is verricht. Dat geldt voor het hele surplus extractie-systeem, voor de overwegende kleinschaligheid van zowel grondeigendom als grondgebruik, voor de grote mate van autonomie waarmee de dorpsgemeenschap haar zaken kon regelen, voor de tendens tot oligarchisering die zich daarbij tegen het einde van de 15de eeuw begon af te tekenen. Het geldt ook voor een aantal paradoxen in het functioneren van de plattelandsamenleving die mijn onderzoek opleverde:

a) tegenover een gewichtsverschuiving binnen de surplus extractie-verhoudingen van adel naar stad stond een 'refeodalisering' van gerechtshoerlijkheden, die in feite de politieke macht van de adel op het platteland weer versterkte. Op een hoger, landsheerlijk niveau is iets dergelijks voor Brabant geconstateerd door Van Uytven.²⁷ Het is overigens nog de vraag, of dezelfde ontwikkeling ook in het graafschap Holland heeft plaatsgevonden.²⁸

b) tegenover kleinschaligheid en gebrekkige economische specialisatie

stond al met al een duidelijke *marktgerichtheid* van zowel agrarische als niet-agrarische activiteiten. Anders dan volgens Van Zanden in Holland het geval geweest zou zijn, leidde die situatie op het platteland van Heusden *niet* tot omvangrijke ‘protoproletarisering’. De redenen daarvan heb ik hierboven breeduit aangegeven.

c) tegenover een nog zeer roofzuchtige houding van het centrale gezag ten opzichte van de bewoners van het platteland (de staat neemt vooral) stond een toenemende ‘bereikbaarheid’ van centrale bestuursinstellingen vanuit de maatschappelijke basis (de staat geeft ook). In het bijzonder de institutionalisering en professionalisering van de hoge landsheerlijke gerechtshoven zijn voor het laatste van grote betekenis geweest. De autonome lokale besturen en gerechtsheren werden daardoor primair ‘passief’ gecontroleerd: het centrale gezag greep onder normale omstandigheden pas in, nadat vanaf het plaatselijke niveau zelf problemen (in de vorm van bestuurlijke of civiele geschillen) via de hoge gerechtshoven naar het centrale niveau waren ‘getild’.

d) naast de ‘felheid des levens’ (Huizinga) en de gewelddadigheid die eigen zou zijn geweest aan de middeleeuwse cultuur en het karakter van de middeleeuwse mens²⁹, was eveneens een sterk ontwikkeld ‘legalisme’ waarneembaar. Zeker collectieven beriepen zich in conflictsituaties, liever dan meteen naar geweld te grijpen, graag op oude, ongeschreven en in principe onaantastbare gewoonten en rechten. Veel conflicten werden dan ook door rechtspraak, bij voorkeur door een vorm van arbitrage-rechtspraak opgelost.

Behalve een naar buiten gerichte zijde, een streven om lokale geschiedenis met een bovenlokale context te verbinden, bevat mijn studie óók, bewust, een ‘introspectieve’ kant, gericht op het eigene, het lokaal-specifieke, ‘trop fameuse’ of niet. Vooral de exploratie van deze tweede zijde bracht bij de eenmaal gebrekkige bronnensituatie op voorhand beperkingen en risico’s met zich mee. In dat verband heb ik het beeld van de middeleeuwse dorpssamenleving dat met mijn omzichtig wroeten wordt verkregen, ooit vergeleken met het beeld dat een vaste bewakingscamera in een warenhuis oplevert.³⁰ Voor een slechts af en toe veranderend décor schuiven voortdurend andere individuen over de monitor. Sommigen hebben of doen iets met elkaar, maar hun leven of handelen is niet meer te volgen zo gauw zij uit het beeldveld van de lens verdwijnen. De één komt vaker in beeld dan de ander en er zijn er altijd een paar bij die zich voortdurend aan de camera opdringen, een fenomeen dat ik onder verwijzing naar een kostelijke creatie van humorist en schrijver Kees van Kooten het ‘wethouder Hekking-effect’ zou willen noemen. Zo’n beeld gaat pas iets zeggen, als we er tijdenlang naar hebben zitten turen en ogenschijnlijk onbeduidende details in gedragingen, objecten en paramenteren betekenis kunnen geven. Ook op dat ‘micro’niveau heeft deze studie, zowel inhoudelijk als methodologisch, een bijdrage willen leveren.

SUMMARY

SUMMARY

The Land van Heusden (at present Province of Northern-Brabant) is situated in the western part of the river-area of the Central Netherlands. In the medieval period it consisted of sixteen villages and the small town of Heusden, founded in the first half of the 13th century along the river Meuse, midway between two major cities, Dordrecht and 's-Hertogenbosch. The riverlandscape was characterized by the alternation of sandy stream ridges and natural levees, inhabited since prehistoric times, and extensive basin clay deposits, partly covered with peat, the use of which was only intensified from the 12th century onwards by systematic draining and diking operations.

In the spring of 1357 this strategically important territory on the border of Holland, Gelre and Brabant was taken over by the count of Holland from the duchy of Brabant. Despite several attempts of the Brabanters to recover their loss, Heusden remained an integral part of Holland until 1815, when it was appended to the newly formed province of Brabant. This study covers the history of Heusden from 1357 till the beginning of the 16th century, when the Habsburg count of Holland, also king of Germany and Spain, pledged the receipts of the Heusden domains to its governor, the wealthy count of Nassau.

Underlying this study of the social structure of the Heusden villages during the later Middle Ages were two rather idealistic intentions: one to offer a panoptic view on local rural society, the other to leave, in the tradition of Coulton, Homans and, lately, Hanawalt, the leading part to the villagers and look at society, as Rodney Hilton once put it, 'from the bottom upwards'. Evidently, surviving records put major restrictions on both the scope and directions of our research. We focused, therefore, on three main themes, each of which covered an important set of social relations and, at the same time, constituted a common ground where the worlds of 'peasants' and 'lords' potentially touched: the ties of blood (part II), the holding of land (part III) and communal organization and self-government (part IV).

In order to expose social contrasts between 'peasants' and 'lords' as clearly as possible, we made use of the (neo)marxist concept of surplus-extraction. The central issue we raised, then, was: can we detect in the evolution of surplus-extraction relations the kind of serious tensions between the two main classes of medieval society, that, according to the neo-marxist view, are essential to the collapse of the feudal system and, hence, to the general 'crisis of the later Middle Ages'? Our attempt to answer this question required several preliminary steps. First we had to give fairly intricate descriptions of the social composition of the two classes of 'peasants' and 'lords'. Second we analyzed the distribution of landed rights and 'political' power between 'peasants' and 'lords' as the two main

accesses to surplus-extraction. Subsequently we had to describe the modes of surplus-extraction in more detail. And finally we tried to identify the specific conditions which favored or undermined the existing surplus-extraction system.

To come as near to the villagers as records allowed, we undertook a genealogical reconstruction of village families. Of course, these reconstructions had their limitations. They had to be restricted to the reconstruction of patrilineages, reconstruction only succeeded for a limited number of villages, and basic source material was rather heavily biased towards land-owning villagers, the so called 'eigenerfden'. As a backbone served several nominal rolls, listing the greater part of the local independent adults at one point in time. The most important of these surveys were the subsidy rolls of 1375 (extant for 14 villages), certain lists of landowners liable for the maintenance of dikes from 1467 and 1498 (in complete form extant for two villages) and the detailed registers of goods and receipts of the vicar and the church of one village, Baardwijk, from 1497 and 1526.

After fleshing out this backbone with whatever other data at our disposal according to a severe identification procedure, we had to restrict the number of reconstructions even further. The final result were extensive reconstructions for nine villages covering the second half of the 14th century and for two villages covering the second half of the 15th century. For several other villages the compiling of genealogies was limited to families for which three or more generations could be reconstructed. The final result, which comprised close to 2,500 personal dossiers, is reproduced in condensed form in Appendix A. Each dossier fills one line over two opposite pages. Left-page lines contain the proper genealogical information, right-page lines various data of another kind, such as landed property, leases, income from rents, migration movements, non-agricultural professional activities, wider family-connections and the involvement in intra-village conflicts.

The genealogical tables of Appendix A were tapped for information on personal backgrounds in a wide range of chapters. In their totality they were also used in a separate chapter (chapter 8) for testing the character of some major forces that must have enhanced intra-village stability. By counting the number of successive generations village families remained attached to their holdings – which was not the same as, but certainly came close to testing permanency in residence – and by measuring the local circulation of surnames, it was well established that social *continuity* in the villages of Heusden was rather great, even in comparison, for instance, with the continuity in English villages during the same period, as measured – in a similar way – by J.A. Raftis *cum suis* (cf. tables 8.1 – 8.3).

To test social *cohesiveness*, Appendix A was searched for family ties between village families. Many of the connections that could be traced were cognatic by nature. Most of these, remarkably, crossed village borders

and the same was true for many wider agnatic relations as well. On a (sub)regional level, therefore, mobility of people in the later medieval countryside must have been considerable. In some cases the interconnectedness of families from neighboring villages – also across the Brabant-Holland border – was so intense that even at close examination ties could not be completely unraveled. Instead of migration or movement we called this phenomenon, following A. Higounet-Nadal, ‘social osmosis’. As for proper migration movements, the study of placename-surnames endorsed our impression of strong dynamics within a rather confined geographical range. Most of the not-stabilized placename-surnames referring to places outside the Land van Heusden indicated (relatively recent) immigration from the northern and north-eastern part of Brabant, to a lesser extent from the duchy of Gelre, and, only very seldom, from Holland (cf. table 8.4). This means that even after the annexation to Holland, Heusden kept oriented towards Brabant. Although we had much more difficulty with grasping the intensity and directions of emigration, there was no hard indication to be found for a massive and constant human flow from the villages to either its regional center, the town of Heusden, or the two big cities in the wider region, Dordrecht and ’s-Hertogenbosch.

Although available information indicated that even at the beginning of the 16th century the village economy was rather unspecialized – and in that respect villagers were ‘peasants’ – a quarter to a third of all villagers were qualified as ‘poor’, which as we demonstrated was, to a certain extent, the same as ‘not owning any land’ (cf. chapter 13). However, our records did not allow us to get a detailed and comprehensive view of overall economic and social differences among the villagers. Consequently our attempts at making a social stratification were limited to the isolation of the village elite. Besides the permanency of attachment to local tofts or plots of land, we used various other criteria for stratification, such as taxable wealth, blood-relationship with members of the nobility or with leading municipal families, the possession of feudal tenures, income from land rents, the ownership of land outside the village of residence, money-lending, the performing of leading administrative functions within the village community, or, hallmark of a high social level, the possession of a fortified (stone) house and even of seigneurial rights.

We fully realize that these criteria are disparate and suffering from two serious objections. One was the local specificity of some criteria. For this reason only village-families scoring on three or more criteria were ‘admitted’ to the village elite. In the best documented villages 10 to 40% of all *identified* families met this requirement. At the same time distinguishing between ‘harder’ and ‘softer’ criteria made it possible to pinpoint within this rather broad core of what Raftis *cum suis* termed ‘main families’, the top-leading, that is in all respects most well-off local families. No village had more than two of those at the same time and many villages none at all (cf. Appendix H).

This procedure left the second objection intact: by assigning to multi-generational families fixed positions on the basis of scattered data and by ranking families instead of individuals we neglected the possibilities of social mobility. We could meet this objection only inadequately and in a not entirely satisfactory manner (chapter 9). First we outlined in general a typical phenomenon of later medieval 'downward group-mobility', that of persons of noble birth who didn't succeed in maintaining a noble lifestyle, and illustrated it with some examples from Heusden. Secondly we made an analysis of the backgrounds and careers of four individuals of village extraction who ended up in high social positions. Thirdly we retraced the roots of quite some members of the Heusden town-magistracy to village families.

And the lords? Were they indeed 'those masculine wielders of power' as Peter Laslett coined them? Hardly, but that is because the neomarxist frame of reference tricks us. By imposing the postulate of two antagonistic social classes, 'lords' and 'peasants', on Dutch rural society at the closing of the Middle Ages, reality is simplified to an inadmissible extent. If we define the lords as those who did not participate directly in agricultural production but nevertheless 'appropriated' a large part of agrarian surplus in terms of ricardian land rent, the lords of the Land van Heusden constituted a motley crowd, a widely diffuse conglomeration, ranging from petty urban rentiers to powerful baronets and huge religious corporations. In our model-like description of the surplus-extraction system in the theoretical chapter 3 (cf. figure 3.2) we proposed a rough division of the lords in four groups, ranked along the base of a matrix in which the ownership of land and the possession of land rents are cross-tabulated, as the bulk of the 'lordly' share in surplus came from leases and various forms of land rents. At one extreme we placed the *members of the nobility*, who were chiefly landowners and drew to a far lesser extent, income from land rents. For the *small (religious) corporations* at the other extreme it was just the other way round. In between we placed *large (religious) corporations* (closest to the nobility) and *private urban investors* (closest to the small corporations). In addition, possession of two specific sources of surplus, tithes and the exercise of seigneurial rights, was exclusively restricted to the nobility and the big corporations. In the chapters 17, 18, 20 and 28 we submitted this schema to the historical evidence.

The absence or else 'subsidiary importance' (J. de Vries) of large estates and, therefore the relatively weak economic position of both the nobility and the Church is generally recognized as one of the most typical features of Dutch social structure at the beginning of the Modern Age. The Land van Heusden does not fit into this picture entirely. As our aim was to analyze property- and surplus-extraction relations primarily on the local level, we classified 'lordly' land ownership by looking at the extent of properties per village, disregarding ownership elsewhere, which anyway quite often meant outside the Land van Heusden. Taking 50 'morgen' (ca. 42½ hecta-

res) as the threshold of (local) large land ownership, at the beginning of our period, that is to say ca. 1360, only five or six of the 16 villages did *not* have any large landowners in this sense. Most of the other ones merely numbered one. In relative terms only Oud-Heusden, Herpt and Aalburg were really dominated by large landowners: here more than 40% of the estimated cultivated area – commons and lands on the outside of dikes *not* included – was in the hands of few religious corporations and noblemen owning (far) more than 100 morgen each (cf. Appendix D.1).

Of the large landowners ca. 1360, five were members of the nobility, three were benedictine and premonstratensian abbeys and one was the count of Holland himself as the legal successor to the lordship of Heusden. One and a half centuries later, when we can take another close look, the situation was markedly different in one respect: the nobility, as well as the count, had lost considerably. Only land ownership ‘associated’ with the possession of seigneurial rights proved to be quite persistent, as was, as far as we can see, land ownership of the three old abbeys. Those who profited most from the dissolution of noble landed property, however, were not the peasants, but two cistercian monasteries, the only newly found corporations to reach the status of large land ownership in the 15th century. In fact, when we look at the middle-range of ‘lordly’ landowners, defined as those who owned between 20 and 50 ‘morgen’ (17 to 42 hectares) a clear tendency in the same direction becomes visible. As opposed to the manifold noble proprietors which emerge from 14th-century records, at the beginning of the 16th century the noble land ownership of middle (or small) size has virtually disappeared (cf. Appendix D.2). On the other hand we can attest with certainty the acquisition of landed real estate by a number of newly founded, mostly urban religious and social corporations and, to a lesser extent, by individual members of the municipal clergy and magistrate. Below this level there were tens of private urban investors who owned odd acres in the countryside. Together with local parochial institutions (church, vicarage, poor relief) they constituted the majority of small ‘lordly’ landowners – owning less, and most of them far less, than 20 ‘morgen’ or 17 hectares. Unfortunately in the light of the probable dynamic character of urban capital investments, we know little or nothing about the historical *evolution* of urban properties in the countryside. We found that already at the beginning of our period most members of the town magistracy owned land or were entitled to rents in the surrounding villages, but whether this was just the tip of the iceberg or not, is not to be determined. The urban ‘attack’ on rural properties seems to have faded out before the demographic and economic upswing of the 16th-century really got on its way. Up to a third of the cultivated area was by then in the hands of private townsmen, but in this matter variance was large (cf. table 18.1).

Striking the balance on the social division of land ownership, while at the same time reversing our perspective, we might say as well that around

1500 the peasants of nine of the sixteen villages were still the virtual owners of (well) over half of the farming land. Peasant land ownership was best preserved in Baardwijk, Vlijmen (and Engelen), the southern-most villages bordering on the sandy soils of Northern Brabant and least preserved in Herpt and Heesbeen in the immediate vicinity of Heusden (cf. table 16.1). As 'lordly' land ownership of the large and middle-large range showed itself on the whole rather static and there are no indications whatsoever that the peasantry in the preceding one and a half century gained substantially, a first important conclusion of this study is that the property-relationship between lords and peasants did *not* change dramatically between the middle of the 14th and the beginning – or even middle – of the 16th century.

In addition, our analysis of the 'grid of property' in both the second half of the 14th and the first half of the 16th centuries revealed an extreme fragmentation of land ownership among peasants as well as lords. After having converted in hectares the classes used in the assessment of the personal wealth-tax of 1375, we were able to make a rough comparison between the size-structures of landed property among the villagers in 1375 and around 1545, when in view of the introduction of a new land-tax detailed local surveys of both the ownership and use of land were drawn up. This comparison (cf. table 19.2) suggests that small peasant property not only had a remarkable persistence – except in some of the villages in the immediate neighborhood of Heusden – but was and stayed also extremely fragmented. In both reference periods land ownership of villagers was overwhelmingly small- to very small-scaled with a tendency to cluster in a range from one to five 'morgen' (0.85-4.25 hectares).

More astonishing, however, was that even towards the middle of the 16th century the size-structure of the landed property of the lords was predominantly of modest size as well (cf. table 19.1 and the middle graphs of Appendix C). This applied especially to the properties of private citizens of Heusden.

These conclusions on the social division and the size-structure of landed property point to a relative stability of the existing surplus-extraction system as well. Property- and surplus-extraction relationships should not be confounded, as Brenner did, but it is clear that both systems were interacting. Not only were the modes of surplus-extraction determined by the social division of landed property, major shifts in the burden of regular extraction might in their turn have been of direct influence to the division of landed property. An extreme raising of rents or taxes could, for instance, force peasants to give up their lands and, thus, lead to a rearrangement of property relations.

Let us, therefore, summarize our findings on the surplus-extraction system and its workings. In our discussion we distinguished fixed and perpetual groundrents due by landowners or landusers (i.c. tithes) (chapter 20) from payments for short term landleases (chapter 21) and taxes (chapter 22).

Most burdensome of the various types of fixed and perpetual (ground) rents were tithes and the so called '*created*' rents ('rentes constituées'), the later medieval equivalent of modern mortgage. More curious than costly and almost exclusively payable to the lord of Heusden (the count of Holland) were other types of fixed rents, some relics of manorial relations, others springing from more recent reclamations of former commons.

We calculated that created rents, when paid in kind, came by and large to nearly 10% of average grain-yields and were in that respect quite comparable to tithes (cf. table 20.2). Even though precise information on the process of indebtedting in the countryside is lacking, we know from countless dossiers and from the detailed Inquiry the count of Holland had conducted into the state of his territory in 1514 that many peasant holdings were burdened with 'created' rents, and often enough more than one at a time. The main reason of this was that until the end of the 15th century 'created' rents were not redeemable. By consequence rent-indebtedness could easily accumulate. Among the (known) creditors-recipients most were, indeed, urban investors – private citizens as well as religious and social corporations.

Contrary to the (extreme) fragmentation of the rights to land and 'created' rents among the lords, the possession of tithes was remarkably concentrated, and, remarkable in itself, still concentrated in the hands of the Church. An important part of all tithe-rights in the Land van Heusden was exercised by the abbots of the benedictine monastery of Sint-Truiden (in present-day Belgium) and of the premonstratenzians of Berne (situated on the Meuse near the village of Herpt). Most of the remaining tithe-rights were in the hands of either religious corporations or noblemen. Only in the villages of Wijk and Veen were tithe-rights so fragmented that certain members of leading municipal families succeeded in obtaining titles to (smaller) tithe-revenues. An exceptional situation existed in the villages of Engelen en Vlijmen, where tithes had become an annex to seigniority, as indeed had happened in many other villages of Holland.

With the Flemish historian E. Thoen we agreed that short-term leasing of land gave the lords a powerful new instrument of surplus-extraction after the dissolution of manorial structures. This was the more so since the nobility was prevented from securing seigniorial (jurisdictional) rights in most of the villages up until the beginning of the 15th century – a point in which the Land van Heusden resembled Flanders to a certain degree. Apart from that, the alternative flow of income from leases was already a common part of the surplus-extraction system at the beginning of our period, as the administrations of both the count of Holland and other large landowners show.

We disagreed with Thoen on the extent to which (large) landowners were able to manipulate lease-contracts and lease-prices to the point of offsetting the basic economic law of supply and demand on the landmarket. We argued that all the movements of lease-prices we traced can be

explained from (often regionally specific) market-conditions and that, unlike Thoen made out for the Eastern Flemish countryside, the lease-prices for different sources of 'lordly' income showed markedly different evolutions (cf. chapter 24). We have to admit, though, a weak spot in our reasoning: all the *serial* lease-prices at our disposal were related to the administration of the count's domains. What may have made them exceptional is that the leasing out always happened by way of public auctions, not by negotiation. Even then it is remarkable that during the years of deepest crisis in 'lordly' income the counts were able to limit their loss mostly by way of raising real revenues from *fixed* rents, while they allowed a downfall of lease-prices over a long and sustained period of time (cf. graphs 21.6 and 28.1).

Neither in the 14th, nor in the 15th century were the 'aids' that the counts of Holland levied really landtaxes. During the reign of duke Albrecht of Bavaria (1358-1404) at irregular intervals, but on average once in seven years a heavy direct tax on (real) property was raised from the villagers of Heusden. As there was in the countryside little other real property than land, this wealth tax is to a large degree equal to a land tax. After the coming to power of the dukes of Burgundy taxation was drastically reformed. Taxes were thence raised yearly and according to a repartition-system. This meant that the town and the villages of Heusden were allotted a fixed portion of the total sum beforehand agreed upon by the estates of Holland. How each village-community in its turn allotted the part apportioned to it among its taxable members, was a matter of its own concern. However, from the Inquiry of 1514 we know, that land ownership was without exception the most important, and in several villages even the only basis for taxation. Our reconstruction of the *real* yearly contributions of the villages shows a relatively mild fiscal climate during the reign of Philip the Good. His son and successor Charles the Bold forced up taxes at the rate of knots to exorbitant levels to finance his costly wars. A similar tax-spiral developed from the beginning of the reign of Philip the Fair (cf. Appendix F and graph 22.1). This evolution of taxation with its growing fiscal pressure towards the end of the 15th century is well known, also from other parts of the Burgundian Netherlands. Close examination of fiscal pressure by means of a model (cf. chapter 24, paragraph 1 and table 24.1) revealed, however, that even at the apex of taxation under Charles the Bold, real fiscal burden – whether expressed in quantities of rye or in numbers of day-wages – was not remotely as heavy as were the irregular aids of duke Albrecht a century before. Spread over a number of years, those exerted a pressure that probably came close to the average level during the later decades of the 15th century. We should, therefore, be careful with giving too much weight to the view that not until the second half of the 15th century did new and modernized tax-systems become an effective instrument of power (and surplus-extraction) in the hands of emerging territorial states. Our data suggest that at least

in parts of Holland this development was already in the 14th century well under way.

In consequence, changes in the taxation-system could and did not, in the long term, throw existing surplus-extraction relationships off balance. As the same proved to be true, to an even stronger degree, for the other cogwheels of the surplus-extraction system, there was no *structural* difference in the way surplus was channeled from peasants to lords between the beginning and the end of our period.

Evidently, this lack of major shifts in either the property- or the surplus-extraction relationship implies that we cannot speak of a general 'crisis of the feudal system' unchained by growing class inconsistencies. No section of the 'class' of the lords succeeded in accumulating sufficiently to create definite openings to the development of capitalist relations of production in the Heusden countryside, be it within the sphere of large-scale farming or in a process of proto-industrialization. On a different level the same is true for the competition for land among the villagers themselves. From our detailed analysis of the landtax registers of ca. 1545, we can hardly deduce the emergence of something like a 'kulak'- or 'yeoman'-class: villagers owning more than ten hectares of land were as rare then as they must have been around 1375.

Trying to elucidate this long-term blockage of social-structural relationships, we have put forward various explanations in different sections of our book.

1. In chapter 24 it was suggested that the countryside of Heusden was going through a serious depression during the greater part of the second half of the 15th century. At the end, recovery was frustrated by the Geldrian wars as well as by the decay of Heusden following its being cut off from the main stream of the Meuse about 1480. In those circumstances short-term returns on land (income from leases) developed unfavourably compared to the fixed costs of landowners, such as taxes and the charges for dike-maintenance. This specific ratio of benefits to costs probably made a *direct* accumulation of land not an attractive prospective to the lords. At the same time chances for *indirect* accumulation, the chances, in other words, that the peasants would be driven out of their small properties massively because they could not meet their financial obligations, were small as well. The reason for this was that during several decades of the 15th century (regional) lease-prices and the (inter-regional) grainprices evolved in opposite directions (cf. graph 24. 2). We ascribed this apparent paradox to a demographic slump, limited to the Heusden countryside.

2. One of the other reasons behind the stubborn persistence of small peasant property may have been the relatively high productivity and flexibility of the peasant economy. Not necessarily only expansion and specialization have marked the road to a more sustained growth in pre-industrial

society. In the 'Brenner debate', for instance, P. Croot and D. Parker attributed a dynamic key role to small farmers and petty peasant landowners rather than large landowners in the development of capitalist relations of production in English agriculture. Others have, from a different angle, rightly pointed to the very high productivity of the dominant type of Flemish peasant holdings in the later Middle Ages: 'microfundia' with a size of less than $1\frac{1}{2}$ hectares. The viability of these extremely small holdings was dependent on a number of things, two of which have been mentioned in chapter 24. By way of specializing in the very labor-intensive growing of cash crops, such as hops and rapeseed, and by 'selling' on a temporary basis superfluous labor outside the holding, for which there was a constant demand in diking and draining operations, peasant households could generate income under virtually all circumstances and thus withstand 'attacks' on their lands. Though we could not detect a fixed seasonal pattern in household-activities, both aspects were clearly illustrated in our description of the peasant economy in chapter 13. We concluded that the market orientation of these activities did *not* speed up into a real process of proto-proletarianization, – even if we stretch the concept somewhat to include peat-cutting, fishery and the shipping trade and industry, as some Dutch historians have recently proposed. This was simply because the scale remained too small and proto-industrial activities of any importance failed to develop in the countryside of Heusden on a large enough scale and with enough (urban) capital-investments.

3. In addition, on account of a high degree of continuity and cohesion within village society, loss or a too easy fragmentation of family-property was prevented by the customary rules of endowment and inheritance. We digressed on them in chapter 12. We demonstrated that dowry and endowment were both ruled by the principle of 'forced recall'. As for intestate succession, a variant of the so-called 'devolution-system' prevailed. The essence was that after the death of the first partner of a first marriage a community estate was founded between the surviving partner and the children. At least in principle the estate had to remain intact until the death of the surviving spouse. This meant not only that the rights of all children dying before their longest-living parent fell back into the estate, but also and especially that no children out of later marriages of the surviving spouse could lay any claims on the estate of the first marriage. Not until the end of the 15th century was this system exchanged for one in which estates were split up between children and surviving parents immediately after the death of the first marriage-partner. Detailed analysis of 19 series of related conveyances of land (cf. Appendix B) revealed that under the old system children must have frequently left the community estate intact for some time even after the death of the longest living parent. They seem to have portioned out parts of the estate or to have split it up in its entirety only when they considered the moment expedient, for instance when one of them was married.

4. Many authors have viewed the village communities, which took root in the 11th century as a 'powerful line of defence against the incursions of lords' (Brenner). The German-Swiss historian Peter Blickle, referring to the same counterpoise, even proposed to distinguish two incompatible 'principles of (social) organization' in European society from the end of the Middle Ages: vertical 'feudalism' and horizontal 'communalism'. Following this angle in part IV, we described the main facets of communal organization in the countryside. In chapter 25 the *communitas villae* (the community of the vill) was presented as a highly autonomous institution with quite extensive legislative, jurisdictional, administrative and police authority. To quote Blickle once more, the village community in fact exercised 'stately functions' and really participated in political power. In addition to this, village communities had responsibilities outside the public domain: they controlled the use of the commons – if there were any left – they managed the properties of the parochial churches and 'poor-tables' (cf. chapter 26) and they performed certain tasks for the regional water boards (cf. chapter 27).

We should emphasize that in the Land van Heusden land ownership was no precondition to full membership of the *communitas villae*. However, we detected a certain tension between the 'eigenerfden' and their fellow-villagers who did not own any land. At least in one field, that of water management, the authority of the assembly of villagers was eroded little by little by an informal organization of landholders, existing of both local 'eigenerfden' from the villages and 'lordly' landowners. Among them the large landowners, contributing most to the maintenance of dikes, ditches and drains, claimed an ever greater say in drainage organizations. At least in the 15th century higher authorities were inclined to recognize this claim and indeed frequently involved large landowners directly in decisions on the execution of diking and draining projects. Even then the assembly of villagers had, however, to approve of the estimated costs.

The latitude a village community had in running its own affairs was to a large extent determined by the strength of its counterweight: lordship or, more precisely, the exercise of seigniorial or (public) jurisdictional rights. In this, 'lordly' power was present in its purest 'feudal' form, because only the exercise of jurisdiction offered (legal) possibilities of effectuating surplus-extraction by non-economic, 'political' coercion. Annex to the administration of justice – and, therefore, to the raking in of (a part of the) fines – was the exercise of 'banal rights', such as the monopoly of flourmills and fisheries. High as revenues from these sources may have been, we should not confuse gross income with profit and judge 'banalities' too harshly. Especially the upkeep and the exploitation of mills carried high expenses. Even without deducing those, we found that banalities made up no more than a modest part of seigniorial income. For the lords of Engelen and Vlijmen they amounted to about a third of their total revenues in 1460 (cf. graph 28.2), for the counts of Holland on average

to 15 to 20% during the second half of the 15th century (cf. graph 28.1a).

In chapter 28 we demonstrated that seignorial lordship was very weakly developed in the Land van Heusden at the beginning of our period. When the Land van Heusden was taken over by the count of Holland, the seignorial rights over not more than four villages were alienated. In all the other ones jurisdiction and banal rights were exercised by the count himself, that is to say, by his local representatives, the village mayors – usually called ‘judges’. This situation would change dramatically in the 150 years that followed. Mostly driven by financial straits, successive counts infeudated rich noblemen, members of the magistrate of Heusden or high government officials with jurisdictional rights. At the beginning of the 16th century there were only five villages in which seignorial rights were *not* alienated. In fact this development meant a clear reinforcement of a feudal-type lordship during the 15th century.

If it made any difference to the villagers, whether the count’s mayor or the local ‘seigneur’ (or his mayor) administered justice and presided the assembly of the community, remained difficult to decide. We know of misconduct and corruption of all sorts of officials and on all levels of bureaucracy in the county. Nevertheless we inclined towards the opinion that ‘seigneurs’ exercised jurisdictional and ‘banal’ rights with more vigour and with less mercy than the appointed representatives of the count. A sure sign of this is that all complaints about the conduct of lords submitted to high courts of justice by private villagers or village communities from the Land van Heusden concerned alienated lordships. By way of illustration we dwelled, in chapter 28, on the ‘reign of terror’ of Robrecht van Drongelen and Arend Spierink in the lordship of Eethen and Meeuwen. Their ruthless display of intimidation and cunning, fraud and violence towards the villagers made them the very embodiment of the one-sided negative image that the more popular history-books tend to give of medieval lords.

5. Open conflicts between villagers or village communities and their seigneurs constituted just one form that clashes between ‘lords’ and ‘peasants’ could take on. Depending on the character of the relationship, peasants confronted the lords also in their capacity of large landowners (cf. chapter 30), of privileged townsmen (cf. chapter 29) and of territorial princes. The issues at stake were few and always the same. Needless to say that one was the working of the tax-system after the Burgundian reforms. While the villagers tended to view taxes as real burdens, as payments attached to land not to people, and thus tried to force a share of the total tax-burden of the countryside upon the lords, the lords all invoked their different privileged statutes to escape contribution for their landed properties. Adding to the injustices of the taxation system was the obligation of the villagers to pay ale-excises to the town of Heusden, which financed the bulk of its own tax-share with the revenues from the very ale-excise.

In judging the outcome of these struggles, the first fact we have to establish is that clashes between lords and peasants never escalated to violent uprisings or peasant-revolts with all the possibilities of the shifting of social forces inherent in them. Severe as conflicts may have been, in the end they were always settled in court. Court-records show that on many occasions the lords did not succeed in closing their ranks, offering chances to the villagers to get into (ad-hoc) alliances with varying sections of the opposing class. In their struggle with large religious corporations over contributions to general taxes, for instance, the local communities did find the count's authority more and more at their side. On other occasions village communities were backed up by their seigneurs against claims of the town-authorities of Heusden. More in general we could, thus, say that the social and economic diversity among the lords put both individual peasants and village communities in a relatively advantageous bargaining position.

In a sense, however, records may blind us by giving too much attention to the exchange of arguments before the counsellors of the high courts of justice of Holland and the Burgundian Netherlands. Undoubtedly countless tiny battles were fought at the village-level, never reaching the elevated institutions of which records have survived. Besides, the cog-wheels of medieval justice ground slowly and even favorable sentences of high courts were not always executed at once – or ever executed at all. If peasants occasionally won lawsuits, they probably did not succeed in gaining definite changes for the better, in manoeuvring themselves into a structurally improved class-position. A striking example is the outcome of the protracted struggle between town and countryside over jurisdictional authority in the villages, one of the many facets of later medieval urban imperialism, that small towns displayed as well as big cities. The encroachment on the jurisdictional autonomy of the villagers started at the end of the 13th century with the obligated admission of written contracts regarding rural properties which were drawn up before the aldermen of Heusden. It ended, in 1569, with the issuing of the first comprehensive written customary law of Heusden, which was for ninety nine percent derived from the customs of the town. In the intervening period we see on more than one occasion that private villagers and village communities defied with success the growing tyranny of the town before the courts. But however the verdicts turned out, in the end nothing could stop the advance of urban power.

Een middeleeuwse samenleving

Het Land van Heusden, ca. 1360 – ca. 1515

Mag. NH 8201

1562 C

**Deel 2 bijlagen, noten en
verantwoording**

Peter Hoppenbrouwers

BIJLAGEN

NOTEN

VERANTWOORDING VAN TABELLEN
EN GRAFIEKEN

BRONNEN EN LITERATUUR

CENTRALE LANDBOUWCATALOGUS

0000 0429 3490

im: 568342

40951

BIBLIOTHEEK
LANDBOUWUNIVERSITEIT
WAGENINGEN

BIJLAGEN

- Bijlage A.* Genealogische reconstructies van dorpsfamilies
- A.1. ‘volledige’ reconstructies (eerste periode)
 - A.2. partiële reconstructies (eerste periode)
 - A.3. ‘volledige’ reconstructies (tweede periode)
 - A.4. partiële reconstructies (tweede periode)
- Bijlage B.* Stroomdiagrammen van verervingspraktijken
- Bijlage C.* Diagrammen van de verdeling van het grondbezit in negen dorpen (ca. 1550)
- Bijlage D.* Overzicht van het institutionele en adellijke grondbezit in het Land van Heusden
- D.1. Grootgrondbezit
 - D.2. Middelgroot institutioneel en adellijk grondbezit
 - D.3. Grondbezit van parochiekerken en armentafels
- Bijlage E.* Bezitters van tiendrechten (ca. 1375 en ca. 1500)
- Bijlage F.* Raming van de bede-bijdragen van het platteland van Heusden (1428-1515)
- Bijlage G.* Buitengewone waterstaatslasten (1360-1505)
- Bijlage H.* Selectie van de dorpselite op basis van tien elitekenmerken
- Bijlage I.* Opmerkingen over reken(ing)munten

BIJLAGE A

Toelichting

De basisgegevens voor de 'genealogische reconstructies' zijn opgeslagen in Data-Base en afgedrukt in zogenaamde *report forms*. De afgedrukte dossiers zijn per dorp gesorteerd, in eerste instantie op geslachtsnaam en in tweede instantie op (eventueel) 'familietak' en generatie. De basisgegevens uit de dossiers zijn verdeeld over een vijftiental vaste rubrieken, *velden* in de terminologie van Data-Base.

De gekozen werkwijze heeft aan de uiteindelijke presentatie zekere beperkingen opgelegd. Vanwege de overzichtelijkheid was het wenselijk om voor alle dossiers evenveel ruimte te reserveren. Ik heb gekozen voor één regel, lopend over twee tegenoverliggende pagina's. Om de informatie over de linker- en rechterpagina te kunnen blijven volgen zijn het eerste *veld* van de linker en het laatste *veld* van de rechterpagina voorzien van (gelijke) dossiernummers. De relevante gegevens waren alleen in één regel te comprimeren, als althans voor de informatie-elementen binnen een aantal velden afkortingen werden gebruikt. Voor de 'decodering' is een lijst met gebruikte afkortingen bijgevoegd. Dit is op zichzelf niet erg gebruikersvriendelijk, maar het alternatief van integrale beschrijving was nog minder aantrekkelijk, omdat het dossiers van zeer verschillende lengte opgeleverd zou hebben. Desondanks lukte het niet altijd om verkorte informatie binnen de daartoe bestemde *velden* of zelfs op één regel te houden. Dit probleem werd opgelost door het scheppen van 'overloop'-mogelijkheden, die met speciale verwijzingstekens zijn gemarkeerd: * voor de 'overloop' naar een ander veld op dezelfde regel; @ voor de 'overloop' naar hetzelfde veld op een volgende regel.

Het gebruik van de indexer- en sorteerfuncties van Data-Base bracht een tweede beperking met zich mee: de geslachtsnamen moesten worden geüniformeerd naar standaardvormen. Om elektronisch sorteren mogelijk te maken, *moest* elk afzonderlijk individu bovendien een rangnummer in de stamboom krijgen, óók als de basisgegevens het aanbrenge van een rangorde niet toelieten. Het laatste deed zich hoofdzakelijk voor bij generatiegenoten (groepen broers en zusters). Omdat gegevens over geboortejaren veelal ontbreken en dus geen leeftijdsvolgorde was te bepalen, is de gekozen volgorde van broers en zusters in de regel willekeurig. Alleen wanneer broers en zusters tegelijk in één en hetzelfde document verschenen, heb ik de volgorde uit het document aangehouden, maar ook dat zegt vermoedelijk weinig of niets over de leeftijdsvolgorde, omdat mannen nu eenmaal vaak, ongeacht hun leeftijd, voor vrouwen werden genoemd.

Veel ernstiger zijn de consequenties van het ontbreken van een jaaraanduiding bij de meeste informatie-elementen. Vooral bij een veld als GRONDBEZIT zou gemakkelijk de indruk kunnen ontstaan, dat de immobilia waarover in een bepaald dossier gegevens zijn verzameld, allemaal tegelijk in het bezit waren van de persoon op wiens naam dat dossier is gesteld. Dit is onjuist of beter, of dat juist is, is meestal niet meer na te gaan. Heel vaak is de documentatie echter ontleend aan bronnen uit verscheidene jaren tussen het begin- en het eindjaar uit het *veld* PERIODE. Men mag door streepjes (*slashes*) gescheiden gegevens over bezitsgrootten derhalve niet bij elkaar optellen om iemands 'vermogenspositie' te bepalen. De gegevens uit de *velden* grond- en rentenbezit en pachten lenen zich daarom hoofdzakelijk voor *kwalitatieve peilingen*, nauwelijks voor puur *kwantitatief* historisch onderzoek.

De structuur van de *data-base* is in grote lijnen voor alle onderdelen van Bijlage A dezelfde, alleen op details zijn er afwijkingen. Zo bevatten alleen de reconstructies die betrekking hebben op de eerste peilperiode (Bijlagen A.1 en A.2) een apart *veld* voor het getaxeerde vermogen in 1375 (*veld* VERM.) Vergelijkbare informatie was voor de tweede peilperiode eenvoudig niet beschikbaar. Verder wijkt alleen de reconstructie voor het dorp Baardwijk in de tweede peilperiode (Bijlage A.3) van de overige af door de opname van een apart *veld* waarin is aangegeven of de betreffende persoon was opgenomen in een memorie in

BIJLAGEN

de parochiekerk van Baardwijk (veld *MEM*) Dit was een specifiek informatie-element dat voor andere dorpen ontbrak, maar dat ik wel als sociaal onderscheidend heb beschouwd, onder andere bij de selectie van de dorpselite in Bijlage H. Het veld *MEM* is, als enige, een zogenaamd *logisch veld*: de persoon in kwestie is wel (= .T. voor 'true') of niet (= .F. voor 'false') in een memorie opgenomen.

Van links naar rechts zijn de *velden*:

Linkerpagina

<i>NO.</i>	het dossiernummer.
<i>GESLACHTSNAAM</i>	de (geüniformeerde) geslachtsnaam of geslachtsnamen -- soms circuleerden ook binnen de rechte mannelijke lijn in opeenvolgende generaties meer dan één (min of meer vaste) geslachtsnaam. Bij homonieme geslachtsnamen binnen hetzelfde dorp is ter onderscheiding van twee of meer geslachten een <i>Leit</i> patroniem aan de geslachtsnaam toegevoegd (b.v. SEGERS-Jakobs en SEGERS-Jans in Oud-Heusden, eerste periode).
<i>PATRONIEM</i>	patroniem(en), matroniem of –zeldzaam – achternaamsverwijzingen naar andere naaste verwanten.
<i>VOORNAAM</i>	voornaam, eventueel gevolgd door (cognatische) toenaam (b.v. Jan <i>de Wilde</i> de Gijsbert Arend Ywijns zoon) of bijnaam (b.v. Jan Ywijn <i>de gule</i> Ywijn Jan Ywijns zoon) (beide: Oud-Heusden, eerste periode).
	N.B. Indien bij persoonsaanduidingen in de naamlijst die aan de basis van de genalogische reconstructie staat de geslachtsnaam ontbreekt, maar personen toch op grond van andere informatie binnen een bepaald geslacht (en dus onder een bepaalde geslachtsnaam) konden worden ondergebracht, is het in de naamlijst enige of meest onderscheidende naamsbestanddeel (dus voornaam of patroniem) net als de geslachtsnaam <i>in kapitaal</i> weergegeven. Een voorbeeld geeft nummer 37 van de burens van Veen in Bijlage A.1: in de oorspronkelijke naamlijst (d.i. de bedelijst van Veen van 1375) wordt deze persoon alleen aangeduid als 'Hendrik', vandaar dat zijn voornaam in kapitaal is gezet. Uit andere gegevens viel zonder meer op te maken dat hier Hendrik (Jans zoon) van Heeswijk is bedoeld, vandaar dat 'Hendrik' is ondergebracht in het geslacht Van Heeswijk. Natuurlijk lukte het lang niet altijd om personen die alleen bij de voornaam werden genoemd ook te identificeren. In dat geval is in het veld <i>GESLACHTSNAAM</i> 'zzz' ingevuld om er zeker van te zijn dat deze personen na elektronisch sorteren geheel achteraan kwamen te staan; in het veld <i>VOORNAAM</i> is de voornaam in kapitaal weergegeven (zie b.v. nummers 159 en 160 van de lijst met burens van Veen in Bijlage A.1).
<i>GEHUWD MET</i>	naam en toenaam van echtgenoot of echtgenote(s), gevolgd door een schuine streep met daarachter eventueel – in code – de plaats van herkomst. Is die onbekend, staat achter de schuine streep een vraagteken; is de plaats van herkomst onzeker, staat zij tussen haakjes.
<i>PERIODE</i>	periode waarover persoonsgegevens beschikbaar zijn. Bij twijfel is een jaartal tussen haakjes geplaatst.
<i>TK GN IN</i>	in feite drie <i>velden</i> : 'Tak', 'Generatie', 'Individu'. De belangrijkste functie van deze <i>velden</i> was het sorteren van de dossiers en het tellen van generaties te vergemakkelijken.

Rechterpagina

- VERWANT* overige verwante *familie-eenheden*. Voor herkomstgegevens achter de schuine streep: zie toelichting bij veld *GEHUWD MET*.
- VERM.* getaxceerd vermogen in 1375 in 'zwarte' ponden. 'Collectieve' vermogens zijn met een 'c' gemarkeerd en onder elk individu in het 'collectief' opgenomen (b.v. 'Godert van Gent en kinderen', Herpt, eerste periode).
- GRONDBEZIT* informatie over eigen grondbezit, alsmede over bezit van *hofsteden* of *gezaten* met opstallen. De schuine streep is in dit *veld* gebruikt om informatie-elementen van elkaar te scheiden; bestaat één informatie-element uit verschillende onderdelen, zijn deze met elkaar verbonden door het '+'-teken. Eventuele bijzonderheden over de bezitstitel (b.v. tijnsgoed, leengoed) is tussen haakjes geplaatst.
Tenzij met een aparte plaatsnaamcode aangegeven, was alle bezit gelegen in het dorp waaronder het dossier is geplaatst. B.v. dossier nr. 30 van Herpt, eerste periode: h&h + 3h (lHol) / 2g = de persoon in kwestie kwam (in verschillende bronnen) voor als bezitter van: a) een huis met hofstede en 3 hont land in Herpt, zijnde Hollands leengoed en b) 2 stukken land in Herpt waarvan de oppervlakte onbekend is.
- RENT* informatie over rentenbezit (dus inkomsten uit grondrenten, d.w.z. meestal geconstitueerde renten, soms tienden. In het *veld* is alleen het *aantal* renten aangegeven. Was het onderpand onder de rente, c.q. het tiendblok buiten het betreffende dorp gelegen, is dat met een plaatsnaamcode aangegeven.
- PACHTEN* grond in kortlopende tijdpacht. Zie verder toelichting bij veld *GRONDBEZIT*.
- MEM.* uitsluitend Baardwijk, tweede periode. Voor toelichting: zie algemene tekst hierboven.
- OVERIG* overige informatie, in het bijzonder over niet-agrarische (neven) activiteiten, uitoefening van publieke ambten of functies, migratierichting en betrokkenheid bij lokale conflicten.
- NO.* het dossiernummer.

BIJLAGEN

Lijst met gebruikte afkortingen Bijlage-A

Afkorting: Oplossing:

(c)	collectief, gemeenschappelijk / vgl. c
*	zie overloop in ander 'veld' zelfde 'record'
>	wordt, zie verder in dossier ...
@	zie overloop in volgend 'record'
AAR	Aarle (-Rixtel)
AL	Aalburg
ALT	Land van Altena
AND	Andel
BE	Berlikum
BKH	Bokhoven
BOX	Boxtel
BR	Babyloniënbroek (Heusden)
BRD	(van) Brederode
BRG	Brugge
BRL	Babyloniënbroek (Altena)
BRN	(abdij) Berne
BS	Besoyen
BW	Baardwijk
Br	Brabant
CRM	Cromvoirt (parochie Vught)
DB	Den Bosch
DO	Doeveren
DOR	Dordrecht
DR	Drongelen
DRU	Drunen
ELS	Elshout
EMM	Emmikhoven
EMP	Empel
EN	Engelen
ET	Eethen
GDR	Geldrop
GE	Genderen
GIE	Giessen
GLD	Gelderland
GOD	Gouda
GOR	Gorinchem
HA	Haaren
HAG	(leenhof) die Hage (Hagoord)
HD	Hedikhuizen
HE	Heesbeen
HED	Hedel
HEE	Hees
HIL	Hilvarenbeek
HLM	Helmond
HLV	Helvoirt
HNS	Onsenoord ('Honsoerde')
HR	Herpt
HRW	Herwijnen
HS	Heusden (stad)
HSW	Heeswijk

Hol	(graafschap) Holland
KCH	klooster St.Catharina Heusden
KEU	Keulen
KPH	Kapittel Heusden
LEK	leenhof vd Lek -- Polanen
LEU	Leuven
LoZ	Loon-op-Zand ('Venloen')
MA	Maren
MCH	klooster Mariënkroon Heusden
ME	(leenhof) Meeuwen
MER	(leenhof) Merwede
MLDH	Mildenhoeve a/d Dusse
MLK	Muilkerk
MR	Meerij van Den Bosch
MRW	Meerwijk
NHU	Nijeh(e)ulten
NKU	Nieuwkuik
NM	Nijmegen
OED	St.Oedenrode
OH	Oud-Heusden
OHU	Oudeh(e)ulten
OIR	Oirschot
OIS	Oisterwijk
OLV	lid O.L.Vrouwebroederschap/HS
ORT	Orthen
OSS	Oss
PDR	Poederoijen
RSW	(leenhof) Rijswijk (Altena)
SCW	Schadewijk (land van Altena?)
SLW	Sleewijk
StT	(Benedictijnerabdij van) Sint-Truiden
TLB	Tilburg ('Westilborg')
UTR	(leenhof bisschop) Utrecht
UTW	Uitwijk
VE	Veen
VEG	Veghel
VL	Vlijmen
WDH	Waardhuizen
WEL	Wel
WI	Wijk
WNS	Woensel
WSP	Waspik
WW	Waalwijk
ZEE	Zeeland
ZEV	(van) Zevenbergen
ZH	(middeleeuws baljuwschap) Zuidholland
ZIJ	Zijdwinde (Zuidewijn)
ZL	Zoelen (leenhof)
Zd	verhoefslaagd in de Zeedijk
a	'ante' / vóór een bep. jaar
aank	aankoop
aft89	achterstallig aan bede 1389
ak	akker(land)
al	achterleen(goed)
alm	achterleenman

BIJLAGEN

amb	ambachtsheer(lijkheid)
arb	levert (losse) arbeid
arbtr	arbiter, scheidsrechter
as	aanspraak op
bas	basteerdzoon/dochter
bet	betaalde
bez	in bezit van
bm	'buurman' / 'buurlieden' te
bog	boomgaard
br	broer
brg	borg
brst	bruidsschat
budi	buitendijks
buprt	buitenpoorter
c	circa, omstreeks / vgl. (c)
cf +	actief betrokken in conflict / dader
cf-	benadeelde in conflict
cl	clericus
col	collator, houder collatierecht
cred	crediteur
d	dood, gestorven in
dHE1	verhoefslaagd in Hoge Dijk (sector HE, cedel 1/3)
dHE2	verhoefslaagd in Hoge Dijk (sector HE, cedel 2)
dHs	verhoefslaagd in Hoge Dijk (sector Heusden)
dOh	verhoefslaagd in Hoge Dijk (sector Oudheusden)
dVrE	verhoefslaagd in Hoge Dijk (sector Veringer Eind)
dd	drossaard
deb	debiteur
dek	deken
dgw	dagwand (opp.maat)
div	diverse
dk	dijk
dkmr	dijkmeester
dr	dochter
ega	echtgenoot of echtgenote van
eig	'eigen' goed
ep	erfelijke pacht
erfgn	(mede)erfgena(a)m(e)
erfn	'erfnisse' (geërfd goed)
ev	echtgen(o)ot(e) van
ex	uit, afkomstig van
f	vrouwelijk pers.
fund	fundeerde, stichtte
g	stuk grond (oppervlakte onbekend)
g	(vóór een jaartal:) geboren in
g&t	'gesate & timmeringe'
geestmr	meester van armentafel (tafel van heiligegeest)
ges	gesate
gez	'gesaai'
gf	graaf (i.h.b. v Holland)
go	goed(eren) (niet gespecif.)
gr	geerde (opp.maat)
gs	lid van 'gesinde' (huispersoneel)
gt	grote tiend
gzw	gezworen

h	hont (opp.maat)
h&h	'hofstede ende huys'
he	heemraad
hfmn	'hoofdman' (kapitein)
hgw	'heergewaad'
hn	persoon met homonieme/gelijkkluidende naam
ho	hofstede
hohe	hoge heemraad
hr	1) 'heer' (aanspr.titel), 2) (hoge) gerechtsheer
hu	huis
hv	hoeve (opp.maat)
in	woonachtig in
info	informant bij enquête
jf	'juffrouw' (aanspreektitel)
jrgl	'jaargeld'
ka	'kamer', 'camera'
kan	kanunnik
kap	kapel
kapmr	kapelmeester
kmp	kamp (opp.maat)
kpl	kapelaan of kapelanie
krkmr	kerkmeester
kt	korentiende
l	leen(goed)
lev	leverde
lic	'licenciatus (theologiae)'
lm	leenman
lop	lopen (oppervlaktemaat)
m	morgen (opp.maat)
mem	memorie / 'jaargetijde'
min	minimaal
mj	minderjarig
moe	moeder
mol	molen
molmr	molenmeester
mr	'magister' (aanspreektitel)
ms	mannelijk pers.
ndr	'natuurlijke dogter'
nn	naam onbekend
nz	'natuurlijke zoon'
ondh	werd betaald voor het onderhoud van
p	'post' (na een bepaald jaar)
pac	pacht
past	pastoor
perc	perceel / percelen
pr	priester
prd	paard(bezitter)
proc	procurator
prt	poorter
r	rente verschuldigd uit goed, onderpand onbekend
r	roede (lengtemaat)
rep	representant, vertegenwoordiger
ri	richter
rid	ridderschap
rm	rentmeester

BIJLAGEN

rr	rente/jaargeld trekkend uit
rt	raaptiende
s	schild (gouden munt, munteenheid)
sc	schout
sch	schepen
scr	'scaar', 'jaarscaar' (gemeen) (hooiland)
secr	secretaris
sl	slot, kasteel
slg	'slag' (oppervlaktemaat)
slsmr	sluismeester
smt	'smaeltiend'
sr	senior, 'de oudere'
sth	'steenhuus'
str	straat
stu	studeerde te
t	tuin
tbl	tiendblok
tg	tijnsgrond
tmt	maakte testament
tmsgn	'tinsgenoet'
tnt	tante
to	tol
trnsp	transporteerde, vervoerde
tst	testis, getuige
tu	tuin
vad	vader
ve	veer(recht)
verk	verkoop
vest	'vestigde'
vgd	voogd/ oefent voogdij uit
vi	visserij-recht
vicecur	'vicecuratus' (waarnemend pastoor)
vo	'vogelrie-'recht
vp	verpacht
vr	'vrouwe' (aansprektitel)
vru	vruchtgebruik ('lijftocht') aan
vs	(migrerend) naar (< versus)
vt	voet (lengtemaat)
wed	weduwe, weduwnaar
wei	weide(grond)
wet	wetering
wi	wiel
wlg	'welgeboren'
wrd	(uiter)waard
x	een onbekend aantal
za	(buitendijks) zand
zeg	heeft eigen zegel
zj	zonder jaar
zn	zoon
zu	zuster

BIJLAGE A.1. 'Volledige' reconstructie van de dorpsfamilies van:

Baardwijk
Vlijmen
Hedikhuizen
Herpt
Veen
Oud-Heusden
Heesbeen
Doeveren
Genderen

in de eerste periode

BIJLAGEN

de buren van Baardwijk (1e periode)/1

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUID MET	PERIODE	TK	GN	IN
1	ARENDS van EW		Jan		1370 - 1376	1	1	1
2	ARENDS van EW	Daniël Jan Arends	Arend		1377	1	3	1
3	ARENDS van EW	Daniël Jan Arends	Peter Zwar		1377 - d1387	1	3	2
4	ARENDS van EW	Arend Daniëls	erfgenamen		1412	1	4	1
5	ARENDS van EW	Arend Daniëls	Boudewijn		1433	1	4	2
6	ARENDS van EW	Peter Zwartn	erfgenamen		1412	1	4	3
7	BLOTE den (1)		Jakob	Machtelt	1362 - 1384	1	1	1
8	BLOTE den (1)		Jan-1	nn	1335 - d1360?	2	1	1
9	BLOTE den (1)	wed Jan-1	nn		1375	2	1	2
10	BLOTE den (1)	Jans	Jan-2		1375 - 1426	2	2	1
11	BLOTE den (1)	Hendriks Bloten	Jan-3		1389 - 1396	3	1	1
12	BLOTE den (1)	Hendriks Bloten	Lodewijk		1382 - 1384	3	1	2
13	BLOTE den (1)	(Lodewijk Hendriks)	Hendrik		1406	3	2	1
14	BLOTE den (2)		Gerard		a1360	1	1	1
15	BLOTE den (2)	Gerards	Heilwich		1375	1	2	1
16	BLOTE den (2)	Heilwich Gerards	Aleit		1375	1	3	1
17	BLOTE den (2)		Rutger		1360 - 1385	2	1	1
18	BLOTE den (2)	Rutgers	Heilman		1360 - da1384	2	2	1
19	BLOTE den (2)	Rutgers	Jenneke		1360	2	2	2
20	BLOTE den (2)	Heinman RUTGERS	erfgenamen		1384	2	3	1
21	BLOTE den (3)		Thomas		1376 - 1396	1	1	1
22	BOEMMEL van (1)	(Bartholo)meus	Arend		1384 - 1403	1	1	1
23	BOEMMEL van (1)	Arend (Meus)	erfgenamen		1412	1	2	1
24	BOEMMEL van (1)	Arend Meus	Jan		1403	1	2	2
25	BOEMMEL van (2)		Jan		1370 - 1375	1	1	1
26	BOEMMEL van (2)	Jans	Willem	Yde Hein v.Lille/EW	1386 - 1403	1	2	1
27	BOEMMEL van (2)	Willem (Jans)	Hendrik	Beatris Jak.v.d.Stert/DO	1396 - c1410	1	3	1
28	BOEMMEL van (2)	Willem Jans	Jan		1403 - 1404	1	3	2
29	BOEMMEL van (2)	Willem Jans	nn ?	Gerard Dirks Brunen/EW ?	1403	1	3	3
30	BOEMMEL van (2)	Willem (Jans)	Willem		1403 - c1410	1	3	4
31	BOOM		Coen	(vor Kerstine ??)	1354 - 1375	1	1	1
32	BOOM	Coenens	Gijsbert		1354	1	2	1
33	BOOM	Coenens	Jan		1354 - 1361	1	2	2
34	BOVIER		Jakob		1375	1	1	1
35	DOORNKEN (1)		B.meus		1371 - 1375	1	1	1
36	DOORNKEN (2)		Gerijt		1366 - a1375	1	1	1
37	DOORNKEN (2)	Gerijts	Arend		c1410	1	2	1
38	EBENS (1)		Mellis	Heilwig	a1375	1	1	1
39	EBENS (1)	Heile wed Melens	Faulus		1375	1	2	1
40	EBENS (2)		Klaas		1375	1	1	1
41	EBENS (2)	Klaassen	Jan		1370 - 1372	1	2	1
42	EBENS (2)	Klaassens	Peter	Stine Dirks Mombers/EW	1372 - 1387	1	2	2
43	EBENS (2)	Klaassens	nn (dr)		1372	1	2	3
44	FLORENS		Martijn		1375	1	1	1
45	GEISTER die	Klaassens	Heinman		1360 - d1407	1	1	1
46	GEISTER die	Heimans	Godert		1394 - 1407	1	2	1
47	GEISTER die	Heimans	Klaas		1394 - 1407	1	2	2
48	GOOSWIJNS (1)		Godert		1375	1	1	1
49	GOOSWIJNS (2)		Jan		1375	1	1	1
50	GOOSWIJNS (2)	Jans	Gijsbert		(p)1375	1	2	1
51	GOOSWIJNS (3)		Mellis		1371 - c1400	1	1	1
52	GOOSWIJNS (3)	Mellis	kinderen		c1400	1	2	1
53	HAAN die	Hermans	(B.)Meus		a1374	1	1	1
54	HAAN die	Hermans	Saelmon		1362 - 1370	1	1	2
55	HAAN die	(B.)MEUS (Hermans)	Herman		1368 - 1404	1	2	1
56	HAMEL		Godert		1362 - c1410	1	1	1
57	HAVERMAN		Arend		1375 - 1389	1	1	1
58	HAVERMAN	Arend's "swager"	Hendrik		1373 - 1375	1	1	2
59	HEIDEN vander (1)		Arend		1359 - 1393	1	1	1
60	HEIDEN vander (1)	Arends	Gijsbert		1370 - 1387	1	2	1
61	HEIDEN vander (1)	Arend (Gijsberts ??)	Gerard	Heilwich	1421 - d1428	1	4	1
62	HEIDEN vander (1)	Gerard Arends	Lijsbeth		1428	1	5	1
63	HEIDEN vander (1)	(heer Gerards ?)	Gerard		1375	2	1	1
64	HEIDEN vander (1)	LODEWIJKS	Tielman		1352 - 1375	3	1	1
65	HEIDEN vander (1)	Lodewijks	Heilwich		1372	3	1	2
66	HEIDEN vander (1)	Tielman LODEWIJKS	Gerard		1406	3	2	1
67	HEIDEN vander (1)	Lodewijk TIELMANS (Lod.)	erfgenamen		1389 - 1396	3	3	1
68	HEIDEN vander (1)	Lodewijk TIELMANS (Lod.)	nn('kint')		1393	3	3	2
69	HEIDEN vander (1)	Marcellis	Marcellis		a1375	4	1	1
70	HEIDEN vander (1)	Marcellis	erfgenamen		1372 -1384	4	2	1
71	HEIDEN vander (2)	Lijsbeth Jans	kinderen		1375	1	1	1

de buren van Baardwijk (1e periode)/1

VERWANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
	75 £	g			cf 1+	1
	--	3m(c)				2
	--	3m(c)			gedood	3
> Deenkens/ZBW		g				4
> Deenkens/ZBW		1/3 slg&ti	1			5
= br 1.1.1.1?	200 £	g		3g	brg	6
		ega: 3m+4h		2g		7
	200 £c	g/ 2m				8
	200 £c	2m(1Hol)/ g	1		aft89 8£	9
		g				10
		2+1m(1Hol)/(=) 2g				11
		4m(1Hol)			mj	12
		g				13
	--	1ak(c)				14
	--	1ak(c)				15
	25 £	5m+1h(c)(vp)/2g/6kg/3kg(c)				16
	50 £	5m+1h(c)(vp)/ 3kg(c)/ g				17
		3m+1h(c)(vp)				18
		g				19
> de Bloot/ZBW	--	g/ waarde go = 21 £			cf 1+	20
		3m(+/-kg) (1Hol)				21
		g				22
		kg (1Hol)				23
	200 £				gzw/ cf 4+	24
		1mHol			cf 1+	25
> van Bommel/ZBW		3m(1Hol)				26
		8m(1Hol)(c)/ g			als 1.3.1.	27
		6m(1Hol)(c)			als 1.3.1.	28
		kg (1Hol)(c)			als 1.3.1.	29
		kg (1Hol)(c)			als 1.3.1.	30
PolsLauwer/BW	75 £	kg (1Hol)/ g		g	ex DRU/ cf 1+	31
		kg (c)			pr	32
		kg (c)			cf 1+	33
	50 £					34
	50 £				cf 1+	35
zn=dek XPH ?		g/ goHR				36
		gHR				37
		1slg(tg?)				38
	50 £					39
	25 £					40
	--				cf 4+ (1c)	41
	--	2m(1Hol)/ 2m			cf 1+(c)	42
					cf 1+	43
	25 £					44
de Geister/HS=rid?	--	2m(1Hol)/22m>1Hol/3g/*		g/wei/4m/mo/kt	*2gOH(tg)/goAND/ ri	45
> de Geister/ZBW		kg22m(1Hol)				46
> de Geister/ZBW		kg22m(1Hol)			cf 1-	47
=(?) G.G.Heinens/VL	25 £					48
=(?) Vos/BW	25 £					49
	--	4m(tg)(c)				50
	75 £	g(c)			cf 1+	51
		g(c)				52
van Sundert/BW		4m(1Br)			ex DRU (?)	53
		2g				54
	50 £	3m(1Hol)				55
	200 £	3g/ 2+2m(1Hol)		wei	gzw	56
	25 £				aft89 20s	57
	25 £					58
	100 £	g		g		59
	200 £	3g/ hoHD			cf 3+	60
			1VE			61
> (?) vd Heiden/ZBW			1VE			62
	200 £					63
	150 £	2g/ kg7h(c)			gzw/ cf 1+	64
		kg7h(c)				65
		ak				66
		g				67
		g				68
		1+1m				69
	--	2g				70
	75 £c					71

BIJLAGEN

de buren van Baardwijk (1e periode)/2

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
72	HEIDEN vander (3)	Klaas		1375	1	1	1
73	HOLLANDER	Arend		1363 - 1383	1	1	1
74	HOLLANDER	Arends broeder	Jakob	1354 - 1375	1	1	2
75	IDE JANS		Paulus	a1375 -1375	1	1	1
76	JONGE die		Jan	1323 - 1325	1	1	1
77	JONGE die	Jans Jongen v HR	kinderen	1335	1	2	1
78	JONGE die	Jans Jongen	Jan d.Jong jof. Soetine	1366 - d1389	1	2	2
79	JONGE die	Jans Jongen	Jak.v.Lind	(1371-) 1384	1	2	3
80	KIVITS		Jan	1359 -(1378)	1	1	1
81	KIVITS	wed Jan	nn	1375	1	1	2
82	KIVITS	Jans	Melis	1360 - 1375	1	2	1
83	KIVITS	Melis HANNEN' broer	nn	1360	1	2	2
84	KORT die		Godert	1375	1	1	1
85	LAMBERCHTS		Gerard	1375	1	1	1
86	MAAS (1)		Alelt	1375	1	1	1
87	MAAS (2)		Gerard	1373 - 1375	1	1	1
88	MAAS (2)	Gerards	(Tho)maes	c1410	1	2	1
89	MAAS (3) v HS	wed Klaas	Karstine	a1375	1	1	1
90	MAAS (3) v HS	Klaas	Pieter	1364 - 1389	1	2	1
91	MOLENAARS	wed (?) nn	Oede	1375	1	1	1
92	MOMBERS		Jutte	1375	1	1	1
93	MOMBERS	Jutten'zuster	nn	1375	1	1	2
94	NICOEL van HS		Arend	1312	1	1	1
95	NICOEL van HS	(Arends)	Arend	1375 - d1404	1	2	1
96	NICOEL van HS	Arend (Arends)	Jan	1404 - c1410	1	3	1
97	NICOEL van HS	Jan (Arends ?)	Dirk	1375 - 1396	1	4	1
98	OEDENS		Willeken	1375	1	1	1
99	OLDEKENS	1.Will.v.Kuik/2.Jan v WW	Arend	1360/1- 1375	1	1	1
100	OLDEKENS	Arend	nn	Dirk Heinens/EN?	c1375	1	2
101	OLDEKENS	Arends	Jan vd Weg	(1368) -1387	1	2	2
102	OLDEKENS	Arends	Hil vd Zan	1382	1	2	3
103	ORD vanden	(Arends)	Gijsb v AL	1359 - 1375	1	1	1
104	ORD vanden	(Arend Gijsbert's tante)	nn	1387	1	1	2
105	ORD vanden	Gijsherts	Arend	Katelijjn	1370 - 1387	1	2
106	ORD vanden	(Arend Gijsherts'neef)	nn	1387	1	2	2
107	ORD vanden	Arend GIBENS	Melis	c1375 -1377	1	3	1
108	OVERBERCH van		Lijsbeth	1363	1	1	1
109	OVERBERCH van		Alelt	1375	1	1	2
110	PAPENS v Gestel	Willems	Giel.vdWer	1370 -1380	1	1	1
111	PAPENS v Gestel	WILLEMS	God.vd Wer	1375 - 1415	1	1	2
112	PAPENS v Gestel	Goderts vd Werve	Godert	(1403-) 1408	1	2	1
113	PAPENS v Gestel	Goderts vd Werve	Wouter	(1403-) 1408	1	2	2
114	PAPENS v Gestel	Goderts vd Werve	Gielis	(1403-) 1408	1	2	3
115	PAPENS v Gestel	Goderts vd Werve	Lijsbet	Huge Gielis Offraans/HD	1414	1	2
116	PAPENS v Gestel	Goderts vd Werve (?)	Wil vd Wer	Lijsb.(Leon.Snavels?/HS)	1396 - 1420	1	2
117	FENDER die		Willems	1375 - 1414	1	1	1
118	FENDER die	Willems	erfgenamen	1449	1	2	1
119	POLSLAUNERS		Jan Boom	1366 - 1394	1	1	1
120	ROELOFS	Jan Roelofs	erfgenamen	1380	1	1	1
121	ROELOFS	Jan Roelofs	Gerard	c1374- d1380	1	1	2
122	ROELOFS	Jan Roelofs	Paulus	c1374 - 1382	1	1	3
123	ROELOFS	JANS Roelofs	Roelof	(c)1375	1	1	4
124	ROELOFS	Gerit Jan Roelofs	Jan	1360 - 1393	1	2	1
125	ROELOFS	Paulus Jan (Roelofs)	erfgenamen	1384	1	2	2
126	ROELOFS	Paulus Jan (Roelofs)	Arend	1384 - d1401	1	2	3
127	ROELOFS	Arend Paulus Jans ?	nn	1401	1	3	1
128	ROELOFS		Gerard	Heilwig	da1363	2	1
129	ROELOFS	Gerards	Robrecht	1363 (-1387)	2	2	1
130	ROELOFS	GERARDS	Jan	1363 -d?1384	2	2	2
131	ROELOFS	Jan Gerards	Robrecht	d(?)1384	2	3	1
132	ROELOFS	Jan Gerards	Jan d Klerz Heilwig	1384 - 1407	2	3	2
133	ROELOFS	Jan Gerards	Tielman	1384 - 1386	2	3	3
134	ROELOFS	Jan de Klerks Jans	erfgenamen	1433	2	4	1
135	ROELOFS	Tielman (Jan Gerards ?)	Jan	c1410	2	4	2
136	ROELOFS - Heinens	Roelkens	Hein	c1374 - 1384	1	1	1
137	ROELOFS - Heinens	Hein Roelkens	erfgenamen	1401 (-1405)	1	2	1
138	ROELOFS - Heinens	Hein (Roelkens ?)	Roelof	Heilwig	c1410	1	2
139	ROELOFS - Willems	WILLEMS	Roelof	Heilwig	1368 - 1379	1	1
140	ROELOFS - Willems	Roelof Willems	kinderen	1380	1	2	1
141	ROELOFS - Willems	Roelof Willems	Willems	Lijsb.Hein Smeets/HD	1380 - c1410	1	2
142	ROELOFS - Willems	Roelof Willems	Tielman	1395 - 1440	1	2	3

de bureu van Baardwijk (1e periode)/2

VERWANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
	200 £					72
? Hollander/WW	50 £	2g/ gHLM			ex (?) WW	73
	50 £	g				74
	25 £	g(tg)				75
		1mHS				76
W.v.d.Bosch/rid		30m			ex HR	77
	200 £	30+23m(1Hol)/4mHE+4m(ET)(1Hol)			cf 2+	78
	150 £ ?	24m(1Hol)/ vru430m			(cf 2+)	79
				g/ 4m		80
? Kivit/DO	150 £ c					81
	150 £ c			34m+3g	cf 1+ (c)	82
hn 10H	50 £					83
	50 £					84
	50 £					85
	25 £				cf 1+	86
		4m(1Hol)(c)				87
		4s1g(tg)				88
	150 £	2g/ 4s1g(tg)/ 4s1g(1Hol)			aft89 54f	89
? H.molenaar/BW	50 £					90
? die Mombert/VL	75 £ c					91
	75 £ c					92
		3m+hu(1Br)				93
*Heilw.Pet.Hasen/HD	25 £	3m(1Hol)/ g				94
	ER	3m(1Hol)	1			95
	25 £	47h+4m+4m+4m/ g(c)				96
	75 £	(5m/1h)/ tg(c)			cf 1 of 2 +	97
		tg(c)				98
		(g)	1Br			99
J.v.Gorpe/BW?				2m/1ak		100
	150 £	1mHol			cf 1+	101
	--	11h / bet hgw Hol voor 1.1.2.			ega:cf1+	102
	--	zie: 1.1.2.				103
		g(tg)			debDB(c)	104
		2g				105
	25 £					106
Dirk vd Werve/BW	--	ak+24m+1m(c?)				107
	200 £	ak+24m+1m(c?)/1m(c)/6m(c)/2m/*			* 3 of 4g(2c)	108
		6m(c)/ 2g(c)				109
		6m(c)/ 2g(c)				110
		6m(c)/ 2g(c)				111
		2m+hu	1			112
		vru h&hBS			= prtES ?	113
	25 £	g				114
		g				115
? Room/BW	200 £	2g			cf 1+	116
		g				117
	--	11m(1Br)/(=?)4s1g(1Hol)				118
	--	7dgv(1Br)/(=?)1/3s1g+2m(1Hol)*			* /2g	119
	50 £	ak+4s1g+4s1g(tg)				120
		4s1g+14m(1Hol)				121
		g				122
		1/3s1g+2m(1Hol)				123
		1/3s1g+2m(1Hol) (=erfn)				124
		g/ 4m(1Br)				125
		4s1g/ g				126
	100 £	g/2m(1Hol)/ 2/3s1g+2m+4ak+1h*	6+4m		* +4m(1Hol)(c)	127
		2/3s1g+2m+4ak+1h+4m(1Hol)(c)				128
24m(1Hol)/ 6m&ti		4m+1/3s1g+2m+4ak+1h+4m(1Hol)/			cf 2+	129
		3g				130
		g				131
		1m(1Hol)				132
	75 £	3 of 4 g			cf 1+	133
		g				134
		vru 2m				135
	200 £	12m(1Hol)			cf 1+	136
		g				137
		4s1g+4m/div.g./ (=?)124m(1Hol)* 1(c)	1(c)		*1404/2m(1Hol)(c)1410	138
		g/ 14m uit 124m(1Hol) 1(c)	1(c)			139
						140
						141
						142

BIJLAGEN

de buren van Baardwijk (1e periode)/3

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
143	ROELOFS - Willems	Roelof	Jutte	1395 - c1410	1	2	4
144	ROELOFS - Willems	Roelof	nn	1395	1	2	5
145	ROELOFS - Willems	Roelof	Wijn v Wthov.Peters/BW	1395	1	2	6
146	ROELOFS - Willems	Roelof	nn	1395	1	2	7
147	ROVER die	Peters	Arend	1361 - 1395	1	1	1
148	ROVER die	Arend	nn, Roelof Willemsdr/BW	1406	1	2	1
149	STROYBIERS	Arend Peters (?)	Peter Rove	1372 - 1375	1	1	1
150	STROYBIERS	Jans	THOMAS	1389 - 1393	1	2	1
151	SUKER die	Thomas (Jans)	erfgenamen	1312	1	1	1
152	SUKER die	Arends' broer	Arend	da1312	1	1	2
153	SUKER die		nn	c1374	2	1	1
154	SUKER die	(Goderts)	Godert vER	1359 - 1384	2	2	1
155	SUNDERT van		Jakob	1375 - 1402	1	1	1
156	SUNDERT van	Gerards	Lijsbeth	1403 - 1415	1	2	1
157	SUNDERT van	Gerards	Gerard	1404 - c1410	1	2	2
158	SUNDERT van	Gerards	(E.)Meus	c1440	1	3	1
159	SUNDERT van	Hermans	erfgenamen	1386 - c1410	2	1	1
160	SUNDERT van	Jans	Wouter	c1440	2	2	1
161	SUNDERT van	Wouters	erfgenamen	1393	2	2	2
162	TIELMANS - Geerwins	(Wouter Jans ?)	Jan	c1375	1	1	1
163	TIELMANS - Geerwins	Geerwin (Tielmans)	Tielman	1370 - 1375	1	1	2
164	TIELMANS - Geerwins	Geerwin Tielmans	Mich.Vinke	1364	1	2	1
165	TIELMANS - Geerwins	Jutte Geerwin (Tielmans)	erfgenamen	1440	1	2	2
166	TIELMANS - Geerwins	TIELMANS (Geerwins)	Geerwin	1487	1	2	3
167	VOS die (1)	TIELMANS (Geerwins)	Bartout	1362 - 1364	1	1	1
168	VOS die (1)	Jan	Jan	1375-da1386	1	2	1
169	VOS die (1)	Jans	Gooswijn	1386	1	3	1
170	VOS die (1)	Gooswijn (Jans)	erfgenamen	g1363-d1424	1	3	2
171	VOS die (2)	Gooswijn (Jans)	Jan	1375	1	1	1
172	WALWIJN	Wouters	Lambrecht	1375	1	1	1
173	WALWIJN	Jan	Jan	1375	1	1	1
174	WALWIJN	Jans	erfgenamen	1440	1	2	1
175	WALWIJN	(Jans ?)	Hendrik	1387 - a1440	1	2	2
176	WEL van	Hendriks	Adriaan	1440	1	3	1
177	zzz		Sebe Gijsbr. v. Zijl/DO?	1375	1	1	1
178	zzz		Dirk	1375	1	1	1
179	zzz		LEISE	1375	1	1	1
180	zzz	LEISEN "swager"	nn	1375	1	1	2

de bureu van Baardwijk (1e periode)/3

VERWANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
		3m+3m uit 12km(1Hol)	1(c)			143
			1(c)			144
			1(c)			145
			1(c)			146
hn A.Rov.Gie.Verwer*	75 £	2m		g	* /BW, 1387	147
		g				148
	150 £	3½h				149
		2g				150
		2m(1Br)				151
		2m(1Br)				152
van Baardwijk/BR	--	9m+6m(1Br)				153
	100 £	6m(1Hol)		g		154
	25 £	g			tst	155
		1m/ 1m				156
Herm.die Haan/BW		¼slg(1Hol)				157
		g				158
		erfn/ 2g/ ¼slg(1Hol)				159
		2g				160
		g				161
> Geerwins/ZBW	--	3g(tg)				162
	200 £	2m				163
		g				164
		¼slg(1ME)/ g				165
= Geerwins/ZBW		¼slg(1ME)				166
	75 £	5½h		wei		167
		g				168
					=3e prior Windesheim	169
	75 £					171
	100 £					172
		g				173
		g/ 1h(1ME)				174
		3½h+1h(1ME)				175
hn IWI	50 £				mg1. ex WW	176
	50 £ c					177
	50 £ c					178

BIJLAGEN

de buren van Vlijmen (1e periode)/1

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
1	ARENDS (1)		Dirk	1364 - 1375	1	1	1
2	ARENDS (2)		Hendrik	1375 - 1393	1	1	1
3	ARENDS (3)		Wouter	1375	1	1	1
4	ARENDS (3)		erfgenamen	1414	1	2	1
5	BAC(KE)/Baks (1)	Wouters	Arend	1375 - c1400	1	1	1
6	BAC(KE)/Baks (1)	Daniëls (?)	kinderen	n1400	1	2	1
7	BAC(KE)/Baks (2)	Arends	Gijsbrecht	1364 - 1375	1	1	1
8	BASTAARD		Arend	1375 - 1380	1	1	1
9	BELLEN/Bollekens		Gijsbrecht	1359 - 1375	1	1	1
10	BELLEN/Bollekens		Arend	1372 - 1374	1	2	1
11	BELLEN/Bollekens	Gijsbrechts	Robert	1364-dvc1370	2	1	1
12	BELLEN/Bollekens		Arend	1364 - c1370	2	2	1
13	BELLEN/Bollekens	Robbens	Arend	1364-dvc1370	3	1	1
14	BELLEN/Bollekens	Juttens	Dirk	1359 - 1361	3	1	2
15	BELLEN/Bollekens	JUTTENS	Gerard	1364 - v1375	3	1	3
16	BELLEN/Bollekens	Arend Juttens	Jan	c1370	3	2	1
17	BELLEN/Bollekens	Arend Juttens	Luytgart	c1370	3	2	2
18	BES		Jan	1375	1	1	1
19	BISSCOP		Jan	1375 - 1383	1	1	1
20	BISSCOP	Jans (?)	kinderen	1389	1	2	1
21	BLAER die		Willem	1375	1	1	1
22	BRANT	Jordaans v.Wel (?)	Hein	1375 - 1376	1	1	1
23	BRUNINC	Arends	Jan	1364 - 1366	1	1	1
24	BRUNINC	Jans	Arend	1364 - 1382	1	2	1
25	BRUNINC	Jans	Jan	1375 - 1409	1	2	2
26	BRUNINC	GIJSBERTS	Bruum	1372 - 1375	2	1	1
27	BRUNINC		Gijsbert	1364 - 1375	2	2	1
28	BRUNINC	Gijsberts	Jan	1425 - 1445	2	3	2
29	BRUNINC	Jan Gijsbert	Gijsbert	1426	2	4	1
30	BUSER die		Dirk	1375 - 1389	1	1	1
31	DINTHER van		Jan	1375	1	1	1
32	DIRKS	Willem Dirks wijf	Lijsbeth	1364 - 1375	1	1	1
33	DIRKS	Willem Dirks	Dirk	1407	1	2	1
34	DIRKS	Dirk Willem Dirks	Meus	1407	1	3	1
35	DIRKS moeder-		Arend	1375 - 1393	1	1	1
36	DIRKS moeder-		Godert	1375 - 1393	1	1	2
37	DIRKS moeder-	Arends	Willem	1461	1	2	1
38	DIRKS moeder-	Goderts	Bernt	1406	1	2	2
39	DOORNKEN		Hein	1375	1	1	1
40	DOVEREN van		Willem	1375 - 1385	1	1	1
41	EIJKE vander (1)		(Arend sr)	1364 - 1375	1	1	1
42	EIJKE vander (1)	Arends	(Arend jr)	1364 - 1397	1	2	1
43	EIJKE vander (1)	Arends	Bauderic	1364 - 1393	1	2	2
44	EIJKE vander (1)	Arends	Jorden	1381 - 1390	1	2	3
45	EIJKE vander (1)	Bauderics	erfgenamen	c 1450	1	3	1
46	EIJKE vander (1)	BAUDERIC	Jan	1387 - 1399	1	3	2
47	EIJKE vander (1)	Jan BAUDERIC	Jan	1445	1	4	1
48	EIJKE vander (1)	Jan BAUDERIC	Jan	1428 - 1447	1	4	2
49	EIJKE vander (1)	Jan (Jans)	Laurens	1470 - 1471	1	5	1
50	EIJKE vander (2)		Jakob	1375	1	1	1
51	EMFEL van		Willem	1364 - 1375	1	1	1
52	EMFEL van	Willems 'neef	nn	1367	1	2	1
53	ERMGAARDENS		ERMGAART	1375	1	1	1
54	ERMGAARDENS		Hein	1359 - 1366	1	2	1
55	ERMGAARDENS		Gerard	1364 - 1380	1	2	2
56	ERMGAARDENS	Gerards	Gerard	d1385	1	3	1
57	EVERAATS/Erijts (1)	Eraet Jans of Trudens	Dirk	1375 - 1393	1	1	1
58	EVERAATS/Erijts (2)	Eraet Jans of Trudens	Lambert	1375 - d1384	1	1	1
59	EVERAATS/Erijts (3)	Eraet Jans of Trudens	Melis	1364 - 1375	1	1	1
60	EVERAATS/Erijts (4)		GERBORCH	1375 - 1382	1	1	1
61	GENDEREN van		Peter	1375	1	1	1
62	GERRITS		Jan	1368 -(1387)	1	1	1
63	GERRITS	Jans	Gijsbert	1387 - a1473	1	2	1
64	GERRITS	Jans	Peter	1396	1	2	2
65	GERRITS	Gijsbert Jans	erfgenamen	a 1460	1	3	1
66	GHIBEN (groot-)		GHIBE (gr-	1357 - 1375	1	1	1
67	GHIBEN (groot-)		Jan v Veen	1375 - d1407	1	1	1
68	GHIBEN (groot-)		Roelof	c1374	1	2	2
69	GHIBEN (groot-)	Jan (v Veens)	kinderen	c1400 -c1445	1	3	1
70	GHIBEN (groot-)	Jan (v Veens)	Jan	1418	1	3	2

de buren van Vlijmen (1e periode)/1

VERWANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
	100 £	3h(tg)			cf 1+	1
	25 £			kt		2
	200 £					3
		£				4
	25 £	g/'hoeve'				5
		£				6
	200 £	2km(tg)				7
	200 £			kt		8
	50 £			gBW		9
					cf 2+	10
		g+3mkn(tg)				11
		1m(tg)/as b&hDB				12
		g(tg)			smid	13
				gBW		14
		5m5h(tg)/hoHD(c)				15
		h&hDB(c)				16
		h&hDB(c)				17
	150 £					18
	150 £	hoDB		moBW		19
					aft89 5s	20
	25 £					21
	200 £	'hoeve'		kt(c)	ex: Wel ?	22
		g+2m+1h(tg)				23
	200 £	1m(tg)/g		kt		24
	200 £	g/1kh		2kt/g/ktEN	molenaar	25
	200 £				cf 2+ verk turf	26
	125 £	5m(tg)			molenaar	27
		g/1m			deb(c)	28
					deb(c)	29
					= ex BR (aft89)	30
	150 £					31
	50 £					32
	125 £	go/ 2h+7kh+c1m+3m(tg)				33
		1/6 161op(c)				34
		1/6 181op(c)				35
	25 £			g(c)/kt		36
	50 £			g(c)		37
		hut5h			deb(c)	38
						39
	50 £				cf 1-	40
	150 £					41
	100 £	1m(tg)				42
	25 £	1m(tg)		g(c)	cf 1+(c)	43
Bauderics/ HD	200 £	1m(tg)/ g		g(c)/3kt		44
		1m				45
		£				46
		£			cf 1+	47
		£				48
		g/ 1/3 m			deb(c)	49
						50
	75 £				cf 2+(1c)	51
	50 £	1m+5m(tg)/ g			cf 1+(c)	52
						53
	50 £	5mHD (tg)			cf 1+	54
	?	goHD		gHD/kt	cf 2+	55
					cf 1-	56
	25 £			g(c)		57
	25 £				cf 1-	58
	25 £	4h(tg)				59
	50 £	g				60
	25 £					61
	100 £				cf 2+	62
		g				63
		khv				64
		ho				65
	200 £	g+5m+2m+3h(tg)			cf 6+	66
	200 £	2g		3s1g+4h+8m(c)	deb/ arbtx/ cf 1+	67
		c18m+h&hBKH(LBr)(c)				68
		ho/ 2g/ gEN				69
		1m				70

BIJLAGEN

de buren van Vlijmen (1e periode)/2

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
71	GHIBEN (groot-)	Jan v Veens	Maria	1407	1	3	3
72	GHIBEN (groot-)	Jan v Veens	Jutte	1407	1	3	4
73	GHIBEN (groot-)	Roelofs	Bouden Ku.Jan Kuists/AL	c1374	1	3	5
74	GHIBEN (groot-)	Peter Roelofs	Roelof	1470 - d1474	1	4	1
75	GHIBEN (groot-)	Jan Roelof Peters	Barbele	1474	1	6	1
76	GHIBEN (heren-)		Arend	1364 - 1366	1	1	1
77	GHIBEN (heren-)		Ghibe	1364 - 1366	1	1	2
78	GHIBEN (heren-)		Godert	1364 - 1375	1	1	3
79	GHIBEN (heren-)		Jakob	1364 - 1366	1	1	4
80	GHIBEN/ Gijsberts		Aloit	1375	1	1	1
81	GHIBEN/ Gijsberts	Leiten	Jan	1375	1	2	1
82	GHISELMAARS (1)	HEINENS Goderts	Giselmaar Hil Godsch.v.d.Sporct/EE	1364 - 1387	1	1	1
83	GHISELMAARS (1)	HEINENS (Goderts)	Tielman	1359 - 1366	1	1	2
84	GHISELMAARS (1)	Heinen GODERTS	Godschalk	1407	1	1	3
85	GHISELMAARS (1)		Godschalk Katherijn	1368 -da1429	1	2	1
86	GHISELMAARS (1)		Hendrik	1393 - 1406	1	2	2
87	GHISELMAARS (2)	Enneken's moeder	nn	a 1375	1	1	1
88	GHISELMAARS (2)		Enneken	1358 - a1375	1	2	1
89	GHISELMAARS (2)	ENNEKENS	Arend	1362 - 1382	1	3	1
90	GHISELMAARS (2)	Arend ENNEKENS	Wouter	1375	1	4	1
91	GHISELMAARS (2)	Arend ENNEKENS	LAURENS	1375 - 1392	1	4	2
92	GHISELMAARS (2)		GHISELMAER	1375	1	4	3
93	GHISELMAARS (2)		Laurens	1400	1	5	1
94	GHISELMAARS (2)		Wouter	1414	1	5	2
95	GHISELMAARS (2)	Wouters (A.Enneken?)	Hendrik	1414	1	5	3
96	GIER de		Roelf HONT	a 1375	1	1	1
97	GIER de	Roelof Honts	Jan	1368 - a1395	1	2	1
98	GIER de	Jans	Roelof	1402 - 1405	1	3	1
99	GIJSBERTS - Wouters	WOUTERS	Ghibe	1364 - 1370	1	1	1
100	GIJSBERTS - Wouters	GIJSKENS	Wouter	1375	1	2	1
101	GIJSBERTS - Wouters	Ghibe Wouters	Jan	1385	1	2	2
102	GIJSBERTS - Wouters	Jan Ghibens	Gerijt	1406	1	3	1
103	GODEKENS (1)		Gerijt	1375	1	1	1
104	GODEKENS (2)		Jan	1375	1	1	1
105	GODERTS - Heinens	HEINENS	Godert	1364 - 1366	1	1	1
106	GODERTS - Heinens	Godert Heinens	Hein	1375 - 1394	1	2	1
107	GODERTS - Heinens	Heine Goderts	Machtelt	c 1400	1	3	1
108	GOOSWIJNS - Heinens	GOOSWIJNS	Hein	1364 - 1366	1	1	1
109	GOOSWIJNS - Heinens	HEINENS	Gooswijn	1364 - a1375	1	2	1
110	GOOSWIJNS - Heinens	Gooswijn Heinens	Jan	1375	1	3	1
111	GOOSWIJNS - Heinens	Gooswijn Heinens	Godert	1391	1	3	2
112	GOOSWIJNS - Heinens	Jan Gooswijn Heinens	erfgenamen	c 1470	1	4	1
113	GROOT die (1)		Arend	1370	1	1	1
114	GROOT die (1)		HESSEL	1370 - 1375	1	1	2
115	GROOT die (2)		Jakob	1375	1	1	1
116	HAEK (1)		Jan	1375	1	1	1
117	HAEK (2)		Tielman	1375	1	1	1
118	HAEK (3)		Willem	1375	1	1	1
119	HAEK (3)		Lijsbeth	1375	1	1	2
120	HEDEL van		Hein	1375	1	1	1
121	HEINENS (1)		Heilwich	1375	1	1	1
122	HEINENS (2)		Hein(mam)	1364 - 1389	1	1	1
123	HEINENS (3)		WILLEM	1364 - 1371	1	1	1
124	HEINENS (3)	Willem Heinens	Arend	1375 - 1406	1	2	1
125	HEINENS (3)	Willem Heinens	Brooske	1375 - 1393	1	2	2
126	HEINENS (rode-)		Lijsbeth	1375	1	1	1
127	HILLENS (1)		Marcelis	1375 - 1389	1	1	1
128	HILLENS (2)		ROELOF sr	1364 - 1393	1	1	1
129	HILLENS (2)	Roelof Hillens	Roelof	1411 - 1428	1	2	1
130	HOEN		Jan	1375	1	1	1
131	HOL		Hubrecht	1364 - 1366	1	1	1
132	HOL	Hubrechts (?)	Wouter	1364 - 1375	1	2	1
133	HOL	(Wouters)	hr Daniël Elisabeth Strijters/DB?	da 1440	1	3	1
134	HOL	her Daniëls	Wouter	(da?) 1440	1	4	1
135	HOL	her Daniëls	Daniël	(da?) 1440	1	4	2
136	HOL	her Daniëls	Jan	(da?) 1440	1	4	3
137	HOL	her Daniëls dr	Hadewig	(da?) 1440	1	4	4
138	HOL	Jan Daniëls nz	Daniël	1440	1	5	1
139	HOUFFT	Arends of Gerijts	Hein	1375	1	1	1
140	HOUFFERT uten		Oede	1364 - 1375	1	1	1
141	HOUFFERT uten	Oedens zoon	nn	1361	1	2	1

de buren van Vlijmen (1e periode)/2

VERWANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
		2mBRL(1ALT)				71
		2mBRL(1ALT)				72
		o18m+h&hBKH(LBr)(o)				73
		c18m+h&hBKH(LBr)(c)			woont te BKH	74
		c18m+h&hBKH(LBr)				75
		1m(tg)				76
		1h(tg)				77
	100 £	1h(tg)			cf 1+	78
		3h(tg)				79
	25 £					80
	50 £					81
	200 £	20h+4m2h(tg)/2h/goMA&EMP	2	kt/ smt(c)	tst/ cred/ cf 1+	82
		20h(tg)			cf 2+ (molenaar)	83
= oom van 1.2.2.		2mMR			K.: lev hop	84
				smt	deb(c)	85
		4hHR(tg?)				86
		ho+4h+2hHR				87
	25 £	ho		laet v Berne	verk turf/ deb/cf 2+	88
	25 £					89
	25£ c				tst HR	90
	25£ c					91
					cf 1+	92
erfgn Ger. Jans/VL						93
erfgn Ger. Jans/VL						94
? die Looider/HR						95
	25 £	gHR			cf 1+ /ex HR	96
		3hHR/goMR(c)			notaris	97
					cf 1+	98
= mgl.v. Leen (1)	50 £	½h+1m(tg)				99
		g				100
					cf 1+	101
	100 £					102
	100 £					103
		7½h+9h(tg)				104
	200 £	g		kt.	cf 1+	105
		g				106
		g				107
		tg				108
		17h(tg)				109
	125 £	g		kt		110
						111
		g				112
	200 £				cf 1+(c)	113
	25 £				cf 1+(c)	114
	50 £					115
	50 £					116
	200£c					117
	200£c					118
	50 £					119
	150 £					120
	25 £	g+3½h+10h(tg)			aft89 20s	121
		g/ 3m(tg)/7hEN(tg)/		3s1g+4h+8m		122
	100£c	3mEN		3s1g+4h+8m(c)		123
	100£c			3s1g+4h+8m(c)		124
? rode-Heins/HS	25 £					125
	25 £	4½h				126
Roelofs-Jans/VL	200 £			4hoeve(c)		127
		20mNKU				128
? vd Heuvel-Hoen/OH	50 £					129
		ho+2m(tg)				130
	200 £	3g+ho(tg)/ g/ gEN			gzw	131
					pr/ kanDB	132
						133
						134
						135
						136
						137
		= erfgn 1.3.1.				138
	75 £	(Gerijt:3h+2h tg 1364-66)				139
	200 £	2g+11½h(tg)/ 10hED(tg)				140
					cf 1+	141

BIJLAGEN

de buren van Vlijmen (1e periode)/3

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
142	HUGEN		Gerijt		1375	1	1	1
143	JANS		Godert		1375	1	1	1
144	KEMPE van Kuik		Arend		1360 - 1393	1	1	1
145	KEMPE van Kuik	Arends dr	nn	Arend Teernink Arends/VL	c1400	1	2	1
146	KESSEL van	Gooswijns	ALBRECHT		1375 - d1388	1	1	1
147	KESSEL van	Gooswijns (Albrechts)	Albrecht 2		1429	1	3	1
148	KESSEL van	Albrecht Gooswijns	Gooswijn		1451	1	4	1
149	KIVAART		Godert		1364 - 1366	1	1	1
150	KIVAART	Goderts	Gielis		1362 - 1375	1	2	1
151	KOENENS		Jan	Aleit	1364 - 1366	1	1	1
152	KOENENS	JANS wijf	Aleit		1364 - 1375	1	1	2
153	KOENENS	Jans	kinderen		1364 - 1366	1	2	1
154	KOK (v.Hedikhuizen)		Hendrik ?		1368 - 1375	1	1	1
155	KOK (v.Hedikhuizen)		Jan vd WEI		1368 - 1400	1	1	2
156	KOK (v.Hedikhuizen)		Heilwig	Hendrik Scout/EN ?	da1368	1	1	3
157	KOK (v.Hedikhuizen)	Hendriks	Jan		1375	1	2	1
158	KOK (v.Hedikhuizen)	Jan Hendriks	Hein		1385	1	3	1
159	KOK (v.Hedikhuizen)	Jan Hendriks	Gijsbert		c1405	1	3	2
160	KOK (v.Hedikhuizen)	Hein Jan Hendriks	Agnes	Arend v.Gent Goderts/HR	1406	1	4	1
161	KRESKEN		nn		1375	1	1	1
162	KROUWEL		Gerijt		1375	1	1	1
163	KUIST v.Honsoerde	(Arends)	Boudewijn		1388	1	2	4
164	KUIST v.Honsoerde	Dirk Kuists	kinderen		1364 - 1366	1	1	1
165	KUIST v.Honsoerde	Dirk (Kuists)	.. Kuist		1362	1	1	2
166	KUIST v.Honsoerde	Arend Dirk Kuist v.Wijk	Jan	Gertrude v.Emmkhoven/HR	1359 - d1396	1	2	1
167	KUIST v.Honsoerde	Arend v.Wijk Dirks	Dirk Kuist	Hil.W.Kl.Eefsens/EN	1374 - d1417	1	2	2
168	KUIST v.Honsoerde	Arend (Dirks)	Brien Kuis	Mocht.W.Kl.Eefsens/EN	(1355-) 1377	1	2	3
169	KUIST v.Honsoerde	Jans	Arend v WI	Jf Salmen	1390 - d1436	1	3	1
170	KUIST v.Honsoerde	Jans	Heimn v HD		1382 - a1386	1	3	2
171	KUIST v.Honsoerde	Jans	Roelof	Frederica Ger.Raets/DB ?	c1375 - 1417	1	3	3
172	KUIST v.Honsoerde	Jans	Jan v.Wijk		1417 -(1445)	1	3	4
173	KUIST v.Honsoerde	Jans	Hilwaar	Jan de Borchgreve/ALT	1417	1	3	5
174	KUIST v.Honsoerde	Jans	Gertrude	Godert Bovier/WW ?	1406 - 1417	1	3	6
175	KUIST v.Honsoerde	Dirk (Arend Dirks?)	Jan v Wijk		(1382-) 1375	1	3	7
176	KUIST v.Honsoerde	Dirk Arend Dirks	Gertrude	Dirk vd Wiel/BS	1417	1	3	8
177	KUIST v.Honsoerde	Arend v.Wijk Jan Kuists	Willem	nn.Giel.Offraens/HD	1390	1	4	1
178	KUIST v.Honsoerde	(Arend van Wijk Jans)	Boudew.Kui		1429	1	4	2
179	KUIST v.Honsoerde	Arend v Wijk Jans	Arend v WI	Lisb.Klaas dr v.d.Velde/BS	1432 - d1487	1	4	3
180	KUIST v.Honsoerde	Arends	Marten		c1445	1	4	4
181	KUIST v.Honsoerde	Arends dr	Johanna			1	4	5
182	KUIST v.Honsoerde	Arends dr	Laurontia			1	4	6
183	KUIST v.Honsoerde	Arend van Wijk Arends	Arend v WI	Jf Barthout v Wijk/?	1487 - d1489	1	5	1
184	KUIST v.Honsoerde	Arend (Arends) dr v Wijk	Jf Lijsbet	Arend v Wijk upten Berch/WI	c1450 - 1502	1	5	2
185	KUIST v.Honsoerde	Arend Arend (Arends)	Joost	1)Jf Cath.d Bever/DB 2)Jf Agn*	1508 -da1518	1	6	1
186	KUIST v.Honsoerde	Joosten van Wijks	kinderen		1518	1	7	1
187	KUIST v.Honsoerde	Joostens	Hubert	Jf Catarina d Beukelaar/Antw	1517 - d1554	1	7	2
188	KUIST v.Honsoerde	Joosten dr	Anna		1554	1	7	3
189	KUIST v.Honsoerde	Hubert Joosten dr	Agnes	Karel v Malsen, ridder	1554 - 1584	1	8	1
190	KUIST v.Honsoerde	Hubert Joosten bas	Suzanna		1554	1	8	2
191	LAMBERTS		Heinman		(1364-) 1375	1	1	1
192	LAUKENS		Godert		1375	1	1	1
193	LAUKENS	GODERTS	Gijsbert		1375	1	2	1
194	LEEMPOEL vanden	(Jans)	Jan/Herman		1375	1	1	1
195	LEEMPOEL vanden	Herman Jans	Jutte		a1489	1	2	1
196	LIEFMAN	Goderts	Ar vd WEID		1356 - 1394	1	1	1
197	LIEFMAN	Goderts	Hein		1356	1	1	2
198	LIEFMAN	Goderts	Wo vd WEID		1356 - 1394	1	1	3
199	LIEFMAN	Goderts	Lijsbeth	Hein Pape/DO	1353	1	1	4
200	LIEFMAN	Arends/Heinen/Wouters ?	Godert		1373 - 1398	1	2	1
201	LIEFMAN	Wouters v.d.Weiden	Jan		a 1377	1	2	2
202	LIEFMAN	?	Jan	Oede zuPet&Dan Zegers/DB?	1375 - 1383	2	1	1
203	LIEFMAN		Godert hr		a1375	3	1	1
204	LOENINK		Willem		1375	1	1	1
205	LOON van (1)		Jan sr	Beatrix	da1364	1	1	1
206	LOON van (1)	Jans	Gijsbert		1364 - a1383	1	2	1
207	LOON van (1)	Gijsberts	Wouter		(1375-)c1400	1	3	1
208	LOON van (1)	Gijsberts	Arend		1383	1	3	2
209	LOON van (1)	Gijsberts	Hadewig		1383	1	3	3
210	LOON van (1)	Gijsberts	Jan	Hil Peters van Vorne/EN	d1383	1	3	4
211	LOON van (1)	(Jans Gijsberts)	Gijsbert	Deliane	(a)1460	1	4	1
212	LOON van (1)	Gijsbert (Jans)	kinderen		1462	1	5	1

de buren van Vlijmen (1e periode)/3

VERWANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
	150 £					142
	50 £					143
	200 £	tg/ 1m(tg)/ g			cf 2+	144
			1EN			145
	200 £	waarde go 1386: 106 £		kt		146
		gHD				147
		gHD				148
		3h+3h(tg)				149
	150 £				cf 1+	150
		1m(tg)				151
	50 £	9h(tg)				152
		1m(tg)				153
	100 £				cf 1+	154
	25 £				cf 2+ (1EN)	155
						156
	25 £	g				157
		½16h			naar: HR	158
		gHR			naar: HR	159
		½16h			woont in HR	160
	25 £					161
	25 £					162
Kuist v Gameraen/HS*		8h(tg)			hr NKU	163
					*Kuist v Luttelh/HD	164
					cf 1+	165
v.d.AA/rid, Kuist/WI	200 £	55m(1Hol)/c12mHR/c3mHD	3	kt/smt	ri/hrHNS(ANKU)/rmStT	166
*as goEMP/MRW/EN(c)	--	21m&tiOH(1Br)/ 6m2hHR(1Br)/ *		ktEN	riEN/('knecht'sLHS)	167
	--	as goEMP/MRW/EN(c)/ (h&hHS)				168
van Heeswijk/VE		55m(1Hol)/ div g+b1t+smtWI(1*	1	*LEK)/ 2hHR(c)	hr HNS&NKU/cf 1+/mem	169
		ho+15h			aft89 40s	170
HR		zie: HR				171
		2hHR(c)/ (2ho&ti/1m/1ho)(?)				172
		2hHR(c)				173
		vru 4m&hu(1Hol)/ 2hHR(c)				174
--		6m-1hOR(1BOX?)			(cf 1+)	175
		2hHR/ 6m2hHR(1Br)				176
		3mHD(1Hol)				177
*schHS/ OLV/ dd		div g+b1t+smtWI(1LEK)/zaWI(c)? 1GE c			hr NKU	178
					hr HNS&NKU/ arbtr/ *	179
					c1	180
					c1	181
		div g+b1t+smtWI(1LEK)			hr HNS/ OLV/ OLV-DB	182
						183
*2)vNedervn/ZH-(rid)		div g+b1t+smtWI(1LEK)			ddEN&VL/ castell.HS	184
					as hrHNS&NKU	185
					hr HNS	186
					*WI+tbLALT(1LEK)	187
			tbl*		hr HNS&NKU	188
						189
		g				190
	50 £				(arb dk HD)	191
=(?) Schoenmaker/VL	200 £					192
	200 £					193
	50 £					194
		2m(c)				195
		1/3 4mHE(c)				196
		1/3 4mHE(c)/gHE(c)				197
		1/3 4mHE(c)/ gHE(c)				198
						199
	200 £			kt	cf 1+	200
--		½+5+4+3½m+20+2hVE/ gVE				201
200 £		hoDB(c)				202
		goGE			priester	203
	50 £					204
		4mBKH(1Br)/ ega: 7h(tg)				205
	200 £	2m+2h(tg)/ 4mBKH(1Br)			cf 4+ (o.a. turf)	206
=(?) van Looen/VE	VE ?	g/ a goEMP(c)				207
		a goEMP(c)				208
		a goEMP(c)				209
		goEMP				210
		go/ ega:hc				211
		Zg				212

BIJLAGEN

de buren van Vlijmen (1e periode)/4

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
213	LOON van (1)	Gijsbert (Jans)	Jan-2	Christ.Rein.R.Reinouts/NKU	1466 - 1479	1	5	2
214	LOON van (1)	Gijsbert (Jans) dr	Hadewig	Hendrik Jans/?	1438	1	5	3
215	LOON van (1)	Gijsbert (Jans) dr	Jutta	Jan v Giessen/?	1438	1	5	4
216	LOON van (2)		Gertrude		1375	1	1	1
217	LOYAART		Dirc		1364 - d1367	1	1	1
218	LOYAART		GERIJT		1364 - 1376	2	1	1
219	LOYAART		MET		1375	2	1	2
220	LUWE (1)	Daniels	Daniël		1364 -da1387	1	1	1
221	LUWE (1)	Daniël (Daniels)	Heilwich		c1460	1	2	1
222	LUWE (1)		Willem		1368 -1396	2	1	1
223	LUWE (1)	Willems	Jan	Kerstine	1392 -da1434	2	2	1
224	LUWE (1)	Jan Willems	Willem		?	2	2	2
225	LUWE (2)		Gooswijn		1375	1	1	1
226	MAACH		Gijsbert		1364 - 1375	1	1	1
227	MARIEMANS		Jan		1359	1	1	1
228	MARIEMANS	Dirks	kinderen		1375	2	1	1
229	MATHIJS	Jans (?)	MATHIJS	Aleit	1357 - 1366	1	1	1
230	MATHIJS	Mathijs	Jan		1364 - 1385	1	2	1
231	MIN	Oedens	Arend		1364 - 1375	1	1	1
232	MIN	OEDENS	Wouter		1364 - 1366	1	1	2
233	MIN	Arends (?)	Dirk		1391 - 1406	1	2	1
234	MEMBER die		Gijsbert		1361- c1370	1	1	1
235	MEMBER die	Gijsberts	kinderen		a1445	1	2	1
236	MEMBER die	Gijsberts	Dirk		1359 -1361	1	2	2
237	MEMBER die	Gijsberts	Gijsbert		c1370 - 1375	1	2	3
238	MEMBER die	Dirk Gijsberts	Kerstine	Peter Klaas Ebens/BW	da1387	1	3	1
239	MEMBER die	(Gijsbert Dirks/Gijsberts	Gijsbert		1442	1	4	1
240	MEMBER die	Gijsbert (Gijsberts)	Wouter		a1460 -c1480	1	5	1
241	NYEWEL van		Gijsbert		1369 -1371	1	1	1
242	NYEWEL van		Gooswijn		1364 - 1366	2	1	1
243	NYEWEL van	GOOSWIJNS	Gijsbert		1364 - 1371	2	2	1
244	NYEWEL van	Gooswijns	WILLEM		1364 - 1375	2	2	2
245	NYEWEL van	Gooswijns ?	JAN		1371 - 1375	2	2	3
246	NYEWEL van	Willem (Gooswijns)	Gooswijn		1364 -(1389)	2	3	1
247	NYEWEL van		Goossen	Jenneke Jan Frenken/NKU	1416 - 1455	2	3	2
248	NYEWEL van	Goos.Gijsbert's broer	Jan		1438 - 1455	2	3	3
249	NYEWEL van	(Gijsberts)	Gertrude	Dirk Rycouts/NKU?	1438	2	3	4
250	NYEWEL van	(Gijsberts)	Hadewig	Ricout Dirk Ricouts/NKU?	1438	2	3	5
251	NYEWEL van	Goossen (Gijsberts)	Jan		1444 - 1463	2	4	1
252	NYEWEL van	Goossen (Gijsberts)	Hadewig		1448	2	4	2
253	NYEWEL van	Goossen (Gijsberts)	Geertruit	Reiner Loden/DB	1448	2	4	3
254	NYEWEL van	Jans	Willem		1375 - 1382	3	1	1
255	OLIVIERS		OLIVIER		1364 - 1375	1	1	1
256	OLIVIERS		Margareta		c1375	1	2	1
257	OLIVIERS		Aleit		c1375	1	2	2
258	PAPE	Jan Heins ?	(Jan)PAEPK		1375-(1389)	1	1	1
259	PAPE	Jan Paepkons	Gijsbert		a1453	1	2	1
260	PETERS		Willem		1375	1	1	1
261	FRIEM		Gijsbert		1358 - 1370	1	1	1
262	FRIEM	Gijsberts	Willem		c1370 - 1393	1	2	1
263	FRIEM	Willems	Jan		1445 - 1446	1	3	1
264	FRIEM	Willems	Hein	Jutta	1455 - 1485	1	3	2
265	FRIEM	Heinen dr	Aleit		1460	1	4	1
266	FRIEM		Hendrik		1375 - 1393	2	1	1
267	FRIEM		Nicole		1364 - 1370	3	1	1
268	FRIEM		Wouter		1364 - 1375	4	1	1
269	FRIEM	Wouters	Lijsbeth		c1400	4	2	1
270	FRIEM	Lijsbeths ?	Lijsbeth		a1375 - 1375	5	1	1
271	FRIEM	Lijsbeth (Lijsbeths)	nn (zoon)		1375	5	2	1
272	FRIEM	Lijsbeth Lijsbeths	nn (dr)	nn	a1375	5	2	2
273	QUADEPAPENS		Dirk	nn	1375	1	1	1
274	QUADEPAPENS	Dirks	Jan		1375 - c1400	1	2	1
275	ROBBERTS		HEINMAN		1364 - 1392	1	1	1
276	ROBBERTS	Heimmans	Jan (?)		1370	1	2	1
277	ROBBERTS	Heimmans	Heinman		1406	1	2	2
278	ROELOFS - Jans	Jans	ROELOF jr		1358 - 1393	1	1	1
279	ROELOFS - Jans	Roelof Hannens	kinderen		a1470	1	2	1
280	ROELOFS - Jans ?	Roelofs	Jan		1375	1	2	2
281	ROELOFS - Ydens		Ido		1375 - 1393	1	1	1
282	ROELOFS - Ydens	Ydens	Roelof		1389 - 1392	1	2	1
283	SANGERS		Wouter		1364 - 1375	1	1	1

de buren van Vlijmen (1e periode)/4

VERWANT	VERM.	GRONDBEEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
		gNKU(c)		2NKU*	*(c)	213
		13h(c)				214
		13h(c)				215
	25 £					216
		10h(tg)/ overleed bezitloos				217
	25£ c	2m(tg)			cf 1+	218
	25£ c					219
v.d.Eijke/VL, Lu/EMP	200 £	g(tg)		kt	cf 2+	220
		s				221
Lu/EMP	100 £	kbv		4hoeven(c)	cf 2+/ naar: HS	222
Rijcwijns/HS				2kt	= prtHS /OLV	223
					= prtHS/ OLV	224
	150 £					225
	50 £	2h+1h(tg)			cf 1+	226
						227
	100 £					228
		gHR/ ega: 15h(tg)			cf 1+	229
	50 £	15h(tg)				230
	200 £	1m(tg)		4hoeven(c)		231
		1m(tg)				232
		gEN		4hoeve(c)/ kt	cf 1+	233
? die Momber/BW		g+1m(tg)/ ho/ g(c)				234
		4gEN			cf 1+	235
						236
	200 £	g(c)				237
		gBW		1		238
						239
		ho/ h&h+5kmNKU(ep)				240
					cf 2+	241
		2km(tg)				242
		g+1m+1m+2h(tg)			cf 3+	243
	200£c	1m(tg)				244
	200£c				cf 1+	245
	150 £	g+3m2h(tg)			aft89 20s ?	246
		g(c)			(te NKU)/ bakker	247
		g(c)			(te NKU ?)	248
					(te NKU)	249
					(te NKU)	250
		½5mDB-EN/ 2mDB(c)		1VL	dkm+CRM	251
					(te NKU)	252
					(te NKU)	253
v.Gorpe/BW ?	150 £					254
	200 £	3h(tg)			cf 2+/ verk turf	255
		hoHD(c)				256
		hoHD(c)				257
	50 £	ho+4grDRU		molGE/molEW ?	aft89 DO 16s ?	258
						259
	50 £					260
		3m2h(tg)/ g			cf 2+	261
	200 £	g/ho		1NKU	4hoeve(c)/ 3kt	cf 1+
						262
		ho/g ega: h&h+3½h			cf 1+	263
		ho/ ½m				264
	200 £			2kt	tst	265
		g+10h(tg)			cf 3+	266
	200 £	1m+7h(tg)/ g('hoeve')			cf 1+	267
		g of ho				268
	200£c	2hoGE				269
	200£c					270
		2hoGE				271
						272
	25 £c					273
	25 £c	g				274
	200 £	9h(tg)/ g('hoeve')/ gBW(?)		kt(c)/ 3kt/ smt	cf 2+ (?)	275
					cf 1+(o)(?)	276
				1		277
Hillens (2)/VL	200 £	1m(tg)		4hoeve(c)	cf 2+	278
		g('hoeve')				279
	150 £					280
	200 £			4hoeve(c)		281
		s		kt		282
	100 £	5h(tg)				283

BIJLAGEN

de buren van Vlijmen (1e periode)/5

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GERUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
284	SANGERS		Wouters	erfgenamen	c1400	1	2	1
285	SANGERS		Wouters	Mijse	1409	1	2	2
286	SANGERS		Lamberts	Mathijs	1416	2	1	1
287	SCHOENMAKER			LAUKEN	1364 - 1375	1	1	1
288	SCULENBORCH (v.)		nn		(c) 1375	1	1	1
289	SEBRECHTS (1)	Jans	SEBERT		1357 - 1382	1	1	1
290	SEBRECHTS (1)	Sebans	Jan ?		1370 - 1375	1	2	1
291	SEBRECHTS (2)	e.v. Dirk		Heile	1375	1	1	1
292	SMID de (van EN ?)		Jan	Oede ?	1375(-d1382)	1	1	1
293	SMID de (van EN ?)	Jans	Lijsbeth	Hendr.Willem Stevens/EN	1382 - 1387	1	2	1
294	SNIDER die (1)		Gijsbert		1375 - 1396	1	1	1
295	SNIDER die (2)		Gooswijn		1360 - 1375	1	1	1
296	SPIEGEL		Hendrik		1260	1	1	1
297	SPIEGEL	Hendriks broer	Herman-1		1260	1	1	2
298	SPIEGEL	Hendriks broer	Peter		1260	1	1	3
299	SPIEGEL	Peters	Herman-2	Aleit	1260 (-1313)	1	2	1
300	SPIEGEL	Hermans moeder	Aleit		1316 - a1375	1	2	2
301	SPIEGEL	Hermans (Peters?) broer	Arend		1313	1	2	3
302	SPIEGEL	Hermans (Peters?) broer	Gibe		1313	1	2	4
303	SPIEGEL	(Hermans?)	hr Herman		1369 - 1375	1	3	1
304	SPIEGEL	Arends	Arend		1377	1	3	2
305	SPIEGEL	(Arends/Gijsberts ?)	Herman-3	nn Ar.v.Geint Boud.Kuists/BR		1	3	3
306	SPIEGEL	Hermans (-3)	erfgenamen		1399	1	4	1
307	SPIEGEL	Hermans	Ar.v.Gent		1410	1	4	2
308	SPIEGEL	Hermans	Bruisten		1375 - 1377	1	4	3
309	SPIEGEL	Arend (Arends)	Arend		1446 - a1460	1	4	4
310	SPIEGEL	Arend (Arends)	Jakob		1416 - a1460	1	4	5
311	SPIEGEL	Jakob (Arends)	Reiner		1460 - 1465	1	5	1
312	STIKKER die		Wouter		1375	1	1	1
313	TEERNINC		Arend	nn dr.Arend v.Kuik/VL	1360 - 1401	1	1	1
314	TEERNINC	Arends	Arend		(1375-)1382	1	2	1
315	TEERNINC	Arends	Greve		1390	1	2	2
316	TEERNINC	Arends	Herman		1400	1	2	3
317	TEERNINC	Arends	Jan		c1400	1	2	4
318	TEERNINC	Arends	Ar. ? Liefm		1364 - 1376	1	2	5
319	TEERNINC	Arends	Lijsbeth		1407	1	2	6
320	TEERNINC	(Arend) Liefmans	Arend		1398	1	3	1
321	TIEL van		Jan		1375	1	1	1
322	TIMMERMANS	Heins	kinderen		1375	1	1	1
323	VEER die	Peters	KERSTIAAN		1364 - 1375	1	1	1
324	VEER die	Kerstiaan Peters	erfgenamen		c1380	1	2	1
325	VEER die	Kerstiaans	Peter	Aleid Hend.vd Word?/ES	1371(-1392)	1	2	2
326	VEER die	Kerstiaans	Hein (dVee		1398 - 1439	1	2	3
327	WEENMAARS		Daniel		1362 - 1375	1	1	1
328	WEENMAARS		Wouter	Assen	1364-dac1400	1	1	2
329	WEENMAARS	Wouters	Daniel		1417 - 1446	1	2	1
330	WEENMAARS		Weenmaar		1389	2	1	1
331	WELLENS		Kateldijn		1375	1	1	1
332	WELLENS		Lijsbeth		1375	1	1	2
333	WEVER die (1)		Hein		1375	1	1	1
334	WEVER die (2)		Gijsbert		1375	1	1	1
335	WIJFS		Jan		1375 - 1393	1	1	1
336	WIJFS	Jans	Jan		1388 - 1390	1	2	1
337	WIJFS	Jans	Dirk		1388 - 1390	1	2	2
338	WIJFS	Jans	Maria		1388 - 1390	1	2	3
339	WIJFS	Jans	Oede	Jorden Ar.v.d.Eijke/VL	1388 - 1390	1	2	4
340	WIJFS		Wouter		1400	2	1	1
341	YMWIJN van VL		Arend		1358 - c1400	1	1	1
342	YMWIJN van VL	Arends broer	Roelof		1358	1	1	2
343	YMWIJN van VL	Arends	Beatrix		1390	1	2	1
344	YMWIJN van VL	Arends	REINOUT		1375 - 1379	1	2	2
345	YMWIJN van VL	Arend Ywijns	Arend Ywij		1425 - 1429	1	2	3
346	YMWIJN van VL	Reiner Arends	erfgenamen		c1380-c1400	1	3	1
347	YMWIJN van VL	Jan Arends	erfgenamen		1418	1	3	2
348	YMWIJN van VL	Jan (Arend?) Ywijns	Arend Ywij	Ava (Rein Reinouts/NKU)	1425 - 1443	1	3	3
349	YMWIJN van VL	Jan (Arend?) Ywijns	hr Willem		1425	1	3	4
350	YMWIJN van VL	Jan Arend Ywijns	Ava	Daniël die Cromme/?	1433	1	3	5
351	YMWIJN van VL	Jan Arend Ywijns	Hadewig	Rein Reinouts/NKU	1413 - 1433	1	3	6
352	YMWIJN van VL	Jan Arend Ywijns	Margriet	Nycoel Nycoels/NKU	1413	1	3	7
353	YMWIJN van VL	Arend Ywij (Reiners)	Reiner		1418 -(1468)	1	4	1
354	YMWIJN van VL	Reiner Arend Ywijns	Reiner		1477 - 1478	1	5	1

de bureu van Vlijmen (1e periode)/5

VERMANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
		g/ 3gEN				284
		g				285
					deb	286
= (?) Laukens/VL	200 £	ho				287
	25 £	ho				288
	75 £	2g+15h+2m(tg)/ 15h/ ho			of 8+ (o.a. turf)	289
	200 £					290
	25 £					291
	25 £	gcORT		24hEN	8deb	292
		gcORT			deb	293
die Snider/GE	50 £				cf 1+	294
	25 £				cf 1+	295
			1*		*(15UT)	296
					tst	297
					tst	298
					tst	299
		3m				300
		ho/ g('hoeve')				301
					brg	302
* Heusden	25£ ?	3m			kpl hr Merwede/ mm*	303
				kt		304
						305
		g of ho ER				306
		11hBR		kt	zie: HD	307
Spiegel/NKU?		HD				308
		3/4 ho&t1/ ho				309
		1m/ ho				310
		ho/g				311
	200 £					312
Roesmont/DB ?	200 £	g(c)+1m+5m(c)+24m(tg)/gHD/gEN	1	g(c)/g/2kt/smt*	cf 4+/ gzw /*(c)	313
	DO ?	g			zie DO ?	314
					cf 1+	315
					cf 1+ (EN)	316
		g				317
	200 £	5m(tg)(c)		2ktEN(1c)		318
		14hEN				319
					cf 1+	320
	100 £					321
die Veer/HD	50 £c					322
	50 £	5mHD(tg)(c)				323
		gHD(c)				324
		(1mEMP)		(2)kt	cf 1+	325
		g			cf 1+	326
Weenmaers/EN	200 £	2m+1m+3h(tg)			cf 3+	327
	200 £	1m+3h(tg)/ g of ho			cf 1+	328
		3g				329
					aft89 20s	330
	25 £				ex: EMP ?	331
	25 £				ex: EMP ?	332
	100 £					333
	25 £					334
	50 £	4m+1mEMP(c)		4-hoeve(c)	(turfsteker)	335
		4m+1mEMP(c)				336
		4m+1mEMP(c)				337
		4m+1mEMP(c)				338
		4m+1mEMP(c)				339
					cf 1+ (EN)	340
	200 £	1m+9h(tg)/ 5grOH(c)			cf 2+	341
		5grOH(c)				342
		4h&hMDB				343
	200 £			viEN		344
			2NKU		(te NKU)/ lt	345
		3g/ gEN				346
		gNKU			(te NKU)	347
(1c)				3NKU	(te NKU)/ lt	348
(c)				1NKU	(te NKU)/ pr	349
					(te NKU)	350
					(te NKU)	351
					(te NKU)	352
					(te NKU)	353
Reinouts/NKU		g		1NKU	(te NKU)	354

Bijlagen

de buren van Vlijmen (1e periode)/6

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK GN IN
355 zzz		ALEIT		1375	1 1 1
356 zzz		KERSTIAAN		1375	1 1 1
357 zzz		WOUTER		1375	1 1 1
358 zzz		WILLEM		1375	1 1 1
359 zzz		SIMON		1375	1 1 1
360 zzz		AGATHA		1375	1 1 1

BIJLAGEN

de bureu van Vlijmen (1e periode)/6

VERWANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
	100 £					355
	50 £					356
	25 £					357
	200 £					358
	75 £					359
	25 £					360

BIJLAGEN

de buren van Hedikhuizen (1e periode)/1

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
1	BAUDERICs		ouders	Jak	a1375	1	1	1
2	BAUDERICs		Jakob		a1375 - 1375	1	2	1
3	BOMMEL van		Godert		1375	1	1	1
4	BOUDEWIJNS		kinderen		c1400	1	1	1
5	BOUDEWIJNS		Oelent	Vastraat Ghenens/HD	(a1375-)1375	1	1	2
6	BOUDEWIJNS		Bela	Godert Lube(?)/ED	1378	1	1	3
7	BOUDEWIJNS	Willem Boudewijns	Hub,Rutor		a1384	1	2	1
8	BOUDEWIJNS	(Hubert ?) Ruters	Boudewijn	Katelijjn	1382 - 1383	1	3	1
9	BOUDEWIJNS	Boudewijn Ruters	Boudewijn			1	4	1
10	BULE - Tode(ns)	Jans	kinderen		1361 - 1367	1	1	1
11	BULE - Tode(ns)	Jans (?)	Jan		1375 - c1400	1	1	2
12	BULE - Tode(ns)	Jans	Arnt TODÉ		1370 - 1375	1	1	3
13	BULE - Tode(ns)	Jans	Klaas TODÉ		1350 - 1375	1	1	4
14	BULE - Tode(ns)	Jan (Jans)	erfgenamen		c1400	1	2	1
15	DAAMS-vd Brug(lant)		Adam d. Pnt		a1375	1	1	1
16	DAAMS-vd Brug(lant)		Willem vHR		1323-dai343	1	2	1
17	DAAMS-vd Brug(lant)	Tielens	Godert		1343 - 1373	1	3	1
18	DAAMS-vd Brug(lant)	Tielens	Deam v Dor		1343 - a1375	1	3	2
19	DAAMS-vd Brug(lant)	Tielens	Tielman		1343 - 1380	1	3	3
20	DAAMS-vd Brug(lant)	TIELENS	Hille		1343	1	3	4
21	DAAMS-vd Brug(lant)	Tielens dr	mn	Godert Robbens/OH	1343	1	3	5
22	DELLANEN		DELIAN vHR		a1375-1375	1	1	1
23	DELLANEN		kinderen		1375	1	2	1
24	DIL		Dirk		1371 - 1375	1	1	1
25	DIL	(Dirks zuster)	Lute		1375	1	1	2
26	DIL	wed Gijbsert	Margriet		1375	2	1	1
27	DIRKS (1)		Gertrude		1375	1	1	1
28	DIRKS (1)	Gertruden	kinderen		1375	1	2	1
29	DIRKS (2)		Hein		1375	1	1	1
30	DOESBURG (van)	Gerijts ?	Gerijjt		1345 - 1396	1	1	1
31	DOESBURG (van)	Gerijts ?	Rob		1345	1	1	2
32	DOESBURG (van)	Gerijjt (Gerijts ?)	Jakob		c1400	1	2	1
33	DOESBURG (van)	Robbens	Rob		1345	1	2	2
34	DRUBBEL - Passen		Pas		a1375	1	1	1
35	DRUBBEL - Passen	Passen	Pas		1370 - 1395	1	2	1
36	DRUBBEL - Passen	PASSEN	Jan		1375	1	2	2
37	DRUBBEL - Passen	PASSEN	Hendrik		1377	1	2	3
38	DRUBBEL - Passen	Pas (Passons)	erfgenamen		c1400	1	3	1
39	DRUBBEL - Passen		Jan		a1375	2	1	1
40	FISSEIENS		Egbert	mn	1361 - a1375	1	1	1
41	FISSEIENS		Dirk		a1375 - 1375	1	1	2
42	FISSEIENS		Gerijjt		1362 - 1377	1	1	3
43	FISSEIENS		Godert		c1374	1	1	4
44	FISSEIENS		Rob		1370 - 1372	1	1	5
45	FISSEIENS	Egberts	Gerijjt		1362	1	2	1
46	FISSEIENS	Egberts	Jan		a1375(-c1400	1	2	2
47	FISSEIENS	Egberts	Dirk		c1400	1	2	3
48	FISSEIENS	Egberts	Rob		a1375	1	2	4
49	FISSEIENS	Dirks	Egbert		1388	1	2	5
50	FISSEIENS	Gerijjt Egberts	Jan		1395	1	3	1
51	FISSEIENS	Rob Egberts	kinderen		c1400	1	3	2
52	FISSEIENS	Robbe ENGBERTS	Jan		c1374	1	3	3
53	GIJSBERTS	Jans	Boudewijn		a1375 - 1375	1	1	1
54	GIJSBERTS	Jans	Gijbsert		1375	1	1	2
55	GIJSBERTS	Jans	Seger	mn Jan Tielens dr/BW ?	1380	1	1	3
56	HAL van		Gijbsert		1375 - c1400	1	1	1
57	HAL van	Gijbserts	erfgenamen		c1400	1	1	2
58	HASENS		Hein		1375	1	1	1
59	HASENS		Peter		1375	1	1	2
60	HASENS	Peters	Heilwig	Arnt Nycoels/BW	c1374	1	2	1
61	HELLINCs / Elink		Peter		1344 - 1375	1	1	1
62	HELLINCs / Elink	Peters	Jan v.Vlad		pc1374	1	2	1
63	HELLINCs / Elink	Peters	Gijbsert	Iaken	1456 - 1461	1	2	2
64	HELLINCs / Elink	Gijbserts	Jan		1460 - 1461	1	3	1
65	HELLINCs / Elink	Gijbserts	Adriaan		1499	1	3	2
66	HERPT van		Jan		1375	1	1	1
67	HIER		Roelof		c1375 - 1375	1	1	1
68	HOFFENBROUWER die		Gerijjt		1370 - 1375	1	1	1
69	HOFFENBROUWER die	GERIJTs broer	Hendrik		1370	1	1	2
70	HOYMONY		Jan		1375 - 1384	1	1	1

de buren van Hedikhuizen (1e periode)/1

VERMANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
					tmt	1
(?) v.d.Eijke/VL	25 £	2ho				2
	25 £					3
		s				4
	25 £	go				5
					cf 1+	6
Rutgers/HR	--	1mHR				7
					zie: 1.4.1.	8
					miraculeus genezen	9
					cf 2+	10
	25 £	gVl				11
	20 £				cf 1+	12
	100 £	g of ho			cf 1+ / prd	13
		g of ho				14
		hoHR			ex HR	15
? vd Heuvel-Hoen/OH		c14mOh(1Br)	1		ex HR	16
Lube/HD, dWilde/HR,*		4h/1mHR(c)/c14mOH(1Br)	1(c)		*vAalst/HR, Neve/HS	17
@ vd Weiden/?, *		go/1mHR/1mHR(c)	1(c)		* (?) Fissions/HD	18
	100 £	2g/gHR/1mHR(c)	1(c)		cf 1+	19
		1mHR(c)	1(c)			20
			1(c)			21
	100 £c	goHR			ex HR ?	22
	100 £c					23
	25 £c				cf 1+	24
	25 £c					25
	25 £					26
	100 £c					27
	100 £c					28
	25 £					29
Doesburg/ES	100 £	ho+tu/as gHR(c)				30
		aa gHR(c)				31
		gHD(c) (= pacht ?)			(?) ex ES	32
		2gHR				33
		6mHR1Holl			tst(c)	34
	100 £	s			gzw/ cf 5(6)+/ 1-	35
				ktEN		36
						37
		s				38
					tmt	39
		km			tmt/ cf 1+	40
	150 £	g/2kh(c)				41
					cf 2+	42
(?) Daems/HD		s				43
		2kh(c)			cf 2+	44
					cf 1+	45
		km/2kh/g(c)				46
		g(c)				47
		s				48
					cf 1+	49
					cf 1+ (HS?)	50
		g(c)				51
		4mLBr				52
	50 £	s			mgl. ex HS	53
	25 £				mgl. ex HS	54
						55
	25 £	gHE				56
		s				57
	25 £					58
	50 £					59
		2+kmBW(1Br)				60
	--	g/2h/goHR/gHR/12mBKH(1Br)(c)			gzw	61
		12mBKH(1Br)(c)				62
		go(?) / g/ ega: 1m		ega: 1m	mem	63
					cf 1-	64
		s				65
	25 £					66
	50 £	ho				67
	25 £				cf 1+(c)	68
					cf 1+(c)	69
	25 £			2hHR	cf 1+	70

BIJLAGEN

de buren van Hedikhuizen (1e periodes)/2

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUMD MET	PERIODE	TK	GN	IN
71	JANS		Heinman		1362 - 1393	1	1	1
72	JANS	Heinmans	Jan		1368	1	2	1
73	JANS (oude-)		JAN sr		a1375 - 1375	1	1	1
74	JANS (oude-)	Jans	Hubert ?		1445	1	2	1
75	JANS (oude-)		Jan jr		1368 - 1394	1	2	2
76	JANS (oude-)		Willem		1434	1	2	3
77	JANS (oude-)	Heinen	Jan		1457	1	3	1
78	JANS (oude-)	Huberts	Jan	Hillegont	1459 - a1489	1	3	2
79	KEMP (die)		Arend		1366 - a1375	1	1	1
80	KEMP (die)	Arends	kinderen		c1374	1	2	1
81	KEMP (die)	Arends	Jan		1375 - 1378	1	2	2
82	KEMP (die)	Arends	Peter		1375	1	2	3
83	KEMP (die)		Peter		(1353-)1375	2	1	1
84	KERSTIAANS	Aleiten	kinderen		1375	1	1	1
85	KLAASSEN		Jan		1375	1	1	1
86	KOSTER die (quade-)		Gijsbert		1375 - 1388	1	1	1
87	KOSTER die (quade-)		Jan		1376	2	1	1
88	KOUDE die		Arend		1368	1	1	1
89	KOUDE die		Tielman		1375	2	1	1
90	KOUDENHOVEN van		Jan		1366 -13(88)	1	1	1
91	KOUDENHOVEN van	(Jans)	kinderen		a1375 - 1375	1	2	1
92	KUIST v Luttelherpt		Jan		1364 - d1368	1	1	1
93	KUIST v Luttelherpt	Jans	Emont		1364 - 1380	1	2	1
94	KUIST v Luttelherpt	Jans	hr Dirk		1351 - c1375	1	2	2
95	KUIST v Luttelherpt	Jans	Rutger	Hadew.Thomas Baes/TLB(-rid)	1349 - d1403	1	2	3
96	KUIST v Luttelherpt	Emonts	Femme	Boudewijn Kuist v.Geint/BR	1383 - d1400	1	3	1
97	KUIST v Luttelherpt	Emonts	nn	Heirm.Nic.v.Heesselt/WW?	c1375	1	3	2
98	KUIST v Luttelherpt	Rutger Jans	Maas Bac		1403	1	3	3
99	LUBEn	Arends	Daam		1343 - a1375	1	1	1
100	LUBEn	Arends	Lube		1343	1	1	2
101	LUBEn	Arends	Lijsbet		1343	1	1	3
102	LUBEn		Maas		a1375 - 1391	2	1	1
103	LUBEn	Maas	Arend	nn	1383	2	2	1
104	LUBEn		Dirk sr		da 1360	3	1	1
105	LUBEn	Dirks	erfgenamen		1380	3	2	1
106	LUBEn	Dirks	Dirk (jr)		1364-(a)1375	3	2	2
107	LUBEn	Dirks	Godert	Bela Boudewijns?/ED	1364 - 1386	3	2	3
108	LUBEn	Dirks	Lubrecht	nn	13(12)-1383	3	2	4
109	LUBEn	Dirks	Jan sr		1375 -(1393)	3	2	5
110	LUBEn	Dirks	Rutger	Lutg.Netten,wed R.Tiel/HS	1367 - 1386	3	2	6
111	LUBEn	Godert Dirks	erfgenamen		c1400	3	3	1
112	LUBEn	LUBRECHTS (Dirks)	Dirk	Lijsbet Arn.vd Startz/OH	1384 - 1404	3	3	2
113	LUBEn	LUBRECHTS (Dirks)	Katelijm		1388	3	3	3
114	LUBEn	LUBRECHTS (Dirks)	Lubrecht		1387	3	3	4
115	LUBEn	LUBRECHTS Dirks	Jan		p1374	3	3	5
116	LUBEn	Jans Dirks	Jenneke		c1375	3	3	6
117	LUBEn	Rutger Dirks	Lijsbet	Peter Fred.Schoenmak./HS	1387	3	3	7
118	LUBEn	Dirks (Lubrechts)	Gertrude	Matheus Hermans/?	1410 - 1457	3	4	1
119	LUBEn	Dirk Lubrechts jr	Jan jr	Aleid	p1374-da1438	3	4	2
120	LUBEn	Jans	Arend		1456	3	5	1
121	LUBEn	Jans	Dirk		c1415 -d1484	3	5	2
122	LUBEn	Jans	Jan		1445 - 1456	3	5	3
123	LUBEn	Dirk Jans	Offraan		1484 - 1490	3	6	1
124	LUBEn	Dirk Jans dr	nn		da 1486	3	6	2
125	LUBEn	Jan (Jans)	Paulus		1472	3	6	3
126	LUBEn	Jan Offraans	Klaas		1546	3	8	1
127	LUBEn		Kerstine		(a)1375	4	1	1
128	OEDENS (Jan-)	Jans	kinderen		c1374	1	1	1
129	OEDENS (Jan-)	Jans	Hadewig		c1400	1	1	2
130	OEDENS (Jan-)	Dirk Jans	Godert		1360 - 1376	1	2	1
131	OEDENS (Jan-)	DIRK JANS	Willem		1375 - c1400	1	2	2
132	OFFRAANS - Polsbroek		Jan Polsbro		1353	1	1	1
133	OFFRAANS - Polsbroek	Jan Polsbroeks	Offraan		1359 -c1374	1	2	1
134	OFFRAANS - Polsbroek	Offraans	Giellis	Lijsbeth	1359 - 1403	1	3	1
135	OFFRAANS - Polsbroek	Offraans v HR	Jan	Marg.Dirks vd Broek/OED?	da 1416	1	3	2
136	OFFRAANS - Polsbroek	Giellis	Heimen	nn Godert van Gents dr/HR	1392 - 1444	1	4	1
137	OFFRAANS - Polsbroek	Giellis	Hugo	Lijsb.God.v.d.Werve/BW	1397 - 1414	1	4	2
138	OFFRAANS - Polsbroek	Giellis	Offraan		1380 - 1396	1	4	3
139	OFFRAANS - Polsbroek	Giellis	nn	Mich.Jan Michiels/WI	1380	1	4	4
140	OFFRAANS - Polsbroek	Giellis Offraans ?	nn	Wil.A.v.Wijk v Honsoerde/VL	c1390	1	4	5
141	OFFRAANS - Polsbroek	Jan Offraans v HR	Jan Polsbro		1416	1	4	6

de buren van Hedikhuizen (1e periode)/2

VERWANT	VERM.	GRONDBEEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
	25 £	s		to/ktVL	cf 1+	71
				s		72
(=?)Ruters/HR	150 £	go				73
> Ruberts/2HR		8hHR			vs:HR	74
	25 £			ve	cf 1+	75
					lev hout	76
		s				77
		s				78
		s			cf 1+(c)	79
		s				80
	25 £				lev rijshout	81
	25 £					82
hm HS (1353)	25 £	g of hoHS ?				83
	50 £c					84
	25 £					85
	25 £			b&h		86
	--				cf 1+	87
					cf 1+	88
	25 £				hm: 1HE	89
	--	s			cf 3+(1-)	90
	50 £c	hoHR				91
Kuist v Honscoerde/VL				11mHR(c)		92
	200 £	2 of 3gHR/ 1mHol		11mHR(c)	ondh dk	93
		ho+gHR(c)			pr/ as kpl ET	94
		8mTI (1H)				95
		34mHR&HD (1Hol)				96
		ega: 2m6hHR&HD/ gWW				97
		8mWI (1Hol)				98
Daams/HD		2g/1mHR(c)/2gHR/gHR(tg)	1(c)			99
		1mHR(c)	1(c)			100
		1mHR(c)	1(c)			101
	200 £	goEN		to/ ktVL		102
					miraculeus genezen	103
						104
					cf 1+(c)	105
	--	10m(tg)/ 20hHR				106
	--	4m(tg)/gHR/ hoHS/ huHS		c18mOH	prt HS/ brg	107
	200 £	6m(tg)/(6gm+1hvt+10m+7m(1Br))/* 1		21mHR(c)	*h&hDB/dab/ega: cf1+	108
	200 £			toHS ?	cf 3+	109
	100 £	goDB(?) / 4mEMP(c)			dab/ brg	110
		s				111
		1hvt+10m(1Br)/4mHR(1Hol)	1(c)		cf 3+	112
					cf 1+	113
		goWNS	1			114
		7m(1Br)				115
	--	3h				116
					brst: 60 oude s	117
		10h				118
		1hvt+10m(1Br)/4mHR(1Hol)/ *			tst /* ega:1m	119
		2m				120
		g&t(1Hol)/ g			krkmr	121
		7h	1			122
		g&t(1Hol)/7h(1BOX)				123
		s				124
		gOH(tg)				125
		7h(1BOX)				126
	--	ho/ g			(?) ex HS	127
		s				128
		2g				129
	--	1h/ g			gzw/ cf 2+	130
	50 £	s		ktVL		131
					ex: HR/ notaris	132
		2m+18m(1Br)			cf 2+/ prd	133
	200 £	4m/3m&hu(c)/20m(1Hol)/2g/gBW*		22mOH	cf 4+/ prd /* (c)	134
		div go OED/HIL/AAR				135
		2m+3m(1Hol)/ 34mHR(c)			cf 1+	136
		3m(1Hol)/g/1mBW(c)/goBW(c)				137
		8m(1Hol)/ 3m&hu(c)			cf 2+	138
		3m&hu(c)				139
					zie: ega	140
		als 1.3.2.				141

BIJLAGEN

de buren van Hedikhuizen (1e periode)/3

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
142	OFFRAANS - Polsbroek	Heinman Gielis	Heilwich	1444 - d1449	1	5	1
143	OFFRAANS - Polsbroek	Heinman Gielis	Hendrik	1444 - 1455	1	5	2
144	OFFRAANS - Polsbroek	Huge Gielis	(hr)Godert	1439 - 1446	1	5	3
145	OFFRAANS - Polsbroek	Offraan Gielis	Jan Polsbr	c1410-d1440	1	5	4
146	OFFRAANS - Polsbroek	Jan Polsbroek Offraans	Katrine Willem Mus/HD	1440 - d1451	1	6	1
147	PANGELAART		Willem	(a)1375	1	1	1
148	PANGELAART		Hein	a1375 - 1375	2	1	1
149	PANGELAART	Heinens	Godert	1390 - 1433	2	2	1
150	PANGELAART	Heinens ?	Ingram	1390	2	2	2
151	PANGELAART	Heinens ?	Jan	1391	2	2	3
152	PANGELAART	Heinens	Willem	1391-da1401	2	2	4
153	PANGELAART	Yngrams	Arend	1431	2	3	1
154	ROELOFS		Jan	1375	1	1	1
155	ROFFAART		Godert	1375	1	1	1
156	ROFFAART	Goderts	Hendrik	1396 - c1400	1	2	1
157	SCRIEKE		Robert	13(52)-c1374	1	1	1
158	SCRIEKE	Roberts	Jan 'Nemm'	1353 - c1400	1	2	1
159	SCRIEKE	Jan Roberts	Jan	1375 - c1400	1	3	1
160	SCRIEKE	Jan (Roberts ?)	Boudew vWI	1363	1	3	2
161	SCRIEKE	Jan (Jan Robbins ?)	Jan Oghe	p1374-c1390	1	4	1
162	SCRIEKE		Rudolf	a1375	2	1	1
163	SCRIEKE	ROELOFS tot HD	.. Vriese	c1375	2	2	1
164	SMEEDS		Lijsbet	13(68)-1375	1	1	1
165	SMEEDS	Smeeds	kinderen	1388	1	2	1
166	SMEEDS	(Lijsbetten'zoon)	Heinman	1375 - 1394	1	2	2
167	SMEEDS	Heinmans	Jan v Mall	c1430 - 1454	1	3	1
168	SMEEDS	Heinmans	Gijsbert	da1415	1	3	2
169	SMEEDS	Heinmans	Lijsbeth	1404 - (1415)	1	3	3
170	SMEEDS	Hermans (Lees:Heinmans?)	Jan d Wild	1424	1	3	4
171	SMEEDS	Gijsbert Heinmans	Wouter	1415	1	4	1
172	SMEEDS	Gijsbert Heinmans	Jan	1415	1	4	2
173	SMEEDS	Gijsbert Heinmans	Roelof	1415	1	4	3
174	SNEPPER		Jan	1375	1	1	1
175	SPIEGEL	Hermans	Bruisten	1375 - 1377	1	1	1
176	VEEN v.den - Gronten		Arnd Gront	1362 - 1375	1	1	1
177	VEEN v.den - Gronten	Arends ?	Jan	(1370-1375)	1	2	1
178	VEEN v.den - Gronten	Arends ?	Engelbert	(1370 -1375)	1	2	2
179	VEER die - Sasse	Hein Sas H. Verens v HS	Hein Sasse	1368 - c1380	1	1	1
180	VEER die - Sasse	Hein Sas H. Veren dr v HS	Goeswine	1362	1	1	2
181	VEER die - Sasse	Hein Sasse (H.Sassens)	Geonke	1388	1	2	1
182	VEER die - Sasse	Hein Sasse (H.Sassens)	Gerijt	1388	1	2	2
183	VEER die - Sasse	Hein Sasse (H.Sassens)	Hein	1386 - 1398	1	2	3
184	VEER die - Sasse	(Peters)	Hein	1364	2	1	1
185	VEER die - Sasse	(Peters)	Kerstiaan	1364 - 1375	2	1	2
186	VEER die - Sasse	Peter Verens	Peter	1364 - c1380	2	1	3
187	VEER die - Sasse	Hein Peter Verens (v HS)	erfgenamen	c1380	2	2	1
188	VEER die - Sasse	Hein (Peters)	Hein	1392	2	2	2
189	VEER die - Sasse	Hein (Peters)	Peter	1391	2	2	3
190	VEER die - Sasse	Veer Peter (Peters)	nn	1384	2	2	4
191	VEER die - Sasse	Hein Veren (Heinens?)	erfgenamen	1445	2	3	1
192	VEER die - Sasse	Hein Verens	Paulus Goedelt	da1457	2	3	2
193	VEER die - Sasse	Petar Veren (Hoinens?)	erfgenamen	1457	2	3	3
194	VEER die - Sasse	Paulus Hein Verens	Pas	1457	2	4	1
195	VEER die - Sasse	Paulus Hein Verens dr	Gertrude	1457	2	4	2
196	VEER die - Sasse	Paulus (Heinens)	Petar	a1445	2	4	3
197	WOLF die		Heinman	1375(-d1386)	1	1	1
198	WOLF die	Hendriks (v HD?)	Engelberne	1384 - 1386	1	2	1
199	WOLF die	Hendriks (v HD?)	Lijsbeth	1384 - 1386	1	2	2
200	WOLF die	Hendriks (v HD?)	Dirk	1387	1	2	3
201	zzz		GIELIS sr	1375	1	1	1

de buren van Medikhuizen (1e periode)/3

VERWANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTTEN	OVERIG	NO.
		2m+3m(1Hol) (voor br)				142
		2m+3m(1Hol)				143
		3m(1Hol)			pr	144
		10m(1Hol)/ gVE				145
		10m(1Hol)				146
	--	1+1/2mHR/HD			(?) ex HR	147
	200 £	hoHR				148
		1mHR/ gcHR(c)			cf 1+/ brg/ ?vaHR	149
				gHR		150
					trnsp	151
					trnsp	152
(?) vd AA/Br-rid		* 1/2ktOIR	as*			153
	100 £					154
	50 £					155
		g(c)			tst	156
die Vrieze/(WI)-HS	50 £	g(wrd)/7m+1hv(1Br)(c)	1HS		cf 3+1-/(?)sch HS	157
	50 £	g/7m+1hv(1Br)(c)				158
die Vrieze/(WI)-HS		g(c)/7m+1hv(1Br)				160
		2m+1mWI(1Br)				161
	--	7m+1hv(1Br)				162
		14bHR				163
		gHR				164
	25 £c	(g)		16mHR(c)(?)		165
					cf 1-(c)	166
> van Mallant/2HR	25 £c				aft89 OH 15s/ cf 1+	167
		1km+huHE				168
		gHR(?) / 1+1/2mBW(1Hol)				169
		5mOH				170
		1km+huHE(c)				171
		1km+huHE(c)				172
		1km+huHE(c)				173
	20 £					174
= Spiegel/VL	50 £			ktVL		175
Gront/VE, vWissel/*	25 £	2km(tg)/g/g(?) /gOH/2mBW(1Hol)			* HS-rid	176
=(?) Veenkens/OH	--					177
=(?) Veenkens/OH	--					178
die Veer/VL	50 £	g(c)		molHS(c)	ex: HS	179
					cf 1+ (HS)/ prtHS?	180
					cf 1+(c)	181
					cf 1+(c)	182
					cf 2+(1c)	183
die Veer/VL		5m(tg)				184
zie:VL					vs: VL/ hn: HS	185
25 £		5m(tg)(c)/ g(c)				186
		g(c)				187
					lev hooi	188
					?in H?/ arb dk	189
					cf 1+(EN)	190
		9h(tg)				191
		G.: h&h&3m(c)				192
		g				193
		h&h&3m(c)				194
		h&h&3m(c)				195
		7h(1BOX)				196
	50 £	4gEMP(?) (c)				197
		4gEMP(c)				198
		4gEMP(c)				199
		gOIS				200
	25 £					201

BijLAGEN

de buren van Herpt (1e periode)/1

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK GN IN
1	AALST van - Mol	Jans	erfgenamen	a1375	1 1 1
2	AALST van - Mol	(Jans)	Jan	1372 - 1393	1 1 2
3	AALST van - Mol	(Jans)	Lambrecht	1391 - 1417	1 1 3
4	AALST van - Mol	Jans	Dirk Mol Hilla	a1375 - 1384	1 1 4
5	AALST van - Mol		Hein (Mol?)	1375	2 1 1
6	AALST van - Mol	Hein Mols	Alelt 1. Heinman van HD/HD(-rid), *	1387	2 2 1
7	AALST van - Mol	Hein Mols	Andrios	1395	2 2 2
8	AALST van - Mol	Hein Mols	Hein Mol-1 Saelmon	1395 - a1428	2 2 3
9	AALST van - Mol	Hein Mols	Dirk	1395	2 2 4
10	AALST van - Mol	Hein Mols	Jan (Mol)	1384 - 1395	2 2 5
11	AALST van - Mol	Hein Mols	Gootstu Jan Hendriks/ ?	1429	2 2 6
12	AALST van - Mol	Andrios Hein Mols	erfgenamen	1405	2 3 1
13	AALST van - Mol	Hein Mol Hein Mols-1	Hein Mol-2	1429 - 1449	2 3 2
14	AALST van - Mol	Hein Mol Hein Mols-1 dr	nn Ger.Ger.Arends (v WI?)/HS ?	1433	2 3 3
15	AALST van - Mol	Dirk (Hein) Mols	Jan	1438	2 3 4
16	AALST van - Mol	Hein Mol Hein Mols 2	Bela Hendrik de Ruever/ ?	1439 - 1448	2 4 1
17	AALST van - Mol	Hein Mol Hein Mols-2	Hein Mol-3	1445 - 1454	2 4 2
18	AALST van - Mol	Hein Mol Hein Mols 2	Machtelt Aalwin Hendriks/VL	1449	2 4 3
19	AALST van - Mol	Hein Mol Hein Mols-2	Herman Lijsbet	1442 - 1448	2 4 4
20	AALST van - Mol	Herman Hein Mols	Jan	1445	2 5 1
21	BOUMANS		Engelberte	1375 - 1377	1 1 1
22	BOUMANS	Engelberten	kinderen	1375(-c1400)	1 2 1
23	BRUNENS - Briens	Jan Brunens	Arnt v WI	1375 (-1380)	1 1 1
24	EMMIKHOVEN van		Roelof Hille	da1364	1 1 1
25	EMMIKHOVEN van	Roelofs weduwe	Hille 1.Arnt Nolde/HR, 2.R.v.EMM	1364 - 1377	1 1 2
26	EMMIKHOVEN van	Roelofs	Heinman Gooswin Goosw.Segers/OH	1362 - d1399	1 2 1
27	EMMIKHOVEN van	Roelofs	jf Geertru Jan Kuist van Hondsdord/VL	1377 - 1399	1 2 2
28	EMMIKHOVEN van	Roelofs	Machtelt Robbert Haekens/HS	1377 - 1399	1 2 3
29	EVERAATS		Wouter	1375	1 1 1
30	EVERAATS	Wouters	Arnt vd Me	1382 - 1426	1 2 1
31	EVERAATS	Wouters	Jan v Loon	c1375 - 1396	1 2 2
32	EVERAATS	Arends vander Meer	Wouter	1439 - 1474	1 3 1
33	GEERWIGEN		Jutte	1375	1 1 1
34	GENT van		Godert	1375	1 1 1
35	GENT van	Goderts	kinderen	1375	1 2 1
36	GENT van	Goderts	Arend Agnes J.Hein Koks/HR	c1390 - 1406	1 2 2
37	GENT van	Goderts	Laurens	1411	1 2 3
38	GENT van	Goderts dr	nn Heinman Giellis Offraans/HD	da 1411	1 2 4
39	GENT van	Arends (Goderts)	Godert	c1450	1 3 1
40	GENT van	Laurens Goderts	Lijsbet	1441	1 3 2
41	GENT van	Laurens Goderts	Saelmon	da1441	1 3 3
42	GENT van	Laurens Goderts	Sofie (?)	da1441	1 3 4
43	GENT van		Heinman	a1375 - 1401	2 1 1
44	GENT van	Heinmans	Arend	c1390 -1428	2 2 1
45	GENT van	Heinmans	Matheus	1404 - 1408	2 2 2
46	GENT van	Heinmans	Alelt Ar.Ywijjn (Ar.) Yw.Ywijns/OH	1404	2 2 3
47	GENT van	Heinmans	Kerstiaan Engele	c1390-dc1404	2 2 4
48	GENT van	Arend Heinmans	erfgenamen	1449	2 3 1
49	GENT van	Arend (Heinmans)	Kerstiaan Kerstin Heiman Arends/ ?	1437 - 1480	2 3 2
50	HEINEN (goet-)		goet HEIN	1364	1 1 1
51	HEINEN (goet-)	goet Heinen (wed.)	Margareta	1375	1 1 2
52	HEINEN (goet-)	goet Heinens	kinderen	1391 - 1392	1 2 1
53	HEINEN (goet-)	goet Heinens	Arend	1384	1 2 2
54	JORDAANS	AECHEPENS	Jorden	a1375	1 1 1
55	JORDAANS		Bela	1343 - a1375	1 2 1
56	JORDAANS		Jacob	a1375	1 2 2
57	JORDAANS		Jan	1390 - a1375	1 2 3
58	JORDAANS	JACOPS (Jordaans)	Gijsbert	c1375	1 3 1
59	JORDAANS	Jan Jordaans	Jacob	1359 - 1380	1 3 2
60	JORDAANS	Jan Jordaans	nn God.Zadelaart d.rode/HR	a1375	1 3 3
61	JORDAANS	Jan Jordaans	zwarte Jor	1368 - 1380	1 3 4
62	JORDAANS	Jacop Jan (Jordaans)	Rob	1401 - 1408	1 4 1
63	JORDAANS	JACOPS (Jan Jordaans)	Bela Will.Hein Fangelarts/HD	1401	1 4 2
64	JORDAANS	Jordaan (Jan Jordaans)	Jan	1376-d1396	1 4 3
65	KERCCHOVE vanden		Jan 1. Alelt ? 2. Margareta	1333 -da1343	1 1 1
66	KERCCHOVE vanden	Jans wed ?	Alelt	1343 - a1375	1 1 2
67	KERCCHOVE vanden	Jans wed	Mette	1343	1 1 3
68	KERCCHOVE vanden	Leitens	Jan vd Ker	1390 - a1375	1 2 1
69	KERCCHOVE vanden	Mettens	Jan vd Ker	1343 - 1377	1 2 2
70	KERCCHOVE vanden	Jans (Leitens)	Heinman	a1375 - 1375	1 3 1

de bureu van Herpt (1e periode)/1

VERWANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
Daams/HD	32 £	ho/ g			(riet)dekker	1
		g			(riet)dekker	2
	150 £	?m/ g/ ega:g(tg)				3
	200 £					4
* 2. Gielis v ET/HS						5
		go(c)				6
		go(c)/ho/1h+5 $\frac{1}{2}$ h+2h/g/gHD				7
		go(c)				8
		9h(1Br)/go(c)			cf 1+	9
		go				10
		g				11
		go/1h+5 $\frac{1}{2}$ h/2 $\frac{1}{2}$ h+ $\frac{1}{2}$ ho/	1			12
		1h+5 $\frac{1}{2}$ h				13
		g		1 $\frac{1}{2}$ h		14
		go/ho+2m+5+2+5 $\frac{1}{2}$ +3 $\frac{1}{2}$ h+ $\frac{1}{2}$ m+bog(c)				15
		go/g(c)/ho+2m+5+2+5 $\frac{1}{2}$ +3 $\frac{1}{2}$ h+ $\frac{1}{2}$ m+*			*bog(c)/ 5 $\frac{1}{2}$ h(1ZEV)	16
		g(c)				17
			2			18
		ho+2m+5+2+5 $\frac{1}{2}$ +3 $\frac{1}{2}$ h+ $\frac{1}{2}$ m+bog(vru)				19
	50 £(c)	ho(c)				20
	50 £(c)	(g)				21
?Briens-Brunens/WI	100 £			16mOH(c)	(?) ex WI	22
v. Emmichoven/EMM		g/gHD				23
	200 £c	min 20 $\frac{1}{2}$ m/5mHD(tg)/gHD	2			24
	200 £c	g/h $\frac{1}{2}$ h/6 $\frac{1}{2}$ h/gHD/ 1mBRN		g	cf 1+	25
		erfn: 10.7mHR+11h+gHD/6 $\frac{1}{2}$ h(c)	2			26
		erfn: 9.7mHR+1m+11h+gHD/ *	1		* 6 $\frac{1}{2}$ h(c)	27
	100 £					28
	--	h $\frac{1}{2}$ h+3h(1Ho1)/2g				29
	--	(g(c)/ 4 $\frac{1}{2}$ mHD(1Br)			cf 4+	30
		5g				31
	25 £					32
	200 £ c					33
	200 £ c					34
		g/ ega:8hVL				35
		3 $\frac{1}{2}$ m(c)				36
		g				37
		goHR&HD(c)				38
		goHR&HD(c)				39
		goHR&HD(c)				40
		goHR&HD(c)				41
v Hedikhuizen/HS?	200 £	erfn/1m/3g/h $\frac{1}{2}$ h/g(tg)(c)/5m(tg)				42
		2m(tg)/4h(c)(tg)/4g/1m(c)/6 $\frac{1}{2}$ h*		*4+6m(OH)(1BOX)	cf 1+	43
		1m(c)/ 3m+7 $\frac{1}{2}$ h				44
		1m(c)				45
geen kinderen		4h(tg)/ 2g			trnsap	46
		g				47
zie verder HS		5+1hOH(1BOX)			prtHS	48
(?) goot-Heinens/OH		g				49
	32 £			15 $\frac{1}{2}$ mHR&HD		50
					cf 1+	51
		4h/g				52
Rumscotel/HR ?		2g/ g(c)				53
		go				54
		4h(c)/ go				55
	--	go				56
Rumscotel/HR?	200 £	2g *(c)		g/7h/16m/15mOH*	cf 2+(1c)/ 'arm'	57
		4h(c)				58
	100 £			2g/10m/7h/11m	cf 7+(1c)/ gzw	59
		2g/ g(c)				60
		g(c)				61
		g			cf 1+/ gedood	62
		ho/ g				63
		2g				64
		ho/go/2m+1m(tg)/g/ 1mBRN			cf 1+	65
		2g			(?) prtHS	66
	100 £c	g			cf 1+	67

BIJLAGEN

de buren van Herpt (1e periode)/2

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
71	KERCHOVE	vanden	Jans (Leitens)	Margriet	1375	1	3	2
72	KERCHOVE	vanden	Jans (Leitens)	Rob	a1375 - 1375	1	3	3
73	KERCHOVE	vanden	Robbens	Dirk	1400	1	4	1
74	KERCHOVE	vanden	(Heinmans/Robbens ?)	Jan	1380 - 1401	1	4	2
75	KERCHOVE	vanden	Jans zuster	Hildegonde Jakob Hoge Bernts/HS	da1368	1	4	3
76	KERCHOVE	vanden	Dirk Robbens	Wout,Scut Jacoba	1457 - d1489	1	5	1
77	KONINC	die	Arend	Arend	a1375 - 1382	1	1	1
78	KONINC	die	Arends	Gerijt	c1375	1	2	1
79	KONINC	die	Arend (Arends)	kinderen	c1460	1	4	1
80	KUIST (v Honsoerde)		Jan Kuistens	Roelof Frederuma Gerit Raets/DB?	a1375 - 1396	1	1	1
81	LAMBERTS	- Arends	Lamberts	Arend	1370 - a1375	1	1	1
82	LAMBERTS	- Arends	Lamberts	Jan	1370	1	1	2
83	LAMBERTS	- Arends	Arend (Lamberts)	Jan	1373 (-1393)	1	2	1
84	LAMBERTS	- Arends	ARENDS (Lamberts ?)	Hendrik	1368 - 1380	1	2	2
85	LAMBERTS	- Arends	Jan Lamberts	Arend	1394	1	2	3
86	LAMBERTS	- Arends	Jan ARENDS (Lamberts?)	erfgenamen	c1430	1	3	1
87	LAMBERTS	- Arends	Jan ARENDS (Lamberts?)	Lijsbeth	c1405	1	3	2
88	LAMBRECHTS		Dirk	Dirk	1337 - 1375	1	1	1
89	LAMBRECHTS		Dirks	zonen	1393	1	2	1
90	LEWE die/ Leeuwens		Arend	Arend	a1375	1	1	1
91	LEWE die/ Leeuwens		Gerijts	Gerijt	1361 - 1375	2	1	1
92	LEWE die/ Leeuwens		Gerijts	Arend	1377	2	2	1
93	LOOIJER die		Roel.(Hout	Roel.(Hout	(a)1375	1	1	1
94	MAREN van		Broos	Broos	1375	1	1	1
95	MOERKENS		Gertkruit	Gertkruit	a1375 - 1386	1	1	1
96	MOL		Jakob	Jakob	1375	1	1	1
97	PAASDACH		Gerijt	Gerijt	1375	1	1	1
98	PAPE		Wouters	Wouter sr Daniëla	1333 - a1375	1	1	1
99	PAPE		Wouter (Wouters)	Arend	1344 - d1384	1	2	1
100	PAPE		Wouter Wouters	Daniël	a1375 -1377	1	2	2
101	PAPE		Wouter Wouters	Jan-1	a/c1375	1	2	3
102	PAPE		Wouter Wouters	Wouter jr Margaretha	1364-da 1375	1	2	4
103	PAPE		Arend Wouters	Jan	1384	1	3	1
104	PAPE		Wouter Wouter (Wouters?)	Jan-2	c1365 -d1393	1	3	2
105	PAPE		Jan Wouter Papens	Jan bas	1393	1	4	1
106	PAPE		Jan Wouter Papens	Jan	1427-(d)1449	1	4	2
107	PAPE		Wouter	Wouter	1406	2	1	1
108	PAPE		Wouters	kinderen	1445	2	2	1
109	RIETHOVEN van		Thomas	Mechtelt	1356-dc1403	1	1	1
110	RIETHOVEN van	Maas	Heinman	Katelijno	1427-da1442	1	2	1
111	RIETHOVEN van	Heinman Maas	erfgenamen	Dirk	1445 - c1450	1	3	1
112	RIETHOVEN van	Heinman Maas	Dirk	Dirk	1442	1	3	2
113	RIETHOVEN van	Heinman Maas	Mechtelt	Mechtelt	1442	1	3	3
114	ROEST	(Heinens)	Heinman	Heinman	1359 - a1375	1	1	1
115	ROEST		Wouter	Wouter	1344 - 1379	1	1	2
116	ROEST		Wouters	Jan	1386	1	2	1
117	RUTERS - Huberts		BERIS v ER	BERIS v ER	1316 -da1337	1	1	1
118	RUTERS - Huberts		Bela	Bela	1343 - 1364	1	2	1
119	RUTERS - Huberts		Beris	Hub.Ruter	1337 - a1375	1	2	1
120	RUTERS - Huberts		Beris (?)	Jan Ruter	1343	1	2	3
121	RUTERS - Huberts		Hubert Ruters	Beris	1360 - a1375	1	3	1
122	RUTERS - Huberts		Huberts (Ruters)	Roel.v.Oph	c1375 - 1392	1	3	2
123	RUTERS - Huberts		Jan Ruters	Hub.Ruter	1377 - c1390	1	3	3
124	RUTERS - Huberts		Roelof Huberts	erfgenamen	1394	1	4	1
125	RUTERS - Huberts		Roelof Huberts	Hub.Ruter	1377 - 1382	1	4	2
126	RUTERS - Huberts		Roelof Huberts	Jorifaas	1411	1	4	3
127	RUTERS - Huberts		Hubert Ruters/Roelofs	erfgenamen	1426	1	5	1
128	RUTERS - Huberts		Jan Huberts Ruters	Jan	1452 - 1487	1	6	1
129	RUTERS - Huberts		Jan Hubert Ruters	Maria	1452	1	6	2
130	RUTERS - Huberts		Jan Hubert Ruters	Beris	1452 - 1458	1	6	3
131	SCHUDEVOET		Peter	Peter	1343 - 1375	1	1	1
132	SCHUDEVOET		Peters	Gijsbert	1375 -1377	1	2	1
133	SCHUDEVOET		Peters	Wouter	a1375 -1377	1	2	2
134	SCHUDEVOET		Wouters	erfgenamen	1408	1	3	1
135	SCHUDEVOET		Wouters	Godert	1395	1	3	2
136	SCHUDEVOET		Gijsberts	Jan	1361	2	1	1
137	SELLEKEN		Herman	Herman	a1375 -1374	1	1	1
138	SELLEKEN	(Hormans'zuster)	nn	nn	1375	1	1	2
139	SELLEKEN		Bob	Bob	c1390	2	1	1
140	SELLEKEN		Jan	Jan	1373 - 1392	3	1	1
141	SNIDERS		Jakob	Jakob	da1382	1	1	1

de bureu van Herpt (1e periode)/2

VERMANT	VERM.	GRONDBEEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
	100 £c					71
	100 £	g			gzw	72
					cf 1+	73
		2m+4h			lev hout/ cf 1+	74
		1m				75
		10m(1Hol)/ 8½h/ 13h	3		prtHS	76
	200 £	go/ 3g/ 1m/ 2h(tg)/ g				77
	--	g(tg)				78
		gBW				79
= Kuis v HNS/VL	200 £	hc/ g/ dk(HS)/ hu?HS				80
		hc			cf 1+(c)	81
					cf 1+(c)	82
	100 £	ho		(21+5m)	trnsp/ ega:cf 1+	83
	--			2.1m+5m(c)		84
		1h				85
		g				86
		g				87
	125 £	erfn/ hu+g			trnsp hout	88
	--	2h/ho				89
	100 £				cf 2+	90
	--	2g			cf 1+	91
(?) de Gier/VL	200 £	(g)				92
	15 £					93
	50 £	2g/ go(tg)/ ho+g(tg)(c)				94
	50 £					95
	32 £					96
Paasdach/HS ?						97
Pape/DO	--	g/ ½m(tg)				98
	OH	2h/g/2h+g+5m(tg)/8h(1Er>1Hol)	15½m(c)		cf 2+	99
	?				vs OH	100
		4h+2m(tg)(c)				101
		g/ ega:4h+2m(tg)(c)/ho+1m(tg)				102
		8h(1Hol)				103
	40 £	huHS	2(c)		aank jrglERD/ ?vs HS	104
		g			tst	105
		g			(?) prtHS	106
		hu+ges+2h(tg)				107
	--	go/g/3h(c)		10m+16m/15mOH/*	*ktVL(c)/ = buprtHS	108
		g			= (bu)prtHS ?	109
		2g				110
		3mHD(c)			= (bu)prtHS	111
		3mHD(c)			= (bu)prtHS ?	112
Roest/HS		g/ g(tg)(c)			(?) sc HR	113
2m6hHD(tg)	200 £	erfn/ 2g/ 2h(tg)/ g(tg)(c)/			gzw/cf 3+/verk stro	114
		2ho				115
		hc/ ges/ hu(HS)				116
		g				117
		erfn/ (g)			* (?)vOphoven/HR-HS	118
oude-Jans/HD, *		(g)				119
(?) Boudewijns/HD		g		4g	cf 2+	120
> Huberts/2HR	200 £	g/ g+2h(tg)			cf 1+	121
		g/ ½g+1m(tg)				122
		g				123
		6½h/ 2g/ g(tg)			cf 1+	124
> Huberts/2HR		g			tst	125
		1m+14h+1h(c)/ 2½+3½h(1BOX)				126
		1m+14h+1h(c)				127
		1m+14h+1h(c)				128
Schuddevoet/VL	200 £	½m+3g(tg?)/g/3mED(tg)/ 1mBRN			cf 1+	129
	100 £	g				130
	200 £	4h+g(tg)/ gHD				131
		g				132
		g				133
					cf 1+	134
	200 £c	erfn				135
	200 £c					136
		erfgn 1.1.1.				137
	--	ho+2m(1StT)			cf 1+	138
Segers-Jakobs/OH		goOH			(?) ex: OH	139
						140
						141

BIJLAGEN

de buren van Herpt (1e periode)/3

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
142	SNIDERS	Jakob Sniders	erfgenamen	1382	1	2	1
143	SNIDERS	Jakob (Sniders)	Jan outste	a1375 - 1377	1	2	2
144	SNIDERS	Jakob Sniders	Jan Segher	1386	1	2	3
145	SNIDERS	Jakob Sniders	Clemense	1422	1	2	4
146	VEDELAAR die		Heinman	1349-a1375	1	1	1
147	VEDELAAR die	Heimmans	Andries	1370-da1386	1	2	1
148	VEDELAAR die	Andries Heiness	erfgenamen	1386	1	3	1
149	WAGHE / WEGHE		Gijsbert	a1375	1	1	1
150	WAGHE / WEGHE	Gijsberts	Gijsb	c1375 -1392	1	2	1
151	WELLENs		Jan	1362 - 1370	1	1	1
152	WELLENs	Jans	Gijsbert	a1375 - 1389	1	2	1
153	WELLENs	Jans	Dirk Kuist	1382	1	2	2
154	WELLENs	Jans	Lambert	1382	1	2	3
155	WELLENs	(Gijsbert Jans)	Jan	1393 - 1419	1	3	1
156	WELLENs	(Jans)	Gijsbert 2 Lijsbeth	dcl455	1	4	1
157	WELLENs	Gijsberts	erfgenamen	1472	1	5	1
158	WELLENs	Gijsberts	Jan Kuist	1455 - 1458	1	5	2
159	WELLENs	Gijsbert	Jan Kath.G.R.v.d.Griendt/HR	1460 - d1473	1	5	3
160	WELLENs	Gijsbert Jan Wellens	Adriana Gerard Michiels/HD	1459	1	5	4
161	WELLENs	Jan Kuist Gijsberts	Janna	1458	1	6	1
162	WELLENs	Jan Gijsberts	Wouter	1473 - 1474	1	6	2
163	WELLENs	Jan Gijsberts	Adriaan	1473	1	6	3
164	WELLENs	Jan Gijsberts	Gijsbert	1473	1	6	4
165	WELLENs	Jan Gijsberts	Heilwich wed Dirk Arends/?	1473	1	6	5
166	WELLENs		Pasken	1370	2	1	1
167	WILDE die		Jan	(1343-)1377	1	1	1
168	WILDE die	Jans	Folpert	1391 - 1400	1	2	1

de buren van Herpt (1e periode)/3

VERWANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
		gOH				142
	200 £	ho(tg)/g			cf 1+	143
		gOH				144
		11hOH				145
	--	tg/ h&hHS(c)			ex: HS (=prt?)	146
	200 £	tg		4g	cf 1+	147
		g				148
		tgHD			ex HD	149
	25 £	tg/ gHD(tg?)			lev rijshout	150
		g/ lmERN			cf 2+	151
	50 £	tg/ 9h1Br		ho		152
v.Diepenbeek/WI			1(c)			153
v.Diepenbeek/WI			1(c)			154
v Diepenbeek/WI		g			trnsp hout/ vs HS	155
		(go)/ 3h&2hHD(alHo1)			OLV (=prt HS?)	156
		g				157
		gOH				158
		goHR(c)/ ho&2m(1StT)				159
		3h&2hHD(alHo1)				160
		8hOH(LBOX)				161
		ho&2m(1StT)/ 1m(c)/ 8hHD(c)				162
		1m(c)/ 8hHD(c)				163
		1m(c)/ 8hHD(c)				164
		1m(c)/ 8hHD(c)				165
					cf 1+	166
(?) Daams/HD	32 £	gHD(?) / (6hHD+1mHR(c))			(?) ex HED	167
> de Wilde/2OH					arb.dijk/ cf 1+	168

BIJLAGEN

de buren van Veen (1e periode)/1

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHULD MET	PERIODE	TK	GN	IN	
1	AKEN van (1)	e.v. (Gerard)	nn	1375	1	1	1	
2	AKEN van (1)	Gerards 'zwagher'	nn	1376	1	1	2	
3	AKEN van (1)	(Gerards)	kinderen	1375	1	2	1	
4	AKEN van (2)		Hil	1375	1	1	1	
5	AVENIOENS		Ywijn	1375 - 1376	1	1	1	
6	BOVIER (1)		(Arend)	1375 - 1383	1	1	1	
7	BOVIER (1)	(Arend's) zuster	nn	1375	1	1	2	
8	BOVIER (2) ?		AGNES	1375	1	1	1	
9	COFFENS - Jakobs		Arend	(1368-)-1400	1	1	1	
10	COFFENS - Jakobs		Hendrik	1387 - 1388	1	1	2	
11	COFFENS - Jakobs		Jakob	1375 - 1393	1	1	3	
12	COFFENS - Jakobs	Arend Coppens	erfgenamen	1404 - 1410	1	2	1	
13	COFFENS - Jakobs	Jakobs	Jakob	1404	1	2	2	
14	DIRKS		Sofie	1375	1	1	1	
15	DOORNIK van		Berend	1375 - 1377	1	1	1	
16	DRUNEN van		Hendrik	1375	1	1	1	
17	DRUNEN van	Hendriks	Jan	1412 - 1417	1	2	1	
18	FOKENS		Jan	1362 - 1394	1	1	1	
19	FOKENS	Jans	nn	1375(- -1396)	1	2	1	
20	FOKENS	Jans	Foke	1378 - c1400	1	2	2	
21	FOKENS	Jans	Hendrik	1389	1	2	3	
22	FOKENS	Beris Jans	erfgenamen	1432	1	3	1	
23	FOKENS	Foke Jans	Baerte	1.Sc.Herm.Scoutens/VE, 2.*	c1420 -d1473	1	3	2
24	FOKENS	Hendrik Jans	Jan	1432	1	3	3	
25	GHINE van		Marie	1375	1	1	1	
26	GIELIS		Jut	1375 - 1377	1	1	1	
27	GIJSEBETS		Herman	1375 - 1377	1	1	1	
28	GIJSEBETS	Herman	Gijsbert	1376	1	2	1	
29	GIJSEBETS	Hermans	Jan	1382	1	2	2	
30	GIJSEBETS - Gesens		Dirk	1375 - 1383	1	1	1	
31	GIJSEBETS - Gibekens		Scout	1375	1	1	1	
32	GIJSEBETS - Gibekens	Scouten	Jan	1379	1	2	1	
33	GIJSEBETS - Gibekens	Jan Scoutens	erfgenamen	c1415	1	3	1	
34	GIJSEBETS - Giben		Katelijjn	1375 - 1376	1	1	1	
35	GIJSEBETS - Giiskens		Arend	1375	1	1	1	
36	HEESWIJK van	Hendrik Willems	Jan	1329 -da1338	1	1	1	
37	HEESWIJK van	(Jans)	HENDRIK	1375 - 1393	1	2	1	
38	HEESWIJK van	Hendriks	Jan	Margriet	1390 - 1425	1	3	1
39	HEESWIJK van	Hendriks	Arend	1394 - 1400	1	3	2	
40	HEESWIJK van	(Hendriks?)	Willem	1389 - 1393	1	3	3	
41	HEESWIJK van	Jan Hendriks	erfgenamen	(a)1448	1	4	1	
42	HEESWIJK van	Jan Hendriks	Adriaen	1425 - 1438	1	4	2	
43	HEESWIJK van	Jan Hendriks	Kl.v.Haaf	1425 - 1438	1	4	3	
44	HEESWIJK van	Arendsdr	Jf Arend	1448	1	4	4	
45	HEESWIJK van	Klaasem dr	Adriana	Kl.Spierink Hugen v AL/BS	c1480	1	5	1
46	HEESWIJK van	heren Ricouts 'swagher'	Jan	1375 - 1377	2	1	1	
47	HEESWIJK van	Jan her Ricouts zwaghers	Ricout	1389	2	2	1	
48	HERMANS v.Veen		Jan	1372 - 1382	1	1	1	
49	HERMANS v.Veen	JANS (Hermans)	Herman	1375 - 1378	1	2	1	
50	HERMANS v.Veen	Jan Hermans	AREND v WI	1365 - 1377	1	2	2	
51	HERMANS v.Veen	Jan Hermans	Jan v Veen	1372 - 1385	1	2	3	
52	HERMANS v.Veen	Jan Hermans	Roelof	1386 - 1399	1	2	4	
53	HERMANS v.Veen	Jan Hermans	Willem vVE	1376 - 1386	1	2	5	
54	HERMANS v.Veen	Jan Jan Hermans	Arend v WI	1385 - d1451	1	3	1	
55	HERMANS v.Veen	Arend v Wijk Jans	Jan Kuist	1451 - d1485	1	4	1	
56	HERMANS v.Veen	Jan Kuist Arends	Margriet	d1486	1	5	1	
57	HOUDENIETS (1)		Gijsbert	1380 - 1376	1	1	1	
58	HOUDENIETS (2)		Jan	1375 - 1377	1	1	1	
59	HOUDENIETS (3)		Reiner	1372 - 1375	1	1	1	
60	HOUT die		Arend	1375	1	1	1	
61	HUBEN	Huben dochter	Aleit	1375	1	1	1	
62	HUBEN	Huben dochter	Lijsbeth	1376	1	1	2	
63	HUBEN	Huben dochter	Mechtelt	1376 - 1377	1	1	3	
64	HUGEN		Willem	1375 - 1377	1	1	1	
65	JANS		Reiner	1375	1	1	1	
66	KIVIT	Arends ?	Jakob ?	c1374 - 1399	1	1	1	
67	KIVIT	Jacob Arends	D.Borggrev	d1484	1	2	1	
68	KIVIT	Dirk Borchgrevens	Jan d Borc	1484 - d1514	1	3	1	
69	KIVIT	Dirk Borchgrevens	Jakob	1503	1	3	2	
70	KIVIT	Jan Borchgrevens Dirks	Woutor	1514	1	4	1	
71	KIVIT	Jakob Dirk Borchgrevens	Arend	1514 - d1544	1	4	2	

de buren van Veen (1e periode)/1

VERMANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
	50 £c					1
	--			1scr		2
	50 £c					3
	50 £					4
	200 £			1scr		5
	25 £				1mHol/ tst	6
	25 £					7
Bovier/HR-VL	200 £					8
	200 £			2scr	of 2 of 3 + (1c)	9
	--				of 1+(c)	10
	200 £			4scr/ wrd	of 1+(c)	11
		2g				12
		7m (of pacht?)				13
	200 £					14
	50 £			2scr		15
	50 £					16
			1VE		voorts: 1HS	17
	200 £	2hu+hog+ho+(x)hu(1Br)			of 2+ (1c)	18
	200 £				(of 1-)	19
		ges&hu(1Hol)/ 2g			tst	20
		ho			tst	21
		g				22
* Jan Molneer/VE		h&h(1Hol)				23
		g				24
	100 £					25
	200 £			1&scr	of 1+	26
	200 £			4&scr(c)/2scr		27
	--			4&scr(c)		28
					brg	29
	100 £	g				30
	200 £					31
	--	g				32
		g				33
	200 £			1scr		34
	200 £					35
		sth&ages(1Br)/ ghv&SF(1Hol)			tst	36
	200 £	sth&ages(1Br)/ 1mHol /*MI(1LEK tbl)*	2&scr/ wrd		dd	37
		3m(c)/ 1hv&DH(1Hol)			of 1+	38
		4m(ep)/ h&h(1Hol)/1hv&DH(1Hol)			dd/ of 1+(c)	39
					afb&g: 8 £/ hfmm	40
Kuist v Honsoerde		*5+4m(>1HNS)	tbl*			41
		3m(c)			of 1+(c)	42
		3m(c)			of 1+(c)	43
Kuist v Honsoerde		*5+4m(1HNS)	tbl*			44
						45
	50 £			1scr		46
					tst	47
v.Veen-Godschalks/ES	200 £			2wrd	of 1+ (c)	48
Im HS	200 £			4scr/ 3scr	of 1+	49
	200 £			wrd(c)		50
	--	(vru)h&h(1Hol)			of 1(1c) of 2+	51
	--				of 1+(c)/ tst	52
					of 1+(c)	53
		h&h(1Hol)				54
		h&h(1Hol)				55
		h&h(1Hol)				56
	100 £			1scr	of 1+	57
(?) Jans/VE	75 £			2scr		58
	32 £				of 1+	59
	50 £					60
	200 £					61
	--			1scr		62
	--			1scr		63
	25 £			2scr/ 1scr	of 1+	64
(?) Houdaniets (2)	75 £					65
Kivit/HS-VL	200 £	ho&wi(1Br)/ g			ex: HS ?	66
	--	ho&wi(1Br)				67
		ho&wi(1Br)/ 5h(1Br)				68
		5h(1Br)				69
		h&wi(1Br)				70
		5h(1Br)				71

BIJLAGEN

de buren van Veen (1e periode)/2

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN	
72	KIVIT		Arend Jakob	Dirks	Jakob	1544	1	5	1
73	LIESGREVE die				Jan	1375	1	1	1
74	LIESGREVE die	Jans			Gijsbert	1389 - 1426	1	2	1
75	LIESGREVE die	Jans			Jorifaas	1376 - 1389)	1	2	2
76	LIESGREVE die	Jans			Heilwich	ac1430	1	2	3
77	LIESGREVE die	Jans			Lijsbet	ac1430	1	2	4
78	LIESGREVE die	Gijsberts			Jans	1434	1	3	1
79	LIESGREVE die	Jorifaas (Jans)			Hein v VE	1421 - 1434	1	3	2
80	LIESGREVE die	Jorifaas (Jans)			Jan d Lies	1421 - 1426	1	3	3
81	LIESGREVE die	Jorifaas (Jans)			Willem	1426	1	3	4
82	L.IJSBETTERNS				Wouter	1375 - 1385	1	1	1
83	LOON van	(Gijsberts ex VL ?)			Wouter	1375-(c1400)	1	1	1
84	NELLENS				Jakob	1375 - c1380	1	1	1
85	OBBE - Winants				Jan	1360	1	1	1
86	OBBE - Winants				Win.d Veer	1364 - 1368	2	1	1
87	OBBE - Winants	Winants			kinderen	1369	2	2	1
88	OBBE - Winants	Winants			Arend Obbe Aleit	1370 -(1386)	2	2	2
89	OBBE - Winants	WINANTS			Gerard	1375 - 1377	2	2	3
90	OBBE - Winants	Arend Winants			Alaard	1386	2	3	1
91	OBBE - Winants	Arend Obbens			Lambert	1375	2	3	2
92	OBBE - Winants	Arend Obbens			Jan Obbe-2	1370 - c1380	2	3	3
93	OBBE - Winants	Jan Arend Obbens			Jan Obbe-3	1375 - 1396	2	4	1
94	OBBE - Winants	Jan Arend Obbens			Arend	1386	2	4	2
95	OBBE - Winants	Jan Arend Obbens			Korstiaan	1389	2	4	3
96	OBBE - Winants	Arends (Jan Arends)			Jan Obbe-4	1421	2	5	1
97	OESTER d'				Herman	1375	1	1	1
98	OESTER d'	Hermans			Jan	1377	1	2	1
99	PAPE				(Jo)han	1375 - 1377	1	1	1
100	PAPE	(Hammens) sPAFENS			Wouter	1364 - 1400	1	2	1
101	PAPE - Paapkens	(Jan) PAAFKENS			Gerijt	1375	1	1	1
102	PAPE - Paapkens	(Jan) PAAFKENS			Gijsbert	1375 - 1389	1	1	2
103	PAPE - Paapkens	Gijsbert Jan Paapkens			erfgenamen	c1410	1	2	1
104	PAULUS - Fauwerts				Hendrik	1375 - 1377	1	1	1
105	PIEC (1)				Andries	1375 - 1377	1	1	1
106	PIEC (2)				Jakob	1375 - 1377	1	1	1
107	PIEC (2)	Jakobs			kinderen	1386	1	2	1
108	PIEC (2)	Jakobs			Arend	1380 - 1394	1	2	2
109	PIEC (2)	Jakobs			Herman	1380	1	2	3
110	POLEYE				Jan	1375 - 1377	1	1	1
111	POLEYE	(Jan) Poleyem			kinderen	1376	1	2	1
112	POLEYE	Jans sone			(Jan ?)	1375 - 1376	1	2	2
113	POLEYE	(Jans ?) Poleyens			Beris	1377	1	2	3
114	POLEYE	(Jans ?) Poleyens			Herman	1376	1	2	4
115	REINERS				Herman	1375	1	1	1
116	REINERS	Hermans (Reiners)			Reiner	1389	1	2	1
117	ROELOFS				Arend	1370 - c1380	1	1	1
118	ROELOFS	Arends			Roelof	1372	1	2	1
119	ROELOFS	Arends			Wouter	1386 - 1389	1	2	2
120	ROELOFS	Wouter Arends			Wouter	1389	1	3	1
121	RMMT van				Jan	1375	1	1	1
122	SCOUTEN - Greve	Jans van Veen			Jan Scoute en Hein Papens/DO	1356	1	1	1
123	SCOUTEN - Greve	Jan Scoutens			Jan Greve Alveraat	1375 - d1396	1	2	1
124	SCOUTEN - Greve	e.v. Jan Grevens			ALVERAAT	(1375-)1389	1	2	2
125	SCOUTEN - Greve	Jan Grevens			erfgenamen	1383 - 1401	1	3	1
126	SCOUTEN - Greve	Jan Greven			Herm. Scout	1388 - 1389	1	3	2
127	SCOUTEN - Greve	Jan Greven			Jan Scout	1389	1	3	3
128	SCOUTEN - Greve	Jan Greven			Ricout	d1389	1	3	4
129	SCOUTEN - Greve	Jan Greven			Marande	1394 - 1403	1	3	5
130	SCOUTEN - Greve	Jan Greven			Cristina	1403(-1415)	1	3	6
131	SCOUTENS - Hermans				Herman	1375 - 1398	1	1	1
132	SCOUTENS - Hermans	HERMANS			Scout	1375 - a1432	1	1	1
133	SCOUTENS - Hermans	Scout Hermans			Jan	1473	1	3	1
134	SLUSE vander				Margriet	1375 - 1377	1	1	1
135	SMIT die				Jan	1364 - 1376	1	1	1
136	SERINC-Int-GOET				Jan	1362	1	1	1
137	SERINC-Int-GOET	Jans			Hendrik	1375 - 1377	1	2	1
138	SERINC-Int-GOET	Jans			Peter	1375 - 1377	1	2	2
139	TIELMANS				Scout	1375	1	1	1
140	UDEN van				Willem	1375 - 1400	1	1	1
141	VEER die				Gerard	1375 - 1377	1	1	1
142	VELDE vanden				Hein	1375	1	1	1

de buren van Veen (1e periode)/2

VERWANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
	200 £	5h(1Br)				72
		g			tst	73
	--			4scr	aft88: 8z/ tst	74
					memWI(c)	75
					memWI(c)	76
					hm/ tst	77
		ges&ti			hm/ tst	78
		2ges&ti+10+4h+k+4m				79
		g				80
	200 £	g		2scr		81
(?) v.Loon/VL	100 £	(goEMP(c)/ gVL)(?)		1scr		82
	100 £	11kh				83
					of 1+/ prd	84
				ve		85
				vi		86
	200 £			1scr/ vi	oga: cf 1+	87
	200 £	g		11scr/ 15scr		88
					cf 2+	89
	200 £					90
	200 £	g		3scr/ 2scr		91
	200 £	4h&hu		2scr	cf 1+	92
		g			cf 1-	93
		g				94
	200 £	g				95
						96
						97
Pape/HR-HS	--			moLHS(c)		98
	100 £			2scr		99
	200 £			wrd(c)/wrd	cf 1+	100
	200 £					101
	200 £				tst	102
		g				103
	100 £			1scr		104
	200 £			3+1kscr/3scr		105
	50 £			2scr		106
					cf 1+(c)	107
					cf 2+ (1c)	108
					cf 1+(c)	109
	75 £			2scr		110
	50 £			1scr	cf 1+(c)	111
	--			2scr		112
	--			1scr		113
= die Voogd?/VE	200 £					114
						115
	200 £	11kh(tg)		3scr	aft88: 15s	116
	--				cf 1+	117
					cf 1+	118
		g			cf 1+	119
		g				120
	25 £					121
		zie oga				122
	200 £	gWI/ 3m+4khWI+h&hHS(1Hol)/*			*sthHS/ ri/ gedood	123
(50 £)		gWI				124
		sthHS(1Hol)				125
		h&hHS(1Hol)				126
		3~kmWI(1Hol)>eig				127
		3~kmWI(1Hol)				128
		h&hHS+huHS(1Hol)				129
		h&hHS(1Hol)				130
	200 £			1scr	of 3+	131
	200 £					132
		h&h(1Hol)				133
	50 £			1scr		134
	25 £	tgDO		1scr		135
					cf 1+	136
	200 £			2scr		137
	200 £			1scr/ 3scr		138
	200 £					139
	75 £	g		1scr		140
	25 £			2scr		141
	200 £					142

BIJLAGEN

de buren van Veen (1e periode)/3

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
143	VOOGD die	Klaassen	Jan/ Han	1318 - 1383	1	1	1
144	VOOGD die	Jans	Kerstiaan	1375 - d1399	1	2	1
145	VOOGD die	Jans	Boudewijn	1406 - 1446	1	2	2
146	VOOGD die	Kerstiaan Jans	Jan d Voog	1398 - d1443	1	3	1
147	VOOGD die	Boudewijn Hamerts	Hamert	a1460 - 1460	1	3	2
148	VOOGD die	Boudewijn Hamerts	Dirk	1446	1	3	3
149	VOOGD die	Boudewijn Hamerts	Boudewijn	1446	1	3	4
150	VOOGD die	Jans (Kerstiaan Jans)	Arend	1443 - d1481	1	4	1
151	VOOGD die	Arend Jans	hr Jan	1481 - 1489	1	5	1
152	WEVER die		Jan	1375 - 1384	1	1	1
153	WEVER die	Jans dochter	nn	1384	1	2	1
154	YWIJN - Jans	Jan Ywijns	Ywijn	1375 - 1377	1	1	1
155	YWIJN - Lamberts	e.v. Lambert Ywijns	nn	1375	1	1	1
156	YWIJN - Lamberts	Lambert Ywijns	Ywijn	1372 - 1375	1	2	1
157	YWIJN - Lamberts	Ywijn Lamberts	Jan	1404 - 1410	1	3	1
158	ZOESTRAATS	HERMANS	Dirk	1375 - 1379	1	1	1
159	zzz		BOUDEWIJN	1375	1	1	1
160	zzz	BOUDEWIJNS 'zwegher'	nn	1375	1	1	2

de bureu van Veen (1e periode)/3

VERWANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
	200 £	hu(1Br)/ 3m(1Hol)/ g	10H	1½scr/ 3scr		143
	200 £	3m(1Hol)		1scr/ 3scr		144
		20mWSP(1LEK)	tbl*		*c12½hvWSP(1LEK)	145
		3m>3m(1Hol)				146
		*c12½hvWSP(1LEK)	tbl			147
		a? 20mWSP(1LEK)				148
		20mWSP(1LEK)				149
		3m(1Hol)				150
		3m(1Hol)			pr	151
	50 £			2scr		152
					miraculeus gered	153
Ywijn-Lamberts?/VE	100 £			1scr	hn OH	154
Ywijn-Jans?/VE	100 £ c					155
	100 £ c				cf 1+	156
		g				157
	200 £	g		1scr/ 2scr		158
	100 £c					159
	100 £c					160

BIJLAGEN

de buren van Oud-Heusden (1e periode)/1

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
1	BAKENS/ Baks		Jan Heilwich	a1375 - 1400	1	1	1
2	BAKENS/ Baks	Jans	Gijsbert	c1420	1	2	1
3	BAKENS/ Baks	Jans	Jan	c1420	1	2	2
4	BAKENS/ Baks	Jans	Rutger	c1420	1	2	3
5	BAKS - groot Wouters	BAK (groot Wouters)	(Arend ?)	1375 (-1391)	1	1	1
6	BAKS - groot Wouters		Arend	1386 - 1391	1	1	2
7	BAKS - groot Wouters		Jakob	1391	1	1	3
8	BAKS - groot Wouters	Wouter groot Wouters	Herman	(a)1479	1	2	1
9	BEEK van		Jan	1375 - 1376	1	1	1
10	BLIDENS		Heinman	1375	1	1	1
11	BLIDENS	Heinmans	Arend	1380 - 1387	1	2	1
12	BROOSSENS - Segers	Seger Broossens	Jakob	1375 - 1395	1	1	1
13	DANKAARTS (vd Werken		Kerstin DANKAART (vd Werken/HS ?)	a1375 - 1389	1	1	1
14	DANKAARTS (vd Werken	Kerstinen	kinderen	1375	1	2	1
15	DRUNEN van	Jans van Drunen	Ger. v Hede Mette	1370 -da1376	1	1	1
16	DRUNEN van	Ger. v Hede Jan v Drunens	Jan v DRU	(1361-) 1369	1	2	1
17	EBENS	Bertout	erfgenamen	1392 - 1396	1	1	1
18	EBENS	Bertouts	Jan	1368 - 1400	1	1	2
19	EBENS	Bertouts	Reiner	1363 - 1389	1	1	3
20	EBENS	(Reiners zuster)	nn	1372	1	1	4
21	EBENS	Jan (Bertouts)	Dirk	1400	1	2	1
22	EBENS	REINERS (Bertouts)	Jan	1396	1	2	2
23	EBENS	REINERS	Simon	1358	2	1	1
24	ERKENRADENS		ERKENRAET	1370	1	1	1
25	ERKENRADENS		Gerijt	1375	1	2	1
26	GHBESSEN		GHEE v OH	d1366	1	1	1
27	GHBESSEN	GHBESSEN	erfgenamen	1376	1	2	1
28	GHBESSEN	Ghbessen v OH	Hacko	1362 - d1390	1	2	1
29	GHBESSEN	Hacke Ghbessen	Arend	da1390	1	3	1
30	GHBESSEN	Arend Hackens	Heinman	1390	1	4	1
31	GHBESSEN	Arend Hackens	Mechtelt	1390	1	4	2
32	GIJSEBERTS v Berne		Ywijn	1375 - 1400	1	1	1
33	HADWIGEN		Agnes	1375	1	1	1
34	HEINENS		Jakob	1375	1	1	1
35	HEINENS (goet-)	goet Heinens (?)	goet Heink	1375	1	1	1
36	HEUVEL vd - HOENKEN		Jan vd Heu	a1351- d1361	1	1	1
37	HEUVEL vd - HOENKEN		Godert Hoe	a1351	1	1	2
38	HEUVEL vd - HOENKEN	Jans vd Heuvel	Heilwig Herman vd Heiden/DRU ?	a1351	1	2	1
39	HEUVEL vd - HOENKEN	Jans vd Heuvel	Jan vd Heu	1372 - 1375	1	2	2
40	HEUVEL vd - HOENKEN	Godert Hoenkens	nn	a1351	1	2	3
41	HEUVEL vd - HOENKEN	Godert Hoenkens	Gijsbert	1375 - 1406	1	2	4
42	HEUVEL vd - HOENKEN	Godert Hoenkens	Jan	1363 - 1375	1	2	5
43	HEUVEL vd - HOENKEN	Jans vd Heuvel jr	erfgenamen	1424	1	3	1
44	HEUVEL vd - HOENKEN	Gibe Godert Hoenkens	Godert	1406 - 1426	1	3	2
45	HEUVEL vd - HOENKEN	Godert Hoens van DRU	Gijsbert	a1480	1	4	1
46	HEUVEL vd - HOENKEN	Godert Hoens van DRU	Matheus	a1480	1	4	2
47	HEUVEL vd - HOENKEN	Matheus Goderts	Godert	1481 - 1482	1	5	1
48	HEUVEL vd - HOENKEN		Arend HOEN	1389 - c1440	2	1	1
49	HEUVEL vd - HOENKEN	Arend Hoenkens	Jan Oghe	1400	2	2	1
50	HEUVEL vd - HOENKEN	Arend Hoenkens	Arend Hoem	1427	2	2	2
51	HEUVEL vd - HOENKEN	Jan Oghe (Arend Hoenkens)	Herman	1436 - d1458	2	3	1
52	HEUVEL vd - HOENKEN	Herman Jan Ogens	erfgenamen	1459	2	4	1
53	HOEKENESSE	Gerards zuster	Aleit	c1375	1	1	1
54	HOEKENESSE	Gerards zuster	Lijsbeth	c1375	1	1	2
55	HOEKENESSE	Gerards	Robert	1375 - 1376	1	2	1
56	HOERS		Jan	1375 - 1386	1	1	1
57	HOERS	Jans	Gijsbert Janne	(da)1427	1	2	1
58	HOERS	Gijsbert Jans	Sebrecht	1427	1	3	1
59	HOERS	Gijsbert Jans	Gerard	1427	1	3	2
60	HOERS	Gijsbert Jans	Jakob	1427	1	3	3
61	HOERS	Gijsberts(-2)	Gerard	1474	1	5	1
62	HOERS	Gerard (Gijsberts)	erfgenamen	1481	1	6	1
63	HOERS	Gerard Gijsbertsdr	Johanna	1474	1	6	2
64	HOLTEN van		Arend	da1363	1	1	1
65	HOLTEN van		Simon	c1374	1	1	2
66	HOLTEN van	Arends	kinderen	1375	1	2	1
67	HOLTEN van	Arends	Engelbere	1363 (-1375)	1	2	2
68	HOLTEN van	Arends	Katelin	1363 (-1375)	1	2	3
69	HOLTEN van	Arends	Wandelmoed	1363 (-1375)	1	2	4
70	HOLTEN van	Arends	Reiner	1363 (-1375)	1	2	5

de buren van Oud-Heusden (1e periode)/1

VERMANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
	50 £	tg/g			cf 2+/ ega: 1+	1
		g				2
		g				3
		g				4
	100 £	gHA	27*		aft89 20s	5
			27*		*(alle:Br)(c)	6
		gDRU(ep)			*(alle:Br)(c)	7
	25 £				cf 1+	8
	50 £					9
Broossens/BR		gDRU		gVL/ gDRU		10
	25 £				cf 1+	11
	200 £ c	ho			aft89BR 40s	12
	200 £ c					13
	--	wed:11h&ti(c)				14
	--	11h&ti(c)/ *aft89OH en HD			gzw/cl(?) / (cf 1+)/*	15
	50 £	g				16
	--	g		c18m	cf 1+	17
					hm/ aft89 10s	18
					cf 1+	19
					cf 1+	20
					cf 1+	21
					cf 1+	22
		g			cf 1+	23
	25 £				cf 1+	24
		2h			tmt/ gedood	25
		g				26
	200 £	ho(tg)/g		2h	cf 2+ / 1-(gedood)	27
		wed:2h(c)				28
		2h(c)				29
		2h(c)				30
		2h(c)				31
	50 £				cf 1+ (geëxec.)	32
	25 £					33
	50 £					34
vgl. goet-Heinens/BR	100 £					35
Hoer/VL-DRU, Daams/*		a5mNHU(1Br)		*EN-HD	cf 1+/1- (gedood)	36
		a5mNHU(1Br)				37
		a5hOH-DRU(1Br)				38
	100 £				cf 1+	39
		ho(OH?)				40
	100 £	h&h				41
	50 £				brg	42
		g				43
		g				44
		4grDRU(c)			hmDRU	45
		4grDRU(c)			hmDRU	46
		erfnDRU			hmDRU	47
		g			aft89 10s/ hmDRU ?	48
					cf 1+	49
		r (DRU)				50
		2gr(1ME)		11m(c)/ 15m(c)	> (?) hmDRU	51
	(50 £?)			11m		52
	--			g(c)	bede: Aleit Ger.dr.	53
	200 £	3g		g(c)		54
	25 £		1	g		55
					cf 2+	56
		(wed?)3gr(c)				57
		3gr(c)				58
		3gr(c)				59
		3gr(c)			mj	60
		goDRU				61
		goDRU			buren DRU	62
		goDRU				63
		2g(c)/ wed:7gr				64
	--	2g(c)/g				65
	100 £	7gr				66
					zie: 1.2.1.	67
					zie: 1.2.1.	68
					mj / zie: 1.2.1.	69
					zie: 1.2.1.	70

BIJLAGEN

de buren van Oud-Heusden (1e periode)/2

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK GN IN
71	HOLTEN van	Arends	Jan	1363 (-1375)	1 2 6
72	HOLTEN van	Arends	Wouter	1363 (-1375)	1 2 7
73	HOLTEN van	Arends	Simon	1363 (-1375)	1 2 8
74	HUBENS		Melis	1375	1 1 1
75	INGEN van	(Walter Biekens v Littolo	Jan	1375 (-1387)	1 1 1
76	KOLIJN		Katelijm	1375	1 1 1
77	KOLIJN (v Holten)		Jan (vdHoi	1358 - 1379	1 1 1
78	KOLIJN (v Holten)	Jans	kinderen	1389	1 2 1
79	KOLVE v Drunen		Jakob Oede	dal1390	1 1 1
80	KOLVE v Drunen	Jakobs	Gerard Bie	1390	1 2 1
81	KOLVE v Drunen	Jakobs	Hendr.Bie	1372 - 1390	1 2 2
82	KOLVE v Drunen	Jakobs	Jakob	1390	1 2 3
83	KOLVE v Drunen	Jakobs	Lodewijk	1390	1 2 4
84	KOLVE v Drunen	Jakobs	Ida Jakob Robbens/ ?	1390	1 2 5
85	KOLVE v Drunen	Jakobs	Heilwich Loy Jan Hoenkens/DRU	1390	1 2 6
86	KOLVE v Drunen	Jakobs	Jutta Hendrik Jans van DB	1390	1 2 7
87	KOLVE v Drunen	Jakob (Jakobs)	erfgenamen	1425	1 3 1
88	KOLVE v Drunen		Jan	a1375	2 1 1
89	KORT die		Godert	1370 - 1408	1 1 1
90	KORT die	Goderts	Jan Heil wed Kl.Mall.Yw./OH	1408 -dal434	1 2 1
91	KORT die	Jan Goderts	Godert	1434 - 1438	1 3 1
92	KORT die	Jan Goderts	Lijsbeth	1434 - 1438	1 3 2
93	KORT die	Godert (Jans)	Godert Lijsbeth	1442 -dal457	1 4 1
94	KOUDE die	(Jans ?)	Jan	1375 - 1387	1 1 1
95	KROMPVOORT (van)		Wouter	1364 - 1375	1 1 1
96	MEIER die		nn	1375	1 1 1
97	MEIER die	'die Meier's brueder'	nn	1375	1 1 2
98	MELIS		Boudewijn	1375 - 1386	1 1 1
99	MELIS (v Heselaeer)		Hendrik	a1351	1 1 1
100	MELIS (v Heselaeer)	Heinmans	Melis	1368 - 1389	1 2 1
101	MOLENAAR die		Jan nn	1375 - 1386	1 1 1
102	MOLENAAR die	Jans	Arend bak	1423 (-1445)	1 2 1
103	PAPENS	Wouter Wouters	DANIEL	1375 - 1377	1 1 1
104	PAPENS	Daniël Wouters	Jan Merlan Ida Wouters vd Waal/?	1403 -dal420	1 2 1
105	POORTE vander		Dirk	1375 - 1386	1 1 1
106	ROBBENS		Godert nn dr Tiel Daams/HD ?	1343 - 1409	1 1 1
107	SEETKEN		Jan	1370 - 1375	1 1 1
108	SEGERS - Jakobs	Seger Jakobs	kinderen	1361 -1396	1 1 1
109	SEGERS - Jakobs	Seger (Jakobs)	Jakob	1364 - 1393	1 1 2
110	SEGERS - Jakobs	Seger Jakobs	Seger	a1403	1 1 3
111	SEGERS - Jakobs	Jakob Seger (Jakobs)	Gerard Bie	1411 - 1454	1 2 1
112	SEGERS - Jens	Segers	Jan v OHU Bartr.Bouden Kuists v BR	1366	1 1 1
113	SEGERS - Jens	Jan Segers	Gooswijn	(a)1366	1 2 1
114	SEGERS - Jans	Jan Segers	Jorifaas	1372 - 1390	1 2 2
115	SEGERS - Jans	Jan Segers	Seger	1355 - 1380	1 2 3
116	SEGERS - Jans	Goeswijn (Jan?) Segers	Goeswine Heilm.Roel.v.Emmikh./BR	1398	1 3 1
117	SEGERS - Jans	Jorifaas (Jan Segers)	Jorifaas	1372 - 1398	1 3 2
118	SEGERS - Jans	Seger (Jan Segers)	Jan Seger	1375 - 1393	1 3 3
119	SNIDER die		Albert	1371 - 1375	1 1 1
120	STAART vanden		Peter	1325	1 1 1
121	STAART vanden	(Peters)	Arend Oede	1386 - 1367	1 2 1
122	STAART vanden	wed Arend	Oda	1375 -dal1388	1 2 2
123	STAART vanden	Arends	kinderen	1375	1 3 1
124	STAART vanden	Arends	Peter	1375 - 1368	1 3 2
125	STAART vanden	Arends	Arend	1375 - 1389	1 3 3
126	STAART vanden	Arends	Jan	1375 - 1388	1 3 4
127	STAART vanden	Arends	Gouborg Ger.Rie Jans v Vlaand/DO?	1375 - a1388	1 3 5
128	STAART vanden	Arends	Lijsbeth Dirck Luberts/ HD	1375 - 1388	1 3 6
129	STAART vanden	Arends	nn Jan Buis Jans/ DR	1375 - a1388	1 3 7
130	STAART vanden	Jan (Arends)	Arend	1449 -1481	1 4 1
131	VEENKENS		.. VEENKEN	1364 - 1366	1 1 1
132	VEENKENS		Arend	1375	1 2 1
133	VEENKENS		Jan	1370 - 1371	2 1 1
134	VEENKENS		Engbert	1370	2 1 2
135	WILLEMS		Willem	1375 - 1392	1 1 1
136	WILLEMS	Willem Willems	erfgenamen	1413	1 2 1
137	WILLEMS		Meus	(1362-)-1375	1 1 1
138	YWIJN	Bertouts	Arnd Ywijn	1323	1 1 1
139	YWIJN	(Arend) Ywijns	Arnd Ywijn Mechtelt	1340 -dc1375	1 2 1
140	YWIJN	(Arend) Ywijns	Bertout	1340 - 1375	1 2 2
141	YWIJN	Arend Ywijn Ywijns	lang Berto (Lijsb.) Willem Cnode/DB	1362 - d1393	1 3 1

de buren van Oud-Heusden (1e periode)/2

VERWANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
					zie: 1.2.1.	71
					zie: 1.2.1.	72
					mJ/ zie: 1.2.1.	73
	25 £					74
	100 £				(debDB)	75
	50 £					76
	100 £	2g		g	cf 1+	77
	--	3gr/ 8grDRU/ gDRU			aft89 40s	78
	--	zie: 1.1.1.			bm DRU	79
	25 £	gDRU-OH/ zie ook: 1.1.1.			pr	80
	--	zie: 1.1.1. en 1.3.1.			cf 2+	81
	--	zie: 1.1.1.				82
	--	zie: 1.1.1.				83
	--	zie: 1.1.1.				84
	--	zie: 1.1.1.				85
	--	zie: 1.1.1.				86
		g				87
		g				88
	50 £	g		9m(c)	cf 1+	89
			1		bm DO	90
		11h(c)/ 7h&h(c)				91
		11h(c)/7h&h				92
		gHD				93
=/> die Kort/2HD						
die Koude ?/HS	200 £				gzw/ cf 1+	94
	50 £	g(tg)				95
	100 £c					96
	100 £c					97
	100 £	2h				98
		3m1Br(OH?)			woont te Holten	99
* credDB	200 £			22m(c)	aft89 16s/ cf 1+/*	100
	25 £				cf 1+	101
			1		=(?)prtES	102
Fapens/HR	25 £	h&h			arb	103
		huHS		1HR	prtES/lakenschelder	104
	25 £				cf 1+	105
	25 £	g(tg)/ g/ 1mHR(c)				106
	25 £	4m(tg)			cf 2+/ ex HR ?	107
Sniders/HR	--	(2)g			cf 1+ (!)	108
	200 £	g/ g(tg)		22m(c)	gzw	109
				g		110
>de Bie (1)/2OH		zie: de Bie(1)/ 2OH				111
Gooswijns/OH		3m1Br/ gER				112
	--	2h				113
	25 £	ho(tg)(c)/7+2+4+6h+1½m1Br/8h1H				114
	200 £	3+4+10h+1½+2+3m1Br/ 8h1H/ g			cf 1+/ tst	115
		gcHR				116
	50 £	4g			cf 1+	117
	25 £	2m+3m+4h1H		22m(c)	cf 2+	118
	100 £				cf 2+	119
		lmHS				120
		8h+3m3½h+3h+3mVL(tg)/ gER			cf 2+	121
	200 £ c	go(vru)/ 'moer'(vru)			cf 1+/ ex: DO ?	122
	200 £ c	go(c)/ 'moer'(c)				123
	zie:DO	zie:1.2.1		1BR c		124
		zie: 1.2.1.		1BR c	aft89DO 20s - GE 12s	125
		zie: 1.2.1.		1BR c		126
		zie: 1.2.1.				127
		zie: 1.2.1.		1BR c		128
		zie: 1.2.1.		1BR c		129
> vd Staart/2OH						130
=(?) A.vd Veen/HD		g(tg)				131
	25 £					132
	--				cf 3+ (1 c)	133
	--				cf 1+(c)	134
	200 £	erfn/ g				135
		g				136
	25 £				(cf 1+)	137
Mallant u.Hage/ZH-*		goET(1Br)/ lmHS			*rid	138
		go(vRiede)=gOH&HE/g+7mET(1Br)	3		schHS	139
	150 £			1		140
	200 £	2g/ 6m/ h&hDB		tb1WI 27m(c)/16m/15m*	*1h /cf 1+	141

Bijlagen

de buren van Oud-Heusden (1e periode)/3

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
142	YWIJN	Arend Ywijn Ywijns	Gijsbert	1361 - 1393	1	3	2
143	YWIJN	Arend Ywijn Ywijns	(hr) Hacco	1375 - d1425	1	3	3
144	YWIJN	Arend Ywijn Ywijns	Heilwich	1375	1	3	4
145	YWIJN	Arend Ywijn Ywijns	nn Jan Wouter Papens/HR	c1375	1	3	5
146	YWIJN	Arend Ywijn Ywijns	Hendrik	1375 - 1403	1	3	6
147	YWIJN	Arend Ywijn Ywijns	(Ar.)Ywijn K.Steinsk/DB?-A.Buis?/DR	1374-(dal415	1	3	7
148	YWIJN	Arend Ywijn Ywijns	Jan v Mall nn	1361 - d1403	1	3	8
149	YWIJN	Arend Ywijn Ywijns	Jan d Wild	1372	1	3	9
150	YWIJN	Arend Ywijn Ywijns ?	GEENKEN	1361 - 1396	1	3	10
151	YWIJN	Bertout (Arend Ywijns)	(Ar.)Ywijn	1370 - 1378	1	3	11
152	YWIJN	BERTOUTS (Arend Ywijns)	Heilwich	1389	1	3	12
153	YWIJN	Bertout Arend Ywijns	erfgenamen	1393	1	4	1
154	YWIJN	Bertout Arend Ywijns	Ar.Ywijn	p1393-a1458	1	4	2
155	YWIJN	Bertout Arend Ywijns	Bert. (v.OH)	1393 - 1404	1	4	3
156	YWIJN	Bertout Arend Ywijns	Agatha Jan v Gemert/HS	1376	1	4	4
157	YWIJN	Gijsbert Arend Ywijns	Jan d Wild	g1369	1	4	5
158	YWIJN	Gijsbert Arend Ywijns	Klaas v Ma Heilw.wed Jan Kortens/OH	1422- da1434	1	4	6
159	YWIJN	Gijsbert Arend Ywijns	Jorden	1423 - 1461	1	4	7
160	YWIJN	(Gijsbert Arend Ywijns)	Hendr.v.OH	c1390 - 1432	1	4	8
161	YWIJN	Gijsbert (Arend Ywijns ?)	Jan Ywijn	1415	1	4	9
162	YWIJN	hez Hacco Arend Ywijns nz	Ywijn Alver.A.v.WI Arend v Wijs/WI	1412-(d)1451	1	4	10
163	YWIJN	Hendrik Arend Ywijns	Ywijn	1380	1	4	11
164	YWIJN	(Ar) Ywijn Arend Ywijns	Ar.Ywijn Aleit Hein v.Gents/HR	1398 - 1441	1	4	12
165	YWIJN	(Ar) Ywijn Arend Ywijns	Dirk	1415	1	4	13
166	YWIJN	(Ar) Ywijn Arend Ywijns	Jan	1415	1	4	14
167	YWIJN	Jan v.Mallent A.Ywijns	erfgenamen	1403	1	4	15
168	YWIJN	Jan v.Mallent A.Ywijns	Jakob	1393	1	4	16
169	YWIJN	Jan v.Mallent A.Ywijns	Ar.Ywijn Mechtelt Spierinc/AL	1387	1	4	17
170	YWIJN	GEENKEN (Arend Ywijns)	kinderen	1396	1	4	18
171	YWIJN	(Ar) Ywijn Bertouts	Ar.Ywijn	1413	1	4	19
172	YWIJN	(Ar) Ywijn Bertouts	Jan v Dere	1413	1	4	20
173	YWIJN	Bertouts (Arend Ywijns?)	A.Ywijn Matheus	da 1425	1	5	1
174	YWIJN	Klaas v Mallants	Lijsbeth	1434	1	5	2
175	YWIJN	Klaas v Mallants	Heilwich	1434	1	5	3
176	YWIJN	Ar.Ywijn Jan v Mallants	Bert.Stemp Margr.A.Ywijn Bert. (Bert)/2OH	1415 - 1425	1	5	4
177	YWIJN	Ar.Ywijn Jan v Mallants	Jan v Mall	1415	1	5	5
178	YWIJN	A.Ywijn Jan v Mallants	Aleit	1415	1	5	6
179	YWIJN	Ar.Ywijn Jan v Mallants	Janna	1415	1	5	7
180	YWIJN	Hendriks van Outhuesden	Ar.Ywijn	1411 - 1444	1	5	8
181	YWIJN	Hendriks v Outhuesden	Jakob	1425	1	5	9
182	YWIJN	Hendriks v Outhuesden	Willem	1425 - 1432	1	5	10
183	YWIJN	A.Yw.Yw.A.Yw.Ywijns	Anth.v.OH	1441 - d1478	1	5	11
184	YWIJN	Jorden Gijsberts	Arend	1462	1	5	12
185	YWIJN	Jorden Gijsberts	Jan	1461 - 1467	1	5	13
186	YWIJN	Dirk (Ar) Ywijn Arends	Bertout	1440 - 1467	1	5	14
187	YWIJN	Bert.Stemp.A.Yw.Mallants	Ar.Stempel	1473	1	6	1
188	YWIJN		Jan	1325	2	1	1
189	YWIJN	Jan Ywijns	Ywijn	1375 - 1396	2	2	1
190	YWIJN	Jan Ywijns	Jan Spieri Aleit Zensa Bernardi/OSS	1366- da1380	2	2	2
191	YWIJN	Ywijn Jan Ywijns	Ar.Ywijn	1412	2	3	1
192	YWIJN	Ywijn Jan Ywijns	nn Jan Boom Lamberts/OH?	1412	2	3	2
193	YWIJN	(Ywijn Jan Ywijns)	Jan Ywijn* * 'de gule'	1390 - 1399	2	3	3
194	YWIJN	Jan Spierinc Jan Ywijns	Jan Spieri	1380 - 1400	2	3	4
195	YWIJN	Jan Spierinc Jan Ywijns	Rob v Dorn Margriet	1380 - 1417	2	3	5
196	YWIJN	Jan Spierinc Jan Ywijns	Jan Ywijn	1382 - 1410	2	3	6
197	YWIJN	Jan Spierinc (Jan Ywijns)	Lijsbeth	1396	2	3	7
198	YWIJN	Robert van Dorne	kinderen	1442	2	4	1
199	YWIJN		Beris	1375	3	1	1
200	YWIJN	Beris	Ywijn v OH Agnes Hap v Wettens/GDR	c1370 - 1383	3	2	1
201	YWIJN	Ywijn Beris	hr Ar.Ywi.j	a1471	3	3	1
202	zzz		DENIJS	1375	1	1	1

de bureu van Oud-Heusden (1e periode)/3

VERMANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
Wouters/HS	200 £	g/ 4hHR(c)		c3m	cf 1+	142
	--	6m/2g/hc/3m/21m(vru)(1Br)/20m* 1(c)		wrd/ **gZEE/ pr	*(vru)/6+2km+2gHE/**	143
				1(c)		144
	--	g/ 7m+div.go land HS		1	tst	145
vBoningen/HS	=DR	10m/2g/8m(1Hol)/gHR/4hvET(1Br)	4kt*	*DR(1BOX)	gzvDR/ cored/ cf 1+	147
3m+2s1+3m(1Hol)	200 £	4(3m+4h+14h)/ 4(16k+54h)/2g/		wrd/ molBW	prcc/r1DO/cf2+/arbtz	148
	--	4(3m+4h+14h)				149
	200 £			1h	cf 4+	150
	--			14km(c)	cf 1+	151
					aft89 10s	152
		g				153
		21m(1Br)/ 8h(1BOX)				154
		(g)			inner bede	155
				tblWI		156
		11h			miraculeus genezen	157
		4m+hu/ 11h	1*	8m	gzv/ *(1BOX)	158
= erfgn 1.3.3.		g/ 5+7m(c)/ 3m(vru)(1BOX)/20m*			*ET(1Br)	159
		g				160
		div.go/ 21m(1Br)/ 3m/ 6m		div/*	*4ktDR(1BOX)	161
		g				162
		8m(1Hol)/ gHR			schHS	163
		3mDR(c)				164
		3mDR(c)				165
		3mDR(c)				166
		g				167
		3m(1Hol)				168
		3m+2s1(1Hol)				169
erfgn wed Haenvelt*					cf 1-	170
erfgn wed Haenvelt*					*/DB (c)	171
> YwiJn-Bertouts/2OH		wed:9h(c)			*/DB (c)	172
		11h(c)				173
		11h(c)				174
		g(c)/8h(c)				175
		g(c)				176
		g(c)				177
		g(c)				178
		g(c)				179
erfgn 1.3.3./*		3m(1BOX)/ 4m/ 5m(c)			*Werens/HS	180
erfgn 1.3.3.		5m(c)				181
erfgn 1.3.3.		5m(c)/ 7m(c)				182
					schHS	183
				1		184
				1*	vs: HE/ *(1BOX)	185
		1mDR(1ME)				186
		3+3+3m(1Hol)				187
		1mBS				188
	200 £	8h(1Hol)			cf 2+	189
	--	8m+4m+1h(1Hol)				190
		5m(c)				191
		5m(c)				192
					cf 2+	193
		gcOSS				194
Segers-Dirks/HS		9h/ gcOSS	4		tst/ schES/ cf 1+	195
		8m(1Hol)/ 9h	1			196
		4h+11h(1Hol>eig)				197
					prthS	198
	50 £					199
> (?)Beris/2BH	--	gcGDR				200
		godB			pr/ tmt	201
	100 £					202

BIJLAGEN

de buren van Heesbeen (1e periode)/1

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
1	BRUNE die	Dirks (?)	Jan jr	1371 - 1375	1	1	1
2	BRUNE die	Dirks	Gerard	1403	1	1	2
3	COLVE		Arend	1375	1	1	1
4	COMANS	COMAN Jans	Jan	Gheloeye	1375	1	1
5	COMANS	(Jans ?)	Heile	1375	1	2	1
6	COMANS	(Jans ?)	Mechtelt	1375	1	2	2
7	COMANS	(Jans ?)	Rob	1375 - 1378	1	2	3
8	CRESKEN (1)		Arend	Aleit	1361 - 1381	1	1
9	CRESKEN (1)		Jan	1369 - 1370	1	1	2
10	CRESKEN (1)	Arends	Dirk	1367 - 1395	1	2	1
11	CRESKEN (1)	Arends	Jan	1381 - 1382	1	2	2
12	CRESKEN (1)		Jakob	1350 - 1375	2	1	1
13	CRESKEN (1)	Jakobs	Jan	(1370-1387)	2	2	1
14	CRESKEN (2)		Gerard	1375 - 1406	1	1	1
15	DIROUT		Godert	1375	1	1	1
16	DIROUT	(Godert) DIROUTS	God. d. Gren	1375 - 1389	1	2	1
17	ENSCHIT van	Jakobs	Dirk	1375 - 1382	1	1	1
18	ENSCHIT van	(Jakobs)	Jan	1375	1	1	2
19	ENSCHIT van	Dirk Jakobs	Jakob	1403	1	2	1
20	ENSCHIT van	Jan Jakobs	(hr) Jakob	1411 - 1420	1	2	2
21	KOUDE die		Tielman	1362 - 1375	1	1	1
22	LEMKENS		Peter	1375	1	1	1
23	LEMKENS	(Peter) LEMKENS	kinderen	1375 - 1389	1	2	1
24	LEMMENS		Klaas	1372 - 1375	1	1	1
25	LEPPER die		Willem	1364 - 1375	1	1	1
26	LEPPER die		Gielis	1364 - 1366	2	1	1
27	LOKER die (1)		Arend	1369 - 1375	1	1	1
28	LOKER die (2)		Jan	(?)Heilw. Jan Wouter Klerks/WI	1375 (-1411)	1	1
29	LUBEN	LUBBEN' swagher	Godert	1375	1	1	1
30	MATHEUS		Kerstin	1375	1	1	1
31	NOUDENS	Noude tasm. her Joost Nev.	Lambert	1371 - 1390	1	1	1
32	NOUDENS	Lambert	erfgenamen	1403 - 1417	1	2	1
33	NOUDENS	Lamberts	Reiner	c1400 - 1423	1	2	2
34	NOUDENS	Peter Lamberts	erfgenamen	1423	1	3	1
35	STAEC		Wouter	1375 - 1382	1	1	1
36	WEDERHOUT		nn	1375	1	1	1

de bureu van Heesbeen (1e periode)/1

VERMANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
	25 £				cf 2+	1
	50 £	½slBW(Hol)(c)/ gBW				2
(?) Jan coman/HS	25 £	ega: 8½mVI (1401)				3
	25 £					4
	25 £					5
	25 £					6
	25 £				cf 1+	7
Cresken-Faulus/HS	50 £	8½h(c)/ 4½m(c)/ hu+lm(c)/ g(c) 1			cf 1+(c)	8
	--	g(c)			cf 1+(c)	9
	--	8½h(c)/ 4½m(c)/hu+lm(c)/ 1½hHR			cf 1+(c)	10
	--	hu+lm/ g				11
	100 £	g				12
	150 £	g			cf 1+/ gzw/ gedood	13
	200 £	g				14
	200 £					15
	--				gzw/ aft89 25s	16
v.Enschit-Propers/HS	100 £	g				17
	25 £					18
		g				19
	200 £				tst/ proc/ pr	20
	150 £				cf 1+/ hm:HD	21
	150 £c					22
	50 £	go			cf 1+ (c)/aft89 20s	23
	25 £	1hVL(tg)			cf 1+	24
		5hVL(tg)			ex VL	25
	100 £					26
	150 £		2½mOH		hm:WI	27
	25 £					28
	25 £					29
	25 £					30
Neve-Tasmakers/HS	150 £	goHE, HS&HD(c)/ hu/ g			cf 1+ / ex HS	31
		4g				32
> Noydens/2HE		2g				33
> Noydens/2HE		g				34
	25 £	h&h&abog				35
	25 £					36

BIJLAGEN

de buren van Doeveren (1e periode)/1

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUID MET	PERIODE	TK	GN	IN
1	AGNIESEN/ Neisen		Lijsbeth	1363	1	1	1
2	AGNIESEN/ Neisen	Jans	Ywijn	1375	1	2	1
3	AGNIESEN/ Neisen	Jans	Wouter	1375	1	2	2
4	AGNIESEN/ Neisen	Jans	Melis	1400	1	2	3
5	BEINEN van		Arend	d1370	1	1	1
6	BEINEN van	(Arends)	Arend	Heilwich v(d) Oord/HS ?	1375-	da1454	1 2 1
7	BEINEN van	Arends	Jan	1371 - 1375	1	2	2
8	BEINEN van	Jans	Melis	mn Heine Papens dr/DO	1356 - 1375	2	1 1
9	BEINEN van	MELIS (Jans)	Jan	1375	2	2	1
10	BIE de (1)		Hendrik	(a)1375	1	1	1
11	BIE de (1)	(Hendriks)	Gijsbert	1375	1	2	1
12	BIE de (1)	Gijsbert Heinens	kinderen	c1400	1	3	1
13	BIE de (2)	wed Jan	Lijsbeth	1375 - 1381	1	1	1
14	BIE de (2)	Jans	Ar.d Louwe	1381 - 1407	1	2	1
15	BIE de (2)	Jans	Meerswin	Simon Simons/GE	1381	1	2 2
16	BIE de (3)		(B.)Meus	1375	1	1	1
17	BIERCOFS		Katarina	1375	1	1	1
18	BRUGGE vander		Jakob	1375 - 1399	1	1	1
19	DUSSEL van		Willem	1375	1	1	1
20	JAKOBS		Berend	1375 - 1407	1	1	1
21	JAKOBS	Berends	kinderen	1407	1	2	1
22	KEY		Lambert	1364 - 1389	1	1	1
23	KEY	Lamberts	Arend	Gertrude ?	1375 -da1454	1	2 1
24	KIVIT		Jan	1375 - 1377	1	1	1
25	KIVIT	(Jans)	Hendrik	1378	1	2	1
26	KLIEKAART		Jan	1375	1	1	1
27	LOUWER die		Peter sr	1346 - 1375	1	1	1
28	LOUWER die	Peters	Ar.v.Gent	1358 - 1375	1	2	1
29	LOUWER die	(Peters)	Peter jr	1375	1	2	2
30	LOUWER die		Arend	1359 - 1395	2	1	1
31	LOUWER die	Arends	Jan	Gertrude	c1374 - 1412	2	2 1
32	LOUWER die	Jans	Seger	1387 - c1410	2	3	1
33	LOUWER die	Jans	Liefman	1424	2	3	2
34	LOUWER die	Jans	Jan Spierl	1444	2	3	3
35	LOUWER die	Otte Jans	erfgenamen	1408	2	4	1
36	LUTTEL die		Jan	1364 - 1375	1	1	1
37	LUURINC		Lein	1375	1	1	1
38	MASE/Sile? vander		Wouter	1362 - 1399	1	1	1
39	MASE/Sile? vander	Wouters	zoon (nn)	1370	1	2	1
40	MEEUS	Gijsberts	(B.)Meus	1363 - 1389	1	1	1
41	MEEUS	Meus Ghibens	Peter	mn Roelof Willems/BW	1385	1	2 1
42	MERLANT		Jan	1375	1	1	1
43	PAPE		Hein	1.mn 2.Lisb.G.Liefmans/VL	1350 - 1364	1	1 1
44	PAPE	(Heinen?) zuster	Aleit	1364 - 1366	1	1	2
45	PAPE	Heinens	Jan	1356- a1375	1	2	1
46	PAPE	Heinens dr	nn	Melis Jans v Beinen/DO	1356	1	2 2
47	PAPE	Heinens dr	nn	Peter die Raet/DO	1356	1	2 3
48	PAPE	Heinens dr	nn	Jan Scoute Jans/VE	1356	1	2 4
49	PAPE	Heinens	Engel(bere	1356 - 1388	1	2	5
50	PAPE	Heinens	Arend	1361 - 1375	1	2	6
51	PAPE	Heinens	Jan Liefma 1. Margriet 2. mn	1353 - 1394	1	2	7
52	PAPE	Heinens	Jakob Jutte	da1355	1	2	8
53	PAPE	Arend (Heinens)	Hein Pape	1384	1	3	1
54	PAPE	Jan Hein Papens	Lijsbet	1375	1	3	2
55	PAPE	Jan Hein Papens	Faapken	(1375-) 1391	1	3	3
56	PAPE	Jan Liefmans	H.Pape sr. mn Gijsberts v.Boert/GE?	1384 - 1407	1	3	4
57	PAPE	Jan Liefmans	Thomas	1386 - 1402	1	3	5
58	PAPE	Jan Liefmans	Lijsbet sr Staas God.Filips/GE	1401	1	3	6
59	PAPE	Jan Liefmans	H.Pape jr	1401 - c1430	1	3	7
60	PAPE	Jan Liefmans	Lijsbet jr Ger.v.Ellaar Peters/ ?	1401 - 1415	1	3	8
61	PAPE	Jan Liefmans	Ar.Liefman	1402 - 1416	1	3	9
62	PAPE	Lijsbet Jan Heinens	erfgenamen	1385	1	4	1
63	PAPE	Peters	Hein	1375	2	1	1
64	PILATUS		Arend	1350 - 1389	1	1	1
65	RAAT die (1)		Peter	mn Hein Papen dr/DO	1356 - 1375	1	1 1
66	RAAT die (1)	Peters	Pas	c1440	1	2	1
67	RAAT die (2)		Willem	1375 - a1440	1	1	1
68	RODEKENS (1)		Otto	1375	1	1	1
69	RODEKENS (2)		Seger	1375	1	1	1
70	STAART vanden (1)	Arends	Peter	1375 - 1388	1	1	1
71	STAART vanden (2)		Jakob	1370 - 1377	1	1	1

de buren van Doeveren (1e periode)/1

VERWANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
	--	£				1
	BR				gzw	2
					vs: BR	3
					of 1+ (EN)	4
					cf 1- (gedood)	5
	100 £					6
	200 £				cf 1+	7
v.Beinen/HS	100 £	1/3 4mHE(c)				8
	100 £					9
	200 £	(tg)				10
						11
		2gGE				12
die Louwer?/DO	100 £	14hGE(c)				13
		14hGE(c)			(aft89:40 s)	14
		brst: 14hGE				15
	25 £					16
(?)Biercops/HS	100 £					17
	100 £				cf 2+	18
	25 £				(?) ex ET	19
	100 £	g(c)				20
		g(c)				21
Key/DR	25 £	tg			aft89 25s/ cf 2+	22
	DR	g/ (ega: gHE)				23
(?)Kivit v.DO/HS, *	25 £			to	*(?)Kivit/BW-VL	24
				to		25
	25 £					26
(?)de Bie/DO	200 £	gBW(tg)	10H	gBW/ 4mBW		27
	100 £	6m+ges&hoHE(c)	10H			28
	100 £					29
	--	2m(DO of BW)(1BR)		gBW	(aft89 40s)	30
(?)v Hellu/rid, *		g/ 2m(DO of BW)(1BR)	a div		*vd Mase/DO	31
		4m(1Hol)			aft89 4£	32
		g(DO of BW)				33
		9h				34
		g				35
	25 £	tg				36
	25 £					37
die Louwer/DO	25 £				cf 4+	38
					cf 1+ (mj?)	39
	50 £	g		molGE/ molBW	aft89 15s/ molenaar?	40
		zie ega				41
	25 £					42
Pape/HR		gHR/ 1/3 4mHE/ 5m&tiHE		*ega aft89 20s	wlg/ hohe/ aft89GE/*	43
		tg				44
	200 £	1/3 4mHE(c)/ gHE/ 7mGE(tg)			aft89HE 5£/ cf 1+	45
		as 1/3 4mHE				46
		as 1/3 4mHE				47
		as 1/3 4mHE				48
	--	2gHE/ 1/3 4mHE(c)/				49
v Vlimen/DO	100 £				cf 2+ (1c)	50
	--	1/3 4mHE/ 5m&tiHE/ gHE			aft89 20s/ cl	51
		ega: g				52
		gHE				53
	100 £					54
VL ?				molGE/ molBW	aft89 16s/ molenaar?	55
		ca12m in div percHE(c)/*			* 17hGE(c)	56
		goHE: zie 1.3.4.				57
		goHE: zie 1.3.4.				58
		goHE: zie 1.3.4./ gWI				59
		goHE: zie 1.3.4.				60
		goHE: zie 1.3.4.				61
		gBW				62
	100 £					63
	100 £	2gGE			aft89 3£/ cf 2+	64
	100 £	1/3 4mHE(c)				65
		gGE				66
	50 £	g				67
	100 £					68
	100 £					69
= vd Staart/OH	--		1(c)		gzw/ cf 1+	70
	200 £				cf 2+	71

BIJLAGEN

de buren van Doeveren (1e periode)/2						
NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK GN IN
72	STAART vanden (2)	Jakobs	Beatrijs	Hondr. Will. v. BommoL/BW	c1410	1 2 1
73	TERNINC	(Arend Teernincs v VL)?	Arend		1375	1 1 1
74	VLIMEN van		Dirk		1375	1 1 1
75	VLIMEN van	Dirks	Peter		1415	1 2 1
76	WEVERS - Egberts		Egbert		1362	1 1 1
77	WEVERS - Egberts	Egberts Wevers	Dirk		1362 - 1378	1 2 1
78	WEVERS - Egberts	EGBERTS Wevers	Lijsbet		1375 - 1378	1 2 2
79	WEVERS - Egberts	EGBERTS	Hendrik		c1410	1 2 3

de bureu van Doeveren (1e periode)/2

VERWANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
	200 £	gBW				72
	50 £				hm/ex(?) VL	73
Fape/DO		½hu&12m(c)				74
	---				cf. 1+/bez schapen	75
	25 £		2(OH*)		*/Br)	76
		g			cf 1+	77
						78
						79

BIJLAGEN

de buren van Genderen (1e periode)/1

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
1	ARENDS - Noudens	Godert		1375	1	1	1
2	ARENDS - Noudens	Goderts	Arend	1398 - 1404	1	2	1
3	BERENDS	Godert	Godert	1375 - d1384	1	1	1
4	BERENDS	Goderts	Berend	1393 - 1399	1	2	1
5	BRUISTENS v Genderen	BRUISTEN	Jan	1375 (-1389)	1	1	1
6	BRUISTENS v Genderen	JANS Bruistens	Bruisten	1375 - 1392	1	2	1
7	BRUISTENS v Genderen	Jan Bruistens	Jan Kuist	1393 - 1422	1	2	2
8	BRUISTENS v Genderen	Jans (Bruistens)	Boudewijn	1399 - 1445	1	2	3
9	BRUISTENS v Genderen	Jans (Bruistens)	Roelof	1399	1	2	4
10	BRUISTENS v Genderen	Bouden Jan Bruistens	erfgenamen	1476	1	3	1
11	DIRKS (1)		Rutger	1375	1	1	1
12	DIRKS (2)		Willem	1375	1	1	1
13	FILIPS (1)		Godert	1367 - 1375	1	1	1
14	FILIPS (1)	Goderts	Filips	1375 - 1404	1	2	1
15	FILIPS (1)	Goderts	(Eu)steas	1393 - 1401	1	2	2
16	FILIPS (1)	GODERTS (Filips)	Gijsbert	1399	1	2	3
17	FILIPS (1)	Gijsbert (Goderts)	Godert	1445	1	3	1
18	FILIPS (1)		Willem	1361 - d1370	2	1	1
19	FILIPS (1)	Willems	kinderen	1371	2	2	1
20	FILIPS (1)	Willems	Hendrik	1396	2	2	2
21	FILIPS (1)	Hendriks (Willems)	Gijsbert	1421	2	3	1
22	FILIPS (1)	Hendriks (Willems)	Thomas	1421	2	3	2
23	FILIPS (1)		Dirk	1360 - a1375	3	1	1
24	FILIPS (2)		Rob	1370 - 1375	1	1	1
25	GERTRUDENS		Dirk	1368	1	1	1
26	GERTRUDENS		Godert	1369 (-1389)	1	1	2
27	GERTRUDENS	DIRKS	Dirk	1375	1	2	1
28	GERTRUDENS	DIRKS	Godert	1375 - 1399	1	2	2
29	GERTRUDENS	DIRKS Gertrudens	Klaas	1370 - 1399	1	2	3
30	GERTRUDENS	Godert Dirks	Jan	1399	1	3	1
31	GERTRUDENS	Klaas Dirks	Jan	1416	1	3	2
32	GERTRUDENS	Klaas Dirks	Glori	1420	1	3	3
33	GERTRUDENS	Glori Klaas Dirks	Jakob	1420	1	4	1
34	HEDIKHUSEN van		Rob	1375 - 1399	1	1	1
35	HEDIKHUSEN van	Robbens	nn	1376	1	2	1
36	HEDIKHUSEN van	Robbens	Wouter	1399 - 1400	1	2	2
37	HEDIKHUSEN van	ROBBENS	Rob	1400	1	2	3
38	HEILENS		Dirk	1359	1	1	1
39	HEILENS	Dirks	Gielis	1359 - 1375	1	2	1
40	HEILENS	Gielis (Dirks)	Dirk	1399 - 1424	1	3	1
41	HEINMANS		Jan	1375 - 1399	1	1	1
42	HEINMANS	Klaas Jans	erfgenamen	1427	1	3	1
43	HERPT van		Jan	1370 - 1400	1	1	1
44	HOBO(E)SCH	GIJSBERTS Klaas	Filips	1369 - 1387	1	1	1
45	KEMP die		Jakob	1362 - 1399	1	1	1
46	KEMP die	Jakob's 'swager'	Jan	1362 - 1375	1	1	2
47	KEMP die	Jans	Jakob	1399 - c1445	1	2	1
48	KEMP die	Jakobs	Jakob	1421	1	3	1
49	KEMP die	Jakobs	Simon	c1440	1	3	2
50	KEMP die	Jakobs	Jan	1464 - 1476	1	3	3
51	KUIST v Genderen		Jan	1368 (-1386)	1	1	1
52	KUIST v Genderen	JANS	Roelof	1375 - 1376	1	2	1
53	LEMMENS (1)		Hugo	1375	1	1	1
54	LEMMENS (2)		Jan	1370 - 1377	1	1	1
55	LEMMENS (2)	Jans	erfgenamen	1409	1	2	1
56	OELEN neve		Simon	1375	1	1	1
57	ONGEVOEGE d'		Arend	1371 - 1375	1	1	1
58	ONGEVOEGE d'	(Arends weduwe ?)	Gertrude	1398	1	2	1
59	PENDER die (1)		Gerard	1375 - 1386	1	1	1
60	PENDER die (1)	Gerards	Hemman	1387	1	2	1
61	PENDER die (2)		Jan	1375	1	1	1
62	SCEERE (die)	(Jans)	Rob	1372 - 1375	1	1	1
63	SCEERE (die)	ROBBEN (Jans ?)	Jan	1389 (-1394)	1	2	1
64	SIMONS		Godert	1326 - 1375	1	1	1
65	SIMONS	Goderts	Gerard	1367-(d1384)	1	2	1
66	SIMONS	Goderts	Gloria	c1375	1	2	2
67	SIMONS	Goderts	Simon	1362	1	2	3
68	SIMONS		Simon	1340 - 1367	2	1	1
69	SIMONS	Simons	Simon	1381 -da1416	2	2	1
70	SIMONS	Simon Simons	Jan	1416 - 1417	2	3	1
71	SIMONS	Simon Simons	Gerard	1417	2	3	2

de buren van Genderen (1e periode)/1

VERWANT	VERM.	GRONDBEEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
	50 £					1
	200 £		1(c)		bm1399	2
					gedood	3
*homoniem:HS/KuistGE	200 £	½+½mBW			cf 1+ / bm1399	4
	200 £				cf 1+/aft89OH 50s?/*	5
					cf 2+	6
		g/ go /3m/ 16hWI			cf 1+/ bm1399	7
		2m+½m(tg)(c)			bm1399	8
					bm1399	9
		13+4h				10
	200 £					11
	150 £					12
	200 £	(tg)			tst/ brg	13
	100 £	g			bm1399	14
					bm1399/ cf 1+	15
					bm1399	16
		3m(tg)(c)				17
		(tg)		gBW/ 10½mWI&AL		18
--				10½mWI&AL(c)		19
		¾7h+½m+½m+½mBW			naar: BW ?	20
		2gBW(c)				21
		2gBW(c)				22
		g		gBW		23
200 £					cf 1+ (HS)	24
--		3g		mol		25
150 £				mol		26
150 £						27
50 £					cf 1+/ bm1399	28
		g			bm1399	29
(?)die Kamp/GE		g(c)				30
		g(c)				31
		g(c)				32
150 £					gzw/ bm1399	33
--					cf 1+	34
		2m&ho			bm1399	35
		g				36
					cf 1+(c)	37
100 £					cf 1+(c)	38
		g			bm1399	39
50 £					bm1399/ cf 2+(?)	40
		g				41
150 £					cf 2+/ bm1399	42
200 £		g/ h&h(c)				43
150 £				2gBW(c)	bm1399	44
50 £		ho(tg)		2gBW(c)		45
		4+6h(tg)(c)/ g of hoWI			bm1399	46
(?)Gertrudens/GE		4m			voorts: 2HE	47
		6h(LME)				48
					ex AL vs HE/ gzw HE	49
Bruist.-GE/ Kuist-WI	200 £	g('Stege')? / 2g/ tg		10½m(WI&AL)		50
	200 £	2h				51
	150 £					52
	200 £				cf 2+	53
		g				54
50 £						55
(?)dOngevoege/DR	200 £				cf 1+	56
					aft89 50s	57
	200 £	g			cf 1+	58
					cf 1+	59
	50 £					60
die Seeerre/HS	150 £	g			wschl. ex HS	61
					aft89 8 £ /cf 1+(?)	62
	50 £				brg/ cf 1+	63
--				mo	gedood ?	64
---		ho(tg)				65
					cf 1+ (HS)	66
		g			cf 2+ / 'arm'	67
		14h			>(?) prtBS	68
		ho&3g/ 14h(c)				69
		14h(c)				70
						71

BIJLAGEN

de buren van Genderen (1e periode)/2

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUID MET	PERIODE	TK	GN	IN
72	SIMONS	Simon Simons	Godert	1417	2	3	3
73	SIMONS	Simon Simons	Simon	1417	2	3	4
74	SIMONS	Simon Simons	Lijsbeth Hendr.d.Bosse Arends/?	1417	2	3	5
75	SIMONS	Simon Simons	Geertzuit	1417	2	3	6
76	SIMONS	Simon Simons	Blent (f)	1417	2	3	7
77	SNIDER die/ Grauwe		Ger. d. grauw	1361 -(1389)	1	1	1
78	SNIDER die/ Grauwe		Jan d. Grauw	1361	1	1	2
79	SNIDER die/ Grauwe	(Gerards)	Ger. d. Grauw	(1389-) 1424	1	2	1
80	SNIDER die/ Grauwe	Gerards'broer	Gooswijn	1399	1	2	2
81	SNIDER die/ Grauwe	Gerard (Gerards ?)	Jan	1442 - 1469	1	3	1
82	SNIDER die/ Grauwe	Jan de Grauwen Gerards	Robert	1459	1	4	1
83	SPIERINC v Genderen	Jans	Klaas Spie	1364 (-1391)	1	1	1
84	SPIERINC v Genderen	Klaas	Arend	1375 - 1404	1	2	1
85	SPIERINC v Genderen	Klaas	Rob	1391	1	2	2
86	SPIERINC v Genderen	Arend Klaas	Klaas	(1392-)d1446	1	3	1
87	SPIERINC v Genderen	Arend Klaas	Rob	1404 -dc1420	1	3	2
88	SPIERINC v Genderen	Klaas Arends	Arend	1445 - 1499	1	4	1
89	SPIERINC v Genderen	Klaas (Arends)	Jan Spieri	1440	1	4	2
90	VASTRAATS		MECHTELT	1326	1	1	1
91	VASTRAATS	METTENS	Vastraat	1326	1	2	1
92	VASTRAATS	Vastraat (Mettens)	Dirk	1375 - 1399	1	3	1
93	VASTRAATS	Vastraat (Mettens)	Yngram	1375 - 1399	1	3	2
94	VASTRAATS	Yngram (Vastratts)	Vastraat	1416	1	4	1
95	VERGEDE vander	Peters	Paulus Jutte	1350 -da1375	1	1	1
96	VERGEDE vander	PAULUS weduwe	Jutte	1375	1	1	2
97	VERGEDE vander	Paulus (Peters)	Potte	1395 - c1445	1	2	1
98	YNGRAMs (1)		Yngram	1368	1	1	1
99	YNGRAMs (1)	Yngrams	Berend	1368 - 1390	1	2	1
100	YNGRAMs (2)		Arend	1375 - 1399	1	1	1
101	YNGRAMs (3)		Simon	1367	1	1	1
102	YNGRAMs (3)	Simons	Yngram	1360 - 1375	1	2	1

de bureu van Genderen (1e periode)/2

VERWANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
		14h(c)				72
		14h(c)				73
		14h(c)				74
		14h(c)				75
		14h(c)				76
die Snider(2)/VL	50 £	tgDO			cf 2+/ aft89 50s ?	77
		g/ 3m			cf 1+	78
		6gh+3m			aft89 50 s?/ bm1399	79
					bm1399	80
					arb molWI(c)	81
Spierinc v AL/AL-HS	---			10 ⁴ molWI&AL/ *	arb molWI(c)	82
	200 £	2g			*mol(c)?	83
	---			mol(c)	bm1399	84
		g/ 3m(1Hol)		mol(?)		85
		3m(1Hol)			bm1399	86
		3m(tg)(c)			OLV	87
		1m(1ME)			sc/ tstHS	88
					brg	89
	150 £	ho				90
(?)Yngrems/GE	50 £				bm1399	91
		g			bm1399	92
		3m/ g				93
	150 £	2g/ 4+6h(tg)(c)		1BR(c)		94
					bm1399/ cf 1+	95
					brg	96
	50 £	3m			gzw/ cf 3+	97
(?)Vastrats/GE	50 £				bm1399/ cf 1+	98
					cf 1+	99
	150 £				cf 1+	100
					cf 1+	101
					cf 1+	102

Bijlage A.2. Partiële reconstructies van de dorpsfamilies van:

Engelen
Aalburg
Wijk
Drongelen
Babyloniënbroek

in de eerste periode

BIJLAGEN

buren van Engelen (1e periode)/1

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUID MET	PERIODE	TK	GN	IN
1	HERTOGE die (1)		Willem		1375	1	1	1
2	HERTOGE die (1)	Willems	Jan		a1375 - 1385	1	2	1
3	HERTOGE die (1)	Jans	Arend		1450	1	3	1
4	HERTOGE die (1)	Jans	Engbert		1450	1	3	2
5	STEVENS		Willem		d1361	1	1	1
6	STEVENS	Willems	kinderen		1387	1	2	1
7	STEVENS	Willems	Hein	Lijsbeth Jan Smids/EN	c1370 - 1387	1	2	2
8	STEVENS	Willems	STEVEN		c1370 - 1393	1	2	3
9	STEVENS	Willems	Willem		c1370	1	2	4
10	STEVENS	Heine WILLEMS	erfgenamen		1406	1	3	1
11	STEVENS	STEVENS (Willems)	Hein		1370 - 1378	1	3	2
12	STEVENS	STEVENS (Willems)	Jan		1364 - 1375	1	3	3
13	STEVENS	Hendriks	Steven		1416 - 1419	1	4	1
14	STEVENS	Jans	Willem		1383 - 1387	1	4	2
15	STEVENS		Steven		1370 - 1398	2	1	1
16	VEER die (1)		Jan		1371	1	1	1
17	VEER die (1)	Jans	Gijsb.vHEE		1375 - 1384	1	2	1
18	VEER die (1)	Jans dr	nn	Willem Wijnrik Vossen/EN	c1369	1	2	2
19	VEER die (1)	Gijsbert Jans dr	nn		1375	1	3	1
20	VORNE van - Hannens	Goderts	Jan		1364 - 1366	1	1	1
21	VORNE van - Hannens	Hannens (Goderts)	PETER lang		1375 - 1379	1	2	1
22	VORNE van - Hannens	Peter Hannens	Godert		1372 (-1383)	1	3	1
23	VORNE van - Hannens	Peter (Hannens)	Gijsbert		1383	1	3	2
24	VORNE van - Hannens	Peter (Hannens)	Hilla	Jan v Loon Gijsberts/VL	1383	1	3	3
25	VORNE van - Hannens	PETERS Hannens	Han		1373 - 1376	1	3	4
26	VORNE van - Hannens	Jans	Daniël		1419 - 1420	1	4	1
27	VORNE van - Hannens	Han Peters	Godert		1376 - 1392	1	4	2
28	VORNE van - Hannens	JANS (Peters ?)	Peter		d1410	1	4	3
29	VORNE van - Hannens	Peter JANS	Hendrik		1410	1	5	1
30	VORNE van - Hannens	PETERS (Hannens ?)	Jan		1400	1	5	2
31	VOS die	Hendr.Vos van Aalburg	Hendr.Vos		c1369	1	1	1
32	VOS die	Hendr.Vos van Aalburg	Wijnrik-1	Eefse/EN	dae1369	1	1	2
33	VOS die	Hendriks	LODEW.vdZa		(1364)-(1390)	1	1	3
34	VOS die	Hendrik (Hendriks?)	Willem		1364 - d1373	1	1	4
35	VOS die	Hendrik Hendriks	Jan		c1369	1	2	1
36	VOS die	Hendrik Hendriks	Arend		c1369	1	2	2
37	VOS die	Wijnrik Hendriks nat.zn.	Willem	nn (Jans) Varendr/EN	c1369- 1393	1	2	3
38	VOS die	Lodewijks	kinderen		1375	1	2	4
39	VOS die	LODEWIJKS	Hendrik		1387	1	2	5
40	VOS die	(Willoms ?)	Wijnrik-2		1419	1	3	1

buren van Engelen (1e periode)/1

VERWANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
	100 £					1
	150 £	o h&hHD/ goOSS(c)				2
		2h&h/ 4g/ 2g(c)				3
		g/ 2g(c)				4
						5
die Smid v EN/ DB?		gMRW				6
** woont in MR ?	--	4x4hEMP(c)/2hEMP/div.ka&tDB*			*6gMRW/ deb(c) /**	7
cf 2+	150 £	(zie 1.2.2.)/ gMRW/ 1hEMP			deb(c)/steembakker/	8
	--				deb	9
		g				10
	100 £	h&hHLV(c)			cf 1+	11
	200 £	tg			cf 3+	12
				(k)tEMP(c)	arbtr grensscheiding	13
	--				deb/ cred	14
		g		vi	cf 3+	15
	100 £	c (gEMP ?)			2deb(c)	16
						17
	100 £	c				18
		tg				19
	100 £			2gt		20
		zie 1.3.3.			cf 1+(c)	21
		zie 1.3.3.				22
met 2 br: erfgn*					*Gijs v Loon/VL	23
	100 £			2gt		24
		ho&dk				25
	--			3gt	cf 3+	26
		5h(1Hol)				27
		5h(1Hol)				28
					cf 1+(c)	29
		go(MR?)(c)				30
		go(MR?)(c)			bakker	31
	200 £	(2g?)(tg)		c15m(c)	deb(c)	32
		tg			cf 1+/1-(gedood)	33
		go(MR?)(c)				34
		go(MR?)(c)				35
Weert/EN	(100 £?	go(MR?)(c)			metselaar/ cf 1+/1-	36
	100 £c					37
					deb(c)	38
		g				39
						40

BIJLAGEN

buren van Aalburg (1e periode)/1

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GERUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
1	OGENS - Spierink	Jan Ogen	erfgenamen		1362	1	1	1
2	OGENS - Spierink	Jan Ogens	Dirk		1375	1	1	2
3	OGENS - Spierink	Jan Ogens	Jan Spieri		1362 - 1394	1	1	3
4	OGENS - Spierink	Jan Ogens	Henrick		1376	1	1	4
5	OGENS - Spierink	DIRKS (Jan Ogens)	Jan Oge		1409	1	2	1
6	OGENS - Spierink	Jan Spierink Jans	Jan Oge	1.Heilwich 2.jf L.Hug v WI/HS	1384 - d1435	1	2	2
7	OGENS - Spierink	wed Jan Oge Jans	jf Lijsbet		c1445 - 1446	1	2	3
8	OGENS - Spierink	Jan Spierink Jans	Klaas Spie		1369 - d1399	1	2	4
9	OGENS - Spierink	Jan Spierink Jans	Jan v.Aalb		c1410 - 1442	1	2	5
10	OGENS - Spierink	Jan Spierink Jans	Dirk Spier		(1414-) 1442	1	2	6
11	OGENS - Spierink	Jans dr	Mechtelt	A.Ywijn J.Mallant A.Ywijns/OH	1369 - 1387	1	2	7
12	OGENS - Spierink	Jans dr	Maria		1369	1	2	8
13	OGENS - Spierink	Jans dr	nm	Peter v.Tiele/HS	1369	1	2	9
14	OGENS - Spierink	Jan Oge Jan Spierinks	Huge Spier	jf Aleit Ar.Spierinks/HS?	1431 - d1472	1	3	1
15	OGENS - Spierink	Jan Oge (Jans) dr	jf Gertrud	Dirk v WI Ar.v WI Boudens/WI	c1430	1	3	2
16	OGENS - Spierink	Dirk Spierink Jansdr	Maria	Arend v.Wijk/?	a1478	1	3	3
17	OGENS - Spierink	Hugen Spierink v.AL	Arend Spie	Adriana	1480 - d1485	1	4	1
18	OGENS - Spierink	Hugen Spierink v.AL	Klaas Spie	1.Adr.Klaas v Heeswijk/VE 2.*	1473 - d1505	1	4	2
19	OGENS - Spierink	Hugen Spierink v.AL	Geertruid	Dirk Spier.v.Wel Willems/HS	1461	1	4	3
20	OGENS - Spierink	Hugen Spierink v.AL dr	jf Lijsbet	Rob.Jakob Hugens/HS	da1477	1	4	4
21	OGENS - Spierink	Arend Spierink Hugens	Huge Spier		1495 - 1515	1	5	1
22	OGENS - Spierink	Arend Spierink (Hugen)dr	jf Adriana		1515	1	5	2
23	OGENS - Spierink	Klaas Spierink Hugens	Joozt Spie		1505	1	5	3
24	SPIERINK v.Aalburg	(Klaas Spierings)	Jan	** Spierink v Wel/WI	a1351-da1369	1	1	1
25	SPIERINK v.Aalburg	Jan Spierinks	Klaas		1369 - d1403	1	2	1
26	SPIERINK v.Aalburg	Jans	Jan	Aleit	1392 - d1429	1	2	3
27	SPIERINK v.Aalburg	Klaas (Jans)	Jan v BW		1372 - 1390	1	3	1
28	SPIERINK v.Aalburg	Klaas Jans	Arend		1397 - d1464	1	3	2
29	SPIERINK v.Aalburg	Klaas Jans	Jan		c1390 - 1429	1	3	3
30	SPIERINK v.Aalburg	Klaas Jans	Klaas		1397 - 1450	1	3	4
31	SPIERINK v.Aalburg	Jan Jans	Jan		1429	1	3	5
32	SPIERINK v.Aalburg	Arend Klaas dr	jf Margrie		1436 - 1449	1	4	1
33	SPIERINK v.Aalburg	Arend Klaas	Klaas		1464 - 1495	1	4	2
34	SPIERINK v.Aalburg	Arend Klaas nz	Adriaen		1449	1	4	3
35	SPIERINK v.Aalburg	Arend Klaas	Jakob		1452 - d1477	1	4	4
36	SPIERINK v.Aalburg	Klaas (Arends/Klaas?)	mr Arend		1509 - 1513	1	5	1
37	SPIERINK v.Aalburg		Dirk		1357	2	1	1
38	SPIERINK v.Aalburg	Dirks	Klaas Spie		1375 - 1400	2	2	1
39	SPIERINK v.Aalburg	Klaas Dirks	Klaas		1407	2	3	1
40	SPIERINK v.Aalburg	(Klaas Dirks)	Dirk		1398	2	3	2
41	SPIERINK v.Wel	WILLEMS Jan Spierinks	Dirk (vWel)		1375 - 1429	1	1	1
42	SPIERINK v.Wel	Willems	Jan Spieri		1372 - da1382	1	1	2
43	SPIERINK v.Wel	Willems	Will.Spier		1398 - 1401	1	1	3
44	SPIERINK v.Wel	Dirk Willems	Jan Spieri	1.Margriet 2.Adriana	1429 - d1443	1	2	1
45	SPIERINK v.Wel	Dirk Willems dr	Margriet		ca1430	1	2	2
46	SPIERINK v.Wel	Jan Spierink Willems	Jan Spieri		1382 - 1387	1	2	3
47	SPIERINK v.Wel	Jan Spierink (Dirks)	Jakob		1417 - da1443	1	3	1
48	SPIERINK v.Wel	Jan Spierink Dirks	Willem	Heil.Dank.v.d.Werken/HS	1434 - d1455	1	3	2
49	SPIERINK v.Wel	Jan Spierink (Dirks)	Jan		1458 - 1459	1	3	3
50	SPIERINK v.Wel	Jan Spierink (Dirks)	Ar.Spierin	jf Oede	1436 - d1465	1	3	4
51	SPIERINK v.Wel	Jan Spierink Dirk Willems	Dankaart*	*vd Werken	1419 - 1458	1	3	5
52	SPIERINK v.Wel	Dankaarts zu	nm		(a)1458	1	3	6
53	SPIERINK v.Wel	Willem Jans	Dirk Spier	Gertr.Huge Spierink v AL/HS	1455 - 1503	1	4	1
54	SPIERINK v.Wel	Arend Spierink Jans	kinderen		ca1475	1	4	2
55	SPIERINK v.Wel	Arend Spierink (Jans)	Dirk	jf Katherina	1465 - 1477	1	4	3
56	SPIERINK v.Wel	Dankaarts vd Werken	kinderen		1437 - 1438	1	4	4
57	SPIERINK v.Wel	Dankaarts vd Werken dr	Heilwich	Willem Jan Sp.Dirks v. Wel	1455	1	4	5
58	SPIERINK v.Wel	Dirks nat.dr.	jf Adriana		1515	1	5	1

buren van Aalburg (1e periode)/1

VERMANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
		8				1
	200 £					2
	200 £	10mHE+2½mlhGE(1Hol)			=prtHS/ cf 4+	3
		huBS			=(?)prtHS	4
		gWI				5
		3g/ 7h+8h+2ml½hAL+2½mlhGE+10m*	*HE(1Hol)		cf1+ =prtHS	6
		huBS			cred	7
		7h+8h(1Hol)				8
		7h(1Hol)				9
		7h(1Hol)			schBS	10
		(x)scr(c)/ 3mOH(1Hol)(vru)				11
		(x)scr(c)				12
		(x)scr(c)				13
		8h+2ml½hAL+2½mlhGE+10mHE*			*(1Hol)/ 8½mWI	14
						15
		7h(1Hol)				16
		gHR+11mWI+10mGE(1Hol)			ambHR/(?)schBS/rid	17
jf AL.H.v.Blok1/ZH		als 1.3.1.	3bit	*WI(1LEK)		18
			3bit*	*WI(1LEK)(vru)		19
						20
		gHR+11mWI+10mGE(1Hol)/x scr(c)			mj1495	21
		x scr(c)				22
		als 1.3.1.			mj	23
Spierink v.GE/GE, **		(go)/(x)scr/2mWI(1Br?)/32mGE*		*+5mWI(1Hol)	cf 1+	24
)/div.g.WI&AL/ gHE	200 £	h8h+½zaAL+17mGE+(?)h8hHS(1Hol)	smtEN	c19mWI(>eig)	dd/hche/ cf 2+(c)	25
		10mGE(1Hol)		gWI&AL(c)/18m*	*OH? cf=1.3.3./schBS	26
	200 £	8mGE(1Hol)			cf 1+	27
*1Hol)**(1Hol)/ gGE		3mGE+½19mWI(1Hol)/c30m+wrdrHR**	1HR*	div.g.WI&AL(c)	ambHR/ schHS	28
		17mGE1Hol(8m>eig)/ ½19mWI1Hol		16mOH? (cf ==*	*1.2.3.	29
		½19mWI(1Hol)			cred/ schHS	30
		10mGE(1Hol)				31
		3scrHR(vru)			non ten Dale (UTR)	32
		c11mWI(1Hol)			ambHR	33
		5scrHR				34
		3½m+10m+wrdrHR(1Hol)	1HR*	*(1Hol)		35
					schBS	36
					cf 1+	37
	200 £	go Arn.vd ZIJ/ h8hHS(1Hol)			=(?)prtHS/ cf 1+(c)	38
		14hEN				39
					cf 1+	40
vad 1375 lijst WI	200 £	sth84mWI(1Hol)/ as 8½mWI(c)		8½mWI&AL/ gWI&*	gzv/ *AL(c)	41
		sth84mWI(1Hol)			cf 1+	42
		as 8½mWI(c)		gWI&AL(c)		43
armenhuis WI		2h/ 2hWI/ sthu+4mWI(1Hol)	3tbl*	*WI(1LEK)	ambWI/ memWI/ fund	44
					memWI(c)	45
		sth84mWI(1Hol)			mj1382	46
					memWI(c)/ schHS	47
vWoeringen/BS vVeen@		leengced als 1.2.1.			ambWI/ schHS/ gedood	48
@-Godschalks/BS *		*vWijk v HNS/VL-HS,Kivit/VL-HS			schWI/ cf 2-/+(c)	49
* memWI(c)		7h+2m+8m(div.perc)(1Hol)			repWI/ cf 2-/+(c)/*	50
vd Werken/BS		goVE/ 3mVE	tblVE		schBS	51
						52
		leengced: als 1.2.1.			schHS/ ambWI	53
					memWI(c)	54
		7h+2m+8m(div.perc.) (1Hol)			memWI(c)	55
		as goVE/ 3mVE	as*	*tblVE		56
						57
(?)v Questenborg/BS					ontvangt uit tmt	58

BIJLAGEN

buren van Wijk (1e periode)/1

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUID MET	PERIODE	TK	GN	IN
1	BUETER die		Willem		1375	1	1	1
2	BUETER die	Willems	erfgenamen		c1430	1	2	1
3	BUETER die	Willems	Jan	Hildeg.Jan Maeschr/WI	a1439	1	2	2
4	BUETER die	Jan Willems	Willem		1459 - 1462	1	3	1
5	BUETER die	Jan Willems	kinderen		a1439	1	3	2
6	BUETER die		Jan		1375	2	1	1
7	DIEPENBEEK van		Lambert		1356	1	1	1
8	DIEPENBEEK van	LAMBERTS	Jan		1375 - 1382	1	2	1
9	DIEPENBEEK van	Lamberts	Willem		1375 - 1397	1	2	2
10	DIEPENBEEK van	Lamberts dr	Iyedelt		1382	1	2	3
11	DIEPENBEEK van	Jan Lamberts	erfgenamen		a1430	1	3	1
12	DIEPENBEEK van	Jan Lamberts	Jan Oge		1424	1	3	2
13	DIEPENBEEK van	Jan Lamberts	Willem		1424 - a1430	1	3	3
14	DIEPENBEEK van	Jan Lamberts	Robbert	Kateline	1424 - a1430	1	3	4
15	DIEPENBEEK van	Jan Lamberts	Arend	Gertrude	1424	1	3	5
16	DIEPENBEEK van	Jan Lamberts dr	Salome		1424 - a1430	1	3	6
17	DIEPENBEEK van	Jan Lamberts dr	Hildegont	Bernt Hendriks(v.VL)/WI	1424	1	3	7
18	DIEPENBEEK van	Willem Lamberts	Jan		1397	1	3	8
19	DIEPENBEEK van	Willem Jan (Lamberts)	erfgenamen		c1430	1	4	1
20	HANNAARTS v.Wijk	Hannaerts	Hugo	Hille Willem Heinsens v HD/rid?	1339	1	1	1
21	HANNAARTS v.Wijk	HUGENS Hannaerts	Hannaert	nn	1339 - d?1377	1	2	1
22	HANNAARTS v.Wijk	Huge Hannaerts	Willem		1339	1	2	2
23	HANNAARTS v.Wijk	Huge Hannaerts	Herman		1339	1	2	3
24	HANNAARTS v.Wijk	HUGENS Hannaerts	Huge		1339 - 1375	1	2	4
25	HANNAARTS v.Wijk	Hannaert Hugens	Huge	jf Lijsb Coptitendr/?	1375 - d1404	1	3	1
26	HANNAARTS v.Wijk	Huge Hannaert Hugens	Hannaert		da1431	1	4	1
27	HANNAARTS v.Wijk	Huge Hannaert Hugens	Laurens	jf Hadew.v.Giessen/ALT	1427 - 1452	1	4	2
28	HANNAARTS v.Wijk	Huge Hannaert Hugens	Hendrik		1422	1	4	3
29	HANNAARTS v.Wijk	Huge Hannaert Hugens	Oede		1422	1	4	4
30	HANNAARTS v.Wijk	Hannaert Hugo Hannaerts	Kerstine	Jan Zuermonds v.Wijk/WI	1431 - d1482	1	5	1
31	HANNAARTS v.Wijk	Laurens Hugo Hannaerts	Huge v.Wij		1438 - (1483)	1	5	2
32	HANNAARTS v.Wijk	Hendrik Hugens	Huge		1450 - 1459	1	5	3
33	HANNAARTS v.Wijk	Huge Laurens dr	Aleit	Jan v.d.Velde/HS	d1485	1	6	1
34	HANNAARTS v.Wijk	Huge (Laurens)	Adr.v.Wijk		1466	1	6	2
35	HANNAARTS v.Wijk	Huge (Laurens)	jf Belye		1466	1	6	3
36	HANNAARTS v.Wijk	Huge (Laurens)	jf Katrion		1466	1	6	4
37	HANNAARTS v.Wijk	(Hugens)	Han v WI		1485	1	6	5
38	HANNAARTS v.Wijk	Hannaerts	HANNAERT		1375 - 1389	2	1	1
39	HANNAARTS v.Wijk	Hannaert (Hannaerts)	Willem		1360 - 1375	2	2	1
40	KUIST v.Wijk		Jan		a1312 - 1329	1	1	1
41	KUIST v.Wijk	Jan Kuists	Arend v WI		c1312 - 1381	1	2	1
42	KUIST v.Wijk	Arend (Jans)	Bouden Kui		1364 - 1403	1	3	1
43	KUIST v.Wijk	Arend Jans Kuists	Willem		1390	1	3	2
44	KUIST v.Wijk	Arend Jans	Jan Kuist	Lijsbet	1388 - dm1405	1	3	3
45	KUIST v.Wijk	Bouden Kuists	Arn.v.Wijk	nn	(1364)-d1394	1	4	1
46	KUIST v.Wijk	Bouden Kuists	Bouden Kui	Cristina	1388 - 1409	1	4	2
47	KUIST v.Wijk	Bouden Kuists	Alverraet		pl409	1	4	3
48	KUIST v.Wijk	Jan Kuist (Arends)	Arend v WI		1405	1	4	4
49	KUIST v.Wijk	Jan Kuist (Arends) dr	nn	Jan Coppens/HS	1405	1	4	5
50	KUIST v.Wijk	Willems (Arend Jans)	Jan Kuist		1426 - 1430	1	4	6
51	KUIST v.Wijk	Willems (Arend Jans)	Boudewijn		1427	1	4	7
52	KUIST v.Wijk	Arend v.Wijks Boudens	Arn.v.Wijk	1.jf Schol.v.GIE/BR 2.jf Lijsb	1382 - d1423	1	5	1
53	KUIST v.Wijk	Arend v.Wijks (Boudens)	Boudin		1387	1	5	2
54	KUIST v.Wijk	Arend v.Wijks (Boudens?)	Beris		1396	1	5	3
55	KUIST v.Wijk	Arends v.Wijk Boudens	Dirk v.Wij	jf Gertr.v.Spier.J.Ogen/AL	(g)1380-1439	1	5	4
56	KUIST v.Wijk	Arend v.WI Boudens uz	Dirk Kuist		1382 - (1407)	1	5	5
57	KUIST v.Wijk	Arend v.Wijks Boudens	Aleit	1.Ar.v.HSW/VE 2.Rein Voogd/VE	1400 - c1430	1	5	6
58	KUIST v.Wijk	Arend v.Wijks (Boudens?)	Willem	Daniële (Klaas) vd Velde/HS	1399 - 1445	1	5	7
59	KUIST v.Wijk	Arends v.Wijk (Boudens??)	Brien v.WI	Gloria S.Godeverts/HS	1387 - 1422	1	5	8
60	KUIST v.Wijk	Arend v.Wijk Arends	Ar.v.WI sr	Margr.Klaas Oem v.EKH/rid	1423 - d1478	1	6	1
61	KUIST v.Wijk	Arend v.Wijk Arends	Jan Zuermo	Kerstine Hann.Hugens v.WI/HS	1424 - d1472	1	6	2
62	KUIST v.Wijk	(Arend v.Wijk Arends)	jf Margrie	Hack v.OH Arends/HS	1424	1	6	3
63	KUIST v.Wijk	(Arend v.Wijk Arends)	Wil.v.WI		1444 - 1450	1	6	4
64	KUIST v.Wijk	(Arend v.Wijk Arends)	jf Marie		1450	1	6	5
65	KUIST v.Wijk	(Arend v.Wijk Arends)	jf Alverrae	Ywijn hr Hacko Ar.Ywijns/OH	1450	1	6	6
66	KUIST v.Wijk	(Arend v.Wijk Arends)	jf Agnes	Brien v.Weyborch/GOR	1450	1	6	7
67	KUIST v.Wijk	Willems v.Wijk	Arend v WI		1445 - d1463	1	6	8
68	KUIST v.Wijk	Brien v.Wijk (Arends)	Otto		1414	1	6	9
69	KUIST v.Wijk	Brien v.Wijk (Arends)	Jan v WI		1417 - 1449	1	6	10
70	KUIST v.Wijk	Arends de oude v.Wijk	Arend		1461 - d1488	1	7	1
71	KUIST v.Wijk	Arends de oude v.Wijk	Klaas	jf Luitg.v.Tuil/ZH(-rid)	1488 - d1516	1	7	2

buren van Wijk (1e periode)/1

VERWANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTTEN	OVERIG	NO.
	50 £	g of ho				1
		ges(c)			mem(c)	2
			1			3
		ges(c)			mem(c)	4
	25 £					5
Wellens/HR,Bloem/?*			1HR		*Bokleer/DOR-ES?	6
	200 £		1HRc			7
	200 £	2m(1Hol)/ 2g/ gGE	1HRc			8
			1HRc			9
		g of ho				10
			1HRc			11
		ges&g	1HRc		landmeter	12
		ges	1HRc		mem	13
			1HRc			14
		go	1HRc			15
			1HRc			16
		2m(1Hol)				17
		ges				18
		hoHD(c)				19
	200 £	hoHD(c)/ wrd+gHD(1Hol)	1BR		(mem)	20
		hoHD(c)				21
		hoHD(c)				22
		hoHD(c)				23
	200 £	(go)/ hoHD(c)			mem	24
GE)// gzw/mem/cfl+	200 £	wrd+gHD(1Hol)/2hOH/sthuHS/as	tbl**	**VE(LHSW)	*div goHS&HR(c)/(1m*	25
		‡wrd+gHD(1Hol)				26
		‡wrdHD(1Hol)			schHS	27
		sthuHS(c)				28
		sthuHS(c)				29
		‡wrd+gHD(1Hol)				30
		‡wrdHD(1Hol)/ h&hHS	1ES c		schHS	31
			2tbl*	*VE(LHSW)	schHS	32
		‡wrdHD(1Hol)			(prtHS)	33
			1(c)		=prtHS	34
			1(c)		=prtHS	35
			1(c)		=prtHS	36
					schHS	37
	200 £c	g			aft89 6f	38
	200 £c				cf 1+	39
Kuist v HNS/VI, @		5m+4m(1Br)	tbl+*	*rrvi(1Br)	brg/ tmt	40
@Kuist v GE/GE, *	200 £ ?	a1s 1.1.1.(>1Hol1)/ 1m			* v Wijk-Jans/WI	41
	200 £	1mBOX, 1mHol		21mRD	ambWI/ >rid/ored/tst	42
		3mRD(1Hol)				43
	25 £ ?				cf 1-(c)	44
(huHS)//cfl-/ega:1+	200 £	ges&5m+14h+4mWI+6mUTW+9m+9‡m			*GE(al:1Hol)/ 2‡m/*	45
		13h+5h(1LEK)	‡tbl*	*(1LEK)	cf 1-	46
		13h+5h(1LEK)				47
		go				48
		go				49
					schHS	50
					schHS	51
** (1LEK)// dd/ mem		ges&5m+14hWI+6mUTW+9mGE(1Ho1)**	‡tbl*	*WI(1LEK)	**)/ 7m2h+7mUTW**	52
			1VE		cf 1+	53
		4m+2mWI+9‡mGE(1Hol)			aft89 6E/ mem	54
		‡m(1Hol)			(schHS?)	55
		‡hu&gesVE(vru)			mem	56
		6mVE+9‡mGE(1Hol)	1GE c		schHS	57
		10h&hES	as 2*	15‡+7mEN	schHS/OLV //*(OH,HE)	58
Back/(WI)-MR(rid)/@		1Hol+1LEK: zie 1.4.1.	1OH+*	*2GE(c)+1BR(c)		59
@ v.Aelst/AL?			1OH+*	*2GE(c)+1BR(c)	dd	60
			1OH+*	*2GE(c)		61
			1BR(c)			62
						63
						64
						65
						66
* gedood					schHS/ schS/ OLV/*	67
		huHS			schHS	68
		ges&5m+14h(1Hol)/ 7mUTW(1LEK)			schHS/ k&k&r&r&S/ OLV	69
		ges&5m+14h(1Hol)	‡tbl*	*(1LEK)		70
						71

BIJLAGEN

buren van Wijk (1e periode)/2

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
72	KUIST v. Wijk	Jan Zuermonts (Arends)	Han v. Wijk		1456 - d1489	1	7	3
73	KUIST v. Wijk	Jan Zuermonts (Arends)	Arend		d1474	1	7	4
74	KUIST v. Wijk	Jan Zuermonts (Arends)	Adriaan		1446 - d1481	1	7	5
75	KUIST v. Wijk	(Jan) Zuermont (Arends)	Dirk		1476	1	7	5
76	KUIST v. Wijk	Jan Zuermonts (Arends)	Joost v WI		1489 - 1501	1	7	6
77	KUIST v. Wijk	(Jan) Zuermont (Arends)	nn	Jan Spierink v AL/HS	1476	1	7	6
78	KUIST v. Wijk	(Jan) Zuermont (Arends)	nn	Hannaert v WI Arends/ES	1476	1	7	7
79	KUIST v. Wijk	Jan Zuermonts (Arends)dr	nn	Filips de Bye/?	1489 - 1501	1	7	7
80	KUIST v. Wijk	Klaas v. Wijk Arends	Arn. v. Wijk		1516	1	8	1
81	KUIST v. Wijk	Arend (Jan) Zuermonts	kinderen		1476	1	8	2
82	KUIST v. Wijk	Arend (Jan) Zuermonts	nn	Engebrecht v Camp/?	1476	1	8	3
83	KUIST v. Wijk	Arend Jan Zuermonts	Jan		1474	1	8	4
84	KUIST v. Wijk	Arend Jan Zuermonts	Han v. Wijk	nn (J.) Zuermont (Ar.)dr/HS	1481	1	8	5
85	KUIST v. Wijk	Joosten v. Wijks	Corn. v. WI		1521	1	8	6
86	MOUWER die		Jan-1		1382 - 1375	1	1	1
87	MOUWER die	Jans	Wouter Kle		a1411	1	2	1
88	MOUWER die	Wouter Klerks	Jan-2	Margriet	1411	1	3	1
89	MOUWER die	Jan Wouters	Wouter	Gertrude	1411	1	4	1
90	MOUWER die	Jan Wouters	Klaas Spie		1411	1	4	2
91	MOUWER die	Jan Wouters	Jan		1411	1	4	3
92	MOUWER die	Jan Wouters dr	Heilwich	Jan Lokaart/WI	1411	1	4	4
93	MOUWER die	Jan Wouters dr	Margriet		1411	1	4	5
94	MOUWER die	Jan Wouters dr	Ermgard		1411 - 1415	1	4	6
95	MOUWER die	Jan Wouters dr	Ljjsbeth	Arend Goderts/ME	1411	1	4	7
96	FERSIJN		Arend		1359 - d1397	1	1	1
97	FERSIJN	Arends broer	nn		1359	1	1	2
98	FERSIJN	Arends	Jan		1397 -da1449	1	2	1
99	FERSIJN	(Arends)	Arend		1399	1	2	2
100	FERSIJN	(Arends dr)	Agnes		1399	1	2	3
101	FERSIJN	Arend v. Wijk Arends	kinderen		e1430	1	3	1
102	FERSIJN	Jan Arends	Arend		1449 - 1464	1	3	2
103	FERSIJN	Arend (Arends)	Willem		1449 (-1464)	1	3	3
104	FERSIJN		Seger	Margriet	1375- da1387	2	1	1
105	FERSIJN	Segers	nn (Arend?)	Mechtelt Gijsb. v Rennendonk/?	1387-(d)1439	2	2	1
106	FERSIJN	Arend Segers	Arn. v. WI-1	Heilwige	e1430 -d1477	2	3	1
107	FERSIJN	Arend (Segers)	Jan v. Wijk		dc1465	2	3	2
108	FERSIJN	(Arend Segers)	Klaas v WI		1464 - 1466	2	3	3
109	FERSIJN	(Arend Segers)	Willem vWI		1464	2	3	4
110	FERSIJN	Arend v Wijk (Ar.) Segers	Arn. v. WI-2		1465 - d1503	2	4	1
111	FERSIJN	Arend v. Wijk Arends	Arn. v. WI-3		1503	2	5	1
112	FERSIJN		Jan	Elisabeth	1375 - d1392	3	1	1
113	FERSIJN	Jans	Gijbsbert		1363 - d1384	3	2	1
114	FERSIJN	Jans	Hendrik	Elisabeth	1384	3	2	2
115	FERSIJN	Jans	Jan		1392 - 1436	3	2	3
116	FERSIJN	Gijbsbert (Jans)	erfgenamen		1386	3	3	1
117	FERSIJN	Gijbsbert Jans	Gerijt		1384 - d1413	3	3	2
118	FERSIJN	Gerijt Gijbsberts	Willem		1413 - d1466	3	4	1
119	FERSIJN	Willem Gerijts	Willem		1466 - d1505	3	5	1
120	FERSIJN	Willem Willem Gerijts	Willem		1505	3	6	1
121	SEGERS v. Wijk		Jan		a1375	1	1	1
122	SEGERS v. Wijk	Jans	Jan Kuist		1375 - d1406	1	2	1
123	SEGERS v. Wijk	Jan Kuist Jans	Gijbsbert	1. Agnes 2. Li. v Tuil/ZH(-rid)	1406 -da1431	1	3	1
124	SEGERS v. Wijk	wed Arend Jan Kuists	Margriet		1432	1	3	2
125	SEGERS v. Wijk	Jan Kuist Jans	Jan Kuist		da1404	1	3	3
126	SEGERS v. Wijk	Jan Kuist Jans	Hessel	Ide	1402 -da1432	1	3	4
127	SEGERS v. Wijk	Jan Kuist Jans	Seger	Kath. J. Spier. v. Veen/HS	1416 - d1431	1	3	5
128	SEGERS v. Wijk	Gijbsbert Jan Kuists	Jan Kuist		1429 - 1449	1	4	1
129	SEGERS v. Wijk	Gijbsbert (Jan Kuists)	Gijbsbert		1449 - 1461	1	4	2
130	SEGERS v. Wijk	Gijbsbert (Jan Kuists)	Aleit	Jak. Willoms ut. Spijk/WI	1461	1	4	3
131	SEGERS v. Wijk	(Gijbsbert Jan Kuists)	nn	Jakob Hugen/HS	1449	1	4	4
132	SEGERS v. Wijk	Gijbsbert Jan Kuists	Jan		1431 - d1462	1	4	5
133	SEGERS v. Wijk	Gijbsbert Jan Kuists	Klaas		1431	1	4	6
134	SEGERS v. Wijk	Gijbsbert Jan Kuists	Arend		1431	1	4	7
135	SEGERS v. Wijk	Gijbsbert Jan Kuists	Sofie		1431	1	4	8
136	SEGERS v. Wijk	Arend Jan Kuists	Jan		1432	1	4	9
137	SEGERS v. Wijk	Arend Jan Kuists dr	Hille		1432	1	4	10
138	SEGERS v. Wijk	Arend Jan Kuists dr	Feynse		1432	1	4	11
139	SEGERS v. Wijk	Jan Kuist Jan Kuists	Johanna	Kl. v. Mallant u. Hage/ZH-rid	1404 - 1415	1	4	12
140	SEGERS v. Wijk	Hessel Jan Kuists	Jan		1431 - 1432	1	4	13
141	SEGERS v. Wijk	Hessel Jan Kuists	Gijbsbert		1431	1	4	14
142	SEGERS v. Wijk	Hessel Jan Kuists dr	Maria		1431	1	4	15

buren van Wijk (1e periode)/2

VERWANT	VERM.	GRONDBEEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
Duls/HS		as erf'n 1.7.4. ?/ 13m2h(LLEK)	2tb1*	*(1ZL)	dd	72
		(?)13m2h(LLEK)				73
			4mkt*	*VE(LLEK)		74
		as erf'n 1.7.4. ?				75
			2tb1*	*(c)(1ZL)		76
		as erf'n 1.7.4. ?				77
		as erf'n 1.7.4. ?				78
		as erf'n 1.7.4. ?				79
			2tb1*	*(c)(1ZL)		80
			1tb1*	*(LLEK)		81
		hu&7m(c)				82
		hu&7m(c)			ega= vgd 1.8.2.	83
		13m2h(LLEK)				84
			4mkt*	*VE(LLEK)		85
			2tb1*	*(1ZL)		86
	200 £			cf 1+	87	
		g			88	
		1/25h+ti		mem	89	
		1/25h+ti(c)		mem	90	
		1/25h+ti(c)			91	
		1/25h+ti(c)			92	
		1/25h+ti(c)			93	
		1/25h+ti			94	
		1/25h+ti(c)			95	
	200 £	5m(1Hol)/ g			96	
				cf 2+(c)	97	
		5m(1Hol)		cf 1-	98	
		1mHol			99	
		1mHol			100	
				mem(c)	101	
		2x 5m(1Hol)			102	
		5m(1Hol)			103	
'neve' 1.3.2.					ega: mem	104
		200 £	6mVE(1Hol)/ 8mDB(c)			105
			4m/ 6mVE(1Hol)			106
					mem(c)/ cf 1+(c)	107
					cf 1- (gedood)	108
						109
			6mVE(1Hol)			110
			6mVE(1Hol)			111
		200 £	7h(1Hol)		cf 2+/ mem(c)	112
		200 £	7h(1Hol)		cf 1+(c)	113
			g		ega: mem	114
			7h(1Hol)		mem(c)	115
			g			116
						117
			8h+5m(1Hol)			118
		8h+5m(1Hol)			119	
		8h+5m(1Hol)			120	
		g c			121	
	200 £	2g/ 2mWI+8m(8perc)WI&VE(1Hol)			122	
		g/ 1Hol: als 1.2.1.			123	
erfgn 1.3.5.				mem(c)	124	
					125	
ega: erfgn 1.3.5.		4mVE(LLEK)				126
		goHS(stad&land)/goERG/ 4mVE* 1HS	*(LLEK)/ 2huHS	(?)prthS		127
		1Hol: als 1.3.1./ 6kmGE/ 5km+* 1BR	*10gh+2m+g&tGE	(?)vs GE		128
		as 6kmGE		cf 1+(c)(GE)		129
				cf 1+(GE)(c)		130
						131
			as 6kmGE			132
			4mVE(LLEK)			133
	erfgn 1.3.5.					134
	erfgn 1.3.5.					135
erfgn 1.3.5.					136	
erfgn 1.3.5.				mj	137	
erfgn 1.3.5.				mj	138	
		4mVE(LLEK)			139	
erfgn 1.3.5.					140	
erfgn 1.3.5.					141	
erfgn 1.3.5.					142	

BIJLAGEN

buren van Wijk (1e periode)/3

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
143	SEGERS v.Wijk	Hessel Jan Kuists dr	Mechtelt	Anth.Math.J.Potters/HS	1432	1	4	16
144	SEGERS v.Wijk	Hessel Jan Kuists	Margriet	Jan Beertram/DB?	1432	1	4	17
145	SEGERS v.Wijk	Hessel Jan Kuists	Jan Kuist		1432	1	4	18
146	SEGERS v.Wijk	Hessel Jan Kuists	Klaas		1432	1	4	19
147	SEGERS v.Wijk	Jan-1 Gijssberts	Adriaan		1489 - 1470	1	5	1
148	SEGERS v.Wijk	Jan-2 Gijssberts	Joost		1462 - 1480	1	5	2
149	SMIT die (2)		Peter		1375 - 1388	1	1	1
150	SMIT die (2)	Peters	Lambert	Katelijan	a1430	1	2	1
151	SMIT die (2)	Peters	Willem		c1430	1	2	2
152	SMIT die (2)	Lambert Peters	Lambert		a1430	1	3	1
153	SMIT die (2)	Lambert Peters	Hillegont		a1430	1	3	2
154	SMIT die (2)	Lambert Peters	Jan	Saelmon	a1430	1	3	3
155	SMIT die (2)	Lambert Peters	Klaas	Saelmon	c1430	1	3	4
156	SPIERINK v.Wel	Dirks (Dirks?)	Jan		da1374	1	1	1
157	SPIERINK v.Wel	Jans	Dirk v Wel		1374 - 1375	1	2	1
158	SPIERINK v.Wel	Jan Spierinks	Boudewijn		1375	1	2	2
159	SPIERINK v.Wel	Jan Spierinks	Willem		1375	1	2	3
160	SPIERINK v.Wel	Jan Spierink Dirks dr	Lijsbeth		1387	1	2	4
161	SPIERINK v.Wel	DIRKS van Wel	Jan SPIERI		1370 - d1430	1	3	1
162	SPIERINK v.Wel	Dirk van Wels	Hendr. Spie		1401	1	3	2
163	SPIERINK v.Wel	Dirks van Wel	Klaas Spie		1430 - 1438	1	3	3
164	SPIERINK v.Wel	Dirks (v.Wel ??)	Arend v.WI		1434 - 1437	1	3	4
165	SPIERINK v.Wel	Boudewijns	Jan Spieri		1388	1	3	5
166	SPIERINK v.Wel	Jan Spierink Dirks	Dirk v.Wel		1387 - d1451	1	4	1
167	SPIERINK v.Wel	Jan Spierink Boudewijns	Jan Sp vAl		1401	1	4	2
168	SPIERINK v.Wel	Arend v.Wijk Dirks	Dirk		1483 - d1487	1	4	3
169	SPIERINK v.Wel	Arend v.Wijk Dirks dr	jf Katelij		1487	1	4	4
170	SPIERINK v.Wel	Dirk Jan Spiering Dirks	Klaas Spie		1451	1	5	1
171	WALE den		Jan	Lijsbeth	1335 -da1375	1	1	1
172	WALE den	Jans Walen	Godert		1389	1	2	1
173	WALE den	Jans Walen	Ywijn		1389	1	2	2
174	WALE den	Jans Walen	Arend v WI		1401	1	2	3
175	WALE den	Jans Walen	Jan d Wale		1414	1	2	4
176	WALE den	Arend (v.Wijk) (Jans)	Arend v WI		1433	1	3	1
177	WIJK van - Jans	(Jan Kuists ?)	Jan	vr Agnes W.v.Rijswijk/ZH-rid	1375 -d1386	1	1	1
178	WIJK van - Jans	JANS Kuists	Arend v WI		(1357)- 1398	1	1	2
179	WIJK van - Jans	heer Jans	kinderen		1387	1	2	1
180	WIJK van - Jans	heer Jans	Wil.v.Wijk 1.jf Lisb.v HSW/rid-VE, 2.jf*		1387 - d1439	1	2	2
181	WIJK van - Jans	heer Jans	Jan v Veen		1390	1	2	3
182	WIJK van - Jans	Willem heren Jans	Willem Kok	1.Mac.v Os/? , 2.Luitg v.Tuil@	1431 - 1487	1	3	1
183	WIJK van - Jans	Willem de Kocks dr	jf Willem	Jan v.d.Daesdaonck/HS	da1485	1	4	1

buren van Wijk (1e periode)/3

VERWANT	VERM.	GRONDBREZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
erfgn 1.3.5.						143
erfgn 1.3.5.						144
erfgn 1.3.5.						145
erfgn 1.3.5.						146
		6 $\frac{1}{2}$ m+goGE			woont te GE	147
smidsarb	200 £	4mVE(LLEK)			smid/lev ijzerwerk/	148
		ho			mem(c)	149
					mem(c)	150
					mem(c)	151
					mem(c)	152
					mem(c)	153
					mem(c)	154
					fund mem(c)	155
Spiexink v. Wel/AL	200 £	3 $\frac{1}{2}$ mBR(1Br)			(cf 2+)	156
	200 £				gzw	157
	200 £					158
			15W			159
Spiexink v AL/AL-HS	AL	g/ 3 $\frac{1}{2}$ mBR(1Hol)/ 17mHR(1Hol)		15mGE	as ambWI/schHS/@	160
		6mHR(1Hol)			@cf 1+(c)/ gs gf	161
		($\frac{1}{2}$ x)17mHR(1Hol)				162
		17mHR(1Hol)				163
				gAL(StT)(c)		164
		gWI&AL(c)/ 3 $\frac{1}{2}$ mBR(1Hol)			zie ook:AL	165
Spiexink v AL/AL		as 8 $\frac{1}{2}$ m(c)				166
		4mHR(1Hol)				167
		4mHR(1Hol)				168
		3 $\frac{1}{2}$ mBR(1Hol)				169
	ega 75£	gBW			zie ook:AL	170
					(?)ex BW-DO	171
					aft89 DO: 25 s	172
					aft89 DO: 3 $\frac{1}{2}$ £	173
		g of ho				174
		h&hDO				175
		dk (ep)				176
Kuist v Wijk/WI	200 £	g/ goHD	14m*	*kt(LLEK)	>rid/ mem(c)	177
	200 £	vi&vo(1Hol)/ 2hvMLK			(cf 1+)	178
		goHD				179
*Lish Koc/rid, 3.**		vi&vo(1Hol)/ gVE/ gHEW/ @	1BR/*	*14m(k)t(LLEK)	**jf Marie/?/mem(c)	180
			1GOD		@ g&t+2kmpSLW	181
/(h&hHS)		vi&vo(1Hol)/gHRW/?g&t(LLEK)	14m*	* (k)tLLEK	(=schHS)	182
@ /ZH(-rid)		$\frac{1}{2}$ vi&vo(1Hol)			(prtHS)	183

BIJLAGEN

buren van Drongelen (1e periode)/1

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
1	BUIS		Gorard		1375	1	1	1
2	BUIS	(Gerards)	Jan		1375 - 1378	1	2	1
3	BUIS	Jan Busen	Jan Buse	nn Arend vd Start/ OH	a1388 - 1388	1	3	1
4	BUIS	Jan Busen	Arn Ywijn		1389 - a1440	1	3	2
5	GERIJTS		Klaas		1375 - 1386	1	1	1
6	GERIJTS	Klaas	Gerijt		1396	1	2	1
7	GERIJTS	Klaas	Jan		1386	1	2	2
8	GERIJTS	Gerijt Klaas	erfgenamen		1389	1	3	1
9	GERIJTS	Gerijt Klaas	Klaas		1389	1	3	2
10	OFFRAANS		Seger		1375 - 1389	1	1	1
11	OFFRAANS	Segers	Arend		1399	1	2	1
12	OFFRAANS	Segers	Offraan		1399	1	2	2
13	OFFRAANS	SEGGERS	Willem		1440	1	2	3
14	OFFRAANS	Willem Segers	Offraan		1440 - a1467	1	3	1
15	OFFRAANS	Willems	Jan 'Fraan Lijsbeth		1467	1	3	2
16	OFFRAANS	Willem (Offraans)	Seger		1467	1	4	1
17	OFFRAANS	Jan Willem Franens dr	Kerstine		1467	1	4	2
18	OFFRAANS	Jan Willem Franens dr	Adriana		1467	1	4	3
19	ONGEVOEGHE d'		Jan		1375	1	1	1
20	ONGEVOEGHE d'	(Jans)	Wouter		1389	1	2	1
21	ONGEVOEGHE d'	Wouter Jans	erfgenamen		1415 - 1421	1	3	1

buren van Drongelen (1e periode)/1

VERWANT	VERM.	GRONDBEEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
	200 £					1
	200 £				verk hout	2
		zie: vd Start/OH				3
		2g			aft89 8£	4
	150 £				cf 1+(c)/1-	5
					cf 1+(c)	6
					cf 1+(c)	7
		g				8
		6g				9
vd Heurvel/DR	---	$2\frac{1}{2}m+1\frac{1}{2}m+4h+5\frac{1}{2}h+8h+2m(c)$			cf 2+/ gzw	10
		$2\frac{1}{2}m+1\frac{1}{2}m+4h+5\frac{1}{2}h+8h+2m(c)$				11
		$2\frac{1}{2}m+1\frac{1}{2}m+4h+5\frac{1}{2}h+8h+2m(c)$				12
		1mME (1ME)				13
		1mME (1ME)				14
		13h+1mME (1ME)				15
		1m (1ME)				16
		as(c) 1mME (1ME)				17
		as(c) 1mME (1ME)				18
d'Ongevoeghe/GE	200 £					19
					aft89: 3 £	20
		g				21

BIJLAGEN

buren van Babylonisbroek (1e periode)/1

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
1	GEINT van		hr Boudewij		a1375 - 1382	1	1	1
2	GEINT van	heer Boudewijns	Pet.v.Gies		1376 - 1408	1	2	1
3	GEINT van	Peters v Giessen dr	nn		1359	1	3	1
4	GEINT van	Peters v Giessen	Arnt v Gei		1375 - 1395	1	3	2
5	GEINT van	Peters v Giessen	Boud.v Gei		1375 - 1395	1	3	3
6	GEINT van	Peters v Giessen	Jan v Veen		1362 - d1411	1	3	4
7	GEINT van	Peters v Giessen	Konegond	Kl.v.Mallant hr Herb/ZH-rid	1395	1	3	5
8	GEINT van	nn Peters v Giessen dr	nn		(g&)d1359	1	4	1
9	GEINT van	Arend v Geint Peters	erfgenamen		1410 - 1415	1	4	2
10	GEINT van	Arend v Geint Peters	Ger v Wial		1408 - 1411	1	4	3
11	GEINT van	(Bouden v Geint Peters)	Jf Scholas	Arend v Wijk (Arends)/WI	1395	1	4	4
12	GEINT van	Jan v Veen Peters nz	Herman		1368	1	4	5
13	GEINT van	Jan v Veen Peters	Pet v Gies		(1408-) 1411	1	4	6
14	KUIST uten Broeke		Boudewijn	Aleit	da1366	1	1	1
15	KUIST uten Broeke	Boudewijns	Bertrade	Jan Segars v OH/OH	1366	1	2	1
16	KUIST uten Broeke	Boudewijns	Arn.v Gein		1366-(d)1391	1	2	2
17	KUIST uten Broeke	Arend v Geints	Boud.Kuis*	Fem.E.Kuist v Luttelherpt/HD	1375 - 1415	1	3	1
18	KUIST uten Broeke	Arend v Geint (Boudens?)	Lijsbet	J.d Wilde Kl.Mallant ut Bagh/*	1395	1	3	2
19	KUIST uten Broeke	Arend v Geint (Boudens?)	Willem		1390 -da1419	1	3	3
20	KUIST uten Broeke	(Arend v Geint Boudens?)	nn (f)	Herman Spiegel/VL	zj	1	3	4
21	KUIST uten Broeke	Bouden Kuist v Geints dr	Katarina	Herman die Voicht/AL?	1400 - d1455	1	4	1
22	KUIST uten Broeke	Boudens v Geint	Korstans		1390 - 1423	1	4	2
23	KUIST uten Broeke	Bouden van Geints dr	Salome		1390	1	4	3
24	KUIST uten Broeke	Willem v Geints	erfgenamen		1419	1	4	4
25	MOMBER die (1)	Peters	Heinman		1375 - 1412	1	1	1
26	MOMBER die (1)	Heinman Peters	Peter		1368 - 1412	1	2	1
27	MOMBER die (1)	Heinman Peters	Klaas		1388 - 1399	1	2	2
28	MOMBER die (1)	Heinman (Peters)	Willem		1415 - 1420	1	2	3
29	MOMBER die (1)	Heinman (Peters)	Gerard		1420	1	2	4
30	MOMBER die (1)	Heinman (Peters)	Hendrik		1420	1	2	5
31	MOMBER die (1)	Klaas (Heinmans)	Arn v Gein		1399 - 1411	1	3	1
32	POLANEN van		Boudewijn		1338	1	1	1
33	POLANEN van	Boudewijns	Jan		c1374 -d1400	1	2	1
34	POLANEN van	Jan Boudewijns	kinderen		1375 - a1440	1	3	1
35	POLANEN van	Jan Boudewijns	Jan		1400	1	3	2
36	POLANEN van	(Jans)	Boudewijn		a1440	1	3	3
37	POLANEN van	Boudewijn (Jans)	Boudewijn		g1455 - 1484	1	4	1

buren van Babylonienbroek (1e periode)/1

VERWANT	VERM.	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	OVERIG	NO.
	--	ak+weiBW/ gBW/ 2mBW(1Hol)	hkt+*	*smt(LUTR)	ex: BW/ vicecurBR	1
					cf 1+	2
	200 £	hvwBRL(1ME)		moIGE(c)		3
	200 £	hvwBRL(1ME)(c)/gHR/ho&gBR(c)*		11mBR/ gBR	*(tg?)/ 1mHol	4
vd Merwede/ZH-rid	200 £	hvwBRL(1ME)/ 3mMLDH(1MER)			gzw	5
					gedood door moeder	6
						7
die Momber/BR		g				8
		gc&scr&erfn/ g&t+4m(ep)(c)				9
		hvwBRL(1ME)(c)				10
		as hvwBRL(1ME)				11
		lenen(1ME) als 1.3.4.				12
		2m/ 2m(1BR)				13
		2m				14
	200 £	g&t&4m/ 2m/ 2m(1BR>1Hol)			ool Maria-altaar BR	15
of: 'van Geint'	150 £	11h/2g/h&t&4m/2m(1Hol)/26m			**BR&HD(1Hol)(vru)	16
=ook mgl: vGeint/BR					*ZH-rid	17
Spiegel/VL		gc&scr&erfn	1GOD			18
						19
		34mBR&HD(1Hol)				20
		g of h&h	1GOD			21
			1GOD			22
		2g				23
* gzw/ (cf 1+)	200 £	4g/ 4mBRL(1ALT)			aft89DR 10s/ krkmr/*	24
		g			tst/ aft89 3½t	25
		h&ch&6m/ h&xh&3m	1(c)		aft89 6½/aft89DR ½t	26
		2g/ 4m2h+8½h(c)/ 1½m(c)/ *	(1)		*2m(LHAG)(c)	27
		4m2h+8½h(c)/1½m(c)/2m(LHAG)(c)				28
		1½m(c)				29
v Geint/BR		g of h&h/ g&t&4m(ep)(c)				30
		6h				31
	200 Ec	5m(1BR)/ c13m(1Hol)				32
	200 Ec	g				33
		c13m(1Hol)				34
		g				35
				3m(ET)	so	36
						37

BIJLAGE A.3. 'Volledige' reconstructies van de dorpsfamilies van:

Baardwijk
Oud-Heusden

in de tweede periode

BIJLAGEN

de buren van Beardwijk (2e periode)/1

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEBUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
1	ARENDS		Hendrik		1483-1497	1	1	1
2	ARENDS		Marten		a 1497	1	1	2
3	ARENDS	Hendriks	erfgenamen		1526	1	2	1
4	ARENDS - Simons	ARENDS	Simon		a1503	1	1	1
5	ARENDS - Simons	Simon Arends	erfgenamen		(c)1526	1	2	1
6	ARENDS - Simons	Simon Arends	Arend		(a)1526	1	2	2
7	ARENDS - Simons	Simon Arends	Boatrijs		1522	1	2	3
8	ARENDS - Simons	Arend Simon Arends	erfgenamen		(c)1526	1	3	1
9	BERIS	Beris ARENDS	erfgenamen		1464-a1526	1	1	1
10	BERIS	Beris ARENDS	Jan		a1484	1	1	2
11	BERIS	Beris ARENDS	Beris		a1484	1	1	3
12	BERIS		Dirk	Lijsb. Ricout Franks/WW	1441-a1478	2	1	1
13	BERIS	Dirks	Jan		1467 - a1497	2	2	1
14	BERIS	Jan Dirks	erfgenamen		c1526	2	3	1
15	BERIS	Arend Jan Dirks	Arendk(f)		1526	2	4	1
16	BERTOUTS		Anthonis	Aloyt van Wasbeek/?	g1480-d1547	1	1	1
17	BERTOUTS	Anthonis ega	Aleit v Wa		d1527	1	1	2
18	BERTOUTS	Anthonis	Cornelis	Heeske Willem Heerls/BW	a 1526	1	2	1
19	BIE de (1) v Tilburg		Gerijt		1497-1526	1	1	1
20	BIE de (2)	Wouters ?	Hein	Sophia	1484-1526	1	1	1
21	BIE de (2)	Heinen dr	An		1526	1	2	1
22	BIE de (3)		Willem		1526	1	1	1
23	BLOEMENDAAL (van)		Peter		(a)1526	1	1	1
24	BLOK (1)		Jan		c1515 - 1526	1	1	1
25	BLOK (2)	Roels zwager	Hendrik		1492 - 1526	1	1	1
26	BLOK (2)	Hendriks	Herzma		1500	1	2	1
27	BRANDS	Gerijts	erfgenamen		1526	1	1	1
28	BRUNBAARD		Dirk	Agatha Willemsdr v Essehe/?	dc1494	1	1	1
29	BRUNBAARD	Dirks	Adriaan		c1526	1	2	1
30	BRUNBAARD	Dirks dr	Goetstuwe		1494	1	2	2
31	BRUNBAARD	Dirks dr	Lijsbeth		1494	1	2	3
32	BRUNBAARD	Dirks dr	Margriet		1494	1	2	4
33	BRUNBAARD	Adriaans (Dirks)	Dirk		g1497 - 1547	1	3	1
34	BUIJS	Arends	Anthonis		g1464 - 1547	1	1	1
35	DAMEN	Huberts	erfgenamen		1526	1	1	1
36	DIRKS (1)		Anthonis		g1444 - 1494	1	1	1
37	DIRKS (1)	Dirk Anthonis	erfgenamen		1526 - 1542	1	3	1
38	DIRKS (2)		Jan		1471 - c1515	1	1	1
39	DIRKS (2)	Jans	Meus		1526	1	2	1
40	DRUYT	Michiels	Klaas		1497	1	1	1
41	DRUYT	Klaas Michiels	erfgenamen		a1526	1	2	1
42	DRUYT	Klaas (Michiels)	Adriaan		1542	1	2	2
43	EKKER		Hans		1526	1	1	1
44	FAASSEN	Jans	erfgenamen		(a)1526	1	1	1
45	FAASSEN	JANS	Faas		1526	1	1	2
46	FREDERIKS	wed FREDERIK	Lijsbeth		1497	1	1	1
47	FREDERIKS		kinderen		1497	1	2	1
48	FREDERIKS		Godert		a1526 - 1526	1	2	2
49	GEERWINS-Tielmans		Tielman		1497 - a1526	1	1	1
50	GEERWINS-Tielmans	TIELMANS	Bertout		1467 - 1492	1	2	1
51	GEERWINS-Tielmans	Bertout TIELMANS	erfgenamen		1526	1	3	1
52	GEERWINS-Tielmans	Bert. Tielman (Geerwins)	Goris	Essee	1526 - 1545	1	3	2
53	GEISTER die (1)	hr Jans I priester	erfgenamen		1457	1	1	1
54	GEISTER die (1)	wed Jan heren Jans	Hillegont		1441 - d1444	1	1	2
55	GEISTER die (1)	Jans (heren Jans)	Jan	Berte	1445 - a1526	1	2	1
56	GEISTER die (1)	Jan (Jans)	erfgenamen		c1526	1	3	1
57	GEISTER die (1)	(Jan Jans ?)	hr Jan II		1450 - d1497	1	3	2
58	GEISTER die (1)	Jan (Jans?)	Hendrik		1526	1	3	3
59	GEISTER die (1)	(Jan Jans?)	Jan		1526	1	3	4
60	GEISTER die (2)		Wouter		g1477 - 1547	1	1	1
61	GERRITS (1)		Wouter		1526	1	1	1
62	GERRITS (2)	Gerrits wed	Engel		(c)1526	1	1	1
63	GERRITS (3)		Simon		(c)1526	1	1	1
64	GERRITS (3)		Willem		c1526 - 1542	1	1	2
65	GERRITS (4)	Jans	Lies		1526	1	1	1
66	GERRITS (5)		Cornelis		(c)1526	1	1	1
67	GIELIS	Hugens	hr Godert		a1483 - 1497	1	1	1
68	GIELIS	Hugens	Jut		1483	1	1	2
69	GIELIS	Hugens dr/wed ?	Lijs		1522 - a1526	1	1	3
70	GIELIS	Goderts Hugens	hr Adriaan		p1485 - a1526	1	2	1

de buren van Baardwijk (2e periode)/1

VERWANT	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	MEM OVERIG	NO.
	ho/2erf/g			.F.	1
	erf			.F.	2
	g			.F.	3
	g			.T.	4
	2g			.F.	5
	h&h			.F.	6
				.F. cred	7
	2g			.F.	8
Smeeds/BW, Ywijjn/OH	2g/ 3 ¹ / ₂ m ¹ / ₂			.F.	9
	go ¹ / ₂ m			.F.	10
Smeeds/BW	go ¹ / ₂ m			.F.	11
	5g			.T.	12
	2g/ 1m			.F.	13
	g			.F.	14
	2g			.F.	15
	4g/ 7h/ 5m(1Br)(vp)/ 12h(vp)/ hu			.F. schl514	16
				.T.	17
				.F.	18
	2g			.T.	19
	g/ 2ho			.T. gzw1492	20
	g/ h&h			.F.	21
	ak			.F.	22
	2g			.F.	23
Spierink (v AL ?)	2h&h(c)			.F.	24
	g			.F. gzw	25
	ho&ti ¹ / ₂ m			.F.	26
	g			.F.	27
	g/ 1m		*vd Merwede	.F. ex PDR/ dienaar Kl.*	28
			g	.F. sc	29
		1(c)		.F.	30
		1(c)		.F.	31
		1(c)		.F.	32
	g			.F. hm/ tst	33
	5 ¹ / ₂ m/ 8m/ 3m(vp)/ 7m(vp hooi)			.F. gzw/hm/tst	34
	hu&erfn(c)			.F.	35
DIRKS (2) ?	3g			.F. sch/inf	36
	2g/ 1 ¹ / ₂ m			.F.	37
DIRKS (1) ?	3h/ g			.F.	38
	g			.F.	39
	erf			.F.	40
	g			.F.	41
	2m			.F.	42
	h&ho&erf			.F.	43
	ho			.F.	44
	g			.F.	45
	ges(c)			.F.	46
	ges(c)			.F.	47
	g/ gc			.F.	48
= Tielmans/LEW	g			.F.	49
	h&slg(1ME)			.F. hm	50
	g			.F.	51
	3m(+4 ¹ / ₂ h?)(1ME)/ g			.F.	52
	g			.F.	53
	g&st			.F.	54
	12m/2m/10 ¹ / ₂ m&ti/gez&hu/8m			.T. hm	55
	g			.F.	56
	ho&hu			.T. pastBW/ stu LEU	57
	h&h/ erf			.F.	58
	hu			.F.	59
	6 ¹ / ₂ m/3m(c)		2 ¹ / ₂ m	.F. tst	60
	h&h/ 2g			.F.	61
	g			.F.	62
	g			.F.	63
	g/ ges/ 8m			.F.	64
	g/ hu&erf(c)			.F.	65
	g			.F.	66
	g/ go/ ho	1DRU		.T. priester	67
		1DRU		.F.	68
	h&h			.F.	69
				.F. priester/ tmt	70

BIJLAGEN

de buren van Beardwijk (2e periode)/2

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
71	GIELIS	Lijs HUGENS	erfgenamen	1526	1	2	2
72	GIELIS	hr Adriaan Goderts	erfgenamen	1526	1	3	1
73	GIJSBERTS (1)		Laurens-1	1492	1	1	1
74	GIJSBERTS (1)	Laurens Gijsberts	erfgenamen	1526	1	2	1
75	GIJSBERTS (1)		Laurens-2	1542	1	3	1
76	GIJSBERTS (2)		Hendrik	1468 (-1473)	1	1	1
77	GIJSBERTS (2)	Hendriks	Willem	1526	1	2	1
78	GIJSBERTS - Adriaans	Adriaan Gijsberts	Gerrit Gobbr.nicht Dirk Beris/BW	1522	1	1	1
79	GIJSBERTS - Adriaans	Adriaan Gijsberts dr	Nenne	1526	1	1	2
80	HADENWIJK van	Gijsberts	Paulus Beel (Jan) Waalwijns/BW	1464-(a)1526	1	1	1
81	HADENWIJK van	Paulus GIJSBERTS	erfgenamen	a1526	1	2	1
82	HADENWIJK van	Paulus GIJSBERTS	Adriaan	1467	1	2	2
83	HADENWIJK van	Paulus GIJSBERTS	Jakob	c1526	1	2	3
84	HECTORS		Joost	a1526 - 1526	1	1	1
85	HECTORS	Joosten	Hector	1542	1	2	1
86	HECTORS	JOOSTEN	Godert	1542	1	2	2
87	HEERL	Jans	Willem	Jutke Beris Smeeds/BW	1478 - a1522	1	1
88	HEERL	Willems	Heesken	(a)1526	1	2	1
89	HEERL	Willems	Eadewig	zj	1	2	2
90	HEERL	Willems	mr Andreas	1507	1	2	3
91	HEIDEN vander	Arends	Willem	Margriet	1468-(a)1497	1	1
92	HEIDEN vander	Willem Arends	Arend Engel	1492 - 1526	1	2	1
93	HEIDEN vander	Arends ega	Engel-1	1497-(a)1526	1	2	2
94	HEIDEN vander	Willam (Arends)	Jan	Aamke/Ariaan	a1520	1	2
95	HEIDEN vander	Willems	Wouter	Icken Jan Smeeds/BW	a1522	1	2
96	HEIDEN vander	Arends dr ?	Engel-2	1542	1	3	1
97	HEIDEN vander	Jan Willems	erfgenamen	1520 - 1528	1	3	2
98	HEIDEN vander	Jan Willems	Lijsbeth	a1526	1	3	3
99	HEIDEN vander	Jan Willems	Anthonis	p1528 - 1542	1	3	4
100	HEIDEN vander	Wouters	erfgenamen	1497	1	3	5
101	HEIDEN vander	Wouters (?)	Adriaan	1526 - 1542	1	3	6
102	HEIDEN vander	Wouters	mr Adriaan	c1515	1	3	7
103	HEIDEN vander	Engelen	kinderen	1542	1	4	1
104	HENDRIKS (1)		Klaas	Adriana	1471 - 1473	1	1
105	HENDRIKS (1)	wed Klaas	Adriana	c1526	1	1	2
106	HENDRIKS (1)	Klaassens	Adriaan	1528 - 1542	1	2	1
107	HENDRIKS (2)	ev Wouters	Lijsbeth	1497 - 1526	1	1	1
108	HENDRIKS (2)	Wouters	Godert	1497	1	2	1
109	HENDRIKS (3)		Roelof	1. Eng. Adr. Jak. Tayts/BW, 2.*	1526	1	1
110	HENDRIKS (3)	Roelof Hendriks	erfgenamen	1542	1	2	1
111	HEUVEL vanden	Jans	erfgenamen	1448 - a1497	1	1	1
112	HEUVEL vanden	Jans	Godert	Adriana	g1419-d1487	1	1
113	HEUVEL vanden	Jans	Adriaan	1487 - 1497	1	1	3
114	HEUVEL vanden	Jans	Katherina	Jan Peters van Oirde/WW	1492	1	1
115	HEUVEL vanden	Godert Jans	Anthonis	g1461 - 1506	1	2	1
116	HEUVEL vanden	Goderts	Ywijn	Lijsbeth	1497 - d1534	1	2
117	HEUVEL vanden	Goderts	hr Jan	...	1	2	3
118	HEUVEL vanden	Goderts dr	Margriet	a1526	1	2	4
119	HEUVEL vanden	Anthonis Goderts	Peter	a1526	1	3	1
120	HEUVEL vanden	Ywijn (Goderts)	erfgenamen	1545	1	3	2
121	HEUVEL vanden	Ywijn Goderts	Jan	(Maria vd Wouw Jan Jans/?	1526(-d1552)	1	3
122	HEUVEL vanden	(Ywijn Goderts)	Godert	1526	1	3	4
123	HEUVEL vanden	(Ywijn Goderts)	Anthonis	1575	1	3	5
124	HEUVEL vanden	Anthonis (Ywijns)	Ywijn	Lucia Boem/DRU?	1575	1	4
125	HEUVEL vanden	Lijsbeths	erfgenamen	1497	2	1	1
126	HOUT van		Jan	Hil Jan Finlikes/DRU	(p)1497-1528	1	1
127	HUBENS		Arend	Lijsbeth	da1526	1	1
128	HUBENS	Arends	Marcellis	1487 - 1497	1	2	1
129	HUBENS	Arends	Joost	1526 - 1542	1	2	2
130	JANS	Framen	erfgenamen	(c)1526	1	1	1
131	KRIJNEN		erfgenamen	1528	1	1	1
132	LAURENS		Jan	(c)1526	1	1	1
133	LOON van	Faassens	Peter	1528 - 1542	1	1	1
134	MICHELS		Jan	1526	1	1	1
135	MONBER die	Hermans	Gerrit	1528 - 1545	1	1	1
136	NAUWEN(a)		Adriaan-1	(c)1526	1	1	1
137	NAUWEN(a)	Heinens	Adriaan-2	1542	1	3	1
138	NIEKEN		Wouter	Elisabeth	g1459-1526	1	1
139	NIEKEN	Wouters	Cornelis	g1476 - 1547	1	2	1
140	PAUWELS		Gijsbert	1497-1526	1	1	1
141	PAUWELS		Niek	(a)1497	1	1	2

de buren van Baardwijk (2e periode)/2

VERWANT	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	MEM OVERIG	NO.
	g			.T.	71
	2g/ hu&erf			.F.	72
	g/(g&)(c)			.F. hm	73
	g			.F.	74
			2m(c)	.F.	75
	g		(g)	.F.	76
				.F. geestmr	77
Smeeds/BW				.F.	78
	g			.F.	79
	erfn/ 2g/ ho&4km/ 1m1h+1m(1ME)			.T.	80
	hu&erf			.F.	81
	g			.F.	82
	g			.F.	83
vd Heiden/BW	ges			.F.	84
	5m			.F.	85
	1m			.F.	86
				.T. seerEW	87
	ho			.F.	88
				.T.	89
				.T. lic.theol.	90
= v.d.Heiden-1BW, *	2g/ hu&erf			.F. * Smeeds/BW	91
	5lop/ak/ 3g			.F. hm/ (tmt)	92
	g			.T.	93
	2g/g(c)/ A.:Zh&h(1c)			.T.	94
	h&h/1km(1Hol?)/ I.:h&h(c)			.F.	95
	22m(c)			.F.	96
	g			.F.	97
				.T.	98
	5km			.F.	99
	g			.F.	100
Hectors/BW	3m/ 3g			.F.	101
	g1(Hol?)			.F.	102
	22m(c)			.F.	103
	2g		1	.F.	104
				.T.	105
	g/ 3m		3km	.F.	106
	hu			.F.	107
	vruh&h+tu&Wk			.F.	108
	ho&erfn/ ega 2: 1m			.F. *Hailwich?	109
	3m			.F.	110
	ho/ 2g			.T.	111
	ges/ 2g			.F. krkmr/inf/hm	112
	h&h+erfnWW/2gWW			.F. woont te WW	113
	go&W			.F.	114
				.T. sch/info	115
	8g/2km/ 12mlHol			.F. naar:DRU	116
				.T. (priester)	117
	goNijenrode(c)			.F.	118
	(go)			.T.	119
	4mDD			.F.	120
	g			.F. (sch&scTLB)	121
				.F. seerEW	122
				.F.	123
				.F.	124
	ges&erf&ho			.F.	125
	ho			.F.	126
	g/ L.:g			.F.	127
	h&h+gWW		1WW	.F. woont te WW ?	128
	g/ 6m			.F.	129
	g(c)			.F.	130
	hu&erfn(c)			.F.	131
	g			.F. molenaar	132
	2g/ 1m+4h(c)			.F.	133
	hu&erf			.F.	134
	2g/ 5km			.F. gzw	135
	g			.F.	136
	3m			.F.	137
	go/g			.T. sch/gzw/info	138
	go/ 10mlh			.F. gzw/ geestmr/ tst	139
=(?)v Uithoven/BW	h&h/ ho&2m(c)			.F.	140
	ho&2m(c)/ g(c)			.F.	141

BIJLAGEN

de buren van Beardwijk (2e periode)/3

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
142	PAUWELS	Nieken	Arend		1526	1	2	1
143	PAUWELS	Nieken	Jan		1526	1	2	2
144	PETERS (1)		Em	Mariake	(c)1526	1	1	1
145	PETERS (2)		Rom(bout)		1526 - 1542	1	1	1
146	POORTEN vander		Godert		1526	1	1	1
147	ROBBEN		Anthonis		g1484 - 1547	1	1	1
148	ROBBEN	Anthonis	Jan		1542	1	2	1
149	SMEEDS	Jans (Beris ??)	erfgenamen		1484	1	1	1
150	SMEEDS	Jans	Beris	Berte	1464 - 1497	1	1	2
151	SMEEDS	Jans	Dirk		c1490	1	1	3
152	SMEEDS	Jans	Ieken	Wouter v.d.Heiden/BW	c1495 - 1526	1	1	4
153	SMEEDS	Jans	Hendrik		1469 - 1497	1	1	5
154	SMEEDS	Jans	Seger		a1477	1	1	6
155	SMEEDS	Beris Jans	Arend	Aleit	1469-(a)1526	1	2	1
156	SMEEDS	Beris (Jans)	mr Dirk		d1507	1	2	2
157	SMEEDS	Beris (Jans)	Gerijt		a1526	1	2	3
158	SMEEDS	Beris (Jans)	Jutke	Willem Heerl Jans/BW	c1480	1	2	4
159	SMEEDS	Hendrik Jans	Adriaan		1497 - c1506	1	2	5
160	SMEEDS	Hendrik Jans	Jan		(1464-) 1497	1	2	6
161	SMEEDS	Seger Jans	erfgenamen		1477	1	2	7
162	SMEEDS	Arend Beris Jans	Adriaan		zj	1	3	1
163	SMEEDS	Arend Beris Jans	Anthonis		1506 - 1526	1	3	2
164	SMEEDS	Gerijt Beris (?)	Gobrecht	Ger. Adr. Gijssb. (Scout)/OH	1522	1	3	3
165	SMEEDS	Adriaan Hendriks	erfgenamen		c1515 - 1526	1	3	4
166	SMEEDS	Adriaan Hendriks	Toonke (f)		(a)1497	1	3	5
167	SMEEDS	Jan Hendriks	erfgenamen		a1522	1	3	6
168	SMEEDS	Jan Hendrik Jans	Anthonis		1512 - 1526	1	3	7
169	SMEEDS	Jan Hendrik Jans	mr Hendrik		g1483 - 1547	1	3	8
170	SMEEDS	wed Jan Adriaan Segers	Jakob (f)		1526	1	3	9
171	SMEEDS	Adriaan (Segers?)	Adriana		d1504	1	3	10
172	SMEEDS	Anthonis Arend Beris	Adelheid		a1522	1	4	1
173	SMEEDS		Katherijn		1485	2	1	1
174	SNIJDERS	Klaas	Hendrik		1497 (-1526)	1	1	1
175	SNIJDERS	Hendrik (Klaassen)	Adriaan		1526	1	2	1
176	SPIERINK v Aalburg		Goossen		a1526 - 1545	1	1	1
177	TEYEN	Dirks	Gerijt	Hilleken	1439 - 1458	1	1	1
178	TEYEN	Gerit Dirks	erfgenamen		1497	1	2	1
179	TEYEN	Gerit Dirks	Arend		1497 - 1526	1	2	2
180	TEYEN	Gerijt schoenmakers	Antonia	Jan Spierink d. Bloot/BW	zj	1	2	3
181	TIELMANS (1)		Jakob		1452	1	1	1
182	TIELMANS (1)	Arends	erfgenamen		1497	2	1	1
183	TIELMANS (1)	Arends	Tielman		1482 - 1514	2	1	2
184	TIELMANS (1)	Tielman Arends	Jakob		1492 - 1542	2	2	1
185	TIELMANS (1)	Gerijts	Gooswijn	Engel vanden Heuvel/BW	1445 - 1469	3	1	1
186	TIELMANS (1)	Goossen Gerrits	Gerijt	Elisabeth	1467 -da1500	3	2	1
187	TIELMANS (1)	wed Gerijt Gooswijns	Elizabeth		1500	3	2	2
188	TIELMANS (1)	Goossen Gerrits	Tielman		1480 - 1506	3	2	3
189	TIELMANS (1)	Gerijt Goossens	Peter		1480 - 1481	3	3	1
190	TIELMANS (1)	GERRITS (Goossens)	Goossen	Stou?	1526 -da1540	3	3	2
191	TIELMANS (1)	Goossen Gerrits	erfgenamen		1540	3	4	1
192	TIELMANS (1)	Goossen Gerrits dr	Heilwich		1540	3	4	2
193	TIELMANS (1)	Goossen Gerrits dr	Marie	Korst Pauwels/?	1540	3	4	3
194	TIELMANS (1)	Goossen Gerrits dr	Lijsbeth	Jan Roelofs/?	1540 - 1553	3	4	4
195	TIELMANS (1)	Goossen Gerrits dr	Beatrijs	Arend/?	1540 - 1542	3	4	5
196	TIELMANS (2)		Roel		1497	1	1	1
197	TIELMANS (2)	Roelofs	Dirk		c1526	1	2	1
198	TIELMANS (2)	Roelofs	Ike		1526	1	2	2
199	TOYT / T(a)ysts		Gerijt		1414	1	1	1
200	TOYT / T(a)ysts	Gerijts	Jakob		1444-(a)1497	1	2	1
201	TOYT / T(a)ysts	Gerijts	Arend		(a)1497	1	2	2
202	TOYT / T(a)ysts	Jakob (Gerijts)	erfgenamen		1497	1	3	1
203	TOYT / T(a)ysts	Jakobs	Klaas		a1465 -a1485	1	3	2
204	TOYT / T(a)ysts	Adriaan Jakobs	erfgenamen		(a)1526	1	4	1
205	TOYT / T(a)ysts	Adriaan Jakobs	Engel	Roelof Hendriks/BW	1526	1	4	2
206	UITHOVEN van	Peters PAUWELS	kinderen		1467 - a1526	1	1	1
207	UITHOVEN van	Peters (Pauwels)	Gijssbert	Coene Klaas Blotendr/BW	1464 - a1497	1	1	2
208	UITHOVEN van	wed Gijb Peters	Coene		1497 - a1526	1	1	3
209	UITHOVEN van	wed Pauwels Peters	Mari		1526	1	1	4
210	UITHOVEN van	Gijssbert Peters	erfgenamen		1526	1	2	1
211	UITHOVEN van	Pauwels ?	Heil	Dirk Mathijs Heinen/DRU	1482-(a)1497	1	2	2
212	UITHOVEN van	Pauwels Peters	Mathijs		c1515 - 1526	1	2	3

BIJLAGEN

de buren van Baardwijk (2e periode)/3

VERWANT	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	MEM OVERIG	NO.
	ho&2m			.F.	142
				.F. sch	143
	h&h+6h			.F. (riet)dekker	144
	ho&g/ 1m			.F.	145
	h&h+ak			.F.	146
	8m			.F. tst	147
			6m	.F.	148
Beris/BW	g			.F.	149
Heerl/BW	2g/ 1m			.T.	150
			g	.F.	151
	ahu&erf/ho&erf/ hu&erf(c)		g	.F.	152
	3ak/ h&h			.F. krkmr	153
	hu&erf			.F.	154
	2g/ goDRU			.T. sch	155
Gijzbr.-Adriaans/BW	1m			.T. lic.theol./tnt/cred	156
	1m			.T.	157
				.T. zis:Heerl	158
Wouters(3)/BW	g/ erf			.T.	159
	h&h/1 of 2g/erfn			.F.	160
	ak			.F.	161
				.T.	162
v.d.Heiden/BW	5g/ 2hu&erf	1		.F. krkmr/sch	163
				.F. cred	164
	3g			.F.	165
				.T.	166
	go			.F.	167
	h&h/ hc			.F.	168
	hc/15m(vp)	2	6m	.F. pastBW/dekHS/tst	169
	hu&erf			.F.	170
				.T.	171
				.T.	172
	erf			.F. non te W	173
	g			.F.	174
	2g/ 3m/ 4m			.F. sc	175
Tey/WW, =mgl. TOYT	2g			.T. schoenmaker	177
Tey/WW	ak(c)			.F.	178
	1 of 3g			.F.	179
				.T.	180
	g			.F.	181
	hu&erf&ak			.F.	182
	hc/ 2g			.F.	183
	erfn/2g/ges&2m(1526)/5m(1542)			.F. bm	184
	2g/ ega: hu&erf/2g			.T. tnsgrMCH	185
	g/ 1/2m(LME)/ 6hW			.F. bm	186
	gHD			.F.	187
	2g /a 6hW			.F. bm	188
			1DRU	.F.	189
	2g/1/2m/ak / ega: 7m			.F. koster	190
	g			.F.	191
	1m(LME)			.F.	192
	a 1m(LME)			.F.	193
	a 1m(LME)/ 1/2m(LME)			.F.	194
	1m+1/2m(LME)			.F.	195
	hu&erf/ go			.F.	196
	h&h/ h&h(c)			.F.	197
	h&h(c)			.F.	198
= mgl. TEYEN/BW	g			.F.	199
	2g			.F.	200
	3g			.F.	201
	erfn&hc			.F.	202
	hoVL(?)		1/2CRM	.F.	203
	ho			.F.	204
	ho			.F.	205
	g/ g(c)			.F.	206
	h&h/ak/ges/1m			.T.	207
	1m			.T.	208
	1m			.T.	209
erfg.	g			.F. wsch collaterale	210
	erfn			.F.	211
	erfn/ g			.F.	212

BIJLAGEN

de buren van Baardwijk (2e periode)/4

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHULD MET	PERIODE	TK	GN	IN
213	UITHOVEN van	Pauwels Peters	Oyken	Willam Wouters/?	1526	1	2 4
214	WEVERS	Willem Gerrits	erfgenamen		1526	1	1 1
215	WILLEMS		Hubert	g1470 - 1542	1	1	1
216	WIT de	Klaas	Wouter	g1496 - 1547	1	1	1
217	WIT de	Klaas	Joost	1520 - 1547	1	1	2
218	WIT de	Joost (Klaassens)	Klaas	1547	1	2	1
219	WOUTERS (1)		Jan	Toonke Penders/BW	1482	1	1 1
220	WOUTERS (1)	Jans	Hendrik		1542	1	2 1
221	WOUTERS (1)	Hendrik Jans	Evert	a1556	1	3	1
222	WOUTERS (1)	Jan Hendriks	Hendrik	1542 - a1556	1	3	2
223	WOUTERS (1)	Jan Hendriks	Adriaan	1542 - 1556	1	3	3
224	WOUTERS (2)		Dirk	1526 - 1542	1	1	1
225	WOUTERS (3)		Klaas	g1497 - 1547	1	1	1
226	YWIJN	Arend Ywijns	Roelof-1		1452	1	1 1
227	YWIJN	ARENDS (Ywijns)	Roelof-2	(a)1487-1526	1	3	1
228	YWIJN	Roelof Arends	Hubert		1526	1	4 1
229	YWIJN v Outhuesden	BERTOUTS Arend Ywijns	Arend Ywij	d1481	1	1	1
230	YWIJN v Outhuesden	Arend Ywijn (Bertouts)	erfgenamen	1487 - 1498	1	2	1
231	YWIJN v Outhuesden	(Arend) YWIJN (Bertouts)	Gerijt	Lijsbeth	g1448-da1514	1	2 2
232	YWIJN v Outhuesden	wed Gerijt Ywijns	Lijsbeth		1514	1	2 3
233	YWIJN v Outhuesden	Gerijt Ywijns	erfgenamen		1526	1	3 1
234	YWIJN v Outhuesden	Gerijt Ywijns	Klaas	1514 - p1526	1	3	2
235	YWIJN v Outhuesden	Gerijt Ywijns	Ywijn	g1486 - 1547	1	3	3
236	YWIJN v Outhuesden		Gijsbert	1526 - 1542	2	1	1
237	YWIJN v Outhuesden	Gijsberts	kinderen		1542	2	2 1
238	YWIJN v Outhuesden	Ywijn Jan Ywijns	Jan Ywijn	1469 - 1497	3	1	1
239	YWIJN v Outhuesden	Jan Ywijn Ywijn Jans	Hein		1526	3	2 1
240	YWIJN v Outhuesden	(Hein Jan Ywijns ?)	Jan Ywijn		1542	3	3 1

de buren van Baardwijk (2e periode)/4

VERWANT	GRONDBEZIT	RENT	PACHTEN	MEM OVERIG	NO.
	h&h			.T.	213
	h&h			.F.	214
	2h&h/2g/ goNijenrode		20m(c)	.F. sch/gzw/info	215
	8m			.F. krkmr/tst/ex:WM-BS?	216
	4u&3h /goBS			.F.	217
	5mlBr			.F.	218
	ges			.F.	219
	11m (c)?/ 5½m			.F.	220
	11m(c)?			.F.	221
	3½m(c)/ 11m(c)?			.F.	222
	3½m/ 11m(c)?			.F.	223
	3g/ ak(c)/ 6m+3h			.F.	224
Smeeds/BW	ho/ 2h&h(c)/ 8½m			.F. tst	225
	26h/ t1			.F.	226
	g/ hu&erf/ ho&g			.F.	227
	h&h			.F.	228
= Ywijjn/10H	ho&erf/ 6h/ 2g			.T.	229
	2g			.F.	230
	a gLoZ(?)			.F. sch/info	231
	ges&hu(c)			.F.	232
	2g			.F.	233
	ges&hu(c)/2g/7h			.F.	234
	ges&hu(c)/ g/ 7½m/ ho&erf			.F. tst	235
	hc/ ak/ 5m(c)			.F.	236
	5m(c)			.F.	237
	hu&erf/ 2g			.F.	238
	2g/ ak			.F.	239
	3m			.F.	240

BIJLAGEN

de buren van Oud-Heusden (2e periode)/1

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
1	ALBERTS		Gerijt	c1487 - 1498	1	1	1
2	ANTHONIS		ANTHONIS	1481 - 1498	1	1	1
3	ANTHONIS	Jans	Andries	1518-da1540	1	2	1
4	ANTHONIS		Jan	1504 - 1518	1	2	2
5	ARENDS		Lijsbeth	c1487	1	1	1
6	ARENDS	Lijsbeths	erfgenamen	1498	1	2	1
7	BAM		Simon	1498	1	1	1
8	BARENDS	Arends	Jakob	(c1480)-1501	1	1	1
9	BEER de	Arends	Jan	gc1467 -1514	1	1	1
10	BEINEN van		Jan	1445 - 1454	1	1	1
11	BEINEN van	Jans	erfgenamen	1481 - c1487	1	2	1
12	BEINEN van	Jans	Willem	1441 - c1487	1	2	2
13	BEINEN van	Jans	Bertram	1478 - ..	1	2	3
14	BERTOUTS		Arend	1478 - c1487	1	1	1
15	BERTOUTS	Arends	erfgenamen	1498	1	2	1
16	BIE de (1)	Jakob Segers	Gerijt	1411 - 1454	1	1	1
17	BIE de (1)	Gerijts	Arend (vVE Lijsb.Gijsb v Gemert/HS	1445-(d)1459	1	2	1
18	BIE de (1)	Gerijts	Jakob	1471 - 1475	1	2	2
19	BIE de (1)	Arends	erfgenamen	1459 - 1464	1	3	1
20	BIE de (1)	Jakob Gerijts	Gerijt (Antonia)	c1487 - 1498	1	3	2
21	BIE de (1)	JAKOBS	Michiel	g1455 - 1504	1	3	3
22	BIE de (1)	Jakobs	Willem	1474 - c1487	1	3	4
23	BIE de (1)	Michiel Jakobs	Lijsbet Jan Goderts/?	1511	1	4	1
24	BIE de (1)	Michiel Jakobs	Aleit	1511	1	4	2
25	BIE de (1)	Michiel Jakobs	Marja	1511	1	4	3
26	BIE de (1)	Michiel Jakobs	Heilwich	1511	1	4	4
27	BIE de (2)	Gerijts (v.Drumen)	Hendrik	c1487 - 1498	1	1	1
28	BOOM (1)	(Bertouts/Heinmans/Jans?)	Heinman(1)	1479	1	1	1
29	BOOM (1)	Heinman Heinmans	Adriaan	1481 - 1498	1	2	1
30	BOOM (1)	Heinman Heinmans	Heinman jr	1481 -(1506)	1	2	2
31	BOOM (1)	Heinmans	Willem	1481 - 1498	1	2	3
32	BOOM (1)	Heinman Heinmans	Aleyt Klaas Hendrik Ooms/?	1481 - 1482	1	2	4
33	BOOM (1)	Jan Heinmans	Jan v Bein	1474	1	2	5
34	BOOM (1)	Jan Heinmans	Heinman	1471 - 1472	1	2	6
35	BOOM (1)	Willem Heinmans	Cornelis	1481 - 1498	1	3	1
36	BOOM (1)	Willem Heinmans	Heinman	1481 - 1498	1	3	2
37	BOOM (1)	Jan v Beinen J.Heinmans	Bert.Boem	1474 - 1498	1	3	3
38	BOOM (1)	Heinmans	Godert Lijsbeth	1445 - 1481	2	1	1
39	BOOM (1)	Heinmans	Peter	1481	2	1	2
40	BOOM (1)	Goderts (Heinmans)	Heinman Lijsbeth Jan Vriezen/DRU	1484 - 1491	2	2	1
41	BOOM (1)	Godert Heinmans	Lijsbeth Jan Peter Booms/DRU	1481 - 1482	2	2	2
42	BOOM (1)	Godert Heinmans	Oda	da 1482	2	2	3
43	BOOM (1)	Godert Heinmans	Aleit	1482	2	2	4
44	BOOM (1)	Peter (Heinmans)	Adriaan	g1444 - 1506	2	2	5
45	BOOM (1)	Peter (Heinmans)	Heinman	1480 - 1498	2	2	6
46	BOOM (1)	Peter (Heinmans)	Jan Lijsb.G.Heinm.Booms/OH	d1482	2	2	7
47	BOOM (1)	Adriaan Peters	Gijsbert	1504	2	3	1
48	BOOM (1)	Bertout Heinmans(3)	erfgenamen	1442	3	1	1
49	BOOM (1)	Bertout (Heinmans)	Kerstiaan 1) Aleit 2) Geertruit	1481 - 1500	3	1	2
50	BOOM (1)	Bertout (Heinmans)	Cornelis	1477 - 1499	3	1	3
51	BOOM (1)	Kerstiaans	Bertout	1481 - 1503	3	2	1
52	BOOM (1)	Kerstiaans	Arend	1481	3	2	2
53	BOOM (1)	Kerstiaans	Heinman	1481 - 1506	3	2	3
54	BOOM (1)	Kerstiaans	Bernt	1497 - 1504	3	2	4
55	BOOM (1)	Kerstiaans	Lanaart	1499	3	2	5
56	BOOM (2)	Jans	Jan Yda Mathijs Loeffs/?	da1465	1	1	1
57	BOOM (2)	Jan Jans	Lijsbeth Lambert Aert Beys/DRU	1470 - 1482	1	2	1
58	BOOM (2)	Jan Jans	Luytgaert	1481 - 1482	1	2	2
59	BOOM (2)	Jan Jans	Arend	da1470	1	2	3
60	BOOM (2)	(Jans)	Mathijs Lijsbeth	1445 -da1465	1	2	4
61	BOOM (2)	Jan Jans	Jan Marie	da1481	1	2	5
62	BOOM (2)	Mathijs Jans	erfgenamen	1481	1	3	1
63	BOOM (2)	Mathijs (Jans)	Jan sr Christina	1469 - 1484	1	3	2
64	BOOM (2)	Mathijs Jans	Adr.Kegele	1471 - a1491	1	3	3
65	BOOM (2)	Mathijs Jans	Thomas	a1491	1	3	4
66	BOOM (2)	Mathijs Jans	Jan jr	a1480 - 1485	1	3	5
67	BOOM (2)	Mathijs Jans dr	nn Adr.Jan Kegelaars/OH	a1491	1	3	6
68	BOOM (2)	Mathijs (Jans)	Seger	a1482 - 1485	1	3	7
69	BOOM (2)	Jan sr Mathijs	Anthonis	1481 - 1500	1	4	1
70	BOOM (2)	Jan sr Mathijs	Cornelia	1500	1	4	2

de buren van Oudheusden (2e periode)/1

VERMANT	GRONDBEZIT	RENTEN	PACHTEN	OVERIG	NO.
= (?) Loef (1)	4m(c)(VrE)/9km(Zd)				1
	4m+1h(Zd)/ 6+1m(1BOX)			steenbakker	2
	g			OLV/ steenbakker	3
	3m/ g			steenbakker	4
	12km(VrE)				5
	8m(Zd)				6
	11h(Zd)				7
	Zd - / 2m(1Hol)				8
	24m&4h(Zd)		4kt(1c)	gzw/ molmr/ info	9
			8m(c)		10
		g/ 2B+4h(VrE)			11
	**stadedienaer'DB(?)	8m(dOH)			gzw
				bm/gzw(?)DRU, later*	13
				bm/tst	14
					15
de Bie/DRU ?	3m(dOh)				16
	4m(Zd)				17
	4m/ 3g	2	12m(c)/11m/10m*	*(c)/ arb dk/ (wlg)	18
	8h(c)(tgs)		17m		19
	6m+1h/ g		kt		20
			17m		21
	3km+1h(VrE)/4m(Zd)		(smtDRU)	(woont te DRU??)	22
	5m(VrE)(c)/8h(Zd)			gzw/molmr/tst	23
	5m(VrE)(c)		kt	gzw	24
	ho(c)				25
	ho(c)				26
	ho(c)				27
	ho(c)				28
	8h(VrE)/8h(Zd)			(=mg1.bm DRU)	29
	// gzw	6h+16+5+2gr(c)/23m(VrE)(c)/8m(Zd)	1DRUc		gzw
zie: 1.2.1./gDRU		4DRU*		*g&h&hDRU(c)/gOIS(c)	31
zie: 1.2.1. + 4m(Zd)			11m/ kt	*(1c)	32
goDRU/goOIS		1OIS			33
				vest men voor zoon	34
				kr&kr	35
8m(VrE)/8m(Zd)				= bm DRU	36
8m+1h(Zd)			16m(c)(ep)	= bm DRU	37
6mlh(Zd)/ goDRU		1DRU	16m(c)(ep)	men	38
g/ 13hHR			15m(c)		39
g		1DRU			40
13hHR(c)				zie: 2.2.7.	41
13hHR(c)					42
13hHR(c)					43
10mZd/ gDRU(?) / 5+1h(1BOX) (of =1.2.1?)				5m(c)/3kt	44
3m+1h(Zd)	1DRU	ktDRU	brg DRU/ = bmdRU ?	45	
h&h&2gmDRU/ goVEG			= bm DRU	46	
16m(c)				47	
2g				48	
te DRU: 4gr/h&h&t&8gr/go/ak/g=alBr	7DRU		17m(c)/kt/ktDRU	cred/ bmdRU	49
gOH/ h&h&t&serfnDRU/ 6grDRU	1DRU			brouwer/ schDRU	50
g/ div.gDRU/ a gDRUalBr(c)					51
a gDRUalBr(c)					52
a gDRUalBr(c)			17m(c)/ ktDRU		53
16m(c)			ktDRU		54
				cred(c)	55
	div*			*DRU(c) /=(?)bm DRU	56
	div*			*DRU(c)	57
	div*			*DRU(c)	58
	div*			*DRU(c)	59
gDRU	2DRU	11m(c)			60
	div*			*DRU(c)	61
g					62
gDRU/ h&h&t&7lopDRU/ 5grDRU		17m(c)		deb	63
Kegelaar/DRU-OH		div*		*DRU(c)/ brouwerDRU	64
		a1DRU			65
	ho+4grDRU	div*		*DRU(c)	66
		a1DRU			67
	h&h&t&7grDRU				68
		2DRU*		*(c)	69
	1DRU*		*(c)	70	

BIJLAGEN

de buren van Oud-Heusden (2e periode)/2

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
71	BOOM (2)	Jan sr Mathijs	Katherina		1500	1	4	3
72	BOOM (2)	Adriaen KEGELAERS	Mathijs		1478	1	4	4
73	BOOM (2)	Jan (jr ?) MATHIJS	Corneel		-1482 - 1503	1	4	5
74	BOOM (2)	Jans	Jan II		1488	2	1	1
75	BOOM (2)	Jans	Luytgaert		1488	2	1	2
76	BROOSSENS	Broes Godert JANS	Klaas		1481	1	1	1
77	BROOSSENS	Broes GODERTS (Jans)	Wouter	Willem	1470 -da1478	1	1	2
78	BROOSSENS	Wouters	Broes		1487 - d1493	1	2	1
79	BROOSSENS	Wouters	Jan		1476 - d1486	1	2	2
80	BROOSSENS	Wouters	Lijsbeth		1476	1	2	3
81	BROOSSENS	Wouters	Adriaan		1476	1	2	4
82	BROOSSENS	Wouters	Helman		1476	1	2	5
83	BROOSSENS	Wouters	Arend		1476	1	2	6
84	BROOSSENS	Wouters	mj kindere		1476	1	2	7
85	BROOSSENS	Broes WOUTERS	erfgenamen		1488	1	3	1
86	BROOSSENS	BROES (Wouters)	Godert		c1487	1	3	2
87	BROOSSENS	Jan WOUTERS	erfgenamen		1488	1	3	3
88	BROOSSENS	Jan Wouters	Wouter		1488	1	3	4
89	BROOSSENS	Goderts	Broos		1484	1	4	1
90	BROOSSENS	Goderts	Jan		1485 - 1484	1	4	2
91	BUIS (1)	HEIMANS	Buysken		1459	1	1	1
92	BUIS (1)	(Heimans) ?	Hendrick		1488	1	2	1
93	BUIS (2)	Jans	Willem		1482 - 1488	1	1	1
94	BUIS (2)	Willem Jans	Seger		p1500 -a1554	1	2	1
95	DONK vander		Bertout		1437	1	1	1
96	DONK vander	Bertouts	Jan		1449 - 1479	1	2	1
97	DONK vander	(Bertouts)	Godert	Maria	a1526	1	2	2
98	DONK vander	Godert BERTOUTS	erfgenamen		c1487	1	3	1
99	DONK vander	Goderts	Mathijs		1483 - a1526	1	3	2
100	DONK vander	Goderts	Gijsbert	Hil wed.G.Dirks Tey/BW	a1526	1	3	3
101	DONK vander	GODERTS (Bertouts)	Jan		1481 - 1505	1	3	4
102	DONK vander	Jan Bertouts	erfgenamen		c1487-1488	1	3	5
103	DONK vander	Jan Bertouts	Ywijn		1473 - 1474	1	3	6
104	DONK vander	Jan BERTOUTS	Jan Buis		(da?) 1474	1	3	7
105	DONK vander	Gijb Goderts	erfgenamen		a1526	1	4	1
106	DONK vander		Neel		c1487 - 1488	2	1	1
107	DRUNEN van	Jans	Seger		1440 - 1454	1	1	1
108	DRUNEN van	Seger Jans	Matheus-1		1447	1	2	1
109	DRUNEN van	Segers (Matheus)	Matheus-2		gc1438 -1488	1	4	1
110	GENT van (tot OH)	Hugens	Arend		1417 - 1450	1	1	1
111	GENT van (tot OH)	Arends	m Spierin		1462 - 1476	1	2	1
112	GENT van (tot OH)	Arend Hugens	Jan		1458 - 1462	1	2	2
113	GENT van (tot OH)	Spierink	erfgenamen		c1487 - 1488	1	3	1
114	GENT van (tot OH)	Jan Arends	Jakob		1479 - 1482	1	3	2
115	GENT van (tot OH)	Jans dr	Janna	Folp.Fauwels de Wilde/OH	1482	1	3	3
116	GIJSBERTS		Herman		c1487 - 1488	1	1	1
117	GOOSSENS	Jans	Arnt Ywijn		1461 - 1489	1	1	1
118	GOOSSENS	Jans	Gooswijn		1452 - 1464	1	1	2
119	GOOSSENS	GOOSSENS	Gooswijn		1482 - 1488	1	2	1
120	GOOSSENS	GOOSSENS	Jan		g1461 - 1514	1	3	1
121	HENDRIKS (1)		Mathijs		(1477)- 1488	1	1	1
122	HENDRIKS (2)		Roelof		1488 - 1505	1	1	1
123	HOEKELEM van	Otto's	erfgenamen		1458	1	1	1
124	HOEKELEM van	Ottos	Jan	Meersw.B.Arn.Ywijns/OH	1481 - 1500	1	2	1
125	HOEKELEM van	Jans wed	Meerswin		1505	1	2	2
126	HOEKELEM van		Hugo		1465 - 1498	2	1	1
127	KEGELAAR	Jans	Adriaan I	m Mathijs Jan Booms/DRU	1480 - 1481	1	1	1
128	KEGELAAR	Jans	Jan		g1435 - 1486	1	1	2
129	KEGELAAR	Jan Jans	erfgenamen		1488	1	2	1
130	KEGELAAR	JANS (Jans)	Adriaan II		d1554-d1555	1	2	2
131	KEGELAAR	Jan (Jans)	Seger		d1555	1	2	3
132	KEGELAAR	(Jans)/(Adriaans)	hr Jan		1485	1	2	4
133	KEGELAAR	heer Jans nat dr	Adriana		1485	1	3	1
134	KEGELAAR	heer Jans nat dr	Jenneke		1485	1	3	2
135	KLAASSEN (1)		Arend		1488	1	1	1
136	KLAASSEN (2)		Gijsbert		c1487 - 1488	1	1	1
137	KLAASSEN (3)	Jans	erfgenamen		1488	1	1	1
138	KUIK van/Segers	(Jans)	Seger		1411 - 1429	1	1	1
139	KUIK van/Segers	Seger JANS	Matheus		1471 - 1472	1	2	1
140	KUIK van/Segers	Segers	Willem	1)Lijsb.Hac.v.Oudh./HS 2*	1440 -da1488	1	2	2
141	KUIK van/Segers	ev Willem Segers	Lijsbeth		1488	1	2	3

BIJLAGEN

de buren van Oudheusden (2e periode)/2

VERWANT	GRONDEEZIT	RENTEN	PACHTEN	OVERIG	NO.	
= ook mgl. Kegelaar		1DRU*		*(c)	71	
		1DRU			72	
		2m(Zd)/ g			arb wet	73
		7m(c)				74
		7m(c)				75
				gDRU(c)		76
			1HE&HS		=prtHS ?	77
					gzw/ OLV	78
		7h+hu/ 3½h(1HOL)	1HE&HS(c)		(=prtHS?)	79
			1HE&HS(c)			80
			1HE&HS(c)			81
			1HE&HS(c)			82
			1HE&HS(c)			83
			1HE&HS(c)			84
		3m+1½h(Zd)				85
		1½m(VrE)				86
		3m+4h(Zd)				87
		3½h(1HOL)				88
		gDRU			woont te DRU (?)	89
		h&h&gDRU			woont te DRU	90
				arb dk	91	
	2m(Zd)				92	
	4m(Zd)/ 4h(1BOX)			gzw	93	
	4h(1BOX)				94	
	ho&gDRU		8m(c)		95	
BW?			kt	gzw/sc	96	
				mem kerk BW/ naar*	97	
		7m+4h(VrE)				98
		gBW			mem kerk BW/ =bmBW?	99
		3gBW/ g(c)BW			mem kerk BW/ =bmBW?	100
		8m(Zd)/ g			gzw	101
		12m(VrE)/13m(Zd)				102
					arb dk	103
					mem	104
		gBW				105
		3m(VrE)/4½m(Zd)		5m(c)		106
					arb dk	107
		7h(Zd)			arb dk	108
		4h(1BOX)			gzw/tst	109
					gzw	110
		4h(1BOX)			gzw/ arb molHS	111
		12h(VrE)/ 12h(Zd)			arb molHS	112
		11h(c)/ 4h(1BOX)				113
		11h(c)			arb wet/ (?) gzw	114
		5m(VrE)/5m(Zd)				115
dk/tst/herberg ELS			11m/8m/11+15m*	*(c)/3kt/KtER//arb	117	
		gHR	8m(c)		118	
		4½m(Zd)	kt		119	
				sc	120	
		7½m(Oh)/13m(Zd)			(= brouwer DRU?)	121
		2m(Zd)(c)			gzw /molmr	122
		8				123
		6m(VrE)/6½m+1h(Zd)	1DRU			124
		vru g&t+2m				125
		18h(VrE)/18h(Zd)		17m(c)		126
v.Hokelam/rid ?		15m(VrE)/gDRU	2DRU		brouwer/ = hmDRU	127
					gzw/tst	128
		g/ 35½m(Zd)		17m(c)/3kt		129
					inf/OLV	130
		h&hDRU	1DRU		OLV	131
		h&hDRU(c)	1DRUc		pr	132
		h&hDRU(c)	1DRUc			133
		9h(Zd)				134
		7m(Oh)/12m(Zd)			molmr	135
		2m(Zd)				136
		g/ 3m(1BOX)				137
					krkmr	138
					ored/ =prtHS?	139
						140
	*Al. Kl. v. d. Velde/BS		8m2h(1BOX)/ h&h&tNKU(c)/gNKU/ goGE&ER(c)	1DRU**	**1GE&1BW(c)	
		16h(Zd)			141	

BIJLAGEN

de buren van Oud-Housden (2e periode)/3

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
142	KUIK van/Segers	Segers	Jan		1472 - 1498	1	2	4
143	KUIK van/Segers	Segers	Jakob		1464 - c1480	1	2	5
144	KUIK van/Segers	Segers	Laureinse	Jan Naas v.d.Hulst/HS	1472	1	2	6
145	KUIK van/Segers	Segers	Lijsbeth	Aert v.WI Aert Segers/?	1472	1	2	7
146	KUIK van/Segers	Willem Segers	erfgenamen		c1487	1	3	1
147	KUIK van/Segers	Willem (Segers)	Seger		1478 - 1490	1	3	2
148	KUIK van/Segers	Willem Segers	Hillin		1470 - d1516	1	3	3
149	KUIK van/Segers	Willem Segers	Willem		1461	1	3	4
150	KUIK van/Segers	Jan Segers	Adriaan		1489 - 1506	1	3	5
151	KUIK van/Segers	JANS (Segers)	Segor		1497 - 1498	1	3	6
152	KUIK van/Segers	Jakob Segers	erfgenamen		c1487	1	3	7
153	KUIK van/Segers	Jakob Segers	Segor		1497 -(1515)	1	3	8
154	KUIK van/Segers	Jakob Segers	mr. Jan		1497 - 1498	1	3	9
155	KUIK van/Segers	Jakob Segers	Willem		1508 - 1538	1	3	10
156	KUIK van/Segers	Segor WILLEMS	erfgenamen		1498	1	4	1
157	KUIK van/Segers	Segor Willems	Hillin		1494 - 1498	1	4	2
158	KUIST (1)/ Poirters	Arends	Dirk		1439	1	1	1
159	KUIST (1)/ Poirters	Dirks Poirters	Arends	Jakob (vWI	g1454 - 1503	1	2	1
160	KUIST (2)/ v.Oudh.		Jan		1444 - 1455	1	1	1
161	KUIST (2)/ v.Oudh.	Jans	Klaas Spie		gcl434-1499	1	2	1
162	LAMBERTS (1)	(=Lambert Peters?)	Jakob		1478 - 1498	1	1	1
163	LAMBERTS (1)		Jan		1471 - 1477	1	1	1
164	LAMBERTS (2)	Jans	erfgenamen		c1487 - 1498	1	2	1
165	LAMBERTS (3)		Cornelis		1498	1	1	1
166	LINBRAKE vander	RUTGERS	Dirk	Maria G.A.Yw.Bertouts/OH	1466 - 1498	1	1	1
167	LINBRAKE vander	Dirk (Rutgers)	Gijsbert		1478 - 1479	1	2	1
168	LOEF (1)		Jan	Christ.Willem Hein v.HD/HS?	1439 - d1483	1	1	1
169	LOEF (1)	Jans	Anthonis	Adriana	1484 - 1498	1	2	1
170	LOEF (1)	Jans	Dirk		g1458 - 1505	1	2	2
171	LOEF (1)	Jans dr	Oey		1484	1	2	3
172	LOEF (1)	Dirk Jans	Anton		15(.)- 1554	1	3	1
173	LOEF (1)	Anton Dirk Jans	Lembert		1592	1	4	1
174	LOEF (1)	Lambert Antons	Dirk	Margriet Adr.Hendr.Giselmaars	1622 -da1640	1	5	1
175	LOEF (1)	Lambert Antons	Klaas		1640	1	5	2
176	LOEF (1)	Dirk Lambert Antons	Adriaan		1654	1	6	1
177	LOEF (1)	Dirks	Wouter		1484	2	1	1
178	LOEF (2)	Jans	Arend		1481 - 1497	1	1	1
179	LOEF (2)	Jans	Jan		1481 - 1495	1	1	2
180	LOEF (3) tot Holten		Peter		1492 - 1493	1	1	1
181	LOEF (3) tot Holten	Peters	Arend		1498	1	2	1
182	MATHEUS	Jans	Arend		1465 - 1469	1	1	1
183	MATHEUS	Arend Jans	Jan		1466 - 1469	1	2	1
184	MATHEUS	Arend (Jans)	Arend	Heilw.Adr.Gijb Scouts/DRU	1481 - 1498	1	2	2
185	MATHEUS	Jan (Arend Jans ?)	kinderen		1474 - 1475	1	3	1
186	MATHEUS	Jans	Matheus	Marie L.Mel.G.Hamel/WW	1486	1	3	2
187	MATHEUS	Arend	Matheus		1465 - 1483	2	1	1
188	MATHEUS	Matheus Arends	Jan		1498 - 1503	2	2	1
189	MATHEUS	Matheus Arends	Arend		1498 - 1503	2	2	2
190	MERTENS		Hendrik		1498 - 1505	1	1	1
191	MOLENAAR die	Jans(?)/ Peter LoeEs(?)	Arend		(1492)-1498	1	1	1
192	PETERS	Jans tnt	nn		c1487	1	1	1
193	PETERS		Jan		c1487 - 1498	1	2	1
194	POLSLAUWER - v.BW		Hendrik		1480	1	1	1
195	POLSLAUWER - v.BW	HENDRIKS	Gerijt vBW		1477 - 1498	1	2	1
196	POLSLAUWER - v.BW	Hendriks	Daniel		1492	1	2	2
197	POLSLAUWER - v.BW	Hendriks	Dirk		1491 - 1495	1	2	3
198	FULLEN		Daniel		1498	1	1	1
199	REINERS (1)		Gijsbert		1488	1	1	1
200	REINERS (2)		Lambert		1498	1	1	1
201	ROBBERTS		Jakob		1498	1	1	1
202	SCHOENMAKER de		Gijsbert		1498	1	1	1
203	SCHUT (ten Elshout)		Peter		1471 - 1472	1	1	1
204	SCHUT (ten Elshout)	Peters	Goossen		1498 - 1499	1	2	1
205	SMEEDS/Smeekens	Gerijts	Gerijt		1466 - 1498	1	1	1
206	SMEEDS/Smeekens	GERIJTS	Gijsbert		1459 - 1498	1	1	2
207	SMEEDS/Smeekens	Gerijts	Jan		1459 - 1483	1	1	3
208	SMEEDS/Smeekens	Gerijt Gerijts	Maria		1483	1	2	1
209	SMEEDS/Smeekens	Gerijt Gerijts	Berta		1483	1	2	2
210	SMEEDS/Smeekens	Gerijts	Arend		1445-(d)1459	2	1	1
211	STAART vanden	Jans	Arend		1449 - 1481	1	1	1
212	STAART vanden	Jans	Jan		a1462	1	1	2

de buren van Oudheusden (2e periode)/3

VERWANT	GRONDBEZIT	RENTEN	PACHTEN	OVERIG	NO.
	g/ 6mER(Zd)/ h&h&tDRU-NKU(c)		10+8m(c)		142
	h&h&tDRU-NKU(c)			schHS/ OLV/ =prtHS	143
	h&h&tDRU-NKU(c)			(?) prtHS	144
	h&h&tDRU-NKU(c)			(?) prtHS	145
	15m+1h(dOh)			ex-NKU/HS	146
	22m+1h(dOh)/ 8m2h(LBOX)		8		147
	3m+12h(LBOX)			cred/ OLV / =prtHS	148
	8m2h(LBOX)				149
	6mER(Zd)/ 3&mmHR/ 9hHR			naar/zie HR(?)	150
		1DRU		= hm NKU	151
	22m(dHS)			= prt HS	152
		1DRUc		(schHS / =prtHS)	153
		1DRUc			154
	17m(Zd)			schHS/ =prtHS	155
			sth&uhog&2mDRU*	*-NKU	156
	3m(1Hol)				157
	8&mm(dOH)/ 6&mm(Zd)/ 3m(1Hol)			gzw/ info	158
				sc	160
	5&mm+1h(dOH)/ 7&mm+1&h(Zd)		11+15m(c)	gzw/ molmr/ info	161
	3&mm(dOH) /5m+2h(Zd)/ gDRU/ alm&r		g(c)	=(?) hm/gzwDRU	162
	g		kt		163
	6h(dOH)/ 9h(Zd)				164
	3m(Zd)			gzw/ cf 1+	165
	2m(Zd)/ 7m(c)				166
		1DRU			167
	g&t(4m)+6m(LBOX)			sc/ ex:DRU ?	168
	a4+6m(LBOX)/ 8m2h(LBOX)/ 14m(dOH)/ -(Zd)		17m(c)/10+8m*	*(c)/kt /gzw	169
	a4+6m (LBOX)/ 18m(dOH)/ 12m(Zd)/ 2g			gzw/krkmr/molmr/info	170
	1&mm+a4m(LBOX)				171
	4m+4h(LBOX)				172
	4m+4h(LBOX)				173
	c2m(LBOX)			voogd kinderen 1.5.1	174
	c2m(LBOX)				175
					176
					177
trad op namens 1.2.3	divgDRU			= hmDRU	178
	9h(dOH)/ alm&r			gzw	179
				arb wet (c)/gzw	180
=(?)A.d molenaar/OH	-(Zd)			gzw/ molmr	181
			11+15m(c)		182
			11m(c)		183
	8m(VrE)/7m+1&h(Zd)/ 4g	1DRU	3kt	gzw	184
			kt		185
		1DRUc			186
			8m(c)	arb dk/ gzw	187
	2&mm(Zd)(c)/g				188
	2&mm(Zd)(c)/g				189
	14h(Zd)			gzw/ molmr	190
	11m+1h(Zd)		(gDRU(c))	(molenaar)	191
	8h(dOH)(c)				192
	8h(Oh)(c)/6m(Zd)		17m(c)/kt	arb dk	193
Polslauwer/BW	gDRU			= hmDRU (?)	194
	1m(dOH)/1m(Zd)/ g			ex: BW ?	195
			gDRU(c)		196
	9h(LBOX)				197
	8m(Zd)				198
	18h(Zd)				199
	6h(Zd)				200
=(?) Hugens/HS	5m(Zd)				201
	5m+1h(Zd)			arb str	202
			2kt		203
v. Haare/HS, vOphoven@	3&mm(LBOX)/a1&mm/g/5m(VrE)/5m(Zd)/ 4grDRU			(?) ex: HS	204
@HS, vHaastr/HS-rid@	o1m(LBOX)/ 1&mm/ 6m/ 9&mm(VrE)/ 8m(Zd)			(?) ex: HS	205
@mr.Rein/HS	3&mm(LBOX)/ a1&mm			(?) ex: HS	206
v Ophoven/HS	a1&mm				207
v Ophoven/HS	a1&mm				208
= oom van 1.1.2.	c7m(LBOX)				209
=(?)vd Staart/HE	1&mm(moer)			arb dk	210
	g				211
					212

BIJLAGEN

de buren van Oud-Heusden (2e periode)/4

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK GN IN
213	STAART vanden	Jan (Jans)	Adriaan	1478 - 1503	1 2 1
214	STAART vanden		Klaas	1458	2 1 1
215	VOOGD die	(Heimmans?)	Heimman	1422 - 1456	1 1 1
216	VOOGD die	Heimmans	Arend	g1448-c1487	1 2 1
217	VOOGD die	Heimmans	Arnt Ywijn	g1439 - 1502	1 2 2
218	VOOGD die	Arnt Ywijn Heimans	kinderen	1498	1 3 1
218	VOOGD die	Arend Ywijn (Heimans)	Heimman-2	1506	1 3 2
220	VOOGD die	Heimman Ar. Ywijn (Heim.)	erfgenamen	1518	1 4 1
221	VOOGD die	Heimmans	mr. Arend	15(. .)	1 4 2
222	WILDE de	Fauwels	Folpert Janna Jans van Gent/OH	1482 - 1503	1 1 1
223	WILLEMS		Morton	1498	1 1 1
224	WOUTERS		Adriaan	g1464 - 1514	1 1 1
225	WOUTERS		Klaas	1498	1 1 2
226	YWIJN - Bertouts	Arend Ywijn Bertouts	erfgenamen	1425 - 1445	1 1 1
227	YWIJN - Bertouts	Arend Ywijn Bertouts	Bertout	1424 - d1474	1 1 2
228	YWIJN - Bertouts	Arend Ywijn (Bertouts)	Gijsbrecht Luytgaert	1425 - 1469	1 1 3
229	YWIJN - Bertouts	wed Gijsbr. Arend Ywijns	Luytgaert	1480	1 1 4
230	YWIJN - Bertouts	Arend Ywijn Bertouts	Ywijn	1425 - 1443	1 1 5
231	YWIJN - Bertouts	Arend Ywijn Bertouts	Peter	1425	1 1 6
232	YWIJN - Bertouts	Arend Ywijn Bertouts	Meerswin	1425	1 1 7
233	YWIJN - Bertouts	Arend Ywijn Bertouts	Margriet Bert. Ar. Yw. Jan Mallants/OH	1425	1 1 8
234	YWIJN - Bertouts	Bertout Arend Ywijns	Adriaan Cornelia	1465 - 1482	1 2 1
235	YWIJN - Bertouts	Bertout Arend Ywijns	Meerswin Jan van Hoekelam/OH	1450 - 1500	1 2 2
236	YWIJN - Bertouts	BERTOUTS Arend Ywijns	Segor Corn. Peters de Wit/WW	g1449 - 1503	1 2 3
237	YWIJN - Bertouts	Gijsbr. Arend Ywijns	erfgenamen	1471	1 2 4
238	YWIJN - Bertouts	Gijsbr. Arend Ywijns dr	Marie Dirk Rutgers vd Linbrake/OH	1480	1 2 5
239	YWIJN - Bertouts	Ywijn (Arend Ywijns)	Gerijt Lijsbeth	g1448 - 1494	1 2 6
240	YWIJN - Bertouts	Segor Bertouts dr	nn Jan die Bear Arends/OH	1503	1 3 1

BIJLAGEN

de buren van Oudheusden (2e periode)/4

VERWANT	GRONDBEZIT	RENTEN	PACHTEN	OVERIG	NO.
	8 $\frac{1}{2}$ m(dOH)/8 $\frac{1}{2}$ m(Zd)/ g/7m			gzw/ molmr	213
=(?) vd Staart/HE				arb dk	214
(?) v Geint/HR	11h(LBOX)/ g			gzw/ (?)ex: AL	215
	1 $\frac{1}{2}$ m(dOH)				216
info/ die Voogd-BW	11h(LBOX)/12m+1h(dOH)/11 $\frac{1}{2}$ m(Zd)(c)/2gHR*	*ah&hHS	11+15m/15m(c)	gzw/sc/krkmr/hohe/	217
	1 $\frac{1}{2}$ m(c)(Zd)				218
	9hHR				219
	gHR				220
	11h(LBOX)				221
	1 $\frac{1}{2}$ m(Oh)/9h(Zd)			arb dk/ ex: HR	222
	4h(Zd)				223
	8m+2h(Zd)(c)			sch/info	224
	8m+2h(Zd)(c)				225
=Ywijn/10H, Beris/BW	9h/2g				226
	13h(LBOX)/ 3g			gzw	227
			8m	gzw	228
	7m(c)				229
	4 $\frac{1}{2}$ m				230
	9h&g(c)				231
	9h(c)&g				232
	9h(c)&g				233
	13h(LBOX)			stu KEU/ > prtDE	234
		1			235
	4 $\frac{1}{2}$ (m?)(V>E)/12 $\frac{1}{2}$ m(Zd)/ div.gOH-ELS	3DRU		gzw/molmr/info	236
	2g				237
					238
				vs: BW	239
	2m+1 $\frac{1}{2}$ m				240

Bijlage A.4. Partiële reconstructies van de dorpsfamilies van:

Vlijmen
Hedikhuizen
Herpt
Heesbeen

in de tweede periode

BIJLAGEN

buren van Vlijmen (2e periode)/1

NO. GESLACHTSNAAM	FATRONIEM	VOORNAAM	GEHUMD MET	PERIODE	TK	GN	IN
1	AALWIJNS	HENDRIKS	Aalwijn	Mechtelt Hein Mols/ER	1448 - a1465	1	1 1
2	AALWIJNS	Hendriks	erfgenamen		1485	1	3 1
3	ALBERTS		Gooswijn	nn	a 1460	1	1 1
4	ALBERTS	Gooswijns	Jan		1462 - a1465	1	2 1
5	ALBERTS	Gooswijns	Albert		a1465	1	2 2
6	ALBERTS	Gooswijns	Michiel		a1460	1	2 3
7	ALBERTS	Jan Gooswijns	Dirk		1499 - 1500	1	3 1
8	ALBERTS	Jan Gooswijns	Marie	Peter Gijsb.Laurens/?	1499 - 1500	1	3 2
9	ALBERTS	Jan Gooswijns	Jenneke	Laurens Lamb.Ywijns/?	1499 - 1500	1	3 3
10	ALBERTS	Jan Gooswijns	Lijsbeth	Peter Jan Hubens/HD	1499 - 1500	1	3 4
11	ALBERTS	Jan Gooswijns	Hillogont	Peter Dirk Peters/VL	1499 - 1500	1	3 5
12	ALBERTS	Jan Gooswijns	Gooswijn		1499 - 1500	1	3 6
13	ALBERTS	Michiel Gooswijns	erfgenamen		1458	2	1 1
14	BEKKERS		Willem	Lijsbet	(a) 1460	1	1 1
15	BEKKERS	Willems	Jan Mallan		1459	1	2 1
16	BEKKERS	Jan van Mallant Willems	Jan Mallan	Margriet	1486 - a1502	1	3 1
17	BEKKERS	Jan van Mallant (Jans)	Gerijt	Alver.Jakob Pouwels/VL	1502	1	4 1
18	BULLE	Jans	Jan		1458-1460	1	1 1
19	BULLE	Jans	Dirk		1455 - 1456	1	1 2
20	BULLE		Willem		a 1460	2	1 1
21	BULLE	Willems	Peter		1474 - a1499	2	2 1
22	BULLE	Peter Willems	Jakob	Peterke	1485 - a1497	2	3 1
23	DAAL van(den)		Jan		a1496	1	1 1
24	DAAL van(den)	Jans	Hendrik	Luytg.R.R.Reinouts/NKu	1460 - 1479	1	2 1
25	DAAL van(den)	ev Hendrik Jens	Luytgaert		1466 - 1489	1	2 2
26	DAAL van(den)	Hendriks nat. zu	Adriaan		(d)a 1467	1	3 1
27	FRIEM - Wouters	Wouters	Gerrit		1457	1	1 1
28	FRIEM - Wouters	Wouters	Wouter		1457	1	1 2
29	FRIEM - Wouters	Wouters	Peter	Ida Jan Dirks/VL	1481	1	2 1
30	FRIEM - Wouters	Wouters	Robbert		1455 - 1490	1	2 2
31	FRIEM - Wouters	Robberts	erfgenamen		1498	1	3 1
32	FRIEM - Wouters	(Robberts)(?)	Wouter		1490	1	3 2
33	FRIEM - Wouters	Wouters (Robberts ?) zu	Lijsbeth		1490	1	3 3
34	FRIEM - Wouters		Wouter sr	Jut Ger.Witlocks zu/WN?	da1456	2	1 1
35	FRIEM - Wouters	Wouters dr	Engelbere	Hendrik v Loon	1456 - 1457	2	2 1
36	FRIEM - Wouters	Wouters	Wouter jr		1456 - 1457	2	2 2
37	FRIEM - Wouters	Wouters dr	Reynse		1456 - 1457	2	2 3
38	FRIEM - Wouters	Wouters dr	Jut	Jan Vleminck/?	1456 - 1457	2	2 4
39	FRIEM - Wouters	Thomas	Wouter sr		1493 - 1494	3	1 1
40	FRIEM - Wouters	Thomas	Dirk		1493 - 1494	3	1 2
41	FRIEM - Wouters	Thomas	Wouter jr		1493 - 1494	3	1 3
42	SIMONS		Jan		1456 - 1461	1	1 1
43	SIMONS	Simon Jans nz	Jan		1500 - 1501	1	3 1
44	SIMONS	Simon Jansnz dr	Beatrijs		1500 - 1501	1	3 2

buren van Vlijmen (2e periode)/1

VERWANT	GRONDBEEZIT	RENTEN	FACHTEN	OVERIG	NO.
	ho/ ges		ht		1
	g				2
	8h			mem	3
	g	1DRU			4
	1lh				5
	3h/ g				6
		1(c)			7
		1(c)			8
		1(c)			9
		1(c)			10
		1(c)			11
		1(c)			12
	g(c)				13
	km				14
	g				15
	gEN-DB			cred	16
	g			dos: 350gld&vee	17
	ho/2g				18
		1HLV		aank 102 eiken HLV	19
	ho				20
	h&hNku		ktNku (c)		21
			ktNku (c)		22
	gLoZ				23
	ho	1NKu		metselaar/ deb	24
		1HEE			25
				cred	26
	div goHLV(c)				27
	div go HLV(c)				28
= ook mgl. Tak-2	zie: Ida				29
= ook mgl. Tak-2	2ho/ 2g				30
	g				31
	g				32
	g				33
					34
erfgn Ger.Witlock					35
erfgn Ger.Witlock					36
erfgn Ger.Witlock					37
erfgn Ger.Witlock					38
	hu+3gCRM(c)				39
	hu+3gCRM(c)				40
	hu+3gCRM(c)				41
	7h&hu&lm		kt (c)		42
	3gCRM(c)				43
	3gCRM(c)				44

BIJLAGEN

buren van Hedikhuizen (2e periode)/1

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
1	KORT die	Godert (Jans)	Godert	Lijsbeth	da 1457	1	1	1
2	KORT die	Godert (Jans)	Hubert	Kath. Gijsbert v. Gamerts/HS	1454	1	1	2
3	KORT die	Godert (Goderts)	erfgenamen		1459	1	2	1
4	KORT die	Godert Goderts	Segor		1444 - 1457	1	2	2
5	KORT die	Godert Goderts	Peter		1457	1	2	3
6	KORT die	Godert Goderts	Jan	Lijsbeth	1457 -da1498	1	2	4
7	KORT die	Godert Goderts dr	Agnes		1457	1	2	5
8	KORT die	Godert Goderts dr	Janne		1457	1	2	6
9	KORT die	Godert Goderts dr	Willemien	Jan Peters/HD	1457	1	2	7
10	KORT die	Segor (Goderts)	Jan		1504	1	3	1
11	KORT die	Jan (Goderts) dr	Lijsbeth		1471	1	3	2
12	SCRIEKE	Jans	Jan-1		1480 - 1489	1	1	1
13	SCRIEKE	Jans	Jan-2		1480 - 1489	1	1	2
14	SCRIEKE	Jans	Godschalk		1480	1	1	3
15	SCRIEKE	Jans	Peter		1478 - 1504	1	1	4
16	SCRIEKE	Jans dr	Lijsbeth	jr Heinman Luur Heinmans/HD	1480	1	1	5
17	SCRIEKE	Jans dr	Barbara		1480	1	1	6
18	SCRIEKE	Jans	Anthonis		1480	1	1	7
19	SCRIEKE	Jans dr	Adriana		1480	1	1	8
20	SCRIEKE	Peters	Jan	nn Peter Huberts/HR	1501 - 1504	1	2	1
21	SCRIEKE	PETERS	Michiel		1488 - 1501	1	2	2
22	SCRIEKE	Jan (Peters)	Peter		1528	1	3	1
23	SCRIEKE	Hermans	erfgenamen		1497	2	1	1

buren van Hedikhuizen (2e periode)/1

VERWANT	GRONDBEZIT	RENTEN	PACHTEN	OVERIG	NO.
= die Kort/10H	g			ex: OH	1
erfgn J.Spierink v*				* Veen/HS	2
	g				3
	11h+g(LBOX)/ ges+3m(c)				4
	ges+3m(c)				5
	ges+3m(c)/ g/ ega: 7vt(Zd)				6
	ges+3m(c)				7
	ges+3m(c)				8
	ges+3m(c)				9
	g				10
=moes nz Gielis v WI*				* ddHS	11
= SCRIEKE/1HD	2m(budi)(c)/ g&t(c)		kt (of 1.1.2.)		12
	2m(budi)(c)/ g&t(c)		kt (of 1.1.1.)		13
	2m(budi)(c)/ g&t(c)				14
	2m(budi)/ g&t/ 16h	4	4kt		15
	2m(budi)(c)/ g&t(c)				16
	2m(budi)(c)/ g&t(c)				17
	2m(budi)(c)/ g&t(c)			mj	18
	2m(budi)(c)/ g&t(c)			mj	19
	g/ 1mHR(c)		2kt(c)		20
	12vt(Zd)/ g		kt(c)		21
	g ('J.Rob Scrieken hoeve')				22
	g				23

BIJLAGEN

buren van Herpt (2e periode)/1

NO.	GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
1	GIJSBERTS	Jans	Gijsbert		1458	1	1	1
2	GIJSBERTS	Gijsbert Jans	Ulda	Gijsbert Jan Heimans/?	1458	1	2	1
3	GIJSBERTS	Gijsbert Jans	Robbert		g1452 - 1499	1	2	2
4	GIJSBERTS	Gijsbert Jans	Jan		1458	1	2	3
5	GIJSBERTS	Rob Gijsberts	Anthonis		g1474 - 1514	1	3	1
6	GRIENDT vanden	Robbens	Godert		1482 - 1464	1	1	1
7	GRIENDT vanden	Godert Robbens	Robbert		1462	1	2	1
8	GRIENDT vanden	Godert Robbens	Adriaan		1462 - 1502	1	2	2
9	GRIENDT vanden	Godert Robbens	Gijsbert	Adriana/Aeyken	1462 - a1498	1	2	3
10	GRIENDT vanden	Godert Robbens	Katherina	Jan (Kuijt) G.Wellens/1HR	1462	1	2	4
11	GRIENDT vanden	Godert Robbens	nn	Pouwels Volp.Wildens/HR	1462	1	2	5
12	GRIENDT vanden	Gijsbert Goderts	Anthonis		1506	1	3	1
13	GRIENDT vanden	Gijsbert Goderts	Robbert		1502 - 1506	1	3	2
14	GRIENDT vanden	Gijsbert Goderts	Mechtelt	Willom Willems/?	1505	1	3	3
15	HUBERTS	oude JANS	Huyb		1445	1	1	1
16	HUBERTS	HUBERTS (oude Jans)	Jan (sr)		1473	1	2	1
17	HUBERTS	HUBERTS (oude Jans) dr	Godert (f)		1473	1	2	2
18	HUBERTS	Huiben oude Jans	Jan jr	Hillegonde	1459 - a1473	1	2	3
19	HUBERTS	Hein oude JANS	Jan		1457	1	2	4
20	HUBERTS	Peter HUBENS (oude Jans)	nn (f)		1473	1	3	1
21	HUBERTS	Hil(legond) wed Jan jr	erfgenamen		1498	1	3	2
22	HUBERTS	Jans	Huib	Aleit	1492 - d1506	1	3	3
23	HUBERTS	Jans	Jan Kuijt	(Heilwich)	1490-(da1518	1	3	4
24	HUBERTS	wed Jan (Kuijt?) HUBEN	Heilwich		1518	1	3	5
25	HUBERTS	Jans	Margriet		1501 - 1508	1	3	6
26	HUBERTS	Jans	Michiel		1485 - 1494	1	3	7
27	HUBERTS	Jans	Peter jr	Lijsb.J.G.Alberts/VL	1484 -dc1540	1	3	8
28	HUBERTS	Hubert Jan Hubens	Jan		1506-(d1554)	1	4	1
29	HUBERTS	Hubert Jan Hubens	Gijsbert		1515	1	4	2
30	HUBERTS	Jan Hubens	Hubrecht		1554	1	5	1
31	HUBERTS	Jan Huberts	Marla		1554	1	5	2
32	HUBERTS	Jan Huberts	Adriana		1554	1	5	3
33	HUBERTS	Jan Huberts	Peter		1554	1	5	4
34	HUBERTS	Jan Huberts	Jan sr		1554	1	5	5
35	HUBERTS	Jan Huberts	Jan jr		1554	1	5	6
36	HUBERTS		Peter sr		g1439 - 1502	2	1	1
37	HUBERTS	Peters	Katelijn		1504	2	2	1
38	HUBERTS	Peters dr	nn	Jan Peter Scrieckens/ED	1504	2	2	2
39	HUBERTS	Peters dr	nn	Adriaan Frank Wouters/HR	1504	2	2	3
40	HUBERTS	Peters	nn	mr.J.Arends,surgijn/ES	1504	2	2	4
41	HUBERTS	Peters	Bob		1504	2	2	5
42	HUBERTS	ROBBEN Peters	Sebastiaan		1498 - 1544	2	3	1
43	HUBERTS	Rob Peters	Wijnrik		1544	2	3	2
44	HUBERTS		Dirk sr		1498	3	1	1
45	HUBERTS	Dirks dr	Lijsbeth		1498	3	2	1
46	LOON van	Jans	Goossen	Essel Gijsb.Mallants/HR	1498 - 1506	1	1	1
47	LOON van	Goossens	Giellis		1524	1	2	1
48	LOON van	(Goossens ?)	Jan	nn Jan Hub.(Sriters)/HR?	1524	1	2	2
49	LOON van	Jans	Dirk		1531 - 1532	1	3	1
50	MALLANT van/SMEEDS	Heinman Smeeds	Jan Mallan		c1430 - 1454	1	1	1
51	MALLANT van/SMEEDS	Jan Heimans	Jan Potter		1478 - d1500	1	2	1
52	MALLANT van/SMEEDS	Jans (Heimans)	Gijsbert	Oeyl	1491 -da1503	1	2	2
53	MALLANT van/SMEEDS	Jan Potter Jan Heimans	JanPotWild		1500	1	3	1
54	MALLANT van/SMEEDS	Jan Potters	Lamb Potte		1515	1	3	2
55	MALLANT van/SMEEDS	Gijsberts	Gijsbert		1503 - 1527	1	3	3
56	MALLANT van/SMEEDS	Gijsberts	Jan dWilde		1503 - 1506	1	3	4
57	MALLANT van/SMEEDS	Gijsberts	Jan Heinma		1503 - 1506	1	3	5
58	MALLANT van/SMEEDS	Gijsberts	Anthonis		1503 - 1534	1	3	6
59	MALLANT van/SMEEDS	Gijsberts	Essel	Goossen J.van Loons/HR	1503 - 1506	1	3	7
60	MALLANT van/SMEEDS	Anthonis Gijsberts	Gijsbert		1528 - 1544	1	4	1

buren van Herpt (2e periode)/1

VERWANT	GRONDBEZIT	RENTEN	PACHTEN	OVERIG	NO.
	2h(c)				1
	2h(c)				2
	2h(c)			rietdekker/ gzw 1494	3
	2h(c)				4
				rietdekker/ gzw	5
	3 $\frac{1}{2}$ +14+8h(c)				6
	zie: 1.1.1.				7
	zie: 1.1.1. / 5h				8
	zie: 1.1.1. / g/ oga: 5h(Zd)				9
	zie: 1.1.1.				10
	zie: 1.1.1.				11
	5h(c)				12
	5h(c)				13
	5h(c)				14
=/vgl. oude-Jans/1HD	8h			uit:HD ?	15
	4 $\frac{1}{2}$ h(c)				16
	4 $\frac{1}{2}$ h(c)				17
	8 $\frac{1}{2}$ h/ gHD/1mHD				18
	gHD			(woont te HD)	19
	4 $\frac{1}{2}$ h(c)				20
	4 $\frac{1}{2}$ m+2h(Zd) /gHD				21
	hc&2m(1StT) /g				22
	g&tHD/ gHD		2ktHD		23
	gHD				24
				mater KCH	25
			2ktHD		26
	4m(1Hol)=4m(Zd)/ g/ gHD		ktHD	OLV /woont te HD ?	27
	hc&2m(1StT)				28
	hc&2m(1StT)				29
	hc&2m(1StT)(c)				30
	als 1.5.1.				31
	als 1.5.1.				32
	als 1.5.1.				33
	als 1.5.1.				34
	als 1.5.1.				35
	8m(Zd)/ 3g			so/ tst	36
	1m(c)				37
	1m(c)				38
	1m(c)				39
	1m(c)				40
	1m+1m+4h(c)/ g				41
	2m(Zd)/ 1m(c)		2 $\frac{1}{2}$ m+1 $\frac{1}{2}$ m		42
	1m(c)				43
	4m(Zd)				44
	3m+1h(Zd)				45
	5m(Zd)				46
	1m+g&t				47
	g				48
	7h(1Br)(c)				49
= Smeeds/1HD	ges				50
	4m+1h(Zd)/ 3h+3h(alHol)/ 10m(1Hol)*			*g/ 1r(VrE)/ 10h(?)	51
	9m(Zd)/ g/ 11h(OH)				52
	10m(1Hol)				53
	7h				54
	9h(1Br)/ 1m(c)/ 11h(OH)(c)				55
	1m(c)/ g/ 11h(OH)(c)				56
	1m(c)/ 11h(OH)(c)				57
	1m/ 2g/ 7h/ 11h(OH)(c)				58
	1m(c)/ 11h(OH)(c)	1			59
	7h				60

BIJLAGEN

buren van Heesbeen (2e periode)/1

NO. GESLACHTSNAAM	PATRONIEM	VOORNAAM	GEHUWD MET	PERIODE	TK	GN	IN
1	COPPENS - Jacobs	Jans	erfgenamen	1459	1	1	1
2	COPPENS - Jacobs		Peter	a1467	2	1	1
3	COPPENS - Jacobs	PETERS (van Heesbeen)	Adriaan	1464-(a)1487	2	2	1
4	COPPENS - Jacobs	Adriaan FETERS	erfgenamen	c1467	2	3	1
5	COPPENS - Jacobs	ADRIAANS	Peter	1467 - 1517	2	3	2
6	DANIELS	WILLEMS	Daniël	1446	1	1	1
7	DANIELS	Daniël Willems	Willem	1457 - 1481	1	2	1
8	DANIELS	Willem Daniëls	Arend	1482 - 1490	1	3	1
9	DANIELS	Willem Daniëls	Hendrik	1511	1	3	2
10	DANIELS	Willem Daniëls	Cornelis	1483 - 1505	1	3	3
11	DANIELS	Willem Daniëls dr	Hadewich	1484	1	3	4
12	DANIELS	Willem Daniëls dr	Gertrude	1484	1	3	5
13	DANIELS	Daniëls 'v. Netersel'	Hendrik	1482	2	1	1
14	EMONTS		Dirk	1467	1	1	1
15	NOYDENS	Lamberts	Margriet	1423	1	1	1
16	NOYDENS	Lamberts	Reiner	1415 -(1467)	1	1	2
17	NOYDENS	Lamberts	Lambert	1422 - 1451	1	1	3
18	NOYDENS	Lamberts	Gerard	1423	1	1	4
19	NOYDENS	Lamberts	Arend	da1423	1	1	5
20	NOYDENS	Lamberts	Peter	da1423	1	1	6
21	NOYDENS	Reiner Lamberts	Adriaan	1442-1506/07	1	2	1
22	NOYDENS	Reiner Lamberts	Katelijjn	1442 - 1474	1	2	2
23	NOYDENS	Lambert Lamberts	kinderen	1459 - 1467	1	2	3
24	NOYDENS	Lambert Lamberts	Lambert	1475	1	2	4
25	NOYDENS	Lambert Lamberts	Joost	1475 - 1505	1	2	5
26	NOYDENS	Lambert Lamberts	Dirk	1474	1	2	6
27	NOYDENS	Arend Lamberts	Lambert	1423 - c1485	1	2	7
28	NOYDENS	Arend Lamberts	Adriaan	1423	1	2	8
29	NOYDENS	Peter Lamberts	Jan	1423 - 1451	1	2	9
30	NOYDENS	Peter Lamberts	Agnes	1423 - 1451	1	2	10
31	NOYDENS	FETERS Lamberts	Lambert	1423 - 1467	1	2	11
32	NOYDENS	Peter Lamberts	Lijsbeth	1423 - 1467	1	2	12
33	NOYDENS	Peter Lamberts	Willomke	1423 - 1451	1	2	13
34	NOYDENS	Peter Lamberts	nn	1451	1	2	14
35	NOYDENS	Adriaan Reiners	Herman	1502	1	3	1
36	NOYDENS	Adriaan Reiners	Adriaan	1502	1	3	2
37	NOYDENS	Adriaan Reiners	Jama	1502	1	3	3
38	NOYDENS	Dirk Lamberts	erfgenamen	1474	1	3	4
39	NOYDENS	Lambert Arends	kinderen	1467	1	3	5
40	NOYDENS	Lambert Arends	Mechtelt	1487	1	3	6
41	NOYDENS	Lambert Arends	Arsud	da1487	1	3	7
42	NOYDENS	Agnes Peters	Peter	1451	1	3	8
43	NOYDENS	Agnes Peters	Katelijjne	1451	1	3	9
44	NOYDENS	Lijsbeth Peters/EMONDS	Adriaan	1451	1	3	10
45	NOYDENS	Lijsbet Peters/EMONDS	Lijsbeth	1451	1	3	11
46	NOYDENS	Lijsbet Peters/EMONDS	Emond (f)	1451	1	3	12
47	NOYDENS	Arend Lambert Arends	Aleit	1487 - 1498	1	4	1

buren van Heesbeen (2e periode)/1

VERWANT	GRONDBEEZIT	RENTEN	PACHTEN	OVERIG	NO.
	g				1
	1 $\frac{1}{2}$ m+9m(dHE2)				2
	1 $\frac{1}{2}$ m+9m(dHE1)			arb sLHS	3
	11 $\frac{1}{2}$ m(dHE1)				4
	3m+1m(dHE1)/ g			gzw	5
				arb dk	6
	4m(c)+1 $\frac{1}{2}$ m(dHE1)/2m(dHE2)		7mOH	arb dkHE+OH/ gzw	7
			7mOH	arb dkHE+OH	8
	g				8
	$\frac{1}{2}$ se loot/ g		1+7mOH	arb dkHE+OH/ gzw	10
Smeeds(-Peters)/?, *	weiCRM(c)	2HLV(c)		*Gerrits(-Arends)/?	11
Smeeds(-Peters)/?, *	weiCRM(c)	2HLV(c)		*Gerrits(-Arends)/?	12
	h&h				13
				he	14
= Noudens/1HE	6 $\frac{1}{2}$ m+hu(c)				15
	6 $\frac{1}{2}$ m+hu(c)/ 1 $\frac{1}{2}$ m+hu(c)/ (?)1m(dHE1)/ 15hHR	1(c)/10H/* *1HS		prtHS	16
	6 $\frac{1}{2}$ m(o)/ g	1HR		dkmr	17
	6 $\frac{1}{2}$ m+hu(c)				18
					19
					20
	3m(dHE1)/ 1m/ 2g/ huHS/ 2 $\frac{1}{2}$ mHR(c)	1(c)		prtHS/ schHS	21
	g o	1(c)			22
	12m(dHE1)(c?)/ 2g				23
	4m+hu+1 $\frac{1}{2}$ m(c)				24
	4m+hu+1 $\frac{1}{2}$ m(c)/ =6 $\frac{1}{2}$ m/1m	1		gzw	25
		1(c)			26
	6 $\frac{1}{2}$ m+hu(c)/ 3m(c)/ 2huHS	1EW		prtHS/schHS/krkrHS	27
= erfgn 1.1.2.	6 $\frac{1}{2}$ m+hu(c)			mj	28
	6 $\frac{1}{2}$ m+hu(c)/ 1m	1			29
	6 $\frac{1}{2}$ m+hu(c)/ 1m(c)				30
	6 $\frac{1}{2}$ m+hu(c)/ 1+1 $\frac{1}{2}$ m(dHE1)			1423: mj/ vs: GE	31
	6 $\frac{1}{2}$ m+hu(c)/ 1m(c)/ 3m(dHE1)			1423:mj	32
=halfzu 1.2.9.	6 $\frac{1}{2}$ m+hu(c)/ 1m(c)			1423:mj	33
	1m(c)				34
	2 $\frac{1}{2}$ mHR(c)				35
	2 $\frac{1}{2}$ mHR(c)				36
	2 $\frac{1}{2}$ mHR(c)			mj	37
		1(c)			38
	3m(dHE1)(c)				39
		1EW			40
					41
	1m(c)			mj	42
	1m(c)			mj	43
	1m(c)			mj	44
	1m(c)			mj	45
	1m(c)			mj	46
		2EW			47

BIJLAGE B

Toelichting

De klooster- en kapittelarchieven bevatten bij elkaar vele honderden Heusdense schepenbrieven uit de Late Middeleeuwen. De teksten van de akten zijn feitelijk in drie vormen overgeleverd. *Originele* beoorkondingen zijn gelijktijdig met of kort na de rechtshandeling opgemaakt. Onder *vidimi* verstaat men authentieke – d.w.z. rechtstreeks van ‘originele’ beoorkondingen of daaraan ten grondslag liggende protocollaties of minuten afgeleide en geaarmerkte – kopieën van de volledige tekst van eerdere beoorkondingen. *Aanhalingen* is de term die ik in een andere publikatie heb voorgesteld voor de aanduiding van authentieke résumé’s van eerdere beoorkondingen.¹ Kenmerkend voor de werkwijze bij de vrijwillige rechtspraak door laatmiddeleeuwse schepenbanken, is dat de beoorkonding van een transactie met onroerend goed in principe gepaard ging met het beschikbaar stellen aan de nieuwe rechthebbende van alle eerdere schriftelijke bewijsstukken die betrekking hadden op hetzelfde goed. Dit kon op drie manieren gebeuren: alle bestaande schriftelijke stukken werden met de nieuwe beoorkonding mee overgeleverd; de nieuwe oorkonde werd aan de bestaande stukken aangehecht (‘getransigeerd’); een (volledige of samengevatte) tekst van de eerdere beoorkondingen werd in de nieuwe beoorkonding geïncorporeerd. Vooropgesteld dat een samenhangende ‘set’ van akten in één van deze drie vormen in zijn geheel bewaard is gebleven, is aan de hand van de opeenvolgende akten de bezitsgeschiedenis van een stuk grond of een behuizing over vaak een lange reeks van jaren nauwkeurig te volgen.

In Bijlage B zijn 19 van deze aktenreeksen opgenomen. De opeenvolgende transacties zijn ingetekend in stroomdiagrammen. De voorwerpen van de transacties – meest percelen land of renten daaruit – zijn aangegeven met letters of lettercombinaties, die in de legenda onder elke figuur worden verklaard. Daar vindt men ook telkens een *résumé* van de inhoud van de transactie(reeks).

De transacties en transactie-patronen die in de 19 figuren worden uitgebeeld kunnen ons inzicht in de wijzen waarop onroerende goederen op het platteland van Heusden werden overgedragen en bezwaard op drie punten aanzienlijk verhelderen:

1. Op de figuren wordt duidelijk, hoe de *vererving* van onroerend goed in de praktijk in haar werk ging. Op dit aspect zijn de figuren uitputtend geanalyseerd in hoofdstuk 12.
2. Aan de hand van de figuren kan men de *dynamiek van de grondmarkt* enigszins ‘meten’. Deze meting is uitgevoerd in hoofdstuk 19.
3. De figuren geven enige indruk van de frequentie waarmee goederen met ‘geconstitueerde renten’ werden *bezwaard*, een punt dat verder is behandeld in hoofdstuk 20.

Voor de weergave van bij transacties betrokken partijen is uitgegaan van de in de moderne anthropologie gebruikte symbolen en de daarvan afgeleide, door Hammell en Laslett voor historisch(-demografisch) onderzoek gestandaardiseerde noteringswijzen²:

△ = man

○ = vrouw

△—○ = echtpaar

△—□ = echtpaar, waarvan identiteit van één partner onbekend is

△—○
|
△—○ = echtpaar met kind(eren)

△—○—○—△ = broers en zusters

BIJLAGEN

- ▲ / ● = man / vrouw overleden op moment van eerstvolgende transactie
- ▲ / ⊕ = man / vrouw behorend tot de geestelijke stand
- ▲ / ⊙ = minderjarig(e) jongen / meisje op moment van eerstvolgende transactie
- ⊙ = gehuwde vrouw

N.B. aangezien gehuwde vrouwen voor het gerecht werden vertegenwoordigd door hun echtgenoten, is van elke willekeurige groep gezamenlijk optredende broers en zusters niet bekend, of de *mannen* getrouwd waren. Van de getrouwde vrouwen daarentegen worden soms niet eens de namen gegeven; men kent dan uitsluitend de naam van de echtgenoot.³

- ◇ = groep 'erfgenamen' van niet nader aangeduide samenstelling
- = rechtspersoon (gewoonlijk een klooster of andere geestelijke instelling)

Groepen personen (gewoonlijk naaste verwanten) die bij een rechtshandeling *gezamenlijk optraden*, zijn gevat in 'cartouches', die elkaar bij zeer gecompliceerde transactie-clusters gemakkelijk konden overlappen. Alleen op de figuren 18 en 19 was het voor de overzichtelijkheid nodig om een identieke groep verwanten *twee maal* af te beelden. De overeenkomende clusters zijn daarom ter onderscheid binnen romeins genummerde rechthoeken geplaatst.

De eigenlijke transacties en hun 'richting' zijn weergegeven met (rechte of gebogen) *pijlen*. Boven en onder elke pijl zijn steeds het (in code weergegeven) *object* van de transactie en het *jaar* waarin de transactie plaatsvond vermeld. Om de verschillende transactievormen te onderscheiden zijn de volgende soorten pijlen gebruikt:

- = overdracht van stuk grond
- ⇒ = vestiging ('constitutie') van een rente op een stuk grond als onderpand; ook latere overdracht van de rentebrief
- ⇨ = vestiging ('constitutie') van een rente op een andere rente als onderpand
- + + + + → = (voorlopige) overdracht van een stuk grond na gerechtelijke beslaglegging⁴
- - - - → = overdracht waarvan geen akte bewaard is gebleven, maar die is af te leiden uit andere transacties.

De aanduiding 'overdracht' is hier bewust gebruikt. In Heusdense schepenbrieven wordt namelijk onveranderlijk, maar ogenschijnlijk zonder vast systeem gesproken van hetzij het 'opdragen', hetzij het 'vertieën' (= afstaan) van goederen of renten door de ene partij aan de andere. Op welke titel een overdracht plaatsvond, staat er nooit bij. In Den Bosch gebeurde dat wel: in Bossche verkoopakten wordt bijvoorbeeld altijd de combinatie 'vendere et supportare' (= verkopen en overdragen) gebruikt. De verkoop en de overdracht (levering) van het verkochte zag men terecht als twee gescheiden rechtshandelingen. Hoewel in schepenbrieven uit Heusden het eerste element altijd ontbreekt, mag men toch aannemen dat de meeste 'opdrachten' op titel van verkoop geschieden. In sommige gevallen is dat ook te bewijzen, namelijk wanneer, behalve de overdrachtsakte zelf, nog een

kwitantie voor de betaling van de kooppeningen bewaard is gebleven of als een dorsale notitie achterop een oorkonde aan de kooppenningen refereert.⁵ Om die reden spreek ik in de korte inhoudsbeschrijvingen onderaan elke figuur ook gewoon van verkopen. Alleen bij *intrafamiliale* transacties – zoals in akten waarin een groep erfgenamen een welomschreven deel van de erfenis aan één individuele mede-erfgenaam ‘laat’ – ging achter de ‘opdracht’ geen verkoop maar een (partiële) *boedelscheiding* schuil. In akten van dit type is de transactie opmerkelijk vaak – maar ook weer niet consequent – omschreven in termen van ‘vertieën’ en niet van ‘opdragen’.

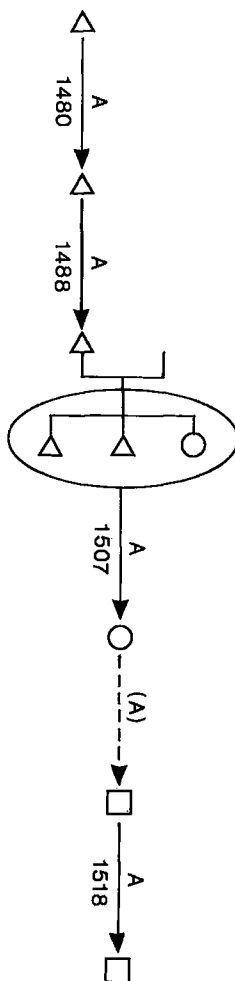
In de figuren zijn tenslotte de volgende afkortingen gebruikt:

- r = rente uit
- a = aanspraak / recht op
- ag = aanspraak / recht op ‘alle goederen’
- av = aanspraak / recht op ‘alle versterf’ (= alle erfgoed)
- vb = vruchtgebruik
- vw = vrijwaring

NOTEN BIJLAGE B

1. Zie voor een verdere uitwerking van het hier gemaakte onderscheid Hoppenbrouwers, *Inventaris*, XXI-XXIII.
2. Hammell/Laslett, *Comparing*.
3. Zie voor dit probleem ook pag. 129-130.
4. Een technische uiteenzetting van de gecompliceerde procedure van gerechtelijke evictie in Heusden geeft Hoppenbrouwers, *Costumen*, 63-65.
5. Zie voor enkele voorbeelden Hoppenbrouwers, *Inventaris*, XXXII.

FIGUUR 1.

bron: RANB, AMH inv.nr. 480

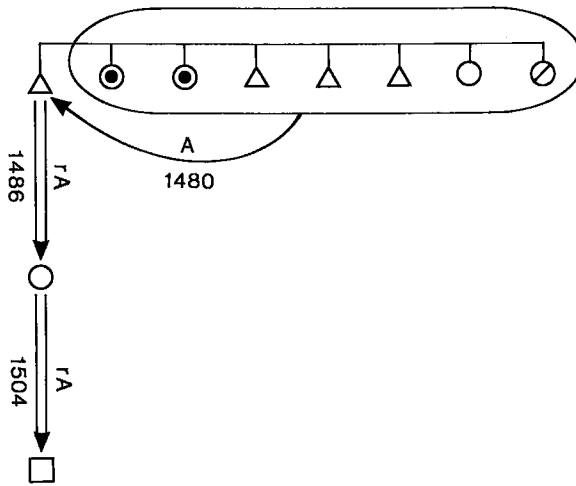
object transacties

A = een perceel van vijf (kleine) morgen in het Hooibroek te Oud-Heusden

korte inhoud transacties

Het perceel komt in 1488 in handen van de Heusdense poorter Simon Anthonis zoon. Zijn drie kinderen verkopen het in 1507 gezamenlijk aan Margriet Gerrits dochter. Elf jaar later dragen de meesters van het gasthuis en de armentafel van Heusden het over aan het klooster Mariëndonk in Elshout.

FIGUUR 2.

bron: RANB, *KPH* inv.nr. 40

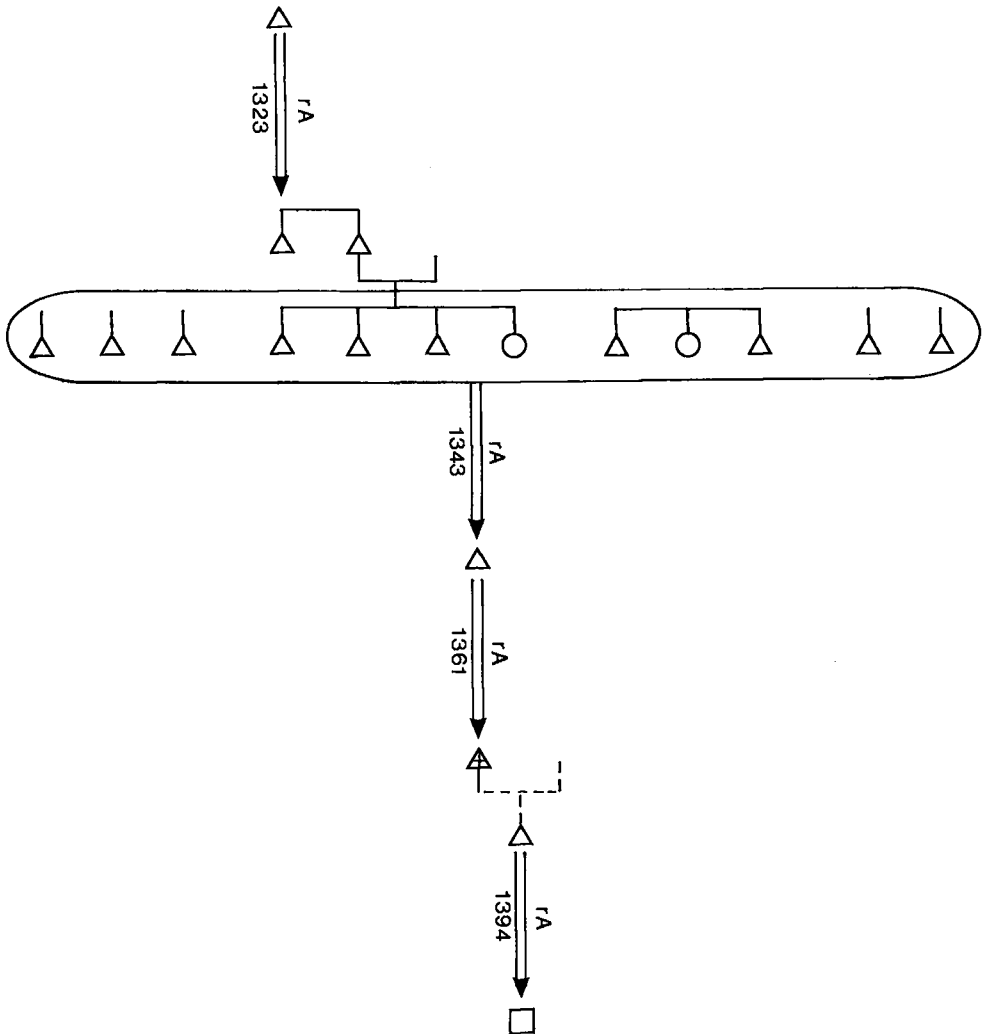
object transacties

A = een stuk buitendijks land met een 'gesaat' en een houten opstal bij de Nieuwe Steeg in Hedikhuizen

korte inhoud transacties

Zeven van de acht kinderen van (wijlen) Jan Schrieken uit Hedikhuizen—onder wie twee minderjarige meisjes—doen afstand van het perceel ten gunste van hun broer Peter. Namens de minderjarigen treedt een meerderjarige broer op. Peter Schrieken belast het perceel in 1486 met een rente, die in 1504 bij testament wordt vermaakt aan het kapittel van Heusden.

FIGUUR 3.

bron: *AAB*, inv.nr. III E

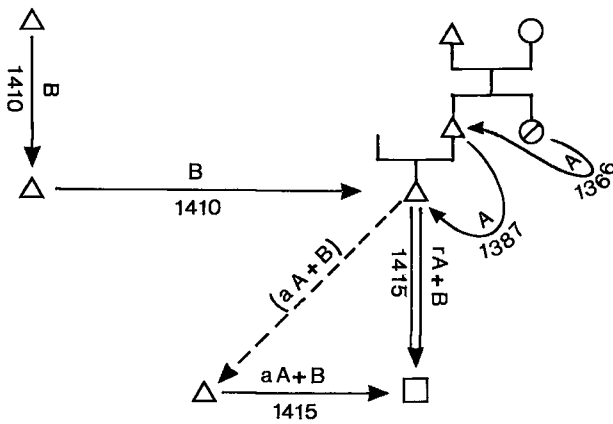
object transacties

rA = een rente van 20 schellingen uit een perceel van 6 hont op de Hengmenge in Hedikhuizen

korte inhoud transacties

De in 1323 door Willem Daams zoon gekochte rente wordt twintig jaar later door zijn gezamenlijke erfgenamen, onder wie de vier kinderen van zijn broer Tiel(man), verkocht aan Offraan Polsbroek uit Hedikhuizen. In 1394 komt de rente in handen van de abdijs van Berne.

FIGUUR 4.

bron: AAB, inv.nr. III F

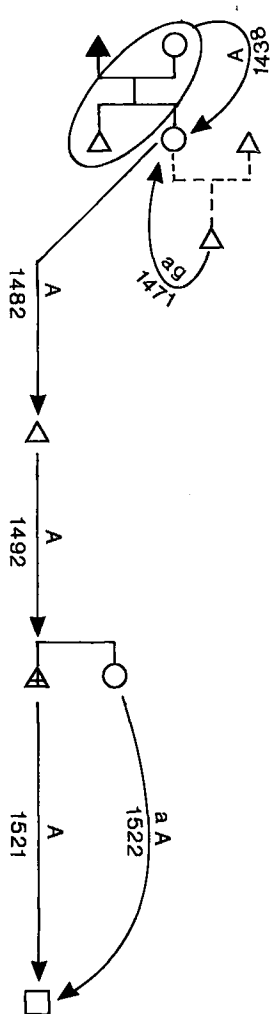
objecten transacties

A = een perceel van 2 (kleine) morgen op het Hoefslag in Babyioniënbroek
 B = een perceel van 11 hont op de westelijke 'wal' van de Hoeve in Babyioniënbroek

korte inhoud transacties

Bartrada, dochter van Boudewijn Kuist uten Broeke draagt in 1366 uit de ouderlijke erfenis perceel A over aan haar broer Arend van Geint, die het in 1387 *inter vivos* aan zijn zoon Boudewijn Kuist laat. Nadat laatstgenoemde in 1410 ook perceel B heeft verworven, belast hij beide percelen in 1415 met een rente ten gunste van het klooster Berne. Daarbij doet ook zijn verwant(?) Willem de Momber tegenover Berne afstand van alle eventuele aanspraken op de twee percelen.

FIGUUR 5.

bron: RANB, *KPH* inv.nr. 31

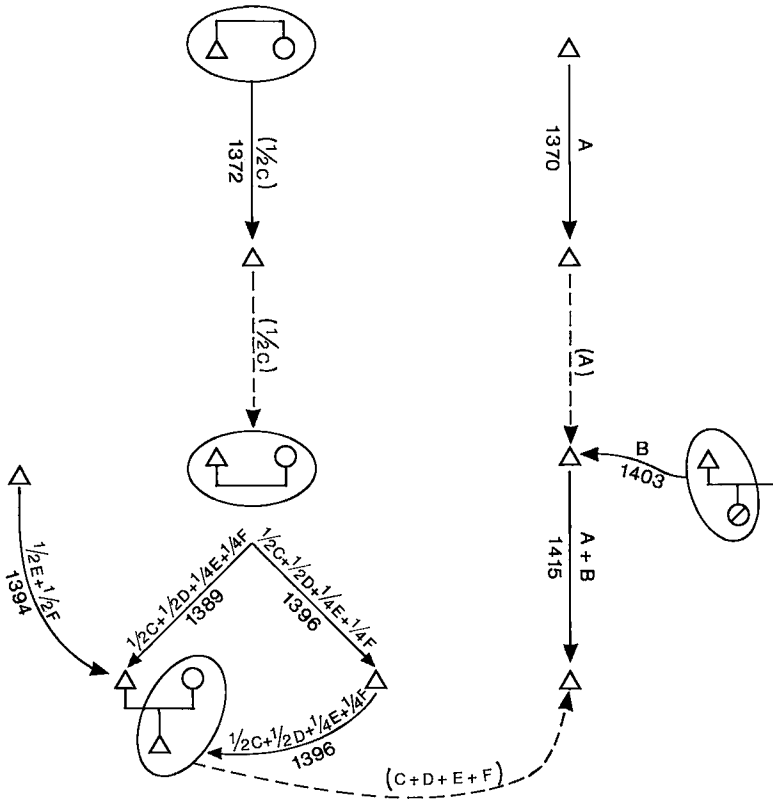
object transacties

A = een perceel van 7 hont met een behuizing op de Westakker in Oud-Heusden

korte inhoud transacties

De weduwe en zoon van Jan Korten uit Heusden dragen het perceel in 1438 op aan Liesbeth Jan Korten dochter. Vele jaren later doet Liesbeths bastaardzoon Hendrik afstand van alle aanspraken op de erfgoederen van zijn moeder. Kort daarop verkoopt Liesbeth het perceel in Oud-Heusden aan Jan Wouter Broossens zoon. Via heer Gerrit van Derenter komt het in 1521 in handen van het kapittel van Heusden. Vervolgens doet heer Gerrits zuster Katharina van Derenter afstand van al haar rechten op het goed.

FIGUUR 6.

bron: RANB, AMH inv.nr. 134

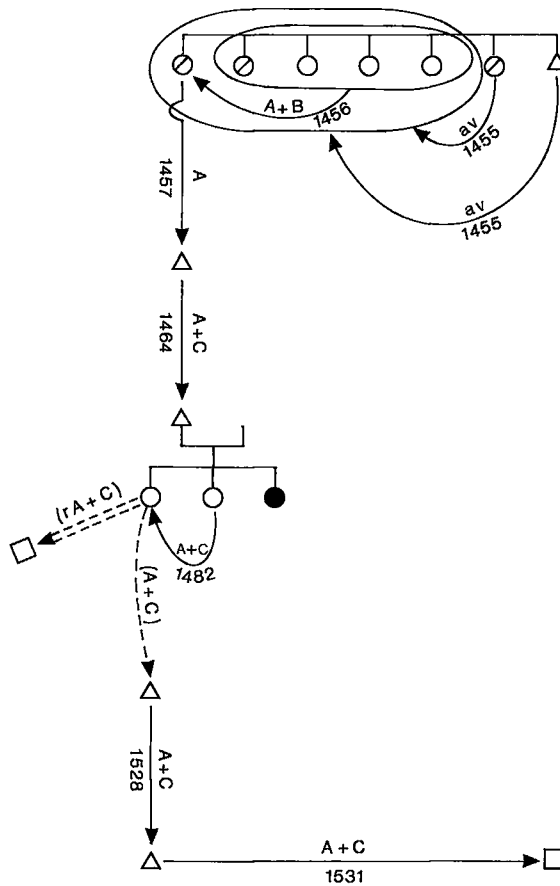
objecten transacties

- A = een perceel van 1 (kleine) morgen in het Achterste Broek te Baardwijk
- B = een perceel van 1 (kleine) morgen in het Achterste Broek te Baardwijk
- C = een perceel van 7 hont in het Achterste Broek te Baardwijk
- D = een perceel van 1 (kleine) morgen bij de oude Hooigracht te Baardwijk
- E = een perceel van 1 (kleine) morgen bij de oude Hooigracht te Baardwijk
- F = een perceel van 1 (kleine) morgen bij de nieuwe Hooigracht te Baardwijk

korte inhoud transacties

De percelen A en B waren kort na 1400 eigendom van de Baardwijkse buurman Herman Gerards zoon van Zundert. Hij verkoopt ze in 1415 aan de Heusdense poorter Dirk Jakobs zoon. Deze moet omstreeks dezelfde tijd ook de overige vier percelen hebben verworven, maar bijzonderheden daarover ontbreken. Wel is duidelijk, hoe de percelen C t/m F stukje bij beetje in handen kwamen van Maarten Klaas Vloyers zoon en, na diens dood, van zijn weduwe en zoon. Het vroegste retro-actum in dit transactie'cluster' dateert van 1372, wanneer broer en zus Tielman en Heilwich Lodewijks vander Heiden' kinderen uit Baardwijk de helft van het perceel C gezamenlijk verkopen aan dorpsgenoot Thomas Jan Stroybiers zoon.

FIGUUR 7.

bron: RANB, AMH inv.nr. 323

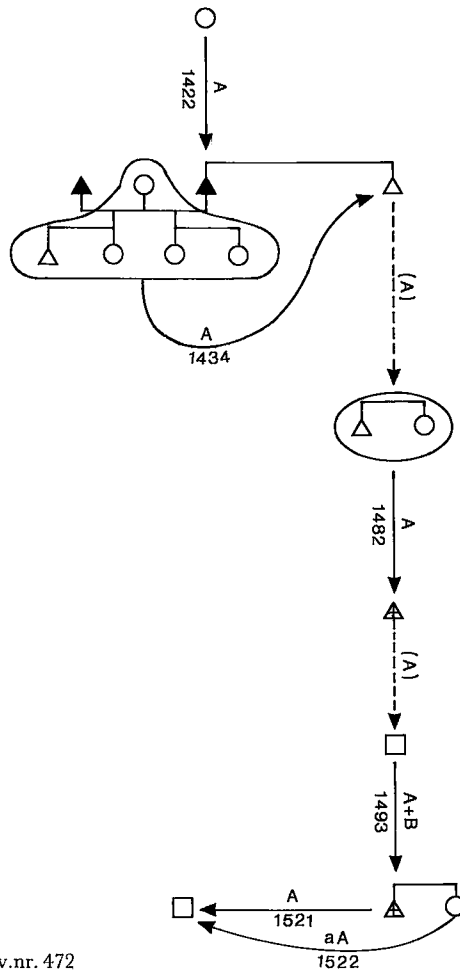
objecten transacties

- A = een perceel van $9\frac{1}{2}$ hont in het Herpterbroek te Herpt
- B = een perceel van 7 hont in het Herpterbroek te Herpt
- C = een perceel van ca. $3\frac{1}{2}$ hont in het Herpterbroek te Herpt

korte inhoud transacties

Tien jaar na de dood van hun vader Jakob Rutgers zoon van Ophoven, waarschijnlijk overleden in 1445, doen twee van zijn zeven nog in leven zijnde kinderen afstand van 'al' hun erfgoederen ten gunste van hun vijf zusters. Vier van deze vijf dragen een jaar later de percelen A en B op aan nummer vijf, Liesbeth, echtgenote van de Heusdense poorter Jakob Arends zoon van Bladel. In 1464 worden de percelen A en C verkocht aan Godert Heinman Booms zoon. Na de dood van Godert, diens echtgenote en een van hun dochters staat een tweede dochter haar rechten op beide percelen in 1482 af aan haar zuster Aleit. Aleit moet het goed eerst met een rente hebben belast, maar doet later de percelen zelf van de hand. Poorter Rembout Goderts zoon zegt de eigendom van de percelen in 1531 toe aan het klooster Mariëndonk te Elshout.

FIGUUR 8.

bron: RANB, AMH inv.nr. 472

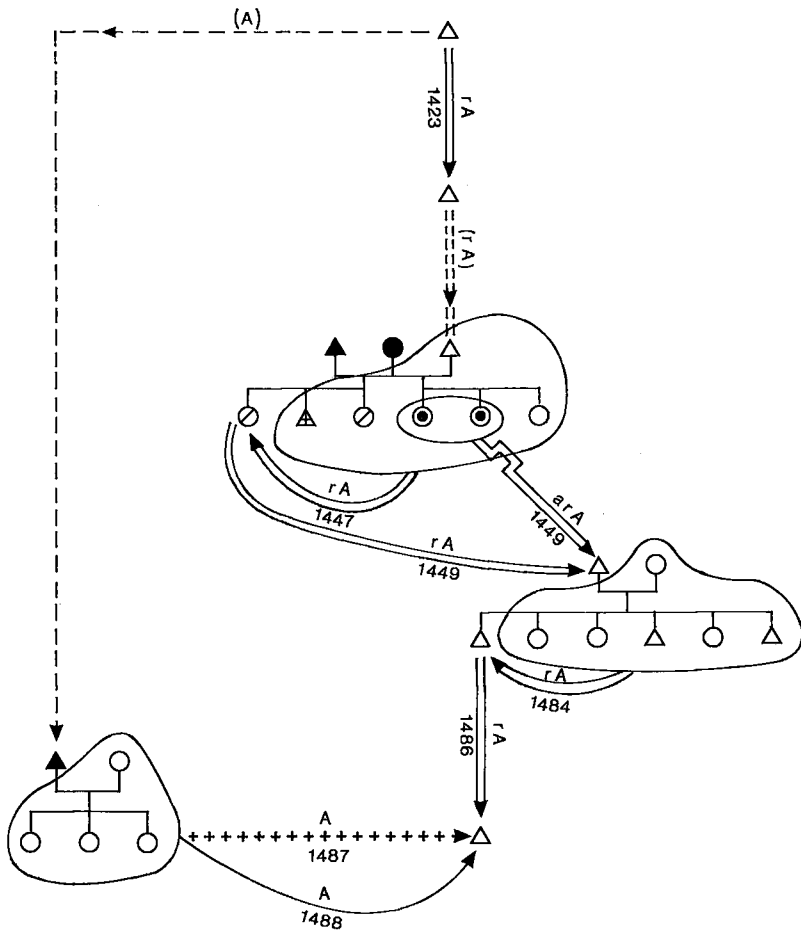
object transacties

rA = een rente van 1 mud tarwe uit een perceel van vier (kleine) morgen met behuizing op Spieringshoeve in Oud-Heusden

korte inhoud transacties

Na de dood van zijn echtgenote laat de Heusdense poorter Dirk van Heesbeen samen met vier van zijn vijf kinderen en stiefkinderen (sic) in 1447 de rente aan de vijfde, dochter Machteld, echtgenote van Godert Jan van Bommels zoon. De twee minderjarige dochters doen in 1449 nog eens bij separate akte afstand van hun recht nadat Machteld de rente had doorverkocht aan Hendrik Kerstiaan Sassen zoon. Hendriks weduwe en kinderen laten de rente in 1484 op hun beurt aan zoon, resp. broer Kerstiaan, die de rente twee jaar later verkoopt aan schepen Gerrit Arends zoon de Potter. De Potter krijgt vervolgens in 1488 ook het onderpand onder de rente in handen via gerechtelijke executie na wanbetaling van de rente door de toenmalige bezitters, de weduwe en dochters van poorter Mathijs de Potter.

FIGUUR 9.

bron: RANB, *AMH* inv.nr. 482

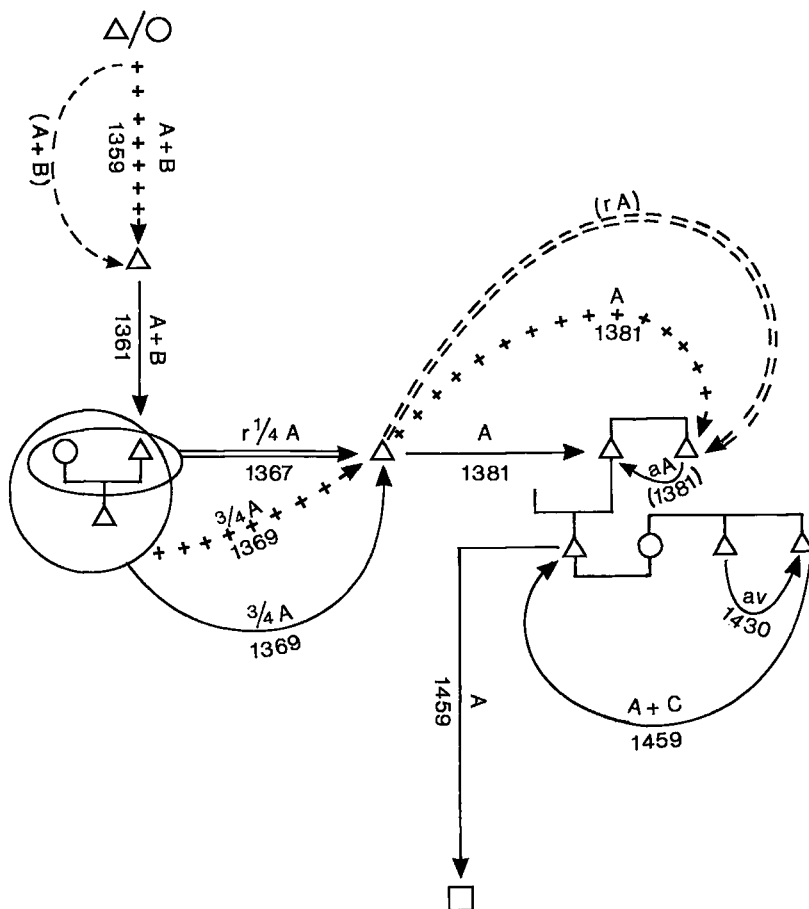
objecten transacties

- A = een perceel van 11 hont, geheten 'Meysen kempke' op de Ooster te Oud-Heusden
- B = een perceel van 7 hont op de Westakker te Oud-Heusden

korte inhoud transacties

De weduwe van achtereenvolgens Jan Kort en Klaas van Mallant Gijsbrecht Arend Ywijns zoon uit Oud-Heusden doet in 1434 samen met haar vier kinderen uit twee 'bedden' ten gunste van Klaas van Mallants broer Joorden afstand van alle aanspraken op perceel A, dat Klaas van Mallant in 1422 had gekocht. Bijna een halve eeuw later verkopen broer en zus Jakob en Janna van Geint het perceel gezamenlijk aan priester Jan Paulus zoon. Samen met perceel B wordt perceel A in 1493 vervolgens door de abt van Berne verkocht aan de Heusdense kanunnik Gerrit van Derenter. Nadat deze perceel A bij testament heeft nagelaten aan het klooster Mariënkroon in Heusden, doet zijn zuster Katharina nog bij separate akte afstand van al haar aanspraken.

FIGUUR 10.

bron: RANB, AMH inv.nr. 257

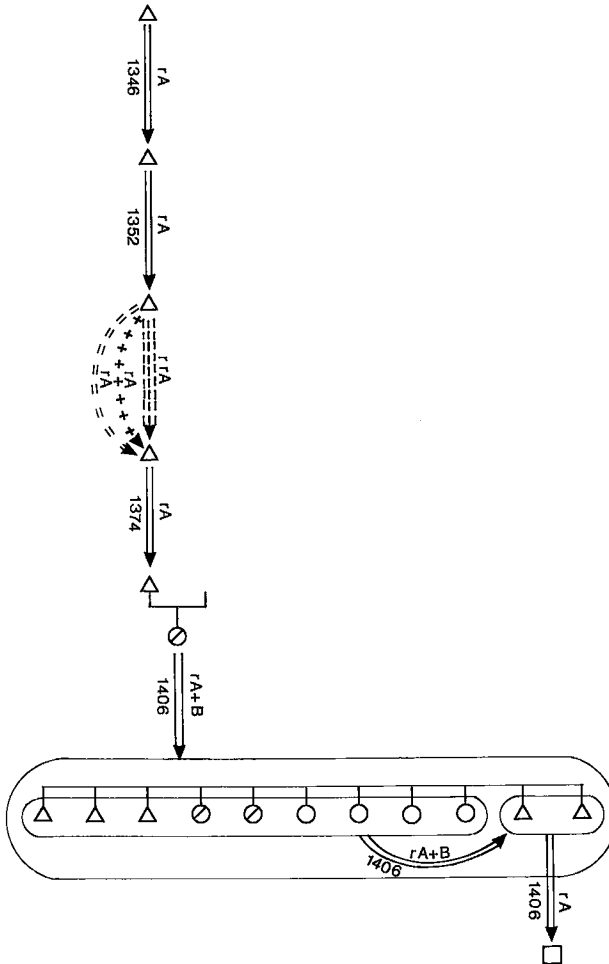
objecten transacties

- A = een perceel van $6\frac{1}{2}$ (kleine) morgen op de Vliedert te Heesbeen
- B = een perceel van 2 (kleine) morgen op de Vliedert te Heesbeen
- C = een perceel van 10 (kleine) morgen met behuizing aan de Kattendijk te Heesbeen

korte inhoud transacties

Nadat de latere heer van Onsenoort Jan Kuist Arend Dirk Kuists zoon van Wijk in 1359 al via gerechtelijke uitwinning aan de percelen A en B is gekomen, verliezen de latere eigenaren Arend Kresken c.s. in 1369 althans driekwart van perceel A bij evictie aan (hun verwant?) Jan Kresken Paulus zoon; deze op zijn beurt in 1381 aan de Heusdense schepen Maarten Arend Maartens zoon en zijn broer Jan. Jans zoon Filips verkoopt perceel A in 1459 aan het klooster Mariënkroon, nadat een van de broers van zijn echtgenote Johanna Goderts dochter van Drongelen de percelen A en C, die hij had geërfd van zijn zuster, weer aan Filips heeft afgestaan.

FIGUUR 11.

bron: RANB, AMH inv.nr. 484

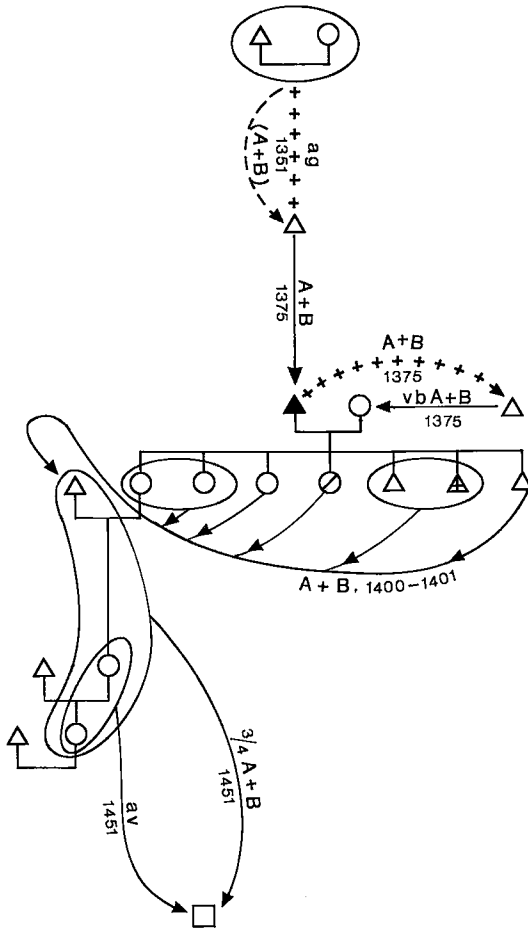
objecten transacties

rA = een rente van 10 \$ uit een perceel van 8 (kleine) morgen op het Voorste Uutrot in Oud-Heusden
 rB = een rente van 3½ \$ uit een halve hofstede in Heesbeen

korte inhoud transacties

Nadat rente A in 1352 in bezit is gekomen van Jan Smoutken, vestigt deze er een nieuwe rente op – waarbij dus de eerste rente als onderpand diende. Jan verliest het bezit van de eerste rente aan Dirk Engbrecht wevers zoon van Doeveren bij gerechtelijke uitwinning na wanbetaling van de tweede rente. In 1406 verkoopt Gloria Simon Godevaarts dochter van Genderen uit Heusden de renten A en B aan de elf kinderen van Jakob van Berne. Eén dag nadien laten negen van hen beide renten aan de overige twee, Jan en Jakob Brievonk. Deze twee verkopen rente A enige maanden later aan het klooster Marinkroon in Heusden.

FIGUUR 12.

bron: RANB, AMH inv.nr. 301

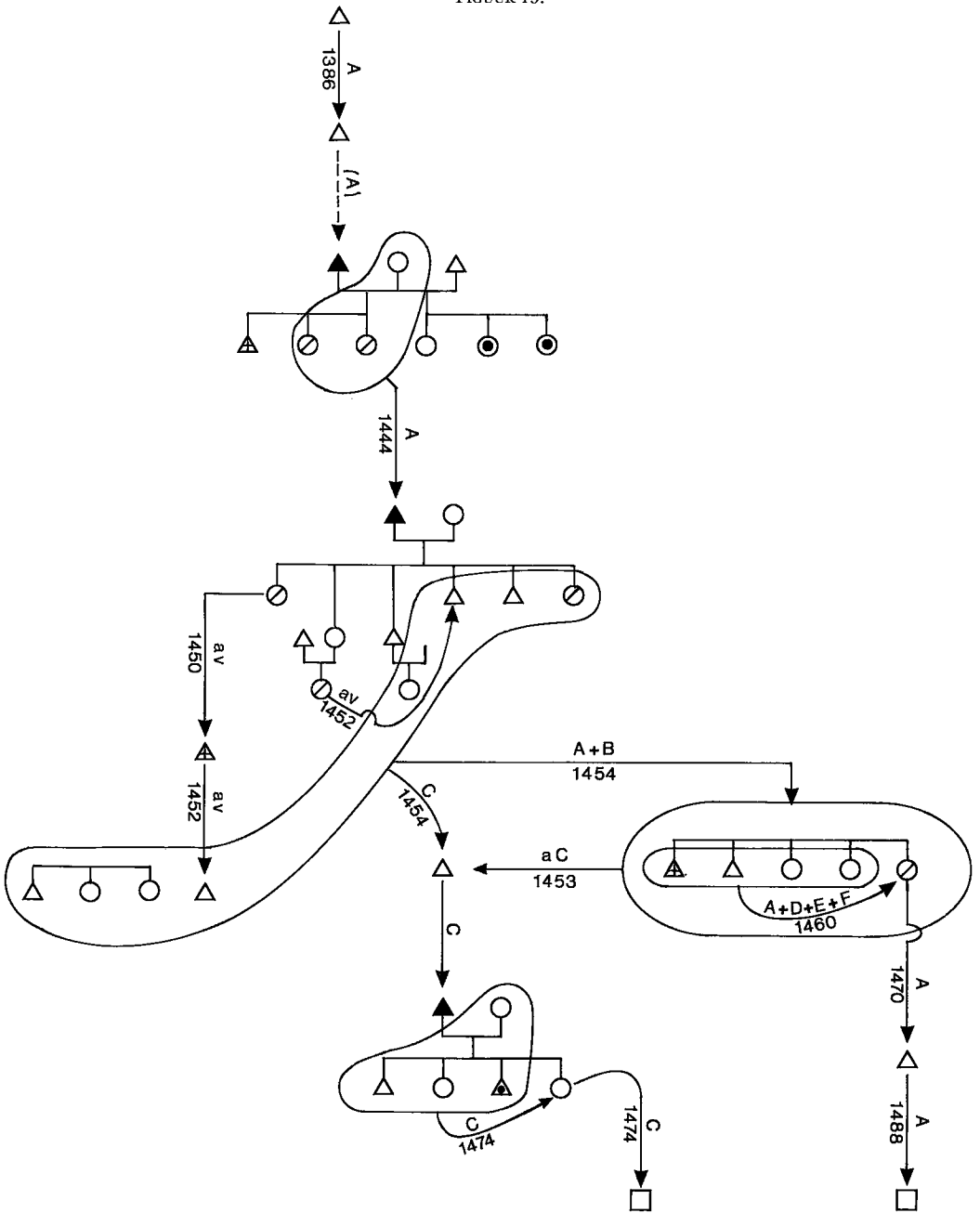
objecten transacties

- A = een perceel van 3 morgen op de Oyslagen te Herpt
- B = een perceel van 9 hont op de Oyslagen te Herpt

korte inhoud transacties

Kort nadat de Heusdense schepen Jan Segers van Hemert de percelen A en B heeft gekocht van zijn collega Arend Maartens, komt hij te overlijden. Zijn weduwe en kinderen verliezen de eigendom bij evictie (tijdelijk?) aan Arend van An del, maar behouden het vruchtgebruik. Vijftientig jaar later verkopen de dan nog levende zeven kinderen van Jan Segers, elk afzonderlijk of getweeën, hun rechten op beide percelen aan Dirk Jakobs zoon, die nadien overigens met één van hen, Katelijn, zal trouwen. Een halve eeuw later doen Dirk, zijn dochter en zijn kleindochter gedrieën afstand van driekwart van beide percelen ten gunste van het klooster Mariëndonk te Elshout. Op dezelfde dag zien de laatste twee tegenover Mariënkroon af van al wat hen was aanbestorven van Katelijn Jan Segers dochter van Hemert.

FIGUUR 13.

bronnen: RANB, *KPH* inv.nr. 38 en *KCH*, inv.nrs. 177 t/m 180

objecten transacties

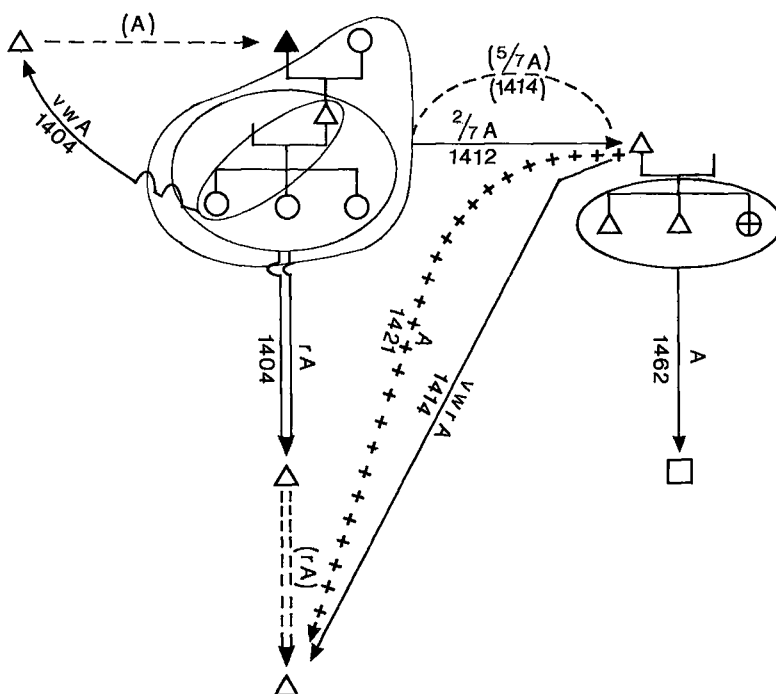
- A = een perceel van 4 morgen op de Maashoeven in Hedikhuizen
- B = een perceel van 2½ morgen te Herpt
- C = een perceel van 1 morgen naast 'Mallants gesate' te Herpt
- D = een perceel van 3 (kleine) morgen in de Kesserik op de Ooster te Oud-Heusden
- E = een stuk land op het Sluisveld in Oud-Heusden
- rF = een rente van 1 Engelse nobel uit twee percelen in Vlijmen

korte inhoud transacties

Perceel A komt via de echtgenote van poorter Dirk van Heesbeen en twee van haar dochters uit verschillende 'bedden' in 1444 in handen van Jan Spierink van Veen, ambachtsheer van Veen, die vier jaar later ook perceel C verwerft. Vijf jaar na Spierinks dood in 1449 staat een groep erfgename, bestaande uit drie kinderen, een kleinkind, een achterkleinkind en drie broer-en-zusters van wie de relatie tot de overledene niet bekend is, de percelen A en B af aan de twee broers en drie zussen Van Derenter, eveneens erfgename van Jan Spierink van Veen. In hetzelfde jaar wordt perceel C verkocht aan Willem van Heerne, nadat de Van Derenters hun rechten op perceel C eerder aan Willem hadden afgestaan. Perceel A komt in 1488 in handen van het kapittel van Heusden, perceel C via de erven van schepen Robrecht Jan Hugon zoon in die van het tertiarissenconvent van Heusden.

N.B. Opmerkelijk is de suggestie in de oorkonden in *KCH* dat in 1454 ook Jan Spierink van Veens echtgenote Beatrijs (Klaas Spierink van Aalburg Klaas zoons dochter) al was overleden, een suggestie die geheel wordt bevestigd door Beatrijs' positie in het 'doodboek' van de Heusdense Mariabroederschap. Volgens twee schepenbrieven van 3 oktober 1477 zou Beatrijs toen nog hebben geleefd: zie Van Schilfgaarde, *Archief*, reg.nrs. 170 en 171.

FIGUUR 14.

bron: RANB, AMH inv.nr. 507

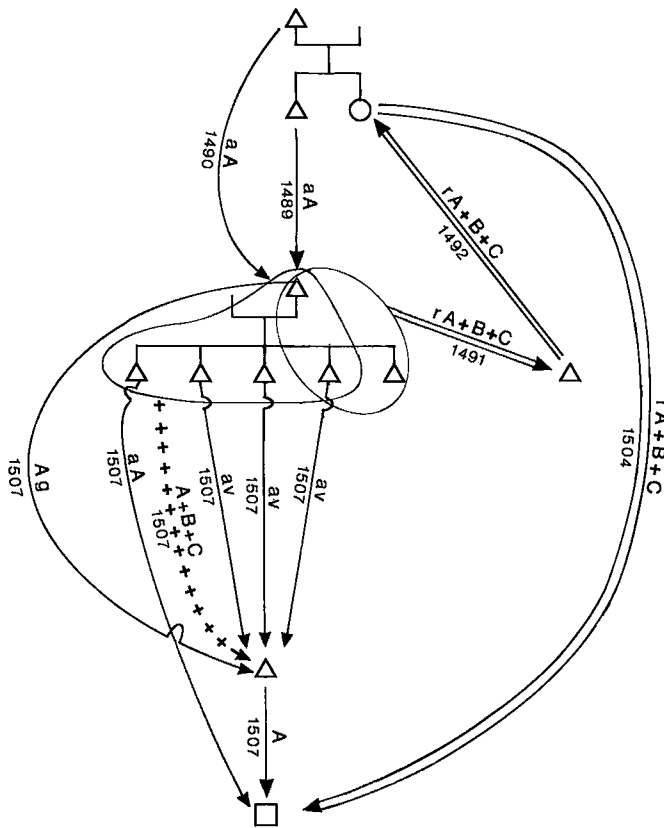
object transacties

A = een perceel van 7 morgen in Venerbroek te Veen

korte inhoud transacties

Het perceel is kennelijk kort voor zijn overlijden door Hein Neve gekocht van Jakob Jakobs zoon van Veen, aan wie Heins zoon Kerstiaan en kleindochter Ermgard in 1404 immers 'vrijwaring' bieden. In hetzelfde jaar verkopen Kerstiaan en zijn kinderen – drie dochters – een rente uit het perceel. Als er echter in 1412 een stuk van wordt verkocht, doet ook Hein Neve's weduwe, Ermgard Gerard Doesburgs dochter, mede afstand. De koper, poorter Mathijs Jan Potters zoon moet vóór 1421 ook de rest van het oorspronkelijke perceel hebben verworven, want in dat jaar dreigt hij het hele perceel na gerechtelijke evictie te verliezen. Het voorlopige beslag heeft echter niet tot definitieve executie geleid, want zijn drie kinderen zijn nog in 1462 in het volle bezit van het perceel. In dat jaar verkopen zij het gezamenlijk aan het klooster Mariëndonk.

FIGUUR 15.

bronnen: RANB, *AMH* inv.nrs. 317 en 120, pag. 234-235

objecten transacties

A = een perceel van ca. 7 hont te Herpt

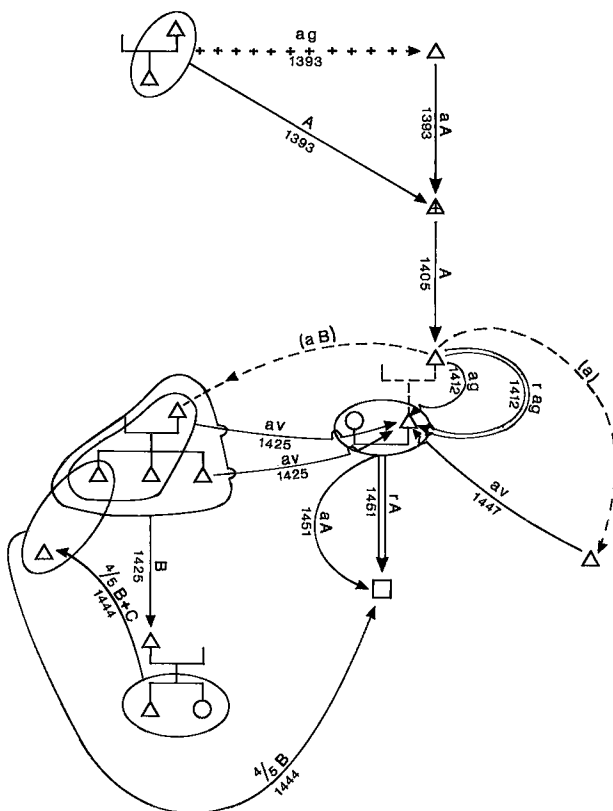
B = een 'gesaat' met houten opstal en 13 hont land aan de Oude Maas in Herpt

C = een 'gesaat' met houten opstal en 1 morgen land in Hedikhuizen

korte inhoud transacties

Bij separate akten verkopen poorter Robrecht Jakob Hugon zoon en zijn zoon Adriaan hun respectievelijke rechten op perceel A aan Jan Buis Martijns zoon uit Herpt. Jan verkoopt kort daarop samen met zijn twee dan meerderjarige zoons een rente uit de percelen A, B en C. De rente komt in 1506 in handen van het klooster Mariëndonk te Elshout. Drie jaar later verwerft het klooster ook perceel A en wel van Anthonis Gijbert Mallants zoon, waarschijnlijk een stroman. Anthonis laat in 1507 namelijk na wanbetaling van de rente – op dat moment in het bezit van Mariëndonk – beslag leggen op alle drie de percelen. Jan Buis Martijns zoon en drie van zijn zoons doen vervolgens bij separate akten tegenover Anthonis afstand van al hun goederen – die dus kennelijk uitsluitend genoemde drie percelen omvatten. Waarschijnlijk is definitieve executie beperkt gebleven tot perceel A, want dat wordt door Anthonis tenslotte aan Marindonk overgedragen, waarna ook een vierde zoon van Jan Buis zijn rechten op perceel A nog bij separate akte afstaat aan het klooster.

FIGUUR 16.

bron: RANB, *AMH* inv.nr. 468

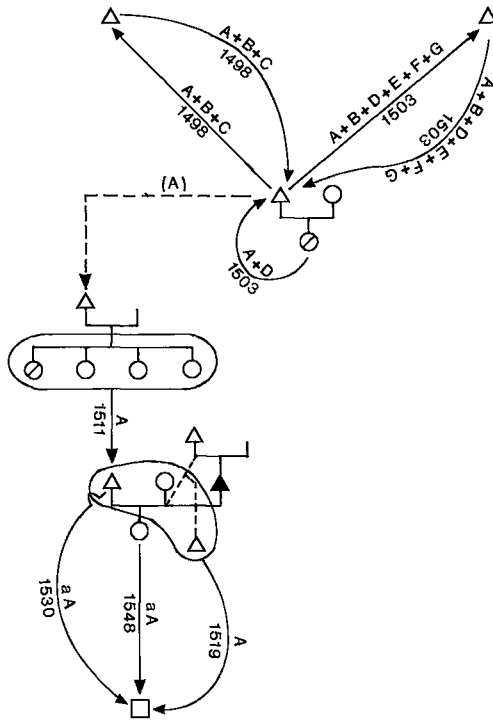
objecten transacties

- A = een perceel van 6 (kleine) morgen in de Coeweert te Oud-Heusden
- B = een perceel van 5 (kleine) morgen in de Coeweert te Oud-Heusden
- C = de helft van een huis in Heusden

korte inhoud transacties

Twaalf jaar nadat heer Wouter Spierink, deken van het kapittel van Heusden, via gerechtelijke uitwinning in het bezit is gekomen van perceel A, verkoopt hij het aan heer Hack van Outhuesden, de tesorier van Jan van Beieren, elect van Luik. In 1412 draagt deze al zijn (Heusdense) goederen *inter vivos* op aan zijn zoon Ywijn, onder behoud van vruchtgebruik, want op dezelfde dag vestigt heer Hack bovendien een aanzienlijke rente uit (het vruchtgebruik van) al zijn Heusdense goederen ten gunste van Ywijn. De bedoeling van deze ongewone transactiereeks wordt duidelijk na de dood van heer Hack in 1425: Ywijn laat onmiddellijk gerechtelijk beslag leggen op diens goederen, zodat andere erfgenamen (of crediteuren) buiten spel komen te staan. Een groep erfgenamen doet kort daarop, bij twee separate akten, inderdaad afstand van alle aanspraken op wijlen heer Hacks goederen. In feite betekent dit dat deze erfgenamen zich tevreden hebben moeten stellen met het bezit van perceel B, dat via een omweg in 1444 voor het grootste deel in handen is gekomen van het klooster Mariëndonk te Elshout. Eerst in 1447 doet een andere erfgenaam, heer Hacks neef Wouter Jan Wouters zoon uit Heusden, ten gunste van Ywijn afstand van alle rechten op zijn ooms nalatenschap.

FIGUUR 17.

bron: RANB, AMH inv.nr. 481

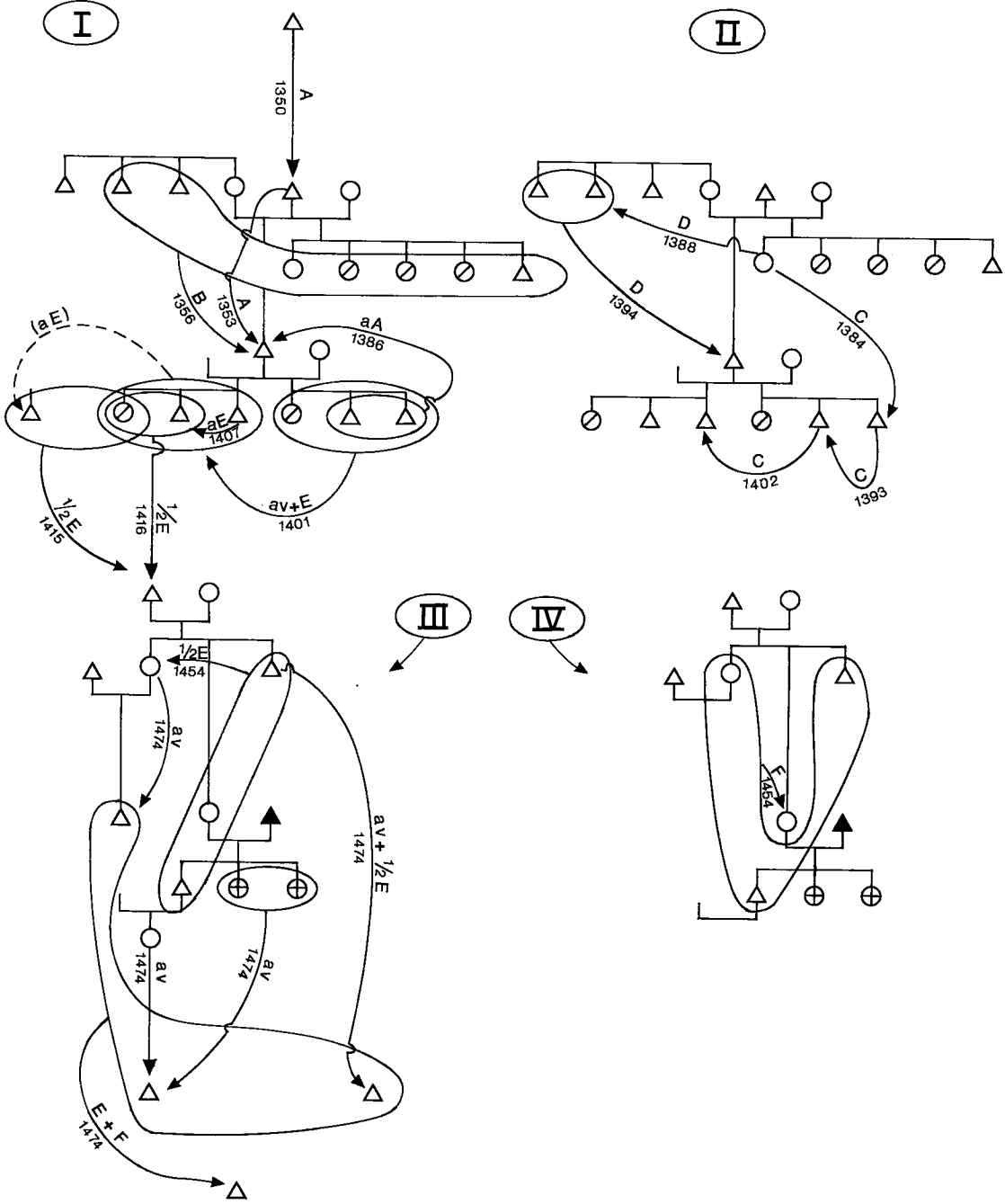
objecten transacties

- A = een hofstede met 2 (kleine) morgen land te Elshout
- B = een perceel van $6\frac{1}{4}$ hont, genaamd 'den Acker', te Elshout
- C = een perceel van 7 (kleine) morgen, genaamd 'den Elsacker', gelegen bij de Hooibroekse steeg in Oud-Heusden
- D = een perceel van $1\frac{1}{2}$ (kleine) morgen op de Ooster in Oud-Heusden
- E = een perceel van 7 (kleine) morgen op de Garsweide in Oud-Heusden
- F = een perceel van 3 (kleine) morgen op de Ooster in Oud-Heusden
- G = een perceel van 5 (kleine) morgen op de Ooster in Oud-Heusden

korte inhoud transacties

Bij twee merkwaardige, 'circulaire' rechtshandelingen (verkapte renteverstichtingen?) draagt Seger Bertout Arend Ywijns zoon uit Oud-Heusden in 1498 en 1503 respectievelijk de percelen A, B en C en A,B,D,E,F en G op aan een aantal personen, die ze vervolgens bij separate akte en met een tussenpoos van respectievelijk één en zes dagen weer terug aan Seger opdragen – zonder dat, zoals gebruikelijk bij renteconstituties, deze personen (kopers) zich na de wederopdracht een jaarlijkse rente 'voorbehouden'. Alleen de latere transacties met perceel A zijn verder te volgen. De vier dochters van Michiel Jakobs zoon de Bie verkopen het in 1511 gezamenlijk aan Adriaan Adriaans vander Donk uit Oud-Heusden. Samen met zijn vrouw en bastaard-stiefzoon draagt Adriaan in 1519 perceel A bij testament over aan het klooster Marindonk te Elshout, onder behoud van het vruchtgebruik. In 1530 doet Adriaan definitief afstand van zijn rechten. Achttien jaar later volgt nog de afstand van aanspraken door Adriaans dochter Gysel.

FIGUUR 18.

bron: RANB, AMH inv.nr. 258

objecten transacties

- A = een perceel van 5½ (kleine) morgen met houten opstal op de Doverim in Heesbeen
- B = éénderde van een perceel van 4 (kleine) morgen op het Haverkamp te Heesbeen
- C = een perceel van onbekende grootte op de Doverim te Heesbeen
- D = een perceel van onbekende grootte op het Haverkamp te Heesbeen
- E = de percelen A, B en nog een stuk grond, samen ongeveer 12 (kleine) morgen groot
- F = een perceel van 4½ (kleine) morgen aan de Genderse straat te Heesbeen

korte inhoud transacties

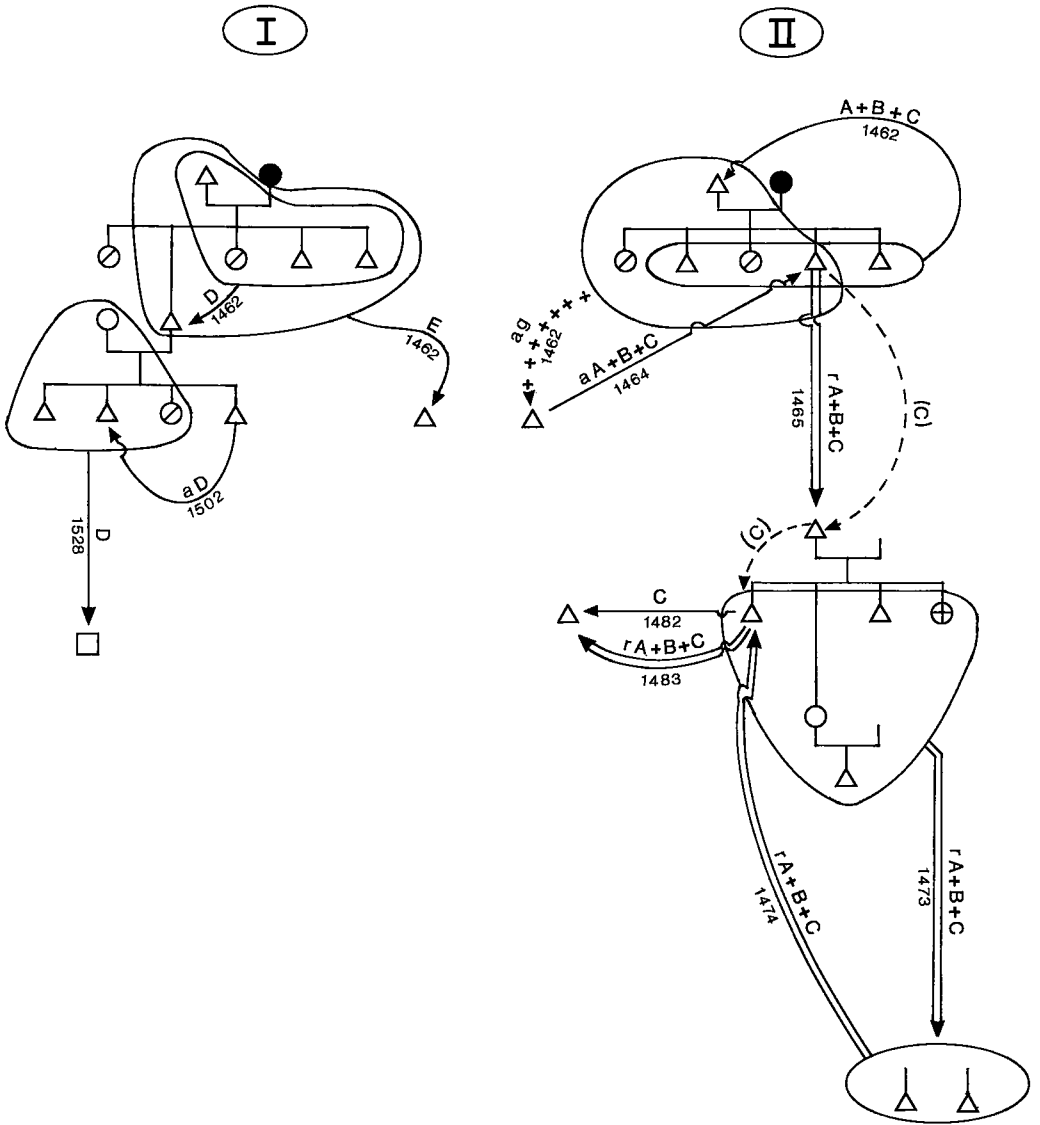
De complexiteit van de transacties uit de tweede helft van de 14de eeuw wordt veroorzaakt door het intrafamiliale karakter ervan en door het feit dat in twee opeenvolgende generaties kinderen uit twee verschillende 'bedden' betrokken waren.

Het eerste 'cluster' transacties wordt afgewikkeld in de jaren 1353 en 1356. Hein Pape uit Doeveren draagt aan zijn zoon uit een tweede huwelijk Jan Liefman *inter vivos* perceel A op. Drie jaar later, vermoedelijk na de dood van Hein Pape, staan de vijf kinderen uit het eerste huwelijk van Hein en twee broers van zijn tweede vrouw gezamenlijk perceel B af aan Jan Liefman. Precies dertig jaar later staan de oudste twee zonen uit het eerste huwelijk van Jan Liefman hun rechten op perceel A af aan hun vader. Weer acht jaar later wordt Jan tenslotte ook in het bezit gesteld van perceel D door twee ooms, broers van zijn moeder, die het perceel zelf in 1388 hadden verworven van Jan Liefmans halfzuster Engelbere.

Deze Engelbere verkoopt(?) in 1384 perceel C aan haar neef Hein Pape, oudste zoon van Jan Liefman. Hein schuift dit perceel in 1393 door naar zijn broer Maas, die het op zijn beurt in 1402 overdoet aan zijn halfbroer Arend Liefman, een zoon uit het tweede huwelijk van Jan Liefman. In die tijd staan de drie kinderen uit het eerste huwelijk van Jan Liefman perceel E af aan de kinderen uit Jans tweede 'bed'. Deze transactie wordt enkele maanden later gevolgd door de afstand van alle nalatenschap van (wijlen) hun vader 'ende sinen kinderen' door de twee oudste kinderen uit het eerste 'bed' ten gunste van de drie kinderen uit het tweede 'bed'. In 1407 staat de oudste van hen zijn aanspraken op perceel E af aan zijn jongere broer en zus. De helft van perceel E moet niet lang daarna in handen zijn gekomen van Peter Dirk van Vlijmens zoon uit Doeveren: in 1415 en 1416 verkopen respectievelijk Peter en de gezamenlijke kinderen uit het tweede 'bed' van Jan Liefman elk de helft van perceel E aan de Heusdense poorter Boudewijn de verwer Hendrik Boudewijns zoon.

Na de dood van Boudewijn en zijn vrouw Aleit doen de vier erfgenamen – drie kinderen en één kleinkind – in 1454 boedel scheiding: de zoon, Hendrik, en een van de dochters, Stefanie, delen perceel E, de andere dochter, Sofie, krijgt perceel F. De transactiereeks eindigt in 1474. Ruim een week nadat Stefanie de rechten op de nalatenschap van haar beide ouders en haar overleden zuster Sofie heeft overgedragen aan haar zoon Hendrik Klaas Lamberts zoon, doen de twee nog levende dochters en een kleindochter van Sofie, gescheiden, afstand van hun nalatenschap ten gunste van Allaard Peters van Hellu en staat Hendrik Boudewijns zijn erfdeel met alle rechten op de nalatenschap van wijlen zijn zuster Sofia af aan Hendrik Ywijns zoon. De transactiereeks eindigt een maand later, wanneer Hendrik Klaas Lamberts zoon, Allaard van Hellu en Hendrik Ywijns zoon de percelen E en F afstaan aan Gerrit Arends zoon de Potter uit Heusden.

FIGUUR 19.

bronnen: RANB, *AMH* inv.nrs. 333 en 120, pag.237.

objecten transacties

- A = een perceel van 3½ hont op de Bolke te Herpt
- B = een perceel van 14 hont in het Herpterbroek te Herpt
- C = een perceel van 8 hont bij de Beverpoel in Herpt
- D = een perceel van 5 hont in het Herpterbroek te Herpt
- E = een perceel van 5 hont aan de 'straat' te Herpt

korte inhoud transacties

Een eerste 'cluster' transacties vindt plaats in januari 1462. Vier van de vijf kinderen van Godert Robrechts zoon van den Griend dragen hun rechten op de percelen A, B en C op aan hun vader. Een vierde perceel, D, wordt door Godert en drie kinderen gelaten aan zoon, cq. broer Gijsbert, terwijl de vier kinderen samen met hun vader perceel E verkopen aan de Heusdense schepen Hendrik Loy Gerrits zoon. In december 1462 laat Jakob van der Beek, rentmeester van de domeinen in Heusden, beslag leggen op alle goederen van Godert en zijn kinderen. Een van de kinderen van Godert die bij de transacties van januari 1462 wel steeds was betrokken, zoon Rob, wordt nu niet meer genoemd (was hij tussentijds overleden?); daarentegen wordt een gehuwde dochter, echtgenote van Paulus Folpert de Wilden zoon uit Herpt, die in geen van de transacties van januari wordt vermeld, nu opeens wel meegeteld. Waartoe het beslag uiteindelijk heeft geleid is niet helemaal duidelijk; in elk geval draagt Jakob van der Beek zijn rechten op de percelen A, B en C in 1464 terug op aan Goderts zoon Adriaan. Daarmee begint een tweede 'cluster' transacties.

Adriaan vestigt in 1465 een rente op de drie percelen, die door de gezamenlijke erfgenamen van de koper, poorter Dirk Peter Oors zoon, in 1473 wordt doorverkocht aan twee Heusdense poorters, van wie de onderlinge relatie onbekend is. Kort daarna komt de rentebrief terug in handen van één van Dirk Oors zoons, Peter, die hem op zijn beurt in 1483 verkoopt aan Arend Spierink van Aalburg Hugon zoon, één jaar nadat hij aan dezelfde Arend ook perceel C had verkocht, dat hij dus tussentijds moet hebben verworven.

Perceel D blijft nog tot 1528 in bezit van de erfgenamen van Gijsbert Godert Robrechts zoon van den Griend, die het in 1462 bij erfdeling had gekregen. Nadat een van zijn zoons, Adriaan, in 1502 zijn rechten op het perceel had overgedaan aan zijn broer Anthonis, verkopen Gijsberts weduwe en drie overige kinderen het perceel in 1528 aan het klooster Mariëndonk te Elshout.

BIJLAGE C

Lijst van gebruikte afkortingen

Diagrammen A

specificatie bezitters-categorieën:

buren = autochtone buren

parochie = kerkfabriek, armentafel, pastoriegoed

instell. = kloosters en (stedelijke) instellingen van liefdadigheid

ridders = leden van de ridderschap

poorters = particuliere poorters van Heusden

rest = 'uitburen', poorters uit andere steden dan Heusden, geestelijke heren

Diagrammen B

m = Rijnlandse morgen

N = absoluut aantal

Diagrammen C

x-as = aantal autochtone buren

y-as = grondbezit/grondgebruik in Rijnlandse morgens

grafiek Herpt, 1542:

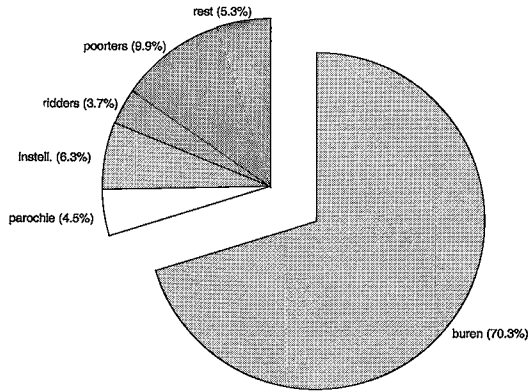
pabern = pachters van de abt van Berne

pal = overige pachters

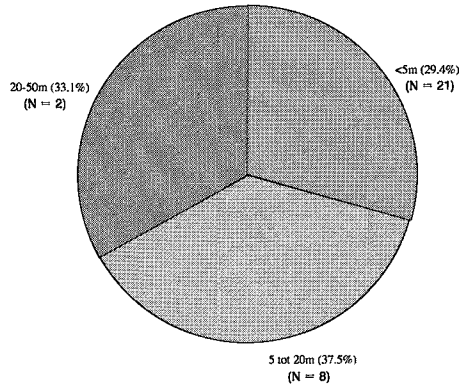
eg = eigenaar-gebruiker

Bezitsverhoudingen Baardwijk, 1553

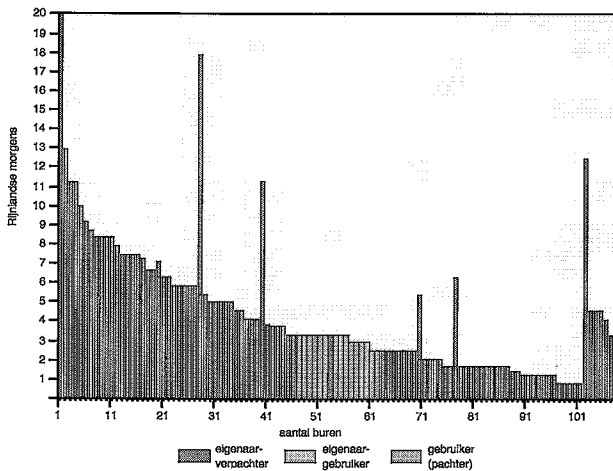
A. Verdeling in beziterscategorieën

B. Grootestructuur van het allochtone grondbezit.

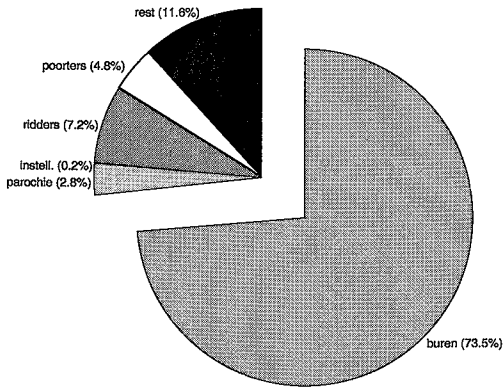

C. Verdeling van grondbezit en grondgebruik onder de autochtone buren.

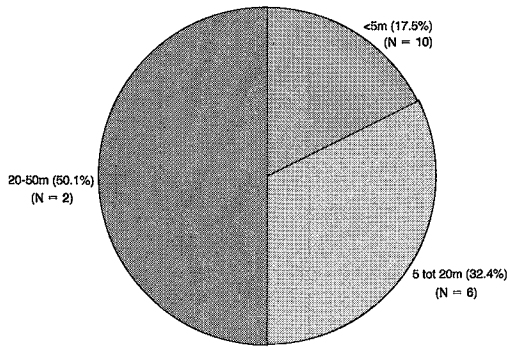

Bezitsverhoudingen Engelen, 1543

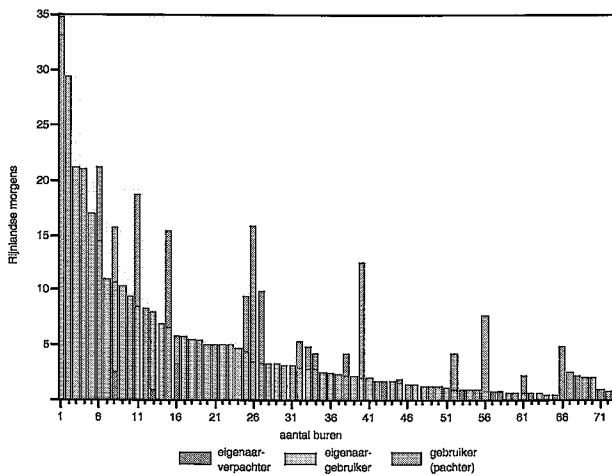
A. Verdeling in bezitterscategorieën.

B. Groottestructuur van het allochtone grondbezit.

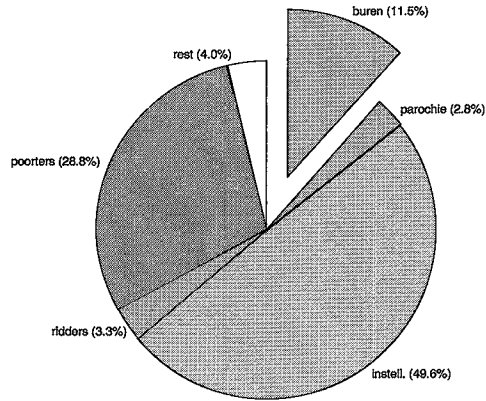

C. Verdeling van grondbezit en grondgebruik onder de autochtone buren.

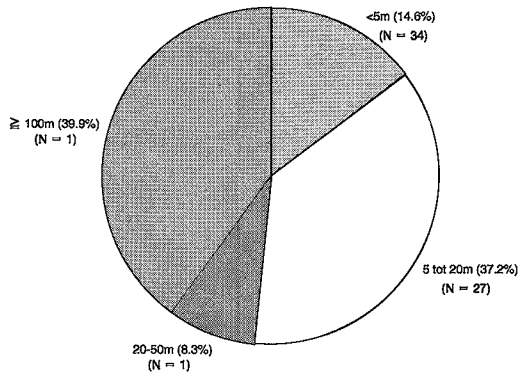

Bezitsverhoudingen Herpt, 1542

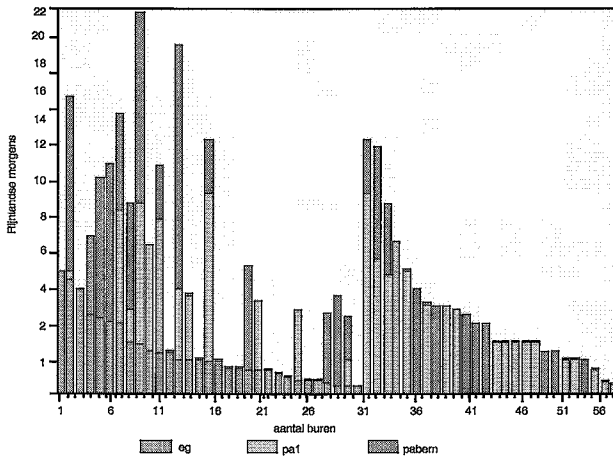
A. Verdeling in bezitterscategorieën.

B. Groottestructuur van het allochtone grondbezit.

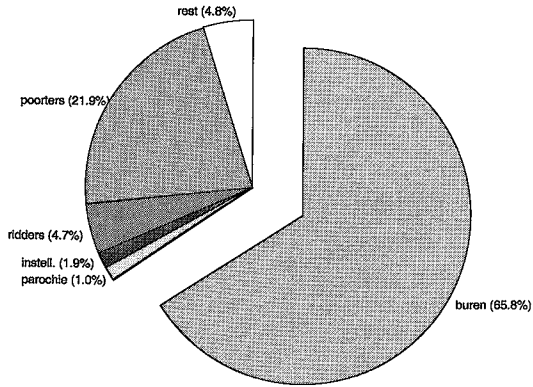

C. Verdeling van grondbezit en grondgebruik onder de autochtone buren.

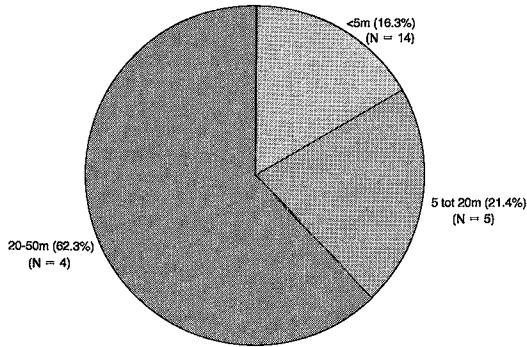

Bezitsverhoudingen Veen, 1544

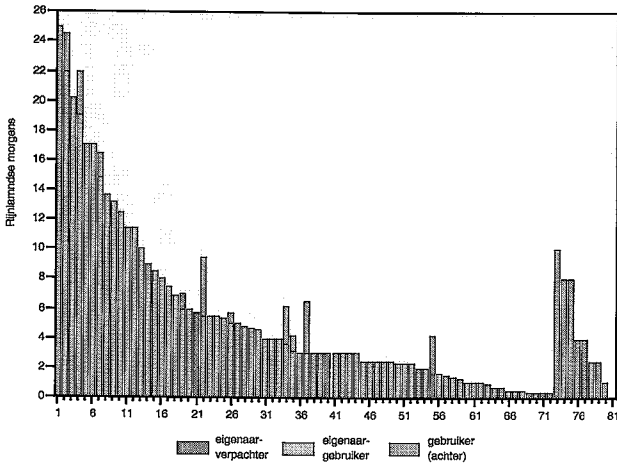
A. Verdeling in bezitterscategorieën.

B. Groottestructuur van het allochtone grondbezit.

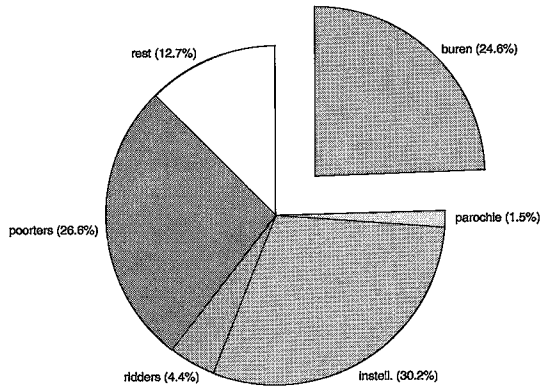

C. Verdeling van grondbezit en grondgebruik onder de autochtone buren.

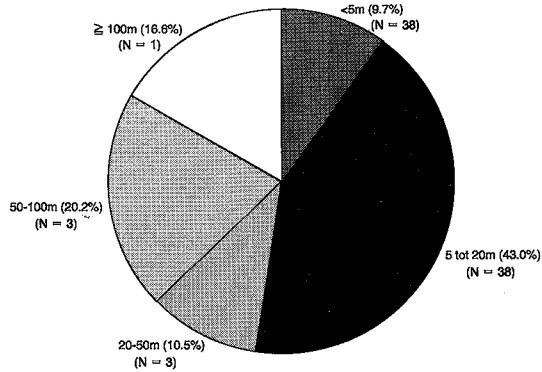

Eigendomsverhoudingen Oudheusden (1498)

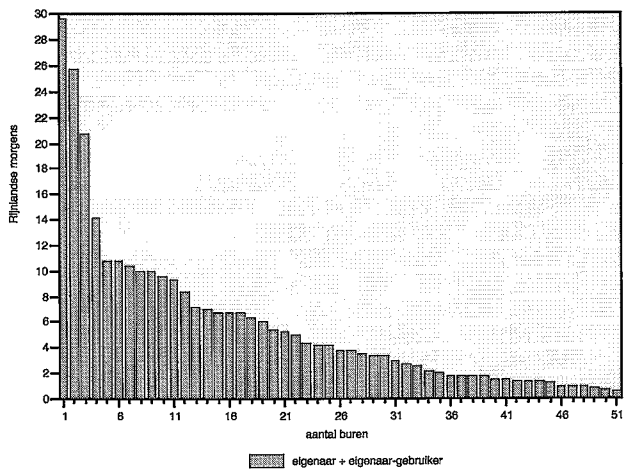
A. Verdeling in bezitterscategorieën.

B. Groottestructuur van het allochtone grondbezit.

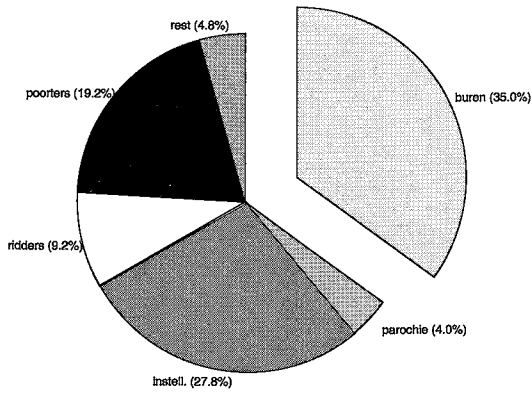

C. Verdeling van grondbezit en grondgebruik onder de autochtone buren.

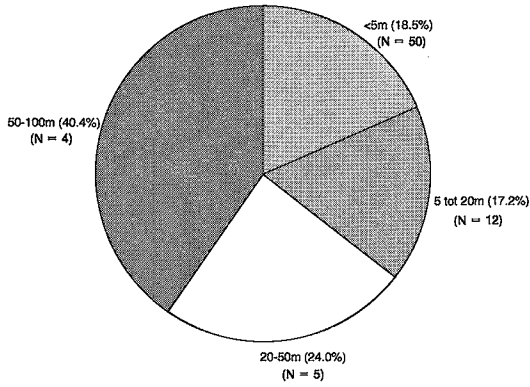

Bezitsverhoudingen Oudheusden, 1556

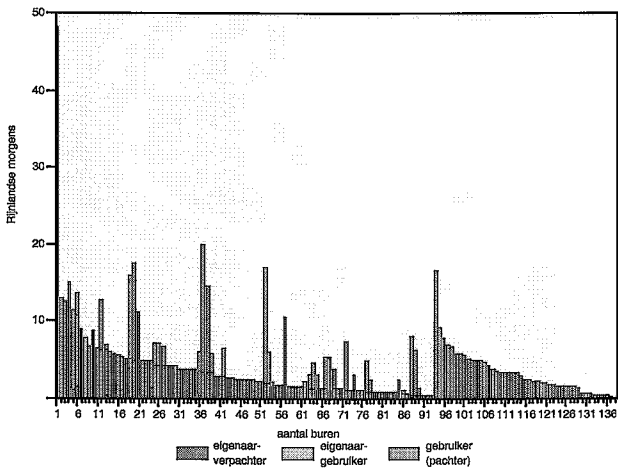
A. Verdeling in bezitterscategorieën.

B. Groottestructuur van het allochtone grondbezit.

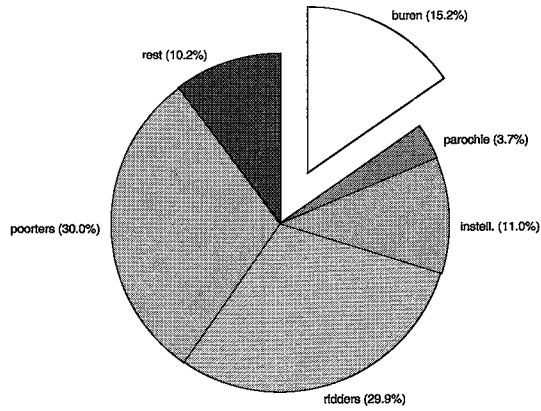

C. Verdeling van grondbezit en grondgebruik onder de autochtone buren.

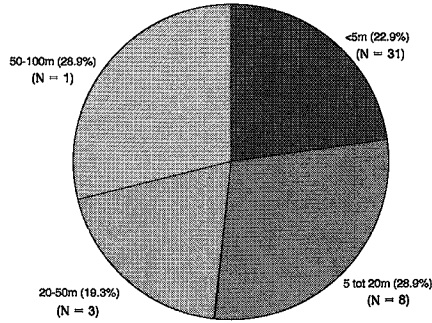

Eigendomsverhoudingen Heesbeen (1467)

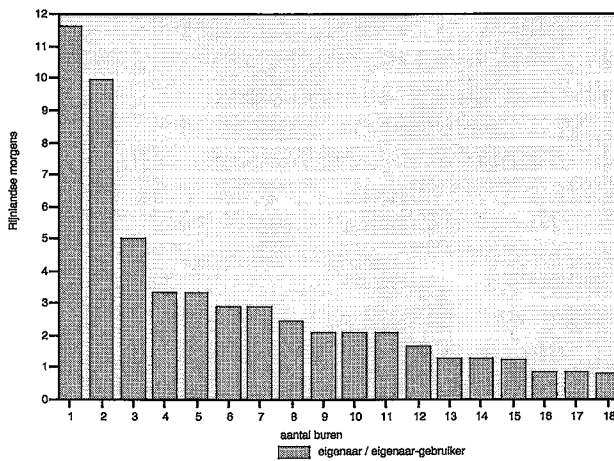
A. Verdeling beziterscategorieën

B. Grootestructuur van het allochtone grondbezit.

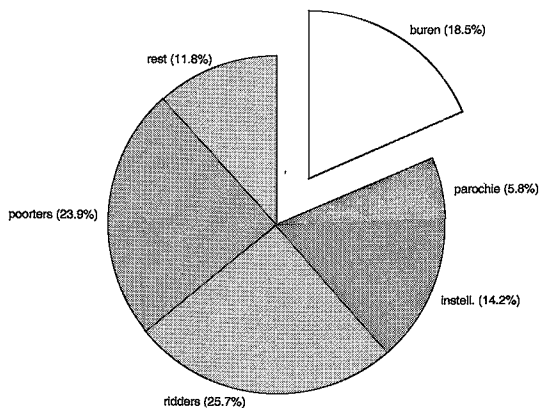

C. Verdeling van grondbezit en grondgebruik onder de autochtone buren.

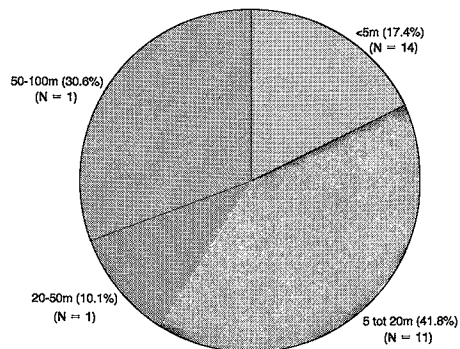

Bezitsverhoudingen Heesbeen, 1556

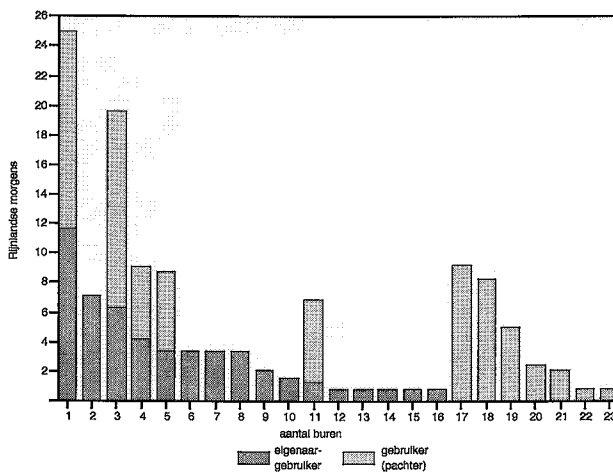
A. Verdeling in beziterscategorieën.

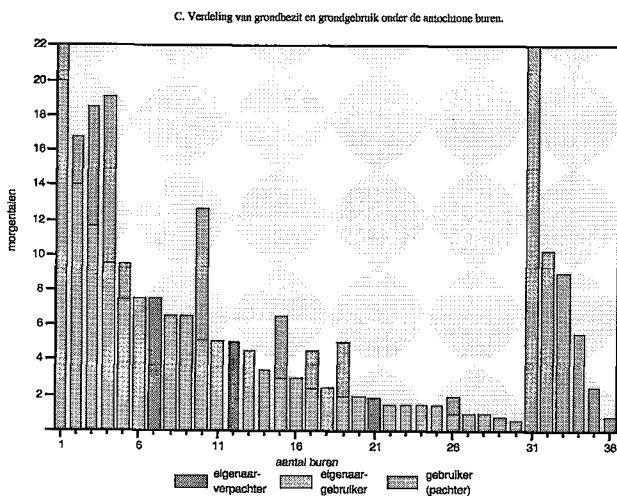
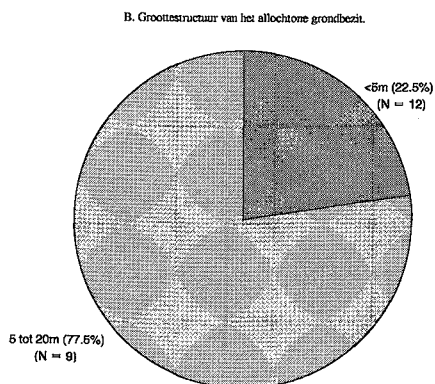
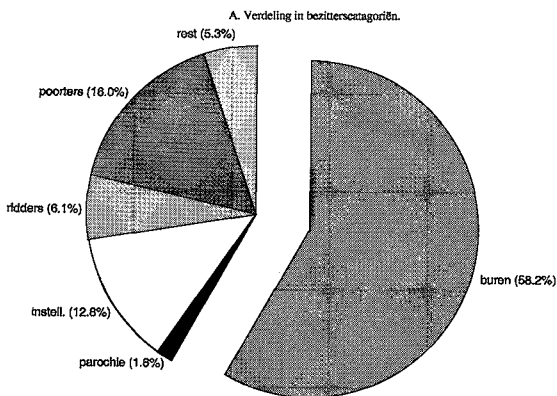
B. Grootestructuur van het allochtone grondbezit.

C. Verdeling van grondbezit en grondgebruik onder de autochtone buren.

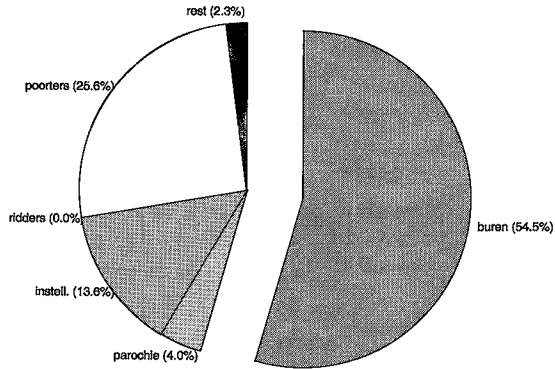

Bezitsverhoudingen Doeveren, 1545

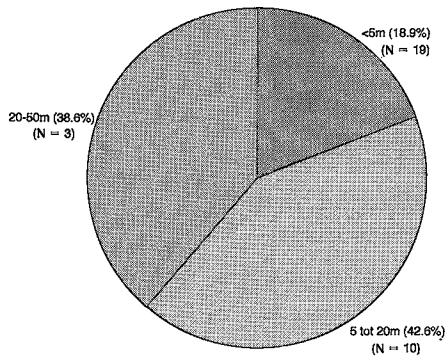

Bezitsverhoudingen Genderen, 1544

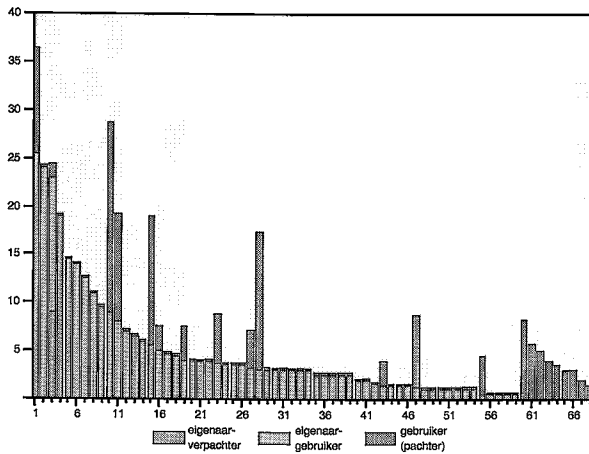
A. Verdeling in bezitterscategorieën.

B. Groottestructuur van het allochtone grondbezit.

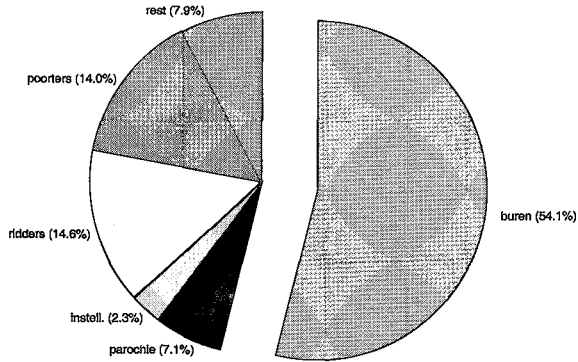

C. Verdeling van grondbezit en grondgebruik onder de autochtone buren.

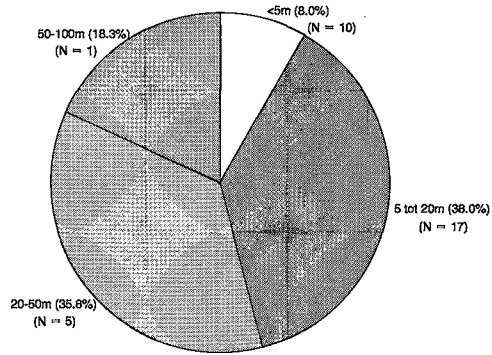

Bezitsverhoudingen Eethen, 1553

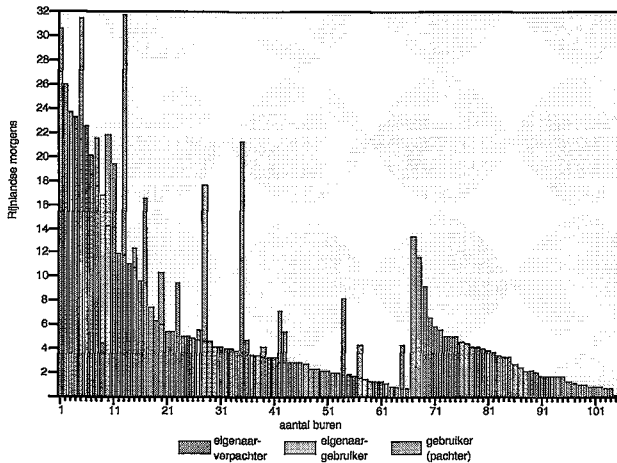
A. Verdeling in beziterscategorieën.

B. Grootestructuur van het allochtone grondbezit.

C. Verdeling van grondbezit en grondgebruik onder de autochtone buren.

BIJLAGE D.1. GROOTGRONDBEZIT

1. grootgrondbezit van kloosters

ban:	1426	1467	1498	1514	c1550	1570-80	c1610
BW					Mc 4m Md 4m	Md 6m	Md 6m
VL							Be 1m
HD			(Be 27m) ¹	Be 91m²	Be 69m³ Mc 3m	Be 95m	Be 105m Mc 5m
HR			(Be 20m) ¹	Be 250m²	Be 224m² Mc 13m ³	Be 462m	Be 425m⁴ Mc 22m
			(Md 20m) ¹	Md 54m	Md 47m	Md c55m	Md 54m
AL	Tr 115m⁵	(Tr 120m)		Tr 95m	Tr 91m		
WI	Tr 3m			Mi 200m		Md 1 wrd (= 18m)	Md 1 wrd
VE					Md 7m	Md 7m	Md 8m
OH			Be 150m Mc 53m Md 65m	Be 150m Mc 33m Md 42m	Be 150m⁶ Mc 60m Md 58m⁸	Be 121m³ Md ? ⁹	Be 126m Mc 78m⁷ Md 84m
HE		Mc 19m		Mc 22m Md 4m	Mc 22m Md 5m	Md 6m	Mc 30m Md 6m
DO				Be 1m Mc 12m	Mc 13m	Be 2m	Be 2m Mc 13m
DR							Mc 3m
GE				Be 33m	Be 37m Mc 4m	Be 43m	Be 38m Mc 11m
ET	Tr 1ho						
BR	Tr 17m					Be 65m Md 3m	Be 65m Mc 24m Md 3m

BIJLAGEN

2. landsheerlijke domeingronden

ban:	c1375	1435	1470/71	1505
BW	c3½m	–		
VL & EN ¹⁰	c28m			
HD & HR ¹⁰	112m + 2wrd	1wrd	1wrd	16m + 1wrd
AL & WI ¹⁰	c19m	–	–	1m
VE	2wrd	1wrd	–	
OH	c170m	87m	78m + 1hv	78m + 1hv
HE	c33m	c9m	(c9m)	c25m
DO	g	–		
GE	12½m + 'steeg'	1½m	1½m	1½m

3. grootgrondbezit van de ridderschap

ban:	c1375	c1470	c1490	1514	c1550
BW	Nij c100m				Mil 16m
VL	Oy 14h(tg)				
EN	Oy g			Nas 52m	
AL		Ze (c55m?)		Ze 56m	Ze 55m
OH	Oy c87m + bos Rie c60m		'goed Nij' (42½m)		
HE	Rie c7m	Ze c85m			Ze c85m
DO		Ze g			
DR	Dr g				
ME		Dr (c33m)		Dr 50m	Mil 57m
ET		Dr c53m	Dr c50m	Mil 67m	

[vet] = 'groot' bezitscomplex

Mc = cisterciënzers Mariëncroon Heusden / Md = cisterciënzers Mariëndonk Elshout / Tr = benedictijnen Sint-Truiden / Be = premonstratenzers Berne / Mi = premonstratenzers OLV Middelburg // Nij = Van Nijenrode / Oy = Van Oyen / Nas = Van Nassau (als heren van Engelen en Vlijmen) / Ric = Van Riede / Ze = Van Zevenbergen / Dr = Van Drongelen (als heren van Eethen, Meeuwen en Drongelen) / Mil = Millink (als heren van Baardwijk, Eethen, Meeuwen en Drongelen).

ho = hof(stede) van onbepaalde grootte / m = Rijnlandse morgen (0,85 ha) / scr = jaarschaar in gemene weide / wrd = uiterwaard van onbepaalde grootte / hv = 'hoeve' (van onbepaalde grootte)

¹ = gegevens incompleet / ² = alleen opgave binnendijs land / ³ = alleen opgave van in tijdpacht uitgegeven land / ⁴ = excl. bosgronden / ⁵ = incl. hofsteden + 11 scharen in de gemene weiden / ⁶ = opgave volgens kohier van 1544; kohier van 1555 geeft 105 morgen, dat van 1557 73 morgen / ⁷ = incl. 70 morgen in erfelijke pacht uitgegeven / ⁸ = excl. 5 morgen, die 'de graaf toebehoren' / ⁹ = perceelsbeschrijvingen in Staat van 1570 onvoldoende gespecificeerd / ¹⁰ = uit de perceelsbeschrijvingen is niet steeds op te maken, in welk van de twee bannen de domeingrond was gelegen.

BIJLAGEN

BIJLAGE D.2. MIDDELGROOT (EN/OF KLEIN) INSTITUTIONEEL EN ADELLIJK GRONDBEZIT

1. grondbezit van stedelijke religieuze en sociale instellingen

ban:	1426	1467	1498	1514	c1550	c1610
BW					Ca 4m Hs 33m Ov 4m	Ca 5m
VL						Ka 1m
EN						Ka 2m
HD			(Ca 4m) ¹ (Hs 23m) ¹		Ca 8m Hs 30m	Ca 16m Ka 16m
HR			(Ca 2m) ¹ (Hs 2m) ¹		Ca 15m Ka 2m Hs 7m	Ca 15m Ka 2m
AL				Ka 8m		Ka 2m Ca 10scr
VE			Ka 1 wrd ²			Ka 1m
OH			Ca 5m Ka ³ Hs 28m		Ka 19m Hs 29m	Ca 5m Ka 45m ⁴
HE				Hs 3m		Ka 5m
DO				Ca 6m Hs 8m	Ca 6m Hs 5m	Ca 7m Ov 1m
DR					Hh 2m	
ME					Hh 9m	
GE					Ca 9m Hs 22m Ov 12m	Ca 14m Ka 1m
ET				Hh 9m Ov 11m	Hh 5m Ov 12m	

2.a. grondbezit van leden van de ridderschap /eerste periode

ban	periode	naam	goed	bron
BW	1368-c1374	? Jan van Amersoiën + zoon Godert	(2hv + 7ho + vi)1Br/¼sl1Hol	CFB 4,216/ AGH 226, 103/ AGH 741 I,85
BW	1368-1407	Heinman Klaas Geisters	2mlHol/ 22m(eig > lHol)/ 4m(ep)	AGH 226, 101/ AGH 228, 117/ AGH 1733-35
BW	1369-1383	Hendrik v Wijtvliet her Jans	4m + 5m(eig > lLEK)	Drossaers, <i>Archief I</i> , V, nrs.32-33
BW	1377-c1390	her Jan Pijliser jr.	c17mlBr / 10mlHol	CFB 4, 201v/ AGH 228, 94
EN	c1374-1394	Jan Klaas (Oems) van Bokhoven + zoon Jan	12mlBr > lHol	CFB 4,219-20/ AGH 228,112 v
EN	1401	erven her Jan Oem v Bokhoven	2g	KPH,inv.43, 156
EN	1407	Klaas Oem	g	KPH,inv.43
EN	1363-1392	? Reiner Jans (Oems?) v Bokhoven + zoon Reiner	13mlBr > lHol; g	CFB 4, 219 v/ AGH 228, 48 + 122 v
HD	1377	? Willem v Hedikhuizen (Heinmans?)	2 + ½ + 1½(+ 4)m	KPH,inv.147
HD	a1375	? Dirk v Hedikhuizen, Willem (Heinmans?) broer	g	AAB,cbI, 9,10
HD	1387	heren Jans kinderen van Wijk	zie: buren WI	
HR	1343-a1356	? Heinman v Hedikhuizen + erven	3m/ 9h/ 3h	AMH,inv.278-80, 284, 301/ AAB, cbI, 18 v
HR	1362-1399	? Heinman v Hedikhuizen (Heinm.)	15½m(p > ep) (= HD&HR)	AGH 1735
HR	1343-1377	heer Hendrik v Malsen her Klaass	8g/ c7½m(= 5g)lBr	AMH, inv.278, 546-47/ CFB 4,216 v
HR	zj-1403	Otto van Malsen her Hendriks	c7½mlBr/ 2g	CFB 4,216 v/ AMH,inv. 285,288
HR	1386	? (sGeisters) erven (v BW)	g	AMH,inv.659
HR	1394-1406	Willem Zuermont	3 + 1½ + 1½h/ 10m/ 1m/ g	AMH,inv.120 pp.52 + 97, inv. 284-87,291,536/ AAB,cbI, 4 v
HR	1415	Jan Zuermont (Willems)	½7m	AMH,inv.291
WI	1382	Hessels erven v Drongelen	g	AGH 226, 193
WI		heer Boudewijn Kuist, ridder	zie: buren WI	
WI		heer Jan van Wijk, ridder	zie: buren WI	
VE	1336-1389	her Ricout v Heeswijk	aft89 8 ℔	AGH 1733-35
VE	1389-1394	Jan heer Ricouts	aft89 8 ℔	AGH 1733-35
VE	1389	? Jan van Raamsdonk	aft89 8 ℔	AGH 1733-35
OH	1354-a1375	Willem v Meerhem, hr v Boxtel	stege/ hv	Oudh(1743),229-230/ AAB IX D
OH	1364-1366	Heinman Klaas Geisters (v BW)	2tg	AGH 1718-19
OH	c1374	? Hendrik v Hedikhuizen	g	CFB 4, 216
OH	1359-a1384	Heinman v Hedikhuizen Gibens	2g	AGH 226, 220, 323/ AGH 228, 227 v
OH	1382-1384	Willem v Hedikhuizen Gibens,knape	erfg Mecht.v.Riede	AMH,inv.11 + 14
OH	c1374	Gibe Heinmans v Hedikhuizen	5mlBr/ g	CFB 4, 220 v
OH	1372-1417	Willem Heinmans v Hedikhuizen	g(lBOX)/ ho	AMH,inv.462,470/ AAB, cbI, 8 (vgl.KPH,inv. 147)
OH	a1424	? Heinman v Hedikhuizen (Heinm.?)	5m	AMH,inv.561
OH	1376	heer van Perweys (= v Hoorne)	g	KPH,inv.25/ AAB, cbI, 8
OH	1346	(heer) Robrecht v Wissel	8m	AMH,inv.484
OH	1389	? Gerijt Venedau	aft89 8 ℔	AGH 1733-35
OH	1403-1404	Willem Zuermont	g/ 21mlBr/ 10m + wrd(lt)	AGH 229, 39v-40/ CFB 4, 217/ AMH,inv.289

BIJLAGEN

2.a. Vervolg

ban	periode	naam	goed	bron
HE	1362-1377	erven heer Lodewijk v Berlaar	2g	CFB 4, 201 v/ AMH, inv.193
HE	1363	erven Walraven v Berlaer	g	AMH,inv.193
HE	(a)1362	Janne v Dinther, vr v Helmond	ho	AMH,inv.484 (vgl.AGH 1955,4)
HE	c1374-a1427	heer Hendrik v Malsen + erven	g	CFB 4, 216 v/ AAB, III F
HE	1374-1383	Willem v Besoyen + zoon Jan	10m(lBr > lHol)	CFB 4, 217/ AGH 226, 201v
HE	a1374	Jan v Wissel	10mlBr	CFB 4, 217
HE	1359-1394	heer Robrecht v Wissel Janss, ridder	12mlBr/ g/ 6m2h/ 2m/ aft89 8 ₤	CFB 4, 217 (vgl. Galesloot <i>Livre</i> , 238)/ AGH 228, 121/ AMH,inv.257/ AGH 1733-35
HE	1377	heer Jan Pijliser jr.	c17mlBr	CFB 4, 201v
DO	1312-a1374	her Arend v Hockelem, ridder	4mlBr	Galesl. <i>Livre</i> ,14/ CFB 4,217v
DO	1377	heer Jan Pijliser jr.	ges&c3m(lBr)	CFB 4, 201v
DO	1389	heer Willem van Oyen (heren Hendriks v Boxtel)	aft89 30s	AGH 1733-35
DO	1391-1393	Hessel van Drongelen	g	AGH 1733-35
DR	c1374	her Willem v Oyen her Hendriks v Boxtel	1hv(lBr)	CFB 4, 202 v
DR	c1374	Hessel van Drongelen (Jan Hessels)	ho + 16m	CFB 4, 218v
ME	1377-1421	? Gijsbert & Jan d Wilde Klaas v Mallants uter Hage	(3½ + 7 + 1m + 4h + 6m4h)lHol	AGH 226, 175/ AGH 228,147
ME	c1374	Hessel van Drongelen	½hv (8½m)	CFB 4, 218
ME	1377	Willem v Drongelen (Jans?)	g	AGH 226, 175v
GE	a1383	Willem v Besoyen + zoon Jan	(2½m + 1h)lHol	AGH 226, 201 v
GE	1386	? Jan van Genderen	'stege' (eig > lHol)	AGH 226, 242
GE	c1380	erven Otto v Hockelem (h Arnts)	g	AMH,inv.647/ vgl.AAB, cbII-GE
ET	1380	? Klaas v Mallant uter Hage	25m(lHol > eig)	AGH 226, 180v
ET	1380	Hessel van Drongelen	c4m	AGH 226, 180v
ET	c1390	Robbrecht v Drongelen Willem Jans	c8½m + c8½m	CFB 4, 218-219/ CFB 20, 328v, 330-331 (vgl.Galesl. <i>Livre</i> , 82, 116
BR	1389	joffr.Aleit (v Cronenborch?)	aft89 40s	AGH, 1733-35

2.b. grondbezit van leden van de ridderschap/ 'tweede' periode

ban	periode	naam	goed	bron
BW	c1490	'goed van Wijtvliet'	?	KCH, inv.119/ c1BW XLI,XLVII
VL	1544	Jan van Wijk (v Onsenoort?)	20m	SH 520
EN	1542	heer van Engelen (Nassau?)	26m	SH 198
HR	1498-1506	erven A.Spierink v Aalburg	div.g.	OAH A1, AAB db
HR	1506-1542	Daniël vd Merwede	5m	AAB db, SH 239
WI	1501	Dirk vd Merwede Daniëls	1 wrd	AGH 723, HS, 9
WI	1514	erven Daniël vd Merwede	16m	Inf
VE	1545	Otto van Malsen	23m	SH 518
VE	1545	? Bax'hoeve	16m	SH 518
OH	1498	Roelof Willems v Haestrecht	c19m	OAH A1
OH	1498	Dirk Gerrit (Baks)	c26m	OAH A1
ET	1555	Jan Millink	31m	SH 604
BR	1469-1489	Jans kinderen vd Merwede	5g	AMH, inv. 159, 174
BR	1501-1505	Jan vd Merwede, bastaard	4g	AMH, inv. 163-165, 167
BR	1469-1484	heer Adriaan v Herlaar, ridder	g	AMH, inv. 159, 174
BR	1471	Gerijt v Assendelft	2g	AMH, inv. 174

legenda 1)

Ca = tertiariissen Sint Catharina Heusden / Hh = karthuizers Hollandse Huis Geertruidenberg / Ka = Kapittel & proven parochiekerk Heusden / Hs = overige geestelijke en sociale instellingen Heusden / Ov = Overige geestelijke instellingen van buiten land van Heusden.

ho = hof(stede) van onbepaalde grootte / m = Rijnlandse morgen (0,85 ha) / scr = jaarschaar in gemene weide / wrd = uiterwaard van onbepaalde grootte.

¹ = gegevens incompleet / ² = opgave volgens rekeningen rentmeester domeinen c.1500 / ³ = grondbezit ingeschreven onder de naam der individuele kanunniken / ⁴ = incl. 8 morgen bosgrond.

legenda 2)

? = twijfel over adellijke status of over karakter bezitstiel /

cbI = eerste cijnsboek Berne (1376) / cbII = tweede cijnsboek Berne (c1445) / db 'dijkboek proost Berne' / Inf = *Informacie* 1514

overige afkortingen: zie legenda *Bijlage-A*

afkortingen bronnen (vgl. Bronnen en literatuur)

CFB = Cour Féodal de Brabant (Leenhof van Brabant) (AGR) / AGH = Archief Graven van Holland (ARA) / KPH = archief van Kapittel en Proven van Heusden (RANB) / AAB = Archief van de Abdij Berne / AMH = Archief van de Heusdense cisterciënzerkloosters Mariënkroon en Mariëndonk (RANB) / Oudh = Jac. van Oudenhoven, *Beschryvinghe stad Heusden* (ed. 1743) / KCH = archief van het Klooster van St.Catharina te Heusden (RANB) / c1BW = cijnslijst pastorie Baardwijk (ed. Frenken) / SH = Archief van de Staten van Holland vóór 1572 (ARA) / Inf = *Informacie* van 1514 (ed. R. Fruin) / OAH = Oud-administratief Archief van de stad Heusden (SAHA).

BIJLAGEN

BIJLAGE D.3. GRONDBEZIT VAN PAROCHIEKERKEN EN ARMENTAFELS

ban:	c1450 ¹	c1500 ²	c1550	c1610
BW		K 3m ³ P 2m G 2m	P 6m G 5m A 17m Ov 4m	P 4m G 1m A 21m
VL	G 10½m		K + G 8m	K + G 2m ⁴ P 5m A 2m
EN		P 4m G 4m	P 4m G 6m K 3m A 1m	P 5m
HD			P 16m ⁵ K 4m ³ G 3m ⁵ (Ov 4m) ⁴	P 20m G 1ho A 2m
HR		(P 1m) ⁴ (K 11m) ⁴ (G 2m) ⁴ (A 5m) ⁴ (Ov 1m) ⁴	P 6m ⁶ K 11m G 7m ⁶ A 10m	P 5m ⁷ A 10m
AL			K 8m	A 6m ⁶ Ov 1m
WI	P 14m G 3m A 3m	P 11m K 18m A 9m ⁸		P 12m ⁶ A 4m ⁶ Ov 9m
VE		K + P + G 35m	P 1m K 4m Ov 4m	P 12m A 8m
OH		P 2m K 5m G 3m A 7m	P 13m K 6m G 4m A 7m	P 36m A 10m
HE	P 2m K 5m A 3m Ov 2m	K + G 12m Ov 1m	P 2m K 6m ⁶ A 5m ⁸	A 11m ⁹ Ov 2m

ban:	c1450 ¹	c1500 ²	c1550	c1610
DO		P + K 12m K 1m ⁶ G 3m A 12m	P 3m A 11m	P 3m ¹⁰ Ov 1m A 15m
DR			K ¹¹ 2m ⁶ Ov 2m	K 3m A 2m
ME		K + G 39m	K 28m G 3m A 13m ⁶ Ov 5m	K 28m A 14m ⁶
GE			P 18m K 4m G 5m Ov 2m	P 22m Ov 5m
ET		P 10m G 6m A 8m	P 9m ⁶ K 28m ⁶ G 6m A 15m Ov 11m	P 9m ⁶ A 18m Ov 3m
BR			K 4m	P 1ho

K = kerk(fabriek), incl.eventueel goed koster en organist / P = pastorie, pastoorsprebende / G = heilige-geesttafel / A = grondbezit altaren, broederschappen en kapellen / Ov = lokale geestelijke instellingen uit andere dorpen.

ho = hof(stede) van onbepaalde grootte / m = Rijnlandse morgen (0,85 ha)

¹ = voor Wijk; gegevens missale Wijk; voor Heesbeen: gegevens dijkcedelen 1467 / ² = voor Baardwijk: gegevens missale en inkomstenregisters kerk (1497-1526); voor Hedikhuizen, Herpt en Oud-Heusden: gegevens dijkcedelen 1498; voor alle dorpen: eventuele gegevens *Informacie* 1514 / ³ = excl. een 'sandinge' / ⁴ = gegevens incompleet / ⁵ = alleen opgave van in tijdpacht uitgegeven land / ⁶ = excl. grondbezit buiten de ban gelegen (aldaar verrekend onder 'Overige') / ⁷ = excl. 5 morgen in erfelijke pacht uitgegeven / ⁸ = een 'vicarie' / ⁹ = incl. een uiterwaard van 7 morgen, maar excl. grondbezit buiten de ban gelegen / ¹⁰ = excl. 4 morgen in erfelijke pacht uitgegeven en excl. grondbezit buiten de ban gelegen / ¹¹ = de kapel te Drongelen, die onder de parochiekerk van Eethen stond.

BIJLAGEN

BIJLAGE E BEZITTERS VAN TIENDRECHTEN (ca. 1375 en ca. 1500)

	tiendaandeel/ tiendblok	ca. 1375	ca. 1500
BW ¹	1/3	?	$\frac{1}{2}$: Everartke Laurens Everaats van Besoien, e.v. Hendrik van Hasselt
	2/3	Jan van Boekhout, heer van Bornival	$\frac{1}{2}$: Jakob en Reiner de Jonge
VL	1/1	graaf van Holland	graaf van Nassau
EN	1/1	graaf van Holland	graaf van Nassau
HD	blok Luttelherpt/ Zeggelaar (& Worp)	graaf van Holland	graaf van Holland
	blok ? ²	heer Jan van Heesbeen	heer Jan van der Aa, heer van Bokhoven
	1 blok	abdij Sint-Truiden	abdij Sint-Truiden
	Opperhoeven	?	graaf van Holland
	Kerkwaard ^{13p}	?	graaf van Holland
	Jakobswaard	?	graaf van Holland
	4 morgen naast Jakobswaard	?	pastoor van Hedikhuizen
	Jan Naaswaard	?	pastoor van Hedikhuizen
	'Breedsteeg' ¹³	?	graaf van Holland
	smale tienden	(graaf van Holland)	graaf van Holland
HR	1/1 (oude gronden)	abdij Sint-Truiden	abdij Sint-Truiden
	Varkensmeent/ Varkensweide ¹³	?	graaf van Holland
	'Seggelaar & (Op)worp' ¹³	?	graaf van Holland
	smaltienden Berne ³	abdij Berne	abdij Berne
AL	1/1	abdij Sint-Truiden	abdij Sint-Truiden
WI	blok 14m ⁴	Bertout Arend Ywijns van Oudheusden	Hendrik Rutger Belaarts van Heusden
	blok Verwede + div. smale tienden + tienden buitendijks ⁴	deel: Jan Kuist Arend Dirks van Vlijmen- Honsoerde deel: Dirk Kuist v Gameren	Joost van Wijk Arends van Honsoerde

	tiendaandeel/ tiendblok	ca. 1375	ca. 1500
	blok Hoeve ⁴	Hendrik van Heeswijk	$\frac{1}{2}$: Arend van Wijk Arends $\frac{1}{2}$: ?
	blok 34m ⁴	Herman van Veen [Godschalks] van Heusden	Jan vander Daesdonk van Heusden ¹⁴
	blok Cortslage (6m) ⁴	Bertout Back Bertouts	Melis Dirks van Heusden
	3 blok (Spijk, Verwede, Bieshoevel, etc) (20m) ⁴	Hendrik van Heeswijk	Hendrik Anthonis van Outhuesden van Heusden
	18m (3 stukken) ⁴	Dirk Kuist van Gameren	Joost van Wijk Arends van Hondsoerde
	6m (Schadewijk)	?	Goossen Goossens vander Heiden van Heusden
	blok in Wijkerbroek ⁵	?	Dirk Spierink van Well Willems
	blok 'Benthemse tiende' ¹¹	?	?
WI&VE	5m Oerdenres Waasheuevel ¹²	?	Arend Jans van Veen
VE	4m Kievitsveen ⁴	Dirk Kuist van Gameren	Joost van Wijk Arends van Hondsoerde
	blok Eng ⁵	?	Joost van Wijk Jan Zuermons
	blok Verwede ⁵	?	Joost van Wijk Jan Zuermons
	blok Kievitsveen ⁶ (5 + 8m)	Huge Hannaarts van Wijk ⁷ kapittel van Heusden	
	8 hont Kievitsveen	Jan van Oort	?
	2 blok naast Kievitsveen	Arend van Heeswijk	?
	blok Heisterbachs tiende	?	pastoor van Baardwijk
OH	$\frac{1}{2}$ ⁸	heer Dirk van Polanen	1/3 deel: Dirk Gerrit Backs 2/3 deel: Govert v Zuydoort
	4/10 ⁹	kapittel van Heusden	kapittel van Heusden

BIJLAGE F

Toelichting

1. De verhouding tussen de quoten van stad en dorpen

Omdat eerst vanaf 1496 de afzonderlijke schildtallen van stad en dorpen van Heusden (uitgezonderd Eethen en Meeuwen, die steeds gescheiden van de rest van het Land betaalden) bekend zijn¹, heb ik bij de opbouw van de tabel twee onzekere factoren moeten verrekennen: de onderlinge verhouding tussen de quoten van stad en dorpen en de quote van het dorp Wijk, dat in 1458 fiscale exemptie verwierf.

Na de herziening van 1496 werd de verhouding tussen de quoten van Stad en Land 28:72. Vóór die tijd was de verhouding vermoedelijk iets gunstiger voor de dorpen. Dit zou men af kunnen leiden uit het grote proces dat de dorpen in 1478 voor het Hof van Holland aanspanden tegen de stad Heusden². Eén van de grieven was toen dat de totale Heusdense bedequote *naar gewoonte* in de verhouding éénderde-tweederde werd verdeeld tussen Stad en Land, hetgeen de burens onredelijk vonden, omdat zij via de bieraccijns in feite een belangrijke bijdrage leverden aan de belastingopbrengsten van de stad. Ofschon de dorpen het proces wonnen, bleef de verhouding éénderde-tweederde vrijwel zeker tot 1496 onaangetast.³ Getuige de formulering tijdens het proces bestond te verhouding éénderde-tweederde in 1478 reeds geruime tijd, al is met geen mogelijkheid te zeggen, hoe lang precies. De overeenkomst met de situatie in Zuidholland, waar dezelfde verhouding gold bij de verdeling van bedelasten tussen Dordrecht en de omliggende dorpen⁴, lijkt mij niet toevallig. In Heusden komen we de verhouding voor het eerst tegen in 1409, bij de omslag van de 100ste Penning, maar van een traditie is dan nog geen sprake, want enige jaren later stapte men weer over op een andere verdeling.⁵

Dat de 'vaste' verhouding éénderde-tweederde in 1496 ten leste is bijgesteld ten gunste van de stad en niet van het platteland, is goed te verklaren: als we de vergelijkende opgaven van haardsteden uit 1494 en 'hertoge kaerles goede tiden' mogen geloven – en kennelijk hebben de enquêteurs dat gedaan – was de demografische teruggang in de stad tussen 1477 en 1494 aanmerkelijk groter geweest dan op het platteland (vgl. tabel 2.1). Bij 'oc-trooi' van 15 augustus 1494 is eindelijk bepaald dat Stad en Land hun quoten in 'allen beden ende subvenciën' voortaan gescheiden zouden betalen.⁶ In de rekeningen van de beden is sedert 1496 inderdaad steeds precies onderscheiden tussen het deel dat de stad en het deel dat de dorpen had op te brengen. Voor alle voorgaande jaren vanaf 1434, toen Heusden voor het eerst aan de beden op de nieuwe grondslag van de schidhtallen bijdroeg, heb ik bij de berekeningen voor Bijlage F de verhouding tweederde land (inclusief Wijk, exclusief Eethen en Meeuwen), éénderde stad aangehouden.

2. De verrekening van de quote van Wijk

Het verrekenen van het Wijkse aandeel in de plattelandsquote lijkt op het eerste gezicht eenvoudig. Ook na de toekenning van de fiscale exemptie in 1458, die vanaf het administratieve jaar 1460 werd gehonoreerd⁷, bleef het Wijkse deel op de ontvangtzijde van de berekeningen namelijk gewoon bij de totale quote van Stad en Land ingecalculeerd om vervolgens op de uitgavenzijde te worden gekort. In feite zou men dus gewoon de (nominale) ontvangsten aan de *inkomstenzijde* kunnen gebruiken om de reeks bedebetalingen van vóór en na 1458 zonder breuk te laten doorlopen. De moeilijkheid is evenwel dat het Wijkse deel sedert 1460 een per heffing zeer variabel percentage van de totale Heusdense quote bleek te vormen, waardoor ook de *feitelijk* door het platteland betaalde bedesom relatief gezien de nodige variatie vertoonde: afhankelijk van de grootte van het Wijkse aandeel betaalden de dorpen in de ene bede (bijna) 95% van het volledige Heusdense schildtal, in de andere minder dan 75%.

Naar de redenen van de betrekkelijk grote variatie in het Wijkse aandeel bij de omslagen na 1458 valt slechts te gissen. Onwaarschijnlijk is in elk geval dat de Wijkse quote varieerde

met veranderingen in de plaatselijke demografische en economische omstandigheden, anders gezegd: met veranderingen in de 'rijkdom' waarop het schildgetal uiteindelijk was gebaseerd. Nauwkeurige bijstelling van de *lokale* schildtallen, vergelijkbaar met de verpondingen die volgden op de enquêtes van 1494 en 1514⁸, heeft hooguit plaatsgevonden na de verloren gegane enquête van 1477. Bovendien zijn de schommelingen in het Wijkse aandeel wel erg 'wild': van 19% van de totale (gecalculeerde) plattelandsquote in 1460 via 14% bij de beden van de jaren '60 en het begin van de jaren '70 en 7 à 9% tijdens de zware beden onder Karel de Stoute tot maar liefst 26% bij de tienjarige bede onder hertogin Maria. Het laatste percentage was ook in de ogen van de comptabele ambtenaren buiten alle proporties en Heusden moest in 1481 100 schilden extra betalen in verband met een te hoge aftrek voor de Wijkse quote in de voorafgaande jaren⁹. Opmerkelijk is dat gedurende de verdere looptijd van dezelfde tienjarige bede de disproportioneel grote Wijkse quote wel werd geaccepteerd. Pas door de herziening van de verponding van 1496 kwam de Wijkse quote tot 1515 vast te liggen op 17% van de totale plattelandsquote, dat wil zeggen iets beneden het niveau dat werd berekend voor de jaren '50.

De ratio achter het schuiven met het Wijkse aandeel is moeilijk te doorgronden. Net zoals voor de verdeling van bedelasten tussen stad en platteland, bestond er vóór de revisie van 1496 naar het schijnt wel degelijk zoiets als een vaste relatieve maat voor de quote van Wijk. Er wordt naar verwezen in een proces tussen enige 'allochtone' ingelanden in Wijk en de gezworenen van het dorp, dat in 1492 in laatste aanleg voor de Grote Raad van Mechelen diende. Het geschil draaide rond de omslag van 'zekeren ruytergelde' in verband met de 'Montfoortse oorlog', waarvoor de fiscale exemptie van Wijk niet zou hebben gegolden. De gezworenen hadden ook aan de 'allochtone' eigenaren – waaronder enige 'uitburen' uit Aalburg, poorters van Heusden en de abt van Middelburg – een aanslag opgelegd, die zij om verschillende redenen weigerden te betalen. In één van de schriftelijke 'mémoires' die eisers aan het gerechtshof overlegden, werd nader ingegaan op de vaste verhoudingen waarnaar men de 'aydes' in Heusden placht om te slaan: de verhouding tussen stad en platteland was éénderde-tweederde en het aandeel van Wijk was 'le septiesme denier' (= 'de zevende penning'; PH).¹⁰ Duidelijk was de omschrijving van de Wijkse quote allerm minst, want wat werd bedoeld: éénzevende van het totale schildtal van Stad en Land of éénzevende van de totale plattelandsquote? Dit was al één bron van mogelijke verwarring.

Een andere lag in de behandeling van de dorpen die onder een hoge gerechtsheer vielen en kan daarom alleen betrekking hebben gehad op de vaststelling van de Wijkse quote bij de aanvang van de tienjarige bede van 1478. Tot aan de eerste tienjarige bede van Maria de Rijke was er namelijk een duidelijke richtlijn: uitsluitend Eethen en Meeuwen kregen in elke nieuwe bede geheel los van de quote van Stad en Land een apart schildtal toegewezen. Bij de verdeling van de quoten van de tienjarige bede van 1478 in 1480 week de rekenkamer opeens af van dit gebruik door ook Engelen en Vlijmen een aparte schildtal op te leggen, dat precies even hoog was als dat van Eethen en Meeuwen, namelijk 80. Vanuit Engelen en Vlijmen klonk onmiddellijk protest op: men had altijd met het 'gemene land' van Heusden betaald en dat moest vooral zo blijven.¹¹ Gedurende de hele looptijd van de bede bleef een apart schildtal voor Engelen en Vlijmen in de rekeningen vermeld, onveranderlijk begeleid door de referentie aan het protest. Er is geen enkele aanwijzing dat Engelen en Vlijmen ooit daadwerkelijk los van de andere dorpen hebben betaald en bij de volgende beden werden de quoten weer vastgesteld zoals dat vanouds was gebeurd. Dit doet echter niets af aan het feit, dat de toewijzing van een apart schildtal aan Engelen en Vlijmen in 1480 heel goed een rol kan hebben gespeeld bij de becijfering van het Wijkse aandeel in de nieuwe bede. Vanuit de optiek van de rekenkamer was de werkelijke totale quote van de stad en *alle* dorpen van Heusden immers niet 950, maar 1.030 (= inclusief Engelen en Vlijmen) of zelfs 1.110 schilden als men Eethen en Meeuwen eindelijk ook eens tot het Land van Heusden rekende. Op een van beide hogere schildtallen en niet dat van 950 – de quote voor 'Stad en Land van Heusden' – zou het relatief hoge Wijkse aandeel (163½ schild) wel eens afgestemd geweest kunnen zijn. Vanuit Heusden zal er geen bezwaar tegen zijn gemaakt.

Door het bestaan van dergelijke potentiële bronnen van verwarring bood de fiscale exemptie van het dorp Wijk evident mogelijkheden tot welbewuste manipulatie. Bij de onderhandelingen over de repartitie hadden de vertegenwoordigers van Stad en Land baat bij een zo groot mogelijk schildtal voor Wijk, dat zij immers bij de betalingen op de totale Heusdense quote in mindering mochten brengen. De andere betrokken partijen hadden, omgekeerd, een motief om het Wijkse aandeel zo gering mogelijk te laten zijn; zo werden de werkelijke inkomsten uit Heusden groter. Om die reden heb ik er bij de berekening van de reële fiscale lastendruk de voorkeur aan gegeven om voor de jaren vanaf 1460 uit te gaan van de werkelijk betaalde sommen ná aftrek van de variabele Wijkse quoten. Teneinde de ontwikkeling van de fiscale lasten over een lange periode te kunnen volgen, was het vervolgens noodzakelijk om ook voor de jaren vóór 1460 – of liever, vóór 1452, het jaar waarin de tienjarige bede een aanvang nam, tijdens de looptijd waarvan de fiscale exemptie aan Wijk werd verleend en tot welk jaar men de verhoudingen van 1458 dus terug mag projecteren – het Wijkse deel van de totale Heusdense quote te schatten en van de bedesom af te trekken. Omdat het Wijkse aandeel over de meeste jaren tussen 1460 en 1515 meestal schommelde tussen de 14 en 19 procent, de zeven procent uit de beden van Karel de Stoute als te laag en de 26 procent uit de bede van Maria de Rijke als duidelijk te hoog moet worden beschouwd, heb ik voor de jaren 1434-1450, waarover het Wijkse aandeel geheel onbekend is, het percentage op 18 geschat, het midden tussen de percentages van 1452 en 1495.

3. De gebruikte rekenmunten

De vaste rekenmunt in de rekeningen van de trossiers van Holland uit de tweede helft van de 14de en het begin van de 15de eeuw was het 'pond groten'. Hierin zijn dus ook de eindrekeningen van de beden genoteerd. Uit de rekeningen blijkt ook, dat de betalingen van bede-inkomsten aan de schatkist geschieden in uiteenlopende gouden munten. Onder Willem VI en Jakoba waren dat voor de Heusdense beden afwisselend schilden, Franse kronen en Engelse nobelen.

Bij de introductie van de schuldalenhellingen kwam er een nieuwe nominale standaard, het Bourgondische schild, die overigens door zijn vaste koppeling met de groot dezelfde waarde kreeg als het pond Hollandse penningen, namelijk 30 groten. Ook toen onder Karel de Stoute voor het eerst een andere (eigenlijk oude Hollandse) gouden munt als basis voor de bedcheffing werd gebruikt, ging deze 'klinkaart' tegen dezelfde koers als het schild. Alleen twee beden, geconsenteerd in de jaren 1471-1472, een buitengewone driejarige bede en een nieuwe reguliere zesjarige bede, zijn omgeslagen in een gouden (reken)munt met een beduidend hogere waarde: de kroon van 24 stuivers of 48 groten. De buitengewone bede van 1475 was echter opnieuw in klinkaarts van 30 groten vastgesteld en na de dood van de hertog kwamen ook de aloude schilden van 30 groten weer in gebruik. Slechts de kroningsbede van 1485/86 en de bede van mei 1494 vormden een uitzondering. Zij werden omgeslagen in de meest gebruikelijke rekenmunt van de Bourgondisch-Habsburgse periode: het pond van 40 groten Vlaams. De in de rekeningen van de ontvangers(-generaal) gebruikte rekenmunten waren overigens minder universeel als hun rekeningen suggereren. In werkelijkheid moeten bij het opleggen en verrekenen van aanslagen vaak verschillende rekenmunten door elkaar heen zijn gebruikt. Een mooi voorbeeld geeft de situatie ten tijde van de repartitie van de eerste tienjarige bede onder hertogin Maria omstreeks 1480. Volgens de rekening van de ontvanger Jan vander Essche kregen Stad en Land van Heusden voor de eerste drie jaren (1478, 1479 en 1480) een aanslag opgelegd van 3.520 schilden van 30 groten (= 105.600 groten)¹²; in een proces voor het Hof van Holland beweerden de burens van Veën evenwel dat de 'taux' van Stad en Land 2.550 *Rijns gulden* bedroeg.¹³ Vatten we de Rijns gulden hier op als rekenmunt van 40 groten, dan komen we uit op 102.000 groten, een verschil van 3.600 groten met de aanslag in bedeschilden!

Een opmerkelijke manipulatie vond plaats in 1497-1498, toen de oude schilden of Hollandse ponden van 30 groten op eens gelijk werden gesteld aan deze standaard Vlaamse ponden van 40 groten, *zonder dat de schildtallen met een kwart werden verlaagd om het aantal*

(*reken*) *grooten gelijk te houden*: waar bijvoorbeeld 10 schilden daarvóór een waarde vertegenwoordigden van 300 groten, sprak men nu van 10 Vlaamse ponden met een waarde van 400 groten.¹⁴ Omdat dezelfde groot aan de basis van zowel het pond Hollandse als het pond Vlaamse penningen stond – de Bourgondische of Vlaamse groot – was hier dus sprake van een ‘administratieve’ belastingverhoging van 33%, een manipulatie die Fruin bij zijn editie van de Enquete over het hoofd zag.¹⁵ Vermoedelijk was deze manipulatie bedoeld als tegenmaatregel tegen de gestage ontwaarding van het zilvergeld in de voorafgaande decennia (zie Bijlage I), die de reële waarde van de bede-inkomsten op den duur uitholde, omdat de schildtallen niet navenant mee werden verhoogd.

4. Toelichting bij de kolommen van de tabel bede-bijdragen

In de eerste kolom is het begin aangegeven van de *looptijd* van de gewone meerjarige en de (één- of meerjarige) buitengewone beden. Gewoonlijk ving de heffing niet lang na het formele consent van de Staten aan. Noodzaak was dat echter niet. De looptijd van de tienjarige bede die in 1480 aan Maria de Rijke werd vergund, begon met terugwerkende kracht in 1478. Over de eerste twee jaren moest toen met lastige naheffingen worden gewerkt.¹⁶ Van de beden uit het begin van de 16de eeuw was het eerste heffingsjaar niet altijd te achterhalen, ten dele omdat soms voldoende informatie ontbrak, ten dele omdat toen vaak de looptijd van meer dan één bede in één en hetzelfde jaar aanving. Onder Karel de Stoute, Filips de Schone en het tweede regentschap van Maximiliaan was het niet ongebruikelijk dat de looptijden van verschillende beden elkaar overlaptten. In 1472, toen dit voor het eerst gebeurde, besloot men de gelijktijdig lopende drie-, acht- en tienjarige beden op te schorten en te vervangen door een geheel nieuwe grote bede met een looptijd van zes jaar. In de eerste jaren van 16de eeuw kwam dit door elkaar heen lopen van verschillende beden eigenlijk continu voor, zoals in hoofdstuk 22 afdoende is toegelicht.

De jaren die in de tweede kolom zijn opgenomen, zijn *administratieve* jaren, geen (moderne) kalenderjaren. Ze omvatten telkens twee halfjaarlijkse betalingstermijnen: de Kersttermijn en de termijn van Sint Jan te midzomer. Afhankelijk van het tijdstip waarop de bede aanving, vielen opeenvolgende termijnen in hetzelfde kalenderjaar. Was de eerste termijn die van Kerstmis, dan heb ik de jaarsom van de twee termijnen onder het volgende jaar geplaatst, dus onder het jaar waarin de St. Janstermijn viel.

Ik heb een nadrukkelijk onderscheid gemaakt tussen a) het bedrag van de *aanslag* (kolom 3), b) het werkelijk *betaalde bedrag* (kolom 4) en c) het *eindbedrag* na eventuele verrekening van de Wijkse quote, dat als basiscijfer diende voor het staafdiagram van grafiek 22.1 (kolom 7). In jaren waarin de dorpen aan meer dan één bede contribueerden, heb ik de bedragen van aanslagen en betalingen getotaliseerd. Indien de bronnen zelf geen onderscheid maakten tussen aanslag en betaald bedrag, is voor het eindbedrag alleen dan de nominale aanslag (minus de Wijkse quote) overgenomen, als verder uit niets bleek dat de aanslag hetzij geheel onbetaald of slechts gedeeltelijk betaald zou zijn gebleven.

Voor jaren waarover geen aanslag bekend was, is het eindbedrag opengelaten. Het staafdiagram geeft in die jaren een open plek te zien, hetgeen *niet* wil zeggen dat toen *niets* is betaald. Bij jaren waarin met zekerheid niets is betaald, hetzij omdat de bede in Heusden nog niet was ‘gezet’ (geen aanslag in kolom 3), hetzij omdat de aanslag om de een of andere reden niet werd betaald (geen betaling in kolom 4), is een *tien* als eindbedrag opgevoerd. In grafiek 22.1 zijn deze jaren gemarkeerd met een blokje, een open blokje als de bede nog niet was ‘gezet’, een gesloten blokje als de aanslag niet was betaald. Alleen voor de jaren 1478 en 1479 heb ik een eindbedrag ingevuld ofschoon Stad en Land de aanslag in eerste instantie weigerden te betalen. Bij naheffing werd de aanslag achteraf echter toch voldaan, na nieuwe afspraken tussen de vertegenwoordigers van Stad en Land en de landsheerlijke autoriteiten¹⁷.

Het *aandeel van Wijk* tenslotte is apart vermeld, in kolom 5 als bedrag in schilden van 30 groten, in kolom 6 als (berekend) percentage van de totale plattelandquote.

NOTEN BIJLAGE F

1. zie de lijst bij Fruin, *Enquete*, 15.
2. Zie de hoofdstukken 29 en 30.3.2.
3. Er zijn duidelijke verwijzingen naar de verhouding uit 1480, 1487 en 1491-1492: resp. ARA, *HHDtb* 1784, d.d. 27-sep-1480, ARA, *SHv1572* 1712a, f. 2. en AGR, *GRM*, Beroepen uit Holland, nr. 136, *Mémoires eisers*, pag. 5.
4. Fruin, *Informacie*, XX.
5. Vgl. pag. 461.
6. RANB, *Heerlijkheid Herpt*, los stuk in map.
7. ARA, *REK* rek 160, f. 58v.
8. Terdenge, *Zur Geschichte*, 96-97.
9. ARA, *REK*, rek 3390, f. 7. Vgl. pag. 463-464.
10. AGR, *GRM*, Beroepen uit Holland, nr. 136, i.h.b. 'Mémoires' voor de eisers, pag. 5.
11. ARA, *REK*, rekrek 3388-3389, f. 12.
12. ARA, *REK*, rekrek 3388-3389, f. 10.
13. ARA, *HH*, Dtb 1784, d.d. 27-sep-1480 (De *pater* van het Agnietenklooster van Gorinchem contra de burens van Veen)
14. Vgl. de opgaven van schildtalen, resp. ponden in ARA, *REK* rek 3402 en rek 3403. Dat met dezelfde groot werd gerekend blijkt uit voldoende rekeningen uit deze periode, waarin vaak genoeg (bede)schilden van dertig groten werden omgerekend tot ponden van 40 groten Vlaams.
15. Fruin, *Enquete*, 4. Hierdoor klopt de vergelijking van de bedeponden in enerzijds 1496 en anderzijds 1515 en 1518 op de tabel van de pag. 15 niet. Leest men voor 1496 boven de eerste kolom 1497-1498, dan is de opgave daarentegen wel juist!
16. Zie pag. 463.
17. Vgl. pag. 463-464.

BIJLAGEN

BIJDRAGEN BEDE LAND VAN HEUSDEN, 1428-1515 (IN SCHILDEN VAN 30 GROTEN)

looptijd beden	jaar	aanslag	betaald	Wijks deel	% Wijk	eind- bedrag
10-jarige bede	1428	niet gezet	nihil			10,00
	1429	niet gezet	nihil			10,00
	1430	niet gezet	nihil			10,00
	1431	niet gezet	nihil			10,00
	1432	niet gezet	nihil			10,00
extra bede	1433	niet gezet	nihil			10,00
	1434	400,00	400,00	72,00	(18)	328,00
	1435	400,00	400,00	72,00	(18)	328,00
extra bede	1436	1000,00	624,66	112,44	(18)	512,22
	1437	400,00	619,02	111,42	(18)	507,60
	1438	400,00	466,78	84,02	(18)	382,76
5-jarige bede	1439	niet gezet	nihil			10,00
	1440	333,33	333,33	60,00	(18)	273,33
	1441	333,33	niet betaald			10,00
	1442	333,33	niet betaald			10,00
	1443	333,33	niet betaald			10,00
6-jarige bede	1444	333,33	niet betaald			10,00
	1445	333,33	niet betaald			10,00
	1446	466,67	466,67	84,00	(18)	382,67
	1447	466,67	466,67	84,00	(18)	382,67
	1448	466,67	466,67	84,00	(18)	382,67
	1449	466,67	466,67	84,00	(18)	382,67
	1450	466,67	466,67	84,00	(18)	382,67
10-jarige bede	1451	niet gezet	nihil			10,00
	1452	373,33	373,33	70,93	(19)	302,40
	1453	373,33	373,33	70,93	(19)	302,40
	1454	373,33	373,33	70,93	(19)	302,40
	1455	373,33	373,33	70,93	(19)	302,40
	1456	373,33	373,33	70,93	(19)	302,40
	1457	373,33	373,33	70,93	(19)	302,40
	1458	373,33	373,33	70,93	(19)	302,40
	1459	373,33	373,33	70,93	(19)	302,40
	1460	373,33	301,33	72,00	19	301,33
10-jarige bede	1461	373,33	301,33	72,00	19	301,33
	1462	566,66	486,67	80,00	14	486,67
	1463	566,66	477,27	80,00	14	477,27
	1464	566,66	477,27	80,00	14	477,27
	1465	566,66	477,67	80,00	14	477,67
extra bede	1466	566,66	???	80,00	14	486,67
8-jarige bede	1467	566,66	414,00	80,00	14	414,00
	1468	566,66	414,00	80,00	14	414,00
	1469	1133,33	1017,33	160,00	14	1017,33
3-jarige bede	1470	1133,33	1017,42	160,00	14	1017,42
	1471	1133,33	991,07	160,00	14	991,07
10-jarige bede	1472	1052,53	???	143,00	14	909,50
6-jarige bede	1473	1826,00	???	99,00	5	1726,80
	1474	1826,00	???	132,00	7	1694,00

looptijd beden	jaar	aanslag	betaald	Wijks deel	% Wijk	eind- bedrag
extra bede	1475	2279,00	???	212,00	9	2067,00
	1476	1826,00	???	132,00	7	1694,00
	1477	???	???	???		
10-jarige bede	1478	715,66	weigering	163,50	26	552,20
	1479	715,66	weigering	163,50	26	552,20
	1480	1908,00	???	132,00	7	1776,00
	1481	2008,00	1758,30	132,00	7	1758,30
	1482	1908,00	???	312,00	7	1776,00
	1483	668,50	???	163,50	26	505,00
	1484	668,50	505,00	163,50	26	505,00
	1485	668,50	243,00	163,50	26	243,00
	extra bede	1486	1423,80	862,60	299,50	(21)
1487		668,50	214,90	163,50	26	214,90
3-jarige bede	1488	633,30	234,90	163,50	(26)	234,90
	1489	633,30	234,90	163,50	(26)	234,90
	1490	633,30	234,90	163,50	(26)	234,90
	1491	???	???			
	1492	???	???			
	1493	???	???			
	1494	600,90	???	85,00	14	515,90
2-jarige bede	1495	759,33	472,15	129,80	17	472,15
4-jarige bede	1496	1518,66	629,50	259,60	17	629,50
extra bede	1497	1189,60	566,69	202,30	17	566,69
	1498	???	???			
	1499	???	???			
	1500	???	???			
(liepen 4 beden)	1501	1482,60	???	250,30	17	1232,30
(1 meerj. bede)	1502	1012,40	840,40	172,00	17	840,40
	1503	1012,40	840,40	172,00	17	840,40
2 nieuwe beden	1504	1349,90	1120,90	229,00	(17)	1120,90
1 nieuwe bede	1505	1603,00	1330,00	273,00	(17)	1330,00
	1506	1603,00	977,30	273,00	(17)	977,30
	1507	???	???			
(liepen 3 beden)	1508	1535,50	1274,50	261,00	17	1274,50
extra 3j. bede	1509	1363,60	nihil	232,00	17	10,00
	1510	1363,60	880,90	232,00	17	880,90
nieuwe gew. bede	1511	1194,90	950,20	203,00	17	950,20
	1512	???	???			
	1513	???	???			
	1514	???	???			
(liepen 3 beden)	1515	1339,70	1138,70	201,00	(15)	1138,70

BIJLAGE G

Buitengewone waterstaatslasten

rek.nr.	jaar	omschrijving project	kosten
G1715	1360	rep. doorgestoken dijk EN; verlenging Heidijk onder VL; 'omgraven' stuk moer	420,0
G1718	1365	gem. omslag aanleg 'inlage' HD	522,8
G1719	1366	noodschouw HD; rep. Z.dijk OH	201,5
G1721	1368	aanleg sluis O.Maas; 'onraet' sluis Maasdam HD; aanleg wetering WI; rep.wiel VL	377,9
G1722	1369	rep. sluis EN	93,0
G1723	1370	aanleg wetering WI	12,0
G1724	1371	nieuwe keur op dijk En	135,0
G1725	1372	verzakking dijk bij kleine molen HS	24,0
G1726	1373	rep. molenwerf grote molen HS	267,0
G1728	1376	gem. omslag (aanleg/rep.?) dijk Werkendam	355,6
G1730	1378	aanleg 'uitlaat' Giessen; aanleg nieuwe sluis HD	233,5
G1731	1379	aanleg nieuwe sluis EN	98,0
G1733	1391	aanleg nieuwe wetering EN	220,0
G1735	1393	gem. omslag aanleg 'inlagen & hoofden' (te ?)	972,0
R2695	1432	aanleg stenen 'Doeverse sluis' O.Maas	9,05
R2696	1433	aanleg nieuwe 'steeg' OH	0,8
R2697	1434	aanleg 'hoofde' 'boven (?) HS''	16,5
R2698	1435	aanleg houten 'Doeverse sluis' O.Maas	12,6
R2699	1436	rep. wielen (OH)	15,3
R2700	1437	bedijking wielen (OH)	11,0
R2701	1438	twee 'winterkeuren' OH	44,7
R2702	1439	een winterkeur; delven aarde (t.b.v.) Zoutendijk	29,4
R2703	1440	bedijking wiel (OH); nieuwe sluisen bij DO en OH	26,8
R2704	1441	bijdrage in aankoop grond om te delven t.b.v. dijken	6,95
R2707	1444	nieuwe sluisen in Zoutendijk en Heesbeense dijk (N.Maas)	14,4
R2708	1445	rep. nieuwe sluis Zoutendijk	3,55
R2709	1446	'Zeeuwse' (of winter-?) keur; bijdrage boete OH in dijk HD; aanleg nieuwe kardam (HE); onkosten sluis (HE?)	16,95
R2712	1449	aanleg wetering buiten langs Zoutendijk; onkosten twee sluisen; aanleg nieuwe 'ka' (HE)	8,5
R2714	1451	aanleg nieuwe 'ka' en 'kardam' (HE)	3,5
R2715	1452	nieuwe sluis Zoutendijk; rep. 'ka' na keur (HE)	19,0
R2716	1453	rep. 'kaden' (HE)	4,8
R2717	1455	rep. Jordensstraat OH; zware bekading dijk N.Maas HE; 'onraad' na breuk in Doeverse sluis	33,2
R2718	1456	rep. Jordensstraat OH; zware bekading dijk N.Maas HE	17,3
R2719	1457	rep. Jordensstraat OH; aanleg 'omloop' OH; aanleg nieuwe Doeverse sluis; bekading dijk N.Maas HE	28,75
R2720	1458	rep. dijk HE; aanleg (sluis + ?) brug HE richting GE	7,22
R2721	1459	aanleg twee 'hoofden' HE (gem.omslag)	36,53
R2723	1461	aanleg windwatermolen OH; keur op alle kardammen 'beneden HS'	94,93
R2724	1462	rep. nieuwe 'hoofden' N.Maas (bij HE)	5,5
R2725	1463	rep. nieuwe 'hoofden' N.Maas (bij HE)	3,2
R2726	1464	rep. dijk (bij HD) na storm; aanleg nieuwe 'hoofden' HE	21,55

rek.nr.	jaar	omschrijving project	kosten
R2728	1466	aanleg nieuwe 'catte' N.Maas bij HE	6,4
R2730	1468	sluis in Zeedijk bij OH 'uitgewonnen'; aanleg nieuwe 'heul' te HE	6,9
R2732	1471	ophogen 'straat' + aanleg schutsluis in Hooibroek (OH)	4,06
R2733	1472	'noodschouw'; rep. 'straat' OH; ophogen dijk OH	1,1
R2735	1474	aanleg 'kade' OH	1,88
R2736	1475	'overkruien' dijk HE	5,4
R2737	1476	aanleg nieuwe sluis GE	0,17
R2738	1477	rep. windwatermolen OH	4,39
R2739	1478	bouw tweede windwatermolen OH	25,55
R2740	1479	aanleg nieuwe kade OH	1,25
R2743	1482	omslag 'onbeheerd' stuk 'mase' O.Maas OH & HE	4,13
R2744	1483	aanleg kade + wetering OH	1,58
R2745	1484	aanleg 'verlaat' O.Maas; aanleg 'omloop' + 2 duikers OH	5,13
R2746	1485	aanleg nieuwe sluizen bij Do	1,88
R2747	1486	rep. dijk N.Maas HD; aanleg nieuwe sluizen OH & HE	24,1
R2748	1487	aanleg nieuwe sluizen OH (&HE); rep. molens OH	10,0
R2749	1488	rep. kade & wetering OH	0,68
R2750	1489	'vegen' O.Maas; rep. 'straat' & wetering OH	8,43
R2751	1490	aanleg nieuwe sluis GE	0,25
R2752	1491	aanleg nieuwe sluis GE	0,25
R2753	1492	bij langdurige droogte zeer veel graafwerk OH; rep. 'hoofden' N.Maas (HE)	38,95
R2758	1497	rep. dijken N.Maas HD & HE	16,15
R2764	1503	'overkruien' dijk + aanleg nieuwe 'tuin' HE	3,2
R2765	1504	rep. dijk + aanleg 'tuin' HE	6,0

rek.nr. = rekening-nummer (G = ARA, *Archief van de Graven van Holland*; R = ARA, *Archief van de Rekenkamer van Holland*, rekeningen)

jaar = administratief jaar van de rekening

omschrijving project: rep. = reparatie / gem. = 'gemene' / Z.dijk = Zeghedijk (> 'Zeedijk') / O.Maas = Oude Maas / N.Maas = Nieuwe Maas / plaatsnaamcodes: zie Bijlage A

kosten = bedrag betaald door de rentmeester der domeinen, in 1360-1393 in groten, in 1432-1504 in ponden van 40 groten Vlaams

BIJLAGE H

Selectie van de dorpselite op basis van tien elitekenmerken

A. selectiecriteria (indicaties voor lidmaatschap dorpselite)

- 1 = *duur van aanwezigheid| betrokkenheid*: tenminste drie opeenvolgende generaties;
- 2 = *familieconnecties*: aantoonbare verwantschap met personen, behorend tot de adel (ridderschap) of een stadspatriciaat;
- 3 = *vermogen|grondbezit*: eerste periode: vermogen van tenminste één lid van het geslacht in 1375 geschat op 200 £ (hoogste vermogensklasse) / tweede periode: grondbezit van tenminste één lid van het geslacht op één moment in tweede periode minstens 5 (Rijnlandse) morgen groot.
- 4 = *leenbezit*: leenbezit van een belangrijk leenhof in de regio (i.h.b. Holland, Brabant, Meeuwen, Polanen);
- 5 = *woning*: bezit van een steenhuis en/of 'begraven' (= omgrachte) hofstede;
- 5^a = (uitsluitend voor Baardwijk, tweede periode) *memorie*: vestiging van een memorie/ 'jaargetijde' in de parochiekerk van Baardwijk;
- 6 = *grondrenten*: bezit van vaste rente-inkomsten uit geconstitueerde renten, erfpachten, tienden e.d.;
- 7 = *openbaar ambt|functie*: tenminste één lid van het geslacht bekleedde een 'hoge' publieke functie (schout, (dorps)schep, pastoor of hoger);
- 8 = *heerlijkheid*: bezit van gerechtsheerlijkheid;
- 9 = *crediteur*: tenminste één lid van het geslacht trad op als geldschietter;
- 10 = 'uitlands' *grondbezit*: grondbezit buiten het dorp van domicilie.

B. Geselecteerde geslachten

b.1. op basis volledige genealogische reconstructies eerste periode (Bijlage A.1)

ban + geslacht:	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>Baardwijk</i>										
de BLOTE (1)			X	X		X				
v BOMMEL (2)	X		X	X						
de GEISTER	(X)	X		X			X			X
vd HEIDEN (1)	X		X	X		X				X
de JONGE		X	X	X						X
NICOEL	X			X		X				
ROELOFS-Willems			X	X		X				
<i>Vlijmen</i>										
groot-GHIBEN	X	X	X	X						
GISELMAAR (1)			X			X			X	X
HOL	X		X				X		X	X
KEMPE			X			X				X
KUIST v Honsoerde	X	X	X	X	X	X	X	X		X
v LOON (1)	X		X	X						X
SPIEGEL	X					X	X			X
TEERNINC	X	(X)	X			X				X
YWIJN v VL	X		X			X				X
<i>Hedikhuisen</i>										
DAAMS	X	X		X		X				X
HELLINC	X			X						X
KUIST v Luttelherpt	X	X	X	X						X
LUBEN	X		X	X		X				X
OFFRAANS	X	X	X	X						X
PANGELAART	X	X	X			X				X
SCRIEKE	X			X						X
<i>Herpt</i>										
v AALST	X		X	X		X				X
v EMMIKHOVEN		X	X	X		X				X
v GENT	X		X							X
JORDAANS	X		X							X
vd KERCHOVE	X	X		X						X
PAPE	X			X		X				X
(ROEST)			X				(X)			X
(RUTERS)	X		X							(X)
SCHUDEVOET	X		X							X
WELLENS	X			X		X				X

BIJLAGEN

ban + geslacht:	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>Veen</i>										
FOKENS	X		X	X						
v HEESWIJK	X	X	X	X	X	X	X			X
HERMANS v Veen	X	X	X	X						
KIVIT	X		X	X						
SCOUTEN-Greve	X		X	X	X		X			X
SCOUTEN-Hermans	X		X	X						
de VOOGD	X		X	X		X				X
<i>Oud-Heusden</i>										
SEGERS-Jans	X		X	X						X
vd STAART	X		X	X		X				X
YWIJN	X	X	X	X		X	X		X	X
<i>Heesbeen</i>										
-										
<i>Doeveren</i>										
de BIE (1)	X		X							X
de LOUWER	X	(X)	X	X		X				X
PAPE	X		X				X			X
<i>Genderen</i>										
BRUISTENS	X		X							X
de KEMP	X			X						X
SPIERINK v GE	X	X	X	X			X			

b.2. op basis partiële genealogische reconstructies eerste periode (Bijlage A.2)

ban + geslacht:	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>Engelen</i>										
-										
<i>Aalburg</i>										
OGENS-Spierink	X	X	X	X		X		X	X	X
SPIERINK v AL	X	X	X	X		X	X	X	X	X
SPIERINK v WELL	X	X	X	X	X	X	X	X	X	
<i>Wijk</i>										
v DIEPENBEEK	X		X	X		X				X
HANNAARTS	X	X	X	X	X	X				X
KUIST v Wijk	X	X	X	X	(X)	X	X	X	X	X
PERSIJN	X	(X)	X	X						X
SEGERS v Wijk	X		X	X		X				X
SPIERINK v WELL	X	X	X	X		X		(X)		X
v WIJK-her JANS	X	X	X	X		X				X
<i>Drongelen</i>										
(OFFRAANS)	X	(X)	X							
<i>Babyloniëbroek</i>										
v GENT	X	X	X	X		X				X
KUIST vd Broeke	X	X	X	X		X				X
de MOMBER	X		X	X		X				X
v POLANEN	X		X	X			X			

BIJLAGEN

b.3. op basis volledige genealogische reconstructies tweede periode (Bijlage A.3)

ban + geslacht:	1	2	3	4	5 ^a	6	7	8	9	10
<i>Baardwijk</i>										
ARENDS-Simons	X				X				X	
BERTOUTS			X	X	X		X			
BRUINBAARD	X					X	X			
DIRKS (1)	X		X				X			
de GEISTER	X		X		X		X			
GIELIS	X				X	X				
vd HEIDEN	X		X	X	X					
vd HEUVEL	X		X	X	X		X			X
NIEKEN			X		X		X			
SMEEDS	X		X		X	X	X		X	X
TIELMANS (1)	X			X	X	X				X
de WIT			X	X						X
YWIJN v OH	X		X		X		X			(X)
ban + geslacht:	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>Oud-Heusden</i>										
de BIE (1)	X	X	X			X	X			
BOOM (1)	X		X			X			X	X
BROOSSENS	X			X		X				X
vd DONK	X		X							X
(v HOEKELEM)		(X)	X			X				
KEGELAAR	X		X			X				
v KUIK	X	X	X			X			X	X
MATHEUS	X		X			X				
de VOOGD	X		X				X			X
YWIJN-Bertouts	X		X			X	X			

b.4. op basis partiële genealogische reconstructies tweede periode (Bijlage A.4)

ban + geslacht:	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>Vlijmen</i>										
—										
<i>Hedikhuizen</i>										
—										
<i>Herpt</i>										
v MALLANT-Smeeds	X		X	X		X				
<i>Heesbeen</i>										
NOYDENS	X	(X)	X			X	X			X

BIJLAGE I

Reken(ing)munten

In de manier waarop de drossaard en rentmeester van Heusden in de periode 1358-1400 hun inkomsten en uitgaven verrekenden doen zich twee bijzonderheden voor. Ten eerste werden, althans in de rentmeesters-rekeningen, na elkaar twee verschillende rekenmunt-systemen (of correcter: twee rekeningmuntsystemen¹) gebruikt: eerst het *pond hollandse penningen* en vervolgens het *pond tournoise of 'zwarte' penningen*. De verhouding van d.holl : d.tourn. was 1:2. Het laatste systeem was ten tijde van de Hollandse machtsovername in Heusden duidelijk het gebruikelijke, want men sprak in de oudste rekeningen gevoeglijk van *Heusdens payment*. Niettemin werden de oudste vier rentmeestersrekeningen (1358-1362) gerekend in *Hollands payment*. Sedert 1364 was echter het Heusdens payment opnieuw de standaard. Uitzondering vormden de rekeningen over 1375/76 en 1377 waarvan de afzonderlijke posten consequent in Heusdens payment waren opgemaakt, maar de Summae in Hollands payment. De rekeningen van de drossaard waren, vanaf de oudste uit 1360 tot en met de laatste uit 1400 allemaal opgemaakt in Heusdens payment.

De tweede karakteristiek geldt eveneens uitsluitend de rekeningen van de rentmeester. Tussen 1364 en 1378 was het gewoonte de ontvangsten in 'goed' geld en de uitgaven in 'slecht' geld of, zoals ook dit werd genoemd, *payment* te noteren, een praktijk overigens die uit Holland al van vóór het midden van de 14de eeuw bekend is.² Daartoe werd dan bij het inboeken van ontvangsten vastgehouden aan een zilveren basismunt die ongeveer was afgestemd op de *officiële koers* ten opzichte van het oude schild, de belangrijkste gouden munt rond het midden van de 14de eeuw. Bij de verrekening van uitgaven volgde de basismunt min of meer de *feitelijke koers* van het schild – min of meer omdat de verhouding tussen 'goed' en 'slecht' geld in de loop der tijd gefixeerd was tot 1 : 1,43. Afhankelijk van het gehanteerde rekeningmuntsysteem (Hollands of Heusdens) ging de groot in 'goed' geld voor 7 of 14 en de plak voor 10½ of 21 penningen, in 'payment' ging de groot voor 8 of 16 en de plak voor 12 of 24 penningen. De achtergrond van deze handelwijze zal duidelijk zijn. (Meerjarige) betalingen (zoals pachten en tijnzen) die waren vastgesteld in rekenmunt, brachten aan klinkende munt meer op wanneer zij in 'goed' geld dan wanneer zij in 'payment' werden afgerekend.³ Langs deze weg dekten de domeinbeheerders zich enigszins in tegen geldontwaarding. Tegelijk maakt dit begrijpelijk waarom met name vaste jaarlijkse uitkeringen uit de domeinen bij wijze van uitzondering nogal eens in 'goed' geld waren vastgesteld. Rentetrekkers zullen hier steeds op aangedrongen hebben. Zeer opvallend is dat, andersom, de ontvangsten uit de extraordinaris bede van 1375 niet in 'goed' geld, maar in 'payment' zijn geadministreerd.

Uit de rekeningen over de jaren 1364-1366 is af te leiden dat ook vóór 1364 nu en dan onderscheid werd gemaakt tussen betalingen in 'goed' geld en betalingen in 'slecht' geld. Toch wel per abuis noteerde de rentmeester er de afzonderlijke inkomsten in Hollandse ponden 'goed' gelts, d.w.z. de groot voor 7 en niet, zoals in de jaren daarvoor gebruikelijk was, voor 8 penningen. Intussen rekende hij de uitgaven wel in ponden Heusdens payment en volgens het reces zou dat ook met de ontvangsten zijn gebeurd. Vergelijking met de inkomsten uit vaste of langer lopende pachten uit voorafgaande of volgende jaren maakt duidelijk, dat de ontvangsten in de jaren 1364-1366 inderdaad in Heusdense en niet in Hollandse ponden 'goed gelds', d.w.z. de groot voor 14 penningen, zijn gerekend. Daaruit blijkt tevens dat sommige inkomsten vóór 1364 bij uitzondering in 'goed' geld werden genoteerd. De pachten van een waard (met visserij) in Engelen, bijvoorbeeld, en de kavel de Vier Hoeven het Vlijmense Luisbroek golden vóór 1364 respectievelijk 7 en 32 £ Hollands en sedert 1364 respectievelijk 14 en 64 £ (d.i. Heusdens). Omdat de groot vanaf 1364 voor 14 penningen werd gerekend, kan de pachtsom in reële groten alleen gelijk zijn gebleven als de groot vóór dat jaar voor 7 penningen, dus 'goed gelds' ging. Dit waren niettemin uitzonderingen. Bij andere vergelijkingen komen de reële bedragen uitsluitend overeen als de groot vóór 1364 voor 8 penningen, dus 'in payment' is gerekend. Bijvoor-

beeld: de huur van een rijswaard te Veen werd in de jaren vóór 1364 geboekt als 11 £ (Hollands) en vanaf 1364 als 19 £ 5 s. (Heusdens). In reële groten komt dat op hetzelfde neer (330 groten) als de groot bij het eerste bedrag voor 8 en bij het tweede bedrag voor 14 penningen ging.

De verwarring over dit afwisselend rekenen in Hollandse en Heusdense ponden en in 'goed' en in 'slecht' geld was ook in de tijd zelf groot. Dat blijkt zonneklaar uit de boekhoudfouten bij de administratie van de grote bede van 1375 en uit de manipulaties die de rentmeester in 1378 uithaalde met het innen van een aantal erfelijke pachten. In de aanhef boven de bedelijsten van 1375 heette het dat het 'zwarte' pond als rekenmunt aan het zilvergeld was gekoppeld door de plak (= anderhalve groot) te rekenen voor 12 hollandse penningen. Dat wil zeggen: de bede zou in 'Hollands payment' zijn geadministreerd.⁴ Dit is evident onjuist, zoals de ontvangstpost van de bijdrage van de stad Heusden bewijst. Die bedroeg 200 oude schilden bij een koers van het schild van 30 plakken. In rekenmunt werd vervolgens 600 £ genoteerd. Zou inderdaad in Hollands payment zijn gerekend, dan had dat 300 £ moeten zijn. In feite werd dan ook, zoals in Heusden in deze jaren gebruikelijk, in Heusdens payment boek gehouden, waarbij de plak – in dit geval – werd gerekend voor 24 zwarte penningen. In de *summa summarum* van de afrekening van de bede is de fout overigens weer rechtgezet.

De manipulaties in 1378 hingen samen met de gestage ontwaarding van de zilvermunt in de jaren '70. Deze was zeer in het voordeel van de renteplichtigen geweest, die immers een vast bedrag (in rekenmunt) moesten betalen. De rentmeester meende deze ongewenste ontwikkeling in één keer recht te zetten door te eisen dat de vaste sommen 'goets ghelts' nu maar eens de plak voor 21 penningen gerekend moesten worden. Een bedrag van bijvoorbeeld 8 £ 'goets ghelts' kwam daarmee op 14 £. Wat hier gebeurde, was boekhoudkundig onzin. De rentmeester ging in feite uit van de veronderstelling dat de erfelijke pachten nog in Hollands payment werden afgerekend, terwijl alle andere inkomsten in Heusdens payment in de boeken gingen. Acht pond Hollands payment is namelijk gelijk aan 14 pond Heusdens payment, *mits* overigens het eerste een pond 'slecht' gelds is. Nu ging de plak in 1378 in Hollandse rekenponden voor 12 penningen 'payment': 8 £ is dan 160 plakken; bij 21 penningen de plak, dat wil zeggen in 'goed' geld, krijgt men vervolgens in Heusdense rekenponden 14 £. Alleen op deze wijze klopt de omrekening die bij nagenoeg alle inkomsten uit vaste pachten en erftijzen is uitgevoerd. Of de rentmeester deze manipulatie in 1378 nu met opzet heeft uitgevoerd of niet, zijn uitgangspunt was beslist onjuist: net zo goed als tijdspachten waren erfelijke betalingen namelijk tot dan toe bij iedere wijziging van rekeningmunt-stelsel direct aangepast. Zo was de 'erftijzen' uit 15 morgen in Genderen die oorspronkelijk was vastgesteld op 16 pond 'hoedsenscher payen goet ghelts' in de eerste rekeningen genoteerd als 9 £ 2 s.10 d.holl.'payments'. Toen in 1364 werd overgeschakeld op het Heusdens payment, kwamen de 16 £ weer in de boeken en dat zou in 1377 nog steeds zo zijn. Er was dus in 1378 geen reden om de canon volgens de hierboven uiteengezette richtlijn te verhogen tot 28 £. De erfpacht-plichtigen moeten met succes bezwaar hebben aangetekend tegen de handelwijze van de rentmeester. De 'erftijzen' werden in 1379 namelijk allemaal teruggebracht naar het oude niveau in het (nieuwe) Heusdens payment, d.w.z. de groot gerekend voor 12 penningen.

In chronologische volgorde zijn nu de volgende rekenmunt-systemen te onderscheiden. De *rentmeester* van Heusden rekende tussen 1358 en 1362 in Hollandse ponden, de Vlaamse groot voor 8 penningen gerekend. Tussen 1364 en 1370 ging het in 'zwarte' ponden, bij de ontvangsten de groot voor 14 en bij de uitgaven de groot voor 16 penningen. In 1371 werd de Dordse plak de zilveren basismunt. Voor de ontvangsten gold de plak van toen af voor 21 en voor de uitgaven voor 24 penningen of 2 schellingen. In de *Summae* van de rekeningen over 1375/76 en 1377 was dat resp. 10½ en 12 penningen, dus Hollands payment. Na de muntsanering van 1378⁵ werden, vanaf de rekening over 1379 tot en met de laatste rekening, die over 1393, zowel ontvangsten als uitgaven gerekend in Heusdens payment, waarbij de nieuwe Hollandse groot⁶ ging voor 12 penningen.

De *drossaard*, voor zover deze apart rekende en zijn rekening geen deel uitmaakte van

de rentmeestersrekening, gebruikte tussen 1360 en 1363 het 'zwarte' pond met een groot voor 14 penningen, tussen 1363 en 1370 het 'zwarte' pond met een groot voor 16 penningen. In 1371 en 1372 ging de plak voor 24 penningen, in 1375/76 en 1377 voor 21 penningen. In alle latere rekeningen, te beginnen die over 1384 werd de Hollandse groot in Heusdens payment, net als in de rekeningen van de rentmeester, gerekend voor 12 penningen.

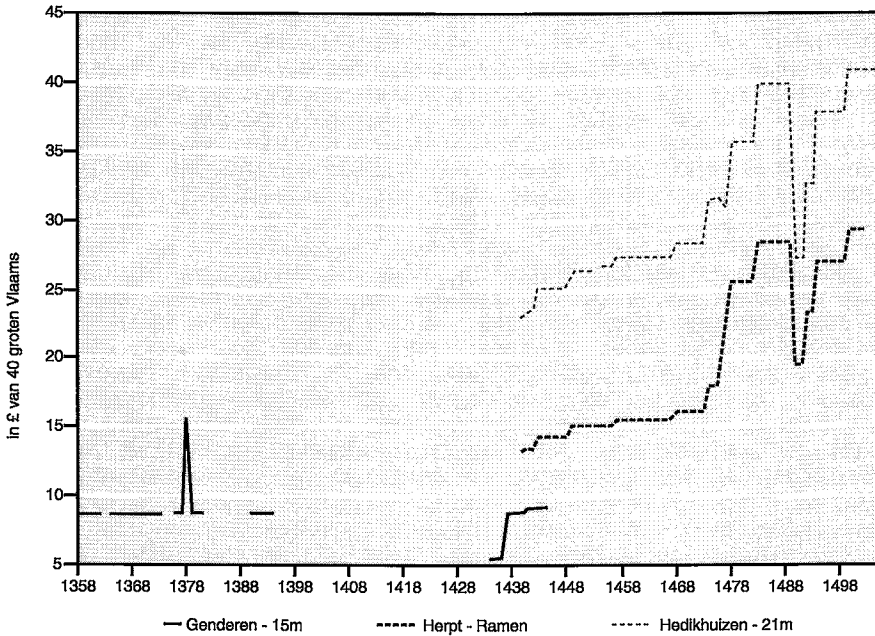
Behalve met een vaste zilveren basismunt, was in enkele rekeningen ook een koppeling gelegd met courante gouden munten. In de rekeningen van de drossaard over 1363, 1366/67 en 1368 werd de rekgroot gerelateerd aan het (Brabantse) mottoen, dat eerst 28 en later steeds 26 groten gold. Waarschijnlijk werd hier de reële koersontwikkeling gevolgd, zodat het mottoen hier niet als loutere rekenmunt mag worden beschouwd. Dat was wel het geval met het oude schild dat in de rekeningen van de rentmeester over de jaren 1391-1393 een onveranderlijke waarde had van 40 groten (of 2 pond), terwijl de werkelijke koers van het oude schild daar in die jaren alweer beduidend boven lag.⁷

Ging men dus in 1391-1393 al eens over op een rekenmunt met een bi-metallieke basis, in de jaren 1431-1439 zouden de rentmeesters werken met een gouden rekenstandaard: de Franse kroon, die steeds werd gerelateerd aan (zilveren) Vlaamse kromstaarten (later plakken) en lichte of 'oude zwarte' groten. De koers van de kromstaart (later plak) ten opzichte van de basismunt werd jaarlijks aangepast. In 1440 werd tenslotte van dit systeem afgestapt en ging men over op de in de Bourgondische Nederlanden allengs meest gangbare rekenmunt: het pond van 40 Vlaamse groten.⁸ Het pond van 40 groten zou tot en met de rekening over 1505 – de laatste die uit onze periode bewaard bleef – de vaste rekenmunt blijven.

In de domeinrekeningen uit de jaren rond 1440 zijn voldoende aanknopingspunten te vinden om de rekeningmuntstelsels, gebezigd in de rekeningen uit de jaren tot en met 1400 te koppelen aan het Vlaamse pond, zodat het desgewenst mogelijk is dóórlopende (zij het lacuneuze) cijferreeksen te construeren voor de hele periode waarover domeinrekeningen voorhanden zijn (1358-1505). In de jaren vóór de overgang naar het Vlaamse rekenpond werd één Franse kroon namelijk gelijkgesteld aan 2 (oude) rekenponden; in het nieuwe rekenstelsel was één Franse kroon 22 schellingen (ofwel 1,1 £).⁹ *Wil men dus de ponden Heusdens payment van vóór 1400 vergelijken met de Vlaamse ponden van na 1440, dan hoeft men de eerste slechts te vermenigvuldigen met een factor 0,55.* De juistheid van deze werkwijze is vast te stellen aan de hand van noteringen van erfelijke pachten in de laatste domeinrekeningen uit de 14de eeuw en de eerste rekeningen uit de 15de eeuw. De canon voor de reeds genoemde kavel van 15 morgen bij Genderen bedroeg tot en met 1393 16 £ Heusdens payment, na 1436 was dat 8 Franse kronen¹⁰ en vanaf 1440 8 £ 16 s. (Vlaams payment).

Het verdient opmerking dat erfelijke betalingen in de 15de eeuw op volkomen andere wijze werden bedongen dan in de 14de eeuw. Oorspronkelijk moeten al dergelijke canons in rekenponden Heusdens payment (en bovendien 'goet gelts') zijn vastgesteld. Zolang de rentmeester in Heusdens payment rekende, noteerde hij voor de canon onveranderlijk hetzelfde bedrag in rekenponden. Zoals gezegd was dit in tijden van muntontwaarding zeer voordelig voor de renteplichtige en zeer schadelijk voor de rente-ontvanger. Om dit nadeel te ondervangen waren alle erfpachtcanons na 1430 verbonden met de koers van de belangrijkste courante gouden munt (sedert 1434 met name de rijder). Steeg de koers van de rijder, pasten de rentmeesters dienovereenkomstig de canon in rekenponden aan. Een en ander blijkt duidelijk uit de ambtelijke marginalia bij de rekeningen uit de eerste jaren na de grote revaluatie van Kerstavond 1489. In feite geeft daarmee het verloop in de erfpachtbetalingen uit de jaren 1440-1505 een afspiegeling van het koersverloop van de gouden rijder (zie grafiek Bijlage I). Op de nadelige effecten voor de bezitters van erfpachtgoed ben ik ingegaan in hoofdstuk 20.

Om veranderingen in prijzen, uitgedrukt in rekenmunt, bevredigend te kunnen verklaren en gedurende inflatoire fasen de component geldontwaarding als gevolg van devaluatie of muntdepreciatie beter te kunnen onderscheiden van andere determinanten, is het zinvol om naast de nominale prijsontwikkeling tevens de evolutie in de waarde van het zilvergeld te volgen. Hiertoe staan verschillende wegen open. Het meest gebruikelijk is het relateren

BIJLAGE I. Erfpachtprijzen van percelen land in Genderen, Herpt en Hedikhuizen, 1358-1505.

van de zilveren basismunt aan een vaste hoeveelheid zuiver zilver, zoals D. de Boer deed voor het pond Hollands payment in de periode 1369-1409 en E. Thoen voor het pond Vlaams payment in de periode 1300-1570.¹¹ Minder omslachtig is gewoonlijk het bepalen van de relatieve goudwaarde van rekgroten, omdat koersen van gouden munten in middeleeuwse rekeningen bij wijze van spreken voor het oprapen liggen. Dat deze weg legitiem is, bewees De Boer door een solide positieve correlatie aan te tonen tussen relatieve goud- en zilverwaarden. Een derde, minder zuivere, maar zeer eenvoudige weg, heb ik zojuist aangegeven. Hij bestaat uit het bepalen van afwijkingen in het evolutie van nominale prijzen van periodiek wisselende verplichtingen (zoals tijdpachten) en die van onveranderlijke verplichtingen (zoals erfelijke pachten) – voor zover de laatste althans oorspronkelijk in rekenponden vastgesteld waren en nadien werden gekoppeld aan het koersverloop van een gouden munt, zoals in de periode 1431-1505 het geval is geweest.

Voor de tweede helft van de 14de eeuw gaf De Boer voor Holland de volgende monetaire ontwikkeling aan: na een periode van geleidelijke, maar gestaag aanhoudende muntontwaarding vanaf ongeveer 1352 kwam het in de jaren 1368/69-1371 tot een ernstige muntcrisis waarbij de koersen van het oude schild in rekgroten tot bijna 60% boven het niveau in de omringende jaren uitstegen. Minder prominent tekenden zich vervolgens munterises af in de jaren 1378 en 1388(-89) met fluctuaties van respectievelijk ca. 20 en ca. 15% boven de koerswaarden in normale jaren. De laatste crisis was die van 1393, toen de koersen tot 40% boven het niveau van 1391 opliepen. Met de invoering van de *sleischat*-belasting werd vervolgens, op initiatief van de steden, een redelijk geslaagde poging gedaan om muntontwaarding in de toekomst te voorkomen. Ook omdat het internationale tij meezat, zou tot 1411 tamelijk grote monetaire stabiliteit heersen.

Voor de tweede periode waarover prijsgegevens beschikbaar waren (1431-1505), kunnen we geheel afgaan op de intrinsieke ontwikkeling van het Vlaamse rekenpond. De jaren

BIJLAGEN

1434-1462 werden gekenmerkt door een ongekeerde monetaire stabiliteit. Daarna kwam een schoksgewijze, voortdurende ontwaarding op gang die vanaf 1485 spectaculaire vormen aan zou nemen. In Holland liepen de koersen van de belangrijkste courante gouden munten in korte tijd op tot het drievoudige van het niveau aan het einde van de jaren '70. De draconische revaluatie, afgekondigd op Kerstavond 1489, moest aan deze situatie een einde maken. De pariteit van de stuiver ten opzichte van de Andriesgulden, de meest courante gouden munt in de Bourgondische landen, waarvan de koers in het najaar van 1489 uit was geschoten naar 60 stuivers, werd hersteld op het oorspronkelijk in 1466 vastgestelde niveau van 20 stuivers.¹² De effecten waren echter maar van korte duur. Binnen een paar jaar liepen de koersen opnieuw op tot het niveau van de jaren 1484/85. Rond 1493 stabiliseerden de koersen zich tenslotte op dit hoge niveau. Vanaf dat moment zou de intrinsieke waarde van het pond groten Vlaams zich tot diep in de 16de eeuw nauwelijks meer wijzigen.

NOTEN BIJLAGE I

1. Over dit nuttige onderscheid, dat werd geïntroduceerd door mevr. G.M. de Meyer: Marsilje, *Financiële beleid*, 149-150. Vooral in de oudste rekeningen werd in afzonderlijke posten vaak een afwijkende rekenmunt gehanteerd van die waarin de 'summae' werden opgemaakt, bv. in de eerste vier rentmeestersrekeningen waren afzonderlijke ontvangsten vaak geboekt in ponden 'zwarte' penningen (of, zoals er dan staat, 'in hoedsens payment'), terwijl de eindafrekeningen geschieden in ponden Hollandse penningen.
2. De Boer, *Graaf*, 175.
3. Bijvoorbeeld: een betaling vastgesteld op 3 \$ Heusdens payment leverde in 'goed' geld, de groot voor 14 penningen, 51.4 groten en in 'slecht' geld, de groot voor 16 penningen, 45 groten op.
4. Voor de hier gebruikte termen verwijs ik naar de eerste twee alinea's van pag. 857.
5. Prevenier/Smit, *Bronnen*, nr. 400 d (p.270), (d.d. 20 februari 1478).
6. D.w.z. aanvankelijk Dordse, maar op het einde Geerttruidenbergse groot.
7. Vgl. De Boer, *Graaf*, 184, tabel 18.
8. Spufford, *Monetary Problems*, 17-19.
9. Deze informatie is te vinden in de ontvangstenzijde van ARA, *REK*, rekek 2703 en 2706 (domeinrekeningen over resp. 1440 en 1443).
10. De eerste jaren na 1430 werd de canon niet geïnd omdat de grond 'onder den zouten water legghet', daarna werd een paar jaar een gekorte pacht van 5 kronen betaald. Te beginnen in de rekening over 1437 werd de volledige canon van 8 kronen genoteerd.
11. De Boer, *Graaf*, 182, tabel 17; Thoen, *Landbouweconomie*, I, 251, figuur 15 (op basis van cijfers van Van Werveke, Van der Wee, Aerts en Janssens).
12. ARA, *REK*, regreg 623*, f. 100v. De 'valuaties' van gouden en zilveren munten ten gevolge van de elkaar snel opvolgende muntordonnanties uit deze periode zijn te vinden in *REK* regreg 867. Een authentieke kopie van de tekst van de roemruchte ordonnantie van Kerstavond 1489 bevat *REK*, regreg 868, nr. 4.

NOTEN

NOTEN HOOFDSTUK I

1. De beste samenvatting van onze kennis over de vroegste ontwikkelingen is nog altijd BLOK, *Teisterbant*.
2. GOSSES, *Vorming*, 328; BLOK, *Teisterbant*, 476-477.
3. HENDRIKS, *Heusden*, kapittelde Avonds en Brokken m.i. terecht voor het feit dat zij in hun overzichtsartikel uit 1975 de belangrijke 'Gelderse connectie' zo goed als negeerden. Met name Hendriks' analyse van de geresumeerde oorkonde van 1210 levert een toch wel overtuigend bewijs dat die 'connectie' tenminste toen al bestond. HENDRIKS, *aldaar*, 16. Ook de omschrijving in de oorkonde van 1 februari 1296 van het deel van het Land van Heusden dat de heer van Heusden van de graaf van Kleef in leen hield (VAN DEN BERGH, *OHZ* II, nr. 930), laat geen twijfel bestaan over het feit dat de bovendorpen daar *niet* bijhoorden: 'de jure et ab antiquo' bestond het Kleefs leen namelijk uit 'dictam civitatem et totam terram nostram ab antiqua Mosa inferius usque ad terram de Altena'. De laatste, essentiële beperking lieten AVONDS en BROKKEN in hun weergave van dit stuk gewoon weg: *Heusden*, 24.
Hendriks maakt zelf echter de kapitale fout dat hij de gezagsrechten over zowel beneden- als bovendorpen ziet als relicten van het graafschap Teisterbant, ofschoon hij in de opening van zijn artikel in navolging van Blok aangeeft dat de Oude Maas de grens vormde. Daarmee laat hij een belangrijke kwestie onbelicht: hoe waren de graven van Gelre aan uitgebreide gezagsrechten in de voormalige gouw Taxandrië gekomen? Vgl. tevens HENDRIKS, *Archeologie*, 103-105.
4. Dit blijkt uit de arbitrage-uitspraak die de Franse koning Filips VI in het kader van de voorbereidingen voor de vredesaccorden die een einde moesten maken aan de anti-Brabantse coalitieoorlog, op 2 augustus 1334 te Kamerijk deed over een groot aantal geschilpunten tussen beide partijen. De kwestie van de heerschappij over Hulten werd in eerste instantie overgelaten aan een commissie van vier arbiters, twee van elke zijde. Wat Baardwijk betrof, moest de hertog door vier met name genoemde ridders laten zweren 'que ladite ville soit de meillieur droit au Duc'. Zouden zij de eed afleggen, bleef Baardwijk aan de hertog; zouden zij weigeren, dan werd Baardwijk tot het Gelderse deel van Heusden gerekend. Uit de voorgeschreven procedure zou men af kunnen leiden dat koning Filips de Brabantse (= tevens Kleefse?) aanspraken op Baardwijk toch sterker achtte dan de Gelderse. VAN MIERIS, *GCHZ* II, 566-567.
5. GOSSES, *Vorming*, 323, in het bijzonder noot 6.
6. HENDRIKS, *Heusden*, 16. Opnieuw is Hendriks' sterkste troef de geresumeerde oorkonde van 1210: de volgorde van de wereldlijke getuigen wijst op een bepaalde leenrechtelijke verbinding tussen de heer van Heusden, de hertog van Brabant, de graaf van Kleef en de graaf van Gelre.
7. AVONDS/BROKKEN, *Heusden*, 52-55.
8. AVONDS/BROKKEN, *Heusden*, 14-16.
9. Volgens HENDRIKS, *Heusden*, 17 was deze transactie mogelijk ingegeven door het feit dat de graaf niet kon aanvaarden, dat de hertog van Brabant sedert ca. 1150 oppervoogd over de abdij van Sint-Truiden was. Was dit echt zo? Zo ja, waarom verkocht de graaf zijn rechten dan pas in 1250? Omdat de graaf toen tevens koning was en uit dien hoofde geen mindere boven zich duldde? GOSSES, *Vorming*, 326-327 geeft geen verklaring voor overdracht en stelt alleen vast dat voogdijrechten 'geatropheerd' waren, daarmee bedoelende, dat de uitgebreide jurisdictierechten werden ingekrompen tot het recht op een deel in boeten – Ook Hendriks' suggestie dat graaf van Holland zijn voogdijrechten al omstreeks 1200 in leen had gegeven aan de graven van Bentheim komt mij niet erg overtuigend voor, al is de in noot 24 aangehaalde oorkonde uit 1267 in Jungius wel een vondst.

10. Op dit punt is de overeenkomst van 1273 zeer verschillend geïnterpreteerd. Zie voor een evaluatie van recente beoordelingen VAN DER LINDEN, *Heusden*, 203-204.
11. Ook op dit punt heeft Hendriks Avonds en Brokken, dunkt mij, terecht bekritiseerd. HENDRIKS, *Heusden*, 18. Overigens gaf GOSSES het gebeurde al correct weer: *Vorming*, 324, noot 1; voor de onjuiste voorstelling van zaken bij AVONDS en BROKKEN: *Heusden*, 24 en 28.
12. VAN MIERIS, *GCHZ* II, 218-220.
13. Graaf Dirk IX van Kleef had enige tijd na de dood van Jan V van Heusden zijn zuster Ermgard, weduwe van de heer van Altena en zijn broer Jan, domdeken van Keulen, elk voor de helft met de heerlijkheid Heusden beleend. AVONDS/BROKKEN, *Heusden*, 67. In juni 1334 verkochten de kinderen van Ermgard en heer Jan van Kleef hun respectievelijke rechten op Heusden aan hertog Jan III. *Aldaar*, 75-78. Avonds en Brokken wijzen terecht op de curieuze positie waarin de hertog van Brabant nu kwam te verkeren: hij werd zowel leenman van als suzerain over de graaf van Kleef voor het Heusdense rechtencolplex!
14. AVONDS/BROKKEN, *Heusden*, 77.
15. LEUPEN, *Filips van Leiden*, 265, die deze passage overigens enigszins anders interpreteert. Voor de volledige tekst: P.C. MOLHUYSEN [ed.] (met een inleiding van R. FRUIN), *Philippus de Leyden. De cura reipublicae et sorte principantis*. 's-Gravenhage, 1915 (Werken VUBOVR, 2e Reeks, I), 300 (casus LXXIII): 'Et facit pro illis de Hoerden, qui incorporati sunt Hollandiae comitatus per illustrem ducem Wilhelmum de Bavaria, motorem huius opusculi, quod resistere possent, si comes eos alienare vellet per inferiorem vasallum regendos, argumento premissorum; et facit quod notatum supra casu XLV 53.'
16. ARA, *AGH* 1954, uitgaven bodelonen 1361.
17. ARA, *AGH* 1953, uitgaven bodelonen 1360.
18. QUICKE, *Pays-Bas*, 114-119. Vgl. over dezelfde fase BLOK, *Eerste Regeeringsjaren*, 271-272, die het verdrag van 20 mei 1366 weliswaar noemde, maar overigens in het voorafgaande jaar 'niets bijzonders van den hertog' te vermelden heeft. Overigens is de datering van het vredesverdrag van Geertruidenberg onduidelijk. VAN MIERIS, *GCHZ* III, 188-189 (naar de registratie in ARA, *AGH* 226, ff. 113v-114) geeft 20 mei, VERKOOREN, *Cartulaire*, 165 *10 mei*; de datumaanduiding in het originele charter, ARA, *Vilvoordse Charters*, nr. 20-5, is moeilijk leesbaar, maar geeft in elk geval ook de tiende van een maand.
19. In 1367 ging de drossaard van Heusden (namens het Land van Heusden) met de schepenen van Heusden (namens de stad Heusden) naar Geertruidenberg 'om die brieven te bezeghelen vanden clockenslach'. ARA, *AGH*, 1958, uitgaven reizen e.d. 1367.
20. DE RAM, *Chronique*, Lib. V, cap. XCII. Dynther vertelde er niet bij wanneer dit zich zou hebben afgespeeld. Het huwelijk tussen Catharina van Beieren en Willem van Gulik werd in 1377 voltrokken: BLOK, *Eerste Regeeringsjaren*, 280. Als Dynthers verhaal al op waarheid berust, moet het misschien een paar jaar later worden geplaatst, bijvoorbeeld kort na de dood van hertog Wenceslas in 1383, toen Willem van Gulik de Brabantse stad Grave belegerde. Het is onwaarschijnlijk dat Dynther refereerde aan de Brabants-Gelderse oorlog van 1388. Omdat Gelre ook Frankrijk de oorlog had verklaard, zou een verhindering van de banklok door Aelbrecht toen gemakkelijk als anti-Franse of nauwkeuriger, anti-Bourgondische daad, opgenomen hebben kunnen worden. In het licht van het Bourgondisch-Beiers dubbelhuwelijk van 1385 zal Aelbrecht die schijn graag hebben vermeden.
21. De speciale rekening van de 'cost' e.d. van de korte veldtocht naar Heusden en Geertruidenberg, opgemaakt door de Brabantse klerk Johannes Spierincx, is integraal uitgegeven in J.C.J. KLEYNTJENS, 'Jacoba's tweede veldtocht tegen Jan van Beieren' in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 55 (1934), 1-32.
22. DE RAM, *Chronique*, 76-77 (betreft Dynthers tractaat *De mutatione*). Van Dynther baseerde zijn tekst onder andere op een schriftelijke verklaring over het gebeurde in

- Heusden, die Saint-Pol ruim een jaar later aflegde: ARA, *Vilvoordse Charters*, nr. 20-17 (27-nov-1421). Vgl. tevens DE RAM, *Chronique*, Lib.V., cap. XCIII t/m XCVI en Lib.VI, cap. CLXXXII en UYTTEBROUCK, *Gouvernement*, 52 en voetnoten 50 en 51.
23. UYTTEBROUCK, *Gouvernement*, 53-54. AVONDS/BROKKEN, *Heusden*, 91.
 24. ARA, *AGH* 215, f. 16 (z.j.e.d.).
 25. De redenen van het verzet van Zevenbergen zijn vooralsnog onopgehelderd gebleven. Arend was een broer van Gerard van Strijen, die in 1427 stad en burch van Zevenbergen als een van de laatste Hoekse bolwerken tegen Filips van Bourgondië verdedigde: VAUGHAN, *Philip the Good*, 45. De belegering van de burch van Heusden vond plaats in maart 1431 – veel details (m.n. over de aard van beschadigingen aan gebouwen en inventaris – zijn te vinden in de eerste rekeningen van Dirk vander Merwede van het rentmeesterschap van Heusden. Over de schulden die Arend in Heusden achterliet werd nog jaren geprocedeerd getuige tal van referenties in de memorialen van de Raad van Holland uit de jaren 1434-1446.
 26. ARA, *Vilvoordse Charters*, nrs. 17-11 en 20-19 (resp. 10 en 17-jul-1431). Tevens bekend in afschriften van de Brabantse secretaris Loyens: ARA, *HSS* 397a en b.
 27. Er is overigens geen enkele aanwijzing dat de standen van Holland in deze tijd ooit over de 'kwestie Heusden' hebben vergaderd. Vgl. PREVENIER/SMT, *Bronnen* I, onder het jaar 1431.
 28. ARA, *REK*, rekr. 149, f. 100 (14-feb-1448). Dr. J.G. Smit was zo vriendelijk mij op deze tekst te attenderen.
 29. ARA, *SHv1572* 15 (orig.) en *AGH* 239, f. 1 (afschr.). In druk: OUDENHOVEN, *Beschryvinge* (1743), 90-91.
 30. GADB, *OAA* 445, pag. 138-139.
 31. UYTTEBROUCK, *Gouvernement*, 52-53.
 32. RANB, *CCV* 1464 (proces verbaal, opgemaakt door Nicolaas de Maretz, deurwaarder, anno 1509).
 33. Voor het navolgende: LATJES, *Wording*.
 34. LATJES, *Wording*, 175.
 35. HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 90-92 (sectie I, artikelen 1, 4 en 11).
 36. Het burggraafschap van Van den Poel staat niet vast, maar uit een betaling aan hem van ruim 340 £ 'van sinen wedden vanden huysse tot Huesden' in de rekening van de drossaard over 1360 (ARA, *AGH* 1953, f.6 v) is wellicht af te leiden dat hij de functie tijdelijk waarnam nadat Floris van Borselen was afgezet.
 37. Jan van Kronenburg was nog in januari 1421, dus kort na de verovering van Heusden door Jacoba, in functie als rentmeester van de Heusdense domeinen. ARA, *AGH* 210, f. 69v (18-jan-1421). Arend van Zevenbergen was echter sedert 17 oktober 1420 in functie als burggraaf van Heusden. Zijn aanstelling dateerde al van 7 mei 1419. Zie volgende noot. In januari 1419 was Van Zevenbergen ook benoemd tot drost van Heusden.
 38. De aanstelling van Zevenbergen tot burggraaf door Jan van Brabant en Jakoba dateert in feite al van 7 mei 1419, maar daarbij werd uitdrukkelijk gesteld dat de aanstelling pas zou ingaan na de dood van Jan van Kronenburg: ARA, *Vilvoordse charters*, 17-8 en het latere afschrift van de secretaris van de Raad van Brabant, Loyens: ARA, *HSS*, nr. 395. Vgl. over de rol en functies van Arend van Zevenbergen in deze periode ook UYTTEBROUCK, *Gouvernement* II, 751.
 39. Tussen de dood van Engelbrecht II en de verpanding van Heusden aan Hendrik III nam jonker Floris van Ijsselstein het burggraafschap enige maanden waar. ARA, *REK*, rekr. 2765 en 2766.
 40. BROKKEN, *Ontstaan*, 257-259.
 41. Jan vanden Poel, een bastaardzoon van graaf Willem III en gehuwd met een zuster van Daniël (VI) van der Merwede, wordt door BROKKEN in de tekst tot de Kabeljauwen gerekend, maar zijn naam komt ook voor op de lijst met Hoekse ballingen in Bijlage II: vgl. *Ontstaan*, 257 en 586.
 42. Vgl. VAN KAN, *Sleutels*, 141.

43. Kronenburgs grootvader, Klaas vanden Gheyne, was een bastaardzoon van Willem III: BROKKEN, *Ontstaan*, 547. Willem van Kronenburg wordt in officiële stukken van Albrecht van Beieren steevast 'onsen neve' genoemd.
44. De tekst van de pandbrief is opgenomen in ARA, *AGH* 1719, achterin.
45. Voor de bronnen: WAALE, *Arkelse oorlog*, 88 en noot 103. Overigens heeft de betreffende passage in A Leydis/Pauw niet op het jaar 1401 betrekking, maar op de voorgaande vier jaren. De suggestie die Waale wekt dat Jan van Kronenburg pas toen als 'baljuw' van Heusden werd aangesteld, is onjuist. Kronenburg werd meteen na de dood van zijn vader in 1397 burggraaf van Heusden.
46. Namelijk 5.500 Hollandse schilden en 2.000 Franse kronen. ARA, *AGH* 199, ff. 29v-30 (21-jul-1396).
47. ARA, *AGH* 202, ff. 104 (28-okt-1406) en 116v (28-nov-1406).
48. ARA, *AGH* 202, ff. 113v-114 en 115 (resp. 23 en 28-nov-1406).
49. Zie in het bijzonder ARA, *REK*, rekrek 2731 en 2738 en de rekeningen over deze jaren van de rentmeester van Zuidholland, Jan van Lezanen.
50. ARA, *REK* rekrek 2766, o.a. f. 27v, waar werd opgemerkt dat weinig reparaties meer aan de domeinmolens waren uitgevoerd na het bericht 'datmen dat lant van Huesden vercoepen zoude'.
51. VAN OORDT, *Oorkonden*, 195; ARA, *AGH* 724, Heusden & Altena, ff. 4-9. Vgl. tevens ARA, *REK*, regreg 7, ff. 72-75 en 98-100.
52. ARA, *AGH* 226, f. 1v (3-sep-1358).
53. ARA, *AGH* 200, f. 18 (2-dec-1397).
54. Blijkens de fragmenten van rekeningen en correspondentie van Arend van den Camp, verzameld in ARA, *AND* I, 807 (ca. 1435).
55. In 1465 werden Hendrik en Wouter Bau aangesteld tot voogden over de kinderen van graaf Jan IV van Nassau: KHA, inv. II, nr. 344 (25-maa-1465).
56. ARA, *REK*, rekrek 2765 (1504), inkomsten drost en dijkgraaf. De ambtswisseling zal wel hebben plaatsgevonden na de dood van graaf Engelbrecht II. Jan de bastaard van Nassau overleed op 29 november 1506. JUTEN, *Jan van Nassau*, 99.
57. De eerste twee worden met deze functie vermeld in het 'doodboek' van de Lieve Vrouwebroederschap van Heusden: ARA, *HSS* 1315, resp. (eigen nummering) (nrs.) 916 (overleden ca. 1517) en 1066 (overleden 1535). Mazereel wordt een aantal malen genoemd in een reeks stukken uit 1521: RANB, *CCV* 581, ff. 1 en 6.
58. Jan Spierink: ARA, *REK*, rekrek 2717 (1455), uitgaven 'onraet' Oud-Heusden. Jan van Wijk: ARA, *HH*, Dtb 1783, februari 1479 en *HSS* 1315, nr. 678 (overleden in of ca. 1489).
59. ARA, *REK*, rekrek 2750 (1489), los bijgevoegde perkamenten cedel d.d. 15-mei-1489.
60. ARA, *REK*, rekrek 2714 (1451), respectievelijk laatste en eerste (beschreven) foliozijde.
61. ARA, *HH*, Mem 22, ff. 206-207 (12-jul-1464) (Arend van Wijk [lees: Oudheusden; PH] Hackens zoon contra joffr. Gertrude weduwe Gielis van Wijk).
62. BROKKEN, *Hollandse gebieden*, 126-127.
63. NIERMEYER, *Dordrecht*, 212-213. Als Hoekse principes noemde N. de toenadering tot de Hanze en de uitbreiding van het netwerk van gedwongen stapels. Zij werden het meest uitgesproken belichaamd door het koopliedenpatriciaat van Dordrecht. Dat dit op de zaken in Heusden in de eerste jaren na de Hollandse machtsovername rechtstreeks invloed had, mag blijken uit de tekst van de 'ontsegbrief' die Aelbrecht in het najaar van 1358 aan Floris van Borselen liet uitgaan. Daarin werd hij voor het leven uit zijn functie van burggraaf van Heusden gezet. In zijn plaats zou de ruwaard een ander aanstellen 'bi rade onser goeder stat van Dordrecht': ARA, *AGH* 199, f. 1a (losse aantekening, z.j.e.d.).
64. VAN DER VELDEN, *Inventaris*, nr. 120: 'Die hertoich van Brabant geeft die stadt van Huesden een hantveste hoe sij hoir poirteren houden sullen ende dat men geen goet buyten en vaire ten heeft 2 martdagen bynen eerst gehouden' (26-okt-1337).

65. Samengevat bij AVONDS/BROKKEN, *Heusden*, 89.
66. De meest recente editie van de teksten bij NIERMAYER, *Bronnen*, nrs. 434 en 603. Van de viss Stapel was haring van Schonen uitgezonderd. Ook de 'zoutopslag' was geclausuleerd: niet aan stapeldwang onderworpen waren schepen die zout vervoerden 'ter hoechster marctē', dat was naar hetzij Keulen (aan de Rijn gelegen!), hetzij Venlo, hetzij Roermond.
67. ARA, *AGH* 198, f. 151 (12-mei-1396, onder verwijzing naar een concessie d.d. 1-mei-1389).
68. VAN DEN BERGH, *OHZ* II, nrs. 713 (31-mei-1290) en 930 (1-feb-1296). Een goed onderbouwde interpretatie van de leenopdracht geven AVONDS/BROKKEN, *Heusden*, 18-22, maar zij lost m.i. toch niet alle problemen op. De op zichzelf juiste kritiek van HENDRIKS, *Heusden*, 18, dat heer Jan III in 1290 alleen de stad en niet het land van Heusden aan graaf Floris opdroeg – hetgeen inderdaad met zoveel woorden in de oorkonde van 31 mei staat – gaat bijvoorbeeld voorbij aan de verklaring die Jan III op 1 februari 1296 bij de opzegging van de leenband uitgaaf. Hij stelde toen dat hij destijds 'civitatem et totam terram nostram (...) de Hosedenne' onder dwang had afgestaan. Waarschijnlijk werd na de verbreking van de leenband het tolprivilege van Hollandse zijde opgezegd.
69. VAN DER VELDEN, *Inventaris*, nr. 14 (13-jul-1293); BERKELBACH VAN DER SPRENKEL, *Regesten*, nr. 712 (1-mei-1326).
70. RENAUD, *Middeleeuws kasteel*; AVONDS/BROKKEN, *Heusden*, 82.
71. BLOK, *Eerste Regeeringsjaren*, 251. Veel militair-technische details over de belegering van de burcht zijn te vinden in de eerste rekening van Hendrik van Drongelen als rentmeester en drossaard van Heusden: ARA, *AGH* 1714. Hendriks broer heer Jan van Drongelen, de baljuw van Zuidholland, voerde het commando over de belegeringstroepen. Floris van Borselen bevond zich ten tijde van de belegering niet in Heusden. Zijn commandant op het slot was zekere Herman van Naden: vgl. ARA, *AGH* 226, f. 5v (22-sep-1358).
72. De zoenakte met heer Floris werd op 25 januari 1359 in Geertruidenberg opgemaakt: Van Mieris, *GCHZ* III, 76-77). Een declaratie van reiskosten door drost Hendrik van Drongelen vermeldt echter dat 'her Florens van Borsel die brieve van Hoedsden overghaf' in Dordrecht: ARA, *AGH* 1714, f. 24v (z.j.e.d.).
73. ARA, *AGH* 1726, uitgaven (anno 1373).
74. Zie hoofdstuk 28.3.1.
75. ARA, *AGH* 1725, uitgaven burcht 1372: de boomgaard werd met 800 staken omraasterd; *AGH* 1730, uitgaven burcht 1378: de honderd appel- en perebomen werden bemest.
76. De wijngaard wordt vaak in de rekeningen genoemd. In de 15e eeuw ontvingen de meesters van het hospitaal van Heusden zelfs een jaargeld van 22 schellingen uit de opbrengsten van deze wingerd. Van de grootte krijgt men een indruk uit een post in de rentmeestersrekening over 1380, toen 150 staken werden gekocht 'daer men den wiingaert up leide': ARA, *AGH* 1732, uitgaven burcht. De 'wijnpersse' op het slot wordt vermeld in 1391: *AGH* 1733, uitgaven burcht.
77. De privacy was aanvankelijk nog gering, getuige een post uit 1369 toen 2½ el linnen werd aangeschaft 'dat men voer die venster sloech daer mijn ioncheer ende miin ioncvrouwe in laghen int voorborch': ARA, *AGH* 1722, uitgaven burcht. Betalingen aan de glazemaker komt men steeds vaker tegen vanaf ca. 1375. Alleen al in 1380 werd er 116 voet nieuw glas aangebracht: *AGH* 1732, uitgaven burcht. Een glazemaker was er in Heusden niet. Het glaswerk was eerst uitbesteed aan meester Simon uit Dordrecht, in 1387 kreeg diens zoon Willem een vast contract voor het onderhoud van het glaswerk op de sloten van Heusden en Geertruidenberg: *AGH* 226, f. 263 (22-nov-1387).
78. Getuige een betaling uit 1364-66 door de rentmeester van Heusden, die moest opdraaien voor het forse bedrag van 18 gouden mottoenen moest opdraaien dat hertog Albrecht 'vercaetst hadde opden huse tot Huesden': ARA, *AGH* 1718, uitgaven.

- Albrechts echtgenote speelde niet om zulk grofgeld. Het hoogste bedrag dat zij kreeg voorgeschoten, waren de twee goudstukken die haar in 1380 ter hand werden gesteld om te 'quaerten' met burggraaf Willem van Kronenburg: *AGH* 1732, uitgaven.
79. ARA, *AGH* 1727, uitgaven burcht 1374. De klok werd gemonteerd door meester Willem van den Bossche.
 80. Alle gegevens in ARA, *AGH* 1733, uitgaven.
 81. In de periode 1380-1404 ontmoeten de landsheren en/of raden van Holland en Gelre elkaar in Heusden in 1380, 1382, 1383, 1385, 1386, 1387, 1388, 1391, (1394), 1395 en 1401. Gegevens hierover zijn te vinden in de rekeningen van de tesorier van Holland en in die van de rentmeester en drossaard van Heusden. Vgl. PREVENIER/SMIT, *Bronnen* I.1, 73-145 (Lijst van Dagvaarten 1296-1433). Bij de afsluiting van dit gedeelte van mijn manuscript had ik nog geen kennis genomen van het uitmunten artikel van J.G. SMIT, 'De graven van Holland en Zeeland op reis. Het grafelijke itinerarium van het begin van de veertiende eeuw tot 1415' in: D.E.H. DE BOER, E.H.P. CORDFUNKE, F.W.N. HUGENHOLTZ [red.], *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot in het begin van de vijftiende eeuw* (Hilversum, 1991), 91-124.
 82. ARA, *AGH* 1734, uitgaven.
 83. ARA, *AGH* 1249, f. 27. Vgl. HOPPENBROUWERS, *Rekeningen*, 5-6 en voetnoten (15) en (16).
 84. Voor Filips de Goede en Karel van Charolais: H. VAN DER LINDEN, *Itinéraires de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1419-1467) et Charles, comte de Charolais (1433-1467)*. Brussel, 1940. Charolais bezocht Heusden op 5 augustus 1462; *aldaar*, 444. Dit was wel degelijk het Heusden aan de Maas, niet, zoals Van der Linden in zijn index (pag. 529) beweert Heusden bij Gent, omdat Karel op dezelfde dag ook Gorinchem aandeed. Maximiliaan bezocht Heusden minstens tweemaal, eerst in 1484 of 1485, blijkens ARA, *HH* Dtb 1785, d.d. 2-okt-1486, en later nog eens in 1494: ARA, *REK* rek 2755, uitgaven timmerwerk. Karel V medio augustus 1515: VAN ZUYLEN, *Stadsrekeningen* I, 300 (12 en 13-aug-1515). Ook heeft Filips de Goede's derde echtgenote Isabel van Portugal Heusden in 1445 een keer aangedaan, terwijl in 1464 de 'paarden en dienaren' van Isabel van Bourbon, echtgenote van de graaf van Charolais, de latere hertog Karel de Stoute enige tijd in Heusden werden gestationeerd: ARA, *REK*, resp. rekrék 2708 en 2726, uitgaven.
 85. QUICKE, *Pays-Bas*, 118.
 86. Over dit begrip: hoofdstuk 2.1.
 87. ARA, *AGH* 1953, ff. 9v-10 (1360).
 88. DE RAM, *Chronique* Lib. V, cap.XCI (pag. 514). Van het hier genoemde Brabants-Hollands verdrag van 19 augustus 1374 en de in vervolg daarop gedane scheidsrechterlijke uitspraak van 18 oktober 1374 zijn vele afschriften overgeleverd. In druk: VAN MIERIS, *GCHZ* III, 295-301, die zich baseerde op de Latijnse versie van de kroniek van Van Dynther en op gedrukte stukken in Butkens' *Trophées de Brabant*.
 89. De datum van deze 'paelscheiding' is onbekend. Waarschijnlijk werd hier toch Bernhard I van Bornival bedoeld, drossaard van Brabant en invloedrijk raadslid van Wenceslas en Johanna. Hij overleed vóór augustus 1368. Zijn gelijknamige zoon Bernhard (II) was eveneens raadslid. Hij overleed op 28 november 1376. UYTENBROUCK, *Gouvernement* II, 666-667.
 90. De commissie bestond verder uit Jan van der Aa, Coenraad, deken van Den Haag, Godfried vanden Toren en Renger Willems zoon.
 91. ARA, *AGH* 1727, einde uitgaven. Van vier van hen werden de onkosten door de drossaard van Heusden vergoed. Alleen Hein Passe werd betaald door 'die van Vlijmen'.
 92. Punt 5 van de uitspraak van de commissie. O.a. DE RAM, *Chronique* Lib. V, cap. XCI (pag. 517-518).
 93. Voor 1394: HOPPENBROUWERS, *Rekeningen*, 7 en in het bijzonder voetnoot (21); voor 1408: VAN MIERIS, *GCHZ* IV, 101-102 (mei-1408). Het verdrag tussen Stad en Land

- van Heusden en Stad en Meierij van den Bosch van omstreeks 1410 (Van Mieris, *GCHZ* IV, 161) had blijkens de inhoud niet rechtstreeks met de grenskwestie te maken.
94. GADB, *ORA* B.pr. 1416-17, f. 151v en 1418-19, f. 257.
 95. ARA, *HH* Mem 16, f. 15 (resp. 9 en 29-jul-1448).
 96. GADB, *OAA* 445.
 97. CAMPS, *ONBI*, nr. 241 (jan-1251).
 98. Onder andere QUICKE, *Pays-Bas*, 119 en 224-225.
 99. ARA, *AGH* 1718, uitgaven.
 100. ARA, *AGH* 1730, uitgaven reizen.
 101. De oudst overgeleverde tollijsten van Heusden dateren van 1378/79 en 1379/80. Men treft er verschillende Bossche schippers in aan: NIERMAYER, *Bronnen*, pag. 619-657, i.c. 620, 631-33 en 641. Den Bosch kreeg algehele tolvrijdom in Holland en Zeeland bij privilege van Jan van Brabant en Jakoba van Beieren d.d. 5 februari 1419. VAN MIERIS, *GCHZ* IV, 520-521.
 102. Althans zo zou men een bericht uit 1434 over de algehele afsluiting van de Maas in de winter van 1433/34 kunnen interpreteren als vergeldingsmaatregel voor 'des onrechts wille dat die vanden Bossche deden den lande van Huesden aenden Heydijck'. ARA, *REK* rekrek 2697, ontvangsten watertol Heusden.
 103. FRUTIN, *Enquete*, 194-195. Vgl. ook de uiteenzetting in ARA, *REK*, rekrek 3395, f. 20 (anno 1487).
 104. De oorlogsverklaring van Albrecht werd naar het Gelderse hof overgebracht door de graaf van Kleef: ARA, *AGH* 1955, uitgaven boden 1362: vanuit Heusden ging een bode naar de ruwaard die toen in Vlaanderen verbleef met het bericht dat de graaf van Kleef '...mijns heren ontsegge brieve heren Edwaerde van Ghelren (...) over woude seinden'.
 105. ARA, *AGH* 1954, uitgaven boden 1361.
 106. ARA, *AGH* 1955, uitgaven. Althans dit waren de lieden die werden 'geleverd' (betaald). Kort vóór 1 november werd aan de ruwaard gevraagd 'hoe vele lude hi uten lande van Huesden met hem totter heervaert hebben woude' (ibidem). Of de 65 ruiters van Dirk van Polanen het contingent heervaartlieden van het platteland van Heusden vormden, is niet duidelijk, evenmin of daarnaast ook de schutters van Heusden uitrukten. Zoals al opgemerkt bestond er onenigheid over de vraag of de landsheer van Holland de plicht had om de heervaartlieden van stad en land van Heusden te 'leveren' zogauw zij 'buten den palen vanden lande' werden gedirigeerd. Vgl. hoofdstuk 25.5.
 107. Volgens VERWIJS/VERDAM, *MHW*, zou 'schrammen' de betekenis hebben van 'kame-raden' of 'gezellen'; men kan hier het woord ook meer letterlijk opvatten als een afleiding van het werkwoord 'schrammen' = verwonden met een scherp voorwerp, dus als 'lieden die anderen verwonden/openhalen'. In de context van de 'scrammen' als roversbenden werd het woord 'scrammen' ook wel als werkwoord gebruikt: ARA, *AGH* 1958, uitgaven terechtstellingen 1367: 'Item sijn dit die gene daer over ghericht is, die gescrant ende ondaet gedaen hebben.'
 108. ARA, *AGH* 1958, uitgaven terechtstellingen 1367: betaling voor de uitlevering van 'scrammen' die de drost wilde hebben omdat 'si Henneken die Coude onder tzant staken'. Volgens dezelfde rekening werd Henneken dat jaar betaald voor het verspie-den van de Gelderse scrammen 'ende anders mijns heren vyande'. Interessante gegevens over spionage in deze periode zijn te vinden in het artikel van J.R. ALBAN en C.T. ALLMAND, 'Spies and spying in the fourteenth century' in: C.T. ALLMAND [red.], *War, Literature, and Politics in the Late Middle Ages* (Liverpool, 1976) 73-101.
 109. ARA, *AGH* 1960, uitgaven terechtstellingen 1370.
 110. ARA, *AGH* 1733, uitgaven bezoek slot Heusden 1391.
 111. Zie de verwijzingen in voetnoot (19) bij HOPPENBROUWERS, *Rekeningen*, 6.
 112. ARA, *AGH* 1972, uitgaven terechtstellingen e.d. 1393.
 113. ARA, *AGH* 1972, uitgaven garnizoen Meeuwen 1393.

114. Veel gegevens in ARA, *AGH* 1976 en 1977, uitgaven 1398 en 1399. De aangerichte schade werd 'vertast' (getaxceerd) en er werd getracht haar te verhalen op Gelre. In hoeverre dat gelukt is, is niet bekend. Wel slaagden de Brabanders erin Robrecht van Beesde te overmeesteren. Hij werd in Drunen gevangen gezet.
115. Dit blijkt uit ARA, *AGH* 202, f. 56v (10-jan-1406).
116. BRUCH, *Croniken-Vervolg*, 282-284.
117. J.R.W. SINNIGE, 'Uittreksels uit het *Noord-Brabants Sagenboek*' in: *MGT* 10 (1960) 95.
118. GADB, *OAA* 445, resp. pag. 16 en 46-47.
119. Over deze fase kort: VAUGHAN, *Philip the Good*, 228-230.
120. ARA, *REK* rekrek 2719 (inkomsten tol Heusden 1457).
121. FRUIN, *Informacie*, 455. Ook aangchaald bij BEEKMAN, *DWR* I, 839 (s.v. 'hoofd').
122. Meer bijzonderheden: zie hieronder pag...
123. Al deze variaties komen voor: 'Sucewijnt' in een eigentijdse authentieke Heusdense bron: ARA, *REK* rekrek 2758 (domeinrekening 1497), f. 17v; 'Snijdewint': STRUICK, *Gelre*, 61-62 en KUYNS, *Ambtman*, 274; 'Snelwint': VAN ZUIJLEN, *Rekeningen* I, 51 (27-mei-1501) (= diverse mededelingen in stadsrekening Den Bosch). VAN DEN BERGH, *Gedenkstukken* II-1, 83, voetnoot 2, leest op grond van Pontanus en van de kroniek van Willem Hermans van Gouda 'Suydewint', de lezing die ook is aangehouden in het smakelijke artikel van H. PLEIJ over de belegering van Poederijen in 1507, *Onbekend historielied*. PLEIJ maakt er opeens 'Sneewint' van in *Sneeuwpoppen*, 295-296. Omdat dat beter in zijn verhaal past of omdat ook die variant indertijd circuleerde?
124. Zie de domeinrekeningen van Heusden over de jaren 1494-1504. Het citaat komt uit de rekening over 1497: ARA, *REK* rekrek 2758, ontvangsten visserij Veen.
125. ARA, *REK* rekrek 2764, ontvangsten visserij Heusden 1503.
126. ARA, *REK* rekrek 2765, ontvangsten bruggeld 1504; VAN ZUIJLEN, *Stadsrekeningen* I, 90.
127. VAN ZUIJLEN, *Stadsrekeningen* I, 90 (10-nov-1504).
128. VAN ZUIJLEN, *Stadsrekeningen* I, 91-92 (november-december 1504).
129. VAN ZUIJLEN, *Stadsrekeningen* I, 92 (20-jan-1505).
130. Vgl. VAN ZUIJLEN, *Stadsrekeningen* I, 114 (15-jun-1507) en VAN DEN BERGH, *Gedenkstukken* II-1, 83, voetnoot 2.
131. VAN ZUIJLEN, *Stadsrekeningen* I, 125 (z.j.e.d.).
132. VAN DEN BERGH, *Gedenkstukken* II-1, 83, voetnoot 2.
133. VAN ZUIJLEN, *Stadsrekeningen* I, 138 (26-jan en 17-feb-1508).
134. Geciteerd bij PLEIJ, *Onbekend historielied*, 26-27.
135. VAN DEN BERGH, *Gedenkstukken* II-1, nr. 94 (15-jan-1515).
136. Michiel van Ordingen kreeg deze functie. Toen hij begin september het bevel ontving 'weder inden leger tot Kessel te vertrekken' wilden die van Heusden 'soe niet toe en laten'. VAN ZUIJLEN, *Stadsrekeningen* I, 211 (8-sep-1511).
137. STRUICK, *Gelre*, 186-188.
138. VAN DEN BERGH, *Gedenkstukken* II-1, nr. 120 (30-V-1511). Met 'Ysselstein' wordt Floris van Egmond bedoeld, die, behalve graaf van Buren, onder andere ook heer van Ijsselstein was.
139. FRUIN, *Enquete*, 212-213.
140. Onder andere ARA, *HH* Dtb 1804, d.d. 14 mei 1506 (joffr. Aleid van Botlandt contra het gerecht van Aalburg); Dtb 1808, d.d. 28 maart 1511 (Dirk Jans zoon van Vlijmen contra Rembout Adriaens); Dtb 1810, d.d. 13 september 1514 en 1811, d.d. 21 mei 1515 (Hubrecht Hamer, poorter van Den Bosch contra de schepenen van Vlijmen).
141. ARA, *HH* Dtb 1794, d.d. december 1499 en januari 1500 (Otto van Malsen c.s. contra de gezworenen van Vlijmen).
142. ARA, *HH* Dtb 1787, d.d. februari 1494 (zeven burenen van Drongelen contra de gemeene burenen van Drongelen).
143. Wijk werd in of kort voor 1505 door de Geldersen in brand gestoken blijktens ARA, *HH* Dtb 1801, d.d. 21 april 1505 (schout en burenen van Wijk contra Jan Jans zoon, rentmeester van de omslag in het kwartier vander Goude).

144. VAN ZUIJLEN, *Stadsrekeningen I*, 241 (14-mei-1512): bode van Den Bosch naar Bokhoven 'soe Herpt gebrant was (...) omme te vernemen of die vianden wederom oversceepen'.
145. Volgens een depositie ten overstaan van schepenen en burgemeesters van Heusden d.d. 22 augustus 1513: AAB, IV B.
146. DE RAM, *Chronique I*, pag. 76-77 (Dynthers tractaat *De Mutatione*).
147. VAN MIERIS, *GCHZ IV*, 511 en 516 (resp. 8 en 24-jan-1419).

NOTEN HOOFDSTUK 2

1. AVONDS, *Brabants-Hollandse grens*.
2. AGR, *CFB* 15, f. 258.
3. GALESLOOT, *Livre*, 133 en 215.
4. Zie o.a. AGR, *CFB* 20, f. 330v. Een declaratie uit 1468 geeft overigens een treurig beeld van de profijtelijkheid van het goed, dat toen in handen was van Anthonis van Wijtvliet: AGR, *CFB* 568, 11e liasse, nr. 329 ('Dénombrément par Cornelis Beys, 23-VIII-1468').
5. AGR, *CFB* 4, f. 202 (omschrijving van het leengoed Nieuw-Hulten), ca. 1374.
6. GALESLOOT, *Livre* 170. Vgl. de descriptie van een leen van 6 'bonaria' land 'jacentia apud Hemert in terra de Heusdenne', ibidem, 17.
7. AGR, *CFB* 4, f. 216.
8. VAN BAVEL, *RB I*, nr. 323 (14-nov-1366) en II, nr. 552 (29-mei-1410).
9. ARA, *HH*, S&A 482, nr. 22 (29-mei-1501).
10. RANB, *AMH* 194, 559 en 567 (gegevens over jaren 1424-1556). Voor de naam 'Elsdijk': J. KUYPER, *Gemeente Atlas*, gemeente Heesbeen c.a. Natuurlijk was de dijk hier op de bangrens gelegd en niet andersom, maar hetzelfde zal oorspronkelijk voor vrijwel elke kunstmatige lineaire grensmarkering hebben gegolden.
11. ARA, *REK* rekrek 2731 (1469-70), rubriek 'ander wtgeven in faulten'.
12. GADB, *ORA*, B.pr. 1416-17, f. 151v en 1418-19, f. 257.
13. ARA, *AGH* 1953 f. 7v.
14. FRUIN, *Informacie*, resp. 448-449 en 432.
15. VAN MIERIS, *GCHZ III*, 453 (3-nov-1386).
16. VAN BAVEL, *RB I*, nr. 71 (6-sep-1281).
17. FRUIN, *Informacie*, 444.
18. PIRENNE, *Livre*, 162.
19. M.n. GADB, *AAA* 445, pag. 129 (anno 1449).
20. Zie hoofdstuk 26.2.
21. Kaartblad IV van de *Historische Atlas van Nederland* met een reconstructie van de bodemkundige situatie omstreeks 1300 is in dit opzicht te globaal (voor een afbeelding: SONNEVELD, *Bodemkartering*, 14). Vgl. tevens de opmerkingen bij STOL, *Opkomst*, 131.
22. SONNEVELD, *Bodemkartering*, 35; IDEM, *Enkele aantekeningen*, 145.
23. Over de achtergronden hiervan: HENDERIKX, *Beneden-Delta*, 25-26 en noten 43 en 44 (naar SONNEVELD, *Bodemkartering*).
24. SONNEVELD, *Bodemkartering*, 34-35. IDEM, *Enkele aantekeningen*, 143.
25. Vgl. de opmerkingen van SONNEVELD, *Enkele aantekeningen*, 146. Overigens dateerde Sonneveld de Mosterddijk verkeerd. Deze dijk werd pas in 1450, niet, zoals hij meende, reeds in 1422 aangelegd. Zie verder paragraaf 5.
26. Zie hieronder paragraaf 3.
27. PFEIFFER, *Aspecten*, 44 en bodemtypekaart tussen pag. 44 en 45 – waarop overigens niet het hele gebied van de middeleeuwse ban Engelen is ingevuld.
28. Duidelijk zichtbaar op SONNEVELD, *Bodemkartering*, Bijlage 1 (Bodemkundige overzichtskaart).
29. Meer hierover, hoofdstuk 21.3.

30. Voor latere jaren raadplege men het recente overzicht van HENDRIKS, *Archeologie* (1990) en de Archeologische Kroniek van Noord-Brabant, die de laatste jaren is opgenomen in het tijdschrift *Brabants Heem*. Vgl. tevens de referentie hieronder, noot 32. In de kronieken tot en met die van 1989-1990 (verschenen in 1991) wordt melding gemaakt van kleinere laatromeinse en vroegmiddeleeuwse vondsten te Heusden en Heesbeen.
31. HENDERIKX, *Beneden-Delta*.
32. Wel zijn nog onlangs ter plekke van het slot van Heusden vroegmiddeleeuwse artefacten gevonden, waaruit men mag concluderen dat de stad Heusden – een bewuste creatie – werd gesticht op een plaats waar al veel eerder bewoning was. Zie W.J.H. VERWERS, *Archeologische kroniek van Noord-Brabant 1985-1987*. Waalre, 1990 (Bijdragen tot de studie van het Brabantse heem, 34).
33. DEN UYL, *Dorpen*; vgl. HENDERIKX, *Beneden-delta*, Bijlagen, kaart VIII en VERVLOET, *Inleiding*, 80.
34. DEN UYL, *Dorpen*, kol. 103-106.
35. DEN UYL, *Dorpen*, kol. 107.
36. OUDENHOVEN, *Beschryvinghe Landt*, 16.
37. Het 'inden Nesch' dat we tegenkomen in Herpt en Hedikhuizen, heeft waarschijnlijk niets met 'es' te maken. Vgl. EDELMAN/VLAM, *Perceelsnamen*, 11, voetnoot 2. Het woord 'nes' duidt op een bepaalde perceelsvorm.
38. Vgl. voor de algemene betekenis HENDERIKX, *Beneden-delta*, 58 en de daar aangehaalde passages uit DEKKER, *Kromme Rijngebied*. Tevens: EDELMAN/VLAM, *Perceelsnamen*, 59, onder 7. In de 14de en 15de eeuw lage dergelijke 'velden' in het land van Heusden overigens niet per definitie nog onverdeeld. Zie mijn opmerkingen hieronder over de situatie in Baardwijk.
39. Vgl. EDELMAN/VLAM, *Perceelsnamen*, 44.
40. RANB, *AMH*, resp. 482 en 481.
41. Mogelijk heette het bouwlandcomplex de 'Oude Heide' ook wel het 'Grote Bloc' (vgl. ARA, *AGH 1733-1735*; inkomsten tienden Vlijmen 1391-1393), hetgeen ook de naam was van de bouwlanden op de oorspronkelijke eng van Engelen.
42. Hierover hoofdstuk 20.1 en 20.3.
43. Zie b.v. de perceelsbeschrijving in ARA, *AGH 226*, f. 152 (2-jul-1379). Een gedetailleerde beschrijving van de situatie rond 1500 bevat het cijnsregister van de pastorie van Baardwijk. Voor deze bron: hoofdstuk 5.3.
44. Onder andere B.W. VAN SCHIJNDEL, 'Uit Waalwijk's verleden', in: *MGT 14* (1964), 55-60; H.B.M. ESSINK, 'Enkele grepen uit de geschiedenis van Baardwijk', in: *MGT 13* (1963), 145-148. Al veel voorzichtiger is Chr. THIJSSSEN, 'Een oude tol te Baardwijk? De bewoning van het Land van Heusden omstreeks 1000', in: *MGT 39* (1989), 7-11.
45. FOCKEMA ANDREAE, *Grote Waard*, 10, spreekt van de 'Heidijk'. Indertijd werd de sector onder Waalwijk en Baardwijk steevast 'Meerdijk' genoemd, de – pas veel later doorgetrokken – sector onder Nieuwkuik en Vlijmen 'Heidijk'.
46. STOL, *Opkomst*, 135.
47. Baardwijk wordt voor het eerst genoemd in een tekstpassage in de *Gesta Abbatum Trudonis* die betrekking heeft op het begin van de 12de eeuw, Waalwijk voor het eerst in een oorkonde uit 1200. KÜNZEL/BLOK/VERHOEFF, *Lexicon*, ss.vv. Baardwijk en Waalwijk.
48. O.a. B.H. SLICHER VAN BATH, 'Hoven op de Veluwe' in: IDEM, *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis*. (Utrecht/Antwerpen, 1978) (oorspr. 1964), 290 en 293; DEKKER, *Kromme Rijngebied*, 151 (in samenvatting).
49. DEKKER, *Kromme Rijngebied*, 270, geeft een mooi voorbeeld, waarbij de abt van het Sint-Laurens klooster in Oostbroek daar sedert 1122 ontginningsland uitgaf tegen domaniale tijnzen.
50. Vgl. hoofdstuk 14.4 en hoofdstuk 15.3.
51. Zie hoofdstuk 15.5.

52. De laatste registratie van de zittende Baardwijkse 'dwergezazallen' is opgenomen in het nieuwe leenregister dat in 1405 werd opgemaakt: ARA, *AGH* 741-I.
53. RENTENAAR, *Vernoemingsnamen*, 316; VAN DER VELDEN, *Babyloniënbroek*, 26.
54. KOCH, *OHZ* I, nr. 115 (voor 24-aug-1131). De mening van VAN DER VELDEN, *Babyloniënbroek*, 26, dat het 'villa' in deze akte duidt op de aanwezigheid van 'een hoeve met grootgrondbezit, wat op een zeer hoge ouderdom wijst' is onjuist. 'Villa' heeft in oorkonden uit deze tijd al vaak de algemene betekenis van 'dorp'. Er is geen enkele aanwijzing, noch historische, noch archeologische, dat Babyloniënbroek veel ouder is dan 1131 of toen de naam is geworden van een veel oudere bestaande nederzetting.
55. Meegedeeld door VAN DER VELDEN, *Babyloniënbroek*, 26. Voogd publiceerde hierover in het *Nieuwsblad voor Gorinchem en omstreken* van 1 november 1963. Ik heb dit artikel niet in kunnen zien, zodat de argumenten van Voogd mij niet bekend zijn.
56. RANB, *AMH* 170.
57. RANB, *KG* 2, resp. ff. 9 (23-maa-1420) en 10v-11 (registratie landhuren door procurator Johannes Overcamp).
58. AAB, III H (Rekening 'vander nyer dyckagie int Broeck gesciet anno L'), f. 1v.
59. De wat ongelukkige term 'particularisering' lijkt mij te prefereren boven (het o.a. door Keuning en Vervloet gebezigde) 'privatisering'. Het ging immers om een overgang van collectieve in particuliere en niet om een van publieke in private handen. In het hedendaagse spraakgebruik worden beide begrippenparen nogal eens door elkaar gehaald, zo bijvoorbeeld in de term 'collectieve sector'.
60. ARA, *AGH* 228, f. 359v (20-sep-1399).
61. HOPPENBROUWERS, *Inventaris*, nrs. 164-167 en 181-186.
62. EDELMAN/VLAM, *Perceelsnamen*, 20-21.
63. ARA, *HH* Mem 24, f. 215v (12-dec-1465).
64. Onder andere 'et op drie hont op Herpt[er] ghemeint', AAB, *cbI*, f. 4v (1376); overdrachten 1 morgen 'op die ghemeynt' RANB, *AMH* 546 en 281 (resp. 1377 en 1384). Ook AAB, *cbII*, Herpt (1445) en AAB III F.52, summier samengevat in VAN BAVEL, *RB* II, nr. 623.
65. Vgl. de perceelsbeschrijvingen in RANB, *AMH* 315 en 302 (resp. 1480, 1504 en 1452); AAB, *cbII* Herpt (1445).
66. VAN DER VELDEN, *Oudste*, nr. 412 (1376); RANB, *AMH* 292; 295; 298; 305; 87, f. 54 en 322 (respectievelijk 1427, 1433, 1445, 1452, 1454 en 1528).
67. RANB, *AMH* 323 (1457). 'Rutger' was in dit geval waarschijnlijk Rutger van Ophoven, de grootvader van de eigenaar uit 1457.
68. RANB, *AMH* 298 (1445).
69. PIRENNE, *Livre*, 161.
70. De Oude Weyde uit 15de eeuwse bronnen is door BRAAMS, *Van Alburch*, 14 zonder hard bewijs, maar mijns inziens terecht gelijkgesteld met de 'communia pascua' van Van Rijkkel.
71. RANB, *AKG* 2, ff. 28 en 29v (resp. 1419 en 1472).
72. Dit is af te leiden uit de goederenlijst van Sint Truiden van 1426, waarin het 'Oude Wey bloc' in Eethen niet tot de grote of korentiendblokken werd gerekend, maar alleen onder de smaeltiendblokken. RABL, *ABSIT* 502, p. 22. Onder de 'smaele tienden' werden zowel de 'krijtende' tienden (de tienden van de levende have) begrepen als de tienden van de kleine akkerbouwgewassen (zoals handeleggewassen als hop, vlas en wintergerst). Vgl. hoofdstuk 20.
73. Opmerking verdient dat in de oudste kohieren van de Tiende Penning voor Eethen weliswaar géén *meenten* worden beschreven, maar dat aan het einde van de leggers wel drie velden met bij elkaar een aanzienlijke oppervlakte worden genoemd waarvoor geen individuele gebruikers werden aangeslagen, te weten 35½ (kleine) morgen 'vanden A[emev.e] camp aff zuijtwert', 70 (kleine) morgen, geheten het 'vorste Hoehvelt' en 100 (kleine) morgen, geheten het 'afterste Hoehvelt'. Beide laatste velden zijn op oude topografische kaarten duidelijk aangegeven; zij lagen pal ten oosten van de nederzettingkern van Eethen aan resp. de noord- en zuidkant van

de weg Eethen-Genderen. Het is erg onwaarschijnlijk dat dit rond het midden van de 16de eeuw – of zelfs veel eerder – nog functionele gemene gronden waren. Zo wordt 'dat Hoochvelt bloc' in de goederenlijst van Sint-Truiden van 1426 genoemd onder de tiendblokken in Eethen waarvan korentienden werden geheven. De reden van de aparte behandeling bij de heffing van de tiende penning moet dus een andere zijn geweest. Mogelijk lagen ze in de jaren van de heffing braak als gevolg van wateroverlast (zoals blijktens kohieren uit omringende dorpen wel met meer velden in de buurt het geval was) en werden ze alleen 'pro memorie' vermeld; mogelijk ook werden ze vanwege de relatief lage huurwaarde (15 stuivers de morgen) gewoon 'op de hoop' getaxeed.

74. ARA, *SHv1572* 466, f. 1.
75. Zie voor deze en andere kaarten van Schillincx hoofdstuk 17.2.
76. Namelijk RANB, *AMH* 149 (omschrijving van een 'gesate', strekkende 'vanden bueren Meerdijk toe', jaren 1484-1499; FRENKEN, *Cijnslijst*, 43 (1497 en 1526): omschrijving van een erf 'te venwaert', strekkende 'van der straten ten buer toe'.
77. LEENDERS, *Van gemeeynten*, 63, die een voorbeeld uit Wouw geeft.
78. ARA, *AGH* 1718, inkomsten tijzen. Over deze bron nader: hoofdstuk 20.1.
79. VAN DER VELDEN, *Inventaris*, nr. 34 (15-feb-1316).
80. Vgl. hoofdstuk 20.1.
81. Zie voorts hoofdstuk 13.4.
82. VAN DER VELDEN, *Inventaris*, nr. 31 (22-feb-1305). Op dat moment voerde Wouter nog niet het cognomen, later wel: ibidem, nrs. 62 en 66 (resp. 15-jan en 12-jul-1316).
83. Althans, in 1364 werden slechts 11 tijnsbetalers geregistreerd – zonder nadere aanduiding van de perceelsgrootten.
84. ARA, *SHv1572* 520 en 198.
85. Vgl. voor Engelen RANB, *AMH* 120, pag. 161 (1453) en 568 (1473): betreft de overdracht van een perceel van 1½ morgen 'optie vorste gemeeynt', gelegen naast de 'naeste ghemeeynt' en strekkende vanaf de 'verckens ghemeeynten'. Blijkens dezelfde stukken lag de 'varkensmeent' in de noordwesthoek van de ban bij de weg naar Ammerzoden.
86. Vgl. de reeks beschrijvingen van een hofstede in Engelen in RANB, *KPH* 154 (1419-1483). Deze was gelegen 'inden Boenacker (wordt in latere akten 'B[o]encamp'), strekkende vander gemeeynten ter Diesen toe' en aan één kant eveneens door de 'gemeeynte' belend. In de 'B[o]encamp' is 'Booije Kampen' te herkennen, in de vorige eeuw de naam van een perceel dat op de Dieze uitliep en dat aan de achterzijde werd begrensd door de Engelense 'prinken'. BREUGELMANS, *Perceelsnamen*, kaart p. 104-105. Onder 'prinken' (verwant aan 'brinken') werden in Oost-Nederland behalve open ruimten in de dorpskom ook weiden bij een boerderij en, meer algemeen, hoger gelegen delen in het veld verstaan. *Toponymisch fichier Nedersaksisch Instituut RU Groningen*. De relatie met een bepaalde, rechthoekige, aan één zijde spits toelopende vorm gaat mijns inziens althans in Engelen niet op. Vgl. EDELMAN/EDELMAN-VLAM, *Relatie*, 88.
87. Vgl. RANB, *AMH* 120, pag. 162 en 568 (resp. 1458 en 1473): omschrijving perceel van 6 morgen 'op die Heyde', gelegen naast en strekkende op 'die gemeeynte'. Niet duidelijk wordt zo, of de laatmiddeleeuwse meent van Vlijmen dan binnen de Heidijk lag of net daarbuiten, op het open 'Vlijmense Ven'.
88. ARA, *SHv1572* 341, f. 3v.
89. RANB, *AMH* 488, 463 en 466 (resp. 1414, 1431 en 1441). Vgl. ook *AMH* 475 (1499). Voor het raakpunt met de Oester: *AMH* 468 en 481 (resp. 1393-1451 en 1503).
90. RANB, *KPH* 28 en 151 (resp. 1476 en 1462).
91. Volgens VERWIJS/VERDAM, *MW*, s.v. 'coppel'.
92. ARA, *SHv1572* 226 (1545). Vgl. uit ongeveer dezelfde tijd de beschrijving van een 'gesate' 'streckende vander Haerstege totten dijck' en gelegen tussen 'die Cavellinge ende die gemeeynt' in RANB, *KPH* 103 (gegevens over jaren 1506-1540). Deze 'gemeeynt' lag dus binnendijks, maar het is verder niet bekend of het hier om een reeds verdeelde meent gaat of niet.

93. ARA, *SHv1572* 144, f. 3 (1543).
94. ARA, *AGH* 1963, f. 5 en 1963-1965 (1375-77), ontvangsten 'van [hooii] tot Veen'.
95. ARA, *SHv1572* 205 (1543).
96. ARA, *REK* rekrek 2731, f. 18 (1469-70), 2733, ontvangsten landhuren Heesbeen (1471-72) en 567, f. 85v.
97. AAB, cbII, Oud-Heusden (1445). Vgl. over dorpspleinen als onderdelen van meenten LEENDERS, *Van gemeeynten* 47-48.
98. ARA, *SHv1572* 144, f. 3 (1543).
99. ARA, *AGH* 237, ff. 170v-171 (25-jan-1416). 'Meenten ende cavelingen' zijn hier synoniemen, geen tegengestelde begrippen, zoals BEEKMAN, *DWN*, s.v. Kaveling, lid 3 in zijn weergave van de betreffende passage suggereerde.
100. ARA, *AGH* 629, bundel losse stukken betreffende de Grote Waard achterin, z.j.e.d. (vermoedelijk anno 1410).
101. Zie o.a. de in vorige twee noten aangehaalde ordonnanties van 1416 en 1410.
102. Vacat.
103. Vgl. hieronder hoofdstuk 25.5.
104. GADB, *OAA* 445, pag. 17 (ca. 1445).
105. R.H. HILTON, 'Les tribunaux royaux' in: R.H. HILTON, J.R. BIRRELL en C.C. DYER, 'La société paysanne et le droit dans l'Angleterre médiévale', in: *Etudes Rurales* 103-104 (1986), 13-45, i.c. 33. Voorbeelden uit West-Brabant bij LEENDERS, *Van gemeeynten*, 57.
106. RANB, *AMH* 120, pag. 25 (17-dec-1413).
107. Fundamenteel voor een goed begrip van de vroege nederzettings- en waterstaatsgeschiedenis van het hele gebied van de Maasdelta zijn HENDERIKX, *Zorg* (1977) en *Beneden-delta* (1987) en HENDRIKS, *Archeologie* (1990).
108. HENDERIKX, *Zorg*, 413-414 en noot 67 (p. 425). De hier aangehaalde scheidsrechtelijke uitspraak van 1260 over de verdeling van de nalatenschap van de heer van Heusden bewijst het bestaan van dijken langs de Oude Maas, omdat één van de twee bannen waarbinnen heer Jan van Heusden de naschouw claimde, Doeveren, niet aan de Nieuwe Maas grensde, de andere, Heesbeen, wel.
109. Vgl. het overzichtskaartje in VAN DER LINDEN, *Heusden*, 193, waar tevens de belangrijkste gegevens kort zijn samengevat.
110. VAN DER LINDEN, *Heusden*, die de hypothese van THIJSSSEN, *Land en ontstaan*, dat met deze zijdwende de meer westelijk gelegen zijdwende van de Oude Maas op Zuidewijn-Capelle zou zijn bedoeld, op goede gronden heeft verworpen. Ik hoop hierover binnenkort een artikel met nieuwe argumenten te publiceren.
111. Waarschijnlijk waren de sectoren van Heusden en Altena toen ook al met elkaar verbonden. Uit latere bronnen blijkt dat de geërfden van het Heusdense dorp Gendren (mede)verantwoordelijk waren voor het onderhoud van het dijkvak bij Op-Andel (Land van Altena), waar beide sectoren op elkaar aansloten. Over daaruit voortvloeiende kwesties: hoofdstuk 25.8.
112. Respectievelijk DE FRÉMERY, *Supplement OHZ*, nr. 174 (24-jun-1274) en VAN DEN BERGH, *OHZ* II, nr. 335 (23-jun-1277).
113. FOCKEMA ANDREAE, *Studiën* III, 9-14. Bij verschillende dateringen en bij de gehele interpretatie van de politieke achtergronden van de inrichting van het complex zijn door latere auteurs de nodige vraagtekens geplaatst. Onder andere HENDERIKX, *Zorg* 415; DEKKER, *Komst*, 167, noot 1; AVONDS/BROKKEN, *Heusden*, 3-6. STOL, *Opkomst* refereert herhaaldelijk aan de verwarring die het begrip 'Grote Waard' veroorzaakt. In eigentijdse bronnen werd er zowel de 'oorspronkelijk Grote Waard', dat is Dordse Waard mee aangeduid als het bovenregionale waardencomplex dat zich uitstreckte van Maasdam in het noordwesten tot Vlijmen in het zuidoosten. Deze begripsverwarring duurde voort tot aan de ondergang van de Grote Waard (in tweede betekenis) in 1421: zie bv. het handvest van [3-jun-1410], KORTEWEG, *Rechtsbronnen* nr. 241, waarin zowel sprake is van de 'Grote Waart in Zuuthollant' (eerste betekenis) als van het bovenregionale college van hoogheemraden van de Grote Waard (tweede betekenis).

114. ARA, *AGH* 1953, f. 7. Hier werd ongetwijfeld de achterdichting van de Heidijk en niet de aanleg van de zijdevende Hedikhuizen-Vlijmen bedoeld, zoals THIJSSSEN, *Land en ontstaan*, meende.
115. ARA, *AGH* 226, f. 48v (29-feb-1360).
116. ARA, *AGH* 1714, f. 1v: boete wegens een 'onraet' op de 'somerdijk' tussen Hedikhui-zen en Engelen.
117. RANB, *AMH* 241 (10-mei-1473).
118. In 1362 werden de bureu van Bokhoven door de drost van Heusden in zijn functie van dijkgraaf beboet 'op den Luusbroecks en dijk': ARA, *AGH* 1955, f. 3v (anno 1362). Vgl. THIJSSSEN, *Dijkkring gesloten*, 3.
119. Zie hieronder, hoofdstuk 26.2.
120. FOCKEMA ANDREAE, *Studiën* III, 21-22.
121. VAN ROOY, *Inventaris*, reg.nr. 1191 (1-aug-1457).
122. Over deze bron: hoofdstuk 17.1.
123. Zie de artikelen van THIJSSSEN in de jaargangen 1990 en 1991 van *MGT* en BRAAMS, *Land van Heusden* (1990).
124. Volgens THIJSSSEN, 'Dijkagies', 53, zou de aansluiting op de Heidijk pas in 1766 bij de aanleg van de Baardwijkse Overlaat tot stand zijn gebracht. Ik betwijfel dat op grond van de mededelingen omtrent het zuidelijkste stuk van de Zeedijk in de dijkcedel van de Zeedijk van augustus 1498. Zie daarover hoofdstuk 5.2.5 en hoofdstuk 14.4.
125. BEEKMAN, *DWN* s.v. Zegedijk. THIJSSSEN, 'Dijkagies', noot 17, deelt deze mening niet, maar wist ook niet van het bestaan van een zegedijk aan de westzijde van Oud-Heusden vóór 1421.
126. Vooral RANB, *AMH*, 468, waar hetzelfde perceel in akten uit 1393 en 1405 nog heet te liggen bij de 'zeghedijke' en in 1425, 1444 en 1451 bij de 'ze(e)dijk'.
127. De wetering wordt voor het eerst beschreven in een oorkonde van 25 januari 1416: ARA, *AGH* 237, ff. 170v-171 (ed. KORTEWEG, *Rechtsbronnen*, nr. 262).
128. ARA, *HH* Mem 13, ff. 12v, 23v en 30v en S&A 462, nr. 101.
129. Blijkens DE FRÉMERY, *Supplement OHZ* nr. 213 (6-sep-1281).
130. Vgl. ARA, *AGH* 1733, uitgaven aan 'onraet' 1391: 'Item ghegheven den ghesworen van Enghelen vanden lande dat mijn here heeft liggende int Luysbroecke, van sluysegelde ende vanden nuwen waterganc die daer ghemaect is.'
131. Zie voor de betreffende ordonnantie hoofdstuk 27.1.
132. BRAAMS, *Land van Heusden*, 41.
133. TISSING, *Inventaris*, reg.nr. 49 (16-jul-1471).
134. TISSING, *Inventaris*, reg.nr. 97 (13-okt-1513).
135. Samengevat bij SONNEVELD, *Bodemkartering*, 15. BONGAERTS' werk *De scheiding van Maas en Waal onder verlegging van de uitmonding der Maas naar den Amer* verscheen in 1909 in Den Haag.
136. Het volgende is ontleend aan de paragraaf over het rivierengebied tussen 1650 en 1850 uit een studie over de Nederlandse agrarische geschiedenis van 1500 tot 1950 die dr.ir. J. Bieleman te Wageningen in voorbereiding heeft. Dr. Bieleman was zo vriendelijk mij inzage in zijn manuscript te geven.
137. Bieleman, a.w. als in vorige noot. Aan het karakter van de agrarische bedrijvigheid in het Land van Heusden in de Late Middeleeuwen is een paragraaf gewijd in hoofdstuk 13.
138. PIRENNE, *Livre*, 174.
139. De gelijkstelling van 'haardsteden' met 'woningen' werd al op goede gronden door FRUIN gemaakt: *Informacie*, 628. Zie ook VAN DER WOUDE, *Noorderkwartier*, 76.
140. De kwestie komt nog zeer uitvoerig aan bod aan het begin van deel IV.
141. Voor een nadere analyse: hoofdstuk 24.2.2 en 24.2.3.
142. De neiging tot onderopgave zal onderdrukt zijn door de omstandigheid dat de enquêteurs zeker in kleine dorpen met geconcentreerde bewoning de juistheid van de opgaven tamelijk gemakkelijk konden controleren. Vgl. de opmerkingen bij VAN DER WOUDE, *Noorderkwartier*, 77.

143. Meer daarover in hoofdstuk 16.2.1.
144. Zie hierboven, paragraaf 1.
145. PIRENNE, *Livre*, 158-160.
146. Bij de aanname dat op elke hofstede (Lat. 'area') een huis stond.
147. Samenvattend o.a. MISKIMIN, *Economy 1460-1600*, 23-25 en 21, table I (naar Bennett). Voor Engeland: HATCHER, *Plague*, 68-69 en 71, figures 1 en 2. Voor Frankrijk en Bourgondische landen: N.J.G. POUNDS, *An economic history of medieval Europe* (Londen/New York, 1974) 158, figure 4.10.
148. BLOCKMANS, *Tussen crisis*, 48-49. Helaas ontbreekt een nauwkeurige verantwoording van de gebruikte basisgegevens voor de bovenste tabel van pag. 49. Overigens is het zeer misleidend om van de verspreide gegevens lijngrafiek te tekenen, zoals hier is gebeurd. De onderste grafiek van dezelfde pagina – een staafdiagram – geeft wel een correct beeld.
149. Onder dit onderscheid gingen drie categorieën schuil: eigenaren-verpachters, eigenaren-gebruikers en pachters. De eerste was overigens naar omvang onbeduidend. Natuurlijk kon in één persoon meer dan één categorie samengaan. Voor alle duidelijkheid: geteld zijn personen nadat eerst alle informatie over het bezit en/of gebruik van afzonderlijke percelen op naam van personen (rechtspersonen en natuurlijke personen) was verzameld en eventueel per persoon samengevoegd. Zie in detail, hieronder hoofdstuk 5.4 en Bijlage C.
150. Verzameld door BLOCKMANS, *Effects*. Voor onze kennis van de situatie in Holland zijn van fundamentele betekenis de naspeuringen van DE BOER, *Graaf*,
151. VAN RIEMSDIJK/DE MONTÉ, *Rechtspraak I* nr. 61 (6-feb-1399). Zie over de aanleiding hoofdstuk 25.8.
152. Een essentieel verschil is dat de groep personen die bij longitudinale cohort-analyses vanaf een bepaald moment wordt gevolgd uit personen van dezelfde leeftijd bestaat. Het laatste is hier natuurlijk niet het geval. Wel moet aan de personen in mijn 'cohort' een minimum-leeftijd worden toegeschreven, namelijk de leeftijd waarop de legale volwassenheid werd bereikt en zelfstandig over goederen kon worden beschikt. Deze leeftijd moet in Heusden aan het einde van de 14de eeuw op ongeveer 20 jaar hebben gelegen. Vgl. voor andere delen van de Noordelijke Nederlanden ANKUM, *Etudes I*, 295-302.
153. Voor de berekeningswijze o.a.: R. FLOUD, *An introduction to quantitative methods for historians* (Princeton, 1972²) 91-92. De formule is r (groeipercentage) = $\{ \text{de } m\text{-de wortel uit } (X_n/X_t) - 1 \} * 100$, waarbij m staat voor het tijdsinterval, X_n voor de waarde in het laatste jaar en X_t voor de waarde in het eerste jaar. Samengestelde groeipercents zijn overigens heel simpel te becijferen met computer-rekenprogramma's (bijvoorbeeld via de @RATE-functie van LOTUS 1-2-3). Een verfijndere methode zou zijn de calculatie van lineaire trends, maar dat kan hier niet omdat geen waarden voor tussenliggende jaren bekend zijn.
154. 'Om de gedachten te bepalen' stelde DE BOER voor het middeleeuwse Noordholland in deze periode een emigratiequote voor van 30 promille. *Graaf*, 100. Dit lijkt mij voor het platteland van Heusden aan de hoge kant, maar die mening is gebaseerd op indrukken, niet op harde cijfers. Vgl. over de migratie hoofdstuk 8.3, 8.4 en 8.5.
155. RAZI, *Life*, 43-45.
156. THOEN, *Landbouweconomie I*, 77. Voor een vergelijking met andere middeleeuwse sterftecijfers: ibidem, 78-79, waar overigens de resultaten van Razi's onderzoek onvolledig en daarmee niet juist worden weergegeven.
157. HOPPENBROUWERS, *Broederschap*, 223.
158. DE BOER, *Graaf*, 81-86.
159. Dat de lijsten medio 1365 zijn aangelegd en dat tijnsgoederen bij de omslag van buitengewone bedden tot het vermogen van de houders werden gerekend, wordt aangetoond in de hoofdstukken 15 en 20.
160. De drie collectieven (groepen 'kinder' of 'erfgenaem') op deze tijnlijsten zijn in de berekening niet meegenomen.

161. Onzeker bleven alleen de identificaties van 'Willem die sticker' (1365) met 'Willem ende Jan sijn brueder' (1375) en van Roelof Jordaens (1365) met hetzij 'oude-' of 'jonge Roelof' (1375). Zie Bijlage A.1.
162. Vgl. hoofdstuk 5.1. Wel was de laagste vermogensklasse in Vlijmen relatief omvangrijk: een kwart van alle contribuanten was er in ingedeeld. In Genderen was de laagste vermogensklasse daarentegen geheel 'leeg'. Vgl. tabel 16.2.
163. DE BOER, *Graaf*, 72-78, 86 en 91-111.
164. THOEN, *Landbouweconomie* I, 87. Vgl. voor de epidemie van 1368-69 tevens BLOCKMANS, *Effects*, 838-839, die voor Gent een stijging van het aantal akten van voogdijsstelling van 245% ten opzichte van het gemiddelde in de vijf voorafgaande normale jaren vaststelde.
165. HOPPENBROUWERS, *Broederschap*, 232, noot 45.

NOTEN HOOFDSTUK 3

1. Van de auteurs die zich regelmatig op beide terreinen hebben begeven noem ik S.J. FOCKEMA ANDREAE en J.L. VAN DER GOUW.
2. In de Engelse academische geschiedbeoefening bestaat de categorie 'regionale geschiedenis' zelfs niet eens: men doet aan 'national history' of aan 'local history' en onder dat laatste verstaat men dan uitdrukkelijk (en bij voorkeur) méér dan alleen 'de geschiedenis van één plaats' of 'de geschiedenis vanuit een strikt lokaal perspectief'. 'Local history' is vergelijkbaar met 'lokale en regionale geschiedenis' in het Nederlands. Een goede recente introductie op de academische 'local history'-traditie in Engeland is C. PHYTHIAN-ADAMS, *Re-thinking English local history*. Leicester, 1987.
3. GOUBERT, *Local history*, is op dit punt weinig consequent. Nadat hij eerst in zijn definitie van 'local history' de klein-regionale schaal benadrukt (pag. 62-63), betreft hij vervolgens in de rest van zijn betoog ook 'regionale monografieën' die veel grotere territoriale entiteiten omvatten dan de 'tien vierkante kilometers (of hooguit mijlen)' uit de definitie, zoals Bretagne, Picardië of de Languedoc.
4. Zie daarover kort IGGERS, *New directions*, epiloog.
5. IGGERS, *New directions*, 171.
6. GOSSES, *Welgeborenen*, 116.
7. Over zijn werk, hoofdstuk 31.3.
8. RAFTIS, *Social structures*, 83.
9. BLICKLE, *Deutsche Untertanen*, 142.
10. LASLETT, *Character*, 265.
11. Vgl. BLICKLE's vurige pleidooi om binnen het kader van 'der sogenannten "Unterschichtenforschung"' de aandacht niet eenzijdig te beperken tot 'die Frage der sozialen Differenzierung und Mobilität', maar eindelijk ook eens te richten op 'die Frage der politischen Bedeutung'. *Deutsche Untertanen*, 138.
12. HILTON, *Medieval society*, 4.
13. Surplus extractie-verhoudingen zijn niet gelijk te stellen zijn met 'maatschappelijke produktieverhoudingen' of 'eigendomsverhoudingen', dat wil zeggen de relaties ten aanzien van het bezit van de maatschappelijke produktiemiddelen – de kern van de meest gebruikelijke, maar bepaald niet enige orthodox marxistische klasse-definitie. Een scherpzinnige ontleding van de pluriformiteit en inconsistenties van het klasse-begrip in het werk van Marx geeft OSSOWSKI, *Class structure*, hoofdstuk 5. BRENNER, *Agrarian class structure*, 11, is in zijn onderscheid tussen 'surplus extractie-verhoudingen' en 'eigendomsverhoudingen' onzorgvuldig naar het oordeel van WUNDER, *Peasant organization*, 97-98.
14. Vgl. MACFARLANE, *Reconstructing*, 1.
15. Dit geldt zelfs voor de grootschalige migraties in de industriële periode, waarbij de kleinschalige laatmiddeleeuwse 'trek naar de stad' geheel in het niet valt. Toch zouden ook de 'industriële volksverhuizingen' minder disruptief zijn geweest voor fami-

- liebanden en verwantschapsstructuren als lang is verondersteld. Vgl. T.K. HAREVEN, 'Family history at the crossroads' in: HAREVEN/PLAKANS, *Family history*, XV.
16. Dit is het zogenaamde parsoniaanse AGIL-paradigma. ELLEMERS, *Functionele analyse*. Voor de vermeende verwantschap tussen het systeem-functionalisme en de middel-eeuwse 'organische' maatschappijfilosofie; zie hieronder, paragraaf 6.2.
 17. T. PARSONS, 'Social systems' in: *IESS* 15, s.v. 'systems analysis', 458-473, i.h.b. 458-463 en 466-468. ELLEMERS, *Functionele analyse*, 39-50.
 18. Voor een inleiding in deze problematiek: D.H.J. MORGAN, *Social theory and the family* (Londen, 1975) hoofdstuk 1, i.h.b. 18-20 en 56-59. Morgan maakt slechts terloops melding van de reciprociteits-theorie van Lévi-Strauss. Ook het werk van Lévi-Strauss over verwantschapsstructuren is volgens sommigen te plaatsen in de functionalistische traditie. WHEATON, *Observations*, 291-292, heeft er in dit verband op gewezen dat Lévi-Strauss zijn Parijse leerstoel overnam van Marcel Mauss, een neef en geestverwant van Durkheim.
 19. Een bondige evaluatie van het werk van Hilton is te vinden bij KAYE, *British*, hoofdstuk 3 en bij idem, *Acts*.
 20. HILTON, *Feudalism*, 294; IDEM, *Medieval peasants*, 114-115. Vgl. GINTIS/BOWLES, *State*, 19-20.
 21. LIPSET, *Social class*; LENSKI, *Power*, 17-19.
 22. Naar: L. LAEYENDECKER, 'Conflictsociologie' in: L. RADEMAKER en H. BERGMAN [red.], *Sociologische stromingen* (Z.pl., 1980²), 70.
 23. LENSKI, *Power*, 34.
 24. CLAESSEN, *Politiek denkende*, 7-10 (machtsbases), 66 en 100-101 (verwantschap als ideologische factor).
 25. BRENNER, *Agrarian class structure*, 11.
 26. GINTIS/BOWLES, *State*, 28-31.
 27. Zie met name BOIS, *Crise*, 354-355; Vgl. COOPER, *In search*, 156 en noot 61; GINTIS/BOWLES, *State*, 31-32.
 28. BRENNER, *Agrarian class structure*, 11, noot 4.
 29. BOIS, *Crise*, 352.
 30. HILTON, *Crisis*, 131-132.
 31. BOIS, *Crise*, 364.
 32. BRENNER, *Agrarian class structure*, 55 met als latere verduidelijking idem, *Agrarian roots*, 261-264.
 33. GINTIS/BOWLES, *State*, 36, met in noot 67 de verwijzing naar Tilly.
 34. TILLY, *Reflections*, 28.
 35. TILLY, *Coercion*, 75 en *War making*. De inhoud van de laatst genoemde bijdrage is mede zo provocerend door de parallel die de auteur trekt met huidige régimes in Derde Wereld landen – ook al zegt Tilly er dan bij dat de analogie geenszins volkomen is. Zonder meer spreekt uit het cynisme in dit artikel Tilly's nauwe geestelijke verwantschap met Weber.
 36. Vgl. tevens voor een samenvatting van Tilly's standpunt: Tilly, *As sociology*, 205-206.
 37. TILLY, *Coercion*, 84-91. Het citaat staat in Lachmann, *From manor*, 12 en komt uit een paper van Tilly uit 1981, getiteld 'How one kind of struggle – war – reshaped all other kinds of struggle in seventeenth century France', dat ik niet heb kunnen raadplegen.
 38. TILLY, *Coercion*, 100.
 39. GINTIS/BOWLES, *State*, 36 en 41-45.
 40. GINTIS/BOWLES, *State*, 19.
 41. GINTIS/BOWLES, *State*, 42-44. Deze argumentatielijn werd in feite uitgezet door Brenner, aan wie daarbij overigens in de eerste plaats de Franse situatie voor ogen stond. BRENNER, *Agrarian roots*, 288-291.
 42. In een uitvoerige bespreking van *Spätfeudalismus und Handelskapital* kwam W. HAGEN, *Capitalism*, tot de slotsom dat Kriedte's neomarxistische transitie-model juist door zijn bijzondere aandacht voor de rol van het handelskapitaal verschillende raakvlak-

- ken vertoont met neoklassiek georiënteerde analyses van Ralph Davis en Jan de Vries. Hagen vat deze overeenkomsten als volgt samen (aldaar, 30): In beide benaderingen wordt erkend dat de overgang naar het moderne industrieel kapitalisme in gang werd gezet vanuit de (Westeuropese) agrarische sector. Beide leggen de nadruk op het belang daarbij van processen van intensivering en specialisatie. Beide zien als wezenlijk bijproduct de groei van een (nagenoeg) landloos proletariaat. Voor beide vond kapitaalaccumulatie eerst en vooral plaats in de plattelandsnijverheid (en niet in de landbouwsector 'stricto sensu'). Wat de vraagzijde betreft wordt in beide modellen de expansie van de binnen-Europese vraag als (veel) belangrijker gezien dan de overzeese handel en het koloniaal imperialisme.
43. Volgens Hagen komt dit argument van Labrousse. HAGEN, *Capitalism*, 17. Zie ook: VAN DER WEE, *Typologie*, 214 en 216-217 die voor wat betreft de Zuidelijke Nederlanden in de 15de en 16de eeuw betreft, enige kanttekeningen bij de algemene geldigheid van deze 'regel' plaatst.
 44. Vgl. HILTON, *Transition*, 23: 'None (historian), however, has been able to alter the estimate which Marx made of their (namelijk de 'medieval merchant capitalists'; PH) capital remained always within the sphere of circulation, was never applied either to agricultural or industrial production in any innovative fashion. The so-called commercial revolution (d.i. van de 12de eeuw; PH) in no way altered the feudal mode of production.'
 45. Vgl. mijn commentaar in HOPPENBROUWERS, *Vlaanderen*, 53-54.
 46. Vgl. ELLIS, *Peasant economics*, 48.
 47. DE VRIES, *Dutch rural economy*, 34.
 48. DE VRIES, *Dutch rural economy*, 39.
 49. BRENNER, *Agrarian roots*, 319.
 50. ASTON/PHILPIN, *Brenner debate*, bevat zegge en schrijve drie referenties aan de 'Dutch case', twee van Brenner zelf en een van Le Roy Ladurie.
 51. DEERE/DE JANVRY, *Conceptual framework*. Ik werd op dit paper geattendeerd door referenties in ELLIS, *Peasant economics*, 53-55.
 52. ELLIS, *Peasant economics*, 54-55 plaatst vraagtekens bij sommige van de mechanismen, deels omdat men ze (ook) kan definiëren als 'normal payments for the use of factors of production' (pag. 54), deels omdat ze beantwoorden aan de 'normal working of the capitalist economy in which only the most efficient producers survive in the longer run' (pag. 55).
 53. Deze vorm van 'uitbuiting' van arbeid kan volgens Deere en De Janvry in 'peasant' economieën gemakkelijk verergerd worden doordat de inkomsten uit landarbeid in 'peasant households' vaak niet de enige bron van inkomsten zijn en leden van de huishoudens dus geneigd zijn om hun arbeid aan te bieden beneden het subsistentie-niveau. Goedkope boerenarbeid is zo een uitvloeisel van het 'duale functionalisme' van 'peasant'-economieën in ontwikkelingslanden. DEERE/DE JANVRY, *Conceptual framework*, 608.
 54. Hier op te vatten volgens de explicatie van Ellis als 'levels of interest rate which do not reflect competitive market rates in the wider national or international economy' en derhalve niet meer kunnen worden opgevat als 'normal payments for the use of a factor of production.' ELLIS, *Peasant economics*, 54.
 55. In het geval 'inkomstenpolitiek' werd gevoerd zou het verband met vooral een neergaande conjunctuur echter eerder omgekeerd evenredig dan evenredig zijn.
 56. Zie verder hoofdstuk 20.
 57. LACHMANN, *From manor*, hoofdstuk 2.
 58. BERTELS, *Geschiedenis*, 92. Vgl. Chr. LORENZ, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam, 1987) 214-218.
 59. Op een dergelijk dichotoom-antagonistisch maatschappijbeeld heeft het marxisme overigens geenszins patent. Vgl. OSSOWSKI, *Class structure*, hoofdstuk 2.
 60. HILTON, *Feudalism or 'féodalité'*, 228; BRENNER, *Agrarian class structure*, 11.
 61. BENSCHOP, *Weber*, 55.

62. BENSCHOP, *Weber*, 54-55.
63. BENSCHOP, *Weber*, 93.
64. Ook al erkende hij het bestaan van klassen en zelfs van 'klassenstrijd' in de middeleeuwen. BENSCHOP, *Weber*, 87-92.
65. In feite trad Mousnier hiermee in het voetspoor van Max Weber.
66. MOUSNIER, *Problèmes*, 8, 241 en 245-246.
67. Een eerste verfijning binnen de hoofdcategorie 'standensamenlevingen' probeerde MOUSNIER zelf al aan te brengen in zijn slotrede van het Parijse colloquium: *Problèmes*, 242-243.
68. MOUSNIER, *Problèmes*, resp. 75 en 24 + 94. Cit. BERTELS, *Geschiedenis*, 91.
69. HILTON, *Peasantry*, 10. Mousniers typering was overigens primair bedoeld voor de Franse situatie tussen ca. 1450 en ca. 1750.
70. Hier resoneert Marx' dictum dat 'de heersende ideeën van een tijd slechts de ideeën van de heersende klasse (zijn)'. Cit. BERTELS, *Geschiedenis*, 290, noot 333. Vgl. LIPSET (1968), 308.
71. HILTON, *Ideology*, 247.
72. Op de overeenkomsten tussen het moderne systeem-functionalisme en de middeleeuwse 'organische' maatschappijfilosofie werd al door Emile Durkheim zelf gewezen. Voor de grondlegger van het functionalisme kende juist de middeleeuwse samenleving de meest extreme manifestatie van een functionalistische stratificatie. Ieder individu had er zijn vaste plek in een strenge, door god gesanctioneerde hiërarchie; elk individueel belang was er ondergeschikt aan het 'bonum comune'. Volgens Durkheim bood juist deze sterk geïntegreerde 'normatieve orde' aan iedereen die zich conformeerde, kansen op succes en maatschappelijke erkenning binnen het bereik van de eigen sociale laag. Zo werd in feite een grote mate van individuele vrijheid gegarandeerd. LIPSET, 'Social class', *IESS* 15, s.v. 'social stratification', 296-316, i.h.b. 305-306.
73. FOURQUIN stelde zich in *Les soulèvements populaires* inderdaad rabiaat anti-marxistisch op. In het (omvangrijke) werk van Raftis en de "Toronto School" is moeilijker een vaste, hetzij theoretische of ideologische lijn te ontdekken. Vgl. voor het werk van de "Toronto School" verder hoofdstuk 31.3.
74. VAN DER EERDEN, *Maatschappijbeeld*, 224.
75. VAN DER EERDEN, *Maatschappijbeeld*, 234.
76. VAN GERVEN, *Sociale werkelijkheid*, 63; VAN DER EERDEN, *Maatschappijbeeld*, 233-234.
77. VAN GERVEN, *Sociale werkelijkheid*, 54.
78. HILTON, *English peasantry*, 14. Vgl. meer algemeen HILTON, *Bondmen*, 130-134.
79. ARA, *HH Mem* 24, f. 260v (12-feb-1466) en S&A 470, ff. 6v-8 (30-mei-1467).
80. Zie voor verdere bijzonderheden over de positie van schildboortigen, hoofdstuk 9.1; over de 'hofdienst', hoofdstuk 28.3.1.
81. JONGKEES, *Staat*, 190-192 en 203-204.
82. Voor een overzicht van de verschillende gangbare verdelingen in 'ordines', 'staten' en dergelijke die door en naast elkaar werden gebruikt: J. LE GOFF, *De cultuur van middeleeuws Europa*. Amsterdam 1987², 320-332.
83. HILTON, *English Peasantry*, 12, noot 20. Vgl. MITTERAUER, *Grundlagen*, 12, volgens wie de middeleeuwse 'ordines' het beste zijn te karakteriseren als 'Berufs- oder Geburtsstände' (cursivering PH). Kenmerkend voor de begripsverwarring is ook de uitspraak van BLICKLE, *Deutsche Untertanen*, 21, dat de maatschappelijke differentiatie in standen ('Stände') pas tegen het einde van de 13de eeuw echt uitgekristalliseerd is. 'Erst jetzt', aldus Blickle, 'entsteht auch der Typus Bauer als eine spezifische Erscheinung der ständischen Gesellschaft, der definiert ist als Produzent von (...) Nahrungsmitteln im Rahmen einer selbständigen Wirtschaftseinheit, die Familienbetrieb, Produktions- und Konsumtionseinheit unter der Leitung des Bauern in einem ist; das vom Bauern erwirtschaftete Mehrprodukt jenseits von Reproduktions- und Investitionskosten trägt die Herrenstände Adel und Geistlichkeit'. Blickle geeft een beschrijving van een 'standensamenleving' in termen die regelrecht lijken te zijn

- ontleend aan het neomarxistische schema van de prekapitalistische klassenmaatschappij!
- Overigens lijkt mij Mousniers kwalificatie 'standenstaat' ook in Noord-Nederland in veel sterkere mate van toepassing op de Nieuwe Tijd dan op de (Late) Middeleeuwen. Mousnier had haar in eerste instantie ook bedoeld voor de Nieuwe Tijd.
84. VAN WINTER, *Ridderschap*, 87, afb. 22.
 85. VAN WINTER, *Adel* (1982), 124.
 86. VAN WINTER, *Adel* (1982), 137.
 87. 'Algemeen' tussen aanhalingstekens omdat er binnen Holland geen uniform landrecht voor het hele territorium van het graafschap bestond. Soms was het landrecht al wel geüniformeerd voor bepaalde regio's binnen het graafschap (o.a. Zuidholland, Kennemerland). Het Land van Heusden heeft in de Late Middeleeuwen geen opgetekend uniform landrecht gekend, maar veel regels van het gewoonterecht werden er gaandeweg wel opgevat als 'landsgemene costumen'. Zie hieronder, hoofdstuk 25.4. De redenering is dat *iedereen* onder landrecht stond *tenzij* hij/zij onder een gepri-vilegieerd statuut stond (b.v. stadsrecht).
 88. Zie verder hoofdstuk 29.
 89. VAN WINTER, *Middeleeuwse ridderschap* (1971) en *Adel* (1982) 124-125 en 137.
 90. VAN WINTER weet hier zelf ook niet goed raad mee. Een keer noemde zij de geestelijkheid net als de ridderschap een 'sociale klasse' in de betekenis die Gurvitch aan dit begrip gaf, *Middeleeuwse ridderschap*, 274; in andere publikaties zwijgt zij over de geestelijkheid.
 91. Vgl. hieronder hoofdstuk 9.1.
 92. Zie over de status van welgeborenen en over de kwaliteitseisen die men aan een 'riddermatige levenswijze' stelde hoofdstuk 9.1.
 93. Vgl. S. KELLER, 'Elites', in *IESS* 5, 26-29. Keller gaat zelfs zover om ook het begrip 'ruling class' binnen haar elite-definitie te trekken. Voor dezelfde functionalistische benadering in het werk van de Duitse historicus Wolfgang Reinhard zie MÖRNER, *Classes*, 33-34. Het daar besproken artikel van Reinhard uit 1984 heb ik niet kunnen raadplegen. Een beknopte samenvatting van het gebruik van het elite-concept in de (voornamelijk Duitse) geschiedwetenschap geeft WEYRAUCH, *Politische Führungsschicht*, 205-219.
 94. Van de talrijke recente studies op dit terrein noem ik alleen als 'schoolvoorbeeld': I. BÁTORI en E. WEYRAUCH, *Die bürgerliche Elite der Stadt Kitzingen. Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte einer landesherrlichen Stadt im 16. Jahrhundert*. Stuttgart, 1982. Voor de Hollandse Late Middeleeuwen is er VAN KANS studie over Leiden, *Sleutels*; voor de stad Heusden in de Moderne periode KOOL-BLOKLAND, *Elite*.
 95. Een goede korte samenvatting geeft BOTTOMORE, *Elites*, hoofdstukken 2 en 7.

NOTEN HOOFDSTUK 4

1. Zie voorts hoofdstuk 29.
2. Meer hierover in hoofdstuk 10.
3. PLAKANS, *Kinship*, 46.
4. VAN OORDT, *Oorkonden*.
5. VAN SCHIJNDEL, *Vlijmensche familie*. Van Schijndel deed in *MGT* 12 (1962), 165-167 verslag van de geschiedenis en achtergronden van zijn onderzoek naar de 'familie Kievits'.
6. Zie hieronder hoofdstuk 6.5. Voor de kritiek m.n. RAZI, *Toronto School's* en Poos, *Peasant biographies*, 203.

NOTEN HOOFDSTUK 5

1. ARA, *AGH* 1728, rekening lopend van 1 oktober 1375 tot 25 december 1376.
2. Voor de tekst: DEVILLERS, *Cartulaire Hainaut*, II, nrs. DXLIV (3-III-1375 ?) en DXLVIII (confirmatie d.d. 16-maa-1375). Vgl. PREVENIER/SMIT, *Bronnen*, nr. [380 (confirmatie d.d. 28-feb-1375)].
3. Voor de Hollandse praktijk op dit punt omstreeks 1400: FRUIN/POLS, *Rechtsboek*, 29.
4. Marie de France was in het voorjaar van 1377 als potentiële bruid voor kroonprins Richard van Engeland voorwerp van onderhandeling tussen Frankrijk en Engeland. Kort daarna overleed zij. Onder andere TUGHMAN, *Mirror*, 299-301. Het verbreken van huwelijkscontracten was op dit hoge niveau niets bijzonders. Willem van Beieren werd in 1385 op zijn beurt 'vrijgemaakt' uit een verbintenis met Philippa van Lancaster voor een huwelijk met Margaretha, oudste dochter van Filips de Stoute en Margaretha van Vlaanderen. VAUGHAN, *Philip the Bold*, 86.
5. ARA, *AGH* 1211 (los fragment, opgeplakt op de laatste recto-zijde in de zgn. 'Staat van schulden en schuldvorderingen, 1358-1372'. De toeschrijving van de hand aan Dirk Voppen zoon is van Van Riemsdijk. Zie noot 6.
6. VAN RIEMSDIJK, *Tresorie*, 148-149 en voetnoot 3.
7. Kronenburgs 'beveling' dateert van 3 oktober 1375: ARA, *AGH* 1963, f. 1. Dat Albrecht zich toen in Heusden bevond, blijkt uit ARA, *AGH* 1233, ff. 6 en 11v.
8. Deze kunnen niet te maken hebben met de relatie tussen heer Daniël (VI) vander Merwede en hertog Albrecht. Merwede was een overtuigde Kabeljauw. Hij is in deze jaren regelmatig te vinden onder de leden van de grafelijke raad. In 1375 werd hij, samen met Jan van Polanen, heer van de Lek en Breda, aangesteld tot bijzondere gevolmachtigde in de Grote Waard. LENSELINK, *Heren*, 14-16; FOCKEMA ANDRAE, *Grote Waard*, 20.
9. ARA, *AGH* 1733-1735, ontvangsten achterstallen.
10. GOSSES, *Welgeborenen*, 76-77; DE BOER, *Graaf*, 132-133. De Boers opmerking dat in Holland pas aan het begin van de 15de eeuw met heffingen naar morgentalen werd geëxperimenteerd, is onjuist. Zie over het eerste morgengeld onder graaf Willem VI uitvoerig hoofdstukken 16.2.6 en 22.1.
11. Voor deze term: VAN SCHAÏK, *Belasting*, 109.
12. GORISSEN, *Buitengewone bede*, 526; VAN UYTVEN, *Standenprivileges*, 433.
13. Uitgebreid: CUVELIER, *Dénombréments*, inleiding. Kort: KORVEZEE, *Belastingen*, 97-99.
14. VAN SCHAÏK, *Belasting*, 77-82.
15. Voor Gelre zie: VAN SCHAÏK, *Belasting*, 89; voor Brabant (na de introductie van het haardstedengeld in 1436) KORVEZEE, *Belastingen*, 99-100; voor Vlaanderen PREVENIER, *Beden*, 343. Daarbij dient aangetekend dat in Vlaanderen (vanaf ca. 1309) en in Brabant (na 1436) een repartitie-stelsel in gebruik was en in Gelre en Heusden in de 14de eeuw nog een aandeels- of quotiteitsstelsel.
16. Dit is ook de mening van VAN SCHAÏK, *Belasting*, 81. In Gelre was de laagste tariefgroep in deze tijd overigens 25 schild, dat is 50 pond.
17. Over deze functies: zie hoofdstuk 25.6 en 28.6.
18. Op deze regel waren weinige uitzonderingen. In Herpt bijvoorbeeld waren enkele vermogens ondergebracht in een klasse van 32 £. Incidenteel waren vermogens met een geschatte waarde van minder dan 25 £ opgenomen. De bovengrens van 200 £ werd daarentegen nooit overschreden.
19. VAN SCHAÏK, *Belasting*, 79.
20. CUVELIER, *Dénombréments*, pag. XCIX + voetnoot 1. 'Buc' staat hier voor 'buik' in de overdrachtelijke betekenis van 'communitas', gemeente; 'buucvast zitten' = 'zijn vaste woonplaats hebben' Verwijs/Verdam, *MW*, s.v. 'buuc', betekenis 6.
21. Vgl. op de bedelijst van Herpt na elkaar: 'Hille Roelofs ende Heinman hoer soen / Heinman van Gheint / Didderic van Aelst' met AAB, *cbI*, f. 18 (= anno 1376) terzake van een cijns uit huis en hofstad van 'Heynmannus de Gheynte (...) quod iacet inter heredes Rodolphi de Emmichoven ab una parte et heredes Johannis dicti

de Aelst ex altera.’ Hille Roelofs was de weduwe van Roelof van Emmikhoven en Dirk van Aalst de zoon van Jan van Aalst.

Voor Wijk: vgl. op de bedelijst ‘Hughe Hannaert Hughens soen / Griet van Os / Exsken’ met RCU, *Hss Warmond*, Missale Almkerk, f. 294 (ca. 1430) ter zake van een cijns uit een hofstede te Wijk eertijds bewoond door ‘Griete van Os’ en gelegen naast de hofstede van ‘Hughe Hannaerts soen’.

22. Vgl. VAN SCHAÏK, *Belasting*, 81. Ik ben het niet eens met Van Schaïk dat ‘de tarifiering in rekenmunt (...) het voordeel (bood) dat muntontwaardiging de verwachte belastinginkomsten niet kon beïnvloeden.’ Alleen de grote relatieve omvang van de hoogste vermogensklasse wijst reeds op het tegendeel. Het voordeel van een quotiteitsstelsel voor de toenmalige rentmeesters waaraan Van Schaïk refereert, werd op een andere wijze geschapen, namelijk door het feit dat de aanslag een *procentueel* deel van de geschatte vermogenswaarde bedroeg. Het enige dat men vervolgens moest doen – maar achterwege liet! – was de tegenwaarde van de tariefgroepen in reële munt bij elke nieuwe heffing (via de *rekeningmunt*) aanpassen. Opmerkelijk is ook, dat de inkomsten van de bede in ‘payment’ of ‘slecht geld’ werden geadministreerd, terwijl het de gewoonte was om ontvangsten in ‘goed geld’ in de boeken op te nemen. Zie ter toelichting Bijlage I. Wat hiervan de achtergrond was, weet ik niet, maar het kan haast niets anders dan een beroep op traditie door de bedeplichtigen zijn geweest. Bij een ‘normale’ notering van de ontvangsten in ‘goed geld’ zouden de inkomsten uit de bede bijna 15% hoger zijn uitgevallen!
23. Over de reële tegenwaarden van de tariefgroepen: hieronder hoofdstuk 16.2.1.
24. VAN BAVEL, *RB I*, nr. 366 (18-jun-1375).
25. RANB, *AKG 2*, f. 34 (anno 1360).
26. ARA, *AGH 1963*, f. 2v.
27. Voor de gebruikte afkortingen verwijs ik naar de uitvoerige legenda bij Bijlage A.
28. VAN SCHAÏK, *Belasting*, 78.
29. Soms is ook bewijsbaar dat kinderen in collectieve aanslagen volwassen waren, zo de Heinman in de aanslag op naam van ‘Hille Roelofs ende Heinman hoer soen’ te Herpt. Heinman was zeker in 1362 als volwassen, want in dat jaar had hij zitting in de laatbank (d.i. het leenhof) van Berne. Van Bavel, *RB I*, nr. 300 (19-jun-1362). Bedoeld is de hier genoemde Heinman Roelofs zoon van Emmikhoven.
30. ARA, *AGH 1718*, inkomsten tijnzen Hedikhuizen.
31. VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nrs. 120 en 121 (beide: 30-nov-1377).
32. Robbe Fissiens zoon is voorts bekend uit 1370 en 1372, toen de drost van Heusden hem beboette wegens vermeende diefstal en ‘wantaal’ tijdens een rechtszitting: ARA, *AGH 1960*, f. 1 en 1962, f. 1v.
33. Namelijk ARA, *AGH 1955*, f. 7v en 1964, f. 4v.
34. VAN SCHAÏK, *Belasting*, 77.
35. VAN SCHAÏK, *Belasting*, 129.
36. ARA, *AGH 1963*, f. 1v.
37. RANB, *AMH 134* (anno 1389 en 1396).
38. AAB, *cbI*, f. 9v.
39. Zie hoofdstuk 28.3.1.
40. ARA, *AGH 1961*, f. 1.
41. ARA, *AGH 1963*, f. 3.
42. RANB, *AMH 577* (3-maa-1375).
43. ARA, *AGH 1721-1732*, inkomsten tijdspacht Herpt. Na rekening nr.1732 (anno 1380) valt er een gat tot 1391 (rek.1733).
44. Zie Bijlage A.2 (onder Aalburg en Wijk)
45. ARA, *AGH 1728-1734*, uitgaven lonen.
46. VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nr. 103 (26-okt-1374); vgl. reg.nr. 59 (11-jun-1362).
47. GADB, *ORA 1176*, f.101 vo (anno 1379).
48. Zie over dit stuk, hieronder hoofdstuk 25.8.
49. VAN BAVEL, *RB I*, nr. 377 (29-jan-1376).

50. AAB, *cbII* (ca.1445), cijns Genderen uit 3 morgen op Nuyewen Camp, belending (belendingen te dateren op ca.1400).
51. Blijkens een mededeling in RANB, *AMH* 120, pag. 101 (anno 1455).
52. Zeker in Hedikhuizen, Doeveren en Drongelen. In Gelre schijnt dit eveneens niet ongebruikelijk te zijn geweest: VAN SCHAÏK, *Belasting*, 103.
53. RANB, *AMH* 485 (13-feb-1376).
54. Voor deze en de volgende termen: BEEKMAN, *DWN*, sub verbis. Overigens was het door mij omwille van de duidelijkheid gemaakte onderscheid tussen ‘verhoefslaging’ en ‘verloting’ in contemporaine bronnen niet zo scherp. De termen werden nog al eens door elkaar gebruikt. Een Heusdensed ‘verhoefslagingslijst’ wordt besproken in hoofdstuk 14. Meer materiaal van deze aard was te vinden in een handschrift uit de particuliere collectie van wijlen A.A. Beekman. K.N. Korteweg gaf er een korte beschrijving van en publiceerde enige stukken met betrekking tot het Land van Altena. Helaas is het manuscript na de dood van Beekman verkocht en sindsdien spoorloos. Zie: KORTEWEG, *Rechtsbronnen*, 10 + noot 1. Een opgave van de dijkplichtige hoeven van het dorp Vlijmen uit ca. 1475 geeft GAVL, *AAA* A1, f. 21. Vgl. voor het Land van Woerden: F. HORSTEN, ‘De ontginning van het land van Woerden volgens de veertiende-eeuwse hoevenlijsten’ in: STREEFKERK/FABER, *Ter recognitie*, 209-235.
55. Te verstaan als de toegewezen dijklenkte per oppervlakte-eenheid, bv. 1 roede per morgen.
56. FOCKEMA ANDREAE, *Grondeigenaars*; VAN DER GOUW, *Morgen-morgensgelijk*; DE VRIES, *Dutch rural economy*; H. VAN DER LINDEN en F.H. HORSTEN, ‘Grondeigenaars, grondgebruikers en percelering in Kattenbroek’ in: *Geografisch Tijdschrift*, Nieuwe Reeks 11 (1977), 388-398.
57. AAB, III K, register getiteld ‘Den dijk van Zuyt Holland’.
58. Deze is te vinden in het ‘verdwenen’ handschrift van Beekman (zie boven, noot 54). Gelukkig drukte KORTEWEG de lijst af: *Rechtsbronnen*, 319. Aldaar: ‘Meeuwen, CXLI mergen III hont XII roeyen’ en ‘Tlandt van Heusden IIII’ mergen VII mergen’.
59. AAB, IV A.
60. Niet te verwarren met de proosten die aan het hoofd stonden van de Bernse uithoven.
61. Dat hier dan niet iets als ‘ons cloester’ staat, heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat de cedel een (ongewijzigde) kopie was van de ‘officiële’ cedel die, anders dan het eerste deel van het ‘dijkboek’ hetzij door de klerk van het college van dijkgraaf en hoge heemraden op de Hoge Maasdijk, hetzij door de *slijkheemraden* van Hedikhuizen was vervaardigd.
62. Zie hieronder paragraaf 2.5.
63. SAHA, *AAA* A1, f. 78.
64. In 1499 verkochten Gerrit de Potter en zijn vrouw Johanna nog eens 1½ morgen in Oud-Heusden aan Mariënkroon. VAN BAVEL, *Inventaris* III, reg.nr. 1605 (21-sep-1499).
65. In beide gevallen is de overlijdensdatum afgeleid van de plaats op de dodenlijst van de ‘broeders’ van de Heusdensed broederschap van Onze Lieve Vrouw. Voor deze bron: HOPPENBROUWERS, *Broederschap*.
66. ARA, *HH*, S&A 470, ff. 70v-72 (17-okt-1467).
67. Gegevens zijn met name te vinden in: ARA, *REK* rekrek. 2721 (anno 1459), 2723 (anno 1461), 2724 (anno 1462), 2730 (anno 1469), steeds onder de uitgaven aan dijken, masen en weteringen.
68. Vermoedelijk had de transactie reeds plaats vóór ca. 1475, want zij is niet vermeld in het manuaal met aangekomen goederen uit 1516, dat de periode ca. 1475-1515 bestrijkt. Zie voorts hoofdstuk 19.3.
69. Volgens zijn inschrijving in het ‘dootboek’ van de Lievevrouwen-broederschap van Heusden. Vgl hierboven, noot 65.
70. VAN MERIS, *GCHZ* IV, 419 (5-sep-1417). Zie tevens pag. 116.
71. Voor de eerste categorie werd namelijk een ruimtelijk criterium gehanteerd, voor de tweede en derde een sociaal.

72. De classificatie in de laatste twee categorieën klopt niet altijd. ‘Hille Hacken van Outhuesden’ bijvoorbeeld werd ingedeeld onder het kopje ‘Oudthuesden’, maar was wel degelijk poorter van Heusden. Omgekeerd werd ‘Jacob Dircxz’, dat was Jakob Kuist Dirk Poorters zoon tot ‘die poerters’ gerekend terwijl hij bij de burenen van Oud-Heusden hoorde. Misschien werd de opsteller van de lijst in beide gevallen door de achternaam misleid.
73. ARA, *HH*, S&A 471, ff. 387-389 (27-jan-1470).
74. Een aanwijzing daarvoor zou kunnen zijn dat bij een Brabants leen van 7 morgen in Hedikhuizen zelf, dus direkt aan de Maasdijk, 28 voet dijks hoorde, dat wil zeggen 4 voet per morgen. Het is echter niet zeker, of dit dijkstuk in het leenregister werd beschreven met het oog op de onderhoudsplicht die aan het bezit van de 7 morgen kleefde, dan wel een onderdeel van het leengoed zelf vormde. AGR, *CFB* 4, f. 219v (ca. 1374).
75. Volgens de cedule van de Zeedijk van 1498 (zie hieronder), f. 78v. De *Informacie* van 1514 geeft daarentegen 2 hoeven van 20 morgen (ed. FRUIN, 438). Zie voor deze discrepanties tussen de dijkcedelen en de landsheerlijke enquêtes verder hoofdstuk 14.
76. Dit blijkt expliciet uit een verhoefslagging die in 1479 werd uitgevoerd en in excerpt werd opgenomen in het Groot Cartularium: RANB, *AMH* 120, pag. 167. Hierbij stelden schout en gezwoeren van Oud-Heusden de waterstaatslasten voor het grondbezit van Mariëndonk in Oud-Heusden vast. Onder andere is te lezen: ‘Item vanden Doncken ghenen onraet noch maesghelt noch waertsmanghelt, want si ghenen dijk en heeft opten Hoghen Dijk.’ Volgens de cedel van ca. 1487 moest Mariëndonk voor 21 morgen grond 2 roeden in de Maasdijk bij het Veringer Eind onderhouden.
77. Voor de geschiedenis van de aanleg en een korte beschrijving van het volledige tracé zie hoofdstuk 2.5.
78. SAHA, *OAA* A1, ff. 76-80 en 93.
79. RANB, *AMH* 125 (‘Dijkcedulle onder Outhuesden’). Deze cedel is uit diplomatisch oogpunt interessant, omdat het wel eens de enige nog overgebleven Heusdense cedel zou kunnen zijn die als origineel is aan te merken en daadwerkelijk door de dijkgraaf en heemraden op hun inspectietochten in de ‘mael’ of cedelzak is meegevoerd. De lijst bestrijkt ongeveer hetzelfde oppervlakte cultuurareaal te Herpt als de Herptse cedel van augustus 1498 en moet daarom wel verband houden met het onderhoud van de Zeedijk bij Oud-Heusden.
80. ARA, *REK*, rekrek 2758 (anno 1497), uitgaven aan dijken etc.
81. Plusminus: door de grote variatie in perceelsoppervlakten klopte de omrekening niet altijd precies.
82. Te Oud-Heusden voor 6 onderhoudsplichtige eigenaren in het ‘wyngaet’. Te Herpt hadden 4 geërfden ‘wat min dijcks’ omdat zij ‘in een quaet gat liggen’.
83. Voor een beschrijving van deze registers, waarvan althans het eerste niet alleen de administratie van inkomsten uit geconstitueerde renten bevat: VAN DER VELDEN, *Oudste cijnsregister* (voor het tweede cijnsboek van ca. 1445: aldaar pag. 32-34).
84. Over het missale, waarvan de inhoud in 1906 nogal gebrekkig is uitgegeven: HOPPENBROUWERS, *Maagschap*, 107, noot 206.
85. AAB, IX A, papieren cijnsboekje. Tevens zit in deze afdeling van het Bernse archief een aantal losse charters afkomstig uit het archief van pastorie en/of kerk van Vlijmen.
86. Meer bijzonderheden over deze rentevorm geeft hoofdstuk 20.
87. Voor een nadere begripsbepaling: hoofdstuk 26.6.
88. GAVL, *OAV*, cbHG I. De vondst werd bekend gemaakt in 1972 door gemeente-archivaris A.L. DE GRAAFF, die ook enkele passages uit het register publiceerde: A.L. DE GRAAFF, ‘Erfrenten te Vlijmen’, in: *MGT* 22 (1972), 24-27.
89. Voor een korte nadere aanduiding: HOPPENBROUWERS, *Maagschap*, 107 en noot 206.
90. Uitgegeven door VAN DE HAMMEN, *Inkomsten*. Het register bevindt zich thans in RANB, *Archief van de Kerk van Baardwijk*.

91. De kohieren zijn inmiddels al regelmatig gebruikt voor de studie van bezitsverhoudingen in de steden en op het platteland van Holland. Voor het platteland o.a. door VAN GELDER, *Nederlandse dorpen* en, laatstelijk, door Voskuil, *Kohieren*, waarin ook de meeste literatuur is te vinden. Voor de steden zij vooral gewezen op de vernieuwendste studie van BOESCHOTEN en VAN MANEN, *Welstandsverdeling* uit 1983.
92. ARA, *SHv1572*, resp. 558 (Baardwijk-1553), 198 (Engelen-1543), 239, 434 en 475 (Herpt & Berne-1543/44), 518 (Veen-1544), 1071 (Oudheusden-1556), 963 (Heesbeen-1556), 190 (Doeveren-1545), 466 (Genderen-1544), 604 (Ethen-1553) en 453 (Babyloniënbroek-1544).
93. Zie voorgaande noot.
94. Ik heb dan ook zo mijn twijfels over de waarde van de cijfers over het stedelijk grondbezit in Holland welke DE VRIES publiceerde in *Dutch Rural Economy*, 45-46. Overigens vermeldt De Vries niet, hoe hij de gegevens van de kohieren heeft bewerkt.
95. ARA, *SHv1572* 240 en 639.
96. Over deze bron: HOPPENBROUWERS, *Broederschap*. Van elk van beide databases zijn tenslotte twee uitdraaien gemaakt; in de ene werd primair gesorteerd op patroniën, in de andere op niet-patronymische achternaamsbestanddelen.
97. Dit liet de identificatie van poorters die grond pachtten van burenen onverlet, maar dat waren er niet veel.
98. Zie hoofdstukken 8 en 18.

NOTEN HOOFDSTUK 6

1. Vooral de registraties van beleningen in de Hollandse Leenkamer wemelden van fout weergegeven persoonsnamen.
2. Bijvoorbeeld 'Godefridus fil. Vetkani de Hoesden' (VAN BAVEL, *RBI*, nr. 292 (17-okt-1360) = 'Godevaert Vetken' (ARA, *AGH* 1718-1720, ontvangsten hofstedentijns 1364-66) = 'Ghodert Vetken' (VAN BAVEL, *Inventaris* II, reg.nr. 124) (19-apr-1380); vgl. 'Heilwighe Ghodert Vetken wijf' (HOPPENBROUWERS, *Inventaris* nr. 79) (17-okt-1365). Ook J. LINDEMANS merkte al op dat in Brabant 'Gode-hard' en 'Godeverd' door elkaar werden gebruikt. *Brabantse* 41, noot 6.
3. Bijvoorbeeld 'Aleydis fil. quondam Henrici dicti Heynman Ghibessen soen' (d.i. van Hedikhuizen). *GADB*, *ORA* 1176, f. 374v (1382/83).
4. 'Heyman Ghyben' = 'Herman Ghijsbrechts': resp. SAHA, *OAA* A1, f. 78v (27-aug-1498) en AAB, IV A (dijkboek), pag. 16 (ca. 1500).
5. CAMPS, *ONB* I(2), 1064 en 1069: 'Nycholaus dictus Cole fil. quondam Woltheri dicti Wellen' (anno 1312). Mogelijk ook in de Bommelerwaard, anno 1369: VAN DOORNINCK, *Schattingregister*, 221 (onder Velt-driel).
6. Bijvoorbeeld 'Spierinc Dirck Wellen soen' (ARA, *AGH* 226, f. 128 (1376) = Jan Spierink Dirks zoon van Well uit Wijk (o.a. ARA, *AGH* 228, ff. 382 v-383, 428 en 430 (1400-1401).
7. Respectievelijk ARA, *AGH* 1963, f. 2v (1376); 1959, f. 2v (1368) en 1966, f. 1 (1384).
8. ARA, *REK*, rekrék 2762, ingeschoven papier tussen ff. 24 en 25.
9. Zie tevens de toelichting bij Bijlage A.
10. VAN DER SCHAAR, *Wordingsgeschiedenis*, 24-26 en 42.
11. VAN DER SCHAAR, *Wordingsgeschiedenis*, 99 en 105; LINDEMANS, *Brabantse*, passim.
12. VAN DER SCHAAR, *Wordingsgeschiedenis*, 21, 74-75 en 80. Van der Schaars stelling zou met behulp van de 'lijst van dode zusters' van de lieve vrouwen-broederschap van Heusden voor deze stad zeer goed te onderzoeken zijn.
13. Het vrijwel ontbreken van Maria als voornaam werd b.v. ook door E. DE WINDT voor het Engelse Holywell-cum-Needingworth opgemerkt, *Land*, 185, noot 63. Volgens VAN DER SCHAAR zou dat verband hebben gehouden met een zekere 'schroom voor de heilige naam', reden waarom ook de naam Jezus nooit werd gebruikt, maar daarentegen vaak die van Johannes de Doper als prefiguratie van Christus; *Wordings-*

- geschiedenis*, 76 en 78. Toch is hier geen sprake van een algemeen verschijnsel. In Kortrijk bijvoorbeeld was Maria rond 1400 de meest voorkomende vrouwelijke voor-naam: LEYS, *Oudste*, 28. Nog altijd treft men in Zuid-Europa zowel Maria als Jezus veelvuldig in voornaam-vormen aan.
14. In Italië leidde de snelle groei van de Franciskaner orden in de 13de en vroege 14de eeuw wel tot een enorme vėrbreiding van de voornaam Franciskus: CH. DE LA RONCIÈRE, 'L'influence des Franciscains dans la campagne de Florence au XIVe siècle (1280-1360)', in: *Mélanges de l'Ecole Française de Rome* 87 (1975), 27-103.
 15. OBREEN, *OHZ* nr. 144 (anno 1148).
 16. PIRENNE, *Livre*, 133-134, 157-159, 163, 165-166, 168-169, 172-173.
 17. Om terminologische verwarring te voorkomen, is in het vervolg elke toevoeging aan de voornaam, hetzij ervoor, hetzij crachter geplaatst, aangeduid als 'achternaam'.
 18. Niet tot deze groep gerekend heb ik aparte registraties van personen onmiddellijk ná een naast familielid, b.v. 'Godert Willems', gevolgd door 'Jakob sijn brueder' o.i.d. In deze gevallen is de tweede naam eenvoudig buiten beschouwing gelaten.
 19. Nog wel direct verwijzend b.v. 'Spiering Arnt Agnesen soen', in 1391 te Heesbeen achterstallig voor de bede van 1389. Hij was vermoedelijk een kleinzoon van 'Angnese Arnts', in 1375 bedeplichtig te Aalburg.
 20. Problematisch was de achternaam 'Scoutens', die zowel als patronieme (< Scout = Schelte) alsook als functie-indicerende achternaam (zoon van de schout) kon worden opgevat.
 21. Voor verdere classificaties binnen deze (grote) categorie verwijs ik naar gespecialiseerde naamkundige studies, zoals LINDEMANS, *Brabantse*, passim en VAN DER SCHAAR, *Hollandse*, 36-38.
 22. VAN DER SCHAAR, *Hollandse*, 38.
 23. GADB, *ORA* 1175, f. 233v.
 24. De (ongewogen) rekenkundig gemiddelde percentages voor de categoricēn patroniemen, plaatsnaamtoenamen en bijnamen waren resp. 40,4, 17,9 en 29,1; de corresponderende standaarddeviaties resp. 11,4, 7,6 en 10,6.
 25. VAN DER WOUDE, *Het gebruik*, 114.
 26. VAN DER SCHAAR, *Wordingsgeschiedenis*, 150 en 164.
 27. RAFTIS, *Godmanchester*, 157.
 28. Onder andere RAFTIS, *Godmanchester*, 153 en BRITTON, *Mediaeval vill*, 11. Ook HANA-WALT, *Ties*, 82, meent dat achternamen in Engeland reeds omstreeks 1300 redelijk stabiel waren.
 29. Voor de betekenis van beide termen: zie de toelichting op Bijlage A.
 30. In tabel 6.2 zijn deze elementen, voor alle duidelijkheid, niet tot de patroniemen gerekend. Het karakter van de achternaam (b.v. 'Buser' = bijnaam-achternaam) was bij de classificatie bepalend.
 31. Te weten: 'Tyelkinus frater Daems de Dorenbosch' (AAB, *cbI*, f. 4v) (1376) en 'Dyelman Damen broeder' (ARA, *AGH* 1961, f. 1) (1371).
 32. Vgl. ARA, *AGH* 1955, ff. 6-7 (1362-63).
 33. Vgl. bedelijst Baardwijk 1375, achterstallenlijst bede 1389 Baardwijk en ARA, *AGH* 1726, f. 2 (1373).
 34. VAN DER SCHAAR, *Wordingsgeschiedenis*, 93-94.
 35. Onder andere G. BEECH, 'Prosopography' in: J.M. POWELL [red.], *Medieval Studies. An introduction* (Syracuse-New York, 1976), 163 e.v.
 36. Onder andere VAN DER WOUDE, *Gebruik*, 122-123 en Bijlagen, 128-131.
 37. VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nr. 43 (29-mei-1359).

NOTEN HOOFDSTUK 7

1. Daarvoor o.a. MACFARLANE, *Reconstructing*. Een goede beknopte beschrijving van de fasen in en criteria bij de identificatie van gewone mensen in middeleeuwse bronnen geeft RAZI, *Life*, 11-24.

2. WINCHESTER, *On referring*, i.h.b. 21 en 29.
3. WINCHESTER, *On referring*, 22.
4. WINCHESTER, *Brief survey*, i.h.b. 142-145.
5. Voor de eerste twee criteria: WINCHESTER, *On referring*, 27; voor de samenhang tussen alle drie: RAZI, *Life*, 11-24.
6. De schouten of richters alleen wanneer zij niet uit families stamden die tot de ridderschap of poorterij behoorden.
7. Vacat.

NOTEN HOOFDSTUK 8

1. HIGOUNET-NADAL, *Périgueux*, 335.
2. GAVL, *AAA A.1*, f. 22 (3-mei-1447).
3. Vgl. A.DEWINDT, *Peasant power*, 264.
4. RAFTIS, *Warboys*, Table III. Over Raftis' concept 'families' en de kritiek die daarop is geleverd: hierboven, hoofdstuk 6.5.
5. E. DEWINDT, *Land*, 171 en Table III ('Families in Holywell-cum-Needlingworth'). Van 8 'families' (6%) was de duur van de aanwezigheid niet te bepalen, omdat zij zich pas kort voor 1452 – het eindpunt van DeWindts studie – in Holywell vestigden.
6. RAFTIS, *Small town*, Table 22 ('Godmanchester family units').
7. Zij waren toen weliswaar niet echt meer aan verblijf op hun 'manor' gebonden, maar ze moesten wel voor vertrek betalen.
8. Niet meegerkend zijn 12 *InId* te Veen voor wie de enige twee informatie-elementen bestonden uit registratie op resp. de bedelijst van 1375 en een lijst van hooipachters uit – toevallig – de daarop volgende twee jaren 1376 en 1377. Verder werden dateringen op Bijlage A.1 met *c* (voor circa) opgevat als periode van vijf jaar rond het aangegeven jaartal; de specificaties *a* (ante) en *p* (post) werden in het geheel niet verrekend.
9. Geteld zijn connecties ('lijnen'), geen partners ('punten'). Niet bruikbaar waren met name de (vele) connecties waarbij van één partner alleen de voornaam bekend was.
10. Voor de eerste twee punten: DE BOER, *Graaf*, 141-142; voor het derde HOPPENBROUWERS, *Broederschap*, 218.
11. Zie de nodige réserves bij DE BOER, aldaar.
12. Behalve natuurlijk, in theorie, bij de eerste bekende drager van de naam. Het is echter evenzeer denkbaar dat deze de naam ook weer van zijn of haar voorouders had overgenomen.
13. ARA, *AGH* 226, f. 136 (2-nov-1374) en latere beleningen m.b.t. een waard 'ghelegen tusken Vorne ende Bochoeven'.
14. Eerste vermelding van dit 'villula': PIRENNE, *Livre*, 161.
15. ARA, *HH*, Mem 9, f. 119v (2-sep-1438).
16. VAN SCHILFGAARDE, *Archief Bergh*, in de oorkonden met reg.nrs. 481 (6-jan-1439) en 1028 (17-apr-1474) wordt gesproken van een ligging in het kerspel Vlijmen in het Land van Heusden; vgl. GADB, *ORA B.pr.* 1485/86, f. 28 waar de Houttert in Cromvoirt wordt gesitueerd.
17. De toponymische naamcomponent hoefde overigens niet noodzakelijk door *alle* geregistreerde familieleden te worden gevoerd, net zo min als de bekende plaatsnaamachternaam van een individuele persoon per se in alle bronnen werd vermeld.
18. RENTENAAR, *Vernoemingsnamen*, zie index op Avignon.
19. ARA, *AGH* 1718 en 1719, inkomsten tijnsgoed Vlijmen.
20. GADB, *ORA* 1176, f. 362.
21. VAN DOORNINCK, *Schatting 1369*, 215-216 (lijst 'Welle').
22. Over de vraag of tijnsgoed werd belast: zie hoofdstuk 15.2.
23. Respectievelijk AAB, *cbl*, f. 4v (onder Herpt) en GADB, *ORA* 1175, f. 4v.

24. RANB, *AMH* 284 (31-dec-1395): 3 hont 'die Jans Ghieren Roelofs Honts plaghen te wesen'.
25. AAB, *cbI*, f. 18v.
26. RALB, *ABSIT*, charters (oud nr.) 949 (25-okt-1402) en GADB, *ORA* 1185, f. 150 (anno 1405-06).
27. RANB, *AMH* 547 (30-nov-1377) en AAB, *cbI*, f. 19.
28. VAN BAVEL, *Inventaris* II, reg.nr. 485 (18-maa-1422); ARA, *AGH* 228, f. 227v (11-dec-1396); vgl. HOPPENBROUWERS, *Inventaris*, nr. 193 (24-sep-1382).
29. AAB, *cbI*, ff. 3v, 10 en 17v. De achternaam is zowel als 'Weghe', 'Wee' als 'Wag(h)e' gespeld: vgl. AAB, *cbI*, f. 4 en ARA, *AGH* 1734, f. 2v.
30. RANB, *AKG* 2, f. 77 (21-jul-1382).
31. Met name GADB, *ORA* B.pr. 1482/83, ff. 445v-446 en B.pr. 1477/78, f. 253.
32. Vader Laurens werd 'ingesetene van Besoyen' genoemd in: GADB, *ORA* B.pr. 1489/90, f. 121v.
33. RANB, *AMH* 494 (28-feb-1477).
34. RANB, *AMH* 569 (2-jan-1477); vgl. V.D. HAMMEN, *Inkomsten*, 8 (nr.XIII).
35. GADB, *ORA* B.pr. 1480/81, ff. 352 en 473v-474.
36. Het gebruik van de term 'osmose' in deze context is overigens ontleend aan HIGOUNET-NADAL, *Périgueux*, 75: 'Toutefois la ville était seulement un noyau d'habitations en ne pouvait donc pas être un ensemble autonome. L'environnement immédiat et la campagne proche ont aussi été en osmose permanente avec elle.'
37. GADB, *ORA* 1175, f. 212.
38. ARA, *AGH* 1960, f. 2.
39. GADB, *ORA* 1177, f. 147.
40. GADB, *ORA* 1177, f. 356.
41. Respectievelijk ARA, *AGH* 1718-1719, inkomsten tijnsgoed Engelen; GADB, *ORA* 117, f. 76v.
42. ARA, *AGH* 1718-1719, inkomsten tijnsgoed Engelen.
43. GADB, *ORA* 1177, ff. 107v en 136v.
44. Voor het laatste: GADB, *ORA* 1175, f. 108.
45. GADB, *ORA* 1175, f. 4v.
46. ARA, *AGH* 1954, f. 7.
47. Namelijk GADB, *ORA* 1175, f. 108 (z.j.)(met broer Peter?); *ORA* 1177, f. 248v (1386), 364 en 370bis (beide: 1387).
48. RANB, *AMH* 217 (15-okt-1406).
49. GADB, *ORA* 1177, f. 338.
50. GADB, *ORA* 1177, resp. ff. 128 (1384) en 324 (1387).
51. ARA, *AGH* 1735, uitgaven aan bouwmaterialen slot Heusden.
52. Respectievelijk ARA, *AGH* 1963, f. 1v (1375-76) en 1967, f. 1 (1386).
53. AGR, *CC*, CeR 2808 (1399-1400) en 2809 (1400), ontvangsten uit 'breuken'.
54. GADB, *ORA* 1177, f. 136v.
55. GADB, *ORA* 1177, resp. ff. 261v en 267v.
56. GADB, *ORA* 1175, f. 63v; 1176, ff. 52, 279v, 281v en 308v; 1177, ff. 11 en 119v.
57. Onder andere GADB, *ORA* 1176, ff. 65 en 108. Uit de context blijkt wel dat in het eerste geval Deenzen Luwe Willems zoon van Empel/Oss is bedoeld.
58. Over de relatie tussen de functie van gezworene en verblijfplaats, zie hieronder pag.
59. ARA, *REK*, rekrek 2752, ontvangsten 'erftynse' Oud-Heusden.
60. Onder andere ARA, *REK*, rekrek 2757-2766, ontvangsten pachten van grond te Oud-Heusden (Lagenweert). In sommige van deze rekeningen is Adriaan abusievelijk 'Aernt' genoemd.
61. GADB, *ORA* Bpr. 1484-85, f. 92v.
62. Zijn kinderen zijn daarom verder niet in Bijlage A.3 opgenomen.
63. RANB, *AMH* 481 (anno 1503).
64. ARA, *REK*, rekrek 2765, f. 3v.
65. RANB, *AMH* 120, pag. 158 (anno 1481).

66. ARA, *REK*, rekrek 2708-2716 (1445-1454), ontvangsten pachten Oud-Heusden (Woutersweide).
67. ARA, *REK*, rekrek 2731 (1469-70), ontvangsten pachten Oud-Heusden (Gaarsweide).
68. ARA, *REK*, rekrek 2753 (1492), uitgaven aan 'onraet'.
69. GADB, *ORA* B.pr. 1498/99, f. 109.
70. Namelijk onder 'Sulichem', 'Welle' en 'Brakel'. Zie: VAN DOORNINCK, *Schattingsregister 1369*, t.a.p.
71. GADB, *ORA* B.pr. 1487/88, f. 55v; B.pr. 1492/93, f. 163; B.pr. 1495/97, ff. 399v-400.
72. Als geestmeester: GADB, *ORA* B.pr. 1493, f. 127v; representant en 'ingesetene': B.pr. 1495/97, f. 343.
73. Onder andere BILLOT, *Migrant*, 236.
74. BLOCKMANS, *Tussen crisis*, 52-54.
75. KROM, *Oudste stadsrekening*, 3.
76. Respectievelijk ARA, *AGH* 1718-1719, ontvangsten tijnzen Heusden en SAHA, *OAA* E 2, ff. 7v-12.
77. Voor een uitvoerige behandeling van de 'ommeslach': HOPPENBROUWERS, *Broederschap*, 210-213. Aan de Heusdense hofstedetijns hoop ik binnenkort een apart artikel te kunnen wijden. Voor het karakter van deze retributie (in Holland): J.C. KORT, 'De grafelijke hofstedehuur in Haarlem' in: DE BOER/MARSILJE, *Nederlanden*, 168-181.
78. Onduidelijkheid is er over de achternaam van zekere Rob die in de ene rekening 'Van Baertwije', maar in de andere 'Van Kercwije' werd genoemd.
79. 'Jan Zegher' is uit vele charters bekend als Jan Seger van Hemert. In 1369 was hij schepen van Heusden; voor Willem Bouwman: AAB, *cbI*, f. 6: 'filii Willelmi dicti Bouweman de Hemert' (betaalden in 1376 cijns uit een huis en hof te Heusden); voor Jan Kresken: zie dossier Kresken in Bijlage A.1, sub Heesbeen; voor Jan Bellin: ARA, *AGH* 1953, f. 3v (boete voor vredebreuk te Heesbeen, anno 1360) en RANB, *AMH* 257: belending 'opten Vliedert' te Heesbeen door de 'erfgenamen van Ludeken Jan Bellens zoon' (op de bedelijst van Heesbeen van 1375 komt de naam Bellin(s) niet voor); voor Teeuken Demens: VAN BAVEL, *RB* I, nr. 310 (22-mei-1364) (belending 'opten Dam' te Heusden door 'Mathecus Damens vanden Brycele').
80. RANB, *AMH* 663 (10-jul-1393).
81. VAN MIERIS, *GCHZ* III, 453. Voor een situatieschets zie: FOCKEMA ANDREAE, *Studiën*, 8 en Jakob van Deventers plattegrond van Heusden van ca. 1555, afgebeeld o.a. in HOPPENBROUWERS, *Inventaris*, tegenover pag. VIII.
82. Vgl. VAN BAVEL, *Inventaris* II, reg.nr. 282 (4-aug-1403) met RANB, *AMH* 394-396 (1414-1421).
83. Deze migratie-variant werd bijvoorbeeld door DE BOER in zijn theoretische uiteenzetting over migratie wel genoemd, maar in het vervolg niet verder uitgewerkt. *Graaf*, 135 en 138 + voettoot (11). Vgl. BLOCKMANS, *Tussen crisis*, 52: 'We moeten ons in de 14de en 15de eeuw een vrij intensief heen- en weergeloop tussen stad en platteland en interstedelijk voorstellen, waarbij factoren als hoop op betere bestaansmiddelen, arbeidsplaatsen, hoger loon en vlucht voor in verval rakende centra meespeelden.'
84. Arend junior: als 'Arnt Nycoel' op de bedelijst; met de toponymische toevoeging o.a. ARA, *AGH* 226, f. 178 (24-feb-1378). Voor Arend senior: GALESLOOT, *Livre*, 17-18 (= anno 1312).
85. HOPPENBROUWERS, *Inventaris*, nr. 45 (14-apr-1349).
86. AAB, *cbI*, f. 18.
87. Vgl. VAN BAVEL, *Inventaris* II, reg.nrs. 98 (3-apr-1371) en 141 (29-okt-1382).
88. Zie hierboven, hoofdstuk 2.1.
89. M.n. RANB, *AMH* 265.
90. ARA, *AGH* 1971, f. 3v.
91. Zie hoofdstuk 25.2.

13. IMMINK, *Hollandsche welgeborenen*, 279.
14. Met name VAN WINTER, *Adel* (1982), 139-141.
15. Een bekend voorbeeld geeft VAN MIERIS, *GCHZ* IV, 629 (27-apr-1422). De 'edeldom' ging over van de begunstigde op 'sijn nacomelingen van sinen rechten zwaarde [d.i. '-zijde'] voirt aen *tot ewigen dagen*' (cursivering PH).
16. GÉNICOT, *Economie* II, 209 en 269-270.
17. GOSSES, *Welgeborenen*, 160.
18. Onder andere ARA, *AGH* 2049 (rekening dijkgraaf Grote Waard, 1356-57), f. 4v, waar de zeven 'welgheboren heemraders' (= hoge heemraden) van de Grote Waard worden genoemd. Statutair kwamen twee van hen uit het land van Heusden – in dit geval moeten dat 'Paep Heine' en 'Danckaert vander Wercken' zijn geweest. Voorts: *AGH* 226, f. 135v (23-maa-1374), belening van Herman van Veen met een huis en drie morgen land te Aalburg, waarvoor Herman de graaf moest 'dienen gheliken onsen anderen welboren luden van onsen lande van Huesden'.
19. Het enige dat kan worden vastgesteld is dát de drost bij tijd en wijlen over schildboortigen dingde en dus zijn vierschaar met schildboortigen spande: bv. ARA, *AGH* 1960, f. 1v (1369-70): boete aan Jan van Wijtvliet c.s. 'om dat si onbesceyt hadden ghedaen aen een tiende int Broeke daer si af verreyct waren met recht ende gheen goet binnen den lande van Huesden en hadden.' Het gaat hier om Jan van Wijtvliet Dirks zoon, die als schildknaap deel uitmaakte van de Utrechtse ridderschap. Voor het geschil over de tiende te Babyloniënbroek waarbij hij was betrokken: VAN BAVEL, *Inventaris* II, reg.nrs. 71, 86 en 88 (resp. 26-apr-1365 en 11-apr en 23-jun-1369).
20. Vgl. hieronder, hoofdstuk 25.5. Overigens wees Gosses er reeds op dat ook de persoonlijke opkomst van de Hollandse 'welgeborenen' allengs in onbruik raakte. GOSSES, *Welgeborenen*, 179 en 192-193.
21. GOSSES, *Welgeborenen*, 188-190.
22. Dat de Persijns in 1466 slechts drukte maakten van de hofdienst en niet van de bede, is eenvoudig te verklaren: sinds 1458 genoot hun woonplaats Wijk fiscale immunititeit. Vgl. hoofdstuk 25.5.
- 22*. IMMINK, *Hollandsche welgeborenen*, 269.
23. VERKOOREN, *Inventaire* II-2, 101. Deze was weer verwant met Ricout van Heeswijk, kanunnik en proost van St.Pieter te Utrecht en raad van de bisschop (1321-1338). BERKELBACH VAN DER SPENKEL, *Regesten*, vele plaatsen. Deze heer Ricout bezat o.a. het huis Roemde [Rumpt?] aan de Linge, dat hij in 1341 opdroeg aan de hertog van Gelre en dat zou vererven op zijn 'neve' Jan van Heeswijk. NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden* I, nr. 377.
24. De vroegste vermelding van een Ricout van Heeswijk in relatie tot goederen te Veen, geeft VAN BAVEL, *Inventaris* II, reg.nr. 13 (4-dec-1336). Het is de vraag, of dit dezelfde was als ridder Ricout van Heeswijk. Heer Ricout van Heeswijk wordt voor het eerst in een Heusdense bron genoemd in 1367: ARA, *AGH* 1957 & 1958 (1367) (achterstalig voor boete van 10 pond).
25. Jan heer Ricouts zoon van Heeswijk gaf verder in 1394 een blok korentienden te Veen in leen uit: VAN SCHILFGAARDE, *Archief*, reg.nr. 32 (14-apr-1394).
26. Van heer Ricout is behalve zijn zoon Jan slechts één dochter bekend: Heilwich. Deze kan hier niet bedoeld zijn, want ze was getrouwd met Jan van Raamsdonk Willems zoon, ambachtsheer van Waardhuizen en schildknaap – dus lid van de ridderschap.
27. ANDRIESEN, *Historia*, 13.
28. KOCH, *OHZ* I, nrs. 261, 262, 267, 268 en 271; DE FRÉMERY, *Cartularium* nr. 19; SLOET, *OGZ* I, nrs. 376, 387, 395, 401 en 407; VAN WINTER, *Ministerialiteit*, 353 en tabel C, nr. 35; VERKOOREN, *Inventaire* II-1, p. 34 en Camps, *ONB* I, nr. 99.
29. PIOT, *Cartulaire* I, 283-284 (29 en 31-aug-1257). Voor de minder godvruchtige achtergrond van de schenking: PIRENNE, *Livre*, 133-134.
30. PIOT, *Cartulaire* I, 441 (22-jul-1314).
31. ARA, *HSS*, charters 375. Hiervan de nrs. 1, 22, 23, 29, 32 en 39. Het is wellicht significant dat Spierink en Kuist in de regel werden genoemd *tussen* bekende verwan-

- ten van de heer van Heusden, zoals heer Jan van Megen, ridder Gerlaken van den Bosch en Wouter van der Weiden.
32. VAN BAVEL, *RB* I, nrs. 217 en 267 (resp. 5-mei-1341 en 19-dec-1355). Hij moet nog hebben geleefd in 1376: ARA, *AGH* 1963, f. 2. Hij was gehuwd met zekere Gertrudis: AAB, *cbI*, ff. 7 en 9v. Zijn dochter Gertrudis heette in 1391 'discreta matrona': VAN BAVEL, *RB* I, nr. 453 (7-apr-1391). Vermoedelijk was heer Wouter Spierink, kapelaan in de parochiekerk van Heusden (1394) en later deken van het Heusdens kapittel (ca. 1415) een zoon van Wouter Spierink Jans zoon. Wouter senior is niet te verwarren met (Wouter) Spierink Gertrudens, de zoon van Gertrude Jan Marcellis vrouw en erfgenaam van zekere heer Jan van Oudheusden, een priester: VAN BAVEL, *RB* I, nrs. 216 en 223 (resp. 13-aug-1340 en 21-apr-1344). Spierink Gertrudens was geërfd in Oud-Heusden en pachtte daar nog in 1364-68 grond: ARA, *AGH* 1718-1720, ontvangsten landhuren Oud-Heusden.
 33. Vgl. Bijlage A.2 (Aalburg).
 34. Namelijk als de 'Spirinc Ians', die de lijst van Aalburg aanvoerde, vóór Jan Kuist Wouter Spierinks zoon, misschien een zoon van de Wouter Spierink die in 1314 te Aalburg gegoed was.
 35. Voor de relatie tussen Jan van Baardwijk en Klaas Spierink Jans zoon: ARA, *AGH* 226, f. 131v: bekening 'ten rechten hoflien' van Jan van Baardwijk Klaas Spierinks zoon met acht morgen op de Vliedert te Genderen, na opdracht door Klaas Spierink Jans zoon, d.d. 20 december 1372. Op 6 oktober 1382 droeg Jan het leen weer terug op ten behoeve van Klaas. Jan van Baardwijk leefde nog in 1390 (ARA, *AGH* 1970, f. 3), maar mag toch niet gelijk worden gesteld met de Jan Spierink van Aalburg die bij het overlijden van de drost in 1403 met zijn broers Arend en Klaas de erfgoederen verdeelde. Eventueel zou de bedelijst van van 1375 van Aalburg nóg een oudere zoon van de drost kunnen bevatten: de 'Andries Claes Spirincx' die de vermogenscategorie van 100 pond aanvoerde. Ook hij zou verder geen gegevens over hem die hem in verband kunnen brengen met de drost.
 36. De enige ambachtshere van Herpt uit deze periode die de titel *armiger* (schildknaap) voerde en dus formeel tot de (kern van de) ridderschap behoorde was Arend Spierink van Aalburg Hugens zoon. Hij kocht de ambachtsheerlijkheid van Klaas Spierink van Aalburg Arends zoon, maar zij waren niet na aan elkaar verwant. Arend Hugens stamde uit het geslacht Oge-Spierinks van Aalburg; zie Bijlage A.2, Aalburg, voor het genealogische verband.
 37. Zie Bijlage A.2, Wijk, waar alleen de 'hoofdtak' (de geslachtslijn van Jan Kuist van Wijk) vanaf het begin van de 14de eeuw is gevolgd. Waarschijnlijk vormde het in Bijlage A.2 onder Wijk als Van Wijk-Jans aangeduide geslacht een afsplitsing van deze hoofdtak, maar de broederschap tussen Boudewijn Kuist van Wijk en Jan van Wijk (de 'stamvader' van de Van Wijk-Jansen) is niet bewijsbaar. Een belangrijke 'zijtak', Kuist (van Wijk) van Onsenoort, vindt men in Bijlage A.1 onder Vlijmen. Vgl. tevens hieronder, hoofdstuk 28.2. Vermoedelijk was de 'stamvader' van deze tak, Dirk Kuist van Wijk, een broer van Jan Kuist van Wijk.
 38. Namelijk in ieder geval 'Bouden Cuyst', aangeslagen in de hoogste vermogenscategorie, niet contribuerend en zijn zoon 'Aernt van Wijk Boudens', eveneens aangeslagen in de hoogste vermogensklasse, maar wél contribuerend. Onzeker – de naamcombinatie biedt meer dan één identificatiemogelijkheid – is de identificatie van 'Arnt van Wijk Ians', aangeslagen in de hoogste vermogensklasse en contribuerend. Vermoedelijk is toch wel Arend Jan *Kuists* zoon bedoeld. Ook onzeker is de identificatie van 'Ian Cuyst', aangeslagen in de *laagste* vermogensgroep en contribuerend. Toch ligt lidmaatschap van het geslacht Kuist van Wijk ook in dit geval voor de hand, omdat bij de andere twee dragers van de naam 'Jan Kuist' op de Wijkse bedelijst de geslachtsnaam nader is gespecificeerd: 'Ian Cuyst Mettens' en 'Ian Cuyst Ian Seghers'.
 39. RMCU, *Handschriften Warmond*, missale Wijk, f. 6v. Vgl. VAN BEURDEN, *Missale*, 21. Het rijm moet tussen 1424 en 1439 zijn gemaakt. Dit is op te maken uit korte memo-

- rie-gegevens over verschillende leden van het geslacht Van Wijk die op dezelfde bladzijde van het missale zijn opgenomen. Gedateerd is nog het overlijden van joffr. Lijsbeth Kok van Neerynen in 1424; bij verschillende andere personen is het precieze sterfjaar opengelaten: men was zo macaber om de memorietekst al vóór het overlijden gereed te maken. Zo onder andere van Willem van Wijk heren Jans zoon. Zijn sterfjaar wordt in het anniversarium van het missale (f. 2) wel precies genoemd: 1439.
40. We hebben in geen geval te maken met drie broers, want 'Huge van Wijk' was een zoon van Hannaert Hugens van Wijk, Boudewijn Kuist van Arend van Wijk Jan Kuists zoon. De vader van Jan van Wijk is onbekend.
 41. Zie hoofdstuk 28.2.
 42. ARA, *AGH* 226, resp. ff. 215v (2-mei-1384) en 252 (9-mei-1387). Ook bij zijn beleving met de heerlijkheid van Nieuwkuijk door Jan van Cuyk, heer van Hoogstraten op 12 mei 1383 heette Boudewijn Kuist nog geen ridder. Vgl. hoofdstuk 28, i.h.b. noot 41.
 43. RMCU, *Handschriften Warmond*, missale Wijk, f. 290 (VAN BEURDEN, *Missale*, 20).
 44. Ik heb geen referentie kunnen vinden aan een 'kruistocht' of wat daar voor kon doorgaan in de jaren 1385-86: het standaardwerk in dezen is K.M. SUTTON [alg.red.], *A history of the crusades*, i.c. vol. III, H.W. HAZARD [red.], *The fourteenth and fifteenth centuries*. Madison/London, 1975. Voor vechtlustige edelen uit de Lage Landen was overigens vooral Oost-Pruisen een geliefde bestemming. Er ging bijna geen jaar voorbij, of er werd wel een 'Pruisentocht' op touw gezet. Voor een kort overzicht: W. VAN ANROOIJ, *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn ereredes* (Amsterdam, 1990) hoofdstuk 1, par. 3 (op basis van de uitgebreide documentatie door W. PARAVICINI, *Die Preussenreisen des europäischen Adels*, deel I. Sigmaringen, 1989).
 45. De plaats van zijn overlijden ('Vynegien' volgens het Wijkse missale) was niet te identificeren met behulp van J.G.TH. GRAESSE, *Orbis Latinus. Lexicon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit*. Heruitgave, verzorgd door H. PLECHL en S.-C. PLECHL. Brunswick, 1972. Mogelijk was het een verbastering van Venetië, uitgangsbasis en thuishaven van vele kruistochten in het oostelijke Middellandse Zeegebied.
 46. Vgl. ARA, *AGH* 228, f. 377v (22-maa-1400); 229, f. 47 (2-jan-1403) en 623, f. 40 (2-jun-1402) (= WAALE, *Arkelse oorlog*, 243).
 47. Een tak van het geslacht Van Arkel: VAN DER VELDEN, *Heren van Bokhoven*, 33-34.
 48. Over de vermoedelijke malversaties waaraan hij zich in dienst van de landsheer bij herhaling schuldig maakte: *Rekeningen gerechtelijke ambtenaren*, Inleiding, XXIII.
 49. Hij overleed in 1519 en was lid van de Lieve Vrouwenbroederschap in Heusden.
 50. Ter Donk was in deze tijd nog Brabants leengoed en werd ook tot het Brabantse grondgebied gerekend: AGR, *CFB* 4, f. 201v – lenen Drunen, maar op deze plaats was al bijgeschreven: 'vacat hic quia scriptum apud Huesden.' Op f. 217 vindt men – onder de lenen in het Land van Heusden – de leenvolgers van Dirk Kuist, te beginnen met Bertout (Arend Ywijn Ywijns zoon) en zijn zoon Arend Ywijn Bertouts zoon. De laatste nam het leen omstreeks 1390 van zijn vader over.
 51. ARA, *AGH* 1726, uitgaven 1372: 'Diderixken', 'knecht' van heer Daniël brengt brieven van Heusden naar Den Haag en terug in verband met de bestandsschending door Den Bosch; *AGH* 1728, uitgaven 1376, noemt Dirk voluit: 'Didderic Cuyst, heren Danels cnaep (boven een doorhaling waaronder de oorspronkelijke tekst: knecht) vander Merwede'. Dirk verkocht namens heer Daniël de keukeninventaris van het slot aan Daniëls ambtsopvolger Willem van Kronenburg.
 52. Zie ARA, *AGH* 1246, f. 42 (24-mei-1391) en *AGH* 1733, uitgaven 1391, waarin Dirk Kuist de kosten krijgt vergoed die gemaakt waren tijdens het verblijf van de hertog van Gelre op het slot te Heusden.
 53. Vgl. hoofdstuk 28.2.
 54. Zijn aanstellingsbrief d.d. 24 juli 1371 is – in een later afschrift – bewaard gebleven: RABL, *ABS:t* 500 of 501 (oud nummer 7037), ff. 41v-43.
 55. De schuldboortigheid van hun moeder maakte Jan en Dirk Kuist overigens nog niet

tot welgeborenen; hiervoor was de status van hun vader bepalend, maar daar is niets over bekend.

56. Gertrude's moeder Hille en broer Heinman waren in 1375 aangeslagen te Herpt, vermoedelijk voor de goederen die Hille had geërfd uit haar eerdere huwelijk met Arend Nolde van Herpt. Hille en Heinman betaalden de aanslag niet. Over het geslacht Van Emmikhoven zijn vrij wat vroege gegevens bekend uit het abdijsarchieff van Berne, omdat Reingout van Emmikhoven monnik van Berne was en kort vóór 1400 een ernstige twist rees tussen de abdij en Reingouts broer Roelof over de nalatenschap van hun ouders, die overigens niet meer dan 5 morgen land in Emmikhoven omvatte, te verdelen onder zes kinderen. VAN BAVEL, *RB I*, nrs. 470 en 480 (resp. 11-mei-1394 en 20-maa-1396) en AAB, III.H, z.j.e.d. (niet opgenomen in VAN BAVEL, *RB II*).
57. Zie hoofdstuk 28.2.
58. VERKOOREN, *Inventaire II-2*, 50-51, 100-101, 119 en 181-182; BOLSEÉ, *Grande enquête*, XXIII.
59. Vgl. hieronder hoofdstuk 17.5.1.
60. Het leen van 12 (kleine) morgen in Baardwijk werd door Jan Pijliser Willems zoon, de laatste in lijn, in 1497 verkocht aan Ywijn Goderts vanden Heuvel: ARA, *AGH 723*, Heusden, f. 1 (7 en 18-jul-1497).
61. Onder andere ARA, *HH Dtb 1777*, onder juni en juli 1474; *Dtb 1784*, onder september en oktober 1480.
62. HOPPENBROUWERS, *Broederschap*, 201 (= anno 1505).
63. RANB, *AMH 676* (13-maa-1514).
64. BROKKEN, *Ontstaan*, 574.
65. ARA, *AGH 1966*, f. 2v.
66. VAN MIERIS, *GCHZ III*, 503 (4-okt-1388).
67. ARA, *AGH 1733*.
68. ARA, *AGH 1256*, f. 26v.
69. RANB, *KCH 52*.
70. Onder andere VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nr. 404 (26-sep-1415); HOPPENBROUWERS, *Inventaris*, nrs. 58 (1-maa-1415), 59 (16-jan-1422) en 61 en 80 (beide: 27-aug-1429).
71. Zie voor de familie-connecties Bijlage A.2, Wijk, dossiers Kuist van Wijk en Hanaarts van Wijk.
72. Jan Zuurmond overleed omstreeks 1472, zijn zoon Han omstreeks 1489 en Joost in 1517. Voor de eerste: VAN BOKHOVEN, *Leenmannen* (1961), 146 en noot 34; voor de tweede: ARA, *HSS 1315*, lijst dode 'broeders' nr. 678; VAN SCHILFGAARDE, *Archief*, reg.nr. 204 (10-aug-1489); voor de derde, VAN SCHILFGAARDE, als voren en reg.nr. 332 (23-nov-1534) en ARA, *HSS 1315*, lijst dode 'broeders' nr. 916.
73. HILTON, *Medieval peasants*, 119.
74. BROM, *Nederlanders*, 126-127.
75. Vgl. Hoofdstuk 26. Voor het ambt van de (bisschoppelijke) officiaal: Post, *Kerkgeschiedenis I*, 206 en 313; DE GLOPPER-ZUIJDERLAND, *Officiaal*.
76. Getuige ARA, *AGH 228*, f. 290 (24-jun-1398).
77. W.C. SCHUYLENBURG/J.C.C. JOOSTING, *Catalogussen van de bij het stads-archief bewaarde archieven. Tweede Afdeling. De aan de stad Utrecht in bewaring gegeven archieven* (Utrecht, 1917) nr. 913.
78. VAN BAVEL, *RB I*, nrs. 406 en 407 (29-okt-1382).
79. VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nr. 170 (5-jun-1387).
80. Onder andere zo genoemd in ARA, *AGH 229*, ff. 39v-40 (16-okt-1403).
81. WAALE, *Arkelse oorlog*, 104-105.
82. VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nrs. 307 en 321 (resp. 10-nov-1405 en 10-maa-1407). Vgl. PONCELET, *Cartulaire VI*, pag. 162, nr. 865 (13-nov-1409) en 165, nr. 881 (23-okt-1413).
83. VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nr. 524 (13-dec-1424).

84. ARA, *HSS*, 1315, dodenlijst clerici.
85. ARA, *AGH* 210, f. 30v (21-dec-1420).
86. C. VAN DER WANSEM s.c.j., *Ontstaan en de geschiedenis van de Broederschap van het Gemene Leven tot 1400* (Leuven, 1958) 42, 62-63 en 93.
87. Voor de Leidse en Utrechtse gegevens: J.W. MARSILJE, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode, ca. 1390-1477* (Hilversum, 1985) 92 en noot 265. Voor de vermelding als 'pensionaris der stede van Delf': ARA, *HH*, S&A 464, f. 231 (11-mei-1457).
88. RANB, *AMH* 550 en 120, pag. 37 (anno 1399).
89. ARA, *AGH* 228, f. 290 (24-jun-1398).
90. Dit blijkt onomstotelijk uit de akten, opgemaakt bij de boedelscheiding na Arends dood in 1375: VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nrs. 107, 108 en 109 (28-feb en 3-maa-1375). Hack voerde in deze akten nog geen titels.
91. Bijlage A.1, Oud-Heusden, dossier Ywijn.
92. Er is slechts één rekening van zijn beheer overgeleverd: ARA, *AGH* 1732 (domeinrekening over 1379-1380). Het jaar daarvoor trad hij echter ook al als rentmeester op, hoewel de verantwoordelijkheid voor de afrekening toen werd genomen door slotvoogd Willem van Kronenburg. Over de 10 jaar na 1380 ontbreken de domeinrekeningen van Heusden, maar uit de rekeningen van de tesorier van Holland en Zeeland blijkt, dat meester Reiner tot in 1391 onafgebroken het ambt van rentmeester bleef vervullen.
93. VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nrs. 461 en 462 (resp. 30-okt en 4-nov-1420). Verwarring met het vroegste optreden van Reiners kleinzoon is niet uitgesloten, maar het is dan toch opmerkelijk dat na november 1420 geen enkele notariële akte meer van Reiner uit Heusden bekend is, terwijl verspreid over de hele periode 1394-1420 akten van meester Reiner zijn overgeleverd. Als ook meester Reiner junior net als zijn grootvader het notariaat in Heusden heeft uitgeoefend, moet hij er dus eind 1420 zijn vertrokken.
94. ARA, *AGH* 1237, ff. 23v-24.
95. Zijn eerste optreden als rentmeester betreft waarschijnlijk de leenhulde die hij namens de zieke Kronenburg op 1 maart 1397 deed voor twee grote kavels in Baardwijk, bestemd voor de fundatie van een gasthuis door de castellanus: ARA, *AGH* 228, f. 234.
96. In de rekeningen van de tesorier van na 1400 legde castellanus Jan van Kronenburg gewoonlijk verantwoording af voor het rentmeesterschap van Heusden, maar af en toe wordt Klaas Reiners, die het ambt feitelijk uitoefende, ook genoemd, o.a. ARA, *AGH* 1256, ff. 2 en 5v (tresoriersrekening 1401-1402). Dat Klaas nog in 1405 in functie was, mag blijken uit een evictieprocedure die hij toen, stellig ambtshalve en mogelijk om politieke redenen, begon tegen Willem Zuurmond en enige andere prominente poorters van Heusden: RANB, *AMH* 285 en 287.
97. VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nr. 168 (4-maa-1387).
98. HOPPENBROUWERS, *Broederschap*, 201 en 206.
99. Onder andere J.G.R. ACQUOY, *Het klooster Windesheim en zijn invloed* (3 dln; Utrecht, 1875-1880) II, 102, noot 2.
100. Bijlage A.1, Baardwijk, dossier Vos.
101. Een goede illustratie van de verschillende facetten van een gedetailleerde prosopografische analyse van een zorgvuldig geselecteerde groep geestelijken in de late middeleeuwen geeft E. MORNET, 'Préliminaires à une prosopographie du haut clergé scandinave: le chapitre cathédral de Roskilde, 1367-1493' in: BULST/GENET, *Medieval lives*, 139-162.
102. Een beknopte lijst van kanunniken is opgenomen in Van Schilfgaarde, *Archief*, 260-261. De lijst kon worden uitgebreid met verspreide gegevens uit andere archieven en vooral aan de hand van de lijst met clerici in het doodboek van de Broederschap van Onze Lieve Vrouw (ARA, *HSS* 1315). Voor de abten van Berne tot 1500: VAN BAVEL, *RB* I en II, index I; voor de abten en prioren van Mariënkroon en Mariëndonk: VAN BAVEL, *Inventaris I*, Bijlagen I en II.

103. Mogelijk wel enkele *pitanciers*, namelijk Jan de Wilde en Nicolaas de Momber, *pitanciers* van Berne omstreeks 1440. De namen van Jan van Mallant en Arend van Wijk, later ook abt, zijn te weinig distinctief om zonder andere informatie iets te zeggen over de herkomst van de dragers.
104. Zie hoofdstuk 26.
105. KEUSSEN, *Matrikel* (Keulen) en REUSENS/WILS/SCHILLINGS, *Matricule* (Leuven). Overigens geven de matrikelen lang niet altijd volledige zekerheid over iemands herkomst. Plaatsnamen als Wijk en Veen, bijvoorbeeld, kwamen in het bisdom Utrecht ook buiten het land van Heusden voor.
106. De latere pastoor van Baardwijk Jan de Geister studeerde vanaf 1450 in Leuven.
107. Over de middeleeuwse universiteiten als 'voertuig' voor (opwaartse) sociale mobiliteit in de Nederlanden raadplege men het goed gedocumenteerde overzichtsartikel van DE RIDDER-SYMOENS, *Possibilités*. Mevr. De Ridder houdt daarin tevens een pleidooi voor een verdere uitbreiding van het prosopografisch georiënteerde onderzoek.
108. De bronnen met magistraatslijsten worden kort besproken in HOPPENBROUWERS, *Broederschap*, 214 en voetnoot 59.
109. VAN BEURDEN, *Missale*, ff. 294-296. 'Arnt van Wije van Boningen', een zoon van of anders vernoemd naar de gelijknamige Heusdense schepen tussen 1353 en 1371, bewoonde in 1434 een 'hofstede mit tymmeringe' te Wijk. Aldaar, f. 295. Jan van Boningen (met dezelfde naam als schepen Jan Buening, 1316-1336) fundeerde een memorie in de kerk van Wijk: aldaar f. 296; vgl. het anniversarium: f. 6.
110. Zie hoofdstuk 28.2.
111. Hetzelfde verschijnsel is inmiddels voor vele andere Zuidnederlandse steden geconstateerd. Vgl. DE RIDDER-SYMOENS, *Possibilités*, 351-352.

NOTEN HOOFDSTUK 10

1. PLAKANS, *Kinship*, 46.
2. PLAKANS, *Kinship*, 87.
3. PLAKANS, *Kinship*, 85-91. Vgl. ook M. MITTERAUER en R. SIEDER, *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie* (München, 1980²) 31-36.
4. Zeer uitgesproken is deze mening bij BARTHÉLEMY, *Verwantschap*, 95.
5. Ik heb mij in de volgende passage strikt gehouden aan de terminologie in de klassieke studie van R. Fox, *Kinship and marriage* (Harmondsworth, 1981) (oorspr. 1967) ch.3 t/m 6.
6. PLAKANS, *Kinship*, 174-175.
7. De volgende passage is gebaseerd op mijn eerder gepubliceerde overzicht *Maagschap* (1985), dat voor dit onderdeel sterk leunde op GOODY, *Development*.
8. VAN RIEMSDIJK voelde dit betekenisverschil goed aan: *Zevendeel*, 367. Zie verder hierboven, hoofdstuk 9.1.
9. Over dit onderscheid: HOPPENBROUWERS, *Maagschap*, 83-85 en 88.
10. HOPPENBROUWERS, *Maagschap*, i.h.b. 94-95.
11. De vroegste artikelen die DUBY aan deze materie wijdde vindt men bijeen in de verzamelbundel *Hommes et structures du moyen âge* (Parijs/Den Haag, 1973), i.h.b. ch. VIII, XV, XVI, XIX, XX en XXIV. Een recente samenvatting, waarin de visie van DUBY op punten is herzien, geeft DUBY's leerling BARTHÉLEMY, *Verwantschap*, 82-104. Barthélemy's beschouwing blijft overigens, merkwaardig genoeg voor een bijdrage aan een handboek over de geschiedenis van 'het persoonlijke leven' in de middeleeuwen, geheel beperkt tot de 'lignages'; de maagschap of wat bij Barthélemy heet, de 'verwantschap in het algemeen' komt niet aan bod.
12. Samenvattend: HERLIHY, *Medieval households*, 83-88.
13. GOODY, *Development*, 236.
14. HEERS, *Clan*, 14.
15. Vgl. BLOCKMANS, *Vete*, 13, 18, 22, 25-26 en 32.

16. Onder andere W. PREVENIER, 'Vrouwenroof als middel tot sociale mobiliteit in het 15e-eeuwse Zeeland' in: DE BOER/MARSILJE, *De Nederlanden*, 410-424, passim; D.A. BERENTS, *Misdaad in de middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht* (z.pl, 1976) 60 stelt zelfs 'maagschap' en 'clan' aam elkaar gelijk.
17. Voor Holland in de late middeleeuwen: BROKKEN, *Hoekse*, 217-218 en 250-252; VAN KAN, *Sleutels*, 120-121; BRAND, *Twistende Leidenaars*. Een Europees panorama biedt BLOCKMANS, *Vete*.
18. HOPPENBROUWERS, *Maagschap*, 93-94.
19. Uitgegeven door: ANDRIESEN, *Historia*.
20. Sigillografisch onderzoek van schepenzegels zou de identificatie en het functioneren van 'geslachten' op maatschappelijke niveaus beneden de aristocratie mogelijk een stuk verder kunnen helpen. Ik heb daar in het kader van mijn studie van afgezien.
21. Zie hieronder, hoofdstuk 12.10.

NOTEN HOOFDSTUK 11

1. Vgl. WORMALD, *Lords*, 81: 'For it was obviously in the interests of the members of the kin group to insist on lack of restriction (d.i. in 'the theoretic obligations of kinship'; PH) when they sought help, and to demand restriction when help was sought for them.'
2. ARA, *HH Mem* 22, ff. 103v, 150v, 151, 204 en 256v en Mem 23, ff. 44-47 en 49 (i.h.b. Mem 23, ff. 44-47, d.d. 26 september 1464).
3. Vgl. over deze kwaliteiten van remissiebrieven als historische bron: PETIT-DUTAILLIS, *Documents*, 84.
4. Volgens VAN CAENEGEM waren 'vrede' ('treuga') en 'zoen' ('compositio', 'pax') afkomstig uit de private vetevoering en werden ze vandaar uit in het strafrecht opgenomen toen dat steeds meer in de publieke sfeer werd getrokken en de vetevoering gaandeweg aan regels werd gebonden. *Geschiedenis strafrecht*, 249-252 en 280-281. Zie ook reeds PETIT-DUTAILLIS, *Documents*, 55-56 en 66-67.
5. HOPPENBROUWERS, *Maagschap*, 81-83, waarvan het begin toch niet helemaal correct is: het 'wapenrocht' was geen alternatief voor, maar een onderdeel van de accusatoire procesgang: zie VAN RIEMSDIJK, *Zevendeel*, 349-363. Dit (belangrijke) artikel zag ik destijds over het hoofd. Van Riemsdijks voorstelling van zaken is overigens ook niet geheel juist, omdat hij verzuimde aan te geven dat partijen ook tot een schikking (vrede > zoen) konden komen *buiten* een accusatoir proces *om*. Daarnaast gebeurde het zeer vaak, zo dat van misdaad verdachte personen met drossaard of schout schikten zonder dat hun zaak ter vierschaar werd gebracht (het zogenaamde 'composeren' of 'dadingen'). Blijkens de drossaardsrekeningen was dit ook in Heusden in de tweede helft van de 14e eeuw heel gewoon. Zelfs was het nog mogelijk te 'dadingen' nadat de oordeelvinders hadden gevonnist – zelfs als een doodvonnis was uitgesproken. Zie: VAN RIEMSDIJK/DE MONTÉ, *Rechtspraak* III, nr. 437 (1430-32). Voorwaarde van 'composities' was wel, dat de eventuele magen van de dader voorafgaand werden bevredigd. Ook dienden 'composities' principieel op basis van vrijwilligheid tot stand te komen, maar in de praktijk oefenden de gerechtelijke ambtenaren al te vaak dwang uit. Vgl. voor Vlaanderen VAN CAENEGEM, *Geschiedenis strafrecht*, 311-319, i.h.b. 315-316 en 319.
 Zeer verhelderend over de procesgang in criminele aangelegenheden omstreeks 1500 is het artikel van J. MONBALLYU, 'Het onderscheid tussen de civiele en de criminele en de ordinaire en de extra-ordinaire strafrechtspleging in het Vlaamse recht van de 16e eeuw' in: H.A. DIEDERIKS en H. W. ROODENBURG [red.], *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden* (Hilversum, 1991) 120-132.
6. In de eerste situatie was dat alleen het geval, indien de dader met de rechter (schout, drossaard) 'composeerde' of 'dadingde' (schikte), hetgeen overigens zeer vaak gebeurde. Zie voorgaande noot.

7. Verschillende afschriften zijn te vinden in bundels met handvesten in het Oud-administratief archief van de stad Heusden. De tekst van het formulier werd afgedrukt in VAN OUDENHOVEN *Beschryvinge Stadt*, 316-325.
8. Vgl. HOPPENBROUWERS, *Maagschap*, 82; M.R. WEISSER, *Crime and punishment in Early Modern Europe* (Brighton, 1982²), 99-100.
9. Zie pag. 211 en noot 31.
10. Over noodweer als subjectieve grond van rechtvaardiging: VAN CAENEGEM, *Geschiedenis strafrecht*, 50-61.
11. Voor remissie-brieven moest fors worden betaald. Klaas de bastaard Van der Merwe de was in 1458 aan de remissie voor zijn aandeel in de geruchtmakende doodslag op Willem Spicrink van Well maar liefst 2.150 gouden klinkers kwijt. ARA, *HH*, S&A 465, ff. 114v-115. Over deze zaak: hieronder paragraaf 4 Vgl.tevens PETIT-DUTAILLIS, *Documents*, 110 en voetnoot (2).
12. HOPPENBROUWERS, *Maagschap*, 89-90; Van Caenegem, *Geschiedenis strafrecht*, 252-253.
13. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis strafrecht*, 298-99.
14. HOPPENBROUWERS, *Maagschap*, 81-82. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis strafrecht*, 300.
15. ARA, *HH*, Mem 9, ff. 103v, 112v en 116 (november 1436 – januari 1437).
16. HOPPENBROUWERS, *Maagschap*, 90. Over de interpretatie: VAN RIEMSDIJK, *Zevendeel*, (394). Diens aanhaling op pag.393 van het bepaalde in het handvest van Amstelland en Gooiland van 15 maart 1388 'Voort en sal men gheen zevendeel legghen op onschuldige maghen in onsen landen voorschreven' dient mijns inziens anders te worden uitgelegd dan Van Riemsdijk deed. Hij las dit zo, dat ingezetenen van Amstel-en Gooiland niet aangesproken mochten worden voor een aandeel in een zoengeld ter vergelding van een misdrijf dat buiten Amstel-en Gooiland was gepleegd. De nadruk moet hier, dacht ik, vallen op het 'onschuldige': ingezetenen mochten niet worden aangesproken voor een uitlands misdrijf voor zover zij onschuldig waren, d.w.z. niet rechtstreeks bij het misdrijf betrokken. Dit laat Van Riemsdijks stelling dat het 'zevendeel leggen' in Waterland, Amstelland en Gooiland niet voorkwam, onaangetast.
17. Bijvoorbeeld voor Haarlem: bepaling 95 van de keur van 1390: J. HUIZINGA [ed.], *Rechtsbronnen der stad Haarlem* ('s-Gravenhage, 1911) (WOVR, Tweede Reeks, 13) 66; voor Leiden: bepaling 29 van de keur van 1406, boek II: H.G. HAMAKER [ed.], *De middeneeuwse keurboeken van de stad Leiden* (Leiden, 1873) 20; voor Rotterdam: R.FRUIN [ed.], 'Het oudste keurboek van Rotterdam' in: *Nieuwe bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving*. Nieuwe Reeks 2 (1876) 19.
18. Het was de verre verwanten van de dode hand natuurlijk toegestaan hun aandeel in het zoengeld – de zgn. 'maechsoen' – af te staan aan de meest direct betrokkenen. Dat dit kennelijk wel werd gedaan, is af te leiden uit VAN RIEMSDIJK/DE MONTÉ, *Rechtspraak* III, nr. 410 (Schoonhoven, 29-dec-1415). Ook dat zou men op kunnen vatten als een symptoom van de tendens tot individualisering in het strafrecht.
19. Evenals de rechterlijke autoriteit(en) van de plaats van het misdrijf. PETIT-DUTAILLIS, *Documents*, 108.
20. HOPPENBROUWERS, *Maagschap*, 87-89. Ook in dit opzicht liep Holland overigens achter bij de ontwikkelingen elders. Volgens Beaumanoir zou in Noordwest Frankrijk de betrokkenheid van verwanten in 'veelike zaken' al tegen het einde van de 13de eeuw beperkt zijn tot de derde graad. Zie: WORMALD, *Lords*, 81.
21. HOPPENBROUWERS, *Maagschap*, 88-89, waar in dit verband artikel 10 van de Haarlemse keur van 1390 werd geciteerd. Verder is te wijzen op het formulier dat indertijd in de grafelijke kanselarij werd gebruikt om de uitpanding van 'maechgelt' te gebieden: 'dat si hem uitpanden sonder vertrec sulc maechgelt als him siin vier vierendele of achtendeel van sinen maghen mit rechte gekorven ende ghegheven hebben'. VAN RIEMSDIJK/DE MONTÉ, *Rechtspraak* III, nr. 332 (ca. 29-maa-1388). Volgens VAN RIEMSDIJK, *Zevendeel*, 379-380 zou hetzelfde gebruik in Kennemerland en Westfriesland in de 14de eeuw regel zijn geweest. Van Riemsdijk constateert echter geen ontwikkeling, maar doet het lijken alsof deze regel van oudsher bestond.
22. ARA, *AGH* 203, f. 74 (23-okt-1407).

- 22*. Vgl. ARA, *AGH* 1970, f. 1 (anno 1389): 'Item soe hadde Jan van den Kerchove (d.i. uit Herpt; PH) een ongeval dat hem van enen kijnde ghesiet was dat sijns brueders was, dat hi in vrientscappen op een peert sette ende met kenleken ongeval doet bleef; die broeken verdingt om XX £'.
23. Zie voorts hoofdstuk 25.10.
24. Namelijk bij gelegenheid van de toewijzing van het eerste en het tweede 'default' aan de eiser, Jan van Wijk Gielis zoon: ARA, *HH*, Mem 22, resp. ff. 150v-153 (30-mei-1464) en 204 (11-jul-1464).
25. Over de positie van vrouwelijke verwanten in 'veelike zaken': HOPPENBROUWERS, *Maagschap*, 91.
26. Dit gebeurde bijvoorbeeld wel in de zoenverklaring die werd afgelegd na de doodslag op Peter Scut wijlen Walter van Riels zoon, waarbij verschillende lieden uit Heusden betrokken waren: GADB, *ORA* 1177, f. 42v (anno 1382).
27. RMCU, *Handschriften Warmond*, Missale Wijk, f. 293 (ca. 1430).
28. Onder andere RANB, *AMH* 306 = 120, pag. 115 (27-jul-1432).
29. Namelijk de Pieter en Gesel Michiels zonen die onmiddellijk na elkaar staan vermeld op de lijst van 'zoenvrunden' van schout Arend van Wijk. Zij waren beiden zoons van Michiel van Oerden uit Wijk blijkens VAN BEURDEN, *Missale*, 36.
30. Voor het laatste: ARA, *REK*, rekrek 2715, uitgaven.
31. Zie: ARA, *HH*, Mem 20, ff. 298v-299 (december 1462).
32. Dit blijkt uit het 'doodboek' van de Lieve Vrouwen-broederschap van Heusden: ARA, *HSS* 1315. Gielis van Wijk is op f. 7v ingeschreven twee plaatsen vóór schout Arend van Wijk Willems zoon, wiens dood vrij nauwkeurig was te dateren.
33. Dit deel van de reconstructie van het gebeurde is vooral gebaseerd op een getuigenis over de zaak van de prior van Mariëndonk voor het Hof van Holland: ARA, *HH* Mem 20, ff. 53v-54 (11-apr-1458) en S&A 465, ff. 147-149 (18-apr-1459). De overdracht van het Zand door Gaasbeek en Zevenbergen aan Merwede komt impliciet aan de orde in *HH* Mem 1, ff. 141-142 (22-jan-1434) en Mem 2, f. 13 (8-feb-1435).
34. Vgl. RANB, *AMH* 120, pag. 117.
35. ARA, *HSS* 1404, nr. 37 (24-dec-1442).
36. Zie vooral ARA, *HH* S&A 464, ff. 141v-142, 144 en 145 (9-aug en 19-nov-1453). Vgl. Mem 18, f. 136 (30-apr en 2-mei-1453).
37. Alleen volgens de stadsrekening van Heusden van 1457: Krom, *Oudste stadsrekening*, 21.
38. KROM, *Oudste stadsrekening*, 21-22.
39. ARA, *REK*, rekrek 2718, uitgaven molens.
40. Er is wel wat voor te zeggen om de 'Merwede-factie' als Hoeks te bestempelen. De lijst met borgen voor de vrijlating van Odelie van der Merwede werd bijvoorbeeld aangevoerd door heer Gerrit van Poelgeest, een overtuigde Hoek. Trouwens, ook Van der Merwede en Van Drongelen (tak 'Robrechts') kan men in deze periode wel tot de Hoeken rekenen. Daarentegen zijn er geen aanwijzingen voor eventuele Kabeljauwse sympathieën bij de 'factie-Spierink van Well'.
41. De kern van de 'Merwede-factie' (dat is *niet* hetzelfde als de maagschap!) is te vinden in de opgave van de borgen voor het ontslag van Odelie van der Merwede, d.d. 30 april 1457 en voor de remissie van Klaas van der Merwede d.d. 11 oktober 1458; de 'magen' van Willem Spierink van Well in het protocol voor de aanstelling van een promcurator d.d. 3 maart 1459. ARA, *HH* resp. S&A 464, 228v-229 en ff. 114v-115 en Mem 20, f. 119v. Tot de magistraat van Heusden zijn gerekend schepenen en oud-schepenen. De laatsten hadden vaste zitting in de zogenaamde 'Raad' van Heusden. Van de Merwede-factie maakten dan deel uit van de magistraat: Robrecht van Drongelen, Arend van Wijk Willems zoon (de schout van Heusden), Hendrik van der Beek, Jan Naas van der Hulst en Jan de Momber; van de maagschap van Spierink van Well: de gebroeders Dirk en Lubrecht Paulus zoon van Woeringen, Arend van Wijk van Onsenoort de jonge, Willem van Geint Gijsbrechts zoon en Dirk Kuist van Veen. Dirk Spierink van Well, de oudste zoon van het slachtoffer, was pas voor het eerst schepen in 1471.

42. ARA, *HH*, Mem 23, f. 214v en 24, f. 45; *HH*, S&A 466, ff. 279v-280 (22-maa-1465).
43. Namelijk via de Heusdense poorter Laurens van Veen, die zowel van de maagschap van Arend van Wijk Willems zoon, als van die van Willem Spierink van Well deel uitmaakte.
44. Een mooi voorbeeld bevat VAN RIEMSDIJK/DE MONTÉ, *Rechtspraak* III, nr. 440 (i.h.b. pag. 176) (6-feb-1434).

NOTEN HOOFDSTUK 12

1. J. GOODY, 'Introduction' bij GOODY/THIRSK/THOMPSON, *Family*, 1.
2. Enkele recente publikaties waarin dergelijke correlaties worden onderzocht, zijn BERKNER & MENDELS, *Inheritance systems*, DEROUET, *Pratiques successorales*, en het curieuze boek van H. LE BRAS en E. TODD, *L'Invention de la France: atlas anthropologique et politique*. Parijs, 1981.
3. GOODY, *Inheritance*, 21.
4. SABEAN, *Aspects*, 103-105.
5. DEROUET, *Pratiques seccessorales*.
6. DEROUET, *Pratiques successorales*, 185-190.
7. Belangrijk en gedetailleerd voorwerk voor wat betreft het Brabantse erfrecht in de Middeleeuwen is uitgevoerd door R. BYL, i.h.b. diens *Contribution* uit 1971-72.
8. Vgl. hoofdstuk 15.4.
9. Vgl. hieronder, paragraaf 10. Er is ook verder geen enkele aanwijzing voor een afwijkende behandeling van tijnsgoed bij vererving 'ab intestato'. Bevoorrechting van mannelijke erfgenamen bij de vererving van tijnsgoed, die volgens J. Gilissen in de 13de eeuw in Brabant nog algemeen zou zijn geweest, bestond in de Late Middeleeuwen nog wel in Zuidwest-Brabant, niet meer in Den Bosch en de Meierij. Vgl. BYL, *Contribution*, 400-401 en GODDING, *Droit privé*, nr. 635 en kaart 4 (pag. 572).
10. HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 107-111.
11. Dit is geen aparte regel, maar impliciet aan titel 50.
12. GODDING, *Droit privé*, nrs. 564-568. In Den Bosch zou de afwijkende regel gehanteerd zijn dat bij ontbreken van kinderen ouders en broers en zusters *gezamenlijk* erfdien. GODDING, *Droit privé*, nr. 566 wijst er echter op dat deze regel pas in de 16e eeuw voor het eerst is geattesteerd. Hij schrijft de introductie toe aan de invloed van het Romeinse Recht. Vgl. HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 66, waar, in navolging van Laurillard, nog is uitgegaan van een algemene voorrang van de ascendente lijn boven de collaterale in het Bossche/Oostbrabantse devolutierecht.
13. De hoofdkenmerken van het devolutiestelsel zijn helder uiteengezet in GODDING, *Droit privé*, nrs. 639-656.
14. GODDING, *Droit privé*, nr. 645.
15. Vgl. voor de Bossche praktijk SPIERINGS, *Schepenprotocol*, 243-245.
16. 'Man ende wijff hebben macht malcanderen bij testament te maeken *dat de lanxstlevende sijnen wil met allen die goeden doen mach* off mogen malcanderen seekere parcellen van landen in eigendom maeken *ende en behoeven hier toe egeen consent van heure kinderen*' (cursivering PH). HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 110.
17. GODDING, *Droit privé*, nr. 360.
18. Volgens SPIERINGS, *Schepenprotocol*, 243, noot 134 moet deze regel, althans in Den Bosch, zo worden uitgelegd, dat de aanspraken van minderjarigen terugvielen aan de langstlevende ouder; van meerderjarige kinderen, gehuwd of ongetrouwd, gingen de aanspraken over op de gezamenlijke broers en zusters (als die er waren). Vgl. voorts voor de gecompliceerde situaties van 'dubbele devoluties' GODDING, *Droit privé*, nr. 648.
19. Daarover: hoofdstuk 20.2.
20. GODDING, *Droit privé*, nr. 481. Ongeacht of er kinderen waren of niet, erfde de langstlevende steeds alle mobilia.

21. Wat in dat geval met de acquesten gebeurde, valt zelfs uit Goddings overzicht niet op te maken. Vgl. *Droit privé*, nrs. 530, 566-567 en 672.
22. GODDING, *Droit privé*, nrs. 672 en 567. De term is in zoverre ongelukkig gekozen, dat zij gemakkelijk verward kan worden met *retrait lignager* of familienaastingsrecht. Daarover: paragraaf 9.
23. Hier kunnen dan opnieuw invloeden zijn binnengedrongen van het Romeinse Recht, dat zich sterk verzette tegen een regel als 'paterna paternis, materna maternis'.
24. HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 113.
25. HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 67 en het daar in noot 74 genoemde commentaar van Korteweg.
26. VAN OUDENHOVEN, *Beschrijvinge stad*, 316. Vgl. HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 57. In de praktijk werd representatie echter al eerder toegepast. Zie voor een voorbeeld, pag. 229.
27. Verder is er alleen nog artikel 2 van de Keuren van 1 oktober 1395. Het handelt over de verplichte termijn waarbinnen erfenissen dienden te worden aanvaard. Normaal was dat 1 jaar en 6 weken – om te beginnen geteld vanaf de dag van uitvaardiging van de Keuren. Voor onmondigen ging dezelfde termijn in na het bereiken van de mondige leeftijd, voor uitlandige erfgenamen na terugkomst in Stad (en Land) van Heusden. VAN MIERIS, *GCHZ* III, 634-635.
28. Tenzij een procesdossier met schriftelijk overgeleverde stukken bewaard is gebleven, maar dat was voor Heusdense zaken maar zelden het geval.
29. ARA, *HH*, Dtb 1802, d.d. 28 november 1505.
30. Later maakte Robrecht nog een testamentaire beschikking om naleving van het eerste testament af te dwingen. Zie over deze constructie hieronder, paragraaf 7.
31. BERKNER, *Stem family*. IDEM, *Inheritance*, 86-95. Veel van de recente discussies over het belang van family-lifecycles in de sociale geschiedenis van het platteland gaan terug op het 'herontdekte' werk van Chayanov. Vgl. in dat verband СМРГН, *Some issues*.
32. Vacat.
33. Hierbij is alleen gebruik gemaakt van de dossiers voor de negen best gedocumenteerde dorpen. Een vergelijkbare exercitie voor de dijkcedelen van Heesbeen (1467) en Oud-Heusden (1498) leverde slechts één positieve score op. Dit kan toeval zijn, maar is wellicht ook te wijten aan de geringere hoeveelheid aanvullende informatie over de personen op deze lijsten, die het moeilijker maakte om onderlinge familiebanden te bewijzen.
34. Bijvoorbeeld Vlijmen, Oude Heide: Ghibe Goeskens – Hille Goeskens; Vlijmen, Nieuwe Heide: Jan Coenens, 1 morgen – Yde Jans wijf, 9 hont – Jan Coens kinder, 1 morgen / Jacop her Ghibens, 3 hont – Ghibe her Ghibens, 1 hont – Godeken her Ghibens, 1 hont; Vlijmen, Luisbroek: Alijt Mathijs wijf, 15 hont – Heneken Mathijs soen, 15 hont / Ghiselmaer Heinens, 20 hont – Tyelman Heinens, 20 hont. Hedikhuiszen, Maeshoeven: Hein die Veer, 5 morgen – Kerstiaen ende Peter (d.i. die Veer), 5 morgen.
35. RANB, *AMH* 546 en 547 (beide 30-nov-1377). De oorkonden vermelden van sommige goederen expliciet dat zij van Roelof en Hille afkomstig waren.
36. Dat het in de praktijk toch wel gebeurde, blijkt uit het geval, genoemd in noot 26.
37. Om die reden zijn vermeldingen van 'erfgenamen van X.' bij de genealogische reconstructies ten behoeve van Bijlage A ook geaccepteerd als de descendenten in de volgende generatie na X, dus op gelijke voet behandeld als vermeldingen van 'kinderen van X.'
38. In de korte verwijzingen naar de figuren van Bijlage B zijn steeds achter elkaar opgenomen: het nummer van de figuur, de letteraanduiding van het object van transactie en het jaar van de transactie. De laatste twee elementen zijn ook steeds duidelijk aangegeven in de figuren van Bijlage B. Voor de betekenis verwijs ik naar de toelichting bij de bijlage.
39. Daarover, hoofdstuk 20.2.

40. Zie pag. 219.
41. RANB, *AMH* 135-136.
42. Voor alle informatie over deze zaak: ARA, *HH*, S&A 482 – anno 1501, nr. 151 (18-maa-1502).
43. De manipulaties met dit goed zijn *niet* verwerkt in *figuur 7* van Bijlage B.
44. Een poging tot kwantificatie op dorpsniveau werd ondernomen door SMITH, *Families*, 191-193, die constateerde dat zeer veel disputen voor het ‘manor court’ een intra-familiaal karakter hadden en dat deze zeer vaak te maken hadden met onenigheid over de verdeling van erfgoed. Vgl. voor Heusden HOPPENBROUWERS, *Maagschap*, 79. Op grond van een telling van opgelegde boetes of composities wegens ‘onrechte aanvang’ (= letterlijk onrechtmatige inbezitneming) concludeerde ik daar dat ongeveer één op de acht geschillen, behandeld in de hoge vierschaar van de drossaard van Heusden, een intrafamiliaal karakter had. Detailonderzoek wijst namelijk uit dat ‘onrechte aenvanc’ meestal te maken had met erfgoed.
45. ARA, *AGH* 1960, f. 1.
46. RANB, *KCH* 194.1.2.
47. RANB, *AMH* 240 en 255 (resp. 2 en 18-feb-1451).
48. ARA, *HH*, Dtb 1798, d.d. 13 september 1502.
49. Zie voorts hieronder, paragraaf 8.
50. VAN BAVEL, *Inventaris* III, reg.nr. 1226.
51. VAN BAVEL, *Inventaris* III, reg.nr. 1237 (20-apr-1474).
52. Vgl. LAURILLARD, *Devolutie-regt*, 48-52. In GODDING, *Droit privé* blijft dit aspect van het huwelijksrecht wat onderbelicht; over de (Frankische) oorsprong, de ‘dos ex marito’: nr. 468.
53. GADB, *ORA* 1177, f. 316v (1386/87). Dotering van Elizabeth Rutger Luben dochter uit Hedikhuizen bij haar huwelijk met Peter Frederik (d.i. schoenmakers zoon) uit Heusden.
54. Zie vooral ARA, *HH*, Dtb 1801, d.d. 19 februari 1505.
55. ARA, *HH*, Dtb 1792, d.d. 19 juni 1499.
56. KORTEWEG, *Rechtsbronnen* I, 110. In Den Bosch bestond de regel nog in 1606: zie cap. XVII, tit. III in de editie van de Bossche costumen van 1606 door J.-B. CHRISTYIN, *Brabants Recht, dat is generale costumen vanden lande ende hertogdomme van Brabant*. 2 dln. Antwerpen, 1682.
57. RABL, *ABST* 650, f. 126 (13-jul-[14]83).
58. Tot de weinige uitzonderingen behoort: RANB, *AMH* 219 (6-mei-1381).
59. GADB, *ORA* 1175, f. 68v en Van Bavel, *RB* I, nr. 327 (4-jul-1368).
60. Als noot 58.
61. GADB, *ORA* 1177, f. 316v (1386/87).
62. GADB, *ORA*, B.pr. 1481/82, f. 355.
63. ARA, *HH*, S&A 482, anno 1514, nr. 14 (14-mei-1502).
64. V.D.HAMMEN, *Inkomsten*, 265 (nr. LXIII).
65. Zie (ook voor de voorgaande en volgende citaten): ARA, *HH*, S&A 482, anno 1501, nr. 17 (29-mei-1501) en AGR, *GRM*, RS 804, nr. 131 (ff. 500-502).
66. BANNENBERG, *Oude dekenaten* II, 132.
67. BYL, *Contribution*, 434.
68. Zie hieronder noot 70.
69. VAN BAVEL, *Inventaris* II, reg.nrs. 815 en 816 (resp. 17 en 28-jan-1449).
70. RANB, *AMH* 120, pag. 98 en 117.
71. Het wordt in de betreffende akte niet duidelijk, of drie van de ‘laters’, Melis Jans zoon van Beijnen, Peter de Raat van Doeveren en Jan de Scout Jans zoon van Veen, gehuwd waren met zusters van Liesbeth Godert Liefmans dochter, echtgenote van Hein Pape dan wel met dochters uit het eerdere huwelijk van Hein Pape.
72. VAN SCHILFGAARDE, *Archief*, reg.nr. 95 (2-nov-1444).
73. Erfelijke renten werden in het oude privaatrecht altijd tot de onroerende goederen gerekend. Vgl. expliciet titel 25 van sectie V van de *Costumen van Heusden* van 1569:

- ‘Alle onroerende goeden als hujsen, pachten, renten, lant, sant ende al dat erffenis aengaect.’
74. ARA, *HH*, Dtb 1803, d.d. 27 april 1506.
 75. Zie over competentiegeschillen tussen geestelijke en wereldlijke rechtbanken over dergelijke aangelegenheden hoofdstuk 26.4.
 76. Dit zal ook de voornaamste reden zijn geweest, waarom geestelijken toestemming nodig hadden van de kerkelijke autoriteiten om een testament te laten maken (de zogenaamde ‘*licentia testandi*’). Een laat voorbeeld betreffende een priester uit Vlijmen geeft BANNENBERG, *Oude dekenaten II*, 199.
 77. ARA, *HH*, Dtb 1811, d.d. 2 mei 1515.
 78. Laurillard wees er in zijn proefschrift bij herhaling op, dat derogatie van de devolutieregels door testamentaire beschikking onmogelijk was. Toch gebeurde dit wel, maar de derogatie schiep slechts een fictief recht voor de begunstigde dat altijd kon worden aangevochten door de rechtmatige erfgenamen. Bijvoorbeeld LAURILLARD, *Devolutieregt*, 18-20. Vgl. pag. 239 en noot 81.
 79. Zie pag. 229.
 80. HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 110.
 81. GODDING, *Droit privé*, nrs. 703 en 709.
 82. GODDING, *Droit privé*, nr. 707. Godding merkt op dat in devolutie-Brabant kinderen uit een eerste huwelijk op wie goederen waren gedevolueerd, geen aanspraak konden maken op een ‘legitieme’ uit een eventuele volgende huwelijksgemeenschap van de langstlevende ouder.
 83. Namelijk in sectie IV, titel 7.1, die de rechtsgang bij gerechtelijke erfdelingen beschrijft. De titel eindigt met de bepaling dat ‘een recht kijnts gedeelt’ uit de goederen van de onwillige partij toe zal vallen aan de landsheer. HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 103-104.
 84. Zie pag. 220.
 85. HOPPENBROUWERS, *Inventaris*, nr. 42.
 86. RANB, *AMH* 593 (24-jan-1524).
 87. Mevr. Spierings merkte op, dat in het Bossche schepenprotocol ‘veelvuldig makingen voorkomen aan natuurlijke kinderen’, waarmee zij toch doelt op regelingen *buiten* de strikte regels van het intestaat erfrecht om. SPIERINGS, *Schepenprotocol*, 243, noot 134. Over de (strengere) behandeling in het Land van Altena: KORTWEG, *Rechtsbronnen I*, 117-120. Overigens zou waarschijnlijk wel rekening gehouden moeten worden met verschillende vormen van bastaardij die in de laatmiddeleeuwse rechtstraditie werden onderscheiden. Jan Mathijssen van Den Briel spreekt in zijn ‘Rechtboek’ van a) bastaarden ‘comende “de soluto et soluta”’, d.w.z. van ongehuwden – veelal voorechtelijke kinderen die door het huwelijk van de ouders alsnog ‘amittunt maculam geniture’; b) bastaarden ‘ghewonnen (...) in simplen overspele’ (d.w.z. één van de ouders was gehuwd, de andere niet) en c) bastaarden die ‘elcs vanden ouders ghewonnen heeft boven sinen wittachtighen beddeghenoet’ (d.w.z. beide ouders waren gehuwd, maar niet met elkaar). De rechten van bastaarden (of liever het gebrek daaraan) varieerden nogal al naar gelang de situatie waarin zij waren verwekt. FRUIN/POLS, *Rechtsboek*, 57-58.
 88. ARA, *HH*, Mem 25, f. 57 (3-feb-1468).
 89. Dat priesters kinderen hadden, was in de Late Middeleeuwen heel gewoon. Post schat dat aan de vooravond van de Opstand ongeveer een kwart van de clerus in concubinaat leefde. Post, *Kerkgeschiedenis II*, 285-287.
 90. RANB, *AMH* 468. Van de beide akten zijn helaas slechts korte résumé’s in een latere schepenbrief opgenomen. De overdracht van alle goederen lijkt nochtans los te hebben gestaan van de rente-constitutie, waarvan formele overdracht van goed door de vestiger ook een onderdeel kon zijn. Zie voor de formele aspecten van rente-constituties in Heusden: hoofdstuk 20.
 91. RANB, *AMH* 468, résumé van akte d.d. 3 februari 1425. Het verband tussen de beslaglegging en de twee eerdere transacties blijkt uit het feit dat de résumé’s van

- de drie akten onmiddellijk achter elkaar werden opgenomen in de schepensbrief van 21 september 1451.
92. Aldaar, résumé's van akten d.d. 21 en 25 mei 1425.
 93. Aldaar, résumé van een akte d.d. 26 augustus 1447.
 94. VAN BAVEL, *RB* I, nr. 471 (26-mei-1394).
 95. GODDING, *Droit privé*, nr. 712.
 96. MOORMAN VAN KAPPEN, *Open buydel*, 4-5.
 97. MOORMAN VAN KAPPEN, *Open buydel* (1973) en Godding, *Droit privé*, nrs. 428-438.
 98. MOORMAN VAN KAPPEN, *Open buydel*, 16 en met name voetnoot 158; GODDING, *Droit privé*, nr. 438.
 99. Mogelijk deed zich op dit punt evenwel de invloed van het Bossche gewoonterecht sterk gelden. Ook daarin is de familienaasting nog in de grote compilatie van 1606 uitvoerig geregeld. Zie: HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 66.
 100. Dit *retrait du débrentier* was in de zuidelijke Nederlanden vrij algemeen volgens GODDING, *Droit privé*, nr. 443. Hoewel oneigenlijker, kwam in de noordelijke Nederlanden óók voor een naastingsrecht voor de grondrenteheffer. Zie: VAN ITERSON, *Eigendomsverschuiving*, 457.
 101. ARA, *AGH* 1954, ff. 3v-4.
 102. SPIERINGS, *Schepenprotocol*, 248-249.
 103. Zie daarvoor hoofdstuk 15.
 104. Over de verhouding tussen devolutierecht en leenrecht: GODDING, *Droit privé*, nr. 648.
 105. Bijvoorbeeld ARA, *AGH* 707, f.46 = 226, f.224 = 715, f. 16v = 716, f. 4 (opeenvolgende beleningen met een huis en hof 'binnen der graften' te Veen).
 106. ARA, *AGH* 226, f. 203 (18-maa-1383). Vgl. MARIS, *Repertorium* I, XI.
 107. Over de gradenberekening: zie hoofdstuk 10.
 108. ARA, *AGH* 228, f. 73v (21-maa-1393).
 109. Namelijk ARA, *AGH* 226, ff. 224v-225 (19-mei-1385), belening joffr. Liesbeth Gijsbrecht van Well Hessels dochter met 9 + 7 hont te Aalburg / *AGH* 226, f. 193 (13-mei-1381) = *AGH* 66, f. 1 (17-mei-1383), belening Ide Heinen van Lille dochter van Baardwijk met $\frac{1}{2}$ slag te Baardwijk / *AGH* 226, f. 206 (22-apr-1383), belening Femme Emont Kuists dochter met 34 morgen in Luttelherpt.
 110. ARA, *HH*, S&A 465, f. 122 (?-dec-1458).
 111. Zie de registratie in ARA, *AGH* 716, Heusden, f. 14 (29-sep-1458).
 112. Zie de volgende beleningen: ARA, *AGH* 717, Heusden, f. 1 (26-mei-1464) en 719, Heusden, f. 3 (30-maa-1478).
 113. ARA, *AGH* 719, Heusden, f. 2 (17-maa-1478).
 114. Vgl. voor het Sticht tevens MARIS, *Repertorium* I, XI.
 115. Ook duidelijk aanwezig in het Brabantse leenrecht: GODDING, *Droit privé*, nr. 583.
 116. ARA, *AGH* 228, f. 147 (3-jan-1395).
 117. WIJS, *Bijdrage*, 84-85; GODDING, *Droit privé*, nr. 229.
 118. Bijvoorbeeld de belening d.d. 7 maart 1452 door Dirk van der Merwede van zijn bastaardzoon Jan en Willem met enkele percelen land, alsmede vier 'werven' (hofsteden) in Babyloniënbroek: RANB, *HEM* 40, ff. 94v-95.
 119. Het enige geval zou kunnen zijn het leen van $5\frac{1}{2}$ hont in Baardwijk, waarvan in of kort vóór 1440 $3\frac{1}{2}$ hont door de leenhoudster, Sebe Gijsbrechts dochter van den Zijl (uit Doeveren) werd 'overgegeven' aan haar broer Paulus: RANB, *HEM* 40, f. 93v.
 120. RANB, *HEM* 40, ff. 92v-93 (belening Jan Willems zoon 'Fraan' met 13 hont in Meeuwen); 41, ff. 8 en 11v-12 (belening joffr. Adriana van Rijswijk met een tiendblok van 8 morgen in Eethen); 41, f. 73 (belening Goris Berthouts zoon met 3 morgen in Baardwijk).
 121. RANB, *HEM* 41, f. 8v.

NOTEN HOOFDSTUK 13

1. NOORDEGRAAF, *Platteland*; KNOTTER, *Amsterdamse scheepvaart*; VAN ZANDEN, *Prijs, Op zoek* en hoofdstuk II van *Arbeid*.
2. Met name VAN ZANDEN, *Op zoek*, 374-375.
3. KRIEDTE, *Spätfederalismus*, i.h.b. 45-63 en 89-100; diverse bijdragen in P. KRIEDTE, H. MEDICK en J. SCHLUMBOHM, *Industrialisierung vor der Industrialisierung*. Göttingen, 1977; F. MENDELS, 'Proto-industrialization: the first phase of the process of industrialization' in: *Journal of Economic History* 32 (1972), 241-261; R. VAN UYTVEN, 'Der ländliche Industrie während des Spätmittelalters in den südlichen Niederlanden' in: H. KELLENBENZ [red.], *Agrarisches Nebengewerbe und Formen der Re-agrarisierung im Spätmittelalter und 19/20 Jahrhundert* (Stuttgart, 1975) 57-76.
4. VAN ZANDEN, *Arbeid*, 44.
5. DE VRIES, *Dutch rural economy*, 68; vgl. NOORDEGRAAF, *Platteland*, 9. Het beeld dat De Vries schetst sluit opmerkelijk nauw aan bij sommige algemene beschrijvingen van de economische activiteiten op het Engelse platteland in de Late Middeleeuwen. Zo HANAWALT, *Ties*, 115-120, die 'seeking wages as a supplement to an income from agriculture' 'common' noemt en voorts o.a. de huisbrouwerij, de 'taking in of lodgers', 'hunting and gattering', ja zelfs 'trespassing' en 'petty theft' aanwijst als gebruikelijke (aanvullende) bronnen van inkomsten, zonder deze verder in termen van 'proto-proletarisering' of iets dergelijks te appreciëren.
6. Op de *Enquete*-formulieren van Eethen en Meeuwen, Oud-Heusden en Genderen werd zelfs met zoveel woorden gesteld dat men buiten de landbouw geen andere 'nering' had.
7. Geciteerd door L.G. VAN DIJK, 'Tolprivileges voor Wijk in het Land van Heusden', in: *MGT* 17 (1967), 37. Het origineel van de tollijst berust in het Gemeente-archief van Utrecht.
8. Ook LACHMANN, *From manor*, 17 (Table 1.1) rekent alle 'steuntrekkers' tot de categorie 'laborers'.
9. Vgl. KNOTTER, *Amsterdamse scheepvaart*, 281 (naar Van der Wee).
10. Vgl. VAN ZANDEN, *Arbeid*, 172-173 (naar Van Leeuwen en Smits).
11. J. LUCASSEN, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900*, (Gouda, 1984), 159-168.
12. PIRENNE, *Livre*, 168.
13. PIRENNE, *Livre*, 167-168.
14. PIRENNE, *Livre*, 172.
15. Zie hierboven, hoofdstuk 2.2.
16. PIRENNE, *Livre*, 157.
17. PIRENNE, *Livre*, 169. Mogelijk is 'Leydevane' een verbastering van, c.q. door de uitgever van de tekst verkeerd gelezen voor 'de Lake' (= van der Lek?). Vgl. namelijk aldaar, 168, voor een 'Nicholaus vero de Lake' als één der 'nuntii' (lasthebbers) van graaf Floris van Holland, die alle goederen en inkomsten, ressorterend onder de curtis Aalburg, in 1257 voor drie jaar van Sint-Truiden had gepacht.
18. PIRENNE, *Livre*, 167.
19. VERHOEFF, *Oude maten*, 37. KAPPELHOF, *Archief Tafel*, I, IX houdt voor het Bossche mud in de Late Middeleeuwen ca. 240 liter aan.
20. Daarover, hoofdstuk 17.1.
21. PIRENNE, *Livre*, 167-169.
22. PIRENNE, *Livre*, 160-162.
23. Sc. PIRENNE, *Livre*, 179.
24. PIRENNE, *Livre*, 168: 7 en 5 viertel in Babyloniënbroek; aldaar, 169: (ca.) 6 en 8 in resp. Eethen en Babyloniënbroek; aldaar, 173: 9 in Babyloniënbroek.
25. PIRENNE, *Livre*, 168.
26. Onder andere VAN ZANDEN, *Tienden*, 142, tabel 2.
27. THOEN, *Landbouweconomie* II, 815-816 en Bijlage XIVa, (pag. 1243-1244).

28. PIRENNE, *Livre*, 176; voor de datering: aldaar, 175.
29. De oppervlakte daarvan in 1262 is niet precies te berekenen, maar was tenminste 34½ morgen groot: PIRENNE, *Livre*, 156-158.
30. ARA, *SHv* 1572 520, f. 1 (kohier Vlijmen 1544).
31. ARA, *AGH* 1219, ff. 110v, 111v en 112 (resp. 20, 25 en 26-mei-1359).
32. ARA, *AGH* 1730, inkomsten tienden Vlijmen 1378.
33. NIERMEYER, *Bronnen*, nr. 568.
34. Zie hoofdstuk 20.3.
35. ARA, *AND I*, 799, f. 3v (1460-1461).
36. SMULDERS, *Vlijmense* (14-nov-1429).
37. ARA, *REK* rekrek 2755, inkomsten 1494.
38. ARA, *REK* rekrek 2758, f. 23 (inkomsten 1497).
39. ARA, *HH* Dtb 1789, d.d. 20 december 1497 (Melis Gijsbrechts zoon contra Dirk Hamel Gerijts en Willem Lamberts Vriezen zoon). De verweerders waren de kopers van de hop. Van hen was Dirk Hamel in deze tijd ook schepen van Heusden.
40. FRUIN, *Enquete*, 194.
41. AGR, *GRM*, RS 818, nr. 18 (16-apr-1519). De betreffende appèlzaak was in eerste aanleg in 1512 voor de schepenbank van Delft aanhangig gemaakt.
42. ARA, *REK*, rekrek 4848, overzicht uitgaven t.b.v. werkzaamheden op het Wijkerzand, mei 1455 -mei 1456. De combinatie 'hophof-boomgaard kwam vaker voor, getuige een pachtcontract uit 1523, waarbij joffr. Adriana, weduwe van Tielman van Questenburg uit Heusden, twee hophoven met boomgaard in Aalburg aan één persoon verhuurde. De pachttermijn beliep vijfjaar. De waterstaatslasten waren voor de pachter, de bedelasten voor de verpachter. Het contract stipuleerde tevens bemesting van de boomgaard met slootaarde, terwijl de hophoven gedurende de pachttermijn tenminste tweemaal omgespit en de hopplanten 'deurgaens wael gemest ende gehoopt' dienden te worden. RANB, *CCV* 588 (4-feb-1523).
43. DE VRIES, *Dutch rural economy*, 257-258 (einde noot 161).
44. ARA, *AGH* 200, ff. 74v en 80 (resp. 22-dec-1399 en 7-feb-1400).
45. ARA, *REK* rekrek 2732, inkomsten 'smaelen tijns' 1470-1471.
46. ARA, *REK* rekrek 2752, inkomsten 'smaelen tijns' 1491.
47. ARA, *REK* rekrek 2748, inkomsten 'smaelen tijns' 1487; vgl. rekrek 2749, f. Iv (1488).
48. Zie de domeinrekeningen, inkomsten tijd- (later erf-)pachten Veen.
49. ARA, *AGH* 1976, f. 11v.
50. BRAAMS, *Van Alburch*, 21.
51. ARA, *AGH* 1962, f. 1v.
52. ARA, *REK* rekrek 2731, f. 18 (extraordinaris ontvangsten 1469); rekrek 2733, ontvangsten pachten Heesbeen 1471. In beide bronnen is sprake van 'coirne'. Een passage uit de rentmeestersrekening van Zuidholland over dezelfde kwestie spreekt echter van haver: *REK* rekrek 567, f. 85v.
53. ARA, *REK* rekrek 2731, ff. 12v-13 (inkomsten emolumenten castellanus 1469).
54. GADB, *ORA*, B.pr. 1477/78, f. 460.
55. ARA, *REK* rekrek 2765, f. 7 (inkomsten erfelijke renten Veen 1504). Over de achtergronden: hoofdstuk 1.6 en hoofdstuk 24.3.
56. ARA, *REK* rekrek 2756, uitgaven 'onraet' Hedikhuizen 1495.
57. ARA, *REK* rekrek 2758, f. 15 (inkomsten pachten Hedikhuizen 1497).
58. AAB, III H, (rekening nieuwe 'dijkagie'), ff. 2v-3 (uitgaven aan 'eren' land in 1451, z.j. en 1454).
59. VAN BEURDEN, *Missale*, 50 (= lijst met pastoralia van de kerk van Wijk): 'Item in den iersten in Wikerbroecke XIII hont lants een vierdel hont mijn, dat men cert ende zeyt.'
60. ARA, *AND I*, 807.
61. Zie b.v. in dezelfde notities 'Item VII gulden te setten op Jan Dircks van rijssen gecofft tegen Wolfken van Ghiesen die gesteken siin opt sant te Wijck.' Bij Wijk lag trouwens ook een zand met de naam 't Coorenzant': BRAAMS, *Van Alburch*, 11.

62. De inkomsten behoorden tot de emolumenten van de castellanus en werden daarom nooit in de domeinrekeningen genoteerd. De emolumenten worden echter omstandig beschreven in de rekeningen uit de regeringsperiode van Karel de Stoute. Er bevond zich maar één tiend in Herpt onder, namelijk die van de 'Varkensgemeente'.
63. ARA, *HHS&A* 472, ff. 111-113v (3-nov-1470).
64. BRAAMS, *Van Alburch*, 11.
65. ARA, *REK*, rekrek 4848.
66. In Holland bestond in de 17de eeuw een standaard-lijst waarin de verhouding tussen aantallen en soorten beesten en aantallen (weide)scharen was aangegeven. Afgedrukt bij S. VAN LEEUWEN, *Costuymen, keuren en ordonnantiën van Rijnland* [enz.]. 2 dln. (Leiden/Rotterdam, 1667), I (Costumen), cap. LII (pag. 210). Een 'koe' en tweejarig paard stonden beide op één schaar. Twee koeien = twee scharen rekende men gewoonlijk 'op één morgen lands'.
67. Zie m.n. de verpachtingen aan Adriaan Waalwijns zoon (één paard voor drie gulden); Gielis van Wijk (één paard gedurende zes weken à één gulden); Jan Hagen (twee veulens voor vier gulden); het 'huis van de Honte', Jan Mallants zoon tot Eethen en Arend van Wijk van Onsenoort (elk één veulen voor twee gulden); Veen Gerrits zoon (één 'schaar' plus één veulen voor vijf gulden) en Jan Gerrits zoon (drie 'scharen' plus één veulen voor 11 gulden).
68. Zie de betalingen van Jan Bak (twee runderen voor vier gulden); Jan Hagen (één rund voor 2½ gulden plus twee stuivers); Margriet echtgenote van Dirk de Hoge (drie runderen voor drie gulden); Jan de Klerk (één rund voor zeven stuivers); heer Jan van Meeuwen (vier runderen voor 4½ gulden); Jan van der Merwede (vier runderen voor zes gulden); heer Arend Robbin, priester (één rund voor 1½ gulden plus drie stuivers); Ludolf Stoke (één rund voor 2½ gulden); Gijsbert de Voogd (één rund voor 28 stuivers) en Adriaan Waalwijns zoon (twee tweejarige runderen voor vier gulden).
69. Zie de betalingen voor één 'cewinter' (= ooi-enter?) door Jan Beys en Klaas vanden Veen.
70. Zie over deze zaak hoofdstuk 25.3.
71. ARA, *HH*Dtb 1784, , d.d. 9, 11, 21 en 30 oktober en 6 november 1480.
72. ARA, *HH*, Dtb 1784, d.d. 30 oktober 1480.
73. Zie hoofdstuk 14.4.
74. W. JAPPE ALBERTS en H.P.H. JANSEN (m.m.v. J.F. NIERMEYER), *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middel-eeuwen* (Den Haag, 1977²³) 296.
75. ARA, *AGH* 1955, ff. 4v-5.
76. Bv. ARA, *AGH* 1714, uitgaven: aankoop rijpaard in 1359 voor 37 schilden bij Herman van Veen; *AGH* 1229, f. 64: aankoop 'klein paard' 1371-72; *AGH* 1236, f. 112v: aankoop grijze hengst t.b.v. de hertogin, 1381; *AGH* 1237, ff. 23v, 49 en 58: aankopen grote zwarte hengst, grijs paard, klein zwart paard en telganger 1382-1383; *AGH* 1257, ff. 10v en 64v: aankoop in 1403 van een paard bij Arend van Wijk in Heusden voor 59 schilden en 15 groten. Deze opsomming is zeker niet volledig. De rekeningen van de tesorier en andere klerken van de hofhouding zijn niet speciaal met dit doel doorgenomen.
77. NIERMEYER, *Bronnen*, 642-643.
78. NIERMEYER, *Bronnen*, 657.
79. ARA, *AGH* 1966, f. 3.
80. ARA, *AGH* 1958, ff. 2v-3 (1367) en HOPPENBROUWERS, *Rekeningen*, 27: 'Item een reyse ghedaen inden Haghe om mijns heren raet aen te brenghen dat die Gelres perde ghenomen hadden inden lande van Huesden ende mijns heren ondersete ghevanghen ende ghesekert tot Hompel (= Empel) die dien perde ghevolghet waren' (anno 1395).
81. Nl. bij Peter de smid en Gielis de smid op de lijst van Wijk. Beiden voerden in die tijd verschillende malen smeedwerk uit ten behoeve van het slot van Heusden of

- leverden ijzerwaren aan de slotvoogd; ‘Jakob die wrieter’ (= lett. houtdraaier) uit Drongelen leverde hout en timmerde op het slot in de jaren 1377-1378; ‘Gherit die molner’ (lijst Wijk) pachtte enige tijd de banmolens van Wijk en Genderen. Bij de genitiefvormen van beroepsnaam-achternamen verwijst die van ‘Lijsbeth Smeeds’ (lijst Hedikhuizen) nog rechtstreeks naar het beroep van de echtgenoot: Lijsbeth was naar alle waarschijnlijkheid de weduwe van Paulus de smid uit Heusden.
82. Bijlage A.3 en A.4, *veld* OVERIGE.
 83. Dat lag anders met de uitkering van daglonen aan (geschoolde) handwerkslieden, zoals timmerlieden, metselaars en rietdekkers. Daarbij werd wel vaak jaren achtereenvolgend gebruik gemaakt van de diensten van dezelfde bouwvakkers. Vgl. hoofdstuk 24.2.4.
 84. Namelijk: ‘Meus campanator et carpentarius’, ‘Godefridus textor’ en ‘Walterus [R]asscart (lees: Nasscart; PH), faber’. Pirenne, *Livre*, 159.
 85. ARA, *AGH*, resp. 1955, ff. 4v en 5 en 1960, f. 2. Vgl. tevens *AGH* 1953, f. 5 (1359), boete aan ‘Jans zoen van Cuych’ wegens doodslag. Beslaglegging op de mobilia leverde aan waarde slechts ‘ene coe’ en ‘corven ende visch getou’ op.
 86. Over de rol van Paulus, zijn zoon Dirk en kleinzoon Paulus bij de uitbreiding van de turfexploitatie bij Loon: VAN BEERS, *Heren*.
 87. VAN BEERS, *Heren* IV, 20-21.
 88. Zie hoofdstuk 2.3.
 89. ARA, *AGH* 2088, f. 1 (1379).
 90. ARA, *HH* S&A 483, nr. 131 (29-maa-1504) (De procureur-generaal van Holland contra de freule van Heukelom, vrouwe van Well en Ammerzoden).
 91. Vgl. hieronder, hoofdstuk 27.1.
 92. DE VRIES, *Welvaerend Holland*, Appendix, 238.
 93. Een van Jans zoons heette namelijk Jan van Drongelen (GADB, *ORA* 1177, f. 107v, aankoop grond te Empel, 1383-84), een andere was mogelijk de Willem van Drongelen, wiens zoon Jan de Scriver in 1445 een rente kocht uit grond te Engelen: VAN SCHILFGAARDE, *Archief*, reg.nr. 96 (25-jun-1445).
 94. GADB, *ORA* 1176, f. 299v en 1177, ff. 316v en 372 (resp. 1382/83 en 1386/87).
 95. HENS, *Mirakelen*, 298 en voetnoot 6
 96. VAN ZUYLEN, *Stadsrekeningen* I, 196-197. De enige Scriver die in de 15de eeuw in verband gebracht kon worden met goederen in Engelen was Jan de Scriver Willems zoon van Drongelen: zie hierboven noot 93. De achternaam Schrijvers kwam ook rond 1540 nog in Engelen voor: het oudste kohier van de Tiende Penning noemt een Hendrik Steven Schrijvers zoon, terwijl een perceel er toen ‘Schrijvers werck’ heette (ARA, *SHv1572* 198).
 97. ARA, *REK* rek 2717 (domeinrekening 1455), inkomsten veer-en visrechten.
 98. Een en ander blijkt uit een brief die rentmeester Tielman van Questenburg op 17 september 1496 over de visserij te Veen schreef en die als losse cedel is bijgevoegd in ARA, *REK* rekrek 2754 (domeinrekening over 1493).
 99. ARA, *REK* rekrek 2762, f. 45.
 100. ARA, *REK* rekrek 2765, f. 17v.
 101. O.a. ARA, *REK*, rekrek 2759, f. 17v.
 102. Zie hoofdstuk 23.3.
 103. ARA, *SHv1572*, 1071.
 104. HOLLESTELLE, *Steenbakkerij*, 88, 119-120 en 197.
 105. Bv. ARA, *AGH* 1731, uitgaven 1379 en *AGH* 1735, uitgaven 1393.
 106. GADB, *ORA* 1250, f. 210v.
 107. GADB, *ORA* 1193, f. 12 (4-feb-1421) (leverantie 30.000 dakpannen); *ORA* 1255, f. 256 (10-apr-1486), vermeld bij F.W. SMULDERS, ‘Geschiedkundige Varia’, in *MGT* 5 (1955), 204; VAN ZUYLEN, *Stadsrekeningen* I, 196-197; De bewering van HOLLESTELLE, *Steenbakkerij*, 120, dat Den Bosch ‘in de 15de eeuw’ ‘zijn baksteen en daktegels in hoofdzaak uit Engelen betrok’ gaat wat ver.
 108. ARA, *AGH* 1714 (rentmeestersrekening 1358/59), uitgaven blokhuis ‘biden steenoven’.

109. Zie Bijlage A.3, Oud-Heusden, dossier Anthonis.
110. De vroegste vermelding van een markt in een van de Heusdense dorpen betreft de vee- (c.q. paarden-)markt te Baardwijk in 1541. BONDAM, *Inventaris*, Waalwijk nr. 25 (21-maa-1541).
111. Vgl. voor deze twee uiteengaande ‘wegen’ in het kort VAN ZANDEN, *Prijs*, 80-81 en uitgebreid IDEM, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914* (Wageningen, 1985) hoofdstuk III.1.
112. VAN OUDENHOVEN, *Beschryvinghe Landt*, 9.
113. KUB, *PGNB*, HSS C 1 (= handschrift GROEN, *Beschrijving*, 255).
114. ESDRÉ, *Natuurkundige beschrijving*, 292-296.

NOTEN HOOFDSTUK 14

1. Zie hoofdstuk 2.4.
2. VAN OUDENHOVEN, *Beschryvinghe Landt*, 27.
3. Volgens de domeinrekeningen werd er in Genderen bij het omslaan van waterstaatslasten rond het midden van de 15de eeuw in elk geval gerekend met kleine morgens van vijf hont. B.v. ARA, *REK*, rekrrek 2708, 2722 en 2723 (resp. 1445, 1460 en 1461).
4. RANB, *AMH* 477 (27-feb-1508); VAN AALST/KORT, *Lenen Boxtel*, nr. 23, leen van 11 hont, anno 1436 en 1459 = 1 morgen en 5 hont, anno 1553; maar vgl. nr. 11A: leen van 2 morgen en 2 hont, anno 1470 = 12 hont, anno 1491 In het eerste geval is gemeten in de grote, in het tweede geval in de kleine morgenmaat.
5. Zie m.n. ARA, *SHv1572* 503 (kohier anno 1545), laatste recto-zijde: Berne had ‘inden banne van Outhuesden CL mergen lants, die noeyt mede inde ordinarijs beden gecontribueert en hebben.’ Dat hier opeens in morgens van 6 hont werd gerekend, blijkt onmiddellijk uit de opgaven van het grondbezit van de abdij Berne in de ban Oud-Heusden. Volgens de enquêtes en de dijkcedelen omvatte dat 9 hoeven (180 kleine morgens = 900 hont), hetgeen exact correspondeert met 150 grote morgens van 6 hont.
6. Zo te Drongelen (FRUIN, *Enqueste*, 208), te Genderen (aldaar, 210) en te Wijk (aldaar, 212).
7. Zie o.a. paragraaf 4.
8. Met zoveel woorden meegedeeld in een marginale notitie in de domeinrekening over 1505 (ARA, *REK*, rekrrek 2766, ontvangsten ‘landhuren’ Heesbeen): ‘(...) dat die bede niet sculdich en is up tlant van mijnen genadigen heer te comen, mer upten gemeenen ondersaten.’
9. SAHA, *AAA* A 1, f. 80v.
10. GAVL, *AAA* A 1, f. 20v: ‘want sy (= de ingelanden van Vlijmen; PH) hebben meer dan vijfhondert roeden dijcs oec om beters wil aenghenomen op hem, buten horen hoefdijc die in hoer hoefghetal niet en hoert, daer dat ghemeyn lant oec onder leet.’
11. Zie vooral de hieronder te bespreken lijst met ‘Morgentalen’ van (na) 1549.
12. Van tenminste één dorp werd het kroon-, c.q. schildtal toen gereduceerd; het aandeel van Wijk in de zesjarige bede van 1474 was bepaald op 156 kronen per jaar (à 24 stuivers p/kroon). Dit is te berekenen uit: ARA, *REK*, rekrrek 2738 (1476/77), f. 27v. In de schildtallen-revisie van 1496 werd Wijk gezet op 129 £ 2s 8d – het schild werd toen gelijk gerekend aan het Vlaamse pond. Dit correspondeert, bij een verhouding van kroontal tot schildtal als 1,16:1, exact met het kroontal van 150 dat Wijk volgens de lijst met kroontallen had (nl. 1,16 x 129,1 = 150). Vgl. voor de opeenvolgende revisies in de beheffing tevens hoofdstuk 22.2 en *Bijlage F*.
13. Vgl. hoofdstuk 22.2.
14. ARA, *HSS* 1404, laatste foliozijde.
15. Zie over deze kwestie hoofdstuk 15.2 en hoofdstuk 27.2.
16. PIRENNE, *Livre*, 161. Het areaal van Eethen mat volgens de abt 44½ ‘mansi’ – exclusief

- zeven hoeven gemene weidegronden, dat van Meeuwen 40 ‘mansi, dat van Doeveren 12, exclusief de twee hoeven van het gehucht Dorne. In Drongelen is de overeenkomst slechts schijn. De abt gaf 11 hoeven op, precies het hoefetal dat ook in de *Informacie* wordt genoemd. Van Rijkel spreekt echter consequent van hoeven van 16 (grote) morgens. In de enquête van 1514 ging het om hoeven van 20 (grote) morgens. Het formulier van Drongelen in de *Enquete* geeft 15 hoeven van 20 kleine morgens, de lijst van het ‘hoofgetal’ van 1498 14 hoeven (d.i. van 16 grote morgens).
17. ARA, *SHv1572* 205, f. 1.
 18. FRUIN, *Enquete*, 209.
 19. FRUIN, *Informacie*, 434-435.
 20. Helaas wordt in geen van de oudere Baardwijkse kohieren van werkelijk alle percelen aangegeven of ze binnen- dan wel buitendijks waren gelegen.
 21. Zie hoofdstuk 2.3 en hoofdstuk 15.3.
 22. Na de Middeleeuwen zouden de problemen hier echter steeds groter worden, hetgeen uiteindelijk in de 18de eeuw heeft geleid tot de aanleg van de Baardwijkse Overlaat, die het bovenwater uit Den Bosch en omstreken bij hoog water in de winter op een gecontroleerde wijze moest laten afvloeien naar de Oude Maas.
 23. ARA, *AGH 712*, ff. 153v-154 (17-nov-1431) en 718, Heusden, ff. 3v-4 (4-feb-1473).
 24. ARA, *AGH 718*, Heusden, f. 8v (25-jun-1475).
 25. Hendrik Boudewijns zoon: op de eerste en derde cedel gesteld op vier roeden; bezat 12 morgen. VAN SCHILFGAARDE, *Archief*, reg. nr. 156 en VAN BAVEL, *Inventaris III*, reg.nr. 1231 (27-maa-1474) / Gerrit Paulus zoon (van der Rijt): op alle drie de cedels gesteld op tien voet; bezat 2½ morgen. VAN SCHILFGAARDE, *Archief*, reg.nr. 145 (4-aug-1470).
 26. ARA, *Kaartenafdeling*, VTH 1441.
 27. Zie hoofdstuk 17.3.
 28. Overigens was het hoefetal van Heesbeen in 1262 slechts elf. Vgl. noot 16.
 29. Chr. THIJSSSEN, ‘Dijken schouwen. Strijd tegen het water rond Heusden (12)’ in: *MGT* 41 (1991), 143.
 30. Voor een beschrijving van deze cedel: hoofdstuk 5.2.4.
 31. SAHA, *AAA*, A 1, f. 80.
 32. VAN BAVEL, *Inventaris III*, reg. nrs. 943 en 1254 (29-nov-1454 en 2-nov-1474).
 33. Zie kaart 2 (pag. 32-33).
 34. ARA, *SHv1572*, resp. 520 en 198 (telkens laatste foliozijden).

NOTEN HOOFDSTUK 15

1. De BLÉCOURT/FISCHER, *Kort begrip*, 92-93; KETELAAR, *Oude zakelijke rechten*, 13-14.
2. VAN DEN BERGH, *Eigendom*, 22.
3. DE MONTÉ VER LOREN, *Historische ontwikkeling*, hoofdstuk 2.
4. In het vervolg zal ik in deze brede zin over (grond)eigenaren of, met zijn in het huidige niet-juridische spraakgebruik geaccepteerd equivalent, (grond)bezitters spreken.
5. RANB, *AMH*, 240 (2-feb-1451).
6. In één geval is dat ook echt te bewijzen. Op de lijst van het dorp Herpt staat ‘dat gasthuys vanden Bossche’, dat is het later geheten Groot Ziekengasthuis van ’s-Hertogenbosch. In 1375 had deze instelling inderdaad grond in eigendom in Herpt, die zij aan een ‘colonus’ in (tijd)pacht had uitgegeven. De pachter in kwestie had kennelijk geen eigen grond, want hij staat zelf niet op de bedelijst van 1375. VAN DER VELDEN, *Oudste cijnsregister*, nr. 199.
7. Het tijnsgoed in Vlijmen omvatte namelijk ca. 30 morgen (Oude Heide), 83 morgen (Nieuwe Heide) en ruim 126 morgen (Luisbroek); vgl. tabel 20.1. Dit was bij elkaar 40% van het (binnen- plus buitendijkse) areaal van Vlijmen in 1514.

8. Bij de vooronderstelling dat het eigenerfde areaal van de burenen in 1375 gelijk was aan dat in 1514, het eerste jaar waarvoor gegevens beschikbaar zijn (tabel 16.1, kolom I). Die vooronderstelling is natuurlijk uitsluitend en dan ook nog maar ten dele gerechtvaardigd voor de dorpen waarvan aannemelijk is te maken dat noch de oppervlakte van het cultuurareaal, noch de verdeling ervan tussen verschillende maatschappelijke groepen tussen 1375 en 1514 belangrijke wijzigingen onderging, zoals Vlijmen zelf en Wijk. Vgl. voor de argumentatie hoofdstuk 16.2.7. Bij deze vooronderstelling zou de bedelast per eigenerfde morgen in Vlijmen 1,16 pond hebben bedragen als men de tijnslanden wel, 2,12 pond als men ze niet als eigenerfde goed beschouwt. De bedelast per eigenerfde morgen in Wijk komt op 0,96 pond.
9. Enige voorbeelden zijn genoemd in hoofdstuk 14.4. Vgl. de uitgifte in erfpacht van een uiterwaard bij Hedikhuizen door de rentmeester van de domeinen in 1467: voorwaarde was dat de nieuwe bezitters 'sculdich (waren) te houden op horen cost den dijk behorende totten voirn. rijsweert.' ARA, *REK*, rekrek 2729, ontvangsten 'erftijns' Hedikhuizen.
10. Vgl. hoofdstuk 16.2.7.
11. DEKKER, *Zuid-Beveland*, 438.
12. VAUGHAN, *Charles the Bold*, 401-402 (= vertaalde tekst van circulaire d.d. 19 december 1470). In hetzelfde jaar had de hertog ook geëxperimenteerd met de bezoldiging van vazallen die nagenoeg permanent beschikbaar moesten zijn voor krijgsveld. Volgens JONGKEES, *Staat*, 200-201, moesten in verband daarmee alle lenen 'waarvan gewoonlijk geen wapendiensten werden verricht (...) aan hun verplichtingen voldoen door een geldelijke prestatie. Als norm had men hiervoor aangenomen de uitrustingskosten van een volledig gewapenden en bereden "homme d'armes" voor iedere 150 £ renteopbrengst van een leen.'
13. FRUIN, *Informacie*, 623 (Aanhangsel. Plakkaat d.d. 6 juli 1515). Vgl. Aldaar, Voorbericht, pag. XXIX.
14. ARA, *AGH* 226, f. 135v (23-maa-1374).
15. ARA, *HH*, Dtb 1786, d.d. 7 mei en 21 juni 1487.
16. ARA, *AGH* 719, f. 3 en 721, f. 13v.
17. ARA, *HH*, Dtb 1788, d.d. 4 februari 1495.
18. Zie hoofdstuk 20.3.
19. Dit blijkt o.a. uit latere overdrachten van uit 1364-1366 bekende grafelijke tijnsgoederen voor de schepenbanken van Heusden en Den Bosch. VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nr. 166 (1-okt-1385); VAN SCHILFGAARDE, *Archief*, reg.nr. 25 (1-jul-1386); GADB, *ORA*, B.pr. 1416/17, f. 407. Dat deze tijnslanden overerfbaar waren, is zowel uit de tijnslijsten van 1364/66 af te leiden, waarop vele malen ouders en kinderen, broers en zusters na elkaar met eigen kavels zijn geadministreerd (vgl. hoofdstuk 12, noot 34), als uit het feit dat in Vlijmen nog een eeuw later verschillende kavels aantoonbaar in handen van dezelfde families waren gebleven (Brant, Brunincs, Van Loon, Van Niewel en Priem).
20. Volgens sommigen zouden veel schepenbanken zich overigens uit tijnshoven hebben ontwikkeld: zie NÈVE, *Overdracht*, 33 en noot 37.
21. Van de overdracht van erfpachtgoed voor kerkelijke rechtbanken als representanten van de kerkelijke blooteigenaar zijn verschillende voorbeelden te vinden in BANNENBERG, *Oude dekenaten II*: pag. 208, 210 en 215 (alle m.b.t. goed in Baardwijk). In een registratie uit 1530/31 (pag. 215) wordt de 'consensus/concessio emphiteotice' (uitgifte in erfelijke pacht) gelijkgesteld aan 'venditio' (verkoop). De uitgifte geschiedde ook bij openbaar opbod.
22. ARA, *HH*, Dtb 1813, d.d. 24 september 1515.
23. ARA, *HH*, Dtb 1793, d.d. 7 juli 1499.
24. ARA, *REK*, rekrek 2752, ontvangsten 'erftynse' Oud-Heusden.
25. ARA, *REK*, rekrek 2765, ontvangsten 'erftynse' Oud-Heusden, 1504. Volgens deze post zou de 'overgifte' van het goed zijn gedaan door prior en convent van Mariënkroon, maar werd duidelijk gedoeld op de eerdere transactie ten gunste van Cornelis en Willem Boom.

26. DE MONTÉ VER LOREN, *Historische ontwikkeling*, 7.
27. Bijvoorbeeld VAN BAVEL, *RB* II, nr. 866 (5-nov-1475); vgl. de Veluwse 'pachtlenen'. KROES, *Onvolledige opstrek*, 51 (naar Heringa).
28. THOEN, *Landbouweconomie* I, 452 + voetnoot (1), waar verwezen wordt naar DESPY, *Campagnes*, 29; Ook: B.H. SLICHER VAN BATH, 'Hoven op de Veluwe' in: IDEM, *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis* (Utrecht/Antwerpen, 1978) (oorspr. 1964), 290; KROES, *Onvolledige opstrek*, 49-50.
29. DEKKER, *Kromme Rijngebied*, 269.
30. Zie over de zwakke behandeling van het vervalrecht in *De cope* de al eerder aangehaalde recensie van Verhulst (hoofdstuk 20, noot 4), 164. Het gaat daarbij vooral om Van der Lindens geforceerde interpretatie van een uitgiftebrief van bisschop Gwijde van Avesnes met betrekking tot Miland uit 1308.
31. VAN DER LINDEN, *Cope*, 222.
32. WESTERINK, *Veluwse*, 76-78 en 82-83.
33. Het tweede punt is voor Heusden vermoedelijk nooit te bewijzen, omdat het laatmiddeleeuwse landrecht ter zake van civiele geschillen hoe dan ook geen automatische verbeurte (meer) kende. Trouwens, bij panding en beslaglegging bestond het vervalpand evenmin nog; panden waren *altijd verkooppanden*. Vgl. hieronder, par. 20.4. Als een tijsplichtige dus nalatig was jegens de tijsgerechtigde, kon de laatste alleen de gebruikelijke evictie-procedure (actie tot gerechtelijke uitwinning) beginnen. Een voorbeeld – de tijsplichtige is hier betaler van een stedelijke hofstede-tijs – RANB, *KCH* 62 (2-jan-1432). Tegen wanbetalers van erfelijke pachten in eigenlijke zin werd op dezelfde manier opgetreden: bv. ARA, *REK*, rekrek 2730, ff. V-VI (1468).
Volgens bepaling 15 van de Ordonnantie op de Hoge (Maas)dijk van 1 oktober 1437 had de tijsheer bij nalatigheid van een onderhoudsplichtige (tijsplichtige) eigenaar een preferent verhaalsrecht. Als het inliggend goed namelijk tijsgoed bleek te zijn, moest de tijsheer worden verwittigd waarna deze de gerechtelijke uitwinning van de dijkgraaf mocht overnemen. Deed hij dat niet, dan ging de procedure buiten hem om voort en liep hij de kans bij reële executie zijn recht op de tijs te verliezen. VAN OUDENHOVEN, *Beschrijvinge Stadt*, 251 e.v.
34. Uitvoerig besproken op in hoofdstuk 20.1.
35. Voor een edelman: lijst Vlijmen-Luisbroek, Wijnrik van Oyen, tijsplichtig voor 14 hont; voor een 'uytlander': lijst Vlijmen-Luisbroek en Nuwe Heide, Jordaan Brant (uit Well), tijsplichtig voor resp. 3½ hont en 4 morgen.
36. B.V. VAN BAVEL, *Inventaris* II, reg.nr. 126 (2-maa-1381) (betr. Heide in Vlijmen) en VAN SCHILFGAARDE, *Archief*, reg.nr. 221 (24-jan-1498) (betr. Maashoeven in Hedikhuizen).
37. Vgl. GODDING, *Droit privé*, nr. 263, die eveneens stelt dat zowel allodiaal, leen- en tijsgoed in het algemeen door de bezitters met 'geconstitueerde renten' mochten worden belast.
38. KORT, *Leenhoven*.
39. ARA, *AGH* 198, f. 49 (17-nov-1392).
40. Mogelijk is er ook veel van dit goed verkocht. Zou het bijvoorbeeld tijsgoed zijn geworden, dan zouden de inkomsten te vinden moeten zijn in de rekeningen van de rentmeester van Heusden en dat zijn ze niet, tenzij ze zijn begrepen in de (onbeduidende) 'smalen tijsen' die hier en daar nog werden geïnd.
41. RANB, *HEM*, 40, ff. 91-96 (registratie 1440, met mutaties voor 1467 en 1489). Niet te becijferen zijn de oppervlakten van 'gesaten', 'hofsteden' en 'werven' (Babyloniënbroek) die soms tegelijk met losse percelen land één leen vormden.
42. RANB, *CCV* 581.
43. Zie hieronder, hoofdstuk 20, paragraaf 1 en tabel 20.1.
44. Zie hoofdstuk 20.1.
45. Zie hoofdstuk 20.2.

NOTEN HOOFDSTUK 16

1. Zie tevens Bijlage C, Oud-Heusden, 1556 (c).
2. ARA, *SHv1572* 453. Dit kohier is verder niet gebruikt, omdat er geen eigenaren-verpachters in worden genoemd.
3. HOPPENBROUWERS, *Rekeningen*, 3, 5 (noot 14) en 8.
4. ARA, *AGH* 1953, f. 5.
5. ARA, *AGH* 1955, ff. 3 en 4.
6. ARA, *AGH* 1961, f. 1.
7. FRUIN, *Informacie*, 457.
8. ARA, *SHv1572*, resp. 159, f. 1 en 239, f. 9v.
9. Bos-Rops, *Willem Eggert*, 50-51; IDEM, *Incidentele gunst*, 23.
10. Berekend naar de gemiddelde pachtwaarde van acht percelen domeingrond te Herpt met een totale oppervlakte van 96 Rijnlandse morgens in 1375/76. De pachten deden op jaarbasis gemiddeld 4,4 £, de Dordse plak gerekend voor 21 'zwarte' penningen. ARA, *AGH* 1728, ontvangsten 'landhuren'.
11. ARA, *AGB*, 48, f. 6.
12. Dit werd al opgemerkt door de mercantilistische econoom William Petty (1623-1678). Hij veronderstelde dat de koopwaarde een veelvoud bedroeg van de netto-jaarlijkse grondrente en dat dit veelvoud gelijk was aan de gemiddelde levensverwachting van de koper op het moment van de koop. Volgens Petty was dat in zijn tijd 21 jaar en om die reden tendeerde de verhouding verkoopwaarde:huurwaarde toen naar 21:1. TH.L.M. THURLINGS, *Turgot en zijn tijdgenoten. Schets van de bevestiging van de economische wetenschap* (Wageningen, 1978) 29-33.
13. Uit de vele pachtprijsgegevens in de domeinrekeningen en het oudste cijnsboek van Berne voor grond in Engelen, Herpt, Oud-Heusden, Wijk en Aalburg is een gemiddelde pachtprijs van 60 groten per morgen in 1375 te berekenen. Overigens was de spreiding rond dit gemiddelde behoorlijk groot. Zie voorts hieronder, hoofdstuk 21.5.
14. VAN SCHAÏK, *Belasting*, 110-111.
15. BOESCHOTEN/VAN MANEN, *Welstandsverdeling*, 535.
16. ARA, *AGH* 202, f. 25 v.
17. ARA, *AGH* 202, ff. 59v en 115.
18. ARA, *AGH* 203, ff. 1v-2.
19. FRUIN, *Enquete*, 197.
20. FRUIN, *Informacie*, 440. Voor dezelfde betekenis van 'vrij' in 'vrij eigen': DE MONTÉ VER LOREN, *Historische ontwikkeling*, 367-368 en VAN ITERSON, *Beschouwingen*, 421. Volgens De Monté zou 'vrij eigen' echter in eigenlijke zin gelijkstaan met 'allodium'; *aldaar*, pag. 11. 'Vrij eigen goed' in die betekenis kon dan ook best belast zijn met renten: RANB, *KCH*, 162.1. (5-apr-1509) geeft een voorbeeld van een overdracht 'ten vryen eyghen' van grond in hetzelfde dorp Hedikhuizen ten tijde van de enquêtes, waarbij de rentelasten die op de grond drukten mede op de koper overgingen. Ook in de tijd zelf bestond dus de nodige verwarring over het begrip, getuige een door DE MONTÉ, *a.w.*, 590 geciteerde passage uit een vonnis van het Hof van Holland, waarin één der partijen verzuchtte, dat sommige leden van het Hof absoluut 'niet en weten wat een vry eygendom is na den rechte van Haestrecht'.
21. ARA, *AGH* 237, f. 40v (24-nov-1406).
22. ARA, *AGH* 237, f. 77.
23. Zie tabel 16.3 onder Baardwijk en Genderen; VAN SCHAÏK, *Belasting*, 78.
24. Vgl. de 'woeste' zone van het Vlijmense Ven in KUIPER, *Gemeente-atlas*, onder Vlijmen en de Topografische Kaart, verkend in 1837-1838, blad 45 ('s-Hertogenbosch) (facsimile Topografische Dienst). De zogenaamde Bossche Sloot vormde de bangrens van Vlijmen.
25. Vgl. voor de Wijkse toponiemen BRAAMS, *Van Alburch*, 8-11. Men vindt hier niet altijd de vroegste vermeldingen, omdat Braams zich uitsluitend baseerde op gepubliceerd materiaal.

26. Zie hieronder, hoofdstuk 17.1.
27. Zie hoofdstuk 15.2.
28. ARA, *AND* 799, f. 3. (1460-61).
29. AAB, *cbII*, Vlijmen (ca. 1445). Vgl. VAN BAVEL, *RB II*, nr. 686 (25-jul-1439).
30. ARA, *SHv1572* 520.
31. FRUIN, *Informacie*, 436.
32. Namelijk 2 $\frac{3}{4}$ morgen. De laatste belening was die van Jan Scout Jan Graven zoon op 10 maart 1399. Hij betaalde het niet onaanzienlijke bedrag van 110 nieuwe Gelderse guldens voor het perceel: ARA, *AGH* 228, f. 324. Het leen was eerder afhankelijk van het leenhof Elshout (*AGH* 226, f. 239 (22-okt-1386)), dat evenwel in handen was gekomen van de graaf van Holland.
33. RABL, *ABStT* 502, pag. 9.
34. VAN BEURDEN, *Missale*, 50.
35. Daarbij ben ik er voor Vlijmen van uitgegaan dat het bezitsaandeel van de buren (zie tabel 16.1, kolom II) voor binnen-en buitendijks land gelijk was. Het buitendijks land omvatte volgens de opgave van de *Informacie* een kleine 15 morgen meer dan de berekende oppervlakte van het Luisbroek. Als basis voor de berekening exclusief het Luisbroek heb ik (89% van) 450 morgen genomen, dus ruim de maat van het binnendijks land volgens de *Informacie*. Voor Wijk gold die veronderstelling niet, omdat de *Informacie* suggereert dat de abdijs van Middelburg als grootste allochtone grondbezitter in het geheel géén bezit in het Wijkerbroek had. De kaart die landmeter Daniël Schillinx in 1613 van de (voormalige) abdijsgoederen in Wijk tekende (ARA, *Kaartenafdeling*, VTH 1449) geeft hierover geen uitsluit, omdat daarop geen veld- of perceelsnamen zijn aangegeven. De locatie van het middeleeuwse Wijkerbroek is niet precies bekend. De bewering van BRAAMS, *Van Alburgh*, 7, dat Wijkerbroek 32 morgen groot was en binnen de ban van Genderen lag, berust op een verkeerde lezing van een artikel van Beelaerts van Blokland over het geslacht Spierink uit 1906. De bron hiervan is de belening in 1360 van Jan Spierink (d.i. van Aalburg) met 32 morgen land in Genderen, waarvan 7 *hont* in het Wijkerbroek lag, 2 morgen 'tot Wijk in die hove' en 15 *hont* 'tot Aelborch bider kerken'. ARA, *AGH* 226, f. 66 (ca. 13-jan-1360). Voor Wijk ben ik er daarom gemakshalve van uitgegaan dat alle grond in het Wijkerbroek burenbetis was – hetgeen zeker niet helemaal terecht is, want in het Wijkerbroek lag o.a. ook pastoriegoed; zie noot 34.
36. Over deze bron, hoofdstuk 2.6 en hoofdstuk 20.1.
37. Zie hoofdstuk 2.6.
38. Zij vormden namelijk resp. 36 en 56% van het totale (geschatte) aantal eigenerfde buren in Vlijmen in 1365.
39. Voor de bezitsverdeling, gebaseerd op de bezitsverhoudingen in Nieuwe Heide en Luisbroek was het rekenkundige gemiddelde 6,3 en de mediaan 5,5 Rijnlandse morgen; de standaarddeviatie bedroeg 2,7 morgen. Voor de bezitsverdeling, gebaseerd op de bezitsverhoudingen in enkel de Nieuwe Heide waren rekenkundig gemiddelde en mediaan gelijk: 4,7 Rijnlandse morgen; de standaarddeviatie bedroeg 1,4 morgen.
40. Dit gegeven heb ik in hoofdstuk 2 gebruikt voor een schatting van de sterfte in het zuidelijke deel van het Land van Heusden.
41. VAN DER VELDEN, *Oudste cijsregister*, nrs. 314 t/m 316
42. Over de mogelijke reden wordt gespeculeerd in hoofdstuk 2.3.
43. Zie verder hieronder, hoofdstuk 18.1 en hoofdstuk 19.1.
44. Zie hoofdstuk 27.1.
45. Zie hoofdstuk 13.4.
46. Zie daarover, hoofdstuk 25.3.
47. Gezien de geringe absolute aantallen moet overigens de betekenis van de verschuivingen tussen de drie 'peiljaren' niet worden overschat.
48. Deze categorie treft men niet in alle kohieren aan, waarschijnlijk niet omdat in sommige dorpen buren zonder grondbezit niet hoefden bij te dragen in directe belastingen, zoals blijkt uit de *Informacie* van 1514. In andere dorpen gaat het meestal om

betrekkelijk geringe aantallen: in Eethen bijvoorbeeld werden in 1553 tien burenen alleen voor het bezit van 'gesate' of huis aangeslagen op 105 burenen met eigen of gepachte grond. ARA, *SHv1572* 604. In Heesbeen waren er in 1556 14 'gesectken mitten huijsen die mitten landen niet verhuert en sijn'. Zes van de bezitters kwamen niet voor onder de grondbezitters of grondgebruikers van Heesbeen; van de 17 'huyskens op den Wijckschen Dijk', vlak buiten de stadspoort van Heusden richting Aalburg, zelfs 13 niet. De meeste bezitters waren poorters, c.q. kleine ambachtslieden.

49. ARA, *SHv1572*, resp. 159 en 520.
50. ARA, *SHv1572*, resp. 239 en 144.
51. ARA, *SHv1572* 190.
52. ARA, *SHv1572* 466.
53. ARA, *SHv1572* 464.
54. ARA, *SHv1572* 159. Buiten beschouwing bleven de registraties van het 'gemengde' (d.w.z. binnen- en buitendijkse) grondgebruik en de landerijen waarvan de binnendan wel buitendijkse ligging niet expliciet was aangegeven. Over bleven 41 kavels binnendijks en 45 kavels buitendijks land.
55. De correlatie-coëfficiënten zijn respectievelijk $R = 0,78$ en $R = 0,82$, de determinatie-coëfficiënten $R^2 = 0,62$ en $R^2 = 0,67$. Door bepaling van de regressielijn wees uit, dat beide verbanden lineair zijn.
56. Zie hoofdstuk 8.3 en 8.4.
57. Zie hoofdstuk 8.3 t/m 8.5.
58. FRUIN, *Informacie*, 448.
59. Zie hoofdstuk 5.4 en de verantwoording bij tabel 16.1.
60. Voor de eerste periode heb ik in de Bossche schepenprotocollen alleen gezocht naar informatie over personen die in de buurlieden-dossiers van Bijlage A pasten; voor de tweede periode daarentegen naar gegevens over alle getraceerde grondeigenaren, pachters en rente-bezitters in de dorpen waarvoor dossiers werden aangelegd. Dit verschil in research had te maken met het feit dat de kaartsysteem-index op de protocollen (het fichier Smulders-Spierings) in die fase van het onderzoek nog niet toegankelijk was voor de eerste 'peilperiode'. Inmiddels is dat (al geruime tijd) wel het geval.

NOTEN HOOFDSTUK 17

1. Vgl. hierboven, hoofdstuk 16.2.8.
2. Recente editie: CAMPS, *ONB*, I nr.33 (24-mei-1107). Vermoedelijk zal Insula Dunc aan de Maas in de nabijheid van Aalburg hebben gelegen. Bij Camps' vermoeden 'dat de plaats, als gevolg van de veelvuldige verleggingen van de bedding van de Maas vroegtijdig verdwenen is' sluit ik mij graag aan. Merkw aardig blijft natuurlijk dat in de bul alleen sprake is van een 'altare' te Aalburg maar van een 'ecclesia' te Insula Dunc. Reeds in een oorkonde van één jaar later wordt een 'ecclesiam de Alburch que est Sancti Trudonis' genoemd. PIOT, *Cartularium*, I, nr. XXIV (26-jun-[1108]) = Koch, *OHZ* I, nr. 95 en MULLER/BOUMAN *OSU* I, nr. 279.
3. PIRENNE, *Livre*, 162 (mededeling uit 1262).
4. LAVIGNE, *Kroniek* I, 21. Vgl. FRENKEN, *Abdij*, 180.
5. LAVIGNE, *Kroniek* I, 106-107 (vertaling enigszins aangepast).
6. Meest recente editie: KOCH, *OHZ* I, nr.95.
7. HENDERIKX, *Beneden-delta*, 94.
8. Zie de oorkondenreeks in KRUISHEER, *OHZ* II, nrs. 843, 844, 859 en 862 (resp. 15-maa-1250, 15-maa-1250, 19-mei-1250 en 9-jun-1250). Het citaat uit de vorige zin werd ontleend aan de laatste twee van deze teksten. Over de verhouding tussen de beide Willemen en de belening met de voorgedij over Aalburg ook: LAVIGNE, *Kroniek* II, 96-98.
9. Aan de informatie over de uithof Aalburg zijn aparte studies gewijd door SIMENON, *Bezittingen* en FRENKEN, *Abdij*.

10. PIRENNE, *Livre*, 156-160. De optelling (m.n. op f.55 = pag. 157-158) is overigens niet helemaal te volgen.
11. Over de naam en vroegste geschiedenis van Babyloniënbroek: RENTENAAR, *Vernoe-mingsnamen*, 316; VAN DER VELDEN, *Babyloniënbroek*, 26. Ik ben het niet eens met Van der Velden dat de aanduiding 'villa' in de eerste vermelding van Babyloniën(broek) duidt op 'een zeer hoge ouderdom', noch op de eerdere aanwezigheid van een hof (vroomhoeve). 'Villa' was rond 1100 reeds lang de gebruikelijke term voor 'dorp'.
12. Onder de notities over het jaar 1254 staat bijvoorbeeld 'Terra arabillis que pertinet ad curtem de Alburg locata fuit hoc anno pro 63 s.lov. Item pro 10 s.lov., solvendis in festo Margarete.' PIRENNE, *Livre*, 164. Opmerkelijk genoeg vindt men geen verpachting van weidegronden.
13. PIRENNE, *Livre*, 167. PIOT, *Cartulaire I*, nr. 239 (11-aug-1257).
14. PIOT, *Cartulaire I*, nr. CCXL (29 en 31-aug-1257).
15. PIRENNE, *Livre*, 133-134.
16. Beide gevallen: PIRENNE, *Livre*, 171.
17. PIRENNE, *Livre*, 129.
18. SIMENON, *Organisation*, 27. Vgl. SIMENON, *Bezittingen*, 15 en 19.
19. RABL, *ABST*, [oud nr.] 7037. Het is mij noch uit de concordans noch uit de beschrijving van stukken in de nieuwe inventaris van het archief van M. Van der Eycen helemaal duidelijk geworden welk nummer het register thans heeft – vermoedelijk 502, maar de aanduiding '14de eeuw' is dan niet correct. Het jaar 1426 vindt men op pag.9 van het registertje. Een latere kopie ervan staat in [oud nr] 6725 = nieuw nr.233, ff.119-125. Deze kopie werd klaarblijkelijk benut door SIMENON, *Organisation*, 32, die de aangegeven oppervlakten overigens niet helemaal correct heeft opgeteld.
20. Niet van alle percelen is op grond van de omschrijving exact te bepalen, of ze in Aalburg dan wel in het aangrenzende Heesbeen waren gelegen.
21. Met dit hof is wellicht bedoeld het huis en de hofstede die Sint-Truiden in 1314 verwierf van Margaretha, weduwe van Willem van Eethen: PIOT, *Cartulaire I*, nr. 346 (29-okt-1314).
22. SIMENON, *Organisation*, 107.
23. ARA, *SHv1572* 144 (kohier 1543) en 446 (kohier 1544).
24. Het conflict dat de abt in 1452 met de heer en de bureu van Eethen had over de bijdrage van Sint-Truiden in de kosten van de aanleg van de Mosterddijk achter Babyloniënbroek (PIOT, *Cartulaire II*, nr. 548 (15-feb-1452)), hing toch wel samen met het *tiend-* en niet het grondbezit van de abdij in Eethen en Meeuwen.
25. De beste inleiding is nog altijd VAN BAVEL, *Verkenningstocht*. Over de ontwikkeling van het oudste grondbezit: NIEMMEYER, *Klooster*; VAN DIJK, *Klooster* en MOSTERT, *Goederen*.
26. De meest recente edities zijn CAMPS, *ONB I*, nr. 133 en VAN BAVEL, *RB I*, Bijlage III.
27. MOSTERT, *Goederen*, 137.
28. VAN DIJK, *Klooster*, 31.
29. VAN BAVEL, *Verkenningstocht*, 272-273 en 288. Vgl. ook VAN DIJK, *Klooster*, 17, 29-30 en 32-33.
30. Het feit dat in sommige van deze plaatsen in 1376 cijns aan Berne werd betaald, mag niet als bewijs voor Berns grondbezit gelden, omdat in het oudste cijnsregister tijnsen op tijnsgoed en geconstitueerde renten door elkaar en zonder dat beide vormen van elkaar zijn te onderscheiden, werden genoteerd. Van het tijnsgoed heb ik trouwens aangenomen, dat het in deze periode moet worden aangemerkt als eigen bezit van degene die possessie heeft, niet meer van de bloot-eigenaar. Zie mijn opmerkingen hoofdstuk 15 en in hoofdstuk 20.1.
31. Resp. VAN BAVEL, *Verkenningstocht*, 281 en VAN DIJK, *Klooster*, 18.
32. Door de fiscale exemptie die de abdij van oudsher genoot, werden voor haar goederen speciale kohieren gemaakt. De huurwaarde moest namelijk wel worden vastgesteld,

- omdat de pachters over eenderde daarvan de Tiende Penning verschuldigd waren. ARA, *SHv1572*, nrs. 434 en 475 (los bijgevoegd katern).
33. VAN DER VELDEN, *Staat*.
 34. ARA, *GKD*, 521.
 35. ARA, *SHv1572*, 226.
 36. ARA, *SHv1572*, 503 (laatste recto-zijde).
 37. De Onze-Lieve-Vrouwe-abdij van Middelburg was het oudste premonstratenzerklooster binnen de huidige grenzen van Nederland. Over de achtergronden van de fundatie en de vroegste geschiedenis: DEKKER, *Komst*, i.h.b. 173-175.
 38. Abusievelijk is in het formulier van Aalburg ook nog eens het bezit van 95 morgen aan de 'abt van Middelbouch' toegeschreven. FRUIN, *Informacie*, 453. Men dient hiervoor in de plaats te lezen de abt van Sint-Truiden.
 39. RANB, *AMH* 162 (4-jan-1498).
 40. ARA, *Kaartenafdeling*, VTH 1449.
 41. FRUIN, *Archief*, reg.nr. 433 (19-jun-1353).
 42. FRUIN, *Archief*, reg.nr. 125 (30-jul-1312).
 43. FRUIN, *Archief*, reg.nr. 96 (2-jul-1295); gedrukt bij De Frémery, *Supplement OHZ*, nr. 300.
 44. Zie: KRUISHEER, *OHZ* II, nrs. 569 (28-mei-1235) en de heruitvaardiging van deze oorkonde: nr. 714 (jun-1247).
 45. FRUIN, *Archief*, 3.
 46. L.P.L. PIRENNE [red.], *De Rijksarchieven in Nederland* ('s-Gravenhage 1973²) II, 509-510.
 47. MULLER/BOUMAN, *OSU* I, nr.419.
 48. Deze vergissing zal wel teruggaan op VAN OUDENHOVEN, *Beschryvinghe Landt*, 27, waar lustig wordt losgefantaseerd op het vermeende verblijf van de tempeliers in Wijk. Ook de mening van J. HENDRIKS, *Archeologie*, 63-65, dat met de Munnikenhof de uithof van de abdij van Sint-Truiden bedoeld zou zijn, kan ik absoluut niet delen.
 49. Onder andere door S. MULLER HZN in zijn overzicht van de parochies binnen het dekenaat Tiel in *De kerkelijke indeeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart. I. Het bisdom Utrecht*. 's-Gravenhage, 1921 (beschrijvende delen van de Geschiedkundige Atlas van Nederland), pag. 417. In voetnoot 2 stelde Muller uitdrukkelijk dat met het 'Monnikenhof' niet een 'Tempeliersklooster' kan zijn bedoeld.
 50. VAN DER VELDEN, *Voormalige uithoven*, i.h.b. 232-234.
 51. De volgende passage is hoofdzakelijk gebaseerd op Van Bavel, *Inventaris* I, Inleiding.
 52. Dit was overigens slechts tijdelijk. In 1426 of 1427 werd de overste prior. Over de achtergronden daarvan: VAN BAVEL, *Inventaris* I, pag. XIV.
 53. Voor de beleningen: AGR, *CFB* 4, f. 201v. (ca. 1374) en 20, f. 308 (beleningen 1449-1557). De beleningen zijn gepreciseerd in RANB, *AMH* 463 (anno 1431).
 54. Op wat voor gronden VAN BAVEL, *Inventaris* I, pag. XV de transactie kwalificeert als 'ruilkoop', is mij niet duidelijk. De eigenlijke koopakte is niet bewaard gebleven, wel een vrijwaringsakte van 2 februari 1431, waarin Ywijn Hack Mariënkroon zekere financiële genoegdoening toezegt voor het geval de mede-erfgenamen van zijn vader het goed De Donk alsnog in handen weten te krijgen. Dat Ywijn Hack het goed als Brabants leen hield, blijkt uit RANB, *AMH* 464 (vgl. VAN BAVEL, *Inventaris* II, reg.nr. 369, d.d. 17-jun-1413).
 55. ARA, *GKD* 518 en 519.
 56. De uitgften in erfpacht waren rond 1610, toen de *blaffaard* werd aangelegd, nog pas van betrekkelijk recente datum zoals blijkt uit vergelijking met de opgaven van het grondbezit in de kohieren van de Tiende Penning van ca. 1550. Veel tijdpachten in Oud-Heusden moeten in de tweede helft van de 16e eeuw zijn omgezet in erfpachten.
 57. De laatste vindt men onder de noemer 'ligna' samengevat in de staat van goederen van het klooster, opgemaakt in 1570 (zie noot 33).
 58. Voor de laatste bron: RANB, *AMH* 123.

59. Zie: VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nr. 697 (29-nov-1441) en ARA, *REK* rekrek 2705-2706 (rekeningen 1442 en 1443).
60. RANB, *AMH* 154 (Babyloniënbroek), 263 en 264 (Heesbeen), 300, 301, 302, 304, 305, 306, 308, 314 t/m 318, 320, 321, 323 en 324 (alle Herpt), 468, 469, 471, 473, 475 en 478 t/m 481 (alle Oud-Heusden), 507 (Veen), 530 en 531 (Wijk). Bij elkaar betreft het hier ca. 85 morgen land, exclusief een buitendijkse waard van niet nader bepaalde grootte te Wijk. Onder de beschrijving van inv.nr. 324 in de inventaris van Van Bavel dient men te lezen 7 *hont*, niet morgen.
61. Op grond van de perceelsomschrijvingen in de rentmeestersrekeningen is niet altijd uit te maken of bezittingen in Hedikhuizen dan wel in Herpt waren gelegen.
62. ARA, *AGH* 1714, inkomsten 'landhuren' Oud-Heusden en uitgaven 'onraet' Oud-Heusden.
63. ARA, *AGH* 1717 (1361-62), inkomsten 'landhuren' Oud-Heusden.
64. Deze en niet heer Daniël kreeg althans blijkens de domeinrekeningen vanaf 1360 jaarlijks 100 £ uitgekeerd.
65. ARA, *AGH* 228, resp. f. 177 (9-jul-1395), f. 253 (10-sep-1397) en f. 424 (16-jun-1401).
- 65*. ARA, *AGH* resp. 228, f. 259v (20-okt-1397) en 229, ff. 39v-40 (16-okt-1403).
66. VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nr. 697 (29-nov-1441).
67. ARA, *AGH* 228, ff. 382v-383 (24-apr-1400) en 428 (28-jun-1401).
68. Over de bezitters van de heerlijkheden: zie hoofdstuk 28.
69. ARA, *REK*, rekrek 2706, inkomsten 'erftyns'.
70. ARA, *REK*, rekrek 2732 (1470-71), inkomsten 'erftyns'.
71. ARA, *REK*, rekrek 2732 (1470-71), inkomsten 'landhuren'.
72. ARA, *REK*, resp. rekrek 2744 (inkomsten pachten Wijk 1483); 2763, los bijgevoegde brief van rentmeester Tielman van Questenburg d.d. 9 april 1504; 2764, f. 16 en 2763, f. 36.
73. ARA, *Kaartenaafdeling*, VTH 1440 (Engelen), 1441 (Heesbeen en Herpt-buitendijks), 1442 (Oud-Heusden), 1447 (Doeveren en Drongelen), 1448 (Genderen), 1449 met 1437-1438 (Wijk). Voor de legenda: ARA, *REK*, regreg 750, nr. e-2.
74. Zie hoofdstuk 28.2.
75. VERKOOREN, *Inventaire*, II-2, pag. 157 (28-jun-1364) en Prims, *Rekeningen*, 120, volgens welke Arend van Heesbeen in een ruitcontingent van de schout van Zanthoven diende in de Brabants-Gelderse oorlog van 1396/97.
76. Op de eerste en derde cedel bedroeg het grondbezit van 'joncker Aerts erfgenaemen van Zevenberghen' resp. 97,25 en 99 morgen. Op de tweede cedel 83,75 morgen. Telt men daarbij het areaal van 'die Birch' op (18 morgen), dat alleen op deze cedel wordt vermeld, dan is de uitkomst 101,75 morgen. Vgl. tevens hoofdstuk 14.4.
77. DE VRIES, *Dutch rural economy*, 36. Zie over deze passage ook hoofdstuk 18.1 en noot 6.
78. Over de moeilijkheid bij het vaststellen van de omslagfactor in Aalburg: zie hierboven, hoofdstuk 14.4.
79. ARA, *HH*, Mem 22, ff. 7-8, 9v-11, 14-16, 97 en 115 (jan t/m mei-1464).
80. ARA, *AGH* 718, Heusden & Altena, ff. 5-6 (8-maa-1474).
81. ARA, *HHS&A* 476, ff. 227-229 (26-apr-1482). Het bestaan van 'seker allodiael goede tot Ethen ende Meduwen' wordt bevestigd door *HHH*, Dtb 1785, d.d. 2-okt-1486.
82. ARA, *SHv1572* 697, ff.1-2.
83. ARA, *SHv1572*, 604.
84. AGR, *CFB* 4, f.219 (z.j.).
85. BROKKEN, *Ontstaan*, 542. ARA, *AGH* 226, f. 252 (5-mei-1387) en *AGH* 198, f. 17 (30-jan-1391).
86. RANB, *KG* 2, f. 77 (21-jul-1382).
87. Vgl. PIOT, *Cartulaire I*, nr. 416 (29-aug-1362).
88. DEVILLERS, *Cartulaire II*, 324 en III, 247-248. Beide dames werden na hun dood ook in de Waltrudiskerk begraven. De grafstenen zijn bewaard gebleven. Alissa overleed in 1433 op 59-jarige leeftijd en Henrica in 1484 op 87-jarige leeftijd.

89. ARA, *AGH* 714, ff. 4v-5 (27-mei-1446).
90. Noot 88 hierboven en ARA, *AGH* 712, f. 82v (14-apr-1429), waarin erfdochter Catharina van Drongelen merkwaardig genoeg niet wordt genoemd. Zij werd niettemin na de dood van heer Jan III door Jakob van Beieren beleend met het Drongels erfgoed en de heerlijkheden Eethen, Meeuwen en Drongelen. ARA, *AGH* 712, f. 151v (6-sep-1431).
91. BROKKEN, *Ontstaan*, 564. BLOK, *Eerste regeeringsjaren*, 258-260.
92. Nl. blijkens ARA, *AGH* 1953, f. 10v (1359-1360).
93. Sc. in ARA, *AGH* 1955 (1361-63).
94. Afgebeeld bij VAN DER VELDEN, *Beknopte geschiedenis*, 104. Het origineel bevindt zich in de collectie tekeningen van het Teylers Museum in Haarlem.
95. RANB, *KPH* 151 (5-aug-1462).
96. Zie hoofdstuk 2.1 en 2.5.
97. VAN DER VELDEN, *Beknopte geschiedenis*, 104.
98. Resp. RANB, *AMH* 569 (1477) en FRENKEN, *Cijnslijst*, nr. LXXII (1497).
99. ARA, *HH*, Mem 22, ff. 206-207 (12-jul-1464) (vordering van onder-rentmeester Arend van Wijk Hacken zoon ter grootte van 30 rijns gulden plus 'wocker' (rente) van de Lombarden van Den Bosch over 101 rijns gulden, aan wijlen Gielis op onderpand uitgekeerd); Mem 24, ff. 8v-10 (23-apr-1465) en S&A 467, ff. 34v-37v (28-sep-1465) (vordering van de 'hoofdmeesters' op de Hoge Maasdijk ten bedrage van 180 Rijns gulden).
100. ARA, *HH*, Mem 23, ff. 74v-75 (26-okt-1464) (vordering op Montfoord ten bedrage van 200 schilden).
101. Namelijk de tienden in het tiendblok de Korte Breukerd in Eethen. DROSSAERS, *Archief*, I, V, nr. 97a. De gebruikers van het blok probeerden in 1464/65 onder betaling van de tiende uit te komen; ook dat noodzaakte Jan van Wijk Gielis zoon tot een gang naar het Hof van Holland: ARA, *HH*, Mem 24, i.h.b. ff. 100v-101 (11-jul-1465).
102. ARA, *AGH* 237, f. 21v (1405). De Gaarsweide is duidelijk aangegeven op de kaart van de grafelijke domeinen te Oud-Heusden van Daniël Schillinx uit 1613: ARA, *Kaartenafdeling*, VTH 1442.
103. Blijkens ARA, *AGH* 226, f. 239 (22-okt-1386). In de stukken uit het leenregister staat steeds slechts 'Harman Wijnrics'. Identificatie met Herman Wijnrics zoon vander Mase is af te leiden uit RANB, *AMH* 488 (aanhaling d.d. 20-maa-1412).
104. ARA, *AGH* 1953, f. 5v (boete te Vlijmen).
105. AVONDS/BROKKEN, *Heusden*, 83.
106. In die hoedanigheid bemiddelde hij in 1329 in een conflict tussen de abt van Berne en ridder Herberen van Riede over het bezit van zekere tiende in Oud-Heusden. VAN BAVEL, *RB I*, nr. 183 (23-mei-1329).
107. ARA, *AGH* 1718-1719, inkomsten tijnsgoed Vlijmen.
108. GALESLOOT, *Livre*, 271.
109. VERKOOREN, *Inventaire* II.2, pag. 190 (1-okt-1374).
110. Voor het eerst vermeld in ARA, *AGH* 199, f. 1b (22-sep-1390), later ook in de registratie van 11-nov-1391: ARA, *AGH* 226, f. 314.
111. ARA, *AGH* 237, f. 21v (26-sep-1405).
112. ARA, *AGH* 741-II, f. 211v (1406).
113. AVONDS/BROKKEN, *Heusden*, 34-56. Jan vanden Elshout was een neef van heer Jan III van Heusden en voogd over diens zoon Jan V van Heusden.
114. ARA, *AGH* 226, f. 239 (22-okt-1386).
115. Zie pag. 352.
116. Biografische gegevens: BROKKEN, *Ontstaan*, 568.
117. VAN BAVEL, *Inventaris* II, reg.nr. 34 (11-jun-1354).
118. Zie hierboven, paragraaf 1.
119. Dat wil zeggen de erven c.a. en de 6 morgen waarvan in de overdrachtsakte van juli 1361 wordt gesproken, kwamen in mei 1359 in handen van de Heusdense poorter Robrecht Hacken zoon. Deze droeg ze in mei 1362 over aan de abdis van Nieuw-

- Mariëndaal. VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nrs. 40-43 en 56-57. Waarschijnlijk had Machteld van Riede dit goed kort voor juli 1361 van Robrecht gekocht met de voorwaarde dat deze het binnen een jaar formeel zou overdragen (leveren). De kavels Weerdike en Gheer te Heesbeen, bij elkaar ca. 2½ morgen groot, kocht Machteld op 5 december 1359: VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nrs. 46-47.
120. Vgl. de enigszins afwijkende opgave in VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nr. 135 (16-jun-1382).
121. VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nrs. 135 (16-jun-1382), 152 (12-jun-1384) en 153 (30-jun-1384).
122. Zie m.n. RANB, *KPH 2* (vgl. VAN SCHILFGAARDE, *Archief*, reg.nr. 17, d.d. 31-jul-1365 en VAN BAVEL, *RB I*, nrs. 299 en 300 (resp. 8 en 19-jun-1362)).
123. Namelijk *Heinman*: HOPPENBROUWERS, *Inventaris*, nr. 106 (11-dec-1359); VAN SCHILFGAARDE, *Archief*, reg.nrs. 15 en 17 (resp. 29-mei-1363 en 31-jul-1365); ARA, *AGH* 1718-1719 (ontvangsten hofstedentijns Heusden). Hij moet voor 1382 zijn overleden. Zijn erfgenamen worden voor het eerst genoemd in ARA, *AGH* 226, f. 220 (16-aug-1384). *Eustacius* ('Staas'): GADB, *ORA* 1175, f. 171 (1369) en *Gertrude*, aldaar, f. 92v (1368).
124. vacat.
125. COLDEWEIJ, *Arnold van der Sluis*, kol. 369.
126. Voor een oorkonde door hem uitgevaardigd: ARA, *HSS* 506 (17-mei-1363).
127. VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nrs. 54 en 55 (beide d.d. 21-mei-1362).
128. Meer daarover in hoofdstuk 30.2.
129. Vgl. hieronder, paragraaf 5.1.
130. VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nr. 27 (30-jun-1347) en reg.nrs. 71, 86 en 88 (resp. 26-apr-1365, 11-apr-1369 en 23-jun-1369). Van Bavel doet het in de index van zijn inventaris voorkomen alsof Jan, heer van Blaarsveld en Jan Dirks zoon dezelfde waren, hetgeen zeker niet het geval was (zie tekst). Van Jan van Wijtvliet Dirks zoon wordt in een bron uit 1369 expliciet meegedeeld dat hij, behalve dan zijn vermeende rechten aan de tiende te Babyloniënbroek, 'gheen goet binnen den lande van Huesden en hadde'. ARA, *AGH* 1960, f. 1v (1369-70).
131. Zie VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nr. 170 (5-jun-1387). Voor de spelling van 'Ovelaarts' (bij Van Bavel 'Oucleers'): Drossaers, *Archief I, V*, nrs. 32-33 (resp. 15-aug-1369 en 23-sep-1383).
132. HOPPENBROUWERS, *Inventaris*, I-XII en Margry, *Katharijneconvent*, 151-160.
133. RANB, *KCH* 131-133.
134. RANB, *KCH* 110 (15-maa-1485) en 230 (24-jan-1457). In de laatste akte werd de aankomsttitel op naam van Simon Koenraats zoon, rentmeester van het convent in het land van Heusden. De procedure was niet ongebruikelijk, alleen ontbreekt hier de transportakte waarbij Simon het goed weer opdroeg aan zijn lastgever, het convent. Zie over deze 'getrapte' transacties: HOPPENBROUWERS, *Inventaris*, XIX-XX.
135. Wel: ARA, *SHv1572* 159 (opname 1543); niet 558 (opname 1553).
136. ARA, *GKD* 518.
137. RANB, *KCH* 225-229.
138. SANDERS, *Waterland*, 21.
139. RANB, *KG* 2.
140. RANB, *KG* 2, f. 11 (Babyloniënbroek, 1444, 1462, 1467, 1480); f. 34 (Drongelen, 1458 + losse aantekeningen over div.jaren tussen 1460 en 1485); f. 36v (Eethen, 1459, 1464, 1473, 1480 en 1487) en f. 78 (Meeuwen, 1444, 1472, 1480 en 1468).
141. Extra verwarrend is dat de geldelijke tegenwaarden van de ('onveranderlijke', maar vaak in rekenponden uitgedrukte) grondrenten die op tijns- en erfpachtgoed rustten periodiek werden aangepast om de negatieve effecten van muntontwaarding tegen te gaan. Hierdoor lijkt het vaak, of tijnsgoed slechts voor een beperkt aantal jaren werd uitgegeven, met andere woorden pachtgoed was.
142. RANB, *KG* 2, resp. f.76 v (21-mei-1382), f.77 v (12-okt-1412) en f.77 r/v (31-aug-1419).

143. RANB, *KG* 2, f. 34 (11-maa-1472). Het gaat hier om een 'coopbrief', dus om een voorwaardelijk, conservatoir, geen definitief (executoriaal) beslag, dat later vermoedelijk is gevolgd, maar waarvan een akte ontbreekt. Over de gerechtelijke evictie in Heusden: zie hoofdstuk 20.2. Het opgewonnen perceel van 2 morgen in Drongelen werd in 1480 in elk geval verpacht: *KG* 2, f. 34 (verhuur aan Gerrit Mallants zoon).
144. RANB, *KG* 2, f. 25v (31-aug-1419 = aankomst 3 morgen 'mit bomgairt' en 10-mei-1466 = aankomst 1 morgen op de Roycampe).
145. RANB, *KG* 2, ff. 10v-11 voor een staatje van verhuurde landerijen anno 1421. Het onderscheid tussen het Heusdense en Altenase deel van Babyloniënbroek is hier overigens moeilijk te maken. Een aantekening uit het register van procurator Steenken uit 1462 laat echter geen twijfel over het resterende bezit na de herbedijking: aan Willem van Gent uit Heusden werd toen o.a. verpacht 'al onse lant inden selven lande van Babilonien Broec in den lande van Huesden laetste daer nu bediict, ellic marghen voir enen peter ende enen scilt, VI jaer, ende is nu dri marghen.'
146. RANB, *KG* 2, f. 32v (gerechtelijke opwinning van 7 + 3½ hont te Doeveren, d.d. 2 november 1461 en 16 november 1462).
147. Dit blijkt uit ARA, *AGH* 228, f. 148 (8-jan-1395). Op de stadsplattegrond van Jakob van Deventer staat het niet aangegeven. Wellicht was het toen verplaatst naar een lokatie binnen de muren of achtte Van Deventer het gebouw niet markant genoeg om ter oriëntatie te dienen.
148. Vgl. hoofdstuk 24.
149. VAN BAVEL, *Inventaris* II, reg.nrs. 1197, 1651 en 1777.
150. 'Min of meer' omdat men erop verdacht dient te zijn dat omschrijvingen van belendende percelen vaak ongewijzigd werden overgeschreven uit retro-acta.
151. Achtereenvolgens: VAN BAVEL, *RB* I, nr. 451 (5-okt-1390) en RANB, *AMH* 288, 219, 147 en 317.
152. ARA, *AGH* 228, f. 234 (1-maa-1397). Dat heer Willem op sterven lag, staat niet met zoveel woorden in deze oorkonde, maar is wel uit de omstandigheden af te leiden. Willem aanvaardde het goed niet in persoon, maar liet zich vertegenwoordigen door een van zijn Heusdense ambtenaren, Klaas Reiners zoon. Op 24 mei 1397 was heer Willem in elk geval overleden: aldaar, f.241v.
153. ARA, *AGH* 229, f. 13v (3-dec-1402).
154. RANB, *AMH* 380 en 564 (niet volledig in VAN BAVEL, *Inventaris* II, reg.nr. 951).
155. RANB, *KCH* 3. De tekst is integraal uitgegeven in HOPPENBROUWERS, *Inventaris*, Bijlage-3. Over de achtergronden van de verhuizing: aldaar, VII-VIII. De bisschop van Luik moest toestemming geven, omdat de parochie Oud-Heusden waarbinnen de Cleyne Nederstam was gelegen, onder het bisdom Luik ressorteerde. Vgl. hoofdstuk 26.2.
156. ARA, *REK*, rekrek 2722.
157. KROM, *Inventaris*, pag. 36 en SAHA, *OAA* F 11. Een huis voor behoeftige oude vrouwen werd pas in de 16e eeuw gesticht.
158. RANB, *AMH* 481.
159. ARA, *SHv*1572 558 (kohier 1553), f. 8v. De 30 morgen staan op naam van de 'arme mannen van Outhuesden', hetgeen niet onjuist is aangezien de Tempel in de parochie Oud-Heusden lag.
160. VAN SCHILFGAARDE, *Archief*, 258-259. De stichtingsdatum van de prove van Tielman van Questenburg heeft als terminus ad quem (8 januari) 1512, de datum van zijn testament: RANB, *AMH* 675. Van de stichtingsjaren van de cantoriën is alleen de fundatie door heer Klaas de Borchgrave precies bekend: 1503.
161. In 1389 wordt heer Jan nog te Hedikhuizen aangeslagen voor 8 £, ongetwijfeld voor zijn bezit van 10 morgen in de Maashoeven. In 1401 was dat goed, onder voorbehoud van het vruchtgebruik voor Jans broer Hendrik, verbonden aan de twee proven die meester Jan had gesticht: RANB, *KPH* 143.
162. ARA, *REK*, rekrek 2730, ff. V v-VI (rekening 1468-1469).
163. RANB, *KPH* resp. 43, 72 en 65.

164. Vermoedelijk gelegen bij de Ulven en tenminste al in 1495 in het bezit van het kapittel; zie de belending in RANB, *KPH* 124.
165. AVONDS/BROKKEN, *Heusden*, 81-82.
166. COLDEWEIJ, *Heren*, 172.
167. DROSSAERS, *Archief* I, V, nrs. 32-33 (resp. 15-aug-1369 en 23-sep-1383).
168. Over hem: hierboven, hoofdstuk 9.3.
169. AGR, *CFB* 4, f. 201v.
170. Blijkens de akte van verlijftochting aan zijn echtgenote d.d. 24 augustus 1393: ARA, *AGH* 228, f. 94.
171. ARA, *AGH* 723, Heusden, f. 1 (7 en 18-jul-1497).
172. Vgl. voor het Heusdense deel daarvan tevens noot 72.
173. In Baardwijk hadden de Pijlijzers 'eygen erve' naast het leen van 12 morgen; in Docveren hadden zij land ter weerszijden van het leen van 4 morgen: ARA, *AGH* 228, f. 94 (24-aug-1393). In Genderen bezaten zij tenminste twee percelen: AAB, *cbII* (1445), onder Genderen.
174. Zie hoofdstuk 1.3 en hoofdstuk 9.3.
175. Zie hierboven, paragraaf 4.
176. ARA, *AGH* 226, f. 286v (15-jan-1389): uitgifte in 'erfinzen' aan Kronenburg van de 'Cleyne Nederstam' buiten de Oudheusdense Poort. Een dochter, Aleit, was in 1389 vermoedelijk geërfd in Babyloniënbroek (zie Bijlage D.2.2a).
177. Zo werd een bastaardzoon van heer Hendrik van Kronenburg, Jan, nog in 1469 beleend met een steenhuis en 4 morgen land in Wijk. Hij werd in 1511 in het bezit opgevolgd door zijn zoon Mathijs. ARA, *AGH* 718, Heusden, f. 1v (3-jun-1469) en 724, Heusden, f. 9 (7-aug-1511).
178. Blijkens AGR, *CFB* 4, f. 217 was hij tevens enige tijd leenbezitter van het goed Ter Donk te Elshout, dat zeker niet tot de nalatenschap van Jan Seger van Hemert behoorde. Zuurmonds bezit kan echter blijkens de snelle opeenvolgingen van beleningen niet van lange duur zijn geweest.
179. Hiervan is uit de jaren na 1400 menige akte bewaard gebleven in de archieven van de Heusdense kloosters Mariënkroon en St. Catharina.
180. ARA, *AGH* 229, ff. 39v-40 (16-okt-1403) en RANB, *AMH* 120, pag. 97 (1394-95).
181. VAN BAVEL, *Inventaris* II, reg.nr. 404 (26-sep-1415).
182. Vgl. hierboven, hoofdstuk 9.3.
183. VAN DER VELDEN, *Inventaris*, nr. 169. Jan droeg het goed in 1349 in leen op aan de hertog van Brabant. Jan van Vught was vermoedelijk de vader of een broer van heer Godevaart van Vught (een clericus, geen ridder), die in de jaren vóór de Hollandse machtsovername rentmeester van Heusden was en in 1364 in Brussel overleed.
184. Uitvoeriger over deze affaire: hoofdstuk 11.4.
185. Respectievelijk de 'Vorste Wairt' of 'Koewairt', de 'Colenkampe' (10 morgen), 'tSant' (3 morgen + 2 hont), 'den Ommeloip' (5 morgen), het 'Corte Kempen' (5 morgen) en 'die Scaepscamp' (10 morgen): o.a. ARA, *AGH* 716, Heusden, ff. 1v-2, 7-8, 14 en 15v-16.
186. Voor een (eigentijds) overzicht van de Hollandse adel rond het midden van de 16de eeuw: VAN NIEROP, *Ridders*, Bijlage 1. Bezittingen in Heusden hadden van deze lijst: de heren van Zevenbergen, Waalwijk, Onsenoort en Oud-Heusden en de abt van Middelburg.
187. Andere - mogelijke - voorbeelden zijn 'dat ho[e]f van E[e]rp' (groot 21 kleine morgen) en 'Bacx hoeve' (groot 16 Rijnlandse morgen), genoemd in de oudste kohieren van de Tiende Penning van respectievelijk Eethen en Veen.
188. ARA, *AGH* 226, f. 136 (2-nov-1374).
189. ARA, *AGH* 229, f. 40 (16-okt-1403).
190. ARA, *HH*, S&A 467, ff. 38v-40 (28-sep-1465). Meer over deze zaak: hieronder hoofdstuk 21.3.
191. Blijkens VAN SCHILFGAARDE, *Archief*, reg.nr. 26 (3-okt-1387).
192. ARA, *AGH* 1718-1720, tijnslijst Maashoeven (1364-66).

193. RANB, *KPH* 143 (6-nov-1415). Dat het Oudheusdense bezit een behoorlijke omvang had, zou men af kunnen leiden uit het toponiem ‘Propershoeve’ dat in de 15de eeuw in Oud-Heusden bestond: RANB, *AMH* 472 (eerste vermelding: 1423).
194. De ‘heer Gielijs ende heer Mathijs’, die samen voor 18 (kleine) morgen te boek stonden, voor één bezitter gerekend.
195. Niet meegerekend zijn personen in het bezit van een universitaire meesterstitel – die gewoonlijk wel een lagere clericale wijdingsgraad hadden – van wie verder geen clericale functies of ambten bekend zijn. Twee van hen waren omstreeks 1550 ‘middelgrote’ bezitters: magister Maarten de Graaf en magister Steven Blankaard. Beiden heb ik eerder als exponenten van het Heusdense stadspatriciaat beschouwd: zie hierboven, paragraaf 6.

NOTEN HOOFDSTUK 18

1. Voor Holland: DE VRIES, *Dutch rural economy*, 43-49.
2. Zie hoofdstuk 3.4.
3. Zie o.a. hoofdstukken 22 en 29.
4. Fruin, *Enquete*, 203.
5. Dat wil zeggen het berekende areaal voor 1498 ‘na correctie’: zie tabel 14.1.
6. FRUIN, *Informacie*, 449; over de foutieve lezing van deze passage door J. de Vries, hierboven hoofdstuk 17.3 en noot 77.
7. Voor de eerste berekening: hoofdstuk 17.3, voor de tweede, hoofdstuk 16.4.
8. Het leengoed van Willem Pijliser, de Schepershoeve, groot 20 morgen, verviel in 1502 door ‘versterving’ aan de domeinen: ARA, *REK*, rekrek 2763, uitgaven. Een ander adellijk leen in 1467, dat van Peter van Wissel Robrechts zoon, kwam in 1506 in handen van joffrouw Cornelijs Hendrik de Veren dochter, die, ofschoon een kleindochter van edelman Roelof van Haastrecht Willems zoon, tot het stedelijk patriciaat moet worden gerekend. ARA, *AGH* 724, Heusden, f. 1v (12-maa-1506).
9. Namelijk Willem Lonis zoon. Een Anthonis Lonis zoon uit Den Bosch was rond 1550 pachter van een goed van bijna 20 morgen (Rijnlandse maat) in Ethen: ARA, *SHv1572* 604 (kohier anno 1553).
10. ARA, *SHv1572*, 453.
11. De bezittingen op het platteland van schildboortige schepenen zijn al verantwoord in de vorige paragraaf.
12. De oppervlakte is niet preciezer te bepalen, omdat van enkele lenen de grootte nooit wordt aangegeven en omdat soms onduidelijkheid heerste over de gebruikte oppervlakte-maat. De gegevens zijn voornamelijk ontleend aan de leenregisters ARA, *AGH* 226 en 228 en aan het Hollandse leenrepertorium uit 1390: ARA, *AGH* 708.
13. Dat wil zeggen in de registers ARA, *AGH* 713 t/m 723 en de leenrepertoria *AGH* 741 I en II.
14. Zie verder hoofdstuk 22.2 en Bijlage F.1.
15. ARA, *SHv1572*, 239.
16. Dus niet meegerekend zijn het institutionele stedelijke grondbezit; evenmin het goed van één adellijke persoon en dat van drie gewijde geestelijken, van wie ik niet weet, of hun Herptse goed privé-bezit was dan wel behoorde tot hun prebende. Het laatste is het meest waarschijnlijk.
17. Over het belang van de rekeningen die Floris Laurenszoon als (waarnemend) rentmeester in de jaren 1364-66 liet opmaken: hoofdstuk 20.1. Wouter Laurenszoon trad in dezelfde jaren op als (waarnemend) drossaard.
18. ARA, *AGH* 228, f. 437v (4-jan-1402) en 229, f. 29 (5-aug-1403). Vermoedelijk was deze Boudewijn een zoon van magister Reiner Klaas zoon van Ethen.
19. ARA, *AGH* 228, f. 148v (5-jan-1395).
20. ARA, *HH*, Mem 24, ff. 184-185 (5-nov-1465). Dat de zaak al veel langer speelde, bewijst Mem 18, ff. 166 en 168 (resp. 17 en 25-aug-1453).

21. Dit hield in dat hij in dienst van de landsheer optrad als aannemer bij de aanbesteding en uitvoering van werken aan gebouwen en waterwerken die tot de domeinen van Holland behoorden.
22. ARA, *HH*, Dtb 1784, september 1480.
23. ARA, *HH*, Dtb 1810, september 1514 en Dtb 1811, mei 1515.
24. Berekend werd telkens de mediaan van de cijfers uit de kohieren van Tiende Penning. Bij de berekening heb ik uitsluitend de dorpen betrokken waarvoor voldoende gespecificeerde opgaven voorhanden waren. Anders dan in Bijlage D.3 werd ook grondbezit buiten de eigen ban meegerekend. Voor het gemak heb ik de kapel van Drongeleden beschouwd als parochiekerk.
25. PIOT, *Cartulaire I*, nr. 55 (1148). Vgl. voor de verdere context hoofdstuk 26.2.
26. PIOT, *Cartulaire I*, nr. 335 (15-jun-1308).
27. PIOT, *Cartulaire I*, nr. 269 (maa-1266).
28. VAN DER HAMMEN, *Inkomsten*, 222-223.
29. VAN DER HAMMEN, *Inkomsten*, resp. 276-277 = 315, 314, 315, 315-316. Frenken, *Hand-schrift*, 7-8.
30. VAN DER HAMMEN, *Inkomsten*, 9-10.
31. VAN DER HAMMEN, *Inkomsten*, 262-263.
32. VAN DER HAMMEN, *Inkomsten*, 265.

NOTEN HOOFDSTUK 19

1. De overeenkomst is echter niet volledig. Op het bovenste diagram is onder de 'rest' categorie behalve het grondbezit van 'uitburen' uit andere, ook Heusdense dorpen, tevens dat van poorters van andere steden en individuele geestelijke 'heren' opgenomen. Op het tweede diagram is het bezit van de beide laatste groepen ook 'meegenomen' in het allochtone bezit. Overigens gaat het daarbij slechts om relatief onbeduidende oppervlakten.
2. Het grondbezit van alle allochtone eigenaren is getotaliseerd voor zover het bestond uit meer dan één kavel.
3. Dit kan overigens voor een deel gezichtsbedrog zijn, namelijk voor zover het stadsgebied van Heusden tussen 1467 en 1556 was uitgebreid ten koste van het territorium van Heesbeen.
4. De 'rest' groep is in deze berekening niet meegenomen.
5. Vermoedelijk zijn de getallen voor 1375 aan de lage kant door de enigszins conservatieve schatting van het equivalent voor de hoogste vermogensgroep. Dit maakt natuurlijk ook de gesuggereerde uitbreiding, resp. teruggang ten opzichte van 1375 in de andere dorpen minder, resp. meer geprononceerd dan ze op grond van de cijfers op tabel 19.2 lijken.
6. HARVEY, *Land market*, 21.
7. Vgl. de definitie van 'grondmarkt' in P.C. VAN DEN NOORTS HANDBOEK *Inleiding tot de algemene agrarische economie*. Leiden/Antwerpen 1989^s, 90: 'De grondmarkt is de plaats waar over vorm en inhoud van de contracten over gebruiksrechten op grond wordt onderhandeld. De grondmarkt bestaat uit diverse 'deelmarkten', afhankelijk bijv. van het gebruik (agrarisch of niet), het soort gebruiksrecht (eigendom of pacht), grondsoort en bedrijfstype (melkveehouderij, akkerbouw), of het gaat om een hoeve of los land en dergelijke. De grond is dus geen homogeen goed en de grondmarkt geen perfecte markt gekenmerkt door volledige mededinging.'
8. HOPPENBROUWERS, *Vlaanderen*, 56.
9. Zie resp. de hoofdstukken 21 en 12. In de Engelse literatuur worden overdrachten van grond bij vererving evenmin tot de grondmarkt gerekend. Hyams maakte destijds het onderscheid tussen transacties die 'unconsciously' tot stand kwamen (zoals verervingen) en transacties met een 'direct' en 'commercial' karakter: HYAMS, *Origins*, 19. Voor HARVEY, *Land Market*, 4 vormden verervingen 'the reverse of the land

- market' – en daarmee een minstens zo belangrijk dynamisch aspect van het boeren-
grondbezit in de Middeleeuwen.
10. HARVEY, *Land Market*, 21-26.
 11. Althans grafelijk tijnsgoed werd gewoon voor de schepenen van Heusden van de ene op de andere bezitter overgedragen. Zie o.a. hierboven, hoofdstuk 15.4.
 12. Hyams vatte de laatmiddeleeuwse grondmarkt op als 'the bying and selling of land for money (...) on a large enough scale to constitute something like a 'market' in the sense in which the word is used by economists.' HYAMS *Origins*, 19 (ook cit. bij HARVEY, *Land Market*, 27).
 13. RANB, *AMH* 81.
 14. RANB, *AMH* 126.
 15. De 'afdekking' is overigens groter voor de gegevens in *AMH*, 81 (Mariënkroon) dan voor die in inv.nr. 126 (Mariëndonk). Dit kan met de enigszins andere opzet van het tweede register te maken hebben.
 16. HOPPENBROUWERS, *Inventaris*, XXXI-XXXII.
 17. RANB, *AMH*, 126.
 18. RANB, *AMH* 81. Vgl. inv.nr. 160.
 19. RANB, *AMH*, 163.
 20. RANB, *AMH*, 81, onder Herpt en inv.nr. 319 (17-okt-1511).
 21. RANB, *AMH*, 81, onder Herpt en Eethen.
 22. ARA, *HH*, Dtb 1796, d.d. 26 april en 19 mei 1501.
 23. RALB, *ABStT* 233, f. 37 (4-okt-1493).
 24. G. BROM, *Archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland. I. Rome, Vaticaanisch Archief* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Kleine Serie, nrs. 2 en 6) I, nr. 1888 (3-maa-1510). (2 dln; 's-Gravenhage, 1908).
 25. RANB, *AMH* 310 (vgl. VAN BAVEL, *Inventaris*, reg.nrs. 644 en 789 (23-jun-1438 en 24-jun-1447)). N.B. Het is niet bekend, hoe dit stuk in het archief van Mariënkroon en Mariëndonk terecht is gekomen.
 26. Namelijk de erven Jan Buis (2 x verkoper te Eethen; categorie 'onbekend'), Filips Jan Arends zoon (2 x verkoper te Heesbeen en 1 x te Hedikhuizen; categorie 'poorters'), Kerstien Klaas Reiners dochter (2 x verkoper te Herpt; categorie 'poorters') en Anthonis Gijsbert Mallants zoon (2 x verkoper te Herpt; categorie 'buren').
 27. Zie o.a. hoofdstuk 2.3.
 28. De oppervlakte is niet exact te berekenen, omdat sommige perceelsgrootten alleen in 'slagen' werden aangegeven en de 'slag' beantwoordde in Baardwijk niet aan een vaste oppervlakte-maat. Omdat de 'slag' van 12 morgen het meeste voorkwam, is naar die maat gerekend wanneer een nadere aanduiding ontbrak.
 29. Zie hoofdstuk 5.3.
 30. In de meeste gevallen zijn de houders op de tweede lijst (schoon)kinderen of kleinkinderen van de bezitters op de eerste lijst.
 31. Namelijk een perceel van 6 hont 'over den h[o]ygrave', waaruit 'Zeger Ariaen Zegerssen becker, tot Huesden wonende' in 1526 cijns betaalde. FRENKEN, *Cijnslijst*, 111.
 32. ARA, *AGH* 228, f. 151v (26-jan-1395).
 33. Onder andere RANB, *AMH* 161, 162, 300 en 316.
 34. Onder andere RANB, *AMH* 257, 301 en 308.
 35. RANB, *AMH* 309 (10-feb-1472).
 36. RANB, *AMH*, resp. 467 (1-dec-1442), 120, pag. 239 (14-nov-1505) en 465 (13-sep-1432).

NOTEN HOOFDSTUK 20

1. ARA, *AGH* 1718, 1719 en 1720, inkomsten uit 'tinzen'. De vroegste lijst in de rekening, lopend over de periode medio 1364 – medio 1365, werd in de volgende twee rekeningen gewoon overgeschreven. Mutaties waren niet aangebracht.

2. Ook in Heusden werd de tijns ook in de 15de eeuw wel aangeduid als 'census domini fundi' (de tijns voor de *grondheer*): GADB, *ORA*, Bpr 1416-1417, f. 407: verkoop van 1 morgen te Vlijmen met inbegrip van de 'census domini fundi'.
3. In essentie door hem gehandhaafd in zijn bijdrage aan de nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden: VAN DER LINDEN, *Platteland*, 70-71.
4. A. VERHULST, recensie *BTFG* 35 (1957), 161-166. Ook Verhulst gaf nog recentelijk te kennen aan zijn bezwaren vast te blijven houden: zie zijn bespreking van Dekker's Kromme Rijngebied in *BMGN* 100 (1985), 470-472. Opmerkelijk is de visie van Verhulst's leerling E. Thoen, die tijnsbetaling toch weer in verband brengt met de ontplooiing van 'potestas' door wereldlijke heren: THOEN, *Landbouweconomie*, I, 493-494.
5. WESTERINK, *Veluwe*. Van Iterson, *Beschouwingen*.
6. Een recent overzicht van de discussie geven S. FABER en A. KRIKKE, 'De Nederlandse rechtsgeschiedenis na de grote eigendomsaardverschuiving' in: STREEFKERK/FABER, *Ter recognitie*, 385-400, i.h.b. par.2 en 3. Vgl. VAN ITERSON, *Beschouwingen*. Tegen dit leerstuk, waarvan Van Iterson als de laatste grote pleitbezorger kan worden beschouwd: VAN DER LINDEN, *Cope*, hoofdstuk XII. Volgens Van Iterson (a.w. 463) zou Van der Linden dit hoofdstuk wel eens op instigatie van zijn promotor Hymans van den Bergh opgenomen kunnen hebben. Hymans was een overtuigde tegenstander van de theorie van de 'eigendomsverschuiving'.
7. Getuige zijn bijdrage in de nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden (zie hierboven noot 3) en de bijval die hij kreeg van gezaghebbende mediëvisten als C. DEKKER (*Kromme Rijngebied*, 269-270). Interessante nieuwe bevindingen bevat KROES, *Onvolledige opstrek*, zie voor een samenvatting hoofdstuk 11, par. 2, waaruit overigens niet is op te maken, waar de auteur zich nu in het debat over het privaatsdan wel publiekrechtelijke karakter van de ontginningen precies positioneert.
8. Men lette goed op de vervaldagen. Voor de tijnsen van oudere datum moet dat St.Lambertus zijn geweest (17 september). Dat zou inhouden dat ook de tijnsen in Doeveren, die pas op de tweede helft van de lijsten zijn opgenomen, tot de oudere groep hebben behoord.
9. Het oude Leuvense pond was de Brabantse rekenmunt par excellence in de 13de eeuw, die ook in Heusden vóór de Hollandse machtsovername courant moet zijn geweest. Zie VAN DER VELDEN, *Inventaris*, 2-14. Daarna is het Tournoise pond gangbaar geworden. Vgl. Bijlage I.
10. Men kan zich afvragen, of deze tijns van 16 £ voor één hoeve niet abusievelijk op de lijst van tijnsgoederen ('smaele tinzen') in de rentmeesters-rekeningen terecht is gekomen. Het bedrag is voor een oude ontginningstijns relatief hoog en mogelijk ging het daarom om een goed dat in werkelijkheid in erfelijke pacht (waarvoor de term in de rekeningen altijd 'erftynse' is) of zelfs tijdpacht was uitgegeven. Een perceel van 16 morgen te Genderen komt ook in de 15de eeuwse rekeningen voor onder de 'erftynsen'. Van de andere kant is het verleidelijk in dit perceel de Genderse 'Hoefslach' te zien, die in het tweede Bernse cijnsboek wordt genoemd: AAB, *cbII*, onder Genderen. Het strekte zich 'vanden Rijcslaer opwaert tot Genderen waert'. Berne had er tijns uit een kavel van 6 hont.
11. Voor hofsteden lag de tijns in Engelen op 12 penningen, op de Oude Heide in Vlijmen varieerde die, kennelijk naar de werkelijke grootte van het goed, van één penning, een kip en een half pond was tot 12 schellingen en drie kippen.
12. BEZEMER, *Bijdrage*, 94-97 en 102-111; JANSSEN, *Landbouwpacht*, 27 en 54; SPIERINGS, *Hertog*, 58-68 en *Schepenprotocol*, 31-33.
13. Grotendeels uitgegeven door ENKLAAR, *Gemeene gronden* (1941, met supplement uit 1948). Voor zover het stukken van vóór 1312 betreft, zijn ze tevens opgenomen in CAMPS, *ONB* I.
14. DROSSAERS, *Archief* I,V, nr. 110 (betr. 's-Gravenmoer). Daarnaast gaf de graaf van Holland hier ook 'wildernissen' uit aan particuliere edelen op soortgelijke condities als de hertog van Brabant deed aan de Brabantse buurschappen, namelijk tegen

- een eenmalige koopsom ('voorlijf') en een jaarlijks te betalen recognitiepenning. In 1403, bijvoorbeeld, kreeg Robrecht van Drongelen 2½ hoeve 'moer ende wildernisse mitten gronde' te Nederveen 'tot vrijen eygen'. Robrecht betaalde daarvoor 150 Willemsschilden en verplichtte zich tot de jaarlijkse afdracht van een 'tijns' van één oude Brabantse gouden Peter per hoeve. ARA, *AGH* 229, f. 41 (12-nov-1403).
15. SPIERINGS, *Schepenprotocol*, 32.
 16. SPIERINGS, *Schepenprotocol*, 225-226.
 17. Over de ligging van deze percelen: hoofdstuk 2.3 en 2.4.
 18. ENKLAAR, *Gemeene gronden*, nr. 177 (4-aug-1325).
 19. Zie o.a. hoofdstuk 2.3.
 20. ARA, *AND I*, 799.
 21. ARA, *SHv1572* 520. De tijns lag op 'op elcken mergen', maar voor 'den enen' moest 'XI stuvers' worden betaald, voor 'den anderen III stuvers, den anderen II stuvers, nae advenant'. In het oudste kohier van Engelen wordt daarentegen in het geheel geen 'grontcijns' genoemd: ARA, *SHv1572* 198.
 22. VAN BAVEL, *RB II*, nrs. 515 (5-maa-1406) en 559 (22-aug-1411). Vgl. ook nrs. 553 en 557.
 23. VAN DER VELDEN, *Oudste*, nr. 61: verpachting van een huis met hofstede te Herpt onder de bepaling dat de verpachter de 'census domini fundi' voor rekening nam; RANB, *HEM* 40, ff. 91-92: beschrijving van een perceel te Eethen als gelegen 'in die Hoeve op dat tijsgoef'.
 24. De driedeling die ik hier maak, wijkt af van die in HOPPENBROUWERS, *Inventaris*, XXXIII-XXXIV. Het daar gemaakte onderscheid tussen 'voorbehouden rente' en 'erfelijke pacht' is overbodig: de erfelijke pacht is een verschijningsvorm van het cijnstype dat in het oud-kerkelijk recht werd aangeduid met 'census reservativus' (vgl. VAN DER VELDEN, *Oudste cijnsregister*, 11). Ten onrechte ging ik destijds echter voorbij aan het feit dat de 'geconstitueerde rente' in Heusden in twee varianten voorkwam.
 25. Onder andere RANB, *AMH* 484 (= Bijlage B, figuur 11).
 26. Bijvoorbeeld AAB, *cbII*, onder Oud-Heusden: rente van 52½ schellingen uit 'een deels vander tienden tOuthuesden'.
 27. VAN BAVEL, *RB II*, nrs. 685 en 701 (resp. d.d. 9-sep-1438 en 29-mei-1442) en VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nr. 642 (28-feb-1438). Uit de aard der zaak hadden dergelijke renten een beperkte looptijd, die gelijk was aan de pachttermijn.
 28. Volgens SPIERINGS, *Schepenprotocol*, 204-209 (tabel 4) werden in drie steekjaren 1379/80, 1390/91 en 1395/96 respectievelijk 22, 24 en 23 vererfpachtingen in Den Bosch en de Meierij in het Bossche schepenprotocol geregistreerd.
 29. Enkele voorbeelden: ARA, *AGH* 228, ff. 227v (6 en 11-dec-1396) en 259v (20-okt-1397).
 30. Twee van de weinige gevallen zouden kunnen zijn VAN BAVEL, *Inventaris*, reg.nr. 64 (27-okt-1363) en RANB, *KCH* 202 (30-aug-1468). In de laatste akte droeg de Heusdense poorter Melis Dirks zoon zes morgen land in Oud-Heusden 'als over' een 'erftyns' van 11 schilden per jaar op aan Gijsbert Gerrits zoon. In de inventaris heb ik deze rechtshandeling, naar ik achteraf meen onterecht, beschreven als de constitutie van een rente. Het formulier wijkt duidelijk af van dat van akten tot renteves-tiging. 'Erftyns' was ook in de domeinrekeningen van Heusden de gebruikelijke aanduiding van erfelijke pachten.
 31. Zie hoofdstuk 17.2.
 32. Vacat.
 33. RANB, *AMH* 466 (29-nov-1441). Het is overigens niet onmogelijk dat de cisterciënzers voor de omzetting en de verlaging van de pacht prijs hebben betaald. De oorkonde van 29 november 1441 geeft hierover geen uitsluitsel.
 34. Voor bijzonderheden over deze mutatie: ARA, *REK* rekrek 2730, ff. Vv-VI (ontvangsten landhuren Veen 1468-1469) en 2731, ontvangsten landhuren Veen 1469-1470.

35. Onder andere AAB, *cbII*, bevat verschillende tijnzen die op meer dan één onderpand drukten, bv. onder Vlijmen een erfcijs van 4 L , die uit een hofstad in Vlijmen en vijf percelen van resp. 5, $4\frac{1}{2}$, $7\frac{1}{2}$ en $\frac{1}{2}$ hont en 1 morgen te Engelen ging.
36. Late voorbeelden: RANB, *KCH* 142.1 (19-dec-1449)
37. Deze uitspraak is voorlopig alleen gebaseerd op het aktenmateriaal in het archief van het Heusdense tertiariissenconvent, dat ik in verband met de inventarisatie op dit punt nauwkeuriger heb bekeken dan de oorkonden in de andere Heusdense archieven. Op de regest-teksten in de gedrukte inventarissen van deze archieven kan men niet zonder meer afgaan, want daarin wordt het gesignaleerde onderscheid in twee typen 'geconstitueerde renten' niet altijd – en in geen enkel geval na expliciete verantwoording in de inleiding – gemaakt, ook niet overigens in de door mijzelf vervaardigde inventaris van het archief van het tertiariissenconvent. Voor de verantwoording van mijn weergave aldaar: HOPPENBROUWERS, *Inventaris*, XXXIII. De enige die in zijn regest-teksten dichtbij de oorspronkelijke formulieren blijft is VAN BAVEL, *Inventaris* en *Regestenboek* (RB). Vgl. voor zijn weergave van de eerste (jongste) vorm: *Inventaris* III, reg.nr. 1367 (2-apr-1482) en *RB* II nr. 886 (19-aug-1478); van de tweede (oudste) vorm: *Inventaris* II, reg.nr. 105 (19-nov-1374) en *RB* I, nr. 210 (2-apr-1338).
38. Twijfelachtig is VAN BAVEL, *Inventaris* II, reg.nr. 82 (11-okt-1367). De formulering in deze akte is onduidelijk. Het vroegste echte voorbeeld is vooralsnog VAN BAVEL, *Inventaris* II reg.nr. 119 (1-jul-1377). Het vroegste voorbeeld van een renteconstitutie van het eerste, oudere type in het archief van de Heusdense cisterciënzers dateert van 22 mei 1291: *aldaar*, reg.nr. 2. Nog tien jaar ouder zijn de twee eerste rentebrieven in het archief van Berne: VAN BAVEL, *RB* I, nrs. 69 en 70 (beide: 3-apr-1281).
39. Een vroeg voorbeeld is RANB, *KCH* 138 (11-jun-1427). *KCH* 116.1.2. (10-mei-1460), 120 (12-jan-1468) en 105 (14-aug-1514) zijn late – en zeldzame – voorbeelden van hetzelfde type geconstitueerde rente waarbij *geen* lossingsclausule was opgenomen. Overigens moet men met de interpretatie van late rentebrieven voorzichtig zijn, omdat het niet onmogelijk is dat lossingsclausules bij separate – in Den Bosch althans vaak notariële – akte werden beschreven. SPIERINGS, *Schepensprotocol*, 144-145.
40. GODDING, *Droit privé*, nr. 824.
41. Vgl. THOEN, *Landbouweconomie* II, 905.
42. Vgl. GODDING, *Droit privé*, nr. 825 voor cijfers uit andere gebieden en voor een explicatie van de notie van 'rechtvaardige prijs', die aan de bepaling van dergelijke veelvouden ten grondslag lag.
43. Volgens Génicot was die geringe (verdisconteerde) interest voor de crediteur er ook de oorzaak van dat professionele geldhandelaren en 'bankiers' – Joden en Lombarden – niet geïnteresseerd waren in de renteconstitutie als kredietinstrument. GÉNICOT, *Economie* I, 192-193.
44. VAN BAVEL, *Inventaris* III, reg.nr. 1762 (13-nov-1515) met als relevante retro-acta reg.nrs. 1352 en 1353 (3 en 22-mei-1481).
45. RANB, *AMH* 644, aangehaalde akte d.d. 22 juni 1414.
46. SPIERINGS, *Schepensprotocol*, 211.
47. V.D. HAMMEN, *Inkomsten*, 265 (nr. LXIII).
48. Voor verklaringen van tijnsgenoten waarvan de complete tekst bewaard is gebleven en waaraan het (stereotype) formulier is ontleend: AAB, *cb II*, sub Vlijmen (verklaring d.d. 27 juni 1464), Baardwijk (verklaring d.d. 4 januari 1445) en Herpt (verklaring d.d. 9 september 1469); RANB, *AMH* 143 en VAN BAVEL, *Inventaris* II, reg.nr. 757 (6-apr-1445); VAN BAVEL, *Inventaris* III, reg.nrs. 1186 (16-maa-1472), 1508 (29-jan-1490), 1585 (15-sep-1497), 1695 (20-mei-1506); VAN SCHILFGAARDE, *Archief*, reg.nrs. 247 (31-maa-1511) en 400 (20-dec-1553).
49. Op te maken uit VAN SCHILFGAARDE, *Archief*, reg.nr. 400 (20-dec-1553). In de akte van die datum wordt verwezen naar een verklaring van tijnsgenoten uit 1496.
50. Vgl. DEKKER, *Kromme Rijngebied*, 269; VAN ITERSON, *Beschouwing*, 432-433.
51. Respectievelijk VAN BAVEL, *Inventaris* III, reg.nrs. 1508 (29-jan-1490) en 1695

- (20-mei-1506); VAN SCHILFGAARDE, *Archief*, reg.nr. 247 (31-maa-1511) en AAB, *cbII*, sub Baardwijk (verklaring d.d. 4 januari 1445).
52. AAB, *cbII*, sub Herpt (verklaring d.d. 9 september 1469) en HOPPENBROUWERS, *Inventaris*, nr. 172.1 (22-nov-1469).
 53. Over het Brabantse karakter en de bijzonderheden van deze Heusdense procedure van gerechtelijke uitwinning: HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 63-65.
 54. Als voorbeelden van geslaagde 'dubbel-transacties': VAN BAVEL, *Inventaris III*, reg.nrs. 1377 en 1394 (resp. 20-aug-1482 en 19-jan-1483) en HOPPENBROUWERS, *Inventaris*, nrs. 181-186 (resp. 28-maa-1478 en 28-jan-1497). In het laatste geval zat bijna twintig jaar tussen de twee delen van de transactie. VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nrs. 95-96 (4-dec-1370) geeft een voorbeeld waarbij op één en dezelfde dag zowel onderpand als daarop rustende rente van eigenaar wisselden. Het kan hier echter ook om de overdracht van (het recht op) een erfelijke pacht zijn gegaan, waarbij (bloot-)eigendom en uitkering bij separate akte aan de nieuwe bezitter werden overgedragen (vgl. het retro-actum d.d. 27 oktober 1363; reg.nr. 64). Zou het hier om een gewone geconstitueerde rente zijn gegaan, dan was de situatie in zoverre curieus dat de man die het onderpand sedert 1363 bezat, tevens de bezitter van de op het onderpand rustende rente was. Men zou verwachten dat geconstitueerde renten teniet werden gedaan (b.v. door vernietiging van de vestigingsakte) als zij eenmaal in handen van de bezitters van het onderpand waren gekomen. HOPPENBROUWERS, *Inventaris*, nrs. 157-162 en 187-190 geeft twee voorbeelden van een omgekeerde volgorde bij een 'dubbel-transactie': het tertiariissenconvent van Heusden verwierf in beide gevallen eerst de rente, rustend op zekere onderpanden en vervolgens pas die onderpanden zelf.
 55. V.D. HAMMEN, *Inkomsten*, 262 (nr. LIIII). Vgl. SPIERINGS, *Schepenprotocol*, 240 voor een voorbeeld uit het Bossche protocol onder het jaar 1379.
 56. GÉNICOT, *Economie rurale I*, resp. 179-180 en 223-224. Vgl. GODDING, *Droit privé*, nr. 263.
 57. THOEN, *Landbouweconomie II*, 929-940.
 58. Zie hierboven hoofdstuk 5.3.
 59. Over deze bronnen: hoofdstuk 5.3.
 60. Respectievelijk GÉNICOT, *Economie rurale I*, 194 en TERDENGE, *Geschiede*, 125.
 61. THOEN, *Landbouweconomie II*, 935-937.
 62. Dat is enigszins beneden de gemiddelde fysieke opbrengsten voor deze gewassen die Thoen calculeerde voor Oost-Vlaanderen in de Late Middeleeuwen. THOEN, *Landbouweconomie II*, 812-816. Vgl. mijn opmerkingen in hoofdstuk 13.2.
 63. Vgl. voor een veel uitgebreidere, zij het gelijksoortige berekening door THOEN: *Landbouweconomie II*, 926-928: hij kwam tot percentages, variërend van 1 (15de eeuw) tot 10 (midden 16de eeuw) van de 'oogstwaarde'.
 64. Het is aannemelijk dat de renten, vastgesteld in rogge, uit de binnendijkse veenakkers werden opgebracht; bij de renten in geld bestaat een dergelijk rechtstreeks verband natuurlijk niet.
 65. GADB, *ORA B.pr.* 1494/95, f. 88. Vergelijkbare gevallen uit Waalwijk geeft B.pr. 1488, ff. 63v-64, 437, 437v en 439v. De laatste drie contracten werden kort na elkaar afgesloten en sommige bureu zijn in meer dan één contract als debiteur betrokken, één van hen, Jan Peters zoon van Oord, zelfs in alle drie.
 66. Zo Arend Jan Loefs zoon: o.a. GADB, *ORA B.pr.* 1484, f. 129; B.pr. 1490, f. 226v; B.pr. 1497, f. 174v. Voor Waalwijk, zie vorige noot.
 67. GADB, *ORA*, resp. B.pr. 1490-91, f. 149 en B.pr. 1493, f. 189.
 68. GADB, *ORA B.pr.* 1493, f. 86.
 69. Zie hieronder, hoofdstuk 26.5.
 70. ARA, *HH*, Dtb 1787, d.d. 3-maa-1494.
 71. Zie daarover hoofdstuk 30.3.1.
 72. Over het laatste, kwalijke aspect van het toenmalige krijgsbedrijf: hoofdstuk 1.6 en hoofdstuk 25.8.

73. Vgl. KETELAAR, *Oude zakelijke rechten*, 11-12.
74. Gegevens afgeleid uit RABL, *ABStT* 502, pag. 15-23. Het ene blok tienden in Hedikhuizen, geheten 'Neskens bloc', hoorde eigenlijk bij de tienden van Herpt, maar was gelegen in de ban Hedikhuizen: aldaar, pag. 16.
75. PIRENNE, *Livre*, 163-165. Feitelijk nog meer, want de opbrengsten uit de tienden van Herpt en Berne werden niet eens meegerekend. Deze tienden waren in pacht gegeven aan de abt van Berne die er jaarlijks 21 Keulse marken zilver plus 21 zalmen voor betaalde: *aldaar*, 163. Let wel, het gaat hier alleen om de inkomsten in geld.
76. RABL, *ABStT* 233, ff. 100-104.
77. PIRENNE, *Livre*, 167-169.
78. PIOT, *Cartulaire* II, nr. 541 (15-jul-1449).
79. RABL, *ABStT* 233, f. 41 (10-jan-1509) en dezelfde tekst op ff. 38-39 d.d. 1516, z.d. De conversie in rekenmunt hield in dat voortaan in plaats van 100 gouden Willemschilden 100 guldens van 40 groten Vlaams moesten worden betaald.
80. PIRENNE, *Livre*, 162.
81. PIOT, *Cartulaire* II, nr. 458 (24-maa-1374) = RABL, *ABStT*, charters, nrs. 825 en 827.
82. RANB, *AMH*, 81, onder Meduwen (koop van $\frac{1}{4}$ tiende te Meeuwen van Jacob Dobben, d.d. 8-jun-1482).
83. VAN BAVEL, *Inventaris* III, reg.nr. 1513 (7-sep-1490).
84. VAN SCHILFGAARDE, *Archief*, reg.nrs. 37 en 63 (resp. 1-mei-1398 en 13-sep-1419).
85. VAN SCHILFGAARDE, *Archief*, reg.nrs. 286, 287 en 289 (resp. 12-okt-1519 en 18-apr-1520).
86. DROSSAERS, *Archief* I, V, nrs. 96 en 97. Dat het hier steeds gaat om de helft van de blokken, blijkt uit de beschrijving in de goederenlijst van Sint-Truiden van 1426: RABL, *ABStT* 502, pag. 21.
87. RABL, *ABStT* 502, pag. 18.
88. Volgens abt Willem van Rijkel was de helft van de tienden in Babyloniënbroek in 1262 in bezit van heer Willem van Wijtvliet: PIRENNE, *Livre*, 162.
89. De oudste stukken over dit leengoed zijn te vinden in RANB, *AMH* 169. Een lijst met leenvolgers vanaf 1398 is afgedrukt in MARIS, *Stichtse leenprotocollen* I, nr. 90.
90. VAN BAVEL, *Inventaris* II, reg.nr. 88 (23-jun-1369). De scheidsman bepaalde dat tweederde van de opbrengst van de tiend aan het klooster zou moeten komen en één derde aan de wereldlijke leenhulder, die tot de Stichtse ridderschap moest behoren – als eerste werd schildknaap Robert van Rijnswaalde aangewezen, als zijn 'reserve' Jan van Rijnenstein.
91. Respectievelijk VAN BAVEL, *Inventaris* II, reg.nr. 160 (10-jan-1385) en ARA, *AGH* 67, losse folio's achterin (12-jun-1385).
92. ARA, *AGH* 205, f. 162v (3-feb-1415).
93. PIOT, *Cartulaire* I, nrs. 191, 192 en 193 (resp. 25-jan-1247 en 1247, z.d.).
94. PIRENNE, *Livre*, 163.
95. PIOT, *Cartulaire* I, nr. 241 (29-aug-1257).
96. PIOT, *Cartulaire* I, nr. 284 (10-jan-1281).
97. Resp. PIOT, *Cartulaire* I, nr. 92 en VAN BAVEL, *RB* I, nr. 5 (beide: 1175, z.d.) en PIOT, *Cartulaire* II, nr. 531 (8-nov-1441) en VAN BAVEL, *RB* II, nr. 694 (14-jun-1441).
98. VAN DER VELDEN, *Inventaris* nr. 107 (28-jan-1328). In dit excerpt van de oorspronkelijke oorkonde is sprake van de 'tienden van Hedichuyzen'. De gegevens uit de Brabantse leenkamer – zie volgende noot – wijzen echter uit dat hier alleen de tiende van Luttelherpt werd bedoeld.
99. Vgl. GALESLOOT, *Livre*, 77 met AGR, *CFB* 4, f. 216v: 'Godevaert zoon Boeninx hout die thiende van Luttelherpt ende aldus steet hi in doude boke. Mer ic waene wael dat si commen is weder an die herlicheit van Huesden.'
100. Dit is bepaald niet onmogelijk. Ook in de 15e eeuw werd een deel van het Zeggelaar tot de ban Hedikhuizen gerekend. Over de ligging van het (huidige) Zeggelaar ten opzichte van Luttelherpt: hoofdstuk 21.5.1.

101. Respectievelijk VAN DER VELDEN, *Oudste cijnsregister*, nr. 365 en AAB, *cbII*, Hedikhui-zen.
102. AGR, *GRM*, RS 799, nr. 32 (18-maa-1491).
103. De ontwikkeling van het tiendbezit wordt geschetst in VAN DER VELDEN, *Beknopte geschiedenis*, 127-131. Zijn exposé is mijns inziens niet op alle punten volledig c.q. correct. Waarop bijvoorbeeld de bewering is gebaseerd (pag. 127) dat bij de overdracht van 1285 ook de tienden van Oud-Heusden en wel de helft van de korentien-den en (alle) kleine tienden waren begrepen, is mij niet duidelijk. De contracten gaan helemaal niet in op de concrete annexen van de patronaatsrechten: CAMPS, *ONB I*, nrs. 418 en 419 (apr-1285 of 1286). Een schenking van tienden in Oud-Heusden is bekend uit 1327: VAN BAVEL, *RB I*, nr. 181 (8-nov-1327).
104. VAN DER VELDEN, *Oudste cijnsregister* nr. 362.
105. Van hem is namelijk geen rechtsoptolger bekend, terwijl het duidelijk is dat het kapittel van Heusden later de hele 'kleine' helft van de grote tienden van Oudheusden in bezit had, d.w.z. de vroegere delen van zowel Herberen van Riede als Jan Westvalinc.
106. RANB, *KPH 2* (20-mei-1355).
107. De laatst bekende belening is die van joffr. Heinman Heinman Heinmans (Ghibbessens) dochter van Hedikhuizen: VAN BAVEL, *RB II*, nrs. 697 (8-dec-1441) en 730 (19-jan-1449). Joffrouw Heinmans echtgenoot, Bertout Hendriks vanden Dijk, verpachtte de 'smaeltienden' in 1459 voor tien jaar aan Ywijn Wouter Hendrik Emonts zoon: GADB, *ORA B*.pr. 1458/59, f. 283v (7-jun-1459).
108. RANB, *KPH 2*. Uit VAN SCHILFGAARDE, *Archief*, reg.nr. 408 (29-dec-1558) zijn de exacte verhoudingen op te maken: driekwart van de helft plus eenzesde van het reste-rende kwart van de grote tienden en driekwart plus eenzesde van een kwart van de helft van de kleine tienden. Het aandeel in de grote tienden correspondeert vrij nauwkeurig met de verhouding waarin Herberen van Riede en Jan Westvalinc vol-gens het oudste cijnsregister cijns verschuldigd waren voor het bezit van, tezamen, de helft van de grote tienden.
109. Onder andere kohieren van de Tiende Penning van 1544, 1545 en 1555: ARA, *SHv1572* 341, 503 en 744.
110. VAN BAVEL, *RB I*, nr. 300 (19-jun-1362). Over het karakter van deze laatbank, hier-onder hoofdstuk 28.1.
111. HOPPENBROUWERS, *Rekeningen*, 3 en 8 en de noten (5) en (24). De laatste zin van noot (5) is abusievelijk afgedrukt in noot (14).
112. AAB, *cbII*, onder Oud-Heusden.
113. VAN BAVEL, *RB II*, nr. 866 (5-nov-1475).
114. RANB, *KPH 4* (31-okt-1450).
115. Zie de oudste kohieren van de Tiende Penning van Oud-Heusden, waarin 'Dirck Back ende Zuydoerd' worden genoemd als bezitters van de halve tiende van Oud-Heusden: ARA, *SHv1572* 341, 503 en 744 (resp. 1544, 1545 en 1555).
116. VAN BAVEL, *RB I*, nr. 194 (16-feb-1332).
117. VAN DER VELDEN, *Inventaris* nr. 148 (14-jun-1349).
118. Over de plaats en rol van Jan van Saffenberg: AVONDS/BROKKEN, *Heusden*, 30 en 42-45.
119. Omdat de tienden per jaar werden verpacht, varieerden de tiendinkomsten na-tuurlijk van jaar tot jaar: zie – voor het gebruik van tiendopbrengsten als indicatoren voor het verloop in de produktiewaarde – pag. 418-419. Enkele steekproeven wezen echter uit, dat de tiendopbrengsten in de tweede helft van de 14de eeuw globaal tussen de 15 en 20% van de jaarlijkse reguliere domeininkomsten uitmaakten.
120. VAN DER VELDEN, *Inventaris*, nrs. 154 en 155. Dat het jaargeld vast werd uitgekeerd uit de tiendopbrengsten van Engelen en Vlijmen blijkt uit de rekeningen van de domeinen.
121. VAN DER VELDEN, *Inventaris*, nrs. 168 en 167.
122. ARA, *AGH* 226, f. 234v (4-apr-1386).

123. ARA, *AND* I 799.
124. 'Jacobsweerd' lag naast de 'Jan Naas-weerd', die de grafelijkheid in erfpacht uitgaf. Rond 1460 waren de bezitters Arend van Wijk, heer van Onsenoort en Klaas van Wijk Hessels zoon: zie o.a. ARA *REK*, rekrek 2725 (1463) en 2729 (1467).
125. ARA, *REK*, rekrek 2729, ontvangsten tienden.
126. Dat gold alleen niet voor de tienden op de Doeverse Weide, die in tussen 1368 en 1391 in (vermoedelijk ook erfelijke) pacht werden gehouden door leden van het Baardwijkse geslacht De Geister. Vermoedelijk ging het hier ook om een vorm van erfelijke pacht, waarbij de blote eigenaar zijn recht op den duur uit het oog verloor. In de domeinrekeningen van de 15de eeuw vinden we namelijk nergens een betaling van een canon voor het bezit van deze tiende.
127. Namelijk de 'smale tienden' in Hedikhuizen, de tienden van de Akker, van Woutersweide en van een meent in Oudheusden, de tienden van de Varkensgemeint in Herpt, de halve tienden van het Zeggelaar te Herpt en Heidkhuizen, de tienden van de Worp en de Kerkeweerd te Hedikhuizen en de tiende in de meent van de Heesbeense Stege. In 1499 kwam daar opeens nog de tiend van de Brede Steeg (te Hedikhuizen) bij. Van het tiendbezit op voormalige gemene gronden ontbreekt alleen de tiend van (het Doeverse deel van) de Doeverse Weide. Mogelijk heeft men deze grond in de loop der tijd weer 'woest' laten liggen, hetgeen niet vreemd is in het licht van de verslechterende afwateringstoestand langs de Oude Maas rond 1400.
128. *Prot*, *Cartulaire* I, nr. 175 (10-jul-1242). Twee andere teksten met dezelfde inhoud, maar van iets latere datum, zijn te vinden in het missale van Baardwijk: *FRENKEN*, *Handschrift*, 19-20 (23-feb-1249 of 1250 en 24-maa-1247).
129. Onder andere *RABL*, *ABSt* 650, f. 125v (16-apr-1355): 'Et non multo post tempore domina Clarissa (d.i. de Myrabele) uxor dicti domini Johannis (d.i. de Boechout) ad monasterium Sancti Trudonis personaliter veniens et ante altare beati Trudonis se ipsam offerens, ancilla dicte ecclesie est effecta, sicut iuxta tenorem litterarum per quas dicta decima in feudum concessa fuerit, facere tenebatur.' Over de (horige) oorsprong van deze 'ancillae': *LAVIGNE*, *Kroniek* I, 172. Thijssens explicatie dat ook vrijgeboren gehuwde vrouwen 'ancilla' werden om te voorkomen dat hun horige echtgenoten verplicht waren om de helft van al hun bezittingen na te laten aan de abdij, zoals de kroniek in relatie tot gebeurtenissen aan het begin van de 12de eeuw meldt, gaat m.i. voor deze situatie niet op. Het 'ancilla-' worden was duidelijk alleen een voorwaarde om met de tienden te kunnen worden beleend. De juridische status van de echtgenoten deed rond het midden van de 14de eeuw niet meer ter zake. *CHR. THIJSSSEN*, 'Aantekeningen over Herpt en Hulten' in: *MGT* 40 (1990) 113.
130. *Prot*, *Cartulaire* I, nrs. 396 (15-apr-1355) en 402 (25-jan-1357). Vgl. ARA, *AGH* 707, ff. 47v-48 (15-apr-1355).
131. Voor de belening van vrouwe Gertrude: *FRENKEN*, *Handschrift*, 15 (3-maa-1407). De wederwaardigheden rond de latere beleningen zijn (weinig systematisch) beschreven in *RABL*, *ABSt* 649, pag. 168-170 en 650, ff. 125-127v.
132. *DROSSAERS*, *Archief* I, V, nrs. 510-514, 518-519 en 521. De grootten van de blokken zijn niet steeds opgegeven.
133. *RANB*, *KPH* 7.
134. *RANB*, *KPH* 5 en 6.
135. *RANB*, *KPH* 4.
136. ARA, *AGH* 877, f. 81 (1472). Vgl. *KORT*, *Leenhoven*, 28.
137. *RANB*, *CCV* 581, ff. 7-8.
138. *FRENKEN*, *Handschrift*, noot 32; ARA, *HH*, S&A 482, anno 1502, nr. 108 (23-dec-1502), waar de tiende - niet de tiendbezitter - werd genoemd onder de ingelanden van Veen die hadden geweigerd aan de bede bij te dragen
139. Een zeldzaam voorbeeld van opbrengsten *in natura* uit enkele rechtstreeks door de tiendheer geïnde tienden biedt *THOEN*, *Landbouweconomie* II, 700-703. Thoen geeft ook een lucide bespreking van de problemen rond het gebruik van tiendopbrengsten

als indicator voor de ontwikkeling van de agrarische produktie: aldaar, 823-829. Vgl. voor de (Noord-) Nederlandse Middeleeuwen m.n. DE BOER, *Graaf*, 213-249 en JANSEN, *Landbouw*, i.h.b. hoofdstuk III.

NOTEN HOOFDSTUK 21

1. Het volgende is vooral ontleend aan DUBY, *Rural Economy*, 257-259, 273-277 en 318-325 en LÜTGE, *Geschichte*, 83-101.
2. JANSEN, *Landbouwpacht*, 103.
3. JANSEN, *Landbouwpacht*, 9.
4. JANSEN, *Landbouwpacht*, 69-70.
5. Hierover: SMITH, *Some issues*, 11. De alternatieve oplossing om arbeid in te zetten buiten het agrarisch gezinsbedrijf is ter sprake gebracht in hoofdstuk 13.1.
6. Een heldere uiteenzetting over het hedendaagse pachtvraagstuk in Nederland wordt gegeven in de inaugurele rede van A.H.T HEISTERBACH, *Het dilemma van de pacht* (Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in het agrarisch recht aan de Rijksuniversiteit te Groningen) Arnhem, 1988.
7. Vgl. mijn kritiek op Thoen: HOPPENBROUWERS, *Vlaanderen*, 53-56.
8. PIRENNE, *Livre*, 156-158. Vgl. hierboven hoofdstuk 13.2.
9. PIRENNE, *Livre*, 164.
10. PIRENNE, *Livre*, 101-102.
11. RABL, *ABStT* 233, f. 28.
12. VAN DER VELDEN, *Oudste cijnsregister*, nr. 105. Van der Velden leest 'Moncgriënt'. Ter vergelijking: in Oud-Heusden werd in dezelfde tijd grond verpacht voor 9 à 10 schellingen per hont. Behalve, zoals hier, in rekenmunt, waren veel pachten in het cijnsregister vastgesteld in goudmunt, d.w.z. in oude schilden of in gulden Peters. In dat geval is vergelijking mogelijk met de gemiddelde pachtprizen voor landsheerlijke domeingrond uit dezelfde periode. Zie hieronder paragraaf 5.1.
13. Eén maal, in 1387, geschiedde de verpachting 'ad XI annos'. VAN DER VELDEN, *Oudste cijnsregister*, nr. 105.
14. VAN DER VELDEN, *Oudste cijnsregister*, nr. 85. Van der Velden leest 'Moncmarghen'.
15. Zie hoofdstuk 17.2.
16. Het pachtcontract kon immers in 1364 (het eerste gemeten jaar) al geruime tijd lopen en hoefde in 1393 (het laatste gemeten jaar) niet afgelopen te zijn.
17. Voor de meesten van hen is dat overigens ook bewijsbaar.
18. Geteld is het aantal pachters per kavel. Pachters die in dezelfde tijd dan wel gedurende het verloop van de hele periode meer dan één kavel pachtten, werden dus net zo vaak geteld als zij pachtten.
19. Over de (oude) Vlijmense hoeve-maat van 10 morgen, zie hoofdstuk 20.1.
20. Hierover, hoofdstuk 17.3.
21. Onder hen Klaas Brievonk. Klaas en zijn dochter Liesbeth waren al geërfd in Baardwijk in 1335: VAN BAVEL, *RB I*, nr. 199 (3-nov-1335). Blijkens het oudste cijnsboek van Berne bezat hij vóór 1376 op verschillende plaatsen in Baardwijk grond: AAB, *cbI*, ff. 13 en 14. Bij de belegering van de burcht van Heusden in 1358-59 was hij hoofdman op een van de twee blokhuizen die tegen de burchtmuren aangebouwd werden: ARA, *AGH* 1714, ff. 18v-21. In 1376 leefde Klaas nog, want in februari van dat jaar verkocht hij 11 hont in Baardwijk: VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nr. 116 (10-feb-1376). Zijn afwezigheid op de bedelijst van 1375 doet daarom vermoeden dat hij niet tot de autochtone Baardwijkse bureu werd gerekend. Poorter van Heusden was hij, voor zover bekend, evenmin. Mogelijk woonde hij in Waalwijk.
22. GADB, *ORA* 1242, ff. 51v, 55, 142, 156v, 164, 193, 219 en 22v; *ORA* 1243, ff. 194, 220, 235v, 239, 252 en 340v; *ORA* 1245, ff. 172v, 235 en 359v; *ORA* 1246, f. 159v; *ORA* 1250, ff. 415v-416.
23. Een beschrijving van het zuidelijke leen en zijn leenvolgers vindt men in de Brabantse

- leenregisters onder Drunen – ofschoon het goed wel degelijk in het Land van Heusden was gelegen: AGR, *CFB* 4, f. 201v en 20, ff. 318v-319. Een nadere aanduiding van de ligging staat ook in GADB, *ORA* 1242, f. 188v (1472/73).
24. AGR, *CFB* 4 en 20 (t.a.p.; zie vorige noot) vermelden Willem Monik als eerste leenman na Willem Pijliser heren Jans zoon. In het Bosch protocol van 1460/61 treedt evenwel magister Jan Moniks voor het eerst op als verpachter van grond in de Doeverse Weide: GADB, *ORA*, B.pr. 1460/61, f. 304v.
 25. Wel was één van de pachters, Albert Loef Dirks zoon uit Drunen, omstreeks 1473 geërfd in de Gaarsweide te Oudheusden: RANB, *KPH*, 27.
 26. RANB, *KG* 2, ff. 36v en 78, onder Meeuwen.
 27. Maar niet altijd: RANB, *KG* 2, f. 36v noemt ook een perceel van 18 hont in Eethen dat na gerechtelijke opwinning werd ‘vererfchijnst om VII schilden vrij’. Op dezelfde foliozijde wordt gewaagd van de opwinning van 2 morgen land van de kerk van Eethen en van 3 morgen van edelman Robrecht van Drongelen. De laatste kreeg beide percelen toen te ‘gebruiken’ ‘ad vitam suam’ tegen twee gulden Peters per jaar.
 28. Respectievelijk AAB, IX A, ff. 6v-7; GAVL, *OAA*, eerste cijnsregister Tafel van de H.Geest te Vlijmen, 1460. Van dit register is de laatste folio half afgescheurd; het resterende halve folio is ernstig door vocht aangetast en daarom nauwelijks leesbaar.
 29. De correlatiecoëfficiënt voor de eerste ‘set’ gegevens is 0,78, voor de tweede ‘set’ -0,81. Het bezitsaandeel van de buren werd eerder becijferd in kolom VII van tabel 16.1.
 30. ARA, *SH1572* 144. (N.B. Dit kohier is na restauratie niet goed terug in elkaar gezet zodat de volgorde van de bladen niet meer klopt).
 31. Het precieze aantal heb ik niet berekend, maar is niet gelijk aan de drie totalen van tabel 21.5. Zoals in de tekst nader uiteen wordt gezet, zijn hier geen pachten, maar pachters geteld. Bij collectieve pachten is aan elk van de participanten een gelijk deel toegerekend. In dat opzicht zijn er meer pachters dan pachten. Daar staat tegenover dat de gepachte oppervlakten van personen die meer dan één kavel in pacht hadden, in tabel 21.5 bij elkaar zijn opgeteld.
 32. KENISTON McINTOSH, *Autonomy*, 104-107. Vgl. over hetzelfde verschijnsel DYER, *Lords*, 313-314. CROOT en PARKER, *Agrarian class structure*, 81-82 en noten 9 en 10, zien ‘subletting’ als iets waartoe ‘customary tenants’ vooral in perioden van inflatie geneigd geweest zullen zijn, omdat onder-verhuur hen dan in staat stelde ‘to capitalize on the demand for land and rising rents’.
 33. Thoen gebruikt de term ‘grondheren’ in zijn proefschrift in de betekenis van (grote) grondeigenaren van buiten de boerengemeenschappen. ‘Grondheren’ in deze zin staan dus geheel los van het begrip (domaniale) grondheerlijkheid.
 34. Zie voor een discussie hierover: HOPPENBROUWERS, *Vlaanderen*, 53-56. Vgl. THOEN, *Landbouweconomie* I, 356-380 en 531-566 voor de meest kernachtige uiteenzetting van zijn ideeën; voor zijn reactie op de kritiek van P.M.M. Klep en mijzelf: *BMGN* 107 (1992), 81-82.
 35. THOEN, *Landbouweconomie* I, 531.
 36. THOEN, *Landbouweconomie* I, 531-532.
 37. HOPPENBROUWERS, *Vlaanderen*, 55 (punt b.) en 56-58. Vgl. voor Engeland DYER, die in feite hetzelfde probleem bespreekt voor Engeland: *Lords*, hoofdstuk 12. Overigens sprekende over ‘customary tenants’, die nog het beste te vergelijken zijn met bezitters van tijnsgoederen in onze streken, meldt Dyer zelfs regelrechte ‘rent-strikes’ door de ‘more assertive tenants’. Aldaar, 276.
 38. Zie hoofdstuk 13.3.
 39. Dat wil zeggen het perceel B1 of B2 op de kaart van Daniël Schillincx van 1613 (ARA, *Kaartenafdeling*, VTH 1440) = waarschijnlijk BREUGELMANS, *Perceelsnamen*, nr. 57.
 40. Dat wil zeggen de aansluitende percelenreeks C-D-F op de kaart van Schillincx van 1613 (ARA, *Kaartenafdeling*, VTH 1440) = waarschijnlijk BREUGELMANS, *Perceelsnamen*, nr.86.
 41. Voor de beschrijving van de ligging van deze percelen zij vooral verwezen naar de

- Hollandse leenregisters – veel van de verpachte domeinkavels werden hier op den duur omgezet in leengoed en/of erfpachtgoed: o.a. ARA, *AGH* 228, ff. 382v-383 (1400), *AGH* 721, Heusden, ff. 2v-3r (1484); ARA, *REK*, rekrek 2737 (1475-76), ontv. 'erftynse' en 2763 (1502), los bijgevoegde notitie d.d. 9-apr-1504.
42. ARA, *Kaartenafdeling*, VTH 1442.
 43. In feite echter een financiële compensatie voor het opgelopen deficit op de drossaardsrekening, dat bij de overdracht van het ambt, zoals gebruikelijk, *niet* aan de scheidende functionaris werd vergoed.
 44. ARA, *AGH* 228, resp. ff. 177 (9-jul-1395), 253 (10-sep-1397) en 424 (16-jun-1401).
 45. Vermoedelijk behoorden tot 'Arent van Colens lant' in elk geval de uitstreckende percelen E-D-A op de kaart van Daniël Schillinx van 1613 (ARA, *Kaartenafdeling*, VTH 1448). De 10 hont in het Rekselaar moet op dezelfde kaart perceel B zijn geweest. Het daaraan gelegen perceel C zou bij beide kavels gehoord kunnen hebben.
 46. Vgl. de kaart van Daniël Schillinx van 1613 (ARA, *Kaartenafdeling*, VTH 1441): perceel B is de Strijpen, perceel D Vogelscamp.
 47. ARA, *REK*, rekrek 2704, ontvangsten landhuren Hedikhuizen.
 48. Vgl. de kaart uit het begin van de 17de eeuw, bewaard in ARA, *Kaartenafdeling*, VTH 4004.
 49. Vgl. hieronder, hoofdstuk 24.3 en Bijlage I. In feite was de pachtverlaging het gevolg van de benedenwaartse aanpassing van de koers van de goudmunt waarin de pachten waren gestipuleerd aan de voorgeschreven hoeveelheid zilveren groten of plakken in de muntordonnantie. Als de pachters wél wisselden – zoals bij de pachten van molens, gruitgeld, tol e.d. het geval was – werd de nieuw vastgestelde koers aangehouden. Aan de vooravond van de muntsanering ging het oude schild in Heusden voor 36 plakken of 54 groten, na het 'roepen van het payment' gold een nieuwe vaste koers van 40 groten: de waardevermindering bedroeg dus bijna 30%.
 50. Soms is de afwijking uit mededelingen in de rekeningen eenvoudig te verklaren. De scherpe daling van de huurprijs van de kavel van ca. 9 morgen bij de Oude Wetering te Oud-Heusden bijvoorbeeld hield ongetwijfeld verband met het feit dat de kavel die jaren 'te weiden', dus dries lag. Om die reden kregen de zittende pachters een fikse korting.
 51. Zo is de afwatering van de lage broekgronden aan de noordzijde van de ban juist in de jaren '80 en '90 van de 14de eeuw duidelijk verbeterd. Althans één van de twee hier bedoelde domeinpercelen was daar gelegen. Vgl. hoofdstuk 23.2 en hoofdstuk 27.1.
 52. ARA, *AGH* 1729, inkomsten landhuren Wijk.
 53. Dit is alleen mogelijk voor enkele domeinkavels die in beide perioden werden verhuurd en op grond van perceelsbeschrijvingen goed te identificeren zijn. Voor de 'aansluiting' van de verschillende gebruikte rekeningmunt-systemen: zie Bijlage I.
 54. Alleen bij een kavel van 11 morgen in Woutersweide werd de pacht in 1444 overgenomen door twee pachters, waarvan er één ook in de jaren vóór 1444 dezelfde kavel reeds in huur had.
 55. Zie Bijlage I en paragraaf 21.5.3.
 56. ARA, *REK*, rekrek 2706, inkomsten 'erftyns'.
 57. Zie de referentie in ARA, *REK*, rekrek 2733, ontvangsten 'erftyns' Genderen 1471/72.
 58. ARA, *REK*, rekrek 2744, ontvangsten 'erftyns'.
 59. ARA, *REK*, rekrek 2756, uitgaven 'onraet'.
 60. ARA, *REK*, rekrek 2757, ff. 35v-36.
 61. ARA, *REK*, rekrek 2758, ontvangsten landhuur Hedikhuizen.
 62. Vgl. HOPPENBROUWERS, *Vlaanderen*, 54.
 63. O.a. ARA, *REK*, rekrek 2718, ontvangsten landhuur Heesbeen, 1456.
 64. ARA, *REK*, rekrek 2740, ontvangsten 'erftyns' Oud-Heusden.
 65. Vgl. hoofdstuk 17.1 en 17.2 en hoofdstuk 20.2.
 66. ARA, *REK*, rekrek 2729, ontvangsten 'erftyns' Oud-Heusden.

67. ARA, *REK*, rekrek 2764, f. 7 (ontvangsten 'erftyns' Herpt).
68. ARA, *REK* rekrek 2752, ontvangsten landhuren Heesbeen. Merk op dat de stuiver hier niet voor precies twee groten werd gerekend, maar voor ca. 2,15 groten. De nieuwe rentmeester, Tielman van Questenburg, die in mei 1489 Robrecht Jakob Hugon zoon opvolgde (ARA, *REK*, rekrek 2750, los bijgevoegde perkamenten cedel), zat kennelijk ook met dit probleem en noteerde voor het laatste jaar van de huur 13 ƒ .
69. Vgl. voor de situatie elders in Holland: KUYS/SCHOENMAKER, *Landbouwpachten*, 28-29.
70. De rentmeester van de domeinen in Heusden schoof deze in de 14de eeuw gewoonlijk af op enige pachters, in ruil voor de pacht. Zie ook hoofdstuk 23.2.
71. Willem de Monik uit Den Bosch verpachtte in 1480 weide- en hooiland bij Baardwijk op conditie dat de pachters hun kavel 'alle II jaer l[o]ffbaerlijke (...) graven in diepten ende in wijde.' GADB, *ORA* 1250, f. 416. Een contract uit 1523 specificeerde dat de 'tuinscouw' (onderhoud van de omheining) voor de pachter was, alle 'onraet' (waterstaatslasten) en beden voor de eigenaar: RANB, *CCV* 588 (4-feb-1523). Ten slotte blijkt ook uit de moeilijkheden die de rentmeester van de domeinen in 1495 ondervond met de pachters van de Jan Naaswaard in Hedikhuizen dat de verplichting tot het onderhoud van de omheining op de pachters rustte.
72. RANB, *KG* 2, f. 78v.
73. De Rijnsgulden was toen de in Heusden courante rekenmunt en was gelijk aan evenveel stuivers als het daarvóór gebruikelijke pond van 40 Vlaamse groten, namelijk 20.
74. RANB, *AMH* 81 (zie onder Herpt, Hedikhuizen, Drongelen en Doeveren).
75. Vgl. pag. 428.
76. AAB, *cbI*, f. 3v. In het oudste cijnsregister van Berne wordt niet aangegeven, welke rekenmunt(en) precies werd(en) gehanteerd. De verhouding 1 gouden Peter = 2 ƒ 'goeden gelde' is af te leiden uit VAN DER VELDEN, *Oudste cijnsregister*, nr. 88 (Herpt). In 1376 ging de gouden Peter in Heusden voor 28½ plak, de plak voor anderhalve groot: ARA, *AGH* 1728, div. uitgaven.
77. VAN DER VELDEN, *Oudste cijnsregister*, nr. 85. Het oude schild deed die in Heusden in 1376 rond de 31 plakken.
78. Het (Willems)schild werd in deze tijd toch gewoonlijk gerekend voor 14 stuivers: bv. RANB, *KG* 2, f. 36v (kopie schepenbrief Heusden d.d. 10-okt-1481).
79. RANB, *AMH* 126 (zie Herpt, Vlijmen en Oud-Heusden).
80. GADB, *ORA* 1250, f. 416.
81. BOESCHOTEN/VAN MANEN, *Welstandsverdeling*, 534-535.

NOTEN HOOFDSTUK 22

1. Zie hoofdstuk 3.4 en 3.5.
2. Voor Holland: JANSEN, *Modernization* en Bos-Röps, *Incidentele gunst*; voor Gelre, VAN SCHAÏK, *Belasting*, deel I; voor Brabant: de inleiding van CUVELIER, *Dénombrements*; A. MOUREAUX-VAN NECK, 'Un aspect de l'histoire financière du Brabant au moyen âge: les aides accordées aux ducs entre 1356 et 1430' in: *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, 51 (1962-1966), 65-94 en KORVEZEE, *Belastingen*; voor Vlaanderen m.n. BLOCKMANS, *Volksvertegenwoordiging*, deel III, hoofdstuk II.
3. GOSSES, *Welgeborenen*, 36-38. In het rekeningenmateriaal komt de term 'schot' nochtans regelmatig voor: er wordt dan hetzij 'dijkschot' mee bedoeld, hetzij de boete die men aan de (vee)'schutter' verschuldigd was voor het uitkopen van loslopend vee dat was 'geschut' of ingeschaard. Vgl. hoofdstuk 23.2 voor het 'dijkschot' en hoofdstuk 25.6 voor het 'schutten' van vee. Een derde mogelijke betekenis was 'schuld', zoals in ARA, *AGH* 1953, f. 4 (1359/60): 'Heynman Roest tot Herbt die was ghewiist mitten vonnisse te rechten om hem selven, overmids dat hi sinen goet alsoe becommerde hadde dat hi siin scout niet betalen en woude, ende doe miins

heren richter a taste, doe sloet hien ende woude van him niet ghehouden en wesen; sijn goet vercoft om XXVIII £. 'Scout' zou hier eventueel ook 'dijkschot' hebben kunnen betekenen, maar in dat geval zou de (poging tot) beslaglegging waarschijnlijk niet zijn uitgevoerd door de lokale richter, maar door de dijkgraaf.

4. VAN RIEMSDIJK, *Tresorie*, 149-150 en 178-179.
5. ARA, resp. AGH 1968, uitgaven reizen drost 1387: de drost werd met 'die goeden knapen uten lande' naar Den Haag ontboden 'overmits tghescil vander bede' en AGH 1978, uitgaven bodelonen 1400: de drost zendt een bode naar Den Haag toen de poorters van Heusden 'die bede niet gheven en wouden'.
6. De totale opbrengst bedroeg volgens de rekening van de rentmeester van Heusden 4089,75 £, de plak of anderhalve groot gerekend voor 24 penningen Heusdens payment. Voor een nadere toelichting: Bijlage I. Dit geeft in de rekenmunt van de trespriestersrekening 255,6 £ groten. De opbrengsten van de bede werden, in tegenstelling tot wat later gewoonte zou worden, niet apart aan de trespriester van Holland overgemaakt. In diens rekening over 1375-1377 is alleen het (batig) saldo van de gehele rekening van de rentmeester van Heusden opgenomen, zijnde 157.-.1½ £ groten (ARA, AGH 1233, f. 23).
7. ARA, AGH 1249, f. 10v.
8. ARA, AGH 1250, f. 19.
9. ARA, AGH 1254, f. 12v. Voor de nagekomen achterstallen: AGH 1255, f. 5 en 1256, f. 2. Er wordt hier steeds alleen gesproken van het *Land* van Heusden, maar omdat nergens anders bede-inkomsten uit de stad Heusden worden gemeld, moet 'Land' hier worden opgevat als 'Stad en Land'.
10. ARA, AGH 1257, f. 10v.
11. ARA, AGH 1257, f. 10v.
12. Zie hierboven, hoofdstuk 16.2.6.
13. ARA, AGH 1261, f. 12v.
14. VAN RIEMSDIJK, *Tresorie*, 217.
15. ARA, AGH 1267, f. 20 en 1268, f. 17. De exacte verhouding tussen de overeengekomen aandelen van Stad en Land bedroeg 31,9 resp. 68,1%
16. ARA, AGH 1269, ff. 12v en 14.
17. ARA, REK, rekrrek 127, f. 55.
18. Stad en Land van Heusden waren in dit opzicht niet uniek; andere 'appendices' van het graafschap zoals de Landen van Voorne en Putten betaalden in die jaren evenmin: vgl. ARA, REK, rekrrek 144, ff. 48-51.
19. ARA, REK, rekrrek 146, f. 51. Het volledige achterstal van 2.000 schilden (of 250 pond groten) werd daarbij tegelijk als ontvangst geboekt. Over de oorsprong van de schuld: aldaar, f. 83.
20. Weliswaar stond de rekenkamer bij wijze van (gedeeltelijke?) aflossing van deze leningen enige tijd kortingen op de bedebetaling toe. Zie: ARA, REK, rekrrek 169, f. 48. Ook in de volgende jaren werd steeds een deel van de bede gekort bij wijze van aflossing op de leningen van 1462 en 1466. De kortingen zijn hier beschouwd als 'administratieve verrekeningen'. In mijn becijfering van de bedelast zijn voor deze jaren dus de nominale, niet de feitelijk betaalde lasten gerekend. Zie ook de toelichting in Bijlage F.
21. Holland had van dit bedrag ruim 21.000 kronen (18%) op te brengen. In verband met deze bede is overigens slechts de betaling van één termijn door Stad en Land van Heusden bekend: ARA, REK, rekrrek 3471, ontvangsten Heusden. Heusden was gezet op 393 kronen, waarvan voor de Wijkse quote vervolgens ongeveer 33 kronen (8,4%) mocht worden afgetrokken.
22. Bos-Rops, *Incidentele gunst*, 29. Van het eerste loopjaar van de nieuwe bede werden drie termijnen in 1473 en een termijn in 1472 voldaan.
23. ARA, REK, rekrrek 3388/3389, f. 10. De 'wapeninge opter zee' hield verband met de zee-oorlog tegen Frankrijk.
24. Hierover o.a. hoofdstuk 30.2.

25. Vermoedelijk in verband met de betaling van deze achterstallen werd in 1480 alvast 'bij anticipaciën oft leeningen' een som van 2.400 pond ingevorderd. ARA, *REK*, rekrek 3388/3389, f. 25v.
26. Dat wil zeggen 950 schilden van 30 groten tegenover 1.712 kronen van 24 stuivers (= 48 groten). ARA, *REK*, rekrek 3388/3389, ff. 10-12.
27. ARA, *REK*, rekrek 3388/3389, ff. 10-12 en 3390, f. 7. De afrekening van de bede uit het volgende jaar, 1482, ontbreekt.
28. Zie vooral ARA, *REK*, rekrek 3395, f. 20. De korting bedroeg maar liefst 47% op de totale quote van Stad en Land – na aftrek van het Wijkse aandeel.
29. AGR, *GRM*, Beroepen uit Holland, nr. 141.
30. Zie de tabel, gepubliceerd in FRUIN, *Enquete*, 15. Stad en Land werden in 1496 op 1.059 schilden en 10 groten gezet tegenover de 950 schilden van vóór de Enquete. Het nieuwe schildgetal zou tot 1518 ongewijzigd blijven.
31. ARA, *REK*, rekrek 3402 en 3403, ontvangsten bede Heusden 1496-97 en 1497-98.
32. Afrekeningen van bede-opbrengsten ontbreken in het archief van de Rekenkamer van Holland voor de jaren 1499 en 1500.
33. ARA, *REK*, rekrek 3474, ontvangsten bede Heusden.
34. ARA, *REK*, rekrek 3406, ff. 24v en 26.
35. Zie o.a.: ARA, *REK*, rekrek 3476, ontvangsten bede Heusden; 3406, ff. 36-38 en 3408, ff. 18v-20.
36. ARA, *REK*, rekrek 3410, f. 6v, registratie van de halve jaarinkomsten (Kersttermijn) over 1511 uit de ordinaris meerjarige bede van 50.000 £ en uit een kleinere extra-ordinaris bede: de aandelen van de stad Heusden en van de dorpen Hedikhuizen, Eethen en Meeuwen werden voor de helft gekort.
37. ARA, *REK*, rekrek 3411, f. 19 (verrekening van 1.149,8 pond met termijnen in 1511 en 1512 voor de – extra-ordinaris bede – van 30.000 £ en voor de – ordinaris? – bede van 40.000 £) en 3412, f. 6 (bedrag van voorgeschoten kosten niet genoemd, maar Stad en Land van Heusden droegen in tweede helft van 1512 niets aan de beden bij).
38. ARA, *REK*, rekrek 3414, ff. 6v en 23 (termijnen Kerstmis 1514 en St. Jan 1515). In grafiek 22.1, waar voor het gemak met kalenderjaren is gewerkt, zijn de inkomsten uit beide termijnen weergegeven onder 1515).
39. Zie hierboven, hoofdstuk 18.1 en hoofdstuk 19.1.
40. Uitgezonderd Eethen en Meeuwen, die buiten de bede van 1375 bleven en daarom ook in de berekeningen voor 1496 buiten beschouwing zijn gelaten.
41. Dat wil zeggen het verschil tussen de percentages van 1375 en 1496, uitgedrukt als percentage van het percentage van 1375.
42. Wel zouden in Holland regelmatig, d.w.z. om de twee tot zeven jaar, binnen de dorpen 'verschotpondingen' hebben plaatsgevonden. TERDENGHE, *Zur Geschichte*, 138-139.

NOTEN HOOFDSTUK 23

1. De opgaven in ARA, *AGH* 1727 waren bovendien incompleet, omdat de rekening maar ging over een termijn van 5 maanden. Het jaar 1374 is daardoor in geen van beide grafieken 23.1 opgenomen.
2. Zie hieronder, hoofdstuk 27.
3. Om één representatief voorbeeld te geven van de wijze van verantwoording van dergelijke uitgaven in de domeinrekeningen: 'Item van XXII roeden dijcs gheleghen tot Hedichuysen opter Masen; costen te diken ende te tuynen XXIX £, VI s. holl.' ARA, *AGH* 1715, uitgaven dijken [enz.] 1360.
4. Niet bedoeld kunnen zijn zeven hoeven in Vlijmen, want zoveel binnendijs domeinland was er niet in Vlijmen.
5. ARA, *AGH* 1715, uitgaven dijken [enz.] 1360.

6. ARA, *AGH* 2676, uitgaven dijken [enz.] 1365.
7. Een uitzondering geeft ARA, *REK*, rekrek 2695, uitgaven 'onraet' 1432: 'bij gemeeynen consente alle der gheene die daer mede gebaet waeren, daer der graefflicheit af aen beliep van schoet II^c XIIIII cromstaerten die die Rentmeester betaelt heeft.' (= omslag in verband met de aanleg van een sluis in de Oude Maas bij Doeveren).
8. Voor een bespreking van de betekenis van 'schot' in Heusdense bronnen, hoofdstuk 22.1.
9. Over de locatie en functie van deze sluizen, zie hoofdstuk 2.5.
10. Zie verder voor de eigenlijke waterstaatsgeschiedenis de hoofdstukken 2.5 en 27.1.
11. Namelijk 31½ roeden tegen gewoon tarief en 5 roeden tegen half tarief voor het grondbezit in Oud-Heusden. Onder andere ARA, *REK*, rekrek 2695 en 2696, uitgaven 'onraet' 1432 en 1433, maar deze opgaven worden in tal van volgende jaren herhaald. Daaruit blijkt, dat de 31½ roeden twee segmenten van resp. 18 en 13 roeden omvatte. De 2 roeden in de dijk bij Genderen waren verbonden aan het bezit van een kavel van 10 hont of 2 (kleine) morgen in het Rekselaar. Duidelijk omschreven in ARA, *REK*, rekrek 2703, uitgaven 'onraet' 1440.
12. Voor het eerste: ARA, *REK*, rekrek 2709, uitgaven 'onraet' 1446: 'betailt de zelve gesworen van Outhuesden als van LI mergen lants vanden voirs. LXXVI mergen die geset waen te gelden totten bruecken die den wairtsman van Outhuesden gebrueckt had upten Hogen Dijk tot Hedikhuizen' (over de functie van de 'waertsman', zie hieronder hoofdstuk 27). Voor de bijdrage in de Zeedijk: *REK*, rekrek 2708, uitgaven 'onraet' 1445, gemene omslag in verband met de reparatie van de nieuwe sluis in de 'Zouten Dijk' (= Zeedijk). De uitgifte aan Mariënkroon had geen consequenties voor de onderhoudsplicht in de Hoge Maasdijk – Woutersweide werd dus niet geacht hiervan bescherming te ondervinden – maar van de 31 roeden die de graaf in de Zeedijk had te onderhouden werden resp. 5 roeden en 2 voet en 3 roeden en 2 voet overgeheveld naar Mariënkroon: *REK*, rekrek 2705, uitgaven 'onraet' 1442.
13. Nauwkeurig gespecificeerd in ARA, *REK*, rekrek 2708, uitgaven 'onraet' 1445: 'van XXIII roeden straten te maken, een roeden breeet ende II voeten hooch, gelegen tenden die XVII mergen lants (...) in die Gairsweyde.'
14. ARA, *REK*, rekrek 2719, uitgaven 'onraet' 1457.
15. ARA, *REK*, rekrek 2745, uitgaven 'onraet' 1484.
16. Onder andere ARA, *REK*, rekrek 2709, uitgaven 'onraet' 1446, onder Heesbeen en rekrek 2714, uitgaven 'onraet' 1451, onder Oud-Heusden.
17. ARA, *REK*, rekrek 2721, uitgaven 'onraet' 1459.
18. ARA, *REK*, rekrek 2724 en 2725, uitgaven 'onraet' 1462 en 1463.
19. Zie daarover hoofdstuk 2.5, hoofdstuk 27.1 en Bijlage G.
20. Zo is het gesteld in ARA, *REK*, rekrek 2695, uitgaven 'onraet' 1432.
21. ARA, *REK*, rekrek 2698, uitgaven 'onraet' 1435.
22. ARA, *REK*, rekrek 2746, uitgaven 'onraet' 1485.
23. ARA, *REK*, rekrek 2723, uitgaven 'onraet' 1461.

NOTEN HOOFDSTUK 24

1. Bij gebrek aan belastinggegevens over 1498 heb ik die van 1497 ter berekening van een vervangend cijfer gebruikt, vandaar '1498' tussen aanhalingstekens. 1497 was als steekjaar minder acceptabel vanwege de relatief hoge waterstaatslasten die toen moesten worden opgebracht.
2. Vgl. hierboven, hoofdstuk 14.5.
3. De meest uitvoerige prijsreeksen voor Maastricht zijn uitgegeven door W. TIJMS, *Prijzen van granen en peulvruchten te Arnhem [etc.]*, Groningen, 1983 (Historia Agriculturae 11-2). Een diepgaande analyse van de roggereeks geeft JANSEN, *Lange golven*, i.h.b. 22-39. Nog enigszins completer zijn enkele Luikse reeksen, gebaseerd op de St. Andries-effractie en betrekking hebbend op een groot aantal akkervruchten. Ik heb

- hier gekozen voor spelt. De Luikse effractieprijzen zijn ooit verzameld door M.J. Pieyns en worden momenteel voor uitgave bewerkt door dr. Tijms, die zo vriendelijk was mij het basismateriaal ter inzage te geven. Luikse prijzen over de periode 1475-1595 zijn eerder gepubliceerd in M.L. FANCHAMPS, *Recherches statistiques sur le problème annonaire dans la Principauté de Liège de 1475 à la fin du XVIe siècle. Tendances, cycles, crises*. Luik, 1970.
4. VAN DER WEE, *Growth I*, Appendix I
 5. De prijs in een bepaald jaar zou veeleer zijn bepaald door de gemiddelde oogst van de vier tot vijf voorafgaande jaren. Voor Brabant is dat afdoende aangetoond door TITS-DIEUAIDE, *Formation*, samenvattend: 251-260; vgl. voor Keulen de inleiding bij deel I van D. EBELING en F. IRSIGLER, *Getreideumsatz, Getreide- und Brotpreise in Köln, 1368-1797*. 2 delen. Keulen/Wenen, 1976.
 6. TITS-DIEUAIDE, *Formation*, 368, graphique 39. Voor de trendmatige ontwikkeling van de roggeprijs te Gent: THOEN, *Landbouweconomie I*, 250 (figuur 14b). De langste mij bekende Hollandse prijsreeksen voor tarwe en rogge zijn die welke mw. G. de Moor ontleende aan de rekeningen van de abdij van Leeuwenhorst. Ze lopen van 1410-1411 tot 1570-1571. Mw. De Moor hoopt de reeksen binnenkort te publiceren.
 7. Indexcijfers (1500 = 100): 1366 = 169, 1375 = 195, 1474 = 165 en 1498 = 151.
 8. Volgens DUBY vormen de zeer grote schommelingen in de jaarprijzen bij een stagnerend graanprijsniveau op de lange tot zeer lange termijn een van de meest opvallende kenmerken van de agrarische depressie van de Late Middeleeuwen. DUBY, *Rural economy*, 302-303.
 9. Dit belangrijke kostenvoordeel voor adellijke en geestelijke grootgrondbezitters is door E. Thoen m.i. ten onrechte in de discussie over de 'heerlijke inkomenspolitiek' verwaarloosd.
 10. Zie pag. 496.
 11. Vgl. de uitstekende toelichting op dit punt voor het platteland van Groningen in de 19de eeuw in P.R. PRIESTER, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse*, (Wageningen, 1991), 126-129.
 12. Zie hoofdstuk 21.5.1.
 13. THOEN, *Landbouweconomie I*, 466-470.
 14. Zie hieronder hoofdstuk 28.
 15. RANB, *AMH* 51.
 16. Zie hoofdstuk 13.3.
 17. Ik ben ervan uitgegaan, dat degene die het graan liet vermalen tevens de afnemer van het meel was. De omzet van de molen werd in die zin niet bepaald door de afzet van het meel en daarmee slechts indirect – namelijk via de omvang van de aanvoer van ongemalen graan – door de lokale consumptieve behoefte (de vraag naar broodgraan).
 18. Expliciet vermeld van de molen van Baardwijk in ARA, *REK*, rekrek 4848, ontvangsten molenpachten.
 19. Er was daarbij geen wezenlijk onderscheid tussen de pacht van een korenmolen in de stad en een op het platteland. De stedelijke molens waren weliswaar per definitie afhankelijk van aanvoer van buiten, terwijl op dorpsmolens na normale of goede oogstjaren overwegend lokaal graan voor eigen consumptie zal zijn vermalen, maar ook bij het uitbrengen van een bod op de pacht van dorpsmolens speelde de marktprijs van graan een rol, omdat de molenpachter zijn 'loon' – een hoeveelheid graan – op de markt te gelde moest zien te maken.
 20. De grote en de kleine molen van Heusden werden regelmatig samen gepacht, eventueel ook nog met de moutmolen: o.a. in 1482 voor vijf jaar door Jakob Arends van Haaren en 'vennoten'; alle grafelijke banmolens – inclusief de moutmolen – werden in 1455 voor een periode van tien jaar verpacht aan Gielis van Wijk, de *castellanus* van Heusden en Gerrit Paulus zoon vander Rijt. Ten behoeve van de grafieken 24.3 t/m 24.7 heb ik de pachtsom van de afzonderlijke molens in dergelijke gevallen bepaald op grond van de onderlinge verhouding tussen de pachtbedragen in de voorafgaande jaren.

21. Zo werd in 1446 in de grote Heusdense korenmolen een nieuwe as geplaatst. De molen was in verband daarmee 15 dagen buiten bedrijf. ARA, *REK*, rekrék 2709, ontvangsten molenpachten.
22. Enkele voorbeelden: de molen van Wijk waaide in 1368 om en werd in 1437 door onweer zwaar beschadigd; ARA, *AGH* 1721 en *REK*, rekrék 2701. De molen van Genderen waaide in 1441 om; ARA, *REK*, rekrék 2704. De kleine Heusdense korenmolen leed in 1458 onweersschade; ARA, *REK*, rekrék 2720 (steeds: ontvangsten en uitgaven molens).
23. ARA, *REK*, rekrék 2754 (1493): ‘Item die molen tot Wijck heeft stil gestaen *op mijns (...)* heren cost wegens timmerwerk en vooral omdat ‘die ruters (d.i. van Brakel; PH) van den lande van Gelre quamen bi nacht ende bi ontiden ende namen die roeden ende voerdensse wech ende die tymmerlude moesten reysen VII of VIII daghen lanck eer sij consten vernemen wair die roeden waren ende doen sij se vernomen hadden, doen moesten sij die roeden weder copen jegens den scout tot Brakel, geheten Zander van Kuyl.’
24. ARA, *REK*, rekrék 2705, ontvangsten molenpacht Wijk 1442.
25. ARA, *REK*, rekrék 2748 (1487), f. XVa verso: ‘mits dat de voirs. Gendersche molen, overmits der sterfte een wyle stille stont’.
26. ARA, *REK*, resp. rekrék 2718 en 2720, ontvangsten molenpachten.
27. Regressievergelijking tussen het jaarlijks voortschrijdende elfjarig gemiddelde van de pachtprizen voor de grote korenmolen te Heusden en hetzelfde gemiddelde voor de meest complete roggeprijsreeks – die van Antwerpen – leverde na correctie van de molenpachten voor het ‘achterlopen’ op de graanprizen voor de jaren 1435-1476 een bepalingcoëfficiënt op van 0,64; bijna tweederde van de trendontwikkeling in de molenpachten te Heusden zou dus toegeschreven mogen worden aan de trendontwikkeling in de roggeprijs. 1476 is als eindjaar genomen, omdat de Heusdense korenmolen vanaf ca. 1480 nagenoeg altijd voor verschillende jaren achtereen werd verpacht. Vóór 1476 gebeurde dat minder vaak.
28. Onder andere ARA, *REK*, rekrék 2730 (1468/69) en 2758 (1497), ontvangsten pacht gruitgeld.
29. Behalve de moutmolenpacht zou vooral de verpachting van de hopmaat het inzicht in de conjuncturele ontwikkeling van de Heusdense hopverbouw en hophandel aanzienlijk hebben kunnen vergroten, maar van de maat is door omstandigheden niet zoveel bekend. Zie hoofdstuk 13.3.
30. Tot dezelfde bevinding kwam NOORDEGRAAF, *Hollands welvaren*, 66. Voor deze criteria: VAN DER WEE, *Growth*, 1, 38-51; voor Holland in de Late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijd: DE BOER, *Graaf*, 194 en NOORDEGRAAF, *Hollands welvaren*, 52-66.
31. Wat de daglonen betreft, werd, voor zover mij bekend, in de gehele periode onder beschouwing nooit onderscheid gemaakt tussen zomer- en winterlonen.
32. Uit de weinige loonbetalingen waarbij de rentmeester-werkgever voor de kost zorgde blijkt dat voor de leeftocht 40 tot 50% op het normale dagloon werd ingehouden. ARA, *REK*, rekrék 2711, uitgaven over 1448.
33. Voor Holland: NOORDEGRAAF, *Hollands welvaren*, 66 en 74. Vgl. voor dezelfde tendens in Engeland de beroemde en veel gemanipuleerde reeks van Phelps Brown en Hopkins, o.a. bij CIPOLLA, *Before*, 202.
34. Respectievelijk AAB, III H (rekening van werkzaamheden aan de Mosterdijk, 1450) en ARA, *REK*, rekrék 2719, uitgaven slot Heusden.
35. DE BOER, *Graaf*, 203-206.
36. De enige bewaard gebleven stadsrekening van Heusden uit deze jaren ondersteunt deze hypothese niet: in 1457 werden slechts twee nieuwe poorters geregistreerd. Zie pag. ...
37. DE BOER, *Graaf*, 195-202 en, voor de evaluatie, 207-208.
38. Samenvattend: DE BOER, *Graaf*, 336.
39. DE BOER, *Graaf*, 295. Vgl. mijn opmerkingen in hoofdstuk 13.4.

40. Hoofdstuk 22, paragraaf 1.
41. NOORDEGRAAF, *Hollands welvaeren*, 76.
42. Vgl. de kritiek van VAN DER WEE, *Aantekening*, 253-254.

NOTEN HOOFDSTUK 25

1. Daarnaast had de burenen-gemeenschap ook functies die ik eerder als privaatrechtelijk zou willen karakteriseren, zoals het beheer van communale goederen.
2. Uit de grote hoeveelheid internationale literatuur over dit onderwerp verwijz ik slechts naar a) WUNDER, *Bäuerliche Gemeinde* (1986), waarin aan het einde (pag. 141-152) de lange Duitse historische en rechtshistorische traditie van studies en discussies over de opkomst van de plattelandsgemeenschap knap wordt samengevat. Een Engelse samenvatting van het boek geeft WUNDER, *Peasant communities* (1987); b) GÉNICOT's recente *Rural communities* (1990), in feite een voorstudie voor deel IV van zijn 'magnum opus' *l'Economie rurale namuroise au bas moyen âge*; c) de in resp. 1964 onder redactie van TH. MAYER en in 1983 onder redactie van H. PATZE gepubliceerde 'Tagungsbände' van de conferenties georganiseerd door de Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte rond de thema's 'Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen' (1957-59), resp. 'Die Grundherrschaft im späten Mittelalter' (1978-79); d) de 6-delige, tussen 1982 en 1987 verschenen slotpublicatie *Les Communautés rurales* van een onder auspiciën van de Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions in 1976 te Warschau georganiseerd internationaal congres over dit onderwerp vanuit een mondiaal-historisch perspectief; en e) de recent verschenen bundel van Peter BLICKLE [red.], *Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa. Ein struktureller Vergleich*. München, 1991 (Historische Zeitschrift. Beihefte, Neue Folge, 13).
3. Ik laat hier de 'heerloze' streken van het hoog-en laatmiddeleeuwse Europa, zoals de Friese landen, gemakshalve buiten beschouwing. Vgl. daarvoor M.J. VAN LENNEP, 'Friesche dorpsgemeenschappen', in: *Les Communautés Rurales*, deel 5 (1987), nr. XX.
4. De meest warme (niet-marxistische) pleitbezorger van de visie dat boerengemeenschappen van de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd een in essentie 'politiek' karakter hadden is Peter Blickle. Zie vooral zijn oorspronkelijk uit 1977 daterende essay 'Die staatliche Funktion der Gemeinde – die politische Funktion der Bauern' in: BLICKLE, *Studien*, 51-68, i.h.b. 52-53 en 66-67.
5. RANB, *AMH* 475 (11-nov-1499).
6. VERWIJS/VERDAM, *MW*, s.v. 'buuc', betekenis 6. In de hier onder andere aangehaalde passage uit het formulier van Eethen voor de Enquete van 1494 'dat zij belast hebben upten buycke van denselven dorpe 500 r.gld.' (Fruin, *Enquete*, 197) zou 'buik' volgens Verwijs en Verdam de overdrachtelijke betekenis hebben van 'hetgeen de gemeente in eigendommen bezit'. Noodzakelijk is dat natuurlijk niet. Ook hier kan 'buik' gewoon worden opgevat als 'de gemene burenen'.
7. PROT, *Cartulaire* I, nr. 55.
8. Zo bijvoorbeeld in een oorkonde uit april 1278 waarin Jan heer van Heusden aan de uithof van Sint-Truiden in Aalburg de 'vicus' de Stege (de steeg tussen Genderen en Aalburg) afstond. Hij deed dat met toestemming van alle andere rechthebbenden, waaronder de 'parochianen van het dorp Aalburg'. PROT, *Cartulaire* I, nr. 282 (26-apr-1278).
9. PROT, *Cartulaire* I, nr. 299 (23-apr-1286).
10. ARA, *HH*, Dtb 1776, d.d. 25 februari en 17 maart 1473.
11. In hoofdstuk 2.1 heb ik aangegeven dat ban en parochie niet altijd samenvielen.
12. Zie hierboven, hoofdstuk 5.1.3.
13. ARA, *AGH* 238, ff. 183v-184 (10-dec-1458). Vgl. voor de (sterk gelijkende) variant in de 16de eeuw: RANB, *AMH* 531 (9-maa-1530).
14. AGR, *GRM*, Beroepen uit Holland 106, [23v], pag. 4 en [26], pag. 3-5. Op deze zaak wordt hieronder uitvoerig ingegaan.

15. Vgl. voor de positie van vrouwen binnen de burengemeenschap de keuren van Vosmeer, waarin de bepaling was opgenomen 'Ende als een man aldus buyrman is, soo sal men zyn wettachtich wyff ooyck voer buyrwyff houden alzo lange als die man buyerman is oft dat wyff zyn weduwe is, blyvende in onsen lande woonende.' BEEKMAN, *DWN*, s.v. 'buurman'.
16. Door de bank genomen was in de 14de en 15de eeuw één op de vijf grondeigenaren, c.q. bezitters van een privé vermogen op het platteland van Heusden van het vrouwelijke geslacht. Vgl. tabel 16.2.
17. Bv. ARA, *HH*, Dtb 1801, d.d. 19 februari 1505: Liesbet en Margriet Jan Goossens dochters, 'buyrluden tot Ailburch' contra hun broer Hessel en zwager Hendrik. De zaak was ter eerster instantie behandeld voor de schepensbank van Heusden.
18. De drossaardsrekeningen van Heusden uit de tweede helft van de 14de eeuw geven talrijke voorbeelden van vrouwen die zelfstandig, zonder dat van vertegenwoordiging door een voogd sprake was, in de hoge vierschaar terecht stonden voor uiteenlopende delicten. Enkele voorbeelden: ARA, *AGH* 1954, f. 1v: Een 'vrouw van Druenen' deed na de dood van haar echtgenoot 'onrechte acnvinc' aan diens goederen (= 'nam ze onrechtmatig in bezit'); *AGH* 1961, f. 1: Heyle vander Diere deed 'wanse- de' aan de goederen van haar moeder; *AGH* 1723, f. 2: Meetken Willems dochter deed 'wantale'; *AGH* 1968, f. 2: Griet Coddekens 'om dat si Mylken wondde'. Economische delicten: *AGH* 1961, f. 1v: Kateline sMeyers wijf 'om dat se buten lands gruite haelde'; *AGH* 1962, f. 1: Heyl Hughen dochter 'vercoft turf boven (= in strijd met) sheren gebod'; *AGH* 1966, f. 1: Gijsbrecht Reiners wijf 'vercoft' een 'quade boter maet'. Zekere Liesbeth Scout Heinen wijf werd tussen 1371 en 1373 driemaal voor de drossaard beboet, eerst wegens 'wantale' in de vierschaar, vervolgens omdat ze in een geding 'tegen vonnis sei' (= het vonnis tegensprak) en tenslotte, samen met haar zuster, wegens 'vechten': *AGH* resp. 1961, f. 2, 1962, f. 1v en 1726, f. 1v. In verschillende van deze voorbeelden werden vrouwen expliciet als 'wijf' = 'echtgenote van' aangeduid. Veelal zal het toch om *weduwen* zijn gegaan. Andere voorbeelden tonen aan, dat gehuwde mannen bij overtredingen van hun echtgenotes voor dezen in de vierschaar traden: b.v. *AGH* 1960, f. 1: boete aan Gerrit de molenaar uit Wijk omdat 'sijn wijf enen man onbesceyt dede an sinen goede des hi hem aen toch'. Vrouwen werden eveneens op persoonlijke titel voor het Hof van Holland gedaagd. Onder de 28 met name genoemde 'buyren' van Wijk die in het najaar van 1458 door de gebroeders Arend en Jan Spierink (d.i. van Well) voor het Hof waren gedaagd, bevonden zich zeven vrouwen. ARA, *HH*, Mem 20, f. 127.
19. Vgl. GODDING, *Droit privé*, nrs. 61-63.
20. AGR, *GRM*, Beroepen uit Holland, nr. 136, brief van Pieter van Neck, deurwaarder van het Hof van Holland aan de Grote Raad d.d. 20 november 1491.
21. Over de gelijkstelling burenhuislieden = geërfden o.a. IMMINK, *Hollandsche welgeborenen*, 256-257.
22. AGR, *GRM*, Beroepen uit Holland 106, 'Enqueste pour les deffend.', pag. 10.
23. AGR, *GRM*, Beroepen uit Holland nr. 106; over dezelfde zaak handelen ook: ARA, *HH*, Dtb 1783, d.d. 31 juli 1478, *HH*, S&A 476, ff. 29-32 (23-sep-1480) en AGR, *GRM*, RS 797, nr. 54 (5-feb-1482).
24. Zie over het – belangrijke – onderscheid tussen 'buren' en 'ingelanden' hieronder paragraaf 9 en hoofdstuk 27, inleiding.
25. ARA, *HH*, S&A 476, f. 29; AGR, *GRM*, RS 797, f. 199 en Beroepen uit Holland 106, 'Schrifturen' eiser, pag. 4 en 'Informacie' eiser, pag. 3-5.
26. AGR, *GRM*, Beroepen uit Holland 106, 'Enqueste pour les deffend.', pag. 8.
27. AGR, *GRM*, Beroepen uit Holland 106, 'Enqueste pour les deffend.', pag. 7-8 en 13.
28. AGR, *GRM*, Beroepen uit Holland 106, 'Enqueste pour les deffend.', pag. 11-12 en 13.
29. AGR, *GRM*, Beroepen uit Holland 106, 'Informacie', pag. 10. Vgl. HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 70.

30. Aldus de uitdrukking in ARA, *HH*, Dtb 1778, d.d. 19 april 1475.
31. Ik durf op grond van nader onderzoek stilliger te zijn op dit punt dan ik mij eerder heb uitgelaten: HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 70.
32. ARA, *HH*, S&A 479, nr. 43 (13-apr-1492). Andere verwijzingen naar de 'costumen van het Land van Heusden' zijn o.a. te vinden in *HH*, S&A 470, ff. 70v-72 (17-okt-1467) en Mem 25, f. 71 (11-feb-1468); Dtb 1777, d.d. 6 juli 1474; Dtb 1788, d.d. 4 februari 1495.
33. Namelijk in de zaak Adriaan Hendrik Waalwijns en de procureur-generaal van Holland contra drossaard en bureu van Eethen en Meeuwen: ARA, *HH*, Dtb 1779, d.d. 19 december 1475 en Dtb 1780, d.d. 13 februari 1476; S&A 476, ff. 59-62 (9-okt-1480) en S&A 477, ff. 71v-72 (3-dec-1483). In deze stukken wordt ook bij herhaling gesproken van het 'ghemeen recht ende costume', maar daarmee zou hier ook het gemene recht van Eethen en Meeuwen bedoeld kunnen zijn.
34. ARA, *HH*, S&A 470, ff. 70v-72 (17-okt-1467). Mogelijk ging het hier om de verordeening tegen het dragen van wapens die op 14 mei 1452 eveneens als stadskeur werd afgekondigd. Zie HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 60 en 95, nrs. 6-10.
35. Zie voor de nu volgende passage: Hoppenbrouwers, *Costumen*, 55-56.
36. V.D. HAMMEN, *Inkomsten*, 273-276.
37. Vgl. hoofdstuk 11.2 en 11.3 en hieronder paragraaf 10.
38. Vgl. hieronder, hoofdstuk 26.4.
39. Vgl. hoofdstuk 27.1 en 27.2.
40. Vgl. hoofdstuk 15.4 en 15.5.
41. Vgl. GOSSES, *Welgeborenen*, 98-103. Ernstige misdrijven begaan door (hoge) edelen liet de graaf vaak voor zichzelf en zijn raad berechten: VAN RIEMSDIJK/DE MONTÉ, *Rechtspraak III*, afdeling 17.
42. Van Mieris, *GCHZ III*, 793-794. Van Mieris dateerde het handvest per abuis op 1404.
43. ARA, *HH*, S&A 470, ff. 70v-72 (17-okt-1467); Mem 25, f. 71 (11-feb-1468).
44. ARA, *HH*, S&A 470, ff. 70v-72 (17-okt-1467) en Mem 25, f. 71 (11-feb-1468). Bij de gebeurtenis die aan deze zaak ten grondslag lag zaten de 'lantscepenen' te recht in Veen.
45. ARA, *HH*, S&A 472, ff. 111-113v (3-nov-1470) en Dtb 1779, d.d. 19 december 1475; Dtb 1780, d.d. 13-feb-1476 en S&A 476, ff. 59-62 (9-okt-1480). In de laatste zaak zou de eiser, zekere Adriaan Hendrik Waalwijns zoon 'bij abuselicken vonnis' van de bureu van Eethen en Meeuwen 'als ordinaryse rechteren aldair' lijf en goed hebben verbeurd wegens een (vermeende) valse aanklacht.
46. GADB, *AAA* 445, pag. 57-58.
47. ARA, *REK*, rekrek 2738, ff. 27v-28 (1476/77).
48. Vgl. hoofdstuk 11.4.
49. GAVL, *AAA*, A1, f. 18v (23-jul-1290).
50. ARA, *REK*, rekrek 2733 (1471/72), inkomsten landhuren Heesbeen. De datum van de hier vermelde aankoop is niet bekend.
51. RANB, *AMH* 650 (14-dec-1495).
52. AAB, IX A (cijnsboekje kerk Vlijmen), f. 2. Vgl. f 1: 'Henrick Ianss van Dael op Nees Ghijssens hofstat VI d. ende vanden lencsel van sijner messen stat enen I s.' en f. 3: 'Symon Robben I s. vanden lencksel van hoerren (sic) messenstat die een leet op hoer (sic) hofstat.'
53. ARA, *HH*, S&A 465, ff. 247v-248 (28-feb-1461).
54. Blijkens de verklaring van de bureu van Veen van 20 november 1399, opgenomen in ARA, *AGH* 228, f. 359v (5-dec-1399).
55. RANB, *AMH* 475 (11-nov-1499).
56. Vgl. ARA, *HH*, Mem 20, ff. 53v-54 (11-apr-1458) en S&A 465, ff. 147-149 (18-apr-1459).
57. Blijkens de administratie van de verpachting van deze meent in de domeinrekeningen van 1375-1377 toen de meent tijdelijk in handen van de grafelijkheid was gesteld,

- hangende een geschil over de vraag, of 'die [Hooii] van Vyen ghemeynte zoude bli-
ven'. ARA, *AGH* 1963-1965, inkomsten [Hooii] te Veen, i.c. f. 5 voor het citaat.
58. HOPPENBROUWERS, *Inventaris*, nrs. 226 (24-apr-1515), 227 (25-mei-1515) en 229 (19-jun-1515). Vgl. tevens inv.nrs. 224, 225 en 228.
 59. Hetgeen niet wegneemt, dat ook in Wijk het bezit van eigen grond nadrukkelijk was verbonden met het communaal weiderecht: b.v. RMCU, *Handschriften Warmond*, Missale van Wijk, f. 299v: betreffende de 'besetting' (= belasting met een rente) van een stuk grond in Wijk 'drie margen groot wesende met der jaerschaer' (cursivering PH).
 60. Vgl. namelijk de formule waarmee in het gewoonterecht de beslaglegging op private onroerende goederen werd uitgedrukt: de crediteur liet zich dan 'rechten aan (alle) erfenisse, erfijns, erfpacht, huyr ende jaerschaeren' of aan 'alle goet, jaer scaren ende erfenisse' van de nalatige debiteur. B.v. Van Bavel, *RB* II, nrs. 537 (6-feb-1408), 764 (18-mei-1457) en 777 (5-jan-1459).
 61. ARA, *HH*, Mem 5, ff. 30 en 46-47 (resp. 30-sep en 14-nov-1443). Vgl. vermoedelijk in verband met dezelfde zaak Mem 6, f. 19 (29-okt-1444).
 62. ARA, *AGH* 1955, uitgaven 1361-1363.
 63. ARA, *AGH* 1719, uitgaven.
 64. ARA, *AGH* 1953, ontvangsten boeten. Vgl voor details over wapenschouwen in Hol- land uit deze periode JANSEN/HOPPENBROUWERS, *Heervaart*, 10-11.
 65. Overigens moesten ook heervaartscontingenten van het Hollandse platteland bij ge- legenheid wel opkomen met wagens en niet in koggen. JANSEN/HOPPENBROUWERS, *Heervaart*, 12 en voetnoot 37.
 66. ARA, *AGH* 1955, uitgaven ten behoeve van de 'reysse van Gheirelant' in november 1362. De 65 ruiters van de drost werden voor 24 dagen 'geleverd' à 1 schild per 2 paarden per dag. De drost had waarschijnlijk voor het vervoer van uitrusting en proviand een boot bij zich, bemand door 6 gewapenden.
 67. De domeinrekening over 1366-1367 bevat een uitkering van 294½ £ aan de geza- menlijke 'richters' van het land van Heusden voor de kosten van de heervaart naar Megen: ARA, *AGH* 1719, uitgaven.
 68. ARA, *AGH* 1971, uitgaven 1392. Aanleiding was het gerucht dat de graaf in het Land van Heusden heervaart wilde gebieden om de heer van de Lek zijn 'moeren te benemen'.
 69. VAN MIERIS, *GCHZ* III, 710 en 727 (8-dec-1399 en 24-okt-1400).
 70. Hoofdstuk 1.2.
 71. Vgl. JANSEN/HOPPENBROUWERS, *Heervaart*, 13.
 72. ARA, *AGH* 1954, f. 1v.
 73. ARA, *HH*, Mem 2, f. 224v (20-aug-1438). Aanleiding was de jarenlange intimidatie door de Van Heeswijks aan het adres van Dankkaart van der Werken uit het Aalburgse geslacht Spierink van Well, aan wie zij het bezit van bepaalde goederen betwisten.
 74. KROM, *Oudste stadsrekening*, 21. Over deze aanslag: hoofdstuk 11.4.
 75. ARA, *HH*, Mem 10, f. 89 (21-jul-1440).
 76. GAVL, *OAA* A1, f. 19 (z.j.e.d.).
 77. ARA, *HH*, Dtb 1786, d.d. 18 juli 1487. In deze zaak protesteerde de abt van Berne tegen de procuratiebrief van de gedeputeerden, die ondeugdelijk zou zijn omdat niet uit elk dorp de voorgeschreven drie gezworenen werden genoemd en omdat bovendien hun mandaat al zou zijn verstreken. Op het eerste punt had de abt toch wel ongelijk. Het gebeurde beslist vaker dat minder dan drie gezworenen werden aangesteld. Op de bedelijsten van 1375 bijvoorbeeld worden slechts in vier dorpen drie gezworenen genoemd, in negen twee en in één (Veen) helemaal geen. Bij de enquêtes van 1494 en 1514 traden eveneens meestal één of twee en slechts zelden drie gezworenen of 'scatmeesters' als informanten op, maar het is de vraag, of in ieder dorp wel steeds alle gezworenen als informanten moesten komen opdraven.
 78. De bedelijsten van 1375 beginnen voor elke ban dan ook met de namen van de gezworenen – en vaak ook die van de schout – die voor de omslag verantwoordelijk waren geweest.

79. ARA, *AGH* 202, f. 115 (28-nov-1406): opdracht aan de gezworenen van de dorpen van Heusden om, samen met de waarslieden, de morgentalen te beschrijven.
80. Voor verschillende dorpen beschreven in artikel IV van de enquêteformulieren van de Informatie.
81. FRUIN, *Informatie*, 434.
82. Vgl. de onderhandelingen over de zetting der morgentalen in 1406: de ‘gezworenen ende waarslieden vanden gemenen dorpen van Huesden’ werden gemaand de morgentalen van het land van Heusden te ‘beschrijven’. ARA, *AGH* 202, f. 115. Dit was de enige maal dat de *waarslieden* in verband met een bede-omslag werden genoemd.
83. ARA, *HH*, Dtb 1786, d.d. 18 juli 1487.
84. Zie pag. 517.
85. V.D. HAMMEN, *Inkomsten*, 266-267 (5-maa-1525). Als er voordien al elementair onderrecht werd gegeven, moet dat door de pastoor of de kapelaan zijn gedaan.
86. In sommige dorpen waren de gezworenen van contributie vrijgesteld; men vindt hun vermogens niet op de lijst. In twee dorpen, Oud-Heusden en Heesbeen, was van één van de gezworenen het vermogen niet opgegeven en van de anderen wel. Jan van Drunen (gezworene in Oud-Heusden) behoorde mogelijk tot de geestelijke stand en contribueerde dan om die reden niet; Godevaart de Greene (gezworene in Heesbeen uit het geslacht Dirout) was mogelijk buitenpoorter. Zowel Jan van Drunen als Godevaart de Greene behoorde tot de achterstalligen aan de bede van 1389, hetgeen het vermoeden versterkt dat zij een geprivilegieerde status hadden.
87. Het laatste zou in zoverre opmerkelijk zijn, dat de bijzondere status van buitenpoorter dan het bekleden van de functie van gezworene niet uitsloot.
88. Voor de inhoud van dit begrip: hoofdstuk 23.3.
89. Bijvoorbeeld Willem Jans zoon van Beinen: zes termijnen; Klaas Spierink Jan Kuists zoon: acht termijnen; Dirk Jan Loefs zoon: vijf termijnen.
90. Namelijk bij Jan Bertout van der Donks zoon, schout van 1456 tot 1473(?) en Arend Ywijn Heinmans Voogds zoon, schout van 1478 tot ca. 1490(?). De laatste kwam ook toen hij zeker niet meer in functie was als schout nog jaren onder de ontvangers van de bijdragen in de ‘dageluxe onraet’.
91. Zie: Wouter Nickens zoon, schepen, tevens gezworene in 1492: ARA, *HH*, S&A 479, anno 1491, nr. 43 (13-apr-1492) en Hubert Willems zoon, die beide functies combineerde in 1514: FRUIN, *Informatie*, 433 en VAN BAVEL, *Inventaris* III, reg.nr. 1752 (2-okt-1514).
92. DE GRAAFF, *Schepenbank*. De tekst van het ‘octrooi’ is, in een afschrift uit het begin van de 18de eeuw, bekend uit een vidimus van de schepenen van Breda, d.d. augustus 1474.
93. FRENKEN, *Cijnslijst*, 112. Uit een daar geciteerde stuk van 8 mei 1489 blijkt trouwens, dat ook na 1483 verleden schepenbrieven van Heusden in Baardwijk gewoon rechtsgeldig waren.
94. Men zou hier een interessante parallel kunnen trekken met de situatie in de Engelse dorpen, waar in de Late Middeleeuwen eveneens boetes aan de hele dorpsgemeenschap (‘*tota villata*’) voorkwamen naast boetes aan de vaste representanten van de gemeenschap (borgers, gezworenen). Volgens RAFTIS, *Tenure*, 105, moet men ze eerder als complementair dan als hiërarchisch zien: ‘Fines imposed upon the whole village underline the fact that there was a universal responsibility for village law and order. But it would be more than the evidence supports to suggest that the *villata* was the body of *final* responsibility, after the exoneration of officials, capital pledges, and jurors. Rather it must be said that fines upon the *villata* represent that very small area where village government is not entirely the responsibility of these various officials.’
95. ARA, *AGH* 1953, ff. 4v en 5v.
96. ARA, *AGH* 1714, f. 2.
97. ARA, *AGH* 1961, f. 2.
98. Over deze figuur: hoofdstuk 27.2.

99. Bijvoorbeeld ARA, *HH*, Mem 5, f. 30 (de drost van Heusden contra 'den gemeenen buyren van Outhuesden') (30-sep-14343) en S&A 462, nr. 101 (Het 'dorpe van Vlymen' contra de stad Heusden) (9-aug-1449).
100. De relevante stukken zijn ARA, *AGH* 199, f. 34 (4-sep-1397), *AGH* 228, f. 253 (9-sep-1397) en *AGH* 200, ff. 48v-49 (6-feb-1399, uitgegeven door VAN RIEMSDIJK/DE MONTRÉ, *Rechtspraak* I, nr. 61).
101. De belangrijkste stukken zijn ARA, *HH*, Mem 12, ff. 172 en 178b v; Mem 13, ff. 12v, 23v en 30v; Mem 15, ff. 19v-20v en 82 en S&A 462, nr. 101 (alle gegevens tussen 10 november 1446 en 9 juli 1449).
102. ARA, *HH*, S&A 475, ff. 14-15 (3-sep-1478). Vgl. over dezelfde zaak: *HH*, Dtb 1781, d.d. 5 en 23 september 1476 en AGR, *GRM*, RS 796, nr. 197 (13-jul-1481).
103. ARA, *HH*, Dtb 1801, d.d. 19 februari 1505.
104. ARA, *HH*, Dtb 1801, d.d. 7 maart 1505.
105. ARA, *HH*, Dtb 1801, d.d. 21 april 1505.
106. ARA, *AGH* resp. 1962, f. 1v en 1963, f. 1v.
107. ARA, *AGH* resp. 1960, f. 2 en 1726, f. 2.
108. Meer bijzonderheden, hoofdstuk 27.1.
109. Een voorbeeld van beide: ARA, *AGH* 2051, ontvangsten boeten (1360/61): 'Item in Aelborch die waersman om dat hi ieghen den heemraed seide; item [in] dat selve ambocht die waersman om dat hi [den] diic niet en keerde die ghelaect was van XXXV eyghendom, elc eyghendom X s.' Verder voor onbehoorlijke taakuitvoering: *AGH* 2052, f. 2v (1361/63): 'Item van den waersman van Heesben om dat hi die koren te tide niet en seide op den dijc'; en voor onbehoorlijk gedrag in de vierschaar: *AGH* 2055, f. 1v (1367/68): 'Item vanden waersman van Herpt dat hi seide dat jeghens trecht droech.'
110. Bijvoorbeeld Provr, *Cartulaire* II, nr. 548 (De abt van Sint-Truiden contra de heer en de bureu van Eethen) (15-feb-1452); ARA, *HH* Mem 20, ff. 200v-201 en 206v (Gijsbrecht Kuist Gijsbrechts zoon contra schout en bureu van Genderen) (september en oktober 1460); *HH* Dtb 1779, d.d. 19 december 1475; Dtb 1780, d.d. 13 februari 1476; S&A 476, ff. 59-62 en S&A 477, ff. 71v-72 (Adriaan Hendrik Waalwijns zoon en de procureur-generaal van Holland contra de drost van Eethen en Meeuwen en de bureu van Eethen en Meeuwen als 'ordinaryse rechteren') (december 1475 - december 1483; vgl. hoofdstuk 30.2); S&A 479, nr. 43 (Klaas van der Merwede, heer van Baardwijk contra de schepenen, gezworenen en de bureu van Baardwijk) (13-apr-1492; vgl. hoofdstuk 29).
111. Bijvoorbeeld ARA, *HH*, Mem 18, f. 168 (25-aug-1453); Dtb 1784, d.d. 13 en 27 september 1480 (waar in twee processen van onwillige bedeplichtigen tegen de bureu van Veen de ene keer de 'buyren van Veen' en de andere keer 'tdorp van Veen' partij was).
112. Bijvoorbeeld ARA, *HH*, Mem 24, ff. 184-185 en 186-187 (5 en 6-nov-1465) en Dtb 1786, d.d. 7 mei en 21 juni 1487.
113. ARA, *HH*, Dtb 1776, d.d. 25 februari en 17 maart 1473. Vgl. *HH*, Mem 23, f. 87; S&A 467, ff. 38v-40 en Mem 24, f. 190v (31-okt-1464, 28-sep en 9-nov-1465), waar de Bossche poorter Willem de Monik om een bedekwestie de 'bureu ende gezworenen' van Doeveren liet dagvaarden; voorts *HH*, Dtb 1793, d.d. 23 juli 1499 (schout en gezworenen van Hedikhuizen contra Jan van der Aa, heer van Bokhoven).
114. ARA, *HH*, Dtb 1787, d.d. 3 maart 1494. Vergelijkbaar is de zaak van de molenmeester van Eethen en Meeuwen contra de heer van Eethen en Meeuwen uit 1470 (ARA, *HH*, Dtb 1775, d.d. 14 augustus 1470).
115. ARA, *HH*, resp. S&A 482, anno 1501, nr. 73 (2-okt-1501); Dtb 1801, d.d. 7 maart 1505; Dtb 1804, d.d. 13 juni 1506 en Dtb 1805, d.d. 12 augustus 1506.
116. Resp. AGR, *GRM*, Beroepen uit Holland, nr. 136 (stukken d.d. 1491 en 1492) en ARA, *HH*, S&A 482, anno 1502, nr. 108 (23-dec-1502). De gezworenen, Michiel Lodewijks zoon en Jorifaas Gerrits zoon, worden hier 'ambochtsbewaerders' van Veen genoemd, maar het is duidelijk dat het hier om dezelfde twee personen gaat

- die blijkens S&A 482, anno 1501, nr. 73 het jaar daarvóór als gezworenen van Veen ter gijzeling waren gedaagd.
117. Zie hoofdstuk 27.1. Ik vond slechts één bewijs van ambtsmisbruik door gezworenen: ARA, *AGH* 1723, f. 1v (1370), boete van 40 pond aan Tielman Lodewijks zoon (d.i. van der Heiden uit Baardwijk; PH) en ‘gesellen’ omdat zij ‘juden onghelike deden aen horen erve, doe si ghezwoeren waren.’
 118. ARA, *HH*, Mem 20, ff. 96v-97 (16-apr-1464) en S&A 466, ff. 137-139 (26-sep-1464). Zie verder hoofdstuk 30.3.1.
 119. ARA, *HH*, Dtb 1786, d.d. 18 juli 1487.
 120. Vgl. hierboven, paragraaf 3.
 121. Zie hoofdstuk 27.1.
 122. ARA, *HH*, resp. S&A 470, ff. 62v-65v (17-okt-1467) en S&A 471, ff. 373v-377v (5-jan-1470). Zie verder hoofdstuk 30.4.
 123. Vgl. voor dit begrip hoofdstuk 27.3.
 124. Meer hierover op in hoofdstuk 30.4.
 125. Een ander voorbeeld geeft de zaak Jan van Wijk Gielis zoon contra de bureu van Eethen voor zover geërfd in de Korte Breukaard. ARA, *HH*, Mem 24, ff. 71, 92v en 100v-101 (jun- en jul-1465).
 126. Net zoals andere steden had Heusden een communaal zegel voor oorkonden uitgevaardigd door het voltallige stadsbestuur (schepenen, burgemeesters en gezworenen). B.v. RANB, *KCH* 10 en 11 (5-jan-1430). In het bezwaarschrift van de abt van Berne was echter uitdrukkelijk sprake van bezegeling door schepenen.
 127. ARA, *HH*, Dtb 1781, d.d. 5 en 23 september 1476 en S&A 475, ff. 14-15 (3-sep-1478).
 128. De tekst van deze ordonnantie is niet overgeleverd; het is wel de enige mij bekende ordonnantie die ooit op gezag van de gemene dorpen van Heusden is uitgevaardigd.
 129. Voor de achtergronden van deze zaak en de referenties: hoofdstuk 27.1. Dat het hierbij in feite om een zaak tussen Vlijmen en andere dorpen ging, blijkt uit de verdering die heer Dirk van der Merwede in 1447 instelde tegen zowel de eisers als verweerders. In zijn functie van dijkgraaf had hij namelijk uiteindelijk de omstreden kosten voorgeschoten (of ‘uitgelegd’) en, hangende de uitspraak van de Raad van Holland, eiste hij terugbetaling van beide partijen. De verweerders werden hier op één plaats aangeduid als ‘die stede ende landt van Huesden’, op een andere als de stad en die dorpen die ‘ouder de Zoutendijk waren gelegen’ – de omstreden kosten betroffen namelijk de Zoutendijk. ARA, *HH*, Mem 13, ff. 12v, 23v en 30v (31-maa, 23-mei en 28-jun-1447).
 130. Zie resp. hierboven, paragraaf 5 en hoofdstuk 16.2.6.
 131. ARA, *HH*, Dtb 1783, d.d. 9 september 1478. Van de beide andere ‘gedeputeerden’, Godevaart Albrechts zoon en Gerrit Yden zoon, kon de identiteit niet worden vastgesteld.
 132. BOOMGAARD, *Amsterdamse criminaliteitspatroon*, 117.
 133. VANHEMELRYCK, *Criminaliteit*, 342; HANAWALT, *Crime*, in het bijzonder 45.
 134. HANAWALT, *Crime*, 57.
 135. HANAWALT, *Crime*, 63 en 269-270.
 136. Vgl. mijn opmerkingen in hoofdstuk 11.
 137. Ook lijfstraffelijke sancties hadden financiële gevolgen, omdat de drost dan een beul moest charteren. Heusden had geen eigen beul; in de regel liet de drost die van Den Bosch komen.
 138. Meer daarover in hoofdstuk 27.1 en 27.2.
 139. De indeling in categorieën is voor het gemak van comparatief onderzoek afgestemd op BOOMGAARD, *Amsterdamse criminaliteitspatroon*, i.h.b. 111, tabel 3.
 140. Niet het oorspronkelijke vergriep, maar de belemmering van de rechtsgang in een lage vierschaar werd dan het misdrijf dat in de hoge vierschaar kwam.
 141. De TVR is gelijk aan: (Totaal agressiemisdrijven/ Totaal agressiemisdrijve + Totaal vermogensdelicten)* 100. BOOMGAARD, *Amsterdamse criminaliteitspatroon*, 117 en voetnoot 58. Voor Heusden is de TVR eenvoudig te becijferen met de gegevens in tabel

- 25.1. Onduidelijk blijft, waar bij de berekening van de TVR beroving (robbery) als combinatie van diefstal en tegen de persoon gerichte geweldpleging ondergebracht moet worden. Op het Engelse platteland was dit een veel voorkomend misdrijf, in Heusden niet: ik kon uit de rekeningen van de drossaard slechts twee gevallen noteren en heb deze in tabel 25.1 onder de categorie vermogensdelicten geplaatst.
142. HANAWALT, *Crime*, 66, Table 3; BOOMGAARD, *Amsterdamse criminaliteitspatroon*, 117-119, die voor het platteland behalve de studie van Hanawalt nog die van M.-Th. Lorcin over de criminaliteit op het platteland rond Lyon noemt en voor het stedelijke patroon eigen onderzoeksresultaten voor Amsterdam vergelijkt met gegevens uit de bekende studies van D.A. Berents over Utrecht en van F. Vanhemelrijck over Brussel.
143. Basis schatting: stad ca. 250 huishoudens op grond hofstedetijnzen 1365; platteland ca. 1100 huishoudens op grond bedelijken 1375; per huishouden gemiddeld 4,5 persoon.
144. Enig vergelijkingsmateriaal, ook met hedendaagse criminaliteit in de Verenigde Staten: HANAWALT, *Crime*, 271-272.
145. HANAWALT, *Crime*, 128-134.
146. Aan dit onderscheid mag natuurlijk niet al te veel waarde worden gehecht, omdat de drossaardsrekeningen geen aaneengesloten reeks vormen.
147. In de 25 jaar waarover drossaardsrekeningen bewaard zijn gebleven, werd aan 57 personen, 56 mannen en één vrouw, het doodvonnis voltrokken, gewoonlijk door onthoofding, vaak ook door onthoofding, een paar keer door radbraking.

NOTEN HOOFDSTUK 26

1. GÉNICOT, *Rural communities*, 90.
2. GÉNICOT, *Rural communities*, 97.
3. Vgl. over de plaats van de kerk van Aalburg in samenvatting: HENDRIKS, *Archeologie*, 42-46.
4. Zo was de situatie in 1264: PIRENNE, *Livre*, 70-73.
5. PIOT, *Cartulaire I*, nr. 191 (25-jan-1247).
6. VAN DER VELDEN, *Beknopte geschiedenis*, 106, drukt zich iets voorzichtiger uit, maar oppert hetzelfde.
7. Vgl. hoofdstuk 20.3.
8. De tekst is in verschillende afschriften overgeleverd: één is afgedrukt in Ptor, *Cartulaire I*, nr. 175. Frenken maakte een afschrift naar een kopie in het missaal van Baardwijk en noemde nog een derde kopie. FRENKEN, *Handschrift*, 18-19 en voetnoot 78. De datering van Piot is correct: 10 juli 1242, niet Frenkens 'verbetering' in 3 juli 1242.
9. Frenken's interpretatie dat de abt aan Dirk Loef 'een halve kar aarde uit het in leen gegeven goed bezorgde, (hetgeen) slechts een symbolische formaliteit (zal) zijn geweest ter bekrachtiging van de overeenkomst' lijkt mij onjuist. FRENKEN, *Handschrift*, voetnoot 82. 'Carruca', letterlijk 'karploeg', is hier zonder twijfel gebruikt in de betekenis van 'oppervlakte land die men op een dag kan ploegen', d.i. 'dagwand' of 100 vierkante roeden.
10. FRENKEN, *Handschrift*, 19-21 (24-maa-1243). Het bedrag werd in 1407 gewijzigd in 27 Franse kronen in het kader van nieuwe afspraken met de toenmalige bezitter van het tiendrecht, vrouwe Gertrude van Zevenbergen. *Aldaar*, 14-18.
11. VAN DER VELDEN, *Beknopte geschiedenis*, 118.
12. JUTEN, *Consilium*, 40.
13. Gesticht in 1509 door pastoor Wouter Doremans van Oisterwijk. FRENKEN, *Handschrift*, 3.
14. BANNENBERG, *Oude dekenaten II*, 337-338. Vgl. JUTEN, *Consilium*, 41-42. Het Heilig kruis-altaar kreeg er later nog Sint Joris als schutpatroon bij
15. PIRENNE, *Livre*, 72.

16. PROT, *Cartulaire I*, nr. 298 (okt-1285).
17. PROT, *Cartulaire I*, nr. 299 (23-apr-1286).
18. PROT, *Cartulaire I*, nr. 324 (1-jan-1303).
19. PROT, *Cartulaire I*, nr. 390 (5-aug-1351).
20. PROT, *Cartulaire I*, nr. 335 (15-jun-1308).
21. PROT, *Cartulaire I*, nr. 416 (29-aug-1362). Zie over dit stuk voorts hoofdstuk 20.3.
22. Over dit probleem hoofdstuk 2.1.
23. AAB, IX C. Vgl. VAN BAVEL, *RB I*, nr. 453 (7-apr-1391).
24. RANB, *AMH* 257.
25. De kerken van 'Angle, Hindecusa, Hosden', dat wil zeggen Engelen, Hedikhuizen en (Oud-)Heusden worden vermeld als bezit van het kapittel in een pauselijke bul van 13 mei 1147: LAHAYE, *Inventaire*, reg.nr. 14 = CAMPS, *ONB I*, nr. 49.
26. CAMPS, *ONB I*, nrs. 418 en 419 (apr-1285 of 1286). VAN BAVEL geeft meer oorkonden over dezelfde zaak in *RB I*, nrs. 81, 82 en 82bis. Op goede gronden dateert hij de bij Camps afgedrukte teksten op april 1285.
27. VAN DER VELDEN, *Beknopte geschiedenis*, 108-109.
28. VAN DER VELDEN, *Beknopte geschiedenis*, 116.
29. JUTEN, *Consilium*, 16.
30. VAN DER VELDEN, *Beknopte geschiedenis*, 117-118. MARGRY, *Bedevaartplaatsen*, 106, met een literatuurlijst op pag. 133.
31. VAN BAVEL, *RB I*, nr. 213 (4-nov-1339). VAN DER VELDEN, *Beknopte geschiedenis*, 117, brengt deze gebeurtenis niet in verband met de dotering van het jaargeld, omdat hij in de 'Walterus de Weda' uit het stuk van 1339 niet de Wouter vander Weiden uit de stichtingsoorkonde van 1316 zag.
32. VAN DER VELDEN, *Beknopte geschiedenis*, 118.
33. RANB, *KG* 2, ff. 33v-34.
34. KOORN, *Begijnhoven*, 26 en 137-138.
35. HOEKX, *Inventaris Bokhoven*, reg.nr. 1 (23-jul-1363).
36. HOEKX, *Inventaris Bokhoven*, reg.nrs. 3 t/m 8 (alle: maart 1369).
37. GOOSSENS, *Kerk- en Kloostervisitaties*, 113.
38. Op het feit dat Vlijmen en Engelen oorspronkelijk afzonderlijke parochies waren, is terecht gewezen door VAN DER VELDEN, *Parochies* (1985). Het is trouwens al af te leiden uit de oudste vermelding van de kerk van Engelen in de bul van 13 mei 1147, waarin paus Eugenius III de schenkingen aan het kapittel van St. Jan te Luik bevestigde: er is slechts sprake van de 'ecclesiam de Angle', niet van die van Vlijmen. CAMPS, *ONB I*, nr. 49. Opgravingen in Engelen hebben aangetoond dat er toen al geruime tijd een kerkgebouw aanwezig moet zijn geweest. JANSSEN, *Kerk*, 116-117. Opmerkelijk genoeg zijn er vanaf de 14de eeuw zowel referenties aan de 'persoon van Engelen' (ARA, *AGH* 1718-1719, tijnslijsten Engelen 1364-66) als aan de 'persona de Vlimer' (RANB, *KCH* 57 (21-jul-1405) (= *AMH* 289), terwijl in 1369 een notariële akte werd opgemaakt 'in villa seu in parochia de Vlymen'. VAN BAVEL, *RB I*, nr. 338 (20-nov-1369).
39. VAN BAVEL, *RB II*, nr. 898 (19-mei-1481).
40. M.H. KOVEN, 'De parochie Drunen. Historische sprokkelingen' in: *MGT* 19 (1969), 152.
41. KOCH, *OHZ I*, nr. 117. Een kopie van de tekst was reeds opgenomen in het middel-eeuwse kerkmissaal van Wijk, f. 289 (= VAN BEURDEN, *Missale*, 12-13). Vgl. HENDERIKX, *Beneden-delta*, 28, voetmoot 49 en STOL, *Opkomst*, 137.
42. KOCH, *OHZ I*, nr. 117; HENDERIKX, *Beneden-delta*, 94.
43. VAN RIJ, *Stichtingskroniekje*, 101-102 en 131, noot 29. Van Rij's gedachte om in Wichert 'een voorvader van de heren van Altena' te zien laat ik hier onbesproken.
44. Zie hieronder, paragraaf 5.
45. VAN HEEL, *Drie protocollen*, reg.nrs. Z 9 (24-aug-1433), Z 16 (5-apr-1434), Z 22 (24-aug-1435) en Z 23 (23-sep-1435).
46. Dit was volgens GÉNICOT, *Rural communities*, 92, de gebruikelijke achtergrond van de driedeling.

47. Voortreffelijk behandeld in BANNENBERG, *Oude dekenaten*, II, XXIII-XXIX. De hoogte van het cathedraticum was traditioneel vastgesteld op 20 '(oude) groten' of 'schellingen' per *integra ecclesia* – exclusief administratiekosten – waarvan de bisschop tweederde, de aartsdiaken eenderde ontving. Aangezien het hier om rekenmunt-aanduidingen gaat, zegt dit niets over de feitelijke zwaarte van de belasting. Zwaar is het cathedraticum niet geweest. Uit een door Bannenberg, a.w., XXVI, gegeven voorbeeld is te berekenen dat de 30½ *integrae ecclesiae* van het dekenaat Cuyk in 1502 bij elkaar 87 Rijnsgulden betaalden, dat was dus nog geen drie Rijnsgulden per *integra ecclesia* per vier jaar.
48. *De archieven in Noord-Brabant*. Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarp plaatsen in Nederland, IV (Alphen aan den Rijn, 1980) 244. Bedoeld is hier niet verheffing van 'quarta capella' tot (zelfstandige) 'parochiekerk' – want dat was de kerk van Baardwijk al sedert 1272/73 – maar tot 'integra ecclesia'.
49. Vgl. JUTEN, *Consilium*, 300.
50. POST, *Kerkelijke verhoudingen*, 84-86. Voor enige cijfers uit andere Westeuropese landen: GÉNICOT, *Rural communities*, 100-101.
51. Hij wordt als derde genoemd op een lijstje, vervaardigd omstreeks 1550, met de namen van de eerste negen pastoors van Baardwijk sedert de verheffing van de Baardwijkse kerk tot zelfstandige parochiekerk in 1272-1273. FRENKEN, *Handschrift*, noot 6. Heer Gerard komt als dominus Gerardus de Myrice voor in het Bernse cijsregister van 1376: hij had in het verleden een rente geconstitueerd uit grond in Baardwijk. AAB, *cb I*, ff. 13v-14.
52. FRENKEN, *Handschrift*, 3.
53. Onderstaande explicatie is gebaseerd op BANNENBERG, *Oude dekenaten*, I, XIII-XIV en II, 227.
54. Namelijk BANNENBERG, *Oude dekenaten* II, Supplement (pag. 227 e.v.).
55. K. Heeringa gaf wel twee rekeningen uit de eerste helft van de 16de eeuw uit betreffende de inning van het *cathedraticum*. Hierin worden de Heusdense parochies benoorden de Oude Maas alleen opgesomd, meer niet. K. HEERINGA [ed.], *Rekeningen van het bisdom Utrecht, 1378-1573. II. Rekeningen over het geestelijk gezag van den bisschop*. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, Derde Serie, 59 (Utrecht, 1932) 329-330.
56. Zie vooral RABL, *ABS't* 136.
57. GÉNICOT, *Rural communities*, 95-96.
58. POST, *Kerkgeschiedenis* I, 209 en 314-318. Een voortreffelijke studie over de aartsdiakonaten in het bisdom Utrecht is DEKKER, *Vorming*. Dekker merkt in zijn inleiding (aldaar, 341) op, dat de bisschop van Utrecht ook na de begeving van aartsdiakenen met rechtsprekende bevoegdheden aanvankelijk nog af en toe in persoon seend hield. Volgens Dekker vielen de latere dekenaten (min of meer) samen met de oude 'oerparochies'. Zo zou de kerk van Wijk in het land van Heusden oorspronkelijk onder de oerparochie Tiel hebben gehoord (aldaar, noot 13). Overigens behandelt Dekker in zijn artikel de ontwikkeling van het aartsdiakonaat Arnhem verder niet.
59. Over de betekenis van 'servitium' in deze context: DEKKER, *Vorming*, 343 en 352-353.
60. Vgl. BANNENBERG, *Oude dekenaten* I, XV, voetnoot 23, waar wordt betwijfeld, of in het dekenaat Hilvarenbeek van het bisdom Luik gedurende de 15de eeuw nog lokale seendgerechten zijn gehouden. Voor het bisdom Utrecht zijn er nog vermeldingen uit de 14de eeuw; in het Land van Culemborg zou de dekanale seend zelfs nog in de 16de eeuw hebben bestaan en zijn jaarlijkse karakter hebben behouden. F.A.L. VAN RAPPARD en S. MULLER Fz. [ed.], *Verslagen van kerkvisitatiën in het bisdom Utrecht uit de 16de eeuw*. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, Derde Serie, 29 (Amsterdam, 1911) X.
61. VAN BAVEL, *RB* I, nr. 252 (10-maa-1352).
62. PIOT, *Cartulaire* I, nr. 416, pag. 572 (29-aug-1362).
63. Resp. VAN BAVEL, *RB* II, nr. 578 (6-feb-1416) en VAN BAVEL, *Inventaris* II, nr. 461 (30-okt-1420). In het eerste jaar was magister Gerardus zeker nog geen 'provisor',

- omdat hij toen gelijktijdig met plaatsvervanger heer Jakob van Enschit als getuige optrad.
64. KROM, *Oudste stadsrekening*, 23.
 65. VAN BAVEL, *Inventaris III*, reg.nr. 1388 (20-dec-1482) en VAN BAVEL, *RB II*, nr. 937 (10 en 13-mei-1491). Heer Willem de Borchgrave was in later jaren ook kanunnik van het kapittel van Nederhemert en pastoor van Veen: VAN DOORNINGCK, *Inventaris*, resp. reg. nrs. 24 (25-jul-1498) en 195 (10-maa-1509).
 66. HOPPENBROUWERS, *Inventaris*, nr. 333 (5-aug-1514).
 67. Met de 'officiael' die in 1382 of 1383 uit het zuidelijke dorp Baardwijk naar Geertruidenberg werd ontboden voor overleg met 'den provoest' (ARA, *AGH* 2064, f. 6) is zeker geen in Baardwijk residerende Luikse officiaal bedoeld, althans de (relatief vele) andere bronnen uit die tijd noemen een dergelijke functionaris nooit. Overigens bestond het ambt toen al wel in het aartsdiakenaat van de Kempen. De Bossche kanunnik heer Mathijs Sorghe was bijvoorbeeld omstreeks 1380 'officiael vander dekenyen van Kuuc'. HOEKX, *Inventaris Rijke Claren*, reg.nr. 39 (27-jun-1369); HENS, *Mirakelen*, 463 (28-sep-1383). Blijkens de lijst met achterstallen aan de bede van 1389 bezat heer Mathijs land of renten in Heesbeen.
 68. Vgl. JONGKEES, *Staat*, 17.
 69. Bijvoorbeeld ARA, *AGH* 1714, ontvangsten boeten 1358/59: Jan Polsbroek (notaris te Herpt), 'wedersei' tweemaal de schepenen van Heusden, maar de drost kon de boete niet geïnd krijgen 'overmids dat hi cleric was'.
 70. ARA, *AGH* 1959, f. 1v.
 71. Uit Heusden is mij na 1386 maar één geval bekend: ARA, *AGH* 1976, f. 3v en 1977, f. 1 (1398/-1399), boete aan Jan Ulenpape 'van dat hi heren Willem den sot gesteken hadde.'
 72. ARA, *AGH* resp. 1961, f. 1v (1371): twee 'wiven' uit Doeveren beboet wegens 'thoverien'; 1960, f. 1v (1370): boete voor Mette vanden Dike 'van dat si hoers mans screyne up brach'; 1967, f. 2v (1386): boete aan Jan de molenaar (van Oud-Heusden) 'om dat zijn wijf haer zelve verdarf' (= zelfmoord pleegde); 1723, f. 1v (1370), boete voor Boudewijn de wever van Veen: 'dat hi die heylighen roerde voert tghedinghe' (= in de vierschaar vloekte) en 1976, f. 2, boete voor Dirk Lubrechts uit Hedikhuizen omdat hij 'die heilighen ghestoert' had (= rumoer had gemaakt in de kerk?).
 73. ARA, *AGH* 1960, f. 1v
 74. ARA, *AGH* 1969, f. 1v.
 75. Zo Jan Polsbroek Offraans zoon van Herpt: VAN BAVEL, *RB I*, nr. 292 (17-okt-1360); VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nrs. 49, 53, 54 en 72 (14-dec-1360, 30-apr en 21-mei-1362, 24-mei-1365) en VAN SCHILFGAARDE, *Archief*, reg.nr.12 (12-nov-1362); Paulus van Dinther, 'custos' op de hofstede van heer Arend Scheper te Oud-Heusden: VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nr. 151 (6-apr-1384); heer Hendrik Arend Hackens zoon, pastoor van Genderen, tevens deken van het kapittel van Heusden; als notaris: VAN BAVEL, *RB I*, nrs. 339 en 341 (resp. 25-nov-1369 en 21-maa-1370).
 76. NÈVE, *Openbaar notariaat*, 30-36.
 77. Dit zou men af kunnen leiden uit de Baardwijkse willekeur van 1526, die verderop wordt besproken. Ook in andere dorpen worden twee kerkmeesters genoemd: in Wijk: VAN BEURDEN, *Missale*, 16 (1434) en in Oud-Heusden: GADB, *ORA*, B.pr. 1471/72, f. 234v; alleen in Babyioniënbroek in 1398 vier: VAN BAVEL, *RB I*, nr. 488 (16-mei-1398).
 78. Voor de onroerende bezittingen van deze instellingen: Bijlage D.3.
 79. ARA, *HH*, Mem 18, ff. 128-129 (4-apr-1453) (De abt van Sint-Truiden contra de dijkgraaf en hoge heemraden van de Hoge Maasdijk, de klerk van de dijk, de slijkheemraden van Aalburg en de kerkvoogden van Aalburg). Over deze heringen: hoofdstuk 27.3.
 80. Bijvoorbeeld V. D. HAMMEN, *Inkomsten*, 277-278 en 312 (5-jan-1469) en 276-277 (15-mei-1489); AAB, IX A (cijnsboekje van de kerk van Vlijmen), f. 7v: renteverstiging ten behoeve van de kerk van Vlijmen voor schout, kerkmeesters en schepenen (anno 1523). Voordat Vlijmen in 1473 zelf een schepenbank kreeg, werden de akten

- verlijd voor schepenen van Heusden. Het cijnsboekje vermeldt van zeven renteconstituties of -transporten expliciet de verlijding voor schepenen, van slechts één de vestiging bij testamentaire beschikking.
81. V. D. HAMMEN, *Inkomsten*, 313-314 (22-jun-1483).
 82. VAN BAVEL, *RB I*, nr. 488 (16-mei-1398).
 83. VAN BEURDEN, *Missale*, 24-25.
 84. GADB, *ORA*, B.pr. 1471/72, f. 234v.
 85. Voor Oud-Heusden: HOPPENBROUWERS, *Inventaris*, nr. 199.1.2. (3-dec-1491). De kerkmeesters en burens mochten door de verkoop van renten uit de kerkgoederen een bedrag van 250 gouden guldens proberen aan te trekken. Dat dit niet een-twee-drie lukte, bewijst *Inventaris*, nr. 199.1.1. (5-sep-1496). Voor Baardwijk: V.D. HAMMEN, *Inkomsten*, 316. Voor de 'vertimmering' van de toren werden twee erfelijke renten uit het vermogen van de kerkfabriek verkocht.
 86. HOPPENBROUWERS, *Inventaris*, nr. 333 (5-aug-1514).
 87. V.D. HAMMEN, *Inkomsten*, 273-275.
 88. GOOSSENS, *Kerk- en kloostervisitaties*, onder Hedikhuizen, Herpt, Heesbeen, Doeveren, Veen en Meeuwen.
 89. In die zin is Kappelhofs opmerking te begrijpen, dat de armenzorg in de stad Den Bosch in feite werd betaald door boeren en keuters in de Meierij. KAPPELHOF, *Armenzorg*, 12.
 90. VAN BEURDEN, *Missale*, 16. De stichter van het memorie, Willem van Wijk heren Jans zoon, had bedongen dat jaarlijks op zijn sterfdag 12 lokale armen een vigilie zouden houden, tegen een bepaalde uitkering natuurlijk, waarvoor de kerkmeesters moesten zorgen; ook gedetailleerde bepalingen bevat de memorievestiging door Arend van Wijk van Onsenoort in de kerk van Vlijmen: AAB, IX A (cijnsregister kerk Vlijmen), f. 3v.
 91. VAN BEURDEN, *Missale*, 32, memorie van Dirk van Wijk: zou er na allerlei provisies nog iets overblijven, dan moesten de geestmeesters daarvoor 'wullen laken copen ende dat om Gode gheven den rechten armen, die een helft tot Aelborch ende die ander helft tot Wyc.'
 92. Vgl. KAPPELHOF, *Armenzorg*, 11.
 93. Een inhoudsopgave van het handschrift geeft A.W. BYVANCK, 'Noord-Nederlandsche miniaturen. IV. Twee misboeken uit Almkerk' in: *Oudheidkundig Jaarboek* 2 (1922), 183-192, i.h.b. 184-185.
 94. Een deel van de rijmkroniek is afgedrukt in VAN BEURDEN, *Missale*, 21. De passage over de Sint-Elizabethsvloed nam Van Beurden op in zijn voorwoord op pag. 5. In het handschrift (RMCU, *Handschriften Warmond*) staat de volledige rijmkroniek op folio 6 verso. Merkwaardig genoeg heeft Van Beurden de in dit verband waardevolle toevoeging aan de inschrijving van het memorie van Jan Spierink van Well Dirks zoon, overleden in 1443, niet in zijn 'editie' opgenomen: 'welcke erffnisse vercoft is om mede af te leggen drie croonen siairs die ons kerckmeesters alle jairs plegen te gheven tot Almkerck vanden missael opt Hooch autae' (= handschrift, f. 300; vgl. Van Beurden, a.w., 37). Hieruit blijkt dus dat de parochianen van Almkerk door die van Wijk financieel schadeloos zijn gesteld voor het verlies van het kostbare handschrift.
 95. Hoofdstuk 9.2.
 96. VAN BEURDEN, *Missale*, resp. 14-17 (= handschrift f. 289) en 22-38 (= handschrift ff. 295-300; in de 'editie' van Van Beurden is overigens niet steeds de volledige tekst van het handschrift weergegeven). Door Van Beurden is de enige andere volledige kopie van een akte tot stichting van een memorie niet eens verkort weergegeven. Het gaat om het memorie dat de gebroeders Dirk en Kerstiaan Arends zoon en Kerstiaans zoon Anthonis in mei 1521 vestigden voor notaris mr. Peter Gijsberts zoon van Geint (= handschrift, f. 299v).
 97. Zeer gebrekkig en onvolledig uitgegeven door VAN BEURDEN: *Missale*, 39-46 (= handschrift ff. 1-6).

98. VAN BEURDEN, *Missale*, 6 (= handschrift, f. 289).
99. VAN BEURDEN, *Missale*, 56. Er zal een tehuis voor behoeftige *bejaarden* mee zijn bedoeld. Tegen het einde van de Middeleeuwen waren er enkele van dergelijke 'oude mannen-' en 'oude vrouwenhuizen' in Heusden. 'Arm' en 'oud' gingen in de pre-industriële tijd gemakkelijk samen.
100. Vgl. HOPPENBROUWERS, *Broederschap*.
101. FRENKEN, *Cijnslijst*, 93 (een 'akker', waaruit het gilde een rente betaalde); V.D. HAMMEN, *Inkomsten*, 314 (perceel in het 'voorste broek'), 318 (perceel tegenover de molen) en 10 (perceel van 6 hont met opstal bij het kerkhof). Van het laatste wordt gemeld dat het door zekere Dirk de bakker aan het gilde was geschonken 'om daer mede Sunt Annen misse te doen singen'. De *dekens* verkochten het aan Em Peters de rietdekker, op voorwaarde 'dat men daer nyet in tappen en sal' (= dat Em er geen kroeg zou houden).
102. VAN BEURDEN, *Missale*, 29 en 32.
103. Zie o.a. de vermelding van *magistri gildarum* te Aalburg in GOOSSENS, *Kerk- en kloostervisitaties*, 119. Ook de kerk van Aalburg had een Maria-altaar. Zeker zou men daarnaast het bestaan van een gilde mogen verwachten, dat was verbonden aan de Mariakapel op de Gaarsweide bij Elshout. Ook daar was immers een wonderdadig beeld opgesteld. Elshout wordt voor het eerst als bedevaartsoord vermeld in 1520. MARGRY, *Bedevaartplaatsen*, 106.
104. VAN BAVEL, *RB II*, nr. 737 (15-mei-1450).

NOTEN HOOFDSTUK 27

1. GÉNICOT, *Rural Communities*, 23-27 en 122.
2. 'Nederlands' hier opgevat als Noord- en Zuidnederlands.
3. Voor de meest recente tekst: VAN DER LINDEN, *Heusden*, 207 (naar manuscript Kruisheer voor deel III *OHZ*).
4. De dijkgraaf van de Grote Waard wordt voor het eerst genoemd in 1275 (de 'provisor Magnae Insulae dictae Groetwaert' Zeger van Riede). HENDERIKX, *Zorg*, 415.
5. ARA, *AGH* 2048, f. 18.
6. ARA, *AGH* 2049, f. 4v: 'Item doe mijn heer an tlant van Hoedsden comen was, reet Hughe Dukinc (d.i. de dijkgraaf; PH) up Sente Jans avont te midden zomer te Hoedsden om mijns heren scouwe aldaer te hantieren met VIII welgheboren heemraders' – de overige vier waren natuurlijk al in Heusden.
7. Bijvoorbeeld ARA, *AGH* 2049, f. 5v: 'Item van boete ghewonnen in Senten Baven-scouwe inden lande van Huesden die die drossate sculdich es wt te leveren'; *AGH* 2050, f. 3: 'Item van boeten ghewonnen in den lande van Hoedsden die men van den drossate niet gecrigen en can int jaer LVII.'
8. FOCKEMA ANDREAE, *Studiën*, 18. Ook de burengemeenschap kon echter, hetzij als 'corporatie' (rechtspersoon), hetzij als verzameling van natuurlijke personen door de dijkgraaf worden aangesproken. Vgl. hierboven hoofdstuk 25.8.
9. ARA, *AGH* 2052, f. 2v: 'Item van die waersman van Heesben om dat hi die koren te tide niet en seide op den dijk; Item van die waersman van Baylonienbroecke vanden selve' (1361-63). Onder dit 'afkondigen van keuren' wordt verstaan het overbrengen van 'bekeuringen': als de heemraad een keur legde op een dijkvak, dat wil zeggen een 'bekeuring gaf' aan de onderhoudsplichtige van dat vak, en de onderhoudsplichtige was niet aanwezig, dan moest de waersman naar de ban gaan, waaronder het betreffende dijkvak ressorteerde en daar bij de 'heemraden binnen bans' (of slijkheemraden) nagaan, tot wiens eigendom het 'gelaakte' dijkvak hoorde.
10. ARA, *AGH* 2067, f. 2v: 'Item inden lande van Huesden vanden waersman van Hedi-chusen ontfaen van broken (...); noch inden selven lande van enen anderen waersman heet Gillis ontfaen van broken'; *AGH* 2071, f. 2v: 'ende vanden warsman van Wijc om dat hi sin koren (= 'keuren', hetgeen hier zoveel wil zeggen als '(geinde) boeten'; PH) niet terecht an en brocht.'

11. ARA, *AGH* 2057, f. 1v (1369): 'Inden lande van Huesden van des cloesters waersman van Baerne om dat hi jehens den heemraed gheseit zoude hebben.'
12. ARA, *AGH* 199, ff. 11v en tussengesכותen folio (2-feb-1396). Vgl. *AGH* 2075, f. 3v (1395/96).
13. Op 12 mei 1409 werden de 8 heemraden op borgtocht vrijgelaten: ARA, *AGH* 204, f. 52v. Op 1 mei 1410 heeft de graaf hen gepardonneerd: *AGH* 205, f. 10v. Tevens werd toen het 'gemene land van de Grote Waard van Zuidholland' (dus de Dordse waard) 'quijtgeschouden van allen morgengelde dat wij (d.w.z. de graaf) hem tot desen dage toe eyschen mogen.'
14. ARA, *AGH* 629, bundel losse stukken betreffende de Grote Waard. Vgl. VAN MIERIS, *GCHZ* IV, 145-146.
15. KORTEWEG, *Rechtsbronnen*, nr. 261.
16. KORTEWEG, *Rechtsbronnen*, nr. 262 (25-jan-1416).
17. Voor een summier overzicht: FOCKEMA ANDREAE, *Studiën*, Bijlage I. Vgl. GOTTSCHALK, *Stormloeden*, delen I en II, index op Heusden.
18. ARA, *AGH* 238, f. 12v; (VAN MIERIS, *GCHZ* IV, 1062).
19. ARA, *HH*, Mem 1, f. 107v (21-feb-1432).
20. ARA, *Oldenbarnevelt*, 479, kopie stuk z.j.e.d. (na februari 1432 en voor februari 1435).
21. ARA, *AGH* 238, f. 12v (= VAN OUDENHOVEN, *Beschryvinge Stadt*, 376).
22. Het uitvoeren van de schouw in één dag over deze vele kilometerslange dijktrajecten was natuurlijk, zeker voor de dijkgraaf, fysiek onmogelijk. 'Schouwdag' zal dan ook opgevat moeten worden als periode van enkele dagen rond de vaste schouwdatum. Overigens kon de dijkgraaf zich ook laten vervangen door een 'stedehouwer off clerck', zoals blijkt uit de ordonnantie op de Hoge Dijk van 1 oktober 1437 (zie hieronder, noot 53).
23. In originali aanwezig in RANB, *AMH* 594; in druk: VAN OUDENHOVEN, *Beschryvinge Stadt*, 251-256 (1-okt-1437).
24. VAN OUDENHOVEN, *Beschryvinge Stadt*, 256-260(?) = SAHA, *OAA*, A1, ff. 38-41 (22-jun-1452).
25. THIJSSSEN, *Dijkkring*, 5.
26. ARA, *AGH* 238, f. 66v (2-maa-1450).
27. In extenso afgedrukt bij KORTEWEG, *Rechtsbronnen*, nr. 312 (anno 1461).
28. Omschreven als: 'noortwaert (...) tot an den Wouderichemschen dijck toe bij der galgen.' KORTEWEG, *Rechtsbronnen*, p. 306.
29. Omschreven als: 'suytwaerts (...) tot heren Dirck verlaet toe.' KORTEWEG, *Rechtsbronnen*, p. 306.
30. Aldus bepaling 47 van de ordonnantie van 1461: 'Item dat gheen van den gesworen (d.i. hoogheemraden) in deser nieuwer dijckaedsien [dienen] noch eenich paert (= part, deel; PH) hebben en sullen int dijkgraefscap met eenighen dijkgraven, tot gheentre tijt.' Korteweg, *Rechtsbronnen*, pag. 317.
31. Althans zo lees ik bepaling 23 van de Ordonnantie van 1461. KORTEWEG, *Rechtsbronnen*, pag. 312.
32. Over de betekenis van de termen: hieronder paragraaf 2.
33. DE FRÉMERY, *Supplement OHZ*, nr. 174 (24-jun-1274). Vgl. Van Bavel, *RB* I, nr. 62.
34. DE FRÉMERY, *Supplement OHZ*, nr. 111 (= VAN BAVEL, *RB* I, nr. 49) (na 27-maa-1250). Vgl. STOL, *Opkomst*, 140 en afbeelding 5.
35. VAN DEN BERGH, *OHZ* II, 335 (23-jun-1277).
36. Zie hoofdstuk 28.2.
37. GAVL, *OAA* A1, o.a. ff. 24-25v, 26-27 en 28v-30.
38. ARA, *Oldenbarnevelt* 479 (kopie d.d. 27 mei 1612 van een stuk z.j.e.d.). De voorlaatste bepaling bewijst, dat de ordonnantie niet lang na 25 april (15)31 is uitgevaardigd.
39. ARA, *AGH* 198, f. 169v, los perkament (8-jul-1396).
40. TISSING, *Inventaris*, reg.nr. 11 (4-mei-1403).
41. BRAAMS, *Land*, 46. Abusievelijk noemt Braams de volgorde waarin hij de boezems opsomt 'van noord naar zuid'; bedoeld is, andersom, 'van zuid naar noord'.

42. TISSING, *Inventaris*, reg.nr. 49 (16-jul-1471). Onder de 'broekers van Heusden' in de weergave van deze akte zullen de geërfden van Babyloñienbroek in het land van Heusden zijn bedoeld.
43. SAHB, *Archief Ambacht Veen* 928 (13-okt-1516) en 30-apr-1521); TISSING, *Inventaris*, reg.nr. 100 (16-dec-1520).
44. TISSING, *Inventaris*, reg.nr. 97 (13-okt-1513). Over deze wetering: hoofdstuk 2.5.
45. De tekst is in twee latere kopieën overgeleverd: ARA, *GKD*, dossier Vlijmen en GAVL, *AAA A1*, f. 44 (11-nov-1438).
46. Zie de foto's van de palen op de Lekdijk Bovendams bij VAN DER LINDEN, *Nieuwe overheidsinstelling*, 65; vgl. POSTMA, *Hoogheemraadschap*, 105.
47. Vgl. voor een enigszins andere omschrijving POSTMA, *Hoogheemraadschap*, 103.
48. Artikel 7 van de ordonnantie op de Kornse Dijk van 1461. Een braspenning was een zilveren munt met een waarde van $2\frac{1}{2}$ groot of $1\frac{1}{2}$ stuiver. Omdat op de Kornse Dijk door drie dijkgraven schouw werd gevoerd, bepaalde hetzelfde artikel tevens dat een dijkplichtige eigenaar slechts door één dijkgraaf tegelijk kon worden 'bekeurd', ook al had hij nog grond liggen binnen het territorium van een der andere dijkgraven op de Kornse Dijk.
49. Zoals VAN VLIET meende dat algemeen gebruikelijk was: *Hoogheemraadschap*, 237.
50. ARA, *REK*, rekrek 2721, uitgaven 'onraet' 1459.
51. Niet voor niets heette de 'inrijdende schouw' in Delfland 'teerschouw'. POSTMA, *Hoogheemraadschap*, 104. Overigens waren de verteringen in de herberg in de Heusdense schouwen wel aan een maximum gebonden, volgens de ordonnantie op de Kornse Dijk van 1461 (artikel 13) 7 stuivers per dag voor een dijkgraaf en 3 stuivers per dag voor een heemraad. In de ordonnantie op de Hoge Dijk van 1437 wordt alleen het daggeld van de dijkgraaf gemaximeerd, namelijk op zes 'kwarten' rijnwijn.
52. VAN VLIET, *Hoogheemraadschap*, 237-238. Dit was al helemaal het geval op de Lekdijk Bovendams, omdat hier sedert 1323 elk van de drie jaarlijkse schouwen een 'inrijdende schouw' was. Pas in 1532 werd ook op papier met dit principe gebroken. In het licht van deze bijzondere situatie en van de nuancerende opmerkingen die Van Vliet daarbij plaatste, is het wat vreemd dat VAN DER LINDEN op grond van de ordonnantie op de Lekdijk van 1323 de 'inrijding' verheft tot een algemeen gangbare, overal en in elke schouw toegepaste procedure: *Zeventuig*, 33-34.
53. Het is niet gezegd dat de schouw rechtens op één dag moest worden afgerond. In de ordonnantie op de Hoge Dijk c.a. van juni 1410 werd expliciet voorzien in een uitloop: 'Ende waert oic dat dese hoofscouwen tot elken sinen dagen vorscr. niet toegebracht en mocht worden, soe soudense die gesworen (d.i. hoogheemraden) vors. mogen verleggen tot sulker tijt als si daer of verdragen (d.i. onderling overeenkomen) souden.'
54. De toevoeging tussen haakjes is uit bepaling 19 van de ordonnantie op de Kornse Dijk van 1461, waar dezelfde clausule is opgenomen.
55. Zo in de handvesten van 27 mei en 20 oktober 1408 (VAN MIERIS, *GCHZ* III, resp. 779 en 793-794) en in dat van 23 maart 1405 (ARA, *AGH* 237, f. 8). Op de Heijdijk was het bedrag van de 'hoogste boete' altijd veel lager dan op de Hoge Dijk: in 1437 bijvoorbeeld twee schellingen.
56. Dat wil zeggen in de ordonnantie is sprake van 14 £, maar daarmee werd alleen de onder dijkgraaf en heemraden te verdelen helft bedoeld. Men mag aannemen dat de andere volle helft zoals gebruikelijk aan de landsheer verviel. De inkomsten hieruit zullen net als in de 14de eeuw verantwoord zijn geweest in de rekeningen van de drossaard (= dijkgraaf) van Heusden, maar die zijn voor de 15de eeuw niet bewaard gebleven.
57. Waarschijnlijk op te vatten als exclusief het wederdeel van de landsheer van 1 pond.
58. RANB, *AMH* 241. Het regest in VAN BAVEL, *Inventaris* III, reg.nr. 1204 (10-mei-1473) is onvolledig.
59. Het blijft curieus, dat deze eigenaren dijkplichtig waren in de zomerdijk, terwijl de Maashoeven *binnen* de Hoge Maasdijk lagen.

60. GAVL, *OAA A1*, ff 21. De optelsom van de lengten van de afzonderlijke dijkvakken (1946 roeden) stemt niet overeen met de opgegeven totale lengte (2016) roeden.
61. Blijkens bepaling drie van de Ordonnantie op de Hoge Dijk c.a. van [3 juni] 1410. Zoals ik al opmerkte, ontstond spoedig onenigheid over het gemene onderhoud: zie hierboven paragraaf 1. Uit het betreffende stuk is af te leiden dat de te onderhouden gemene dijk lengte in feite in drieën was gedeeld. Een deel, lang 275 roeden, werd onderhouden door de gemene 'luden' van de Grote Waard, een door die van het Land van Altena en een door die van het Land van Heusden.
62. SAHA, *OAA A1*, f. 80. Vgl. hoofdstuk 14.4.
63. Volgens de beschrijving in RANB, *HEM* 41, ff. 72-73 (belening 1517).
64. RANB, *HEM* inv.nrs. 40, f. 95v (registratie 1440) en 41, f. 72 (registratie 1517). De leenman in 1440, Godert van Empel, was woonachtig in Vlijmen.
65. V.D. HAMMEN, *Inkomsten*, 272, nr. LXX en pag. 266-267.
66. AAB, III H (charter d.d. 31 mei 1455). Een – mijns inziens niet geheel correcte – samenvatting geeft Van Bavel, *RB* II, nr. 754.
67. Vgl. VAN VLIET, *Hoogheemraadschap*, 303-305.
68. Bepaling 5 van de ordonnantie op de Hoge Dijk van 1437; bepaling 6 van het dijkcharter van Genderen van 1444; bepalingen 16 en 17 van de ordonnantie op de Kornse Dijk van 1461.
- 68*. Vgl. ARA, *AGH* 1953, f. 4v (1359/60): 'Jan Marrienman (d.i. uit Vlijmen; PH) dat hi een cavelinghe aen sprac voer die scepen, dat die dijcgrave ende die heemraet sculdich is te berechten; verdiinct bi den dijcgrave ende bi den hiemrade om 3 £ 10s.'
69. Vgl. VAN DER LINDEN, *Zeventuig*, 36.
70. In de Heusdense dijkrechten wordt het 'boezemen' verder beschreven in het Genders dijkcharter van 1444 (artikel 3), in de herziening van de ordonnantie op de Hoge Dijk van 1452 (artikel 4).
71. Over dit ingewikkelde 'lossen' van 'copen' in het Heusdense evictie-recht, waartoe men dit 'boezemen naar dijkrecht' in feite dient te rekenen: HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 64-65.
72. VAN DER LINDEN, *Zeventuig*, 36.
73. Vgl. de artikelen 21 en 26 over resp. het 'verhalen van onraad' en het 'uitleggen' en 'panden' door de dijkgraaf. In beide gevallen zijn uitsluitend de onroerende en roerende goederen van de nalatige, voor zover gelegen binnen de dijk, het object van panding.
74. Vgl. artikel 15 van de ordonnantie op de Hoge Dijk van 1437, dat bepaalt dat alle voor de hoogheemraden geëffectueerde 'copen van erven', dat wil zeggen publicke 'verkopen' na conservatoir beslag, van kracht zijn. 'Ende nijemant en sal mit scepenen brieven van Huesden daer teghen beschudden moegen (d.i. zich daartegen mogen beschermen).'
75. Artikel 50 handelt bijvoorbeeld over het recht van arenlezen ('oesten in yemants koren').
76. VAN DER LINDEN, *Nieuwe overheidsinstelling*, 72.
77. Ik noem als voorbeeld het 'consente' dat volgens de rentmeester van de domeinen 'alle den geërfden' van Oud-Heusden in 1477/78 zouden hebben gegeven voor de bouw van de eerste bemalingsmolen in het Hooibroek: ARA, *REK*, rekrek 2739, uitgaven 'onraet' 1477/78. Tijdens de processen van Dirk Rutgers vander Linbrake werd van dat 'consent' van de geërfden een andere lezing gegeven. Vgl. hierboven hoofdstuk 25.3.
78. Zie hoofdstuk 23.3.
79. ARA, *REK*, rekrek 2743, uitgaven 'onraet' 1482. De beschrijving heeft betrekking op het dorp Wijk. Volgens Postma, *Hoogheemraadschap*, 108-109, was de lokale schouwer door schout en slijk- of, zoals ze in Holland meestal werden genoemd, kroosheemraden een gedelegeerde bevoegdheid, die alleen met consent van het bestuur van een hoogheemraadschap mocht worden uitgeoefend. Hoe de relatie tussen lokale en bo-

venlokale heemraadschappen op dit punt in het Land van Heusden precies lag, is niet uit de laatmiddeleeuwse bronnen op te maken.

NOTEN HOOFDSTUK 28

1. BOIS, *Crise*, 195.
2. BOIS, *Crise*, 197.
3. Er zijn slechts twee gegevens: VAN BAVEL, *RB* I, nrs. 243 (23-apr-1349) en 300 (19-jun-1362).
4. ARA, 226, f. 145 (14-apr-1380).
5. De vader van Arend en Jan van Heesbeen was waarschijnlijk ridder Arend van Heesbeen, bekend uit een oorkonde van 1316: VERKOOREN, *Inventaire* II,ii, pag. 9. Deze ridder Arend zou een zoon geweest kunnen zijn van Robert van Heesbeen, maar dat staat niet vast. Twee (nogal summiere) recente genealogieën van de heren van Heusden zijn te vinden in COLDEWEY, *Arnold*, kol. 365-366 en AVONDS/BROKKEN, *Heusden*, 33.
6. VERKOOREN, *Inventaire* II,ii, pag. 181 (17-sep-1372). Over de Raad van Kortenberg van 1372: UYTTEBROUCK, *Gouvernement* I, 525. Overigens noemt Uyttebrouck Heesbeen niet onder de leden van de raad van Brabant in Annexes 1 en 2.
7. ARA, *AGH* 228, ff. 73v-74 (21-maa-1393). Opmerkelijk is dat reeds een 'vrouw van Heesbeen' wordt genoemd in de achterstellenlijsten van de bede van 1389 in de domeinrekeningen van Heusden over de jaren 1391-1393 (*AGH* 1733-1735). De hier eveneens genoemde 'Aernt van Heesbeen' hoeft niet per se Gertrude's vader te zijn geweest. Een Arend van Heesbeen diende in de Brabants-Gelderse oorlog van 1396-97 (dus zeker nadat Gertrude's gelijknamige vader al was overleden) in het ruiterscontingent van de schout van Zanthoven: PRIMS, *Rekeningen*, 120.
8. ARA, *REK*, rekrek 2755, inkomsten heerlijkheden 1494 ('objit dese her Aernt van Zevenbergen') en rekrek 2760 (1499), ff. XXIIv en XXX.
9. Jan II van Heusden overleed in 1268, hetgeen een terminus ad quem stelt voor de verwekking van Jan van Drongelen. De Jan van Drongelen, bekend uit stukken vanaf 1318 overleed (kort) vóór augustus 1352 (BROKKEN, *Ontstaan*, 542). Als hij de zoon was van Jan II van Heusden is hij in elk geval stokoud geworden.
10. AVONDS/BROKKEN, *Heusden*, 56-57.
11. AVONDS/BROKKEN, *Heusden*, 73-75; VERKOOREN, *Inventaire* II,ii, pag. 41-43.
12. GALESLOOT, *Livre*, 165: 'Johannes de Dronghel minore[m] justiciam in terra sua et alia jura ibidem'. De registratie staat in een deel van het leenregister van Jan III dat tussen 1312 en 1351 werd opgemaakt (vgl. *aldaar*, pag. XII) en is dus niet precies te dateren.
13. VAN MIERIS, *GCHZ* II, 650-651 (24-mei-1341).
14. AGR, *CFB* 4, f. 218 (ca. 1374): 'Ende sijnt dat Huesden over gegeven is ende aen Hollant is comen, so hebben si (d.i. de heren van Drongelen) hoer huis, heerlicheit ende goede ontfangen vanden grave van Hollant, datsi billic nyet doen en souden want Brabants leen is.'
15. BROKKEN, *Ontstaan*, 542.
16. ARA, *AGH* 226, resp. ff. 3 en 1v (9-sep en 3-sep-1358).
17. ARA, *AGH* 199, f. 33 (6-mei-1398); 200, f. 62v (21-aug-1399); 201, ff. 52v-53 (29-dec-1403) en 306, f. 27 (1-apr-1405).
18. ARA, *AGH* 230, ff. 29v-30 (25-nov-1406).
19. Vgl. ARA, *AGH* 237, f. 127 (= *AGH* 205-206, f. 119), waarin aan de burenen van Eethen en Meeuwen tolvrijdom in Holland en Zeeland wordt verleend. Zij worden uitdrukkelijk 'heren Jans ondersaten van Drongelen' genoemd.
20. ARA, *AGH* 712, f. 82v (14-apr-1429).
21. ARA, *AGH* 712, f. 151v (6-sep-1431).
22. ARA, *AGH* 713, ff. 30v-31 (12-maa-1435).

23. ARA, *AGH* 716, Heusden & Altena, ff. 4v-5 (18-okt-1453).
24. De belangrijkste gegevens over deze zaak vindt men in ARA, *HH*, S&A 466, ff. 7v-11 (7-sep-1463); Mem 21, f. 75 (16-sep-1463; S&A 466, ff. 30v-33 (28-nov-1463); S&A 466, ff. 47v-48 (5-jan-1464); Mem 23, ff. 141v-143 (3-dec-1464), ff. 152-154 (10-dec-1464), ff. 199v-200 (16-jan-1465), 237v-239 (7-feb-1465), 300 (1-apr-1465) en 311v-312 ([3]-apr-1465); Mem 24, ff. 142v-143 (7-sep-1465); S&A 467, ff. 51v-59 (19-okt-1465) en Mem 24, f. 267v (20-feb-1466).
25. Robrecht van Drongelen was een kleinzoon van de gelijknamige schildknaap Robrecht van Drongelen, die in 1407 overleed. Deze was op zijn beurt vermoedelijk een kleinzoon van heer Jan III van Drongelen. Oda van Drongelen zou goed een zuster van Robrecht van Drongelen Peters zoon geweest kunnen zijn, zodat beide 'facteurs' (zaakwaarnemers) van Odelie vander Merwede zwagers van elkaar waren.
26. In de beleningsakte worden de voorafgaande gebeurtenissen vermeld: ARA, *AGH* 718, Heusden & Altena, ff. 5-6 (8-maa-1474).
27. ARA, *AGH* 718, Heusden & Altena, ff. 6-7 (9-maa-1474), Vgl. *aldaar* ff. 9v-10 (25-jun-1475).
28. ARA, *HH*, S&A 476, ff. 227-229 (26-apr-1482).
29. Voor al deze gegevens: ARA, *HH*, Dtb 1785, d.d. 2 en 27 oktober en 5 december 1486; S&A 478, 1487, nr. 12 (23-feb-1487) en AGR, *GRM*, RS 801, nr. 4, pag. 23-28 (26-aug-1488).
30. Zie ARA, *HH*, Dtb 1790, d.d. 10 september 1498 en Dtb 1807, d.d. 22 november 1510.
31. GADB, *OAA* 445.
32. DE RAM, *Chronique* Lib.V, cap. XCI (pag. 513 en 517). Vgl. hoofdstuk 1.5.
33. GADB, *OAA* 445, pag. 19.
34. GADB, *OAA* 445, pag. 69-70. Een volledige kopie van de schepenbrief in kwestie is in het dossier opgenomen op pag. 115-116.
35. GADB, *OAA* 445, pag. 50-51.
36. GADB, *OAA* 445, pag. 52-53.
37. ARA, *AGH* 226, f. 123v (1-sep-1370).
38. AGR, *CFB* 4, f. 202v.
39. ARA, *AGH* 226, f. 206 (8-mei-1382).
40. GADB, *OAA* 445, pag. 116-117 (16-mei-1382).
41. De heerlijkheid van Nieuwkuijk ressorteerde onder het leenhou van Hoogstraten, in die tijd Cuyks bezit. COLDEWEIJ, *Heren*, 170. Vgl. C. HORNMAN, 'Nieuwkuijk en Onsenoort' in *MGT* 26 (1976), 145-156, i.h.b. 145-146. Volgens Hornman werd Boudewijn Kuist op 12 mei 1383 door Jan van Cuyk met Nieuwkuijk beleend. Hij werd toen al 'heer van Wijk', maar nog geen 'ridder' genoemd. De heerlijkheid van Nieuwkuijk ging in 1393 over op Jan Kuist. Merkwaardig is, dat Boudewijn Kuist zijn hoedanigheid van heer van Nieuwkuijk onvermeld liet toen hij optrad als getuige in een beleningssoorkonde van de heer van Bostel uit 1392. VAN BAVEL, *Inventaris II*, reg.nr. 197 (9-nov-1392); vgl. VAN AALST/KORT, *Lenen Bostel*, nr. 32.
Jan Kuist van Onsenoort was géén broer van ridder Boudewijn Kuist, zoals o.a. Hornman en Van Schijndel beweerden (HORNMAN, a.w. en T. VAN SCHIJNDEL S.O. Cist., 'Onsenoort' in: *MGT* 4 (1954), 65-69). De eerste wordt in alle bronnen uitdrukkelijk de zoon van Arend *Dirks* Kuist genoemd; de tweede was naar alle waarschijnlijkheid een zoon van Arend *Jans* Kuist. Dit blijkt vooral uit de leenopvolging in de Wijkse lenen van het geslacht Kuist, die vanaf het begin van de 14de eeuw is te volgen (Galesloot, *Livre*). Een andere aanwijzing geeft ARA, *AGH* 195, f. 83v (anno 1388), waar Boudewijn Kuist heer Boudewijn Kuists zoon bij de verdeling van zeker zoengeld in één *vierendeel* is geplaatst met Jan Kuist Arend Jans (Kuists) zoon, zijn oom, als ik het goed zie.
42. Namelijk Joost van Wijk. Toen zijn vader in 1489 overleed, was hij nog onmondig. Zijn oom Huyman deed toen leenhulde voor hem: ARA, *AGH* 721, Heusden & Altena, f. 15 (21-dec-1489). In 1504 zou Joost zelf manschap doen.

43. GADB, *OAA* 445, pag. 12-13.
44. ARA, *AGH* 228, f. 88 (21-jun-1393).
45. ARA, *AGH* 1251, f. 18v.
46. ARA, *AGH* 1251, f. 79 (ca. 26-okt-1396). Zijn belangrijkste leengoederen en ambtelijke functies in Holland worden opgesomd in: *Rekeningen*, index op persoonsnamen, 117 (onder: Pouwels).
47. SCHEFFER, *Commissieboeken* I, 67 (6-okt-1402). Mogelijk hield zijn komst naar Heusden verband met de aanstelling van Willem van Kronenburg als castellanus van Heusden. Ook Kronenburg was een 'neef' van de hertog.
48. Zowel Gooswijn van Eck als zijn vier kinderen worden verschillende keren aangeduid als 'neven' van hertog Albrecht: ARA, *AGH* 1246, f. 93v (12-okt-1390) en 228, f. 154v (6-jan-1395). Gooswijn van Eck wordt in 1380 vermeld als lid van het schepencollege van Heusden. Dat Klaas van Eck zijn zoon was, wordt bewezen door RANB, *AMH* 397 (19-maa en 21-jun-1400 en 16-mei-1401).
49. ARA, *AGH* 230, f. 46v (29-feb-1408).
50. ARA, *AGH* 230, ff. 89 en 98v-99 (14-jul en 17-aug-1412).
51. ARA, *AGH* 712, f. 117v (7-maa-1430) en 713, f. 98v (20-maa-1439).
52. ARA, *AGH* 714, Heusden, ff. 3v en 4 (resp. 10-maa-144[5] en 26-aug-1445).
53. Voor het eerst wordt hij als zodanig genoemd in ARA, *REK*, rekrek 2715 (1452).
54. ARA, *AGH* 723, Heusden, ff. 7v-8 (20-apr-1501).
55. ARA, *AGH* 723, Heusden, ff. 12v-13 (7-feb-1505).
56. De belangrijkste stukken zijn bijeengezet in VAN RIEMSDIJK/DE MONTÉ, *Rechtspraak* I, nr. 141 (resp. 6 en 22-maa en 24-apr 1400).
57. Hierboven, noot 41.
58. Het feit dat de toezegging met de daaraan verbonden condities was gedaan in een oorkonde die Boudewijn 'dair of heeft van onser moeye van Brabant' wordt tweemaal expliciet vermeld, namelijk in oorkonden van 22 maart 1400 en 2 januari 1403: ARA, *AGH* 228, f. 377v en 229, f. 47. Wellicht had deze constructie te maken met de 'duwarie' die Johanna van Brabant als weduwe van graaf Willem IV tot haar dood in 1406 uit Holland en Henegouwen zou blijven ontvangen en die na 1357 voor een deel uit de Heusdense domeinen werd opgebracht. Waren hier de inkomsten uit de gerechtshoofdelijkheid van Wijk aan verbonden?
59. In de uitspraak van 24 april 1400 (afgedrukt bij VAN RIEMSDIJK/DE MONTÉ, *Rechtspraak* I, nr. 141) staat 10 morgen, in latere beleningen gaat het steeds uitdrukkelijk om 17 morgen, voor het eerst in ARA, *AGH* 228, f. 428 (28-jun-1401).
60. ARA, *AGH* 230, f. 98 (13-jun-1413).
61. Jan Spierink van Well, 's-heren 'runner' stamde uit de Wijkse tak van het geslacht Spierink van Well, deze Jan Spierink Dirk Willems uit de Aalburgse tak: zie Bijlage A.2 onder Wijk en Aalburg.
62. ARA, *AGH* 716, Heusden, f. 14 (9-sep-1459).
63. Deze Otto was een zoon van Jan II van Polanen uit het huwelijk met Margareta van der Lippe. BROKKEN, *Ontstaan*, 228; zijn oudere halfbroer Hendrik van de Lek, heer van Heeswijk en Dinther speelde als raadsheer, drossaard en hofmeester van Brabant een belangrijke rol onder het bewind van de hertogen Anton en Jan IV. UYTTEBROUCK, *Gouvernement* II, 706-707. Na het huwelijk van Jan IV met Jacoba van Beieren was hij aan het Brabantse hof één van de belangrijkste voorstanders van Brabantse inmenging in de Hollandse successiestrijd. Vgl. C.A.M. WIJTVLIET, *Engelbrecht I van Nassau. Een Hollands edelman?* (niet uitgegeven doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden, 1983) 19.
64. ARA, *HH*, Mem 1, f. 20v (12-nov-1428).
65. Blijkens ARA, *REK*, rekrek 2694, inkomsten uit vervreemde heerlijkheden 1431.
66. O.a. ARA, *REK*, rekrek 2694, inkomsten vervreemde dorpen 1431; *HH*, Mem 1, ff. 107 en 143 (22-feb-1432) en Mem 2, f. 62v (16-dec-1435) en f. 63 (3-jan-1436).
67. Zie hiervoor verschillende processtukken uit het archief van het Hof van Holland

- over de jaren 1446-1449; het oudste: *HH*, Mem 12, ff. 91-92 (14-maa-1446). Zie voorts hieronder, pag..
68. ARA, *REK*, rekrék 2722, inkomsten vervreemde dorpen 1460. Niet toevallig is de rekening van de inkomsten uit de heerlijkheden over het jaar 1460/61, opgemaakt door Nassau's rentmeester Jan vanden Velde, in het archief van de Nassause domeinraad bewaard gebleven: ARA, *AND* inv.nr. 799 (rekening over de periode 1 augustus 1460 - 30 juni 1461).
 69. JANSSEN, *Jacoba*, 74 die, de tekst van de Divisiiekroniek volgend, Spierink ten onrechte betitelde als 'ridder'.
 70. ARA, *AGH* 712, resp. ff. 118v (7-apr-1430) en 227v (26-okt-1430).
 71. Blijkens een notitie bij ARA, *REK*, rekrék 2694, inkomsten vervreemde dorpen 1431.
 72. ARA, *AGH* 717, Heusden, f. 2v (5-apr-1464).
 73. ARA, *AGH* 717, Heusden, f. 3 (3-aug-1465).
 74. ARA, *AGH* 717, Heusden, f. 4v (8-apr-1467).
 75. ARA, *AGH* 719, Heusden, f. 5 (1-mei-1480).
 76. Zie Bijlage A.2 onder Aalburg.
 77. ARA, *AGH* 722, Heusden, ff. 6-8 (27-okt-1495).
 78. Vgl. ARA, *REK*, rekrék 2694, inkomsten vervreemde dorpen 1431 en *AGH* 715, f. 2 [z.j.e.d.].
 79. Zie m.n. RANB, *KCH* 179.
 80. SAHA, *Archief Heerlijkheid Oudheusden* 1 en 2 (resp. 29-okt-1498 en 30-nov-1498); het tweede stuk betreft de 'confirmacie' van de belening. Voor de registratie: ARA, *AGH* 723, ff. 2-5 (29-okt-1498).
 81. Voor deze connecties: BEELAERTS VAN BLOKLAND, *Geslacht*.
 82. De enige vermelding van dit goed vóór die in de beleningsoorkonde van oktober 1498 is op de dijkcedel van de Zeedijk van augustus 1498: SAHA, *OAA* A1, f. 80. Vermoedelijk had Jan het landgoed niet lang tevoren aangekocht. Ook was Jan van Oudheusden in het bezit van drie kleine leenhoven, dat van Oud-Heusden - dat aan het begin van de 16de eeuw slechts één leen uitgaf - en die van Emmikhoven en Giessen in het Land van Altena. Een door Jan van Oudheusden eigenhandig geschreven leenregister is bewaard gebleven in het familie-archief Beelaerts van Emmikhoven. Zie KORT, *Repertorium Oudheusden*.
 83. VAN NIEROP, *Van ridders*, 165; vgl. *aldaar*, Bijlage 1, in het bijzonder pag. 261.
 84. DE WIN, *Adel*, die hier ingaat tegen de mening van Bonenfant en Despy, volgens wie het bezit van een hoge heerlijkheid wel volstond.
 85. De enige keer dat deze Arend Spierink als 'armiger' (knapen) wordt betiteld, is in zijn testament: RANB, *AMH* 312 (24-sep-1495).
 86. Een uitgebreide definitie van de 'corweyden' is te vinden in ARA, *REK*, rekrék 2732, ontvangsten 'smalen tijns' e.d. 1469/70.
 87. GOSSES, *Welgeborenen*, 138-142.
 88. Samenvattend: DEKKER, *Kromme Rijngebied*, 156.
 89. GOSSES, *Welgeborenen*, 141, noot 6.
 90. DE BLÉCOURT, *Ambacht*, 189-190 (Bijlage III).
 91. GOSSES, *Welgeborenen*, 141, noot 2. Vgl. *aldaar*, 71.
 92. VAN OUDENHOVEN, *Beschryvinge Stadt*, 241-242 (oorkonde d.d. 1385, z.d.).
 93. ARA, *REK*, rekrék 2710, uitgaven onderhoud burcht 1447.
 94. ARA, *REK*, rekrék 2732, ontvangsten 'smalen tijns' e.d. 1469/70. Voor de lonen in de Heusdense bouw: hoofdstuk 24.2.4.
 95. ARA, *AND* I 799, f. 4 v.
 96. KUB, *PGNB* C 37, f. 6.
 97. ARA, *AGH* 714, Heusden, f. 3v (belening van Dirk vander Merwede d.d. 10 maart 144[5]). Vgl. ARA, *REK*, rekrék 2731 (1469/70), f. VIII v.
 98. Omtrent het laatste punt: hoofdstuk 2.3.
 99. Bijvoorbeeld ARA, *AGH* 1967, f. 1v: boete van 4½ £ aan Gerrit de Pender uit Genderen wegens verzaken van hofdienst in 1386.

100. ARA, *HH*, Mem 12, ff. 12v, 46 en 48v.
101. Hierboven hoofdstuk 3.6.2 en hoofdstuk 9.1.
102. ARA, *HH*, S&A 470, ff. 6v-8 (30-mei-1467).
103. GOSSES, *Welgeborenen*, 141-142.
104. VAN DER VELDEN, *Oudste cijnsregister*, nr. 221.
105. Namelijk VAN DER VELDEN, *Oudste cijnsregister*, nrs. 380, 385, 387, 390 en 405.
106. Al deze molens, die van Elshout uitgezonderd, vindt men reeds vermeld als bezittingen van de heren van Heusden in 1324: ARA, *HSS* 375, charter d.d. 30 juli 1324.
107. In 1404-1405 bleek de molen deel uit te maken van de nalatenschap van de de Heusdense schepen Jan Seger van Hemert: RANB, *KCH* 52 en 57 (resp. 23-dec-1404 en 21-jul-1405).
108. RANB, *AMH* 577 (3-maa-1375).
109. RANB, *AMH* 599 (29-nov-[14]64).
110. ARA, *REK*, rekrek 2729, inkomsten molens 1467; vgl. RANB, *AMH* 596 (2-okt-1467).
111. Zie hierboven, hoofdstuk 13.3.
112. Voor een beschrijving o.a. ARA, *REK*, rekrek 2755, inkomsten 'smalen tijns' 1494.
113. AGR, *CFB* 4, f. 218v (ca. 1374); ARA, *AGH* 229, f. 29 (5-aug-1403).
114. ARA, *AGH* 67, losse folio's achterin (12-jun-1385). De 'visserie' wordt omschreven als 'in die Oude Maze totter 'halver Mazen' toe, dats te weten die noert side streckende vander Ybdrecht totter Doruycker steghen toe.' De molen van Meeuwen was in elk geval in 1465 nog verbonden aan het bezit van de heerlijkheid van Eethen, Meeuwen en Drongelen: ARA, *HH*, S&A 467, ff. 51v-59 (19-okt-1465) (repleik eisers).
115. RANB, *AMH* 2 (24-jul-1364).
116. GADB, *ORA* 1192, f. 28 (2-jan-1421).
117. ARA, *AND* I, 807, fragment rekening (z.j.) van Arend vanden Camp, onder-castellanus van Heusden voor burggraaf Dirk van der Merwede als heer van Eethen en Meeuwen.
118. ARA, *AGH* 237, f. 19 (27-jun-1405). Later zou met deze afspraak worden gebroken toen een korenmolen in Elshout werd opgericht. Daarmee stonden 'boven Heusden' drie korenmolens: die van Baardwijk, Vlijmen en Elshout.
119. Hier zou met behulp van rentmeestersrekeningen uit de archieven van de graven van Holland en de Hollandse rekenkamer met veel vrucht onderzoek naar kunnen worden gedaan.
120. Er is één referentie aan een molen in relatie tot Herpt, maar die is zeer onduidelijk: het gaat om de beschrijving van twee percelen in Herpt op de Westeringe 'mid 1½' resp. '1 voet diix liggende in die scouwe van Herpt inden Molenwerff'. RANB, *AMH* 120, pag. 97 (31-dec-1395). De 'molenwerf' in kwestie hoeft niet per se in de ban van Herpt te hebben gelegen. Het is bijvoorbeeld voorstelbaar dat een deel van de dijk rond de molenwerf van de buitenmuurs gelegen banmolen van Heusden op de ingelanden van Herpt was verslagen.
121. Zie voor de stedelijke bieraccijns hoofdstuk 29 en hoofdstuk 30.3.2.
122. De meest uitvoerige beschrijving is te vinden in ARA, *REK*, rekrek 2726, inkomsten vludrift 1464. Dorenbosch lag in de ban Hedikhuizen.
123. Zie hoofdstuk 13.4.
124. Deze 'visserie' werd nadat zij weer bij de domeinen was gevoegd in twee vakken verpacht: een oostelijk vak langs de ban Herpt 'totter stenen brugghe toe' en een westelijk vak langs de bannen Heesbeen, Doeveren en Oud-Heusden: ARA, *REK*, rekrek 2747, inkomsten visrechten 1486.
125. De 'vogelrie' omvatte hoofdzakelijk de eendenvangst. Voor de pacht van de 'vogelrie' van Oud-Heusden moesten in 1498 bijvoorbeeld 80 eenden betaald worden, niet in natura, maar à 1 leliaard per eend. ARA, *REK*, rekrek 2759, f. 17. Vgl. tevens hoofdstuk 13.4.
126. Oudste gegevens: ARA, *AGH* 228, f. 45 (11-aug-1392).

127. ARA, *AGH* 712, f. 146v (7-mei-1431).
128. ARA, *AGH* 713, f. 87 (21-jul-1438).
129. Deze tolrekeningen zijn in bewerkte vorm uitgegeven door NIEMMEYER, *Bronnen*, 619-687. Zij bestrijken de administratieve jaren 1378/79, 1379/80, 1390/91, 1391/92 en 1392/93.
130. Aldus B.C.M. JACOBS, 'Tets over Maastollen en Bossche tolprivileges' in: J.P.A. COOPMANS en A.M.D. VAN DER VEEN [red.], *Van Blauwe Stoep tot Citadel. Varia historica Brabantica nova Ludovico Pirenne dedicata* ('s-Hertogenbosch, 1988) 223. Er is echter uit de domeinrekeningen, die tot 1506 lopen, geen enkel bewijs voor partiële heffing van de Heusdense tol in Gorinchem.
131. In de rekeningen over de jaren 1378-1380 vindt men aparte afrekeningen voor de verkoop van paarden op de markt te Heusden en voor het aantal paarden dat door Heusden was 'geliden'. Deze twee componenten ontbreken in de rekeningen over de jaren 1391-1393, waar nog slechts sprake is van de 'wagentol' te Heusden. Mogelijk werden beide heffingen toen onder de tol van de Vastenavondmarkt begrepen.
132. ARA, *REK*, rekrek 2758, f. 24. De inkomsten bedroegen overigens slechts 30 schellingen. De heer van Baardwijk inde de andere helft blijkens *REK*, rekrek 2763, f. 41. Het bruggeld werd verpacht.
133. ARA, *HH*, S&A 483, nr. 67 (22-dec-1503).
134. PIRENNE, *Livre*, 133.
135. GALESLOOT, *Livre*, 165.
136. AGR, *CFB* 4, f. 218v.
137. ARA, *AGH* 1718, uitgaven 1364/66.
138. Onder andere ARA, *AGH* 1726, f. 2 : boete aan Arend Teernink (uit Vlijmen) wegens 'vechten op de markt van Giessen' (1373); *AGH* 1969, f. 2 : boete van 40 £ aan Gijsbrecht Snoek (d.i. de zoon van Emont Kasevoet uit Aalburg) 'van Jan Plassen (sc. uit Wijk) doot, die hi inden lande van Outena doot sloech binnen die marct recht van Ghiesen' (1388).
139. ARA, *REK*, rekrek 2716, inkomsten tollén. Uit aantekeningen in latere rekeningen blijkt dat de stad dit contract op 6 november 1452 had afgesloten. Bijvoorbeeld *REK*, rekrek 2720, inkomsten tollén 1458.
140. KROM, *Oudste stadsrekening*, 12-13.
141. Vgl. de belening van Arend Spierink van Aalburg met de heerlijkheid van Herpt van 1430. Bij het leen inbegrepen waren 'mede alsulke renten, ernfisse ende goede als inden voirs. dorpe ende ambochte gelegen zijn, so groot ende cleyne als onse ouders ende wij die beseten ende gehadt hebben.' ARA, *AGH* 712, f. 227v (26-okt-1430).
142. Bij Onsenoort ging het om 55 morgen land, bij Oud-Heusden om een landgoed van 12 morgen met steenhuis en boomgaard.
143. ARA, *AGH* 716, Heusden, f. 13 (8-apr-1457).
144. Vgl. pag. 586.
145. ARA, *REK*, rekrek 2694.
146. Het Willemsschild werd in de domeinrekening van Heusden van 1431 gerekend voor 23,5 kromstaarten, de Franse kroon voor 25 kromstaarten. Het dagloon van metseppers en losse arbeiders bedroeg toen 5 kromstaarten.
147. ARA, *AND* I, 799, inkomsten.
148. ARA, *REK*, rekrek 4848.
149. Tienjaarlijkse peilingen volstaan voor het aangeven van de tendens in de inkomstontwikkeling. De belangrijke betalingen van erfelijke en kortlopende pachten – die steeds minstens tweederde van de totale domeininkomsten van het platteland uitmaakten – hadden immers een tamelijk vast karakter. Kortlopende pachten werden, zoals ik in hoofdstuk 21 uiteen heb gezet, gewoonlijk voor acht tot tien jaar gecontracteerd.
150. Voor een nadere explicatie: Bijlage I.
151. Zo zijn in de middeleeuwse leenregisters van Meeuwen (RANB, *HEM* 40 en 41),

- anders dan in de oudste Hollandse leenregisters, uitsluitend beleningen, geen uitgiften in erfelijke pacht geregistreerd.
152. In bronnen uit de (tweede helft van de) 15de eeuw wordt nog uitsluitend van ‘schouten’ gesproken. De ‘richters’ uit de eerste periode zijn zeker gelijk te stellen aan schouten en niet aan ‘gewaarde richters’, functionarissen die destijds veel in Zuidholland voorkwamen. Zij werden aangesteld door ambachtsheren en hadden speciale bevoegdheden op het terrein van de inquisitoire rechtspraak (‘waarheden’) en de rechtsvordering voor de hoge vierschaar van de baljuw. Voor de aanstelling van een ‘gewaarde richter’ had de ambachtsheer toestemming van de landsheer nodig, voor de benoeming van een schout niet. Vgl. GOSSES, *Welgeborenen*, 104-106.
 153. Verschillende Heusdense ‘dingtalen’ zijn afgedrukt in *Van Oudenhoven, Beschryvinghe Stadt*.
 154. Onder andere ARA, *HH*, Mem 20, ff. 200v-201 en 206v (sep en okt-1460) (Gijsbrecht Kuist Gijsbrechts zoon contra de schout en de bureu van Genderen); *HH*, Dtb 1786, d.d. 14 oktober 1487 (Mathijs Jakobs zoon contra Jan Buis Franen zoon en schout en bureu van Meeuwen).
 155. ARA, *HH*, Dtb 1793, d.d. 23 juli 1499 (Schout en gezworenen van Hedikhuizen contra Jan vander Aa, heer van Bokhoven); *HH*, Dtb 1804, d.d. 14 mei 1506 (Joffr. Aleid van Botland, weduwe van Klaas Spierink van Aalburg contra schout en gezworenen van Aalburg).
 156. Zie hierboven, hoofdstuk 25.4 en 25.5.
 157. Arend Pieck was vermoedelijk een broer van de hoofdgedaagde, Ywijn Pieck Jakobs zoon uit Veen. Onder de gedaagden bevonden zich verschillende andere bureu uit Veen, waar de vierschaar had plaatsgevonden waarin het gewraakte vonnis was geweest. Jan Bertout van der Donks zoon was schout van Oud-Heusden tussen 1460 en 1472 blijkens ARA, *REK*, rekrek 2722 t/m 2734, uitgaven aan ‘onraet’ in Oud-Heusden.
 158. ARA, *HH*, Criminele Sententiën 5646, f. 53 (21-nov-1514).
 159. ARA, *AGH* 226, f. 24 (10-feb-1359). Overigens is Jakob niet lang daarna reeds opgevolgd door Heinman Klaas Geisters zoon, die in 1368 eveneens voor het leven in het schoutambt van Baardwijk werd benoemd: ARA, *AGH* 226, f. 103v (20-okt-1368).
 160. Blijkens ARA, *HH*, S&A 465, ff. 143v-144 (24-apr-1459).
 161. Voor zijn testament: RANB, *AMH* 643 (10-jan-1505).
 162. Namelijk als hij dezelfde was als de Roelof van Haestrecht in GADB, *ORA*, B.pr. 1491/92, f. 230v. Daarmee kan evenwel ook Roelof [Wouter] Roelofs zoon van Haestrecht zijn bedoeld, een andere telg uit het geslacht Van Haestrecht, die in verband met de overdracht van een rente uit goed in Loon op Zand genoemd wordt in GADB, *ORA*, B.pr. 1490/91, f. 399v.
 163. GADB, *ORA*, B.pr. 1406/07, ff. 177v en 370.
 164. Zie Bijlage A.3.
 165. ARA, *HH*, Mem 20, ff. 206v (30-okt-1460).
 166. Zo behoorden bijvoorbeeld tot de stukken die Albrecht van Beieren tijdens de belegering van Heusden in het najaar van 1358 liet uitvaardigen de aanstellingsbrieven van zekere ‘cnapen’ in het richteramtb van Oud-Heusden en Wijk: ARA, *AGH* 226, f. 5v (zonder datum, maar onmiddellijk onder een stuk van 22 september 1358). Met ‘cnapen’ zijn hier geen ‘knapen’ als categorie binnen de ridderschap bedoeld, maar gewoon mannen.
 167. Vgl. BLOCKMANS, *Corruptie*, 239 en 244. Blockmans spreekt, het probleem naar een algemener niveau tillend, liever van ‘informele machtsuitoefening’ dan van corruptie. Als structurele verklaring voert hij (pag. 244) aan, dat de staat in de 15de en 16de eeuw ‘nog te zwak (was) om de eigen doelstellingen door te drukken en zich daarom noodgedwongen op informele systemen (moest) verlaten.’ Bovendien ‘verlichtten de informele bestuursmethoden de spanningen tussen de lokale machten en de staat; ze integreerden de eerste in het grotere systeem en vergemakkelijkten de penetratie van de staat in de lokale machtsstructuren.’
 168. Vgl. hierboven, hoofdstuk 13.4.

NOTEN HOOFDSTUK 29

1. ARA, *HH*, S&A 479, nr. 43 (13-apr-1492).
2. COOPMANS, *Onderlinge rechtsverhoudingen*, 86 e.v.; de hoofdpunten vindt men samengevat bij JACOBS, *Politie*, 18-19.
3. HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 63. Overigens zijn inmiddels ook al uit de jaren onmiddellijk na de Hollandse machtsovername in Heusden een aantal voorbeelden van 'hoofdgang' op Den Bosch bekend, het vroegste al uit 1360: ARA, *AGH* 1953, f. 8: 'Item 1 knape hiet Heynman Ghibessen zoen hadde Heynric van Dronghelen (d.i. de toenmalige rentmeester van de domeinen in Heusden; PH) aen ghesproken van sinen live ende van sinen goede om dat hi die scepen ende ghesworen gedreyct (= bedreigd) hadde, daer die scepen een vonnes of ten Bossche haelden; soe dat (= 'omdat') dat vonnes jeghen den here ghiinc, van coste die die scepen deden 17 £ 10 s.' In hetzelfde jaar, 1360, verkeerde Den Bosch nota bene op voet van oorlog met Heusden; zie hierboven hoofdstuk 1.5. Een ander vroeg bewijs van geëffectueerde hoofdgang op Den Bosch geeft *AGH* 1963, f. 5 (1375/76).
4. VAN OUDENHOVEN, *Beschryvinghe stadt*, 230 (27-dec-1348). Het is mij niet bekend, of deze 'hoofdgang' is beëindigd nadat Heusden bij Holland was gekomen.
5. DE GRAAFF, *Schepenbank*.
6. AGR, *GRM*, RS 815, nr. 39, f. 292.
7. HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 69. Een vroeg voorbeeld van een (poging tot) appèl van een plattelandsvierschaar op de landsheer geeft ARA, *AGH* 1978, f. 1v (anno 1400); boete aan Boudewijn Jans (d.i. Casevoets uit Aalburg; PH) 'van dat hi grave recht gheescht ende begheert hadde ende niet en noemde die ghene die daer mede in laghen'.
8. ARA, *HH*, Dtb 1795, d.d. 26 januari 1501.
9. Strikt genomen is 'reformatie' van een vonnis van een lager gerecht niet hetzelfde als beroep. Wel was 'reformatie' een 'op appèl gelijkend rechtsmiddel', waarbij de tenuitvoerlegging van het vonnis echter niet werd geschorst. JACOBS, *Politie*, 126.
10. Vgl. pag. 615.
11. VAN BAVEL, *RB* I, nr. 100 (3-okt-1294).
12. B.v. VAN BAVEL, *RB* I, nr. 323 (14-nov-1366): beide partijen – in dit geval twee zwagers – zijn als contribuerende burenen te vinden op de bedelijsten van 1375.
13. Ik volg hier de mening van Cerutti dat althans de stadschepenen bij verkoop of bezwaring van onroerend goed niet slechts optraden als gezaghebbende getuigen, als 'certificeerders', maar in hun rechtsprekende functie van vonniswijzers: de rechtshandeling van verkoop en bezwaring werd daadwerkelijk vastgelegd in een vonnis. CERUTTI, *Schepenbank*, 51-53. Cerutti's visie impliceert wel dat ook de schout als vonnismanier aanwezig moest zijn – ofschoon die in stedelijke schepenakten nooit wordt genoemd. In Eethen en Meeuwen gebeurde dat wel: daar werden akten van verkoop, bezwaring, e.d. steeds verlijd voor 'richter' en een wisselend aantal – gewoonlijk vier of vijf – buurlieden. Zie vooral RANB, *AKG* (vgl. SANDERS, *Inventaris*, index op Eethen en Meeuwen).
14. Vele 14de- en 15de-eeuwse specimina van lokale akten van vrijwillige rechtspraak uit Eethen en Meeuwen bevinden zich in de archieven van het karthuizerklooster het Hollandse Huis te Geertruidenberg en – in geringer aantal – in de archieven van de Heusdense kloosters. Bij het verdrag tussen hertog Jan van Brabant en heer Jan van Drongelen van 24 mei 1341 (VAN MIERIS, *GCHZ* II, 650-651) moest de laatste beloven binnen Drongelen, waarvan hij uitsluitend de lage gerechtsheerlijkheid bezat, schepenbrieven van Heusden te zullen erkennen 'gelijck oft die voirwaerden gemaect waren binnen den gerechten van Ethen ende Meduwen'. De oudste overgeleverde schepenbrief van Heusden waarin een transactie in Eethen wordt gecertificeerd, dateert overigens pas uit 1410: VAN BAVEL, *Inventaris* II, reg.nr. 341 (12-nov-1410).
15. ARA, *AGH* 230, ff. 98v-99.

16. CERUTTI, *Schepenbank*, 74-75.
17. CERUTTI, *Schepenbank*, 78.
18. Vgl. hoofdstuk 12.9.
19. Ook hiervan geeft CERUTTI zelf een aantal (Zeeuwse en Zeeuws-Vlaamse) voorbeelden: *Schepenbank*, 81, voetnoten 117 en 120.
20. COOPMANS, *Bossche recht*, 46.
21. VAN OUDENHOVEN, *Beschryvinge stadt*, 277-285. Voor de datering van deze keuren: HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 60.
22. ARA, *HH*, S&A 475, ff. 253v-257 (27-mei-1478). Zie ook hoofdstuk 30.3.2.
23. Vgl. voor de volgende passage tevens HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 72-73.
24. AGR, *GRM*, Beroepen uit Holland, nr. 106; dossier met opschrift 'Scriftuieren Dirck Rutgersz van Lingbraken eysscher contra etc.', pag. 20 (punt 67).
25. AGR, *GRM*, Beroepen uit Holland, nr. 106; dossier met opschrift 'Scriftuieren Dirck Rutgersz van Lingbraken eysscher contra etc.', pag. 20 (punt 65).
26. AGR, *GRM*, Beroepen uit Holland, nr. 106; dossier met opschrift 'Enqueste pour les deffendants', pag. 3-4.
27. Geen enkele twijfel laat ARA, *AGH* 1956, f. 1. Arend Persijn werd in *Wijk* beboet 'voer scepenen (...) van enen vonnis dat hij wijsde daer hi gheen ghevolch af en hadde.'
28. De betreffende passage luidt als volgt: eisers (d.w.z. de gemene dorpen) eisten dat indien 'die bruecken ofte berechten opten lantman, het zij van lijve ende van goede of van verbuerden peyne (d.i. een geldboete) berecht worden binnen der stede van Huesden ende bij scepenen aldair, [dat] alsoe ver als die betichtige lantman niet begeren en soude te staen ten landrechte (bedoeld is evident 'stadrechte'; PH), maer indien hij begerde dair van te staen ten landrechte, soe behoerde die saeck berecht te worden te landwaert mitten landrechte aldair, bijden gheenen alsoe dat van outs gewoenlijcken soude geweest hebben.' Zie verder over het klachtenpakket hoofdstuk 30.3.2.
29. ARA, *HH*, Dtb 1786, d.d. 11 juli 1487.
30. HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 69.
31. COOPMANS, *Onderlinge rechtsverhoudingen*, 101.
32. HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 92-93.
33. HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 114.
34. HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 113.
35. Interessante bijzonderheden over appèl en reformatie in de Meierij geeft JACOBS, *Politie*, 125-126.

NOTEN HOOFDSTUK 30

1. De belangrijkste bronnen en recente literatuur worden vermeld in BLOCKMANS, *Effects*, 852.
2. Vgl. DE BOER, *Graaf*, 87-88 en 67.
3. P. FRÉDÉRICQ [ed.], *Corpus documentorum Inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae/Verzameling van stukken betreffende de pauselijke en bisschoppelijke Inquisitie in de Nederlanden III* (Gent/'s-Gravenhage, 1906), nr.41 vermeldt een flagellanten-oproer in Maas-tricht in 1400. De term 'cruysbroeder' voor flagellant is bijvoorbeeld ook bekend uit de Rotterdamse Kroniek over het jaar van de Zwarte Dood, 1349: zie de editie van de kroniek door H. TEN BOOM/ J. VAN HERWAARDEN in *Nederlandse Historische Bronnen* 2 (1980), 8-9. Het gaat hier echter om een wijd verbreid fenomeen: zie (ook voor de volgende passage) kort en duidelijk N. COHN, *The pursuit of the Millennium. Revolutionary millenarians and mystical anarchists of the Middle Ages*. Londen [etc.], 1978 (oorspr. 1957), hoofdstuk 7.
4. ARA, *AGH* 1978, ff. 4 en 5. De kosten van de executie van Roeland zijn verantwoord op f. 7.

5. Het verloop van de gebeurtenissen is af te leiden uit ARA, *AGH* 1978, f. 7v en *AGH* 200, ff. 99 v-100 (26 en 29-nov-1400).
6. Namelijk: Robert van Doorne Spierinks zoon, Gielis Kivit, Jan van Beinen en Paulus Dirks zoon.
7. ARA, *AGH* 200, ff. 99v-100 (26 en 29-nov-1400).
8. TUCHMAN, *Distant mirror*, 171-173.
9. Vgl. voor de Hollandse enquête DE BOER, *Graaf*, 47-52. De gegevens bestrijken overigens alleen de baljuwschappen Rijnland, Delfland, Schieland, Woerden en Haagambacht. In 1401 werd een enquête naar de gedragingen van schouten in Westfriesland gehouden: VAN RIEMSDIJK/DE MONTÉ, *Rechtspraak* II, nr. 230. De Brabantse enquête is uitgegeven door BOLSÉE, *Grande enquête*.
10. Gerrit ontving in de jaren rond 1375 van de rentmeester van Heusden betalingen wegens onderhoudswerk aan dijken en sloten in Oud-Heusden: ARA, *AGH* 1728 en 1729, uitgaven dijken e.d. Hij is echter niet ingeschreven op de bedelijst van Oud-Heusden van 1375 en was dus hetzij minvermogend, hetzij poorter van Heusden. Het laatste is meer aannemelijk om reden vermeld in de volgende noot.
11. Stine's zuster Laurens Laurensdochter betaalde wèl in Babyloniënbroek, namelijk voor een vermogen van 75 £. Waarschijnlijk betaalde Kerstien niet omdat zij in of kort voor het jaar van de bede was getrouwd; als haar echtgenoot poorter van Heusden was, maakte het huwelijk haar goed op het platteland 'bedevrij'. Dat Kerstien Laurensdochter en Gerrit Laurens zoon van Oud-Heusden gehuwd waren, blijkt pas uit een bron van veel latere datum, de trossiersrekening over 1391: ARA, *AGH* 1246, ff. 20v-21.
12. BONDAM, *Inventaris* I, nr. 4. Overigens voert Willem van Besoijen in geen enkel stuk 'heer' voor zijn voornaam. Hij was dus geen ridder.
13. AGR, *CFB* 4, f. 217 (ca. 1374); vervolgens ARA, *AGH* 226, f. 201v (11-feb-1383).
14. ARA, *AGH* 1963, f. 4v: 'Item doe die claghe van Gheynten was, waren die scut ghewapent om onraet te scutten, doe Willaem van Bezoeyen ghevanghen waert.' Dat met 'Gheynten' Gerrit Laurens zoon bedoeld moet zijn, is eerst af te leiden uit latere gegevens over de affaire.
15. Voor de bronnen: zie noten 12 en 13.
16. ARA, *AGH* 1242, f. 99 (3-jul-1387).
17. Vgl. ARA, *AGH* 1245, ff. 9 en 43 (9-okt-1390) en 1246, ff. 20v-21. De 60 gouden schilden vertegenwoordigden voor een losse arbeider in het land van Heusden in die tijd tenminste 400 daglonen.
18. Vacat.
19. Onder andere ARA, *HH*, Mem 15, ff. 13-14 (24-okt-1447) en 69 (10-apr-1448).
20. ARA, *HH*, S&A 479, nr. 43 (13-apr-1492).
21. ARA, *HH*, S&A 464, ff. 71-72 (7-aug-1455).
22. ARA, *HH*, Mem 20, ff. 223v-224 (13-maa-1461) en 233v (3-jun-1461). Als eerste verantwoordelijke voor de schaking wordt Pieter Jans zoon van Veen genoemd. Zijn twintig handlangers van 'het moer' werden in juni 1461 bij verstek veroordeeld tot levenslange verbanning uit Holland. Kort daarop 'composeerden' ze voor zeer hoge geldbedragen met de *castellanus* van Heusden en de secretaris van het Hof van Holland: ARA, *REK*, rekrek 162, ff. 45v, 46 en 47v.
23. ARA, *HH*, Mem 20, f. 225v (7-apr-1461).
24. ARA, *HH*, Mem 20, f. 238v (27-jun-1461).
25. ARA, *REK*, rekrek 162, f. 47v.
26. ARA, *HH*, S&A 465, f. 250 (28-mei-1461).
27. ARA, *HH*, Mem 20, f. 231 (28-mei-1461).
28. ARA, *HH*, Dtb 1779, d.d. 29 mei 1475 (Arend van Loon contra Robrecht van Drongelen c.s.), Dtb 1780, d.d. 28 mei en 20 juni 1476 (Herman van Wijk Jansz van Wijk contra Robrecht van Drongelen. Dtb 1784, d.d. 9, 11, 21 en 30 oktober en 6 november 1480 (Staesse weduwe Willem Arends uit Dussen contra Robrecht van Drongelen), Dtb 1784, d.d. 11 oktober en 6 november 1480 (De weduwe Mechtelt

- vanden Sande uit Meeuwen contra Robrecht van Drongelen) en Dtb 1784, d.d. 30 oktober 1480 (Hendrik Arends zoon contra Robrecht van Drongelen). Ook in de zaak van Adriaan Hendrik Waalwijns zoon tegen de buren van Eethen en Meeuwen speelde Robrecht van Drongelen een dubieuze rol: m.n. *HH*, Dtb 1779, d.d. 19 december 1475 en Dtb 1780, d.d. 13 en 14 februari 1476.
29. Tenzij hij of zij op heterdaad werd betrapt bij het plegen van een crimineel feit of er ernstige verdenking bestond dat een crimineel feit was gepleegd. In die gevallen mocht althans de drossaard van Heusden volgens de Costumen van 1569 'extraordinaris procederen'. Hij mocht zich dan bijvoorbeeld zonder voorafgaand schepenvonnis toegang verschaffen tot een woning (wat de schout van Heusden weer niet mocht) en de verdachten, eventueel 'scherp' (d.w.z. onder tortuur) verhoren, maar dan wel in het bijzijn van schepenen. HOPPENBROUWERS, *Costumen*, 93-94 (titel II, artikelen 7 en 8).
 30. Zie vorige noot. Of de gebeurtenissen naar aanleiding waarvan de processen werden gevoerd zich ook daadwerkelijk in (de zomer van) 1480 afspeelden, is niet zeker. Robrecht van Drongelen had zijn rechten op de heerlijkheid van Eethen, Meeuwen en Drongelen al in 1474 overgedragen op zijn zoon Adriaan, maar kan natuurlijk nog wel als drossaard of zelfs als feitelijk gerechtsheer zijn blijven optreden. De rentmeestersrekeningen van Heusden noemen Robrecht van Drongelen nog tot 1495 heer van Eethen, Meeuwen en Drongelen.
 31. Zijn familieachtergronden zijn nog onopgehelderd.
 32. ARA, *HH*, Dtb 1785, d.d. 5 december 1486.
 33. Deze hele reeks van klachten is opgenomen in de 'sentency arbitrale' in de zaak Arend Spierink contra de procureur-generaal van het Hof van Holland: ARA, *HH*, S&A 477, ff. 314-316 (15-sep-1486).
 34. De nu volgende gegevens zijn ontleend aan ARA, *HH*, Dtb 1785, d.d. 2 oktober 1486 (Arend Spierink contra Jan Millink).
 35. ARA, *HH*, Dtb 1785, d.d. 2 oktober 1486.
 36. ARA, *HH*, S&A 478, nr. 12 (23 februari 1487).
 37. AGR, *GRM*, RS 801, nr. 4 (26 augustus 1488).
 38. ARA, *HH*, Dtb 1785, d.d. 2 december 1486; vgl. *aldaar*, d.d. 19 januari 1487.
 39. ARA, *HH*, Dtb 1785, d.d. 12 februari 1487.
 40. Als noot 39.
 41. ARA, *HH*, Dtb 1786, d.d. (vóór) 15 oktober 1487.
 42. Vgl. ARA, *HH*, Dtb 1785, d.d. 19 januari 1487 (Klaas Adriaans zoon, Gijsbrecht Neyen en Gerrit Arend Ywijns zoon contra Arend Spierink) en S&A 478, nr. 108 (19-maa-1488) (Klaas Jakobs zoon contra Arend Spierink en [Jan] Buis Franen zoon en zijn 'medegesellen', kerkmeesters te Meeuwen).
 43. ARA, *HH*, Dtb 1786, d.d. 18 juli 1487. Voor deze bevoegdheid van de gemene burenen zie hierboven hoofdstuk 25.3 en 25.5.
 44. ARA, *HH*, S&A 475, ff. 36-38v (13-okt-1478) en 144 (28-nov-1478) en Dtb 1783, d.d. 5 november 1478. Onder de betrokken 'dienaren' van Nassau werden genoemd Wenmer Arends zoon en zijn zoon Willem, Pieter vander Sch[oe]r en Roelof van Haastrecht uit het land van Heusden. Zeker uit Breda afkomstig was Jan van Nispden.
 45. ARA, *HH*, Dtb 1783, d.d. 4 maart 1478. Voor de verzilvering van een van de door Adriaan Noudens getekende obligaties op het stadhuis van Heusden maakte Willem van Gellecom gebruik van zijn 'neve' Pieter Koenraats zoon, die later in verband met zijn rol door Adriaan voor het Hof werd gedaagd: zie o.a. *HH*, Dtb 1783, d.d. 15 en 22 maart en 24, 25 en 30 september 1478.
 46. Aldus ARA, *HH*, Dtb 1790, d.d. 9 juli 1498 en FRUIN, *Enquete*, 198.
 47. Aldus ARA, *HH*, Dtb 1786, d.d. 18 juli 1487. 'Nederslach' betekende hier *niet* doodslag, want uit de andere stukken over dezelfde kwestie (zie volgende noot) blijkt dat Gellecom zelf actief aan de onderhandelingen over de schadevergoeding deelnam.
 48. In de Enquete is sprake van het dubbele bedrag, 1.600 Rijns guldens.

49. ARA, *HH*, Dtb 1790, d.d. 15 oktober 1498. Tijdens hetzelfde proces ontkenden de burenen Immerzeel ooit verzocht te hebben als borg voor hen op te treden (Dtb 1798, d.d. 9 juli 1498), maar dat is in tegenspraak met hun eigen beweringen, gedaan tijdens een eerder proces over dezelfde kwestie: Dtb 1786, d.d. 18 juli 1487.
50. ARA, *HH*, Mem 24, ff. 184-187 (5 en 6-nov-1465) (Colin Boissot contra de burenen van Vlijmen en Hedikhuizen). Vgl. over deze zaak, hoofdstuk 18.2.
51. ARA, *HH*, Dtb 1786, d.d. 7 mei en 21 juni 1487.
52. De kwestie van de belasting van leengoed is besproken in hoofdstuk 15.3. De burenen van Oud-Heusden verwierpen eveneens het beroep op exemptie dat Govert van Zuydoort als leenman van Berne voor een deel van de tienden te Oud-Heusden in 1495 deed: ARA, *HH*, Dtb 1788, d.d. 4 februari 1495.
53. ARA, *HH*, Mem 22, ff. 96v-97, 110 en 120v-121 (apr-mei-1464) en S&A 466, ff. 137-139 (26-sep-1464) (de abt van Berne contra de gemene dorpen van Heusden).
54. Hiermee kan alleen bedoeld zijn het handvest van Frederik II van 17 juli [1235], waarin de advocatie van Berne werd opgedragen aan de hertog van Brabant (VAN BAVEL, *RB I*, nr. 30). De bescherming door haar advocatus hield voor de abdijs o.a. vrijstelling van diensten en geldelijke bijdragen t.b.v. oorlogen in: vgl. VAN BAVEL, *RB I*, nr. 122 (16-apr-1306).
55. In werkelijkheid had graaf Willem op die dag twee privileges aan Berne verleend. Vgl. hieronder, noot 56.
56. VAN MIERIS, *GCHZ IV*, 64, drukte slechts één van de twee af – naar de editie in de vermeerderde *Beschryvinge* van Heusden van VAN OUDENHOVEN. Van het andere bevindt zich het destinataris-exemplaar ‘in originali’ in het archief van Berne: vgl. VAN BAVEL, *RB II*, nrs. 524 en 525. De minuut-registratie is te vinden in ARA, *AGH 203*, ff. 28v-29.
57. Zie hieronder, paragraaf 3.2.
58. ARA, *HH*, Dtb 1777, d.d. 10 mei en 8 juni 1474.
59. ARA, *HH*, Dtb 1784, d.d. 27 september 1480.
60. ARA, *HH*, Dtb 1787, d.d. 19 februari 1494.
61. JONGKEES, *Staat*, 18-20.
62. JONGKEES, *Staat*, 18; Leupen, *Filips van Leiden*, 258.
63. JONGKEES, *Staat*, 74.
64. Voor een samenvattend oordeel over de ‘Bourgondische amortisatiewetgeving’: JONGKEES, *Staat*, 158-159.
65. JONGKEES, *Staat*, 193.
66. Over de definitieve afrekening: JONGKEES, *Staat*, 238-240 en het aldaar op pag. 239 in de noten 1 en 6 aangehaalde uittreksel uit de rekening van Pierre de Bins (FINOT, *Inventaire sommaire des Archives départementales du Nord, série B, t.VIII*. (Lille, 1895), 393-398).
67. JONGKEES, *Staat*, 218.
68. BOS-ROPS, *Incidentele gunst*, 23.
69. ARA, *HH*, Mem 12, f. 125 (28-jul-1446).
70. ARA, *HH*, Dtb 1786, d.d. 11 juli 1487. Stad en Land van Heusden moesten namelijk 95 ‘mannen van oirloge’ onderhouden tegen een bedrag van 7 groten per man per dag, hetgeen neerkomt op een bedrag van 6.068 £ per jaar.
71. Vgl. hoofdstuk 26.4.
72. ARA, *HH*, Dtb 1792, d.d. 21 april 1499.
73. ARA, *HH*, Dtb 1777, d.d. 10 mei en 8 juni 1474.
74. FRUIN, *Informacie*, 441, artikel IV. Onder artikel V beweerden de zegslieden van Herpt opens dat zij hun bedequote op moesten brengen ‘alleene, sonder hulp of bystand van den here van Bern ofte tclooster van der Donck’. Het laatste is evident in tegenspraak met de mededeling onder artikel IV.
75. RABL, *ABStT 233*, f. 26 (11-okt-1525).
76. Vgl. hoofdstuk 17.1 en Bijlage D.1.
77. Vacat.

78. ARA, *HH*, Dtb 1784, d.d. 13 en 27 september 1480.
79. De laatste twee 'bronnen' vielen waarschijnlijk voor een goed deel samen, omdat er buiten de investering in grond en grondrenten weinig alternatieven voor de belegging van bedrijfswinsten bestonden. Vgl. pag.
80. Slechts in enkele dorpen oefende de gerechtsheer zelf accijsrecht uit; zie hoofdstuk 28.3.3.
81. In feite voor 999 cronen, maar de rekenkroon uit de Heusdense stadsrekening was gelijk aan het pond van 40 Vlaamse groten of 20 stuivers. KROM, *Oudste stadsrekening*, 1. Behalve de bieraccijs werden nog de bakaccijs, de wijnaccijs en de lakenaccijs verpacht voor resp. 41 £, 115 £ en 10 £. De bieraccijs bracht dus het leeuwedeel van de reguliere inkomsten van de stad in het laatje.
82. RANB, *HHR*, los stuk in map (= kopie z.j.e.d.).
83. Vgl. Bijlage F.1.
84. De burens van Hedikhuizen beweerden alleen dat zij 'niet en geven van dat zy inleggen'; die van Engelen dat zij geen 5 maar 4½ stuiver per ton betaalden.
85. De heffing van het stedelijke broodaccijs wordt alleen door de burens van Engelen gemeld; er zal in de dorpen echter weinig brood van Heusdense bakkers zijn betrokken.
86. Vgl. JONGKEES, *Staat*, 19 noot 3.
87. ARA, *HH*, Dtb 1775, d.d. 14 augustus 1470.
88. PROT, *Cartulaire II*, nr. 548 (15-feb-1452).
89. ARA, *HH*, Mem 18, ff. 128-129 (4-apr-1453).
90. Voor de krib bij Hedikhuizen: ARA, *AGH* 2074, f. 4v. Bij de constructie werd gebruik gemaakt van een nieuwe techniek, namelijk het maken van zinkstukken in 'containers' van gevlochten rijshout. Vgl. FOCKEMA ANDREAE, *Studiën*, 24. Voor de krib bij Aalburg: ARA, *AGH* 199, f. 11v en tussengesloten folio (2-feb-1396).
91. Over de datering: GOTTSCHALK, *Stormvloed* I, 491.
92. VAN MIERIS, *GCHZ* IV, 419 (5-sep-1417).
93. ARA, *HH*, Mem 1, f. 140v (18-jan-1435). De abt van Berne was sedert december 1441 titulair lid van de Raad. Vgl. JONGKEES, *Staat*, 294, noot 4.
94. ARA, *HH*, S&A, resp. 470, ff. 62v-65v (17-okt-1467) en 471, ff. 373v-377v (5-jan-1470).
95. In dezelfde stukken worden ook de kennelijke equivalenten 'duikeldam' en 'bolwerk' gebezigd. Duikeldammen moesten het voorland van een dijk beschermen en aansluiting bevorderen. Vgl. voor de constructie-wijze J. DE HULLU en A.G. VERHOEVE [ed.], *Andries Vierlingh, Tractaet van dyckagie*. RGP, Kleine Serie, 20 ('s-Gravenhage, 1920) plaat III, figuren 6 en 7.
96. De topografie is nader aangeduid in hoofdstuk 5.2.3.
97. ARA, *HH*, Mem 24, ff. 8v-10 (23-apr-1465) en S&A 467, ff. 34v-37v (28-sep-1465) (Jan van Wijk Gielis zoon contra Hendrik Emonts zoon en Wenemaar Arends zoon, 'hoofdmeesters' van het Land van Heusden).

NOTEN HOOFDSTUK 31

1. HUIZINGA, *Herstij*, 54-58.
2. Vgl. voor een bespreking van het begrip 'armoede' hoofdstuk 13.1.
3. FRUIN, *Informacie*, 440. Vgl. hoofdstuk 16.2.6.
4. Tot de groep hoorden of horen E. De Windt, A. Reiber-DeWindt, E. Britton, M.P. Hogan, J.M. Bennett en E. Wedemeyer-Moore. Verwijzingen naar de belangrijkste recent verschenen literatuur over de sociale stratificatie van de Engelse dorpsgemeenschap in de Late Middeleeuwen zijn te vinden bij Poos, *Peasant biographies* en BIDDICK, *Missing links*, voetnoot 1.
5. RAFTIS, *Social structures* (1965) en *Concentration* (1966).
6. Zie o.a. hoofdstuk 2.3.

7. Daarover: hoofdstuk 26.6.
8. Zie vooral hoofdstuk 9.
9. Zie bijvoorbeeld VAN KAN, *Sleutels*, Bijlage 6.
10. Citaat Laslett hoofdstuk 3.1, citaat Bois, *Crise*, 195.
11. Volgens tabel 19.2 was dat ook het geval in Baardwijk en Veen, juist de twee ten opzichte van Heusden meest excentrisch gelegen bannen. Alle cijfers voor Baardwijk van vóór ca. 1550 zijn echter moeilijk te beoordelen, omdat nooit wordt geëxpliciteerd, hoe de uitgestrekte (maar wel verdeelde!) weide- en hooilanden op de komgronden benoorden de bewoningsas fiscaal werden 'behandeld'. Wat Veen betreft, heeft de grote discrepantie tussen de (geschatte) totale oppervlakte in 1375 en de opgave uit 1514 vermoedelijk te maken met het feit dat $7\frac{1}{2}$ morgen als *gemiddelde* bezitsgrootte toch aan de hoge kant is in een dorp waar in 1375 zóveel bureu – 57%, verweg het meeste in het hele Land van Heusden – waren ingedeeld in de hoogste vermogensklasse. Zou men in plaats van $7\frac{1}{2}$ vijf morgen rekenen, is de uitkomst 280 morgen. Van de andere kant is het cijfer uit de *Informacie* verdacht laag, als men het vergelijkt met het morgental uit 1544. Er is overigens ook verder geen enkele concrete aanwijzing dat het 'heerlijke' grondbezit zich in Veen tussen 1375 en 1514 fors uitgebreid zou hebben.
12. Hetzelfde is onder andere vastgesteld door G. Frèche voor het platteland rond Toulouse in 17e en 18e eeuw: zie CROOT & PARKER, *Agrarian class structure*, 84.
13. BRENNER, *Agrarian roots*, 214-215.
14. Al moet hier onmiddellijk aan worden toegevoegd, dat zowel 'heren' als 'boeren' ook andere dan zuiver economische motieven tot verwerving van grond konden hebben. De motieven achter deze zogenaamde 'investments in non monetary returns' (Mendras, Cooper) liepen uiteen van een streven naar zelfvoorziening en pure 'amour de la terre' onder de kleine en middelgrote boeren tot het kopen van gezag en prestige onder zekere categorieën heren. Vgl. voor een samenvatting van deze visie: COOPER, *In search*, 190-191, MENDRAS, *Sociétés*, 162-164 en HANAWALT, *Ties*, 68.
15. MENDRAS, *Sociétés*, 96. Ook aangehaald bij COOPER, *In search*, 190.
16. CROOT EN PARKER, *Agrarian class structure*, i.h.b. 79-80, 84-85 en 88-89.
17. COOPER, *In search*, 160 en 188.
18. Vgl. tevens voor de algemene theoretische inbedding SMITH, *Some issues*, 22-38, i.h.b. 26-30. Smith verwijst daar tevens naar het comparatieve onderzoek naar de productiviteit op grote (domein-) en kleine agrarische bedrijven in het laatmiddeleeuwse Norfolk van Bruce Campbell.
19. Voor Oost-Vlaanderen is dit aangetoond door THOEN, *Landbouweconomie II*, 792-797.
20. BLICKLE, *Studien*, 74-75.
21. BRENNER, *Agrarian class structure*, 41.
22. BLICKLE, *Studien*, 69-82, i.h.b. 79-82 en IDEM, *Deutsche Untertanen*, 55-60.
23. BLICKLE, *Studien*, 71.
24. Zie hoofdstuk 2.4 en hoofdstuk 25.5.
25. Vgl., tevens voor de nodige nuanceringen, VAN DER LINDEN, *Zeventuig*, 16-23.
26. Bois, *Crise*, 365.
27. VAN UYTVEN, *Vorst, adel en steden* (1976).
28. In dit verband verdient de constatering van JANSMA, *Raad*, 110 dat het stedelijke element in de Raad van Holland 'in de loop van Philips (d.i. de Goede's) regeering' enigszins is achteruitgegaan, in een breder kader te worden getoetst.
29. Deze mening vindt men – uitgebreid tot de 'mens uit het Ancien Régime' – nog zeer expliciet bij VANHEMELRYCK, *Criminaliteit*, 361-362. Vanhemelryck brengt deze ingeboren agressiviteit in verband met 'het lage beschavings- en ontwikkelingspeil en het daarmee gepaard gaande gemis aan zelfbeheersing (...). De 'aggressionstrieb' die volgens de dieptepsychologen tot één der elementaire menselijke driften behoort, was nog sterk ontwikkeld. De vernietigingsdrang wachtte in de regel slechts op provocatie.'
30. P. HOPPENBROUWERS, 'De sociale structuur in de dorpen van het Land van Heusden rond 1375' in: *MGT* 34 (1984) 41.

VERANTWOORDING VAN TABELLEN EN GRAFIEKEN

TABELLEN

- 2.1. Bronnen: Pirenne, *Livre*, 174; ARA, AGH 1728, ontvangsten bede Land van Heusden; Fruin, *Enquete*, 193-213; Fruin, *Informacie*, 427-459; ARA, *SHv1572*, nrs. 190, 198, 239, 434, 466, 475, 518, 558, 604, 963 en 1071; Cuvelier, *Dénombrements I*, 476-77 en 480-81.
- 5.1. Bronnen: verantwoord in de rechterkolom van de tabel. Legenda: zie legenda Bijlage A.
- 5.2. Bronnen: Heesbeen (1467) en Aalburg (1467) – AAB, IV A, ‘Dijckboek voor den proost van Berne’, dijkcedelen Heesbeen en Aalburg, 1467 / Oud-Heusden (1487) – aldaar, cedel 1487; Oud-Heusden, Hedikhuizen en Herpt (1498) – SAHA, *OAA A1*, ff. 76-80 (‘verloting’ Zeedijk).
- 6.1. Bron: Bijlage A.1 en A.3.
- 6.2. Bron: dorpen Heusden, eerste periode: ARA, *AGH 1728* (bedelijsten Land van Heusden); dorpen Heusden, tweede periode: a) Vlijmen – AAB, IX A, cijnsregister kerk van Vlijmen, ca. 1460; b) Baardwijk – Frenken, Cijnslijst (1960) (gegevens tijsbetalers anno 1497); Heesbeen – AAB, IV A, ‘dijckboek voor den proost van Berne’, pag. 6-8 (tweede dijkcedel Heesbeen, 1467); Oud-Heusden, hedikhuizen en Herpt – SAHA, *OAA A1*, ff. 76-80 (‘verloting’ van de Zeedijk, 1498) / Bommelerwaard, 1369: Van Doorninck, *Schattingsregister*, 207-234 (bedeplichtigen Bommelerwaard, 1369) / Hazerswoude, 1371: De Boer, *Graaf*, 347-354, rechterkolom / Schildmanskinderambacht, 1470: Van der Gouw, *Morgen-morgensgelijk*, 506-508 (lijst van ingelanden)
- 7.1. Bron: Bijlage A.
- 8.1. Bron: Bijlage A.
- 8.2. Bron: Bijlage A, velden ‘Gehuwd met’ (huwelijkspartners) en ‘Verwant’ (overige relaties). Namen in het veld ‘Verwant’, voorafgegaan door de identificatie-tekens ‘=’ (= dezelfde als ..) en ‘>’ (= wordt later ..) zijn niet meegeteld.
- 8.3. Bron: Bijlage A, veld ‘Voornaam’.
- 8.4. Bron: Bijlage A, veld ‘Geslachtsnaam’.
- 8.5. Bron: Bijlage A, veld ‘Overige’ – ‘cx’.
- 8.6. Bron: Bijlage A, veld ‘Overige’ – ‘vs’.
- 9.1. Bronnen: Bijlage A en hulpbestand poorters Heusden, eerste periode.
- 12.1. Bron: ARA, *AGH 1728*, Ontvangsten bede.
- 12.2. Bron: Bijlage A.1
- 12.3. Bronnen: AAB, IV A, ‘Dijckboek voor den proost van Berne’, dijkcedelen Heesbeen, 1467; SAHA, *OAA A1*, ff. 76-80 (‘verloting’ Zeedijk, 1498)
- 13.1. Gegevens 1494: Fruin, *Enquete*, antwoorden ‘angaende die neringe’; gegevens 1514: Fruin, *Informacie*, artikel V.
- 13.2. Gegevens 1494: Fruin, *Enquete*, antwoorden ‘angaende die haertsteden’; gegevens 1514: Fruin, *Informacie*, artikel I.
- 14.1. Bronnen: verantwoord in noten bij hoofdstuk 14.

VERANTWOORDING

- 16.1. Bronnen: kolommen I en II – Fruin, *Informacie*, artikel V; kolommen III en IV – *aldaar*, artikel I / kolom VI: Heesbeen, 1467 – AAB, IV A (Dijkboek proost Berne), pag. 6-8 (tweede cedel 1467); Oud-Heusden, 1498: SAHA, *OAA* AI, ff. 78-80; gegevens ca. 1550: ARA, *SHv1572* 558 (Baardwijk), 198 (Engelen), 239, 434 en 475 (Herpt), 518 (Veen), 1071 (Oud-Heusden), 963 (Heesbeen), 190 (Doeveren), 466 (Genderen), 604 (Eethen).
- 16.2. Bron: ARA, *AGH* 1728 (ontvangsten bede Land van Heusden).
- 16.3. Bron: Fruin, *Informacie*, artikel IV.
- 16.4. Bronnen: I = ARA, *AGH* 1236, f. – / 1237, f.48 / 1239, f. 34 (rubriek: ‘van leen ten eygen’); II = ARA, *AGB* 49, f. 7v; III = ARA, *AGH* 1958, f. 1; IV = ARA, *AGB* 48, f. 6.
- 16.5. Bron: Fruin, *Informacie*, artikel V
- 16.6. De samenstelling van de cijfers is verantwoord in hoofdstuk 16.
- 16.7. Bronnen: 1375 – ARA, *AGH* 1728 (ontvangsten bede Land van Heusden); ca. 1550 – kohieren Tiende Penning (zie verantwoording tabel 16.1).
- 16.8. Bronnen: kohieren Tiende Penning (zie verantwoording tabel 16.1).
- 16.9. Bronnen: kohieren Tiende Penning (zie verantwoording tabel 16.1).
- 16.10. Bron: Bijlage A.1, veld ‘Grondbezit’.
- 18.1. Bronnen: 1514 – Fruin, *Informacie*, artikel V; ca. 1550 – kohieren Tiende Penning (zie verantwoording tabel 16.1).
- 19.1. Bronnen: zie verantwoording tabel 16.1.
- 19.2. Bronnen: kolom 1375 – zie verantwoording tabellen 16.2 en 16.6; kolommen 1467-1550 – zie verantwoording tabel 16.1.
- 19.3. Bronnen: Catharina-klooster – Hoppenbrouwers, *Inventaris*, div. nummers; Mariënkroon – RANB, *AMH* 81 en Van Bavel, *Inventaris* II en III, diverse (regest)nummers; Mariëndonk – RANB, *AMH* 126 en Van Bavel, *Inventaris* II en III, diverse (regest)nummers.
- 19.4. Bronnen: als tabel 19.3 met aanvullende informatie uit verschillende genealogische gegevens-bestanden.
- 19.5. Bron: Frenken, *Cijnslijst* (1960).
- 19.6. Bronnen: gespecificeerd in de laatste kolom van de tabel.
- 20.1. Bron: ARA, *AGH* 1718 en 1719 (ontvangsten tijnzen).
- 20.2. Bronnen: I = AAB III F (cijnsboek pytansie Berne); II = Frenken, *Cijnslijst* (1960); III = V.d. Hammen, *Inkomsten* (1896-1897); IV = RANB, *KCH* 113, 114, 120, 123, 142, 153 en 206; V = RANB, *AMH* 139, 140, 143, 144, 148, 206, 221, 246, 272, 486, 516, 517a, 517b, 519, 564a, 564b, 567, 681, 685; VI = RANB, *KPH* 48, 53, 54, 77 en 152.
- 20.3. Bron: Fruin, *Informacie*, artikel III.
- 21.1. Bron: Bijlage A, veld ‘Pacht’ met aanvullende informatie uit verschillende genealogische gegevens-bestanden.
- 21.2. Bron: Bijlage A, veld ‘Pacht’ met aanvullende informatie uit verschillende genealogische gegevens-bestanden.
- 21.3. Bronnen: kohieren Tiende Penning (zie verantwoording tabel 16.1).
- 21.4. Bronnen: kohieren Tiende Penning (zie verantwoording tabel 16.1) met aanvullende informatie uit verschillende genealogische gegevens-bestanden.
- 21.5. Bronnen: als tabel 21.4.
- 21.6. Bronnen: GADB, *ORA* 1242, ff. 51v, 55, 142v, 156v, 164, 188v, 193, 219 en 222v (1472/73); *ORA* 1243, ff. 194 en 220 en 1244, ff. 235v, 239, 252 en 340v (1473/74); *ORA* 1245, ff. 172v, 231 en 359v (1475/77); *ORA* 1250, ff. 415v-416 (1480/81)
- 21.7. Bronnen: ARA, *SHv1572* 239, 434 en 475; AAB, IV E (pachtregister 1544).

- 22.1. Bronnen: 1375 – ARA, *AGH* 1728 (ontvangsten bedde Land van Heusden); 1494 – Fruin, *Enqueste*, antwoorden ‘angaende die haertsteden’; 1514 – Fruin, *Informacie*, artikel I; 1496 en 1518 – Fruin, *Enqueste*, pag. 15.
- 23.1. Bron: Fruin, *Informacie*, artikel VI
- 24.1. *Berekeningsgrondslagen* – roggeprijzen: Van der Wee, *Growth* I, appendix I; basis = oogstjaarprijzen / basis omrekening Vlaamse groten in Hollandse groten (1366, 1375): Van der Wee, *Growth* I, 125 en De Boer, *Graaf* 178 en 181-182 (tabellen 15-17) / standaardoogst rogge 5 morgen = 4165 liter ($3\frac{1}{2}$ morgen x 1190 liter p/ Rijnlandse morgen + $1\frac{1}{2}$ morgen braak) / daglonen: domeinrekeningen Heusden (1366: vervangend cijfer 1369; 1375: vervangend cijfer 1376). Gemiddelde *tijnslast* per morgen – 1366 en 1375: 4 schellingen; 1474 en 1498: 3 stuivers (op basis 10e Penning kohier Vlijmen 1544) / *tiendlast* per 5 morgen – 9% (‘elfde schoof’) van standaardoogst = 375 liter / *rentelast* per $2\frac{1}{2}$ morgen (type II) – 8% van standaardoogst $2\frac{1}{2}$ morgen = 238 liter / *fiscale last* – 1375: gerekend vermogensgroep 200 £ = eigenaar (minimaal) 5 morgen, enzovoorts (type I betaalt 8 £, type II 6 £, als gevolg aftrek voor rentelasten); 1474 en 1498: totale aanslag (*Bijlage F*) gedeeld door voor 1514 berekend (of eventueel geschat) aantal morgens binnendijks land (behalve voor Engelen) minus het morgental voor Wijk = totaal 3231 Rijnlandse morgens (vgl. *tabel III.16.I.*); 1498 = geen opgave: vervangende cijfer 1497; type II in 1474 en 1498 10% korting voor aftrek rentelasten / *pachten* – gemiddelden van pachten domeinbouwlanden in Herpt en Oud-Heusden (1366 en 1375), respectievelijk Oud-Heusden (1474 en 1498): 1366 = 70 (Hollandse) groten, 1375 = 77 (Hollandse) groten, 1474 = 52 (Vlaamse) groten, 1494 = 40 (Vlaamse) groten, steeds per Rijnlandse morgen / *waterstaatslasten* – berekende ‘onraet’ (gewone + exceptionele uitgaven) per (kleine) morgen voor domeingronden in Oud-Heusden en Heesbeen, omgerekend naar bedragen per Rijnlandse morgen; 1375 = geen opgave; vervangend cijfer 1373.
- 25.1. ARA, *AGH* 1953 t/m 1978 en 1726 (rekeningen van de drossaard van Heusden, 1360-1400).
- 25.2. Bron: Bijlage A.1, veld ‘Overige’ – ‘cf.’

GRAFIEKEN

- 7.1. Basis: Winchester, *On referring*.
- 16.1. Bron: ARA, *AGH* 1728 (ontvangsten bedde Land van Heusden)
- 16.2. Bron: ARA, *SHv1572* 518.
- 22.1. Bronnen: ARA, *REK*, rekrek 130 t/m 170 en 173; 3385 t/m 3414; 3468 t/m 3472; 3474 t/m 3476 en ARA, *SHv1572*, nrs. 1712 A, ff. 2-3 en 1670. Vgl. tevens noten bij hoofdstuk 22.
- 24.1. Bronnen: Maastricht – W. Tijms, *Prijzen van granen en peulvruchten te Arnhem* [etc]. Groningen, 1983 (*Historia Agriculturae*, XI-2) pag. 35-40; Luik – aantekeningen M.J. Pieyns (zie hoofdstuk 24, noot 3); Antwerpen – Van der Wee, *Growth*, Appendix I.
- 28.2. Bron: ARA, *AND* I, 799.
Bronnen grafieken 21.1 t/m 21.9, 23.1 t/m 23.3, 24.2 t/m 24.11, 28. 1 en de grafiek bij Bijlage I: ARA, *AGH* 1714-1735 (domeinrekeningen Heusden 1358-1393) en ARA, *REK* rekrek 2694-2766 (domeinrekeningen Heusden 1431-1505).

BRONNEN EN LITERATUUR

A. ARCHIVALIA (Fondsen cursief)

AAB = Archief van de abdij Berne te Heeswijk-Dinther

cbI = cijnsregister van 1376

cbII = cijnsregister van omstreeks 1445

AGR = Archives Générales du Royaume / Algemeen Rijksarchief te Brussel

CC = Chambre des Comptes / Rekenkamer van Brabant

CFB = Cour Féodal de Brabant / Leenhof van Brabant

GRM = Grote Raad der Nederlanden te Mechelen

RS = Régistres des Sentences / sententieregisters

Beroepen uit Holland

ARA = Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage

AGB = Archief van de Graven van Blois

AGH = Archief van de Graven van Holland

AND = Archief van de Nassause Domeinraad

GKD = Archief van de Ontvanger van het Geestelijk Kantoor te Delft

HH = Archief van het Hof van Holland

Dtb = Hof van Holland, fonds Dingtaalboeken

Mem = Hof van Holland, fonds Memorialen

S&A = Hof van Holland, fonds 'Sententiën en Appointementen'

HSS = Handschriften van de Derde Afdeling

REK = Archief van de Rekenkamer van Holland

rekrek = Rekenkamer, fonds rekeningen

regreg = Rekenkamer, fonds registers

SHv1572 = Archief van de Staten van Holland vóór 1572

Archief Johan van Oldenbarnevelt (ambtelijk archief)

Vilvoordse Charters

VTH = Collectie Hingman (Kaartenafdeling)

Bisschoppelijk Archief te 's-Hertogenbosch

Archief van de kerk van Baardwijk

GADB = Gemeente-archief van Den Bosch

OAA = Oud Administratief Archief

ORA = Oud Rechterlijk Archief

B.pr. = Oud Rechterlijk Archief, Bossche protocollen (op jaar)

Het archief van het convent van de Rijke Claren

GAVL = Gemeente-archief van Vlijmen

OAA = Oud Administratief Archief

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

DWR	= Dijk- en Waterschapsrecht (zie onder Beekman)
GCHZ	= Groot Charterboek van Holland en Zeeland (zie onder Van Mieris)
MGT	= Met Gansen Trou
M(H)W	= Middelnederlandsch (Hand)Woordenboek (zie onder Verwijs en Verdam)
OHZ	= Oorkondenboek van Holland en Zeeland (zie onder Van den Bergh, De Frémery, Obreen, Koch en Kruisheer)
ONB	= Oorkondenboek van Noord-Brabant (zie onder Camps)
Ons Voorgeslacht	= Ons Voorgeslacht. Maandblad van de Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie
OSU	= Oorkondenboek van het Sticht Utrecht (zie onder Muller en Bouman)
RB	= Regestenboek (zie onder Van Bavel)
RGP	= Rijks Geschiedkundige Publicatiën
VMOVR	= Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging/Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht
WOVR	= Werken van de Vereeniging/Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht

- AALST, G.M. VAN en KORT, J.C., 'Repertorium op de lenen van de hofstede Onsenoort, 1392-1785' in: *MGT* 38 (1988), 20-28.
- AALST, G.M. VAN en KORT, J.C., 'De lenen van de hofstede Boxtel in het land van Heusden, 1356-1688' in: *MGT* 40 (1990), 95-109.
- ANDRIESEN, W.F. [ed.], *Historia dominorum de Teysterband, Arckel, Egmunda, Brederoede, Ysselsteyn etc.* Purmerend, 1933.
- BAVEL, H. VAN *Inventaris van het archief van de Heusdense cisterciënzerkloosters Mariënkroon en Mariëndonk, 1245-1631.* 4 dln. 's-Hertogenbosch, 1972 (Inventarisreeks Rijksarchief in Noord-Brabant, 10).
- BAVEL, H. VAN *Regestenboek van het archief van de abdij van Berne.* Deel I, 1134-1400 (Heeswijk, 1984); Deel II, 1400-1500 (Heeswijk, 1990).
- BEEKMAN, A.A. *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795.* 2 dln. 's-Gravenhage, 1905-1907.
- BENSCHOP, A. [ed.], *Max Weber. Over klassen standen en partijen.* Kampen, 1987.
- BERGH, L.PH.C. VAN DEN [ed.] *Gedenkstukken tot opheldering der Nederlandsche Geschiedenis, opgezameld uit de archieven te Rijssel. Deel II. Correspondance de Marguërite d'Autriche sur les affaires des Pays-Bas, 1506-1528.* Leiden, 1845.
- BERGH, L.PH.C. VAN DEN [ed.] *Oorkondenboek van Holland en Zeeland. Eerste afdeeling, tot het einde van het Hollandsche huis.* 2 dln. Amsterdam/'s-Gravenhage 1866 (1868)-1873.
- BERKELBACH VAN DER SPRENKEL, J.W. *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340.* Utrecht, 1937.
- BEURDEN, A.F. VAN [ed.], *Het missale van de kerk te Wijk bij Heusden.* Roermond, 1906.
- BLÉCOURT, A.S. DE en MEIJERS, E.M. [ed.], *Memorialen van het Hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland van den secretaris Jan Rosa.* Delen. I, II en III. Haarlem, 1929.
- BOKHOVEN, A.J.L. VAN, 'Leenmannen in het Land van Heusden' in: *De Brabantse Leeuw* 10 (1961), 65-71, 81-86, 97-102, 113-117, 129-133, 145-151, 161-168 en 189-191 en 11 (1962), 1-5, 17-21, 33-37 en 49-52.
- BOLSÉE, J. [ed.], *La grande enquête de 1389 en Brabant.* Brussel, 1929.
- BONDAM, A.C. 'Inventaris van oorkonden betreffende de heerlijkheden Besoyen en Waalwijk' in: *Verslagen omtrent 's-Rijks Oude Archieven* 17 (1894), 145-159.
- BRAAMS, B.W. *Van Alburch tot Wirchina. 1000 oude aardrijkskundige namen in het Land van Heusden en Altena.* Emmeloord, 1989 (uitgave in eigen beheer).

- BROM, G. 'Nederlanders aan de Hoogeschool van Parijs', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 26 (1899), 120-121.
- BROUWER, P.A.S. VAN LIMBURG [ed.], *Bourgoensche charters, 1428-1482*. Amsterdam/'s-Gravenhage, 1869.
- BRUCH, H. [ed.], *Johannes de Beke. Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*. 's-Gravenhage, 1982 (RGP, Grote Serie, 180).
- CAMPS, H.P.H. [ed.], *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I. De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)*. 2 dln. 's-Gravenhage, 1979. (RGP, zonder nummer).
- CUVELIER, J. *Les dénombremens de foyers en Brabant (XIVe-XVIe siècles)*. 2 dln. Brussel, 1912-1913.
- DEVILLERS, L. *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*. 6 dln Brussel, 1881-1896.
- DONKERSLOOT-DE VRIJ, Y.M. *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750 (Handgetekende en gedrukte kaarten - aanwezig in de Nederlandse rijksarchieven - toegelicht en beschreven)*. Groningen, 1981.
- DOORNINGCK, P.N. VAN *Inventaris van het oud archief der heerlijkheid en gemeente Neder-Hemert*. Haarlem, 1892.
- DOORNINGCK, P.N. VAN [ed.], *Schatting van den lande van Gelre voor het Overkwartier en de Betuwe van 1369*. Haarlem, 1903.
- DROSSAERS, S.W.A. *Het archief van den Nassauschen domeinraad*. Eerste Deel, V (Repertorium op de leenregisters). 's-Gravenhage, 1949.
- ELSEN, G.W. VAN DER en HOEVENAARS, W. [ed.], *Analecta Gysberti Coeverinck*. 2 dln. 's-Hertogenbosch, 1905-1907.
- ENKLAAR, D.TH. [ed.], *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen*. Utrecht, 1941.
- ESDRÉ, J. 'Natuurkundige beschrijving van de stad en het land van Heusden', opgenomen in: C.R. HERMANS, *Geschiedkundig mengelwerk over de provincie Noord-Brabant*, I ('s-Hertogenbosch, 1839) 280-299.
- FRÉMERY, J. DE [ed.], *Cartularium der abdij Mariënweerd*. 's-Gravenhage, 1890.
- FRÉMERY, J. DE [ed.], *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot het einde van het Hollandsche huis (1299)*. Supplement. 's-Gravenhage, 1901.
- FRENKEN, A.M. [ed.], *Een handschrift der Kerk van Baardwijk*. Niet-uitgegeven typoscript, gedeponceerd op het Bisschoppelijk Archief te 's-Hertogenbosch.
- FRENKEN, A.M. [ed.], 'Een cijnslijst der pastorie van Baardwijk' in: *MGT* 10 (1960), 24-25, 42-45, 92-94 en 110-112.
- FRUIN, J.A. en POLS, M.S. [ed.], *Het rechtsboek van Den Briel, beschreven in vijf tractaten door Jan Mathijssen*. 's-Gravenhage, 1880 (WOVR, Eerste Reeks, 1).
- FRUIN, R. [ed.], *Informacie up den staet, faculteyt ende gelegentheit van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe schiltaele, gedaen in den jaere MDXIV*. Leiden, 1866.
- FRUIN, R. [ed.], *Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant, gedaen in den jaere MCCCXCIII*. Leiden, 1876.
- FRUIN, R. [Th.zn.] *Het archief der O.L.V. Abdij te Middelburg*. 's-Gravenhage, 1901.
- GALESLOOT, L. [ed.], *Le livre des feudataires de Jean III, duc de Brabant*. Brussel, 1865.
- GOOSSENS, TH. [ed.], 'Kerk- en kloostervisitaties in het bisdom 's-Hertogenbosch uit de 16de eeuw. Dekenale visitatie in het district Heusden in 1572' in: *Bosche Bijdragen* 6 (1923-24), 106-123.
- GROEN, TH. *Beschrijving der stad en Lande van Heusden* (autograaf(?)) handschrift, ca. 1655, met aanvullingen tot 1742 in andere hand) = KUB, PGNB C1.
- HAM, W. VAN en J. VRIENS [red.], *Historische kaart van Noord-Brabant, 1795. De gebieden van de schepenbanken binnen de huidige provincie Noord-Brabant omstreeks 1795*. 's-Hertogenbosch, 1980.
- HAMMEN Nz., J. v.d. [ed.], 'Inkomsten en uitgaven der kerk van Baardwijk tijdens de regering van keizer Karel V (1526)' in: *Taxandria* 3 (1896), 221-228, 271-278, 312-318 en 4 (1897), 7-10, 54-58, 97-102 en 261-267.

- HEEL, C. VAN *Drie middeleeuwse notariële protocollen uit Zaltbommel, Zutphen en 's-Heerenberg*. Arnhem, 1982.
- HENS, H.; BAVEL, H. VAN; DIJCK, G.C.M. VAN; FRANTZEN, J.H.M. [ed.], *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch, 1381-1603*. Tilburg, 1978 (Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland, 42).
- HERMANS, C.R. *Analytische opgave der gedrukte charters, diploma's, handvesten, plakaten, keuren, ordonnantiën, reglementen en andere staatsstukken betreffende de provincie Noord-Brabant, van het jaar 704 tot en met het jaar 1648*. 's-Hertogenbosch, 1844.
- HOEKX, J.A.M. *Inventaris van het archief der parochie Bokhoven*. Heeswijk, 1969.
- HOEKX, J.A.M. *Inventaris van het archief van de Rijke Claren te 's-Hertogenbosch*. ('s-Hertogenbosch, z.jr.) (typoscript)
- HOPPENBROUWERS, P.C.M. [ed.], 'De rekeningen van de drossaard van Heusden (1393-1396)' in: *Rekeningen Beierse Periode*, 1-28.
- HOPPENBROUWERS, P.C.M. *Inventaris van het archief van het tertiariessen-convent van Sint-Catharina te Heusden, (1308) 1316 - 1588 (1598)*. 's-Hertogenbosch, 1987 (Inventarisreeks Rijksarchief in Noord-Brabant, 36).
- HOPPENBROUWERS, P.C.M. [ed.], 'De Costumen van Heusden van 1569' in: *VMOVR*, Nieuwe Reeks, 6 (1990), 50-120.
- JUTEN, G.C.A. [ed.], *Consilium de Beke. Kerkelijke beneficiën in het voormalige dekenaat Hilvarenbeek*. Z.jr., z.pl. (eerder in afleveringen verschenen in: *Taxandria* 26 t/m 30 (1919 t/m 1923)).
- KAPPELHOF, A.C.M. *Het Archief van de Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch. Regesten van oorkonden. Deel I: 1271-1359 (nrs. 1-465)*. Den Bosch, 1980. [+ volgende delen]
- KEUSSEN, H. [ed.], *Die Matrikel der Universität Köln (1389-1559)*. 3 dln. Bonn, 1928²-1931.
- KOCH, A.C.F. [ed.], *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. Deel I, eind van de 7e eeuw tot 1222*. 's-Gravenhage, 1970.
- KORT, J.C. *Overzicht van de Leenkamers in Holland*. 's-Gravenhage, 1976; tweede herziene druk 's-Gravenhage, 1987 (Inventarisreeks Rijksarchieven in Holland, 8).
- KORT, J.C. 'Repertorium op de lenen van Oudheusden, Emmikhoven en Giessen (1382-1762)' in: *Ons Voorgeslacht* 32 (1977), 133-160.
- KORT, J.C. 'Repertorium op de lenen van de Merwede (1319-1801)' in: *Ons Voorgeslacht* 33 (1978), 1-29.
- KORT, J.C. 'Repertorium op de lenen van de hofstede Dussen (1356-1671)' in: *Ons Voorgeslacht* 33 (1978), 342-385; met een aanvulling door C. Hoek in: *Ons Voorgeslacht* 36 (1981), 62.
- KORT, J.C. 'Repertorium op de lenen van de hofstede Strijen (1290-1650)' in: *Ons Voorgeslacht* 34 (1979), 41-63.
- KORT, J.C. 'Repertorium op de lenen van de hofstede Putten (1229-1650)' in: *Ons Voorgeslacht* 34 (1979), 189-237.
- KORT, J.C. 'Leenhoven in het Land van Heusden en Altena' in: *De Brabantse Leeuw* 32 (1983), 53-58.
- KORT, J.C. 'Repertorium op de lenen van de Hofstede Arkel in het Land van Heusden en Altena, 1352-1648' in: *Ons Voorgeslacht* 39 (1984), 97-107.
- KORT, J.C. 'Lenen van de Hofstede Cuyck in het Land van Heusden en Altena en in Zuid-Holland, 1361-1641' in: *Ons Voorgeslacht* 39 (1984), 108-114.
- KORT, J.C. 'Lenen van de Hofstede te Boxmeer, gelegen in de Betuwe en in het Land van Heusden' in: *Ons Voorgeslacht* 39 (1984), 114-116.
- KORT, J.C. 'Lenen van de abdij van Sint Truiden in het Land van Heusden, 1242-1627' in: *Ons Voorgeslacht* 41 (1986), 303-306.
- KORT, J.C. 'Repertorium op de lenen van de hofstede Culemborg, 1251-1648' in: *Ons Voorgeslacht* 42 (1987), 43-62, 117-122, 212-220, 365-389, 500-506 en 535-546.
- KORT, J.C. 'Repertorium op de lenen van de Abdij van Berne, 1338-1171' in: *MGT* 38 (1988), 98-102.
- KORTEWEG, K.N. [ed.], *Rechtsbronnen voor Woudrichem en het Land van Altena*. 2 dln. Utrecht, 1948 (Werken OVR, 3e Reeks, 14).

- KUYPER, J. *Gemeente atlas van de provincie Noordbrabant, naar officieele bronnen bewerkt*. Leeuwarden, 1865. (herdruk Groningen, 1982).
- KROM, C.C.N. [ed.], *Oudste stadsrekening van Heusden van 1457*. 's-Hertogenbosch, z.j.
- KROM, C.C.N. *Inventaris van het oud-archief der gemeente Heusden*. Heusden, 1885.
- KRUISHEER, J.G. [ed.], *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. Deel II, 1222--1256*. Amsterdam/Maastricht, 1986.
- KÜNZEL, R.E., BLOK, D.P. en VERHOEFF, J.M. *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam, 1988.
- LACOMBLET, TH.J. *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*. 4 dln. Düsseldorf, 1840-1858.
- LAHAYE, L. *Inventaire analytique des chartes de la collégiale de Saint-Jean l'Évangéliste à Liège*. Tome I. Brussel, 1921.
- LAVIGNE, E. [ed.], *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden*. (vertaling van de Gesta Abbatum Trudonensium; met annotaties van W. Jappe Alberts). I. 628-1138 (Assen/Maastricht, 1986); II. 1138-1558 (Assen/Maastricht, 1988) (Maaslandse Monografieën, 43 en 46).
- LOMBARTS, R.W.G. [et al.], *Memorialen van het Hof (Den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland van den secretaris Jan Rosa. Delen IV, V en VI*. Leiden, 1982.
- LOMBARTS, R.W.G. [et al.], *Memorialen van het Hof (Den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland van den secretaris Jan Rosa. Delen VII, VIII, IX en X*. Leiden, 1985.
- MARIS, A.J. *Repertorium van de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak. I. De Nederstichtse leenacten (1394-1581)*. 's-Gravenhage, 1956.
- Matricule de l'Université de Louvain. I. (1426-1453)* [par E. Reusens, ed.] Brussel, 1903; II. (1453-1485) [par Jos. Wils, ed.] Brussel, 1946; III. (1485-1527) [par A. Schillings, ed.] Brussel, 1958.
- MIERIS, F. VAN [ed.], *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland*. 4 dln. Leiden, 1753-1756.
- MULLER, P.L. [ed.], *Regesta Hannonensia. Lijst van oorkonden betreffende Holland en Zeeland uit het tijdvak der regeering van het Henegouwsche Huis - 1299-1345 - die in het Charterboek van Van Mieris ontbreken*. 's-Gravenhage, 1881.
- MULLER Fz, S. en BOUMAN, A.C., [*Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301. deel I*. Utrecht, 1920.
- NIERMEYER, J.F. [ed.], *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied. Eerste Deel: 1104-1399*. 's-Gravenhage, 1968 (RGP, Grote Serie, 127).
- NIJHOFF, I.A. [ed.], *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland door onuitgegevene oorkonden opgehelderd en bevestigd*. 6 dln. Arnhem, 1830-1875.
- OBREEN, H.G.A. [ed.], *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot het einde van het Hollandsche huis (1299)*. 2e verbeterde en vermeerderde uitgave. Aflevering I. 's-Gravenhage, 1937.
- OORDT, [N.N.] VAN, 'Oorkonden betreffende de Heusdensche familie VAN NOORT of VAN OORT' in: *Taxandria* 27 (1920), 168-175, 235-243 en 297-307.
- OUDENHOVEN, JAC. *Beschryvinghe van het Landt van Heusden*. Amsterdam, 1651.
- OUDENHOVEN, JAC. VAN *Beschrijvinge der stad Heusden etc. Dog nu door verscheide liefhebbers der outheit merkelyk vermeerderd* (Amsterdam, 1743).
- PEITT-DUTAILLIS, CH. [ed.], *Documents nouveaux sur les moeurs populaires et le droit de vengeance dans les Pays-Bas au XVe siècle. Lettres de remission de Philippe le Bon*. Parijs, 1908.
- PIOT, CH. [ed.], *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond*. 2 dln. Brussel, 1870-1874.
- PIRENNE, H. [ed.], *Le livre de Guillaume de Ryckel (1249-1272). Polyptique et comptes de l'abbaye de Saint-Trond au milieu du XIIIe siècle*. Brussel, 1896.
- PONGELET, E. *Cartulaire de l'église de Saint-Lambert de Liège. Tôme V* (Brussel, 1913); *Tôme VI* (Brussel, 1933).
- PREVENIER, W. en SMIT, J.G. [ed.], *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544. Deel I: 1276-1433, tweede stuk: Teksten*. 's-Gravenhage, 1987 (RGP, Grote Serie, 202).
- PRIMS, F. [ed.], 'Rekeningen van de markgraaf en schouten uit de Antwerpsche Kempen 1393-1395' in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, Nieuwe Serie 11 (1933), 5-40.

- PRIMS, F. [ed.], 'Rekeningen van de markgraaf en schouten uit de Antwerpsche Kempen 1395-1398' in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, Nieuwe Serie 11 (1933), 73-123.
- RAM, P.F.X. DE [ed.], *Chronique des ducs de Brabant par Edmond de Dynter (publ. après le manuscrit de Corsendonck, avec des notes et l'ancienne traduction française de Jehan Wauquelin)*. 4 dln. Brussel, 1854-1860.
- De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse Periode, uitgegeven door de Werkgroep 'Holland 1300-1500' onder verantwoordelijkheid van D.E.H. de Boer, D.J. Faber en H.P.H. Jansen. Serie III. De rekeningen van de gerechtelijke ambtenaren. Deel: 1393-1396 (baljuwen en drossaards)*. 's-Gravenhage, 1980 (RGP, Grote Serie, 174).
- REINSMMA, R. *Glossarium van XV- en XVIe-eeuwse rechtstermen ontleend aan sententiën en dossiers van de Grote Raad van Mechelen*. Amsterdam, 1967.
- RIDDERIKHOF, C.M., RIDDER-SYMONS, H. DE en ILLMER, D *Les livres des procureurs de la Nation Germanique de l'ancienne université d'Orléans, 144-1602. Partie II: Biographies des étudiants*. 3 dln. Leiden, 1978-1985.
- RIEMSDIJK, TH.H.F. VAN (m.m.v. J.PH. DE MONTÉ VER LOREN) [ed.], *De rechtspraak van den graaf van Holland*. 3 dln. Utrecht, 1932-1934 (WOCR, 3e Reeks, 2, 4 en 5).
- RIJ, H. VAN [ed.], 'Het stichtingskroniekje van de abdij van Berne' in: *Nederlandse Historische Bronnen* 7 (1987), 87-143.
- ROOIJ, H.J.M. VAN, *Het oud-archief van het Groot Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch*. 3 dln. 's-Hertogenbosch, 1963.
- SANDERS, J.G.M. *Inventaris van het archief van het karthuizerklooster 'Het Hollandse Huis' bij Geertruidenberg (1266) 1336-1573 (1593)*. 2 dln. 's-Hertogenbosch, 1984.
- SCHEFFER, J.H. [ed.], *Grafelijke commissie- of bevelboeken*. 2 dln. Rotterdam, 1883.
- S(GHILFGAARDE), A.P. VAN 'Het Archief van het Kapittel en de Proven van Heusden' in: *Verslagen omtrent 's-Rijks Oude Archieven* 49 (1926), 257-[-..].
- SCHILFGAARDE, A.P. VAN *Het archief van het Huis Bergh*. 9 dln. Z.pl., 1932.
- SCHILFGAARDE, A.P. VAN *Het archief der heren en graven van Culemborg*. 3 dln. 's-Gravenhage, 1949.
- SLOET, J.S.S. BARON *Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en het graafschap Zutphen - Leenen buiten Gelderland (witheemsche leenen)*. Arnhem, 1912.
- SLOET, L.A.J.W. [ed.], *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288*. 3 dln. 's-Gravenhage, 1872-1876.
- SMIDT, J.TH. DE [hoofdred.], *Inventaris en beschrijving van de processtukken (dossiers), behorende tot de Beroepen uit Holland, berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen, Algemeen Rijksarchief Brussel*. 10 dln. Amsterdam, 1964-1974.
- TISSING, H. *Inventaris van het familie-archief Beelaerts van Emmikhoven (1417-1912)*. (Den Haag, 1965).
- VELDEN, G.M. VAN DER [ed.], *Het oudste cijnsregister van de abdij van Berne uit 1376*. 's-Hertogenbosch, 1982.
- VELDEN, G.M. VAN DER [ed.], 'Een staat van landerijen, tienden en cijzen van de abdij van Berne uit circa 1580', in: *MGT* 37 (1987), 65-96.
- VELDEN, G.M. VAN DER [ed.], *Inventaris van de in 1441 geregistreerde Heusdense charters (Archief van de Graven van Holland, inv.nr. 2118; voorheen Leen- en registerkamer nr. 418)*. Nieuwkuijk, 1985.
- VERDAM, J. en EBBINGE WUBBEN, C.H. *Middelnederlandsch Handwoordenboek*. 's-Gravenhage, 1974 (fotogr.herdr.).
- VERHOEFF, J.M. *De oude Nederlandse maten en gewichten*. Amsterdam, 1983².
- VERKOOREN, A. *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse. II. Cartulaires, 1. (800-1312)*. Brussel, 1961; 2. (1312-1383). Brussel, 1962.
- VERWIJS, E. en VERDAM, J., *Middelnederlandsch Woordenboek*. 11 dln + Suppl. 's-Gravenhage, 1885-1952.
- WESTERMANN, J.C. *De rekeningen van de landsheerlijke riviertollen in Gelderland, 1394-1395*. Arnhem, 1939.
- ZUIJLEN, R.A. VAN *Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch, chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende. Stadsrekeningen van het jaar 1399-1800. Eerste Deel: van 1399-1568*. 's-Hertogenbosch, 1863.

(N.B. eenmalig aangehaalde werken zijn in de voetnoten voluit beschreven)

AFKORTINGEN

- AGN = Algemene Geschiedenis der Nederlanden
 BMGN = Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
 BTFG = Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis
 IESS = International Encyclopedia of the Social Sciences [...dln. ..., 1968].
 MGT = Met Gansen Trouw
 VMOVR = Verslagen en Mededelingen van de Vereniging/Stichting tot uitgave der bronnen van het oud-vaderlandse recht

- ABEL, W. *Agricultural fluctuations in Europe from the thirteenth to the twentieth centuries* (with a foreword and bibliography by Joan Thirsk). Londen, 1980 (oorspr. 1965²).
- ANKUM, H. 'Études sur le statut juridique des enfants mineurs dans l'histoire du droit privé néerlandais à partir du treizième siècle. I. Cessation de la minorité' in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 44 (1976), 291-335; 'II. Puissance parentale; III. Tutelle' in: idem 45 (1977), 117-152; 'IV. a. l. Le mariage et les conventions matrimoniales des mineurs' in: idem 46 (1978), 203-249.
- ASTON, T.H. en PHILPIN, C.H.E. [red.], *The Brenner debate. Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*. Cambridge etc., 1985.
- AVONDS, P. en BROKKEN, H.M. 'Heusden tussen Brabant en Holland (1317-1357). Analyse van een grensconflict' in: *Varia Historica Brabantica* 4 (1975), 1-95.
- AVONDS, P. 'De Brabants-Hollandse grens tijdens de late middeleeuwen. Bijdrage aan een controverse' in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 14 (1982), 128-132.
- BANNENBERG, G. [e.a.] *De oude dekenaten van Cuyk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15e en 16e eeuwse registers van het Aartsdiakenaat Kempenland*. 2 dln. Nijmegen, 1968-1970.
- BARTHÉLEMY, D. 'Verwantschap' in: PH. ARIÈS en G. DUBY [red.], *Geschiedenis van het persoonlijk leven. Deel 2*, G. Duby [red.], *Van het feodale Europa tot de renaissance* (Amsterdam, 1988), 80-137 (oorspr. 1985).
- BAVEL, H. VAN 'Een verkenningstocht naar het oude Berne' in: *Varia Historica Brabantica* 1 (1962), 257-[293].
- BEELAERTS VAN BLOKLAND, F. 'Het geslacht der heeren van Oudheusden' in: *De Nederlandse Leeuw* 31 (1913), [307].
- BEERS, A. VAN 'De Heren van Drunen uit het geslacht Haestrecht' in: *MGT* 2 (1952), 126-128, 152-153, 169-170; 3 (1953), 20-21, 59-62, 95-96, 135-136, 159-160; 4 (1954), 97-100.
- BERGH, G.C.J.J. VAN DEN *Eigendom. Grepen uit de geschiedenis van een omstreden begrip*. Deventer, 1979 (Rechtshistorische Cahiers, 1).
- BERGH, G.C.J.J. VAN DEN *Wet en gewoonte. Historische grondslagen van een dogmatisch geding*. Deventer, 1982 (Rechtshistorische Cahiers, 5).
- BERKNER, L.K. 'The stem family and the development cycle of the peasant household: an eighteenth century Austrian example' in: *American Historical Review* 77 (1972), 398-418.
- BERKNER, L.K. 'Inheritance, land tenure and peasant family structure: a German regional comparison' in: Goody e.a., *Family*, 71-95.
- BERKNER, L.K. en MENDELS, F.F. 'Inheritance systems, family structure and demographic patterns in Western Europe, 1700-1900' in: Tilly, *Historical Studies*, 209-223.
- BERTELS, K. *Geschiedenis tussen structuur en evenement. Een methodologisch en wijsgerig onderzoek*. Amsterdam, 1973.
- BEZEMER, W. *Bijdrage tot de kennis van het oude cijns- en grondrentenrecht in Brabant*. Leiden, 1889.

- BIDDICK, K. 'Missing links: taxable wealth, markets, and stratification among medieval English peasants' in: *Journal of Interdisciplinary History* 18 (1987), 277-298.
- BILLOT, C. 'Le migrant en France à la fin du Moyen Age: problèmes de méthode' in: Bulst/Genet, *Medieval lives*, 235-242.
- BLÉCOURT, A.S. *De Ambacht en gemeente. De regeering van een Hollandsch dorp (Kralingen) gedurende de 17e-19e eeuw*. Z.pl. 1912.
- BLÉCOURT, A.S. *De Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht*. Groningen, 1967⁷ (herzien door H.F.W.D. FISCHER).
- BLICKLE, P. *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch*. München, 1981.
- BLICKLE, P. *Studien zur geschichtliche Bedeutung des deutschen Bauernstandes*. Stuttgart/New York, 1989 (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, 35).
- BLOCKMANS, W.P. *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijden (1384-1506)*. Brussel, 1978.
- BLOCKMANS, W.P. e.a. 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen, 1300-1500' in: *AGNIV* (1980), 42-86.
- BLOCKMANS, W.P. 'The social and economic effects of plague in the Low Countries, 1349-1500' in: *BTFG* 58 (1980), 833-863.
- BLOCKMANS, W.P. 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden' in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11 (1985), 231-247.
- BLOCKMANS, W.P. 'Mobiliteit in stadsbesturen, 1400-1550' in: De Boer/Marsilje, *Nederlanden*, 236-260.
- BLOCKMANS, W.P. 'Vete, partijstrijd en staatsmacht: een vergelijking (met de nadruk op Vlaanderen' in: Marsilje, *Bloedwraak*, 9-33.
- BLOK, D.P. 'Teisterbant' in: *Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen - Afdeling Letterkunde*, Nieuwe Reeks 26 (1963), 455-479.
- BLOK, P.J. 'De eerste regeeringsjaren van Hertog Albrecht van Beieren, 1358-1374' in: *Bijdragen voor de Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, IIIde reeks 2 (1885), 244-284.
- BOER, D.E.H. *De Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noord-holland' tussen ca. 1345 en ca. 1415*. Leiden, 1978.
- BOER, D.E.H. DE en MARSILJE, J.W. [red.], *De Nederlanden in de late middeleeuwen*. Utrecht, 1987.
- BOESCHOTEN, W.C. en VAN MANEN, E. 'Een welstandsverdeling van Haarlem in 1543. Kwantitatieve toetsing van een zestiende-eeuwse fiscale bron' in: *BMGN* 98 (1983), 523-539.
- BOIS, G. *Crise du féodalisme*. Parijs, 1976.
- BOOMGAARD, J. 'Het Amsterdamse criminaliteitspatroon in de late middeleeuwen' in: H.A. DIEDERIKS en H.W. ROODENBURG [red.], *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden* (Hilversum, 1991), 102-119.
- BOS-ROPS, J.A.M.Y. 'WILLEM EGGERT (ca. 1360-1417), een Amsterdams koopman in grafelijke dienst' in: *Hollandse Studiën* 12 (1982), 37-72.
- BOS-ROPS, J.A.M.Y. 'Van incidentele gunst tot jaarlijkse belasting: de bede in het vijftiende-eeuwse Holland' in: J. TH. DE SMIDT e.a. [red.], *Fiscaliteit in Nederland. 50 Jaar belastingmuseum "Prof. dr. Van der Poel"* (Zutphen/Deventer, 1987), 21-32.
- BOTTOMORE, T.B. *Elites and society*. Londen, 1964.
- BRAAMS, B.W. 'Het Land van Heusden en Altena na de Sint Elizabethsvloed van 1421: de herdijkingen in de 15e eeuw' in: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 8 (1990), 38-47.
- BRAND, A.J. 'Twistende Leidenaars. Verkenningen naar het voorkomen van clan en kerngezin, partij en factie aan de hand van drie oproeren in een Hollandse stad in de 15de eeuw' in: Marsilje, *Bloedwraak*, 82-105.
- BRENNER, R. 'Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe' in: Aston/Philpin, *Brenner debate*, 10-63 (oorspr. 1976).
- BRENNER, R. 'The agrarian roots of European capitalism' in: Aston/Philpin, *Brenner debate*, 213-327.

- BREUGELMANS, P. 'Perceelsnamen van Engelen' in: *MGT* 9 (1959), 104-106.
- BROKKEN, H.M. *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse Twisten*. Zutphen, 1982.
- BROKKEN, H.M. 'De voormalige Hollandse gebieden in de provincie Noord-Brabant. Enkele inleidende opmerkingen' in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 14 (1982), 121-127.
- BULST, N. en GENET, J.-P. [red.], *Medieval lives and the historian. Studies in medieval prosopography*. Kalamazoo, 1986.
- BYL, R. *Les juridictions scabinales dans le duché de Brabant (des origines à la fin du XVe siècle)*. Brussel, 1965.
- BYL, R. 'Les sources et le ressort territorial du droit coutumier de Louvain et de Bois-le-Duc' in: *Bulletin de la Commission Royale des Anciennes Lois et Ordonnances de Belgique* 25 (1971-72), 323-386.
- BYL, R. 'Contribution à l'étude de la succession ab intestat et du régime matrimonial en droit coutumier de Louvain et de Bois-le-Duc' in: *Bulletin de la Commission Royale des Anciennes Lois et Ordonnances de Belgique* 25 (1971-72), 387-493.
- CAENEGEM, R.C. VAN *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*. Brussel, 1954.
- CAENEGEM, R.C. VAN *Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*. Brussel, 1956.
- CAUWENBERGHE, E. VAN en VAN DER WEE, H. 'Productivity, evolution of rents and farm size in the Southern Netherlands agriculture from the fourteenth to the seventeenth century' in: Van der Wee/Van Cauwenberghe, *Productivity*, 125-161.
- CERUTTI, F.F.X. 'De schepenbank in de Brabantse stad en de overdracht en bezwaring van onroerende goederen' in: *Varia Historica Brabantica* 3 (1969), 47-87.
- CIPOLLA, C.M. *Before the industrial revolution. European society and economy, 1000-1700*. Londen, 1976.
- CLAESSENS, H.J.M. *Over de politiek denkende en handelende mens. Een inleiding in de politieke antropologie*. Assen/Maastricht, 1988.
- CLARK, G. 'The cost of capital and medieval agricultural technique' in: *Explorations in Economic History* 25 (1988), 265-294.
- GOLDEWEIJ, J.A. 'Arnold vander Sluis, ridder, zijn afkomst en nageslacht (ca. 1245-1296)' in: *De Nederlandsche Leeuw* 84 (1967), kol. 361-378.
- GOLDEWEIJ, J.A. *De Heren van Kuyc, 1096-1400*. Tilburg, 1981 (Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland, 50).
- COOPER, J.P. 'In search of agrarian capitalism' in: Aston/Philpin, *Brenner debate*, 138-191.
- COOPMANS, J.P.A. 'De onderlinge rechtsverhoudingen van 's-Hertogenbosch en het platteland vóór 1629' in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 58 (1975) 73-116.
- COOPMANS, J.P.A. 'Het Bossche recht van ingebod' in: *Vriendenboek stadsarchivaris Kuyser, aangeboden aan drs. P. Th. J. Kuyser, archivaris van 's-Hertogenbosch bij zijn pensionering* ('s-Hertogenbosch, 1980) 42-63.
- CROOT, P. en PARKER, D. 'Agrarian class structure and the development of capitalism: France and England compared' in: Aston/Philpin, *Brenner debate*, 79-90.
- DEERE, C.D. en JANVRY, A. DE 'A conceptual framework for the empirical analysis of peasants' in: *American Journal of Agricultural Economics* 61 (1979), 601-611.
- DEKKER, C. *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen*. Assen, 1971.
- DEKKER, C. 'De vorming van aartsdiakonaten in het diocees Utrecht in de tweede helft van de 11e en het eerste kwart van de 12e eeuw' in: *KNAG Geografisch Tijdschrift*, Nieuwe Reeks 11 (1977), 339-360.
- DEKKER, C. *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*. [Zutphen], 1983 (Stichtse Historische Reeks, 9).
- DEKKER, C. 'De komst van de Norbertijnen in het bisdom Utrecht' in: C.M. CAPPON E.A. [red.], *Ad Fontes. Opstellen aangeboden aan prof.dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam, 1984) 167-202.

- DEROUET, B. 'Pratiques successorales et rapport à la terre: les sociétés paysannes d'Ancien Régime' in: *Annales ESC* 44 (1989), 173-206.
- DERVILLE, A. 'Dîmes, rendements du blé et "révolution agricole" dans le nord de la France au moyen âge' in: *Annales ESC* 42 (1987), 1411-1432.
- DESPY, G. *Les campagnes du Roman pays de Brabant au Moyen Age: la Terre de Jauche aux XIVe et XVe siècles*. Louvain-la-Neuve, 1981 (Publikaties van het Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, 59).
- DEWINDT, A. 'Peasant power structures in fourteenth-century King's Ripton' in: *Mediaeval Studies* 38 (1976), 236-267.
- DEWINDT, E.B. *Land and people in Holywell-cum-Needingworth. Structures of tenure and patterns of social organization in an East Midlands village, 1252-1457*. Toronto, 1971.
- DIJK, H. VAN 'Een klooster uit het Brabants-Hollandse rivierengebied: de abdij Berne en haar materiële betekenis in de Middeleeuwen' in: *A.A.G. Bijdragen* 15 (1970), 3-38.
- DUBY, G. *Rural economy and country life in the medieval West*. Londen, 1968 (oorspr. 1962).
- DYER, C.C. *Lords and peasants in a changing society. The estates of the bishopric of Worcester 680-1540*. Cambridge, 1980.
- DYER, C.C. 'Power and conflict in the medieval village' in: D. HOOKE [red.], *Medieval villages. A review of current work* (Oxford, 1985), 27-32.
- EDELMAN, C.H. en VLAM, A.W. 'Over de perceelsnamen van het Nederlandse rivierkleigebied (Betuwe en Bommelerwaard)' in: *Toponymica* 12 (1949), 1-61.
- EDELMAN, C.H. en VLAM, A.W. 'De relatie tussen naam en vorm van percelen in het Rivierkleigebied' in: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 42 (1966), 65-90.
- EERDEN, P.C. VAN DER 'Het maatschappijbeeld van Jan van Boendale' in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13 (1979), 219-239.
- ELLEMERS, J.E. 'Functionele analyse' in: L. RADEMAKER en H. BERGMAN [red.], *Sociologische stromingen*. (Z.pl., 1980²), 27-54.
- ELLIS, F. *Peasant economics. Farm households and agrarian development*. Cambridge, 1988.
- FOCKEMA ANDREAE, S.J. *Studien over Waterschapsgeschiedenis. III. De Grote of Zuidhollandse Waard*. Leiden, 1950.
- FOCKEMA ANDREAE, S.J. 'Grondeigenaars en grondgebruikers in een hoekje van Holland' in: N.G. ADDENS e.a. [red.], *Ceres en Clio. Zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis* (Wageningen, 1964) 55-78.
- FOURQUIN, G. *Les soulèvements populaires au Moyen Age*. Z.pl. [Parijs], 1972.
- FRENKEN, A.M. 'De abdij van St. Truiden in de geschiedenis van Aalburg en Alem' in: *Brabantia* 5 (1956), 178-193.
- GELDER, H.E. VAN *Nederlandse dorpen in de 16e eeuw*. Amsterdam, 1953.
- GÉNIGOT, L. *L'Economie rurale Namuroise au Bas Moyen Age. I. La seigneurie foncière* (Leuven, 1943); *II. Les hommes - la noblesse* (Leuven, 1960); *III. Les hommes - le commun* (Leuven/Brussel, 1982).
- GÉNIGOT, L. 'Crisis: from the Middle Ages tot Modern Times' in: *The Cambridge Economic History. I. The agrarian life in the Middle Ages* (Cambridge, 1966²), hoofdstuk 8.
- GÉNIGOT, L. *Rural communities in the medieval West*. Baltimore/Londen, 1990.
- GERLACH JR., J.A. *Oorsprong, geschiedenis en tegenwoordige toestand van het Collegie van Oude Schutters van den voetboog van St. Joris en der Jonge Colveniers Schutters te Heusden, met afbeeldingen van hunne gedenkstukken*. Groningen, 1862.
- GERVEN, J. VAN 'Sociale werkelijkheid en mentale constructie in het werk van Jan van Boendale (eerste helft 14de eeuw)' en 'P. van der Eerden en Boendale's maatschappijbeeld' in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13 (1979), resp. 47-70 en 240-244.
- GENTIS, H. en BOWLES, S. 'State and class in European feudalism' in: CH. BRIGHT en S. HARDING [red.], *Statemaking and social movements. Essays in history and theory*. (Ann Arbor, 1984), 19-51.
- GLOPPER-ZUIJDERLAND, C.C. DE 'De officiaal van Utrecht als beoorkonder van vrijwillige rechtshandelingen ten behoeve van de vijf Utrechtse kapitels in de 14de eeuw' in: *VMOVR*, Nieuwe reeks 3 (1982), 87-159.

- GODDING, PH. *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*. Brussel, 1987.
- GOLDHAMER, H. 'Social mobility' in: *IESS* 14 (1968), 429-438.
- GOODY, J., THIRSK, J. en THOMPSON, E.P. [red.], *Family and inheritance. Rural society in Western Europe, 1200-1800*. Cambridge etc., 1976.
- GOODY, J. 'Inheritance, property and women: some comparative considerations' in: Goody e.a., *Family*, 10-36.
- GOODY, J. *The development of the family and marriage in Europe*. Cambridge, 1983.
- GOSSES, I.H. 'De vorming van het graafschap Holland' in: Idem, *Verspreide geschriften* (bezorgd door F. GOSSES en J.F. NIERMAYER). Batavia, 1946 (oorspr. 1915).
- GOSSES, I.H. *Welgeborenen en huisslieden. Onderzoekingen over standen en staat in het graafschap Holland*. 's-Gravenhage, 1926.
- GOTTSCHALK, M.K.E. *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland. I. De periode vóór 1400* (Assen, 1971); *II. De periode 1400-1600* (Assen, 1975).
- GOUBERT, P. 'Local history' in: P.A.M. GEURTS en F.A.M. MESSING [red.], *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis* (Den Haag, 1979) II, 62-74 (oorspr. 1971).
- GOUW, J.L. VAN DER 'Morgen-morgensgelijk. Dijkplicht in Hendrik-Ido-Ambacht en Schildmanskinderambacht, anno 1470' in: *VMOVR* 13 (1971), 491-522.
- GRAAFF, A.L. DE 'De schepenbank van Vlijmen' in: *MGT* 23 (1973), 122-125.
- HAGEN, W.W. 'Capitalism and the countryside in Early Modern Europe: interpretations, models, debates' in: *Agricultural History* 62 (1988), 13-47.
- HAMMEL, E.A. en LASLETT, P. 'Comparing household structure over time and between cultures' in: *Comparative Studies in Society and History* 16 (1974), 73-109.
- HANAWALT, B.A. *Crime and conflict in English communities, 1300-1348*. Cambridge (Mass.)/Londen, 1979.
- HANAWALT, B.A. *The ties that bound. Peasant families in medieval England*. New York/Oxford, 1986.
- HATCHER, J. *Plague, population and the English economy, 1348-1530*. Londen, etc., 1977.
- HAREVEN, T en PLAKANS, A. [red.], *Family history at the crossroads. A Journal of Family History reader*. Princeton, 1987.
- HARVEY, P.D.A. *A medieval Oxfordshire village. Cuxham, 1240 to 1400*. Oxford, 1965.
- HARVEY, P.D.A. 'Introduction' in: P.D.A. Harvey [red.], *The peasant land market in medieval England* (Oxford, 1984), 1-28.
- HEERS, J. *Le clan familial au moyen âge. Etude sur les structures politiques et sociales des milieux urbains*. Parijs, 1974.
- HENDERIKX, P.A. 'De zorg voor de dijken in het baljuwschap Zuid-Holland en in de grensgebieden ten oosten daarvan tot het einde van de 13e eeuw' in: *Geografisch Tijdschrift* 11 (1977), 407-427.
- HENDERIKX, P.A. *De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000*. Hilversum, 1987² (Hollandse Studiën, 19).
- HENDRIKS, J. 'Heusden van Teisterbant tot Holland' in: *Brabants Heem* 37 (1985), 14-23.
- HENDRIKS, J.P.C.A. *Archeologie en bewoningsgeschiedenis van het Land van Heusden en Altena*. Almkerk, 1990.
- HERLIHY, D. *Medieval households*. Cambridge (Massachusetts)/Londen, 1985.
- HIGOUNET-NADAL, A. *Périgieux aux XIVe et XVe siècles. Etude de démographie historique*. Bordeaux, 1978.
- HILTON, R.H. 'Medieval peasants: any lessons?' in: Hilton, *Class conflict*, 114-121 (oorspr. 1949).
- HILTON, R.H. *A medieval society: the West Midlands at the end of the thirteenth century*. Londen, 1967.
- HILTON, R.H. 'The peasantry as a class' in: Hilton, *English peasantry*, 3-19.
- HILTON, R.H. *Bond men made free. Medieval peasant movements and the English rising of 1381*. Londen, 1973.
- HILTON, R.H. *The English peasantry in the later Middle Ages. The Ford Lectures for 1973 and related studies*. Oxford, 1975.

- HILTON, R.H. 'Ideology and social order in late medieval England' in: Hilton, *Class conflict*, 246-252 (oorspr. 1978).
- HILTON, R.H. 'Feudalism or "Féodalité" and "Seigneurie" in France and England' in: Hilton, *Class conflict*, 227-238 (oorspr. 1979).
- HILTON, R.H. [red.], *The transition from feudalism to capitalism*. Londen, 1980².
- HILTON, R.H. 'A crisis of feudalism' in: Aston/Philpin, *Brenner debate*, 119-137.
- HILTON, R.H. *Class conflict and the crisis of feudalism. Essays in medieval social history*. Londen, 1986.
- HOLLESTELLE, J. *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*. Assen, 1962.
- HOPPENBROUWERS, P.C.M. 'Maagschap en vriendschap. Een beschouwing over de structuur en functies van verwantschapsbetrekkingen in het laat-middeleeuwse Holland' in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 17 (1985), 69-108.
- HOPPENBROUWERS, P.C.M. 'De broederschap van Onze-Lieve-Vrouw te Heusden' in: De Boer/Marsilje, *Nederlanden*, 199-235.
- HOPPENBROUWERS, P.C.M. 'Het Vlaanderen van Thoen' (discussie-bijdrage over E. THOEN, Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen) in: *BMGN* 107 (1992), 52-62.
- HOWELL, C. 'Peasant inheritance customs in the Midlands, 1280-1700' in: Goody e.a. *Family*, 112-155.
- HUIZINGA, J. *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over de levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*. Groningen, 1984¹⁶ (oorspr. 1919).
- IGGERS, G. *New directions in European historiography*. Middleton, 1984².
- IMMINK, P.W. 'De Hollandsche 'welgeborenen'' in: *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandse recht* 10 (1946), 253-289.
- ITERSON, W. VAN 'Eigendomsoverdracht van onroerende zaken en in het bijzonder de vrijwaring in het oud-nederlandse recht' in: *VMOVR* [13] (1968), 319-376.
- ITERSON, W. VAN 'Beschouwingen over rolverwisseling of eigendomsverschuiving' in: *VMOVR* 13 (1971), 407-466.
- JACOBS, B.C.M. *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad*. Assen/Maastricht, 1986 (Brabantse Rechtshistorische Reeks, 1).
- JANSEN, H.P.H. *Landbouwpacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw*. Assen, 1955.
- JANSEN, H.P.H. *Jacoba van Beieren*. 's-Gravenhage, 1976² (oorspr. 1967).
- JANSEN, H.P.H. *Hollands voorsprong* (Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis en haar hulpwetenschappen aan de Rijksuniversiteit te Leiden) Leiden, 1976.
- JANSEN, H.P.H. en HOPPENBROUWERS, P.C.M. 'Heervaart in Holland' in: *BMGN* 94 (1979), 1-26.
- JANSEN, H.P.H. 'Modernization of government: the advent of Philip the Good in Holland' in: *BMGN* 95 (1980), 254-264.
- JANSEN, J.C.G.M. *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800. Een analyse van de opbrengst van tienden*. Assen, 1979 (Agronomisch-Historische Bijdragen, 8).
- JANSEN, J.C.G.M. 'Lange golven in de economische geschiedenis van Limburg' in: *Studies over de Sociaal-Economische Geschiedenis van Limburg* 26 (1981), 1-62.
- JANSEN, H.L. 'De kerk en het kerkhof van Engelen' in: H.L. JANSSEN [red.], *Van bos tot stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch, 1983) 109-126.
- JONGKEES, A.G. *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen, 1425-1477*. Groninge/Batavia, 1942.
- JUTEN, G.C.A. 'Jan van Nassau, kastelein van Heusden en zijn geslacht' in: *Taxandria* 40 (1933), 97-111.
- KAN, F.J.W. VAN *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420*. Hilversum, 1988.
- KAYE, H.J. *The British Marxist historians*. Cambridge, 1984.
- KAYE, H.J. 'Acts of re-appropriation: Rodney Hilton as Robin Hood' in: *Peasant Studies* 12 (1985), 113-127.
- KAPPELHOF, T. *Armenzorg in Den Bosch. De negen blokken, 1350-1810*. Utrecht, 1983.

- KENISTON McINTOSH, M. *Autonomy and community. The royal manor of Havering, 1200-1500*. Cambridge etc., 1986.
- KETELAAR, F.C.J. *Oude zakelijke rechten vroeger, nu en in de toekomst*. Zwolle, 1978.
- KNOTTER, A. 'De Amsterdamse scheepvaart en het Noordhollandse platteland in de 16e en 17e eeuw' in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 16 (1984), 281-290.
- KOOL-BLOKLAND, J.L. *De elite in Heusden 1700-1750; een prosopografische analyse*. Tilburg, 1985 (Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland, 63).
- KOORN, F.W.J. *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen*. Assen, 1981.
- KORTEWEG, K.N. 'De middeleeuwsche Heeren van Asperen' in: *De Nederlandsche Leeuw* 69 (1952), kol. 136-157.
- KORVEZEE, E.H. 'Belastingen in Noord-Brabant vóór 1648' in: *Varia Historica Brabantica* 4 (1975), 97-163.
- KRIEDTE, P. *Spätfeudalismus und Handelskapital. Grundlinien der europäischen Wirtschaftsgeschichte vom 16. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*. Göttingen, 1980.
- KROES, J. *Onvolledige opstrek op de Nederlandse zandgronden. Een onderzoek naar de verspreiding en de achtergronden van overgangsvormen tussen opstrek en andere occupatievormen*. Amsterdam/Utrecht, 1991.
- KUYS, J. *De ambtman in het kwartier van Nijmegen (ca. 1250-1543)*. Nijmegen, 1987.
- LACHMANN, R. *From manor to market. Structural change in England, 1536-1640*. Madison/Londen, 1987.
- LASLETT, P. 'The character of familial history, its limitations and the conditions for its proper pursuit' in: Hareven/Plakans, *Family history*, 263-284.
- LATJES, P.J. 'De wording en bestuurlijke indeling van Hollands-Brabant tijdens de jaren 1796-1815' in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 14 (1982), 168-175.
- LAURILLARD, I.J.M. *Het devolutie-regt in het hertogdom Brabant*. Leiden, 1855.
- LEENDERS, K.A.H.W. 'Van gemeeynten en vroonten' in: *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom"* 40 (1987), 45-78.
- LENSELINK, W.H. 'De heren van der Merwede (1243-1403)' in: *Hollandse Studiën* 3 (1972), 7-66.
- LENSKI, G.E. *Power and privilege; a theory of social stratification*. New York etc., 1966.
- LEUPEN, P.H.D. *Filijs van Leiden. Een onderzoek naar ontstaan, vorm en inhoud van zijn traktaat "De Cura Reipublicae et Sorte Principantis"*. 2 dln. Amsterdam, 1975.
- LEYS, O. 'De oudste vrouwenamen in Zuid-Nederland' in: *Bijdragen en Mededelingen der Naamkunde-commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 14 (1959), 5-28.
- LINDEMANS, J. *Brabantse persoonsnamen in de XIIIe en de XIVe eeuw*. Leuven, 1947 (Anthropomica, 1).
- LINDEN, H. VAN DER *De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*. Assen, 1955.
- LINDEN, H. VAN DER *Zeventuig. Waterschap en waterschapsrecht in beknopt historisch perspectief*. Z.pl., 1978.
- LINDEN, H. VAN DER 'Het platteland in het noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300' in: *AGN* 2 (1982), 48-82.
- LINDEN, H. VAN DER 'Een nieuwe overheidsinstelling: het waterschap circa 1100-1400' in: *AGN* 3 (1982), 60-76.
- LINDEN, H. VAN DER 'Heusden, Holland en de Zijdwinde van 1273' in: TH.E.A. BOSMAN e.a. [red.], *Brabants recht dat is ... Opstellen aangeboden aan prof.mr. J.P.A. Coopmans ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant (Assen/Maastricht, 1990)* (Brabantse Rechtshistorische Reeks, 5) 193-207.
- LIPSET, S.M. 'Social class' in: *IES* 15, s.v. 'Social Stratification', 296-316.
- LÜTGE, F. *Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*. Stuttgart, 1967² (G. FRANZ [red.], *Deutsche Agrargeschichte*, 3).
- MACFARLANE, A. (m.m.v. S. HARRISON en CH. JARDINE), *Reconstructing historical communities*. Cambridge, 1977.
- MARGRY, P.J. *Bedevaartplaatsen in Noord-Brabant*. Eindhoven, 1982.

- MARGRY, P.J. 'Het Katharijneconvent te Heusden. Een onderzoek naar het boekenbezit en boekengebruik van een tertiariissenklooster in de late middeleeuwen' in: *Ons Geestelijk Erf* 60 (1986), 148-203.
- MARSILJE, J.W. [red.], *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland*. Hilversum, 1990 (Cahiers Sociale Geschiedenis, 7).
- MENDRAS, H. *Sociétés paysannes. Eléments pour une théorie de la paysannerie*. Parijs, 1976.
- MISKIMIN, H.A. *The economy of Early Renaissance Europe, 1300-1460*. Cambridge etc., 1975.
- MISKIMIN, H.A. *The economy of Later Renaissance Europe, 1460-1600*. Cambridge etc., 1977.
- MÖRNER, M. 'Class, strata and elites: the social historian's dilemma' in: M. MÖRNER en T. SVENSSON [red.], *Classes, strata and elites. Essays on social stratification in Nordic and Third World history* (Göteborg, 1988), 3-50.
- MONTÉ VER LOREN, J.PH. DE *De historische ontwikkeling van de begrippen bezit en eigendom in de rechtspraak over onroerend goed in Holland*. Utrecht, 1929.
- MOORMAN VAN KAPPEN, O. 'Met open buydel ende in baren gelde'. *Enkele beschouwingen over het oud-vaderlandse familienaastingsrecht*. Deventer, 1973 (inaugurele rede, Katholieke Universiteit Nijmegen).
- MOSTERT, M. 'De goederen van de abdij Berne in het land van Heusden tot 1236' in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 14 (1982), 133-139.
- MOUSNIER, R. [red.], *Problèmes de stratification sociale. Actes du Colloque International (1966)*. Parijs, 1968.
- NÈVE, P.L. 'De overdracht van onroerend goed in de Middeleeuwen' in: J.J.A. DE GROOT e.a. [red.], *De levering van onroerend goed. Vijf opstellen over de overdracht van onroerend goed vanaf het Romeinse Recht tot het Nieuw Burgerlijk Wetboek* (Deventer, 1985) (Ars Notariatus, 32) 23-37.
- NÈVE, P.L. 'Het openbaar notariaat op de drempel van de Nieuwe Tijd (15de en 16de eeuw)' in: C.C.T.M. VAN HAREN, J.CH. JANSSENS en M.J. SWENKER [red.], *Gepasseerd. De rol en positie van notarissen in het verleden* (Nijmegen, 1987) 17-54.
- NIERMEYER, J.F. 'Dordrecht als handelsstad in de tweede helft van de veertiende eeuw' in: *Bijdragen voor de Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, VIIste reeks 3 (1942), 1-37 en 177-223 en 4 (1943), 86-113 en 145-169.
- NIERMEYER, J.F. 'Het klooster Berne en de ontginning van de oostelijke Meierij omstreeks 1200' in: *Ceres en Clio. Zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis*. Wageningen, 1964 (Agronomisch-Historische Bijdragen, 6).
- NIEROP, H.F.K. VAN *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*. Z.pl., 1984.
- NOLET, W EN BOEREN, P.C. *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen*. Amsterdam, 1951.
- NOORDEGRAAF, L. en SCHOENMAKERS, J.T. *Daglonen in Holland, 1450-1600*. Amsterdam, 1984 (Amsterdamsche Historische Reeks, 7).
- NOORDEGRAAF, L. 'Het platteland van Holland in de zestiende eeuw. Anachronismen, modelgebruik en traditionele bronnenkritiek' in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 48 (1985), 8-18.
- NOORDEGRAAF, L. *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland, 1450-1650*. Bergen, 1985.
- NOORDEGRAAF, L. 'Vroeger was het anders. 'Affecten ende Passien' in de economische geschiedenis van de 'lange' zestiende eeuw' in: *BMGN* 102 (1987), 240-251 (discussiedossier over Noordegraaf, *Hollands welvaren?*).
- OOSTRUM, F.J. 'DE LOONSE EN DRUNENSE DUINEN' in: *MGT* 14 (1964), 131-192.
- OSSOWSKI, S. *Class structure and the social consciousness*. Londen, 1963.
- PFEFFER, J.W.G. 'Waterstaatkundige en enkele cultuurtechnische aspecten van het ruilverkavelingsgebied' in: redactie Met Gansen Trou [red.], *Agrarische reconstructie van de oostelijke Langstraat en bovenland van Heusden (ruilverkaveling Heusden-Vlijmen)*. Nieuwkoop, 1959.
- PLAKANS, A. *Kinship in the past. An anthropology of European family life, 1500-1900*. Oxford/New York, 1984.
- PLEIJ, H. 'Een onbekend historielied over het beleg van Poederroijen in 1507' in: *Weerwerk. Opstellen aangeboden aan professor dr. Garmt Stuiveling ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam* (Assen, 1973) 19-31.

- PLEIJ, H. *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*. Amsterdam/Leuven, 1988.
- POOS, L.R. 'Peasant 'biographies' from medieval England' in: Bulst/Genet, *Medieval lives*, 201-214.
- POST, R.R. *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie, van ca. 1500 tot ca. 1580*. Utrecht/Antwerpen, 1954.
- POST, R.R. *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*. 2 dln. Utrecht/Antwerpen, 1957.
- POSTMA, C. *Het hoogheemraadschap van Delfland in de middeleeuwen, 1289-1589*. Hilversum, 1989.
- PREVENIER, W. 'De beden in het graafschap Vlaanderen onder Filips de Stoute (1384-1404)' in: *BTFG* 38 (1960), 330-365.
- QUICKE, F. *Les Pays-Bas à la veille de la période bourguignonne, 1356-1384. Contribution à l'histoire politique et diplomatique de l'Europe occidentale dans la seconde moitié du XIVe siècle*. Brussel, 1947.
- RAFTIS, J.A. *Tenure and mobility. Studies in the social history of the mediaeval English village*. Toronto, 1981³ (oorspr. 1964).
- RAFTIS, J.A. 'Social structures in five East Midland villages' in: *Economic History Review* 18 (1965), 83-100.
- RAFTIS, J.A. 'The concentration of responsibility in five villages' in: *Mediaeval Studies* 28 (1966), 92-118.
- RAFTIS, J.A. *Warboys. Two hundred years in the life of an English mediaeval village*. Toronto, 1974.
- RAFTIS, J.A. *A small town in late medieval England. Godmanchester, 1278-1400*. Toronto, 1982.
- RAZI, Z. 'The Toronto School's reconstitution of medieval peasant society: a critical view' in: *Past and Present* 85 (1979), 141-157.
- RAZI, Z. *Life, marriage and death in a medieval parish. Economy, society and demography in Halesowen, 1270-1400*. Cambridge etc., 1980.
- RAZI, Z. 'Family, land and the village community in later medieval England' in: *Past and Present* 93 (1981), 3-36.
- RENAUD, J.G.N. 'Het middeleeuws kasteel te Heusden' in: *Brabants Jaarboek* 49, 45-55.
- RENTENAAR, R. *Vernoemingsnamen. Een onderzoek naar de rol van de vernoeming in de nederlandse toponymie*. Amsterdam, 1984.
- RIDDER-SYMOENS, H. DE 'Possibilités de carrière et mobilité sociale des intellectuels-universitaires au moyen âge' in: Bulst/Genet, *Medieval lives*, 343-357.
- REMSDIJK, TH. VAN 'Het zevendeel leggen na doodslag in Kennemerland en Westfriesland' in: *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Afdeling Letterkunde*. 4e Reeks 1 (1897), 342-441.
- REMSDIJK, TH.H.F. VAN *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche Huis*. 's-Gravenhage, 1908.
- SABEAN, D. 'Aspects of kinship behaviour and property in rural Western Europe before 1800' in: Goody e.a., *Family*, 96-111.
- SANDERS, J.G.M. *Waterland als woestijn. Geschiedenis van het karthuizerklooster 'Het Hollandse Huis' bij Geertruidenberg, 1336-1595*. Hilversum, 1990 (Hollandse Studiën, 25).
- SCHAAR, J. VAN DER *Uit de wordingsgeschiedenis der Hollandse doop- en familienamen*. Assen, 1953.
- SCHAAR, J. VAN DER 'De Hollandse naamgeving in de middeleeuwen en haar maatschappelijke achtergronden' in: *Bijdragen en Mededelingen der Naamkunde-commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam* 14 (1959), 29-48.
- SCHAIK, R. VAN *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)*. Hilversum, 1987.
- SIMENON, G. 'Bezittingen der abdij van Sint-Truiden in Nederland in de tweede helft van de XIIIe eeuw' in: *Geschiedkundige Bladen* 2 (1906), 229-262.
- SIMENON, G. *L'Organisation économique de l'abbaye de Saint-Trond depuis la fin du XIIIe siècle jusqu'au commencement du XVIIe siècle*. Brussel, 1912.
- SLICHER VAN BATH, B.H. 'Constante, fluctuerende en variabele factoren in de productie en consumptie van agrarische goederen in de pre-industriële maatschappij' in: B.H. SLICHER VAN BATH, *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis* (Utrecht/Antwerpen, 1978) 137-151 (oorspr. 1970).

- SMITH, R.M. 'Kin and neighbors in a thirteenth-century Suffolk community' in: *Journal of Family History* 4 (1979), 219-256.
- SMITH, R.M. [red.], *Land, kinship and life-cycle*. Cambridge etc., 1984.
- SMITH, R.M. 'Some issues concerning families and their property in rural England, 1250-1800' in: Smith, *Land*, 1-86.
- SMITH, R.M. 'Families and their land in an area of partible inheritance: Redgrave, Suffolk 1260-1320' in: Smith, *Land*, 135-195.
- SMULDERS, F.W. 'Vlijmense hophandel' in: *MGT* 9 (1959), 22.
- SONNEVELD, F. 'Enkele aantekeningen betreffende de opbouw van de bodem in het Land van Heusden en Altena', in: *Boor en Spade* 7 (1954), 137-149.
- SONNEVELD, F. *Bodemkartering en daarop afgestemde landbouwkundige onderzoeken in het Land van Heusden en Altena*. 's-Gravenhage, 1958 (De Bodemkartering van Nederland, 18).
- SPIERINGS, M.H.M. 'Spierinc(x) in Brabant' in: *De Nederlandse Leeuw* 96 (1979), kol. 3-20.
- SPIERINGS, M.H.M. 'De hertog van Brabant, de stad Den Bosch en de "gemene gronden"' in: *Brabants Heem* 34 (1982), 58-68.
- SPIERINGS, M.H.M. 'De cijnsregisters van de hertog van Brabant' in: Idem, *Om en in de Vrijdom van Den Bosch* ('s-Hertogenbosch, 1982) (uitgave in eigen beheer), 24-35.
- SPIERINGS, M.H.M. *Het schepensprotocol van 's-Hertogenbosch, 1367-1400*. Tilburg, 1984 (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, 59).
- STOL, T. 'Opkomst en ondergang van de Grote Waard' in: *Holland. Regionaal-historisch Tijdschrift* 13 (1981), 129-145.
- STREEFKERK, C. en FABER, S. [red.], *Ter recognitie. Opstellen aangeboden aan prof.mr. H. van der Linden bij zijn afscheid als hoogleraar in de Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit*. Hilversum, 1987.
- STRUICK, J.E.A.L. *Gelre en Habsburg 1492-1528*. Utrecht, 1960.
- TERDENGHE, H. 'Zur Geschichte der holländischen Steuern im 15. und 16. Jahrhundert' in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 18 (1925), 95-167.
- THIJSSSEN, CHR. 'De heerlijkheid van Heusden' in: *MGT* 38 (1988), 170-175 en 177-179.
- THIJSSSEN, CHR. 'De eerste dijken rond Heusden. Strijd tegen het water in de Middeleeuwen (1)' in: *MGT* 39 (1989), 148-155.
- THIJSSSEN, CHR. 'De loop van de Maas en het ontstaan van (stad) Heusden. Strijd tegen het water in de Middeleeuwen (2)' in: *MGT* 39 (1989), 161-167.
- THIJSSSEN, CHR. 'Het Land van Heusden en het ontstaan van de Grote Waard. Strijd tegen het water in de Middeleeuwen (3)' in: *MGT* 40 (1990), 6-15.
- THIJSSSEN, CHR. 'Het Land van Heusden en de ondergang van de Grote Waard. Strijd tegen het water in de Middeleeuwen (4)' in: *MGT* 40 (1990), 35-39.
- THIJSSSEN, CHR. "Dijkagies" rond Heusden na 1421. Strijd tegen het water in de Middeleeuwen (5) in: *MGT* 40 (1990), 49-58.
- THIJSSSEN, CHR. 'Het Land van Heusden in de Middeleeuwen. Correcties en aanvullingen' in: *MGT* 40 (1990), 87-93.
- THIJSSSEN, CHR. 'Aantekeningen over Herpt en Hulten in de Middeleeuwen' in: *MGT* 40 (1990), 113-116.
- THIJSSSEN, CHR. 'De dijkkring gesloten. Strijd tegen het water rond Heusden (6)' in: *MGT* 41 (1991), 2-12.
- THOEN, E. *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst (eind 13de-eerste helft 16de eeuw)*. 2 dln. Gent, 1988.
- TILLY, CH. 'Reflections on the history of European state-making' in: Ch. Tilly [red.], *The formation of national states in Western Europe* (Princeton, 1975), 3-83.
- TILLY, CH. [red.], *Historical studies in changing fertility*. Princeton, 1978.
- TILLY, CH. *As sociology meets history*. New York etc., 1981.
- TILLY, CH. 'War making and state making as organized crime' in: P.B. EVANS, D. RUESCHEMEYER en TH. SKOCPOL [red.], *Bringing the state back in* (Cambridge, 1985) 169-191.
- TILLY, CH. 'Family history, social history, and social change' in: Hareven/Plakans, *Family history*, 319-330.

- TILLY, CH. *Coercion, capital, and European states, AD 990-1990*. Cambridge-Mass./Oxford, 1990.
- TITS-DIEUAIDE, M.-J. *La formation des prix céréalières en Brabant et en Flandre au XIVe siècle*. Brussel, 1975.
- TITS-DIEUAIDE, M.-J. 'Peasant dues in Brabant. The example of the Meldert farm near Tirlemont, 1380-1797' in: VAN DER WEE/VAN CAUWENBERGHE, *Productivity*, 107-123.
- TUCHMANN, B.W. *A distant mirror. The calamitous 14th. century*. New York, 1978.
- UYL, R.G. DEN 'Dorpen in het rivierkleigebied' in: *Bulletin en Nieuws-bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 6e serie, 11 (1958), kol. 97-114.
- UYTTEBROUCK, A. *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)*. 2 dln. Brussel, 1975.
- UYTVEN, R. VAN 'Standenprivileges en -beden in Brabant onder Jan I (1290-1293)' in: *BTFG* 44 (1966), 413-457.
- UYTVEN, R. VAN 'Politiek en economie: de crisis van de late XVde eeuw in de Nederlanden' in: *BTFG* 53 (1975), 1097-1149.
- UYTVEN, R. VAN 'Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw' in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 59 (1976), 93-122.
- UYTVEN, R. VAN 'Het recht van Leuven en 's-Hertogenbosch bij het begin van de dertiende eeuw' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96 (1983), 28-36.
- UYTVEN, R. VAN 'De Brabantse adel als politieke en sociale groep tijdens de late middeleeuwen' in: Verbesselt, *Adel*, 75-88.
- VANHEMELRYCK, F. *De criminaliteit in de ammanie van Brussel in de Late Middeleeuwen, tot het einde van het Ancien Régime (1404-1789)*. Brussel, 1981 (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 97).
- VAUGHAN, R. *Philip the Good. The apogee of Burgundy*. Londen, 1970.
- VAUGHAN, R. *Charles the Bold. The last Valois duke of Burgundy*. Londen, 1973.
- VELDEN, G.M. VAN DER 'Beknopte geschiedenis van Oudheusden van 1285 tot 1688' in: *MGT* 33 (1983), 97-136.
- VELDEN, G.M. VAN DER 'De parochies Engelen en Vlijmen en haar onderlinge verhouding in de loop der eeuwen' in: *MGT* 35 (1985), 89-92.
- VELDEN, G.M. VAN DER 'Babyloniëbroek en de Abdij van Berne' in: *MGT* 36 (1986), 24-31.
- VELDEN, G.M. VAN DER 'De Heren van Bokhoven uit het geslacht Oem van Arkel' in: *MGT* 36 (1986), 33-38.
- VELDEN, G.M. VAN DER 'De voormalige uithoven van de Abdij van Berne' in: *Analecta Praemonstratensia* 64 (1988), 231-257.
- VERBESSELT, J. [c.a.] *De adel in het hertogdom Brabant*. Brussel, 1985.
- VERBESSELT, J. 'De oudste Brabantse adel en feodaliteit' in: Verbesselt, *Adel*, 9-43.
- VERVLOET, J.A.J. *Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen*. Wageningen, 1984 (Reeks Landstudies, 4).
- VLIET, M. VAN *Het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams; een onderzoek naar de beginselen van het dijkrecht in het hoogheemraadschap, voornamelijk in de periode 1537-1795*. Assen, 1961 (Bijdragen van het Instituut voor Rechtsgeschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, 3).
- VOOGD, H. 'Een bijdrage tot de ligging van Heusden in verband met het rivierenstelsel' in: *MGT* 37 (1987), 30-32.
- VRIES, J. DE *The Dutch rural economy in the Golden Age, 1500-1700*. New Haven/Londen, 1974.
- VRIES, J. DE 'Welvarend Holland' in: *BMGN* 102 (1987), 229-239 (discussie-dossier over Noordergraaf, *Welvarend Holland?*)
- WAALE, M.J. *De Arkelse oorlog, 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse*. Hilversum, 1990.
- WEE, H. VAN DER *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)*. 3 dln. Parijs etc., 1963.
- WEE, H. VAN DER 'Typologie des crises et changements de structures aux Pays-Bas (XVe-XVIe siècles)' in: *Annales E.S.C.* 18 (1963), 209-225.

- WEE, H. VAN DER en CAUWENBERGHE, E. VAN [red.], *Productivity of land and agricultural innovation in the Low Countries (1250-1800)*. Leuven, 1978.
- WEE, H. VAN DER, 'Introduction - The agricultural development of the Low Countries as revealed by the tithes and rent statistics, 1250-1800' in: VAN DER WEE/VAN CAUWENBERGHE, *Productivity*, 1-23.
- WEE, H. VAN DER 'Aantekening bij Leo Noordegraafs Hollands Welvaren en bij de aansluitende discussie tussen de auteur en Jan de Vries' in: *BMGN* 102 (1987), 252-258 (discussie-dossier over Noordegraaf, *Hollands welvaren?*).
- WESTERINK, G. 'Het Veluwe tijnrecht en het probleem der eigendomsverschuiving. Van der Linden contra Heringa' in: *Gelre. Bijdragen en Mededelingen* 64 (1970), 72-86.
- WEYRAUCH E., 'Die politische Führungsschicht Kitzingens, vornehmlich im 16. Jahrhundert' in: I. BÁTORI en E. WEYRAUCH, *Die bürgerliche Elite der Stadt Kitzingens. Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte einer Landesherrlichen Stadt im 16. Jahrhundert* (Stuttgart, 1982) 205-275.
- WHEATON, R. 'Observations on the development of kinship history 1942-1985' in: Hareven/Plakans, *Family history*, 285-301.
- WIGBOLDUS, J.S. 'Ontwikkelingen van de stratificatietheorie in geschiedsociologisch perspectief' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 84 (1971), 179-214.
- WIJS, J.J.A. *Bijdrage tot de kennis van het leenstelsel in de Republiek Holland*. 's-Gravenhage, 1939.
- WIN, P. DE 'De adel in het hertogdom Brabant van de vijftiende eeuw. Een terreinverkenning' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 93 (1980) 391-409.
- WINCHESTER, I. 'On referring to ordinary historical persons' in: E.A. WRIGLEY [red.], *Identifying people in the past* (Londen, 1973) 17-40.
- WINCHESTER, I. 'A brief survey of the algorithmic, mathematical and philosophical literature relevant to historical record linkage' in: E.A. WRIGLEY [red.], *Identifying people in the past* (Londen, 1973) 128-154.
- WINTER, J.M. VAN *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*. Utrecht, 1962.
- WINTER, J.M. VAN *Ridderschap, ideaal en werkelijkheid*. Bussum, 1976² (oorspr. 1965).
- WINTER, J.M. VAN 'De middeleeuwse ridderschap als 'classe sociale' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 84 (1971), 262-275.
- WINTER, J.M. VAN 'Adel en aristocratie in de Middeleeuwen' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 93 (1980), 357-376.
- WINTER, J.M. VAN 'Adel, ministerialiteit en ridderschap. 11de - 14de eeuw' in: *AGN* II (1982), 123-147.
- WORMALD, J. *Lords and men in Scotland: bonds of manrent, 1442-1603*. Edinburgh, 1985.
- WOUDE, A.M. VAN DER, 'Het gebruik van de familienaam in Holland in de zeventiende eeuw' in: *Holland. Regionaal-Historisch Tijdschrift* 5 (1973), 109-131.
- WOUDE, A.M. VAN DER *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*. Wageningen, 1972 (A.A.G.-Bijdragen, 16).
- WUNDER, H. 'Peasant organization and class conflict in Eastern and Western Germany' in: Aston/Philpin, *Brenner debate*, 91-100.
- WUNDER, H. *Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland*. Göttingen, 1986 (Kleine Vandenhoeck-Reihe, 1483).
- ZANDEN, J.L. VAN 'Tienden als bron voor de geschiedenis van de landbouw in Nederland in de achttiende eeuw' in: *A.A.G. Bijdragen* 24 (1984), 131-162.
- ZANDEN, J.L. VAN 'Op zoek naar de 'missing link'. Hypothesen over de opkomst van Holland in de late Middeleeuwen en de vroeg-moderne tijd' in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 14 (1988), 359-386.
- ZANDEN, J.L. VAN 'De prijs van de vooruitgang? Economische modernisering en sociale polarisatie op het Nederlandse platteland na 1500' in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 51 (1988), 80-92.
- ZANDEN, J.L. VAN *Arbeid tijdens het handelskapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie, 1350-1850*. Bergen, 1991.

CURRICULUM VITAE

Peter Hoppenbrouwers (Zundert, 11 juli 1954) studeerde geschiedenis en Italiaans aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Na het behalen van het doctoraal-examen geschiedenis in 1978 was hij korte tijd werkzaam als onderwijs-assistent bij de vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis in Leiden. In 1981 en een deel van 1982 genoot hij een beurs van de Stichting voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek. Sedert 1984 is hij directeur van de Stichting Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut in Groningen en tevens universitair docent bij de vakgroep Regionale en Agronomisch-Historische Studies van de Rijksuniversiteit te Groningen.